

ISSN 2010-9075

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

1

НӨКИС 2024 НУКУС

**БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИНИҢ**

ХАБАРШЫСЫ

**БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ**

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

**КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА**

№ 1 (64)

2024

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.

Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.

Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АЛЕУОВ У. – проф., доктор педагогических наук, АЛЛАМБЕРГЕНОВ К. – проф., доктор филологических наук, АМЕТОВ Я. – доц., доктор биологических наук, АСЕНОВ Г. – проф., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. – проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К.А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф., доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. – доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельскохозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц., доктор филологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, МУСАГАЛИЕВ А. Ж. – доктор экономических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц., доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. – доктор юридических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года

Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.

Телефон: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Редактор: Машарипова Т. Ж.

Корректор: Кайыпова Ф.Ж.

Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение.

Сдано в набор 11. 03. 2024. Подписано к печати 25. 03. 2024. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.

Отпечатано в ООО «Шабнам Омад Нур». г. Самарканд, ул. Зиёкорлар 1.

© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh

Editor in Chief: Doctor of Technical Sciences REYMOV A. M.

Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.

Responsible editor of the periodical: TURSUNMURATOV M.

Editorial team:

ABDINAZIMOV Sh. – prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, ALEUOV U. – prof., Doctor of Pedagogical Sciences, ALLAMBERGENOV K. – Prof., Doctor of Philology, AMETOV I. – Associate Professor, Doctor of Biological Sciences, ASENOV G. – Prof., Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. – Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – docent, PhD of Philological Sciences, BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B. – Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. – Prof., Doctor of Biological Sciences, ISMAYLOV K.A. – prof., Doctor of physical and mathematical Sciences, KOSCHANOV B. – prof., Doctor of historical Sciences, KUDAYBERGENOV K. K. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. – prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. – Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – prof., Doctor of Biological Sciences, MASHARIPOVA T. Zh. – docent. Doctor of Philology, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of Philological Sciences, Musagaliyev A. Zh. – Doctor of Economics, REIMOVA.Z.A. – prof., Doctor of Law, SEIFULLAEV J. – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of Technical Sciences, TILEUMURATOV G. – docent, Candidate of Philological Sciences, UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. – docent. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, URAZYMBETOV K.K. – prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KHIKMATOV F. – prof., Doctor of Geographical Sciences.

Periodical has been published since 2008

Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English

Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.

Phone: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Editor: Masharipova T. Zh.

Proofreader: Kayipova F. Zh.

Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Science, Islamic Studies, by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6).

Delivered to the set 11. 03. 2024. Signed for printing 25.03. 2024. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.

Karakalpak State University. Berdakh Nukus, st. Ch. Abdirova, 1

The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.

Registration number №01-051 from October 31, 2008

Printed by «Shabnam Omad Nur» Ltd. Samarkand, Intellectuals 1.

© Herald of Karakalpak State University named after Berdakh

ОПИСАНИЕ ДВУМЕРНЫХ ЛЕЙБНИЦЕВЫХ ДИАЛГЕБРЫ

Курбанбаев Т., Искендерова К.

Каракалпакский государственный университет

В 1993 году Ж.-Л.Лоде ввел несколько классов алгебр [2]. Эти классы алгебр первоначально возникли из некоторых проблем алгебраической K -теории. Однако впоследствии оказалось, что они имеют также некоторые геометрические и физические приложения. Рассмотрим один из них, чтобы мотивировать проблемы исследования в данной работе.

Хорошо известно, что любая ассоциативная алгебра порождает алгебру Ли со скобками $[a, b] := ab - ba$. Пусть D алгебра, снабженная двумя бинарными операциями, $\dashv$ - левым произведением и $\vdash$ - правым произведением, удовлетворяющая следующим пяти аксиомам:

$$\begin{aligned} (a \dashv b) \dashv c &= a \dashv (b \dashv c), \\ (a \dashv b) \vdash c &= a \vdash (b \vdash c), \\ (a \vdash b) \dashv c &= a \vdash (b \dashv c), \\ (a \vdash b) \vdash c &= a \vdash (b \vdash c), \\ (a \vdash b) \vdash c &= a \vdash (b \vdash c), \quad \forall a, b, c \in D. \end{aligned}$$

Операция $[\cdot, \cdot]$ в D не является антисимметричной, если только левое и правое произведения не совпадают. Если мы требуем антисимметричности $[\cdot, \cdot]$, то $(D, [\cdot, \cdot])$ становится алгеброй Ли. Основным мотивом Лоде к введению класса алгебр Лейбница был поиск препятствия к периодичности в алгебраической K -теории.

Определение 1. Алгебра G с бинарной операцией $[\cdot, \cdot]: G \times G \rightarrow G$ называется *алгеброй Ли*, если для любых $a, b, c \in G$ выполняется следующие тождества

$$\begin{aligned} [a, a] &= 0, \\ [[a, b], c] + [[b, c], a] + [[c, a], b] &= 0. \end{aligned}$$

Определение 2. Алгебра L с бинарной операцией $[\cdot, \cdot]: L \times L \rightarrow L$ называется *алгеброй Лейбница*, если для любых $a, b, c \in L$ выполняется тождества

$$[a, [b, c]] = [[a, b], c] - [[a, c], b].$$

Когда скобка оказывается кососимметричной, мы получаем алгебру Ли, а тождество Лейбница превращается в тождество Якоби.

Любая ассоциативная алгебра порождает алгебру Ли по $[a, b] = ab - ba$. 1993 году Лоде предложил ввести новое понятие алгебры, которое дает, с помощью аналогичной процедуры, алгебру Лейбница. Аналогичной процедуре, алгебру Лейбница. Он начал с двух различных операций для произведения ab и произведения ba , так что скобка не обязательно скобка не обязательно является кососимметричной. В явном виде он определил ассоциативную диалгебру (или диаассоциативную алгебру) как векторное пространство D , снабженное двумя ассоциативными операциями $\dashv$ и $\vdash$, называемыми соответственно левым и правым произведением, и удовлетворяющее еще трем аксиомам:

$$(a \dashv b) \dashv c = a \dashv (b \dashv c), (a \vdash b) \vdash c = a \vdash (b \vdash c), (a \dashv b) \vdash c = a \vdash (b \dashv c),$$

$\forall a, b, c \in D$. Отсюда следует, что $[a, b] = a \dashv b - b \vdash a$ определяет скобку Лейбница. Следовательно, любая диаассоциативная алгебра порождает алгебру Лейбница.

Определение 3 [3]. Диалгебра A с бинарными операциями $\vdash: A \times A \rightarrow A$, $\dashv: A \times A \rightarrow A$ называется *Ли диалгеброй*, если для любых $x, y, z \in A$ выполняется следующие тождества

$$\begin{aligned} DA_1: & x \dashv y = -y \vdash x, \\ DA_2: & (x \dashv y) \dashv z + (y \vdash z) \vdash x + (z \vdash x) \dashv y = 0, \\ DA_3: & (x \vdash y) \dashv z + (y \dashv z) \vdash x + (z \vdash x) \vdash y = 0, \\ DA_4: & (x \vdash y) \vdash z + (y \vdash z) \dashv x + (z \dashv x) \dashv y = 0. \end{aligned}$$

Определение 4 [4]. Диалгебра A с бинарными операциями $\vdash: A \times A \rightarrow A$, $\dashv: A \times A \rightarrow A$ называется *диалгеброй Лейбница*, если для любых $x, y, z \in A$ выполняется следующие тождества

$$\begin{aligned} DL_1: & (x \dashv y) \vdash z = (x \vdash y) \dashv z, \\ DL_2: & x \dashv (y \vdash z) = x \vdash (y \dashv z), \end{aligned}$$

$$DL_3 : (x \dashv y) \dashv z = x \dashv (y \dashv z) + (x \dashv z) \dashv y,$$

$$DL_4 : (x \vdash y) \dashv z = x \vdash (y \dashv z) + (x \vdash z) \vdash y,$$

$$DL_5 : (x \vdash y) \vdash z = x \vdash (y \vdash z) + (x \vdash z) \dashv y.$$

Теорема 1 [1]. Любая двумерная алгебра Лейбница с базисом $\{e_1, e_2\}$ изоморфна одной из следующих попарно не изоморфных алгебр:

- 1) $[e_1, e_1] = e_2, [e_1, e_2] = 0, [e_2, e_1] = 0, [e_2, e_2] = 0,$
- 2) $[e_1, e_1] = 0, [e_1, e_2] = 0, [e_2, e_1] = e_2, [e_2, e_2] = 0,$
- 3) Абелева алгебра

Следующая теорема является основным результатом данной работы.

Теорема 2. Любая двумерная диалгебра Лейбница изоморфна одной из следующих алгебр:

$$L_1 : e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0, (\alpha \neq 0).$$

$$L_2 : e_1 \dashv e_2 = e_2, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0, (\alpha \in \mathbb{C}).$$

$$L_3 : e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = e_2, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

$$L_4 : e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = e_2, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

$$L_5 : e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

$$L_6 : e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0, (\alpha \neq 0).$$

$$L_7 : e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = e_2, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Доказательство. Сначала применим $\dashv$ левую ассоциативную умножению в первой алгебре из Теоремы 1 и имеем следующую: $e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0.$

А правую $\vdash$ ассоциативный умножению возьмем следующим образом:

$$e_1 \vdash e_1 = \alpha_1 e_1 + \alpha_2 e_2, e_2 \vdash e_1 = \alpha_3 e_1 + \alpha_6 e_2,$$

$$e_1 \vdash e_2 = \alpha_3 e_1 + \alpha_4 e_2, e_2 \vdash e_2 = \alpha_7 e_1 + \alpha_8 e_2.$$

Проверим все тождества в определении диалгебра Лейбница, т.е. тождества $DL_1 - DL_5$ и получим следующие равенств: $\alpha_1 = \alpha_3 = \alpha_5 = \alpha_7 = \alpha_8 = 0, \alpha_4(\alpha_4 - 1) = 0, \alpha_6(\alpha_6 - 1) = 0, \alpha_2\alpha_4 = 0, \alpha_4\alpha_6 = 0.$

Рассмотрим всевозможные случаи.

Случай 1. Пусть $\alpha_4 = 0$. Тогда $\alpha_6(\alpha_6 - 1) = 0$.

Случай 1.1. Пусть $\alpha_6 = 0$. Тогда имеем следующую алгебру

$$e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha_2 e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Если $\alpha_2 = 0$, то получим двумерную алгебру Лейбница.

Если $\alpha_2 \neq 0$, то имеем алгебру

$$L_1 : e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0, (\alpha \neq 0).$$

Случай 1.2. Пусть $\alpha_6 \neq 0$. Тогда $\alpha_6 = 1$ и получим алгебру

$$L_2 : e_1 \dashv e_2 = e_2, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0, (\alpha \in \mathbb{C}).$$

Случай 2. Пусть $\alpha_4 \neq 0$. Тогда $\alpha_2 = 0, \alpha_4 = 1$ и $\alpha_6(\alpha_6 - 1) = 0$.

Если $\alpha_6 = 0$, то имеем следующую алгебру

$$L_3 : e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = e_2, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Если $\alpha_6 \neq 0$, то получим $\alpha_6 = 1$ и алгебру

$$L_4 : e_1 \dashv e_1 = e_2, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = 0, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = e_2, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Теперь применим $\dashv$ левую ассоциативную умножению во второй алгебре из Теоремы 1 и имеем следующую: $e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0.$

А правую $\vdash$ ассоциативный умножению возьмем следующим образом:

$$e_1 \vdash e_1 = \alpha_1 e_1 + \alpha_2 e_2, e_2 \vdash e_1 = \alpha_3 e_1 + \alpha_6 e_2,$$

$$e_1 \vdash e_2 = \alpha_3 e_1 + \alpha_4 e_2, e_2 \vdash e_2 = \alpha_7 e_1 + \alpha_8 e_2.$$

Проверим все тождества в определении диалгебра Лейбница, т.е. тождества $DL_1 - DL_5$ и получим следующие равенств: $\alpha_1 = \alpha_3 = \alpha_5 = \alpha_7 = \alpha_8 = 0$, $\alpha_2(\alpha_6 - 1) = 0$, $\alpha_4(\alpha_4 - 1) = 0$, $\alpha_4\alpha_6 = 0$, $\alpha_6(\alpha_6 - 1) = 0$.

Рассмотрим всевозможные случаи.

Случай 1. Пусть $\alpha_4 = 0$. Тогда $\alpha_2(\alpha_6 - 1) = 0$, $\alpha_6(\alpha_6 - 1) = 0$.

Случай 1.1. Пусть $\alpha_6 = 0$. Тогда $\alpha_2 = 0$ и имеем двумерную алгебру Лейбница.

Случай 1.2. Пусть $\alpha_6 \neq 0$. Тогда $\alpha_6 = 1$ и получим следующую алгебру

$$e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha_2 e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Если $\alpha_2 = 0$, то и имеем следующую алгебру

$$L_5: e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Если $\alpha_2 \neq 0$, то и получим следующую алгебру

$$L_6: e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = \alpha e_2, e_1 \vdash e_2 = 0, e_2 \vdash e_1 = e_2, e_2 \vdash e_2 = 0, (\alpha \neq 0).$$

Случай 2. Пусть $\alpha_4 \neq 0$. Тогда имеем $\alpha_2 = 0$, $\alpha_4 = 1$, $\alpha_6 = 0$ и алгебру

$$L_7: e_1 \dashv e_1 = 0, e_1 \dashv e_2 = 0, e_2 \dashv e_1 = e_2, e_2 \dashv e_2 = 0, e_1 \vdash e_1 = 0, e_1 \vdash e_2 = e_2, e_2 \vdash e_1 = 0, e_2 \vdash e_2 = 0.$$

Теорема доказана.

Замечание. Изоморфизм между алгебрами Теоремы 2 не проверено.

ЛИТЕРАТУРА

1. Loday J.-L., Une version non commutative des alg'ebres de Lie: les alg'ebres de Leibniz, Enseign. Math. 1993. V. 39 P. 269-293.
2. Loday J.-L., Frabetti A., Chapoton F. and Goichot F. *Dialgebras and Related Operads*, Lecture Notes in Math. Berlin: Springer. 2001.
3. Rikhsiboev I.M., Rakhimov I.S. and Basri W., Classification of 3-dimensional complex diassociative algebras. Malaysian Journal of Mathematical Sciences 2010-4(2)- pp 241-254.
4. Колесников П.С., Многообразия диалгебр и конформные алгебры., Сибирский математический журнал, 2008, Том 49, №2. С. 322-329.

Ikki o'lchovli Leybnits diagebralarining tavsifi

Rezyume. Ushbu maqola ikki o'lchovli Leybnits diagebralarini ko'rib chiqadi. Yettita Leybnits diagebrasi olinadi, ulardan uchitasi parametrik algebradir.

Kalit so'zlar: Li algebrasi, Leybnits algebrasi, assotsiativ algebrasi, diassotsiativ algebrasi, Li diagebrasi, Leybnits diagebrasi.

Описание двумерных Лейбницева диалгебры

Резюме. В этой статье рассматриваются двумерные диалгебры Лейбница. Получены семь диалгебры Лейбница, которая из них три алгебры параметрические.

Ключевые слова. Алгебра Ли, алгебра Лейбница, ассоциативная алгебра, диассоциативная алгебра, диалгебра Ли, диалгебра Лейбница.

Description of two-dimensional Leibniz dialgebras

Summary. In this paper considered two-dimensional Leibniz dialgebras. We obtained seven Leibniz dialgebras, of which three are parametric algebras.

Key words. Lie algebra, Leibniz algebra, associative algebra, diassociative algebra, Lie dialgebra, Leibniz dialgebra.

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТ ТАРИЙХЫ МӘМЛЕКЕТЛИК МУЗЕЙИ ИМАРАТЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ АРХИТЕКТУРА СТИЛИН ҚӘЛИПЛЕСИҮИНДЕГІ ОРНЫ ХАҚҚЫНДА

Абекеева А.

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен архитектор Орынбай Төрениязов (1942-2020) тың дәретиушилик мийнетлери, қарақалпақ миллий архитектура стилин қәлиплестириуде XX-XXI әсир Қарақалпақстан архитектурасы тарийхында айрықша орын ийелейди..

Мақаламыз мақсети архитектор Төрениязовтын архитектурадағы дәретиушилик мийнетлерин үйрениу арқалы оның айрықша дәретиушилик методларын хәм методикасын хәм Қарақалпақстан миллий архитектура стилин қәлиплестириудеги тутқан орнын анықлау ушын илмий изертлеу жұмысымыздың дәслепки басланғыш кәдемлеринен есапланады. Ақтуаллығы болса архитектор О.Төрениязовтын архитектурадағы дәретиушилик мийнетлериндеги жеке метод хәм методикаларын үйрениу, Қарақалпақстан архитектурасының рауажланыу этаплары эволюциясы хәққында пикир жүргизиу хәм сол арқалы регионымыз архитектурасын рауажлантыру ушын оқыу орынларында жергиликли архитекторларды таярлауда колланыу.

Ярым әсир дерлик өмирин, ўақтың архитектураға бағышлаған архитектор Орынбай Төрениязов өмириниң ақырына шекем қала хәм аўылларға көрик бағышлаған 300 ден зыят миллий архитектура менен заманагөйликтің уйғынласқан өзгеше колоритине ийе имарат хәм иншаатлар жойбарларын ислеп шықты.

Қарақалпақстанның көплеген қала хәм районларында хәттеки Қазақстан, Түркменстан республикаларын да да қурылған бир қанша белгили архитектуралық имаратлар, ансамбллер устаз дәретпесине тийисли.

Хәзирги мақаламызда архитектор О.Торениязовтың авторлығындағы Бердақ атындағы Қарақалпақ әдебият тарийхы мәмлекетлик музейи имаратының архитектуралық –композициялық шешими хәққында толығырақ мағлыұмат берип өтпекшимиз. Өзбекистан Республикасы Министрлер кабинетиниң 20 май 1998 жылы кабыл етилген қарары менен халқымыздың уллы шайыры Бердақ (Бердимурат Карғабай улы) бабамыздың туылғанына 170 жыл толыұ мүнәсабети менен шайырдың естелигин мәңгилестириу мәқсетинде Нөкис қаласында Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети аймағында Бердақ атындағы Миллий музей имараты 2002 жылы март айында бой тиклеп өз жумысын баслады.

Өзбекистан Республикасы Министрлер кабинетиниң 2021 жыл 13 -апрельдеги 206-санлы қарары хәм Қарақалпақстан Республикасы Министрлер кеңесиниң 2021-жыл 15-апрельдеги 122-қарарларына муўапық Бердақ миллий музейи Бердақ атындағы Қарақалпақ әдебият тарийхы мәмлекетлик музейи аты менен қайта шөлкемлестирилди. Музейлер халық турмысында оның тарийхы менен байланатуғын уғымға ийе орын. Музей бул халықтың хұжжетине қосылған өмир баяны. Онда сол халықтың халық болып қәлипlesiи яки сол жердин әййемги тарийхы менен бүгинине дейинги жолы баян етиледі.

Пайтахтымыз Нөкис қаласының архитектуралық келбетиниң көркине көрик қосып турған бул саўлатлы, гөззал имарат авторы Қарақалпақстанға Өзбекстанға Туркменстан Қазақстан республикаларында көплеген имарат жойбарлары менен белгили болған Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен архитектор Орынбай Төрениязов екенлиги көпшиликке мәлим. Музей имаратының архитектуралық композициялық шешимлери хәққында өз алдына пикир жүритип, оның миллий архитектуралық формалары, гүмбез,сүдинлери, кириу орынлары яғный босаға хәм жуўмақланыу бөлимлерине, сондай-ақ имарат этирапындағы майданның ландшафтлық архитектуралық шешимлерине дыққат итибар қаратып тереңирек анализ қылыўды мәқсет етип қойдық.(1-сүўрет)

Бириншиден имараттың улыўма архитектуралық композициясына, оның босаға хәм жуўмақланыу бөлиmine түсиник берип өтиўимиз мәқсетке муўапық. Дүньяға белгили архитектура дүрданаларын қайсы бирин көз алдымызға келтирсек ямаса Самарқанддағы белгили әййемги архитектуралық естеликлер –мысалы Регистандағы архитектуралық ансамбллер, Шахи-Зиндадағы архитектуралық комплекслер, Бухарадағы Саманийлер мақбараларының гөззаллығының сыры неде екен деп ойлаўыңыз мүмкин? Оларның үлкен- үлкен саўлатлы көринисиндеме яки оның реңли нағысларындама?

Бириншиден, хәр бир архитектуралық имараттың гөззаллығы оның көлеминдеги формалардың пропорциясы жағынан дурыс оның реңлериниң бир-бирине жақсы уйғынластырылғанлығында болса, екіншиден, бул имараттың көркемлик образының оның функционаллық талапларына толық жуўап бериўинде ал үшіншиден, сол имараттын этирап орталық пенен жақсы жарасымлы етип байланыстырылғанында. [1]

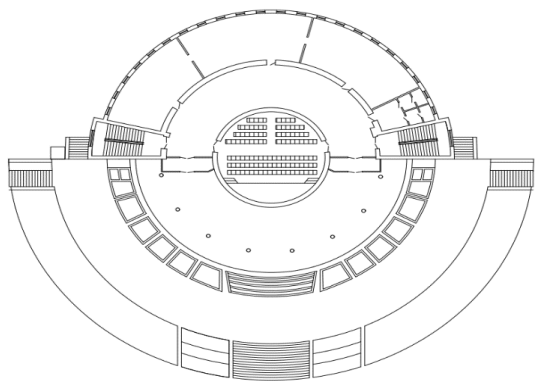
Бизге мәлим болғанындай хәр бир архитектуралық имараттың жобалық шешимлери хәм сыртқы фасад көринислери де белгили бир композициялық шешимлерден турады. Архитектураның әййемги қәлипlesiи дәўиринен баслап- ақ қурылатуғын имаратлар, имарат хәм қурылмалардың күрси (цокол) кириу (босаға-астана) хәм жуўмақланыу бөлимлерине үлкен итибар қаратылған хәм олар архитектуралық композицияның зәрүр қурамлы элементлери болып есапланып келген.[2] Имаратлардың архитектуралық композициясына оның күрси. босаға хәм жуўмақланыу бөлимлери хәққында биринши рет Самарқанд Архитектура Қурылыс Институты профессоры, архитектура пәнлери докторы А.С.Уралов өз илмий мийнетлеринде толық баян еткен.[1]. Мысалы, неолит, палеолит дәўириндеги еки тас үстине қойылған үшінши тас (дольмен), үнгир ямаса ибадатхана алдына қойылған қабила баслығының мүсини, сүдинли айўан фасадында яки бас коринисиниң жуўмақланыу бөлиминиң карниз, фриз, архитрав хәм улыўма ордерлер системасы формаларында кориниси олардың босағасы хәм жуўмақланыу композициясының әхмийетиниң үлкен болғанлығын көрсетеди. Зардуштийликтің муқаддес китабы «Авесто»да жазылыўынша, сол дәўирлерде босаға (астана) астына қайтыс болған ата-ана сүйеклери көмилип қойылар екен, Үйден узақ ўақытқа кеткенлер ямаса үйге келген бийгәне адамлар усы босағадан таўап алар екен.Үйге жаңа түскен келинлердиң ериниң үйи босағасынан таўап (босағаны алақанына тийгизип маңлайына сыйпаўы) алып сәлем бериу әдети де босағаның муқаддеслигинен, оған итибар берилгенинен дерек береді. [1]. Шығыс халықларында «астана-босаға дүньяны еки орталық (ишки хәм сыртқы) қа бөлип, олар арасындағы шегара ўазыйпасын орынлаған» деген түсиник болған. Үйдиң ишине жақсылық та жаманлық та босағадан киреди деп түсинилген. Босағаның көриниси қанша шырайлы болса үйге сонша берекет пайыз киреди, ал керисинше босаға қанша көримсиз болса ол үй сонша берекетсиз, пайызсыз болады деп ойланылған. [5]. Босаға жақсылық хәм жаманлық, жақтылық хәм қараңғылық, жаңалық хәм ескилик шегарасы болып қалмастан қуяштың шығыуы хәм батыуын, мийманды күтип алыу хәм гүзетиу сыяқлы рәмзилерди де көрсеткен.Соның ушын да шаңарақтың бахты садаты, байлығы, берекети босағаның архитектуралық композициясы хәм шешимине, оның қайсы тәрепке қаратылғанлығына көп тәрәптен байланысly болған. Қәдимги әпсаналарда патшалар хәм байлардың сарай хәм қорған-қалалары, бағ-сарайлары хәққында сөз барғанда, әдетте, олардағы дәрўазалардың саўлатлылығы, нағыслы безеўлери, аспан сүйер бәлентлиги, мийтиндей беккемлиги мақталып, тәрийплери айрықша келтирип өтиледі. [5]

Хақыйқатында да, орта әсир қала қорғанларының бизге шекем сақланып қалған дәрўазаларының саўлаты, нағыслы безеклери сол әпсаналарда хақыйқат барлығын көрсетеди хәм босағаның үлкен әхмийетке ийе екенлигин билдиреди. Сақыбқыран Амир Темур өзиниң Самарқанддағы жами мешитиниң босағасын пәс хәм киши етип қурған усталарды жазалап, қандай етип қайта қурдырғаны тарийхтан мәлим. Бүгинги күнде хәтте

пүткіл Орта Азияда да Шахрисабздеги Ақсарай ҳам Самарқанддағы Амир Темурдың жами мешитинин уллылығын саўлатын көрсетип турыўшы дәрўазасы -пештак ҳам равағы (свод) сыяқлы астана-босаға табылмаса керек. Бул болса Амир Темурдың курдырған имаратларының астана-босағасына қаншелли үлкен итибар бергенлигинин дәлийли бола алады. Буннан тысқары Бухара, Хийўа қалаларындағы көплеген естелик болып қалған қала- қорған, хан сарайларында да бас фасаддағы кириў орынларын, астана-босағаларын айрықша саўлатлы көркем етип безеткен. Соның менен бирге сол имаратлардың жуўмақланыў бөлиминде де үлкен итибар қаратылған .[3]. Мысалы Самарқанддағы Гори Амир мақбарасында жуўмақланыў композициясы және де көркем ҳам саўлатлы шыққан. Буның ушын мақбара имараты ишки ҳам сыртқы гүмбезлер менен жабылып, сыртқы гүмбез бийик гардиш үстине эпиўайы сыйпақ сыртлы усылда емес, ал қабырғалы аспан көк сырт тәризинде қурылған. Бундай усыллардың қолланылыўы мақбаралардың жуўмақланыў бөлиминде айрықша уллылық, көркемлик бағыш еткенлиги себепли кейинги ўақытлары заманагөй архитектурада да өз орнын, шешимин табыўға ерисилди.

Ҳазирги заманагөй архитекторлар да өз жойбарларында ҳам курған имаратларында босаға ҳам жуўмақланыў композициясына айрықша итибар бермекте. Бул мәселе әсиресе белгили ири жәмийетлик имаратлар мысалында айқын көзге тасланбақта. Өзбекстанның барше қалаларындағы заманагөй имаратлардан көплеген мысаллар келтириў мүмкин. Биз мақаламызда, Архитектор Орынбай Торениязовтың авторлығындағы көп санлы дөретпелиринен бири, қаламыздың мақтанышы Бердақ атындағы Қарақалпақ әдебиат тарийхы мәмлекетлик музейи имаратының архитектуралық композициясына оның күрси, астана ҳам жуўмақланыў композициясына айрықша тоқталып өтпекшимиз. Албетте эпиўайы адам бир қарағанда бул имаратты сыртқы кориниси бойынша,Ташкенттеги Темурийлер тарийхый музейине ұқсатыўы мүмкин. Себеби композициялық формасының пүтинлиги жағынан, әсиресе биз сөз етип атырған астана ҳам жуўмақланыў композицияларының бираз ұқсаслығын инкар ете алмаймыз. Әлбетте бул имаратлардың хәр биринин өз алдына архитектуралық композициясының өзине тән өзгешеликтери бар.

Музейдин улыўма майданы 126 кв.м. 3 қабатлы имарат болып композициялық планы шеңбер формасында, компакт симметриялық көлемнен ибарат, сыртқы коринисинин орайлық бөлиминин үстине жабылған қабырғалы сулыў үлкен гүмбез ҳам этирапында алты киши гүмбезлерден, имараттын алды тәрәпинде ярым шеңбер формасындағы галерея пайда етилген болып оны композициялық ритм менен жайласқан 8 миллий сүдинлер қоршап ,босағаны еле де шырайлы ҳам саўлатлы етип тектоникалық композиция дүзген. Яғный үстинлер тек сулыўлық-көркемлик берип турмастан, конструктивлик тәрәптен беккемлик, турғынлық берип, шеңбер формасындағы бастырманы көтериўши хызметинде атқарып турады. Имараттың еки қапталындағы болса туўры төртмүйешли формалар да имаратқа беккем турғынлық берип тур. Сүдинли галереяның үсти сулыў ритм менен жайластырылған нағыслы ярым шеңбер плафонлы бастырма менен бастырылып доминант композиция –гүмбезді қоршап , өзгеше бир уйғынлық бағышлап турған сыяқлы. Имараттың күрси (цокол) си белгили дәрежеде бийик болып, астана-босағасына еки тәрәплеме көтерилетугын қапталлары көғаламзарластырылған саўлатлы текшелер арқалы кириледи

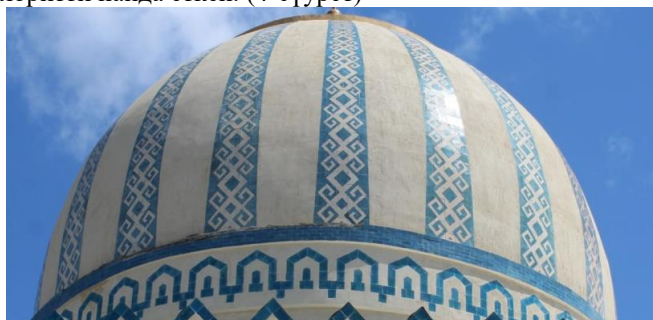
1-сүүрет. Бердақ атындағы Қарақалпақ әдебиат мәмлекетлик тарийхы музейи имараты планы

Музей имаратының жуўмақлаўшы композициясы болса, бул ортадағы бийик саўлатлы доминант гүмбези ҳам оған симметриялы уйғынласты-рылып ҳам толықтырып турған ритмли қатарларда алты киши гүмбезлерден дүзилген. Автор тәрәпинен шеберлик пенен уйғынластырылған композициялық формалар, элементлер гармониясы, яғный күрси босаға ҳам жуўмақланыў композициясының дурыс шешилиўи арқалы усы имараттың толық композициялық пүтинлиги, саўлатлы гөззаллығы тәмийинленген. (3-сүүрет)

2-сүүрет. Бердақ атындағы Қарақалпақ әдебиет тарихы мемлекеттік музейінің ұлыұма көринислери

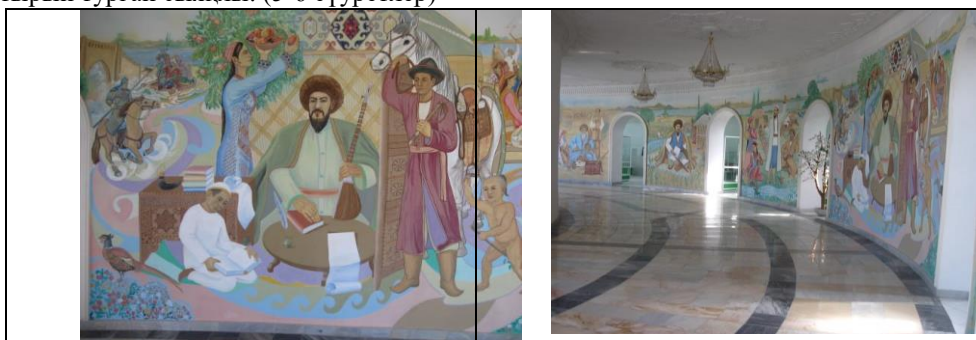
Музей имаратының реңли шешими болса ахроматикалық реңлерден пайдаланып шешилген болып ақшыл күл рең хәм жеңил сарғыш қаймақ реңли мрамор плиткалары менен қапланып, ортасынан қарақалпақ миллий нағыслары менен безетилген белбеуше менен оралған болып олар бир- бири менен жүдә сәйкес уйғынластырылып миллий колоритти пайда еткен. (4-сүүрет)

3-сүүрет. Музей гүмбезиндегі қарақалпақ миллий нағыслары

Демек, хәр бир архитектуралық имарат композициясы тийкарынан күрси (цокол), босаға-астана хәм жуұмақланыу бөлиминен турады. Егер имараттың күрсиси дурыс шешилмесе, жүдә пәс болса яки хәдден зыят бийик болса ,бул имараттың көриниси, саулаты төмен дәрежеде көринеди. Ал имараттың босаға –астана кириу бөлиmine айрықша итибар менен қаралмаса, онда имараттың дәрежеси еледе төмен болып бул имарат инсанларды өзине тартпайды. Сол ушында әсиресе жәмийетлик имаратлардың салтанатлы кириу бөлиmine архитекторлар өзгеше итибар қаратады. Ал имаратлардың жуұмақлаушы бөлиmine болса босаға –астанадан кем итибар қаратылмайды. Себеби хәр бир имараттың жуұмақланыу бөлими дурыс шешилмеген болса, бул имарат толық питпеген сыяқлы болып,инсан тәрeпинен унамлы қабыл етилмейди.[6]

Бердақ музейінің ишки жобалық шешимине тоқталып өтетуғын болсак , Имараттын бас фасадынан кирер жерде айлана формадағы фойе арқалы шеп тәрeпте тийкарғы мәжилислер залына хәм музейдің оң тәрeпиндегі экспозиция ханаларына кириледі. Фойе шайыр Бердақ бабамыздың портрети хәм дөретпелеріндегі тарихый уақыялар миллий персонажлар росписьлери миллий колоритли реңлерди уйғынластырып безетилген. Дийуалларындағы росписьлер, безеулер, экспозициялар музей имаратының архитектурасына уйғынластырылып, қарақалпақ халқының этнографиясын, турмыс тәризін, мәдениатының тарихын жанлантирып турған сыяқлы. (5-6 сүүретлер)

(4-5 сүүретлер) Музей имараты интерьерінің ишки безелиулері

Үшінші этаждағы экспозиция залларында болса Бердақ шайырдың қол жазбалары, кітаптары, сол дәуірдегі пайдаланған миллий кийимлери, тутынуу буйымлары, әсбап үскенелери менен безетилген қарақалпақ халқының отауы (юрта) саулат төгіп тур. Фойениң оң тәрeпинің мүйешіндегі текше арқалы имараттың цокол этажына өтиледі. Бул этажда фойе арқалы административлик ханалар, илимий хызметкерлер ханалары хәм музей фондыв сақлау ханалары жайластырылған. Музей экспозициясындағы көргизбе заллары тәртип пенен дәуірлерге сай ждайластырылып, көргизбе ушын тийкарғы орын шөлкемлестирилиуи хәм зәрүр инвентарлар менен тәмийинлениуи, көргизбе залында музейге келиуиші тамашагөйлер ушын қолайлы шараятлар жаратылған. Музей имараты функционаллық тәрeптен қолайлы, конструктивлик тәрeптен бекем

хэм көркемлик тәрәптен гөззал етип жаратылган. Яғный бул музей имаратында таныклы Рим архитекторы М.Витрувийдың белгили триадасына мууапык архитектураның үш тәрәпи: қолайлық, беккемлик хэм көркемлик гөззаллық талаптары сакланған. (7)

Жуумақлап айтқанда, болажақ архитекторлар өзлери жойбарлап атырған хәзирги заманагөй имарат хэм курылмаларында улыўма архитектуралық композициясына, миллий архитектуралық элементлерди уйғыластырып, кириў бөлимлери (яғный босаға-астанасы) хэм жуумақланыў элементлери композициясы шешимине айрыкша итибар бериўлери зәрүр, себеби буның өзине тән тәрбиялық хэм көркемлик-эстетикалық хэм де миллий архитектурамызды еле де раўажландырыўдай уазыйпалық тәрәплери бар.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Уралов А.С. Меъморий шаклларни уйғунлаштириш ва безаш. Самарқанд, 2003
2. Uralov A.S., Raximov A.Q., Saidova B.A. "Arxitekturaviy loyihalash asoslari va kompoziciya asoslari. Uquv qullanma. Samarqand: 2005 y.
3. Pulatov X. va boshqalar. Arxitekturaviy kompoziciya asoslari. Darslik. T.: 2005 y.
4. Uralov A.S., Abekeeva A.A. "Arxitekturaliq joybarlaw ham kompoziciya tiykarlari. Sabaqliq. Tashkent: 2022 j.
5. Нозилов Д.А. Урто Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. Тошкент, 2011
6. Основы архитектурной композиции и проектирования. Под редакцией А.А. Тица. - Киев, 1976.
7. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. - Ташкент. Изд. литературы и искусства, 1986.

Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёт тарихи давлат музейи иморатининг қорақалпоқ миллий архитектура стилини шакллантиришдаги ўрни

Аннотация: Мақолада Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёт тарихи давлат музейи биносининг қорақалпоқ миллий архитектура услубини шакллантиришдаги умумий архитектуравий – композицион ечими, ўндаги миллий шакллар уйғунлиги, курси, босаға-остана, тугалланиш қисмларининг композицион ечимлари ва унинг архитектуравий бинолардаги ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз этилади.

Таянч сўзлар: карниз, фриз, архитрав, гармония, дольмен, галерея, ритм, симметрия.

Роль Государственного музея истории каракалпакской литературы имени Бердака в формировании национального архитектурного стиля Каракалпакии.

Аннотация: В статье рассказывается об общем архитектурно – композиционном решении здания Каракалпакского Государственного музея истории литературы имени Бердака о формировании Каракалпакского национального архитектурного стиля, гармонии в нем национальных форм, композиционных решениях вход-порог, завершающей частей, его роли и значении в архитектурных сооружениях.

Ключевые слова: карниз, фриз, архитрав, гармония, дольмен, галерея, ритм, симметрия.

The role of the Berdak State Museum of the History of Karakalpak Literature in the formation of the national architectural style of Karakalpak

Abstract: The article describes the general architectural and compositional solution of the building of the Karakalpak State Museum of Literary History named after Berdakh in the formation of the Karakalpak national architectural style, the harmony of national forms in it, the compositional solutions of the running, threshold, and final parts, its role and significance in architectural structures

Key words: cornice, frieze, architrave, harmony, dolmen, gallery, rhythm, symmetry.

КЛАССИЧЕСКИЕ r -МАТРИЦЫ ДЛЯ ТРЕХМЕРНОЙ РАЗРЕШИМОЙ АЛГЕБР ЛЕЙБНИЦА

Айтмуратов А., Аскарров Ж., Курбанбаев Т.

Каракалпакский государственный университет

В этом статье изучено классические r -матрицы для трехмерной разрешимой алгебр Лейбница. Основная задача: классифицировать классические r -матрицы с точностью до эквивалентности.

Пусть L алгебра Лейбница над полем комплексных чисел $\mathbb{C}$ и $R: L \rightarrow L$ – линейный оператор.

Определение 1. Алгебра L над полем $\mathbb{F}$ называется *алгебрам Лейбница*, если для всех $x, y, z \in L$ выполняется тождество Лейбница

$$[x, [y, z]] = [[x, y], z] - [[x, z], y], \quad (1)$$

где $[-, -]$ умножение в L .

Для алгебры Лейбница L рассмотрим следующим производный ряд:

$$L^{[1]} = L, \quad L^{[k]} = [L^{[k-1]}, L^{[k-1]}], \quad k \geq 1.$$

Алгебра Лейбница L называется *разрешимой*, если существует натуральный $m \geq 1$ такое, что $L^{[m]} = 0$.

Определение 2. Линейный оператор $R: L \rightarrow L$ называется *классической r -матрицей* для алгебр Лейбница, если умножение

$$[x, y]_R = ([Rx, y] + [x, Ry]) \quad (2)$$

удовлетворяет тождеству Лейбница.

Определение 3. Будем говорить, что две классические r -матрицы R_1 и R_2 эквивалентны, если существует $\varphi \in \text{Aut}(L)$ такой, что $R_1 = \varphi R_2 \varphi^{-1}$, где $\text{Aut}(L)$ множества всех автоморфизмов алгебры L .

Приведем таблицу умножения трехмерных разрешимых комплексных алгебр Лейбница, которые классифицированы в [1]:

$L_1(\alpha) \ \alpha \neq 0:$	$[e_1, e_3] = \alpha e_1; [e_2, e_3] = e_1 + e_2; [e_3, e_3] = e_1;$
$L_2:$	$[e_3, e_3] = e_1; [e_2, e_3] = e_1 + e_2;$
$L_3:$	$[e_1, e_2] = e_3; [e_1, e_3] = -2e_3; [e_2, e_1] = -e_3; [e_2, e_3] = 2e_3; [e_3, e_1] = 2e_3; [e_3, e_2] = -2e_3;$
$L_4(\alpha):$	$[e_1, e_3] = \alpha e_1; [e_3, e_2] = e_2; [e_2, e_3] = -e_2; [e_3, e_3] = e_1;$
$L_5:$	$[e_1, e_3] = e_1; [e_2, e_3] = e_1; [e_3, e_3] = e_1;$
$L_6:$	$[e_1, e_3] = e_2; [e_3, e_3] = e_1;$
$L_7:$	$[e_1, e_2] = e_1; [e_3, e_2] = e_1; [e_3, e_3] = e_1; [e_1, e_3] = e_1;$
$L_8:$	$[e_1, e_1] = e_2; [e_2, e_1] = e_2;$
$L_9(\alpha):$	$[e_1, e_2] = e_2; [e_2, e_1] = -e_2; [e_1, e_3] = \alpha e_3; [e_3, e_1] = -\alpha e_3; \ \alpha \neq 0, 1,$
$L_{10}:$	$[e_1, e_1] = e_2; [e_2, e_1] = -e_2;$
$L_{11}:$	$[e_3, e_3] = \alpha e_1; [e_2, e_3] = e_1; [e_2, e_2] = e_1;$

Пусть матрица оператора $R: L \rightarrow L$ имеет вид
$$R = \begin{pmatrix} r_{11} & r_{12} & r_{13} \\ r_{21} & r_{22} & r_{23} \\ r_{31} & r_{32} & r_{33} \end{pmatrix}.$$

Следующая теорема является основным результатом.

Теорема 1. В трехмерных разрешимых алгебрах Лейбница оператор R является классической r -матрицей тогда и только тогда, когда выполнено следующие условия:

Алгебры	Условия
$L_1(\alpha), \alpha \neq 0:$	$r_{13} = r_{23} = 0,$
$L_2:$	$r_{13} = r_{23} = 0,$
$L_3:$	$2r_{11} - 2r_{12} - r_{32} - 2r_{21} + 2r_{22} + r_{31} = 0,$
$L_4(\alpha):$	$r_{13} = r_{23} = 0, \ r_{22} = -r_{33},$
$L_5:$	$r_{13} = 0,$
$L_6:$	$r_{13} = r_{23} = 0,$
$L_7:$	$r_{13} = 0,$
$L_8:$	$r_{21} = 0,$
$L_9(\alpha), \alpha \neq 0, 1:$	$r_{12} = r_{13} = 0,$ $(r_{11} + r_{22})^2 + \alpha r_{23} r_{32} = 0,$ $\alpha(r_{11} + r_{33})^2 + r_{23} r_{32} = 0,$ $(r_{23} - r_{32})(r_{11} + r_{22} + \alpha(r_{11} + r_{33})) = 0$
$L_{10}:$	$r_{11} = -r_{22}, \ r_{31} = 0,$
$L_{11}:$	$r_{12} = r_{13} = 0.$

Доказательство. Пусть оператор R действует на алгебру $L_1(\alpha), \alpha \neq 0$. Тогда используя (1) получим следующие новую таблицу умножение:

$[e_1, e_1]_R = r_{13} \alpha e_1,$
$[e_1, e_2]_R = r_{23} \alpha e_1,$
$[e_1, e_3]_R = (r_{12} + r_{13} + r_{11} \alpha + r_{33} \alpha) e_1 + r_{12} e_2,$
$[e_2, e_1]_R = r_{13} e_1 + r_{13} e_2,$
$[e_2, e_2]_R = r_{23} e_1 + r_{23} e_2,$
$[e_2, e_3]_R = (r_{22} + r_{23} + r_{33} + r_{21} \alpha) e_1 + (r_{22} + r_{33}) e_2,$
$[e_3, e_1]_R = r_{13} e_1,$
$[e_3, e_2]_R = r_{23} e_1,$
$[e_3, e_3]_R = (r_{32} + 2r_{33} + r_{31} \alpha) e_1 + r_{32} e_2.$

Теперь для всех $i, j, k \in \{1, 2, 3\}$ проверим тождество Лейбница

$$[e_i, [e_j, e_k]_R]_R = [[e_i, e_j]_R, e_k]_R - [[e_i, e_k]_R, e_j]_R,$$

и имеем следующие ограничение структурных констант:

$$r_{13} = 0, \quad r_{23} = 0,$$

остальные r_{ij} ($i \neq 1, 2, j \neq 3$) является произвольным.

Для остальных алгебр проводится аналогичное рассуждения. Теорема доказано.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ayupov Sh.A., Omirov B.A., On 3-dimensional Leibniz algebras, *Uzbek Math. Journal*, 1999, 9–14.
2. Semenov-Tyan-Shanskii M. A., What is a classical R-matrix? *Funktsional. Anal. i Prilozhen* 17(4) (1983) 17–33.

Үш өлшемлі шешилиўшең Лейбниц алгебралары ушын классикалық r-матрицалар

Резюме. Мақалада үш өлшемлі шешилиўшең Лейбниц алгебралары ушын классикалық r-матрицалар үйренилди.

Таяныш сөзлер: Ли алгебрасы, Лейбниц алгебрасы, шешилиўшең Лейбниц алгебралар, классикалық r-матрицалар.

Уч ўлчамли ечилувчан Лейбниц алгебралари учун классик r-матрицалар

Резюме. Мақолада уч ўлчамли ечилувчан Лейбниц алгебралари учун классик r-матрицалар ўрганилган.

Таянч сўзлар: Ли алгебраси, Лейбниц алгебраси, ечилувчан Лейбниц алгебралар, классик r-матрицалар.

Классические r-матрицы для трехмерной разрешимой алгебр Лейбница

Резюме. В настоящей статье изучено классические r-матрицы для трехмерных разрешимых алгебр Лейбница.

Ключевые слова: алгебра Ли, алгебра Лейбница, разрешимые алгебра Лейбница, классические r-матрица.

Classic r-matrix for three-dimensional solvable Leibniz algebras

Summary. In this paper we study classical r-matrices for three-dimensional solvable Leibniz algebras.

Key words: Lie algebra, Leibniz algebras, solvable Leibniz algebras, classical r-matrices.

СПИН-ФАКТОРЛАРДА ЛОКАЛ ХЭМ 2-ЛОКАЛ ДИФФЕРЕНЦИАЛЛАҲЛАР

Абдиреймов А.Р., Садуллаева М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Дифференциаллаўлар теориясы менен бир қатарда, операторлар алгебраларында локал хэм 2-локал дифференциаллаўлар теориясы да әҳмийетли есапланады. Соңғы жигирма жыл ишинде фон Нейман алгебраларында, C^* -алгебраларда хэм JB^* -үшликлерде усы дифференциаллаўлар бойынша излениўлер жоқары дәрежеде өсти. Локал дифференциаллаўларды үйрениў 1990-жылда Р.В.Кэйдисон тәрәпинен [1] хэмде оннан ғәрәзсиз ҳалда Д.Р. Ларсон хэм А.Р. Сурурлар тәрәпинен [2] басланған.

Егер A ҳақыйқый Банах кеңислигинде төмендеги шәртлерди қанаатландырыўшы $x \circ y$ ($x, y \in A$) көбейтиў әмели анықланған болса, онда A Йордан банах алгебра (JB-алгебра) делинеди:

- 1) $x \circ y = y \circ x$ қәлеген $x, y \in A$;
- 2) $(x + y) \circ z = x \circ z + y \circ z$ қәлеген $x, y, z \in A$;
- 3) $\lambda(x \circ y) = \lambda x \circ y$ қәлеген $\lambda \in \mathbb{R}$ и $x, y \in A$;
- 4) $x^2 \circ (y \circ x) = (x^2 \circ y) \circ x$ қәлеген $x, y \in A$;
- 5) $\|x^2\| = \|x\|^2$ қәлеген $x \in A$;
- 6) $\|x^2\| \leq \|x^2 + y^2\|$ қәлеген $x, y \in A$.

Егер JB-алгебра A түйинлес алды кеңислигине ийе, яғный $(A_*)^* = A$ шәртин қанаатландырыўшы A кеңислик бар болса, онда A ны JBW-алгебра деп аталады.

Мейли A – JBW-алгебра хэм $D: A \rightarrow A$ сызықлы оператор болсын. Егер қәлеген $a, b \in A$ ушын

$$D(a \circ b) = D(a) \circ b + a \circ D(b)$$

болса, онда D дифференциялаў деп аталады.

$$D(x) = \sum_{i=1}^n ((a_i \circ b_i) \circ x - a_i \circ (b_i \circ x))$$

көринистеги дифференциялаў ишки делинеди.

Егер қәлеген $a \in A$ ушын

$$D(a^2) = 2a \circ D(a)$$

болса, онда сызықлы оператор D Йордан дифференциялаў деп аталады.

A да норманы төмендегише анықлаймыз

$$\|x + \alpha 1\| = |\alpha| + \|x\|_2,$$

бунда $\alpha \in \mathbb{R}$, $x \in H$, $\|x\|_2$ – гильберт кеңисликтеги норма. Онда A спин-фактор деп аталады.

1-лемма. Мейли A – спин-фактор хэм $D: A \rightarrow A$ сызықлы оператор болсын. Сызықлы оператор D дифференциялаў болыўы ушын оның D Йордан дифференциялаўы болыўы зәрүр хэм жетерли.

Дәлилтеү. Мейли $D: A \rightarrow A$ сызықлы оператор спин-фактор A да дифференциялаў болсын. Онда қәлеген $a \in A$ ушын

$$D(a^2) = D(a \circ a) = a \circ D(a) + D(a) \circ a = 2a \circ D(a),$$

яғный D Йордан дифференциялау болады.

Мейли $D: A \rightarrow A$ сызыклы оператор спин-фактор A да йордан дифференциялау болсын. Онда қалеген $a, b \in A$ ушын

$$\begin{aligned} D((a+b)^2) &= 2(a+b) \circ D(a+b) = 2a \circ D(a+b) + 2b \circ D(a+b) = \\ &= 2a \circ D(a) + 2a \circ D(b) + 2b \circ D(a) + 2b \circ D(b). \end{aligned}$$

Екинши тәрәптән,

$$\begin{aligned} D((a+b)^2) &= D(a^2 + 2a \circ b + b^2) = D(a^2) + 2D(a \circ b) + D(b^2) = \\ &= 2a \circ D(a) + 2D(a \circ b) + 2b \circ D(b). \end{aligned}$$

Сонлықтан,

$$D(a \circ b) = D(a) \circ b + a \circ D(b),$$

яғный D дифференциялау болады. Лемма дәлилләнди.

Мейли A спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ сызыклы оператор болсын. Егер хәр бир $a \in A$ да $D_a: A \rightarrow A$ дифференциялау бар болып

$$\Delta(a) = D_a(a)$$

болса, онда Δ локал дифференциялау деп аталады.

Қалеген $p \in A$ проектор ушын $\Delta(p) = 2p \circ \Delta(p)$.

Ҳақыйқатында да,

$$\Delta(p) = D_p(p) = D_p(p^2) = 2p \circ D_p(p) = 2p \circ \Delta(p).$$

1-теорема. Мейли A спин-фактор болсын. Онда қалеген $\Delta: A \rightarrow A$ локал дифференциялау дифференциялау болады.

Дәлиллек. Мейли A спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ локал дифференциялау болсын. Спин-факторда хәрқандай дифференциялау кососимметриялық болғанлықтан, хәмде локал дифференциялаудың анықламасынан қалеген $a, b \in A$ элементлер ушын

$$\langle a, \Delta^*(b) \rangle = \langle \Delta(a), b \rangle = \langle a, D_a^*(b) \rangle = \langle a, -D_a(b) \rangle = \langle a, -\Delta(b) \rangle,$$

яғный $\Delta^* = \Delta$. Демек Δ дифференциялау болады.

Мейли A – спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ (сызыклы болыуы шәрт емес) сәулелендириу болсын. Егер қалеген $a, b \in A$ элемент ушын $D_{a,b}$ дифференциялау бар болып,

$$\Delta(a) = D_{a,b}(a) \text{ хәм } \Delta(b) = D_{a,b}(b)$$

болса, онда Δ сәулелендириу 2-локал дифференциялау деп аталады.

2-лемма. Мейли A – спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ – 2-локал дифференциялау болсын. Онда Δ биртеккли болады.

Дәлиллек. Мейли $\Delta: A \rightarrow A$ спин-фактор A да 2-локал дифференциялау болсын. Онда қалеген $a \in A$ элемент хәм қалеген $\lambda \in \mathbb{R}$ саны ушын $D_{a,\lambda a}$ дифференциялауы бар болып,

$$\Delta(a) = D_{a,\lambda a}(a) \text{ хәм } \Delta(\lambda a) = D_{a,\lambda a}(\lambda a).$$

Онда

$$\Delta(\lambda a) = D_{a,\lambda a}(\lambda a) = \lambda D_{a,\lambda a}(a) = \lambda \Delta(a).$$

Сонлықтан, Δ сәулелендириу биртеккли болады. Лемма дәлилләнди.

3-лемма. Мейли A – спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ – 2-локал дифференциялау болсын. Онда қалеген $a \in A$ элемент ушын

$$\Delta(a^2) = 2a \circ \Delta(a).$$

Дәлиллек. Мейли A – спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ – 2-локал дифференциялау болсын. Онда қалеген $a \in A$ элемент ушын D_{a,a^2} дифференциялау бар болып,

$$\Delta(a) = D_{a,a^2}(a) \text{ хәм } \Delta(a^2) = D_{a,a^2}(a^2)$$

катнасы орынлы. 1-лемма бойынша

$$\Delta(a^2) = D_{a,a^2}(a^2) = 2a \circ D_{a,a^2}(a) = 2a \circ \Delta(a),$$

яғный $\Delta(a^2) = 2a \circ \Delta(a)$. Лемма дәлилләнди.

2-Теорема. Мейли A спин-фактор болсын. Онда қалеген 2-локал дифференцияллаў $\Delta: A \rightarrow A$ дифференцияллаў болады.

Дәлиллей. Мейли A спин-фактор хәм $\Delta: A \rightarrow A$ – 2-локал дифференцияллаў болсын. Спин-факторда хәркандай дифференцияллаў косоэрмит болғанлықтан, хәмде 2-локал дифференцияллаўдың анықламасынан қалеген $u, v \in A$ элементлер ушын

$$\langle \Delta(u), v \rangle = \langle D_{u,v}(u), v \rangle = \langle u, D_{u+v}^*(v) \rangle = -\langle u, D_{u+v}(v) \rangle = -\langle u, \Delta(v) \rangle,$$

яғный $\langle \Delta(u), v \rangle = -\langle u, \Delta(v) \rangle$. Қалеген $a, b, c \in A$ элементлер ушын $u = a + b$ хәм $v = c$ белгилеймиз. Онда жоқарыдағы теңликтен төмендегиге ийе боламыз

$$\begin{aligned} \langle \Delta(a+b), c \rangle &= -\langle a+b, \Delta(c) \rangle = -\langle a, \Delta(c) \rangle - \langle b, \Delta(c) \rangle = \\ &= \langle \Delta(a), c \rangle + \langle \Delta(b), c \rangle = \langle \Delta(a) + \Delta(b), c \rangle, \end{aligned}$$

яғный қалеген $a, b, c \in A$ элементлер ушын

$$\langle \Delta(a+b) - \Delta(a) - \Delta(b), c \rangle = 0.$$

Сонлықтан,

$$\Delta(a+b) - \Delta(a) - \Delta(b) = 0,$$

яғный Δ сәўлелендирий A да аддитив болады. Сонлықтан, 2-лемма хәм 3-лемма бойынша Δ Йордан дифференцияллаў болады. Онда 1-лемма бойынша Δ дифференцияллаў болады. Теорема дәлилленди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Kadison R.V. Local derivations // J. Algebra. –1990. – V. 130, – P. 494–509. «28»
2. Larson D.R., Sourour A.R. Local derivations and local automorphisms of $B(X)$ // Proc. Sympos. Pure Math. – 1990. – V. 51, Part 2, – P. 187–194. «35»

Спин-факторларда локаль хәм 2-локаль дифференцияллаўлар

Резюме. Мақалада спин-факторларда локаль хәм 2-локаль дифференциаллаўлар дифференциаллаў болатуғынлығы көрсетилди.

Таяныш сөзлер: JBW-алгебра, спин-фактор, дифференциаллаў, локаль хәм 2-локаль дифференциаллаў.

Спин-факторларда локаль ва 2-локаль дифференциаллашлар

Резюме. Мақалада спин-факторларда локаль ва 2-локаль дифференциаллашлар дифференциаллаш бўлиши кўрсатилди.

Таянч сўзлар: JBW-алгебра, спин-фактор, дифференциаллаш, локаль ва 2-локаль дифференциаллаш.

Локальное и 2-локальные дифференцирования на спин-факторе

Резюме. В настоящей статье доказано, что каждое локальное и 2-локальное дифференцирование на спин-факторе является дифференцированием.

Ключевые слова: JBW-алгебра, спин-фактор, дифференцирование, локальное и 2-локальное дифференцирование.

Local and 2-local derivations of the spin-factor

Summary. In this paper, it is proved that each local and 2-local derivation on the spin factor is a derivation.

Key words: JBW-algebra, spin factor, derivation, local and 2-local derivations.

РАЗРЕШИМОСТЬ НЕЛОКАЛЬНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА В ПРЯМОУГОЛЬНОЙ ОБЛАСТИ

Бекиев А.Б., Шихиев Р.М., Бекиева А.А.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Многие научно-практические исследования, например, изучение задачи динамики одномерных течений, динамики сжимаемой экспоненциально стратифицированной жидкости, задачи распространения волн в диспергирующих средах, поперечные колебания стержня и балок и другие, сводятся к решению краевых задач для уравнения четвертого порядка.

В данной работе рассмотрены краевые задачи для уравнения четвертого порядка с нелокальными условиями. Корректность краевых задач для уравнений с частными производными четвертого порядка устанавливается доказательством существования и единственности решения.

Решение рассматриваемой задачи найдено в виде ряда составленных из базисных функций Рисса.

Краевые задачи для уравнений четвертого порядка в прямоугольной области изучены в работах [1, 2, 5, 6, 8, 9]. Нелокальные задачи такого типа для уравнений второго порядка исследованы в работах [3, 4, 7].

Постановка задачи. В области $\Omega = \{(x, t): 0 < x < 1, 0 < t < \beta\}$ рассмотрим уравнение

$$Lv \equiv v_{xx}(x, t) - v_t(x, t) - v_{xxx}(x, t) - b^2 v(x, t) = f(x, t), \quad (1)$$

где $b = \text{const}$, $f(x, t)$ – заданная функция.

Задача 1. Найти в области Ω функцию $v(x, t)$, удовлетворяющую условиям

$$v(x, t) \in C_{x,t}^{3,0}(\bar{\Omega}) \cap C_{x,t}^{4,2}(\Omega), \quad (2)$$

$$Lv \equiv f(x, t), \quad (x, t) \in \Omega, \quad (3)$$

$$v(x, 0) = \varphi(x), \quad v(x, \beta) = \psi(x), \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (4)$$

$$v(0, t) = v(1, t), \quad v_x(0, t) = 0, \quad v_{xx}(0, t) = v_{xx}(1, t), \quad v_{xxx}(0, t) = 0, \quad 0 \leq t \leq \beta, \quad (5)$$

где $\varphi(x), \psi(x)$ - заданные достаточно гладкие функции, причем $\varphi(0) = \varphi(1), \psi(0) = \psi(1), \varphi'(0) = \psi'(0) = 0, \varphi''(0) = \varphi''(1), \psi''(0) = \psi''(1), \varphi'''(0) = \psi'''(0) = 0$.

Система функций

$$X_0(x) = 1, \quad X_{2k-1}(x) = \cos \lambda_k x, \quad X_{2k}(x) = x \sin \lambda_k x, \quad (6)$$

$$\lambda_k = 2k\pi, \quad k = 1, 2, \dots$$

и

$$Y_0(x) = 2(1-x), \quad Y_{2k-1}(x) = 4(1-x) \cos \lambda_k x, \quad Y_{2k}(x) = 4 \sin \lambda_k x, \quad (7)$$

$$\lambda_k = 2k\pi, \quad k = 1, 2, \dots$$

биортогонально и образуют базис Рисса в $L_2[0, 1]$ [5, 7].

Единственность и существование решения задачи. Решение задачи (2)-(5) ищем в виде

$$v(x, t) = u(x, t) + w(x, t). \quad (8)$$

где функция $u(x, t)$ решение задачи

$$u_{tt}(x, t) - u_t(x, t) - u_{xxxx}(x, t) - b^2 u(x, t) = 0, \quad (9)$$

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad u(x, \beta) = \psi(x),$$

$$u(x, 0) = u(x, 1), \quad u_x(x, 0) = 0, \quad u_{xx}(x, 0) = u_{xx}(x, 1), \quad u_{xxx}(x, 0) = 0,$$

а функция $w(x, t)$ будет решение задачи

$$w_{tt}(x, t) - w_t(x, t) - w_{xxxx}(x, t) - b^2 w(x, t) = f(x, t), \quad (10)$$

$$w(x, 0) = 0, \quad w(x, \beta) = 0,$$

$$w(x, 0) = w(x, 1), \quad w_x(x, 0) = 0, \quad w_{xx}(x, 0) = w_{xx}(x, 1), \quad w_{xxx}(x, 0) = 0.$$

Решаем задачи (9). Рассмотрим функции

$$u_0(t) = \int_0^1 u(x, t) Y_0(x) dx, \quad (11)$$

$$u_{2k-1}(t) = \int_0^1 u(x, t) Y_{2k-1}(x) dx, \quad (12)$$

$$u_{2k}(t) = \int_0^1 u(x, t) Y_{2k}(x) dx. \quad (13)$$

Дифференцируя дважды обе части (13) по t , учитывая уравнение (1) и интегрируя по частям четыре раз, имеем

$$u_{2k}''(t) - u_{2k}'(t) - (\lambda_k^4 + b^2) u_{2k}(t) = 0. \quad (14)$$

Решение уравнение (14) удовлетворяющее условиям

$$u_{2k}(0) = \varphi_{2k}, \quad u_{2k}(\beta) = \psi_{2k},$$

примет вид

$$u_{2k}(t) = \frac{1}{sh \frac{1}{2} v_k \beta} \left[\varphi_{2k} e^{\frac{1}{2} t} sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t) + \psi_{2k} e^{-\frac{1}{2} (\beta - t)} sh \frac{1}{2} v_k t \right], \quad (15)$$

где

$$\varphi_{2k} = \int_0^1 \varphi(x) Y_{2k}(x) dx, \quad \psi_{2k} = \int_0^1 \psi(x) Y_{2k}(x) dx, \quad (16)$$

$$v_k = \sqrt{1 + 4(\lambda_k^4 + b^2)}.$$

Дифференцируя дважды обе части (11) по t , учитывая уравнение (1) и интегрируя по частям, получим уравнение

$$u_0''(t) - u_0'(t) - b^2 u_0(t) = 0.$$

Решение этого уравнение удовлетворяющее условиям

$$u_0(0) = \varphi_0, \quad u_0(\beta) = \psi_0,$$

примет вид

$$u_0(t) = \frac{1}{sh \frac{1}{2} v_0 \beta} \left[\varphi_0 e^{\frac{1}{2} t} sh \frac{1}{2} v_0 (\beta - t) + \psi_0 e^{-\frac{1}{2} (\beta - t)} sh \frac{1}{2} v_0 t \right], \quad (17)$$

Где

$$\varphi_0 = \int_0^1 \varphi(x) Y_0(x) dx, \quad \psi_0 = \int_0^1 \psi(x) Y_0(x) dx.$$

Дифференцируя дважды обе части (12) по t , учитывая уравнение (1) и аналогично выше, имеем

$$u''_{2k-1}(t) - u'_{2k-1}(t) - (\lambda_k^4 + b^2) u_{2k-1}(t) = 4\lambda_k^3 u_{2k}(t). \quad (18)$$

Решение уравнения (18) удовлетворяющее условиям

$$u_{2k-1}(0) = \varphi_{2k-1}, \quad u_{2k-1}(\beta) = \psi_{2k-1},$$

где

$$\varphi_{2k-1} = \int_0^1 \varphi(x) Y_{2k-1}(x) dx, \quad \psi_{2k-1} = \int_0^1 \psi(x) Y_{2k-1}(x) dx, \quad (19)$$

примет вид

$$\begin{aligned} u_{2k-1} = & \frac{4\lambda_k^3 e^{\frac{1}{2} t}}{v_k sh^2 \frac{1}{2} v_k \beta} \left\{ \frac{v_k \varphi_{2k-1}}{4\lambda_k^3} sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t) + \right. \\ & + \varphi_{2k} sh \frac{1}{2} v_k t \cdot \left[\frac{1}{v_k} sh v_k (\beta - t) + t - \beta \right] + \\ & + \varphi_{2k} sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t) \cdot \left[t \cdot ch \frac{1}{2} v_k \beta + \frac{1}{v_k} sh \frac{1}{2} v_k (t - 2\beta) - \frac{1}{v_k} sh \frac{1}{2} v_k \beta \right] + \\ & + \frac{v_k \psi_{2k-1}}{4\lambda_k^3} e^{-\frac{1}{2} \beta} sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot sh \frac{1}{2} v_k t + \psi_{2k} e^{-\frac{1}{2} \beta} sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t) \cdot \left[\frac{1}{v_k} sh v_k t - t \right] + \\ & \left. + \psi_{2k} e^{-\frac{1}{2} \beta} sh \frac{1}{2} v_k t \cdot \left[(\beta - t) \cdot ch \frac{1}{2} v_k \beta - \frac{1}{v_k} sh \frac{1}{2} v_k \beta - \frac{1}{v_k} sh \frac{1}{2} v_k (\beta - 2t) \right] \right\}. \end{aligned} \quad (20)$$

Аналогично решается задача (10). Решение задачи (10) примет вид

$$w(x, t) = w_0(t) X_0(x) + \sum_{k=1}^{\infty} [w_{2k-1}(t) X_{2k-1}(x) + w_{2k}(t) X_{2k}(x)], \quad (21)$$

где

$$w_0(t) = \int_0^{\beta} K_0(t, \tau) f_0(\tau) d\tau, \quad w_{2k}(t) = \int_0^{\beta} K_{2k}(t, \tau) f_{2k}(\tau) d\tau, \quad (22)$$

$$w_{2k-1}(t) = \int_0^{\beta} K_{2k}(t, \tau) f_{2k-1}(\tau) d\tau + \int_0^{\beta} K_{2k-1}(t, \tau) f_{2k}(\tau) d\tau, \quad (23)$$

$$K_0(t, \tau) = \begin{cases} -\frac{2v_0^{-1}}{sh \frac{1}{2} v_0 \beta} e^{\frac{1}{2} (t-\tau)} sh \frac{1}{2} v_0 t \cdot sh \frac{1}{2} v_0 (\beta - \tau), & t \leq \tau \leq \beta, \\ -\frac{2v_0^{-1}}{sh \frac{1}{2} v_0 \beta} e^{\frac{1}{2} (t-\tau)} sh \frac{1}{2} v_0 \tau \cdot sh \frac{1}{2} v_0 (\beta - t), & 0 \leq \tau \leq t, \end{cases}$$

$$K_{2k}(t, \tau) = \begin{cases} -\frac{2v_k^{-1}}{sh \frac{1}{2} v_k \beta} e^{\frac{1}{2}(t-\tau)} sh \frac{1}{2} v_k t \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - \tau), & t \leq \tau \leq \beta, \\ -\frac{2v_k^{-1}}{sh \frac{1}{2} v_k \beta} e^{\frac{1}{2}(t-\tau)} sh \frac{1}{2} v_k \tau \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t), & 0 \leq \tau \leq t, \end{cases}$$

$$K_{2k-1}(t, \tau) = \begin{cases} \frac{8\lambda_k^3 v_k^{-2}}{sh^2 \frac{1}{2} v_k \beta} e^{\frac{1}{2}(t-\tau)} \left[\beta sh \frac{1}{2} v_k t \cdot sh \frac{1}{2} v_k \tau - \right. \\ \left. - \tau \cdot sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot sh \frac{1}{2} v_k t \cdot ch \frac{1}{2} v_k (\beta - t) + t \cdot sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot ch \frac{1}{2} v_k t \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - \tau) + \right. \\ \left. + 2v_k^{-1} sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot sh \frac{1}{2} v_k t \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - s) \right], & t \leq \tau \leq \beta, \\ \frac{8\lambda_k^3 v_k^{-2}}{sh^2 \frac{1}{2} v_k \beta} e^{\frac{1}{2}(t-\tau)} \left[\beta sh \frac{1}{2} v_k t \cdot sh \frac{1}{2} v_k \tau - \right. \\ \left. - t \cdot sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot sh \frac{1}{2} v_k \tau \cdot ch \frac{1}{2} v_k (\beta - t) + s \cdot sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot ch \frac{1}{2} v_k \tau \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t) - \right. \\ \left. - 2v_k^{-1} sh \frac{1}{2} v_k \beta \cdot sh \frac{1}{2} v_k \tau \cdot sh \frac{1}{2} v_k (\beta - t) \right], & 0 \leq \tau \leq t, \end{cases}$$

$$f_0(t) = \int_0^1 f(x, t) Y_0(x) dx, f_{2k-1}(t) = \int_0^1 f(x, t) Y_{2k-1}(x) dx, \quad (24)$$

$$f_{2k}(t) = \int_0^1 f(x, t) Y_{2k-1}(x) dx.$$

Лемма 1.

Если

$$\varphi(x), \psi(x) \in C^{(6)}[0, 1], \varphi^{(2i)}(0) = \varphi^{(2i)}(1), \psi^{(2i)}(0) = \psi^{(2i)}(1), i=0, 1, 2, \varphi^{(2i+1)}(0) = \psi^{(2i+1)}(0) = 0, i=0, 1,$$

$$f(x, t) \in C_{x,t}^{3,0}(\bar{\Omega}), \frac{\partial^{(2i)} f(0, t)}{\partial x^{(2i)}} = \frac{\partial^{(2i)} f(1, t)}{\partial x^{(2i)}}, \frac{\partial f(0, t)}{\partial x} = 0, i=0, 1, \text{ то справедливы оценки}$$

$$|\varphi_{2k}| \leq \frac{c_1}{k^6} |\varphi_{2k}^{(6)}|, |\varphi_{2k-1}| \leq c_2 \left(\frac{1}{k^6} |\varphi_{2k}^{(5)}| + \frac{1}{k^5} |\varphi_{2k-1}^{(5)}| \right), \quad (25)$$

$$|\psi_{2k}| = \frac{c_3}{k^6} |\psi_{2k}^{(6)}|, |\psi_{2k-1}| \leq c_4 \left(\frac{1}{k^6} |\psi_{2k}^{(5)}| + \frac{1}{k^5} |\psi_{2k-1}^{(5)}| \right),$$

$$|f_{2k-1}(t)| \leq c_5 \left[\frac{1}{k^3} |f_{2k-1}^{(3)}(t)| + \frac{1}{k^4} |f_{2k}^{(3)}(t)| \right], |f_{2k}(t)| \leq \frac{c_6}{k^3} |f_{2k}^{(3)}(t)|$$

где

$$\sum_{k=1}^{\infty} \left(f_k^{(3)}(t) \right)^2 < \infty, \sum_{k=1}^{\infty} \left(\varphi_k^{(6)} \right)^2 < \infty, \sum_{k=1}^{\infty} \left(\psi_k^{(6)} \right)^2 < \infty.$$

C_i -здесь и далее положительные постоянные.

Доказательство. Интегралы в формулах (16), (19) и (24) интегрируя по частям шесть и три раза и учитывая условий леммы, получим (25). Лемма доказана.

Лемма 2. Справедливы следующие оценки

$$|u_{2k-1}(t)| \leq c_7 |\varphi_{2k-1}| + c_8 |\psi_{2k-1}| + c_9 k |\varphi_{2k}| + c_{10} k |\psi_{2k}|,$$

$$|u'_{2k-1}(t)| \leq c_{11} k^2 |\varphi_{2k-1}| + c_{12} k^2 |\psi_{2k-1}| + c_{13} k^3 |\varphi_{2k}| + c_{14} k^3 |\psi_{2k}|,$$

$$|u''_{2k-1}(t)| \leq c_{15} k^4 |\varphi_{2k-1}| + c_{16} k^4 |\psi_{2k-1}| + c_{17} k^5 |\varphi_{2k}| + c_{18} k^5 |\psi_{2k}|,$$

$$|u_{2k}(t)| \leq c_{19} |\varphi_{2k}| + c_{20} |\psi_{2k}|, |u'_{2k}(t)| \leq c_{21} k^2 |\varphi_{2k}| + c_{22} k^2 |\psi_{2k}|,$$

$$|u''_{2k}(t)| \leq c_{23} k^4 |\varphi_{2k}| + c_{24} k^4 |\psi_{2k}|.$$

$$\begin{aligned} |w_{2k-1}(t)| &\leq c_{25}k^{-3} \|f_{2k-1}(t)\|_{L_2} + c_{26}k^{-2} \|f_{2k}(t)\|_{L_2}, \\ |w'_{2k-1}(t)| &\leq c_{27}k^{-1} \|f_{2k-1}(t)\|_{L_2} + c_{28} \|f_{2k}(t)\|_{L_2}, \\ |w''_{2k-1}(t)| &\leq c_{29}k \|f_{2k-1}(t)\|_{L_2} + c_{30}k^2 \|f_{2k}(t)\|_{L_2}, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} |w_{2k}(t)| &\leq c_{31}k^{-3} \|f_{2k}(t)\|_{L_2}, \quad |w'_{2k}(t)| \leq c_{32}k^{-1} \|f_{2k}(t)\|_{L_2}, \\ |w''_{2k}(t)| &\leq c_{33}k \|f_{2k}(t)\|_{L_2}, \end{aligned}$$

где $\|f_k(t)\|_{L_2} = \|f_k(t)\|_{L_2[0,\beta]}$

Справедливость этих оценок непосредственно вытекает из формул (15), (20), (22) и (23).

Теорема 1. Если выполняются условия леммы 1, то существует единственное решение задачи (2)-(5) и оно представляется в виде ряда

$$v(x, t) = v_0(t)X_0(x) + \sum_{k=1}^{\infty} [v_{2k-1}(t)X_{2k-1}(x) + v_{2k}(t)X_{2k}(x)], \quad (26)$$

где $v_k(t) = u_k(t) + w_k(t)$, и функции $X_k(x)$, $u_k(t)$, $w_k(t)$ определены соответственно формулами (6), (17), (20) и (15).

Доказательство. Ряды (26) формально почленно дифференцируем по t два раза и по x четыре раза и имеем

$$\begin{aligned} v_t(x, t) &= v'_0(t)X_0(x) + \sum_{k=1}^{\infty} [v'_{2k-1}(t)X_{2k-1}(x) + v'_{2k}(t)X_{2k}(x)], \\ v_{tt}(x, t) &= v''_0(t)X_0(x) + \sum_{k=1}^{\infty} [v''_{2k-1}(t)X_{2k-1}(x) + v''_{2k}(t)X_{2k}(x)], \\ v_{xxxx}(x, t) &= \sum_{k=1}^{\infty} [v_{2k-1}(t)X_{2k-1}^{(IV)}(x) + v_{2k}(t)X_{2k}^{(IV)}(x)]. \end{aligned} \quad (27)$$

Тогда ряды (27) мажорируются рядом

$$\sum_{k=1}^{\infty} [k^4 (|\varphi_{2k-1}| + |\psi_{2k-1}|) + k^5 (|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k}|) + k \|f_{2k-1}(t)\|_{L_2} + k^2 \|f_{2k}(t)\|_{L_2}]. \quad (28)$$

На основании (25) доказывается сходимость ряда (28), т.е. ряд

$$c_{34} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k} \left[|\varphi_{2k-1}^{(5)}| + |\psi_{2k-1}^{(5)}| + |\varphi_{2k}^{(6)}| + |\psi_{2k}^{(6)}| + \|f_{2k}^{(3)}(t)\|_{L_2} + \|f_{2k-1}^{(3)}(t)\|_{L_2} \right]$$

сходится. Из сходимости (28) в силу признака Вейерштрасса равномерно сходятся ряды (26) и (27) в области $\bar{\Omega}$. Подставляя ряды (27) в уравнение (1) можно утверждать, что функция (26) удовлетворяет уравнению (1) на $\bar{\Omega}$. Теорема доказана.

Устойчивость решения.

Теорема 2. Пусть выполнены условия теоремы 1, тогда для решения (26) задачи 1 справедливы оценки

$$\|v(x, t)\|_{L_2[0,1]} \leq c_{35} \left(\|\varphi\|_{W_2^1[0,1]} + \|\psi\|_{W_2^1[0,1]} + \|f(x, t)\|_{L_2(\Omega)} \right).$$

Доказательство. Из (26) и из неравенств леммы 2 имеем

$$\begin{aligned} \|v(x, t)\|_{L_2[0,1]}^2 &\leq v_0^2(t) + \sum_{k=1}^{\infty} (v_{2k-1}^2(t) + v_{2k}^2(t)) \leq c_{35}^2 (|\varphi_0| + |\psi_0|)^2 + \\ &+ c_{36}^2 \sum_{k=1}^{\infty} \left[(|\varphi_{2k-1}| + |\psi_{2k-1}| + k|\varphi_{2k}| + k|\psi_{2k}|)^2 + (|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k}|)^2 + \right. \\ &\left. + (k^{-3} \|f_{2k-1}\|_{L_2} + k^{-2} \|f_{2k}\|_{L_2})^2 + k^{-6} \|f_{2k}\|_{L_2}^2 \right] \leq \\ &\leq 2c_{35}^2 (\varphi_0^2 + \psi_0^2) + 4c_{36}^2 \sum_{k=1}^{\infty} \left[\varphi_{2k-1}^2 + \psi_{2k-1}^2 + (k^2 + 1) \varphi_{2k}^2 + \right. \\ &\left. + (k^2 + 1) \psi_{2k}^2 + k^{-6} \|f_{2k-1}\|_{L_2}^2 + k^{-4} \|f_{2k}\|_{L_2}^2 \right] \end{aligned}$$

Коэффициенты φ_{2k} и ψ_{2k} можно представить в виде

$$\varphi_{2k} = \frac{1}{\lambda_k} \varphi_{2k}^{(1)}, \quad \psi_{2k} = \frac{1}{\lambda_k} \psi_{2k}^{(1)}$$

где

$$\varphi_{2k}^{(1)} = \int_0^1 \varphi'(x) \cos \lambda_k x dx, \quad \psi_{2k}^{(1)} = \int_0^1 \psi'(x) \cos \lambda_k x dx.$$

Тогда

$$\begin{aligned} \|u(x,t)\|_{L_2[0,1]}^2 &\leq 2c_{35}^2 (\varphi_0^2 + \psi_0^2) + \\ &+ 4c_{36}^2 \sum_{k=1}^{\infty} \left\{ \varphi_{2k-1}^2 + \psi_{2k-1}^2 + \left(1 + \frac{1}{k^2}\right) \left[\left(\varphi_{2k}^{(1)}\right)^2 + \left(\psi_{2k}^{(1)}\right)^2 \right] + k^{-6} \|f_{2k-1}\|_{L_2}^2 + k^{-4} \|f_{2k}\|_{L_2}^2 \right\} \leq \\ &\leq c_{37}^2 \left(\|\varphi\|_{W_2^1[0,1]}^2 + \|\psi\|_{W_2^1[0,1]}^2 + \|f\|_{L_2(\Omega)}^2 \right). \end{aligned}$$

Теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аманов Д. Разрешимость и спектральные свойства краевых задач для уравнений четного порядка: автореф. дис. ... д-ра физ.-матем. наук. Ташкент: АН РУз, 2019. 64 с.
2. Бекиев А.Б. Разрешимость нелокальной обратной задачи для уравнения четвертого порядка // Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. науки. 2023. Т. 42. №1. С. 9-26. ISSN 2079-6641.
3. Ионкин Н.И. Решение одной краевой задачи теории теплопроводности неклассическим краевым условием // Дифференциальные уравнения. 1977 г. Том XIII, №2, стр. 294-304.
4. Моисеев Е.И. О решении спектральным методом одной нелокальной краевой задачи // Дифференциальные уравнения. 1999 г. Т. 35, С. 1094-1100.
5. Мегралиев Я. Т., Велиева Б. К. Обратная краевая задача для линеаризованного уравнения Бенни-Люка с нелокальными условиями // Вестн. Удмуртск. ун-та. Матем. Мех. Компьютер. науки, 2019, том 29, выпуск 2, с. 166–182.
6. Сабитов К.Б. Начально-граничные задачи для уравнения колебаний балки с учётом её вращательного движения при изгибе // Дифференциальные уравнения, 2021, том 57, № 3, с.364–374
7. Сабитов К.Б., Мартемьянова Н. В. Нелокальная обратная задача для уравнения смешанного типа // Известия вузов. Математика. 2011. № 2. С. 71–85.
8. Юлдашев Т.К. Об одном смешанном дифференциальном уравнении четвертого порядка // Известия Института математики и информатики УдГУ. 2016. Вып. 1(47). С. 119-128.
9. Urinov A. K. and Azizov M. S. Boundary Value Problems for a Fourth Order Partial Differential Equation with an Unknown Right-hand Part // Lobachevskii Journal of Mathematics, 2021, Vol. 42, No. 3, pp. 632–640.

Tўғри бурчакли соҳада тўртинчи тартибли тенглама учун нолокал масаланинг ечилиши

Резюме. Мақолада тўртинчи тартибли тенглама учун бир нолокал масала қаралган. Масала ечимининг мавжудлиги, ягоналиги ва турғунлиги кўрсатилган.

Таянч сўзлар: нолокал масала, биортогональ система, Рисс базиси, ечимнинг мавжудлиги, ягоналиги ва турғунлиги.

Разрешимость нелокальной задачи для уравнения четвертого порядка в прямоугольной области

Резюме. В статье рассмотрена нелокальная задача для уравнения четвертого порядка. Доказано существование, единственность и устойчивость решения задачи.

Ключевые слова: нелокальная задача, биортогональная система, базис Рисса, существование, единственность и устойчивость решения.

Solvability of a non-local problem for a fourth-order equation in a rectangular domain

Summary. In the paper considers a non-local boundary value problem for a fourth order equation. The existence, uniqueness and stability of the solution of the problem is proved.

Keywords: non-local problem, Riesz basis, bi-orthogonal system, existence, uniqueness and stability of solution.

TEŇLEMELERDI SHESHIWDE FUNKCIYANIŇ MONOTONLIQ QÁSIYETIN QOLLANIW

Boranbaev O.B., Kamalov U.P., Maksatov S.M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Bul usıldıń tiykarǵı ideyası tómendegi teoremlardı qollanıw bolıp tabıladı.

1-teorema. Eger $f(x)$ funkciya M kópliginde ósiwshi funkciya, al $g(x)$ funkciya M kópliginde kemeyiwshi funkciya bolıp hám $f(x) = g(x)$ teńlemesiniń M kópligindegi sheshimi x_0 bar bolsa, onda bul sheshim M kópliginde birden-bir boladı.

Dálillew. Sonda x_0 teńlemeniniń kóreni bolǵanlıqtan, $f(x_0) = g(x_0)$ boladı. Eger $x < x_0$ bolsa, onda $f(x) < f(x_0)$, sebebi $f(x)$ – ósiwshi funkciya. Al $g(x) > g(x_0)$, sebebi $g(x)$ – kemeyiwshi funkciya. Olay bolsa, $f(x) < g(x)$ hám $x < x_0$ kópliginde $f(x) = g(x)$ teńlemeniniń sheshimleri bolmaydı. Eger $x > x_0$ bolsa, onda $f(x) > f(x_0)$, al $g(x) < g(x_0)$,

sebebi g hám f funkciyalar monotonlıq funkciyalar. Olay bolsa, $f(x) > g(x)$ hám $f(x) = g(x)$ teńlemenin $x > x_0$ kópliginde sheshimleri bolmaydı. Solay etip, x_0 – jalǵız sheshim bolıp tabıladı.

1-saldar. Eger $f(x) - M$ kópliginde ósiwshi funksiya, al $g(x) - M$ kópliginde kemeyiwshi funksiya hám $f(x) = g(x)$ teńlemenin M kópliginde sheshimi x_0 bar bolsa, onda $f(x) > g(x)$ teńsizliginin sheshimleri $x > x_0$ bolatuǵın barlıq $x \in M$ ler boladı, al $f(x) < g(x)$ teńsizliginin sheshimleri $x < x_0$ bolatuǵın barlıq $x \in M$ ler boladı.

2-teorema. Eger $f(x) - M$ kópliginde ósiwshi (kemeyiwshi) funksiya bolıp hám $f(x) = C$ teńlemenin M kópliginde sheshimi bar bolsa, onda teńleme M kópliginde jalǵız sheshimge iye boladı.

3-teorema. Eger $f(x) - [a, b]$ kesindisinde ósiwshi (kemeyiwshi) úzliksiz funksiya bolsa, onda $f(x)$ funksiya $f(a)$ hám $f(b)$ arasında jatatuǵın barlıq mánislerdi qabıllaydı.

2-saldar. Eger $f(x) - [a, b]$ kesindisinde ósiwshi (kemeyiwshi) úzliksiz funksiya bolsa hám $f(a) \cdot f(b) < 0$ bolsa, onda $f(x) = 0$ teńlemenin $(a; b)$ intervalında jatatuǵın tek bir sheshimi boladı.

4-teorema. Eger $f(x)$ pútkil san kósherinde anıqlanǵan ósiwshi (kemeyiwshi) úzliksiz funksiya bolsa, onda $f(g(x)) = f(h(x))$ hám $g(x) = h(x)$ teńlemeleri teń kúshli boladı.

1-eskertiw. Eger $f(x) - f(g(x)) = f(h(x))$ teńlemesinin anıqlanıw oblastında ósiwshi (kemeyiwshi) funksiya bolsa, onda $f(x) - f(g(x)) = f(h(x))$ teńlemenin ózgeriwshi x tın múmkin bolǵan barlıq mánislerinde $g(x) = h(x)$ teńlemesine teń kúshli boladı.

2-eskertiw. Eger $f(x)$ funkciyası $x \geq 0$ bolǵanda jup hám ósiwshi (kemeyiwshi) funksiya bolsa, onda ózgeriwshi x tın múmkin bolǵan manisleri oblastında

$$f(g(x)) = f(h(x)) \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) = h(x) \\ g(x) = -h(x) \end{cases}$$

boladı.

5-teorema. Eger $f(x) - M$ kópliginde ósiwshi funksiya hám $x \in M$ tın qálegen mánisinde funksiya mánisleri M kópligine tiyisli bolsa, onda $f(f(x)) = x$ teńlemesi $f(x) = x$ teńlemesine teń kúshli boladı.

Dálillew. Aytayıq $x_0 - f(x) = x$ teńlemesinin sheshimi, yaǵnıy $f(x_0) = x_0$ bolsın. Onda x_0 dın $f(f(x_0)) = x$ teńlemesinin de sheshimi bolatuǵınlıǵın kórseteyik. Sonda $f(f(x_0)) = f(x_0) = x_0$ bolatuǵınlıqtan, $f(f(x_0)) = x_0$ boladı, al bul x_0 dın $f(f(x)) = x$ teńlemesinin kóreni bolatuǵınlıǵın kórsetedi.

3-saldar. Eger $f(x) - M$ kópliginde ósiwshi funksiya bolsa, onda

$$f(f(f \dots f(x)) \dots) = x \Leftrightarrow f(x) = x.$$

4-saldar. Eger $f(x)$ funkciyası óziniń anıqlanıw oblastında ósiwshi funksiya bolsa, onda

$$f(x) = x \Leftrightarrow f(f(f \dots f(x)) \dots) = x.$$

3-eskertiw. Eger $f(x)$ funkciyası ósiwshi funksiya bolmasa, onda $f(f(x)) = x$ teńlemesi $f(x) = x$ teńlemesine teń kúshli bolmaydı. Bul jaǵdayda $f(f(x)) = x \Leftrightarrow f(x) = x$, yaǵnıy $f(x) = x$ teńlemesinin barlıq kórenleri $f(f(x)) = x$ teńlemesinin kórenleri boladı.

4-eskertiw. Eger $f(x)$ funkciyası óziniń anıqlanıw oblastında kemeyiwshi funksiya bolsa, onda

$$f(x) = x \Leftrightarrow f(f(f \dots f(x)) \dots) = x.$$

Endi misallar qarastırayıq.

1-misal. Teńlemenin sheshin: $3^x + 4^x = 5^x$.

Sheshiliwi. $x = 2$ teńlemenin kóreni ekenligi kórinip turıptı, sebebi 3,4,5 sanları Pifagor úshligin quraydı. Biraq ol jalǵız dep qaray almaymız, sebebi teńlemenin shep jaǵı menen oń jaǵında ósiwshi funkciyalar tur. Berilgen teńlemenin ózine teń kúshli bolǵan tómendegi teńlemege túrlendireyik:

$$1 + \left(\frac{3}{4}\right)^x = \left(\frac{5}{4}\right)^x.$$

$f(x) = 1 + \left(\frac{3}{4}\right)^x$ funkciyası $\mathbb{R}$ de kemeyiwshi (sebebi kórsetkishli funkciyanın tiykarı 1 den kishi), al $g(x) = \left(\frac{5}{4}\right)^x$ funkciyası

$\mathbb{R}$ de ósiwshi. Olay bolsa, 1-teorema boyınsha berilgen teńleme jalǵız sheshimge iye boladı hám $x = 2$ boladı. Demek, berilgen teńlemenin sheshimi 2 ge teń.

Juwabi. $x = 2$.

2-misal. Teńlemenin sheshin: $\sqrt[3]{2x-1} + \sqrt[8]{7x-6} = 2$.

Sheshiliwi. Bul teńlemenin dárejege kóteriw arqalı yaqı jańa ózgeriwshini kirgiziw arqalı shıǵarıw múmkin emes. Biraq onı qandayda bir túrlendiriw júrgizbey-aq sheshiwge boladı. $x = 1$ berilgen teńlemenin kóreni ekenligi kóremiz. Berilgen teńlemenin shep jaǵı $\mathbb{R}$ de eki ósiwshi funkciyanın qosındısı retinde ósiwshi funksiya boladı. Sonlıqtan, 2-

teoremağa tiykarlanıp, $x = 1$ berilgen teńlemenin jalǵız sheshimi boladı. Demek, berilgen teńlemenin sheshimi 1 ge teń.

Juwabi. $x = 1$.

3-misal. Teńlemenin sheshin: $(3x+1)\sqrt{5+(3x+1)^2} + x\sqrt{x^2+5} = 0$.

Sheshiliwi. Berilgen teńlemenin tómendegi túrde jazamız:

$$(3x+1)\sqrt{5+(3x+1)^2} = (-x) - \sqrt{(-x)^2+5}.$$

$f(t) = t\sqrt{5+t^2}$ funkciyasın qaraştırayıq, onda berilgen teńlemenin tómendegi túrde jazıwǵa boladı:

$$f(3x+1) = f(-x) \quad (1)$$

Eger biz $f(t)$ funkciyasın $\mathbb{R}$ de monotonlıq funkciya ekenligin kórsete alsaq, onda (1) teńleme tómendegi teńlemege teń kúshli boladı:

$$3x+1 = -x \Leftrightarrow 4x = -1 \Leftrightarrow x = -\frac{1}{4}$$

hám bul berilgen teńlemenin jalǵız sheshimi boladı. Funkciyanın tuwındısın tabayıq:

$$f'(t) = \sqrt{5+t^2} + t \cdot \frac{2t}{2\sqrt{5+t^2}} = \frac{2(5+t^2)+2t^2}{2\sqrt{5+t^2}} = \frac{10+4t^2}{2\sqrt{5+t^2}}.$$

Sonda qálegen $t \in \mathbb{R}$ ushın $f'(x) > 0$ bolǵanlıqtan, $f(t)$ funkciyasın monoton ekenligin dálillew arqalı biz teńlemenin sheshimi $x = -\frac{1}{4}$ jalǵız ekenligin kórsettik. Demek, berilgen teńlemenin kóreni $-\frac{1}{4}$ ge teń.

Juwabi. $x = -\frac{1}{4}$.

4-misal. Teńlemenin sheshin: $(x^3+2x+2)^3 + 2 \cdot (x^3+2x+2) + 2 = x$. (2)

Sheshiliwi. Bul teńlemenin $f(f(x)) = x$ túrinde ekenligin bilip, $f(x) = x^3+2x+2$ funkciyasın engizemiz.

Sonda barlıq x ler ushın $f'(x) = 3x^2+2 > 0$ bolatuǵanlıqtan, $f(x)$ funkciyası barlıq san kósherinde ósiwshi funkciya boladı. Olay bolsa, 5-teorema boyınsha (2) teńleme tómendegi teńlemege teń kúshli: $f(x) = x$, yaǵnıy

$$x^3+2x+2=x \Rightarrow x^3+x+2=0 \Rightarrow (x^3+1)+(x+1)=0 \Rightarrow (x+1)(x^2-x+2)=0.$$

Bul teńlemenin kóreni $x = -1$ ge teń boladı. Demek, berilgen teńlemenin kóreni -1 ge teń.

Juwabi. $x = -1$.

ÁDEBIYATLAR

1. A.Axlimirzayev va boshqalar. «Irratsional tenglama va tengsizliklar». Toshkent, 2019.
2. A.X.Шахмеев. «Уравнения». Москва, 2011.
3. R.R.Алхамов. «Математика бo'йича масалалар то'плами». Toshkent, 2015.
4. Umid Ismoilov. «Математиканинг олтин kitobi». Toshkent, 2021.

Tenglamalarni yechishda funksiyaning monotonlik xossasin qo'llanish

Rezyume. Maqolada tenglamalarni yechishda funksiyaning monotonlik xossasin qo'llanish bo'yicha ba'zi teoremlar va misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: monoton funksiya, to'plam, tenglama, teng kuchli tenglamalar.

Применение свойств монотонности функции для решения уравнений

Резюме. В этой статье приведены некоторые теоремы и примеры использования свойств монотонности функции для решения уравнений.

Ключевые слова: монотонная функция, множество, уравнение, равносильные уравнения.

Using the properties of monotonicity of a function to solve equations

Resume. This article provides some theorems and examples on using the properties of monotonicity of a function to solve equations.

Keywords: monotonic function, set, equation, equal strength equations.

УДК 517.55

BIRINSHI TÚR KLASSIKALIQ OBLASTTIŇ SHEKSIZ REALIZACIYASI

Kurbanov B, Arziyeva R, Amangeldiev T.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Meyli $\mathbb{C}[p \times q]$ – p qatar hám q baǵanalı ($q \geq p$), elementleri kompleks sanlar bolǵan tuwrımúyeshli matricalar keńisligi bolsın.

$\mathbb{C}[p \times q]$ dan alınǵan Z matricaları arqalı berilgen

$$I - ZZ^* > 0,$$

shártlerdi qanaatlardırwshı R_1 oblast birinshi túr klassikalıq oblast (Kartan klassifikaciyası boyınsha) dep ataladı ([1],[3]). Bul jerde $I - p$ tártipli birlik matrica, $Z^* = Z'$ – transponirlengen Z' matricaga kompleks-túyinles matrica.

R_1 oblastı ushın S_1 Shilov shegarası $ZZ^* = I$

shárti menen p qatar hám q baǵanalı Z matricalar arqalı berilgen.

Dara jaǵdayda, $p = q$ bolǵanda S_1 kóp obrazlı $U(p)$ unitar matricalar kópligi menen sáykes keledi.

Bizge belgili, $\mathbb{C}^N$ degi qálegen shegaralanǵan birtekli oblastı (golomorf avtomorfizmge salıstırmalı) ekinshi túr Zigel oblastı kórinisinde realizaciyaǵa iye. Dara jaǵdayda, R_1 oblast tómendegi konstrukciya járdeminde quralatuǵın, qandayda bir ekinshi túr Zigel oblastına biogolomorf ekvivalent boladı ([1]).

Meyli $U_1 - p \times p$ tártipli kvadrat matrica, al $U_2 - p \times (q - p)$ tártipli matrica. Kenislikte $N = pq$ kompleks ólshemli (U_1, U_2) jup matricası ushın

$$D = \{U = (U_1, U_2) \in \mathbb{C}[p, q] : \text{Im}U_1 - U_1U_2^*\} > 0,$$

$$\text{bunda } \text{Im}(U_1) = \frac{1}{2i}(U_1 - U_1^*).$$

$$\text{Bul oblasttı } G = \{U = (U_1, U_2) : \text{Im}U_1 = U_2U_2^*\}$$

kórinisinde belgileyik.

Bunnan, R_1 oblasttı tómendegi kóriniste de jazıw múmkin:

$$R_1 = \{Z = (Z_1, Z_2) \in \mathbb{C}[p \times q] : I - \langle Z, Z \rangle > 0\}$$

bul jerde $\langle Z, Z \rangle = Z_1Z_1^* + Z_2Z_2^*$, al Z_1 hám Z_2 sáykes túrde $p \times p$ hám $p \times (q - p)$ tártipli matricalar.

Bizlerdiń maqsetimiz - R_1 hám D oblastlarınń biogolomorfıq ekvivalentligin ornadırwshı sáwleleniwdi anıq túrde tabıw.

Teorema. *Tómendegishe kóriniste anıqlanıwshı $\Phi : \mathbb{C}_z \rightarrow \mathbb{C}_u$ sáwlelendiriw*

$$U_1 = i(I - Z_1)^{-1}(I + Z_1), U_2 = (I - Z_1)^{-1}Z_2, \quad (1)$$

R_1 oblasttın G ǵa biogolomorf sáwleleniwın kórsetedi, bunnan S_1 G ǵa ótedi.

Dálilleniw: Dáslep, $Z \in R_1$ ushın $I - Z_1$ matrica aynımaǵan ekenligin dálilleymiz. Sonı esletemiz, $Z \neq 0$ ushın

$$I - ZZ^* > 0$$

shártinen $I - Z_1Z_1^* > 0$ bolıwı kelip shıǵadı.

$$\text{Meyli } w - p \text{ ólshemli baǵana-vektor hám } (I - Z_1)w = 0.$$

$$\text{Onda } w = Z_1 \text{ hám } w^* = w^*Z_1^*. \text{ Bunnan } w^*w = w^*Z_1^*Z_1w \quad w^*(I - Z_1Z_1^*)w = 0.$$

$$I - Z_1Z_1^* > 0 \quad I - Z_1^*Z_1 > 0$$

shártler ekvivalent ekenligi kelip shıǵadı. Sol sebepli aqırǵı teńliktiń shep bólegi $w \neq 0$ de óń anıqlanǵan (bul jerde biz matricalarınń tómendegi belgili qásiyetinen paydalandıq: eger B aynımaǵan bolsa, A hám BAB^* ermit matricaları bir waqıtta óń anıqlanǵan). Bunnan $w = 0$ bolıwı kelip shıǵadı. Bul $I - Z_1$ matricasınıń aynımaǵan ekenligin kórsetedi, yaǵnıy $(I - Z_1)^{-1}$ diń payda bolıwın hám R_1 oblastında Φ sáwleleniwdiń golomorf ekenligin bildiredi.

$$\text{Bunnan soń, (1) den } \text{Im}U_1 = \frac{1}{2i}[i(I - Z_1)^{-1}(I + Z_1) + i(I + Z_1^*)(I - Z_1^*)] =$$

$$= \frac{1}{2}(I - Z_1)^{-1}[(I + Z_1)(I - Z_1^*) + (I - Z_1)(I - Z_1^*)](I - Z_1^*)^{-1} = (I - Z_1)^{-1}(I - Z_1Z_1^*)(I - Z_1^*)^{-1}$$

hám

$$\begin{aligned} \text{Im}U_1 - U_2U_2^* &= (I - Z_1)^{-1}(I - Z_1Z_1^*)(I - Z_1^*)^{-1} - \\ &- (I - Z_1)^{-1}Z_2Z_2^*(I - Z_1^*)^{-1} = (I - Z_1)^{-1}(I - Z_1Z_1^* - Z_2Z_2^*)(I - Z_1^*)^{-1} = \\ &= (I - Z_1)^{-1}(I - ZZ^*)(I - Z_1^*)^{-1} \end{aligned} \quad (2)$$

Bunnan kórinip turǵanıday, $I - Z_1$ diń aynımaǵan ekenliginen

$$\text{Im}U_1 - U_2U_2^* \quad I - ZZ^*$$

ermit matricaları bir waqıtta óń anıqlanǵan. Bul Φ D ǵa R_1 di golomorf sáwlelendiriwın bildiredi.

(1)den $Z = \Phi^{-1}(U)$ diń tómendegishe kerı sáwleleniwın tabamız:

$$Z_1 = (U_1 - iI)^{-1}(U_1 + iI)^{-1}, \quad Z_2 = 2i(U_1 + iI)^{-1}U_2 \quad (3)$$

$U \in D$ болғанда $U_1 + iI$ матрица аynымаған екенлиги уш тәрзиде дәлелленеди. Сол себеpli Φ^{-1} D да голоморф. (2) ден да кóринип турғанındай $U \in D$ де аynымаған хám $I - Z_1$ матрица ушын $1 - ZZ^* > 0$, яғнй Φ^{-1} R_1 ге D н голоморф сáwлелендиredi.

Солay etип, Φ сáwлелениw D да R_1 ди биоголоморф сáwлелендиredi, сонн менен бирге (2) ден бизге белгил ол S_1 ди G га óткереди.

Теорема дәлилленди.

Lemma. *Хақықты $\Phi(Z)$ yakobian сáwлелендириw тóмендеги*

$$J_R \Phi(Z) = 2^{2p^3} |\det(I - Z_1)|^{-2(p+q)}$$

formula менен аныqlанады.

Дáлилlew. Meyli $B = \Phi(A)$, $A \in R_1$, $B \in D$. Тóмендеги айырманы қарayмыз

$$\Phi(Z + A) - \Phi(A) = (I - Z_1 - A_1)^{-1}(2i(I - Z_1)^{-1}, Z_2 + Z_1(I - Z_1)^{-1}A_2).$$

Differenciallaw қағыдысы бойынша сáwлелендириw

$$\Phi'(A) = (I - A_1)^{-1} \otimes \begin{pmatrix} 2i(I - A_1)^{-1} & (I - A_1)^{-1}A_2 \\ 0 & I^{(q-p)} \end{pmatrix},$$

bul jerde $\Phi' - \Phi$ сáwлелендириwдеги Yakobian матрицасы, $\otimes$ белги matricaların Kroneker (туwры) кóбeyмесин bildiredi. Bunnan, matricaların туwры кóбeymeleri қásiyetinen paydalanıp,

$$\det \Phi'(A) = (\det(I - A_1)^{-1})^q (\det(2i(I - A_1)^{-1}))^p = (2i)^{p^3} \det^{-(p+q)}(I - A_1)$$

теңликке iye боламыз.

Demek,

$$J_R \Phi(Z) = |\det \Phi'(Z)|^2 = 2^{2p^3} |\det(I - Z_1)|^{-2(p+q)}.$$

Lemma дәлилленди.

Бизге белгил, қálegen $\Phi: R_1 \rightarrow D$ биоголоморф сáwлелендириw тóмендеги formulalar арқалы $Aut(R_1)$ хám $Aut(D)$ группаларының изоморфлигын орнатады

$$\varphi \rightarrow \Phi \circ \varphi \circ \Phi^{-1}, \varphi \in Aut(D),$$

яғнй $Aut(R_1)$ хám $Aut(D)$ группаларының изоморфлиги R_1 хám D областларының голоморф еквивалентлиги ушын зáрур ([2.62]).

Meyli $\Phi_A - A$ noqatın 0 ге óтkeriwshi R_1 областының автоморфизми. Онда тóмендеги

$$\psi_B = \Phi \circ \Phi_A \circ \Phi^{-1} \quad B = \Phi(A)$$

B noqatın $(iI, 0)$ ге óтkeriwshi D областларының автоморфизми.

Солay etип, (1) сáwлелендириw jáрдeminde D областындағы автоморфизмлер группасы jazıladı.

АДЕБИЯТЛАР

1. Фукс Б.А. Специальные главы теории аналитических функций многих комплексных переменных //М.: Физматгиз, 1962. - 428 б.
2. Шабат Б.В. Введение в комплексный анализ. Ч.2. М.: Наука. 1985.
3. Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях //М.: ИЛ, 1959. -163 б.
4. Пятецкий-Шапиро И.И. Геометрия классических областей и теория автоморфных функций // М.: Наука. 1961.
5. Худайберганов Г., Кытманов А.М., Шаимкулов Б.А. Комплексный анализ в матричных областях. //Красноярск, Ташкент. 2011. 290 б.

Annotaciya: Jumıstıń maqseti R_1 хám D областларының биоголоморф еквивалентлигін кóрсетиwshi сáwлелендириwди табиwдан ibarat.

Gilt sózler: birinshi túr klassikalıq oblast, Shilov shegarası, Zigel oblasti, ermit matricaları, биоголоморф сáwлелендириw, yakobian сáwлелендириw.

О неограниченной реализации классической области первого типа

Аннотация: Цель работы – найти отображение, показывающее биоголоморфную эквивалентность областей R_1 и D .

Ключевые слова: классические области первого типа, Граница Шилова, область Зигеля, эрмитовы матрицы, биоголоморфное отображение, якобиан отображение.

On the unbounded implementation of the classical domain of the first type

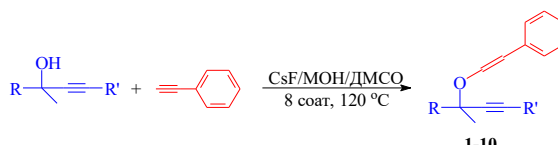
Abstract: Purpose of the work is to find explicit form of the map which set bigolomorph equivalency of domains R_1 and D .

The keywords: classical domains of the first type, Shilov boundary, Siegel domain, Hermite matrices, bigolomorphic mapping, Jacobian mapping.

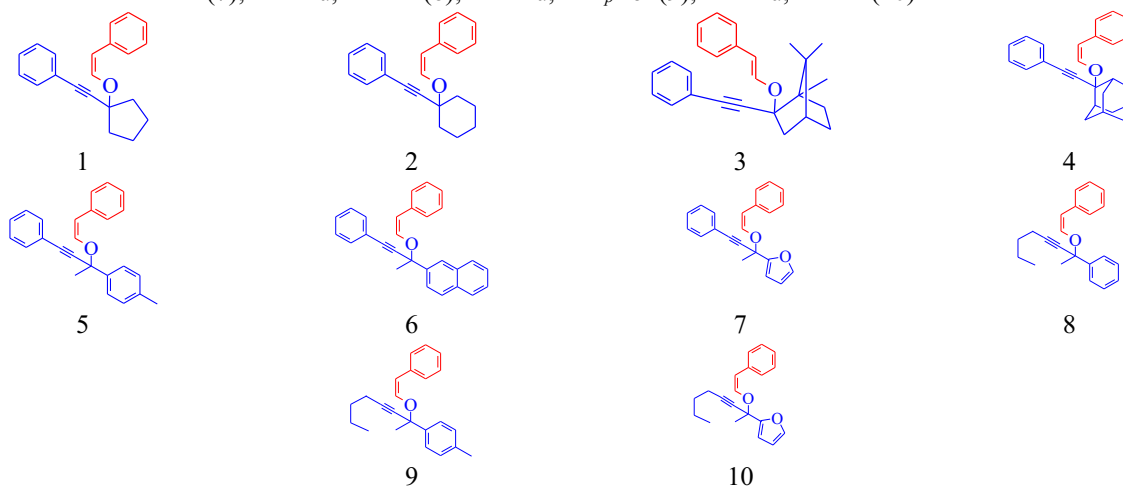
АЦЕТИЛЕН СПИРТЛАРИ ВИНИЛОКСИ ЭФИРЛАРИНИ ЮҚОРИ АСОСЛИ КАТАЛИТИК СИСТЕМАДА СИНТЕЗ ҚИЛИШ УСУЛИ**¹Отамухамедова Г.Қ., ¹Зиядуллаев О.Э., ²Икрамов А., ³Абдурахманова С.С., ¹Қўшбақов Ф.З.**¹Чирчиқ давлат педагогика университети²Тошкент кимё-технология институти³Ўзбекистон Миллий университети

Молекуласида карбонил гуруҳи сақлаган бирикмаларни энантиоселектив алкиниллаш орқали турли жараёнларда электрофил ва нуклеофил реакцияларига кириша олиш хусусиятига ҳамда органик синтезда турли муҳим реагентлар ишлаб чиқариш учун синтетик оралик маҳсулотлар сифатида кенг қўламда фойдаланиш имкониятига эга бўлган ацетилен спиртлари ва уларнинг винилокси эфирлари синтези дунё олимлари томонидан катта қизиқиш уйғотади [1-4]. Бугунги кунда ацетилен бирикмалари асосида ионитлар, биоцидлар ва ингибиторлар синтез қилиш усуллари аниқлаш, янги каталитик системаларни қўллаш, уларнинг физик-кимёвий, фармакологик ва биологик хоссаларини ўрганиш бўйича кенг қамровли тадқиқотлар бажарилмоқда [5-6]. Жумладан 1,1-диметилпропанолни гидрогенлаш орқали олинган диметил-винилкарбинолдан саноатда синтетик изопрен ишлаб чиқарилган [7]. Pol A.Beasley ва Frank E. Makdonald томонидан ароматик терминал алкинларнинг $[Ru(NCMe)_6][(BF_4)_2]$ каталитик система ёрдамида циклик карбон кислоталар иштирокида региоселектив гидроацилоксилланиш реакциялари асосида винил эфирлари синтези тадқиқ қилинган [8].

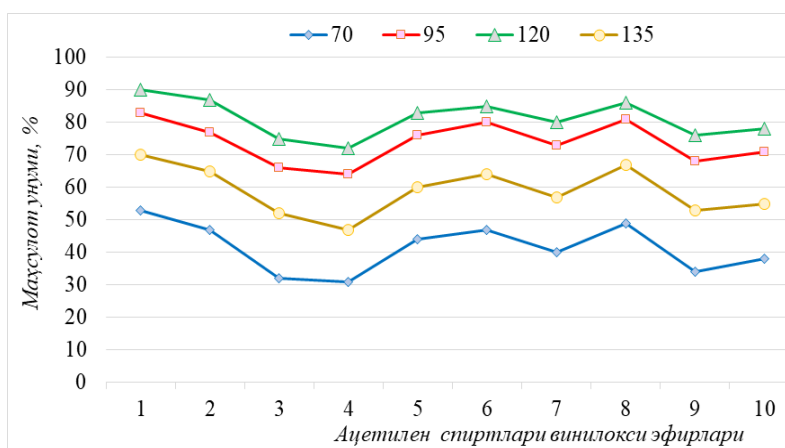
Ушбу ишда CsF/MOH/DMCO каталитик система ёрдамида тадқиқот объекти сифатида олинган 1-(2-фенилэтинил)циклопентанол, 1-(2-фенилэтинил)циклогексанол, 1,7,7-триметил-2-(2-фенилэтинил)бицикло [2.2.1] -гептанол-2, 2-(1-фенилэтинил)адамантанол-2, 4-фенил-2-*n*-толилбутин-3-ол-2, 2-(нафтил-2)-4-фенилбутин-3-ол-2, 2-(фуранил-2)-4-фенилбутин-3-ол-2, 2-фенилоктин-3-ол-2, 2-*n*-толилоктин-3-ол-2 ва 2-(фуранил-2)октин-3-ол-2ларни фенилацетилен билан этиниллаш реакцияси орқали мос равишдаги ацетилен спиртлари винил ҳосилалари 2-(1-(фенилэтинил)циклопентилокси)-винилбензол (1), 2-(1-(фенилэтинил)циклогексилокси)-винилбензол (2), 1,7,7-триметил-2-(фенилэтинил)-2 (стирилокси)бицикло [2.2.1]-гептан (3), 2-(1-(стирилокси)адамантил)этинилбензол (4), 1-метил-4-(4-фенил-2-(стирилокси)бутин-3-ил-2)бензол (5), 2-(4-фенил-2-(стирилокси)бутин-3-ил-2)нафталин (6), 2-(4-фенил-2-(стирилокси)бутин-3-ил-2)фуран (7), 2-(2-фенилоктин-3-илокси-2)винилбензол (8), 1-метил-4-(2-(стирилокси)октин-3-ил-2)бензол (9) ва 2-(2-(стирилокси)октин-3-ил-2)фуран (10) синтез қилинди. Реакция умумий схемаси қуйидагича таклиф қилинди [9-10].

RR' = *c*Pt (1); RR' = *c*He (2); RR' = Me₃biCHe (3); RR' = *c*Ad (4); R = Ph, R' = *p*Tol (5); R = Ph, R' = *β*Nh (6); R = Ph, R' = Fr (7); R = *n*Bu, R' = Ph (8); R = *n*Bu, R' = *p*Tol (9); R = *n*Bu, R' = Fr (10)

Ацетилен спиртлари винилокси эфирлари унумига CsF/MOH/DMCO каталитик системанинг роли, табиати ва миқдори ҳамда ҳарорат (70-150 °C) таъсири тадқиқ қилинди. Бунда жараёнлар 4÷10 соат интервал оралигида, диметилсульфоксид (DMCO) эритмасида олиб борилди. Катализаторлар сифатида ишқорлардан фойдаланилди. Бошланғич маҳсулотлар эквимольяр нисбатларда олинди (1-Расм).

1-Расм. Ацетилен спиртлари винилокси эфирлари унумига ҳарорат таъсири (эритувчи ДМСО, реакция давомийлиги 8 соат, каталитик система- NaOH·CsF, бошланғич маҳсулотлар эквимоляр нисбатда)

Олинган натижаларни таҳлил қилинганда маҳсулот унуми 70 дан 120 °C га оширилганда винилокси эфирлари унумида ўсиш кузатилди, аммо ҳароратни 135 °C га оширганимизда эса маҳсулот унумининг кескин камайиб кетиши аниқланди. Реакция 70 °C да олиб борилганда ишқорларнинг ДМСО эритмасида каталитик селективлиги пастлиги кузатилди. Реакция 120 °C ҳароратда олиб борилганда эса ишқорлар ДМСО эритмасида тўлиқ каталитик фаолликни намоян қилиши натижада системада винилокси эфирлар ҳосил бўлиши учун асосий манба бўлган алкоголятлар, яъни цезий алкоголятлари ва натрий алкоголятлари ҳамда цезий ва натрий фенилацетиленидлар микдорий улушининг ортиши, молекулаларида фаоллашган электрон зичлигининг энг оптимал ҳолатда бўлиши, электронларнинг фаол тўқнашувлар сонининг максимум ҳолатда бўлиши аниқланди. Натижада, реакциянинг фаолланиш энергиясини камайиши ва реакция тезлигининг ортиши маҳсулотнинг энг юқори унумда (1-90%, 2- 87%, 3-75%, 4- 72%, 5- 83%, 6- 85%, 7- 80%, 8- 86%, 9- 76% ва 10- 78%) чиқишини таъминлади. Ҳароратнинг янада ортиши винилокси эфирлар унумининг ортишига хизмат қилмади, аксинча юқори ҳароратда ацетилен спиртларининг қисман дегидратланиши, енолланиши, фенилацетиленининг ёки винилокси эфирларининг полимерланиши натижасида системада ҳосил бўлган асосий маҳсулот унумининг камайишига олиб келди.

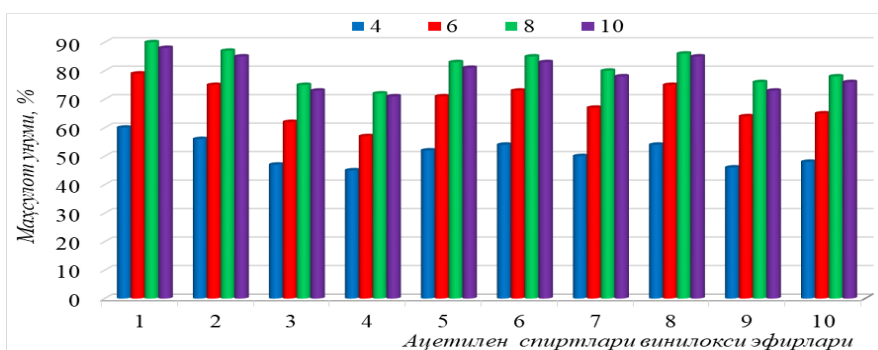
Ацетилен спиртлари винилокси эфирлари синтез қилишда танланган каталитик системаларнинг таъсири тадқиқ қилинди. Юқори асосли каталитик системада ацетилен спиртларининг алкиниллаш реакциялари юқори тезликда босқичма-босқич равишда бориб системада кўп компонентли аралашмалар ҳосил қилади. Молекуласида ҳаракатчан водород сақлаган фенилацетиленининг реакцияга қришиши водород ҳисобига стерео ва региоселективлик асосида кетади, натижада системада алмашиниш реакцияси осон амалга ошади (1-Жадвал).

1-Жадвал. Ацетилен спиртлари винилокси эфирлари унумига каталитик системаларнинг таъсири (эритувчи ДМСО, реакция давомийлиги 8 соат, ҳарорат 120 °C, бошланғич маҳсулотлар эквимоляр нисбатда)

Каталитик система	Маҳсулот унуми, %									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
LiOH·CsF	68	62	51	47	60	62	55	64	52	54
NaOH·CsF	90	87	75	72	83	85	80	86	76	78
KOH·CsF	87	84	73	68	80	82	76	83	72	75

Ацетилен спиртларини виниллаш реакциясида қўлланилган катализаторлар LiOH·CsF, KOH·CsF ва NaOH·CsF орасида маҳсулот унуми NaOH·CsF дан катализатор сифатида фойдаланилганда юқори чиқиши аниқланди. Бунинг сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин бўлади: танланган каталитик системада алмашиниш реакцияси эритувчи ДМСОда натрий ишқорининг эриши ҳисобига цезий фторид билан тўлиқ боради, цезий ишқорининг системада микдорий жиҳатдан улушининг ортиши натижасида фаол металл комплекслар ҳосил қилади. Системада ҳосил бўлган каталитик фаол металл комплексларнинг улуши канчалик кўп бўлса этиниллаш реакцияси осон боради. Танланган эритувчи KF нинг эриши NaF нисбатан юқори бўлиб системада ДМСО билан оралиқ маҳсулотга айланиб қолади ва цезий гидроксиднинг микдорини ва фаоллигини камайитиришга хизмат қилади [11]. Тадқиқот натижалари асосида ацетилен спиртлари винилокси эфирлари унуми танланган каталитик системалар ичида LiOH CsF < KOH CsF < NaOH CsF қатор бўйича ошиб бориши аниқланди.

Тадқиқотнинг кейинги босқичида маҳсулот унумига реакция давомийлиги таъсири ўрганилди, бунда жараёнлар 4, 6, 8 ва 10 соат давомида олиб борилган тадқиқотлар таҳлил қилинди (2-Расм).

2-Расм. Ацетилен спиртлари винилокси эфирлари унумига реакция давомийлиги таъсири (ҳарорат 120 °С, эритувчи ДМСО, каталитик система- NaOH·CsF)

Ацетилен спиртлари винилокси эфирлари унумига реакция давомийлиги таъсири ўрганилганда шу нарса кузатилдики, реакция 2-6 соатларда олиб борилганда ДМСО муҳитида катализатор NaOH·CsF каталитик фаоллигини тўлиқ намоён қилмаганлиги, фенилацетиленнинг эрувчанлиги ва диссоциацияланиши юқори чўққига чиқмаганлиги сабабли бошланғич маҳсулотлар тўлиқ реакцияга киришмасдан қолганлиги сабабли маҳсулот унуми 79% дан ошмади. Виниллаш реакцияси 8 соат давомида олиб борилганида реагент ва субстрат ўзаро тўлиқ реакцияга киришиб энг юқори чўққи билан маҳсулот унумини кўрсатди ва илмий тадқиқот натижалари таҳлиliga кўра ушбу жараёнда қўшимча маҳсулот миқдори сезиларли даражада камайганлиги аниқланди. Реакция давомийлигининг янада ортиши эса маҳсулот унумига ижобий таъсир этмади. Жумладан, жараён 10 соатда олиб борилганда системада кўп компонентли аралашмалар ҳосил бўлиши, фенилацетиленнинг димерланиши, винилокси эфирларининг полимерланиши натижасида маҳсулот унумининг қисман 1–90 дан 88% га, 2–87 дан 85% га, 3–75 дан 73% га, 4–72 дан 71% га, 5–83 дан 81% га, 6–85 дан 83% га, 7–80 дан 78% га, 8–86 дан 85% га, 9–76 дан 73% га ва 10–78 дан 76% га камайиши кузатилди. Реакция давомийлиги 8 соатда маҳсулот унумининг самарали чиқишига сабаб қилиб қуйидагиларни келтириш мумкин. Системада ҳосил бўлаётган винилокси эфирларининг полимерланишга учрамаслиги, фенилацетиленнинг ацетилен спиртлари билан максимум миқдорда бирикиши, унинг полимерланиб ҳалқа ҳосил қилмаслиги, аралашмадаги фтор анионларининг винил гуруҳга ҳужум қилишга улгурмаслиги, винил гуруҳининг ёруғлик таъсирида қўзғалувчан ҳолатга тўлиқ ўтмаслиги, цикланмаслиги, гидролиз жараёнининг бўлмаслигини айтиш мумкин.

Тадқиқотлар таҳлили асосида, ацетилен спиртлари винилокси эфирлари юқори унум билан синтез қилиш учун энг муқобил шароит қилиб, жараён NaOH/CsF/ДМСО юқори асосли каталитик системада 8 соат давомида, 120 °С ҳароратда олиб борилган ҳолатни жараён учун энг муқобил шароит қилиб олинди. Синтез қилинган ацетилен спиртлари винилокси эфирларининг тозаллиги, таркиби, тузилиши ва хусусий хоссалари замонавий ИҚ-, ¹H-ЯМР, ¹³C-ЯМР спектроскопия, масс спектрометрия, хроматографик (ЮҚХ, КХ), квант-кимёвий, биологик ва башқа физик-кимёвий тадқиқот усуллари ёрдамида таҳлил қилинди.

Синтез қилинган ацетилен спиртлари винилокси эфирлари (5-10) “Shurtan gaz kimyo majmuasi” МЧЖда табиий газ маҳсулотлари таркибидаги олтингугуртли бирикмаларни ажратиш оловчи ингибитор сифатида қўлланилган ва ушбу препаратлар табиий газ маҳсулотлари таркибидаги элементар олтингугурт, водород сульфид, углерод сульфид, меркаптанлар, сульфидлар ҳамда дисульфидларнинг 56-71% миқдорини комплекс ҳосил қилиш усули орқали ажратиш олинган, натижада табиий газ маҳсулотларининг сифатини ошишига, газни қайта ишлаш жараёнларида фойдаланиладиган технологик қурилмалар ва дастгоҳлар ҳамда газ магистрал трубопроводларининг ишлаш даврилигини оширишга эришилган.

Хулоса. Молекуласида алифатик, ароматик, моно, би ва трициклик ўринбосарлар сақлаган интернал ацетилен спиртларининг фенилацетилен билан гомоген усулда юқори асосли- каталитик система CsF/МОН/ДМСО иштирокида виниллаш реакцияси ўрганилди ва мос равишдаги винилокси эфирлар синтез қилинган. Ацетилен спиртлари винилокси эфирларини синтез қилиш реакциялари усули ва механизми, жараёнлар режими ва кинетикаси ҳамда энг муқобил шароитлари топишган. Синтез қилинган ацетилен спиртлари винилокси эфирларининг хусусий хоссалари аниқланган, тозаллиги, таркиби ва тузилиши замонавий физик-кимёвий тадқиқот усуллари ёрдамида исботланган.

Ацетилен спиртлари винилокси эфирларини синтез қилишда қўлланилган каталитик системанинг маҳсулот унумига ва реакциянинг боришига таъсири ўрганилган, натрий гидроксиди ва цезий фториднинг селективлиги, самарадорлиги ва стабиллиги каби хоссалари тадқиқ қилинган.

Синтез қилинган ацетилен спиртлари винилокси эфирлари табиий газ таркибидаги олтингугуртли бирикмаларни комплекс ажратиш оловчи ингибиторлар сифатида амалиётда қўлланилган ва саноат миқёсида ишлаб чиқаришга тавсия этилган.

АДАБИЁТЛАР

- Roy R., Saha S. Scope and advances in the catalytic propargylic substitution reaction // RSC Advances, 2018. Volume 8, Issue 54, pp. 31129-31193.
- Hongwei Qian, Dayun Huang, Yicheng Bi, Guobing Yan. 2-Propargyl Alcohols in Organic Synthesis // *Advanced Synthesis and Catalysis*, 2019, Volume 361, Issue 14, pp. 3240-3280.
- Tsuiji, H., Kawatsura, M. (2020). Transition-Metal-Catalyzed Propargylic Substitution of Propargylic Alcohol Derivatives Bearing an Internal Alkyne Group // *Asian Journal of Organic Chemistry*, 2020. Volume 9, Issue 12, pp. 1924-1941.

4. Xian-Rong Song, Ruchun Yang, Qiang Xiao Recent Advances in the Synthesis of Heterocyclics via Cascade Cyclization of Propargylic Alcohols // *Advanced Synthesis and Catalysis*, 2020. Volume 363, Issue 4 pp. 852-876.
5. Voronin V.V., Ledovskaya M.S., Bogachenkov A.S., Rodygin K.S., Ananikov V.P. Acetylene in organic synthesis: Recent progress and new uses // *Molecules*, 2018. Volume 23, p. 2442.
6. Noelia Velasco, Anisley Suárez, Fernando Martínez-Lara, Manuel Angel Fernández-Rodríguez, Roberto Sanz and Samuel Suárez-Pantiga From Propargylic Alcohols to Substituted Thiochromenes:gemDisubstituent Effect in Intramolecular Alkyne Iodo/hydroarylation // *Journal of Organic Chemistry*, 2021. Volume 86, pp. 7078-7091.
7. G.O.Ezinkwo, V.F.Tretjakov, R.M.Talyshinky, A.M.Ilov, T.A.Mutombo. Overview of the Catalytic Production of Isoprene from different raw materials; Prospects of Isoprene production from bio-ethanol // *Catalysis for Sustainable Energy*, 2013. pp. 100-111.
8. Paul A. Beasley, Frank E. McDonald, Ligand and Substrate Effects on Regio- and Stereoselective Ru(II)-Catalyzed Hydroacyloxylation to Vinylic Esters, *Advanced Synthesis and Catalysis*, 2024. doi: 10.1002/adsc.202301222.
9. Опарина Л.А., Высоцкая О.В., Степанов А.В., Родионова И.В., Мячина Г.Ф., Гусарова Н.К., Трофимов Б.А. Нуклеофильное присоединение к ацетиленам в сверхосновных каталитических системах // *Журнал органической химии*, 2008. №1, С. 122-125.
10. Саматов С.Б., Икрамов А., Отамухамедова Г.Қ., Зиядуллаев О.Э., Абдурахманова С.С., Бўриев Ф.Х. Айрим ароматик ацетилен спиртларини титантетраизопропил оксиди асосидаги каталитик система ёрдамида ацетилен иштирокида виниллаш // *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг маърузалар журналы*, 2022. №5, 57-61 б.
11. Ziyadullayev O.E., Ergashev Yo.T. Theoretical abc of gamogen-catalytic vinylation reaction of aromatic acetylene alcohols // *XI Mezina'rodni ved'ecko-practicka conference "Moderni vymoznosti vedy-2015"*. – Praha: Chekh Republik, 2015. pp. 54-56.

Ацетилен спиртлари винилокси эфирларини юқори асосли каталитик системада синтез қилиш усули

Аннотация. Ушбу ишда юқори асосли каталитик система CsF/МОН/ДМСО ёрдамида молекуласида алифатик, ароматик, гетероциклик ҳамда моно-, би- ва трицикло- ўринбосарлар сақлаган интернал ацетилен спиртларининг фенилацетилен иштирокида виниллаш реакцияси тадқиқ қилинган. Ацетилен спиртлари молекуласидаги радикаллар ҳажми ва сонининг маъсулот унумига таъсири асосида винилокси эфирларининг ҳосил бўлиш самандорлиги қатори аниқланган, жараён селективлиги асосида қўлланилган комплекс каталитик система учун муқобил шароитлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: интернал ацетилен спиртлари, фенилацетилен, нуклеофил бирикмиш, каталитик система.

Синтез винилоксиэфиров ацетиленовых спиртов в высокоосновной каталитической системе

Аннотация. В данной работе с использованием высокоосновной каталитической системы CsF/МОН/ДМСО исследована реакция винилирования внутренних ацетиленовых спиртов, содержащих алифатические, ароматические, гетероциклические, а также моно-, би- и трицикло-заместители в молекуле фенилацетиленом. На основании влияния размера и количества радикалов в молекуле ацетиленовых спиртов на выход продукта определена серия получения винилоксиэфиров. Применяемой на основе ряда эффективности образования ацетиленовых спиртов, селективности процесса. Состав, структура и чистота полученных соединений проанализированы современными физико-химическими методами, рассчитаны энергетические и квантово-химические свойства, определены специальные величины, получены выводы об их использовании в промышленных направлениях.

Ключевые слова: интернальные ацетиленовые спирты, фенилацетилен, нуклеофильное присоединение, каталитическая система.

Synthesis of vinyloxyethers of acetylene alcohols in a highly basic catalytic system

Abstrakt. In this work, using the highly basic catalytic system CsF/МОН/DMSO, the vinylation reaction of internal acetylene alcohols containing aliphatic, aromatic, heterocyclic, as well as mono-, bi- and tricyclo substituents in a molecule with phenylacetylene was studied. Based on the effect of the size and number of radicals in the acetylene alcohols molecule on the yield of the product, a series of vinyloxyesters was determined, applied on the basis of a number of efficiency of formation of terminal acetylene alcohols, selectivity of the process.

Key words: internal acetylene alcohol, phenylacetylene, nucleophilic coupling, catalytic system.

БИОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ЛУПИНИНА И ИХ ПРОИЗВОДНЫХ

Туренизова Д.А.¹, Кушиев Х.Х.²

¹Каракалпакский государственный университет

²Гулистанский государственный университет

Регион Приаралья богата растительными и минеральными ресурсами. Из растительных ресурсов существенное значение имеет растения *Anabasis arhylla* L., (ежовник безлистный) который имеет значительный роль в фармацевтической промышленности в качестве сырья при приготовлении лекарственных препаратов. А также на их основе можно получить высокоэффективные биостимуляторы и инсектициды и другие биоактивные соединения используемые в сельском хозяйстве [1,2].

Создание новых лекарственных средств на основе природных соединений и исследование их механизма действия продолжает оставаться одной из актуальных задач биоорганической химии. Модификация природных соединений открывает широкие возможности для поиска эффективных, избирательных, стереоспецифичных биологически активных веществ. В этом плане алкалоиды по своему химическому строению относятся к наиболее интересному классу соединений. Хинолизидиновый алкалоид лупинин является доступным объектом для исследований, который имеет в молекуле третичный атом азота и первичную спиртовую группу. Наличие первичной спиртовой группы позволяет получать различные модификации производных лупинина [1,2].

Исследователи изучают синтез производных лупинина для изучения их потенциальной биологической активности. Синтез производных лупинина включает химические модификации молекулы лупинина для создания новых соединений с измененными свойствами. Они используют различные методы синтеза, включая органический синтез и методы биосочетаемости, для введения функциональных групп или модификации

определенных участков структуры лупинина. Эти модификации могут усиливать фармакокинетические свойства, повышать биодоступность или придавать специфическую биологическую активность полученным производным [1-3]. Химики могут вводить различные функциональные группы, такие как гидроксильные, amino- или карбоксильные группы, в молекулу лупинина посредством химических реакций, таких как этерификация, амидирование или окисление. Эти модификации могут придавать новые свойства производным соединениям, влияя на их растворимость, стабильность и взаимодействие с биологическими мишенями [1,3].

Структурное моделирование включает добавление молекулярных фрагментов или заместителей к определенным участкам в молекуле лупинина. Этот подход позволяет исследователям адаптировать физико-химические свойства и биологическую активность производных в соответствии с желаемыми терапевтическими целями или областями применения [1]. Лупинин, алкалоид хинолизидина, в изобилии содержащийся в растениях люпина, вызвал значительный интерес благодаря своим разнообразным биологическим свойствам и потенциальному терапевтическому применению. Исследователи изучают фармакологические эффекты лупинина и его производных, стремясь раскрыть механизмы их действия и изучить их потенциал в различных областях медицины и биотехнологии [3,10].

Лупинин и его производные проявляют заметную антимикробную активность в отношении широкого спектра микроорганизмов, включая бактерии, грибы и простейшие. Исследования продемонстрировали их эффективность как в отношении грамположительных, так и грамотрицательных бактерий, что делает их потенциальными кандидатами для разработки новых антимикробных средств. Производные лупинина показали многообещающие результаты в подавлении роста патогенных бактерий, таких как золотистый стафилококк, кишечная палочка и синегнойная палочка, а также различных видов грибов, включая *Candida albicans* и *Aspergillus fumigatus* [4,5]. В нескольких исследованиях сообщалось о противоопухолевых свойствах лупинина и его производных, подчеркивая их потенциал в качестве химиопрофилактических и терапевтических средств против различных типов рака. Производные лупинина продемонстрировали цитотоксические эффекты в отношении линий раковых клеток, полученных из различных тканей, включая молочную железу, легкие, толстую кишку и простату. Эти соединения проявляют свои противоопухолевые эффекты посредством множества механизмов, включая индукцию апоптоза, ингибирование клеточной пролиферации и нарушение метаболизма раковых клеток. Кроме того, производные лупинина проявляют синергетический эффект при использовании в комбинации с обычными химиотерапевтическими средствами, повышая их эффективность и уменьшая побочные эффекты [6,7,11]. Лупинин и его производные обладают значительными противовоспалительными и иммуномодулирующими свойствами, что делает их потенциальными кандидатами для лечения воспалительных и аутоиммунных заболеваний. Было показано, что эти соединения ингибируют выработку противовоспалительных цитокинов и медиаторов, таких как фактор некроза опухоли - альфа (TNF- α) и интерлейкин-6 (IL-6), тем самым ослабляя воспалительные реакции. Кроме того, производные лупинина продемонстрировали иммуномодулирующие эффекты, регулируя активность иммунных клеток, включая макрофаги, лимфоциты и дендритные клетки. Эти свойства открывают перспективы для разработки новых терапевтических препаратов при таких болезнях, как ревматоидный артрит, воспалительные заболевания кишечника и псориаз [8].

Появляющиеся данные свидетельствуют о том, что лупинин и его производные могут оказывать нейропротекторное действие и усиливать когнитивные функции. Было показано, что эти соединения ослабляют повреждение нейронов и окислительный стресс в различных доклинических моделях нейродегенеративных заболеваний, включая болезнь Альцгеймера и болезнь Паркинсона. Более того, производные лупинина продемонстрировали улучшающие когнитивные способности эффекты на животных моделях когнитивных нарушений и возрастного снижения памяти. Эти результаты свидетельствуют о потенциальной полезности производных лупинина в качестве нейропротекторных средств и усилителей когнитивных функций для лечения нейродегенеративных расстройств и возрастного снижения когнитивных функций [9].

Проведено сравнительное исследование антихолинэстеразной активности метилиодилов и гидрохлоридов анабазина, лупинина, анабамина и метилафиллината, которые оказались обратимыми ингибиторами двух типов холинэстераз [12]. Синтезирован ряд лупининовых эфиров карбоновых кислот и их гидрохлоридов и метилиодилов. Показано, что эти соединения являются обратимыми ингибиторами ацетилхолинэстеразы эритроцитов крови человека и бутирилхолинэстеразы сыворотки крови лошади. Среди синтезированных соединений обнаружены неконкурентные ингибиторы этих ферментов [13-16]. Исследована антиаритмическая активность производных аминолупинина. Показано, что хлоргидрат о-метилбензоиламидолупинина превосходит по антиаритмической активности известный препарат – новокаиномид, и следовательно может быть рекомендован для купирования различных видов нарушения сердечного ритма сердца [17,18].

Таким образом, алкалоид лупинин и его производные обладают широким спектром биологических свойств, включая антимикробные, противоопухолевые, противовоспалительные, иммуномодулирующие, нейропротекторные и улучшающие когнитивные функции эффекты. Эти фармакологические свойства подчеркивают потенциальное терапевтическое применение производных лупинина в различных областях медицины и биотехнологии. Необходимы дальнейшие исследования для выяснения лежащих в основе механизмов действия, оптимизации их фармакокинетических свойств и оценки их профилей безопасности для клинического применения. При продолжении исследований и разработок производные лупинина могут стать многообещающими кандидатами для лечения инфекционных заболеваний, рака, воспалительных расстройств,

нейродегенеративных заболеваний и когнитивных нарушений, предлагая новые возможности для терапевтического вмешательства и улучшения результатов лечения пациентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Садыков А.С., Асланов Х.А., Кушмурадов Ю.К. Алкалоиды хинолизидинового ряда. Химия, стереохимия, биогенез. -М. -Наука. -1975. -292с.
2. Насиров С.Х., Хазбиевич И.С. Фармакология алкалоидов *Anabasis aphylla* и клиническое применение анабазина гидрохлорида. -Ташкент. -ФАН. -1982. -160 с.
3. Lamming, E. D., & Dimmock, J. R. (1998). Quinolizidine alkaloids. Synthesis and antimicrobial activity of 6-substituted derivatives of cytosine, 17β-(3-pyridyl)lupinine, and other lupin alkaloids. //Journal of Medicinal Chemistry, 41(25), 4990–5000.
4. Peng, M. Y., & Xie, R. G. (2013). Antimicrobial and antioxidant activities of lupin alkaloids in vitro. //Journal of Agricultural and Food Chemistry, 61(5), 10601–10606.
5. Chodera, A., & Kudelski, A. (2009). Antimicrobial activity of some derivatives of //lupanine. *Herba Polonica*, 55(2), 65–74.
6. Frohlich, A., & Klein, T. (2014). p-Nitrobenzoyl and p-nitrophenyl esters of lupanine and sparteine as a new class of antiproliferative agents for the treatment of cancer. //Journal of Enzyme Inhibition and Medicinal Chemistry, 29(4), 484–490.
7. Chen, L., Li, J., Li, Q., Huang, H., & Li, S. (2016). Synthesis, characterization, and antitumor activity of lupinine complexes with rare earth metals. //Journal of Inorganic Biochemistry, 157, 88–96.
8. Verardo, G., Gorassini, A., & Nicolini, L. (2015). Lupanine and 13α-hydroxylupanine: Two lupin alkaloids with a promising anti-inflammatory activity. //European Journal of Pharmacology, 762, 351–358.
9. Baek, S. H., Nam, I. H., Kwak, J. H., & Lee, S. H. (2019). Neuroprotective activity of lupinifolin and their derivatives. *Bulletin of the Korean Chemical Society*, 40(1), 35–40.
10. Aramini, A., Carotti, A., Gorassini, A., Raffaelli, A., Sartini, S., & Tava, A. (2003). Synthesis and preliminary pharmacological characterization of new analogs of lupinine and sparteine. //European Journal of Medicinal Chemistry, 38(11-12), 1029–1036.
11. Frohlich, A., Kasper, A., Altmann, K. H., & Klein, T. (2016). Synthesis of β-hydroxy-lupanine derivatives and evaluation of their cytotoxicity and apoptosis-inducing activity. //Bioorganic & Medicinal Chemistry Letters, 26(10), 2482–2486.
12. Тиябаев З., Абдувахабов А.А. Алкалоиды *Anabasis aphylla* и их холинергическая активность. //Chem. Nat. Compd, **34**, 295–297 (1998). <https://doi.org/10.1007/BF02282405>
13. Абдувахабов А.А., Тлегенов Р., Хайтбаев К.К. и др. Синтез сложных эфиров лупинина и их взаимодействие с холинэстеразами. //Chem. Nat. Compd. **26**, 60–63 (1990). <https://doi.org/10.1007/BF00605202>
14. Абдувахабов А. А. и др. Субстраты холинэстеразы на основе лупинина и эпилупинина //Доклады Академии наук СССР. – 1975. – Т. 220. – No 4. – С. 961-964.
15. Абдувахабов А. А. и др. «Холинэстеразные субстраты на основе лупинина и эпилупинина». //Доклады Академии наук СССР. -1975. -Т. 220. -№4. -С. 961-964.
16. Тиябаев З., Баймиряев С.С., Кушиев К.К. и др. Новые фосфорилированные производные анабазина и лупинина и их антихолинэстеразные свойства. //Chem. Nat. Compd. -1994. -30, -С. 57–60 <https://doi.org/10.1007/BF00638420>
17. Турениязова Д.А., Кушиев Х.Х. Исследование некоторых производных аминолупинина на биологическую активность // Universum: химия и биология : электрон. научн. журн. -2024. -1(115). URL: <https://7universum.com/ru/nature/archive/item/16573>.
18. Турениязова Д.А. Разработка методов синтеза аминолупинина // Universum: технические науки : электрон. научн. журн. - 2023. -10(115). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/16075>.

Лупинин ва уларнинг ҳосилаларининг биологик хусусиятлари

Резюме. Мақолада лупинин алкалоиди ва унинг ҳосилаларининг биологик хусусиятлари ҳақида умумий маълумот берилган. Шунингдек, уларнинг фармакологик фаоллиги ва потенциал ишлатилиши ҳам таъкидланган. Ушбу соҳадаги доимий тадқиқотлар соғлиқни сақлашда потенциал қўлланиладиган инновацион терапия ва биотиббиёт технологияларини ривожлантиришга олиб келиши мумкин.

Кит сөзлер: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, биологиялык қасийет, фармакологиялык активлик.

Биологические свойства лупинина и их производных

Резюме. В статье представлен обзор биологических свойств алкалоида лупинина и его производных. А также освещается их фармакологическая активность и потенциальное применение. Продолжение исследовательских работ в этой области могут привести к разработке инновационных методов терапии и биомедицинских технологий с потенциальным применением в здравоохранении.

Ключевые слова: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, биологическое свойство, фармакологическая активность.

Biological properties of lupinin and their derivatives

Resume. The article provides an overview of the biological properties of the alkaloid lupinine and its derivatives. Their pharmacological activity and potential use are also highlighted. Continued research in this area may lead to the development of innovative therapies and biomedical technologies with potential applications in healthcare.

Keywords: alkaloid, lupinin, synthesis, modification, biological property, pharmacological activity.

УТОЧНЕНИЕ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ НЕФТЕГАЗОПЕРСПЕКТИВНОЙ ПЛОЩАДИ ВОСТОЧНЫЙ МУЙНАК ПО ДАННЫМ СЕЙСМОРАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ МОГТ-ЗД И РЕЗУЛЬТАТОВ ГЛУБОКОГО БУРЕНИЯ

Каюпов Н.С., Юлдашева М.Г.

ГУ Институт геологии и разведки нефтяных и газовых месторождений (yuldasheva@ing.uz)

В Устьюртском нефтегазоносном регионе основным продуктом для добычи углеводородного сырья является природный газ и конденсат, залежи которых приурочены к юрским отложениям. Однако, на прилегающей казахстанской части Устьюрта имеются месторождения Каракудук, Арыстановское, Аккулковское, в которых получены промышленные притоки нефти из средне-верхнеюрских и нижнемеловых

отложений [1]. В пределах узбекской части пока только доказана нефтепродуктивность верхнеюрских карбонатных отложений в пределах акватории Аральского моря, в восточной части Косбулакского прогиба на площади Западный Арал. Южнее, в пределах Муйнакского поднятия и прилегающих территориях на площадях Восточный Муйнак и Сауле получены признаки наличия нефти в юрских отложениях, свидетельствующие о необходимости проведения дальнейших исследований по поиску их залежей в мезозойских комплексах пород.

В 1999 году на площади Восточный Муйнак из нижнеюрских песчаников был получен непромышленный приток легкой, низкосернистой, бензиновой нефти, метано-нафто-ароматического типа. В пределах площади пробурено три скважины, в первой из нижнеюрских песчаных отложений получены притоки нефти с водой. Вторая скважина ввиду явной бесперспективности разреза не была испытана. В третьей была получена пластовая вода. В 4-5 км на юго-запад от структуры была пробурена параметрическая скважина № 1п Муйнак, в которой при испытании из кровли нижнеюрских отложений получены пленки нефти в пластовой воде, такой же результат получен и скважине № 1 Сауле, расположенной в 12 км на северо-запад от площади Восточный Муйнак. На сейсмических разрезах в околоскважинном пространстве Муйнак 1п в низах средней юры отмечены интенсивные локальные амплитудные аномалии типа яркого пятна, а так же в их пределах четко видимое обращение фаз отражений ярких пятен, что, по косвенно указывает на наличие УВ. Полученные признаки нефтеносности приурочены, в основном, к нижнеюрским отложениям, которые регионально продуктивны на данной территории и в отношении газоносности. Они представлены терригенными континентальными, преимущественно песчаными породами, переходящими местами в гравелиты и тонкослоистыми аргиллитами темно-серой окраски, до черных с обуглившимися растительными фрагментарными остатками и линзовидными прослоями углей [2]. Анализ геолого-геофизических материалов показал, что залежи в терригенных отложениях зачастую сложнопостроенные, в связи с чем возникла необходимость ревизии структурного плана данного участка. Поскольку при подготовке структуры к глубокому бурению были использованы материалы двумерной сейсморазведки, возможности которой ограничены для представления более достоверной модели строения, для уточнения строения площади были привлечены результаты съемки МОГТ-3Д, в результате было существенно уточнено ее строение.

В результате переинтерпретации сейсмических данных модель строения структуры по возможно продуктивному горизонту, приуроченному к кровле нижней юры, представляет собой антиклинальную складку субширотного простирания размерами по замкнутой изогипсе -2780 м 3,25 x 2,25 км амплитудой ~40 м. По сравнению с паспортной моделью существенно уменьшается площадь, примерно в два раза. Кроме того, конфигурация складки из сундучного вида трансформировалась в антиклинальную. При этом, складка в основном локализуется в западной части паспортной структуры. Анализ структурного строения по комплексу юрских отложений данной южной части Муйнакского поднятия позволил отметить, что наблюдается общее затухание складчатости, за исключением структуры Восточный Муйнак, которая прослеживается по всему комплексу юрских отложений. Анализ мощностей показал, что в целом мощности верхнеюрских отложений выдержаны по участку и составляют около 580 м. Мощности среднеюрских отложений постепенно возрастают на восток, достигая значений 970-990 м. Наименьшие значения мощностей среднеюрских отложений наблюдаются на участке между Муйнаком и Восточным Муйнаком. Нижнеюрские отложения также имеют тенденцию к увеличению в направлении регионального разлома, и уменьшаются в западном направлении. К концу накопления раннеюрских осадков по поверхности палеозойских отложений территория Восточного Муйнака была гипсометрически выше участка скважины № 1п Муйнак. Дальнейшее накопление юрских отложений приводит к спокойному моноклинальному залеганию отложений. К концу раннемелового времени происходит рост складки Восточный Муйнак по всем комплексам пород юрского возраста и к концу позднемелового времени свод складки перемещается в сторону скважины № 1. Особенно контрастно складка выражена по поверхности нижнеюрских отложений, в нижележащих отложениях ее амплитуда уменьшается. Кроме того, своды складки по верхнеюрским и нижнеюрским отложениям имеют смещение. Таким образом, пробуренные скважины №№ 1, 2, 3 находятся на северо-восточном крыле складки, а сводовая часть по нижнеюрским отложениям, ярко выраженная на сейсмопрофилях МОГТ-3Д, находится на юго-западе от них (рис. 1).

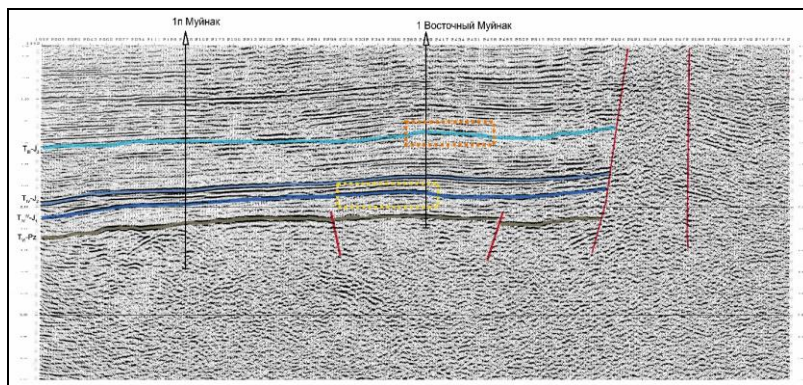

Рис. 1. Фрагмент временного разреза, отражающего строение площади Восточный Муйнак (пунктиром показаны сводовые части ловушки по различным горизонтам юрских отложений)

Находящийся в восточной части участка Арало-Кызылкумский вал по кровле палеозоя представлен чередующимися незамкнутыми локальными положительными и отрицательными структурами, который по юрским отложениям заметно упрощается. Этот вал представляет собой единое высокоамплитудное поднятие, вытянутое в меридиональном направлении. По данным Таль-Вирского Б.Б., Хегай Д.Р., Давлятова Ш.Д., Жолтаева Г., Чекалина С.Н. и др. [3,4, 5, 6] Арало-Кызылкумский вал сформировался над глубокой палеозойской депрессией, претерпевшей в неогеновое время инверсию, сопровождавшейся линейной складчатостью. Апикулярная часть вала разрушена глубинным разломом, принадлежащим к системе Урало-Оманского линейамента и являющимся западным ограничением Центрально-Аральской глыбы [7]. Наиболее активные подвижки по разлому проявлялись в предсреднемиоценовую эпоху, когда их амплитуда составляла не менее 1 км. Разлом отчетливо выражен по всему комплексу отложений осадочного чехла. Ширина разлома около 2 км.

Таким образом, получение признаков наличия углеводородов на исследуемом участке не позволяет отнести его к бесперспективному и ориентирует планирование поисковых работ на поиски залежей углеводородов различного фазового состава. Однако прежде всего необходимо выполнить дальнейшую комплексную оценку данной территории по имеющимся классическим критериям нефтегазоносности с привлечением новейших технологий обработки геолого-геофизических материалов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абилкасимов Х.Б. О новых перспективах нефтегазоносности Северного Устюрта на основе результатов бассейнового моделирования. // Нефть и газ. - 2019. - №1 (109). - С. 37-52.
2. Юлдашева М.Г., Кароматов Р.Р. Геологическое прогнозирование нефтеносности юрских отложений Устюртского региона Узбекистана. // Тезисы докладов IX Международной научной конференции «Молодые - наукам о Земле» - Москва, МГРИ, 23 октября 2020 г. - том 5. - С. 65-68.
3. Таль-Вирский Б.Б. Геофизические поля и тектоника Средней Азии. - М.: Недра, 1982. - С. 175-1
4. Хегай Д.Р., Юлдашева М.Г. Особенности тектонического строения Устюртского нефтегазоносного региона по осадочному чехлу // Геология и минеральные ресурсы. - Ташкент, 2008. - № 5. - С. 22-27.
5. Давлятов Ш.Д., Пак Р.В. Рифтовые структуры и перспективы нефтегазоносности средней части Туранской плиты. // Геология нефти и газа. - Москва, 1987. - № 9 - с. 41-43.
6. Жолтаев Г.Ж., Абилкасимов Х.Б. Седиментационные модели и перспективы нефтегазоносности палеозойских отложений Прикаспийской синеклизы и Устюрта. - Алматы: Казахстанское геологическое общество «КазГЕО», 2004. - 473 с.
7. Бабаджанов Т.Л., Кунин Н.Я., Лук-Зильберман В.И. Строение и нефтегазоносность глубокопогруженных комплексов Средней Азии по геофизическим данным. - Ташкент: Фан, 1986. - 186 с.

MOGT-3D seysmik-qidiruv ma'lumotlari va chuqur burg'ulash natijalariga ko'ra sarqiy mo'ynak neft va gaz istijakli muddasi geologik modelini yangilash.

Izoh. Neft va gaz salohiyatining mezonlaridan biri sifatida neft qazib olishning bevosita belgilari olingan Sharqiy Mo'ynoq hududining tarkibiy holati tahlili keltirilgan. Ushbu hududda MOGT-3D seysmik-qidiruv ishlari olib borildi, unga ko'ra yura yotqizqlarining paydo bo'lishi noformal ekanligi, ular strukturaning yo'ylarining siljishiga ega ekanligi aniqlandi, bu esa samarali yo'nalishlarni ishlab chiqishga ta'sir qiladi. uglevodorod konlarini qidirish bo'yicha geologik qidiruv ishlari.

Kalit so'zlar. Mo'ynoq ko'tarilishi, struktura rejasi, aks ettiruvchi gorizont, seysmik profil, neft.

Уточнение геологической модели нефтегазоперспективной площади восточный муйнак по данным сейсморазведочных работ MOGT-3d и результатов глубокого бурения

Аннотация. Приведен анализ структурного положения, как одного из критериев нефтегазоносности, площади Восточный Муйнак, где были получены прямые признаки получения нефти. На данной территории выполнены сейсморазведочные работы MOGT-3Д, по данным которых выяснено, что залегание юрских отложений неконформное, имеют смещение сводов структуры, которое влияет на разработку эффективных направлений геолого-поисковых работ для поисков залежей углеводородов.

Ключевые слова. Муйнакское поднятие, структурный план, отражающий горизонт, сейсмопрофиль, нефть.

Refinement of the geological model of the east muynak oil and gas prospective area based on MOGT-3d seismic data and deep drilling results

An analysis of the structural position, as one of the criteria for oil and gas potential, of the East Muynak area, where direct signs of oil production were obtained, is presented. In this area, seismic exploration work was carried out MOGT-3D, according to which it was found that the occurrence of Jurassic deposits is non-conformal, they have a displacement of the arches of the structure, which affects the development of effective directions for geological prospecting work for the search for hydrocarbon deposits.

Keywords. Muynak uplift, structural plan, reflecting horizon, seismic profile, oil.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИДА МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИНИ САФАРБАР ЭТИШ ШАКЛЛАРИ (1946-1950 йиллар)

Мадреймов Е.

*Ўз ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти мустақил
тадқиқотчиси, Нукус ш.*

Урушдан кейинги дастлабки йилларда деҳқон хўжаликларига нисбатан давлат амалиётидаги талабчанликни камайтириш бўйича алоҳида чоралар амалга оширилди. Уларнинг зиммасидан ўтган йиллардаги чорвачилик маҳсулотларини давлатга мажбурий етказиб бериш мажбурияти олиб ташланди, солиқ миқдори 2,5 баравар камайтирилди. 1946-1950 йилларда истеъмол товарлари учун давлат чакана нархлари уч баравар камайтирилди. 1946 йилнинг 2 июлидан бошлаб саноатда ишлаб чиқариладиган пойафзал (42% га), калиш (57% га), трикотаж (30% га), совун (46% га), алюмин костреюлкалари (54% га) ва бошқа маҳсулотлар нархлари пасайтирилди. Шу билан бирга 1947 йилда пул ислоҳоти ўтказилди, озиқ-овқат карточкалари бекор қилинди. Асосий озиқ-овқат маҳсулотларига давлат нархлари ўрнатилди, жумладан, бугдой унининг 1- нави ўртача 8 рубл, оқ канд – 15 рубл, бир литр сут-3-4 рубл, 100 грамм байха чойи (1-нави) - 16 рубл турган. Яъни нархлар ўртача 17% га, 1947 йил охиридан 1949 йилга қадар 14% га, 1950 йилнинг 1 мартдан бошлаб яна 20% га (1949 йилдаги ва 1947 йил декабрдаги нархларга нисбатан) ўртача 43% га) камайтирилган.

Қишлоқ хўжалигини тиклаш бўйича давлат томонидан амалга оширилган бу каби чора-тадбирлар қишлоқ аҳолисининг меҳнатидан фойдаланиш механизмини такомиллаштириш ва моҳиятан уни ҳарбийлаштиришни кўзда тутар эди. Масалан, “жамоа хўжаликларида қишлоқ хўжалиги артеллари Низомини бузилишини бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори жамоа хўжаликларининг иқтисодий мустаҳкамланишига ёрдам берадигандек кўринса-да, аксинча, Қорақалпоғистондаги деҳқонларнинг кенг қатлами моддий аҳволига сезиларли таъсир кўрсатди. Масалан, 1948 йилнинг охирига келиб республика бўйича деҳқонлардан 5791 га ер, 3992 бош турли чорва моллари, 12492 центнер дон ва 1653 центнер бошқа маҳсулотлар, шунингдек, 820 минг. рубл миқдоридаги пуллари олиб қўйилди. Кейинги 1949-1950 йилларда яна 1984 гектар ер, 3562 қорамол ва 1533 тонна дон жамоа хўжаликларига берилди [1]. Бу чора-тадбирлар маъмурий босимлар ва меҳнатига кам ҳақ тўланаётган оддий деҳқонларни мажбурлаш йўли билан бирга олиб борилди, бу эса уларнинг моддий турмуш даражасини пасайишига олиб келди. Масалан, 1948 йилги экин экиш кампанияси даврида ЎзССР Вазирлар Кенгаши ва ЎзССР КП МҚ барча давлат ва жамоа хўжаликларида меҳнат қилаётган деҳқонлар, тракторчи, механик, қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасидаги ишчи ва ходимларга хат орқали мурожат қилиб, овул ва қишлоқларидаги барча меҳнатга лаёқатли аҳолини дала ишларига кенг жалб қилишга даъват этди.

Шундан сўнг Қорақалпоғистонда барча аҳолини дала ишларига оммавий мажбурлаш тадбирлари бошланиб кетди. Мисол учун, архив материалларига кўра, агар 1948 йилнинг 5 майи ҳолатига 50,770 нафар киши жамоа хўжалиги ишларида қатнашган бўлса, 15 июнига келиб бу меҳнатга жалб қилинганлар сони 81830 кишига етган. Шундан 62 338 нафари пахта етиштириш ишларида фойда юритган. Расмий ҳужжатларда “жамоа хўжалигида меҳнат қилаётганлар сони аввал ишламай, жамоа хўжаликларига қайтган кишилар ҳисобига оширилган” [2] и ҳам кўрсатиб ўтилади. Ушбу тадбирларнинг барчаси мажбурлаш ва бошқарув йўли орқали амалга оширилди, бунга қўллаб-қувватлаш ва жамоа хўжаликларидаги бошқарув аппарати сонининг ортгани билан изоҳлаш мумкин. Архив ҳужжатларидаги маълумотларида ҳам “маъмурий ва техник ходимларни қисқартириш борасида кўпинча маъмурий-бошқарув харажатларининг камайиши эмас, балки уларнинг ортганлиги” кўрсатиб ўтилади. Тахтакўпир туманининг 9 та ортда қолиб кетган жамоа хўжаликларида ўтказилган текширувлар давомида 1947 йилда ушбу жамоа хўжаликлари учун маъмурий ва бошқарув харажатлари 13,4% ни, 1948 йил 1 апрел ҳолатига 17,5 фоизни ташкил қилган бўлса, 1947 йилдан 1948 йилнинг 1 июнига қадар “Авангард” жамоа хўжалиги маъмурий ва бошқарув харажатлари 9,8 фоиздан 24 % гача, Молотов номли жамоа хўжалигида эса 12,6% дан 21,7% гача ўсган” [3]и аниқланган. Меҳнатни меъёрлаштиришдаги бузилишлар, иш ҳақини нотўғри ҳисоблаш ва деҳқонлар маошларини ўз вақтида берилмаслиги билан боғлиқ ҳолатлар хўжалик аъзоларининг норозиликларини келиб чиқишига сабаб бўлган. СССР ҳукумати ҳузуридаги Жамоа хўжаликлари иши бўйича Кенгашининг Қорақалпоғистон АССРдаги вакили Т.Шумакаевнинг маърузасида ҳам ЎзССР Вазирлар Кенгашининг пахта хом ашёсини етиштиришга оид қарорининг 10-банди ўта қониксарсиз равишда бажарилаётгани, маҳаллий органлари жамоа хўжалиги аъзоларига давлатга топшириладиган пахта ҳисобидан нон ва саноат товарлари иш ҳақи сифатида берилаётгани таъкидлаб ўтилади. Бироқ, Т. Шумакаевнинг гувоҳлик беришича, баъзи жамоа хўжалиги кенгашлари олдиндан тўланадиган иш ҳақини бошқа хўжалик эҳтиёлари учун сарфлаган [4]. Режага мувофиқ, пахта йиғим-теримига 61500 киши сафарбар этилиши керак эди, ҳақиқатда эса пахта далаларида 42000 киши меҳнатга жалб этилган, бунда ҳар бир пахтакорга кунига ўртача 19-20 кг тўғри келган. Жамоа хўжалигида меҳнат қилмаган ва бирорта иш кунига эга бўлмаган кишиларга ноқонуний ойлик маош тўлаш ҳоллари ҳам учраб турган.

СССР Вазирлар Кенгашининг 1948 йил 19 апрелдаги “Жамоа хўжаликларини ташкиллаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, бошқарувнинг барча аъзолари, маъмурий-хизмат кўрсатиш ходимлари жамоа хўжалиги ишларида бевосита иштирок этиши, энг ози билан 25 фоиз иш кунини ўтаб беришлари керак эди. Бироқ амалда

бу кўрсатмалар бажарилмас эди, шундай бўлса-да, жамоа хўжалиги, овул кенгашларининг раислари, партия ташкилоти котиблари каби ходимлар ва ҳатто уларинг қариндошлари ҳам ишламаган кунлари учун даромад олаверган. Масалан, республикада фаолият юритган "Қизил Қорақалпоғистон" газетаси жамоа хўжаликларида ишловчи кишиларга товарларни тарқатиш тизимидаги қонунбузарликлар ҳақида шундай ёзади: "Қўнғирот туманида жойлашган Будённий номли колхознинг 9-овулида деҳқонлар меҳнат ҳақи учун ажратилган 4180 кг буғдой изсиз ғойиб бўлган. Шунингдек, 359 метр газламанинг атиги 191 метри колхозчилар ўртасида тақсимланган, унинг қолган қисми колхоз маъмуриятининг қолган аъзолари томонидан ўзаро бўлиб олинган" [5]. Шунингдек, айрим ҳудудларда жамоа хўжаликлари аъзоларининг маошлари омонат кассасига берилган. Ушбу хўжалик раҳбарлари эса пулларни ўз эгаларига топширмай, ўз хоҳишича ишлатган ҳолатлар ҳам учрайди [6]. Маъмурий бошқарувдаги бу каби салбий ҳолатлар пахта экиладиган майдонларни кўпайтириш жараёнида ҳам кузатилади. Масалан, 1949- йилнинг баҳорида Куйбишев туманидаги туман партия қўмитаси котиби Пирназаров ва туман ижроия қўмитаси раиси Қутлымуратов жамоа хўжалиги раислари орқали жамоа хўжалиги аъзоларига тегишли томорқа ерларига пахта чигити эктирган [7], бу ўз навбатида деҳқонларнинг адолатли норозиликларини келтириб чиқарган. Чимбой туманидаги Охунбобоев жамоа хўжалиги мисолида эса пахтанинг бошқа экинларга қараганда кўпроқ ер майдонини эгаллаганини кўриш мумкин. Бу борада Т.А. Жданко шундай ёзади: "Охунбобоев жамоа хўжалиги Чимбой туманининг Кенес овули кенгашидаги 4170 гектар майдонни эгаллайди, шундан 2000 гектарга яқини суғориладиган ҳайдалган унумдор ерлар, хўжаликнинг қолган (208 гектар) ерлари ўтлоқзор ва пичанзорларни, (233 гектари) суғориш тармоғи тўрларини, (тахминан 450 гектари) қумлоқ ерларни ташкил этади. Жамоа хўжалигининг чорвачилик фермаларида 430 бош қорамол, 500 дан ортиқ қўй ва эчки ва 440 та от мавжуд. Жамоа хўжалиги 214 та хўжалигини бирлаштириб туради; унинг умумий аҳолиси 1547 кишидан иборат. Қишлоқ хўжалиги экинлари орасида пахта (455 га) ва беда (370 га) асосий ўринни эгаллайди. Улардан кейинги ўринда буғдой (110 гектар), гуруч (75 гектар), жўхори (40 гектар), мош (35 гектар), арпа (30 гектар) ва ҳоказолар туради. 10 гектар ерни полиз экинларига, ҳар бири 5 гектарни ташкил қилган ер эса томорқа, боғ ва узум ҳамда тут дарахтлари учун ажратилган" [8].

Бундай вазият натижасида меҳнат интизоми пасайиб кетди, бора-бора одамларнинг жамоат ишларида иштирок этиши камайиб борди, норози кишиларнинг бир қисми бошқа ҳудудларга кетишга мажбур бўлди. Масалан, 1948 йили 327 та жамоа хўжалигидан 3311 киши (шундан 378 таси – республикадан ташқаридаги ерларга) ихтиёрий равишда кўчиб ўтган [9]. 1948 йилнинг 2 июнида СССР Олий Кенгаши Президиумининг "Қишлоқ хўжалигидаги ишлардан бўйин товлаган нияти бузуқ, аксилжамоавий ва бошқаларнинг ҳисобига ҳаёт кечирувчи текинхўр шахсларни алоҳида чекка ҳудудларга кўчириш тўғрисида"ги Фармони эълон қилинган. Ушбу фармон асосида 1948-1949 йиллари Қорақалпоғистондан СССРнинг алоҳида ҳудудларига 89 киши кўчирилган [10]. "Текинхўр" сифатида айбдор деб топилган фуқаролар сургуннинг 5 йилини ўтаб бўлгандан сўнггина шикоят аризаси билан мурожаат қила олар, фақат туман ижроия қўмитаси илтимосномаси билан билангина аввалги яшаш жойига қайта олиш ҳуқуқига эга эди. Архив ҳужжатларидаги маълумотларга кўра, шикоят аризаси билан мурожаат қилганларнинг анчагина қисми ўз аризаларига салбий жавоб олиб, сургунда 8 йилни тўлиқ ўташга мажбур бўлган. 1949 йилда СССР ҳукумати ҳузуридаги Жамоа хўжаликлари бўйича Кенгашнинг Қорақалпоғистон АССРдаги вакили Т.Шумакаев республиканинг бир қатор туманларини текширувдан ўтказди. Текширув якунларидан сўнг у "36312 жамоа хўжаликларидаги томорқа ерларини ўлчаш жараёнида 4862 та хўжалик текширувдан ўтказилгани, бунинг натижасида 331 гектар ер аниқланганини" ёзади. "Агар 1949 йилда республикадаги барча жамоа хўжаликларини тўғри ва виждонан текширилса, - деб ёзади у, - жамоат ерларини талон-тарож қилиш ва ўринсиз исроф қилишлар янада кўпроқ бўлиши мумкин эди" [11]. Бу даврда ички миграция жуда кучли бўлган, аҳолининг маълум бир қисми Туркменистонга кўчган. "Раислар ишчи кучини камроқ қилиб кўрсатиш учун жамоа хўжаликлари янги келганларни кўпинча яширадилар, - деб ёзади Т. Шумакаев, Одатда бундай миграция йўғим-терим тугагандан сўнг, киш фасли ҳамда экиш кампанияси бошланишидан олдинги баҳор фаслига тўғри келар эди. Ёрдамчи хўжаликлар (чорвачилик, сабзавотчилик ва боғдорчилик)нинг ялпи маҳсулоти қишлоқ хўжалигининг ўсишига нисбатан ҳар доим юқори бўлганига қарамай, давлат хусусий мулкнинг ҳар қандай кўринишини таг-тути билан йўқ қилишни ўзининг асосий вазифаларидан деб билган партиянинг изидан борди.

ЎзССР Вазирлар Кенгаши ва ЎзССР КП МҚнинг 1950 йил 24 январдаги 79-сонли "ЎзССР жамоа хўжаликлари ҳовлиларидан шахсий мулк сифатида фойдаланганлик учун чорвадан моллари ва томорқа ҳудудлари меъёрларини қисқартириш тўғрисида"ги қарори билан уруш йиллари бўш ётган ерларни ўзлаштириш ҳисобига бир неча мартага кенгайган томорқа ерларига қатъий ўлчовлар ўрнатилди. Уларга 0,12 гектарлик меъёр ҳам киритилди, шундан 0,01 гектар ер турар-жой бинолари қурилиши учун мўлжалланган.

Томорқа ерларининг ортиб қолган қисми жамоа хўжаликларига қарашли жамоат ерлари сифатида тақсимлаб берилган. Бу жамоа хўжаликларига қарашли талон-тарож қилинган жамоат ерларини "қишлоқ хўжалиги артеллари Низоми"ни бузилишларини бартараф этиш ҳаракати эди. Мана шу йўл билан республика жамоа хўжаликларининг 2622 гектар ери қайтариб берилган. Автоном республиканинг барча жамоа хўжаликлари ва туманларида шахсий фойдаланиш учун чорва моллари ўлчови куйидагича ўрнатилган: бир бош сигир, 2 бош бузоқ, насли чўчка, 6-8 бош майда қорамол, сони чекланмаган кўпгина қушлар [12]. Барча ортиқча қорамоллар чорвачилик фермаларини тўлдириш учун жамоа хўжаликларига берилган. Бу тадбирлар албатта, жамоа хўжалиги аъзоларининг моддий аҳволига кескин таъсир кўрсатди. Шунга қарамай, Қорақалпоғистон Вилоят партия қўмитаси бюроси ва Қозоғистон ССР Вазирлар Кенгашининг 1950 йил 22 июндаги қарорида қишлоқ хўжалиги артели Уставининг бузилиш ҳоллари давом этаётгани кўрсатиб ўтилди.

СССР ҳукумати ҳузуридаги Жамоа ҳўжалиги кенгашининг Қорақалпоғистон АССР бўйича вакили 1950 йилда ҳатто Уставни бузиш ҳолатлари кўпайганини таъкидлаб ўтади.

Архив ҳужжатлари маълумотларига кўра, "Агар 1949 йилда жамоа ҳўжаликларига тегишли 510 гектар майдонга эга жамоат ерлари ўзбошимчилик билан тортиб олинган 6644 та ҳолат аниқланган бўлса, 1950 йилда республиканинг 180 та текширувдан ўтказилган жамоа ҳўжаликларида 14490 та бу каби ҳолатларга йўл қўйилган. 1949 йилда республика жамоа ҳўжаликларида 227 бош қорамол талон-тарож қилинган, 1950 йилнинг 1 октябрида олиб борилган текширувлар натижасида республиканинг 7 та туманидаги жамоа ҳўжаликларида 3936 бош қорамол, 560 центнер ғалла ва 265168 рубл пул ўғирлангани аниқланган" [13]. Шунингдек, олиш керакки, ўғирлик ва талончиликлар билан асосан масъул шахслар – жамоа ҳўжаликлари бошқаруви раислари, фермер ҳўжаликлари раҳбарлари, ҳисобчилар шўғулланган. Архив ҳужжатларида ҳам "Кўплаб жамоа ҳўжаликларида ҳўжалик ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузувчилар жамоа ҳўжаликлари раҳбар кадрлари, шунингдек, туман ташкилот ходимлари ҳисобланган" [14] лиги кўрсатиб ўтилади. Ишланган кунларни ҳисобга олмаган ҳолда жамоа ҳўжалиги аъзоларига пул мааблағлари ва дон тарқатилган ҳолатлар ҳам учраб турган. Асбоб-ускуналардан тўғри фойдаланмаслик ҳам Низомнинг бузилиши сифатида қаралган: одатда туман кўмиталари ва туман ижроия кўмиталари раҳбарияти аксарият ҳолларда ҳеч қандай шартномасиз ва тўлов тўламаган ҳолда жамоа ҳўжалиги машиналари, отлар, чорва моллари ва бошқалардан (қурилишда ишларида, одам ташиш, шаҳарга ёки узоқ овулларга чиқиб келиш, ҳамда шахсий мақсадларда) фойдаланган. Шунингдек, давлат таъминоти меъёрлари жуда юқори ёки фактик жиҳатдан уларни ҳатто бажариш имконсиз бўлган вақтларда жамоа ҳўжаликлари томонидан етказиб берилиши керак бўлган дала маҳсулотларини ҳисоблаш тамойилларида ҳам жиддий камчиликларга йўл қўйилган. Бундан ташқари, пахта тайёрлаётган жамоа ҳўжаликларининг пахтакорлари меҳнати эвазига тўланадиган ҳақ сифатида ажратилган донни ғалла етиштириш билан шўғулланувчи жамоа ҳўжаликларида уруғ бериб "ёрдам" кўрсатиш ва шу йўл билан донни тортиб олиб қўйиш амалиёти ҳам қўлланилган. Масалан, 1947 йилда пахта етиштирувчилар иш кунлари учун беришга мўлжалланган 110 395 тонна бўғдойнинг катта қисми ғалла етказиб бериш режасини бажариш, ғаллачилик ҳўжаликларида ёрдам шаклида ажратиш ва бошқа мақсадлар учун ишлатиб юборилган.

Жамоа ҳўжаликларида ишловчи деҳқонларнинг норозилиги овул-қишлоқ бошқаруви ҳамда аҳолининг асосий қисмини бир-биридан бегоналашувига, жамоат мулкларини талон-тарож қилинишига олиб келган. Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришини қайта тиклаш ва жадаллаштириш шиори остида иқтисодиётга боғлиқ бўлмаган қатъий ва ярим ҳарбийлашган маъмурий кўрсатмалар билан барча меҳнат ресурсларини сафарбар қилиш чора-тадбирлари амалга оширилди.

АДЕБИЁТЛАР

1. ҚР МДА, Р-551-фонд, 7-йиғмажлд, д. 3, 18-варақ; 498-йиғмажлд, 54-варақ.
2. ҚР МДА, Р-551-фонд, 6-рўйхат, 756-йиғмажлд, 62-варақ.
3. ҚР МДА, Р-551-фонд, 6-рўйхат, 756-йиғмажлд, 62-варақ.
4. ҚР МДА, 344-фонд, 1-рўйхат, 55-йиғмажлд, 12-варақ.
5. Кызыл Каракалпакстан, 1946, 15 июль.
6. ҚР МДА, ф. Р-322, 1-рўйхат, д.1693, л.68, л.98; ф.1, оп.9, д.256, л.62.
7. ҚР МДА, ф. 344, 1-рўйхат, д.55, л.14.
8. Жданко Т.А. Быт каракалпакского колхозного аула (Опыт этнографического изучения колхоза им. Ахунбабаева Чимбайского района Каракалпакской ССР) // Советская этнография. 1949, № 2. 35-58-бб.
9. ҚР МДА, Р-551-фонд, 7-рўйхат, 202-йиғмажлд, 3-варақ.
10. ҚР МДА, Р-229-фонд, 1-рўйхат, 898-йиғмажлд, 1-варақ.
11. ҚР МДА, 334-фонд, 1-рўйхат, 55-йиғмажлд, 18-варақ.
12. Ўша жойда, 7-варақ.
13. ҚР МДА, ф. Р-322, 1-рўйхат, 1597-йиғмажлд, 2-варақ.
14. ЦГА РУз, ф. 2455, оп. 1, д. 94, л. 28.

Қорақалпоғистон қишлоқ ҳўжалигида меҳнат ресурсларини сафарбар этиш шакллари (1946-1950 йиллар)

Rezyume: Bu maqolada Qoraqalpogiston qishloq xo'jaligida mehnat resurslarini safarbar qilish formalari o'rganilgan.

Tayanch so'zlar: Tomorqa yerlari, paxta chigiti, dehqonlarning mehnat resurslari, qishloq xo'jaligi.

Формы мобилизации трудовых ресурсов в сельском хозяйстве Каракалпакстана (1946-1950 годы)

Резюме: В данной статье рассматриваются формы мобилизации трудовых ресурсов в сельском хозяйстве Каракалпакстана.

Ключевые слова: приусадебные земли, семена хлопка, трудовые ресурсы фермеров, сельское хозяйство.

Forms of labor mobilization in the agriculture of Karakalpakstan (1946-1950)

Summary: This article examines the forms of labor resource mobilization in the agriculture of Karakalpakstan.

Key words: homestead land, cotton seed, labor resources of farmers, agriculture.

ТЎҚИМАЧИЛИК КОРХОНАЛАРИ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА МОЛИЯЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛИНИНГ ТАЪМИНЛАНИШИ ХУСУСИДА

Азимова Ф.П.

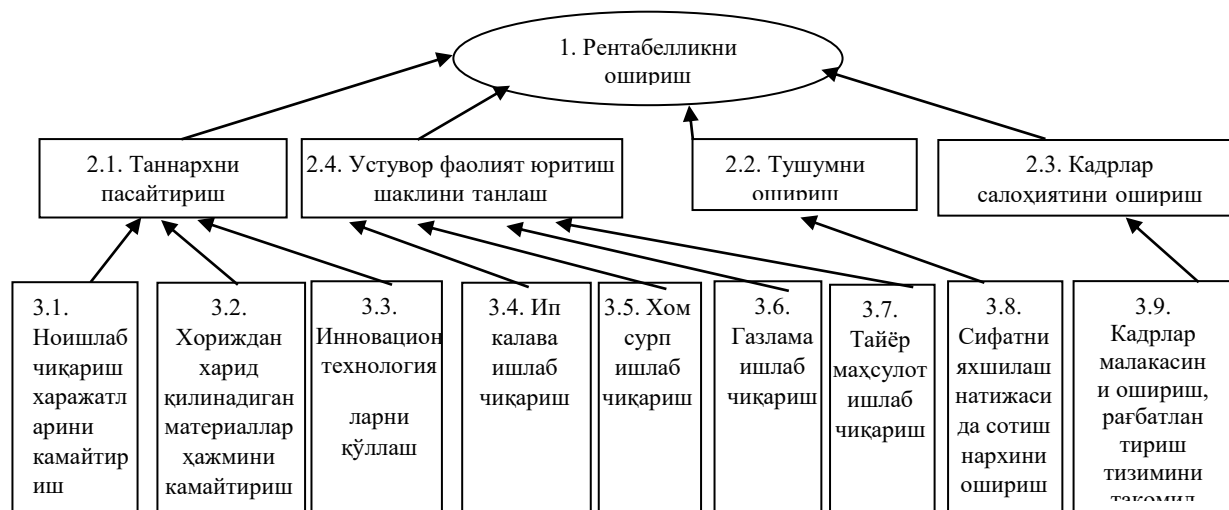
Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти

Ҳозирги рақамли иқтисодиёт шароитида бозорни ўрганиш маълум ҳажмдаги сотишни амалга ошириш, бозорга янги маҳсулотларни яратиш ва жорий этиш, шунингдек бозор улушини ошириш каби мақсадларга

эришиш учун ахборот асоси бўлиб хизмат қилади. Ушбу мақсадларни белгилаш биз маълум бир маҳсулот бозори ҳақида гапирётганимизни назарда тутати. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023-йил 11-сентябрдаги ПФ-158-сон “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисидаги фармони қабул қилинди [1]. Унга кўра саноатнинг «драйвер» соҳаларини ривожлантириш ва ҳудудларнинг саноат салоҳиятини тўлиқ ишга солиш, тўқимачиликда ип калавани қайта ишлаш даражасини 100 фоизга етказиш ҳамда юқори сифатли матога талабни қондириш учун 400 минг тонна сунъий ва аралаш тола ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, чарм-поябзал саноатига 30 дан ортиқ нуфузли хорижий брендларни жалб қилиш ҳисобига қўшилган қийматни 5 баробарга ошириш кўзда тутилган. 2022 йил 28 январдаги 2022-2026 йилда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонлари қабул қилинди. Унга кўра “Тўқимачилик саноати маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини 2 бараварга кўпайтириш” бўйича қарор қабул қилинган [2]. Бозор шароитида ишлайдиган ҳар қандай корхона учун асосий вазифа фойда олиш ва уни максимал даражага кўтаришдир. *Фойда* ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият натижасидир ва шу билан бирга корхонанинг ўзини ўзи молиялаштириш учун зарур бўлган асосий молиявий ресурси вазифасини бажаради; ижара, дивиденд ва фоизларни тўлаш; захираларни шакллантириш.

Фойда иқтисодий категория сифатида тадбиркорлик фаолияти жараёнида моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган соф даромадни акс эттиради. Фойда - бу ишлаб чиқариш самарадорлигини, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ва сифатини, меҳнат унумдорлиги ҳолатини, таннарх даражасини энг тўлиқ акс эттирувчи кўрсаткичдир. Шу билан бирга, у тижорат ҳисобини кучайтиришга, ҳар қандай мулк шаклидаги ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Фойда ҳам молиявий натижа, ҳам компаниянинг молиявий ресурсларининг асосий элементи. Ўз-ўзини молиялаштириш тамойилининг ҳақиқий таъминланиши олинган фойда билан белгиланади. Ҳақиқат шундаки, молиявий мустақиллик ва мустақилликни қўлга киритган корхонанинг акциядорлик, ижара, хусусий ёки бошқа мулк шакли, бюджетга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлашдан кейин қолган фойдани қайси мақсадларда ва қанча миқдорда йўналтириш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақлидир (1-расм).

1-расм. Қарорлар дарахти (муаллиф ишланмаси)

Шу билан бирга, корхона ўз фаолиятини мустақил равишда амалга оширадиган иқтисодий субъект сифатида ишлаб чиқарилган маҳсулотни ва унинг ихтиёрида қолган соф фойдани тасарруф этади. Шу билан бирга, мулкчиликнинг турли шакллари шароитида корхоналарнинг тадбиркорлик фаолияти нафақат мулк эгаларининг ҳуқуқларини тақсимлаш, балки уни оқилона бошқариш, молиявий ресурсларни, шу жумладан фойдани шакллантириш ва ундан самарали фойдаланиш учун жавобгарликни оширишни ҳам англатади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлардан кейин корхона ихтиёрида қолган соф фойданинг улуши ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш, корхонанинг илмий-техник ва ижтимоий ривожланишини, ходимларни моддий рағбатлантиришни молиялаштириш учун етарли бўлиши керак.

Тадқиқот жараёнида рентабельликни ошириш учун мақсадлар дарахти қурилган бир қатор ғоялар таклиф қилинди: Иерархияни таҳлил қилиш усули бу муамманинг моҳиятини белгилайдиган элементларни иерархик тарзда намоиш қилишнинг тизимли жараёнидир. Усул муаммони тобора оддийроқ қисмларга ажратиш ва қарор қабул қилувчининг қарорларини кетма-кет таққослаш орқали қайта ишлашдан иборат. Натижада, иерархиядаги элементларнинг ўзаро таъсирининг нисбий даражаси (интенсивлиги) ифодаланиши мумкин. Кейин ушбу қарорлар рақам билан ифодаланади. ИТҚ кўплаб бошқарув қарорларини синтез қилиш, мезонларнинг устуворлигини олиш ва муқобил ечимларни топиш тартиб-қоидаларини ўз ичига олади. Танлаш муаммосини ҳал қилишнинг бундай ёндашуви одамларнинг мантикий ва ижодий фикрлаш, ҳодисаларни аниқлаш ва улар ўртасидаги муносабатларни ўрнатишнинг табиий қобилиятдан келиб чиқади.

01.01.2022 йил ҳолатига «Ўзтўқимачиликсаноат» уюшмаси таркибида жами 1969 та ишлаб чиқариш корхоналари фаолият юритган. Сўнгги йилларда компания ўз фаолиятини тобора кўпроқ бозор

конъюнктураси ва рақобатга кўпроқ эътибор қаратиб ташкил этмоқда. Корхонани қайта йўналтириш жараёни ишлаб чиқариш кўлами, ассортиментнинг кенглиги ва корхона бир вақтнинг ўзида бир нечта истиқболли йўналишларни ишлаб чиқиши билан мураккаблашади. Худди шу сабабларга кўра корпоратив маркетинг турли хил маҳсулот гуруҳлари учун ишлаб чиқилган бир неча стратегияларга асосланади. Иерархияни таҳлил қилиш усулидан фойдаланган ҳолда самарали бошқарув ечимини танлаётганда, умумий мақсад рентабелликни максимал даражага кўтариш бўлади. Кўриб чиқиладиган муқобиллар ривожланишининг мумкин бўлган йўналишларидан бирига устунлик беради. Бу соҳалар: калава ип ишлаб чиқариш, хом сурп ишлаб чиқариш, газлама ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ҳисобланади. Ушбу фаолият йўналишлари самарадорлигини баҳолаш учун баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш ва интеграл баҳолашни аниқлашда уларнинг нисбий аҳамиятини аниқлаш зарур.

Ушбу мақсадга эришиш учун рентабелликни максимал даражага кўтариш учун маълум бир фаолият йўналишини танлашнинг асосий мезони унинг рентабеллиги бўлади. Шунингдек, мақбул бошқарув қарорини белгилашда қуйидаги йўналишлар: ушбу йўналишнинг истиқболлари, сармояларга бўлган эҳтиёж ва замонавий фаолиятни бошқариш услубларига эҳтиёж кўриб чиқилади, уларга мос равишда 0,2, 0,1 ва 0,3 нисбий оғирликлар берилди. Кейинги кадам, жуфт таққослаш усули ёрдамида иерархиянинг барча элементларини биринчи ўринга қўйишдир.

«Рентабеллик» мезони бўйича жуфтлик билан таққослаш 4-жадвалда келтирилган.

4-жадвал. «Рентабеллик» мезонига кўра жуфт таққослаш

	Ип калава ишлаб чиқариш	Хом сурп ишлаб чиқариш	Газлама ишлаб чиқариш	Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	Σ	W_{ii}
Ип калава ишлаб чиқариш	1	0,8	0,6	0,2	2,6	0,125
Хом сурп ишлаб чиқариш	1,25	1	0,4	0,6	3,25	0,157
Газлама ишлаб чиқариш	1,66	2,5	1	0,8	5,96	0,288
Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	5	1,66	1,25	1	8,91	0,43
Σ					20,72	1

Бошқа мезонларга мувофиқ таққослашлар қуйида келтирилган:

5-жадвал. «Истиқбол ривож» мезони бўйича жуфт таққослаш

	Ип калава ишлаб чиқариш	Хом сурп ишлаб чиқариш	Газлама ишлаб чиқариш	Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	Σ	W_{ii}
Ип калава ишлаб чиқариш	1	0,9	0,7	0,4	3,0	0,172
Хом сурп ишлаб чиқариш	1,11	1	0,6	0,7	3,41	0,195
Газлама ишлаб чиқариш	1,43	1,66	1	0,8	4,89	0,280
Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	2,5	1,43	1,25	1	6,18	0,353
Σ					17,48	1

6-жадвал. «Инвестицияларга эҳтиёж» мезонига мувофиқ жуфт таққослашлар

	Ип калава ишлаб чиқариш	Хом сурп ишлаб чиқариш	Газлама ишлаб чиқариш	Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	Σ	W_{ii}
Ип калава ишлаб чиқариш	1	0,9	0,5	0,3	2,70	0,139
Хом сурп ишлаб чиқариш	1,11	1	0,4	0,6	3,11	0,160
Газлама ишлаб чиқариш	2,0	2,5	1	0,7	6,2	0,319
Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	3,33	1,66	1,43	1	7,42	0,382
Σ					19,43	1

7-жадвал. «Замонавий фаолиятни бошқариш услубларига эҳтиёж» мезонига мувофиқ жуфт таққослашлар

	Ип калава ишлаб чиқариш	Хом сурп ишлаб чиқариш	Газлама ишлаб чиқариш	Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	Σ	W_{ii}
Ип калава ишлаб чиқариш	1	0,8	0,5	0,3	2,7	0,135
Хом сурп ишлаб чиқариш	1,25	1	0,4	0,5	3,15	0,158
Газлама ишлаб чиқариш	2	2,5	1	0,6	6,1	0,306
Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	3,33	2	1,66	1	7,99	0,401
Σ					19,94	1

Муқобил вариантларни иккилик таққослашда, айниқса уларнинг кўрсаткичларини яқиндан баҳолаш билан, транзитивлик талабларини бузиш ҳолатлари ёки бошқарув қарорларидаги бошқа хатолар мумкин, шунинг учун ИТҚ баҳолашнинг изчиллигини аниқлаш учун махсус механизмни тақдим этади.

9-жадвалга кўра, “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси учун фаолият самарадорлигини бошқаришда энг долзарб бўлган фаолият шакли тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисобланади.

9-жадвал. Интеграл баҳолашнинг ҳисоблаш

Мезонлар \ Фаолият йўналиши	Ип калава ишлаб чиқариш	Хом сурп ишлаб чиқариш	Газлама ишлаб чиқариш	Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш	Мезоннинг нисбий улуши
Рентабеллик	0,125	0,157	0,288	0,43	0,4
Истиқбол ривож	0,172	0,195	0,28	0,353	0,2
Инвестицияларга эҳтиёж	0,139	0,16	0,319	0,382	0,1
Замонавий фаолиятни бошқариш услубларига эҳтиёж	0,135	0,158	0,306	0,401	0,3
Интеграл баҳо	0,1388	0,1652	0,2949	0,4011	1

Тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхонаси ишлаб чиқариш таркиби бир қанча қуйидаги ўзаро боғлиқ ишлаб чиқаришлар: асосий, ёрдамчи, қўшимча ва бошқалардан ташкил топади. Олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхонаси таркибий тузилмаси асосан қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади: ишлаб чиқариш ҳажмига (корхона ишлаб чиқариш қувати); маҳсулот асортиментига; йириклаштириш, ихтисослаштириш ва кооперация даражаси ҳамда шакллари; корхонанинг техник қуролланиш даражасига. Хулоса қилганда тўқимачилик корхонасининг фаолияти самарадорлигига таъсир қилувчи ташқи ва ички омилларга асосланган шаффофлик ва назоратни ошириш, рентабелликни ошириш ва рискларни камайтириш, шунингдек, корхонанинг ҳар бир ривожланиш босқичида муаммоларни башорат қилиш учун муқобил бошқарув қарорларини қабул қилиш учун амалга оширилди. “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси учун фаолият самарадорлигини бошқаришда энг долзарб бўлган фаолият шакли тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисобланади, ҳамда бошқарув қарорини белгилашда йўналишнинг истиқболлари, сармояларга бўлган эҳтиёж ва замонавий фаолиятни бошқариш услубларига бўлган эҳтиёж кўриб чиқилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023-йил 11-сентябрдаги ПФ-158-сон “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисидаги фармони.
2. 2022 йил 28 январдаги 2022-2026 йилда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармони
3. F.P.Azimova “То‘қимачилик sanoati korxonalari faoliyati samaradorligini boshqarishni takomillashtirish” nomli Monografiy. Toshkent-2022y.
4. Йўлдошев Н.Қ. ва бошқалар. Стратегик менежмент. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2003. 102 б.
5. Исаев Р.А. ва бошқалар. Ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш ва бизнес-режа (I ва II қисм). –Т.: Тафаккур, 2011. -516 б.
6. Исаев Д., Духонин Е., Мостовой Э. Управление эффективностью бизнеса. Концепция Business Performance Management. - М.: Альпина Паблишер, 2019. – 288 с.
7. Yo‘ldoshev N.Q., Qozoqov O.S. Menejment: darslik. – Т.: Fan, 2004. -644 б.
8. Yo‘ldoshev N.Q., Yusupov S.Sh., Zaxidov G`. Menejment asoslari va biznes reja. – Т.: Fan va texnologiya, 2016. – 244 б.

Тўқимачилик корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишда молиялаштириш тамойилининг таъминланиши хусусида

Резюме. Мақолада тўқимачилик корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишда, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ва сифатини, меҳнат унумдорлиги ҳолатини, таннарх даражасини энг тўлиқ акс эттирувчи кўрсаткичлардан рентабелликни ошириш учун қўрилган мақсадлар дарахти тўғрисида баён этилган.

Таянч сўзлар: тўқимачилик саноати, рентабелликни ошириш, инвестиция.

Развитие предприятий, повышение эффективности деятельности, финансирования, обеспечения частной безопасности

Резюме. В статье рассказывается о дереве ценностей, построенном для повышения эффективности деятельности текстильных предприятий, повышения рентабельности по показателям, наиболее полно отражающим объем и качество выпускаемой продукции, состояние труда, производительность и уровень затрат.

Ключевые слова: текстильная промышленность, повышение рентабельности, инвестирование.

Development of enterprises, increased efficiency of activity, financing, provision of private security

Summary. In the article, it is described about the tree of values built to increase the efficiency of the activity of textile enterprises, to increase the profitability from the indicators that most fully reflect the volume and quality of the produced products, the state of labor productivity, and the cost level.

Key words: textile industry, increasing profitability, investing.

TRANSPORT XIZMATLAR BOZORINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

Xalmuratov K.P.

Qoraqalpog‘ davlat universiteti

Hozirda jahon iqtisodiyoti tashqi, ichki transport sabablari va omillari bilan bog‘liq muammolarni boshdan kechira boshladi. Ulardan ba’zilari quyida taqdim etiladi.

1. Tovarlar, xizmatlar, kapital va iqtisodiy yuksalishning boshqa omillari bozorlarini qamrab oladigan global raqobatni oshirish. Iqtisodiy markazlar o'rtasidagi balanslarning to'liq o'zgarishi, mintaqaviy iqtisodiy uyushmalar rolining o'sishi, yangi texnologiyalarning tarqatilishi kutilayotgan jahon xo'jaligini qayta qurish boshlandi. Bu milliy va jahon yuk va yo'lovchi terlarining o'zgarishiga, transport xizmati sifatiga talablarning oshishiga olib kelishi mumkin.

2. Jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda turli kapital rolining o'sishi. Zamonaviy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi darajasi kasb-hunar xizmatlari sifati bilan tez-tez belgilana boshladi. Bu yangi innovatsion va texnologik taraqqiyot darajasiga ko'tariladigan har qanday transport turiga to'g'ri keladi.

3. Eksport-xomashyo taraqqiyot manbalarini to'liq chiqarish. Bugungi kunda transport tizimi yanada rivojlanmagani sababli iqtisodiyot o'sishiga cheklovlar ko'rindi. Bugungi rivojlanish, infratuzilma o'sib borayotgan iqtisodiyotning vazifalari va qo'yilgan maqsadlarini samarali va to'liq hal etish imkonini Ularni bajarish uchun jahon transporti sezilarli darajada o'zgarishi kerak.

Taraqqiyotning innovatsion va ijtimoiy-iqtisodiy turlarida har qanday rivojlangan mamlakat jahon iqtisodiyoti rahbarlari tarkib yangi bosqichga chiqib, transport strategiyasi qulay ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yaratish bo'yicha davlat pozitsiyasini belgilashi kerak.

Transport faoliyati va rivojlanishi tizimidagi davlatlarning asosiy missiyasi iqtisodiy o'sish uchun vaziyatlarni yaratish, xavfsiz va sifatli transport xizmatlariga foydalanish orqali jahon iqtisodiyotining raqobatbardoshligini va aholi turmush sifatini oshirishdir. "Xavfsiz va sifatli transport xizmatlaridan foydalanish orqali jahon iqtisodiyotining raqobatbardoshligini va aholining hayot sifatini oshirish uchun vaziyat va shart-sharoitlarni yaratish" shubhasiz muhim, chunki bu G'arb davlatlari faol ishtirok etishini anglatadi [1]. Keyingi bir xil darajada muhim jihat jahon iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishdir. Jahon transport tizimini rivojlantirishning strategik maqsadi iqtisodiyot va jamiyatning texnologik rivojlanishining transport xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir. Ushbu strategik maqsadga erishganimizdan so'ng, transport sohasida raqobat muhitining samarali rivojlanishini kutishimiz mumkin. Bunday samarali, raqobatbardosh transport tizimini yaratish uchun quyidagi uchta asosiy komponent zarur: 1) Raqobatbardosh, yuqori sifatli xavfsiz transport xizmatlari. 2) Yuqoridagi komponentlarni ta'minlash uchun zarur bo'lgan yuqori samarali transport infratuzilmasi va transport vositalari. 3) Transport xizmatlarini taklif qilish darajasini talabdan oshib ketishiga imkon beradigan sharoitlarni yaratish. Agar bu ish bermasa, unda raqobat muhiti umuman bo'lmaydi. Yuqori sifatli transport xizmatlarini yaratish uchun siz avvalo parametrlar va sifat standartlarini bilishingiz, ularning amalga oshirilishini ta'minlashingiz va sifat standartlariga javob beradigan haqiqatan ham yuqori samarali texnologiyalarni yaratishingiz kerak. Keyin texnologiya elementlarini, me'yoriy-huquqiy bazani va davlat tomonidan tartibga solish usullarini ishlab chiqish, jahon tartibi mintaqalari va mamlakatlarida bir qator samarali texnologiyalarni joriy etish kerak. Bu yuqori sifatli transport xizmatlari bozori uchun asos yaratish va uni rivojlantirishning kerakli vektorini aniqlashga yordam beradi. Raqobatbardosh transport xizmatlari bozori kelajakda ularning samaradorligi va sifatini oshirishga, transport tizimining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Tashuvchilar va transport turlari o'rtasidagi ichki raqobat ham, xalqaro tranzit tizimlari bilan tashqi raqobat ham rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratish muhim va zarurdir. Mamlakatlar o'rtasidagi ichki mintaqaviy raqobat tovarlar harakatining dinamikligini va tezlashishini oshiradi, transport xarajatlarini kamaytiradi, transport xizmatlarining mavjudligini oshiradi, ilg'or mamlakatlarda investitsiya muhitini yaxshilaydi va bozor munosabatlarini rivojlantiradi. Bularning barchasi xalqaro tranzit tizimlari bilan tashqi raqobatbardoshlikka va global tranzit salohiyatini amalga oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Raqobatbardosh bo'ladigan transport xizmatlari bozorini shakllantirish quyidagilarni o'z ichiga oladi [1]: 1) Transport xizmatlari sifati va xavfsizligi bo'yicha transport xizmatlarining global me'yoriy bazasining o'sishi. Transport bozorini millatlararo tartibga solishning turli usullarini takomillashtirish. Tartibga solishning kaliti transport xizmatlari xavfsizligi va sifati uchun nazorat va javobgarlikni tizimlashtirish shaklida yuqori samarali munosabatlarni yaratishdir. 2) transport xizmatlarining raqobatbardosh darajasini va uning ishonchligini ta'minlaydigan yuqori texnologiyali transport infratuzilmasining o'sishi. 3) transport xizmatlarining sifati, xavfsizligi va iqtisodiy samaradorligini ta'minlaydigan innovatsion texnologiya darajasiga erishish. Shuningdek, jahon transport tizimini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri transport infratuzilmasini aniq rivojlantirish hisoblanadi.

Ushbu yo'nalishni amalga oshirish statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va turli prognozlash usullarini qo'llash asosida butun transport infratuzilmasini kompleks rivojlantirish aholining, mamlakatlarning iqtisodiy sohadagi ehtiyojlarida ifodalanishini anglatadi. transport tizimining o'zini tahlil qilish. Transportga oid me'yoriy-huquqiy bazaning o'sishi transport qonunchiligining samarali ishlashini, transport xizmatlarining sifatini aniqlash va yaxshilashni, mas'uliyatga rioya qilishni talab qiladi. Bu omillarning barchasini birlashtirish transport xizmatlarining raqobatbardosh bozorini yaratishning muhim shartidir. Shu bilan birga, transport xizmatlari sifatini oshirish yo'lovchi va yuk tashish sohasida raqobatni yanada rivojlantirish imkonini beradigan transport xizmatlari ko'rsatish zaxiralari va tizimini shakllantirishni taqozo etadi. Transport strategiyasida eng muhim o'rinni butun transport tizimini rivojlantirish, uning infratuzilmasi va transport vositalarining ishlashi uchun loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan mehnat resurslari bilan ta'minlash tizimini o'zgartirish va takomillashtirish egallaydi.

Ushbu strategiyani amalga oshirishda davlatdan tashqari tartibga solish usullari samaradorligini oshirish, shuningdek, loyihalarni ishlab chiqishni boshqarish va qonunchilik va qonunchilik samaradorligini oshirish orqali transportni rivojlantirish ustidan nazorat va nazoratni yaxshilash zarur rol o'ynaydi. maydon. Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, strategik yo'nalishlar transport tizimining asosiy yo'nalishlari tuzilmasini yaratadi va shakllantiradi, u strategiyalar, maqsadlar, ustuvorliklar, vazifalar va amalga oshirish mexanizmlarini o'z ichiga oladi.

Global transport strategiyasining asosiy yo'nalishlari va maqsadlari quyidagilardan iborat: Birinchi maqsad odatda ijtimoiydir. Bu transport xizmatlarining mavjudligi, atrof-muhit ifloslanishida transport ulushining kamayishi, shuningdek, baxtsiz hodisalar, xavflar va turli xil xavfsizlik tahdidlarining kamayishi bilan tavsiflanadi.

Ikkinchi maqsad - umumiy iqtisodiy maqsad. Bu mahsulotlar narxidagi o'ziga xos transport xarajatlarining raqobatbardosh darajasi, tovarlar partiyalarini ilgari surish ritmining oshishi, shuningdek, yalpi ichki mahsulotning rejalashtirilgan o'sish sur'atlarini ta'minlaydigan yuqori sifatli transport xizmatlarini ko'rsatish bilan tavsiflanadi. "Dunyoning logistika mamlakatlari." Uning yana bir qancha muhim xususiyatlariga quyidagilar kiradi: 1) yangi qurilish texnologiyalari va transport infratuzilmasidan foydalanish; 2) davlat tarif siyosatini amalga oshirish; 3) yuqori raqobatbardosh iqtisodiy muhitni rivojlantirishning innovatsion mexanizmlarini joriy etish; 4) Turdosh tarmoqlarni rivojlantirish strategiyalari va dasturlari bilan integratsiya.

Keyingi maqsad - umumiy transport. Shuningdek, u jamiyat va iqtisodiyotning talabiga qarab transport tarmog'ining rivojlanishi, ishlab chiqarish hajmining oshishi, rentabellik darajasi bilan tavsiflanadi. Uning xususiyatlariga energiya sarfini kamaytirish, raqobatbardoshlikni yaratish, shuningdek, innovatsion mahsulotlarni tashishga tayyorgarlik ko'rish va tabiiy ravishda transport xizmatlarini yanada rivojlantirish uchun zarur bo'lgan investitsiyalarni shakllantirish kiradi [2]. Shunchaki e'tiborga olinishi kerak bo'lgan navbatdagi jihat - bu transport tizimini kelgusi davr uchun rivojlantirish maqsadlari.

Birinchi maqsad - umumiy transport infratuzilmasining belgilangan rivojlanishi asosida umumiy global transport makonini yaratish. Ushbu maqsadga erishish orqali biz iqtisodiyotni jadal o'sishni, to'liq ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash, transportdagi nomutanosibliklarni bartaraf etish orqali uning hududlari o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, yangi transport tarmoqlarini shakllantirish orqali iqtisodiy aylanmaga yangi hududlarni kiritish, raqobatbardoshlikni oshirish imkoniyatiga ega bo'lamiz. va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari samaradorligi. Bu tanlov va mintaqaviy va xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatini berish orqali amalga oshiriladi.

Ushbu maqsadning birinchi bosqichida bunday strategiyani amalga oshirish temir yo'l va avtomobil yo'llarining turli yo'nalishlarini, dengiz va daryo portlari, aeroportlarni qurish, rekonstruksiya qilish va yaratish, shuningdek, asosiy muammoli hududlarni bartaraf etishni nazarda tutadi. Kelgusida alohida yuklarni tashishni kompleks rivojlantirishni ta'minlaydigan nazorat-o'tkazish punktlari va yirik transport uzellariga transport yondashuvlarini rivojlantirishni ta'minlash zarur. Keyingi qadam yangi hududlarni to'liq o'rganishni o'z ichiga olgan iqtisodiy o'sishning potentsial nuqtalarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish bo'ladi. Ushbu strategiyani amalga oshirishning yakuniy bosqichi quyidagicha bo'ladi. Transportning barcha turlarini rivojlantirish asosida mamlakatimiz transport kommunikatsiyalarining yagona va aniq tizimi yaratiladi.

Transport infratuzilmasi tezligini jahonning eng yaxshi yutuqlari darajasiga ko'tarish kerak bo'ladi. Shuningdek, transport xizmatlari sifatini ta'minlash va hajmini oshirish imkonini beradigan tovarlarni taqsimlash tarmog'ini yaratish maqsadida mamlakatlarda transportning barcha turlarining innovatsion yuk tashish infratuzilmasining o'zaro bog'langan tizimi yaratiladi. Va yakunda innovatsion texnologiyalar, butun infratuzilmani rekonstruksiya qilish va ta'mirlash ishlari o'rganiladi. Ikkinchi maqsad jahon iqtisodiyotining innovatsion rivojlanishi darajasida transport xizmatlari sohasida hajm, foydalanish imkoniyati va yuqori raqobatbardoshlikka erishish bo'ladi. Bu maqsadga erishilsa, yangi transport texnologiyalarini joriy etish hamda yuk va yo'lovchi tashish parkini rivojlantirish orqali aholi va tadbirkorlik sub'yektlarining ehtiyojlarini to'liq qondirish hamda ijtimoiy ahamiyatga ega transport xizmatlarini ko'rsatish imkonini beradi. Shu bilan birga, transport xizmatlari yuqori sifatli va arzon narxlarda bo'lishi kerak [2].

Ushbu maqsadni amalga oshirish iqtisodiyotning barcha tarmoqlarining barcha ehtiyojlarini qondirish uchun transport xizmatlari bozori modelini yaratish va joriy etishni nazarda tutadi. Ushbu maqsad modeli innovatsion bo'lib, u transport xizmatlari uchun sifat standartlarini belgilaydi.

Kuchli va raqobatbardosh bozorni yaratish uchun transport xizmatlarini taklif qilish darajasi talabdan yuqori bo'ladigan, shuningdek, "narx-sifat" mexanizmiga mos keladigan shart-sharoitlarni yaratish muhim, bu esa raqobatbardoshlikni oshirishni ta'minlaydi. Sifatni ta'minlash uchun mavjud transport tizimlarini modernizatsiya qilishning motivatsion mexanizmlarini yaratish va joriy etish zarur, bu esa xalqaro va raqobatbardosh kompaniyalarni shakllantirishga olib keladi [2]. Ushbu maqsadga erishish eng yaxshi jahon yutuqlari darajasida tovarlarni qabul qiluvchiga etkazib berish tezligi va ritmiga erishishni anglatadi. Buning sharofati bilan mamlakat iqtisodiyoti aylanma mablag'larning ancha katta hajmlari va katta hajmdagi kreditlashda ifodalangan tovar aylanmasi xarajatlarining qisqarishini kutishi mumkin. Masalan, dengiz portlari va davlat chegarasi orqali o'tkazish punktlarida yuklarni ko'zdan kechirish muddati qisqartiriladi. Biroq, birinchi navbatda, logistika va tovar transporti texnologiyalaridan foydalanishni rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish, shuningdek, tegishli xizmatlar va harakatlanuvchi tarkiblar parkini rivojlantirish zarur. Bularning barchasi transport xizmatlarining ma'lum bir qismining unumdorligini oshirishi mumkin.

Asosiy rolni konteyner tashish texnologiyalarini kengaytirish, jumladan, mintaqaviy va mintaqalararo tashishlar, kichik va o'rta biznes uchun mo'ljallangan. Yuk jo'natuvchilarga transport xizmati ko'rsatish sifatini shakllantirish zamonaviy axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish va ulardan foydalanishni taqozo etadi.

Uchinchi maqsad bu aholi uchun transport xizmatlarining sifati va mavjudligining umumiy ta'rifidir. Unga erishish aholining transport vositalariga bo'lgan muttasil ortib borayotgan ehtiyojlarini to'liq qondirish, shuningdek, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan transport xizmatlarining arzonligini ta'minlashni anglatadi.

Keyingi bosqichda aholining barcha qatlamlarining mumkin bo'lgan harakatlanishini ta'minlash uchun transport sohasi transport standartlarini ishlab chiqishda ishtirok etishi kerak bo'lgan strategiyani amalga oshirish bo'ladi. Bu zarur kommunikatsiyalar modelini aniqlashi kerak: yo'lovchi tashishning barcha turlari, arzonligi, sotib olish qobiliyati.

Navbatdagi 4-maqсад – rivojlangan mamlakatlarni jahon transport makoniga kiritish va mamlakatning tranzit salohiyatini amalga oshirish. Ushbu maqsadga erishish rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon transport tizimiga integratsiyalashuvini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zamin yaratish, transport xizmatlari ko'rsatuvchi provayderlarning tashqi rivojlangan bozorlarga chiqish imkoniyatlarini oshirish, rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro transport siyosatini shakllantirishdagi rolini kuchaytirish va xalqaro transport tizimiga erishish yo'li bilan erishiladi. transport xizmatlari eksportini eng yirik daromad manbalaridan biriga aylantirish.

Bu maqsadni amalga oshirish, birinchidan, xalqaro transport yo'laklarining jahon analoglari darajasida raqobatbardoshligini ta'minlaydigan texnik va texnologik parametrlarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Buning uchun transport xizmatlari eksporti bozorini monitoring qilish, shuningdek, raqobatchilarning raqobatbardosh ustunliklarini o'rganish, xalqaro transport yo'laklarining texnik va texnologik parametrlarini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish, ularni rivojlantirishni rejalashtirish va belgilangan muddatlarda muvofiqlashtirish zarur.

Beshinchi maqsad - global transport tizimining xavfsizlik darajasini oshirishga o'tamiz. Ushbu maqsadni amalga oshirish transport harakati, parvozlar va navigatsiya xavfsizligini oshirishga, favqulodda vaziyatlar xizmatlari, fuqaro mudofaasi, maxsus xizmatlar bo'linmalarining samarali ishlashini ta'minlashga, transport infratuzilmasi ob'ektlaridan xavfsiz foydalanish darajasiga erishishga, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish darajasini oshirishga yordam beradi. transport tizimini mamlakatning harbiy xavfsizligini ta'minlash vazifalari bilan ta'minlaydi va shunga mos ravishda milliy xavfsizlikni tegishli darajada ta'minlash va terrorchilik xavfini kamaytirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi [3]. Ushbu maqsadda kompleks chora-tadbirlar orqali xalqaro va milliy talablarga javob beradigan harakat, parvoz va navigatsiya xavfsizligi darajasiga erishish kutilmoqda. Transport xavfsizligini ta'minlash transport kompleksi sohasida qonunga xilof aralashuvlar sodir etish tahdidlariga mos keladigan davlat tomonidan belgilangan huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa chora-tadbirlar tizimini amalga oshirish sifatida transport infratuzilmasi ob'ektlari va transport vositalari xavfsizligini ta'minlaydi. Ushbu maqsadga erishishda transport xavfsizligini bevosita ta'minlash vositalari va chora-tadbirlari bilan bir qatorda transport sohasida vositalar va samarali nazorat tizimini ishlab chiqish ham katta ahamiyatga ega. Ularni takomillashtirishsiz transport tizimining xavfsizligini oshirish boshqaruvi samarali qayta aloqadan mahrum bo'ladi. Ushbu maqsad doirasida transport tizimining xavfsizlik darajasi litsenziyalash yoki deklaratsiyalash yo'li bilan transport faoliyatiga professional qabul qilish tizimlarini ishlab chiqish orqali oshiriladi. Xavfsizlikning yuqori darajasiga erishishda transport kompleksiga transport tizimining xavfsizligi va barqarorligi talablariga javob beradigan etarlicha yuqori darajadagi professional tayyorgarlikka ega mutaxassislariga ehtiyoj borligini ta'minlash muhim rol o'ynashi kerak.

Oltinchi maqsad - bu transportning atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishni anglatadi. Ushbu maqsadning natijasi transportning atrof-muhit va inson salomatligiga texnogen ta'siri darajasini pasaytirish va sanoat uchun xalqaro ekologik standartlarga erishish uchun shart-sharoitlarni yaratish va amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu maqsad avtotransport vositalarini ekologik toza yoqilg'iga o'tishni rag'batlantirishni, shuningdek, transportning energiya sig'imini ilg'or mamlakatlardagi ko'rsatkichlar darajasiga kamaytirishni ta'minlaydigan milliy tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etishni nazarda tutadi.

Transportning barcha turlarida ta'sirlar, chiqindilar va chiqindilar hajmini, chiqindilar miqdorini kamaytirishning muhim zaxirasi transport vositalarini boshqaradigan xodimlarning kasbiy tayyorgarligi hisoblanadi. Transportning inson salomatligiga zararli ta'sirini kamaytirishning yana bir zaxirasi transport yo'nalishlarini ratsionalizatsiya qilish bo'ladi.

Global transportning yuqoridagi barcha maqsadlarini amalga oshirish jahon iqtisodiyoti va jamiyatining innovatsion va ijtimoiy yo'naltirilgan rivojlanishining eng yaxshi jahon analoglari bilan raqobatbardosh bo'lgan yuqori sifatli transport xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishni ta'minlaydi. Strategiyaning amalga oshirishning kutilayotgan asosiy natijalari ushbu bo'limning boshida tuzilgan asosiy maqsadlar guruhlariga bo'yicha baholanadi [4].

2030 yilga borib global transport sanoati jahon iqtisodiyotining tizimli sektoriga aylanishi kerak, u ancha tez sur'atlar bilan rivojlanadi. Sanoat birlik transport xarajatlari, xavfsizlik va, albatta, transport xizmatlari sifati bo'yicha raqobatbardosh mavqega erishishi kerak. Tijorat tezligi va tovarlar partiyalarini o'z vaqtida yetkazib berish, shuningdek, aholi uchun transport xizmatlarining mavjudligi bo'yicha rivojlangan mamlakatlar darajasiga erishish kerak. Transport tizimini shakllantirish va uning jahon transport tizimiga integratsiyalashuvi mamlakat ichida transport xizmatlari ko'rsatish samaradorligi va samaradorligini oshirish, ularning eksportini oshirish va tranzit salohiyatini yanada to'liqroq amalga oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Копылова, Е.В. Пассажиропотоки городских агломераций / Е.В. Копылова // Транспорт: наука, техника управление. Научный информационный сборник. – 2021. – №5. – С. 50–57.
2. Копылова, Е.В. Принципы организации мультимодальных пассажирских перевозок с участием железнодорожного транспорта // Соискатель – приложение к журналу Мир транспорта. – 2015. – №2. – С. 56–59.
3. Халмуратов К.П. Қорақалпоғистон республикасида хизматлар соҳасида давлат-хусусий шерикчилигининг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа докторлиги (PhD) диссертацияси. Нукус. 2021
4. Xalmuratov, K., & Kamalov, U. (2023). OCHIQ IQTISODIYOT SHAROITIDA INNOVATSION XIZMATLAR TURLARI RIVOJLANISHINING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARI. *GOLDEN BRAIN*, 1(17), 138-143.

Transport xizmatlar bozorini rivojlantirish muammolari va istiqbollari

Annotatsiya. Ushbu maqolada xavfsiz va sifatli transport xizmatlaridan foydalanish orqali jahon iqtisodiyotining raqobatbardoshligini va aholining hayot sifatini oshirish yo'llari, raqobatbardosh transport tizimini yaratishning asosiy komponentlari xususida so'z yuritiladi. Raqobatbardosh bo'ladigan transport xizmatlari bozorini shakllantirish, jahon transport tizimini

rivojlantirishning muhim yo'nalishlari, global transport strategiyasining asosiy yo'nalishlari va yuqori sifatli transport xizmatlarini yaratish parametrlari, sifat standartlarining amalga oshirilishi xususida so'z yuritiladi.

Tayanch so'zlar: jahon iqtisodiyoti, transport, yo'lovchi tashish, transport xizmatlari, raqobat, transport xizmatlari bozori.

Проблемы и перспективы развития рынка транспортных услуг

Аннотация. В данной статье говорится о путях повышения конкурентоспособности мировой экономики и качества жизни населения за счет использования безопасных и качественных транспортных услуг, а также об основных компонентах создания конкурентоспособной транспортной системы. Обсуждаются формирование конкурентного рынка транспортных услуг, важные направления развития мировой транспортной системы.

Ключевые слова. мировая экономика, транспорт, пассажирские перевозки, транспортные услуги, конкуренция, рынок транспортных услуг.

Problems and prospects for the development of the transport services market

Abstract. This article talks about ways to increase the competitiveness of the global economy and the quality of life of the population through the use of safe and high-quality transport services, as well as the main components of creating a competitive transport system. The formation of a competitive market for transport services and important directions for the development of the global transport system are discussed.

Key words. world economy, transport, passenger transportation, transport services, competition, transport services market.

БИЛИМЛЕНДИРИЎ ТАРАЎЛАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫҢ АҲМИЙЕТИ

Отеев У.А, Разбаев.С.Н

Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети.

Дерлик ҳәр күни қулағымызға инновация менен байланыслы көплеген гәплер еситиледи. Инновацияның өзиниң не екенлиги, ол қандай мақсетлер ушын хызмет етиўи, ҳаққындағы түсиниклер, инсанлардың санасында қәлиплесип үлгерген болса да, дәслеп бул түсиникке тоқталамыз. Инновация – базар талап ететугын өним хәм процесслердин, өнимдарлығын тәмийинлеў менен байланыслы процесслердин жыйындысы. Инновация атамасы латын тилиндеги “новацио” сөзинен келип шығып, жаңаланыў (өзгерис), қандайда бир тараўдағы раўажланыў деген мәнислерди билдиреди. Инновация түсиниги көбирек экономикалық атама ретинде пайдаланылса да оның ҳуқықый мазмуны, мәмлекетлер тәрәпинен таза технологияларды раўажландырыў арқалы байытылып барады. Инновация илимий ҳуқықый әдебиятларда дәслеп XIX әсирде пайда болған

Өзбекстан Республикасының Инновацион ҳәрекет ҳаққындағы Нызамы, Республикада инновациялық процесслер менен байланыслы қатнасықлрды тәртипке салыў, Нызам бойынша, инновациялық ҳәрекеттиң таза дәрәтпелерин шөлкемлестириў, сондай-ақ өндириллик тараўда олардың иске асырылыўын тәмийинлеў бойынша ҳәрекет болып есапланады

Президентимиз тәрәпинен тастыйықланған “Илимий-изертлеў орайларының инфраструктурасын буннан былайда бекемлеў хәм инновациялық ҳәрекетти раўажландырыў илажлары ҳаққында” ғы Қарары, инновациялық ҳәрекетти жәнede раўажландырыў тараўындағы аҳмийетли қәдем болды. Қарарда белгиленген илажлар алымларымыздың күнделикли жұмыс ислеў жағдайларын жақсылаў менен бир қатарда олар тәрәпинен орынланып атырған илимий-изертлеў жұмысларының сапа көрсеткишлериниң халық-аралық талаплар дәрәжесине жетиўин тәмийинлейди. Өзбекстанда илим хәм өндиристиң бирлигин бекемлеў, илим-техниканың раўажланыўында фундаментал изертлеўлерди қоллап-қуўатлаў, әмелий жұмыслар (дәрәтпелер) хәм инновациялық идеялар ушын бекем тийкар жаратылғанлығын атап өтиў орынлы. Президентимиздин басшылығында жоқары технологиялық илимий өнимлерди жетистириўши инновациялық орайларды шөлкемлестириў, олардың ҳәрекетин хошаметлеў, илимий-инновациялық өнимлерди әмелиятқа кеңнен енгизиў тараўындағы реформалардың избе-излик пенен иске асырылып атырғанлығы мақтаўға ылайық.

Ташкенттеги Талабалар қалашасында, Инновацияларды енгизиў илимий-мелий орайының шөлкемлестирилиўи ҳаққында айтқан Президент Шавкат Мирзиёев, “Халқымыздың дүнья қарасында инновациялық орталықты жаратыў ең аҳмийетли ўазыйпамыз болып еспланады. Инновация болмас екен, ҳеш бир тараўда бәсеке, раўажланыў болмайды. Бул тараўдағы өзгерислерди халқымызға тез жеткермесек, адамларда көнликпени пайда етпесек, бүгинги дәўирдин пәти, илим -техниканың бурын көрилмеген жетискенликлери мнен тең қәдем таслай алмаймыз”, деп айтқан еди. [4]. Мәмлекетимизде илим-техниканың раўажланыўының өзине сай өзгешеликлери билимлендириў системасында оқытыўдың инновациялық хәмде алдыңғы шет ел тәжирийбелерин қолланыўда белгили болмақта, Билимлендириў системасын реформаластырыўдағы бундай ҳәрекетлер жәмийет турмысының барлық тараўлары ушын жоқары потенциалға ийе кадрларды таярлаў хәмде барлық тараўларды заман талабына сай түрде раўажландырыўға имкан береді. 2017-2021-жылларда илимий-изертлеў мекемелериниң инфраструктурасын бекемлеў хәм инновациялық искерликти раўажландырыў бойынша бир қатар комплексли илажларды өз ишине қамтып алған бул қарар, инновациялық экономиканы раўажландырыўда бекем тийкар болыўына гүман жоқ.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң Олий Мажлиске Мурожаатнамасында, мәмлекетимиз, заманагөй раўажланыўға ерисиў мақсетинде, инновацилық раўажланыў басқышына қәдем қойылғанлығы атап өтилген. “Инновация – бул келешек дегени. Биз уллы келешегимизди қурыўды... усы инновациялық идеялар тийкарында баслаўымыз керек. Инновациялық раўажланыў хәм санлы экономикаға өтиўимиз өз-өзинен емес. Себеби заман тез пәт пенен раўажланып атырған ҳәзирги ўақытта ким утады? Таза пикир, таза идеяға, инновацияға сүйенген мәмлекет утады.” [4]. Өзбекстан Республикасының “Инновациялық ҳәрекет ҳаққында” ғы Нызамында

“инновация” ҳам “инновациялық ҳарекет” ке төмендегише анықлама берилген: “инновация – пукаралық қатнасықларға киргизилген ямаса жеке мүтәжликлер ушын пайдаланатуғын, қолланыуы турмыста үлкен социал-экономикалық нәтижеге ерисиўди тәмийинлейтуғын таза дәретпе”, “инновациялық ҳарекет – таза дәретпелерди шөлкемлестириў, сондай-ақ өндиристе олардың қолланыуы ҳам иске асырылыуын тәмийинлеў ҳарекети” деп, тәрийип берилген. [1]. 1930-жыллары Й. Шумпетер тәрәпинен инновация түсиниги енгизилди ҳам ол өнимди өндириў, сатыў, жеткерип бериў процесслериндеги таза ямаса жетилистирилген техникалық, технологиялық, шөлкемлестириўшилиқ характердеги қарарларды қолланыў нәтижесинде пайда болатуғын өзгерислерди билдирер еди. [5] Илим-пән ҳам техниканың жетискенликлерин кең қоллаған түрде, экономикалық тармақларға, социаллық ҳам басқа да тараўларға. заманагөй инновациялық технологияларды тез пәт пенен енгизиў, Өзбекстан Республикасының жедел раўажланыуының әҳмийетли шәрти болып есапланады. Бул тараўда, Өзбекстан Республикасының “Илим-пән ҳам илимий ҳарекет ҳақында” ғы Нызамы (29.10.2019 ж. N ЎРҚ-576) қабыл етилген болып, ол илим-пән ҳам илимий ҳарекет тараўындағы қатнасықларды тәртипке салыўдан ибарат. Нызам тиккелей илимий тараўда изертлеў жүргизип атырған субьктлерге, инновациялық ҳарекет тийкарында, илим-пәнди раўажландырыўға бағдарланғанлығы менен үлкен әмийетке ийе. оның “Илим-пән ҳам технологияларды раўажландырыўдың тийкаргы бағдарлары” деп аталған 19-бабында “Илим-пән ҳам технологияларды раўажландырыўдың тийкаргы бағдарлары, миллий экономиканың бәсекеге шыдамлылығы ҳам де нәтижелигине ерисиў, мийнет өнимдарлығын жоқарылатыў, таза тармақларды ашыў, халықтың турмыс дәрәжеси, илим-пән ҳам билимлендириў системасының сапасын асырыў менен байланыслы машқалалардың илимий шешимин тәмийинлеў мақсетинде ислеп шығылады” деп белгилеп берилген. [2]

Бул өз гезегинде, инновациялық ҳарекетти иске асырыўға имкан береді. Инновациялық өзгерислердин көпшилиги турмысымызға санаат товарлары менен кирип келеди ҳам жасаў жағдайымызды жақсылаўға, жеңиллестириўге қаратылған. Мысал ушын, электрон-нурлы телевизор ҳам мониторлерден суйық кристаллы экранларға өтиў. Уялы байланыс қураалларының кирип келиўи, инновациялық жаңалыққа мысал болады. Улыўма алғанда, қарыйдарлардың қызығыўына себепши болатуғын барлық товарлар, инновацияға мысал бола алады. Яғный, санлы фотоаппаратлар, видеокамералар ҳам басқа да көплеген товарлардың тийкарында инновациялық жаңалықлар турады.

Өзбекстанда инновацияларға “жасыл шырақ” жағылды. Инновациялардың пайда болыуы - узақ жыллар даўамында иске асырылған жүдә машақатлы мийнеттиң нәтижеси. Бирақ, инновацияларды жаратыўға қарағанда, оны енгизиў қыйын мәселе болып есапланады. Президент Шавкат Мирзиёев Өзбекстанда инновацияларға “жасыл шырақ” ты енгизиў мақсетинде, “Өзбекстан Республикасы Инновациялық раўажланыў министрлигин шөлкемлестириў ҳақында” ғы Пәрманға қол қойды.

Таза министрликтиң ўазыйпалары, мәмлекетте илимий-изертлеў ҳам инновациялық ҳарекеттиң жетискенликлерин үгит-нәсиятлаў, бул тараўда нәтижели механизмлерди ислеп шығыў, илимий-экспериментал қәнийгелескен лабораториялар, жоқары технологиялық орайлар, технопарклер ҳам басқа да инновациялық структураларды бекемлеўден ибарат.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Инновацион фаолият тўғрисида”ги Қонуни. 2.Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 23.09.2020 йил
2. Ўзбекистон Республикасининг “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги Қонуни. 4.Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Т.2022,.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М., Директ-Медиа, 2007. 4.

Аннотация: мақалада инновация ҳам инновациялық ҳарекеттиң мазмуну ҳам әҳмийети, оларға берилген шет еллик ҳам Өзбекстанлы алымлар тәрәпинен берилген анықламалар келтирилген. Сондай-ақ, “Инновациялық ҳарекет ҳақында”, “Билимлендириў ҳақында” ҳамде “Илим-пән ҳам илимий ҳарекет ҳақында”ғы Нызамлар “Инновация” ҳам “Инновациялық ҳарекет” ке берилген түсиниклер, көз-караслар бойынша пикирлер баян етилген.

Таяныш сөзлер: инновация, инновациялық ҳарекет, инновациялық процесслер, билимлер экономикасы, санлы экономика, кәсиплик инновациялық ҳарекет.

Abstract: this article is focused on the meaning and content of innovation and innovative activity and the descriptions given to them by Uzbek scientists and scientists from foreign countries. Besides that the article comprises different opinions and approaches on the descriptions, attitudes articles given to “Innovation” and “Innovative activity” in the framework of the laws on “Innovative activity”, “Education” and “Science and scientific activity”.

Keywords: innovation, innovative activity, innovative processes, economy of knowledge, digital economy, professional innovative activity.

УДК 336.02

СОЛИҚ СОЛИШНИНГ КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИГА ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ

Қудияров К. Р.

Қорақалпоқ давлат университети

1. Кириш. Барчага маълумки, корхоналарнинг молиявий барқарорлиги мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва шу билан бирга, аҳоли фаровонлигини оширишда муҳим рол ўйнайди. Бизнес юритишдан максимал самарага эришиш учун тадқиқ қилиниши ва қўлланилиши зарур ҳисобланадиган бозор иқтисодиётининг объектив реаллиги иқтисодий муносабатларнинг тегишли гуруҳлари бўлган ишлаб чиқариш,

маркетинг, молиявий менежмент томонидан шакллантирилади. Молиявий менежментнинг доираси - бу амалга ошириладиган стратегия билан таъсир кўрсатувчи турли инструментлар ва усуллардан фойдаланган ҳолда таъсир кўрсатадиган молиявий муносабатлар ва молиявий ресурслардир. Молиявий муносабатлар солиқ муносабатлари билан узвий боғлиқ бўлганидек ва солиқ тўловлари кўп жиҳатдан компанияларнинг молиявий ресурсларини белгилайди, солиқ стратегияси ҳам молиявий муносабатларнинг бир қисмидир (Конончук, 2023).

Кичик ва ўрта бизнес корхоналарини ёки трансмиллий корпорацияларнинг молиявий менежерлари бошқарувидаги компаниянинг бозор қийматини максимал даражада оширишга интилиб, ўз компанияларининг солиқ мажбуриятларини оптималлаштиришга ҳаракат қилишади. Тадбиркорлик субъектларининг ташкилий тузилиши, фаолият тури, жойлашуви ва операцияларни амалга ошириш муддати билан боғлиқ солиқ солишининг жиҳатлари молиявий қарорлар бошқарув мақсадларида эмас, балки солиқ мақсадларида қабул қилиниши боғлиқ рискни оширишга олиб келади. Бу айниқса, трансмиллий компанияларда ўз аксини аниқ намоён бўлади (Princen, 2012). Компания бозор қийматини максималлаштириш молиявий менежментнинг асосий тамойили бўлса-да, солиқни режалаштириш стратегияларидан фойдаланиш компаниянинг молиявий ва инвестиция қарорларига салбий таъсир кўрсатади. Солиқ тўловлари компаниялар молиявий оқимларининг сезиларли қисмини ташкил қилади.

2. Адабиётлар шарҳи. Солиқларни оптималлаштиришда солиқ йўқотишларини минималлаштириш ва жарималарни қўлланилмаслигига йўл қўймаслик назарда тутилади. Бугунги кунда бозорда таклиф этиладиган солиқларни оптималлаштириш чизмаларининг аксарияти дастлаб фақат солиқларни минималлаштиришга қаратилган ва шунинг учун солиқ тўлашдан бўйин товлаш деб ҳисобланиши мумкин. Бироқ, ҳатто виждонли солиқ тўловчилар ҳам юқори рақобат шароитида солиқларни минималлаштириш схемаларидан фойдаланишга мажбур бўлишади, акс ҳолда улар шунчаки банкрот бўлишади (Киров, 2009). Кировнинг (2009) фикрича, оптималлаштиришнинг мақсади солиқларни камайтириш эмас, балки солиқ тўловларини тўлашдан кейин тадбиркорлик субъектининг даромадларини ошириш, яъни компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш бўлиши керак. Чунки, баъзи солиқларни минималлаштириш оқибатида бошқа солиқларнинг қўпайишига ва кейинчалик солиқ органлари томонидан солиқ жарималарига олиб келиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, жарималар солиқни минималлаштиришнинг режалаштирилган самарасидан ортиб кетишига олиб келади.

Корхонанинг молиявий барқарорлиги даромадларнинг харажатлардан барқарор ошиб кетишининг англатиб, бу ўз навбатида, корхона маблағларининг эркин ҳаракатланишини таъминлайди ва улардан самарали фойдаланиш орқали маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг узлуксиз жараёнига ёрдам беради. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, корхонанинг молиявий барқарорлиги - бу унинг молиявий ресурслари, уларни тақсимлаш ва ишлатиш ҳолати бўлиб, улар фойда ва капиталнинг ўсиши асосида компаниянинг ривожланишини таъминлайди, шу билан бирга тўлов қобилияти ва кредитга лаёқатлилигини мақбул риск даражасида сақлайди. Шунинг учун, молиявий барқарорлик барча ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти жараёнида шаклланади ва корхонанинг умумий барқарорлигининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Муайян даврга корхонанинг молиявий ахволининг барқарорлигини таҳлил қилиш натижасида тегишли даврда корхона молиявий ресурсларни қанчалик тўғри бошқарганлиги ҳақидаги саволга тўлақонли жавоб бериш имконияти мавжуд бўлади (Абрютина, Грачев, 2001).

Мамлакатларнинг миллий солиқ қонунчилигидаги ўртасидаги фарқлар халқаро гуруҳнинг молиявий бошқарувини мураккаблаштиради ва юқори даражадаги солиқ юкини юзага келишига сабаб бўлади. Компания харажатларининг мувофиқлик талаби муҳимлардан бири ҳисобланади, чунки компания олинган даромаднинг тури ёки ҳажмидан қатъи назар, у фаолият юритаётган ҳар бир мамлакатнинг солиқ қоидаларига риоя қилиши талаб қилинади. Харажатларнинг мувофиқлиги бўйича турли хил тартиб-қоидалари ва солиқ қонунчиликларига риоя қилган ҳолда, трансчегаравий фаолият билан шуғулланувчи компаниялар зиммасига катта миқдордаги маъмурий юк тушади, айниқса солиқларнинг тез-тез ўзгариши сабабли (Princen, 2012). Икки томонлама солиққа тортиш бўйича шартномаларнинг муҳим тармоғи мавжуд бўлса-да, икки томонлама солиққа тортиш ҳолатлари кенг тарқалган бўлиб қолмоқда, бу айниқса трансферт нархлар ҳисоб-китоблари ва халқаро гуруҳларнинг қайта тузилиши билан боғлиқ. Гуруҳнинг бир корхонаси томонидан бошқасига сотиладиган товарлар “қўл узунлиги” принципига (‘arm’s length’ principle) мувофиқ баҳоланиши керак. Ушбу тамойил ўзаро боғлиқ бўлган компаниялардан мустақил томонлар каби ҳаракат қилишларини ва ўзларининг гуруҳ ичидаги ўтказмалари учун бозор нархларидан фойдаланишларини талаб қилади. Чунки, трансферт баҳоси ТМКнинг солиқ базасини иштирокчи давлатлар ўртасида тақсимланишини белгилаб берганлиги сабабли, у миллий солиқ органлари томонидан қаттиқ назоратга олинади. Бироқ, бундай назоратдан келиб чиқадиган нархларнинг ўзгаришини бошқа солиқ юрисдикцияларида нархларнинг тегишли тузатишлари билан қоплаб бўлмайди, бу эса айрим гуруҳ ичидаги операцияларга икки томонлама солиқ солишга олиб келади. Трансчегаравий қайта ташкил этиш ва хусусан, капиталнинг ўсишига олиб келадиган активларни ўтказиш билан боғлиқ муаммолар ҳам икки томонлама солиққа тортиш рискни юзага келтиради, чунки солиқ ҳуқуқлари бир хилда тартибга солинмаган (Princen, 2012). Айниқса, G-20 га кирувчи мамлакатларда агрессив солиқни режалаштириш ва трансмиллий компаниялар (ТМК) доирасида даромаднинг юқори солиқ юрисдикцияларидан паст солиқ юрисдикциялари бўлган мамлакатларга ўтказиш орқали солиқ базасининг эрозияси кун тартибидаги муҳим масалалардан бирига айланган. OECD томонидан даромаднинг паст солиқ юрисдикциялари бўлган мамлакатларга ўтказиш оқибатида йўқотилган солиқ тушумларининг миқдори дунё бўйича тахмин \$100 млрд.дан \$240 млрд.гача ёки глобал корпоратив фойда солиғи бўйича йиллик тушумларнинг 4% дан 10%гача баҳоланган (Chronopoulos ва

бошқалар, 2018). Илмий адабиётларга асосан солиқларнинг ТМКларнинг фойдасини ўтказишга таъсири 2 та йўл билан амалга оширилади: биринчиси, ТМК хориждаги филиалларининг капитал структурасини ўзгартириш орқали (бунда юқори солиқ юрисдикциялари бўлган мамлакатлардаги хорижий филиалларнинг қарзлар ҳисобига молиялаштириш, паст солиқ ставкалари бўлган мамлакатларда эса ўз капитали ҳисобига молиялаштириш); иккинчиси, трансчегаравий ва ички хизматлар учун қўлланиладиган трансферт нархлар билан (товар ва хизматларга юқори солиқлар мавжуд бўлган мамлакатлардаги филиалларга нархларни пасайтириш) боғлиқ.

Бундан ташқари, трансчегаравий йўқотишлар учун компенсациянинг йўқлиги солиққа тортишнинг ортиқча баҳоланишига олиб келади, чунки гуруҳнинг бир корхонасининг йўқотишлари қўпинча хорижий гуруҳ корхонасининг фойдасига қопланиши мумкин эмас. Бинобарин, зарар ва даромад эга бўлган халқаро гуруҳ корхоналарига иқтисодий бирлик сифатида эмас, балки юридик жиҳатдан мустақил шахс сифатида солиққа тортилади. Солиқдан келиб чиқадиган фойда ўзгаришини камайтириш йўли сифатида ва бошқалар солиқ консолидациясининг халқаро тизимини жорий қилишни таклиф қилишган (Summers, 1988; Bucks, 1993; Mintz, 2004). Молиявий консолидацияга келсак, солиқ консолидацияси компаниянинг юридик шахсларини эмас, балки иқтисодий реалликни солиққа тортишга қаратилган. Шундай қилиб, гуруҳ субъектлари ўзларининг солиқ базасини гуруҳ ичидаги дивидендлар, роялтилар ва гуруҳ ичидаги бошқа даромад оқимларининг тўловлари ҳисобга олмаган ҳолда ҳисоблаб чиқишлари лозим.

3. Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишида солиқ солишнинг корхоналар молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш мазкур йўналишдаги илмий адабиётлар, назарий ва эмпирик тадқиқотларнинг натижалари ҳамда статистик маълумотлар асосида амалга оширилган. Тадқиқотда илмий абстракциялаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, эксперт баҳолаш, қиёсий таҳлил қилиш, тасвирий статистик усуллари билан фойдаланилган.

4. Тадқиқот натижалари ва таҳлили. Корпоратив солиқ тизимида солиқ солинадиган базадан хусусий капитал бўйича эмас, қарзлар бўйича фоизлар чегириб ташланиши қарзли молиялаштириш учун солиқ имтиёзларини тақдим этилишини англатади. Бу, эса ўз навбатида, молиявий ва номолиявий компаниялар учун янада юқори даражадаги леверажга олиб келади (Claessens ва бошқалар, 2010). Бу солиқ оғишининг ўз-ўзидан сўнгги молиявий инқирозга олиб келмаслиги аниқ бўлса-да, бироқ молиявий институтларнинг ҳаддан ташқари кўп қарз маблағларидан фойдаланиши инқирозга ҳисса қўшган асосий муаммолар сифатида кўрсатиб ўтилган. Корпоратив солиқ солиш режимидаги хусусий капитал ва қарзли молиялаштириш ўртасидаги солиқ дискриминациясини камайтириш ёки бартараф этиш мақсадида, дунёдаги кўпгина мамлакатларда капиталлашувнинг етишмаслигига қарши қоидалар ва корпоратив хусусий капиталга солиқ чегирмаси (ACE) қўлланилмоқда. Масалан, ACE компанияларга капитали бўйича шартли фоиз ставкаларида солиқ чегирмаларини амалга ошириш имкониятини беради. Идеал ҳолатда бу қоидалар хусусий капитал ва қарзли молиялаштириш ўртасидаги танловда компанияларнинг бефарқ бўлишига олиб келиши лозим. Австрия, Бельгия, Бразилия, Хорватия, Италия каби бир қатор мамлакатларда ACE қоидалари жорий қилинган (1-жадвал).

1-жадвал. Корпоратив хусусий капиталга солиқ чегирмаси (ACE) тизими билан ишлаш тажрибаси

Мамлакатлар	База	Ставка
Австрия 2000-2004	Капитал баланс қийматининг ўсган қисми.	Иккиламчи бозордаги давлат облигациялари бўйича ўртача фоизга 0,8 пункт қўшилган. Изоҳ: шартли даромадлилик 34 % ўрнига 25 %да солиққа тортилади.
Бельгия 2006	2017 йилгача капиталнинг тўлиқ баланс қиймати. 2018 йилдан 5 йил ичида қўшимча ўсган капитал базасининг 1/5 қисми улуши.	Икки йил аввалги давлат облигациялари бўйича ўртача ойлик фоиз ставкаси. Фоиз ставкасининг чегараси 6,5%. Йиллик ўзгаришлар 1% пункт чегарасида. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари ставкаси 0,5% пунктдан юқори. Изоҳ: 2013 йилдан фойдаланилмаган резервлар ўтказилмайди, йирик фирмаларнинг дивидендлари тақсимотида солиқ жорий қилинган
Бразилия 1996	Капитал баланс қиймати; фақат тақсимланадиган фойда учун (ёпиқ компаниялар ва кредит эгалари учун).	Узоқ муддатли кредитларга нисбатан қўлланиладиган фоиз ставкалари. Изоҳ: корпоратив даромад солиғи базасидан чегирилиб, фоиз сифатида солиқ солинади.
Хорватия	Капиталнинг баланс қиймати.	Капитал баланс қийматининг 5% га саноатдаги товарлар бўйича инфляция даражаси қўшилган.
Италия	Капитал баланс қийматининг ўсган қисми. 2000 йилда 120% янги капиталдан. 2001 йилдан 140%. 2002 йилдан яна 100%.	1997-2000 йилларда 7%. 2001-2003 йилларда 6%. Изоҳ: 37 фоиз ўрнига 19 фоизда солиққа тортилади
	Қўшимча капитал (2010 йил учун).	2011-2013 йилларда 3 фоизда; 2014 йилда 4 фоизда; 2015 йилда 4,5 фоизда; 2016 йилда 4,75 фоизда; 2017 йилдан Молия вазирлиги томонидан белгиланган ўртача давлат қарзига риск омиллари қўшилган. Изоҳ: 2018 йилдан кейин Иқтисодиёт ва Молия вазирликлари томонидан ҳар йилда белгиланадиган шартли фоиз ставкасида.
Латвия	2008 йилдан тақсимланмаган фойда.	Номолиявий корхоналарга берилган кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси. 2010 йилда 5,05%. 2011 йилда 4,37%.

Лихтенштейн	Ўзгартирилган капитал.	Бозор ривожланишига асосланган (ҳозирда 4%).
Португалия	2014 йилдан кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг қўшимча капитали. Чеклов 2,000,000 евро.	2008-2013 й. 3 фоиз; 2014-2016 й. 5 фоиз. 2017 йилдан 7 фоиз.
Кипр	Қўшимча капитал: чиқарилган акция, тўлиқ тўланган эмиссион даромад.	10 йиллик давлат облигация даромади, агар юқори бўлса, мамлакатда капитал инвестициясидан олинadиган даромадга 3 пункт қўшилади.
Туркия	Ўсган нақд пулдаги капитал.	Банк кредитлари бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаларининг 50 фоиз. Изох: Юқори пассив даромадлари фирмалардан ташқари (молиявий активлар, филиаллар).
Мальта	Устав капитали, шу жумладан; эмиссион даромад, фоизсиз қарзлар, тақсимланмаган фойда ва резерв улуши.	20 йиллик ҳукумат облигацияларининг даромади даражасига 5 пункт қўшилган. Изох: Солиққа тортиладиган даромаднинг 90 фоизи миқдорида чеклов.

Манба: Klemm (2018). IMF Working Paper 2018 International Monetary Fund

Олиб борилган илмий тадқиқотларда корпоратив фойда солиғи ва левераж ўртасида ўзаро боғлиқлик банкларнинг молиявий қарорларида солиқ бузилишларини келтириб чиқариши кўрсатиб ўтилган. Корпоратив солиқ тизимидаги қарзли молиялаштиришга боғлиқлик ва корхоналар барқарорлиги ўртасидаги ўзаро алоқадорлик аниқланган (Luo and Tanna, 2014; de Mooij & Keen, 2016). Янада юқори фойда солиғи ставкалари банкларнинг кредит рисклари ва тўловга қобилиятсизлик рисклари билан боғлиқ бўлиб, назорат ваколатлари, капиталга қатъий талаблар ва банк фаолиятига чекловлар маълум даражада банк рискига таъсирини қисман юмшатиши аниқланган. Шу билан бирга, Schepens, Bond, Ricotti ва бошқаларнинг (2016) таъкидлашича, фойда солиғи ставкасининг пасайиши банкларнинг молиявий барқарорлигига ижобий таъсир этади. Жумладан, Schepensнинг (2016) фикрича, капиталга солиқ имтиёзлари банкларнинг барқарорлигига сезиларли ижобий таъсирга эга бўлиб, корпоратив солиқ тизимидаги қарз ва хусусий капитал ўртасидаги дискриминациянинг бартараф этилиши молия муассасаларининг капиталлашувининг ўсишига олиб келади. Шундай қилиб, корпоратив солиқ солишда қарз молиялаштириш бўйича солиқ имтиёзларининг бекор қилиш ёки жорий этилиши орқали корхоналар капиталини тартибга солишга ҳисса қўшиш мумкин.

Amadeus маълумотлар базаси (Bureau van Dijk) Европанинг 41 давлатидаги давлат ва хусусий компанияларнинг баланслари ва даромадлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган бўлиб, Princen томонидан 2001-2007 йилларда камида бир йил фаолият юритган Белгиянинг оқава сувларни тозалаш компаниялари ва Франциянинг бошқарув компаниялари танланиб ва компания маълумотларининг баланслашмаган панел маълумотлари асосида компанияларнинг капитал структурасига солиқларнинг таъсири эмпирик таҳлил қилинган (2-жадвал).

2-жадвал. Компаниянинг капитал таркибига солиқ солишнинг таъсири

Dependent variable	Full Sample	SMEs	Large companies
	(1)	(2)	(3)
Country	0.076*** (0.004)	0.092*** (0.003)	0.149*** (0.010)
Time	0.034*** (0.002)	0.029*** (0.002)	0.017*** (0.004)
ACE (-)	-0.071*** (0.004)	-0.048*** (0.003)	-0.051*** (0.009)
Tangibility (+)	-0.075*** (0.012)	0.248*** (0.010)	0.088*** (0.026)
Profitability (-)	-0.209*** (0.024)	-0.143*** (0.018)	-0.263*** (0.029)
Firm Size (+)	-0.009*** (0.001)	-0.001 (0.002)	0.017*** (0.005)
Industry Dummies	Yes	Yes	Yes
N	86,931	70,871	16,072
R ²	0.0986	0.1096	0.1696

Манба: Princen, 2012

Таҳлилда солиқ ислоҳоти натижасида қарз ва хусусий капитал коэффциенти нисбатининг ўзгариши АСЕ ёрдамида аниқланади, агар компания солиқ ислоҳоти амалга оширилган мамлакатда жойлашган бўлса ва агар таҳлил солиқ ислоҳотидан кейин амалга оширилган бўлса 1га, акс ҳолда нолга тенг бўлади. Базавий регрессияда АСЕ_{0,071} нинг тахминий салбий коэффциентига эга ва 1% даражасида муҳим аҳамиятга эгалиги аниқланган. Ушбу эмпирик таҳлиллар натижаси шуни кўрсатадики, хусусий капитал ва қарз капитали нисбатан бир хил солиқ режимини қўллаш компанияларнинг қарз тахминан 7% га камайиришига олиб келиши мумкин. Корпоратив солиқ тизимидаги хусусий капитал ва қарзли молиялаштириш ўртасидаги солиқ дискриминациясини камайиришда корпоратив хусусий капитал учун тўловларга солиқ чегирмалари назарда тутилган тизимни жорий этиш, қарз жалб қилишни сезиларли даражада камайишига олиб келади ва бу иқтисодий жиҳатдан леверажнинг 2-7%га қисқаришини англатади. Амалга оширилган эмпирик таҳлиллардан

олинган натижалар солиқ солиш корхоналарнинг молиялаштириш бўйича қарорларига таъсир ўтказишини тасдиқлайди.

5.Хулоса ва таклифлар. Солиқ солишнинг узоқ муддатли таъсири ёки бошқа тартибга солувчи ўзгаришлар билан ўзаро таъсири асосида илмий асосланмаган турли хилдаги янги солиқ схемалари ишлаб чиқиш ва жорий этиш мумкин эмас. Келажакда янги солиқларни жорий этишда солиқ сиёсатидаги асосий мақсад тўлиқ маълумотларга эга бўлишлари учун кўпроқ илмий тадқиқотлар базасини яратишдан иборат.

Янги солиқ схемаларини жорий этиш билан бирга, солиқларнинг корхоналар хулқ-атворларига таъсирини ўрганиш юзасидан кўплаб назарий ва эмпирик тадқиқотлар мавжуд. Бироқ, солиқ сиёсатини ишлаб чиқувчиларга янги солиқ схемаларини жорий этиш бўйича амалий тавсиялар берилишига, мазкур солиқ схемаларининг корхоналар хулқ-атворида таъсирлари бўйича кенг қўламдаги тадқиқотлар нисбатан камлиги тўққинчи қилиши мумкин. Янги солиқ схемалари жорий қилинганлигининг қисқа даврини ҳисобга оладиган бўлсак, солиқларнинг узоқ муддатли ва кенгроқ ижтимоий оқибатларини баҳолаш ҳамда бу солиқларнинг келажакдаги таъсири қандай бўлишини ишончли прогноз қилиш қийин масала ҳисобланади.

Трансчегаравий дивидендлар бўйича солиқ имтиёзлари сифатида кредит усулидан фойдаланиш молиявий жиҳатдан самарали ечимга олиб келади ва юқори солиқлар бўлган мамлакатдан паст солиқли мамлакатларга фойдани ўтказиш билан боғлиқ рағбатларни самарасини пасайтиришга олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Princen Savina, 2012. Determining the impact of taxation on corporate financial decision-making. <https://www.cairn.info/revue-reflets-et-perspectives-de-la-vie-economique>.
2. Конончук И.А., 2023. Взаимосвязь и взаимообусловленность финансовой и налоговой стратегии. <https://rep.polessu.by/bitstream/123456789/29972/1/Vzaimosviaz.pdf>.
3. Киров А. В., 2009. Влияние налогового планирования на обеспечение финансовой устойчивости предприятия. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-nalogovogo-planirovaniya-na-obespechenie-finansovoy-ustoychivosti-predpriyatiya-1>
4. Абрютин М. С., Грачев А. В., 2001. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. <https://altairbook.com/books/938320-analiz-finansovo-ekonomicheskoy-deyatelnosti-predpriyatiya.html>.
5. Chronopoulos Dimitris K. & Sobiech Anna L. & Wilson John O.S., 2018. Future Issues in Bank Taxation. <https://www.fca.org.uk/publication>.
6. Claessens S., Keen M., Pazarbasioglu C., 2010. Financial Sector Taxation: The IMF's Report to the G-20 and Background Material. September.
7. de Mooij R. A. & Keen M., 2016. Debt, taxes, and banks. Journal of Money, Credit and Banking, 48(1), 5-33.
8. Yun Luo1 and Sailesh Tanna, 2014. Taxation and Bank Risk-Taking. <https://www.researchgate.net/publication>.
9. Schepens G. (2016). Taxes and bank capital structure. Journal of Financial Economics, 120(3), 585-600.
10. Bond S., Ham K., Maffini G., Nobili A., Ricotti G. (2016). Regulation, tax and capital structure: evidence from administrative data on Italian banks, Questioni di Economia e Finanza, 361.
11. Ricotti G., Burroni M., V. Cuciniello, E. Padovani & E. Pisano & S. Zotteri (2016). "The tax burden on banks over the period 2006-2014," Questioni di Economia e Finanza (Occasional Papers) 314, Bank of Italy, Economic Research and International Relations Area.

Солиқ солишнинг корхоналар молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш

Аннотация. Мақолада солиқ солишнинг корхонанинг молиявий ҳолатига таъсири билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган. Корпоратив солиқ солишнинг корхоналарнинг молиявий қарорларига таъсири ўрганилган. Корпоратив хусусий капиталга солиқ чегирмаси тизими таҳлил қилинган ва тегишли хулосалар шакллантирилган

Калит сўзлар: компания, корпоратив капитал, корпоратив хусусий капиталга солиқ чегирмаси, солиқ, корпоратив солиқ солиш

Оценка влияния налогообложения на финансовое состояние предприятий

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы, связанные с влиянием налогообложения на финансовое положение предприятия. Исследованы влияние корпоративного налогообложения в финансовые решения предприятий. Проведен анализ системы налоговый вычет на корпоративный капитал (ACE) и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: компания, корпоративный капитал, налоговый вычет на корпоративный капитал, налог, корпоративное налогообложение.

Assessment of the impact of taxation on the financial condition of enterprises

Abstract. The article considers the issues related to the impact of taxation on the financial position of the enterprise. The influence of corporate taxation in financial decisions of enterprises is investigated. The system of tax deduction on corporate capital (ACE) is analysed and conclusions are drawn.

Keywords: company, corporate equity, Allowance for Corporate Equity, tax, corporate taxation,

QISHLOQ XO'JALIGINING DAVLAT IQTISODIY XAVFSIZLIGIGA TA'SIRINI BELGILOVCHI OMILLAR

Bekmirzayev M.A.

Namangan muhandislik-texnologiya instituti dotsenti

Kirish. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida, davlatlarning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy qaramligi ortib borayotgan bir sharoitda milliy iqtisodiyotning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash siyosatining birlamchi vazifasi, eng avvalo, iqtisodiyotning barcha tarkibiy va funksional tarmoqlarida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shishga qodir bo'lgan xavfsiz muhitni yaratishdan iborat. Iqtisodiyot tarmoqlarini tashkil etuvchi iqtisodiy faoliyatning asosiy turlari, xususan, qishloq

xo'jaligini o'z ichiga olgan milliy iqtisodiyotning ta'minot quyi tizimlari sifatida ishlaydi. U yalpi milliy mahsulotning salmoqli ulushini yaratib, aholi bandligi va ishbilarmonlik faolligini ta'minlab, rivojlanishning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga hissa qo'shmoqda.

Qishloq xo'jaligining milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatidagi ahamiyati, o'zgarishlar jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish, shuningdek, agrar islohotning nomukammalligidadir. Bozor o'zgarishlari davri O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining agrar sektori faoliyati uchun salbiy oqibatlarga olib keldi. Shunga qaramay, u iqtisodiyotning asosiy byudjet tuzuvchi sohalaridan biri bo'lib, mamlakatga valyuta tushumlari manbalarini shakllantiradi va savdo balansini saqlash omili bo'lib xizmat qiladi. Boshqaruvning barcha darajalarida iqtisodiy xavfsizlik tizimini ta'minlashda qishloq xo'jaligi sohasining ahamiyatini anglash milliy iqtisodiyotning alohida tarkibiy qismi sifatida agrar sektor tushunchasi va tuzilishini, shuningdek, uning rivojlanishidagi roli va davlatning iqtisodiy xavfsizligining barcha tarkibiy qismlarini mustahkamlash jarayonidagi ahamiyatini o'rganishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. "Agrar sektor" tushunchasining muhim xususiyatlariga oid zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarni o'rganish shuni tasdiqlaydiki, ilmiy doiralarda uni talqin qilish va agrar sektorni murakkab tizim sifatida tashkil etuvchi asosiy tarkibiy qismlarni aniqlashga haligacha yagona yondashuv mavjud emas. Ko'p sonli yondashuvlarning mavjudligi "sektor", "iqtisodiyot sektori", "qishloq xo'jaligi" va "iqtisodning agrar sektori" tushunchalarini batafsil tahlil qilishni talab qiladi. "Sektor" atamasi iqtisod fanida, birinchi navbatda, iqtisodiyot tarmoqlarining strukturasi shakllantirishda keng qo'llaniladi, bu yerda u turli ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyalar bilan uyg'unlikda faol qo'llaniladi.

Shu bilan birga, iqtisodiy talqinning barcha turlari ichida tarmoqning o'zi iqtisodiyotni tarmoq yondashuviga ko'ra taqsimlashning asosiy mezon bo'lgan institusional birlik sifatida qaraladi. Olimlar orasida shunday yondashuv aniqlanganki, unga ko'ra sektor o'xshash iqtisodiy maqsadlar, funksiyalar va xatti-harakatlarga ega bo'lgan institusional birliklar to'plamidir [1.121]. Iqtisodiyotning umumiy xususiyatlari, iqtisodiy maqsadlari, funksiyalari va xulq-atvori o'xshash bo'lgan va uni boshqa qismlardan ajratib ko'rsatish imkonini beruvchi iqtisodiyotning katta qismi sifatida qaraladigan "Iqtisodiyot sohasi" tushunchasi iqtisodiyotning nazariy yoki amaliy maqsadlarida ancha kengroq ma'no mavjud [2.28]. Bundan tashqari, iqtisodiy sektor iqtisodiyotning muhim qismi sifatida talqin etiladi.

Jumladan, N.Abdullayev iqtisodiyot tarmog'ini belgilangan maqsadlarga erishish yo'lida ma'lum funksiyalarni bajaradigan, tartibga solish sharoitida amalga oshiriladigan tizimli tuzilgan o'zaro bog'langan zamonaviy bozor iqtisodiyoti faoliyatini tashkil etish va uni boshqarish elementlarining majmui deb hisoblaydi [3.176]. Ushbu fikrga ko'ra, iqtisodiyot sektorini xo'jalik faoliyatining bir xilligi yoki tashkiliy-moliyaviy birligi bilan tavsiflangan iqtisodiy birliklar yig'indisi deb hisoblash mumkin. P.Belov ta'riflariga ko'ra, iqtisodiyot sektori jamiyatning hozirgi va kelajakdagi hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar majmuasidir - deb ta'kidlaydi [4.40]. Bu esa milliy iqtisodiyotning umumiy xususiyatlari, boshqaruv maqsadlari, funksiyalari va xatti-harakatlari o'xshash bo'lgan katta qismini nazariy yoki amaliy maqsadlarda iqtisodiyotning boshqa qismlaridan ajratish imkonini beradi. Bu borada, A.V.Mayster iqtisodiyot sektori tushunchasini ko'rib chiqib, mulkchilik asosida yoki uning ishtirokida faoliyat yurituvchi xo'jalik yurituvchi sub'yektlar majmui, bozorning o'zini o'zi tartibga solishni to'ldiradigan va "bozor muvaffaqiyatsizliklarini" bartaraf etishga qaratilgan faoliyat sohasi, hamda davlat sektori funksiyalarini bajarish uchun foydalaniladigan o'ziga xos iqtisodiy mexanizmning asosiy jihatlariga ishora qiladi [5.29]. Ta'kidlash joizki, iqtisodiyotni tarmoqlar bo'yicha strukturalashning nazariy modellari bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi omili hisoblanadi. Shunga ko'ra, ular qishloq xo'jaligini davlat rivojlanishining ustuvor cyektori sifatida qaraydilar.

Tahlil va natijalar. Qishloq xo'jaligi sohasini tadqiq qilish jarayonida uni talqin qilishning boshqa yondashuvlari va qoidalarini hisobga olish muhimdir. Bizning tadqiqotimizga ko'ra, qishloq xo'jaligi sektori qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va ularni tashish, fermer xo'jaliklarini ishlab chiqarish vositalari va tegishli xizmatlar bilan ta'minlash bilan bog'liq barcha operatsiyalarni, shuningdek, aylanma, saqlash, qayta ishlash va yakuniy iste'molchiga yetkazib berish bilan bog'liq barcha operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bu davrda iqtisodiyotning agrar sektori uchta sohani qamrab olgan: 1) qishloq xo'jaligi uchun mashinalar va boshqa ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish; 2) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va tayyorlash; 3) mahsulotlarni qayta ishlash sanoati. Shu bilan birga, agrar tarmoqning rivojlanishi va faoliyatida birinchi va uchinchi sohalar yetakchi o'rinni egalladi, chunki ular qo'shilgan qiymatning katta qismini tashkil etdi. Vaqt o'tishi bilan qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning ko'plab qismlardan iborat vertikal "qismi" sifatida qaraldi, bu yerda iste'molchilar qishloq xo'jaligining boshqa sohalar bilan bog'liq bo'lgan mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchilari hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligining boshqa sohalar bilan kengroq aloqalar nuqtai nazaridan qishloq xo'jaligiga fermer xo'jaliklari, ulgurji savdo firmalari, birja brokerlari, ekspertlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini import qiluvchilar, transport firmalari, moliyaviy vositachilar uchun ishlab chiqarish vositalarini etkazib berish tarmoqlari shuningdek, davlat va xususiy ilmiy-tadqiqot muassasalari.sektorlari ham qo'shildi. Qishloq xo'jaligi, shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va poyabzal, tamaki ishlab chiqarish, ichki iste'molchilar uchun va eksport qilish bilan bog'liq alohida faoliyat turlari hisoblanadi. A.Dunne o'z tadqiqotida zamonaviy qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'zgarishiga va umuman uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi uchta asosiy omilni aniqladi, xususan: 1) bozorlarning globallasuvi; 2) texnologiyalarning jadal rivojlanishi; 3) nima va qanday ishlab chiqarilishiga mehnat resurslarining ko'proq jalb etilishi [6.48]. Iqtisodiy faoliyatni tashkil etish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va oziq-ovqat mahsulotlari savdosida qishloq xo'jaligi tamoyillarini qo'llash asosan Amerika qishloq xo'jaligi siyosatining konsepsiyasi bilan tasdiqlangan bo'lib, bunda XX asrning ikkinchi yarmida AQSH qishloq xo'jaligi mahsulotlarini

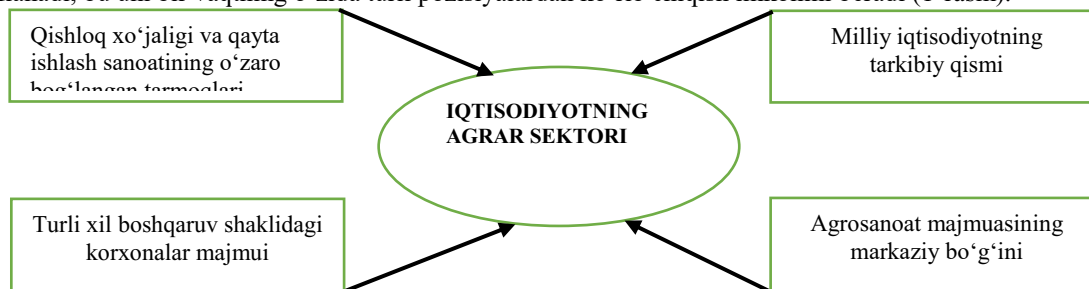
ishlab chiqarishda, oziq-ovqat mahsulotlarini sifati va eksport qilishda raqobatbardoshlikning sezilarli darajada oshishiga sabab bo'ldi. I.G.Mishinaning fikricha, agrar sektor agrosanoat majmuasining markaziy bo'g'ini bo'lib, bir qator o'ziga xos xususiyatlari va sezilarli sonining mavjudligi bilan iqtisodiyotning boshqa yordamchi sanoat tarmoqlaridan farq qiladi [7.235]. Iqtisodiyotning agrar sektorini qishloq xo'jaligining o'zaro bog'liq tarmoqlari va qayta ishlash sanoati uchun oziq-ovqat mahsulotlari va xomashyoga bo'lgan ehtiyojni qondiradigan funksional bog'liq xizmat ko'rsatish shakllari majmui sifatida agrar ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot muassasalari, iqtisodiyotning agrar sektorining markaziy va mahalliy boshqaruv organlarini ham kiritish maqsadga muvofiqdir. Shunisi e'tiborga loyiqlik, iqtisodiyotning agrar sektori qishloq xo'jaligini rivojlantirish, uni ishlab chiqarishni ta'minlash va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlarining yig'indisidir.

O'z navbatida, agrar sektor qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va qishloq aholisi ustun bo'lgan qishloq joylarini rivojlantirishning kombinatsiyasidir. U qishloq aholi punkting ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash uchun mo'ljallangan yer, iqtisodiy va aholi punktlarini qamrab oladi. Biroq iqtisodiyotning agrar sektori tizimi o'zaro bog'langan va bir-biriga bog'liq bo'lgan elementlarni, xususan: mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarini ishlab chiqarish, iqtisodiy, boshqaruv, mehnat va ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy faoliyat natijalarini taqsimlash, qishloqdagi turar-joy va iqtisodiy tizimlarning o'zaro bog'liqligida aks etadi.

Agrar sektorni ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida asosiy tizim belgilari nuqtai nazaridan tadqiq qilish jarayonida sektor ijtimoiy agentlarning maxsus birlashmasi va shu bilan birga aloqa tizimi sohasidagi ijtimoiy muhit, kuch, tashkiliy, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy, tabiiy, ekologik omillar bilan belgilanadigan aloqalar va normalar iqtisodiy omil ekanligini ta'kidlash mumkin. Olimlar qishloq xo'jaligi sohasini tabaqalashtirilgan, barqaror, jonli, harakatchan, moslashuvchi, innovatsiyalarni qabul qiluvchi va shunday rivojlanayotgan tizim sifatida belgilaydilar [8.558].

Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi ko'p funksiyali tizim sifatida: xavfsizlik - mamlakat aholisining, alohida xonadonlarning oziq-ovqat xavfsizligi; ishlab chiqarish - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish; taqsimlovchi - muayyan hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash; ijtimoiy - bandlik jarayonlari va aholi urbanizatsiyasiga ta'siri; institusional - institusional me'yorlarni qo'llab-quvvatlash va ishlab chiqish; ekologik - tabiiy resurslardan foydalanish va takror ishlab chiqarishga ta'sir qilish, qishloq hududlarini rivojlantirish omillarini aniqlash kabi asosiy funksiyalarni bajaradi. Bizning fikrimizcha, "qishloq xo'jaligi" tushunchasining torroq ta'rifidan ko'ra, agrar soha qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini, uning mahsulotlarini birlamchi qayta ishlash korxonalarini va tegishli xizmat ko'rsatish korxonalarini, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishni va ijtimoiy infratuzilma faoliyatini ta'minlaydigan, shuningdek, agrar soha doirasidagi davlat ta'siri tizimini birlashtiradi. xalqaro, milliy va mintaqaviy darajadagi siyosat sifatida kengroq ta'riflash mumkin. Bu pozisiya iqtisodiyotning agrar sektori agrosanoat majmuasining markaziy o'zagi ekanligi bilan asoslanadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning agrar sektorining birlamchi bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi, bu esa "iqtisodiyotning agrar sektori" tushunchasining mohiyatini o'rganishda bir qator nomuvofiqliklarni keltirib chiqaradi. Qishloq xo'jaligi sohasi tadqiqotlarining bunday ko'p qirrali xususiyati ob'yektiv ravishda ushbu tushunchaning kelib chiqishining fanlararo tabiati bilan belgilanadi. Bu bir tomondan, "agrar sektor" tushunchasining yagona ta'rifini shakllantirishni murakkablashtirsa, ikkinchi tomondan, agrar sektorning davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimidagi o'rni va rolini mustahkamlaydi.

Iqtisodiyotning agrar sektorini milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismlaridan biri sifatida talqin qilish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari ushbu toifaning ko'p qirraliligini ko'rsatadi, bu ikki tomonlama talqin bilan tavsiflanadi, bu uni bir vaqtning o'zida turli pozisiyalardan ko'rib chiqish imkonini beradi (1-rasm).

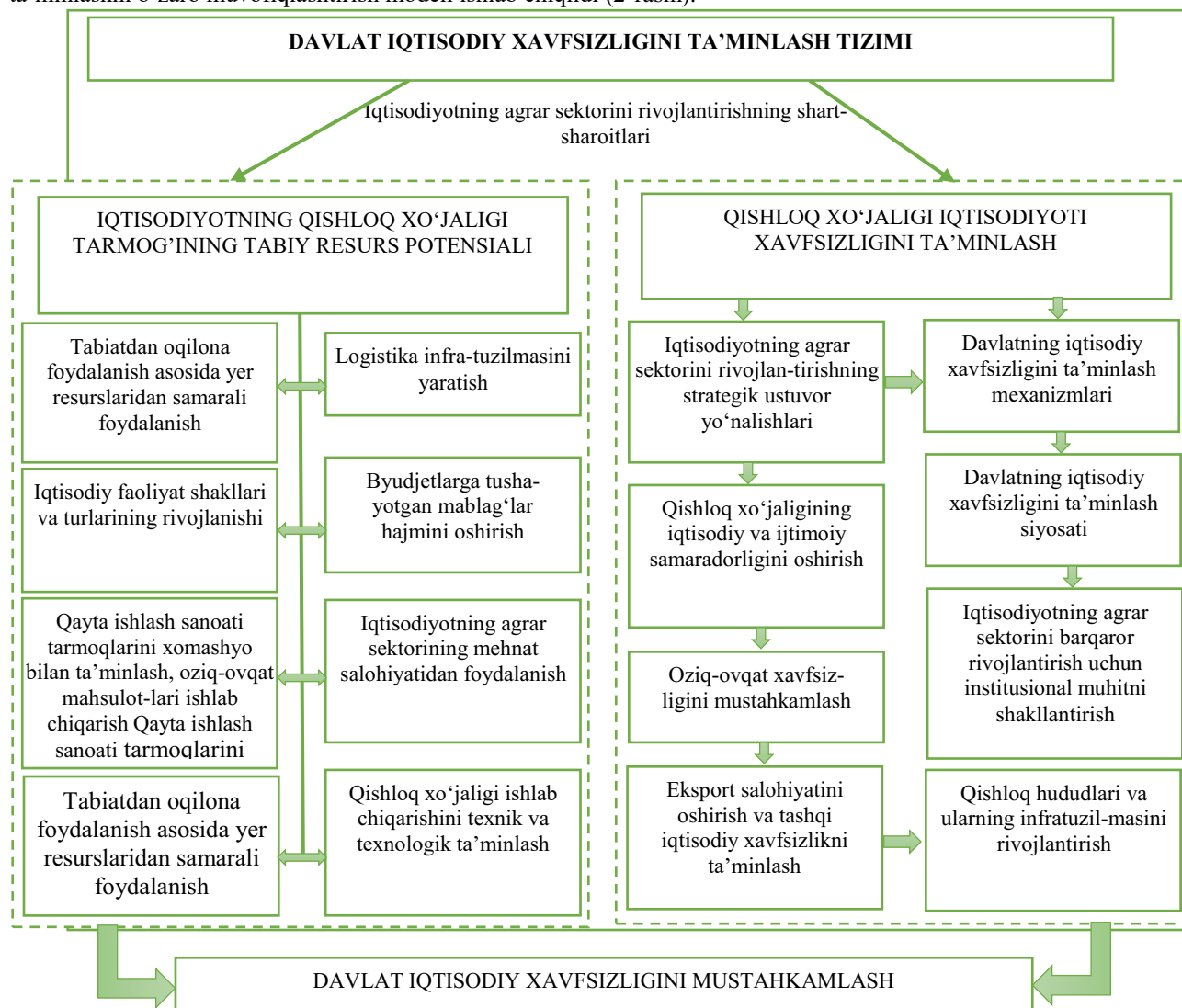
1-rasm. "Iqtisodiyotning agrar sektori" tushunchasini mazmunan to'ldirish

Oziq-ovqat va qayta ishlash sanoatining rivojlanishi va faoliyati ko'p jihatdan qishloq xo'jaligining holatiga bog'liq. Chunki tabiiy-iqlim sharoitlarining qishloq xo'jaligiga ta'siri, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining qisqarishi, qishloq xo'jaligi faoliyati samaradorligining pasayishi oziq-ovqat sanoati korxonalariga salbiy ta'sir ko'rsatib, ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib keladi. hajmlari va buning natijasida ichki va tashqi bozorlarda oziq-ovqat resurslari narxlarining oshishi Iqtisodiyotning agrar sektori tuzilmasini ilmiy tadqiq etish jarayoni muhim amaliy ahamiyatga ega, chunki u agrar siyosatni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga zamin yaratadi, bu esa uni yanada rivojlantirish istiqbollarini belgilab beruvchi samarali qarorlar qabul qiladi. uning parametrlaridan. Shularni hisobga olib, strukturani ma'lum bir tizimning tashkiliy qurilishi, ya'ni bir butunning tarkibiy qismlari nisbati sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq aholisining ijtimoiy turmush darajasini hisobga olgan holda, qishloq va shahar ijtimoiy sharoitlarida sezilarli tafovutlar mavjudligini ta'kidlash kerak, bu esa mehnatkashlarning yashashi va mehnatini rag'batlantirish uchun ijtimoiy sohaga qo'shimcha xarajatlar zarurligini keltirib chiqaradi. Iqtisodiyotning agrar sektorida bandlikdan manfaatdor bo'lish. Qishloq aholisining kommunal xizmat ko'rsatish, tibbiy xizmat ko'rsatish, ta'lim va madaniyat

markazlaridan foydalanish imkoniyati cheklanganligi qishloq aholisining migratsiyasiga ta'sir ko'rsatmoqda. Qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchilar iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida band bo'lgan ishchilardan ancha past daromad darajasi, uy-joy sharoitlari va maishiy xizmat ko'rsatish imkoniyatlari bilan ajralib turadi.

Binobarin, agrar tarmoqni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari tabiatdan oqilona foydalanish asosida yer resurslaridan samarali foydalanish, xo'jalik yuritishning, iqtisodiy faoliyatning yangi shakl va turlarini, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqish, qayta ishlash sanoati tarmoqlari uchun iqtisodiyotning agrar sektorining mehnat salohiyatidan foydalanish, moddiy-texnikaviy ta'minot infratuzilmasini yaratish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini texnik va texnologik ta'minlash va boshqa ishlab chiqarish resurslari bilan samarali ta'minlashdir. Shuni ta'kidlash joizki, davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimida agrar tarmoqning faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi jarayonlarini boshqarish ushbu jarayonlar o'rtasidagi shakllangan munosabatlarning konseptual qarashlariga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Shu maqsadda qishloq xo'jaligini rivojlantirish va davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashni o'zaro muvofiqlashtirish modeli ishlab chiqildi (2-rasm).

2-rasm. Agrar sektorni rivojlantirishni muvofiqlashtirish modeli va davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimi

Bir tomondan, qishloq xo'jaligi ijtimoiy-iqtisodiy tizimning resurs asosini tashkil qiladi, davlatning oziq-ovqat va boshqa turdagi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi. Boshqa tomondan, davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimi agrar tarmoqni funksional va tarmoq rivojlanishi, uning iqtisodiy hamda ijtimoiy samaradorligini oshirish, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, eksport salohiyatini oshirish, tashqi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, qishloq va qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Xulosa. Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish orqali mamlakatimizda qishloq xo'jaligiga asoslanganligi bois, iqtisodiy o'sishni tezlashtirish mumkin. Qishloq xo'jaligi sohasini ilmiy tadqiqotlarga sarflanadigan xarajatlarni ko'paytirish; fermer xo'jaliklari faoliyatini va agrar bozor faoliyatini axborot bilan ta'minlashni yaxshilash; agrar sektorga investisiyalar yo'lidagi to'siqlarni kamaytirish; ob-havo va boshqa xavf va tahdidlardan sug'urta mexanizmini joriy etishnirag'batlantirish orqali rivojlantirish mumkin.

Albatta, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi davlat siyosati va uning asosiy ustuvor yo'nalishlari sifatiga bog'liq. Innovatsiyalarni rag'batlantirmagan narxlarni sun'iy ravishda pasaytirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga haddan tashqari soliq solish davlat siyosati iqtisodiyotning agrar sektorini rivojlantirish yo'lidagi asosiy to'siqlardan hisoblanadi. Agrar sektor va iqtisodiy xavfsizlikning o'zaro bog'liqligi agrar

sektorni rivojlantrishning innovasion tarkibiy qismining qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish, korxonalarni qayta jihozlash vositasi sifatidagi rolini kuchaytirish natijasida rasmiylashtirilgan tizimli munosabatlar orqali shakllanadi.

ADABIYOTLAR

1. Brockwell P.J., Davis R.A., Introduction to time series and forecasting. Springer, Zurich, Switzerland. 2016. C. 121–155.
2. Engerer H. Security Economics: Definition and Capacity. Economics of Security Working Paper 5, Berlin: Economics of Security, 2009. 28 p.
3. Абдуллаев Н.А. Государственный сектор экономики переходного периода. М.: Изд. дом «Финансовый контроль», 2003. 176 с.
4. Белов П. Вызовы национальной безопасности в XX веке // Обозреватель. 2000. № 4 (123). С. 40–43.
5. Master A. V. Theoretical approaches to determining the essence of the statesector of the economy and its optimal size // Effective economy. 2014. № 7. p 29.
6. Dunne A.J. Supply Chain Management: Fad, Panacea or Opportunity? Agribusiness Perspectives, 2002. 48 p.
7. Мишина И.Г. Экономическая сохранность в условиях рыночных трансформаций: дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.01. /Донецк, 2007. 235 с.
8. Олейник Я.Б., Шищенко П.Г., Гавриленко О.П. Основы экологии: Учебное пособие. К.: Знание, 2012. 558 с.

Qishloq xo'jaligining davlat iqtisodiy xavfsizligiga ta'sirini belgilovchi omillar

Rezume: Mazkur maqolada davlat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda qishloq xo'jaligining tutgan o'ri, milliy iqtisodiyotning alohida tarkibiy qismi sifatida agrar sektor tushunchasi va tuzilishi, qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari, agrar sektorni ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida asosiy tizim belgilari nazariy jihatdan bayon qilingan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy xavfsizlik, tizim, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi, barqaror, mahsulot, samaradorlik.

Факторы, определяющие влияние сельского хозяйства на экономическую безопасность государства

Резюме: В данной статье рассмотрены роль сельского хозяйства в обеспечении экономической безопасности государства, понятие и структура аграрного сектора как отдельного компонента национальной экономики, особенности устойчивого развития сельского хозяйства, основная система аграрной системы. сектор как социально-экономическая система симптомы описаны теоретически.

Ключевые слова: экономическая безопасность, система, сельское хозяйство, продовольственная безопасность, устойчивый, продукт, эффективность.

Factors determining the impact of agriculture on the state's economic security

Summary: In this article, the role of agriculture in ensuring the economic security of the state, the concept and structure of the agrarian sector as a separate component of the national economy, the specific characteristics of the sustainable development of agriculture, the basic system of the agrarian sector as a socio-economic system symptoms are described theoretically.

Key words: economic security, system, agriculture, food security, sustainable, product, efficiency.

УДК: 338.004

STAGES OF DIGITAL TRANSFORMATION OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Kudiyarov K. R., Seypullaeva G. A.

Karakalpak State University.

The interest in the digital economy is due to the need to implement remote work, simplify payments, organize a free market, and create accessibility for all industries, increase productivity, as well as the emergence of electronic document management. The digital economy is understood as a system of economic, social and cultural relations based on the use of digital technologies [1, 7-8].

It is important to recognize the difference between informatization and automation or digitalization T. V. Avdienko and A. A. Aletdinova note that the main direction of digital transformation is the formation of digital culture and the training of relevant specialists in this field. The authors in their work are more inclined to the study of character digital ecosystem, offering the following definition: a digital ecosystem is a representation of a sociotechnical system in the form of a set of computer programs with distributed interaction and mutual use by agents for knowledge exchange in conditions of evolutionary interaction. Digitalization is a global process that combines cloud services, mobile devices, augmented reality, the Internet of Things, geolocation, advanced interfaces and big Data.

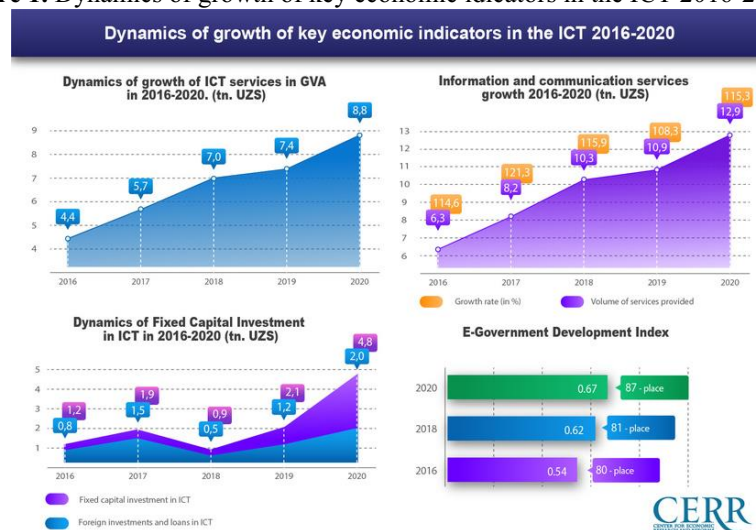
The digital economy is one of the fastest growing industries worldwide. It is an important engine of innovation and enterprise development. With the transition to the digital age, its influence has become noticeable on the scale of the competitiveness of countries. The introduction of DT increases the competitiveness of certain sectors of the world economy, the creation of advanced opportunities for small businesses in terms of connecting to digital global value chains, the emergence of new markets, the accelerated introduction of new digital goods to the world market. The process of digitalization does not occur in the same way in all countries of the world, and therefore there is a certain gap in the degree of digitalization of national economies, which contributes to digital inequality and, as a result, increased dependence of developing countries on developed ones. Politics, legal norms, the level of economic development, the level of education and its own technological base, as well as many different factors play an important role in the process of digital transformation of the economy of a country.

Digital transformation processes are underway in all countries of the world. Taking into account current trends, Uzbekistan has also begun the transition to a digital economy. According to the results of the "GovTech Maturity Index" in the public and public services sector, Uzbekistan rose by 37 positions and took 43rd place out of 198 countries and entered group "A" of leading countries in the field of digital transformation .GTMI is evaluated based on the following indicators: the Core Government Systems Index (SGSI), the Index of Public Services (Index Public

Service Delivery Index-PSDI), the Index of Digital Citizen Engagement Index DCEI, as well as the Index of political and technical capabilities (GovTech Enablers Index GTEI) [2].

Among the most significant projects in the field of e—government is the Unified Portal of Interactive Public Services (my.gov.uz) which was developed taking into account the interests of citizens and business users and with multi-channel access. Citizens and businesses can register, submit documents and make payments on the online tax portal, and electronic invoicing is fully implemented. In 2020, serious work was carried out as part of the development of the UPIPS system. So, according to the results of last year, 9.8 million applications were submitted. The total number of UPIPS users exceeded 380 thousand, and 185 thousand people connected to the system only during the reporting period. Currently, about 218 public services are provided in the UPIPS system [3].

Picture 1. Dynamics of growth of key economic indicators in the ICT 2016-2020. [4]

Thus, in 2018, the Digital Trust Fund was established to support the Development of the Digital Economy in order to attract and consolidate investors' funds for the implementation of projects in the field on the terms of public-private partnership, including those related to the introduction of block chain technology.

In 2019, an IT park appeared in Uzbekistan. Its main tasks are education, support and development of startups, participation in the development of relevant legislation, creation of its own infrastructure. Educational centers have been created in various cities of the country, an IT campus with business centers, office and residential premises is being built. According to the data received from the Statistics Agency, the economic indicators of IT Park residents are increasing from year to year. In 2022, the volume of investments in fixed assets amounted to 130.4 billion soums. These indicators reached 231.2 billion soums in the first qñ luarater of 2023, an increase of 1.7 times, and by the second quarter of the year there is a slight decrease, and the volume of investments reached 148.2 billion soums. In total, in the first half of 2023, the total amount of investments reached 379.4 billion soums, which means that the semi-annual figures are almost 3 times more than in 2022 [5]. The presence of women in the IT sector of Uzbekistan has significantly increased. So, in recent years, projects aimed at supporting women and women's initiatives have been implemented, such as: Tumaris.Tech, IT club for women "GAP", Skills4Girls, Digital Internship Program.

In November 2019, the program "One Million Programmers" (One Million Uzbek Coders) was launched in Uzbekistan. This is an analogue of the One Million Arab Coders program (it has been operating in the UAE since 2017). The program is implemented with the support of the Ministry of IT and Communications Development of Uzbekistan in cooperation with the Dubai Future Foundation. Its participants are trained in the following specialties: Data Analysis, Android Programming, Full-Stack Development and Frontend Development.

A new stage of development in the sphere was the signing by the President of the Decree "On the approval of the Strategy "Digital Uzbekistan-2030" and measures for its effective implementation" dated October 5, 2020 [6]. The implementation of the document is aimed at digitalization of regions and industries. A separate roadmap has been created for each direction. The strategy provides for the transfer of all government payments to electronic form, as well as the introduction of more than 400 information systems and electronic services. The purpose of the adoption of the document is a successful transition to the digital economy, taking into account modern realities. After all, today the share of the digital economy in Uzbekistan's GDP is 2.2%. At the same time, the average optimal indicator is 7-8%, for example, in the UK it is 12.4%, South Korea – 8%, China – 6.9%, India – 5.6%, at the same time in Russia – 2.8%, Kazakhstan – 3.9%. In accordance with the draft Concept for the development of the Electronic Government system of the Republic of Uzbekistan, it is planned to increase the share of ICT services in GDP to 5.0% by 2025, and by 2030 – up to 10% [7].

Table 1. Indicators of digital economic development of the Republic of Uzbekistan [8].

No.	Indicators	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	Permanent population (at the beginning of the year, thousand units)	31575,3	32120,5	32656,7	33255,5	33905,2	34558,9	35271,3
2	The ratio of the number of	68,2	68,7	69,2	67,4	68,1	66,0	67,0

	the employed population to the number of the population of working age (percentage)							
3	Growth rates of the gross domestic product (at the beginning of the year, in %)	107,2	105,9	104,4	105,5	106,0	102,0	107,4
4	Growth rates of GDP per capita (at the beginning of the year, in %)	105,4	104,1	102,7	103,7	104,0	100,1	105,3
5	Total income of the population (billion soums)	197962,4	300842,7	365735,6	236893,1	414968,7	519181,4	634797,0
6	Growth rate of total income per capita compared to last year (in percent)	114,9	117,7	124,8	119,3	111,3	122,7	119,8
7	The amount of gross added value created in the fields of information economy and ecommerce (at the beginning of the year, billion soums)	3876,3	4967,7	6377,8	7 732,1	8 491,9	10 777,0	17 066,5
8	The share of gross added value created in the information economy and ecommerce sectors in GDP (at the beginning of the year, in % of GDP)	1,9	2,1	2,3	2,0	1,7	1,9	2,5
9	Number of enterprises and organizations operating in the field of "Information and communication" by type of economic activity (at the beginning of the year, in units)	6 370	6 427	6 403	6 975	7 901	9 517	10 587
10	The number of subscribers connected to the Internet (at the beginning of the year, per 100 inhabitants)	26,6	30,2	34,5	40,4	48,8	58,4	65,8
11	Share of enterprises and organizations connected to the Internet (at the beginning of the year, growth rate, in percent)	21,6	25,9	27,2	27,5	26,2	21,1	17,5
12	Length of optical fiber communication lines (at the beginning of the year, thousand km)	20	22,1	24,5	26,6	36,6	68,6	118,0
13	Availability of personal computers (except servers) in enterprises and organizations (at the beginning of the year, units)	734569	800767	853825	929900	1012726	1014686	1106143
14	Number of computers connected to the Internet in enterprises and organizations (at the beginning of the year, unit)	223907	271357	310459	358003	413417	441913	538933
15	The number of computers connected to the local network in enterprises and organizations (at the beginning of the year, unit)	287362	325466	364378	401494	416870	376538	421560
16	Share of enterprises and organizations with a local network (at the beginning of the year, in percent)	4,5	5,2	5,3	5,8	5,3	3,8	3,0
17	Share of enterprises and organizations with personal computers (at the beginning of the year, in percent)	44,2	50	50	55,2	57,7	57,0	46,3
18	The number of subscriber radio stations connected to the mobile communication	66,0	66,8	69,5	66,6	71,0	75,9	83,1

	system (at the beginning of the year, per 100 inhabitants)							
19	The number of broadband Internet subscribers (at the beginning of the year, thousand units)	466,3	511,5	498,5	622,2	725,4	1080,0	1 457,5
20	The number of subscribers connected to the Internet through mobile communication (at the beginning of the year, thousand units)	7 793,7	9 022,9	10 258,8	12 668,6	15651,2 17	946,5 20	991,8
21	turnover (at the beginning of the year, billion soums)	-	6,0	12,1	40,9	275,3	1 002,5	5 978,7

In January 2022, the "New Uzbekistan Development Strategy for 2022-2026" appeared. In the next five years, Uzbekistan will continue to move towards digitalization of public services, the activities of law enforcement agencies, healthcare organizations, the banking sector and agriculture. It is proposed to create a digital traffic management system, improve e-government. By 2026, 100% of public services should become electronic. In addition, among the planned measures are the introduction of the Mobile ID system, the development of the projects "Digital Passport of Citizens" and "Digital Authority". In 2022, Uzbekistan became the first country in the Central Asian region to use the digital capabilities of the International Road Transport (TIR) system and establish digital routes to neighboring countries. In April 2022, the portal of collective appeals *Mening fikrim* ("My opinion") was launched in the country. The authorities should respond to the appeal, which was approved by from 1 thousand to 10 thousand citizens. The minimum number of appeals depends on the authority to which the wishes of the population are addressed. On July 15, 2022, the mobile version of OneID appeared. In the application, you can store passport data or ID card, driver's license, vehicle registration certificate, marriage certificate, birth certificate, higher education diploma, general education certificate, coronavirus vaccination certificate, cadastral passport. Testing of the solution will last until December 1, 2023. At this time, government agencies, banks and other organizations will accept a digital version of the document from OneID Mobile instead of a paper document. In August 2022, an Electronic Government data center was opened near Tashkent. It is Tier III certified. There are 580 Huawei servers installed in the data center, the total capacity is 20 petabytes. On January 1, 2023, a single platform of the portal of the government of Uzbekistan should be launched, to which the official websites and resources of all government agencies will gradually be transferred. A digital office for civil servants will appear on the platform with the following features: electronic document management, messenger, calendar, e-mail and video conferencing.

The digital economy is a new type of economic relations that is already present in all sectors of the world market and is actively developing. The digital economy may soon become a leading segment, a driver of growth and development of the economic system as a whole. This is due to the fact that the digital economy has some advantages over material commodity-money exchanges, such as the speed of delivery of goods or almost instantaneous provision of services. Another advantage of the digital economy is the lower cost of production and execution of transactions. One of the key advantages of the digital economy is that electronic goods are practically inexhaustible and exist in virtual form, while material goods are almost always limited in quantity and it is much more difficult to access them.

Digitalization of the economy also opens up new opportunities and prospects. The use of digital technologies allows small businesses to reduce costs, increase the efficiency and competitiveness of the enterprise, produce new types of products, occupying certain niches in the market of digital goods and services. In addition, the use of digital technologies leads to increased competition not only from domestic but also foreign market participants.

LITERATURE

1. Avdeenko T.V., Aletdinova A.A.. Digitalization of the economy based on the improvement of expert knowledge management systems. *Economic sciences*. №1.-2017.P.7-18.
2. <https://www.worldbank.org/en/programs/govtech/gtmi>
3. <https://mitc.uz/ru/news/2123>. The main goal is to create convenience for the population and improve the efficiency of government agencies
4. <https://review.uz/en/post/obzor-centra-ekonomicheskix-issledovaniy-i-reform-razvitie-cifrovoy-ekonomiki-v-uzbekistane-za-chetre-goda>
5. <https://infocom.uz/ru/analiz-ekonomicheskix-pokazateley-rezidentov-it-parka/>
6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated 05.10.2020, No. UP-6079
7. <https://review.uz/post/uzbekistan-otsifroviyaetsya>
8. Trajectory of economic development of the Republic of Uzbekistan in the process of digitization. Obidjon Khamidov, Javlon Tokhirov, Ortikjon Khurramov, and Zarif Barnayev. Bukhara State University, Bukhara City, M. Iqbol, 11, 200100, Uzbekistan

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини рақамли трансформация қилиш босқичлари

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини рақамлаштириш ривожлантириш ҳақида сўз боради. Республикада рақамлаштиришга босқичма-босқич ўтиш таҳлили берилган. Мақола муаллифларнинг таъкидлашича, илғор ишлаб чиқариш технологиялари (ИИЧТ), нейротехнологиялар ва сунъий интеллектни ривожлантириш бутун давлат иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим қисмидир, чунки миллий иқтисодиётни рақамлаштириш асосий давлат вазифаларидан ҳисобланади. Ривожланишнинг рақамли моделига босқичма-босқич ўтиш миллий маҳсулотларнинг халқаро бозорларда рақобатбардошлигини оширади, шунингдек, миллий хавфсизликни яхшилашга ёрдам беради.

Калит сўзлар: иқтисодиётни рақамлаштириш, сунъий интеллект, нейротехнологиялар, рақамли модел.

Этапы цифровой трансформации экономики республики узбекистан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы развития цифровизации экономики Республики Узбекистан. Дан анализ поэтапного перехода к цифровизации в республике. Авторы статьи отмечают, что разработка передовых производственных

технологий (ППТ), нейротехнологий и искусственного интеллекта являются важной составной частью развития экономики государства в целом, так как цифровизация национальной экономики является одной из ключевых государственных задач. Постепенный переход к цифровой модели развития позволит повысить конкурентоспособность национальной продукции на международных рынках, а также будет способствовать повышению национальной безопасности.

Ключевые слова: цифровизация экономики, искусственный интеллект, нейротехнологии цифровая модель.

Stages of digital transformation of the economy of the republic of uzbekistan

Summary. The article deals with the development of digitalization of the economy of the Republic of Uzbekistan. The analysis of the gradual transition to digitalization in the republic is given. The authors of the article note that the development of advanced production technologies (PPT), neurotechnologies and artificial intelligence are an important part of the development of the economy of the state as a whole, since the digitalization of the national economy is one of the key state tasks. The gradual transition to a digital model of development will increase the competitiveness of national products on international markets, and will also contribute to improving national security.

Keywords: digitalization of the economy, artificial intelligence, neurotechnology digital model.

ÓNDIRIS KÁRXANALARINDA FINANSLIQ TURAQLILIQTI TÁMIYINLEW JOLLARI

Bayjanov S.X.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kárxana iskerligindegi eń zárúrli kórsetkishlerden biri bul finanslıq turaqlılıq kórsetkishi bolıp tabıladı. Eger kárxanada dáramatlar qárejetlerden artatuǵın bolsa, finanslıq turaqlılıqqa jetiwi múmkin boladı. Eger kárxana qarjılardı erkin basqara alsa, olardan nátiyjeli paydalansa, turaqlı islep shıǵarıw hám satıwdıń jetiliskeń cikilli aylanıw úzliksizligi támiyinlese, bunday kárxanadı finanslıq turaqlı dewimiz múmkin.

Kárxana finanslıq jaǵdayın qısqa hám uzaq múddetke bahalaw múmkin. Qısqa múddetli aralıqta kárxanadıń tólewge uqıplıǵına uzaq múddetli úyreniwde bolsa onıń finanslıq turaqlılıǵına kóbirek áhmiyet qaratıladı. Firma hám kompaniyalar finanslıq tárepten turaqlı rawajlanbas eken, onıń bankrotlıqqa ushraw múmkinshiligi joqarı boladı. Usınıń sebebinen, finanslıq turaqlılıqtı makro hám mikro kólemde izertlew mudamı ekonomistlerdiń turaqlı itibarında bolıp kelgen. Finanslıq analizi kárxanalarda, firma hám kompaniyalarda úyreniwge, qısqa, orta hám uzaq udayı tákirar bahalaw ámeliyatın jolǵa qoyıwǵa, onı ósiriwdiń anıq ilajların belgilewge áhmiyet qaratıladı. Finanslıq turaqlılıqtı bahalaw bir qansha kórsetkishler sistemasınan paydalanıladı. Olarga tómendegilerdi kirgiziw múmkin: firma hám kompaniyalardıń tólew qábileti; kárxana óz qarjılarınıń ǵárezlilik koefficiyenti; aktivlerdiń ǵárezlilik koefficiyenti; procentlerdi qaplaw koefficiyenti. Kárxanada finanslıq resursların tuwrı qalıplestiriw, olardıń bólistiriliwi, paydalanıw natıyjeliligi finanslıq turaqlılıqtı támiyinlewdiń zárúrli faktorları esaplanadı. Yaǵnıy, finanslıq turaqlılıq kárxana finanslıq resursların qaysı dárejede sheberlik penen basqarıp atırǵanlıǵın ańlatadı.

Finanslıq turaqlılıqtı támiyinlew boyınsha tómendegi zárúrli áhmiyet qaratıw kerek: dáslepki kapitaldıń qalıplestiriliwine, islep shıǵarıwdıń dúziliwine, dáramat hám qárejetler parqında unamlı juwmaqqa, aylanba qarjılar menen támiyinlengenligine, finanslıq támiyinlew dárejesine, jumıs hám bazardaǵı aktivliginiń qorǵalǵanlıǵına hám t.b. táreplerge. Finanslıq turaqlılıq tolıq hám salıstırmalı kórsetkishlerde bahalanadı. Finanslıq kórsetkishleri - aktivler, islep shıǵarıw rezervleri hám olardı finanslıq támiyinlew dárekleriniń arnawlı bir udayı tákirarlanıwshı jaǵdayın bildiredi. Kárxana aktivleri hám islep shıǵarıw rezervlerin finanslıq támiyinlew dáreklerine álbette birinshi nábette óz qarjıları deregi (ustav kapitalı, rezerv kapitalı, qosılǵan kapital, bólistirilmegeń payda, maqsetli túsimlerden ibarat), uzaq hám qısqa tákirarlanıwshı alınǵan bank kreditleri hám qarızları kiredi.

Aktivlerdi finanslıq támiyinlewde kóbirek uzaq múddetli kreditler hám qarızlar ústinlik qılsa, islep shıǵarıw rezervlerin toplaw hám finanslıq támiyinlewde qısqa múddetli kreditler hám qarızlardan keń paydalanıladı.

Finanslıq turaqlılıqtıń tolıq kórsetkishlerin anıqlawda, aktivler hám rezervlerdi finanslıq támiyinlewde tómendegi kórsetkishler sistemasınan paydalanıladı: aktivler (uzaq múddetli); islep shıǵarıw rezervleri; óz qarjıları deregi; uzaq múddetli minnetlemeler (kreditler hám qarızlar); qısqa múddetli minnetlemeler (kreditler hám qarızlar).

Kárxanalar finanslıq jaǵdayın diagnozlaw anıq ilajların kóriw tiykarınan makro kólemdegi turaqlılıqtı támiyinlewdiń de zárúrli faktori esaplanadı. Usınıń sebebinen, júzege kelgen jaǵdayda itibardı, birinshi nábette kárxanalardı támiyinlewge qaratıw kerek. Kárxanadıń finanslıq jaǵdayı xojalıq subyektiniń finanslıq resurslar menen támiyinleniw dárejesin, olardıń maqsetli jaylastırılıwı hám nátiyjeli paydalanıw dárejesin, basqa huqıqiy hám fizikalıq shaxslar menen bolatuǵın finanslıq munasábetlerdi, tólewge uqıplılıq hám finanslıq turaqlılıq jaǵdayın xarakteristikawdı ańlatadı. Finanslıq turaqlılıq salıstırmalı ańlatpaları aktivlerdi (uzaq múddetli) hám rezervlerdi finanslıq támiyinlewdiń, finanslıq bekkemlik hám ǵárezliliktiń, óz hám qarız qarjılarınıń qosılıwında unamlı nátiyjediń saqlanıwın xarakterleydi. Kárxana finanslıq turaqlılıǵın támiyinlewdiń eń zárúrli faktori bul onıń iskerlik juwmaǵında unamlı juwmaqtıń ekonomikanıń altın qaǵıydasına tiykarlangan rejiminiń saqlanıwı bolıp tabıladı.

Bul tártiptiń ulıwma qaǵıydasın tómendegi baylanıslarda berip ótiw múmkin:

$SF1/SF0 > ST1/ST0 > XK1/XK0 > A1/A0 > 1$ yaki

$SF1/SF0 * 100 > ST1/ST0 * 100 > XK1/XK0 * 100 > A1/A0 * 100 > 100$

Bul jerde: SF1/ SF0 - sap paydanıń ósiwi; ST1/ ST0 - satıwdan túsimniń ósiwi; XK1/XK0 - menshikli kapitaldıń ósiwi; A1/A0 - aktivlerdiń ósiwi.

Nátiyjelilik, dáramatlıqtıń barlıq kórsetkishleri de finanslıq turaqlılıqtı mudamı támiyinley almaydı, eger olar arasındıǵı joqarıdaǵı koefficientler saqlanbasa. Usınıń sebebinen, finanslıq turaqlılıqtıń tolıq ańlatpaların úyreniwde

bazida kárxananın payda menen shıǵıw hallarında da turaqsızlıq jaǵdayları baqlanadı. Bul tikkeley birinshiden paydanın sapalıǵı jáne onıń ótken jıllarǵa salıstırǵanda ósiwi menen anıqlama beriledi. Yamasa, aktivler hám rezervlerdi artıqsha ustap turıw sebepli júzege keledi. Kárxananın erkin iqtıyarında qalıwshı sap paydanın jıllar boyınsha jıynalǵan bólegi balanstın bólistirilmege payda qatarında sawlelenedi. Bul qatardıń reallıǵın támiyinlew debitorlik minnetlemeleriniń qısqa múddette aqlanıwına áhmiyet qaratıw kerek boladı. Bul process tek olardıń pullay kóriniste aktivde emes, bálki aktivlerdiń barlıq túrleri boyınsha toplanıwı múmkinliginde xarakterleydi. Usınıń sebebinen, kóbinese passiv tárepte sawleleniwshi payda summasınıń sapalıǵı támiyinlenbeydi.

Minnetlemeler quramında kreditorlik minnetlemeleriniń kóbeyip ketiwi de firma, kompaniya iskerlik nátiyjeliligine sezilerli tásir etedi. Sebebi, onıń jaǵdayı islep shıǵarıw procesine jáne onıń basqa shólkemler menen bolatuǵın aldı-sattı munasábetlerine tásir etedi. Nátiyjede kárxanalarǵa isenimsizlik tuwıladı. Isenimsizlik júz bergen orında álbette jumstın ónimdarlıǵı hám nátiyjeliligine da ziyan jetedi. Aktivlerdi jaylastırıw tek ǵana kárxana iskerlik nátiyjeliligine emes al, onıń finanslıq jaǵdayına da baylanıslı túrde ózgeredi.

Passivlerdi jaylastırıwdıǵı eń birinshi talaplar bul menshikli qarjınıń jámi qarjı quramındaǵı úlesiniń joqarılıǵı menen menshikli qarjınıń qarız qarjısına ǵárezli bolmawı shártleri menen belgilenedi. Yaǵnıy, kárxana finanslıq tárepten ǵárezsizlikke iye bolıwı, onıń tuwrı qatnasın saqlawı kerek.

Finanslıq zárúrli shárti rezerv hám qárezjetlerdi finanslıq támiynlew júzesinen óz hám qarız qarjıları jetkilikligi yamasa jetispewshiligi kórsetkishlerin esap-kitap qılıwda da tap sol baylanıslılıqtı kóriw múmkin. Menshikli qarjı jetkilikli bolmaǵan jaǵdaylarda uzaq hám qısqa múddetli minnetlemelerdi qosıw biznestin, isbilermenlik iskerliginiń turaqlı shárti esaplanadı. Usınıń sebebinen, aktivlerdi finanslıq támiynlew minnetlemelerden paydalanıwda álbette payda faktorına jáne onıń turaqlı dawamlıǵın támiynlewge zárúrli áhmiyet qaratıw kerek.

Finanslıq turaqlılıq koefficiyentleri qatarına finans koefficiyenti, óz hám qarız qarjıları qatnası koefficiyenti, finanslıq koefficiyenti, óz qarjınıń koefficiyenti, qarız qarjılarınıń jámlengenlik koefficiyenti, hám de qarız hám óz qarjıları qatnası koefficiyentleri kiredi. Finanslıq turaqlılıqtı analiz qılıw maqseti kárxananın óz minnetlemelerin alıw jáne onı uzaq múddetke saqlap qalıw dárejesin bahalawǵa qaratılǵan. Finanslıq turaqlılıq analiziniń wazıypaları: kárxana finanslıq turaqlılıǵınıń tolıq hám salıstırmalı anılapalarınń ózgerislerin bahalaw; finanslıq turaqlılıqqa tásir etiwshi faktorlardı úyreniw; finanslıq turaqlılıqtı támiynlewde aktivler hám passivlerdi jaylastırıw hám olardan nátiyjeli paydalanıwı jolǵa qoyıw; finanslıq turaqlılıqtı ósiriw ilajların kóriw; túrli jaǵdaylarda resurslardan nátiyjeli paydalanıwdıń keleshektegi ózgerislerge tásirin bahalaw, finanslıq turaqlılıqtı prognozlaw.

Finanslıq turaqlılıqqa tásir etiwshi faktorlarǵa tómendegiler kiredi: Ishki faktorlar: aktivlerdiń optimal quramın qalıplestiriw hám olardı tuwrı basqarıw; finanslıq resurslar hám olardıń quramın optimallastırıwı tuwrı basqarıw; tartılǵan kapitaldı optimal koefficientlew hám basqarıw. Sırtqı faktorlarǵa: mámlekettegi ekonomikalıq ortalıq (jaǵday); bazardaǵı básikey hám gúres; makroekonomikalıq kórsetkishler (valyuta kursları ózgeriwi, salıq hám kredit summasındaǵı ózgerisler, sırtqı ekonomikalıq iskerlik rawajlanıwı); siyasiy jaǵday (ekonomikanıń tártipleniwi, xoshametleniwi, huqıqlardıń qorǵalıwı); inflyaciya jaǵdayı. Finanslıq turaqlılıqtı analiz etiwdiń informaciya támiynatına tiykarǵı hám qosımsha dereklerdi kirgiziw múmkin. Tiykarǵı dáreklerge: buxgalteriya balansı, finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabat, menshikli kapital haqqındaǵı esabat formaları kiredi. Qosımsha dereklerge: shólkemlestiriw hújjetleri, auditorlik qadaǵalawı nátiyjeleri, statistikalıq derekler hám basqa derekler kiredi.

Ózbekstan ámeliyatında finanslıq turaqlılıqtı bahalaw boyınsha kórsetkishler sistemasın úyreniw nátiyjesinde sonı ayrıqsha atap kórsetiw kerek, finanslıq turaqlılıq kórsetkishleri sisteması túrli dereklerde túrlishe keltiriledi. Olardıń sanın anıq aytıw qıyın. Biraq soǵan qaramay olardı balanstın strukturalıq bólimleri hám jıynalǵan qatarlarına salıstırǵanda bir sistemaǵa salıw múmkin. Finanslıq turaqlılıqtı xarakterleytuǵın kórsetkishler sisteması tómendegi eki tárepi boyınsha gruppalanıwı da múmkin: 1. Aktivler, kapital hám minnetlemelerdiń strukturalıq dúzilisi boyınsha finanslıq turaqlılıq kórsetkishleri. Olar qatarına finanslıq ǵárezlilik (avtonomiya), finanslıq ǵárezsizlik, óz hám qarız qarjıları qatnası, qaplaw koefficiyenti hám basqa kórsetkishlerdi kirgiziw múmkin. Usı qatar boyınsha finanslıq turaqlılıqtı xarakterleytuǵın kórsetkishler retinde basqa dereklerde uzaq múddetli aktivler, ámeldegi aktivler, óz qarjıları deregi hám minnetlemeler menen baylanıslı kórsetkishlerin bólek quramlaw tártibi belgilengen. 2. Aktivlerdi finanslıq támiynlew menen baylanıslı turaqlılıq kórsetkishleri. Usı kórsetkishlerge óz aylanba qarjıları menen támiynlengenlik, manevrlik koefficiyenti, tovar-materiallıq rezervlerdiń óz qarjıları esabına finaslastırılıwı, sap aylanba aktivler naqlıǵı yaǵnıy, óz aylanba qarjılarınıń túrli aktivler hám kapitalǵa qatnası arqalı esap-kitap etiletuǵın koefficiyentler kiredi.

Finanslıq kórsetkishleri boyınsha Ózbekstan hám Ǵárezsiz Mámleketlikler Doslıq Awqamı mámleketleri ámeliyatında norma dárejelerin belgilewge ámel etiledi. Biraq bul ámeliyattan xalıq aralıq tájiriybede paydalanılmaydı.

Finanslıq turaqlılıqtı bahalawda taǵı bir zárúrli ayrıqsha tárep olardıń Tolıq anılapada úyreniliwi menen de xarakterlenedi. Usı tártip boyınsha finanslıq párawanlıqtıń ush zárúrli kórsetkishi bahalanadı. Usı kórsetkishler qatarına tómendegiler kiritiledi:

1. Óz aylanba qarjılarınıń naqlıǵı (ÓAQN); $\text{ÓAQN} = \text{ÓQD} - \text{UMA}$ (33)

Bunda: ÓQD – Óz qarjıları deregi; UMA – uzaq múddetli aktivler.

2. Rezerv, jeke hám qarız qarjıları esabına qarjılandırıw deregi (RJQEOD);

$$\text{RJQEOD} = \text{ÓAQN} + \text{UMKQ} \quad (34)$$

Bunda: UMKQ – uzaq múddetli kreditler va qarızlar

3. Rezev hám qárezjetlerdiń jámi derekler esabına qarjılandırıw deregi (JDEQ)

$$\text{JDEQ} = \text{RJQEOD} + \text{QMKQ} \quad (35)$$

Bul jerde: QMKQ - qısqa múddetli kreditler hám qarızlar (olar qatarına tovar jetkezip beriwshiler hám járdemshiler menen esap-kitaplar da qosıladı.

Mina nárseni ayırıqsha atap kórsetiw kerek, finanslıq turaqlılıqtı bahalawda finanslıq koefficiyentlerdiń esap-kitabında qanday da birden-bir sistemaga tayanilmaydı. Olardıń túrli dereklerde túrlishe túrleri hám quramı keltiriledi.

Finanslıq turaqlılıq koefficiyentleri - kompaniya iyeleri hám kreditorlar ortasındaǵı táwekelshiliktiń qalay bólistirilgenligin kórsetedi. Finanslıq turaqlılıq kórsetkishleri retinde - balanstıń aktivi hám passivi quramın xarakteristikalaytuǵın, aktivler hám passivlerdiń bólek obyektleri ortasındaǵı munasábetlerdi xarakterleytuǵın kórsetkishler názerde tutıladı. Finanslıq jaǵday hám turaqlılıqtı koefficiyentlerde bahalaw kárxanadıń ámeldegi hám keleshektegi finanslıq jaǵdayına baha beriwde eń maqul usıl esaplanadı. Finanslıq turaqlılıq kórsetkishleri qatarına tómendegilerdi kirgiziw múmkin: finanslıq párawanlıqtıń óz qarjıları hám minnetlemeler menen baylanıslı bolǵan kórsetkishleri; finanslıq párawanlıqtıń uzaq múddetli hám ámeldegi aktivler menen baylanıslı kórsetkishleri. Balans hám finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabattıń analizinde xojalıq júritiwshi subyekttiń rawajlanıwı hám finanslıq turaqlılıǵın dinamikalıq bahalawǵa áhmiyet qaratıladı. Dinamikalıq bahalaw kórsetkishlerdi jıllar kesiminde úyreniwdi xarakterleydi. Kárxanalarda investiciyalıq joybarlardıń natıyjeliligi kárxanadıń keleshektegi rawajlanıwda strategiyalardı belgilewde dinamikalıq ózgerislerdi úyreniw oǵada zárúrli bolıp tabıladı.

Kárxanadıń finanslıq turaqlılıǵın bekkemlew boyınsha ishki múmkinshiliklerdi anıqlaw hám joǵa qoyıw ilajların belgilew de zárúrli áhmiyetke iye boladı. Básekiles ekonomikada finanslıq turaqlılıq kárxana jasawshańlıǵın támiyinlewdiń baslı faktori esaplanadı. Finanslıq turaqlılıqtı ósiriwdiń zárúrli faktorları retinde aktivlerdi finanslıq támiyinlew dáreklerindeki koefficientti tuwrı tańlaw, finanslıq támiyinlew natıyjeliligi, tólewge uqıplılıq, likvidlik, jumıs hám bazar aktivligin ósiriw ilajların kóriw esaplanadı. Aktivlerdiń hám paydanıń ósiwinde tólewge uqıplılıqtı támiyinlew máselesi finanslıq turaqlılıqta turadı. Usınıń sebebinen, aktivlerdiń-túsimniń- paydanıń ósiwine, olardıń ósiwindegi tıǵız baylanıslıqqa áhmiyet qaratıladı. Aktivlerdiń optimal dárejesi hám quramın qalıplestiriw, olardı finanslıq támiyinlewdiń maqul sheshimine keliw, aktivlerden nátiyjeli paydalanıw hám iskerlik natıyjeliligin tuwrı bahalawǵa finanslıq turaqlılıqtı támiyinlewde itibar qaratıladı.

Finanslıq turaqlılıqqa iye bolmaw júdá kóp máseleler hám qáwiplerdi payda etedi. Bul qáwipler finanslıq jaǵdaydıń turaqsızlıǵına, ekonomikalıq baǵınıshlılıqqa, básekilesliktiń túsip ketiwine alıp keledi. Finanslıq turaqlılıqtı támiyinlewdiń shólkemlestirilgen, texnikalıq, ekonomikalıq hám finanslıq múmkinshiliklerine zárúrli áhmiyet qaratıw kerek. Ekonomikalıq hám finanslıq múmkinshilikler júdá quramalı processler sistemasın izertlewde talap etedi. Bunda ásirese finanslıq támiyinlew múmkinshiliklerine áhmiyet qaratıw kerek. Kárxanadıń finanslıq múmkinshilikler birinshi orında turadı. Olardıń sheshimi bolsa ekonomikalıq hádiyse hám procesler, olardıń nátiyjesinde payda boladı. Usınıń sebebinen, birinshi náwbette resurslardıń alternativ quramlanıwına, olardan nátiyjeli paydalanıwǵa, iskerlik natıyjeliligine analizde bólek pát beriledi. Usınıń menen birge finanslıq jaǵday jáne onıń keleshekte ózgerisleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar bazası menen tekǵana kárxana basqarıwshı xızmetkerlerin emes, bálki sırtqı subyektlar (sherikler, Tovar jetkezip beriwshiler, qarıydarlar hám informaciya paydalanıwshılardıń keń sheńberi) informaciylar menen támiyinlew máselesine áhmiyet beriw zárúr. Finanslıq jaǵday, turaqlılıq boyınsha unamsız jaǵdaylar immuniteti qalıplestiriw ánsat keshetuǵın process emes. Finanslıq turaqlılıqtı támiyinlew tek kárxanadaǵı jaǵday menen ǵana jónlesetuǵın jaǵday emes. Onıń ushın álbette sırtqı faktorlar, makroekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlewdiń zárúrli faktorları da kárxanada unamlı natıyjelilikti támiyinlewge járdem beriw kerek. Finanslıq turaqlılıqtı ósiriw júzesinen neler qılıw kerek: Birinshiden, balanstıń tereń strukturalıq ózgerislerin ámelge asırıw kerek. Bunda tiykarǵı itibardı finanslıq támiyinlew dáreklerinde óz qarjıları deregi, menshikli kapital kólemin ósiriwge, onıń jámi finanslıq potencialdaǵı úlesin múmkinshilik dárejesinde asırıwǵa tiykarǵı itibardı qaratıw kerek. Bunıń birden-bir sheshimine dáslepki kapitaldı ósiriw, onıń iskerligi, natıyjeliligin támiyinlew tiykarında erisiletuǵın qosılǵan kapital, rezerv kapitalı hám paydanı ósiriw esabınan ǵana erisiledi. Ekinshiden, finanslıq turaqlılıqtı asiriwdiń zárúrli múmkinshilikleri rezerv hám qárejetlerdi optimallastırıw, olardıń islep shıǵarıw hám iskerlik ushın zárúrli bólegin qalıplestiriw, turıp qalıwlarǵa, artıqsha normalarda saqlanıwına jol qoymaw kiredi.

Finanslıq múmkinshiliklerdi asiriwda kreditorlar menen baylanıslardıń jaqsı joǵa qoyılǵanlıǵı da zárúrli orın tutadı. Finanslıq párawanlıqtıń balans elementları arqalı bahalawda tolıq finanslıq turaqlılıq, normal finanslıq turaqlılıq, turaqsız, krizis jaǵdayındaǵı finanslıq jaǵday dárejesine, kárxanadıń bir jaǵdaydan ekinshi jaǵdayǵa ótiwin quramalıq tárepten tereń izertlew hám anıq sheshimlerde múmkinshilik jaratıwshı juwmaqların qalıplestiriw menedjerlerdiń turaqlı itibarında bolıwı kerek. Finanslıq turaqlılıqtı támiyinlewde taǵı bir zárúrli tárep debitorlıq hám kreditorlıq minnetlemelerin aqılǵa say basqarıw múmkinshiliklerine qaratılıwı kerek. Olardıń aylanıwshańlıǵı hám aylanıw dáwirin dáwirli úyreniw tiykarında finanslıq múmkinshilikleri esap-kitap qılınıwı zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Молиявий менеджмент. Ўқув қўлланма. А. Юлдашев, И. Сирожидинов, М. Хусаинов. 2013. 63-бет / Financial management. Study guide. A. Yuldashev, I. Sirojiddinov, M. Xusainov. 2013. p.63;
2. Vedavinayagam Ganesan, An analysis of working capital management efficiency in elecommunication equipment industry, rivier academic journal, volume 3, number 2, fall 2007.pp.-1-10.;
3. S. Bayjanov, M. Saburova. Korxonaning debitorlik qarzarlari boshqarish. 2022-jul 20-21 may kúnleri Tashkent qalasında «Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida buxgalteriya hisobi, finanslıq hisobot, tahlil, auditorlik faoliyati va moliya-kredit mexanizmini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish» atamasındaǵı Respublika ilimiy-ámeliy konferenciya 43-46 betler;
4. S. Bayjanov, M. Saburova. Akcionerlik jámiyetleri finanslıq turaqlılıǵı. 2023-jul 12-aprel, Tashkent qalası, «Raqamli iqtisodiyot sharoitida buxgalteriya, tahlil va auditini rivojlantirishning dolzarb masalaları» atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya 421-422 betler;

Óndiris kárxanalarında finanslıq turaqlılıqtı támiyinlew jolları

Annotaciya: Bul maqalada óndiris kárxanalarındaǵı finanslıq turaqlılıq, natıyjelilik hám dáramatlılıq, finanslıq turaqlılıqtı támiyinlew baǵdarındaǵı ayırım pikir hám usınıslar berilgen.

Tayansh sózler: Finans, turaqlılıq, nátiyjelilik, dáramatlılıq, aktiv, kapital.

Пути обеспечения финансовой устойчивости производственных предприятий

Аннотация: В данной статье даны некоторые идеи и рекомендации в направлении обеспечения финансовой устойчивости, эффективности и рентабельности, финансовой устойчивости производственных предприятий.

Ключевые слова: Финансы, стабильность, эффективность, рентабельность, актив, капитал.

Ways to ensure financial stability in production enterprises

Abstract: In this article, some ideas and recommendations are given in the direction of ensuring financial stability, efficiency and profitability, financial stability of production enterprises.

Key words: Finance, stability, efficiency, profitability, asset, capital.

СОСТОЯНИЕ И ПУТИ РАЗВИТИЯ СФЕР УСЛУГ В РЕГИОНЕ ПРИАРАЛЬЯ

Аллаиязов Б.У.

Каракалпакский государственный университет

Социально-инфраструктурные отрасли включают в себя такие отрасли, как бытовое обслуживание населения, здравоохранение, отдых, туризм и спорт, образование, транспорт и связь, учреждения культуры, жилищно-коммунальное хозяйство, торговлю. Перечисленные отрасли существенно отличаются друг от друга по условиям производства и результатам. Еще более значительны различия между видами оказываемых отраслями услуг[1]. По объему и значимости среди услуг оказываемых населению, ведущее место принадлежит платным отраслям, далее занимает бесплатные и частично оплачиваемые населением услуги. Каждая из них имеет свою специфику и способствует совершенствованию использования времени населения, и они входят в так называемую непроеизводственную сферу. В таблице 1 все районы региона разделены на три группы по среднегодовому ВРП и установлена взаимосвязь между уровнем ВРП, по основным показателям комплексов и услугам и показывает, что больше половины ВРП произведено в районах I группы и по всем видам услуг на душу населения превышает 2 и более раз. Надо отметить, что в II и III группах по большинству услуг темп прироста намного превышает темпам прироста I группы[2]. Но абсолютный показатель ВРП по районам не отражает уровень развития, поэтому применяем относительные величины, т.е. субъектов региона группируем по среднегодовому ВРП на одного человека. Группировку производим по принципу трех уровней - сильноразвитый, среднеразвитый и слабо развитые районы.

Перечень оказываемых населению услуг постоянно расширяется, и продолжает расти, в прямой зависимости от расширения потребностей населения. В таблице 2 отражен уровень развития региона и услуг, а также их зависимость. Как видно из таблицы в I группу входит исключительно субъекты Хорезмской области (кроме г. Нукус), а по среднегодовому темпу прироста по большинству показателей субъекты II и III группы опережает темп прироста I группы более 10-15 %. В последние годы в регионе повышается уровень обслуживания населения, и увеличиваются потребности в услугах. За годы независимости объем платных услуг населению в регионе увеличился более чем в 50-60 раз и в последние годы возросло 2-х триллион сум.

За последние годы особенно интенсивно развивалась служба быта. Это в первую очередь связано с привлечением в обслуживание населения индивидуальных предприятий и организации независимо от их ведомственной принадлежности, и отказ от сложившихся административных запретов, а также внедрение принципов рыночных отношений. Именно эти обстоятельства явились главными в наращивании темпов роста и объемов бытовых услуг в регионе и т.д. Как известно, перевод экономики на рыночные методы хозяйствования уже продиктовали интенсивный поиск новых методов организации отраслей экономики. Не является исключением, и сфера обслуживания населения, в которой необходимо изучение не только отраслевой спецификации, но и условия, в которых под влиянием местных факторов формируются, и развиваются потребности жителей конкретных регионов в сервисном обслуживании[3]. Научное обоснование перспектив развития службы сервисного обслуживания предполагает необходимость изучения особенностей формирования спроса и потребностей населения на различные виды услуг с учетом специфических особенностей региона. В настоящее время регион, в частности Южные районы, относятся к числу наиболее трудоизбыточных районов. По различным методикам расчета доля незанятого населения здесь колеблется на уровне 6-8% и составляет 23,0-24,0 тыс.человек. Это в значительной мере обусловлено высокими темпами воспроизводства и малой мобильностью коренного населения, недостаточным уровнем развития производительных сил, и в первую очередь, производства товаров народного потребления, слабым развитием социальной инфраструктуры. Анализ развития сферы услуг и его территориальное размещение показывает, что численность населения и среднедушевые нормативы потребления услуг в регионе явно недостаточны. Это следствие недостатков размещения предприятий в сфере услуг и недоучет плотности населения по регионам. Обязательность учета плотности и особенностей расселения населения сельской местности при выборе форм размещения в них обслуживающих предприятия становится очевидной. Таким образом, в этих условиях при регулировании должно учитываться в первую очередь тяготение базы сферы обслуживания. Доля платных услуг, оказанная негосударственным сектором, составляет около 90,0% от общего объема и больше на 15,0 % в среднем, чем в предыдущие годы. Известно, что услуги, оказываемые населению осуществляются по формам собственности следующими хозяйствующими субъектами: государственная и негосударственная собственность (в т.ч. частная собственность граждан) на имущества.

Объём платных услуг, оказываемых населению, улучшается в динамике в абсолютном и относительном выражении. Лучший показатель имеют города Нукус и Ургенч, районы Богот, Ханка, Кошкупир, Гурлан, Кунград, Тахтакупир и др. В сфере услуг в Республике Каракалпакстан наибольшую долю имеет сфера транспорта (около 25,0%), торговля и общепит (20-22,0%), строительные услуги (10,0%), связь и информационные услуги (7 - 8,0%), финансовые (около 6,0%) и бытовые услуги (5,0-5,5%), остальные услуги находятся в одинаковых пределах и почти все виды имеют тенденцию возрастания, а по Хорезмской области наибольшую долю имеет сфера торговли и общепит (25,0-27,0 %), транспорт (18,0 %), строительный (8,0- 8,5 %). В субъектах региона в динамике существенных структурных изменений не имеется и находится приблизительно на одинаковом уровне. Группировка субъектов региона по среднегодовому показателю «Платные услуги населению» на 1 чел. за 2013-2022 гг. показывает, что половина субъектов региона намного отстает от показателей субъектов I группы, особенно это ощущается в транспортных и бытовых услугах (табл. 3), но среднегодовые темпы прироста находятся в одинаковых пределах.

Субъектам III группы, чтобы достичь уровня I группы, за счет внутренних резервов, необходимо увеличить объем услуг на 40-60 %.

Группировка по среднегодовому ВРП (за 2013-2022 гг.).

Таблица 1

Группы	Количество субъектов	ВРП		Платные услуги нас-ю		Торг. вкл. общепит		Строит-во жилья		Транспортные услуги		Бытовые услуги		Информ. связь, услуги		Объем средств образов. и здравоохранения		Субъекты регионов
		На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	
I. Высокий свыше 457,7 млрд. сум	9	4846,2	12,2	1002,3	13,5	725,1	10,1	362,8	12,6	155,7	18,4	147,6	25,7	192,2	23,1	98,7	16,4	Ургенч, Нукус, Ургенч р-н, Хазарасп, Ханка, Шават, Шават
II. Средний 457,7-264,4 млрд. сум	10	2412,7	11,2	521,3	12,9	309,8	14,1	229,6	10,2	74,9	15,3	90,1	26,2	114,4	25,2	59,3	20,4	Богот, Кошкупир, Янгиярак, Акударья, Беруни, Кунград, Туркмул, Хожейин, Элишхата
III. Низкий 264,4 и ниже 264,4-633,6	10	2216,4	12,8	523,6	12,8	136,7	19,2	151,9	16,2	71,3	16,1	77,8	23,9	120,4	31,7	42,1	24,8	Янгиярак, Канимкул, Караокек, Кегейин, Муйнак, Нукус р-н, Тахтакупир, Чимбай, Шуманай, Элишхата

Группировка по среднегодовому ВРП на 1 чел. (за 2013-2022 гг.)

таблица 2

Группы		ВРП			Платные услуги нас-ю		Торг. вкл. общепит		Строит-во жилья		Транспортные услуги		Бытовые услуги		Информ. связь, услуги		Объем средств образов. и здравоохранения		Субъекты регионов
		На 1 чел. в среднем	По группам в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в среднем	Средне год. темп прироста в %	
1		2	3	4	5	6	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
2840,0 и выше	11	4200,0	714,2	11,8	857,4	14,5	585,0	10,4	319,7	14,1	137,4	19,4	121,6	26,1	171,3	20,5	80,7	16,2	Ургенч, Нукус, Богот, Хазарасп, Ханка, Шават, Янгиярак, Янгиярак
2280,1-2835,3	6	2436,3	330,4	16,1	560,7	12,8	340,1	17,5	198,8	24,1	71,4	16,7	81,3	25,5	127,4	30,3	64,6	23,5	Кошкупир, Канимкул, Кунград, Муйнак, Нукус р-н, Тахтакупир, Акударья, Беруни, Караокек, Кегейин, Туркмул, Хожейин, Чимбай, Шуманай, Элишхата
2280,1 и ниже	9	1992,4	241,0	10,2	454,7	12,8	273,3	20,6	173,8	12,9	57,3	13,6	73,1	27,9	110,7	37,6	57,3	25,9	Янгиярак, Канимкул, Кунград, Муйнак, Нукус р-н, Тахтакупир, Акударья, Беруни, Караокек, Кегейин, Туркмул, Хожейин, Чимбай, Шуманай, Элишхата

Особенно улучшаются жилищно-коммунальные, а также транспортные услуги населению. В результате, особенно увеличивается жилищный фонд. Исходя, из вышеуказанного рассмотрим динамику и последовательность развития отдельных видов услуг за последние годы.

**Группировка по среднегодовому показателю «Платные услуги населению»
на 1 чел. за 2013-2022гг**

Таблица 3

Группы		Платные услуги населению		Транспортные услуги (населению)		Бытовые услуги		Информ. коммунал. услуги		Субъекты региона
		На 1 чел. в средн. тыс. сум.	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в средн. тыс. сум.	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в средн. тыс. сум.	Средне год. темп прироста в %	На 1 чел. в средн. тыс. сум.	Средне год. темп прироста в %	
1		2	3	4	5	6	7	8	9	12
585,3 и выше	13	819,7	14,2	126,1	18,6	119,4	25,3	158,7	21,7	г. Ургенч, г. Нукус, Богот, Турдан, Ургенч р-н, Хозарасп, Ханка, Хива, Шават, Янгиарык, Янгибазар, Кунград, Тахтакушир
514,1÷585,3	6	546,4	12,8	70,1	14,8	82,6	26,8	121,1	29,7	Кушкулдир, Канлыкуд, Муинак, Нукус р-н, Хожейли, Чимбай
514,1 и ниже	7	470,1	12,7	57,3	14,2	75,8	27,7	108,2	34,7	Амударья, Беруний, Караузак, Кегейли, Турткуль, Шоманай, Эдиккелья

Анализ развития транспортных услуг за последние годы показывает, что в регионах наблюдается интенсивное развитие. Основным показателем транспортных услуг является перевозка пассажиров (чел.) и пассажирооборот (чел.). В регионе за пять лет в среднем по всем видам транспорта перевезено 350-400 млн. человек, темп роста составляет 4-5 %, темп роста пассажирооборота на уровне 7-8 % и составляет в среднем 7500 млн. пассажир км. По региону транспортом частных владельцев пассажирооборот увеличился на 8-10 % ежегодно, их доля в общем объеме составляет ежегодно 90-95 %, и имеет положительную тенденцию. Надо отметить, что по всем показателям перевозок и пассажирооборот Республика Каракалпакстан отстает от показателей Хорезмской области почти на 45-50%. Свидетельством недостаточности развития автомобильного и других видов подвижного состава в отдельных местностях могут послужить слабая материально-техническая база транспортных отраслей, и недостаточное использование имеющегося парка.

В последние годы расширение сферы торгово-бытового обслуживания населения стало возможным благодаря углублению реформ социального развития, осуществляемых в Республике Узбекистан, развития рыночных механизмов и мобилизации ресурсов экономики и т.д. Перечень оказываемых населению услуг постоянно расширяется, и продолжает расти, в прямой зависимости от роста потребностей населения.

В последние годы оборот розничной торговли по региону возрос до пяти триллиона сум, ежегодный прирост составляет около 10,0 %. По формам собственности хозяйствующих субъектов доля розничного товарооборота негосударственных секторов составляет 99,9 процентов. Товарооборот субъектов из года в год увеличивается, в их составе, как выше отметили, негосударственные хозяйствующие субъекты имеют огромную долю в товарообороте и положительную тенденцию в динамике. Общий объем товарооборота и на душу населения по Хорезмской области по сравнению с Республикой Каракалпакстан превышает около 20%.

Объем розничного товарооборота определяется суммой объема розничной торговли торговых предприятий, объем продаж на рынках (организованный) и объема продаж неорганизованного (неофициального) сектора. Товарооборот неорганизованных (неофициальных) секторов ежегодно возрастает на 15-17 %. Их доля в общем товарообороте достигает до 12-15 %. В регионе объем и темпы роста розничного товарооборота из года в год увеличиваются, а объем на душу населения превышает в среднем 1,5 млн. сумм в год. Главным фактором для дальнейшего увеличения объемов торговли, роста товарооборота является увеличение выпуска готовых товаров в общем объеме производимой продукции и т.д.

В регионе, особое значение имеет удовлетворенность потребностей населения в продовольственных товарах и для дальнейшего развития рынка продовольственных товаров, и более полному удовлетворению потребностей населения необходимо: расширение площадей приусадебных участков населения; развитие материально-технической базы торговых организаций, обеспечивающие доставку, первичную переработку, хранение и реализацию без потерь сельскохозяйственной продукции; расширение и развитие сети торгово-посреднических фирм, и иных форм посреднической деятельности; повсеместное поощрение деятельности сельхозпроизводителей и скупщиков путем составления контрактных договоров по реализации излишней продукции по заранее согласованным ценам и т.д.

Все это будет содействовать развитию личных подсобных хозяйств граждан, и способствовать своевременной реализации выращенной сельскохозяйственной продукции в торговых сетях республики.

В составе ВВП доля продуктов малого бизнеса из года в год увеличивается, и достигла до 60,0 % (по стране 56,7 %), а из числа занятых в экономике 75,0% приходится на долю малого бизнеса. Надо отметить, что основные показатели малого бизнеса в Республике Каракалпакстан ниже, чем в Хорезмской области на 10-20%, что и требует глубокого анализа в этой области. За последние годы в экономике региона, из объема вложенных инвестиции в основной капитал, до 20,0 % вложен субъектами малого бизнеса, а объем в строительных работах составляет 80,5%. Для дальнейшего развития считаем, необходимым осуществить следующие мероприятия: развитие индивидуального и семейного предпринимательства, организация надомного труда, развития фермерских и дехканских хозяйств; совершенствование нормативных и правовых баз, защищающих права и гарантии; упрощение механизмов доступа и приобретений сырьевых и материальных ресурсов, увеличение их объема в биржах и торговых ярмарках. Для этого необходимо увеличить количество консалтинговых услуг, организовывать их на различных местах; увеличить количество филиалов лизинговых компаний, занимающихся обеспечением субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства мини-техниками, мини-средствами, мини-механизмами, мини-транспортом и т.д.; дальнейшее совершенствование путей предоставления финансовых средств в льготных условиях со стороны коммерческих банков и различных фондов; создать условия дальнейшего развития местных национальных промыслов; искать возможности для создания малых предприятий перерабатывающие сельскохозяйственные продукты, для их хранения, доставки к потребителям, т.е. фирмы, занимающиеся посредническими функциями, так как особенностью малых предприятий в секторе социальной инфраструктуры является нахождение их «в шаговой доступности», то наиболее редко встречающимися проблемами являются сложности с доставкой товара потребителю. В связи с этим наиболее распространенными стратегиями можно назвать стратегию минимизации издержек, а затем стратегии дифференциации и диверсификации.

Таким образом, ожидаемый эффект от внедрения концепции развития социальной инфраструктуры состоит в оптимизации и обеспечении доступности мер государственной поддержки и стимулирования субъектов в регионе, а также в увеличении количества объектов социальной инфраструктуры в регионе, в том числе на душу населения, что способствует приоритетному направлению развития социальной инфраструктуры – повышению качества и доступности оказываемых населению услуг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жамин В.А. Инфраструктура при социализме. / Вопросы экономики. 1977. - №2 - С. 15
2. Ткаченко А.А. Большая Российская энциклопедия. Том 11. М., 2008
3. Региональные исследования за рубежом [Под ред. Ю.М. Павлова, Э.Б. Алаева. М. Изд-во «Наука», 1973 - С.109

Аннотация: В статье рассматривается современное состояние оказываемых населению услуг, их виды и пути ее развития в регионе Приаралья. В конце даны перечень мероприятия которые необходимо осуществлять для дальнейшего развития сфер услуг населению.

Ключевые слова: сфера услуг, платные услуги, сфера обслуживания, транспортные услуги, торгово-бытовое обслуживание.

Аннотация: Maqolada Orolbo'yida aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlarning bugungi holati, ularning turlari va uni rivojlantirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Yakunda aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini yanada rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilishi zarur bo'lgan tadbirlar ro'yxati keltirilgan.

Калит сўзлар: xizmat ko'rsatish sohasi, pullik xizmatlar, xizmat ko'rsatish sohasi, transport xizmatlari, savdo va maishiy xizmatlar.

Annotation. The article examines the current state of services provided to the population, their types and ways of its development in the Aral Sea region. At the end, a list of measures that need to be implemented for the further development of public services is given.

Keywords: service sector, paid services, service sector, transport services, commercial and consumer services.

BYUDJET ESABINIŇ MILLIY STANDARTLARI HÁM XALIQ ARA STANDARTLARI BOYINSHA BYUDJET QARJILARI ESABINIŇ ÓZGESHELIKLERI

Turdiyeva G.O., Utepbergenov A.O.

Qaraqalpoq mamleketlik universiteti

Keyingi jillarda mámleketimiz byudjet hám salıq siyasatında alıp barılıp atırǵan reformalar sharayatında byudjet shólkemlerin byudjetten finanslıq támiynlewdi qısquartırıw ushın alıp barılıp atırǵan ilajlar, byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı fondları áhmiyetiniń joqarı ekenligin kórsetip atır. Buǵan baylanıslı qabıl qılınıp atırǵan normativ-huqıqıy tiykarlar alıp barılıp atırǵan jumıslar bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı.

O'zbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyevtiń 20 oktyabr 2023-jıl májilisinde 2024 jıl ushın byudjettiń tiykarǵı baǵdarlarında ayrıqsha toqtaıp ótıp, "mámleket byudjeti dáramatların kóbeytiw, qárejetlerdi optimallastırıw boyınsha hár bir tarawdıń, tarmaq hám aymaqlar kesiminde ámeldegi rezerv hám múmkinshilikler hár tárepleme analiz etildi. Áwele, iri sanaat tarmaqlarında qárejetli kemeytiw arqalı ózine túser bahasın kemeytiw boyınsha anıq wazıypalar belgilendi. Mısalı, usı jıldıń bir ǵana tórtinshi shereginde 349 iri sanaat kárxanasında 2,1 trillion swm qárejetlerdi kemeytiw múmkinligi esap-kitap etilgen. Bul islerdi sistemalı dawam ettiriw ushın húkimetke kelesi jıldı iri tarmaqlarda ózine túser bahasın 15-20 procent kemeytiw boyınsha programmalar" islep shıǵıwına itibar qarattı[2].

Aymaqlardın daramat bazasın keñeytiw máselesine toqtalıp ótildi. Atap aytqanda, tómén quwatda islep atırǵan kárxanalarǵa kómek berip, olardı tolıq quwatqa shıǵarıw ilajları belgilendi. Isbilermenlikti rawajlantırıp, salıq bazasın keñeytiw, artıqmashılıqlar beriw arqalı “jasırın ekonomika”ni kemeytiw zárúrlıǵı ayıldı. Bizge belgili, salıq stavkaları tóménletiliwi yamasa ayırım salıqlar biykar etiliwi menen byudjetke túsetuǵın pul qarjıları álbette azayadı. Buni nátiyjeli salıq administraciyası arqalı saplastırıw hám byudjet turaqlılıǵındı támiyinlew múmkin. Byudjet atqarıwı processinde Mámleket byudjeti qarjıları hám byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı qarjıları dúzliwi hám de sarıplanıwın úziksiz esapqa alıw, olardı hújjetlestiriw hám informaciyalardı sistemalı qalıplestiriw ushın byudjet shólkemlerinde buxgalteriya esabı islengen. Byudjet qarjılarının maqsetke muwapıq hám nátiyjeli paydalanıw, byudjet deficitligin aldın alıw aktual máselelerden biri esaplanadı. “Álbette, Mámleket byudjeti ólshewsiz emes, aqshalardı qattı tejew, belgilengen maqset ushın hám aqılǵa say isletiwdi támiyinlew zárúr. Bul - hámmege ayqın hám biykarlap bolmaytuǵın haqıyqat”- deydi Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev óz sózinde[3].

Byudjet shólkemleri byudjet qarjılarının tiykarǵı dereǵı esaplanıp, mámleket byudjeti qárejetlerin quraydı hám qárejetler smetasi tiykarında byudjetten finanslastırıladı. Sonıń menen birge, byudjet shólkemi nızamshılıǵına muwapıq byudjetten tısqarı aqshalar derekleri hám paydalanıw baǵdarları kórsetilgen halda byudjetten tısqarı aqshalar boyınsha smetalar sheńberinde qárejetlerdi ámelge asıradı. Ózbekstan Respublikası mámleket sektorında buxgalteriya esabı hám esabatın jetilistiriw Byudjet sistemasında ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri retinde belgilendi hám kontseptsiya qabıllandı. Kontseptsiyaǵa kóre Byudjet esabı standartların qabıllaw belgilendi[4]. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartların mámleketlerde qóllaw jáne de joqarı sapalı finanslıq esabatlar mámleket sektori iskerligi nátiyjelerin bahalawǵa úlken múmkinshilik jaratadı, informaciyalardı ashıqlıǵın asıradı, Byudjetke finanslıq esap hám statistikalıq esabatlardı joqarı dárejede integraciyanıwın támiyinleydi, informaciyalardıń isenimliliǵı hám tolıqlıǵın esabınan mámleket aktivlerin nátiyjeli basqarıw imkaniyatın beredi, finanslıq esabatlardı basqa mámleketler finanslıq esabatları menen salıstırıw múmkinshiliǵı jaratıladı, xalıq aralıq munasábetlerdi globalıasıwı sharayatında mámleket minnetlemeleri qanday ekenliǵı hám onı óz resursları menen qanday basqarıp atırǵanlıǵı sonıń menen birge finanslıq jaǵdayın túsiniw tiykarında shet el, xalıq aralıq investitsiyaları kolemin asıwı hám donorlik qarjıların kóbeyiwı imkaniyatın beredi. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı Xalıq aralıq Standartları pútkil jáhanda jáne de keńlew paydalanılıp atır hám tán alınıp atır. Hátte bir neshe mámleketler Mámleket sektorında buxgalteriya esabı Xalıq aralıq Standartların óz standartları sıyaqlı ózgerislersiz isletip atır, ayırımları bolsa mámleket ózgesheliklerinen kelip shıǵıp ózgerislerdi kiritpekte

Byudjet esabı - byudjet sisteması pul qarjıların esapqa alınatuǵın, pulda kórsetilgen aktivler hám minnetlemelerdiń, sonıń menen birge usı aktivler hám minnetlemelerdi ózǵertiriwshi operatsiyalardıń jaǵdayı tuwrısındaǵı informaciyanı toplaw, dizimnen ótkeriw hám ulıwmalastırıwıń tártipke salınǵan sisteması bolıp tabıladı. Byudjet esabı standartı - Byudjet esabın júrgiziwge belgilengen talaplardı sáwlelendirgen hújjet bolıp tabıladı. Byudjet esabı standartı milliy hám de xalıq aralıq standartlarǵa bólinedi. Ózbekstan Respublikası “Byudjet kodeksi”ne[1] muwapıq Byudjet esabın birden-bir kórinisi Byudjet esabının xalıq aralıq standartlarına, sonıń menen birge basqa nızam hújjetlerine muwapıq belgilenedi. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları (MSBEXS) - mámleket sektorındaǵı shólkemlerde (mámleket qatnasıwındaǵı kommerciya kárxanalarından tısqarı) joqarı sapada jáhán standartları tiykarında finanslıq esabatlardı dúziw boyınsha xalıq aralıq kólemde ulıwmaqabil etilgen qaǵıydalar bolıp tabıladı. Byudjet atqarıwı processinde aktivler hám minnetlemelerdiń, sonıń menen birge usı aktivler hám minnetlemelerdi ózǵertiriwshi operatsiyalardıń jaǵdayı tuwrısındaǵı informaciyanı toplaw, dizimnen ótkeriw hám ulıwmalastırıwıń tártipke salınǵan sisteması bolǵan byudjet esabın júrgiziwge qoyılǵan birden-bir talap byudjet esabı standartları belgileydi. Atap aytqanda byudjet shólkemlerinde esap siyasatın qalıplestiriwge qoyılatuǵın talaplar, esap ob'ektler (tiykarǵı qurallar, rezervler hám basqalar)di tán alıw normativleri, bahalaw, esabatlarda sáwlelendiriw normaların belgilep beredi. Byudjet esabı standartlarınń bólimleri tómendegilerden ibarat:

- Esap ob'ekti - Esap ob'ektin anıqlaw, ulıwma túsiniqler;
- Esap ob'ektin tán alıw - Esap ob'ektin esabat elementlerine ótkeriw tártipleri;
- Esap ob'ektin bahalaw - Esap ob'ektin bahalaw usılların qóllaw boyınsha usınıslar hám de talaplar ;
- Finanslıq esabatda sáwlelendiriw
- Esap ob'ekti haqqında informaciyalardı finanslıq esabatda ashıp beriw hám sáwlelendiriw tártibi.

Byudjet esabı hám esabatı sistemasın tártipke salıwshi mámleket organı - Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı esaplanadı hám Byudjet esabı standartların tastıyıqlaydı. Ózbekstan Respublikası mámleket sektorında buxgalteriya esabı hám esabatın jetilistiriw byudjet sistemasında ámelge asırılıp atırǵan reformalardı tiykarǵı baǵdarlarınan biri retinde belgilendi hám kontseptsiya qabıllandı. Kontseptsiyaǵa kóre Byudjet esabı standartların qabıllaw belgilendi. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları xalıq aralıq buxgalterlar awqamı quramındaǵı Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları Keńesi tárepinen islep shıǵıladı. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları Keńesi aǵzalrı Xalıq aralıq buxgalterlar awqamı tárepinen tayınlanadı. Jámi 18 aǵza bolıp 15 aǵzası xalıq buxgalterlar awqamı tárepinen, 3 ewi jámiyetshilikten usınıs etiledi. Keńestiń jámiyetshilik aǵzalrı hár qanday shaxstan yamasa shólkemnen usınıs etiliwi múmkin. Bunnan tısqarı Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları keńesine sheklengen muǵdarda mámleket sektorında finanslıq esabatqa qatnası bar organlardan gúzetshiler tayınlanadı hám olar jıynalısta pikir bildiriw huquqıǵa iye biraq dawıs beriw huquqıǵa iye emes. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları Keńesi tárepinen másłáhát gruppası shólkemlestiriledi hám olar jumısshı gruppası esaplanıp dawıs beriw huquqınan paydalanmaydı.

Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları pútkil jáhanda finanslıq esabat standartlarınıń jaqınlasıwında, shártlesiwinde hám jáne de jaqsılanıwında zárúrli rol oynadı. Olardan tómendegi maqsetlerde paydalanıladı: kópshilik mámleketlerde esap hám esabatqa qoyılatuǵın milliy talaplar ushın tiykar bolıp xızmet etiw; esap hám esabatqa salıstırǵanda óz talapların islep shıǵıp atırǵan bólek mámleketler ushın xalıq aralıq etalon retinde isletiliwi; esaptı júrgiziwdе tolıq paydalanıw ushın qabıl qılıw (standartlardan ózgertiwlersiz paydalanıw)[6].

Jáhán ámeliyatında mámleket sektorı ushın buxgalteriya esabınıń kassa metodu, modifikaciyalastırılǵan kassa metodu, modifikaciyalastırılǵan esaplaw hám esaplaw usılı metodu bar[7].

Mámleket sektorı ushın buxgalteriya esabınıń kassa metodında barlıq hádiyselerdi pul qarjılarınıń háreketi boyınsha dizimnen ótkeriw názerde tutıladı.[5] Bunda aktivler hám minnetlemelerge tiyisli kóplegen hádiyseler buxgalteriya esabı sheńberinde esapqa alınbay qaladı. Usı metod sharayatında satıp alıńǵan tiykarǵı qurallar satıp alıp kelingennen keyin qárejetlerge qosıp jiberiledi. Esap beriw jılı tawsılǵannan keyin keyingi jıldıń birinshi ayında júz bergen hám aldınǵı esap beriw jılına tiyisli barlıq hádiyseler tawsılǵanlıq boyınsha esap beriw jılına tiyisli dep qabıl etiledi, bul dáwir ishinde aldınǵı esabat jılında qabıl etilgen barlıq minnetlemelerdi mámleket tolıq ótkerip beredi hám mámleket Byudjetke aldınǵı esap beriw jılında alıwı kerek bolǵan dáramatların aladı. Bul tártiptegi esabatlar mámleket sektorı ushın buxgalteriya esabınıń esaplaw metodu boyınsha dúzilgende de saqlanıp qaladı. Bul bolsa qanday da dárejede aktivler hám minnetlemelerdi bahalaw imkaniyatın jaratadı. Bul bolsa esaptı ańsatlastırıp imkaniyatın beredi hám de mámleket sektorı ushın buxgalteriya esabınıń esaplaw metodına ótiwdi talay ańsatlastıradı.

Mámleket sektorı ushın buxgalteriya esabınıń esaplaw metodında júz bergen barlıq hádiyseler júz bergen waqıtta tán alınadı. Bul metod qollanılganda tiykarǵı qurallar satıp alıp kelingennen keyin qárejetlerge qosıp jiberiw tártibi ámel asırılmaydı. Barlıq aktivler bahası olardan paydalanıw dáwiri dawamında olardıń xızmet etiw múddetine proporcional túrde tozıw esaplanıp, bul tozıw summası qárejetlerge amortizatsiya retinde qosıp barıladı.

Joqarıda aytilǵanlardan kórinip turıptı, mámleket sektorında kassa metodına tiykarlanǵan buxgalteriya esabı júrgizilgende júz bergen hádiyseler boyınsha pul aǵımlarınıń kelip túsiwi yamasa pul qarjılarınıń tóleniwi waqıtında tán alınsa, mámleket sektorında esaplaw metodına tiykarlanǵan buxgalteriya esabı júrgizilgende júz bergen hádiyseler aktivlerdiń bahası hám minnetlemelerdiń summası payda bolǵan yamasa olardıń ekonomikalıq ma'nisi ózgergen waqıtta tán alınadı. Mámleket sektorı ushın buxgalteriya esabınıń esaplaw metodında aktivlerdiń sap bahası kóbeyiwshi hádiyseler dáramatlar dep, aktivlerdiń sap bahasınıń kemeytiriwshi hádiyseler bolsa qárejetler dep tán alınadı. Mámleket basqarıw sektorınıń aktivleri sap bahası hám de olar iskerliginiń nátiyjeleri bolıp mámleket basqarıw sektorınıń aktivleri bahası menen minnetlemeleri summası ortasındaǵı parq esaplanadı. Esaplaw metodu finanslıq esabatlar olar aldına qoyılǵan maqset hám wazıypalardı orınlawı ushın esaplaw usılı boyınsha dúziliwi kerek. Bul usılǵa muwapıq, waqıya hám hádiyseler olar ámelge asırılıwı menen tán alınıwı (pul berilgende yamasa alıńǵanında emes) hám finanslıq esabatda olar ámelge asırılǵan dáwirde sáwlelendiriwi kerek. Esaplaw principine qaray dúzilgen esabat tekǵana ótken waqıya hádiyseler, bálkim shólkemniń tólewı kerek bolǵan minnetlemeleri, alıwı kerek bolǵan ekonomikalıq resursları haqqında maǵlıwmatlar beredi. Sonday etip, paydalanıwshılar ekonomikalıq qararlar qabıllawı ushın zárúrli informaciyanı usınıw múmkinshiligi payda boladı.

Esaplaw usılıdaǵı Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları esaplaw (finanslıq esabatlar olar aldına qoyılǵan maqset hám wazıypalardı orınlawı ushın esaplaw usılı boyınsha dúzilisi kerek) hám de iskerlikti úzliksizligi (finanslıq esabat ádetde shólkem iskerlik kórsetyaptı hám operatsion iskerligin bunnan keyin da dawam ettiredi degen shama tiykarında dúziledi) principlerge tiykarlanǵan. Esaplaw usılına tiykarlanǵan finanslıq esabat quramı: finanslıq jaǵdayı haqqında esabat; iskerliginiń finanslıq nátiyjeleri haqqında esabat; sap aktiv/kapital ózgeriwi haqqında esabat; pul qarjıları háreketi haqqındaǵı esabat; tastıyqlanǵan byudjet.

Finanslıq jaǵdayı haqqında esabatda usınıs etiletuǵın informaciya - tiykarǵı qurallar, investitsion kóshpelis mülk, materiallıq emes aktivler, finanslıq aktivler, investitsiyalar, rezervler, almasıwıız mámleketlerden tushum (salıq hám transfertlar), valyuta almasıwınan túsimler, pul qarjıları hám pul ekvivalentleri, tólenetuǵın salıqlar hám transfertlar, valyuta almasıw tólemleri, rezervlerden ibarat.

- Iskerliginiń finanslıq nátiyjeleri haqqında esabatda usınıs etiletuǵın informaciya

- túsım, finanslıq támiynlew boyınsha qárejetler, úlesli metodta esapqa alınatuǵın awqam shólkemlerin profit yamasa deficitge úlesi, aktivlerdi shıǵıp ketiwi yamasa minnetlemelerdiń tamamlaw boyınsha salıq tólegenge shekemgi payda hám zıyan, profit yamasa deficitdan ibarat.

- Sap aktiv/kapital ózgeriwi haqqında esabatda usınıs etiletuǵın informaciya - esabat dáwiri proficit i yamasa deficit, túsimler hám qárejetler elementları boyınsha kompleksinen ibarat. Ámeldegi nızamshılıqqa muwapıq byudjet shólkemlerinde buxgalteriya esabı esaplaw usılında júritiliwi názerde tutılǵan. Búgingi kúnde mámleketimizde Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları tiykarında buxgalteriya esabı hám esabatı sistemasın jetilistiriw kontseptsiyasına muwapıq byudjet esabınıń standartları joybarları islep shıǵılıp atır hám de tiyisli tarawdıń qánigeleri qatnasıwında muxokamalardan ótkerilmekte. Házirgi kúnde Byudjet esabı standartların qabıl etiliwi usın tómendegilerdi itibarǵa alıw lazım: Buxgalteriya esabın júrgiziw boyınsha milliy nızamshılıq talapların itibarǵa alıw; Artıqsha qárejetlersiz buxgalteriya hám finans xızmetkerlerin tayarlaw, oqıtıwdı shólkemlestiriw; Ámeldegi avtomatlastırılǵan buxgalteriya programmasın (Uzasbo) bir neshe kisi ózgertiw hám qosımshalar menen paydalanıw; Jańa ózgerisler procesin shólkemlestiriwdi ańsatlastırıp imkaniyatın beredi. Byudjet esabınıń 1-sanlı "Esap siyasatı" hám 2-sanlı "Birden-bir schyotlar rejesi" atlı standartları Ózbekstan Respublikası Ádillik ministrliginen dizimnen ótkerildi. Byudjet esabınıń 1-sanlı "Esap siyasatı" atlı standartı Usı Standarttıń maqseti esap siyasatın tańlaw hám ózgertiwler kirgiziw kriteriyaların, sonıń menen birge byudjet shólkemleri tárepinen byudjet esabın hám finanslıq esabatı dúziw, esap siyasatındaǵı ózgerisler tuwrısındaǵı informaciyanı ashıp beriwden ibarat. Standart byudjet

shólkemleriniń finanslıq esabatlarına bolǵan isenimlilik dárejesin hám málim bir udayı tákirarlanatuǵın finanslıq esabatların, sonıń menen birge basqa byudjet shólkemleriniń finanslıq esabatların óz-ara salıstırıw dárejesin asırıwǵa mólsherlengen. Byudjet shólkemlerinde esap siyasatın tańlaw hám qóllaw, esap siyasatına ózgerislerdiń esabın júrgiziw hám de finanslıq esabatlardı dúziwde qollanıwı kerek. Byudjet esabınıń 2-sanlı “Birden-bir schyotlar rejesi” atlı standartı qazna bólimleri, finans orgarlari, mámleket hám basqa maqsetli fondları shólkemleri, barlıq byudjet shólkemlerine qollanıladı[8]. Birden-bir schyotlar jobası finanslıq esabat elementlerine muwapiq gruppalaştırılǵan aktivler, minnetlemeler, dáramatlar, qárezetler, kapital hám finanslıq nátiyjeni ózinde ishine aladı. Qazna bólimleri, mámleket maqsetli fondları organlar Ózbekstan Respublikasınıń byudjet sisteması byudjetleriniń hám basqa byudjetten tısqarı fondlarınıń hám de byudjet shólkemleri finanslıq-xojalıq iskerliginiń byudjet esabın birden-bir schyotlar rejesine muwapiq júrgizedi.. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları esaplaw usılında qollanılatuǵın (39 ta) hám de kassa usılında qollanılatuǵın Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartınan ibarat.

Keste. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları

1	Finanslıq esabattı usınıs etiliwi (Presentation of Financial Statements)
2	Pul qarjıları háreketi tuwrısındaǵı esabat (Cash Flow Statements)
3	Esap siyasatı, esaptaǵı bahalawda ózgerisler hám qáteler (Accounting Policies, Shańes in Accounting Estimates and Errors)
4	Valyuta kursları ózgerislerin tásiiri (The Effects of Shańes in Foreign Exchange Rates)
5	Qarızlar boyınsha sarf etiwler (Barrowing Costs)
6	Konsolidaciyalashgan hám bólek finanslıq esabat (Consolidated and Separate Financial Statements)
7	Birlesken shólkemlerge investiciyalar (Investments in Associates)
8	Qospa iskerlikte qatnasıw (Interests in Joint ventures)
9	Almaslaw boyınsha túsimler (Revenue from Exchange Transactions)
10	Giperinflıyaciya sharayatında finanslıq esabat (Financial Reporting in Hyper inflationary Economies)
11	Qurılıs shártnaması (Construction Contracts)
12	Zapaslar (Inventories)
13	Ijara (Leases)
14	Esabat sánesinen keyingi hádiyseler (Events after the Reporting Date)
15	Finanslıq qurallar :informaciyanı ashıp beriw hám usınıw (Financial Instruments: Disclosure and Presentation)
16	Investitsion kóshpes mülk (Investment Property)
17	Tiykargı qurallar (Property, Plant and Equipment)
18	Segment boyınsha esabat (Segment Reporting)
19	Rezervler, shártlı minnetlemeler hám shártlı aktivler (Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets)
20	Baylanıslı tárepler boyınsha maǵlıwmattı ashıp beriw (Related Party Disclosures)
21	Aylanısta bolmaǵan pul qarjılarındaǵı aktivlerdi qádirsizleniwi
22	Mámleket basqarıwı sektorındaǵı finanslıq esabat informaciylardı ashıp beriw (Disclosure of information about the General Government Sector)
23	Almasıwsız mámilelerden túsım (Salıq hám transfertlar) (Revenue from Nan-Exchange Transactions (Taxes and Transfers))
24	Finanslıq esabatda byudjet informaciyların usınıw (Presentation of Budget Information in Financial Statements)
25	Xızmetkerlerdi xoshametlew (Employee Benefit)
26	Aylanba pul qarjılarındaǵı aktivlerdi qádirsizleniwi (Impairment of Cash-Generating Assets)
27	Awıl xojalıǵı (Agriculture)
28	Finanslıq instrumentler: informaciyanı usınıw (Financial Instruments: Presentation)
29	Finanslıq instrumentler: tán alıw hám bahalaw (Financial Instruments: Recognition and Measurement)
30	Finanslıq instrumentler: informaciyanı ashıp beriw (Financial Instruments: Disclosures)
31	Materiallıq emes aktivler (Intangible Assets)

Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları tiykarında ishki standart qabıl etken mámleketler: Avstraliya, Latviya, Finlandiya, Ullı Britaniya, Jańa Zellandiya, Frantsiya, Kanada, Singapur, Chili, Kolumbiya, AQSh hám Shvetsiya. Bul mámleketlerde Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları talapları tiykarında milliy esap standartları qalıplestirilgen. Joqarıda keltirip ótilgen mámleketler ishinde Ózbekstandı Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları tiykarında ishki standartların qabıl qılıp atırǵan mámleketler qatarına qosıw múmkin. Ózbekstanda mámleket sektorında buxgalteriya esabın reformalastırıw basqıshpa-basqısh xalıq aralıq dárejede ulıwma qabıl etilgen normalarga sáykeslentirilmekte. Bul basqıshda mámleket sektorında esap hám esabat kassa usılında esaplaw usılı elementlerinen paydalangan túrde júritiledi:

- Finans (ǵáziynexanashılıq) shólkemleri - kassa usılında

- Byudjet shólkemleri - esaplaw usılında

Bunda:

1. Ámeldegi byudjet esabın kassa usılında júrgiziw usılın saqlaǵan túrde basqıshma basqısh mámleket sektori buxgalteriya esabında reformalarnı ámelge asırıw;

2. Mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartlarındaǵı esaplaw usılına tiykarınan byudjet esabı standartların qabıllaw tiykarında byudjet shólkemlerinde finanslıq esap hám esabattı, sonıń menen birge mámleket aktivleri hám minnetlemeleri esabı, mámleket maqsetli fondları esabın jetilistiriw názerde tutıladı.

Soni atap kórsetiw zárúr 2014 jıl 1 yanvardan ámelge kiritilgen “Byudjet kodeksi”da byudjet esabı hám esabatın júrgiziw usılı byudjet esabınıń standartlarına muwapıq belgileniwi bólek kórsetip ótilgen. Búgingi kúnde mámleket sektorında buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartları tiykarında buxgalteriya esabı hám esabatı sistemasın jetilistiriw kontseptsiyasına muwapıq byudjet esabınıń standartları joybarları islep shıǵılıp atır hám de tiyisli tarawdın qánigeleri qatnasıwında dodalawdan ótkerilmekte.

ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi qonuni, 2014 y
2. O‘zbekstan Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevtiń 2023 jılda Byudjetniń tiykarǵı bagdarların kórip shıǵılıwı. <https://president.uz/uz/lists/view/6783>
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi hám inson manfaatlarını ta‘minlash - yurt taraqqiyoti hám xalq farovonligining garovi. - Toshkent: «O‘zbekstan» NMIU, 2017. - 48 b.
4. Mehmonov S. Budjet esabı. O‘quv qo‘lланma. - T.: «Fan hám texnologiya». 2012. 352 b.;
5. Mehmonov S. hám Ubaydullayev D. «Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya esabı». Darslik. –T.: «Sano - standart». 2013. 454 b.;
6. «Public Budgeting Systems «9th Edition by Robert D. Lee Jr., Ronald W. Johnson, Philip G. Joyce Hardcover: 656 pages Publisher: Jones & Bartlett Learning; 9 edition Language: English
7. «Financial Management in the Public Sector: Tools, Applications and Cases 3rd Edition Wang Paperback: 216 pages Publisher: Routledge; 3 edition (March 7, 2014) Language: English
8. Mehmonov S., Bayjanov S., Ismaylov Q., Turdieva G Byudjet esabı. Sabaqlıq T.: Innovacion Ziyoy 2022, 440 b

Byudjet hisobiniń milliy standartları va xalqaro standartları bo‘yicha byudjet mablag‘ları hisobiniń xususiyatlari

Rezyume Usbu maqolada byudjet faoliyati bilan bog‘liq bolgan ularning hisobini yuritishda nafaqat milliy va xalqaro standartları ham qollay olish imkoniyati va xalqaro standart turlariga alohida etibor qaratilgan. Jahon amaliyotidagi byudjet hisobi standartları bilan uyğunlashtirish uchun yangi qabul qilingan byudjet hisobi standartlarını, ularning mohiyatiga, qollash amaliyoti boyicha takliflari berilgan. Yangi qabul qilinayotgan byudjet hisobi №2 standartidagi schyotlar rejasi, uning mazmun va mohiyati ochib berilgan

Tayanch sózlar: davlat byudjeti, standartları, byudjet mablag‘i, kassa usuli, hisoblash usuli

Особенности бюджетного учета: национальные стандарты и учет бюджетных средств по международным стандартам

Резюме: В данной статье особое внимание уделено возможности использования не только национальных и международных стандартов и видов международных стандартов в бухгалтерском учете, связанном с бюджетной деятельностью. В целях гармонизации со стандартами бюджетного учета, имеющимися в мировой практике, даются предложения по практике применения вновь принятых стандартов бюджетного учета и их сущности. Раскрыты план счетов принятого стандарта бюджетного учета № 2, его содержание и сущность.

Ключевые слова: государственный бюджет, нормативы, объем бюджета, кассовый метод, расчетный метод.

Features of budget accounting: national standards and accounting of budget funds according to international standards.

Summary: This article pays special attention to the possibility of using not only national and international standards and types of international standards in accounting related to budgetary activities. In order to harmonize with the standards of budget accounting available in world practice, proposals are given on the practice of applying the newly adopted standards of budget accounting and their essence. The chart of accounts of the accepted budget accounting standard № 2, its content and essence are disclosed.

Key words: state budget, standards, budget volume, cash method, calculation method.

AWIL XOJALIĞINDA INNOVACIYALIQ ÓZGERISLERDI QOLLAP-QUWATLAWDA SHET EL TÁJIRIYBELERI

Inyatov A., Salieva G.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sońǵı jıllarda gúzetilip atırǵan suw jetispewshilik jaǵdayları hám ishki irrigaciya tarawların tiykarǵı bólegi jaramsız jaǵdayǵa kelgenligi suwǵarılatuǵın egin jerleriniń meliorativlik jaǵdayınıń jamanlasıwına hám jıllar dawamında paydalanıwdan shıǵıp qalıwǵa alıp kelgen.

«Rawajlangan mámleketler tájiriybesi tiykarında baǵlardı ósiriwge, palız hám kartoshka tuqımların egiwge hám olardı jıynap alıwǵa arnalǵan texnikalardıń joqlıǵı, fermer, diyhan xojalıqlarına janılǵı-maylaw zatlar, mineral tóginler, tuqım jetkerip beriw, kesellik hám ziyankeslerge qarsı gúresiw jumıslar talap dárejesinde shólkemlestirilmege» - dep atap ótken edi Prezidentimiz óz bayanatında [1]. Respublikada jıllar dawamında irrigaciyalıq hám melioratsiyalıq jaǵdaydın jamanlasıwı nátiyjesinde paydalanıwdan shıǵıp qalǵan jerlerdi basqıshpa-basqısh qayta paydalanıwǵa engiziw, jer astı suw zapaslarınan nátiyjeli paydalanıw, suw únemlewshi texnologiyalardı engiziw hámde ishki irrigaciya tarawların rekonstruksiyalaw arqalı suwdın ısırap bolıwın kemeytiw, sonday-aq, bunday jumıslarda quwatlı investorlardın qatnasın támiynlew kerek.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jılı 17-apreldegi “Awıl hám suw xojalıǵı mámleketlik basqarıw sistemasın túpten jetilistiriw ilájları haqqında»ǵı Pármannın ornlanıwın támiynlew boyınsha Ózbekstan Respublikası suw xojalıǵı ministrliǵı tárepinen suw resurslarınan nátiyjeli hám únemli paydalanıwdı joǵa qoyıw hám eginlerdi suwǵarıwda resursúnemlewshi innovaciyalıq texnologiyalardı engiziw boyınsha sistemalı jumıslar alıp barılmaqta. Bunda, ásirese, tamshılalıp suwǵarıw texnologiyasına óz aldına itibar qaratılmaqta.

Ótken jılı mámleketimizde 30 mıń gektar maydanda tamshılalıp suwǵarıw texnologiyaları ornalıdı. Sonın 11 mıń 221 gektarı goza, 17 mıń 147 gektarı baqshılıq hám júzimshilik, 1 mıń 429 gektarı basqa awıl xojalıǵı egin maydanları.

Sonin menen birge, otken jili respublikamızda 12,6 mln gektar maydanda plyonka tosep, 43,5 mln gektar maydanda trubalar arqali, 1150 gektardan ziyat maydanda jamgırlatıp suwğarıw texnologiyası engizildi.

Özbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jılı 27-dekabrde qabıllanğan “Paxta shiyki-zatın jetistiriwde tamshilatıp suwğarıw texnologiyalarınan keń paydalanıw ushın qolaylı jaǵdaylar jaratıwǵa tiyisli keshiktirip bolmaytuǵın ilajlar haqqında»ǵı qararında tamshilatıp suwğarıw texnologiyaları engizilgen hár bir gektar paxta maydanına mámleket esabınan 8 million sum subsidiya beriw belgilengen edi. Pármangá tiykarlanıp, otken jili tamshilatıp suwğarıw texnologiyasını engizgen 195 xojalıq júrgiziwshi subektlerge 92 milliard sum subsidiya ajratıldı [2]. Suw xojalıǵı ministrliǵı hár jılı 200 mln gektar maydanda tamshilatıp suwğarıw texnologiyasını engiziwdi hám jaqın 10-jıllıqta usınday texnologiya qollanılatuǵın egin maydanların 2 million gektarǵa jetkeriwdi jobalastırǵan.

Suw xojalıǵı ministrliǵı sistemasında jámi 1 mln 687 nasos stansiyalarında 5 mln 285 agregat bar bolıp, respublikamızdaǵı jámi 4,3 mln.gektar suwǵarılatuǵın maydanlardın 2,3 mln.gektarı usınday nasos stansiyaları arqalı suwǵarıladı. Nasos stansiyalarında energiya únemlewshi qurılmaların ornatılıwı esabınan otken jılı 5,5 mlrd. kVt. elektr energiyası jumsaldı hám aldınǵı jılǵa salıstırǵanda 422 mln.kVt.soat elektr energiyasını únemlewge erisildi.

«Awıl xojalıǵın diversifikaciyalaw, jer-suw resurslarınan jánede durıs paydalanıw, eksportbap ónimlerdi jetistiriw arqalı diyxanlardın dáramatın asırıw boyınsha alıp barılıp atırǵan sistemalı jumslarımız da áste-aqırın óz nátiyjesin bermekte. Mısalı, otken jılǵa 96 mln gektar hasıldarlıǵı pás maydanlarda paxta hám gálle ornına 32 mln gektar jerde kapusta, hár qıylı palız hám náller egildi hám bul maydanlardan alınǵan mınlaǵan tonna ónimler eksport etildi. Sonday-aq, 11 mln gektarda intensiv baǵlar hám jańa júzimzarlar, 1 mln 500 gektarda teplitsalar payda etildi. Bul boyınsha Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsia, Rossiya, Qıtay, Qubla Koreya, Turkiya, Vetnam hám Indoneziya mámleketleriniń aldınǵı tájiriybelerinen keń túrde paydalanıwǵa óz aldına itibar qaratıldı» - dep atap kórsetken edi mámleketimiz Prezidenti SHavkat Mirziyoev óziniń awıl xojalıǵı miynetkeshleri kunine arnalǵan bayanatında [3].

Koreya xalıqaralıq birge islesiw agentliǵı (KOICA) menen imzalanǵan shártnamaǵa muwapıq, respublikamızdın tiykarǵı suw obektlerine zamanagóy “Smart Water” (Aqıllı suw) sistemasin engiziw názerde tutılǵan. Bul joybar Koreya xalıqaralıq birge islesiw agentliginiń grant qarjıları esabınan finanslastırılmaqta. Joybar boyınsha, respublikamızdın 61 obekti (16 suw saqlaǵıshlar hám 45 kanal)ǵa derektegi suw jumsalıwın real waqıt rejiminde (onlayn) gúzetiw imkaniyatın beriwshi sistema ornattıldı. “Smart Water” sistemasiniń zamanagóy qurılımları obekttegi suw jumsalıwı, klimat, jawıngershilik hám basqada maǵlıwmatlardı foto hám videomateriallar formasında onlayn rejiminde avtomatlasqan túrde ministrlikte shólkemlestirilgen jalǵız monitoring hám gúzetiw orayına uzatıp turadı. 2022-jılǵa shekem usı sistemanı 400 suw alıw orınlarına engiziw názerde tutılǵan.

Agrosanoat kompleksi hám azıq-awqat támiynatı tarawındaǵı joybarlardı ámelge asırıw agentliginiń tiykarǵı wazıypası shet el finans shólkemleriniń grant hám kredit qarjıların engiziw hám isbilermenlik tarawına baǵdarlawdan ibarat. Tiykarınan, sharwashılıq, miywe-palızshılıq, intensiv baqshılıq, tamshilatıp suwğarıw sistemasin engiziw, miywe-palız ónimlerin saqlaw ushın muzlatqıshlı saqlaǵıshlar qurıw, miywe-palızlardı qayta islew, sortlaw hám upakovkalaw texnologiyaları, sonday-aq, zamanagóy teplitsalar qurıw sıyaqlı jumslar óz ishine aladı.

Awıl xojalıǵın kompleks túrde rawajlandırıw, tarawǵa innovaciyalıq texnologiyalardı keńinen engiziw, ónimlerdın eksportın asırıw házirgi kúnniń aktual máseleleri bolıp sanaladı. Keyingi jıllarda awıl xojalıǵında túpkillik reformalar, strukturalıq ózgerisler ámelge asırılmaqta. Tarawda bazar qatnasıqların engiziw, qayta islew hám eksport infrastrukturasın rawajlandırıw boyınsha júdá kóp jumlar islengen. Fermer hám diyxanlardın dáramatın asırıw maqsetinde jańasha sistema engizilip, kóplegen aktual máseleler sheshilip berilmekte hám jeterli muǵdarda qarjı ajratılmaqta. Ásirese, awıl xojalıǵında innovaciyalıq texnologiyalar, ilimiy islenbeler, aynıqsa, tamshilatıp suwğarıw texnologiyasını keńinen engiziw máselesine óz aldına itibar qaratılmaqta.

Koreya Respublikası Xalıqaralıq innovaciyalıq indeksinde 12-orındı iyelep, Yaponiya, Italiya, Finlyandiya sıyaqlı mámleketlerinen de joqarı orında turadı. Blumberg Innovaciyalıq Indeksi reytinginde bolsa ilimiy izertlewler, joqarı bilimlendiriw sisteması hám patent háreketi boyınsha dúnyada jetekshi orındı iyeleydi. Koreya mámleketlik statistika komitetiniń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, búgingi kúnde 3,35 millionnan aslam adam hám orta innovaciyalıq kárxana háreket etpekte, bunday dizimge alınǵan xojalıq júrgiziwshi subektlerdin 99,9 payızın quraydı. Óz gezeginde, xalıqtı jumıs penen támiynlew dárejesi bolsa 87,7 payızdı quraydı. Bul innovaciyalıq isbilermenlikti qollap-quwatlaw, ásirese jaslardın startap joybarların iske túsiriwde ózine say qolaylı jaǵdaylardın jaratılıwı arqalı erisilgen nátiyjeleri bolıp tabıladı. Házirgi kúnde Özbekstan Respublikası Innovaciyalıq rawajlanıw ministrliǵı Qubla Koreya tájiriyesine súyengen túrde startap ekosistemasın jolǵa qoyıw, kishi hám orta biznesti rawajlandırıw arqalı 2030-jılǵa Özbekstannın Xalıqaralıq innovaciyalıq indeksinde jetekshi 50 mámleketler qatarınan orın iyelewge erisiwdi támiynlew názerde tutılmaqta. Özbekstan Respublikası Innovaciyalıq rawajlanıw ministrliǵı Qubla Koreya menen birgelikte Memorandumnıń imzalanıwı kishi hám orta biznes hámde innovaciyalıq isbilermenlikti qollap-quwatlaw boyınsha ózara tájiriye almasıw, eki mámleket ortasında qospa joybarlar, institucional hám kárxanalararalıq birge islesiwlerdi qollap-quwatlaw, innovaciyalıq biznes ekosistemasın rawajlandırıw, ásirese, biznes inkubatorlar, klasterler hám “biznes perishteler” xızmetlerin shólkemlestiriw boyınsha qospa joybarlardı qollap-quwatlaw, ilim, tálim, kishi hám orta biznes integraciyasın rawajlandırıw boyınsha tájiriye almasıw, Gyongi dóretiwshilik ekonomika hám innovaciya orayı hámde “Yashnabad” innovaciyalıq texnoparkleri ortasında birge islesiw jolǵa qoyılardı.

Búgingi kúnde **AQSH** awıl xojalıǵı ónimdarlıǵı kórsetkishi boyınsha dúnya júzinde birinshi orında turadı. Jańa innovaciyalıq sheshimlerdin engiziliwi, tarawdaǵı jańadan jetiskenlikler, arnawlı bilimlendiriw imkaniyatları, sonday-aq, mámleketniń maqsetke baǵdarlanǵan siyasatı hám awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw ushın qolaylı xawa-rayı jaǵdayın jaratıw fermerlerge kemirek qárezet hám miynet arqalı kóbirek hasıl alıw imkanın beredi. 1982-jıldan baslap AQSHdaǵı awıl xojalıǵı ónimdarlıǵı 50 payızǵa arttı. Barlıq kriteriyalar boyınsha, awıl xojalıǵı házirgi kúnde Amerikaniń eń iri biznes

tarawlarının biri bolip esaplanadi. AQSHda mámleket ekonomikasının úlken óndiris kólemin kórsetetugin arnawlı atama – «agrobiznes» ataması payda boldı. Házirgi kúnde Ózbekstan húkmeti turmıstın eń áhmiyetli tarawlarının biri bolğan awıl xojalıǵı tarawında jańa innovaciyalıq texnologiyalardı engiziw zárúrligi kórsetilmekte. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl, 17-apreldegi «Awıl xojalıǵı tarawında mámleket basqarıwı sistemasın jetilistiriw ilájları haqqında»ǵı PF-5708-sanlı pármanınıń orınlanıwın támiynlew ushın tarawda bir qansha jumıslar ámelge asırılmaqta. Házirgi kúnde awıl xojalıǵında innovaciyalıq resursúnemlewshi texnika hám jańa texnologiyalardı qollaw, aqıllı awıl xojalıǵı (Smart agriculture) hám sanlı agroteknologiyalardı engiziw tiykarǵı maqsetlerdiń biri bolıp tabıladi. Sonlıqtan-da, hár qıylı halıqaralıq kompaniyalar menen birgelikte mámleketke innovaciyalıq texnologiyalardı alıp kiriw boyınsha shártnamalar dúzilmekte. Agrosanaatti rawajlandırıwda eń tiykarǵı faktor – kerekli hám sapalı texnikadan paydalanıw bolıp tabıladi. Endigiden bılay awıl xojalıq texnikaların islep shıǵarıw boyınsha dúnyada birinshilerden bolğan John Deere ónimleri Ózbekstanda 2017-jıldan beri Landtech rásmiy dilerlik kompaniyası tárepinen usınılmaqta. Biraq Ózbekstan Respublikası Prezidenti SHavkat Mirziyoevtnıń óziniń baslaması menen 2017-jıldan baslap alıp barılğan keń kólemli reformalardan keyin, innovaciyalıq texnologiyalarga talap sezilerli dárejede arttı. Jergilikli bazargá kirip kelgenine eki-úsh jıl bolsa da kompaniya ónimlerine bolğan talap kúnnen-künge aspaqta.

John Deere (Deere & Company) – awıl xojalıǵı, toǵayshılıq, qurılıs, irrigaciya, baqshılıq texnikaları, traktorlar, iri kombayn mashinaları, ekskavatorlar, paxta teriw mashinaları hám basqa da kóplegen texnikalardı islep shıǵarıw boyınsha dúnyada jetekshi esaplanadı. Kompaniya sonday-aq, úlken kólemli avtomobiller ushın dvigateller islep shıǵarıw menen de shuǵıllanadı. Kompaniya tek Tashkentte ǵana emes, al Ózbekstannıń hár qıylı wlayatlarında da ózleriniń servis orayların ashıwdı maqset etip qoyǵan. Atap aytqanda, 2020-jıldan baslap Jizdaq, Andijan, Qarshı qalalarında dúnya standartlarına sáykes keletugin servis orayları ashıladi. 2021-jılǵa kelip Buxara, Samarqant hám Surxandarya wlayatlarında servis orayları ashılıwı jobalastırılmaqta. Ol jerde kompaniya qanıǵeleri hámde usı tarawda oqıp atırǵan studentler, sonday-aq, jergilikli texnikaǵa qızıǵıwshı jaslar dı oqıtıp, jańa jumıslar orınların jaratıp jobalastırılǵan. John Deere kompaniyasınıń abzallıq tárepi–texnikaǵa “AMS System” jasalma joldas baylanısların ornatiw arqalı anıq túrdegi diyhanshılıq sistemasınıń bar ekenliginde. Texnika avtomatlasqan rejimde maydangá islew beriwı múmkin, úskeneleriniń islew processindegi barlıq jaǵdaylardı qashılıqtan turıp baqlap barıw imkaniyatına iye.

Mámleketimizde suwdı únemlew texnologiyaların engiziw boyınsha jeterlishe jumıslardıń alıp barılmaı atırǵanlıǵı sebepli mınlaǵan kilometr uzınlıqtaǵı kollektor drenajlarǵa úlken kólemdegi qarjılar jumısalmaqta.

Izrayl mámleketiniń tájiriybesine qaray awıl xojalıǵı tamshılalıp suwǵarıwǵa maslasqanlıǵı sebepli bir kilometr de kollektor drenaj tarmaǵı hám sorlangan maydanları joq, sonlıqtan-da melioratsiya ilájlarına ulıwma qárejet jumısalmaıdı. Suwdı únemlewshi texnologiyadan paydalanıw esabınan 50-60 payız suwdı únemlewge boladı. Tek bir ǵana kóshpeli iyilewsheń trubalardan paydalanıw arqalı suwdı 10-15 payızǵa, tamshılalıp suwǵarıw bolsa 35-65 payızǵa shekem únemlew múmkinshiligin beredi. Solay etip, 2019-2021 jıllarda paxta-toqımashılıq klasterleri hám fermerlerdiń paxta maydanlarında tamshılalıp suwǵarıw texnologiyasını engiziw kólemin keńeytiriw zárúrligin keltirip shıǵaradı. Awıl xojalıǵı kompleksindegi eń tiykarǵı máselelerdiń biri eksportbaı miywe-palız ónimlerin jetistiriw hám onı eksport etiw bolıp tabıladi. Sonlıqtan-da, hár bir aymaq penen eksport boyınsha jobalardı kúnbe-kún belgilep, sistemalı túrde orınlaw wazıypası qoyılıwı kerek hám kelesi jıl eksportı ushın miywe-palız eginlerin egiw boyınsha jobalardıń dúziliwı kerek. Ózbekstannıń klimat jaǵdayında ertepiser ónimlerdi jetistiriw múmkinshiligi bar. Báhár aylarında shet el mámleketlerde olarǵa talap asadı. Usınday imkaniyatlardan ónimdarlı paydalanıp Rossiya, Qıtay, Qubla Koreya, Indiya, Yaponiya hám basqada mámleketler bazarına awıl xojalıǵı ónimleriniń eksportın kóbeytiw boyınsha jumıslardı alıp barıw kerek. Eksport mámleketimiz siyasatınıń eń áhmiyetli, tiykarǵı baǵdarlarınń biri bolıp tabıladi. Sonlıqtan-da, hár bir wázirlikler hám mákeme eksporttı rawajlandırıwları kerek. Awıl xojalıǵı tarawlarına investiciyalardı, ásirese, tikkeley shet el investiciyaların tartıw kerek.

Ulıwma alǵanda, mámleketimizde 2025-jılǵa deyin tamshılalıp suwǵarıw texnologiyası engizilgen maydanlardı 200 mın gektar, keyingi 10 jılǵa 1 million gektargá jetkeriw [4] jobalastırılıwı itibargá ılayıq. Sebebi bizde eń kóp suw sarplanatuǵın taraw awıl xojalıǵı bolıp tabıladi.

Solay eken, tarawda suw hám basqa da resurslardı únemlep paydalanıw, jer fondınan, suwdan hám basqa resurslardan paydalanıw mádeniyatın jetilistiriw úlken áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Qishloq xo'jaligi xodimlari kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagı nutqi» «Halq so'zi» gazetasi, 10 dekabr 2017 yil.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jılı 17-apreldegi «Awıl hám suw xojalıǵı mámleketlik basqarıw sistemasın túpten jetilistiriw ilájları haqqında»ǵı Pármanı. Lex.uz.
3. «Rizq-ro'zimiz bunyodkori bo'lgan qishloq xo'jaligi xodimlari mehnatini ulug'lash, soha rivojini songi bosqichga ko'tarish – asosiy vazifamizdir» nomli O'zbekiston Respublikası Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Qishloq-xo'jaligi xodimlari kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagı nutqi. «Halq so'zi» gazetasi, 2017 yil, 10-dekabr 248-son.
4. O'zbekiston Respublikası Prezidentining 28.01.2022 y. PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

Qishloq xo'jaligida innovatsion o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlashda xorijiy tajribalar

Резюме. Maqolada hozirgi kunda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida innovatsion o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlashda xorijiy tajribalaridan samarador foydalanish orqali agrosanaat sohasining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari bayon etilgan.

Tayanch so'zlar: qishloq xo'jaligi, innovatsion o'zgarishlar, xorijiy tajribalar, iqtisodiy samaradorlik.

Зарубежный опыт поддержки инновационных изменений в сельском хозяйстве

Omillarning natijaga birgalikdagi ta'sir kuchi zichligi ko'pomillikorrelyatsiyaindeksi bilan aniqlaniladi:

$$R_{y x_1 x_2 \dots x_p} = \sqrt{1 - \frac{\sigma_{qol}^2}{\sigma_y^2}}.$$

Ko'p omilli korrelyatsiya indeksining qiymati [0,1] oralig'ida yotadi va u juft korrelyatsiya indeksining eng katta qiymatidan katta yoki unga teng bo'lishi kerak, ya'ni:

$$R_{y x_1 x_2 \dots x_p} \geq r_{y x_i} (max) \quad (i = \overline{1, p}).$$

Standartlashtirilgan masshtabdagi tenglama uchun ko'p omilli korrelyatsiya indeksini quyidagicha yozish mumkin:

$$R_{y x_1 x_2 \dots x_p} = \sqrt{\sum \beta_i r_{y x_i}}.$$

Korrelyatsiyaning xususiy koeffitsienti(indeksi) ynatijaviy belgiga x_i – omilni, qolgan omillar o'zgarmagan holda ta'sir kuchini o'lchaydi va u quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$r_{y x_i x_1 x_2 \dots x_p} = \sqrt{1 - \frac{1 - R_{y x_1 x_2 \dots x_p}^2}{1 - R_{y x_1 x_2 \dots x_{i-1} x_{i+1} \dots x_p}^2}},$$

yoki quyidagi rekkurent formula bilan hisoblanadi:

$$r_{y x_i x_1 x_2 \dots x_p} = \frac{r_{y x_i x_1 \dots x_{p-1}} - r_{y x_p x_1 x_2 \dots x_{p-1}} \cdot r_{x_i x_p x_1 x_2 \dots x_{p-1}}}{\sqrt{(1 - r_{y x_p x_1 x_2 \dots x_{p-1}}^2)(1 - r_{x_i x_p x_1 x_2 \dots x_{p-1}}^2)}}$$

Korrelyatsiyaning xususiy koeffitsientlari [-1,1] oralig'ida o'zgaradi. Tuzilgan modelning sifatini determinatsiya koeffitsienti(indeksi) baholaydi. Ko'p omilli determinatsiya koeffitsienti ko'p omilli korrelyatsiya indeksi kvadratiga teng: $R_{y x_1 x_2 \dots x_p}^2$.

Tuzatilganko'pomillideterminatsiyaindeksi erkinlik darajasi sonini e'tiborga oladi va quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\hat{R}^2 = 1 - (1 - R^2) \frac{n-1}{n-m-1},$$

bu erda n - kuztuvlar soni,

m -omillar soni.

Ko'p omilli regressiya tenglamasining ahamiyatligi Fisherning F-kriteriyasi

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} \cdot \frac{n - m - 1}{m}$$

yordamida baholanadi.

XususiyF-kriteriya tenglamada har bir omilning ishtirokini statistik axamiyatligini baholaydi. Umumiy ko'rinishda x_i omil uchun xususiy F-kriteriya quyidagicha aniqlaniladi:

$$F_{xususiy y x_i} = \frac{R_{y x_1 \dots x_i \dots x_p}^2 - R_{y x_1 \dots x_{i-1} x_{i+1} \dots x_p}^2}{1 - R_{y x_1 x_2 \dots x_p}^2} \cdot \frac{n-m-1}{1}.$$

Toza regressiya koeffitsientlarini Styudent t-kriteriyasi yordamida baholash quyidagi ifodaning qiymatini hisoblashga olib keladi:

$$t_{b_i} = \frac{b_i}{m_{b_i}} = \sqrt{F_{x_i}}.$$

bu erda $m_{b_i} - b_i$ regressiya koeffitsientining o'rtachakvadratik xatoligi, u quyidagi formula bilan aniqlanishi mumkin:

$$m_{b_i} = \frac{\sigma_y \cdot \sqrt{1 - R_{y x_1 \dots x_p}^2}}{\sigma_{x_i} \cdot \sqrt{1 - R_{x_i x_1 \dots x_p}^2}} \cdot \frac{1}{\sqrt{n-m-1}}.$$

Ko'p omilli regressiya tenglamalarini tuzishda omillarning multikollinearlik muammosi yuzaga kelishi mumkin, ya'ni omillarning o'zaro chiziqli bog'lanish darajasi yuqori bo'lishi holatlari. Bunday holatlarda ko'p omilli regressiya natijalari tuzilgan modelni ishonchli emasligiga olib keladi.

Omillarning multikollinearligini tekshirish uchun omillar bo'yicha juft korrelyatsiya koeffitsientlari matritsasi tuzilib uni determinanti hisoblanadi. Uchta o'zgaruvchili regressiya tenglamasi uchun

$$Det|R| = \begin{vmatrix} R_{x_1 x_1} & R_{x_2 x_1} & R_{x_3 x_1} \\ R_{x_1 x_2} & R_{x_2 x_2} & R_{x_3 x_2} \\ R_{x_3 x_1} & R_{x_3 x_2} & R_{x_3 x_3} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix} = 1,$$

bo'lsa, ya'ni birga qancha yaqin bo'lsa o'zgaruvchi omillarning multikollinearlik darajasi shunchalik past bo'ladi, aksincha

$$\text{Det}|R| = \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 1 \end{vmatrix} = 0,$$

bo'lgan holatda omillararo korrelyatsiya kuchli, multikollenearlik darajasi yuqori bo'lib, regressiya tenglamasining ishonchlilik darajasi past deb hisobdanadi.

Ko'p omilli regressiya tenglamalari parametrlarining qiymatlarini hisoblash uchun EKKU qo'llaniladi. Buning uchun qoldiq dispersiya *gomoskedastik* bo'lishi talab etiladi, ya'ni x omilning har bir qiymati uchun qoldiq ε_i bir hil dispersiyaga ega bo'lishi kerak. Agar mazkur shart bajarilmasa qoldiq dispersiya *geteroskedastik* bo'ladi, ya'ni qoldiq dispersiyalar o'zaro teng bo'lmaydi:

$$\sigma_{\varepsilon_i}^2 \neq \sigma_{\varepsilon_j}^2 \neq \sigma^2, \quad j \neq i.$$

Ko'p omilli regressiya tenglamasiga erkli o'zgaruvchi sifatida sifat ko'rsatkichlari kiritilishi mumkin (masala.n: kasb, jins, ma'lumot, ob-havo sharoiti va x.k). Regression modelga bu kabi o'zgaruvchilarini kiritish uchun ularni tartiblab biror qiymat berilishi kerak, ya'ni sifat o'zgaruvchilari miqdor o'zgaruvchilarga aylantiriladi. Bunday ko'rinishdagi almashtirilgan o'zgaruvchilar ekonometrikada "*sohta(fiktiv) o'zgaruvchilar*" deb nomlanadi.

Masala.n, modelga "ma'lumot" iborasi sohta o'zgaruvchi kiritilayotgan bo'lsa, uni quyidagicha belgilash mumkin:

$$z = \begin{cases} 1 - \text{oliy ma'lumotli} \\ 0 - \text{o'rta maxsus ma'lumotli} \end{cases}$$

Sohta o'zgaruvchilarning ta'sirini ahamiyatligi haqidagi xulosani t-kriteriyasidan foydalanib chiqarish mumkin.

Masala.Shahardagi 30 ta oila bo'yicha jon boshiga kunlik o'rtacha daromad(y), bitta ishlovchining o'rtacha kunlik ish haqi(x_1) va ishsizlarning o'rtacha yoshi(x_2) haqida ma'lumotlar berilgan(1-jadval).

1-jadval

Belgilar	O'rtacha qiymat	O'rtacha kvadratik chetlanish	Chiziqli juft korrelyatsiya koeffitsienti
Jonboshigakunlik o'rtachadaromad, mingso'm, y	86,8	11,44	-
Bittaishlovchining o'rtachakunlikishhaqi, mingso'm, x_1	54,9	5,86	$r_{yx_1} = 0,8405$
Ishsizlarning o'rtachayoshi, yosh, x_2	33,5	0,58	$r_{yx_2} = -0,2101$ $r_{x_1x_2} = -0,1160$

y ning x_1 va x_2 omil belgilar bilan chiziqli ko'p omilli regressiya tenglamasi $y = a + b_1x_1 + b_2x_2$ ko'rinishga ega. Uning parametrlarini hisoblash uchun o'zgaruvchilarni standartlashtirish usulidan foydalanamiz va tuzilishi kerak bo'lgan tenglamani standartlashtirilgan masshtabda yozamiz:

$$t_y = \beta_1 t_{x_1} + \beta_2 t_{x_2}.$$

β_1, β_2 -koeffitsientlarning qiymatlarini quyidagi formulalar bilan hisoblaymiz:

$$\beta_1 = \frac{r_{yx_1} - r_{yx_2} \cdot r_{x_1x_2}}{1 - r_{x_1x_2}^2} = \frac{0,8405 - 0,2101 \cdot 0,116}{1 - 0,116^2} = \frac{0,8161}{0,9865} = 0,8273.$$

$$\beta_2 = \frac{r_{yx_2} - r_{yx_1} \cdot r_{x_1x_2}}{1 - r_{x_1x_2}^2} = \frac{-0,2101 + 0,8425 \cdot 0,116}{1 - 0,116^2} = \frac{-0,1126}{0,9865} = -0,1141.$$

Koeffitsientlarning qiymatlarini o'rinlariga qo'yib quyidagi tenglamani olamiz:

$$t_y = 0,8273 t_{x_1} + 0,1141 t_{x_2}.$$

Oddiy shakldagi tenglamani tuzish uchun b_1 va b_2 parametrlarni hisoblash uchun β_i dan b_i ga o'tkazadigan formuladan foydalanamiz:

$$\beta_i = b_i \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y}; \quad b_i = \beta_i \frac{\sigma_y}{\sigma_{x_i}}.$$

$$b_1 = 0,8273 \frac{11,44}{5,86} = 1,6151; \quad b_2 = -0,1141 \frac{11,44}{5,80} = -2,2505.$$

a parametrning qiymatini hisoblaymiz:

$$a = \bar{y} - b_1 \bar{x}_1 - b_2 \bar{x}_2 = 86,8 - 1,6151 \cdot 54,9 + 2,2505 \cdot 33,5 = -73,52.$$

Yuqoridagilardan foydalanib oddiy ko'rinishdagi regressiya tenglamasini yozamiz:

$$y_{x_1x_2} = -73,52 + 1,62x_1 - 2,25x_2$$

x_1 va x_2 o'zgaruvchilarning y ga nisbiy ta'sir kuchini tavsiflash uchun o'rtacha elastiklik koeffitsientini hisoblaymiz:

$$\bar{E}_{yx_j} = \bar{b}_j \frac{\bar{x}_j}{\bar{y}}.$$

$$\bar{E}_{yx_1} = 1,62 \frac{54,9}{86,8} = 1,03\%, \quad \bar{E}_{yx_2} = -2,25 \frac{33,5}{86,8} = -0,87\%.$$

O'rtacha ish haqi (x_1) 1 %ga o'zgarishi bilan jon boshiga o'rtacha daromadni (y) o'zining o'rtacha darajasiga nisbatan 1,03 %ga ko'payishiga olib keladi; ishsizlarning o'rtacha yoshi (x_2) 1 yoshga o'sganda jon boshiga o'rtacha daromad o'zining o'rtacha darajasidan 0,87 %ga kamayadi.

Ko'rinib turibdiki o'rtacha ish haqining jon boshiga o'rtacha daromadga ta'sir kuchi, ishsizlarning o'rtacha yoshini ta'sir kuchiga nisbatan katta ekan.

Bog'lanish kuchi haqidagi xuddi shunday xulosaga β_1 va β_2 lar qiymatlarining modullarini taqqoslash natijasida ham kelimiz:

$$|\beta_1| = |0,8273| > |\beta_2| = |-0,1141|.$$

$\bar{E}_{yx_j}$ va β_i larni taqqoslashda olingan natijaga omillarning ta'sir kuchlaridagi farqlanishni quyidagicha tushunish kerak: elastiklik koeffitsienti o'rtachalarning nisbatidan kelib chiqadi, ya'ni $\bar{E}_{yx_j} = \bar{b}_j \frac{\bar{x}_j}{\bar{y}}$,

β_i - koeffitsientlar esa o'rtacha kvadratik chetlanishlar nisbatidan kelib chiqadi

1. Chiziqlixususiykorrelyatsiyakoeffitsientlari rekkurent formulalar yordamida hisoblanadi:

$$r_{yx_1x_2} = \frac{r_{yx_1} - r_{yx_2}r_{x_1x_2}}{\sqrt{(1 - r_{yx_2}^2) \cdot (1 - r_{x_1x_2}^2)}} = \frac{0,8405 - 0,2101 \cdot 0,116}{\sqrt{(1 - 0,2101^2)(1 - 0,116^2)}} = 0,8404,$$

$$r_{yx_2x_1} = \frac{r_{yx_2} - r_{yx_1}r_{x_1x_2}}{\sqrt{(1 - r_{yx_1}^2) \cdot (1 - r_{x_1x_2}^2)}} = \frac{-0,2101 + 0,8405 \cdot 0,116}{\sqrt{(1 - 0,8405^2)(1 - 0,116^2)}} = -0,2092,$$

$$r_{x_1x_2y} = \frac{r_{x_1x_2} - r_{yx_1}r_{yx_2}}{\sqrt{(1 - r_{yx_1}^2) \cdot (1 - r_{yx_2}^2)}} = \frac{-0,116 + 0,8405 \cdot 0,2101}{\sqrt{(1 - 0,8405^2)(1 - 0,2101^2)}} = 0,1144.$$

Agar juft va xususiy korrelyatsiya koeffitsientlarini taqqoslab ko'rsak omillar orasidagi bog'lanish ($r_{x_1x_2} = -0,116$)kuchsiz bo'lganligi sababli juft va xususiy korrelyatsiyalar bir biridan kam farq qiladi degan xulosaga kelimiz.

Juft va xususiy korrelyatsiya koeffitsientlari asosida olingan xulosalar ustma-ust tushadi:

$$r_{yx_1} = 0,8405; \quad r_{yx_2} = -0,2101; \quad r_{x_1x_2} = 0,1160;$$

$$r_{yx_1x_2} = 0,8404; \quad r_{yx_2x_1} = -0,2092; \quad r_{x_1x_2y} = 0,1144.$$

r_{yx_j} va β_j koeffitsientlarni qo'llab chiziqli ko'p omilli korrelyatsiya koeffitsientini hisoblaymiz:

$$R_{yx_1x_2} = \sqrt{r_{yx_1} \cdot \beta_1 + r_{yx_2} \cdot \beta_2} = \sqrt{0,8405 \cdot 0,8273 + 0,2101 \cdot 0,1141} = \sqrt{0,7193} = 0,8481.$$

y ning x_1 va x_2 omillarga bog'liqligi yuqori deb baholanadi, jon boshiga o'rtacha daromadning 72% variatsiyasi modelda hisobga olingan omillar: o'rtacha ish haqi va ishsizlarning o'rtacha yoshi variatsiyasi bilan tavsiflanadi. Modelga kiritilmagan boshqa omillar u ning umumiy variatsiyasining 28%ni tashkil etadi.

3. Umumiy F-kriteriyaregressiyatenglamasiningvabog'lanishzichligiko'rsatkichi

($R^2 = 0$)ningstatistikahamiatliligihaqidagiH₀gipotezanitekshiradi:

$$F_{\text{haq}} = \frac{R_{x_1x_2}^2}{1 - R_{yx_1x_2}^2} : \frac{m}{n - m - 1} = \frac{R_{x_1x_2}^2}{1 - R_{yx_1x_2}^2} \cdot \frac{n - m - 1}{m} = \frac{0,7193}{0,2807} \cdot \frac{27}{2} = 34,6;$$

$$F_{\text{jadv}} = 3,4; \quad \alpha = 0,05.$$

F_{jadv} va F_{haq} larni taqqoslaganda, $F_{\text{jadv}} = 3,4 < F_{\text{haq}} = 34,6$ bo'lganligisababli H₀ gipotezani rad etish kerak degan xulosaga kelimiz. $1 - \alpha = 0,95$ ehtimollik bilan tenglamani va haqiqatda x_1 va x_2 omillarni ta'siri natijasida hosil bo'lgan bog'lanish zichligi ko'rsatkichi $R_{yx_1x_2}$ ni statistik ma'nodorligi haqida xulosa qilamiz.

F_{x_1} va F_{x_2} xususiy F-kriteriya x_1 va x_2 omillarni ko'p omilli regressiya tenglamasida ishtirokini statistik ahamiyatliligini va bir omilni ikkinchi omildan so'ng tenglamaga kiritish maqsadga muvofiqligini baholaydi, ya'ni F_{x_1} omilni modelga x_2 omil kiritilgandan so'ng tenglamaga kiritish maqsadga muvofiqligini baholaydi. Mos ravishda F_{x_2} omilni modelga x_1 omil kiritilgandan so'ng kiritish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

$$F_{x_1\text{haq}} = \frac{R_{yx_1x_2}^2 - r_{yx_1}^2}{1 - R_{yx_1x_2}^2} \cdot \frac{n - m - 1}{1} = \frac{0,8481^2 - 0,8405^2}{1 - 0,8481^2} \cdot \frac{30 - 2 - 1}{1} = 64,9.$$

$$F_{\text{jadv}} = 4,21; \quad \alpha = 0,05.$$

F_{jadv} va F_{haq} larni taqqoslab, $F_{\text{jadv}} = 3,4 < F_{x_1\text{haq}} = 64,9$ bo'lganligisababli x_1 omilni modelga x_2 omildan so'ng kiritish kerak degan xulosaga kelimiz. F_{x_2} omilni qo'shimcha kiritish hisobiga o'sib borishi muhim emasligi haqidagi H₀ gipotezani rad etamiz va x_1 omilni x_2 omildan so'ng kiritish maqsadga muvofiqligi statistik ma'qullanganligi haqidagi xuloaga kelimiz. x_2 omilni x_1 omildan so'ng modelga kiritish maqsadga muvofiqligini F_{x_2} tekshiradi.

$$F_{x_2\text{haq}} = \frac{R_{yx_1x_2}^2 - r_{yx_2}^2}{1 - R_{yx_1x_2}^2} \cdot \frac{n - m - 1}{1} = \frac{0,8481^2 - 0,2101^2}{1 - 0,8481^2} \cdot \frac{30 - 2 - 1}{1} = 1,234.$$

F_{x_2haq} ning qiymatini kichikligi x_2 omilni modelga x_1 omildan so'ng kiritilishi hisobiga $\eta_{x_1}^2$ ning o'sishi statistik ma'noga ega emasligini ko'rsatadi. Bundan kelib chiqqan holda, x_2 omil(ishsizlarning o'rtacha yoshi)ni modelga kiritish maqsadga muvofiq emasligi haqidagi H_0 gipoteza tasdiqlanadi. Bu esa o'rtacha daromadni o'rtacha ish haqiga bog'lanishini ifodalovchi juft regressiya modeli etarlicha statistik ma'noga ega, ishonchli va uni x_2 -ishsizlarning o'rtacha yoshi omilini kiritib yanada yaxshilashni zaruriyati yo'qligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев О.М., Ходиев Б.Ю., Ишназаров А.И. Эконометрика. Учебник. –Т.: "Fan va texnologiya". 2007. – 612 с.
2. Абдуллаев О.М., Жамалов М.С. Эконометрическое моделирование. Учебник. –Т.: Fan va texnologiya. 2010. – 612 с.
3. Айвазян С.А. Прикладная статистика и основы эконометрики. Учебник. –М. ЮНИТИ, 2007. – 345 с.
4. Валентинов В.А. Эконометрика: Учебник. –М.: ИТК «Дашков и К», 2009. – 367 с.
5. Greene W.H. Econometric Analysis. Prentice Hall. 7th edition, 2011.–1232 p.
6. Christopher Dougherty. Introduction to Econometrics.Oxford University Press, 2011. – 573 p.
7. Gujarati D.N. Basic Econometrics.McGraw-Hill, 5th edition, 2009. – 922 p.
8. Кремер Н.Ш. Эконометрика: Учебник.–М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. –562с.
9. Nasritdinov G. Ekonometrika. O'quv qo'llanma. Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA", 2008. 252 b.
10. Практикум по эконометрике. Учебное пособие/И.И. Елисеева и др. М.: "Финансы и статистика", 2003. -192.

Aholining ishsizlik darajasi va daromadlilikini o'rganishda ko'p omilli ekonometrik modellash

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekonometrik modellash tirishning nazariyasoslari keltirilgan bo'lib, ularning ko'pomilli iqtisodiy jarayonlarga qo'llanilishi va ko'pomilli ekonometrik modellash tirish, regressiya tenglamasini tuzish jarayonlari tadqiq qilingan.

Kalits'ozlar. Regressiya tenglamasi, ko'pomilli regressiya, ekonometrik modellash tirish, korrelyatsiya, eng kichik kvadratlar

Многофакторное эконометрическое моделирование в исследовании уровня безработицы и доходов населения

Аннотация. В статье представлены теоретические основы эконометрического моделирования, их применение к многонациональным экономическим процессам, а также процессы создания многонационального эконометрического моделирования и уравнений регрессии.

Ключевые слова: уравнение регрессии, полиномиальная регрессия, эконометрическое моделирование, корреляция, метод наименьших квадратов.

Multifactor econometric modeling in the study of unemployment and income levels

Annotation. The article presents the theoretical foundations of econometric modeling, their application to multinational economic processes, and the processes for creating multinational econometric modeling and regression equations.

Key words: regression equation, polynomial regression, econometric modeling, correlation, least squares method.

TURIZM INFRASTRUKTURASIN QALIPILESTIRIWE EKOTURISTLIK RESURLARDIN ORNI

Inyatov A.R., Madraximova Sh.A.

Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Ekoturizm resurslarini turizmdegi ahamiyeti onin social-ekonomikalik mazmunidan kelip shigadi. Turizm socialliq tarawdin bir bolegi bolip, onin tiykargi xizmetlerinde qariydarga tutiniw processinde materialliq ham materialliq emes ortalıqtı jaratiw ushin xizmetler islew, dem alıs ham iskerlik jumısların ózgeriw, almasıtiw ushin jagdaylar jaratiw, den sawlıqtı saqlawdı támiyinlew, sonın menen birge, xalıqtın ulıwma maǵlıwmatı ham mádeniy-texnikalıq dárejesin qalıplestiriwde zárurli ahamiyetke iye. Házirgi waqıtta ekoturizm resurslarına turistlerdin demalısı shólkemlestiriw, insannın den sawlıǵın qayta tiklew, bos waqıttan nátiyjeli, durıs paydalanıwdı támiyinleydi. Sonın menen birge, ekoturizm turistlik resurslar, insannın rawajlanıwında, barksamallıǵında, sayaxatshınıń intellektuallıq dárejesin asırıwda, shaxs túrinde anıqlama beriwde xalıqaralıq, mámleketleraralıq ham ana tábiyiyatga bolǵan munasábetlerine unamlı tásir etedi.

Turizm jamiyet turmısiniń barlıq tarawlarına jedel tásir kórsetpekte ham ekonomikanın kóplegen tarawların rawajlandırıwǵa múmkinshilik tuwdırmaқта. Atap aytqanda, transport tarmaqları, baylanıs, jol qurılısı, miymanxanalar, ulıwma awqatlanıw kárxanaları, kommunal xojalıǵı, xojalıq xizmet kórsetiw, servis tarawı, sawda tarmaqları ham t.b. Turizmdı rawajlandırıw bir waqıttın ózinde ózgeshe dem alıslar, kónilashar mákanlar industriyasın shólkemlestirip, óz ornında sayaxatshılardıǵa sapalı xizmet kórsetiw menen baylanısı bir qatar tarawlardı óz ishine aladı [1].

Turizm infrastrukturasın qalıplestiriwde infrastruktura obyektleri arasında jaylastırıw quralları atap aytqanda, miymanxanalar ham soǵan uqsas jaylastırıw orınları tiykargi turizmniń tabısın qalıplestiriwshi kárxanalar bolıp esaplanadı. Ekologiyalıq turizmniń obyektleri qala orayınan uzaqta bolǵanı ushin, 2019-jıldan baslap miymanxanalardan tisqari shaharaqlarǵa tiyisli qonaq úyleri ham xosteller, kempingler sanı tez pat penen ósip barmaqta. Bunnan tisqari turopatorlar, gid-dilmashlar, turistlik transport quralları, awqatlanıw kárxanalariniń sanı da aspaқта. Tómende aymaqlar boyınsha xizmetler kóleminiń óskenligin kóriwge boladı (1-keste).

Solay etip, turizm infrastrukturası degende turistlik ónimlerdi qalıplestiriwde (óndiriste) qatnasıwshi tarmaqlar (tabiiy resurslar, transport, baylanıs informaciyalıq qurallar, kommunikaciya tarmaqları, energetika, suw támiynatı, xojalıq xizmet kórsetiw tarawı, kommunal xojalıǵı, talım, den sawlıqtı saqlaw, jaylastırıw orınları, sawda xizmetlerin kórsetiw, awqatlanıw kárxanaları, mádeniy ham sport imaratları, finanslıq shólkemler ham basqalar) ham oǵan qosımsha turizm tarawın basqarıwshi kompleksler túsiniledi.

1-keste. Aymaqlar boyınsha halıq jan basına tuwrı keletuǵın xizmetler kóleminiń ósiw dárejesi (aldıńǵı jılǵa salıstırǵanda, % da) [5]

Aymaqlar	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ózbekstan Respublikası	112,6	111,4	112,7	108,9	107,0	111,1	101,0	117,2	113,9	111,3

Qaraqalpaqstan Respublikası	113,3	116,7	111,5	106,7	111,6	111,1	104,7	119,9	114,4	109,3
Andijan	121,2	117,2	113,8	103,5	105,4	108,9	103,5	116,0	110,6	109,0
Buxara	118,7	114,5	113,8	103,1	107,1	111,6	104,6	116,4	113,9	109,2
Jizdaq	117,4	117,0	114,7	104,8	112,1	115,1	103,7	115,2	113,3	110,4
Qashqadarya	119,1	114,5	115,6	102,5	104,5	108,8	104,8	112,3	111,4	108,6
Nawayı	114,8	115,7	114,0	106,3	109,2	113,2	104,0	116,2	110,7	110,3
Namangan	117,1	115,5	122,1	101,7	105,6	111,1	101,7	117,3	113,1	108,7
Samarqand	120,0	113,0	111,8	104,4	105,2	110,1	99,1	116,7	112,3	111,2
Surxondarya	118,1	115,1	114,1	103,6	116,7	101,5	102,3	117,6	111,3	107,9
Sirdarya	114,6	116,2	114,8	106,0	110,2	119,3	108,7	116,6	108,5	108,7
Tashkent	117,2	111,8	115,4	103,9	105,7	111,9	101,0	119,2	110,0	108,8
Fargana	119,6	116,0	115,7	103,2	106,2	111,0	103,4	115,2	112,4	108,2
Xarezm	119,8	113,3	113,9	106,5	108,3	111,5	100,0	117,1	113,2	112,5
Tashkent q.	111,8	116,3	118,6	116,3	108,9	113,2	104,0	115,6	117,4	115,2

Turizm infrastrukturasını qalıplestiriwde ekologiyalıq tábiyiy resurslardan paydalanıw parallel túrde tiyisli shólkemlestirilgen hám huqıqiy formaların shólkemlestiriwde kórinedi. Tábiyattı qorgaw boyınsha arnawlı organlarda tábiyat kompetenciyasına tómendegiler kiredi: tábiyat qawipsizligi salasındaǵı mámleket siyasatın ámelge asırıw; ekologiyalıq qawipsizlik, biologiyalıq hár qıylılıqtı saqlaw, ekologiyalıq qadaǵalaw, mámleketlik ekologiyalıq ekspertizası, óziniń ıqtıyarındaǵı mámleketlik qorıqlanǵan jerleri hám basqada óz aldına qorǵalatıwın aymaqlardı basqarıw esaplanadı.

Aymaqlarda kem ushırasatıwın ekzotikalıq tábiyatlar, hár qıylı landshaftlar, flora hám faunası pútkil turistik regionnıń ózine qızıqtırıwshılıqlardı belgileytuǵın tiykarǵı faktorlar bolıp tabıladı. Házirde turizm infrastrukturasını qalıplestiriwde tórt túrli ekoturizm túrleri hám resursları bar [2]. Bular:

1. Ilimiy turizm. Bunda turistler dala sharayatınlatında baqlaw jumısların alıp baradı, tábiyatta izertlew jumıslarında qatnasadı. Mısalı Latin Amerikası mámleketleriniń biri Kolumbiyada, ondaǵı bay quslar álemin úyreniw ushın “Kolumbiya qusı” degen ekoturizm ótkerilip, onda basqa mámleketlerden kelgen ornitologlar da qatnasıp ilimiy izertlewler alıp baradı. Bunda turistler aktiv usıllardı qollap, tábiyiy gózzallıqlardı gúzetedi. Ilimiy turizmge shet elge bolǵan ilimiy-tekseriw ekspediciyalrı hám tábiyiy fakultetlerde oqıtıp atrǵan studentlerdiń dala ámeliyatı da kiredi.

2. Tábiyaat tariyxın úyreniw túrleri. Bul qorshaǵan ortalıqtı hám jergilikli mádeniyattı úyreniw ushın islengen sayaxat bolıp tabıladı. Olar kóbinese qorıqhanalar hám milliy baqlarda shólkemlestiriliwi múmkin. Bunday túrler tábiyat fenamentleri bar jerlerde de shólkemlestiriliwi múmkin. Buǵan mektep oqıwshılarınıń poxodları da kirip, onda oqıtıwshı, oqıwshılardıǵa ótilgen orınlarıń tábiyatı tariyxı xaqında aytıp beredi.

3. Sayaxat turizmi. Bunday túrdegi turizm barlıq jedel háreket túrlerin óz ishine alǵan sayaxatlardı qamtıydı, hámde tábiyatta dem alıw túrleri de buǵan kirip olardan maqset jańa sezimlerdi seziniw, tásirlerdi bastan keshiriw, turistlerdiń fizikalıq pishinin jaqsılaw hám jańa sport jeńislerine erisiw bolıp tabıladı. Bunday túrdegi turizmge alpinizm, jar taslarda júriw, tawda hám dalalarda piyada júriw turizmi, suw, shańǵı hám taw-shańǵı turizmi, atta júriw turizmi kiredi.

4. Óz-aldına qorǵalǵan tábiyat aymaqlarǵa sayaxat etiw ekoturizmniń tiykarǵı túri esaplanadı. Ekoturizm jergilikli xalıqtıń óz aymaqlarında social- ekonomikalıq rawajlanıwında qatnasıp, turizm obyektleri ishinde tábiylikti saqlap, turistlerdiń ekologiyalıq bilimlerin asırıp barıwǵa xızmet etedi.

Ekoturizmniń rawajlanıwı nátiyesinde, turizm infrastrukturasında úsh tiykarǵı ózgeshelik payda bolıp, olar jergilikli xalıqtıń ruwxıy keypiyatına, ekonomikalıq jaǵdayına tuwrıdan-tuwrı yamasa basqa tárepten óziniń tásirin tiygizedi. Xalıqtıń, sociallıq, ekonomikalıq, ekologiyalıq ózgeshelikleri asadı.

Sociallıq jaqtan alıp qaraǵanda, ekoturizmniń unamlı tárepleri, jergilikli xalıqqa ózleriniń jasaw ornınıń tabiyatınıń qorǵalǵanlıǵı ushın ekonomikalıq nátiye beredi, qorǵalıp atrǵan aymaqlarda birgelikte jumı alıp barıladı.

Ekonomikalıq jaqtan, turizmning ekonomikalıq rawajlanǵan mámleketlerde ámeliy áhmiyeti kópshilikke tanıs. Turistik xızmetler arqalı kirip atrǵan ekonomikalıq payda, kópshilik sebepler nátiyesinde payda boladı hám joqarı muǵdarlarǵa jetiwi múmkin. Turistik resurslardan tisqari, bul jerde úlken roldi turizm infrastrukturası, reklama, xızmet kórsetiw, turistlerdiń sanı, turistlerdiń ekonomikalıq dárejesi, salıqlar hám basqalar iyeleydi.

Ekologiyalıq jaqtan, qorǵalıp atrǵan aymaqlarda tábiyatqa sayaxat turizminiń rawajlanıwı, tábiyatqa unamlı hám unamsız tásir etiwı múmkin. Bir tárepten turizmniń rawajlanıwı dúnyanıń kópshilik bóleklerinde siyrek ushırasatıwın ekosistemalar hám túrleri qorgaw ushın kúshli faktor bolıp xızmet etedi. Xalıqaralıq ekoturizm rawajlanıwı tariyxında onıń qalıplesiwinde tabiyattı qorgawdaǵı rolin kórsetiwshı kóplegen mısallardı keltiriw múmkin. Turizm qorǵalatıwın kóplegen aymaqlardı ekonomikalıq jaǵdayın kóterip, onıń tábiyatın ekologiyalıq jaǵdayın jaqsılaydı. Ekoturizmde turizmniń basqa túrlerine qaraǵanda kemirek qarjı jumısalıp kóbirek payda alınadı. Sonlıqtan-da onıń ekonomikalıq natıyjeliligi birqansha kóp boladı [3]. Ózbekstannıń tábiyiy sharayatı hám olardıń ekologiyalıq jaǵdayın inabatqa alıp, turistik obyekterdi úyreniw hám anıqlaw, turistik baǵdarlarǵa belgilew, olardıń aymaqlıq hám komplekslik táreplerinen kelip shıqqan halda tábiyiy xızmet kórsetiw tarawın jolǵa qoyıw sol kúnniń tiykarǵı wazıypalarınń biri bolıp esaplanadı.

Ekologiyalıq turizm tábiyiy resurslardan aqılǵa uǵras paydalanıw tarawında mámleketimizdiń landshaftı, haywanatlar hám ósimlikler dúnyasına bay hám ayrıqsha tábiyatı menen tanıstırıw, jáhán talaplarına juwap bere

alatuğın milliy tábiyiy baqlardı ámelge asırıw arqalı qorğalatıuğın aymaqlarda ekoturizm obyektleriniń materiallıq-texnikalıq bazasın jaratıw ushın shólkemlestirilgen-ekonomikalıq mexanizmi islep shıǵıldı.

Den sawlıqtı qayta tiklew deregi bolıp esaplanǵan mineral suw hám suyıq aralasları, jer astı suwı ximiyalıq quramı, medicinalıq - biologiyalıq hám basqa ózgesheliklerine qaray bir-birinen parıqlanatuğın Termiz rayonındaǵı, altın gúgirt mineral suwı, Baysun rayonındaǵı “Amanxana” shıpalı suwı, Altınsay rayonındaǵı “Xojayı-pok” altın gugirt mineral suwı, Sherabat rayonındaǵı “Gorin bulaq” mineral suwı, “Xojayı-kán duz ǵar”larınan sanatoriya-kurort, profilaktikalardan keńinen paydanıp, bul jerde jasawshı xalıq xojalıqlarında “Qonaq uy”ler shólkemlestirip, túrli emlew xanalar, sanatoriya-kurortlar hám basqa salamatlastırıw orınların qurıw arqalı hám basqa bir qansha daryalarga aǵıp túsiwshı taw-saylarǵa alıp barıwshı turizm infrastrukturaları jaratılса, turistlerdi tartıw xızmet túrleri kóbirek islep shıǵılса birinshiden, xalıqtıń salamatlıǵı jaqsılanadı, ekinshiden, sol jerdegi xalıq jumıs penen támiyinlenip, ekonomikalıq dárámat asadı.

ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 7 fevraldagi “Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta’minlash choratadbirlari to‘g‘risida” PQ-3514-sonli Qarori // lex.uz;
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 yanvardagi “Turizm tarmog‘ini jadal rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4095-son Qarori // lex.uz;
3. Pardaev A.X., Norchaev A.N., Rabbimov E.N. Ekologik turizm. - O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2011-84-116-145 b
4. www.lex.uz
5. www.stat.uz

Annotatsiya. Maqolada ekoturizm resurslaridan foydalanish infrastrukturasi tarkibi va vazifalari, tizimda uzliksiz ishlashni ta'minlashning maqsadga muvofiqligi asoslanib berildi. Shu jumladan ekoturizm resurslaridan foydalanishda mahalliyashtirish elementlarining maqsadga muvofiqligi asoslangan. Iqtisodiyotni rivojlantirish, maxalliy aholini ish bilan ta'minlash orqali daromadlarni oshirishda ekoturizm resurslaridan foydalanish yo'nalishlari belgilanib berilgan.

Tayanch so'zlar: *Ekologik turizm resurslari, infratuzilma, maxalliy aholi, daromad, tabiatni muhofaza qilish, ish o'rinlarini yaratish.*

Аннотация. В статье обоснованы структура и функции инфраструктуры использования ресурсов экотуризма, целесообразность обеспечения непрерывной работы системы. В том числе обоснованность элементов локализации при использовании ресурсов экотуризма. Определены направления использования ресурсов экотуризма для развития экономики и увеличения доходов за счет обеспечения занятости местного населения.

Ключевые слова: *ресурсы экотуризма, инфраструктура, местное население, доходы, сохранение, создание рабочих мест.*

Annotation. The article substantiates the structure and functions of the infrastructure for the use of ecotourism resources, and the feasibility of ensuring the continuous operation of the system. Including the validity of localization elements when using ecotourism resources. The directions for using ecotourism resources to develop the economy and increase income by providing employment to the local population have been identified.

Key words: *ecotourism resources, infrastructure, local population, income, conservation, job creation.*

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АГРОТУРИЗМ РЕСУРСЛАРЫ, ОЛАРДЫҢ ХАРАКТЕРИСТИКА ҲӘМ КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫ

Адилъчаев Б. П.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Заманағөй дүняда туризм - жәхән экономикасының ири хәм жоқары рентабелликтеги, динамикалық раўажланып атырган тармақларының бири болып табылады. Жәхән жалпы миллий өними, инвестициялар, жұмыс орынларын хәм тутыныў қәрежетлериниң дерлик 10% туризм үлесине туўры келеди. Дүня жүзлик туристлик шөлкеминиң мағлыўматларына көре, соңғы он жыл ишинде туризм тараўынан түскен дәрәматлар хәр жылы орташа 7,9% асқан.

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстанның арқа-батысында, Әмиўдәрәниң төмени, Арал теңизиниң кубла бөлегинде жайласқан. Республика Қарақум хәм Қызылқум шөллерине тутасып кеткен болып, улыўма жер майданы 166,6 мың квадрат километрден ибарат. Ол аймағының үлкенлиги бойынша Өзбекстан Республикасы регионлары арасында биринши орында турады. Регион жер майданларының 80% артығы қум барханларынан ибарат, шөл аймақлары қурайды. Арал теңизиниң қурып баратырғанлығы себепли регион экологиялық зыян жеткен зона есапланады. Республиканың аймақлық структурасы 15 район хәм 1 қаладан ибарат. Регион Қазақстан (990 км) хәм Түркменистан (784,1 км) мәмлекетлери, Хорезм (263,2 км), Наўайы (300 км) хәм Бухара (66 км) ўәлаятлары менен шегаралас болып табылады. Оның аймағынан халықаралық әҳмиетке ийе магистрал темиржоллар хәм автомобил жолларының өткенлиги де зәрүрли әҳмиетке ийе.

Қарақалпақстан Республикасы туризм хәм мийманхана хызметлерин раўажландырыў ушын үлкен потенциалға ийе. Хәзирги ўақытта республикада 48 архитектуралық естеликлери, 42 монументал хәм көркем өнер естеликлери хәм 3 дыққатқа ылайық жерлер (Султан Уайс мемориал комплекси, Савицкий атындағы көркем өнер музейи, Миздахкан архитектура комплекси) хәм 255 археологиялық естеликлер бар. Буннан тысқары, Нөкис қаласында 545 орынлы 15 мийманхана хызмет көрсетип атыр. Соның менен бирге, районларда 12 мийманхана хәм «орта» (қара үйлер) лар ислеп турыпты. Хәзирги ўақытта регионның Қанлықөл, Шымбай хәм Кегейли районларында мийманханалар улыўма жоқ. Елликқала районындағы Топырақ қала (б.э.ш I-IV

әсірлер), Аяз қала (б.э.ш III-IV әсірлер), Қыркқыз қала (б.э.ш III-IV әсірлер), Бүркіт қала (VI-VIII әсірлер), Әміўдәря районындағы Шылпық қорғаны (I-IV әсірлер), Хожели районындағы Миздахан комплексі (III-IV әсірлер) үлкен тәрийхий-мәдениет және рухый әҳмиетке ийе. Сондай бай потенциал бар екенлигине қарамастан, республикада туризм және мийманхана хызметлери жақсы раўажланбаған. Бирақ, келтирилген туристлик ресурсларының дерлик барлығы аўыл халық пунктлеринде жайласқанлығы, регионда агротуризмди раўажландырыў ушын үлкен мүмкиншиликлер бар екенлигин көрийүмиз мүмкин.

Туризм және мийманхана хызметлерининң жәми хызметлердеги үлеси 0,1% қурап атыр. Туризм хызметлерин Нөкис қаласы, Беруний, Елликқала районларында жолға қойылған. Регионның қалған районларында, әсиресе, Елликқала, Қоңырат, Төрткүл, Хожейли, Әміўдәря районларында туризмди раўажландырыў бойынша үлкен потенциалға ийе, және олардан нәтийжели пайдаланыў талап етиледі.

Соның менен бирге, Қарақалпақстан Республикасын социаллық-экономикалық раўажландырыў стратегиясы тийкарында тиккелей агротуризмди раўажландырыў бойынша SWOT-анализин әмелге асырдық (1-кестеге қараң). Қарақалпақстан Республикасының туристлик потенциалын ен жайдырыў бойынша көбирек сырт ел тәжирийбесин үйрениў, реклама және маркетинг жумысларын жаңадан шөлкемлестириў, ҳәр бир тәрийхий естеликлерге тийисли айрықша аңызларды жазып алыў, электрон, шет ел және миллий ҒХҚларында, басқада баспаларда тарқатыў керек.

1-кесте. Қарақалпақстан Республикасында агротуризмди раўажландырыўдың SWOT-анализи

КҮШЛИ ТӨРЕПТЕРИ (Strengths)	ӘЗЗИ ТӨРЕПТЕРИ (Weaknesses)
- тәрийхий естеликлердин көплиги және рекреация ресурсларына байлығы, археозкотуризмди раўажландырыў мүмкиншилиги; -экспонатлар саны бойынша Орайлық Азияда бирден-бир болған Савицкий атындағы мәмлекет көркем өнер музейининң бар екенлиги; -қолайлы транспорт инфраструктурасы, автомагистрал және темиржоллар менен Қазақстан, Россия және басқа мәмлекетлер арқалы Европаға, Түркменистан арқалы Иран және басқа мәмлекетлерден туристлер тартыў мүмкиншилиги; -айрықша тәрийхий дәстүрлеринен өз ишине алған гастрономиялық хызметлер (балық және балық өнімлерин таярлаў, қымыз, гүртик және т.б.); -агротуризмди раўажландырыў ушын ҳәр түрли рельеф, гидрогеологиялық, балнеологик ресурслар, суў объектлери, көл, орнитологиялық қорық жерлер, дәрйя, тәрийхий археологиялық естеликлер, жер асты мешитлери, некрополлардың бар екенлиги. -үлгили аўыл халық пунктлерининң қурылысы.	-агротуризмдин жүдә қалақ жағдайы; -туристлик инфраструктураның жетерли дәрежеде раўажланбағанлығы және аймақлар бойынша оғада тегис емес бөлестириў; -туристлик және экотуристлик хызметлер көрсетиўде рәсмий болмаған сектор үлесининң жоқарылығы (саўда, транспорт хызметлерин, хожалық және медициналық хызметлер); -региондағы аўыллық жерлерде туристлик бюро және шөлкемлердин оғада кемлиги, тараў хызметкерлерининң заманагөй кәсиплик-экологиялық және туристлик тәлим, илимий тәжрийбе дәрежесининң төменлиги; -аймақта туризм, атап айтқанда агротуризм бойынша реклама-информация материалларының халықаралық және миллий электрон, дәстүрий ҒХҚларында жарытылмаўы ямаса қанаатландыарсыз баспадан шығарылыўы; -аймақта экологиялық шәрәяттың, ишимлик суўының жақсы емеслиги және шорланыў дәрежесининң жоқарылығы; -тәрийхий археологик объектлерге жүргизетуғын жоллардың және басқа инфраструктураның жаман жағдайда екенлиги және т.б.
ИМКАНИЯТЛАР (Opportunities)	ҚӘҰИПТЕР (Threats)
-төменги Әміўдәря биорезерватында жоқары экотуристлик потенциал бар екенлиги; -туристлик және рекреация потенциалы жоқары болған Нөкис қаласында, Елликқала, Қоңырат, Төрткүл, Хожейли, Әміўдәря районларында туризм және мийманхана хожалығы хызметлерин раўажландырыў; -аң туризми, диний және саламатландырыў, археозкотуризмди және де раўажландырыў мүмкиншиликлери.	-Әміўдәряда суўдың азайып кетиўи есабынан құрғақлық бойларында жайласқан ландшафт қорықхана және биорезерватлардағы флора және фаунаың жағдайына қәуиплер; -қоңсы мәмлекетлердеги экономикалық және сиясий тұрақсызлық себепли регионға шет ел туристлерининң кирип келиўиндеги қәуиплер; -халық арасында сиясий топарласыў ямаса жумыссызлықтың асыўы есабына МЕТХлар этирапындағы социаллық-экономикалық раўажланыўға салдамлы қәуиплер; -хызметлер саласының ҳәзирги жағдайда раўажланыў тенденциясы келешекте рәсмий болмаған сектордың және де күшейиўине алып келиўи мүмкин.

Регионда агротуризмди раўажландырыў бойынша ислеп шығылған SWOT-анализи нәтийжелерине көре, республикада туризмди раўажландырыў мүмкиншиликлери жүдә үлкен болып, булар қатарына төменги Әміўдәря биорезерватында, туристлик және рекреация потенциалы жоқары болған Нөкис қаласында, Елликқала, Қоңырат, Мойнақ, Төрткүл, Хожели, Әміўдәря районларында туризм және мийманхана хожалығы хызметлерин, аң туризми, зыярат, спорт және саламатландырыў, археозкотуризмди және де раўажландырыў мүмкиншиликлери бар екенлигин айтыў мүмкин.

Усы анализдеги әззи тәрептердин айырымларын сапластырыў ушын ҳүкимет кеңселери тәрепинен бир қатар әмелий жумыслар әмелге асырылып атыр. Мысалы, регионда туристлик шөлкемлердин оғада кемлиги, тараўдың хызметкерлерининң заманагөй кәсиплик-экологиялық және туристлик тәлим, илимий тәжрийбе дәрежесининң төменлиги көрсетилген, бирақ кейинги ўақытларда тараўда искерлик жүргизиўши хызметкерлерди туризм саласында кадрлар таярлаў және маманлығын асырыў республика орайында оқытыў жолға қойылған. Бўгинги күнде тараўды еледе раўажландырыў максетинде, тийисли қәнийгелер менен

тәмийинлеу мақсетинде регионда жайласқан ЖОО ларында туризм бакалавр тәлим бағдары ашылды. Тағы бир эззи тәрәп ретинде туристлик объектлерде жол бойы инфраструктурасының раўажланбағанлығы, туристлик ресурслар хәм объектлер этирапында эпийайы хожалық инфрасистемасының жоқ екенлигин сапластыруу бойынша Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси тәрәпинен ислеп шығылған иләжлар тийкарында 2017-жылда автомобиллерге газ хәм жанар май куйылуу шақапшалары, олар этирапында, кафе, асхана хәм жеңил аўқатланыу орынлары, жол бойында заманағой хәжетханалар куруу хәм олардың жағдайын стандартларға масластыруу бойынша бир қанша жумыслар әмелге асырылды.

Туризмнің раўажланыуында ҒХҚ хәм рекламаның роли оғада үлкен есапланады. Анализлеримизде эззи тәрәпке улыўма мәнисте регионда туризм, атап айтқанда экотуризм бойынша реклама-информация материалларының халық аралық хәм миллий электрон, дәстүрий ҒХҚларында жарытылмауы ямаса каанатландырысyz баспадан шығарылуыын киргиздик. Бирак, 2017-2023-жыллардың бәхәр хәм жаз айларында ҒХҚ хызметкерлери, туристлик бюро хәм фирмалар хызметкерлери, қызығыушылар тәрәпинен «Аралға саяхат» бағдары бойынша турлар, Ташкент-Мойнақ-Арал бағдары бойлап автораллилер әмелге асырылды, ҒХҚ хәм интернет сайтларында көрсетип барылды. Бул тараўда әмелий ислердің басланыуы болып, келешекте реклама хызметлерин және де раўажландыруу зәрүр. Улыўма алғанда, көрсетилген эззи тәрәплерди сапластыруу ушын ямаса оларды күшли тәрәпке айландыруу ушын кең мүмкиншиликлер бар.

Тараўдың раўажланыуындағы қаўип-қәтерлерге Әмиўдәрьяда суўдың азайып кетиуи есабынан курғаклық бойында жайласқан ландшафт қорықхана хәм биорезерватлардағы флора хәм фаунаың жағдайына қаўиплерди киргиздик. Бул машқаланың шешими ретинде Әмиўдәрьяның төменги бөлегинде, жағадағы тоғайлықлардың көлемин көбейтиу хәм оларды дәрья суўы менен суўғаруу мақсетинде хәр 50 кмдан дәрьяға бөгетлер куруу керек. Бул арқалы дәрья суўын үнемлеуимиз, дәрья және оның хәр еки жағасының флора хәм фауна шәрәятын жақсылауымыз мүмкин. Сиясий қаўип-қәтерлерден бири ретинде қоңсылас мәмлекетлердеги экономикалық хәм сиясий бийқарарлық себепли регионға шет ел туристлериниң кирип келиуиндеги қәтерлерди киргиздик. Бирак, ҳүкимет басшысы басламасы менен Орайлық Азиядағы барлық шегаралас мәмлекетлер менен жақын қоңсышылық байланыслары орнатылып, шегаралар делегитация етилип, турақлы түрде автомобил, хаўа, темиржол рейслери жолға қойылды. Усы жөнелисте «Үстиртке саяхат», «Сайғақлар сейили», «Шөллер ишинде өтмиш сеслери»; «Аралға саяхат»; «Қарақалпақстанға экотур»; «Тилеклер қудығы»; «Джип тур-сапары»; «Қарақалпақстанның әййемги қорғанлары»; «Қумда сүзип атырған кемелер»; «Әмиўдәрья экотуризм» сыяқлы жаңа экотуристлик жөнелислерди шөлкемлестируу мақсетке муўапық болады.

Қарақалпақстанда туристлик хызметлерди және де раўажландыруу ушын регион хәм мәмлекет дәрежесиндеги бир қатар мәселелерди шешиу талап етиледі. Атап айтқанда, аймақтағы кем ушрайтуғын мәдений-тәрийхий мийраслар объектлеринен, рекреация ресурсларынан жетерли дәрежеде пайдаланылмай атырғанлығы хәм сырт еллик туроператорлардың бундай потенциалдан хабарсызлығын есапка алып, жергиликли ҳүкимет шөлкемлери хәм тийисли шөлкемлер тәрәпинен регионның туристлик потенциалы хаққындағы мағлыўматларды турақлы түрде интернет бетлерине актив түрде жайластырып барыу, жаңа туристлик маршрутлар ислеп шығыу, туристларға буклетлер хәм тәрийхий естеликлердің географиялық жайласыуы бойынша карталарды системалы хәм бийпул түрде тарқатыу зәрүр.

Тийисли шөлкемлер мәдений мийраслар хәм архитектура объектлерин ўактында турақлы түрде ремонтлау жумысларын жолға қойыуы зәрүр. Усының менен бирге, аймақты тәрийхий естеликлерге жүргизетуғын жоллар хәм басқа инфраструктура объектлери менен тәмийинлеу зәрүрлиги де бар.

Регионның транспорт потенциалы оның аймағынан өткен халық аралық А-380 автомобил жолы, республика хәм жергиликли әхмиетке ийе болған темир-жол хәм автомобил жолларының раўажланғанлығы жағдайы менен белгиленеди. А-380 халық аралық автомобил жолы Төрткүл, Беруний, Нөкис, Хожели хәм Қоңырат районларынан өтеди хәм де бул жағдай бул аймақларға транспорт хызметлерин раўажландырууда бәсеки үстинлигин береді. Бүгинги күнде Қарақалпақстан аймағынан 16 жөнелис бойынша шет ел автотасыушыларының транзит хәрәкети әмелге асырылып атыр.

Қарақалпақстан Республикасының басқа ўәлаятлардан (Самарқанд, Сирдәрья, Жыззак, Қашқадәрья, Наўайы хәм Наманган) үстин тәрәплеринен бири регион аймағынан өтетуғын шет ел автотасыушыларының транзит хәрәкетлениуи болып табылады. Буннан тысқары, темиржолдың Қазақстан хәм Түркменистан мәмлекетлерине өтиуи шегара алды саўдасын раўажландыруу мүмкиншилигин береді. Қазақстан арқалы Россияға туўырдан-туўы өтиу мүмкиншилиги тек Ташкент ўәлаяты хәм Қарақалпақстан Республикасында бар екенлигин есапка алатуғын болсак, бул транспорт-логистика хызметлерин раўажландырууда регион ушын арнаўлы бир қолайлықлар туўдырады. Улыўма алғанда, Қарақалпақстан Республикасында хызметлер саласын раўажландыруу бойынша нәзерде тутылған иләжларды әмелге асыруу нәтийжесинде әмелдеги программалардан тысқары, қосымша түрде 4,4 мыңға жақын инфраструктура объектлерин иске түсириу хәм 18 мыңнан аслам жаңа жумыс орынларын жаратыу мүмкиншилиги туўылады.

Биз изертлеулеримиз даўамында өткерген анализлеримизден келип шыққан ҳалда төменде регион аймақларында экотуризмди раўажландыруу ушын төмендеги жөнелислерди усыныс етемиз.

2017-жылы Қарақалпақстан Республикасында 2 күн даўамында болып өткен “Арал хәм Мойнақтың қайта тиклениуи” халық аралық экофестивалы, шайырлар Бердақ хәм Ажинияз халықаралық қосық хәм музыка фестивалы, “Арал балықларынан 99 тағам” гастрономиялық фестивалында дүнйаның 9 мәмлекетинен (Қазақстан, Россия, Франция, Германия, Белгия, Кубла Корея, Қытай, Америка хәм Англия) 30 дан артық саяхатшылар, регион хәм ўәлаятлардан 18 мийманхана хәм 6 туристлик кәрханалар қатнасты. Мойнақ

районындағы “Мәдели” АПЖ аймағындағы “Көк суу” көли бойында болып өткен “Арал балықларынан 99 тағам” гастрономиялық фестивалында шебер аспазлар тәрәпинен таярланған балық тағамлары, миллий өнерментшилик, қол мийнети үлгилери көргезбелери болып өтті, саяхатшылар көлде катерлерде саяхат етип, жағада көркем өнер усталары концерт программасын тамаша қылды.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2018-жыл 3-февралында ПФ-5326 -санлы “Өзбекстан Республикасы туризм потенциалын раўажландырыў ушын қолай шәраятлар жаратыў бойынша қосымша шөлкемлестирилген иләжлар ҳаққында”ғы Пәрманының қабыл етилиўи, қатар мәмлекетлердиң пуқараларына виза режиминиң бийкар етилиўи, аймақтағы туристлик фирмаларға Арал теңизине туристлик маршрутларды әмелге асырыў ушын жол таңдамас автомобиллерди алып кириўине, қолай шәраятлардың жаратылыўы тараўды раўажландырыў ушын кең мүмкиншиликлер жаратқан ҳалда, сырт ел саяхатшыларының дәслепки ағымының асыўына хызмет етип атыр. Сондай екен, Қоңырат хәм Мойнақ районлары сыяқлы басқа аймақларда да экотуризмди шөлкемлестириў, жантас тармақларды да раўажланыўына, жаңа жұмыс орынларының жаратылыўы, жергиликли халық дәрамаатлары хәм валюта түсиминиң асыўына, турфирмалар саны хәм регионға туристлар ағымының асыўына алып келеди деп ойлаймыз.

Биз изертлеўлеримиз даўаында өткерген анализлеримизден келип шыққан ҳалда регион аймақларында агроотуризмди раўажландырыў ушын төмендеги жөнелислерди усыныс етемиз (2-кесте).

2-кесте. Қарақалпақстан Республикасы аймақларында усыныс етилип атырған агроотуризмди раўажландырыў бағдарлары

Районлар	Раўажландырыў усыныс етилип атырған туризм түрлери	Аймақтағы туристлик объектлер
Қоңырат	Агроотуризм, экотуризм, атта хәм түйеде саяхат, велотуризм, спорт туризми, орнитологиялық туризм	Үстирт платосы, аймақта жайласқан тәрийхый қалалар, Нөкис-Қоңырат автомобиль жолы, аўыллар
Мойнақ	Агроотуризм, экотуризм, этнотуризм, экстремал туризм, пляж туризми	Мойнақ районы, Көксуў, Шегекөл, Судочий көллери, Ақтумсық төбелиги, аўыллар
Қанлыкөл	Агроотуризм, экотуризм, этнотуризм, аң аўлаў туризми, экотуризм	Өмиўдәрәя жағалары, район аймағындағы көллер, аўыллар
Шоманай	Агроотуризм, экотуризм, тәрийхый-мәдений туризм	Үстюрт платосы, аймақтағы тәрийхый қалалар, аўыллар
Нөкис қ.	Исбилерменлик туризми, экотуризм, спорт туризми, гастронимик туризм	Музейлер, Дослық каналы жағасы, ресторан хәм мийманханалар
Хожели	Агроотуризм, зиярат ва гастронимик туризм, этно ва тәрийхый туризм	Миздахан комплекси, ресторанлар, аўыллар
Тахтакөпир	Агроотуризм, саламатластырыў туризми, экотуризм, аң аўлаў туризми	Қаратерен көли, Белтаў (Бөршитаў), Айдосқала, Қызылқум, аўыллар
Беруний	Зиярат туризми, спелеотуризм, тарихий, агроотуризм, тәбийий ва илимий туризм, орнитологиялық туризм	Тәрийхый қалалар, Төменги Өмиўдәрәя мәмлекет биосфера резерваты, Султан Ұайс таўы хәм комплекси, Өмиўдәрәя жағалары, аўыллар
Елликқала	Агроотуризм, экотуризм, аң аўлаў туризми, тарихий туризм, пляж туризми	Аймақта жайласқан тәрийхый қалалар Қызылқум, Ақшакөл, аўыллар
Төрткүл	Аң аўлаў туризми, экотуризм, тәрийхый туризм, агроотуризм	Аймақта жайласқан тәрийхый қалалар, Қызылқум, аўыллар
Өмиўдәрәя	Агроотуризм, экотуризм, аң аўлаў туризми, тәрийхый туризм, спелеотуризм	Султан Ұайс таўы, аймақта жайласқан тәрийхый қалалар, Шылпық қорғаны, Шайх Жалил комплекси, Өмиўдәрәя жағалары, аўыллар
Шымбай	Агроотуризм, экотуризм, аң аўлаў туризми, мәдений туризм, саламатластырыў туризми	Қазақдәрәя тоғай хәм аңшылық хожалығы, Құсханатаў, ыссы суўлар, аўыллар
Кегейли	Агроотуризм, аң аўлаў, тәрийхый-мәдений туризм, ат хәм түеде турлар	Ақтуба көли, Ийшанқала, аўыллар аўыллар
Қараөзек	Зиярат туризм, спелеотуризм, агроотуризм, илимий туризм	Султан Ұайс таўы, аўыллар
Нөкис р.	Агроотуризм, экотуризм, тәрийхый-мәдений туризм, пляж туризми	Өмиўдәрәя жағалары, Даўыткөл, Көктаў, Кердер археологиялық комплекси, аўыллар
Тақыятас	Агроотуризм, орнитологиялық туризм	Өмиўдәрәя жағалары, аўыллар

Жоқарыдағы 2-кестедеги Қоңырат хәм Мойнақ районларында агроотуризмди раўажландырыў ушын усынып атырған жөнелислерди илимий тәрәптен тийкарлайтуғын болсақ, Қоңырат районы экономикасы Қарақалпақстандағы ең раўажланған аймақлардан болып, районда ири кәрханалардан Қоңырат “Сода заводы” хәм “UzKor Gas Chemical” қоспа кәрханасы искерлик көрсетип атыр. Буннан тысқары, Қоңырат районы Қазақстан хәм Түркменистан Республикалары менен шегараласлығы, айрықша Үстирт платосы, хәр түрли кем ушрайтуғын балықларға бай хәм қусты бақлаў (фламинго) мүмкин болған көл, тәрийхый қорғанлардың (археоэкотуризм) аўқатланыў, мийманхана, саўда, хожалық хызметлер, темир-жоллардың бар екенлиги, районнан заманағой халық аралық автомагистрал жолдың өткенлиги (велотуризм), Үстирт кеңликлеринде шәрўалардың турмысы менен танысыў, түелерде хәм атларда жүриў, авто-мотоцикллерде раллилер шөлкемлестириў (спорт, экстремал туризм) арқалы платоның әжайып тәбият көринисилерин пайда көриўши болыў, Арал теңизине хәм Судочий көлине Қоңырат хәм Мойнақ районлары аймағынан барылыўы пляж, экстремал хәм орнитологиялық туризмди раўажландырыў мүмкиншилигин жаратады.

Оның ушын болса, Қарақалпақстан Республикасы министрлер Кеңеси, Экология ҳам әтирап-орталықты қорғау комитети ҳам Аўыл хожалығы министрлиги, туристлик шөлкемлер менен шерикликте жоқарыда көрсетилген жөнелислерди шөлкемлестирйи зәрүр.

Сондай етип, агротуризм экономиканың аграр секторын раўажландырыўдың пайдалы бағдары болып, экологиялық таза товарлар ҳам экологиялық хызметлерге жөнелтирилген, регион бюджетине анағурлым үлес қосыўына ылайық. Бул табыслы ҳам ғаресиз бағдар болып, оны раўажландырыў ҳам кеңейтйи, келешекте заманагөй агротуризм аймақларын жаратылыўына инвесторларды тартыў ең баслы ўазыйпалардың бири.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алымов А.К. Қарақалпағистон Республикасида экотуризмни ривожлантиришда Куйи Амударё биосфера резерватининг роли // «Иктисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журналы. – Т., 2016, № 5.
2. Алымов А.К., Салаев С.К. Худуддаги туристик ресурсларнинг туризмни ривожлантиришдаги аҳамияти // Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишлари. Республика илмий-амалий анжумани тўплами. Урганч, 2016, 2-жилд. 19-20 б.
3. Концепция устойчивого развития сельских территорий Российской Федерации на период до 2020 г. – М., 2011.
4. Казначеева, С. Н., Челнокова, Е. А., Коровина, Е. А. Агротуризм как одно из перспективных направлений индустрии туризма // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, № 3, 2017, с. 252.
5. Tourism in the Green Economy Background Report. Published by the World Tourism Organization (UNWTO) and the United Nations Environment Programme (UNEP) Printed by the World Tourism Organization, Madrid, Spain. First printing: 2012.

Қарақалпағистон республикасида агротуризм ресурслари, уларнинг характеристика ва классификацияси

Резюме: Мақолада Қарақалпағистон Республикасида агротуризм соҳасин ривожлантириш салоҳияти ўрганилиб, минтақа бўйича SWOT -таҳлили ишлаб чиқилди. Шу билан бир қаторда, Республиканинг 15-тумани ва Нукус шаҳри ҳудудларида агротуризм йўналишин ривожлантириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди.

Калт сўзлар: туризм, агротуризм, экотуризм, жаҳон иқтисодиёти, SWOT -таҳлили.

Ресурсы агротуризма в Республике Каракалпакстан, их характеристика и классификация.

Резюме: В статье изучен потенциал развития отрасли агротуризма в Республике Каракалпакстан, а также разработан SWOT-анализ региона. Кроме того, разработаны рекомендации по развитию агротуризма в 15-ти районах республики и города Нукус.

Ключевые слова: туризм, агротуризм, экотуризм, мировая экономика, SWOT-анализ.

Agrotourism resources in the Republic of Karakalpakstan, their characteristics and classification

Summary: The article examines the development potential of the agritourism industry in the Republic of Karakalpakstan, and also develops a SWOT analysis of the region. In addition, recommendations have been developed for the development of agrotourism in 15 districts of the republic and the city of Nukus.

Key words: tourism, agrotourism, ecotourism, world economy, SWOT analysis.

ASALARICHILIK TARMOG'INING XALQ XO'JALIGIDAGI AHAMIYATI

Berdimuratov Q. G.

Qoraqalpoq davlat universiteti

KIRISH. Bugungi kunda O'zbekistonda asalarichilikka bo'lgan talab va uning shifobaxsh maxsuloti bo'lgan asal yetishtirishga oqilona ixtisoslashuvini saqlab qolish, mustaqil respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davrida kun sayin iqtisodiyotimizning asosini tashkil etadi. Respublikamiz asalarichilari oldiga har bir asalari oilasining mahsuldorligini oshirish hisobiga asal yetishtirishni ko'paytirish qat'iy vazifasi qo'yilgan. Buning uchun har bir asalarichidan va har bir rahbardan, asalari oilasini zooveterinariya qoidalari asosida parvarishlab, asalarilarni tez-tez serasal o'simliklar o'sadigan joylarga ko'chirib turishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Asalarilarning foydali va serdaromad tomonlari shundaki, ular o'simlik gullarini chetdan changlatish yo'li bilan ekinlar hosildorligini 10-60 % gacha oshirishga sabab bo'ladi. Respublikamiz sharoitida esa g'o'za, beda va dukkakli o'simliklar, ozuqabop hamda poliz ekinlari maydonlari kengayib borishi tufayli, qishloq xo'jalik ekinlarini changlatishda asalarilarning ahamiyati kun sayin ortib bormoqda [2]. Respublikamizda sotsial va iqtisodiy rivojlantirishning 2026 yilgacha bo'lgan davrga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlarida ham asalarichilikni jadal usulda rivojlantirish mo'ljallangan. Mamlakat oziq-ovqat dasturini amalga oshirishda ham asalarichilik katta ahamiyatga egadir [1].

Respublikada asalarichilikning rivojlanish taraqqiyoti va tarixi, istiqlol mafkurasida asosida, yaxlit bir tizim sifatida o'rganishga e'tibor qaratildi. Asalarichilik qishloq xo'jaligining tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan tarmog'i bo'lib, uning o'zi ayni paytda qator mustaqil ilmiy bo'limlarga bo'linganligi e'tiborga molik.

Ma'lumki, qishloq xo'jaligi oliy o'quv yurtlari va kasb-xunar kollejlari asalarichilik bo'yicha tuzilgan darslik shu paytgacha yo'qligi ham, bu sohani talabalarga puxta o'rganishni qiyinlashtirmoqda. Asalarilarning tuzilishidagi o'ziga xos belgilarini va ko'chma asalarichilikda ular o'zgacha muhitga tez moslanishi bilan odamlarga va qishloq xo'jaligi uchun qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini o'rganish muhimdir. Asalarilarning biologik xususiyatlarini chuqurroq o'rganish, bu albatta seleksiya – naslchilik ishlarida, ularning zot sifatida xo'jalik foydali xususiyatlarini saqlab qolish va undan keng foydalanish imkoniyatini beradi [3].

Asalarilarga bo'lgan qiziqish qadim zamonlardan boshlangan. Ularga dastlabuni asaliga, shirin yegulik sifatida qaralgan bo'lsa, keyinchalik chorvachilik va dehqonchilik ishlari rivojlangach, asalarilarga bo'lgan qiziqish, yanada ortib borgan. Shunda, ular foydali hasharotlar borligiga ishonch hosil qilganlar, natijada, odamlar asalarilarning foydasini tushunib, ularni xonakilashtirganlar, ya'ni asalarilarni maxsus loy, qamishdan to'qilgan va daraxt

g'olalari ichini o'yib yasalgan uyalarga ko'chirganlar. Ma'lum bo'lishicha, asalarichilik dastavval faqatgina Osiyo, Afrika, Yevropada tarqalgan. Taraqqiyotning va fanning boshqa sohaları kabi asalarichilik ham XVI asrdan boshlab keskin rivojlana boshlagan. Respublikamizning ajoyib tabiati va iqlim sharoiti, qishloq xo'jaligining barcha sohaları kabi asalarichilikning ham muvoffaqiyatli rivojlantirish imkonini beradi. Cheksiz maydonlardagi o'tloqlarimiz, rang-barang adiru qirlarimiz, bepoyon paxtazorlarimiz, keng maydonlarni ishg'ol etgan bog' va gulzorlarimiz, asalarilar uchun ajoyib ozuqa manbai hisoblanadi. Shunga qaramay, hozirgi vaqtda xalq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanish salmog'i, axolining kundan-kunga ortib borayotgan talablariga yetarli darajada javob bera olmaydi. Asalarichilikning qishloq xo'jalik ekinlari hosilini oshirishdagi ahamiyati yanada katta. Ma'lumki, dunyodagi 80% gulli o'simliklar, chetdan changlanadilar. Ana shu o'simliklarning chetdan changlanishida, asalarilar asosiy rol o'ynaydi, chunki boshqa xil changlatuvchi hasharotlar soni juda kam va ularni kerakli paytda ekinlarni changlantirishga ko'chirib bo'lmasligi tufayli, asalarilar bunga juda mos keladi. Asalarilardan xohlagan paytda, kerakli o'simliklarni chetdan changlantirishda foydalanish mumkin.

Asalarilar tufayli chetdan changlanadigan beda va dukkakli o'simliklar hosili 35-40%, kungaboqar 45-50%, mevali daraxtlar 50-60% va poliz ekinlari esa 100% gacha oshganligi aniqlangan [4].

Asalarilarning, ayniqsa g'ozalarning chetdan changlanishida va ularning hosildorligining oshirishdagi ahamiyati yanada katta. Tajribalardan shular aniqlanganki, asalarilar yordamida changlangan g'oz maydonlarining hosili 10-23% gacha ortganligi va ularning ko'sagi yirik bo'lgan va pishib yetilish tezlashganligi kuzatilgan. Respublikamizdagi asalarichilar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, paxta maydonlariga joylashtirilgan har bir asalari oilasidan 30-40 kg gacha asal olinmoqda. Demak paxtachilikda hosildorlikni oshirish uchun har bir paxta dalasida asalari oilasini joylashtirish kerak bo'ladi. Asalarilar qancha ko'p bo'lsa, undan olinadigan asal ham va qishloq xo'jalik ekinlari hosili hamshuncha ko'p bo'ladi [5]. Bulardan asalarichilikning har tomonlama foydali va daromadli ekanligi ko'rinib turibdi. Shunday ekan, bu sohada yetarli ahamiyat berish va uni har tomonlama rivojlantirish lozim.

Respublikada asalarichilikni sanoat asosidagi ishlab chiqarishga o'tkazish bilan, asalarichilikni boshqarishning yangi oqilona usullarini ishlab chiqish, asalarichilikda og'ir qo'l mehnatlarini mexanizatsiyalash katta ahamiyat kasb etadi. Buning uchun asalari oilasini rejali ko'paytirish, erta bahordan cho'l va tog' etaklarida ko'chirish va serasal o'simliklardan oqilona foydalanish, ko'chma asalarichilikni rejali texnologiyalar asosida, ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir [6]. Asalarichilik maxsulotlarini ma'lum darajada ko'paytirishga qaratilgan kompleks tadbirlarning ishlab chiqilishi, asalarichilik xo'jaliklarida amalga oshirilayotgan tadbirlarga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan ko'chma asalarichilik, alohida ahamiyatga ega. Respublikada asalari oilasini rivojlantirish maqsadida, asal yetishtirishning tezkor texnologiyasini ishlab chiqish va joriy etish, fan va texnika yutuqlarini, ilg'or tajribalarni asalarichilikka joriy etishni davr taqozo etmoqda. Asalarilarning yangi zotlarini yaratish va naslini yaxshilash borasida, ish olib borish ham muhim masalalardandir. Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, respublikamizda yetishtirilayotgan ona asalarilarning ko'pchiligi kam mahsul bo'lib qolmoqda. Asalarichilar oldida turgan vazifalardan yana biri, asalari kasalliklari va zararkunandalari bilan doimiy kurash olib borishdir. Hozirgi kungacha juda havfli yuqumli kasallik bo'lgan Amerika va Yevropa chirishi, varroatoz kasalliklari, mum parvonasini yo'qotish masalalari to'la-to'kis hal qilinmagan. Boshqa yirtqich xasharotlar va qushlarga qarshi kurashning amaliy tadbirlari ishlab chiqilmagan, asalarilarning turli kasalliklarini profilaktika qilish va sanitariya – veterinariya nazorati to'la yo'lga qo'yilmagan. Asalarichilik fermer xo'jaliklari faqatgina bitta asal hosiliga qarab turmasliklari kerak. Buning uchun erta bahordan ona asalari va paketli asalarilar yetishtirib, sotib turishlari kerak. Bundan tashqari asalari suti va zahri ishlab chiqarish maqsadga muvofiqdir. Chunki, hozirgi kunda 1 gr asalari zahri jahon bozorida 100 AQSH dollariga va 1 kg asalari suti esa 1000 AQSH dollariga tengdir va bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishda, xo'jalik katta iqtisodiy foyda ko'radi.

Propolis esa halq tabobatida juda ko'p kasalliklarni, jumladan, undan turli hil malhamlar, spirtli eritmalar, ekstraktlar tayyorlab, davolashda ishlatiladi. Propolisdan turli teri, tish kasalliklarini davolashda keng foydalaniladi [7]. Asalari mumi o'zining shifobahshlik xususiyatlari bilan birga, elektr va radiotexnikada tengi yo'q, aniq o'chaydigan asboblarni izolatsiya qilish materialidir. Quyuvchilik ishida mum aniq detallar va san'at buyumlarini quyish uchun ishlatiladi. Ayni vaqtda asalari mumi halq xo'jaligining juda ko'p sohalarida, chunonchi, aviatsiya, avtomobil, oyna, ko'n, qog'oz, to'qimachilik sanoatlarida ham keng ishlatiladi. Asalarichilik mahsulotlaridan kosmetikada ham keng foydalanadilar. Keyingi o'n yilliklarda ko'pgina mamlakatlarda tabiat in'omlari bo'lgan ba'zi bir mahsulotlarning tarkibidagi biologik faol moddalarning shifobaxshlik xususiyatlariga alohida e'tibor berilmoqda. Huddi shunday maqsadda, asalarichilik mahsulotlari tarkibidagi biologik faol moddalardan kosmetikada har hil dori-darmonlar tayyorlashda ajoyib manba bo'lib xizmat qilishini aniqladilar. SHu tariqa asalarichilik mahsulotlaridan har hil kremlar, shampunlar, tish pastalari, sovunlar, lab bo'yoqlar tayyorlash keng yo'lga qo'yilgan. Asaldan oziq-ovqat sanoatida keng foydalanadilar. Xususan, asaldan qandolatchilikda har hil konfetlar, holvalar, pechenyalar, tortlar, kekslar, muzqaymoqlar, bodroqlar tayyorlashda, shuningdek, asalli salqin va chanqov bosti ichimliklar tayyorlashda keng foydalanadilar. Bular inson organizmidagi ko'pgina xastaliklarni ham tezda davolaydi.

Xulosa va munozara. Asalarichilik aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini ta'minlovchi asosiy tarmoqlardan biri sanaladi. Chunki mazkur tarmoq birinchi navbatda respublikada yetishtirilayotgan dehqonchilik mahsulotlarini changlatish hisobiga ularni sifatini va miqdorini oshirishga amaliy yordam beradi va shu bilan birgalikda aholini tabiiy toza asal va asalari mahsulotlari bilan munta'zam ta'minlashga o'z hissasini qo'shadi.

Asalarilar yordamida va boshqa kompleks usullar qo'llab hosilni oshirish masalasiga, bizda ham, Yevropa davlatlarida ham ahamiyat berilmoqda. Ko'pgina olimlarning ma'lumotlariga ko'ra o'simliklarni asalarilar yordamida

changlatish beda hosilini 180-250 % gacha, kungaboqarni 40-50 % gacha, qora bug'doyni 1,5 martagacha, karam, sholg'om, piyozni 30-40 %, zig'irni 27 % gacha, rezovar meva hosilini 50-60 % ga oshiradi.

Asalarichilik mahsulotlaridan vinochilik sanoatida ham keng foydalanib kelinmoqda. Odatda vino uzum va boshqa xil mevaladan tayyorlanadi. Lekin asaldan tayyorlangan vinolar, o'zining ta'mi va xo'shbo'yligi bilan, hammani o'ziga maftun etadi. Asalarichilik mahsulotlari bo'lgan asal va propolisdan tayyorlangan har xil dorilar veterinariyada chorva mollarida uchraydigan ko'pgina kasalliklarni davolashda mohirona ishlatib kelinmoqda.

Endilikda mustaqil respublikamiz asalarichilari oldida, mavjud qiyinchiliklarni yengib, asalarichilikka keng yo'l ochib berish va uni rivojlantirishda keng qamrovli dastur tayyorlab, ishlab chiqarishga joriy etishdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 16 oktyabrdagi "Respublikamizda asalarichilik tarmog'ini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi – 3327 sonli qarori.
2. Крахотин Н.Ф. Узбекистонда асаларичилик. Тошкент. "Мехнат". 2011.
3. Isamuhamedov A.I. Nikadamboev X.K. Asalarichilikni rivojlantirish asoslari. Toshkent. «Sharq» nashriyoti, 2013.
4. Тураев О.С. Технология содержание пчелиных семей в хлопкосиющей зон Бухарского области. Автореферат канд. диссертации. 2016.
5. Тўраев О.С. Асалари оиласини боқиш технологияси. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журналі. 2012, № 8-9.
6. Qaxramonov B., Isamuhamedov A., Ballasov U., Ergashev S., To'raev O.S. SHaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida asalari oilalarini parvarishlash. Toshkent, 2019.
7. Тўраев О. Умаров К. Бухоро вилоятида асалари захри олиш технологияси. "Қишлоқ хўжалигида экологик муаммолар" халқаро илмий-амалий анжуманматериаллари тўплами. Бухоро, 2013.

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda asalarichilik tarmog'ining rivojlanishi, istiqbolli rejalar hamda xalq xo'jaligidagi ahamiyati muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: asalarichilik, sanoat, metod, daromad.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие сети пчеловодства в нашей стране, перспективные планы и ее значение в народном хозяйстве.

Ключевые слова: пчеловодство, отрасль, метод, доход.

Abstract. This article discusses the development of the beekeeping network in our country, prospective plans, and its importance in the national economy.

Key words: beekeeping, industry, method, income.

AGROBIZNES SUBYEKTLERI ISKERLIGINI SWOT-ANALIZI

Abishov M.S., Nuranov I.B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Agrobiznes – awıl xojalıǵı isbilermenliginiń eń jańa izertlew baǵdarlarınan biri. Ol awıl xojalıǵında dáramat keltiretuǵın hár qanday tarawda ónimdi, procesti, investiciyalardı basqarıwdı jolǵa qoyıwshı járdemshi faktorga aylanbaqta. Ózbekstanda azıq-awqat ónimleriniń úlken kólemi awıl xojalıǵında jetistiriledi. Usıǵan sıykes túrde mámlekette qolay hám potentsial agrobiznes ortalıǵı jaratılǵan bolıwı talap etiledi. Sebebi mámlekettiń qanıygelesiwi kóp tárepten awıl xojalıǵına baylanıslı. Ol tómén rentabellik kórsetkishine iye bolsa da, kútilgenindey nátiyje bermey atırǵan bolsa da biz onnan házirshe bir jola waz keship kete almaymız. Bizin aldımızdaǵı birden-bir jol bul mámlekette agrobiznesti aktiv qollap-quwatlaw, kemshiliklerin jónge salıw jáne onın jańa tarmaqların jolǵa qoyıw menen baylanıslı boladı.

Lekin soǵan qaramastan Ózbekstan shárayatında agrobiznesti izertlew jumısları azmaz tómén dárejede. Bul baǵdarda ózbek ilimpazları tárepinen júdá kem izertlewler alıp barılǵan. Usılardı esapqa alǵan halda biz bul tarawdı jáne de tereńirek úyreniw hám izertlew kerek, ulıwmalıq analizler ótkerip soǵan muwapıq usınıslardı alǵa súriw kerek dep esaplaymız. Buǵan baylanıslı izertlewlerimizdiń tiykarǵı maqseti sonda, Ózbekstanda zamanagóy hám básekige shıdamlı agrobiznesti jaratıw múmkin be, eger múmkin bolsa, bunıń tiykarǵı kepilligi retinde nelerdi keltirip ótiwimiz múmkin, oǵan neler tosqınlıq etedi? degen máselelerge sheshim tabıwdan ibarat. Ózbekstan Respublikası gárezsizliginiń dáslepki jıllarınan-aq Burınǵı awqam kalxozlastırıw sistemasınan waz keship, jáhán tájiriyesine tayanǵan halda birinshi agrar reformanı ámelge asırdı, yaǵniy, fermerlestiriw jolın tańlap júdá tuwrı sheshim qabılladı.

Najibullah Hasanzoy "What is agribusiness?" atlı maqalasında agrobiznesti eki tárepleme jantasıw menen túsindiredi. Oǵan kóre agrobiznes awıl xojalıǵı kárxanaların basqarıw óneri hám ilimi esaplanadı. Basqarıw sheberligi retinde: agrobiznes hár bir shaxstın yamasa shólkemniń tabıslı biznes júrgiziwdedi túrli kónlikpelerin birlestiredi. Ilim retinde: táwekelshilik, maǵlıwmatlardı obyektiv jıynaw hám olardı analiz qılıw menen quwatlanadı. Agrobiznes túrli pánlerden alınǵan bilimler kompleksinen ibarat [1]. Bul pikirge sonday sıpatlama beriw múmkin: fermer xojalıǵı óz tabısı ushın ózi háreket etedi, onın ónim jetistiriw kólemi, texnikalıq támiynatı, miynettiń bólistiriwi sıyaqlı wazıypaları ózi tárepinen belgilenedi hám basqarıladı. Sol sebepli de bunday sistemada islewdiń nátiyjesi ayqın kózge taslanadı.

Ózbekstanda agrobiznestiń tiykarǵı buwını fermer (dıyxan) xojalıǵı esaplanadı, sebebi ol awıl xojalıq ónimin jaratıwshı birden-bir subyekt. Este saqlaw kerek bolǵan zárúrli nárese sol - fermerlik te biznes esaplanadı [5]. Rawajlanǵan bazar ekonomikası shárayatında shańaraqlıq fermer xojalıqları teńdey rawajlanadı. Evropaning bir qatar rawajlanǵan mámleketlerinde agrobiznesti tek ǵana fermerler emes, agrofırmalar, agrosanaat birlespeleri, agroklastarlar

aktiv qollap-quwatlaydı. Olar joqarı dárejede qanıygelesken hám zamanagóy pán-texnika jetiskenliklerine tayanğan xojalıq esaplanadı, olar joqarı miynet ónimdarlıǵı hám sapalı ónimdi támiyinlewge qábiliyetli boladı [3].

Amerika Qurama Shtatlarda agrobiznesler vertikal túrde birlestirilgen hám awıl xojalıǵı qun shıńırındaǵı kóplegen ilajlarda qatnasatuǵın iri awıl xojalıǵı korporacijaları dep ataladı. Bunday kompaniyalar kishi hám ósimlik jetistiriwge baǵdarlangan hám basqa awıl xojalıǵı kárxanalarınıń ónimlerinen paydalanatuǵın organikalıq fermer xojalıqlarınan pariqlı túrde ózleriniń islep shıǵarıw, qayta islew hám satıw bólimlerin jumıs menen támiyinlewge umtıladı [6]. Taǵı bir tárepden awıl xojalıǵında da mülkshilik formasınıń ózine tán ózgesheligi bar ekenligi óz tastıyǵın taptı. Bunnan kelip shıǵadı, fermerlerdiń natıyjeliligi, joqarı intalı háreketleri arqasında agrar tarawdaǵı kishi hám orta biznesti, isbilermenlikti jolǵa qoyıwǵa shárayat jaratadı.

Kembridj sózliginde “Agrobiznes - bul isbilermenliktiń awıl xojalıǵı menen baylanıslı jańasha forması bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı wazıypası fermerlik penen baylanıslı bolǵan barlıq ekonomikalıq iskerlikti, yaǵnıy ximiyalıq elementler, násilshilik, ósimliklerdi jetistiriw, dıyqansılıq, awıl xojalıǵı texnikası, marketing hám satıw menen baylanıslı tarawlardı óz ishine aladı.”- degen tariyp keltirilgen [7]. Solay eken agrobiznes sonday taraw - bul ekonomikalıq ósiwde zárúrli áhmiyetke iye bolǵan awıl xojalıǵı sanaatın qollap-quwatlaytuǵın sektor. Sonıń menen birge, ol rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń alǵa ilgerilewinde sheshiwshi rol atqarmaqta. Agrobiznes málim bir mámlekettiń sharayatına qaray hár túrli dárejede rawajlanadı hám isbilermenliktiń prestijli túrine aylanadı. Agrobiznesler potencial túrde awıl xojalıǵı ónimdarlıǵın jaqsılawı múmkin, ol joqarı miynet ónimdarlıǵına tiykarlanadı. Sol sebepli húkimetler kóbinese awıl xojalıǵı kárxanalarına subsidiyalar usınıs etedi [4]. Ózbekstanda agrobiznes jaǵdayın úyreniw dawamında bir qatar analitikalıq maǵlıwmatlarǵa iye boldıq. Agrobiznes infrastruktura obyektleriniń geografıyalıq jaylasıwınan baslap onıń qatnasıwshılarınıń bilim potencialına shekemgi bolǵan maǵlıwmatlardı kórip shıǵıwǵa háreket ettik. Proceslerge hám izertlew obyektlerine dinamikalıq jantasqan halda tómendegi 1-kestedegi kórsetilgen natıyjelerge iye boldıq.

1-keste. Ózbekstanda agrobiznes iskerliginiń SWOT-analizi¹

Kushli tárepleri	Kúshsiz tárepleri
1. Tábiy resurslarǵa bay 2. Joqarı demografiyalıq kórsetkish 3. Eksport etiw qábiliyeti 4. Kúshli dástúriy bilim 5. Jańa jumıs orınların jaratadı 6. Joqarı ishki talap	1. Infrastruktura obyektleriniń tozıwı 2. Geografıyalıq izolyatsiya shárayatı 3. Professional basqarıwdıń jetispewshiligi 4. Zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw múmkinshiligi sheklengenligi 5. Klimat shárayatına baylanıslılıq
Múmkınshilikleri	Qáwıpler
1. Bazar múmkınshilikleriniń keńligi 2. Jer maydanınıń keńligi 3. Kóbirek jańa áwladlar 4. Tábiy resurslardan tuwrı paydalanıw	1. Global báseki 2. Birlespegen bazar 3. Tómen sawda ámeliyatları 4. Bahalardıń ózgeriwi 5. Zamanagóy texnologiyalardıń joqarı bahası

Analiz túsindirmeleri:

Kúshli tárepleri: 1. Tábiy resurslarǵa bay: Ózbekstan úlken tábiy resurslar rezervine hám jeterli jer maydanına iye. Hár bir resurstan orını paydalana alıw agrobiznestiń jańa tarmaqların ashıwǵa járdem beredi.

2. Joqarı demografik kórsetkish: Ózbekstanda 36 millionnan artıq xalıq jasaydı. Bul úlken jumısshı kúshin jaratadı hám agrobiznestiń islew potencialın asıradı.

3. Eksport etiw qábiliyeti: Awıl xojalıǵı ónimlerin eksport qılıw arqalı valyuta aǵımın júzege keltiriw hám qımbatlı valyutaǵa iye bolıw múmkin. Ózbekstan milliy ónimlerin eksport qılıwǵa qábiliyetli.

4. Kúshli dástúriy bilim: Awıl xojalıǵı áwladan-áwladqa ótip kiyatırǵan bilimlerdi saqlaydı hám ámelde qollaydı. Dıyxanlar, shárwalar óz tájiriybelerine tayanǵan halda xojalıq júrgizgen hám bilimlerin shákirtlerine úyretken.

5. Jańa jumıs orınların jaratadı: Agrobiznes óz tarmaqları arqalı xalıqqa jumıs orınların usınıs etedi. Bul bolsa dáramat kórsetkishi tómén shańaraqlardıń dáramat dereğine aylanadı.

6. Joqarı ishki talap: Ózbekstan xalıq Oraylıq Aziya mámleketleri ishinde eń kóp mámleket esaplanadı. Ishki bazarda agrobiznes ónimlerine talap úlken. Bul agrobiznes ushın zárúrli unamlı qásiyet esaplanadı.

Kúshsiz tárepleri: 1. Infrastruktura obyektleriniń tozıwı: Agrobiznes turaqlı jumıs alıp barıwı ushın jaqsı infrastruktura obyektlerin talap etedi. Ózbekstanda jol, taransport logistikası, temir jol hám telekommunikaciya baylanısları ele de jetispeydi.

2. Geografıyalıq izolyatsiya shárayatı: Ózbekstan Oraylıq Aziya mámleketleri ishinde teńizge eń uzaq jaylasqan mámleket. Suw jolına shıǵıw múmkinshiliginin joq ekenligi tavar aylanbasın, eksporttı quramalasıradı hám qosımsha qárejetlerge jol qóyıladı.

3. Professional basqarıwdıń jetispewshiligi: Awıl xojalıǵında professional menedjerlerge talap úlken. Basqarıw jaqsı jolǵa qoyılmas eken kompaniya maqsetlerine tolıq erise almaydı.

4. Zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw múmkinshiligi sheklengen: Ózbekstan awıl xojalıǵında jańasha innovaciyalıq texnologiyalardı qollawdı jolǵa qoyıwı kerek. Zamanagóy texnologiya waqıttı hám resurslardı tejeydi, joqarı ónimdarlıqqa alıp keledi.

¹ Avtor tárepinen dúzilgen

5. Klimat shárayatına baylanisliq: Awıl xojalıǵı hár tárepleme ıqlımǵa boysınadı. Klimatti insan faktori menen basqarıw múmkin emes. Sol kózqarastan ıqlım shárayatı hálisizlikke aylangan.

Múmkınshilikleri: 1. Bazar múmkınshilikleriniń úlkenligi: Daslep agrobiznes ushın tek ǵana jergilikli bazar bar bolǵan bolsa, házirgi waqıtta bazar aralıǵı keńeydi. Awıl xojalıǵı isbilermenligi tek jergilikli bazargá baylanisli bolıwı shárt emes, onı bazardan tısqarıǵa ótkeriw múmkin. Bazardıń keńeyiwi agrobiznes ushın úlken múmkınshilikler jaratadı. 2. Jer maydanınıń úlkenligi: Ózbekstan úlken awıl xojalıǵı maydanlarına iye. Jer awıl xojalıǵınıń tiykarı bolǵanı sebepli onıń kópigi agrobiznes tarmaqların erkin jaylastırıwǵa múmkınshilik beredi. 3. Kóbirek jańa áwladlar: Awıl xojalıǵın basqarıwshı jańa jas qánigelerdi tayarlaw arqalı tarawda tabısqa erisiw múmkin. Jańa kadrlar jańa bilimlerde payda etedi. 4. Tábiy resurslardan tuwrı paydalanıw: Ózbekstan tábiyǵıy baylıqlarǵa bay. Ísrapgershilikti sheklep, onı tuwrı bólistiriw hám maqsetli paydalanıw agrobizneske úlken múmkınshilikler esigin ashadı.

Qáwipler: 1. Global báseki: Basqa bazarlardaǵı sıyaqlı agrar tarawda úlken básekiye dus keledi. Básekiye shıdam bermegen kishi kárxanalar bazardan shıǵadı, iri kárxanalar bolsa úlken kapitalı arqalı ózinen basqalardı qısıp shıǵaraberedi. 2. Birlespegen bazar: Agrobiznes ushın jetiliske bazardı tabıw júdá qıyın is. Jaqsı bazar - bul juwmaqlawshı ónim ushın sáykes bahaǵa iye bolıw ushın zárúr bolıp tabıladı. Marketing mashqalası awıl xojalıǵı isbilermenligi ushın zárúrli qáwiplerden biri esaplanadı. 3. Tómen sawda ámeliyatları: Agrobiznes ónimleriniń tayarlanıwı, oralıwı, sapası, jetkizip beriliwi proceslerindegi salmaqlı kemshilikler bul tarawda kóplegen mashqalalardı keltirip shıǵarmaqta. 4. Bahalardıń ózgeriwi: Kompaniyalar bazardaǵı bahalardıń terbelisi sebepli úlken zıyan kóredi. Bahalardıń ózgeriwi xojalıqtıń byudjet balansın izden shıǵarıwı menen qáwip saladı. 5. Zamanagóy texnologiyalardıń úlken bahası: Zamanagóy texnologiyalar mudamı joqarı bolıp, onı kishi kárxanalar satıp alıwı qıyın. Bul jaǵday kishi kárxanalarardıń múmkınshiliklerin shekleydi hám jańalanıwına qáwip saladı.

Mámleket awıl xojalıǵın rawajlandırıwdıń zárúrli quralı retinde agrobiznesti aktiv qollap-quwatlaw zárúr. Ózbekstanda agrobiznes ortalıǵı básekiye shıdamlı isbilermenlik ortalıǵında úlken kúsh hám múmkınshiliklerge iye. Biraq, mámlekette makro hám mikro dárejedeǵı abaylı sheshimler menen joq etiliwi kerek bolǵan hálisizlik hám qáwipler bar. Ózbekstanda awıl xojalıǵınıń talabına qaray awıl xojalıǵı ónimlerin sapa tárepinen kóbeytiw kerek. Bul agrobiznes modelleriniń túrli tárepleri boyınsha izertlew ótkeriwdi talap etedi. Milliy hám xalıq aralıq kólemde isbilermenlik ortalıǵınıń payda bolıwı shárayatında húkimet sxemaların qayta kórip shıǵıw zárúr. Innovaciylar, basqarıw kónikpeleri hám agrobiznes texnologiyası menen isbilermenlik ekonomikanıń tiykarǵı gılti hám awıl xojalıǵın rawajlandırıw quralı bolıwı múmkin. Bul resursları basqarıw tiykarında awıl xojalıǵı sanaatınıń potencialın úyreniwdi talap etedi. Agrobiznes isbilermenligi rawajlanıp atırǵan hám rawajlangan mámleketlerde awıl xojalıǵın jetilistiriwde jetekshi orındı iyeledi. Awıl xojalıǵın rawajlandırıwdıń bunday jantasıwları mámleketimizde turaqlı agrobiznes ortalıǵın jaratıwı múmkin.

ÁDEBIYATLAR

1. Najibullah Hassanzoy "What is agribusiness?" presentation on 23.04.2019 <https://www.researchgate.net/publication/332570862>
2. Hrabrin Bachev; "New Approach for Assessing and Improvement of Environmental Management and Strategies in Agri-Business", Journal of "Global Journal of Management and Business Research Administration and Management"; Volume 13 Issue 7 Version 1.0 Year 2013;
3. O. Mandych S. Kalinichenko T. Duyunova O. Sekovoy A. Mykytas
4. "Competitive development of subjects of the agri-business: theory and practice" Journal of "Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools", journal homepage: <http://farplss.org>;
5. Khomitov K.Z. Mardonova A.T. Aktamov B.M. Adilchaev R.T; "Factors of Increasing Investment Attractiveness in Agriculture" Journal of Advanced Research in Dynamical & Control Systems, Vol. 12, 07-Special Issue, 2020; Index of investment attractiveness of countries. Access mode: <https://www.ranational.ru/ratings/world-ratings/index-rating>;
6. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/careers/companies/agribusiness/>;
7. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/agribusiness>.

Agrobiznes subyektlari faoliyati swot-tahlili

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistondagi agrobiznes faoliyatining umumiy ekspert tahlili o'tkazildi. Tadqiqot ishi uslubiy usullar va SWOT tahlil texnikasi asosida olib borildi. Tahlil davomida mamlakatimizda agrobiznesning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va xavf tug'diruvchi jihatlari haqida xulosalar oldik. Aniqlangan muammolarni diqqat bilan o'rganib chiqdik va yo'l qo'yilgan xatolarni bartaraf etishga qaratilgan aniq tavsiyalar ishlab chiqdik.

Kalit so'zlar: Agrobiznes, qishloq xo'jaligi, fermer, SWOT tahlili.

SWOT-анализ субъектов АПК

Аннотация: В данной статье был проведен общекспертный анализ деятельности агробизнеса в Узбекистане. Исследовательская работа проводилась на основе методических методов, методики SWOT-анализа. В ходе анализа мы получили выводы о сильных и слабых сторонах агробизнеса в нашей стране, его возможностях и аспектах, которые представляют для него опасность. Мы тщательно изучили выявленные проблемы и разработали конкретные рекомендации, направленные на устранение допущенных ошибок.

Ключевые слова: Агробизнес, сельское хозяйство, фермер, SWOT-анализ.

SWOT analysis of agribusiness entities

Abstract: In this article, a general-expert analysis of agribusiness activity in Uzbekistan was conducted. The research work was carried out based on methodological methods, SWOT-analysis technique. During the analysis, we got conclusions about the strengths and weaknesses of the agribusiness in our country, its opportunities and the aspects that pose a danger to it. We have carefully studied the identified issues and developed specific recommendations aimed at eliminating the errors that are being made.

Key words: Agribusiness, agriculture, farmer, SWOT - analysis.

NASHRIYOT KORXONALARINING IQTISODIY KO'RSATKICHLARI TAHLILI VA ULARNING FAOLIYATINI BAHOLASH

Tursinov M.B.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

Kichik tadbirkorlik har qanday iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili bo'lib, milliy iqtisodiyotning o'sishi va aholi farovonligini ta'minlaydi. Globallashuv sharoitida O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida tashqi iqtisodiy-siyosiy omillarining kuchayishi, ishsizlik va inflyatsiya darajasining ortib borishi, import o'rnini bosuvchi mexanizmlarni joriy etishni va milliy tadbirkorlik muhitini sezilarli darajada mustahkamlashni talab qiladi. O'zbekiston biznesining rivojlanishida kichik biznes alohida o'rin tutadi.

Jumladan, 2024 yil 1 yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo'jaliklarisiz) soni jami 417 080 tani, shundan yangi tashkil etilganlari 86 030 tani tashkil etdi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan 516 106,3 mlrd. so'm miqdorida qo'shilgan qiymat yoki iqtisodiyotdagi yalpi qo'shilgan qiymatning 51,2 % yaratilgan [6]. Shu munosabat bilan kichik biznes samaradorligini baholash yondashuvlarini takomillashtirish dolzarb va muhim hisoblanadi. Ushbu sohada mualliflar tomonidan korxonaning iqtisodiy-moliyaviy holatini baholashning turli mezonlari asosida integral ko'rsatkichlari aniqlangan.

A.M.Shestoperoevning uslubiy yondashuvi kichik biznesning moliyaviy holatining kompleks o'lchovini aniqlashga, ya'ni kichik biznesning iqtisodiyotdagi ishtiroki koeffitsientini aniqlashga asoslangan. Muallif kichik biznesning iqtisodiyotdagi ishtiroki darajasi, kichik korxonalarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi va band bo'lganlarning ulushini hisoblagan [1]. Tadqiqotlarda keng tarqalgan usullardan biri bu ikki omil tahlilining sinergiyasiga asoslangan usullardan foydalanish hisoblanadi. Masalan, N.M.Filimonovanning uslubiy yondashuvi hudud jozibadorligi va kichik biznesning raqobatbardoshligining integral ko'rsatkichlarini birlashtirgan matritsaga asoslanadi [2]. O.V.Konevning metodik yondashuvi bloklardan iborat mezonlarni guruhlashdan iborat: kichik korxonalarining rivojlanish ko'lamini va zichligi; tadbirkorlik faoliyati darajasi; mamlakatning kelajakdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga qo'shgan hissasi; kichik biznes sub'ektlarining investitsiya faoliyatini belgilash. Har bir ko'rsatkich blokining ahamiyatlilik vaznini aniqlash asosida muallif tomonidan natija ko'rsatkichlari hisoblab chiqilgan va uning mezon qiymatlari shkalasi taklif qilingan: [0-0,24] – kichik biznesning milliy iqtisodiyotga qo'shgan hissasi; [0,24-0,47] – kichik biznes sub'ektlarining mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga qo'shgan hissasining o'rtacha darajasi; [0,48-1] – kichik biznes sub'ektlarining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga qo'shayotgan hissasining yuqori darajasi [3]. N.A.Usmanovanning tadqiqotlarida korxonalar xo'jalik faoliyati samaradorligini baholashning resurs yondashuvi va maqsadli yondashuvlari tavsifi yoritib berilgan. Shuningdek, korxonalarining kompleks samaradorligini baholashda integral samara ko'rsatkichi, innovasiya rentabelligi, xarajatlar samaradorligi hamda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari alohida guruhlarga ajratilib tasniflangan. Tadqiqotchi korxonalar raqobatbardoshligini baholash bilan birga, tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini baholashning ijtimoiy va iqtisodiy ko'rsatkichlari tasnifini ham amalga oshirgan [4]. Tadqiqotning uslubiy asosini hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va hududlarning barqaror rivojlantirish muammolari, kichik tadbirkorlik sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar, korxonaning iqtisodiy-moliyaviy ko'rsatkichlari, uning barqaror rivojlanishni tahlil qilish va baholashga oid yetakchi olimlarning xalqaro ilmiy anjumanlari materiallari tashkil etadi. Shuningdek, dialektik, muammoni o'rganishda abstrakt-mantiqiy, qiyosiy tahlil, integral ko'rsatkichlar kabi usullardan foydalanildi.

Quyida biz respublikada faoliyat yuritayotgan “Sharq” MChJ, “G'ofur G'ulom” MChJ, “O'zbekiston nashriyoti” MChJ nashriyot korxonalarining moliyaviy natijalari va balans ma'lumotlaridan foydalangan holda 2019-2022 yillardagi xo'jalik faoliyatini tahlil qilamiz. “Sharq” MChJ korxonasi moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish natijasida aytilish mumkin, 2022-yilda 2019-yilga nisbatan nashriyot mahsulotlarini sotishdan kelgan tushum 50646578 ming so'mni tashkil etib, 95,4%ga kamaygan. Ushbu ko'rsatkich “G'ofur G'ulom” va “O'zbekiston nashriyoti” korxonalarida o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, mos ravishda 142,4 va 120,0% ga oshgan. Biroq, 2020-yilda “O'zbekiston nashriyoti”da hamda 2020-2021 yillar davomida “Sharq” va “G'ofur G'ulom” korxonalarda sotishdan kelgan tushum hajmi pasayib borgan. Buning sababini jahon iqtisodiyotida “Covid-19” pandemiyasining paydo bo'lishi va uning ta'siri bilan izohlash mumkin (1-jadval).

1-jadval. Nashriyot korxonalarining sotishdan kelgan tushumi (SKT) va sof foydasi (SF) tahlili [6]

Yillar	Sharq		G'afur G'ulom		O'zbekiston nashriyoti	
	SKT (ming so'm)	SF (ming so'm)	SKT (ming so'm)	SF (ming so'm)	SKT (ming so'm)	SF (ming so'm)
2019	53079981	6879630	41661808	2369199	126211895	714104
2020	38695158	547224	32992618	4017648	67913012	3704130
2021	23832859	568820	28135313	287373	97716674	10209385
2022	50646578	866741	59312223	6066752	151470154	33788375
2022 yilda 2019 yilga nisbatan o'sish surati,%	95,4	12,6	142,4	256,1	120,0	4731,6

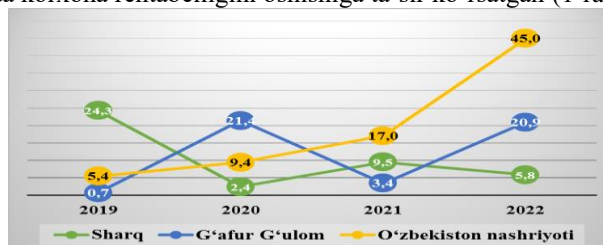
Tahlil etilayotgan davrda korxonalarining sof foydasi, jumladan, “Sharq” korxonasida 2022-yilda 2019-yilga nisbatan 12,6%ga tushgan. Buning asosiy sabablaridan biri, 2022-yilda ushbu korxonaning davr xarajatlari 2019-yilga nisbatan qariyb 120 % ga oshgan. “G'ofur G'ulom” va “O'zbekiston nashriyoti” korxonalarida esa, sof foyda hajmi 2019-2022 yillar davomida mos ravishda 2,6 va 47 barobariga oshgan bo'lib, bunga 2022-yilda korxonalarining davr

xarajatlari mos ravishda 98,1 va 64,8% (mahsulot tannarxi-98,0%) kamayganligi hisobidan erishilgan. Mahsulot tannarxi hajmi esa, to'rt yil davomida "Sharq" va "O'zbekiston nashriyoti" korxonalarida mos ravishda 91,2 va 98,0%ga kamaygan. "G'ofur G'ulom" korxonasida esa 123,1% ga oshgan (2-jadval).

2-jadval. Nashriyot korxonalarining mahsulot tannarxi (MT) va davr xarajatlari (DX) tahlili [7], ming so'mda

Yillar	Sharq		G'afur G'ulom		O'zbekiston nashriyoti	
	Mahsulot tannarxi	Davr xarajatlari	Mahsulot tannarxi	Davr xarajatlari	Mahsulot tannarxi	Davr xarajatlari
2019	46204435	8370674	35297068	7157782	94266108	27698561
2020	34432821	5880095	24627350	3566189	52697526	16393562
2021	20804395	4822134	26121076	4306582	74805836	14691424
2022	42127705	10008058	43467944	7019442	92370450	17940518
2022 yilda 2019 yilga nisbatan o'sish surati,%	91,2	119,6	123,1	98,1	98,0	64,8

Ta'kidlash lozimki, mahsulot tannarxining sotilgan mahsulot tarkibidagi ulushi tahlil qilinayotgan davrda "Sharq" korxonasida 0,04%ga, "G'ofur G'ulom" korxonasida 0,12%ga, "O'zbekiston nashriyoti" korxonasida 0,14%ga qisqargan. Bu o'z navbatida korxonada olib borilayotgan ishlab chiqarish hisobi tizimida olib borilayotgan ijobiy yondashuvni ifodalaydi. Biroq nashriyot mahsulotlarini sotish, boshqaruv va boshqa umumxujalik ahamiyatidagi harajatlarni umumlashtiruvchi davr xarajatlari faqat "Sharq" korxonasida 2022-yilda 2019-yilga nisbatan 119,6%ga oshgan bo'lib, buning natijasida sof foyda hajmi keskin kamaygan. Davr xarajatlari o'z tavsifiga ko'ra korxona faoliyatidagi xarajatlar tizimida alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga boshqaruv, tijorat va boshqa umumxo'jalik ahamiyatidagi xarajatlar kiradi. Bu xarajatlar ishlab chiqariladigan va sotiladigan mahsulot hajmiga emas, balki xo'jalik faoliyatining davomiyligiga bog'liq buladi. Bu turdagi xarajatlarning oshib borishi korxona rentabelligini pasayishiga sabab bo'ladi. "G'ofur G'ulom" va "O'zbekiston nashriyoti" korxonalarida esa, aksincha davr xarajatlari mos ravishda 98,1 va 64,8%ga kamayib, natijada korxona rentabelligini oshishiga ta'sir ko'rsatgan (1-rasm).

1-rasm. Nashriyot korxonalarining sotuv rentabelligi darajasi [7], (%da)

1-rasmda keltirilgani ma'lumotlarini tahlil etadigan bo'lsak, nashriyot korxonalarining to'rt yil davomida rentabellik darajasi birgina "O'zbekiston nashriyoti" korxonasida dinamik o'sish tendensiyasiga ega bo'lib (5,4%; 9,4%; 17,0%; 45,0%), 2022-yilda 2019-yilga nisbatan 39,6%ga qo'shimcha oshgan. Bu o'z navbatida korxonada barcha iqtisodiy omillardan samarali foydalanganligidan dalolat beradi. "G'ofur G'ulom" korxonasida rentabellik darajasi 2020 va 2022-yillarda mos ravishda bazis yilga nisbatan oshgan (21,4%; 20,9%). 2021-yilda esa, bazis yiliga nisbatan -18% ga pasaygan. Bunga, ushbu yilda o'tgan 2020-yilga nisbatan ishlab chiqarish xarajatlaridan tashqari sotuv va operatsion xarajatlari 120,8%ga ($4306582/3566189 \cdot 100$) oshganligi sababli rentabellik darajasi keskin pasaygan. "Sharq" korxonasida 2019-yilda rentabellik darajasi normal holatda (24,3%) bo'lib, qolgan yillarda pasayish darajasi 5,8%gacha kamaygan. Ushbu korxonada rentabellikning ketma-ket yil davomida pasayib borishi nashriyot mahsulotlarini sotish hajmi va yalpi foydaning kamayib borishi bilan izohlanadi. Undan tashqari global "Covid-19" pandemiyasining ta'siri ham bundan mustasno emas.

Nashriyot mahsulotlarini sotish hajmining oshishi korxonaning asosiy vositalaridan unumli foydalanishiga bevosita bog'liqdir. Asosiy vositalardan foydalanish darajasi korxonaning ishlab chiqarish quvvati miqdorini belgilaydi. Asosiy vositalardan samarali foydalanmaslik korxona rentabelligini pasayishiga olib kelishi mumkin. Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari korxona xo'jalik faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlari hisoblanadi. Ular qatoriga asosiy fond qaytimi va fond rentabelligi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

Asosiy fond qaytimi, 1 so'mlik asosiy vosita o'rtacha qiymatiga qancha miqdorda natijaviy ko'rsatkichning (sotilgan mahsulot, tovar mahsuloti, tovar oboroti va h.k.) to'g'ri kelishini ifodalaydi. Buning uchun quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$F_q = \frac{SMH}{AV}, \quad (1)$$

bu yerda: F_q – fond qaytimi; SMH – sotilgan mahsulot hajmi; AV – asosiy vositalar o'rtacha qiymati.

Fond rentabelligi, 1 so'mlik asosiy vosita o'rtacha qiymatiga qancha miqdorda foyda ko'rsatkichning to'g'ri kelishini ifodalaydi va quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$F_r = \frac{SF}{AV}, \quad (2)$$

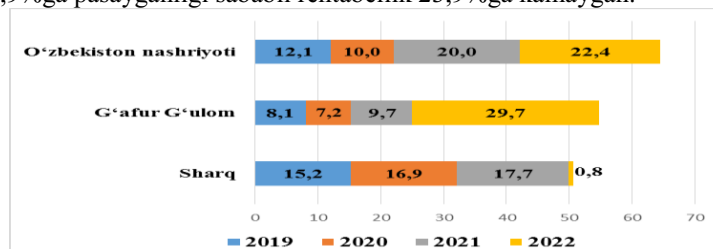
bu yerda: F_r – fondlar rentabelligi; SF – sof foyda hajmi; AV – asosiy vosita o'rtacha qiymati.

Ushbu formulalardan foydalanib, nashriyot korxonalarining fond qaytimi va fond rentabelligi ko'rsatkichlarini tahlil qilamiz. 2022-yilda "O'zbekiston nashriyoti" korxonasida asosiy vositalarning 1 so'miga to'g'ri keladigan ishlab chiqarilgan mahsulot (fond qaytimi) qiymati 22,4 so'mni tashkil etib, 2019-yilga nisbatan 1,8 martaga ortgan. Bunday

ijobiy holatni 2022-yilda korxonaga unumdorligi yuqori bo'lgan 1876903 ming so'mlik zamonaviy asbob-uskunalar sotib olinganligi va undan samarali foydalanilganligi bilan izohlash mumkin (2-rasm).

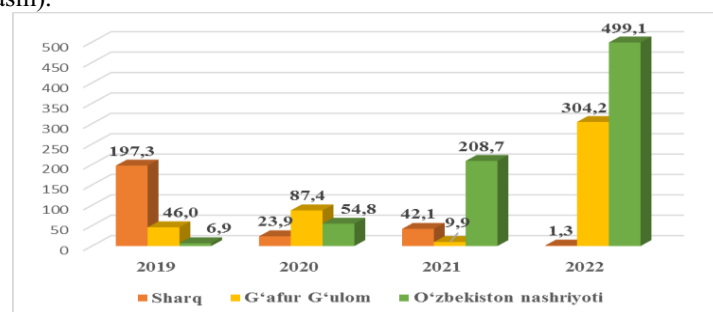
“G'ofur G'ulom” korxonasida ham 2022-yilda ijobiy tendensiya kuzatilib, 2019-yilga nisbatan 1 so'mlik asosiy vosita qiymatiga to'g'ri keladigan fond qaytimi 3,7 martaga ko'paygan. Ushbu korxonada to'rt yil davomida qo'shimcha asosiy vosita yoki yangi asbob-uskunalar sotib olinmagan bo'lsada, asosiy vositalardan foydalanishga ta'sir etuvchi omillardan samarali foydalangan. Bu omillarga ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish quvvatidan to'liq foydalanish kabilarni keltirish mumkin.

Tadqiqot davri davomida asosiy vositalar rentabelligining o'zgarish darajasi nashriyot korxonalarida turlicha bo'lgan. Jumladan, “Sharq” korxonasida rentabellik darajasi 2019-yilda eng yuqori darajada bo'lgan. 2020-yilda sof foyda bazis yiliga nisbatan 7,9%ga pasayganligi sababli rentabellik 23,9%ga kamaygan.

2-rasm. Nashriyot korxonalarining asosiy fond qaytimi tahlili [7], so'mda

2021-yilda sof foyda 103,9%ga oshganligi va asosiy vositalar qiymati 938724 ming so'mga kamayganligi sababli rentabellik qariyb 2 barobarga oshib, 42,1%ni tashkil etgan. 2022-yilda sof foyda hajmi bazis yilga nisbatan 152,4% oshgan bo'lsada, biroq asosiy vositalar qiymati 48,9 martaga oshgan va bu rentabellik darajasini keskin (1,3%) tushib ketishiga sabab bo'lgan (3-rasm).

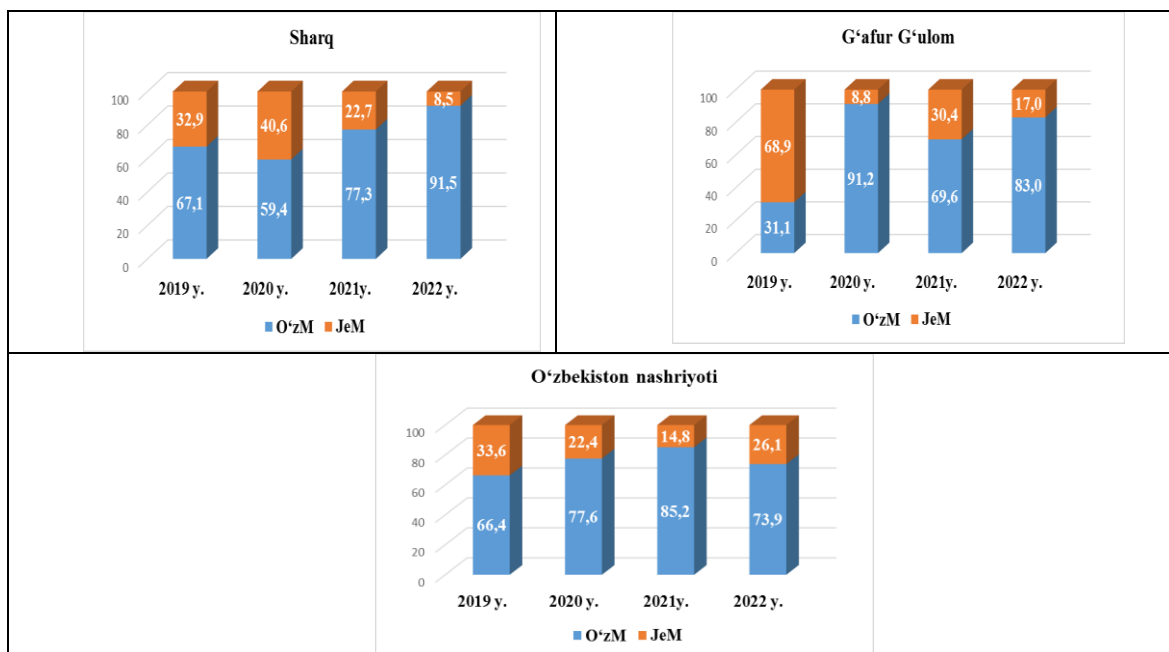
3-rasm. Nashriyot korxonalarining asosiy fond rentabelligi tahlili [7], %

“G'afur G'ulom” korxonasida rentabellik darajasi 2021-yilda 9,9%ni tashkil etib, bazis yiliga nisbatan 8,8 martaga kamaygan. Bunday pasayish tendensiyasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan: sotishdan kelgan tushum 4857305 ming so'mga kamaygan; sof foyda 7,5% ga pasaygan; davr xarajatlari (+) 20,8%ga qo'shimcha o'sgan.

2019, 2020 va 2022 yillarda rentabellik darajasi mos ravishda 46,0%, 87,4%, 304,2% ni tashkil etib, dinamik o'sishga ega bo'lgan. Korxona 2022-yilda eng yuqori rentabellikka erishib, bunga sotishdan kelgan tushum 2 martaga, sof foyda esa 21 martaga oshganligi hamda asosiy vositalar qiymati 68,8%ga pasayganligi kabi omillar ta'sir etganligini ta'kidlash mumkin. “O'zbekiston nashriyoti” korxonasida 2019-yilda rentabellik darajasi 6,9%ni tashkil etib, keyingi yillarda mos ravishda 7,9 (2020y.), 3,8 (2021y.), 2,4 (2022y.) martaga ortib borgan. Bunga korxonada to'rt yil davomida nashriyot mahsulotlarini intensiv ishlab chiqarish natijasida sotuv hajmi va sof foyda hajmining oshib borishi ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Korxona xo'jalik faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan aylanma mablag'laridan foydalanishga bog'liq. Aylanma mablag'lar – bu material qiymatliklar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotga qo'yilgan, shuningdek kassa va hisob-kitob raqamlaridagi pul mablag'laridir. Aylanma mablag'larning asosiy xususiyati – ularning doimiy mobilligidir. Ular operatsion sikl va kapitalning yaratilishi uchun xizmat qiladi. Aylanma mablag'larining hajmi mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini ta'minlash uchun yetarli bo'lishi lozim. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish korxona umumiy ish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Korxonaning yillik ishlab chiqarish hajmi aylanma mablag'larining aylanish tezligiga bog'liq. Qoida bo'yicha, aylanuvchanlik qancha yuqori bo'lsa, korxona moliyaviy holati shunchalik yaxshiroq bo'ladi. Aylanishning tezlashishi natijasida zahira va xarajatlarga yo'naltirilgan mablag'larning bo'shashi kuzatiladi, bu esa oqibatda korxona moliyaviy holatini yaxshilanishiga va to'lov qobiliyatining mustahkamlanishiga olib keladi. Nashriyot korxonalarining aylanma mablag'lar tarkibini iqtisodiy tahlil etish, uning ichki imkoniyatlari, zaif tomonlarini aniqlashga va korxonaning iqtisodiy vaziyatni yaxshilash bo'yicha taktik, investitsiya va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ko'mak beradi.

Korxonaning aylanma mablag'lari o'z (ichki) va jalb qilingan (tashqi) manbalar hisobidan shakllantiriladi. Nashriyot korxonalarining umumiy moliyaviy holati va uning barqarorligi o'z va qarz mablag'lari nisbatining optimallik darajasiga bog'liq (4-rasm).

4-rasm. Nashriyot korxonalari o'z mablag'lari (O'zM) va jalb etilgan mablag'lar (JeM)ning jami aktivlar tarkibidagi ulush [7]i, % da

4-rasm ma'lumotlarida nashriyot korxonalarining kapital mablag'lari tarkibi keltirilgan bo'lib, asosan aktivlarni shakllantirish manbalarida asosiy ulush o'z mablag'larini tashkil etadi. Birgina "G'ofur G'ulom" korxonasida 2019-yilda jami aktivlar tarkibida o'z mablag'lari 31,1% ni tashkil etib, xo'jalik faoliyatini yuritish va aktivlar hajmini ko'paytirish maqsadida 15019740 ming so'mlik (68,9%) kredit mablag'lari jalb etilgan. Bu esa, o'z navbatida korxonaning moliyaviy mustaqillik darajasi pastligini anglatadi. 2020-yilda jalb etilgan kapitalning ulushi 8,8%ni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda uning ulushi ortganligi sababli 2021-yilda ulush 30,4%, 2022-yilda esa 17,0%ni tashkil etganligi kuzatildi.

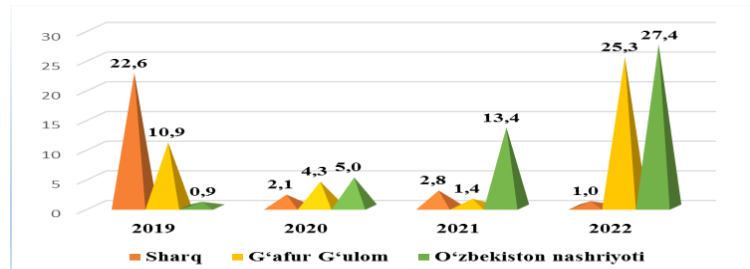
"Sharq" korxonasida 2019-yilda o'z mablag'lari 67,1%ni tashkil etgan bo'lsada, 2022-yilga kelib ushbu ko'rsatkich ulushi 1,4 marta oshgan (91,5%). Bunday holat korxonaning moliyaviy mustaqilligi darajasi yuqori ekanligidan dalolat beradi. "O'zbekiston" korxonasida 2021-yilda o'z mablag'lari ulushi yuqori bo'lib, 85,2%ni tashkil etgan. Qolgan yillarda o'z mablag'lari ulushi 66-74%gacha tebranib turgan. Bunday holat korxona uchun ijobiy hisoblanib, har yili korxonada ishlab chiqarish hajmini oshirish maqsadida me'yor darajada tashqi jalb etilgan mablag'lar hisobidan foydalangan.

Korxonada aylanma mablag'larning samaradorlik ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, aylanma mablag'lar rentabelligi hisoblanadi. Aylanma mablag'lar rentabelligi 1 so'mlik sarflangan kapital mablag'iga qancha foyda kelishini ifodalaydi va quyidagi formula asosida aniqlanadi: $R_{ayl.mab.} = (Sof\ foyda / Jami\ aylanma\ kapital) * 100$;

Ushbu formuladan foydalanib, nashriyot korxonalarining aylanma mablag'lari rentabelligi aniqlandi (5-rasm).

"Sharq" korxonasida 2019-yilda kapital rentabelligi darajasi 22,6 %ni tashkil etib, keyingi yillarda 2,1% (2020y.), 2,8% (2021y.), 1,0% (2022y.) darajagacha pasayib borgan. Bunga sabab bo'lgan omillarga 2019 yilga nisbatan keyingi davrlarda sof foyda hajmi 8-12 %gacha kamaygan. Bunday nodinamik tendensiya korxona uchun ijobiy baholanmaydi va aylanma mablag'lardan samarali foydalanmaganligini hamda yuqori moliyaviy risk mavjudligini anglatadi.

"G'ofur G'ulom" korxonasida kapital rentabelligi darajasi 2019-yildan 2021-yilgacha pasayib borgan (10,9%-1,4 %gacha), 2022-yilda 25,3 %gacha ko'tarilib, o'tgan yilga nisbatan 18 barobarga oshgan. Bunga ta'sir etuvchi omillar sifatida 2022-yilda jami aktivlar hajmi 1,1 barobar oshgan nisbatda sof foyda hajmi 21,1 barobarga oshganligini e'tirof etish mumkin.

5-rasm. Nashriyot korxonalarining aylanma mablag'lar rentabelligi darajasi [7], %

"O'zbekiston" korxonasida 2019-yilda kapital rentabelligi darajasi juda past (0,9%) bo'lib, keyingi davrlarda dinamik ravishda oshib borgan. 2020-yilda sof foyda hajmi 2019-yilga nisbatan 5,2 marta oshganligi ta'sirida kapital rentabellik darajasi 5,5 marta oshgan (5,0%). Keyingi 2021 va 2022-yillarda sof foyda hajmi bazis yiliga nisbatan mos ravishda 2,8 va 3,3 marta oshganligi natijasida kapital rentabellik darajasi ham mos ravishda 2,6 va 2,0 marta (13,4% -2021y., 27,4% -2022 y.) ko'paygan.

Yuqorida biz nashriyot korxonalarining iqtisodiy va moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qildik. Tahlil jarayonida iqtisodiy ko'rsatkichlarning alohida omillar ta'siri aniqlandi va korxonada ularning ustunlik va zaif tomonlari kuzatildi. Shuningdek, nashriyot korxonalarining iqtisodiy rivojlanishning ba'zi davrlar bo'yicha ijobiy dinamikasi mavjudligini ta'kidlash mumkin, ammo bu korxonaning kompleks iqtisodiy barqarorligi darajasini baholashga imkon bermaydi. Shu maqsadda dissertatsiya tadqiqotida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda nashriyot korxonalarining iqtisodiy barqarorligini kompleks baholashni taklif etamiz. Korxona rivojlanishini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlarni qamrab oluvchi mezon-darajadagi barqarorlikni shakllantirish, uning moliyaviy-iqtisodiy yo'nalishlarda raqobatbardoshligini ta'minlash, tarmoq va yo'nalishlarni rivojlantirishga shart-sharoit yaratadi.

Tahlilning uslubiy asosi sifatida L.N.Chaynikova tomonidan taklif etilgan usul algoritmidan foydalandik [5]. Ushbu usulning afzalligi shundaki, korxona barqarorligi va raqobatbardoshligi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi ko'rsatkichlarni cheksiz tanlash imkoniyati bo'lib, korxona holatini eng ob'ektiv baholashga va yanada ishonchli natijalarga erishishga imkon beradi: 1. Miqdoriy baholash uchun barqarorlikning birlik ko'rsatkichlar tizimini tanlash va shakllantirishni iqtisodiy asoslash. 2. Korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatini tavsiflovchi va uning barqarorligini baholash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish. 3. Barqarorlikning birlik ko'rsatkichlari son qiymatlarini hisoblash. 4. Korxonalar guruhidan birlik ko'rsatkichlarning maksimal miqdoriy qiymatlarini tanlash. 5. Vaznli (og'irlik) koeffitsientlarni birlik ko'rsatkichlariga keltirish. 6. Korxonaning integral ko'rsatkichlarini hisoblash. 7. Etalon sifatida qabul qilingan shartli korxonaning barqarorlik integral ko'rsatkichini hisoblash. 8. Tahlil qilinayotgan huududning barqarorlik darajasini hisoblash. 9. Barqarorlik darajasini baholash natijalari tahlili. 10. Barqarorlik darajasini oshirish bo'yicha boshqaruv yechimlarini ishlab chiqish.

Nashriyot korxonalari barqarorligini tahlil qilish uchun 15 ta moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalandik. Bizning fikrimizcha, ushbu ko'rsatkichlardan foydalanish nashriyot korxonalari barqarorligini aniqlashga va uning raqobatbardosh salohiyati darajasiga qarab korxonalar reytingini shakllantirish imkonini beradi. Barqarorlik ko'rsatkichlarini tanlashda "Sharq" MChJ, "G'ofur G'ulom" MChJ, "O'zbekiston nashriyoti" MChJ korxonalarining balans va moliyaviy natijalari hisobot hujjatlaridan foydalanildi (3-jadval).

3-jadval. Nashriyot korxonalari barqarorlik ko'rsatkichlarining tartiblanishi [7]

№	Barqarorlik ko'rsatkichlari	O'lovchov birligi
1	Sotishdan kelgan tushum	ming so'm
2	Tannarx	ming so'm
3	Davr xarajatlari	ming so'm
4	Sof foyda	ming so'm
5	Sotuv rentabelligi,	%
6	1 so'mlik tushumga qilingan xarajat, so'm	so'm
7	Ustav kapitali	ming so'm
8	Zahira kapitali	ming so'm
9	Taqsimlanmagan foyda	ming so'm
10	Uzoq muddatli majburiyatlar	ming so'm
11	Kreditor qarzdorlik	ming so'm
12	Asosiy fond qaytimi	so'm
13	Asosiy fond rentabelligi	%
14	Aylanma mablag'lar rentabelligi	%
15	Valyuta kursi farqidan daromad	ming so'm

Korxona barqarorligini baholashning ikkinchi bosqichida ko'rsatkichlarga muhimlik darajasiga ko'ra 1 dan n gacha kamayish tartibida o'rinlar ajratiladi, bu yerda n - tanlangan birlik ko'rsatkichlar soni. Keyingi bosqichda barqarorlik ko'rsatkichlarining nisbiy va absolyut qiymatlari hisoblanib, ushbu formula asosida xususiy ko'rsatkichlarga keltirildi:

$$Q_i^x = \frac{Q_i}{Q_{max}}, \text{ yoki } Q_i^x = \frac{Q_{min}}{Q_i} \quad (3)$$

bu yerda:

Q_i - birlik ko'rsatkichning joriy qiymati;

Q_{max} - o'rganilayotgan korxonaning mos ko'rsatkichiga nisbatan tanlangan birlik ko'rsatkichning maksimal qiymati;

Q_{min} - o'rganilayotgan korxonaning mos ko'rsatkichiga nisbatan tanlangan birlik ko'rsatkichning minimal qiymati;

Keyingi algoritim bosqichida korxonalar barqarorligini baholashda vazn koeffitsientlari (β_i) va keltirilgan xususiy ko'rsatkichlarning (Q_i^x) indeks ko'rsatkichlari aniqlangandan so'ng barqarorlik integral ko'rsatkichiga keltirdik va bu quyidagi formula asosida amalga oshirildi:

$$K_{integral} = \sum_{i=1}^n \beta_i * Q_i^x, \quad (4)$$

bu yerda β_i - tanlangan ko'rsatkichlarning ekspert usuli asosida olingan i-ko'rsatkichi vazn koeffitsienti. Vazn koeffitsienti ekspert baholash usulida aniqlanadi.

Ekspert usuli jarayonida ekspertlar tomonidan, tanlab olingan 15 ta ko'rsatkich 10 ballik shkala asosida baholanadi.

$$V_i = \frac{\sum A_i}{\max \sum A_i} - \text{yordamchi koeffitsient}, \quad (5)$$

$$\beta_i = \frac{V_i}{\sum V_i} - \text{vazn koeffitsienti}, \quad (6)$$

4-jadval. Barqarorlik ko'rsatkichlari vazn koeffitsientini ekspert baholash (Muallif tomonidan hisoblandi)

	A1	A2	A3	A4	A5	A6	A7	A8	Summa
Ekspert 1	6	7	6	6	9	9	5	7	
Ekspert 2	5	6	6	5	8	7	6	5	
Ekspert 3	6	7	5	4	9	8	4	6	
Ekspert 4	4	6	4	5	8	9	5	6	
Ekspert 5	5	5	6	5	9	8	4	5	
Summa	26	31	27	25	43	41	24	29	
V_i	0,59	0,70	0,61	0,57	0,98	0,93	0,55	0,66	
β_i	0,051	0,061	0,053	0,049	0,084	0,080	0,047	0,057	
Davomi									
	A9	A10	A11	A12	A13	A14	A15		
Ekspert 1	9	9	6	8	10	9	9		
Ekspert 2	8	7	5	7	8	7	8		
Ekspert 3	7	8	6	6	7	8	9		
Ekspert 4	9	7	4	6	9	8	8		
Ekspert 5	8	8	5	7	10	8	8		
Summa	41	39	26	34	44	40	42		
V_i	0,93	0,89	0,59	0,77	1,00	0,91	0,95		11,64
β_i	0,080	0,076	0,051	0,066	0,086	0,078	0,082		1,00

Ushbu formula asosida nashriyot korxonalarining 2019-2022 yillar bo'yicha barqarorlik integral ko'rsatkichlar hisoblandi (dastlabki ma'lumotlar 1-ilovada keltirilgan). Baholash algoritmi bo'yicha olib borilgan integral baholash hisob kitoblarini quyidagi 5-jadvalda keltiramiz.

5-jadval. Nashriyot korxonalarining barqarorlik integral indeksleri (Muallif tomonidan hisoblandi)

	"Sharq"	"G'ofur G'ulom"	"O'zbekiston nashriyoti"
2019	0,729	0,448	0,446
2020	0,476	0,710	0,663
2021	0,460	0,370	0,812
2022	0,336	0,573	0,757

	– Barqaror
	– O'rtacha barqaror
	– Past barqaror

5-jadvalda nashriyot korxonalarining 15ta barqarorlik ko'rsatkichlari asosida barqarorlik integral indeksleri hisoblab chiqildi. Ushbu integral indekslar mantiqan qanchalik $K_{\text{integral}} \rightarrow 1$ ga yaqinlashsa, shunchalik barqarorlik darajasi yuqori bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda, integral indekslar darajalariga qarab barqarorlikni uch toifaga: barqaror, o'rta barqaror va past barqaror toifalarga ajratdik. Ya'ni, jadval ma'lumotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, "Sharq" korxonasi qolgan nashriyot korxonalariga qiyosiy baholaganda faqat 2019-yilda barqaror darajada faoliyat yuritgan bo'lib, 2021-yilda o'rta barqaror darajada va 2020, 2022-yillarda past barqaror darajada faoliyat yuritganligini izohlash mumkin. "G'ofur G'ulom" korxonasida barqarorlik darajasi to'rt yil davomida tebranib turgan. 2020-yilda taqqoslama indekslarda barqaror faoliyat yuritganini kuzatishimiz mumkin. 2021-yilda korxona ko'pgina omillar imkoniyatlaridan samarali foydalanmagani uchun past barqarorlik darajasiga tushib qolgan. "O'zbekiston nashriyoti" korxonasida barqarorlik darajasi dinamik o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, 2019-2020-yillarda past va o'rta barqarorlik darajada, oxirgi 2021 va 2022-yillarda korxona barqaror darajada o'z faoliyatini olib borgan.

Mamlakatda kichik biznesni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashning sabablari va real iqtisodiy ahvolini o'rganayotgan mazkur qisqacha o'rganish yakunida shuni ta'kidlash joizki, faqat samarali rivojlanish iqtisodiy munosabatlar voqeligiga mos infratuzilma va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash ushbu iqtisodiy munosabatlar subyektlari uchun raqobatbardosh va qulay iqtisodiy muhitni topishga yordam beradi. Umuman olganda, bu butun mamlakat iqtisodiyotining iqtisodiy o'sishiga olib keladi.

Shunday qilib, kichik korxonalar faoliyati yakuniy foydalanuvchi ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilib, bozorning o'ziga xos ehtiyojlariga tezda moslasha oladi. Shu munosabat bilan kichik biznes sub'ektlari mahalliy bozorlarni tovar, ish va xizmatlar bilan to'ldirishda kattaroq korxonalarga qaraganda ko'proq ishtirok etadi, chunki ular kichik foyda bilan qanoatlanadi. Mahalliy bozorlarda kichik biznesning muvaffaqiyati sotiladigan mahsulotlar, ishlar va xizmatlarning nisbatan arzonligi bilan erishiladi, bu quyidagilar bilan bog'liq: resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish; faoliyatning tor ixtisoslashuvi; xodimlar sonining kamligi; past ma'muriy xarajatlar.

Kichik biznesning faoliyati aniq ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lib, bu aholining bandlik darajasini, jumladan o'z biznesini tashkil etish natijasida o'zini o'zi ish bilan ta'minlash darajasini oshirishga yordam beradi. Kichik biznes

butun iqtisodiyotni tiklash uchun muhim instrumentlardan bo'lib, uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga xizmat qiladi va uni ifodalaydi.

ADABIYOTLAR

1. Shestoperov A.M. 2014 State and municipal contracts to small businesses: legislation and practice EKO All-Russian economic journal 6 154-162.
2. Filimonova N.M. 2008 Definition of perspective directions of development of small entrepreneurship in regions of Russia Economy of region 1 211-216.
3. Konev O.V. 2016 The Condition and development of small business in the service sector. Cand. ec. Sciences: 08.00.05 Krasnoyarsk, 2016. -202
4. Usmanova N.A. Xizmat ko'rsatish sohasida sifat va samaradorlikni baholash uslubiyatini takomillashtirish. Diss. PhD. – Samarqand: 2023. 134-b.
5. Чайникова Л.Н. Методологические и практические аспекты оценки конкурентоспособности региона / Л.Н. Чайникова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 148 с.
6. www.stat.uz ma'lumotlari
7. Manba: Korxonalarining moliyaviy natijalari hisoboti asosida ishlab chiqilgan.

Nashriyot korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili va ularning faoliyatini baholash

Rezyume. Maqolada kichik tadbirkorlik korxonalarining moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlil qilingan bo'lib, uning iqtisodiy holati va uning barqaror rivojlanishini baholash ko'rsatkichlarini shakllantirishning kontseptual asoslari yoritilgan. Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan korxonaning barqarorligini baholash uchun integral ko'rsatkichlarni shakllantirish uslubi o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida mamlakatimizda nashriyot sohasida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub'ektlarining barqarorligini baholash va uning reytingi aniqlash ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. Iqtisodiy-moliyaviy ko'rsatkichlar, korxona barqarorligi, integral ko'rsatkichlar, korxona barqarorligi reytingi.

Анализ экономических показателей издательских предприятий и оценка их деятельности

Аннотация. В статье анализируются финансово-экономические показатели предприятия малого бизнеса, а также изучено концептуальные основы формирования показателей оценки экономического состояния и устойчивого развития. На основе этих показателей изучена методика формирования интегральных показателей устойчивости предприятия. В том числе, была разработана оценка устойчивости субъектов и определен ее рейтинг малого предпринимательства осуществляющих деятельность в издательской сфере нашей страны.

Ключевые слова. Экономические и финансовые показатели, устойчивость предприятия, интегральные показатели, рейтинг устойчивости предприятия.

Analysis of economic indicators of publishing enterprises and evaluation of their activities

Abstract. The article analyzes the financial and economic indicators of a small business enterprise, and also studies the conceptual basis for the formation of indicators for assessing economic condition and sustainable development. Based on these indicators, the methodology for forming integral indicators for assessing the sustainability of an enterprise has been studied. In particular, an assessment of the sustainability of entities was developed and its rating was determined for small businesses operating in the publishing sector of our country.

Keywords. Economic and financial indicators, enterprise sustainability, integral indicators, enterprise sustainability rating.

O'ZBEKISTON SANOAT KORXONALARINING INVESTITSION FAOLLIGINI MOLIYALASHTIRISH YO'LLARI

¹Qulmetov M., ²Ulashov A.

¹Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti,

²Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Bugungi kunga kelib sanoat korxonalarining investitsion faoliyati davlat investitsiya dasturlari doirasida amalga oshirilib kelinmoqda. Shu bilan birga, korxonalarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishning o'ziga xos jihati ularning katta miqdordagi mablag'larni talab qilishidir. Shu uchun, sanoat korxonalarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda ular uchun katta hajmdagi moliyaviy resurslarni investitsiyalash talab etiladi. So'nggi yillarda sanoat korxonalarida investitsiya loyihalarini amalga oshirish ko'pincha eski shakldagi texnologiyalar yordamida amalga oshirilmoqda va bu esa resurslarni samarasiz o'zlashtirilishiga olib kelmoqda. Shuning uchun korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari pasayib bormoqda. Makroiqtisodiy omillar dinamikasini aniq prognoz qilishdan tashqari, investitsion loyihalarining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishda ilg'or usullardan foydalanish korxonaning investitsiya strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim omilidir.

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyin milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning o'ziga xos yo'nalishlarini belgilab oldi. Chunki mavjud masalalarga aniqlik kiritmasdan, bir qarorga kelishdan va umumiy fikrni shakllantirishdan korxonalarda investitsion faoliyatni moliyalashtirish xususida to'xtalib o'tish ma'lum aniqliklarni keltirib chiqarish qiyinchilik tug'diradiki, ular oxir-oqibatda noto'g'ri qarorlar qabul qilishga sabab bo'lishi mumkin. O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishi va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda investitsiyalar muhim o'rin egallaydi. Jumladan, bugungi kunda xorijiy investitsiyalar har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida zarur omil bo'lmoqda. Bugungi kunda jadallashgan investitsion faoliyatning tizimli yo'lga qo'yilishi davlatning yuritayotgan oqilona investitsiya siyosatining mahsuli dalolat beradi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev o'z ma'ruzalarida "Xalqimizning fidokorona mehnati bilan 2019 yil – "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da salmoqli natijalarga erishdik. Barcha sohalaridagi ijobiy natijalar qatorida investitsiyalar hajmi ham sezilarli darajada oshdi. Ayniqsa, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar 4,2 milliard AQSh dollarini tashkil etib, 2018 yilga nisbatan – mana shu raqamga e'tiboringizni qaratmoqchiman – 3,1 milliard AQSh dollariga yoki 3,7 barobar o'sdi. Investitsiyalarning

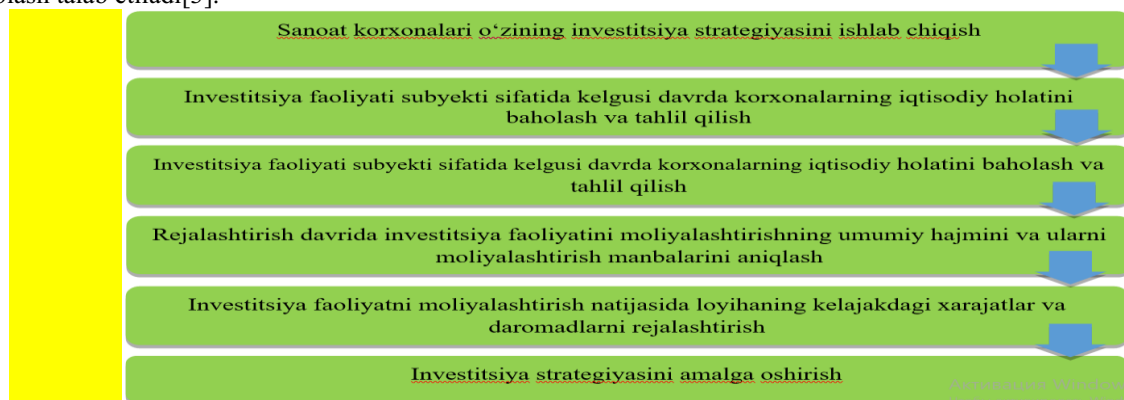
yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 37 foizga yetdi” deb ta’kidlab o’tidilar[1].

O’zbekiston iqtisodiyotiga yo’naltirilayotgan investitsiyalar va yuqoridagi keltirilgan raqamlar shuni ko’rsatib turibdiki, har bir jamiyatning barqaror iqtisodiy rivojlanishini investitsiyalarsiz tasavvur qilib bo’lmaydi. Ayniqsa bugungi kunda shu narsa yaqqol nomoyon bo’lmoqdaki, har qanday mamlakatning keyingi bosqichlardagi yuksalishi investitsiyalarni jalb etish holatiga bog’liq. O’zbekistonda sanoat korxonalarining investitsion faoliyati mamlakatning iqtisodiy tiklanishi bilan uzviy va chambarchas bog’liq. Investitsiyalar mamlakatdagi tadbirkorlik faoliyati obyektlariga investitsiya qilinadigan mulkiy va intellektual qadriyatlarning barcha turlarini o’zida mujassam etib, buning natijasida ijobiy moliyaviy natija shakllanadi. O’zbekistonda avtomobilsozlik, neft-gaz, kimyo majmuasi, mashinasozlik, farmatsevtika, to’qimachilik sanoati, radioy-elektronika sanoati kabi sohalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilish va ilm-fan yutuqlaridan keng foydalanishni taqozo etadi. Shu bois, sanoat korxonalariga eng ilg’or texnika va texnologiyalarni jalb etish hozirgi kunda ustuvor vazifalardan biri bo’lib bormoqda.

Sanoat korxonalarining samarali investitsion faoliyati va unga mos ravishda investitsion faoliyatini doimiy moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish korxonaning barqaror o’sishini ko’rsatadi. Bugungi kunda sanoat korxonalarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishning asosiy manbai real investitsiyalar tashkil etganligi sababli, korxonalar o’z investitsion loyihalarni moliyalashtirishning qo’shimcha manbalarini izlab topish va olayotgan foydalaridan investitsion faoliyatlarini moliyalashtirish uchun mablag’lar shakllantirish dolzarb jarayon bo’lib qolmoqda. Bizga ma’lumki, hozirgi kunda eng muhim vazifalardan biri investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalarini tanlashdir. Bu esa korxonaning investitsiya va moliyaviy faoliyatining o’zaro bog’liqligini ko’rsatadi. Shu bilan birga har qanday investor yoki xo’jalik yurituvchi subyektlar uchun investitsion qarorlar qabul qilish juda qiyin vazifa hisoblanib, bunda asosiy mezon investorning boyligini ko’paytirish, korxonaning qiymatlarini oshirish mezonlariga qaratiladi[2]. Sanoat korxonalari investitsion faoliyatini moliyalashtirishni amalga oshirishda, avvalo korxona o’zining investitsion strategiyasini ishlab chiqishi zarur. Ushbu strategiya orqali korxona rejalashtirilgan investitsion loyihalarini moliyalashtirishni bosqichma-bosqich amalga oshiradi. Sanoat korxonalarida investitsion faoliyatni moliyalashtirish jarayoni bosqichlari 1 - rasmda ko’rsatilgan.

Sanoat korxonalarida investitsiya faoliyatni moliyalashtirish jarayoni bosqichlari reja asosida amalga oshirilishi natijasida, korxonalarning investitsion faoliyatini moliyalashtirishga yo’naltirilgan investitsiyalarning samarasi va samaradorlik ko’rsatkichlarini ko’rib chiqish eng muhim vazifalarga aylanadi. Xususan investitsiyalarning samarasi va samaradorlik ko’rsatkichlari ikki turdagi ko’rsatkichlar asosida tahlil qilinadi: rejalashtirilgan ko’rsatkichlar, ya’ni kelgusi davr uchun belgilanadigan va investitsion faoliyatni moliyalashtirishga yo’naltirilgan investitsiyalarni kelajakdagi samarasini ko’rishga yordam beradigan ko’rsatkichlar; haqiqiy ko’rsatkichlar, ya’ni ma’lum vaqtdan keyin, loyiha to’liq amalga oshirilishi yoki uni amalga oshirishning oraliq bosqichida investitsiyalarning samaradorligi tahlil qilishda qo’llaniladigan ko’rsatkichlar. Bunday ko’rsatkichlar bizga loyiha davri samaradorligini baholash va loyiha davri kelajakdagi taqdiri to’g’risida qaror qabul qilishimizga imkon beradi.

Investitsion faoliyatni moliyalashtirish amaliyotida erishilgan va kelajakdagi natijalarni hisobga olishga imkon beradigan amaldagi ko’rsatkichlarni qo’llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Buning sababi shundaki, investitsion faoliyatda faqat rejalashtirilgan yoki haqiqiy ko’rsatkichlarga tayanish noto’g’ri bo’ladi, chunki ular davrlar bilan taqqoslanmaydi va umuman, investitsiyalar samaradorligining barcha ko’rinishlarini ko’rish imkoniyatini bermaydi. Shu jumladan, ilmiy-texnik taraqqiyotning, uning tarkibiy qismlarining amaliyotdagi ahamiyati va rolini inkor etadigan yoki tushunmaydigan korxonani topish qiyin. Biroq, bu omilni amalga oshirish uchun faqat istak va xoxishlarning o’zi yetarli emas. Buning uchun, birinchidan, hozirgi vaqtda fan va texnologiyalarni rivojlantirishning zarur yo’nalishlarini izlash va aniqlash, ikkinchidan, pul mablag’lari va boshqa zarur resurslarni (investitsiyalarni) izlash, uchinchidan, ilmiy-tadqiqot institutlari, dizayn, texnologik va boshqa ilmiy muassasalar bilan zarur aloqalarni “bog’lash” kerak. To’rtinchidan, zamonaviy ilmiy va texnik ishlanmalarda o’zingizning ilmiy va texnik maqsadlaringiz samaradorligini hisoblash talab etiladi[3].

1-rasm. Sanoat korxonalarida investitsiya faoliyatini moliyalashtirish jarayoni bosqichlari

Sanoat korxonalarning investitsion faoliyatini moliyalashtirish tashqi yoki ichki manbalar orqali amalga oshiriladi. Investitsion faoliyatni tashqi moliyalashtirishning keng tarqalgan manbalari bank kreditlari, sindikatlashgan kreditlar, aksiya va obligatsiyalar emissiya qilish orqali mablag’ jalb qilish hisoblanadi. Ichki manbalar sezilarli darajada kam bo’lib, ko’pincha ularning hajmi korxonalarning investitsiya faoliyatini moliyalashtirish uchun yetarli emas va bu esa tashqi moliyalashtirish manbalariga ehtiyojini oshiradi. Sanoat korxonalarining investitsion faoliyatini

moliyalashtirishning ichki manbalaridan eng birinchisi korxonaning sof foydasi hisoblanadi. Korxona o'z foydasini samarali reinvestitsiya qilish mexanizmini ishlab chiqishi, kelajakda ushbu korxonaning iqtisodiyotda raqobatbardoshligini oshiradi va bo'sh turgan mablag'larni samarali aylanishiga olib keladi. 1-jadval asosida sanoat korxonalarining iqtisodiy faoliyat turlari asosida sof foydasini tahlil qiladigan bo'lsak, unga ko'ra qayta ishlash sanoati korxonalarining sof foydasi 2018 yil 3439,8 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2022 yil bu ko'rsatkich 20642,4 mlrd. so'mni tashkil etgan. Tog'-kon sanoati korxonalarida 2019 yil 20612,4 mlrd. so'm foyda ko'rilgan bo'lsa, 2021 yil ushbu tarmoq korxonalarining jami sof foydasi 20622,6 mlrd. so'mni tashkil etgan. Sanoat korxonalarining umumiy moliyaviy natijalariga ko'ra 2018 yil 4259,5 mlrd. so'm sof foyda ko'rilgan bo'lsa, 2022 yil bu ko'rsatkich 4,7 martaga ortib, 20105,6 mlrd.so'mga yetgan.

1-jadval. Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat korxonalarining moliyaviy natijalari (sof foydasi, mlrd. so'm)

Yillar	2018	2019	2020	2021	2022
Sanoat hajmi	20105,6	260253,9	357620,4	456056,1	551050,9
Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	20105,6	43438,9	33106,9	43872,2	52486,1
Qayta ishlash sanoati	20642,4	204,889	277,574	378186,4	458199,2
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	11656,0	14518,5	22014,7	30815,5	37431,3
Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilish sanoati	1189,3	2091,7	2221,2	3182,0	2934,2

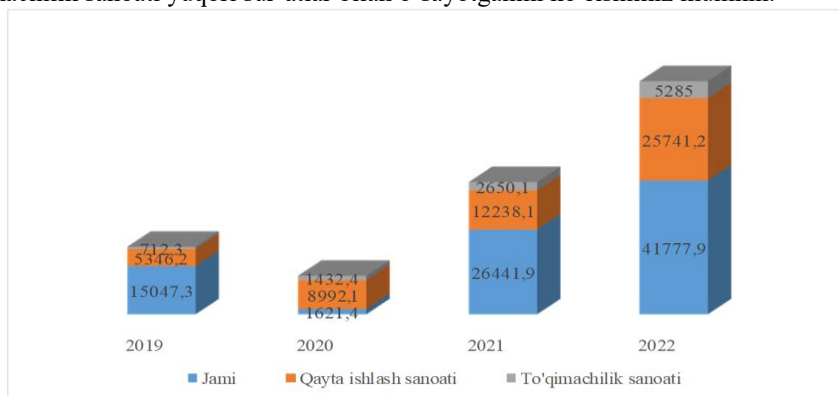
O'rganishlar ko'rsatadiki, sanoat korxonalarining sof foydasi ortishi bilan ularning investitsion faoliyati moliyalashtirishga zarur bo'lgan mablag'lar ortishi kuzatiladi. Umuman olganda, korxonalarning mavjud mablag'larini (investitsiyalar) yo'naltirish obyekti quyidagilar hisoblanadi: yangi uskuna va jihozlar, texnika vositalarini sotib olish va o'rnatish; yangi innovatsion g'oyalarni moliyalashtirish; yangi bino-inshootlar qurish va foydalanishga topshirish; asosiy fondlarni ta'mirlash, yangilash; mahsulot assortimentini ko'paytirish; kadrlar malakasini oshirish.

Sanoatning qayta ishlash korxonalari investitsion faoliyatining o'ziga xos xususiyati shundaki, ushbu korxonalarda investitsiyalar real investitsiyalar shaklida amalga oshiriladi, investitsiyalarning boshqa turlari orqali investitsion faoliyatni moliyalashtirish amaliyotda kam uchraydi. Sanoat korxonalari investitsion faoliyatini moliyalashtirish[4]da investitsiya faoliyati va uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir. Investitsion faoliyat faqat investitsiyalarni amalga oshirish jarayonlari bilan bog'liq faoliyat hisoblanadi. Investitsiya faoliyati uchun nisbatan katta miqdordagi mablag'larni sarflash, foydaga yoki boshqa foydali samaraga ega bo'lishda muhimdir. Demak, O'zbekiston iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlashda sanoat korxonalariga investitsiyalarni yo'naltirish juda muhim hisoblanib, u, eng avvalo, iqtisodiyotni intensiv rivojlantirish asosida hamda yangi texnika-texnologiyalar jalb qilish va o'zlashtirish negizida rivojlantirishi bilan izohlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022 yil 20 dekabrda Oliy majlisga Murojaatnomasida ham investitsiyalarni jalb qilishning samarali vositalaridan bir bo'lgan davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini transport, energetika, yo'l, kommunal, tibbiyot, ta'lim kabi sohalarga keng tatbiq etish kerakligi, shuningdek energetika, neft-gaz, geologiya, transport, yo'l qurilishi, qishloq va suv xo'jaligi, ichimlik suvi va issiqlik ta'minoti hamda boshqa qator tarmoqlarida chuqur tarkibiy islohotlar boshlanganligi, sanoatning 12 ta yetakchi tarmog'ida modernizatsiyalash va raqobatdoshlikni kuchaytirish dasturlari jadal amalga oshirilyotganligini, natijada 2019 yilda sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi 6,6 foizga ko'payganligini ta'kidlab o'tdilar.

Sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish, texnologik yangilash hamda yangi korxonalarni ishga tushirish sanoatdagi asosiy fondlar hajmining muttasil oshib borishiga olib kelmoqda. Sanoat tarmog'ini asosiy tarkibiy qismi bo'lgan tog'-kon va qayta ishlash sanoati korxonalariga barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 2022 yilda 41777,9 mlrd. so'm yoki 2020 yilga nisbatan 158,0% asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi[5]. Shundan to'qimachilik korxonalariga yo'naltirilgan investitsiyalarning hajmi 2021 yil 2650,1 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2022 yil bu ko'rsatkich 2021 yilga nisbatan qariyb 2 martaga ortib 5285 mlrd. so'mni tashkil qildi(2-rasm).

O'zbekiston sanoat majmuida qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi ulushini oshirish uchun ishlab chiqilgan dasturlar samarasi hamda jahon bozorida sanoat mahsulotlariga, jumladan, oziq-ovqat, yengil va mashinasozlik sanoatlari mahsulotlariga bo'lgan talabning oshishi pirovard natijada sanoat ishlab chiqarishining qo'shimcha o'sishiga olib kelmoqda. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish tuzilmasiga e'tiborni qaratsak, keyingi yillarda yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik, metallni qayta ishlash va to'qimachilik sanoati yuqori sur'atlar bilan o'sayotganini ko'rishimiz mumkin.

2-rasm. Togʻ-kon va qayta ishlash sanoati boʻyicha barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi (mlrd.soʻm)[8]

Sanoat korxonalarida iqtisodiy oʻsishini taʼminlash maqsadlari uchun mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining hozirgi sharoitida respublika tovar-texnologik ixtisoslashuvdagi ishlab chiqarishlarni tabiiy resurslar bilan taʼminlanganlik va ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olib, strategik istiqbolida investitsion rivojlantirishning qoʻshimcha bozor ragʻbatlari tizimini yaratish zarur. Sanoat korxonalarida iqtisodiy oʻsish milliy iqtisodiyotda sifat oʻzgarishlari va ishlab chiqarishni texnologik modernizatsiya qilish uchun zarur investitsion resurslar bilan taʼminlashga layoqatlidir. Sanoat korxonalari uchun ichki bozorning hajmi va oʻsishi investorning qaror qabul qilishida asosiy omil boʻlib hisoblanadi. Shuningdek, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida investitsiyalarni jalb qilishga turtki boʻladigan mexanizmlardan foydalanish bilan bogʻliq davlatning faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi[7]. Sanoatda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalari ishchi kuchi qiymatiga sezuvchan boʻladi. Mamlakatimizda sanoat korxonalarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishda oʻz investitsiya manbalari(korxonaning oʻz mablagʻlari) yetishmasligi kuzatiladi. Korxonalarning moliyaviy natijalarining yaxshi boʻlmashligi zahirida korxonalarning moliyaviy ahvoli yomonlashadi, natijada Mamlakatimizda sanoat korxonalarining investitsion faoliyati[8]ni moliyalashtirishda oʻz investitsiya manbalari(korxonaning oʻz mablagʻlari) yetishmasligi kuzatiladi. Korxonalarning moliyaviy natijalarining yaxshi boʻlmashligi zahirida korxonalarning moliyaviy ahvoli yomonlashadi, natijada.

Sanoat korxonalarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishga mablagʻlarni jalb qilish shartlaridan biri investitsion hamkorlik sohasida oʻrtirilgan tajribani hisobga olgan holda investitsiyalarning tabiiy oqimini koʻpaytirish hisoblanadi. Buning uchun mamlakatda investitsiya muhiti jozibadorligi va korxonalarning ichki investitsiya imkoniyatlarini oshirishning zarur choralari koʻrilishi lozim. Bu esa korxonaning investitsion faolligiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi va investitsion faoliyatni moliyalashtirishda oʻziga xos mexanizm yaratilishiga zamin yaratadi. Sanoat korxonalarini investitsion faoliyatini moliyalashtirishda quyidagilarga eʼtibor qaratish lozim: sanoat korxonalarida (misol uchun toʻqimachilik korxonalarida) investitsion faoliyatini moliyalashtirishda jalb qilingan mablagʻlardan foydalanish mexanizmini yaratish; sanoat korxonalarini investitsion faoliyatini moliyalashtirishga mablagʻlar jalb qilishda aʼnanaviy usullar bilan birga noʻnanaviy usullardan(misol uchun venchurli moliyalashtirish) ham foydalanishga keng sharoitlar yaratish; sanoat korxonalarida investitsion loyihalarni moliyalashtirishda innovatsion vositalardan foydalanish va ularni amalga oshirish.

Samarali tashkil etilgan investitsiya faoliyatini moliyalashtirish mexanizmgina korxonaning yuqori samaradorligini taʼminlaydi. Bu esa, bunday tizim korxonaning oldiga qoʻyilgan maqsadlariga erishishga va ularni amalga oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yilning asosiy yakunlari va 2023-yilda Oʻzbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yoʻnalishlariga bagʻishlangan Oliy Majlisga murojaatnomasi // Xalq soʻzi, 2022-yil 21-dekabr.
2. Улашов А. Показатели оценки и классификационные аспекты эффективности инвестиционной деятельности на предприятиях. Шестая международная научно-практическая конференция «Большая Евразия: национальные и цивилизационные аспекты развития и сотрудничества». г. Москва. 22 ноября 2023 г.
3. Улашов А.Р. Направления повышения экономической эффективности на предприятиях. VI международной научно-практической конференции «тенденции экономического развития в XXI веке». г. Минск. 28-29 февраля 2024 г.
4. Hamdamov O. N. Improving the system of financial management in enterprises : дис. – Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, 2018.
5. Социально-экономическое развитие России как объект государственного регулирования: Монография / Под ред. Н.В. Спасской, Е.В. Такмаковой – М.: ИЦ РИОР, НИЦ ИНФРА-М. – 2016. – 216 с.
6. www.stat.uz – Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligining rasmiy sayti.
7. K.Karrieva,D.H.Nabiyev,“Xorijiy investitsiyalar”, Iqtisodiyot. T-2020, 52-b.
8. [D.Sh.Bababekova, and B. O. Tursunov. "Directions for forming a competitive economy through active investments and social development. Scientific and popular treatise." T.: " Economy-Finance \(2019\).](#)

Oʻzbekiston sanoat korxonalarining investitsion faolligini moliyalashtirish yoʻllari

Rezyume. Ushbu maqolada, Oʻzbekiston iqtisodiyotida sanoat korxonalarining investitsion faolligi oʻrganilib, uni moliyalashtirish yoʻllari va uni rivojlantirish bilan bogʻliq masalalar tadqiq qilingan. Shuningdek, sanoat korxonalarining investitsion faolligini moliyalashtirilishida xorij tajribalari keng tadqiq qilinib, ular boʻyicha xorijiy iqtisodchi olimlarning erishgan yutuq va bergan ilmiy xulosa va takliflarini sanoat korxonalari iqtisodiyotiga moslashtirib, ulardan mamlakatimiz korxonalari iqtisodiyotini keng qamrovda rivojlantirish borasida olib boriladigan chora-tadbirlarda foydalanish boʻyicha atroflicha toʻxtalib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar: investitsiya siyosati, tadbirkorlik faoliyati, investitsion loyihalar.

Ways to finance investment activity of industrial enterprises of Uzbekistan

Summary. In this article, the investment activity of industrial enterprises in the economy of Uzbekistan was studied, the ways of financing it and the issues related to its development were studied. Foreign experiments in financing the investment activity of industrial enterprises have also been extensively studied, adapting the achievements and scientific conclusions and proposals made by foreign economic scientists to the economy of industrial enterprises and talking about their use in the measures taken to develop the economy of enterprises of our country in a comprehensive manner.

Key words: investment policy, entrepreneurial activity, investment projects.

Пути финансирования инвестиционной деятельности промышленных предприятий Узбекистана

Резюме. В данной статье рассмотрена инвестиционная активность промышленных предприятий в экономике Узбекистана, рассмотрены пути ее финансирования и вопросы, связанные с ее развитием. Также широко изучен зарубежный опыт финансирования инвестиционной деятельности промышленных предприятий, подробно рассмотрены достижения и научные выводы и предложения зарубежных ученых-экономистов по их адаптации к экономике промышленных предприятий и использованию их в мероприятиях по всестороннему развитию экономики предприятий

нашей страны.

Ключевые слова: инвестиционная политика, предпринимательская деятельность, инвестиционные проекты.

MÁMLEKETLIK-JEKE SHERIKSHILIKTI SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARÍ HÁM RAWAJLANDIRIW DÍN PRINCIPLERI.

Aytbaeva G. Q.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Mámleketimizde keyingi eki jıldı hár tárepleme tereń analizge tiykarlangan hám sistemalı rawishte alıp barılıp atırǵan siyasiy, ekonomikalıq, huquqiy hám gumanitar tarawlardagı ózgerisler puqaralıq jámiyetti rawajlandırıwǵa qaratılǵan mámleketlik dástúrlar hám aymaqlıq dástúrlar qabıl etildi hám olardıń orınlanıwınıń támiynleniwı arqalı jámiyette insan máplerin joqarılatıwdı ámelge asırıw áhmiyetli orın iyelemekte.

Búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetiw tarawında mámleketlik hám jeke sektordıń birge islesiwleriniń rawajlanıwınıń áhmiyetli faktori sıpatında mámleketlik-jeke sherikshilik joybarlarınń nátiyjeliligini joqarılatıwǵa úlken áhmiyet qaratılmaqta. “Usı jıldı jámi 18 trillion somlıq 29 mın joybar ámelge asırılıp, xızmet kórsetiw tarawı 20 procentke ósken. Kelesi jıldı xızmet kórsetiw tarawındaǵı joybarlardı ámelge asırıwda 500 million dollar ajratılıwı belgilendi”[1]. Elimizde mámleketlik-jeke sherikshilik máselesine úlken áhmiyet berilmekte. Usı tiykarda arnawlı nızam, Prezidentimizdiń párman ham qararları qabıl etildi. Bulardıń qatarına Ózbekstan Respublikasınıń 2019-jıl 10-maydagı “Mámleketlik-jeke sherikshilik haqqında”ǵı, ÓzRN-537-sanlı Nızamı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 20-oktyabrde “Mámleketlik jeke-sheriklikti rawajlandırıwdıń huquqiy ham institucional bazasın jaratıw boyınsha birinshi nábettegi is-ilájlar haqqında”ǵı PQ-3980-sanlı qararı, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2018-jıl 13-dekabrde “Ózbekstan Respublikası Finans Ministrligi qasındaǵı mámleketlik-jeke sherikshilikti rawajlandıw agentligi iskerligin shólkemlestiriw haqqında”ǵı 1009-sanlı qararı, 2020-jıl 26-aprelde “Mámleketlik-jeke sherikshilik joybarların ámelge asırıw tártibin jetilistiriw haqqında”ǵı 259-sanlı qararı hámde usı tarawlarǵa tiyisli basqa huquqiy normativ hújjetler kiredi.

Mámleketlik jeke-sherikshilik iskerliginen keńnen paydalanıw barısında ğarezsiz mámleketler doslıq awqamı (ĠMDA) mámleketleriniń bir qatar alımları ilimiy izertlew jumısların ámelge asırǵan bolıp, atap aytqanda K.A.Antonova, E.V.Gorchakova, P.Snelson, M.Pazdnikov, V.A.Korolevlar tárepinen belgili dárejede úyrenilgen. jeke sherikshiligi Rossiya sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwınıń deregi sıpatında” atlı shıǵarmasında Mámleketlik-jeke sherikshilikti mámleket hám biznes ortasında mámleket basqarıwı organları hám jeke-menshik shólkemleri ortasında shártname tiykarında ámelge asırılıwshı institucional shólkemlestirilgen birlesiw dep ataydı. E.Gorchakova bolsa “Mámleketlik-jeke sherikshilik bul, mámleket shólkemleri hám jeke biznestiń birlesiwı, onıń maqseti-ekonomikanıń strategiyalıq tarmaqlarınan baslap pútkil mámleket yamasa onıń ayırım aymaqları boylap xızmetler kórsetiwge shekem sociallıq áhmiyetke iye joybarlardı jaratıw hám rawajlandırıw”, dep aytıp ótedi. P.Snelson bolsa “Mámleketlik-jeke sherikshilik- bul, kárxana iskerligin ámelge asırıw nátiyjesinde júzege keletuǵın qáwip hám dáramatlardı birge bólisiw maqsetinde mámleket hám jeke sektor ortasında júzege keletuǵın múnasibetler” dep atap ótedi.

M.Pazdnikov bolsa “Mámleketlik-jeke sherikshilik- mámleket hám biznes sherik bolǵan batıs bazar ekonomikasınıń jergilikli quralı sıpatında kórinedi. Bunnan tısqari, sherikler teń esaplanadı. Sonıń ushın “Mámleketlik-jeke sherikshilik” ataması qollanıldı” dep táriypleydi. Atap aytqanda, mámleketimiz izertlewshilerinen U.I.Jumaniyazov “Mámleketlik-jeke sherikshiligi tiykarında korporativ basqarıwdı rawajlandırıwdıń ayırım teoriyalıq metodikalıq máseleleri”ne baǵıshlangan maqalasında “Mámleketlik-jeke sherikshilik- ámeldegi nızamlar sheńberinde mámleketiń uzaq múddetli strategiyalıq wazıypaları hám maqsetlerinen kelip shıqqan halda, júzege keliwi múmkin bolǵan hár túrli ekonomikalıq, siyasiy, sociallıq mádeniy hám basqa táwekelshilikler, qáwip-qáterler, risklerdi bólistiriw tiykarında jeke sektor menen xalıq ushın áhmiyetli social-ekonomikalıq, kerek bolsa siyasiy áhmiyetke iye obyekterdi qurıw yamasa sol tiykardagı sociallıq xızmetlerdi kórsetiw ushın jeke sektor menen ámelge asırılatuǵın óz-ara mápli birge islesiwler” dep táriypleydi.

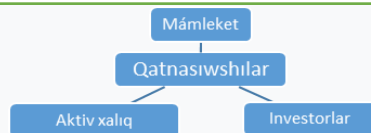
Sonday-aq professor G. Utemuratovnıń monografiyasında keltirilip ótilgen 2022-2026 jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstan rawajlanıw strategiyasında “dúnya júzi kólemindegi quramalı processlerdi hám mámleketimiz basıp ótken rawajlanıw jolı nátiyjelerin tereń analiz etken halda keyingi jıllarda “Insan qádiri ushın” principleri tiykarında xalqımızdıń abadansılıǵın jáne de asırıw, ekonomika tarawların transformaciyalaw, hám isbilermenlikti jedel rawajlandırıw, insan huqıqları hám máplerin sózsiz támiynlew hámde erkin puqaralıq jámiyetti qalıplestiriwge qaratılǵan reformalardıń áhmiyetli jónelisleri sıpatında-milliy ekonomikanı jedel pát penen rawajlandırıw hám joqarı ósiw pátlerin támiynlew”[2] boyınsha maqsetler hám wazıypalar belgilep berilgen. Bunda aymaqlardıń injener-kommunikaciya hám sociallıq infrastruktura sistemasın hámde xızmet kórsetiw hám servis tarawların rawajlandırıw boyınsha 34-maqsetinde-aymaqlarda xızmet kórsetiw hám servis tarawların rawajlandırıw arqalı keyingi 5 jıldı xızmet kórsetiw kólemin 3 eseghe kóbeytiw hám usı jóneliste jámi 3,5 million jańa jumıs orınların jaratıw wazıypası belgilep berilgen. Soǵan qaray, “respublikada xızmet kórsetiwdiń zamanagóy tarmaqların rawajlandırıwda mámleket hám jeke sektor ortasındaǵı óz-ara baylanısların ornatuwdıń nátiyjeli quralı mámleketlik-jeke sherikshiligin rawajlandırıw xalıq hám jámiyet ushın áhmiyetli sociallıq hámde infrastrukturalıq joybarlardı realizaciyalaw ushın shárt-sharayát hám imkaniyatları keńeytiredi”[3].Búgingi kúnde dúnyanıń kóplep mámleketlerinde mámleket hám jeke sektor ortasındaǵı baylanıslar boyınsha ekonomikalıq qatnasıqlar sistemasında sezilerli ózgerisler bolıp atırǵanın kóriwimizge boladı hám

bul ózgerisler ekonomikanıń jańa institucional sisitemasin qalıplestirmekte. Júzege kelip atırǵan processlerdiń mazmunı isbilermenlikten alınatuǵın paydanıń milliy dáramattaǵı úlesiniń ósip barıwı nátiyjesinde onı bólistiriw qatnasınıń ózgeriwi hámde ekonomikalıq reformalardı tabıslı ámelge asırıw hám ekonomikalıq ósiwge baylanıslı bolǵan halda bar bolǵan tosiqlardı jeńip ótiw menen baylanıslı eki jóneliste óz sáwleleniwın tappaqta. Usı ózgerisler ekonomikalıq iskerliktiń derlik barlıq tarawların, atap aytatuǵın bolsaq, mámleket basqarıwı, isbilermenlik subiektlerin, olar ortasındaǵı múnásibetlerdiń túrli táreplerine tásir kórsetedi. Bul process tek milliy emes, bálki xalıq aralıq kólemde kórinedi. Usı transformaciyalasıw processleri jáhan ekonomikasınıń globallasıwı, integraciyalıq processlerdiń tezlesiwi, aymaqlar hám mámleketler ortasındaǵı bási kúresiniń kúsheyiwi hámde ekonomikalıq birge islesiwlerdiń jetilisip rawajlanıp barıwı nátiyjesinde zamanagóy ómirdiń jańasha ekonomikalıq múnásibetleriniń qalıplesip barıwı arqalı júz bermekte. Sonlıqtan innovcion ekonomikada dúnyanıń kóplep mámleketleri húkimetleri, atap aytqanda respublikamızda mámleketlik jeke sheriklik keńeyip barmaqta. Xalıq aralıq tájriybelerdiń kórsetiliwınshe, rawajlangan mámleketler ekonomikasında mámleket hám jeke sektor ortasındaǵı múnásibetlerdiń ózine tán forması payda bolmaqta. Mámleketlik-jeke sherikshiliktiń túrli formalarınń jedel pát penen rawajlanıwı olardıń ekonomika taraw hám tarmaqlarında keń kólemde qollanıwı óz-ara birge islesiwlerdiń usı formasınıń bazar ekonomikasınıń áhmiyetli qásiyeti sıpatında tán alıw imkanın beredi.

Búgingi kúnde mámleketlik jeke sherikshiligi arqalı ámelge asıratuǵın tarawlarǵa elektroenergiya, samal energiyası, avtomobil jolları, logistika, bilimlendiriw, densawlıqtı saqlaw, uy-jay kommunal xojalıǵı, awıl xojalıǵı, sport, jámiyetlik transport, temir jol transport kiredi. Bularǵa mámleketlik jeke sherikshilik engiziw ushın hám qollanılatuǵın principleri birdey, biraq hár bir tarmaqtıń ózine tán qásiyetleri bar. Búgingi kúnde mámleketlik jeke sherikshilik tiykarında jumıs alıp barıwda áshkaralıqtı támiynlegen halda ádillik húkim súriwine de úlken itibar qaratıw talap etilmekte. Bul jaǵday bolsa anıq principlerge ámel etiw kerekligin keltirip shıǵaradı. Mámleketlik-jeke sherikshiliktiń tiykarǵı principleri tómendegilerden ibarat: mámleket sherigi hám jeke sheriktiń nızam aldında teńligi; mámleketlik-jeke sherikshilikti ámelge asırıwdaǵı tártip-qaǵıydalardıń ayqın ekenligi; jeke sherikti tańlawdaǵı áshkaralıq; kemsitiwge jol qoymaw; korruptsiyaǵa jol qoymaw.

Jamiyettiń rawajlanıwı ushın tómendegi subiektlerdiń (mámleket, mülk iyesi hám isbilermenler) imkaniyatlarınan paydalanıw maqsetinde mámleketlik jeke sherikshiliktiń shólkemlestiriwi, mámleketimizdiń búgingi rawajlanıw basqıshında obektiv záruriyatqa aylandı. Bunı inabatqa alıp mámleketimizde usı másele boyınsha Ózbekstan Respublikasınıń 2019-jıl 10-mayda imzalanǵan “Mámleketlik-jeke sherikshilik haqqında” ÓZRN-537-sanlı Nızamı qabıl etildi. Usı qabıl etilgen nızamda Mámleketlik-jeke sherikshilikke tiyisli atamalarınń mazmunı keltirilgen. Mámleketlik-jeke sherikshilik qatnasıwshıları nızam sheńberinde iskerlik kórsetiw ushın, belgilengen tártipte birlesedi. Bulardıń óz-ara baylanıslılıǵı tómende keltirilip ótilgen (1-súwret).

Mámleketlik-jeke sherikshilik qatnasıwshıları

Joqarıdaǵı keltirilgen subiektlerdiń birlesiwinde mápdarlıq bar. Óz-ózinen soraw tuwıladı, usı mámleketlik jeke sherikshilikten kimler mápdar? Izertlewlerimiz sonı kórsetedi, mámleket hám jeke-sherikshilikten tek ǵana jeke mülk iyeleri (investorlar hám isbilermenler) emes, bálki mámleket te, xalıq ta, mápdar esaplanadı. Atap aytqanda, investorlar ózleriniń qarjıların investiciya qılıp, tiyisli payda alıwǵa erisse isbilermenler ózleriniń isbilermenlik qábiletiniń nátiyjesinde payda aladı. Mámlekettiń mápdarlıǵı, tikkeley xalıq mápi menen qosılıp ketedi. Birinshiden jańa jumıs orınları jaratılıp, bántlilik máselesinde ońlanıwlar júz beredi, ekinshiden bulardıń dáramatları ornına mámleketlik byudjetke salıq hám basqa májbúriy tólemlerdiń túsiwi artadı. Úshinshiden jumıssızlardıń jumıs orınlarına iye bolıwı menen jámiyetimizde kámbaǵallıq qısqaradı hám xalıqtıń turmıs dárejesin joqarılatıw imkaniyatları jaratıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bassılıǵında 2021-jıl 14 dekabr kúni xızmetler tarawın rawajlandırıw boyınsha ámelge asırılıp atırǵan jumıslar nátiyjeligi hámde keleshektegi áhmiyetli wazıypalar dodalanıwı boyınsha videoselektor jıynalısları. <https://xs.uz/uzkr/post/khizmatlar-sohasini-rivojlantirish-bo'yicha-ustuvor-yo'nalishlar-belgilandi>
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı “2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyası haqqında” PP-60-san Párman <http://lex.uz/docs/5841063>
3. Утемуратова Г.Х. Хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шериклиги ривожланишининг методологик асосларини такомиллаштириш. Т.:2022. – Б 4-5.

Davlat-hususi sherikligini tashkillashtirish asoslari va rivojlantirishning prinsiplari

Annotaciya. Maqalada mámleketlik-jeke sherikshilikti shólkemlestiriw tiykarların rawajlandırıwdıń principleri bayan etilgen. Sondayaq, usı máselelerdiń teoriyalıq táreplerin analiz etiw nátiyjesinde mámleketlik-jeke sherikshilikke tiyisli usınıslar keltirilgen. Mámleketlik-jeke sherikshilik qatnasıwshıları hám mápdar subiektlerdiń óz-ara baylanıslılıǵına óz aldına áhmiyet qaratılǵan. Maqalada mámleketlik-jeke sherikshiliktiń nızamda keltirilgen altı tiykarǵı principleri keltirilip ótilgen.

Tayanış sózler: mámleketlik-jeke sheriklik, mámleketlik sociallıq sheriklik, jámiyet qadaǵalawı, mámleket sherigi.

Принципы организации государственно-частного партнерства и принципы развития

Аннотация. В статье изложены принципы организации и развития государственно-частного партнерства и их специфика в системе услуг. Также в результате исследования теоретических аспектов этих вопросов были заинтересованы

термины, относящиеся к государственно-частному партнерству. Особое значение придается также взаимосвязи участников и заинтересованных субъектов государственно-частного партнерства, признанных в законе.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, государственное социальное партнерство, общественный контроль, государственное партнерство, частное партнерство, сфера образования.

Principles of organizing public-private partnership and principles of development.

Annotation. The article outlines the principles of organization and development of public-private partnerships and their specificity in the service system. Also, as a result of the study of the theoretical aspects of these issues, terms related to public-private partnership were of interest. Particular importance is also attached to the relationship between participants and interested parties in public-private partnerships, recognized by law.

Key words: public-private partnership, state social partnership, public control, state partnership, private partnership, education.

ТУРИЗМ СОҲАСИДА ИННОВАЦИЯЛАР, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Ембергенова А. А.

Қорақалпоқ давлат университети

Кириш. Бугунги кунда инновацияларни саноат корхоналарига қўллаш долзарб масалаларнинг бири, шунингдек туризм корхоналарига ҳам инновацияларни қўллаш лозим. Туризм соҳасида инновациялар тўғрисида фикр юритишдан олдин авваломбор “инновация” сўзининг моҳиятини тушуниб олишимиз лозим. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, “инновация” атамасининг умумэтироф этилган, ягона талқини мавжуд эмас. Шу билан бирга, корхоналарда инновацияларни жорий этишнинг аҳамияти ортиб бораётганини таъкидлаш керак, чунки инновацион фаолият тадбиркорлик ташкилотларининг даромадлиги, барқарорлиги ва самарадорлигини оширишнинг энг муҳим омилidir. Шу билан бирга, “амалда “инновация” атамасини илмий асосланган, умумэтироф этилган ва ягона талқин қилмасдан, ундан фойдаланиш фойдасиз ва зарarli бўлади”.

Адабиётлар шарҳи. Инновация ҳақида тушунчага эга булиш, уларни талқин қилиш, тартибга солиш, ривожлантириш ҳамда бошқаришнинг институционал, ижтимоий, иқтисодий ва молиявий асослари хорижий олимларнинг тадқиқотларида акс эттирилган [5-7]. Шунингдек, туризм соҳасини ривожлантириш ва уни бошқариш жиҳатлари, ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш, унинг истиқболларини белгилаш ҳамда бу соҳани ривожлантириш муаммолари кўплаб яқин ва узоқ хорижий давлат ҳамда республикасимз олимларининг илмий ишларида кенг ёритилган. Бевосита Қорақалпоғистон Республикасига туризм соҳасини ривожлантиришга бағишланган охириги йилларда амалга оширилган тадқиқот ишлари диққатга сазовор. Булар қаторига Оролбўйи минтақасида туризм соҳасини ривожлантиришнинг эконоинновацион механизмларига бағишланган Қорақалпоғистон Республикасида қишлоқ ва экологик туризмни ривожлантиришда меҳмон уйлариининг ўрнига бағишланган илмий ишларни келтиришимиз мумкин. Аммо минтақада туризм соҳасини ривожлантиришда музейларнинг ўрни ва уларни бошқариш аҳамияти бўйича тадқиқотлар етарлича олиб борилмаганлиги танланган тадқиқот мавзусининг долзарблигини ва бу борада тадқиқотларни олиб бориш зарурлигини асослаб беради.

Методология. Мазкур тадқиқотда илмий абстракция, таҳлил ва синтез, таққослаш, статистик таҳлил каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил. Замонавий иқтисодий адабиётларда, А.В. Костин ва Г.Г.Азгалдов тўғри таъкидлаганидек, “инновация” атамасини “жараён – натижа” нуктаи назаридан талқин қилишда урта асосий ёндашув мавжуд.

Биринчи ёндашув. Бу атама жараёни англатади. Масалан, С.Н.Мазуренко “инновация – бу уч босқичли жараён...”, деб ҳисоблайди. Б.Е.Лужанский инновацияларни “рақобатбардош маҳсулотларни сотиш ва ишлаб чиқариш” деб ҳисоблашни таклиф қилади. Инновацияларга жараён сифатида ёндашиш Фарб олимлари орасида ҳам кенг тарқалган. Б.Твист инновацияни ихтиро ғояси иқтисодий мазмунга эга бўлган жараён сифатида аниқлайди. Ф.Никсоннинг фикрича, инновация – бу бозорда такомиллаштирилган ва янги саноат жараёнлари ва ускуналари пайдо бўлишига олиб келадиган тижорат, саноат ва техник чора-тадбирлар мажмуидир. Иккинчи ёндашув. “Инновация” атамаси жараён натижаларига нисбатан қўлланилади. Ушбу ёндашув “Россия расмий таърифи”ни шакллантиришда қўлланилган. “Инновация – бу бозорда сотиладиган такомиллаштирилган ёки янги маҳсулот, амалий фаолиятда қўлланиладиган такомиллаштирилган ёки янги технологик жараён шаклида амалга оширилган инновацион фаолиятнинг якуний натижасидир”. Учинчи ёндашув. Бу атама жараёни ҳам, бу жараёнинг натижасини ҳам англатади. Мисол учун, О.К. Абрамов, А.В. Костин, Г.Г. Азгалдов ва В.В. Лапшовлар инновацияларни айнан шу тарзда кўришади. Кенг миқёсда инновациялар – бу тизимнинг сифат жиҳатидан янги ҳолатида мужассам этган натижа ва жараёнинг бирлигидир.

Ҳар қандай фаолият – бу турли ҳаракатлар, чора-тадбирлардан иборат жараёндир, шунингдек, ҳар қандай фаолият натижага эга. Шу сабабли, инновацион фаолиятда инновацион хусусиятга эга бўлган жараён ҳам, натижа ҳам муҳим деган хулосага келиш мумкин. Бугунги кунда тадбиркорликнинг кўплаб соҳаларида инновацион фаолият зарур. Туризм соҳаси ҳам бундан мустасно эмас. Тез ривожланаётган туризм соҳаси, ривожланишнинг юзасида жойлашган захираларидан фойдаланиб, рақобатда ўз мавқеини оқлаш учун янгиликларни излашга, янги турткига муҳтож. Ташкилотлар стратегик кўрсатмаларни амалга оширишда айниқса катта хавф-хатарларга дуч келишади. Туризм ўз йўлини шакллантириб, тўпланган тажрибани умумлаштириши керак. Назарий нуктаи назардан, инновацион масалаларни ишлаб чиқиш бир қатор сабабларга кўра тадқиқотчиларнинг алоҳида эътиборини тортмоқда. Биз улардан бештасини ажратиб кўрсатишимиз керак.

Биринчидан, олимлар томонидан муҳокама қилинган инновацион жамият концепцияси иқтисодий ривожланиш ҳақидаги илмий тушунчани тубдан ўзгартиради. Инновацион оқимларнинг кўпайиши, инновацияларнинг инсон ҳаётининг барча соҳаларига кириб келиши, менежер тафаккурининг ўзига хос тури ривожланиши билан туризм соҳасидаги менежернинг иқтисодий хатти-ҳаракатлари янгича тарзда тақдим этилади ва тушунтирилади. *Иккинчидан*, ҳўжалик юритувчи субъект мавқеини мустаҳкамлайдиган инновациялар мукамал ҳисоб-китоб ва баҳолаш объектига айланиши керак. Тизимли, комплекс ва технологик ёндашувларни амалга ошириш туризмда инновацион фаолиятнинг мажбурий талаблари ҳисобланади. *Учинчидан*, туризм соҳасида ўсиб бораётган инновацион тенденция билан инновацион ривожланиш хусусиятларини – инновацияларнинг пишиб етиш даври давомийлиги, жорий этишнинг бошида таъсир кўрсатиш даражаси пастлиги, бошқарув жараёнида қайта алоқа қилишнинг мураккаблигини тадқиқ этиш устувор вазифага айланади. *Тўртинчидан*, инновацион муаммолар одатда инвестиция муаммолари билан боғлиқ. Инвестицияларни тадқиқ этиш зарурлигини рад этмасдан, ташкилий ўзгаришларда туризмнинг инновацион йўналишини мустаҳкамлаш учун катта имкониятларга эга деб ҳисобланади.

Ташкилот салоҳиятининг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш учун бир қатор ташкилий ўзгаришларни амалга ошириш керак. Бешинчидан, туризмда инсон ресурслари тўлиқ фаоллаштирилмаган. Менежерларнинг инновацион ўзгаришларни тезлаштириш учун катализатор сифатида роли ортиб бормокда. Менежментнинг инновацион салоҳияти фаолият, хулқ-атвор ва унинг мотивацияси, бошқарув методологияси, бошқарув услубида амалга оширилади. Инновацияларни тадқиқ этиш йўналишлари турли хил тармоқ ташкилотлари фаолияти билан боғлиқ. Хорижий ва маҳаллий олимларнинг инновацион жараёнларни бошқариш бўйича фундаментал ишларини ўрганиш жараёнида туризм соҳасидаги инновациялар бўйича тадқиқотлар етарли даражада олиб борилмаганлигига хулосага келинди. Туризмнинг инновацион ва классик турларига бўлиниши моделни ривожлантириш хусусиятларини акс эттирувчи атамаларни аниқлаштириш зарурлигини белгилайди (1-жадвал).

Шундай қилиб, туризм соҳасида инновациялар янги туристик лойиҳалар, маршрутлар ва бошқаларни яратиш ва ривожлантириш бўлиб, уларнинг жорий этилиши бандликни оширади ва аҳоли даромадларини оширади. Инновацияларни комплекс ўзлаштириш қонуниятлари ва тенденцияларини ўрганиш, ижобий натижаларни режалаштириш ва уларни бошқариш туризмда услубий жиҳатдан мураккаб муаммо ҳисобланади.

1-жадвал. Туризмдаги инновацион жараёнларнинг талқини

Жараёнлар	Анъанавий туризм	Инновацион туризм
Шакллантириш	Туристтик маҳсулотга киритилган алоҳида хизматларни кўрсатадиган (ташувчилар, меҳмонхоналар, гидлар ва бошқалар) билан шартномалар тузиш ва бажариш бўйича туроператорларнинг фаолияти	Туроператорнинг инновацион туристик маҳсулотининг бир қисми бўлган тақомиллаштирилган ёки янги хизматларни тақдим этадиган туристик хизматларини етказиб берувчилар билан шартномаларни бажариш ва тузиш бўйича фаолияти натижасида тақдим этилган ғоянинг пайдо бўлиши жараёни
Рағбатлантириш	Туристтик маҳсулотни (реклама, ярмаркаларда, кўргазмаларда иштирок этиш, туристик ахборот марказларини ташкил этиш, буклетларни, каталогларни нашр этиш ва бошқалар) сотишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи	Туристтик фирмаларнинг яратилаётган инновацион туристик маҳсулотга бўлган талабни рағбатлантириш ва корхонанинг ижобий имиджини яратишга қаратилган фаолияти
Сотиш	Туристтик агентлиги ёки туроператорнинг сайёҳ ёки бошқа буюртмачи билан туристик маҳсулотни сотиш бўйича шартнома тузиши, туроператорнинг ёки учинчи шахснинг сайёҳга шартномага мувофиқ хизмат кўрсатиши фаолияти	Туристтик фирманинг истеъмолчи билан туристик инновацион маҳсулотни сотиш тўғрисида шартномани тузиш фаолияти, туристик фирмалар ва туристик инновацион хизматларни етказиб берувчиларнинг шартномага мувофиқ истеъмолчига туристик инновацион хизматларни ўзини тақдим этиш фаолияти

Туризмдаги инновациялар бозорга янги ғоялар, хизматлар ва маҳсулотларни олиб келади, бу эса хизмат кўрсатиш ва таъминот даражасини ривожланишнинг юқори даражасига кўтариш имконини беради. Хизматни туризм ва хизмат кўрсатиш корхоналарида талабнинг янги шароитларига мослаштириш жараёни жадал ривожланиши керак. Бу глобал рақобат шароитида “омон қолиш” учун энг муҳим омил. Сўнгги йилларда Ўзбекистон инновацион иқтисодиётига ўтиши муносабати билан инновацион ривожланишни бошқариш муаммоларига алоҳида қизиқиш пайдо бўлди. Бироқ, корхона даражасида инновацион фаолиятни ташкил этишнинг кўллаб муаммолари ҳал қилинмай бўлиб қолмокда, бу инновацион фаолиятнинг мураккаблиги билан боғлиқ бўлиб, хизмат кўрсатиш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари билан мураккаблашмокда, уларнинг тармоқ таркибий қисмлари молиявий ва истеъмол бозорларига йўналтирилганлиги сабабли бозор конъюнктурадаги ўзгаришларни жуда яхши сезади. Туризмдаги инновациялар сифатли янгиликка эга бўлган ва барқарор ривожланиш, барқарор ривожланишни таъминлайдиган ижобий ўзгаришларга олиб келадиган тизимли чора-тадбирлар сифатида кўриб чиқилиши керак.

Туризмда инновацион фаолиятнинг асосий йўналишлари

Инновацион жараён тури	Шакллантириш	Тарғиб қилиш	Амалга ошириш
Радикал инновациялар	Инновацион хизматлар ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришда илгари фойдаланилмаган янги туризм ресурсларидан тубдан фойдаланиш	Хизматларни тарғиб қилишда янги технология-лар ва техникалардан фойдаланиш	Янги сотиш бозори ва туристик хизматларининг янги истеъмолчиси пайдо бўлиши
Комбинаторли	Янги хусусиятларга эга хизматларни туристик масулотларга жорий этиш	Янги маркетинг ёндашувларидан фойдаланган ҳолда анъанавий туристик хизматларини тарғиб қилиш	Турист хизматларининг янги сотиш бозорларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш
Такмиллаштирувчи	Турист хизматларини ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги йўзаришлар	Турист хизматларини илгари суришни ташкил этишдаги яхшиланишлари	Турист фирмаларнинг бо-зордаги мавқе-инини мустаҳкамлаш ёки сақлаш

Е.В.Яковенко туризм соҳасидаги инновацион жараён ташувчиси мезонига кўра инновацияларнинг қуйидаги таснифини таклиф қилган: маҳсулот инновациялари гуруҳи: бозорда илгари номаълум бўлган янги турларни ишлаб чиқиш. Бир вақтлар улар қишлоқ (яшил) туризм, экологик, конгресс, саргузашт ва бошқа туризм турларини ўз ичига олган. Ўтган йиллардаги инновациялар орасида қуйидаги таклифлар қайд этилган: экспедиция туризми (Франциянинг Poseidon Arctic Voyages Ltd компанияси – Шимолий кутб ва Россия Арктикасига экспедициялар учун дунёдаги энг йирик туроператор); орнитологик туризм (Корея); “қамоқхона” туризми (Жохор Бахру, Малайзия; Хелсинки, Финляндия); сув ости круиз туризми (Кариб денгизи, Гавай ороллари); дала ҳовли туризми (Япониядан келган кекса сайёҳлар учун махсус дастурлар); ун жанглари (Греция).

Турист хизматлари янги турдаги ресурсларни жалб қилиш ёки олдиндан белгиланган хусусиятларга ва янги мақсадли функцияга эга ресурсларни яратиш. Табиий ва антропоген объектларнинг махсус синфининг кўплаб ҳудудларга (сув омборлари, ҳовулар, ўрмон боғлари ва бошқалар) туристик ташрифларидаги улуши ўсиб бормоқда; техноген туризм, шу жумладан қончилик (шахталар, қонлар, қарерлар) ва фабрика- завод туризми истиқболлари жиддий баҳоланмоқда. Маршрутли ва стационар туризмдаги объектларни танлаш экзотика талабига тобора кўпроқ бўйсунди (Байкал кўли музидagi никоҳ; дарахтларда (Германия), маёқларда (Фрисландия провинцияси, Нидерландия), шароб бочкаларида (Рюдсхайм, Германия), сув остида (Ки Ларго, Флорида штати АҚШ) меҳмонхоналарни жойлаштириш; ҳаво билан тўлдирилган пуфақда бизнес конференцияларини ўтказиш (Москва вилояти); олдинги ва амалдаги ҳарбий объектларни зиёрат қилиш (Балаклава, Қрим) ва бошқалар. Турист бозорнинг янги сегментларини ўзлаштириш, шу жумладан туристик ҳаракатларига янги табиий муҳит (фазо), экстремал ҳудудларни (чўллар, Антарктида, экваториал ўрмонлар ва бошқалар)ни жалб қилиш. Турист бозорни ривожлантириш, шунингдек, туристик фасллар вақтини кенгайтириш, янги мақсадли мижозлар (“учинчи ёш авлодаги” туризм, профессионал гуруҳлар туризми ва бошқалар)ни қамраб олиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Янги сайёҳлик ва дам олиш масканларини яратиш. Дастлаб, бундай ҳудудларнинг ролини табиатни муҳофаза қилиш ва рекреация функцияларини бирлаштирган миллий табиат боғлари бажарган; ҳозирги вақтда туристик маҳсулотнинг прогрессив тури сифатида кўплаб кўнгилочар объектларни, турли хил табиий ресурсларни ўзида мужассам этган тематик парклар ҳисобланади (АҚШнинг Калифорния ва Флорида штатларидаги Диснейленд парклари, Франция, Япония, Германиядаги Фантазияленд ҳар йили 7 дан 13 миллионгача бўлган сайёҳлар оқимида хизмат қилади). Ушбу турдаги объект жуда катта капитал талаб қилади, масалан, Европа тематик паркларни яратиш қиймати 12 млн.АҚШ доллардан 3120 млн.АҚШ долларгача тебраниб туради. Сахро чўлида экстремал, этнографик, саргузашт ва кўнгилочар туризмга ихтисослашган туризм воҳаларига мисоллар мавжуд. Ташриф буюрувчиларни ҳаётийлигини таъминлаш воситаси сифатида анъанавий аборигенлар ҳаётининг элементи ва кучли техник ва ижтимоий инфратузилмага эга ўта қулай меҳмонхоналар қўлланилади; дам олиш масканлари техноген ва бошқа объектлар ҳисобига кенгайтирилади (масалан, “Юлдузлар жанги” достонини суратга олишдан кейин қолган манзаралар, Тунис).

Технологик инновациялар гуруҳи: хизматлар сифатини яхшилайдиган туристик хизматларни моддий-техник таъминлашнинг янги турларини ишлаб чиқиш (масалан, меҳмонхоналарни аудио почта тизими, сунъий йўлдош қабул қилиш, ёпиқ электрон видео тармоқ, телевидение орқали электрон маълумотлар (ҳисоб-китобларни бошқариш, автоматик ҳисоблаш), модеми компютерлар, замонавий тутун детекторлари, твушсиз кондиционерлар ва бошқалар.). Кордобада (Испания) 2010 йилда GPS (экскурсия матни, компютер экранда объектларини кўрсатиш) ёрдамида “гаплашадиган” машиналарда экскурсия маршрутлари жорий этилган.

Меҳмонхоналар ва авиачипталарни брон қилиш ва захирага қўйиш тизимида компютер (ахборот) технологияларини жорий этиш (GDS – Global distribution systems – Saber, Amadeus, Galileo, Worldspan). Ҳозирги вақтда Amadeus тизимдан 48 мингта агент ва 8 мингта авиачипталарни сотиш офислари фойдаланмоқда; тизимда 506 та авиакомпания ва 51 минг меҳмонхона брон қилиш учун таклиф этилган. Туристик пакетларни кидириш, брон қилиш ва тўлов тизимларидан фойдаланувчилар сони ортиб бормоқда (“Мега ТИС” ягона компютер тизими; Туры.ру – туристик ахборот ва кидирув тизими; RusNet телекоммуникация тармоғи ва ҳоказо). Меҳмонхоналарни онлайн режимида брон қилиш ва саёҳат билан боғлиқ барча харидларни Интернет орқали амалга оширадиган сайёҳларнинг улуши 2003 йилдаги 20 фоиздан 2005 йилдаги 40 фоизгача ошди; АҚШ ва Буюк Британиядаги туристик агентликларининг 90 фоизи компютерга асосланган захирага қўйиш тизимларига уланган. Internet, Травелсити, Майкрософт Экспедиция, Правью, Тревел саёҳат тармоқларининг мегасайтларида кенг қўламли туристик маълумотлар мавжуд. Маслаҳат бериш

функцияларидан ташқари, тармоқлар воситачилик функцияларини ҳам бажаради: улар ҳафтасига 1-2 млн. АҚШ доллар миқдорида туристик битимлар тузадилар. Сайёҳларга хизмат кўрсатиш технологияларини экологиязациялаш рекреацион табиатдан фойдаланиш кўламининг ўсиши ва туризмнинг табиий мажмуалар сифатига ва уларнинг тикланиш қобилиятига салбий таъсирининг кучайишининг мажбурий натижаси бўлди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг атроф-муҳит дастури (UNEP)нинг баҳолашича ўртача бир сайёҳ кунига тахминан 1 кг қаттиқ чиқиндилар яратади. Янги хизмат кўрсатиш технологиялари туристик маҳсулотларнинг хом ашёси, суви ва энергия зичлигини камайтиришга, ёпиқ технологик циклларни жорий этишга қаратилган. Жаҳон миқёсда ушбу ҳаракатни маркази Лондонда жойлашган Атроф-муҳит масалалари бўйича халқаро меҳмонхоналар ташаббуси (IHEI) бошқаради, унга 111 мамлакатдан 11200та меҳмонхоналар аъзо бўлган. У ўз аъзоларини бизнесни янада экологик тоза ва ижтимоий масъулиятли йўллар билан олиб боришга қаратади (меҳмонхоналарга энергия тежовчи ёритиш ва жиҳозларни ўрнатиш, биологик парчаланадиган уй-рўзгор буюмларини сотиб олиш, сувни тежаш учун сочиқ, ва чойшабларнинг кунлик алмаштиришдан вос кечиш ва ҳоказо). Хусусан, Inter-Continental тармоқдаги меҳмонхоналар сув, энергия истеъмоли ва чиқиндиларни бошқариш билан боғлиқ 134 та экологик чора-тадбирларни амалга ошириши керак. Туризм соҳасида, экологиялаштириш, ва барқарор туризмни ривожлантиришга қаратилган бир нечта жаҳон сертификатлаш дастурлари мавжуд: (European Blue Flag Campaign Европанинг 21 та мамлакатдаги 2750 туманида қўлланилади; ECOTEL; Green Globe; Certification for Sustainable Tourism: Green Leaf ва бошқалар.)

Сайёҳлар учун транспорт хизматлари тизимидаги ноу-хау миқдорларни курорт ҳудудига етказиб бериш вақтини қисқартириш, қулайликни ошириш ва транспорт тарифлари нархини пасайтиришга қаратилган бошқарув инновациялар гуруҳи: туризмда маркетинг циклини амалга оширишнинг янги усуллари (шу жумладан туристик бозорни комплекс ўрганиш, талабни ўрганиш, бозор конъюнктурасини баҳолаш, туристик маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини прогнозлаш, туристик маҳсулот концепциясини ишлаб чиқиш, сотишни рағбатлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш, реклама компанияси ва бошқалар).

Сайёҳат хизматларининг меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида сайёҳлик агентликлари ходимларини бошқаришнинг янги усуллари (меҳнатни илмий ташкил этишни, меҳнатни меъёрлашнинг илғор усуллари, хизмат кўрсатиш сифатини ошириш шакллари жорий этиш); корпоратив турдаги корхоналар (меҳмонхона ва ресторан тармоқлари, йирик туроператорлар)нинг функционал-иерархик ва ҳудудий тузилмасини оптималлаштиришни, тармоқлараро бошқарув тузилмалари истиқболини асослаш; туристик ва рекреацион фаолият субъектлари фаолиятини назорат қилишнинг янги шакллари ва усуллари асослаш; минтақавий туризмни бошқаришни геонформацион қўллаб-қувватлаш, шу жумладан ГИС технологиялари ва фазовий мувофиқлаштирилган маълумотларнинг марказлаштирилган банклари асосида минтақавий туризмни ривожлантириш концепциялари ва операцион бошқарув ечимларини ишлаб чиқиш.

Туризм ва дам олиш соҳасидаги инновацияларга қуйидаги талаблар қўлланилади: улар илмий асосланган бўлиши керак; минтақадаги туризм соҳаси маҳаллий шароит ва имкониятларни (иктисодий, табиий ва бошқаларни) ҳисобга олган ҳолда ривожланиши керак; инновациялар истеъмолчиларнинг туризм ва дам олишнинг ҳар хил турларига бўлган эҳтиёжларини қондириши керак; инновацион лойиҳалар нафақат сайёҳлар ва дам олувчиларнинг ўзлари учун, балки атроф-муҳит ҳолати учун ҳам хавфсиз бўлиши керак (бу, айниқса, экстремал туризм ва дам олиш учун тўғри келади), яъни экологик компонентни ҳисобга олиш керак.

Туризм ва дам олиш ташкилотлари инновацион ёндашувлардан фойдаланишлари ва юқори даражадаги хизматларни тақдим этишлари керак, бу уларнинг рентабеллигини оширади ва уларни янги инвестициялар учун янада жозибадор қилади. Шунинг билан олган ҳолда, туризм ва дам олиш соҳасида инновацион ривожланишнинг бир неча асосий йўналишлари мавжуд: ҳар бир минтақаси учун жаҳон даражасидаги қулайлик ва ўзига хос хусусиятларни бирлаштирган меҳмонхоналар ва хизмат кўрсатиш мажмуалари тармоғини ривожлантириш; туристик хизматлар бозорида энг янги техник ютуқларни жорий этиш ва мавжуд лойиҳаларни ишлаб чиқиш; туризм соҳасига янги ресурсларни жалб қилиш, маркетинг ва менежмент даражасини ошириш; туризм ва дам олишга маҳаллий ва хорижий мамлакатлар фуқароларини максимал даражада жалб қилиш учун ишлаб чиқилган инновацион реклама стратегияларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш. Туризмнинг ўсиши учун ноёб табиий диққатга сазовор жойлар, ривожланган инфратузилма ва мамлакатнинг барча минтақаларида мавжуд бўлган бой тарих асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу афзалликларга эга бўлган туристик ҳудудлар мавжуд туристик ресурсларни тўлиқ ривожлантиришнинг афзалликларини максимал даражада ошириш йўллари ва усуллари топишлари керак. Туризм соҳасига инновацияларни жорий этишга тўсқинлик қилаётган муаммолар каторида қуйидагиларни таъкидлаш лозим: шаҳар ва вилоят ҳокимияти томонидан туризмнинг ҳудуд иқтисодиёти учун аҳамиятини етарли даражада баҳоланмаслик; туризмни ривожлантиришда давлат органларининг иштироки кам; туризм ташкилотлари ва корхоналари, давлат органлари, таълим ва илмий муассасалар ўртасида самарали ҳамкорликнинг йўқлиги; минтақавий туристик маҳсулотларнинг эскириши ва бошқалар. Туризм соҳасидаги инновацион фаолият мавжуд туристик маҳсулотни ўзгартириш ёки янги туристик маҳсулотни яратишга қаратилган ва ҳозирда уч йўналишда ривожланмоқда.

Ташкилий инновацияларни жорий этиш – туризм бизнеси ва корхона ривожлантириш билан боғлиқ бўлган инновациялар, илғор технологияларга асосланган тузилма ва бошқарув тизимида; малака оширишга асосланган кадрлар сиёсатида; оқилона молиявий-иқтисодий фаолиятга асосланган корхонанинг ривожланишини таъминлашда инновациялар. Мақсадли истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондириш ва аниқлаш, қамраб олинмаган миқдорларни жалб қилиш имконини берувчи маркетинг инновацияларини амалга

ошириш. Туристик маҳсулотнинг истеъмол хусусиятларини ўзгартиришга қаратилган ва рақобатдош устуликларни берадиган инновацияларни амалга ошириш (инновацион маҳсулотларни жорий этиш).

Сўнгги пайтларда илмий адабиётларда туризмга инновацияларни жорий этиш масаласига катта эътибор қаратилмоқда. Олимлар инновацияларнинг функциялари ва инновацион тадбиркорликни ривожлантириш заруриятини келтириб чиқарадиган омилларни, инновацияларга қўйиладиган талабларни ва янгилик даражасини, уларнинг корхона фаолиятидаги ўрнини ажратиб кўрсатадилар.

Туризм соҳасини инновацион ривожлантириш, инновацияларни жорий этиш учун қуйидаги омиллар бўлиши керак: инновацияларни амалга оширишни қўллаб-қувватлаш учун норматив-ҳуқуқий базанинг мавжудлиги; бозор рақобати; тайёрланган ходимлар (тадбиркорлар, мутахассислар, мансабдор шахслар, менежерлар) ва ресурслар (инфратузилма, ишлаб чиқариш, молиявий).

Хулоса. Инновацияларни амалга ошириш натижасида олинган фойда турли йўллар билан, шу жумладан инвестицияларни молиялаштириш учун ишлатилиши мумкин бўлган капитал сифатида ишлатилади. Яъни, инновациялардан олинган фойдани инвестиция учун ишлатиш инновацияларнинг инвестиция функциясининг мазмуни ҳисобланади. Инновацияларни амалга ошириш орқали фойда олиш ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг мақсадли функциясига мос келади. Бу тасодиқ тадбиркорлар учун инновацияларни рағбатлантиради; бу уларни талабни ўрганишга, маркетинг фаолиятини яхшилашга ва молиявий бошқарувнинг замонавий усуллари (бренд стратегияси, реинжиниринг, фронтлаш, бенчмаркинг ва бошқалар) қўллашга ундайди. Бу инновацияларнинг рағбатлантирувчи функциясининг мазмуни.

Шундай қилиб, таҳлил қилинган инновацияларнинг функциялари унинг ҳар қандай фаолият соҳасидаги, шу жумладан туризм соҳасидаги ролини белгилайди. Инновацияларнинг роли шундан иборатки, у корхонага капитал жиҳатидан ҳам, туристик бозорда ўз ўрнини эгаллашда ҳам ривожланиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 февралдаги “Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманини 2017-2018 йилларда иқтисодий ривожлантириш ва аҳолиси бандлигини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПК-2803-сонли қарори
2. Гулаков Н.В. Организация инновационного процесса на предприятиях сферы услуг // Вестник Чувашского университета. - 2011. - № 1. - 0,4 п.л.
3. Лацоник У. Теория инновационного предприятия. - Terra economicus: сб. статей российских и зарубежных экономистов начала XXI века / М.: Наука-Спектр, 2019. - С.672.
4. Научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации» / Инновации в сфере услуг/[Электронный ресурс] [<http://web.snauka.ru/issues/2012/06/1503>]
5. Carlandini A. Die globale Krise und die neue Rolle der Museen // Kulturmanagement. 2010. № 41. S. 38-44.
6. Ein grosses Schiff auf Kurs halten”. Zur Situation der oesterreichischen Museenlandschaft // Kulturmanagement. 2010. № 41.
7. Atamuratova, N., Kudaybergenov, A., & Alimov, A. (2022). Ecotourism Development in the Republic of Karakalpakstan. Karakalpak Scientific Journal, 5(1), 47.

Аннотация: ушбу мақолада туризм соҳасида инновациялар уларнинг турлари ва функциялари тушунчаси очиб берилган, минтақавий ривожланиш нуқтаи назаридан туризм соҳасини бошқариш хусусиятлари кўрсатилган, шу билан бирга, туризм корхоналарида инновацияларни жорий этишнинг аҳамияти баён этилган.

Калит сўзлар: туристик ташкилот, анаънавий туризм, инновацион туризм, туристик маҳсулот, бенчмаркинг.

Аннотация: В данной статье раскрывается понятие инновации в сфере туризма, их виды и функции, приводятся особенности управления туристской отраслью с точки зрения развития регионов, а также освещаются важность внедрения инноваций на предприятиях туризма.

Ключевые слова: туристическая организация, традиционный туризм, туристический продукт, бенчмаркинг.

Abstract: This article reveals the concept of innovation in the field of tourism, their types and functions, provides features of the management of the tourism industry from the point of view of regional development, and also highlights the importance of introducing innovations in tourism enterprises.

Keywords: management, tourism organization, traditional tourism, tourism products.

BALIQCCHILIK SOHASIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Rajapov X.B.

Urganch Davlat universiteti

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni yangi, yanada yuksak bosqichga ko'tarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) ning o'rni va roli benihoya kattadir. Dunyoda iqtisodiyotni rivojlantirishning sinalgan usullari orasida eng samaralisi va maqbuli, kichik biznes ravnaqi uchun keng yo'l ochib berish hisoblanadi. Kichik biznes sohasining iqtisodiyotdagi ahamiyati uning iqtisodiyotda raqobat muhitini ta'minlash, yirik korxonalar uchun mahsulot va xizmatlar yetkazib berish, yangi ish o'rinlarini yaratish va ikkilamchi bandlikni ta'minlash, bozor tizimining moslashuvchanligini oshirish, ilmiy-texnikaviy inqilobni faollashtirish, resurslarni ishlab chiqarishga safarbar etish, soliq tushumlari hajmini o'sishini ta'minlash, aholi daromadlari va farovonligi darajasini barqarorlashtirish kabi muhim omillar bilan belgilanadi[1]. O'zbekiston aholisini xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash, shuningdek baliq va baliq mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirishda kichik biznesning ahamiyati kattadir. Oziq-ovqat xavfsizligi

mamlakatimiz rivojlanishining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik omillarga bog'liq. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga ta'sir etuvchi asosiy omillarga - dunyo aholisining yildan-yilga o'sib borishi, suv, yer va energiya resurslariga bo'lgan ehtiyoj va talabning ortib borishi, shu bilan birga iqlimning keskin o'zgarishi kabi omillar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2021-yil 20-dekabr kuni oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, bu boradagi ishlarning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida baliqchilik sohasini rivojlantirish va kooperatsiya asosida baliq yetishtirish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari yuzasidan o'tkazgan yig'ilishida aytganlaridek, Dunyoda oziq-ovqat narxlarining o'sishi, inflyatsiya xavf-xatarlari kelguci yilda oziq-ovqat xavfsizligi eng dolzarb masala bo'lib qolishini yaqqol ko'rsatmoqda. Shu bois, viloyat hokimlari o'z hududida baliq yetishtirish holatini tahlil qilib, tadbirkorlar va aholi xonadonlariga barcha sharoitlarni yaratib berish bo'yicha tizimli shug'ullanishi zarur[2]. Baliqchilik sohasining eng muhim vazifasi respublika va viloyatimiz aholisini baliq va baliq mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish, shu bilan birga baliq va baliq mahsulotlarini qayta ishlash sanoatiga zarur bo'lgan baliq xomashyosi bilan ta'minlash hisoblanadi. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishdir[3]. Biz olib borgan tadqiqotlarimizda baliqchilik sohasida KBXT ni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini taklif etdik (1-rasm).

1-rasmda ko'rsatilganidek, baliqchilik sohasida KBXTni rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmi o'z ichiga 5 ta yo'nalishni oladi: 1.Moliyalashtirish va kreditlash; 2.Sug'urta; 3.Subsidyalash; 4.Qishloq xo'jaligi eksport salohiyatini rag'batlantirish tizimi: soliq, nosoliq, bojxona, va boshqa. 5. Baliqchilik tarmog'i investitsiya hajmi.

Moliyalashtirish va kreditlashtirish hisobiga baliqchilik xo'jaliklari tabiiy va sun'iy suv havzalarida, yopiq aylanma suv qurilmalarida, suv omborlarida qafas (sadoq) moslamalarida baliq yetishtirish hajmlarini ko'paytirish, inkubatsiya sexlarini qurish va modernizatsiya qilish, baliq yetishtirishning texnologik jarayonlarini intensivlashtirish, noyob va yo'qolib borayotgan baliq turlari bo'yicha lichinka ishlab chiqarishni ko'paytirish, sohada ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish, ilg'or xorijiy texnologiyalarni joriy etish, kadrlar tayyorlash bilan ta'minlash, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi ish o'rinlari yaratish va boshqa imkoniyatlarga ega bo'ladi.

1 – rasm. Baliqchilik sohasida KBXT ni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi[7].

Baliqchilik tarmog'i investitsiya hajmi – sohani rivojlantirishga mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish orqali ta'minlanadi.

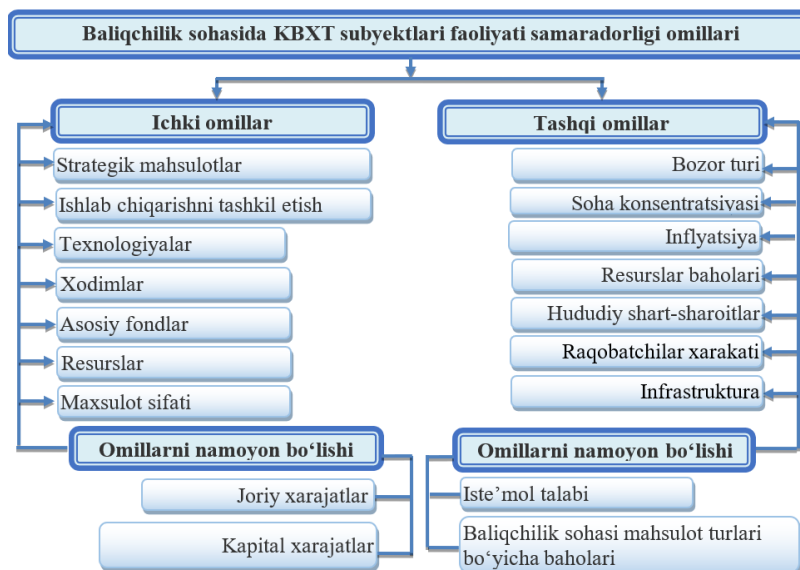
Me'yoriy-huquqiy tartibga solish KBXT subyektlarini tashkiliy-huquqiy asoslarini bunyod etish va uni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu orqali KBXT subyektlari uchun turli imtiyoz va qulayliklar beriladi, imtiyozli kreditlash tizimi soddalashtiriladi. Ovlash turi va joyi bo'yicha, suv havzalariga olib boradigan yo'llar bo'yicha vaqtincha cheklovlar o'rnatish baliq turlarini saqlab qolish, baliqlarni ko'payishini, sohani rivojlanishini ta'minlaydi. Baliqchilik sohasini klasterlash orqali raqobatbardoshlik darajasini oshirish uchun sharoitlar yaratiladi.

Sohani rivojlantirish uchun bugungi kunda mamlakatimizda baliqchilik klasterlarini tashkil etish va rivojlantirish asosiy maqsad qilib belgilangan. Klasterning asosiy maqsadi ilg'or innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda yuqori sifatli baliq ishlab chiqarishni tashkil etish bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshligini oshirishdan iborat [4]. Klasterlarni shakllantirishdan maqsad – viloyat, tuman va shahar ichida joylashgan bir xil soha koxonalarini va ular bilan yagona texnologik zanjirda bo'lgan standartlashtirish, sertifikatlashtirish, ta'lim, ilmiy, konsalting, injiniring va boshqa xizmatlarni uyg'unlashtirish - innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish asosida raqobatbardosh tovarlar yaratishga yo'naltirishdan iboratdir. Bunda aholini ish bilan ta'minlashdek muhim jihat ham o'zini namoyon etadi.

Baliqchilik xo'jaliklari kooperatsiyasi baliqchilik sohasida KBXT istiqbol va samaradorlik rivojini belgilaydi.

2 – rasmda baliqchilik sohasida KBXT subyektlari faoliyati samaradorligiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillarini ko'rsatdik. Ichki omillarda - strategik mahsulotlar, ishlab chiqarishni tashkil etish, texnologiyalar, xodimlar, asosiy fondlar, resurslar, maxsulot sifati kabilarni ko'rsatib o'tdik. Tashqi omillarga esa - bozor turi, soha

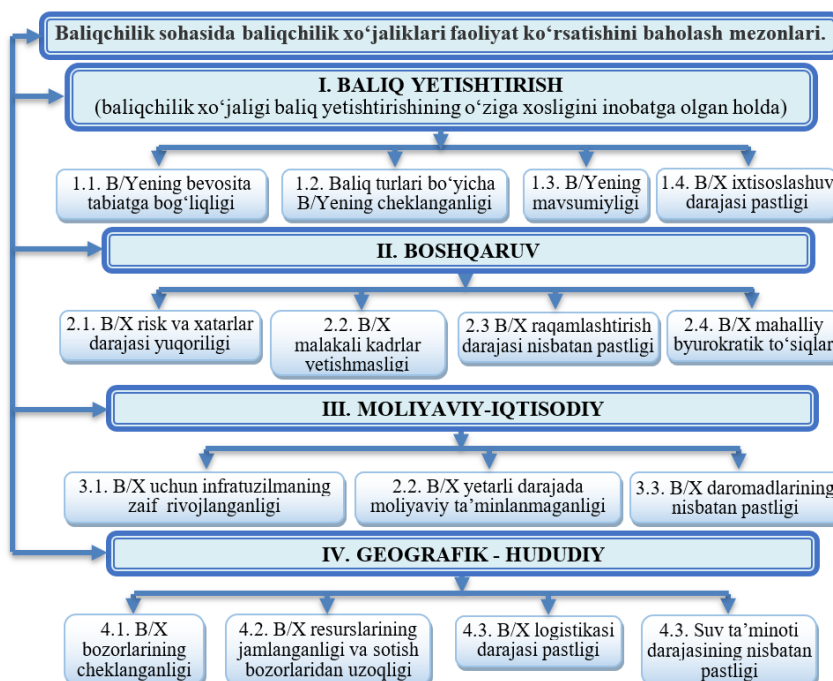
konsentratsiyasi, inflyatsiya, resurslar baholari, hududiy shart-sharoitlar, tabiiy-iqlimiy sharoitlar, raqobatchilar harakati, infrastruktura kiradi.

2 – rasm. Baliqchilik sohasidagi xo'jalik subyektlari faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlari [7].

Ichki omillar joriy va kapital xarajatlarda namoyon bo'ladi. Tashqi omillar esa iste'mol talabi hamda baliqchilik sohasi mahsulot turlari (sudak, karp, sazan, laqqa, afrika laqqasi, osyotr, oq do'ngpeshona (moy bosh), chipor do'ngpeshona (pyostri), daryo foreli, bakra balig'i, oq amur (tolstolobik) va boshqa baliq turlari) bo'yicha baholari kabilarda namoyon bo'ladi. O'tkazgan tadqiqotlarimizda baliqchilik sohasida baliqchilik xo'jaliklari faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqdik (3-rasm).

O'rganish jarayonida baliqchilik sohasida baliqchilik xo'jaliklari (B/X) faoliyat ko'rsatishini baholash mezonlarini to'rtga bo'lib tadqiq qildik. Jumladan, baliq yetishtirish, moliyaviy-iqtisodiy, boshqaruv, geografik-hududiy nuqtayi nazarlaridan kelib chiqib tadqiq qilishimiz mumkin. Baliqchilik xo'jaliklari baliq yetishtirishning bevosita tabiatga bog'liqligi, baliq turlari bo'yicha baliq yetishtirishning cheklanganligi hamda mavsumiyliigi, sohani ixtisoslashuv darajasining pastligi kabi jihatlari bilan farqlansa, boshqaruv nuqtayi nazaridan oladigan bo'lsak baliqchilik xo'jaliklarida risk va xatarlar darajasi yuqoriligi, malakali kadrlar bilan etarli darajada ta'minlanmaganligi, raqamlashtirish darajasining pastligi, mahalliy byurokratik to'siqlarning haligacha mavjudligi bilan ajralib turadi.

3 – rasm. Baliqchilik sohasida baliqchilik xo'jaliklari faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlari[7]

Baliqchilik xo'jaliklari uchun infratuzilmaning zaif rivojlanganligi, yetarli darajada moliyaviy ta'minlanmaganligi va daromadlarining nisbatan pastligi moliyaviy-iqtisodiy jihatlarda namoyon bo'ladi.

Geografik-hududiy jihatdan baliqchilik xo'jaliklari resurslarining jamlanganligi va sotish bozorlaridan uzoqligi, bozorlarining cheklanganligi, logistika darajasi pastligi, suv ta'minoti darajasining nisbatan pastligi kabi jihatlari bilan farqlanadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek: Yana bir muhim masalaga e'tiboringizni jalb etishni istardim. Aholi daromadlarini oshirish, qo'shimcha ish o'rinlari yaratish, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun bizga yangi-yangi bozorlar kerak[5]. Tadbirkorlar tomonidan yetishtirilayotgan baliq va baliq mahsulotlarining asosan ichki bozorlarga yo'naltirilganligi sababli talabga nisbatan taklifning ortib borishi natijasida tadbirkorlar ko'zlangan samaraga ega bo'lmayapti. Respublikamiz mintaqalarida kichik biznesni rivojlantirish imkoniyatlari va zahiralardan yetarlicha foydalanilyapti[6].

Fikrimizcha, yuqoridagi o'tkazgan tadqiqotlarimizdan kelib chiqqan holda, baliqchilik sohasida KBXT subektlari tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish hamda KBXT subektlari faoliyati samaradorligini oshirish orqali nafaqat Xorazm viloyati, balki Respublikamiz viloyatlari va qo'shni respublikalar aholisini baliq va baliq mahsulotlari bilan ta'minlash darajasini oshirgan bo'lar edik. Shu bilan birga yangi ish o'rinlari yaratish, aholi farovonligini ta'minlash hamda daromadlarini oshishiga zamin yaratgan bo'lar edik.

ADABIYOTLAR

1. Ражапов Х.Б. Балиқчилик соҳасини ривожлантиришда кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikning ўрни Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№2 (86), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. – 574 б.
2. <https://xs.uz/uzkr/post/oziq-ovqat-khavfsizligini-taminlash-ishlarini-kuchajtirish-baliqchilik-tarmogini-qollab-quvvatlashni-kengajtirishga-korsatma-berildi>.
3. М.Р. Болтабаев, М.С. Қосимова, Ш.Ж.Эргашходжаева, Б.К.Ғойибназаров, А.Н.Самадов, Р.Ходжаев. Кичик бизнес ва тadbirkorlik. Ўқув қўлланма. – Т.: – 274 бет.
4. Р.Х.Эргашев, У.Х.Беглаев. Мамлакатимизда балиқчилик кластерларини ташкил этиш ва ривожлантириш.// Қишлоқ хўжалигида кластер тизимини ривожлантириш: тажрибалар, натижалар ва истиқболли йўналишлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2019 йил 24 май: - Бухоро: "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona нашриёти, 2019.-65-68 бетлар.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси [Маму] / Ш.М. Мирзиёев – Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021.
6. Салаев С.К. Кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва башоратлаш (Ўзбекистон Республикаси мисолида). икт.фандок.дисс. Т.ТДИУ 2008.
7. Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

Baliqchilik salasida kishi biznes ham jeke isbilermenlikti rawajlandirwduń shólkemlestirilgen-ekonomikalıq mexanizmlerin jetilistiriw ham natiyjeliligin asırıw

Annotatsiya. Usı maqalada baliqshılıq salasında kishi biznes hám jeke isbilermenlikti rawajlandırıwduń shólkemlestirilgen-ekonomikalıq mexanizmlerin jetilistiriw hám natiyjeliligin asırıw boyınsha pikir hám usınıslar, baliqshılıq xojalıqlarınıń xızmet kórsetiwiniń ayırıqsha qásiyetleri kórsetilgen.

Tayansh sózler: jeke isbilermenlik, qamsızlandırıw, investitsiya, natiyjelilik faktorlari.

Baliqchilik sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish va samaradorligini oshirish.

Annotatsiya. Mazkur maqolada baliqchilik sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish va samaradorligini oshirish bo'yicha taklif va tavsiyalar, baliqchilik xo'jaliklari faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: baliqchilik, xususiy tadbirkorlik, sug'urta, investitsiya, samaradorlik omillari.

Совершенствование организационно-экономических механизмов развития малого бизнеса и частного предпринимательства в сфере рыболовства и повышения эффективности.

Аннотация. В данной статье освещены предложения и рекомендации по совершенствованию организационно-экономических механизмов и повышению эффективности развития малого бизнеса и частного предпринимательства в рыбной отрасли, особенности функционирования рыбных хозяйств.

Ключевые слова: рыболовство, частное предпринимательство, страхование, инвестиции, факторы эффективности.

Improving organizational and economic mechanisms for the development of small businesses and private entrepreneurship in the field of fisheries and increasing efficiency.

Abstract. This article highlights proposals and recommendations for improving organizational and economic mechanisms and increasing the efficiency of development of small businesses and private entrepreneurship in the fishing industry, and the peculiarities of the functioning of fisheries.

Keywords: fisheries, private entrepreneurship, insurance, investment, efficiency factors.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИНЦИПА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ ПРИ
ИЗУЧЕНИИ СТРОЕНИЯ АТОМОВ И МОЛЕКУЛ В КУРСЕ АТОМНОЙ ФИЗИКИ****Абдикамалов Б.А., Хожаназарова Р.М., Темирбаева И.Н.***Каракалпакский Государственный Университет*

В ходе социально-экономического развития Республики Узбекистан и других развитых стран традиционная система всех уровней образования подверглась значительным изменениям.

Вместе с появлением различных моделей обучения стали нарастать признаки рассогласования и ослабления преемственности обучения на различных ступенях образования [1-2]. Это выражается, в частности, в недостаточной подготовке молодежи как в общеобразовательных учебных заведениях, так и вузах. Вследствие этого, в основном из-за значительного объема изучаемого материала эффективность использования студентами физических специальностей, имеющих у них опыта организации учебной деятельности в высших учебных заведениях оказывается значительно низкой [3]. В настоящей работе приведены результаты разработки некоторых задач, которые могут быть использованы в основном при преподавании курса атомной физики путем использования спектроскопических данных. Естественно, при этом в первую очередь осуществлен соответствующий пересмотр содержание курсов оптики и атомной физики.

Как известно, методы оптической и рентгеновской спектроскопии используются для исследования энергетической структуры атомов, молекул и макроскопических тел, образованных из них. Поэтому спектроскопические данные, как правило, играют важную роль при изучении как атомной физики, так и основ квантовой механики. Здесь на первый план выходят так называемые первая и вторая задачи спектроскопии, которые соответственно предсказывает виды спектра атомов и молекул, исходя из знаний об их строении и определяют характеристик веществ по свойствам его спектров. При этом основное внимание должно уделяться определению характеристик атомов и молекул, которые не являются непосредственно наблюдаемыми величинами [4]. С другой стороны, нынешнее развитие экспериментальной базы вузовского учебного процесса позволяет студентам непосредственно наблюдать оптические спектры разнообразных веществ, а также изучать влияние различных факторов (магнитное и электрическое поля) на изменение спектральных линий. В качестве примера следует отметить продукции известной группы LD DIDACTIC, являющейся ведущим мировым производителем высококачественных систем обучения и обучения в области науки и техники для различных уровней народного образования [5].

Естественно, здесь, важное место занимают результаты изучения линейчатых спектров, которые привели к подтверждению ядерной модели атома. Поэтому, студенты должны быть ознакомлены с закономерностями, которым подчиняется распределение линий в спектрах, что в свою очередь может быть объяснено, если допустить, что внутри атома электроны движутся по круговым или эллиптическим орбитам вокруг тяжелого положительно заряженного ядра. При этом, господствуют квантовые закономерности, согласно которым импульс электрона квантован и при этом важную роль играет постоянная Планка, являющейся фундаментальной постоянной всего микромира. При этом изучение строения атомов и молекул начинаются с простых спектроскопических закономерностей спектров атомов водорода и водородоподобных ионов, а также комбинационного принципа, являющегося точным принципом. Это положение поставит перед каждым преподавателем необходимость глубоко знать физическую сущность этого принципа, соблюдение которого является критерием правильности схемы уровней, найденной исходя из опытных значений частот спектроскопических линий. Следует отметить, что предварительное изучение истории развития спектроскопических исследований, методов и техники спектроскопии, открытие Ридбергом различных серий щелочных металлов, а также существование закономерностей рентгеновских спектров (закон Мозли) оказалось очень эффективным при преподавании курсов атомной физики и квантовой механики.

Естественно, в ходе преподавания атомной физики в центре внимания должно находится изучение природы спектральных термов. При этом основное внимание обращается на тот факт, что спектральные термы должны иметь определенный физический смысл, а известное из курса оптики соотношение $\nu = T_1(n_1) - T_2(n_2)$ – связь с механизмом испускания спектральных линий. Известно, что это соотношение выражает собою один из основных законов физики – закон, которому подчиняется процесс лучеиспускания. Следует обращать также внимание на усвоение каждого студента спектров поглощения, испускания и рассеяния. В то же время современные методы моделирования физических процессов, в том числе непосредственное использование систем компьютерной алгебры, во время всех видов учебных занятий, позволяют наглядно демонстрировать физическую сущность изучаемых физических явлений.

Таким образом, на основе решения задачи обычной спектроскопии получается исключительно ценная информация о строении атомов и молекул. При этом следует считать, что спектроскопия решает очень важные задачи об агрегатных состояниях вещества. Поэтому, спектроскопия сыграла очень большую роль в развитии не только современной атомной физики, а всей физики микромира.

Отметим, что предлагаемый подход оказался эффективным при формулировке характеристики стационарных состояний одноэлектронного атома, изучении тонкой структуры уровней энергии, а также при

изучении электронных оболочек атомов и периодической системы элементов. При этом упрощалась задача одноэлектронных атомов с одним внешним s – электроном, освоение процесса возникновения дискретного рентгеновского спектра, а также эффектов Зеемана и Штарка. Здесь на первое место выдвигаются спектроскопические информации (частоты, соответствующие спектральным линиям, расщепления спектральных линий, наличие дублетов, мультиплетов, триплетов и др.), которые становятся основой для изучения строения атомов и квантовых эффектов, определяющих их все свойства.

Таким образом, предлагаемая методика использования спектроскопических данных для изучения строения и свойств атомов и молекул при преподавании курса атомной физики с использованием принципов преемственности и последовательности дала ощутимый эффект при изучении многочисленных явлений так атомной физики, так и всего мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. О мерах по повышению качества педагогического образования и дальнейшему развитию деятельности высших образовательных учреждений по подготовке педагогических кадров. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 21.06.2022 г. № ПП-289 (Национальная база данных законодательства, 22.06.2022 г., № 07/22/289/0562)
2. Об утверждении Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года: <http://president.uz/ru/lists/view/2708>
3. Joraev M, Abdikamalov B, Khozhanazarova R. Methodological aspects of using a quantum-mechanical potential well with impermeable walls to explain the Rayleigh-Jeans law using a computer experiment // *Academicia An International Multidisciplinary Research Journal*. – Affiliated to Kurukshetra University, Kurukshetra, India, Vol.10, Issue 7, July 2020, 116-120p. ISSN:2249-7137. Impact Factor: SJIF 2020=7,13 (DOI: 10.5958/2249-7137/2020/00879.4.)
4. Khozhanazarova R.M. Methodology of the origin and development of the concept quantum of light // *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities* ISSN 2749-0866 Vol.2 Issue 1.5 Pedagogical sciences, 01. 2022. <http://berlinstudies.de/> p 47-53.
5. www.ld-didactic.de

Резюме. Атом физикасы курсида избе-изилик ҳам ўзликсизлик принциплерин қолланыў жолы арқалы атомлар менен молекулалардың қурылысын және қасиетлерин үйрениўде спектроскопиялық мағлыўматларды пайдаланыў методикасы усынылған.

Таяныш сөзлер: избе-изилик принципі, тәлімнің ўзликсизлиги, атом ҳам молекулалар дүзилиси, спектроскопия.

Резюме. Атом физикаси курсида изчиллик ва узлуксизлик тамойилларини фойдаланиш йўли билан атомлар ва молекулаларнинг тузилишини яна хусусиятларини ўрганишда спектроскопик маълумотларни қўлланиш методикаси таклиф этилган.

Таянч сўзлар: изчиллик тамойили, таълимнинг узлуксизлиги, атом ва молекулалар тузилиши, спектроскопия

Резюме. Предложена методика использования спектроскопических данных для изучения строения и свойств атомов и молекул при преподавании курса атомной физики с использованием принципов преемственности и последовательности.

Ключевые слова: принцип преемственности, непрерывность образования, строение атомов и молекул, спектроскопия.

Summary. A method of using spectroscopic data to study the structure and properties of atoms and molecules while teaching a course of atomic physics using the principles of continuity and sequence is proposed.

Keywords: the principle of continuity, continuity of formation, the structure of atoms and molecules, spectroscopy.

ЖӘМИЙЕТТЕ ДЕНЕ ТӘРБИЯСЫ ХӘМ СПОРТ ТАРАҰЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛАРДЫҢ ӘМELГЕ АСЫРЫЛЫҰЫ ХӘМ ОНЫҢ ЗАМАНАҒӨЙ ШӘРТ-ШӘРАЯТЛАРЫ

Турдумуратов Ж.А., Ауезов И.Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ақтуаллығы. Жаңаланып атырған Өзбекстанда соңғы жылларда дене тәрбиясы хәм спортты ғалабастырыў, оның шөлкемлестирилген-хуқықый тийкарларын және де беккемлеў, халық, әсиресе, жаслар ортасында саламат турмыс тәризин кең үгит-нәсиятлаў, мүмкиншиликлери шекленген адамлардың физикалық реабилитациясы ушын зәрүр шәрт-шәраятлар жаратыў хәм де мәмлекетимиз спортшыларының халық аралық спорт майданларында мүнәсип қатнасыўын тәмийинлеў бойынша избе-из илажлар әмелге асырылмақта.

Себеби, дене тәрбиясы хәм спортты раўажландырыў, ғалабалық саўалландырыў ҳәрекетлерин үгит-нәсиятлаў, халық аралық майданларда да журтымыз орнын асырыў арқалы жәмийеттиң хәм ишки, хәм сыртқы сиясий искерлигин раўажландырыў хәм де дүньяда өз орнын таўып барыўында өзи тән туйғы болып қосылыўы хеш кимге сыр емес.

Мәмлекетимиз Президенти Ш.М. Мирзиёевтиң: Жәмийетте саламат турмыс тәризин қарар таптырыў, дене тәрбиясы хәм спортты және де ғалабастырыў ақтуал ўазыйпаларымыз қатарына киреди, деп айтып өтиўинде де усы мәселениң қаншеллилик ақтуаллығын билиўимиз мүмкин [1].

Мәмлекетимизде дене тәрбиясы хәм спорт тараўындағы реформалар халықтың саламат турмыс тәризин қарар таптырыў, спортшыларды хәр тәреплеме қоллап-қуўатлаў, усы тараўға инновциялық идея хәм технологияларды қоллаў арқалы заманағөй спорт механизмлери енгизиўден ибарат. Усының себепинен усы тараўдағы социал мүнәсибетлердиң хуқықый тийкарларын турақлы раўажландырып барыўды дәўирдиң өзи талап етпекте. Атап айтқанда, 2015 жылда жаңа редакцияда қабыл етилген “Дене тәрбиясы хәм спорт

ҳаққинда”ғы Нызам, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2018 жыл 5 март дағы “Дене тәрбиясы ҳәм спорт тараўында мәмлекет басқарыўы системасын түптен жетилистириў илажлары ҳаққинда»ғы пәрманы ҳәм де “Абырайлы халық аралық спорт жарысларында жоқары нәтийжелерге ерискен Өзбекстан спортшыларын жәмийетлик ҳәм спорт жумысларына кең қосыў ҳәм де спортшыларды ҳәм олардың тренерлерин хошаметлеў ҳаққинда”ғы қарары дене тәрбиясы ҳәм спорт тараўын нәтийжели басқарыў, дене тәрбиясы ҳәм спорт менен шуғылланыўшылардың ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеўдиң кепилликлерин белгилеўге хизмет етпекте. Нызамда “Спортшы” түсинигине анық тәрийп берилиўи, спортшыларды социаллық жақтан қорғаўға айрықша итибар берилгенлиги, мәмлекет басқарыў шөлкемлериниң кепилликлери системасында спортшылардың ҳуқық ҳәм еркиншелерине айрықша итибар берилгенлиги пикиримизге айқын дәлил болып табылады [2].

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017 жыл 3 июнда қабыл етилген “Дене тәрбиясы ҳәм ғалабалық спортты және де раўажландырыў илажлары ҳаққинда «ғы шешиминде дене тәрбиясы ҳәм спорт саласын шөлкемлестириў ҳәм басқарыў системасын раўажландырыўға бағдарланган нызамшылықты және де жетилистириў, дене тәрбиясы ҳәм спорт тараўының материаллық-техникалық базасын беккемлеў, заманағой спорт комплекслерин қурыў, оларды заманағой спорт үскенелери ҳәм инвентарлары менен үскенелеў, усы тараўда меншикли секторды раўажландырыў, спорт мектеплерин жоқары маман тренерлер ҳәм медицина хызметкерлери менен тәмийинлеў, тәлим мәкемелери оқыўшы ҳәм студентлери, халықтың кең қатламлары ортасында саўалландырыў, дене тәрбиясы, ғалабалық спорт жумысларын шөлкемлестириў, комплекс спорт жарысларын өткеріў, жаслар арасынан инталы спортшыларды таңлап алыў ҳәм оларды мақсетли таярлаў сыяқлы ўазыйпалар белгилеп берилген[3]. Қарарда белгиленген ўазыйпалардың әмелге асырылыўы нәтийжесинде кейинги жыллар даўамында мәмлекетимизде дене тәрбиясы ҳәм спорттың және де кең тарқалып барыўы ҳәм де раўажланыўын көриўимиз мүмкин. Соңғы жылларда қабыл етилген нормативлик-ҳуқықый ҳужжетлер спортшыларды кәсип ретинде социаллық жақтан қорғаўдың жаңаша механизмин енгизиўге қаратылған. Атап айтқанда, спортшыны кәсип ийелериниң бирден-бир классификаторына киргизиў, олардың мүнәсип турмыс кеширіўи ҳәм спорт пенен турақлы шуғылланыўы ушын керек дәрежеде социаллық тәмийнаты системасын ислеп шығыў ҳәм жолға қойыў, оларға есаптан тысқары жол менен де пенсия тәмийнатын әмелге асырыў, физикалық мүмкиншилиги шекленген спортшыларды ҳәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў системасын жетилистириў кәби үстин туратуғын ўазыйпаларға усылар дәлил болып табылады.

Изертлеўдиң мақсети. Мәмлекетимизде дене тәрбиясы ҳәм спорт тараўында әмелге асырылып атырған реформалар, усы тараўда искерлик алып баратырған тараўдың кәнигелери мийнетине мәмлекет тәрәпинен берилип атырған жоқары итибар, жасларға дене тәрбиясы ҳәм спорт пенен шуғылланыў ушын жаратып берилген шараятлардың ҳуқықый тийкарларын изертлеўден ибарат.

Изертлеў нәтийжелери ҳәм оның талқыланыўы. Өзбекстан Республикасы Министрлер кабинетиниң 2017 жыл 7 ноябр деги “Қураш миллий спорт түрин және де раўажландырыў ҳәм ғалабаластырыў бойынша комплекс илажлар бағдарламасы ҳаққинда»ғы қарары спортшылар, тренерлер ҳәм төрешилердиң уқыпы ҳәм маманлығын үзликсиз асырыў ушын қолай шәрт-шараятлар жаратыў, спорт мәкемелериниң материаллық-техникалық базасын беккемлеў ҳәм де оқыў-шынығыў процесслериниң жоқары сапасын тәмийинлеў мақсетинде қабыл етилген [4]. Бул қарар миллий спорт түри болған Қураш спорт түрин мәмлекетимизде және де ғалабаластырыў, оны жазғы Олимпиада ойындары бағдарламасына киргизиў ушын алып барылып атырған әмелий ислердиң ҳуқықый тийкары болып есапланады.

Өзбекстан Республикасы Президенти 2020 йил январь айында Олий Мажлиске ҳәм Өзбекстан халқына мүрәжатинде тастыйқлап өткениндей, “Буған байланыслы аймақларда халық, әсиресе, жасларымыз ушын жаңа ғалабалық спорт объектлерин қурыў зәрүр. Быйылғы жылы 269 футбол, волейбол, баскетбол ҳәм бадминтон майданлары, 178 бокс, гүрес, фитнес ҳәм гимнастика спорт заллары, 32 теннис корти қурыў бойынша сәл кем 500 миллиард сумлық жойбарлар әмелге асырылады. Жаслар арасында инталы спортшыларды селекция жумысларын алып барыўдың “шөлкем - район (қала) - аймақ - республика” басқышларынан ибарат төрт басқышлы системасы енгизиледи”[5]. Мүрәжат хатындағы пикирлерден көринип турышты, олда мәмлекетимизде тек 2020 жыл ушын емес, бәлким узақты гөзлеген ҳалда, дене тәрбиясы ҳәм спортты раўажландырыў ушын жойбарлар әмелге асырылып атыр. Қурылатуғын футбол, волейбол, баскетбол ҳәм бадминтон майданлары, спорт заллары, бокс, гүрес, фитнес ҳәм гимнастика спорт заллары ҳәм теннис кортлары келешекте халық аралық спорт ареналарында мәмлекетимиз байрағын көтеретуғын жас спортшыларымызды жетистириў тәрәпке қойылған тийкар болып есапланады.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2019 жыл 4 декабрде қабыл етилген “Өзбекстанда футболды раўажландырыўды улыўма жаңа басқышқа алып шығыў илажлары ҳаққинда”ғы пәрманында бүгинги күнде мәмлекетимизде жоқары тәжирийбеге ийе болған жас футболшыларды таңлаў, таңлап алыў (селекция) системасы ҳәм футбол инфраструктурасын және де раўажландырыў, футбол бойынша спорт мектеплери искерлигин жаңа басқышқа көтеріў, тараўдың кәнигелерин таярлаў ҳәм оларды материаллық жақтан хошаметлеў системасын жақсылаў, өткерилип атырған жарыслар дәрежесин көтеріў сыяқлы актуал ўазыйпаларды шешіў белгилеп берилген [6]. Пәрманда Өзбекстанда футболды 2030-жылға шекем раўажландырыўдың мақсетли көрсеткишлери тастыйықланған болып, оған көре улыўма халыққа салыстырғанда футбол менен турақлы шуғылланыўшылар санын кеминде 5 процентке шекем жеткеріў арқалы республикада футболдың ғалабалықлығын тәмийинлеў, Халық аралық Футбол Ассоциацияларының миллий сайланды командалар рейтингинде Өзбекстан миллий сайланды командасының күшли 50 ликке кириўине ерисиў сыяқлылар белгиленген. Усының менен бирге 2020-2021 оқыў жылынан баслап, тийисли тәлим

макемелеринде футбол клублары, спорт талим макемелери ушын спорт шыпакери, спорт психологы, спорт фармакологи, спорт юристи хэм спорт диетологы багдарлары бойынша маман канигелер таярлаўды шөлкемлестириў сыяклы зэрүрли ўазыйпалар белгиленип, шешимин күтип атырған мәселелердин ҳуқықый тийкарлары берилген. Ҳақыйқаттан да, жоқарыда белгиленген тараўларда сол бүгінге шекем каниге таярлайтуғын талим шөлкемлери жоқ екенлиги, буған байланыслы искерлик алып баратырған профессионал тараўдың ўақиллерине болған талаптың бар екенлиги, тек ғана футбол спорт түринде, бәлким басқа спорт түрлеринде де көринеди. Солай екен, пәрманнан келип шығып спорт шыпакери, спорт психологы, спорт фармакологи, спорт юристи хэм спорт диетологы багдарлары бойынша тәжирийбелі канигелердин таярланыўы мәмлекетимизде дене тәрбиясы хэм спорттың және де раўажланыўына алып келеди.

Мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған дене тәрбиясы хэм спорт тараўындағы реформалардың ҳуқықый тийкарларын тәмийинлейтуғын тағы бир хўжет Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020 жыл 24 январда қабыл етилген “Өзбекстан Республикасында дене тәрбиясы хэм спортты және де жетилистириў хэм ғалабаластырыў илажлары ҳаққында»ғы пәрманы есапланады. Пәрманда дене тәрбиясы хэм спорт тараўында халық саламатлығын беккемлеўге көмеклесетуғын анық дәстүрлерди әмелиятқа енгизиў, жасларды спортқа кеңнен тартыў хэм олар арасынан инталы спортшыларды таңлап алыў, спорт түрлери бойынша жоқары нәтийжелерди тәмийинлеўши уқыплы спортшылар менен миллий сайланды командаларды қәлиплестириў хэм тренерлер ушын қосымша шәрт-шәраятлар жаратыў зэрүршилиги бар екенлиги ҳаққындағы актуал ўазыйпалар белгиленген [7].

Халықтың қызығыўшылығы хэм қәлеў-тилеклеринен келип шығып, улыўма билим беріў мектеплери жоқары талим макемелери кеминде бирден үстин туратуғын, келешектеги, раўажланып атырған, сондай-ақ, миллий спорт түрлерине канигелестирилиўи, ишки жумыслар шөлкемлери профилактика инспекторларының жәмийетлик режимин сақлаў бойынша жәрдемшилери бириктирилген аймақларда, сондай-ақ, махелле пуқаралар жыйынларында халықты, әсиресе, жасларды дене тәрбиясы хэм спортқа қамтыў бойынша жуўапкер етип белгиленгени дыққатқа ылайық. Буннан тысқары дене тәрбиясы хэм спорт тараўында искерлик алып барып атырған оқытыўшы хэм тренерлердин мийнетин қәдирлеп, оларды қоллап қуўатлаў нәзерде тутылған болып, оған көре спорт таярлығынан өтип атырған оқыўшы-спортшының спорттағы нәтийжелери жақсыланғанда хэм ол басқа жоқары дәрежедеги спорт тәлими шөлкемине өткерилгенде, оны таярлаған тренерге бир айлық мийнет ҳақы муғдарында бир ретлик сыйлық ақшасын төлеў, жеңимпаз хэм сыйлық ийелерин таярлаған дене тәрбиясы пәни оқытыўшыларын ийелеген 1-орын ушын мийнетке ҳақ төлеў ең кем муғдарының - 6 есеси, 2-орын ушын - 4 есеси, 3-орын ушын - 3 есеси муғдарында бир мәртелик қаржылай сыйлықлары менен хошеметлеў системасы енгизилгени оқытыўшыларды еле де өз үстинде көбирек ислеўге бағдарлайды. Улыўма орта билим беріў мектеплери оқыўшылары ортасында өткерилетуғын дене тәрбиясы пән олимпиадасының жеңимпаз хэм сылық ийелерин таярлаған дене тәрбиясы пәни оқытыўшылары хэм спорт тәлим макемелериниң тренерлерине тәжирийбе аттестациясына қамтып алмастан тәжирийбе тайпаларының берилиўи олардың хызметлерине тағы бир тән алыў есапланады. Бундай тән алыўды тек ғана мектеп оқытыўшылары хэм спорт тәлим макемелериниң тренерлерине, бәлким жоқары оқыў орынларында искерлик алып барып атырған дене тәрбиясы хэм спорт бағдарындағы кафедралар оқытыўшыларына Олимпиада спорт түрлери бойынша республикада 1-орын хэм халық аралық жарысларда (Олимпиада хэм Паралимпия ойынларында, Азия хэм ПараАзия ойынларында, жәхән чемпионатында хэм Азия чемпионатында 1-3-орынлар) жеңимпаз болған студентлерди таярлағанда доцент, профессор илимий атақларын беріўди нәзерде тутатуғын норманың белгиленгенинде де көриўимиз мүмкин.

Жаслардың дене тәрбиясы хэм спортқа қызығыўшылығын күшейтиў, жәмийетте саламат-турмыс тәризин қәлиплестириў мақсетинде оларға да бир қатар жеңилликлер белгиленип атыр. Атап айтқанда, Олимпиада хэм Паралимпия спорт түрлери бойынша Олимпиада хэм Паралимпия хэм де Азия хэм ПараАзия ойынлары, жәхән, Азия хэм республика чемпионатларында ақырғы үш жылда жеңимпаз хэм сыйлықлы орынларға ийе болған спортшы-оқыўшыларды Өзбекстан Республикасы Мәмлекет бюджеті қаржлары есабынан қаржыландыратуғын жоқары билимлендириў макемелерине қосымша мәмлекет гранты тийкарында имтихан сынақларысыз қабыллаў хэм де “Балалар спорт ойынлары” ның командалық ойын түрлери бойынша республика басқышы жеңимпазларына жоқары билимлендириў макемелерине кириў имтиханларында тараў бойынша канигелик пәнинен максимал балл алыў ҳуқықын беретуғын, үш жыл мүддет даўамында әмел етиўши сертификатлар беріў нәзерде тутылған.

Жуўмақ. Мәмлекетимизде мәмлекет хэм жәмийеттиң барлық тараўларында тезлик пенен даўам жетип атырған реформалар дәўиринде дене тәрбиясы хэм спорттың ҳуқықый тийкарларын жетилистириў, спортшыларды социаллық жақтан қорғаў бойынша халық аралық ҳуқықый хўжетлерди миллий ызамшылығымызға имплементациялаўдың актуал мәселелер қатарына киреди. Спортшылардың ҳуқықларын қорғаўда дене тәрбиясы хэм спорт тараўындағы ызамшылықты билиў талап етиледі. Сол мақсетте “Өзбекстанда дене тәрбиясы хэм спорттың ҳуқықый тийкарлары” предметин Қарақалпақстанның жоқары оқыў орынларындағы дене мәдениаты хэм спорт искерлиги бағдарларында таңлаў пәни ретинде оқыў режеге киргизиў хэм бул пән шеңберинде сол тараўдағы ҳуқықый мүнәсибетлерди студентлерге оқытыў мақсетке муўапық болып табылады.

Дене тәрбиясы хэм спорт канигелериниң ҳуқықый билим хэм потенциалын асырыўда “Өзбекстанда дене тәрбиясы хэм спорттың ҳуқықый тийкарлары” пәнинен жаратылатуғын сабақлықлар, оқыў қолланбалар хэм

басқа оқыў-методикалық әдебиетлар зәрүрли әҳмийетке ийе болады. Бул тараўда оқыў-әдебиетларды жаратыў хәм баспадан шығарыў бүгинги күнниң талабы болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. 464 б. –Б 219.
2. Ўзбекистон Республикаси “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ғы Қонуни 2015 й 4 сентябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июнда қабул қилинган «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ПҚ- 3031-сон қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 7 ноябрдаги “Қураш миллий спорт турини янада ривожлантириш ва оммалаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ғы қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 2020 йил 24 январь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4-декабрда қабул қилинган “Ўзбекистонда футболни ривожлантиришни мутлақо янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида»ғы фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ғы фармони.

Жамийетте дене тарбиясы хәм спорт тараўындағы реформалардың әмелге асырылыўы хәм оның заманагөй шәрт-шәраятлары

Аннотация. Бул мақалада Жаңа Ўзбекстан шараятында дене тарбиясы хәм спорт тараўында әмелге асырылып атырған реформалар, буған байланыслы қабылланып атырған норматив хужжетлер анализи менен бир қатарда, тараўдағы әмелдеги мәселелер, атап айтқанда, халықтың кең қатламларын спорт менен шугылланыўға хәм саламат турмыс тәризин жүритиўге қамтыў, физикалық саламат әўладты тарбиялаў, спорт индустриясы хәм инфраструктурасын раўажландырыўдың концептуал бағдарламаларды әмелге асырыў, жаслар ортасында дене тарбиясы хәм спорт менен шугылланыўды ғалабастырыў бойынша кең көлемли ислерди шөлкемлестириўдиң актуаллығы көрсетип өтилген.

Таяныш сөзлер: Жаңа Ўзбекстан, ызымшылық базасы, спорт саясаты, социаллық саясат, пәрман, қарар, тренер, дене тарбиясы илажлар, дене тарбиясы хәм спорт, жаслар активлиги, бағдарлама.

Реализация реформ в области физического воспитания и спорта в обществе и его современных условиях

В этой статье исследуются проводимые в последние годы правовые реформы в области физической культуры и спорта, а также правовая база для профессионалов в этой области.

Аннотация. В статье рассматриваются текущий реформы в области физической культуры и спорта в нашей стране, большое внимание, уделяемое государством работе специалистов в этой области, правовые основы обеспечения физической культуры и спорта для молодежи.

Ключевые слова: Физическое воспитание и спорт, правовые основы, указ, решение, тренер.

Implementation of reforms in the field of physical education and sports in society and its modern conditions

Annotation. The article discusses the reforms carried out in the field of physical culture and sports in our country the following years, attention by the state to the work of specialists in this field, the legal basis for creating conditions for physical culture and sports for young people.

Keyword: Physical education and sports, Legal basis, decree, resolution, coach.

INNOVATION TECHNOLOGIYALAR ASOSIDA FANLARNI O'QITISH

¹Bekimbetova M.N., ²Tagaeva G.B., ³Bekimbetova L.M.

¹Qaroqalpog Davlat Universiteti

²Qanlikul tumani №1-ixtisoslashtirilgan maktab

³Chimboy tumani №38-maktab

Ta'limning bosh maqsadi – yoshlarda savodxonlikni, ongni, madaniyatni yuksaltirishdan iboratdir. Bu esa shaxsning kamol topish faoliyati vositasida aniq iqtisodga bog'liq, nazariy bilimlar tizimini, shuningdek, bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi, o'rganuvchining ongiga bevosita ta'sir etishga imkon beruvchi bosqichlarni amalga oshirishdir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish ilmiy muammo sifatida o'quv yurtlarida maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borishni ko'zda tutadi. Bunda eng avvalo, qo'yidagilarni aniqlash lozim: zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish uchun ijtimoiy-pedagogik asoslar mavjudligini aniqlash; ta'lim majmui sifatida nimani anglatishi va qanday tarkibiy qismlardan tashkil topganligini belgilash; pedagogik texnologiyaning funktsional majmui jarayon sifatida nimalardan iboratligini aniqlash; zamonaviy pedagogik texnologiyalar «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» maqsadlariga qaysi darajada to'g'ri kelishi va uni baholash mumkinligini ko'rsatib berish; pedagogik texnologiyaning majmualar nazariyasining asosiy qonuniyatlariga mosligini nazoratda tutib turish yo'llarini ishlab chiqish.

Shuni aytish lozimki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, pedagogika ilmining tadqiqot ob'ekti sifatida, aniq fanlarni o'qitish uslubi bo'libgina qolmay, balki ijtimoiy-iqtisodiy fanlarni o'qitishga ham yangicha yondashuv sifatida qayd qilinishi kerak. [1, 2-5]. Hozirgi kunga kelib, jamiyatimiz jadallik bilan taraqqiy etib, iqtisodiy va siyosiy mavqei kundan-kunga ortib bormoqda. Biroq ijtimoiy sohada va ayniqsa, ta'lim-tarbiya jarayonida umumiy taraqqiyotdan biroz orqada qolishi sezilmoqda. Bunday noxush vaziyatdan chiqib ketish yo'llaridan biri ta'lim-tarbiya jarayonini qabul qilingan davlat standartlari asosida texnologiyalashtirishdir.

Rivojlangan bir qator mamlakatlarda muvaffaqiyat bilan qo'llanib kelinayotgan ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'rganib, xalqimizning milliy pedagogika an'analari bilan hamda ta'lim sohasining shu kundagi holatidan kelib chiqqan holda respublikamizning milliy pedagogik texnologiyasini yaratish bugungi kunning dolzarb talabidir.

Bugungi kunda davlatimiz ta'lim muassasalarida shu dolzarblika asoslangan xolatda fanlarni o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali uzluksiz samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Pedagogik texnologiyalar –ta'lim berish va zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash yordamida talabalarning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirish imkoniyatini beruvchi o'quv vositalari bo'lib, u o'ziga xos didaktik va uslubiy asosga ega [2]. Fanlarning o'qitilish sifati va samaradorligini oshirish maqsadida, pedagogik texnologiyalarni zamonaviy axborot texnologiyalar imkoniyatlari asosida uch turdagi o'quv mashg'ulotlariga, ya'ni ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kompleks holda qo'llash tavsiya etilmoqda.

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti yangi yo'nalishi - innovatsion pedagogikani maydonga olib chiqdi. Innovatsion pedagogikada yangi pedagogik texnologiyaga asoslangan tartibda darsni tashkil qilish metodlariga keng ta'rif berilgan bo'lib ya'ni yangi pedagogik texnologiya darslarining an'anaviy darslardan farqi shuki, bu darsda talabaga erkinlik muhitini yaratib berib, unga o'z fikrini erkin bayon etishga imkon yaratib berishdir. Bu imkoniyat qanday yaratiladi. Talabalarga hech qanday tayyiq o'tkazmasdan, uni shaxsiyatiga tegmasdan savollar berish orqali uni erkin muloqotga tortish va uni shaxs sifatida xurmat qilish orqali o'quv muhiti yaratishdan iborat bo'ladi [3]. Talabani ishlatish deganda, bir necha talabaga mavzularni bo'lib berish orqali dars o'tish emas, balki hamma talabalarni birgalikda faollikda fikrlashini tushunamiz. Talabalarni birgalikda ishlatish uchun o'quv jarayonida interfaol metodlardan foydalanamiz.

Ta'limda interfaol metod bu – o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasida ta'limni o'zlashtirish munosabatlarini kuchaytirish, faollashtirish demakdir. Mazkur metodlar hamkorlikda ishlash vositasida dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Ular o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi.

Interfaol usullarning maqsadi, vazifasi, shakli va vositalari o'qituvchi bilan o'quvchining faol munosabati, bir-birini to'liq tushuntirishga asoslanadi. Interfaol metodlarni o'quv jarayoniga joriy etishning tub maqsadi dars qaysi shaklda bo'lmasin, qacda o'tkazilmasin darsda o'qituvchi bilan o'quvchining hamkorlikda ishlashini tashkil etishidir. O'qituvchi darsda tegishli muammolarga o'quvchilarni jalb etishi, ularning harakatini faollashtirishi va natijada o'zlashtirishlarini ta'minlashi lozim. Bunda o'qituvchi faqat fasilitator (yo'l – yo'riq ko'rsatuvchi, kuzatuvchi, xulosalovchi) vazifasini bajaradi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari rivojlantirilib, ularda erkin fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, hissiyotlarni boshqara olish, tanqidiy va ijodiy fikr yuritishning rivojlanishiga zamin tayyorlanadi [4, 45].

Interfaol usullarning asosiy maqsad va vazifalari qo'yidagilardan iborat:

- O'quvchilarni mustaqil, ijodiy, tanqidiy, mantiqiy fikrlashga o'rgatish;
- Muammoli vaziyatni amaliy va hayotiy topshiriqlar asosida echish;
- O'z-o'zini fikrlashga majbur etish;
- Faollashtirish;
- O'quvchilarni tashkilotchilik va yo'naltiruvchanlikka undash;

Interfaol metodlarda o'qitishning mohiyati quyidagicha:

- o'rgatuvchi ham o'rganuvchi ham ma'lumotlar bilan faol ishlashi;
- o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi va o'rgatishi;
- o'qituvchiga «talabalarni fikrlashga o'rgatish uchun» xizmat qilsa,
- talabalarga esa, «fikrlashni o'rganishlar i uchun» xizmat qilishi;

Interfaol usullardan foydalanish shakllari:

- Individuallashtirish;
- Kichik guruhlariga ajratish;
- Tabaqalashtirish;
- O'rgatish va o'rganish jarayonida demokratik, do'stona muhitni yaratish;
- O'zaro muloqot, hamkorliklikni tashkil etish.

Interfaol metodlarni qo'llashda foydalaniladigan vositalar:

- Darsliklar, qo'shimcha o'quv adabiyotlar
- Texnika vositalari
- Tarqatma materiallar
- Multimediyalar

SHu o'rinda interfaol metodlarni ba'zi birlaridan misollar keltirishimiz mumkin.

“Aqliy hujum” metodi – biror muammo bo'yicha ta'lim oluvchilar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to'plab, ular orqali ma'lum bir echimga kelinadigan metoddir. “Aqliy hujum” metodining yozma va og'zaki shakllari mavjud. Og'zaki shaklida ta'lim beruvchi tomonidan berilgan savolga ta'lim oluvchilarning har biri o'z fikrini og'zaki bildiradi. Ta'lim oluvchilar o'z javoblarini aniq va qisqa tarzda bayon etadilar. YOzma shaklida esa berilgan savolga ta'lim oluvchilar o'z javoblarini qog'oz kartochkalarga qisqa va barchaga ko'rinarli tarzda yozadilar. Javoblar doskaga (magnitlar yordamida) yoki “pinbord” doskasiga (ignalar yordamida) mahkamlanadi. “Aqliy hujum” metodining yozma shaklida javoblarni ma'lum belgilar bo'yicha guruhlab chiqish imkoniyati mavjuddir. Ushbu metod to'g'ri va ijobiy qo'llanilganda shaxsni erkin, ijodiy va nostandart fikrlashga o'rgatadi.

“Aqliy hujum” metodidan foydalanilganda ta'lim oluvchilarning barchasini jalb etish imkoniyati bo'ladi, shu jumladan ta'lim oluvchilarda muloqot qilish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi. Ta'lim oluvchilar o'z fikrini faqat og'zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmasi rivojlanadi. Bildirilgan fikrlar baholanmasligi ta'lim oluvchilarda turli g'oyalar shakllanishiga olib keladi. Bu metod ta'lim oluvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

“Aqliy hujum” metodini qo‘llashdagi asosiy qoidalar:

- bildirilgan fikr - g‘oyalar muhokama qilinmaydi va baholanmaydi;
- bildirilgan har qanday fikr - g‘oyalar, ular hatto to‘g‘ri bo‘lmasa ham inobatga olinadi;
- har bir ta’lim oluvchi qatnashishi shart;

Quyida “Aqliy hujum” metodining tuzilmasi keltirilgan.

“Aqliy hujum” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta’lim oluvchilarga savol tashlanadi va ularga shu savol bo‘yicha o‘z javoblarini (fikr, g‘oya va mulohaza) bildirishlarini so‘raladi.
2. Ta’lim oluvchilar savol bo‘yicha o‘z fikr – mulohazalarini bildirishadi.
3. Ta’lim oluvchilarning fikr – g‘oyalari (magnitafonga, ideotasmaga, rangli qog‘ozlarga yoki doskaga) to‘planadi.
4. Fikr – g‘oyalar ma’lum belgilar bo‘yicha guruhlanadi.

Yuqorida qo‘yilgan savolga aniq va to‘g‘ri javob tanlab olinadi.

FSMU metodi.

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma’ruza mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, uyg‘a vazifa berishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi: qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi; har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi: ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhli tartibda taqdimot qilinadi. FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

F	• fikringizni bayon eting
S	• fikringizni bayoniga sabab ko'rsating
M	• ko'rsatgan sababingizni isbotlab misol keltiring
U	• fikringizni umumlashtiring

Ushbu texnologiya tinglovchilarni o‘z fikrlarini himoya qilishga, erkin fikrlash va o‘z fikriga boshqalarni ishonitirishga, ochiq-oshkora bahslashishga, egallagan bilimlarni tahlil qilishi, ularni qay darajada egallaganligini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o‘rgatadi. Ushbu texnologiya tinglovchilarga qog‘ozga o‘z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarini bayon etish tartibida amalga oshiriladi

Xulosa qilib aytganda, bugungi yoshlarimizni tarbiyalangan, ta’lim olgan, iqtisodiy savodxonlik va tayyorgarligi davr talabi darajasida bo‘lgan, tafakkuri va ongi yuksak, barkamol insonlar qilib tarbiyalash muammosiga har tomonlama amaliy va nazariy yordam berish har bir ziyoli fuqaroning burchidir.

ADABIYOTLAR

1. Юлдашев Ж.Г. «Янги педагогик технологиялар» (Йўналишлари, муаммолари, ечимлари) – «Бошл. таълим», 1999 йил, № 6, 2-5 бетлар.
2. Фарберман Б.Л. «Илғор педагогик технологиялар» Т. «ФАН», 2000 йил
3. Ишмухамедов Р, Мирсалиева М. “Ўқитиш жараёнида инновацион таълим технологиялари”. Тошкет – 2014 й.
4. Мухамедов Ў.Х. Таълимни ташкил этишда замонавий интерфаол методлар: Ўқув-услугий тавсиялар Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. – 45 б.

Innovatsion texnologiyalar asosida fanlarni o‘qitish

Rezume. Ushbu maqolada fanlarning o‘qitilish sifati va samaradorligini oshirish maqsadida, pedagogik texnologiyalarni zamonaviy axborot texnologiyalar imkoniyatlari asosida uch turdagi o‘quv mashg‘ulotlariga, ya’ni ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kompleks holda qo‘llash tavsiya etilmoqda.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, interfaol metod, fikrlashni o‘rganishlar, individuallashtirish.

Преподавание предметов на основе инновационных технологий

Резюме. В данной статье в целях повышения качества и эффективности преподавания предметов педагогические технологии интегрированы в три вида образовательной деятельности, основанные на возможностях современных

информационных технологий, т.е. с учетом особенностей лекционной, практической и лабораторной деятельности рекомендуется использовать комплексном состоянии.

Ключевые слова: педагогическая технология, интерактивный метод, исследования мышления, индивидуализация

Teaching subjects based on innovative technologies

Summary. In this article, in order to improve the quality and efficiency of teaching subjects, pedagogical technologies are integrated into three types of educational activities based on the capabilities of modern information technologies, i.e. Taking into account the peculiarities of lecture, practical and laboratory activities, it is recommended to use the complex condition.

Key words: educational technology, interactive method, thinking research, individualization.

РАБОТА С УЧЕБНОЙ ТЕКСТОВОЙ ИНФОРМАЦИЕЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Машарипова Ш. Р.

Национальный центр обучения новым методикам педагогов Хорезмской области

Одним из современных требований к образовательному процессу является формирование стратегии смыслового чтения и работа с текстом в аспекте поиска информации и понимания прочитанного, преобразования, интерпретации и оценки информации.

Учитывая, что одним из самых важных качеств современного человека является умение ориентироваться во все возрастающем информационном потоке, необходимо организовать процесс формирования познавательных учебных действий, связанных с поиском и обработкой (структурированием) информации, именно на уроках русского языка, где изучаются основы текстоведения, а сам текст является и материалом для наблюдений, и творческим продуктом. [1,4]. К сожалению, традиционный урок все так же ориентирован на формирование орфографических, пунктуационных навыков, в последние годы, еще и на речевую подготовку. Работа с текстом (например, с теоретическим материалом учебника, дополнительными источниками учебной информации и пр.) чаще сводится к самостоятельному прочтению, ответам на вопросы, в лучшем случае к составлению плана, тезисов, пересказу, что, кстати, дети делают с трудом, т. к. не видят структуры текста, не умеют отбирать главную и второстепенную информацию.

При выполнении заданий, требовавших анализа содержания текста, его интерпретации и преобразования его в иные знаковые формы (таблицу, схему, знаковый конспект), даже успешные учащиеся допускают ошибки при формулировании вопросов или суждений. Затруднение вызвало даже задание составить сложный план текста, не говоря уже о преобразовании текста в многоуровневую схему.

Умению выбирать и структурировать текстовую информацию, переводить ее из одной знаковой системы в другую, на наш взгляд, будет способствовать обучение составлению графических схем, таблиц, кластеров как результата применения способов сжатия, «сворачивания» текста [2,11]. Какие задания можно использовать при обучении преобразованию текстовой информации в графическую (схемы, таблицу)? Для примера возьмем учебный текст в объеме страницы о структуре словарного состава языка, его делении на группы в зависимости от смысловых отношений между словами, употребительности, происхождения и т. д.

Учащиеся работают совместно с учителем, задача которого — на основе эвристической беседы по вопросам к тексту помочь разобраться в его содержании (вопросы на восприятие и понимание) и научить структурировать информацию в схему, которая строится в процессе совместной деятельности.

Это **уровень знакомства** с алгоритмом работы.

1. *О чем говорится в тексте?* (Начинаем составлять схему, обозначая центральное понятие, смысловое ядро учебного материала).

2. *О каких группах лексики пишет автор? Сколько оснований для классификации выделяет автор? Сколько стрелок надо нарисовать? (Сколько будет столбцов в таблице?)*

3. *Прочитайте часть текста, где говорится об употреблении слов в речи. Как эту информацию можно отобразить в схеме?* (Даже на репродуктивном уровне можно составить вопросы так, что дети будут заниматься самостоятельным поиском.)

После учебного текста авторами учебника представлена цветная схема, полностью соответствующая содержанию параграфа, что дает учащимся возможность познакомиться с разными формами представления информации и научиться читать готовую схему. Так, указав на фрагмент схемы (в других случаях таблицы), можно, например, дать задания:

Найдите фрагмент текста, где представлена выделенная информация. Почему стрелки на схеме разного цвета? Почему одна информация дана в круглых фрагментах схемы, а другая в квадратных? и т. п.

На **уровне воспроизведения** (по памяти) организуется обучение **самостоятельной работе с текстом с опорой на вспомогательный материал**, соответственно и задания будут иными. Приводим примеры таких заданий.

1. *Составьте схему (таблицу) по тексту, опираясь на предложенные вопросы* (прилагается пустой шаблон схемы).

2. *Выполните задания по следующему плану:*

– прочитайте текст, выделите в его содержании главные и соподчиненные понятия;

– определите, каким образом эти понятия между собой связаны;

– заполните схему соответственно выделенной зависимости (можно дать пустой шаблон).

3. Прочитайте вопросы к тексту. Все ли содержание текста охвачено вопросами? Каких вопросов не хватает, чтобы вы смогли изложить прочитанное в виде схемы, таблицы?

4. Заполните недостающие звенья таблицы (схемы) — учащимся предлагается заполненная схема с недостающими звеньями (таблица с недостающими столбцами или строками, ячейками).

Следует заметить, что данная работа будет более эффективной, если ее организовать в парах или микрогруппах.

Если мы планируем организовать деятельность учащихся на третьем, **эвристическом (самостоятельном) уровне**, можно предложить по учебному тексту задания следующего характера.

Прочитайте текст. Передайте основную информацию текста в виде схемы, таблицы, кластера... Подумайте, какие основания для структурирования информации вы выберете. Аргументируйте свой выбор.

Можно предложить неверный шаблон будущей графической схемы (с избыточными или недостающими звеньями) и предложить учащимся,

опираясь на учебный текст, внести исправления.

Если предоставить учащимся несколько источников информации (текст, иллюстрации, статистический материал, материалы словарей и др.), то задание будет связано с *поиском необходимой* для выполнения учебного задачи *информации* с опорой на вопросы, алгоритм, с *распределением информации на главную и второстепенную* и т. п.

Очень важно, что на данном этапе меняется роль учителя: *учитель выполняет функцию консультанта* — дети могут задать ему уточняющие вопросы, проверить промежуточный вариант схемы (таблицы) с целью коррекции и т. д.

Творческую самостоятельную работу с текстом могут выполнять в микрогруппе или индивидуально сильные учащиеся в то время, когда все остальные работают фронтально, коллективно. Так мы решаем проблему выстраивания индивидуальной образовательной траектории для особо одаренных детей.

Схемы, таблицы как результат преобразования информации из одной знаковой системы в другую работы традиционно считаются конечным продуктом работы с текстом (подобные задания выполняются на уроках истории, географии, биологии). Мы убеждены, что составленные схемы, таблицы — это прекрасный готовый дидактический материал: они *становятся основой для «разворачивания информации» — составления собственных текстов, устных или письменных речевых высказываний, проведения диагностических работ* [2,12]. Хотим обратить особое внимание коллег-филологов именно на эти задания. Дело в том, что работа с текстовой информацией на уроках нефилологического профиля не опирается на единые подходы к анализу текста. Например, пересказ на уроке литературы и пересказ на уроке истории, географии — это не всегда одно и то же. Та же ситуация с составлением плана, таблиц, выписыванием тезисов и пр. Данные виды работы, как показывает мониторинг, трудны для учащихся, т. к. они не видят структуры текста, не умеют работать с информацией, отбирать в ней главную и второстепенную, структурировать ее по общим основаниям, подводить выбранную информацию под понятия — одним словом, общеучебные и логические познавательные сформированы слабо. В свете сказанного задача предметника-филолога — помочь коллегам выработать единые научные подходы к работе с текстовой информацией. На основе готовых схем, таблиц, кластеров можно разработать нестандартные задания для этапа повторения, обобщения изученного, для этапа промежуточного контроля результативности обучения, для итоговой диагностики: *составить текст по фрагменту схемы, таблицы; восстановить недостающие звенья схемы/таблицы, используя текст; восстановить на основе текста разрушенную схему; найти ошибки в представленной схеме/таблице и исправить их; сформулировать вопросы к выделенному фрагменту схемы/таблицы/кластера и т. п.* Можно предложить *составить на основе таблицы/схемы список слайдов для презентации, расписать их содержание.*

Вариантов работы с готовой схемой /таблицей/кластером немало. Нам представляется интересным и такой вид работы, как **«разворачивание информации»**: на основе схемы, таблицы или ее части предлагаем учащимся рассказать об изучаемом явлении. [2,12]. Для этого поперек стрелок схемы, кластера (на границе столбцов, строк в таблице) необходимо написать глаголы-связки, превратив опору в *схему-граф*. Схема-граф становится основой для построения устного или письменного монологического высказывания. Важно, чтобы учащиеся использовали разнообразные глаголы-связки и синтаксические конструкции, что позволит им пополнить собственный грамматический арсенал лексическими и синтаксическими синонимами.

Представленное в статье — лишь часть учительских умений по составлению заданий с учетом когнитивных способностей учащихся, способствующих формированию познавательных учебных действий в аспекте извлечения и обработки текстовой информации на уроках русского языка. Данная система работы будет востребована и при изучении других дисциплин, особенно литературы, т. к. результаты анализа художественного произведения требуют, на наш взгляд, обязательной фиксации в письменной форме. Составление графических схем, таблиц, схем-опор подходит для этого как нельзя лучше. Важно помнить, что при создании системы работы по формированию познавательных учебных действий в аспекте работы с текстовой информацией следует придерживаться принципа этапности: от выполнения действия с опорой на наглядные и вспомогательные средства — к умственной форме выполнения действия; от совместного выполнения действия и сорегуляции с учителем и сверстниками — к самостоятельному выполнению на основе

саморегуляции; от поисково-репродуктивных заданий к тексту — к сравнительно-аналитическим и творческим.[3,97]

ЛИТЕРАТУРА

1. А. Г. Асмолова. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли. / М.: Просвещение, 2010. С.4
2. А. Г. Асмолов, Г. В. Бурменская, И. А. Володарская и др.; Система заданий: пособие для учителя / М.: Просвещение, 2010. С. 11-12.
3. Беспалько В. П. Природосообразная педагогика. М.: Народное образование, 2007. С. 95–99.

Rus tili darslarida o'quv matni ma'lumotlari bilan ishlash

Izoh. Maqola o'rta maktabda rus tilini o'qitishning dolzarb muammolaridan biriga bag'ishlangan: maktab o'quvchilarini o'quv matni ma'lumotlari bilan ishlashga o'rgatish. Muallif o'quv faoliyatini o'zlashtirish darajalarini hisobga olgan holda matn ma'lumotlarini olish, qayta ishlash, tizimlashtirish va uni boshqa ramziy shakllarga aylantirish aspektida kognitiv ta'lim faoliyatini shakllantirishga qaratilgan ishlar tizimi haqida o'z qarashlarini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv ta'lim faoliyati, matn ma'lumotlarining tuzilishi, assilyatsiya darajalari, vazifalar tizimi.

Работа с учебной текстовой информацией на уроках русского языка

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных проблем преподавания русского языка в средней школе: обучению школьников работе с учебной текстовой информацией. Автор предлагает собственное видение системы работы, направленной на формирование познавательных учебных действий в аспекте извлечения, обработки, структурирования текстовой информации и преобразования ее в иные знаковые формы с учетом уровней усвоения учебной деятельности.

Ключевые слова: познавательные учебные действия, структурирование текстовой информации, уровни усвоения, система заданий.

Working with the training text information at the lessons of russian language

The article is devoted to one of the actual problems of teaching Russian language in secondary school: students' working with the training text information. The author proposes her own vision of the work on the formation of cognitive educational actions in terms of extraction, processing, structuring text data and convert it into other symbolic forms on the basis of levels of learning activities.

Keywords: cognitive educational actions, structuring text data, levels of learning, system of tasks.

ОҚЫҒЫШЫ ЖАСЛАРДЫ ҒАЛАБАЛЫҚ СПОРТ-САЛАМАТЛАСТЫРУҒЫ ПРОЦЕСИНЕ ТАЯРЛАҒУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Сапарниязов С.

Ўзбекистан мамлекетлик дене тарбиясы ҳам спорт университети Нөкис филиалы

Бүгінги күнде жәмийетимиздин жаңа раўажланыў басқышында мектеп билимлендириўин реформалаў, оқытыў сапасын арттырыўға қаратылған көплеген шөлкемlestириўшилиқ-педагогикалық жұмыслар алып барылмақта. Бул арқалы үзликсиз билимлендириўдин басланғыш нокатын дурыс шөлкемlestириў, нәтийжелилигин асырыў ҳам сол тийкарда кадрлар таярлаў системасын жетилистириў мақсет етилмекте. Бүгінги глобалласыў шараятында болажақ кадрларды ҳам ақылай жактан, ҳам руўхый жактан жоқары сыпатлар менен тарбиялаў менен бирге физикалық саламат етип тарбиялаў ўазыйпалары да зәрүр әхмийетке ийе болмақта. Сол себепли улыўма орта билим бериў системасында дене тарбиясына айрықша итибар қаратыў, оқыўшыларда физикалық сапаларды өсириў, саламат турмыс тәризин қәлиплестириўге қаратылған тәлим-тәрбиялық процессти жетилистириў зәрүрлиги артып бармақта. Бул процессте оқыўшыларды ғалабалық спорт ҳам саламатландырыў искерлигине бағдарлаў ҳам усы арқалы оларды физикалық жактан тарбиялаў үлкен әхмийетке ийе болмақта. Бул болса мектеп тәлиминде оқыўшыларды ғалабалық спорт-саламатлық процесине таярлаў системасын жетилистириў ўазыйпалары әхмийетин бир қанша арттырып атыр.

Хәзирги күнде билимлендириў мәкемелериниң алдына қойылған зәрүрли ўазыйпаларынан бири оқыўшы ҳам студентлерди физикалық саламат болып өсиўи ушын дене тарбиясы ҳам спорт пенен шуғылланыўға үйретиў болып табылады. Денсаўлықты сақлаў деген сөз дизбеге хәзирде жүдә кең мәниске ийе болып, оның заманагөй мәнисин тек саламатлық мәнисинде ғана түсинип қалмай, бәлки хәр тәрәплеме жетик, раўажланған ҳам жоқары әмелий хәмде физикалық ислеў сапасына, өзгериўшен ықлымға тез ийкемлесиўге үйрениўден ибарат деп айтыў мүмкин. Әйне техникалық раўажланыў әсири инсаннан хәрекетти оперативлик пенен шебер басқара алыўды, пукта физикалық таярлықты талап етпекте. Булардың барлығына тийкар болса киши жастан баслап қойылады.

Оқыўшы-жасларды ғалабалық спорт саламатландырыў процесине таярлаў, оларда саламат турмыс тәризин қәлиплестириў хәмде дене тарбиясы ҳам спорт тәлимин жетилистириўге байланысly изертлеўлерди үш бөлимге - Батыс мәмлекетлеринде, ҒМДА мәмлекетлеринде ҳам Шығыста үйренилиўи сыпатында классификациялаў мүмкин.

Батыс мәмлекетлеринде оқыўшы-жасларды ғалабалық спорт саламатландырыў процесине таярлаў, дене тарбиясы имканиятларынан ақылға сай пайдаланыў, жаслардың интеллектуал ҳам физикалық раўажланыўын ортақластырыў және бул бойынша дене тарбиясын оқытыў мүмкиншиликлерин асырыў мәселелери илимпазлардан В.Коледа, Ж.Харгривес, А.Ветт, Э.Задарко, Ж.Юнгер, З.Барабас, Д.Браун, А.Альперс, В.Бальсевич, Л.Вольф-Вендель, Ю.Г.Татур, В.Хутмахерлар тәрәпинен изертленген ҳам ғалабалық спорт арқалы жәмийетлик өмирде саламатландырыў искерлигин жолға қойыўға тийисли арнаўлы жуўмақлар алға сүрилген.

ҒМДА мәмлекетлеринде де ғалабалық спорт саламатландырыў системасын жетилистириўге қаратылған көплеген изертлеўлер алып барылған. Әсиресе, оқыўшыларды ғалабалық спорт-саламатландырыў процесине таярлаў, саламат турмыс тәризи мәдениатын қәлиплестириў, гигиеник дүньяға көзқарасты өсириў мәселелери И.Мартын, В.Ильинича, О.Фадаева, З.Козбаев, В.Медведев, О.Маркевич, Н.Тихонова, П.Вертински, О.Отравенко сыяклы илимпазлар тәрәпинен үйренілген. Шығыс мәмлекетлеринде оқыўшы-жасларды физикалық мүмкиншиликлерин асырыў, спортты ғалабаластырыў, саламат турмыс тәризине ерисиў, физикалық мәдениат сапаларын қәлиплестириўдиң педагогикалық тәрәплерин илимпазлардан Й.Сун, С.Сами, С.Махмудий, С.Ағхайи, Я.Кочлар тәрәпинен үйренілгенлигин атап өтиў мүмкин.

Өзбекстанда дене тәрбиясы хәм спорт методикасын жетилистириў, физикалық мәдениатты қәлиплестириў, оқыўшы-жасларды саламат турмыс тәризине бағдарлаў, соның менен бирге ғалабалық спорт-саламатландырыў системасын жетилистириў хәм дене тәрбиясы тәлими нәтийжелилигин асырыў мәселелери А.Абдуллаев, Ш.Х.Хонкелдиев, Н.Н.Азизходжаева, Р.С.Саломов, Э.А.Сейтхалилов, Ў.Қ.Толипов, Т.С.Усмонхаджаев, Д.Д.Шарипова, Ш.С.Шарипов, Ф.Р.Юзликаев, Т.Т.Юнусов, Р.Абдумаликов, Т.Зайниддинов, А.Маҳкамов сыяклы илимпазлар тәрәпинен үйренілген.

Өзбекстан Республикасында дене тәрбиясы хәм ғалабалық спортты раўажландырыў концепциясы [5] қабыл етилген болып, оған көре, «дене тәрбиясы хәм спортты раўажландырыў, халықтың барлық қатламларын, әсиресе жасларды дене тәрбиясы хәм ғалабалық спорт пенен үзликсиз шуғылланыўға тартыў, жәмийетте саламат турмыс тәризиниң пайдасы хәм артықмашлығын кең үгит-нәсиятлаў, мәмлекетте жаратылған дене тәрбиясы -саламатландырыў хәм спорт инфраструктурасынан толық хәм нәтийжели пайдаланыўды тәмийинлеў» тийкарғы мақсет сыпатында көрсетилген. Оқыўшыларды физикалық тәрбиялаўдың тийкарғы ўазыйпалары төмендегилерден ибарат: Денсаўлықты бекемлеўге, шынықтырыўға хәр тәрәплеме гармоник хәм физикалық раўажланыўына, интеллектуал хәм физикалық жумыс сапасын асырыўға жәрдемлесиў. Саламатландырыў физикалық раўажландырыў хәм ҳәрекет тәжирийбе хәм көнликпелерин қәлиплестириў ўазыйпалары дене тәрбиясы хәм спорт пенен шуғылланатуғынлар жасы, жынысы хәмде жеке өзгешеликлерине қарай түрли көринислерде болады. Оқыўшылардың дене тәрбиясы оларды уйқас физикалық раўажланыўы хәм организмн шынықтырыўға қаратылған болса, спорт пенен шуғылланыўда спорт түри бойынша қәнигеликке ерисиў хәм спортта жоқары нәтийжелер көрсетиўге бағдарланған болады. Соның менен бирге, дене тәрбиясы хәм спорт пенен шуғылланатуғынлардың жасы, жынысы, физикалық таярлықлары, денсаўлығын хәм қызығыўшылықлары да дене тәрбиясын әмелге асырыўда зәрүрли рол ойнайды.

Улыўма орта билим бериў системасында оқыўшыларды ғалабалық спорт саламатландырыў процесине бағдарлаўдың тийкарғы мақсети әсте-ақырынлық пенен оларды физикалық жақтан көмалға жетиўи және турмысқа, дәретиўшилик мийнетке хәм Ўатан қорғаўға таярлаўды нәзерде тутады. Бул процесстеги улыўма ўазыйпаларға билим бериў, физикалық тәрбиялаў хәм саламатландырыўды киргизиў мүмкин. Соның менен бирге, оқыўшыларды ғалабалық спорт-саламатландырыў процесине таярлаўдың арнаўлы ўазыйпалары да бар болып, оларға: оқыўшылардың денсаўлығын бекемлеў, раўажландырыў хәм шынықтырыў; хәр түрли мийнет искерлигине таяр болыў ушын сол жасқа тән болған физикалық сапаларды раўажландырыў; турмыс ушын керекли ҳәрекет тәжирийбелери хәм көнликпелерин менен қуралландырыў; оқыўшыларға физикалық мәдениатқа тийисли жаңа билимлерди бериў; оқыўшыларды физикалық шынығыўлар менен үзликсиз шуғылланыўына қызықтырыў хәм оған әдетти қәлиплестириў сыяқлылар киреди.

Мектеп тәлими процессинде оқыўшылардың билим алыў хәм интеллектуал раўажланыўы менен бирге физикалық ҳалаты, биологиялық раўажланыўы, организмнн дүзилиси де раўажланып барады. Сол себепли басланғыш тәлимде оқыўшылардың тәбийий қәлиплесиўинде гармоник раўажланыўын жолға қойыў керек болады. Бул арқалы орайлық нерв системасындағы басқарыў функциясы, ҳәрекет таяныш аппараты искерлиги жумысын, жүрек-қан тамыр, дем алыў органлары жумысын және де раўажландырыўға итибар бериледи, булардан тысқары қәдди-қәўметти туўры гута билиўге үйретиледи. Бул процесске жеке гигиена қағыйдаларына тийисли билимлерди бериў менен тәрбия процеси жетилистириў талап етиледи.

Оқыўшыларды ғалабалық спорт саламатландырыў процесине таярлаў хәм олардың физикалық мүмкиншиликлерин спорт арқалы көрсетиўге мүмкиншилик бериўдиң тийкарғы қурал етип баслаўыш класслар ушын гимнастика, жеңил атлетика, ҳәрекетли ойындар, экскурсия, саяхат хәмде тәбият қойнында ойналатуғын ойындар хәм физикалық шынығыўлар алынған болса, улыўма орта билим бериўдиң жоқары басқышларына дене тәрбиясы хәм спорт түрлери менен бирге денсаўлығы жаманласқан балаларға арнаўлы шынығыўлар - емлеў гимнастикасы формасындағы ямаса арнаўлы медициналық группаға ажыратылған балалар ушын өз алдына шынығыўлар жолға қойылыўы мақсетке муўапық болады.

Оқыўшыларды спорт саламатландырыў процесине бағдарлаўшы сабақ шынығыўы - дене тәрбиясы шынығыўларының системалы формасы болып, бирдей жастағы балаларға белгиленген ўақыт ишинде программа темаларын оқытыў процеси түсиниледи. Бундай системалы хәм анық жас шеғарасы ушын мөлшерленген шынығыўлар оқыўшылардың саламатлығына, саламат турмыс тәризин қәлиплестириўлерине унамлы тәсир көрсетеди. Усының менен бирге оларда спорт түрлерине, спорттың жәмийетлик өмирге хәм саламатлыққа көрсететуғын тәсирине жеке хәм умтылыўшаң мүнәсибет қәлиплеседи.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жыл 24-январдағы «Өзбекстан Республикасында дене тәрбиясы хәм спортты және де жетилистириў хәм ғалабаластырыў илажлары ҳаққында»ғы ПП-5924-санлы Пәрманында да «дене тәрбиясы хәм спортты ғалабаластырыў, халық арасында саламат турмыс тәризин үгит-нәсиятлаў, имканияты шекленген адамлардың физикалық реабилитацияси ушын зәрүр шәрт-шәраятлар

жаратыў ҳам мәмлекеттиң халық аралық спорт майданларында мүнәсип қатнасыўын тәмийинлеў бойынша» [3] көплеген илажлар белгиленип алынғаны, «дене тәрбиясы ҳам спорт тараўында халықтың денсаўлығын бекемлеўге көмеклесетуғын анық программаларды әмелиятқа енгизиў, жасларды спортқа кеңнен тартыў ҳам олар арасындан талантлы спортшыларды саралап алыў, спорт түрлери бойынша жоқары нәтийжелерди тәмийинлейтуғын укыплы спортшылар менен миллий сайланды командаларды қәлиплестириў ҳам тренерлер ушын қосымша шәрт-шәраятлар жаратыў зәрүрлиги» [2] де айрықша айтып өтилген. Бул арқалы жәмийетти саламатландырыў, инсанларда саламат турмыс тәризин ен жайдырыў, усының менен бирге жасларды ғалабалық спорт саламатландырыў жумысларына бағдарлаў, физикалық мүмкиншиликлерин асырыў, физикалық мүмкиншиликлерин спорт түрлери бойынша көрсетиўге қаратыў ўазыйпалары әҳмийетке ийе болмақта.

Оқыўшылар ортасында саламатландырыў илажларын кең енгизиў ҳам усы арқалы оларда саламат турмыс тәризин ен жайдырыў, усының менен бирге оларды спортқа бағдарлаў, спорт пенен ўзликсиз шуғылланыўлары ушын олардың саламатлықларын системалы қадағалаў мақсетинде «спорт түрлери бойынша 18 жасқа шекемги аймақлық сайланды команда ағзаларын аймақлық балалар көп тармақлы медицина орайларының өспиримлер бөлимлеринде ҳам оннан үлкен жастағы аймақлық сайланды команда ағзаларын район ямаса қалалық көп тармақлы орайлық поликлиникаларында ўзликсиз түрде тереңлестирилген медициналық көриктен өткерип барыў механизмин енгизиў»ге қаратылған системалы шөлкемлестирилген-хуқықый ислердин әмелге асырылып атырғанлығы да усыған байланысly илажлардың ажыралмас бөлеги есапланады.

Өзбекстанның жаңа раўажланыў стратегиясында да жасларды спорт түрлерине бағдарлаў, аймақлардың мүмкиншилиги ҳам өзгешеликинен келип шыққан ҳалда оларды ҳәр қыйлы спорт түрлерине қәнигелестириў ўазыйпалары да мәмлекетимиз басшысының тийисли пәрманында айрықша белгиленген. Оған көре, «спортшы жасларды саралаў ҳам үлкен спортқа инталы спортшыларды таңлап алыў, спорт резервин қәлиплестириў системасын жолға қойыў, жаслар арасында спортты ғалабаластырыўда жоқары нәтийжелерге ерисиў мақсетинде аймақлардың айрықша өзгешеликлери, халықтың қызығыўшылығы ҳам усыныс-тилеклеринен келип шығып, улыўма билим бериў мектеплери үстин туратуғын, келешекте раўажланып атырған, кеминде бир миллий спорт түрлерине қәнигелестириў» белгиленген болып, бул арқалы оқыўшыларды ғалабалық спортқа бағдарлаў, оқыўшылар ортасында саламатландырыў искерлигин олардың күнделик жумысына айландырыў, соның менен бирге усыған байланысly педагогикалық процессти жетилистириў системасын жаратыў да зәрүрли ўазыйпалардан болып қалмақта.

Бүгинги күнде улыўма орта билим бериў системасында физикалық тәлим ҳам спорт таярлығына байланысly педагогикалық искерликте, спорт мектеплери искерлигинде, улыўма оқыўшы жасларды ғалабалық спорт ҳам саламатландырыў жумысларына бағдарлаўда, ғалабалық спорт илажларын өткерийде, соның менен бирге, жаслардың бос ўақытларын мазмунлы шөлкемлестириў, спорт тәлими мәкемелеринде заманағой талаптар тийкарында шынығыўлар алып барыўда тосқынлық қылып атырған бир қатар машқала ҳам кемшиликлер сақланып қалмақта. Бунда «спорт тәлими мәкемелерине инталы балаларды қабыллаў, соның менен бирге, оқыў процессинде түрли формадағы коррупция элементлерин тоқтатыў бойынша нәтийжели механизмлерди енгизиў талап етилип, оқыўшылар саны куўатлылығына салыстырғанда көп болған аймақларда бирден-бир болған спорт мектеплеринде саламат бәсеки орталығы жоқ екенлиги себепли талап дәрежесиндеги спорт таярлығы сапасы тәмийинленбей атыр ҳамде спорт мәкемелери искерлигине тиккелей басшылық етиўши ҳәкимият органлары жумысының ашықлық ҳам әшкаралық дәрежеси жеткиликли емеслиги, жәмийетшилик қадағалаўының әззилиги, гейде улыўма жоқлығы ҳәдден тыс бюрократияға ҳам коррупцияның ҳәр түрлы көринислерде сәўлелениўине алып келмекте». Солай екен, оқыўшыларды ғалабалық спорт ҳам саламатлық процесине бағдарлаўға тосқынлық етип атырған системадағы машқалаларға қарсы гүресийдин жаңаша механизмлерин енгизиў, спорт мәкемелери искерлиги ашықлығы ҳам әшкаралығын тәмийинлеў, мектеп билимлендирийинде физикалық тәлимге жуўапкершилик пенен жантасыў және бул процессти қадағалаў өлшемлерин ислеп шығыў мақсетке муўапық.

Соның менен бирге, оқыўшыларды ғалабалық спорт саламатландырыў процесине таярлаўда бар мүмкиншиликлерден дурыс пайдаланылмай атырғанлығы, «аймақлардың өзгешелигинен келип шығып, жоқары тәлим мәкемелери ҳам улыўма билим бериў мектеплериниң спорт имаратлары ҳам кадрлар потенциалынан жеткиликли пайдаланылмай атырғанлығы, улыўма билим бериў мектеплери оқыўшылары ортасында спорт жарыслары ҳам дене тәрбиясы пәнинен олимпиадаларды шөлкемлестириў ҳам сол арқалы жеңимпаз оқыўшыларды Балалар ҳам өспиримлер спорт мектеплерине саралап алыў, селекция жумыслары системалы әмелге асырылмай атырғанлығы ҳам мектептерде оқыўшыларды командалық спорт ойындарына қамтып алыўға жеткиликли итибар қаратылмай атырғанлығы, дене тәрбиясы ҳам ғалабалық спортты ғалабаластырыў, соның менен бирге, саламат турмыс тәризин үгит-нәсиятлаў тараўына инновациялық технологиялардың енгизилмей атырғанлығы» да көплеген машқалаларди келтирип шығармақта. Бул болса оқыўшыларда өзи қызыққан спорт түри бойынша қәбилетин көрсетиў мүмкиншиликлери төмен болмақта.

Улыўма алғанда, балаларды ғалабалық спорт саламатландырыў процесине таярлаў системасын жетилистириўде киши жастан балаларда спорт пенен шуғылланыўға саламат, күшли ҳам тәсирли мотивацияны қәлиплестириў ҳам олардың арнаўлы бир көрсеткишлери тийкарында қайсы спорт пенен шуғылланыўын анықлаў, еркин жобаластырыў қәбилетин раўажландырыў талап етиледі. Соның менен бирге, саламатландырыў ҳам басланғыш таярлаў басқышларында балаларды биринши нәўбетте улыўма физикалық раўажланыў ҳам қандайда бир спорт түрине болған қызығыўшылықларын қоллап-куўатлаў,

шуғылланатуғынлардың «дене тәрбиясы» пәнин өзлестіріуіне көмеклесіуі үзлексіз тәлімнің дәслепки басқышларындағы зәрүрлі ұазыйпалардан бири есапланады.

Жуўмақлап айтқанда, бүгинги күнде оқыўшыларды спорт саламатландырыу процесине таярлаўдың хәм социаллық, хәм педагогикалық актуаллығы артып бармақта. Бул болса, үзлексіз тәлімде физикалық тәлімнің жаңаша механизмлерин ислеп шығыу зәрүрлигин арттырмақта. Сол себепли, оқыўшыларды ғалабалық спорт саламатландырыу процесине таярлау системасын жетилистириу арқалы усы искерликтің нәтийжелилигине ерисиу мүмкинлиги алға сүрилмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Норқобиллов М.Н., Мирходжаева З.С., Махмудов В.В. Жисмоний маданият ва спорт машғулотларида соғлом турмуш тарзини талабалар онгига сингдиришда педагогик ёндашулар. Монография. Тошкент.: ТИҚХММИ, 2019, -Б. 4.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2019 — 2023 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида» 118-сон. Қарори. 2019 йил 13 февраль.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги «Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» тўғрисидаги ПФ-5924-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси.
5. Bakhromovich SI. The impact of managerial professional development on the effectiveness of Higher Education institution management. *Academica: an international multidisciplinary research journal*. 2020;10(12):1014-20.
6. Siddikov, I. B. (2019). Философско-педагогические аспекты развития интеллектуальной культуры студентов. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 38-42.
7. Bakhromovich, S. I. (2021). Views on the role of science in human and society life in islamic teaching. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 1(3), 79-86.

Ўқувчи ёшларнинг оммавий спорт соғломлаштириш жараёнига тайёрлашнинг педагогик хусусиятлари

Резюме. Мақолада ўқувчиларни оммавий спорт соғломлаштириш жараёнига тайёрлаш орқали жисмоний тарбия ва спорт бўйича мунтазам машғулотларга барқарор қизиқиш ва ҳаёт учун зарур бўлган ҳаракат, меҳнат малакаларини тарбиялаш тизимини такомиллаштиришга эришиш асослари, ўқувчиларни оммавий спорт соғломлаштириш жараёнига тайёрлашнинг ижтимоий-педагогик зарурати, унга таъсир кўрсатувчи омиллар, бу борадаги илмий тадқиқотларнинг мазмун-моҳияти тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия, жисмоний етуклик, соғломлаштириш, жисмоний ҳаракат, жисмоний кўникма.

Педагогические особенности подготовки студентов к процессу массовой спортивной реабилитации

Резюме. В статье обосновывается устойчивый интерес к регулярным занятиям физической культурой и спортом через подготовку школьников к процессу массового спортивного оздоровления и достижение совершенствования системы обучения двигательным и трудовым навыкам, необходимым для жизни, социальнопедагогическая необходимость подготовки студентов к процессу массового спорта хорошее самочувствие, факторы.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическая зрелость, восстановление, физическое движение, физическое мастерство.

Pedagogical features of preparing students for the process of mass sports rehabilitation

Summary. In the article, the sustainable interest in regular physical education and sports training through the preparation of students for the process of mass sports wellness and the achievement of improving the system of training of movement and labor skills necessary for life, the socio-pedagogical necessity of preparing students for the process of mass sports wellness, the factors affecting it and the.

Key words: physical education, physical maturity, recovery, physical movement, physical skill.

УДК:393.3(575.1)

ГЕНДЕР СТЕРЕОТИПЛАРИНИНГ ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРГА ТАЪСИРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Абдуллаева М. М.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Кириш. Стереотипларни тадқиқ қилишда ижтимоий психология устунлик қилади. Шунингдек, ижтимоий-маданий антропологияда ҳам тадқиқотлар кўп бўлиб, унинг афзаллиги ходисаларнинг маданий ўзига хослиги, интенсивлиги ва тарқалишини аниқлашдадир. Стереотипларнинг ривожланиши учун маданият ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шахснинг маълум бир хусусиятга эга бўлган одамларни стереотип қилиш учун туғма потенциали мавжуд бўлса-да, лекин улар ижтимоий таъсир остида аниқ (конкрет) шаклни олади.

Америкалик ҳуқуқшунос С.Борнштейн таъбири билан айтганда, "гендер стереотиплари" тушунчаси, биринчи навбатда, эркалар ва аёлларнинг одатий тасвирланган фазилатлари ҳамда хусусиятларини назарда тутати. Иккинчидан, гендер стереотиплари анъанавий равишда эркалар ёки аёлларга хос бўлган хатти-ҳаракатларнинг меъёрий моделларини ўз ичига олади. Учинчидан, гендер стереотиплари эркалар ва аёлларнинг бир-биридан қандай фарқ қилишлари ҳақидаги умумий фикрлар, мулоҳазалар, ғояларни акс эттиради. Ва ниҳоят, тўртинчидан, гендер стереотиплари маданий контекстга ва улар ўз қўлланилишини топадиган муҳитга боғлиқдир. Шу билан бирга, гендер стереотиплари одатда иккита позицияда кўриб чиқилади: эрка ва аёлнинг ўзини ўзи англашида; жамоавий жамоатчилик онгида. Гендер стереотипларини ўрганиш учун майдон жуда кенг. Гендер тадқиқотлари барча янги ижтимоий гуруҳларни, давлат институтларини: таълим, ишлаб чиқариш, сиёсат, маданият, динни қамраб олади, бунда стереотипларнинг ишлаши икки қарама-қарши жинс тоифасига мансуб кишиларнинг ўзаро таъсири билан белгиланади.

Биз куйида айнан гендер стереотипларнинг оилавий муносабатларга таъсирини тарихий, иқтисодий, ижтимоий ва антропологик тадқиқотлар асосида таҳлил қилдик.

Асосий қисм. Маълумки, гендер – инсоннинг ташқи қиёфасига, кизиқишларига, фаолиятига, шахслараро муносабатларига таъсир қилиб, жамиятда эркаklar ва аёлларнинг тутган ижтимоий мавқеини белгилайди. Шунингдек, тараққиётнинг эркаklar ва аёлларга қандай таъсир этишини ўрганади.

Гендер дастлаб аёллар ҳақидаги тадқиқотлар билан боғлиқ бўлиб, феминистик файласуфларнинг дастлабки асарларида бу атамани аёлнинг ижтимоий, маданий, психологик жиҳатларини эркаklar билан солиштирганда фойдаланишган, яъни хислатларни ташкил этувчи ҳамма нарсани ажратиб кўрсатишда ишлатишган. 1960-70 йиллардаги “гендер тадқиқотлари” деб номланган барча тадқиқотлар амалда “аёллар тадқиқотлари” бўлиб, ўзларининг феминистик мойилликларини очик эълон қилган олимлар томонидан олиб борилган [7, 8-19.]. Социологлар эса ўзларининг дастлабки асарларида жинс ва гендер тушунчаларини шахснинг мавқе позициялари орқали ажратишга ҳаракат қилган. Агар жинс инсонга туғилиш пайтида берилган мавқе сифатида кўрилган бўлса, гендер – маданият ва ижтимоий омилларнинг таъсири билан боғлиқ бўлган эришилган мавқе сифатида белгиланган [2, 23.].

Инсон ҳаётида жинснинг ҳамма жойда таъсирини ҳисобга олиб, гендер ривожланиши ва фарқланишини тушунтириш учун бир қатор назариялар ишлаб чиқилган. Жаҳонда мазкур назариялар шартли 3 га ажратилган ҳолда ўрганилади: *биологик* – асосан ген ва гормонлар ролларига эътибор қаратилиб, гормонлар эркаklar ва аёллар ўртасида кузатиладиган айрим фарқлар учун ҳеч бўлмаганда қисман жавобгарлини таъкидлайди; *ижтимоий* – гендер фарқларни қизлар ва ўғил болалар ўз ҳаётларида одамлардан оладиган дифференциал муносабатларнинг иккиламчи маҳсулини ҳамда улар ўз муҳитида дуч келадиган, кенг тарқалган стереотипли хабарларни аниқлайди. *когнитив* – болаларни ўзларининг хатти-ҳаракатларининг жинси ҳақидаги билимларига мослаштириш мақсадида маълумот кидирадиган, изоҳлайдиган ва унга асосланган ҳаракатларнинг фаол конструкторлари сифатида қарашади [2]. Сўнгги йилларда гендер назариясида жамиятда гендер муносабатлари орқали тасдиқланадиган ҳокимият ва ҳукмронлик муносабатларига урғу берилмоқда [2, 23.].

Гендер кенг камровли тадқиқот объекти ҳисоблангани учун ўз тадқиқотимиз предметидан келиб чиқиб, биз фақат гендер стереотипларининг оила-никоҳ муносабатларида ўрганилиш ҳолатига тўхталамиз. Хусусан, гендер стереотипи – бу эркаklar ёки аёлларнинг хулқ-атвори ва характер хусусиятларининг соддалаштирилган, барқарор, ҳиссий жиҳатдан бўрттирилган тасвири бўлиб, инсон ҳаётининг барча жабҳаларида: ўз-ўзини англашда, шахслараро мулоқотда, гуруҳлараро ўзаро таъсирда намоён бўлади [4, 42.]. Шунингдек, гендер стереотиплари – бу эркаklar ва аёлларнинг ижтимоий ҳаётда ўзини тутиши тўғрисида шаклланган умумлаштирилган тушунчалар бўлиб, жинслар ўртасидаги маълум фарқларни тушунтириш, бу фарқларни ифодалаш ва уларнинг мавжудлигини асослаш зарурати билан боғлиқ бир қатор функцияларни бажаради. Умумлаштириш натижасида гендер стереотиплари эркаklar ва аёлларнинг хулқ-атвори тўғрисида тахминларни шакллантиради [10]. Рус этнолог Н.Л.Пушкарёва [8] X-XIX асрларда рус оилаларида аёлларнинг ижтимоий-маданий ўзгаришлар динамикасини тадқиқ қилиб, рус жамияти, унинг ривожлантириш механизмлари ва босқичларида “гендер омили”ни чуқурроқ таҳлил қилган. Хусусан, рус аёлларининг оилавий ҳаётда, кундалик ҳаётда, никоҳ шартлари ва тўй маросимларидаги ўрни, шунингдек, оилавий хатти-ҳаракатлар мотивациясининг ўзгариши, оилавий роллар, эр-хотин ўртасидаги муносабатларни хронологик тартибда очиб берган.

Америка ҳуқуқшуноси С.Борнштейн [3] ўз тадқиқотида АҚШнинг аёллар ҳуқуқлари (ACLU) лойиҳасининг асосчиси Рут Бейдер Гинсбургнинг эркаklarнинг иш ва оиладаги можароларини бартараф этиш воситаси сифатида дискриминацияга қарши қонунга қайта эътибор қаратиш учун эркаklarни жинсий камситиш ишларида давогар сифатида қўллаш бўйича дастлабки тенг ҳуқуқчилик масаласини таҳлил қилади. Хусусан, унинг таъкидича, Гинсбург жинсий камситишни нафақат аёлларнинг, балки эркаklarнинг ҳам ўз хоҳишларига кўра ҳаёт кечиришларига тўқинлик қиладиган гендер стереотипларининг зарарли таъсири сифатида таърифлаган. Гинсбург бир неча асосий ишлар орқали эркаklarни боқувчи, аёлларни эса ғамхўрлик қилувчи қабилдаги гендер муносабатларига қарши чиқди. Рус тарихчиси А. И. Макарова [6] ўз тадқиқотида анъанавий маданиятдаги гендер стереотипларини якут жамиятидаги аёлларнинг мавқеини тарихий таҳлил қилиш орқали кўриб чиққан. У стереотипларнинг ўзгаришини яхшироқ тушуниш учун асосий эътиборни унинг келиб чиқишига қаратган. А.И.Макарованинг таъкидича: “Ҳозирда ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг ўзгариши ва глобаллашув жараёни туфайли кўплаб халқларнинг, жумладан якутларнинг анъанавий маданиятида сезиларли ўзгаришлар рўй берган. Замоनावий жамиятнинг кадрият йўналишлари оммавий ахборот воситалари таъсирида фаол шаклланиб, уларда оила ва жамият таъсирини тенглаштирмоқда. Оммавий ахборот воситалари шахсларнинг туғилишидан бошлаб ва бутун умри давомида гендер социализациясига ахборот босимини ўтказиш орқали анъанавий гендер маданиятини бузади ва янги гендер стереотипларини жорий қилади” [6, 30 бет]. Рус иқтисодчилари О.Н. Калачикова ва М.А. Груздева [5] замоनावий оилаларда гендер стереотипларининг намоён бўлишини социологик тадқиқотлар асосида таҳлил қилган. Хусусан, эркаklar ва аёлларнинг замоनावий оила, никоҳ асослари, оилавий масъулият ва ролларнинг тақсимланиши ҳақидаги тушунчаларни ўрганишган. Таҳлиллар 2011, 2014 ва 2017-йилларда Вологда вилоятида репродуктив хулқ-атвор ва саломатлик бўйича ўтказилган мониторинг социологик сўровлари маълумотларига асосланган бўлиб, оила институтининг ўзгариши, биргаликда яшашнинг одатий ҳолга келтирилиши, никоҳ мотивларининг ўзгариши кўрсатилган. Аёллар эркаklarга қараганда оилага нисбатан кўпроқ анъанавий қарашларга эга деган хулосага келишган. “Жамиятда патриархал турдаги оиланинг ҳукмронлиги сақланиб қолмоқда, аммо ёшлар оилавий муносабатларда турмуш ўртокларнинг тўлиқ тенглиги ва биргаликдаги масъулият тамойилини тобора кўпроқ

амалга ошироқда. Хотиннинг турмуш куришдаги роли ва мажбуриятлари ҳақидаги ҳозирги стереотипнинг ҳақиқатга зидлиги аниқланди: уй ишларининг асосий қисмини бажарадиган аёл тобора кўпроқ оила бошлиғи ва боқувчисига айланади, бу эса унинг икки барабар юкини келтириб чиқаради. Шу билан бирга, аксарият эркеклар оилани таъминлаш масъулиятини аёллар билан баҳам кўриш билан бирга, “аёллар”нинг айрим ишларини ўз зиммасига олишга интиляпти, бу эса норозилик кайфиятини шакллантиришга ёрдам беради ва никоҳда беқарорликни келтириб чиқаради”[5].

Ю.С. Сомова [11] оила ва никоҳ муносабатларига талабаларнинг гендер стереотиплари хусусиятларини таҳлил қилган. Хусусан, оила институтининг ўзгариши ва гендер ролларининг аҳамиятини тадқиқ қилган. Талабаларнинг оила-никоҳ муносабатларида эркек ва аёлнинг ўрни ҳамда масъулияти, расмий қайд этилган никоҳга муносабати ҳақидаги тасаввурлари очиқ берилган. Гендер стереотиплари талабаларга қандай таъсир кўрсатиши ва замонавий дунё шароитлари талабаларни уларга риоя қилишга ундайдими ёки йўқми деган саволларга жавоб излаган. Ю.С.Сомованинг таъкидлашича: “Замонавий жамиятда оила институти ва гендер роллари ўзгаришмоқда. Оила ва никоҳ муносабатлари соҳасида эркек ва аёлнинг роли ўзгариб бормоқда. Агар илгари барча уй вазифалари фақат аёлнинг елкасида бўлган бўлса ва фақат эркек боқувчи бўлган бўлса, замонавий жамиятда оилада масъулиятни тенг тақсимлаш тенденцияси мавжуд. Оила институтида содир бўладиган ўзгаришлар ундаги ролларнинг ўзгаришига таъсир қилади. Моддий қўллаб-қувватлаш роли фақат эркекда бўлишини тўхтатди. Замонавий оила модели унинг аъзоларининг тенглигини таъминлайди, уй меҳнати принципи бўйича меҳнат тақсимоти ўз аҳамиятини йўқота бошлади. Буларнинг барчаси гендер стереотипларининг ўзгаришига таъсир қилади, одамлар кучли патриархат билан анъанавий моделдан оилада масъулиятни янада тенг тақсимлашга ўтишади, эркек устун мавқени эгаллашни тўхтатади. Илгари эркек асосий эди, чунки у оилани таъминлаган, аммо энди бу билан эркеклар ҳам, аёллар ҳам шуғулланишади, шунинг учун роллар тенг тақсимланади. Айтиш мумкинки, гендер стереотиплари талабаларнинг оила ва никоҳ ҳақидаги тасаввурларига таъсир қилади, аммо бу таъсир заифдир. Маълумотлар таҳлили асосида шундай хулосага келиш мумкинки, ўқувчилар оиладаги масъулиятни эркек ва аёл ўртасида тенг тақсимлашга интиляпти. Шунга қарамай, аёлларнинг вазифалари “дазмоллаш” ва “кийим ювиш” деб ҳисобланади ва фақат битта бурч эркекадир - “кичик уй таъмирлаш” [11].

Хулоса. Демак, стереотиплар инсонга олам ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлиш, ўзининг тор ижтимоий, географик ва сиёсий муҳитидан чиқишга имкон беради. Шунингдек, у ёки бу халқнинг миллий характери ҳақида объектив маълумот ҳам беради. Гендер стереотиплари эса аёл ва эркек ижтимоий хусусиятларининг турли маданиятларда турлича тавсифланган тушунчаларидир.

Гендер оилавий муносабатларда стереотипларининг аҳамияти ўрганилган ишларда асосий эътибор оиладаги жинсий ролларнинг бажарилиши, оила-никоҳ муносабатлари ва анъаналарига стереотипик қарашлари тадқиқига қаратилган бўлиб, гендер стереотипларининг оилавий муносабатларга таъсирини замонавий ўзбек оилалари миқёсида ўрганишни ҳам тақозо этади. Бу эса оиладаги меъёрий хатти-ҳаракатлар патриархал маданий стереотипларни қандай намоён қилишини билишга ва бунинг эр-хотин муносабатларига таъсирини аниқлашга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Берн Ш.М. Гендерная психология. СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. - 320 с.
2. Miller C. F. Gender Development, Theories of / The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies. April, 2016. https://www.researchgate.net/publication/315785215_Gender_Development_Theories_of
3. Stephanie Bornstein The Law of Gender Stereotyping and the Work-Family Conflicts of Men // Hastings law journal. Vol, 63:1297. 2012. – P. 1297-1344. <http://scholarship.law.ufl.edu/facultypub/501>
4. Дусказиева Ж.Г. Гендерная психология: учебное пособие / Ж.Г.Дусказиева; Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева. – Красноярск, 2010. 108 с.
5. Калачикова О.Н., Груздева М. А. Гендерные стереотипы в современной семье: женщины и мужчины (На материалах социологического исследования)/Женщина в российском обществе. 2019. № 1. С. 64-76.
6. Макарова А.И. Гендерные стереотипы в традиционной культуре // Социологические науки. Теория и практика общественного развития. № 3. 2015. – С. 29-31. <file:///C:/Users/User/Downloads/gendernye-stereotipy-v-traditsionnoy-kulture.pdf>
7. Пушкарева Н.Л. Что такое «гендер»? (Характеристика основных концепций) / Гендерная теория и историческое знание (Материалы второй международной научно-практической конференции). 3-4 октября. Сыктывкар 2005. 279 с.
8. Пушкарева Н.Л. Женщина в русской семье X - начала XIX в. динамика социо-культурных изменений: динамика социо-культурных изменений. Дисс... и.н.д. Москва, 1997, 357 с.: ил РГБ ОД 71:98-7/6;
9. Рябова Т. Б. Пол власти: гендерные стереотипы в современной российской политике. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2008. – 246 с. : ил.
10. Санюкевич Д.В. Гендерные стереотипы в английских пословицах и поговорках // Научные стремления. № 4 (8) 13. – С. 82-86. <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-stereotipy-v-angliyskih-poslovitsah-ipogovorkah/viewer>.
11. Сомова Ю.С. Влияние гендерных стереотипов в сфере семейнобрачных отношений на студентов // «Научно-практический электронный журнал Аллея Науки» №1(28) 2019. Alley-science.ru. <https://core.ac.uk/download/288336968.pdf>

Гендер стереотиплериниң шаңарақ мүнәсибетлерине тәсири ҳаққында пикирлер

Резюме. Ҳаял ҳам ер адам социал қасиетлериниң түрли мәданиятларда түрлише характеристикаланған түсиниклерине гендер стереотиплери деймиз. Екенин айтиў керек, шаңараққа тийисли мунасабетлер тийкарын Ҳаял ҳам ер адам социал қасиетлери курайды. Бүгинги күнде гендер изертлеўлери тийкарында гендер стереотиплерин үйрениў, оның шаңараққа тийисли мунасабетлерге тәсирин изертлеў актуал мәселелерден бири есапанади. Сол себепли, мақалада тийкаргы итибарды гендер стереотип-лериниң шаңараққа тийисли мунасабетлерде үйренилиўи жағдайына қаратдык. Буны тарийхий, экономикалык, социал ҳам антропологиялык изертлеўлер тийкарында анализ етдик.

Таяныш сөзлөр: Гендер, гендер стереотиплар, шаңарақ, неке, хаяллык, ер адамлык.

Гендер стереотипларининг оилавий муносабатларга тасири хақида бази мулоҳазалар

Резюме. Аёл ва эркек ижтимоий хусусиятларининг турли маданиятларда турлича тавсифланган тушунчаларига гендер стереотиплари деймиз. Маълумки, оилавий муносабатлар асосини аёл ва эркек ижтимоий хусусиятлари ташкил этади. Бугунги кунда гендер тадқиқотлари асосида гендер стереотипларини ўрганиш, унинг оилавий муносабатларга таъсирини тадқиқ қилиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун, мақолада асосий этиборни гендер стереотипларининг оилавий муносабатларда ўрганилиши ҳолатига қаратдик. Буни тарихий, иқтисодий, ижтимоий ва антропологик тадқиқотлар асосида таҳлил қилдик.

Калит сўзлар: Гендер, гендер стереотиплар, оила, никоҳ, аёллик, эркеклик.

Некоторые размышления о влиянии гендерных стереотипов на семейные отношения

Аннотация. Гендерными стереотипами мы называем представления о женских и мужских социальных характеристиках, которые по-разному характеризуются в разных культурах. Как вы знаете, основой семейных отношений являются женские и мужские социальные характеристики. Сегодня одним из актуальных вопросов является изучение гендерных стереотипов на основе гендерных исследований, изучение его влияния на семейные отношения. Поэтому основной акцент в статье был сделан на состоянии изучения гендерных стереотипов в семейных отношениях. Мы проанализировали его на основе исторических, экономических, социальных и антропологических исследований.

Ключевые слова: Гендер, гендерные стереотипы, семья, брак, женственность, маскулинность.

Some reflections on the impact of gender stereotypes on family relationships

Annotation. We call gender stereotypes representations of female and male social characteristics, which are characterized differently in different cultures. As you know, the basis of family relationships are female and male social characteristics. Today, one of the topical issues is the study of gender stereotypes based on gender studies, the study of its impact on family relations. Therefore, the main focus in the article was on the state of the study of gender stereotypes in family relations. We have analyzed it on the basis of historical, economic, social and anthropological studies.

Key words. gender, gender stereotypes, family, marriage, femininity, masculinity.

MEKTEP JASINDAGÍ (16-18 JAS) UL HÁM QÍZ BALALARDÍN DENE TÁRBIYASÍ SABAQLARÍNA KÓZQARASLARIN ÚYRENIW

Akimov N.T., Kazakbaev A.M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Búgingi kúndegi raqamlastırıw menen baylanıslı global protsessler adamlardıń jasaw tárizin ózgerdirip jiberdi. Bir jaǵınan dúnyanıń tez ózgerip baratırǵanı jaqsı, biraq ekinshi jaǵınan bunday rawajlanıwdıń unamsız tárepide bar. Raqamlı texnologiyalardıń turmısımızǵa keń kirip keliwi adamlardıń fizikalıq iskerliginiń páseyiwine alıp kelmekte. Bunday ózgerisler barlıq taypadaǵı adamlarǵada birdey tásir etpekte. Mısalı, balalar gadgetlerge kóbirek waqıt ajıratadı, úlkenler de fizikalıq iskerliklerden kóre sotsial tarmaqlardaǵı jańalıqlardı kórip otırıwdı abzallıraq kóredi. Bul bolsa óz gezeginde adamlardıń den sawlıqlarınıń tómenlewine hám olardıń jumıs islew uqıblıqlarınıń páseyiwine alıp keledi. Bunday jaǵdaylardıń aldın alıw ushın mámleketimizde bir qansha reformalar ámelge asırılmaqta.

Mámleketimizde jańa Ózbekistannıń 2022-2026 jıllarǵa mólsherlengen rawajlanıw strategiyasında dene tárbiyası hám sporttı rawajlandırıw is-ilajları belgilengen. Bul strategiyanıń maqseti dene tárbiyası hám sport penen shuǵıllanatuǵın puqaralar sanın kóbeytiriwden ibarat. [1]. Házirgi waqıtta bul tarawdaǵı múnasebetlerdi tártipke salıw «Dene tárbiyası hám sport haqqında»ǵı nızam, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikasında dene tárbiyası hám sporttı jáne de jetilistiriw hám ǵalabalastırıw is-ilajları haqqında» ǵı Pármanı hám 2025-jılǵa deyingi dene mádeniyatın rawajlandırıw Kontseptsiyası menen ámelge asırıladı.

Usınan kórinip turıptı jas áwladtıń ózlerinde kásiplik dene tárbiyası iskerligine qızıǵıwshılıǵın oyatpay, anlı túrde mıtájilikti sezip, olarǵa shuǵıllanıw ushın mativatsiyalar bermesten jáne dene tárbiyası hám sport boyınsha joqarı oqıw orınların abıturentler sanın kóbeytirmesten turıp, bul mashqalalardı sheshiw múmkin emes.

Ayrım ilimpazlardıń miynetlerinde, úlken mektep jası oqıwshılarınıń dene tárbiyası pánine qızıǵıwshılıǵı dúzilisi, dene tárbiyası muǵalliminiń abroyı hám mektepte dene tárbiyasınıń pánler aralıq tárepleri kórip shıǵılǵan. Bunda mektep oqıwshılarınıń dene tárbiyasına bolǵan qızıǵıwshılıǵı, háreket iskerligine bolǵan fiziologiyalıq mıtájilikler hám olardıń ornın basıwǵa qaratılǵanlıǵı anıqlanǵan. Bunday mıtájilikler hám olardıń qaplanıwı dene tárbiyası pánine anlı ráwishte qızıǵıwǵa alıp kelmeytuǵınlıǵı boljaw etilgen. [2]. Oqıwshılardıń dene tárbiyası sabaqlarına bolǵan múnasebeti dúzilisinde aldınan úsh motivatsiya anıqlanǵan: sabaqqa qatnasıw jıyliginen payda bolatuǵın zawıqlanıw motivatsiyası; muǵallimniń shaxs sıpatındaǵı jeke qásiyetlerinen hám sabaq mazmunınan zawıqlanıw motivatsiyası; dene mádeniyatı muǵallimi bolıw istegi menen baylanıslı kásiplik motivatsiyası.

Mektep oqıwshıları tárepinen, dene tárbiyası muǵallimi kásibiniń abroyı shofer, ishshi hám sipshekesh kásipleriniń abroyınan joqarı bahalanadı. Sonıń menen birge, dene tárbiyası muǵallimi kásibi úlken mektep oqıwshıları anında anıq bolmaǵan abroyǵa iye kásip sıpatında qalıplesken. Bul sonnı kórsetedi, bul kásiplerge salıstırmalı mektep oqıwshılarınıń, jámaatshiktiń pikirleri ele qalıplespegen sonıń ushın onı tártipke salıw múmkinshilikleri bar.

Sonday-aq, dene tárbiyası muǵallimi intensiv intellektual iskerlikti hám dóretiwshiliktiń anıq kórnisin talap qılmaıtuǵın kásipler klasterine kiriwi anıqlandı. Bul fakt dene tárbiyası muǵallimi kásibiniń abroyın asırıwdıń jáne bir jolın: onıń iskerliginde intellektual informaciyalıq koponentlerin hám onıń teoriyalıq jaqtan tayarlıǵın jetilistiriwdi belgileydi [3-4]. Sonıń menen birge, dene tárbiyası oqıw predmetine tiyisli jınısıy (gender) parqları anıq kórip shıǵılmaǵan. Bul eń zárúr máselelerdiń biri esaplanadı, sebebi orta mektepte shama menen teń muqdarǵa ul hám qız

balalar oqıydı hám dene tárbiyası sabaqları olardıń jınısıy ózgesheliklerin esapqa almaytuǵın bir qıylı baǵdarlama boyınsha alıp barıladı [5].

Kórinip turıptı, oqıwshılardıń dene tárbiyası sabaǵına qızıǵıwshılıǵı óziniń hár qıylılıǵı menen ajıralıp turadı: ul balalar óziniń den sawlıqların bekkemlewge, qaddı qawmetin sportshılarga ılayıq qalıplestiriwge, fizikalıq hám aqlıy sapaların rawajlandırıw dárejesin asırıwǵa (jigerlilik, juwappershilik h.t.b), jaqsı baha alıwǵa, "Alpamıs hám Barshınay" test ólshemlerin tapsırıwǵa jáne kúsh, shıdamlılıq, tezlik hám shaqqanlıqtı rawajlandırıwǵa umtılsa, al qız balalar kóbinese sulıw figuranı qalıplestiriwdı, iyiliwsheńlikti rawajlandırıwdı, háreket hám júriwlerin sulıw orınlawdı qáleydi.

İzertlew wazıypası: Orta bilim beriw mekteplerinde ul hám qız balalardıń dene tárbiyası pánine qızıǵıwshılıǵındaǵı parqlardı anıqlaw.

Materiallar hám usıllar: bull mashqalanı sheshiw ushın toǵız sorawdı óz ishine alatuǵın anketa islep shıǵıldı:

1. Dene tárbiyası sabaqlarına tez-tez qatnasasızba?
2. Sabaqlardıń mazmunı sizdi qanaatlandıradıma?
3. Muǵallimniń jeke qasıyetlerinen qanaatlanasızba?
4. Sabaqlardıń mazmunı den sawlıq ushın paydalıma?
5. Dene tárbiyası sabaqları basqa oqıw pánlerdi ózlestiriwde kesent eteme?
6. Keleshekte dene tárbiyası muǵallimi bolıwdı qáleysizbe?
7. Dene tárbiyası muǵalliminiń is haqsı kansha ekenligin bilesizbe?
8. Dene tárbiyası sabǵına qatnasıwdı jaqtırasızba?
9. Dene tárbiyası muǵallimi kásibi abroylıma?

Nókis qalasındaǵı № 33 hám № 34 sanlı ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdiń 16-18 jastaǵı 45 qız bala 55 er balalar arasında anketa alındı. Respondentler juwapların 5 ballıq sistemada bahaladı. «1» ball eń tómen baha bolsa, «5»ball eń joqarı baha boldı.

Esaptaǵı parqlar statistik boljawlardı $p=0.05$ ctatistik áhmiyeti dárejesinde snap kóriw arqalı anıqlandı. Bunıń ushın litsenziyaǵa iye statistik dástúrler Microsoft Excel va Stadia 8.0 isletildi.

Talıqlaw hám nátiyjeler: tómende 1- kestede, ótkerilgen anketa maǵlıwmatların statistik qayta islew nátiyjesinde alınǵan ortasha bahalar hám olardıń ortasha kvadratlı awıwı kórsetilgen.

Tablitsa 1 bahalardıń tanlanba orta- shası hám ortasha kvadratlı awıwı.	Sabaqqa qatnasıwı	Sabaq mazmunı	Muǵallimniń jeke qasıyetleri	Den sawlıqqa paydası	Basqa pánlerge kesent eteme	D.T. muǵallimi bolıwdı qálewı	D.T. muǵalliminiń is haqsı	Sabaqtan zawıqlanıwı	D.T. muǵallimi kásibiniń abroyı
Qız balalar	4,12± 1,04	4,32± 0,85	4,60± 0,89	4,03± 0,99	1,37± 0,90	1,33± 1,00	2,00± 1,43	3,67± 1,14	3,12± 1,03
Ul balalar	4,47± 0,81	4,48± 0,83	4,85± 0,40	4,41± 1,02	1,47± 1,05	1,52± 1,04	2,03± 1,51	4,39± 0,87	3,27± 1,16

Nátiyjelerden kórinip turıptı, ul balalar qızlarǵa qaraǵanda joqarı baha bergen. Bul, qızlardıń dene tárbiyası pánine degen qızıǵıwshılıǵı ul balalarǵa qaraǵanda pásirek ekenligin anılatadı. Usı kóz qarastan, qız balalardıń dene tárbiyası sabaǵınan zawıqlanıwınıń pás bolıwı berilgen basqa bahalarǵa salıstırmalı túrde óz tásirin tiygizedi dep boljaw múmkin. Berilgen bunday pás bahanıń sebepleri dene tárbiyası sabaqlarınıń mazmunı hám muǵallimniń jeke qasıyetlerinen biraz narazılıq bolıwı múmkin. Bul ózgezeginde, sabaqlardıń qızlar den sawlıǵına jaqsı tásir kórsetiwine guman oyatadı, sabaqlarǵa qatnasıwın hám dene tárbiyası muǵallimi bolıw istegin kemeytiredi.

Juwmaq. Solay etip, qızlar ul balalarǵa qaraǵanda, sabaqlarǵa kemirek qatnasadı, muǵallimniń jeke qasıyetlerin kóbirek sıǵa aladı hám dene tárbiyası sabaǵı olardıń den sawlıqları ushın onsha tásir etpeydi dep esaplaydı. Usı sebeplerge kóre qızlar dene tárbiyası sabaqlarınan kemirek zawıqlanadı hám bul kásipti ul balalardǵa qaraǵanda abroyı kem dep esaplaydı.

Sonday-aq, qızlar ushın dene tárbiyası sabaqlarına qatnasıwǵa jetelewshi motivi sabaqtan zawıq alıw bolıp tabıladı. Bul **xoxish**, ul balalarǵa qaraǵanda tolıq qanaatlandırılmaıdı. Buǵan sebep retinde sabaqtıń real mazmunınıń **xoxish** penen durıs kelmewi, muǵallimniń jeke qasıyetlerinen narazılıǵı, dene tárbiyası sabaǵınıń den sawlıqqa paydalı ekenligine isenimsizliktiń payda bolıwı h.t.b.

Usıǵan baylanıslı, qızlardıń mekteptegi dene tárbiyası sabaqlarına qızıǵıwshılıǵı boyınsha qosımsha izertlewler alıp barıw, olardıń ul balalarǵa qaraǵanda pás motivatsiyası sebeplerin anıqlaw hám qızlardıń **xoxish**-isteklerin iń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alǵan jaǵdayda dene tárbiyası sabaqları dástúrlerin moslastırıw zárúr.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. 2002-2026 yıllarǵa mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. Toshkent, 2022 yil 28 yanvar, PF-60-son.
2. Отношение старших школьников к физической культуре в средней школе / А.Н. Корольков, М.Д. Рипа, О.В. Лангуева и др. // Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием «Актуальные проблемы адаптивной физической культуры и спорта», СибГУФК, г. Омск, 21 февраля 2018. – Омск, 2018. – С. 85-89.
3. Корольков А.Н. Школьное физическое воспитание: межпредметный аспект // Глава в книге: Инновационные технологии российского и зарубежного образования. – Ульяновск: Зебра, 2018. –С. 33-57.
4. Лангуева О.В., Жук Д.В., Корольков А.Н. Структура интереса старших школьников к предмету физическая культура // VII Международная научно-практическая интернет – конференция «Проблемы развития физической культуры и спорта в новом тысячелетии», РГППУ, г. Екатеринбург, 28 февраля 2018. – Екатеринбург, 2018. – С. 343-348.
5. Turdimuratov, J. A. Jas óspirim balalardı sportqa tańlawda olardıń jaramlılıǵın anıqlaw dáwirleri. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Xabarshısı», 22(1), 49-53.

Мақтаб ёшидаги (16-18 ёш) ўғил ва қиз болаларнинг жисмоний тарбия дарсларига муносабатларини ўрганиш

Резюме. Мақолада ўғил ва қизларнинг мақтабдаги жисмоний тарбия фанига муносабати, катта мақтаб ўқувчиларининг фанга қизиқиши таркиби, жисмоний тарбия ўқитувчисининг обрўси ва мақтаб жисмоний тарбиясининг фанлараро жиҳатлари хақида сўз этилган.

Калит сўзлар: жисмоний маданият, физиологик еhtiёж, ҳаракат фаоллиги, спорт фигураси, жисмоний сифатлар.

Изучение отношений юношей и девочек школьного возраста (16-18 лет) к уроку физического воспитания.

Резюме. В статье рассмотрено отношение юношей и девушек к предмету физической культуре в школе. Рассмотрена структура интереса старших школьников к предмету, престиж педагога физической культуры и межпредметные аспекты школьного физического воспитания.

Ключевые слова: физическая культура, физиологическая потребность, двигательная активность, атлетическая фигура, физическая качества.

The study of the relationship of boys and girls of school age (16-18 years old) to a physical education lesson.

Summary. The article examines the attitude of boys and girls to the subject of physical education at school. The structure of interest of senior schoolchildren in the subject, the prestige of a physical education teacher and interdisciplinary aspects of school physical education are considered.

Key words: physical culture, physiological need, physical activity, athletic figure, physical qualities.

SPORT MEKTEPLERDE JAS GANDBOLSHILARDIN OQIW-SHINIGIW PROCESIN JETILISTIRIW METODIKASI

Kuralbaev A.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Respublikamızda barlıq sport túrleriniń rawajlanıwı ushın keń múmkinshilik hám sharayatlar jaratılıp, ósip kiyatırǵan jas áwlattı fizikalıq salamat hám aqlıy jetik etip tárbiyalaw mámleket siyasatı dárejesine kóterilgen. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikasında dene tárbiya hám sporttı 2025 jılǵa shekem rawajlandırıw Konceptiyasında «Bilimlendiriw mákemelerinde dene tárbiyasınıń innovaciyalıq usılların jetilistiriw hám qóllaw arqalı balalar hám óspirimlerdi dene tárbiyası hám de ǵalabalıq sport penen úzliksiz shuǵıllanıwǵa qosıw hám de aldınǵı xalıq aralıq tájiriýbeni esapqa alǵan halda sportshılar tayarlaw metodologiyasın jetilistiriw, sport túrleri boyınsha saylandı komandalar quramın sapalı toltrıw ushın sport rezervin qalıplestiriw hám joqarı tájiriýbeli sportshılardı tayarlaw procesine innovaciyalıq joybarlardı engiziw» zárurlıǵı belgilep berilgen[1]. Tarawdın rawajlanıwına xızmet etiwshi bul hújjet degi belgilep berilgen wazıypalardı orınlawda jas sportshılardıń oqıw - shınıǵıw proceslerin jetilistiriw metodikasın islep shıǵıwdı talap etedi.

Bárshemizge málim, hár bir sport túriniń rawajlanıwında áwele bul sport túri menen shuǵıllanatuǵın jas sportshılardıń ornı hám áhmiyeti joqarı bolıp tabıladı. Yaǵnıy, bunda jas sportshılardıń tańlaǵan sport baǵdarı boyınsha sheberligin baslanǵısh tayarlıq basqıshınan baslap rawajlandırıw barıw kerek. Bul proceste sport mektepleri tiykargı wazıypanı orınlawshı esaplanadı. Bunda “Balalar hám óspirimler mektepleriniń sport tarmaqları hám sport kompleksi klubları qasında, abonementli toparlar bar ekenligi turar jay boyınsha unaǵan sport túrleri menen shuǵıllanıw múmkinshiligini támiyinleydi” [2]. Sport mektebi tayarlaw baslanǵısh hám oqıw - shınıǵıw toparlarınan ibarat bolıp, bul mekteplerdegi sport jumıslarınıń joqarı kórsetkishleri hám zárúr shártlerdiń bar ekenligi jetilisken sport toparların júzege keltiriwi menen joqarı áhmiyetke iye esaplanadı.

Házirde sport mektepleriniń tiykargı wazıypaları tómendegilerden ibarat: balalar hám óspirimlerdi salamat, hár tárepleme fizikalıq jaqtan kúshli etip tárbiyalaw; ózin-ózi bahalaw, jeke gigiena hám birinshi járdem kórsetiw haqqında hám de teoriyalıq bilim alıwın támiyinlew; tárbiya procesinde qábiletli balalardı tańlaw hám keleshekte olardı arnawlı sport mektep-internatlarına tartıw hám baǵdarlaw; mektep oqıwshıları arasında dene tárbiya salasındaǵı jámiyetshilik jumısların shólkemlestiriw, balalardı sportqa tartıw sistemalı tiykarda alıp barılıwın támiyinlew hám ulıwma bilim beriw mekteplerinde ǵalabalıq sporttı rawajlandırıwǵa ámeliy járdem kórsetiw.

Dúnya tájiriýbesinde de balalar - óspirimler sport mektep sportshılardı tayarlawdın zárurlı buwını bolıp esaplanadı. “Házirgi kúnde sport mektepleri (Olimpiada rezervleri qanıgelestirilgen balalar hám óspirimler mektepleri), jaslar sport mektepleri (balalar hám óspirimler sport mektepleri) ushın kóp jıllıq oqıw -tárbiya procesin ámelge asıradı”[3]. Jámiyetimizde salamat turmıs tárizin qalıplestiriw, xalıqtın, ásirese jas áwlatın dene tárbiyası hám ǵalabalıq sport penen úzliksiz shuǵıllanıwı ushın zaman talaplarına uyqas shárt-sharayatlar jaratıw, sport jarısları arqalı jaslarda óz shıdamlılıǵı, kúshi hám múmkinshiliklerine bolǵan isenimdi bekkemlew, mártlik hám patriotlıq, ana Watánǵa sadıqlıq sezimlerin qalıplestiriw, sonıń menen birge, jaslar arasınan intalı sportshılardı saralap alıw jumısların sistemalı shólkemlestiriw hám de dene tárbiyası hám ǵalabalıq sporttı jáne de rawajlandırıwǵa jóneltirilgen keń kólemli jumıslar ámelge asırılıp atır. Bul reformalarda áwele mámleketimizde ósip kiyatırǵan jas áwlattı tárbiyalaw, balalar hám óspirimlerdiń joqarı ruwxıy hám fizikalıq sapaların sáykes rawajlandırıw barıw tiykargı máselelerden biri bolıp tabıladı. Bunda balalar hám óspirimler sport mektepleri oqıwshılardıń fizikalıq barksamallıǵında úlken orın iyeleydi. Ásirese, gandbol sport túri oqıwshılardıǵa hárezet tájiriýbeleriniń kompleks túrde rawajlanıwında, tuwrı fizikalıq rawajlanıwda, den sawlıqtı bekkemlew hám de saqlawda unamalı tásir kórsetedi. Sport mekteplerin reformalaw jas áwlat tárbiyasın jáne de kúsheytiw, olardı jámiyetshilik, miynetsúyǵıshlık hám jámiyet aldındaǵı minnetin seziw ruwxında tárbiyalaw sıyaqlı oǵada zárurlı wazıypalar bolıp tabıladı.

Sport mektepleri jas gandbolshı oqıwshılarınıń baslanǵısh tayarlıq basqıshı olardıń jası, bilimi, kónlikpe hám tájiriýbeleri payda bolıwdıń, oyda sawlelendiriw hám de túsinikler payda bolıwınıń baslanǵısh dáwiri bolıp tabıladı. Tap mine sol dáwirde óspirimler hám qızlardı úzliksiz hámde izbe-iz tárbiyalaw ushın úlken múmkinshilikler payda boladı.

Yaǵnıy, baslanǵısh tayarlıq basqıshında jas sportshılardıń ulıwma fizikalıq miynet qábleti tiykarınan fizikalıq rawajlanıw dárejesi menen óz-ara baylanıslı.

Gandbol - háreket iskerliginiń ózgeriwshen usılları, jaǵdaylar hám háreket formalarınń turaqlı ózgeriwi sharayatında fizikalıq ózgesheliklerdiń quramalı kórinetuǵın bolıwın talap etetuǵın sport túrлерinen biri. Hár qanday sport oyınında komandalar óz niyetlerin jasırıp, qarsılastıń jobaların ashıwǵa háreket etip, qarsılastan ústinlikke intıladı. Sol sebepli gandbol komandaları oyın täreplerdiń qarama-qarsılıǵı kózqarasınan kórip shıǵıw kerek. Básekili gúrestitiń tiykarǵı maqseti utıw bolıp tabıladı. Bunı támiyinlew ushın komandaǵa bir neshe komponentler kerek boladı.

Birinshi tiykarǵı komponent komandalardıń pütün qarama-qarsılıǵı bolıp, ol jaǵdayda quramnıń barlıq strukturalıq bólimleri óz-ara baylanıslılıqta usınıs etiledi.

Ekinshi komponent - gúreske basshılıq etiw, oyın tendenciýaların úyreniw, komandanı tayarlaw procesiniń baǵdarın anıqlaw, qarsılas oyınıń xarakterin ornatiw hám jarıs dawamında komandanı basqarıw sheberligin óz ishine alǵan bellesiwlı gúres strategiyası.

Úshinshi komponent - bir ushırısw dawamında hújim hám qorǵanıw daǵı taktikalıq háreketler. Hár bir komanda oyınshısınıń jarıs iskerligi ayırıqsha jóneliske iye bolıp, oǵan kóre gandbolshılar roli menen ajralıp turadı. Bul dárwazamandı, oraylıq dárwazaman rolin orınlaytuǵın maydan oyınshılardıń, hújimde yarım orta salmaqlı, ekstremal hám sıziqlı, oraylıq, yarım orta salmaqlı, ekstremal hám aldınǵı qorǵawshılardı qorǵaytuǵın dárwazaman.

Tórtinshi komponent - oyın texnikası - texnika. Oyında gandbolshı joqarı tezlikte háreketleniwdi ustap alıw, uzatıw, dribbling islew hám toptı dárwazaǵa jollaw menen birlestiredi. Hújim háreketлерinen tısqarı, sportshılar toptı iyelew ushın málim háreket usılları hám hújimshilerge qarsı turıw usılların qollaǵan halda óz dárwazaların qorǵawları kerek.

Besinshi komponent - fizikalıq sapalar: kúsh, tezlik, shıdamlılıq, iyiliwshenlik hám shaqqanlıq; intellektual páziyetler hám jeke ózgeshelikler; morfologiyalıq ózgeshelikler. Jarıs iskerligin ámelge asırıw ushın gandbolshıǵa texnikalıq hám taktikalıq háreketler isenimliligin támiyinleytuǵın málim dárejedeǵi fizikalıq múmkinshilikler kerek. Sonday-aq, kerekli sapalar hám jeke ózgesheliklersiz gandbolda tabısqa erisiw múmkin emes. Nátiyjede, óziniń morfologiyalıq hám funksional qásiyetlerine kóre bul sport túri talaplarına juwap beretuǵın sportshılardıńa gandbol sheberligi shıńına kóteriliwi múmkin. Baslanǵısh tayarlıq basqıshında trenerler jas sportshılardı gandbolǵa tayarlaydı, olar bir neshe jıldan keyin professional komandalarda oynaydı. Sol sebepli, bul sport túri qanday rawajlanıwın hám jas sportshılardı “keleshek gandbol” talaplarına muwapıq tayarlawın aldınan biliw kerek. Gandbolda sportshılardı tayarlawdıń barlıq sport túrлерine tán ulıwma nızamlıqları hám principleri bar. Sol sebepli oqıw procesi áne sol táreplerge tiykarlanıwı kerek. Gandbol - bul komandalıq oyın, biraq kóp jıllıq tayarlıqtıń dáslepki basqıshında komandalıq wazıypalar ekinshi dárejeli. Jeke jetilissenlik birinshi orınǵa shıǵadı.

Sport mektepte oqıw - shınıǵıw procesleri túrlishe dúziliwi múmkin. Bunda komandalıq usıl hám sportshılar menen individual islew usılı jetekshi esaplanadı. Oqıw - shınıǵıwlarǵı brigada usılında shólkemlestiriwde trenerler gandbolshılar menen málim bir basqıshda jumıs alıp baradı, olardı málim dárejeli uqıppa jetkeredi, keyin bolsa basqa qánigelerge tapsıradı. Individual usılǵa bolsa trener oyınshılardı baslanǵısh basqıshdan baslap onı qoyıp jiberiwge shekem tayarlaydı. Bul procesde sport mektepleri sportshılardıń den sawlıǵın bekkemlew hám fizikalıq rawajlandırıwı támiyinlegen halda hár tárepleme rawajlanǵan joqarı tájiriybeli óspirim sportshılardı tayarlawdı ámelge asıradı[4].

Haqıyqattan da, sport mektep mektepden tısqarı shólkem bolıp, ol jaǵdayda joqarı tájiriybeli jas sportshılar tayarlaw, olardıń den sawlıǵın bekkemlew hám hár tárepleme fizikalıq rawajlandırıwı támiyinlew, shuǵıllanıwshılardan jámiyetshil – instrutorlar hám sport tóreshilerin tayarlaw jumısları da ámelge asırıldı[5].

Sport mektepleriniń gandbol boyınsha ámeldeǵi baǵdarlamaları mazmunın analiz etiw jas sportshılardı baslanǵısh tayarlıq basqıshınan baslap sporttı jetilistiriw basqıshına shekem bolǵan tayarlıq procesin tártipke salıwshı oqıw - shınıǵıw procesin úziksiz jetilistiriw barıw kerekligin kórsetedi[6]. Házirde jas gandbolshılardıń oqıw - shınıǵıw procesin jobalastırıw izbe-izligi haqqında ulıwma pikir hám jantasıw joq. Bunda tómendegi qarama-qarsılıqlar ushıraydı: shınıǵıw júklemleriniń kóbeyiwi hám jas gandbolshılardıń den sawlıǵın saqlawdı belgileytuǵın izertlewlerdiń kemligi; jas gandbolshılardıń sport sheberligin asırıwǵa qoyılatuǵın talaplardıń kusheyiwi hám shınıǵıwlarǵı baslanǵısh basqıshlarında básekege shıdamlı iskerliginiń oqıw hám oqıw procesi mazmunı menen baylanıslılıǵın esapqa alıw zárurliginiń joqarılıǵı; jas gandbolshılardıń sport sheberligin qalıplestiriw basqıshlarında tayarlawdıń nátiyjeli texnologiyalarına mıtájlik hám olardıń ilimiy tárepten jetkilikli dárejede rawajlanbaǵanlıǵı.

Sport mekteplerinde jas gandbolshılardı oqıw - shınıǵıw procesiniń nátiyjeliligi ushın dáslepki basqıshdanaq tómendegi wazıypalar sheshiw zárúr:

1. Sistemalı shınıǵıwlarǵa ulıwma bilim beriw mektepleriniń gandbol oynawdı qáleytuǵın hám pediattrdan jazba ruxsatnamaǵa iye bolǵan balalarınń maksimal sanın tartıw.

2. Sistemalı shınıǵıw islew shárti menen balaların gandbolǵa bolǵan unamlı munasábetin saqlaw.

3. Tárbiyalıq islerdi sistemalı alıp barıwda ulıwma bilim beriw mekteplerinde jas gandbolshılardıń oqıwın baqlaw.

4. Ata-analar hám mekteplerde dene tárbiyası oqıtıwshıları menen sheriklikli jolǵa qoyıw.

5. Ulıwma fizikalıq tayarlıqtı hám ásirese, koordinaciya, háreket tezligi hám tezlik-kúsh sıyaqlı zárúrli fizikalıq sapalardı rawajlandırıw ústinde islew.

6. Balalarǵa gandbol texnikası hám taktikası tiykarların úyretiw

7. Topar hám komandalıq háreketler tiykarların qalıplestiriwde balaların individuallıǵınan kelip shıǵıp jantasıw.

8. Balalarda trener – oqıtıwshılardı degen húrmetti qalıplestiriw.

Sport mekteplerde baslanǵısh tayarlıq basqıshında oqıw - shınıǵıw procesiniń shólkemlestiriliwi 1-kestede keltirilgen.

Oqiw dáwiri	Birinshi jil	Ekinshi jil	Ushinshi jil
Oqirshılardıń jası	8-9	9-10	10-11
Háptelik saatlar sanı	6	8	8
Háptelik sabaqlar sanı	3	4	4
Sabaqlar dawam etiw waqıtı, saat (min.)	2 saat (120 min)	2 saat (120 min)	2 saat (120 min)
Trenirovkanıń ulıwma muǵdarı, saat	312	416	416
Jıllıq shınıǵıwlardıń ulıwma sanı	156	208	208
Shınıǵıw jıyını	Dem alıw kúnleri jılına 2 ret 21 kún		
Topar aǵzaları sanı	16-22 oqırshı	16-20 oqırshı	16-18 oqırshı
Tayarlıqqa qoyılatuǵın talaplar	Tayarlıq kórsetkishleriniń unamalı dinamikası hám standartları.		

Joqarıdaǵı pikirlerimizden kelip shıǵıp aytıwımız múmkin, gandbol sport túrinıń baslanǵısh tayarlıq basqıshındaǵı oqıw - shınıǵıwları procesinde tómendegi tiykarǵı wazıypalar sheshiledi: 1) tańlangan sport túrinıń texnika hám taktikasın tereń úyretiw jáne onı jas sportshılar tárepinen ózlestirip alıwın támiyinlew; 2) fizikalıq qáiletlerdi rawajlandırıp, zárúr sapalar dárejesine jetkiziw; 3) sportshılar organizminıń funktsional múmkinshiliklerin kúsheytiw hám den sawlıǵın bekkemlew; 4) shınıǵıw hám jarıslar waqtında sportshı háreketleriniń joqarı dárejede jámleniwi hám jumsalıwın támiyinleytuǵın psixologiyalıq, etikalıq - shıdamlılıq sapalardı maqsetli túrde tárbiyalaw; 5) sportshı tayarlıǵınıń erisilgen dárejesin jetilistiriw jáne onı jarıs iskerliginde kórsetiwdi ámelge asırıw; 6) shınıǵıw hám jarıs iskerligin tabıslı alıp barıw ushın zárúr teoriyalıq bilimler hám de ámeliy tájiriybelerdı beriw.

Juwmaqlap aytqanda, Jas sportshılardı komandalıq sport túrlerine tayarlawdıń túrli tárepleri zamanagóy ilimiy-metodikalıq ádebiyatlarda keń kórsetilgenine qaramay gandbolshılardı uzaq múddetli sport shınıǵıwlarınń dúzilisi hám sistemasına tiyisli kóplegen zárúrli máseleler ele tolıq úyrenilmegen. Bunda ásirese, baslanǵısh tayarlıq basqıshında oqıw - shınıǵıw proceslerin racional shólkemlestiriw aktual áhmiyetke iye esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5924-сонли Фармони. Lex.uz
2. Саломов Р.С. Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти. Дарслик. Т. 2014. – 170 б
3. Ахапкин В.Н. Начальная спортивная подготовка школьников 10-12 лет с целью отбора и ориентации в виды спорта скоростно-силовой направленности тема. автореф. дис. ... канд. пед. наук М: 2013.- 22 с.
4. Керимов Ф.А. Спорт кураши назарияси ва усулияти. Дарслик. Т.2005.- 226 б.
5. Kuralbaev A.K. Sport hám háreketli oýnınlardı oqıtıw metodikası Gandbol. Sabaqlıq –Tashkent: «INNOVATSIYA-ZIYO». 2022
6. Kuralbaev A.K. Yosh gandbolchilarning o‘quv - mashg‘ulot jarayonini takomillashtirish. // Monografiya. T: Lesson Press «MCHJ» nashriyati», 2023 yil. – 12 b.

Sport maktablarda yosh gandbolchilarning o‘quv - mashg‘ulot jarayonini takomillashtirish uslubi

Rezyume: Dunyo gandbolining hozirgi holati jamoaviy raqobatning keskin kuchayishi bilan ajralib turadi. Ya‘ni, g‘alabaga erishish uchun gandbolchilarni tayyorlashning yanada mukammal vositalari va usullarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, yosh sportchilarni uzoq muddatli tayyorlashning uslubiy asoslari ta‘lim jarayonini takomillashtirish muammosi bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu vaziyat sport mashg‘ulotlarini rejalashtirish va tashkillashtirish usullari bo‘yicha amaliy tadqiqotlarni talab qilmoqda. Bu esa yosh gandbolchilarning o‘quv-mashg‘ulot jarayonlarini zamonaviy uslub va dasturlar asosida takomillashtirib borish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, sport, gandbol, yosh gandbolchilar, o‘quv-mashg‘ulot jarayoni, jamoaviy hamkorlik.

Методика совершенствования тренировочного процесса юных гандболистов в спортивной школе

Резюме: Современное состояние мирового гандбола характеризуется резким ростом командной конкуренции. То есть важно разработать более совершенные средства и методы подготовки гандболистов к победе. В частности, методологическая основа многолетней подготовки юных спортсменов тесно связана с проблемой совершенствования образовательного процесса. Эта ситуация требует практических исследований методов планирования и организации спортивной тренировки. Это создает необходимость совершенствования тренировочного процесса юных гандболистов на основе современных методик и программ.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, гандбол, юные гандболисты, учебный процесс, командная работа.

Methodology of improving the training process of young handball players at sports school

Summary: The current state of world handball is characterized by a sharp increase in team competition. That is, it is important to develop more sophisticated tools and methods of training handball players to win. In particular, the methodological basis of long-term training of young athletes is closely related to the problem of improving the educational process. This situation requires practical research on methods of planning and organizing sports training. This creates the need to improve the training process of young handball players on the basis of modern methods and programs.

Key words: physical education, sports, handball, young handball players, the educational process, teamwork.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNI ESTETIK TARBIYALASHNING DIDAKTIK TALABLARI

Djoldasov R. F.

Qoraqalpog‘ davlat universiteti

O‘zbekiston Respublikasida “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” talablari asosida ta‘lim-tarbiyani takomillashtirish masalasi muhim ahamiyat kasb etib, unda o‘quvchi-yoshlarning ma‘naviy, jismoniy hamda estetik madaniyatini shakllantirish uchun tashkiliy, psixologik-pedagogik shart-sharoitlarning metodik tizimini ishlab chiqish dolzarb muammolar sirasiga kiradi. Respublikamizning Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvarda “O‘zbekiston respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-

tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-son farmonida "Respublikada oxirgi yillarda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy reabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirish, shu bilan birga, jismoniy tarbiya va sport sohasida aholi sog'lig'ini mustahkamlashga ko'maklashadigan aniq dasturlarni amaliyotga joriy etish, yoshlarni sportga keng jalb qilish va ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish, sport turlari bo'yicha yuqori natijalarni ta'minlaydigan mahoratli sportchilar bilan milliy terma jamoalarni shakllantirish va trenerlar uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish zarurati mavjudligi hamda yoshlarni har tomonlama ma'naviy, aqliy, axloqiy, estetik tarbiyalash lozimligi ta'kidlanadi." [1], Shu ma'noda ta'lim tizimining umumiy o'rta ta'lim bosqichida o'quvchi-yoshlarni yuksak ma'naviyatli, estetik didli, axloqli va ma'rifatli, bir so'z bilan aytganda, barkamol shaxs sifatida tarbiyalashga alohida ahamiyat berilishi talab etilmoqda.

Estetika insoniyatning mehnati va o'z faoliyatidan boshlanadi. Bu esa uni o'rab turgan muhit va o'zini shakllantirishga yo'naltirilgan borliqqa bo'lgan estetik munosabati, uning o'zining faoliyatidan kelib chiqadi. Harakatlardagi estetikani anglash va uni xis qilish o'z faoliyatida harakatli o'yinlarni qo'llash vositasida ma'naviy kuch sifatida shaxsning estetik rivojlanishidagi asosni tashkil etadi. Bolaning faoliyati qiyin va mushkul tus olmay unga estetik zavq bag'ishlashi uchun, ma'naviy ko'tarinkilik ruhida uni amalga oshirish harakatlarni aniqligi va go'zalligi vaqtini tejatlashiga, o'quvchining ruhlantirishga hamda mazkur jaryonga diqqat-e'tiborini tortishga olib keladi.

Umumiy o'rta ta'lim o'quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida estetik tarbiyalash borasida dars jarayonini muvofaqqiyatli tashkil etish uchun ularni (o'quv jarayonini) rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda ta'lim tizimining umumiy o'rta ta'lim bosqichida o'quvchilarining yuksak ma'naviyatli, estetik didli, axloqli va ma'rifatli, bir so'z bilan aytganda, barkamol shaxs sifatida tarbiyalashga alohida ahamiyat berilishi talab etilmoqda. Bu jarayonda yosh avlodning jamiyat rivojiga mos bilim, ko'nikma va malakalar sohibi bo'lishi muhimligini ta'kidlaydi. Jumladan, ta'lim va tarbiya ishlarini jismoniy tarbiya darslarida olib boriladigan mavzular kesimida mavjud bo'lgan estetik asoslarini anglash ko'nikmasini shakllantirishga yo'naltirish alohida e'tiborni talab etadi. Shu jihatdan olib qaraganda umumiy o'rta ta'lim yo'nalishida tadqiq qilinishi lozim bo'lgan muhim masalalar tizimida o'quvchilarni zamonaviy usullar asosida o'quvchilarni estetik tarbiyalashda jismoniy tarbiya darslari jarayonida foydalanishning pedagogik tizimini ishlab chiqish, uni amaliyotga tatbiq etishning yangi uslubiy yondashuvlarini joriy etishning mazmuni va metodikasini ishlab chiqish muammosi utuvor tarzda qarilishi lozim.

Umumiy o'rta ta'lim jismoniy tarbiya bo'yicha DTS o'zining tuzilishi va mazmuniga ko'ra jismoniy tarbiyani o'qitish jarayonida o'quvchi shaxsi, uning jismoniy rivojlanishi, intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqadi. Ammo amaldagi dasturlar bo'yicha tuzilgan o'quv qo'llanmalarda taqdim qilinayotgan topshiriqlar har doim ham o'quvchilarni estetik tarbiyalashga mo'ljallanmagan. Shu maqsadda amaldagi dasturning tuzilishi, mazmuniga putur yetkazmagan holda unga o'quvchilar bilimi, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan asosiy talablarni hisobga olib, dars mazmuniga emotsional yuklama, o'zining estetik mazmuniga ega bo'lgan harakat qo'nikmalari, mashqlar, turli o'yinlar vosita sifatida o'quvchilarni estetik tarbiyalash ularning estetik ehtiyojlarini faollashtiruvchi materiallar kiritildi. Shuningdek, o'quvchilarni zarur bo'ladigan talablar, tavsiyalar, eslatmalar, jismoniy madaniyat nazariyasi nazariyasi va amaliyotiga estetika bilan bog'liq bo'lgan faoliyatning har xil turlari bo'yicha metodlar bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq o'yinlarga qiziqish muammosi asosiy maqsadni chetlab o'tmasligi kerak. O'quvchilarni o'yinlar orqali estetik tarbiyalash jismoniy tarbiya darslarining tuzilishi, mazmuniga singib ketishi, uning tarkibidan o'rin egallashi, ayni paytda o'ziga xos nufuziga ega bo'lishi, shu bilan birga estetik mazmundagi o'yinlar maroqli, emotsional jo'shqinliklarga ega bo'lishi lozim.

Turli o'yinlar garmoniyasi ichki ma'naviy go'zallikni yaratadi, bu esa ephillik, harakatlar aniqligi, bu harakatlarni amalga oshirayotganda o'ziga ishonch va albatta, ko'tarinki kayfiyat ritmda namoyon bo'ladi. U o'quvchilar tomonidan muhim estetik qadriyat sifatida qabul qilinadi va baholanadi [3].

Jismoniy mashqlar va o'yinlar orqali o'quvchilarni estetik tarbiyalash – maqsadga yo'naltirilgan jarayon hisoblanib, shaxsni borliqdagi go'zallikni to'liq qabul qilish va to'g'ri tushunish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. U estetik tasavvurlar, qarashlar, estetik ong va estetik did tizimini ishlab chiqilishini nazarda tutadi. Bir vaqtning o'zida bu jarayon o'quvchilarda hayotiy jarayonda barcha sohalar orqali go'zallik elementlarini kiritib olish qobiliyati va intilishlarini tarbiyalaydi. Estetik tarbiya inson tomonidan faqatgina birgina san'at sohasi orqali namoyon bo'lishi bilangina chegaralanmaydi, u barcha ijodiy yondashilgan faoliyatda mavjuddir. Jismoniy tarbiya darslari vositasida o'quvchilarni estetik tarbiyalash nafaqat mazmun, balki metodik jihatidan ham rang-barang hamda keng tarbiyaviy imkoniyatlarga ega.

Jismoniy mashqlar va o'yinlar jarayonida estetik tarbiya funksiyalari quyidagi metodlar orqali izohlanadi: jismoniy mashqlar va o'yinlarning emotsional izohini ko'rsatib tushuntirish; harakatlarning texnik maromiga yetkazdirib va emotsional tarzda izohlash, bu go'zallikka ta'sirlanish hissini keltirib chiqarish; harakatlarda va faoliyatlarda rohatlanish hissini namoyon etish; jismoniy mashqlar va o'yinlar bilan shug'ullanish jarayonida harakat faoliyatida go'zallikni ijobiy namoyon bo'lishiga amaliy o'rgatish.

Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashni amalga oshirishni maqsad qilib qo'yilgan darsga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi: jismoniy tarbiya jarayonida turli mashqlar va o'yinlarning vazifalari, o'quv materiallari mazmuni bilan o'quvchilarning bilish faoliyatlari hamda mashg'ulotlarni tashkil etishning metodlari va usullarining o'zaro uyg'unligi; jismoniy mashq yoki o'yindagi vazifalarni aniq qo'yish hamda ularning asosiy harakatlariga va estetikasiga alohida e'tibor berish; jismoniy tarbiya mashg'ulotida o'quvchilarning estetik sifatlarini shakllantirishni faollashtirish; didaktik imkoniyatlardan unumli foydalanish; darsning mazmuni va metodlarining

qulaylik holatda tuzish; materiallarni o'zlashtirishda jarayonning optimal darajasini ta'minlash (sinflar bo'yicha); o'quvchilarning yosh va jinsiy xususiyatlarini hisobga olish; o'quvchilarga individual va tabaqalashtirilgan yondashuv; dars materiallarining moddiy mavjudligi [2]. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida o'quvchilarini estetik tarbiyalashda beriladigan topshiriqlar ham muayyan talablar asosida amalga oshiriladi. O'quv mashg'ulotlarining o'tkazish jarayonida quyiladigan vazifa va topshiriqlarning talablari: jismoniy mashqlar va o'yinlarning xilma-xilligi; o'yinlar vositasida o'quvchilarda estetik xis va didni tarbiyalash; o'rtoqlari xatti-harakatida va o'zining o'rab turgan muhitdagi go'zallikni topa olish qobiliyatini tarbiyalash; o'quvchilar tomonidan egallangan turli o'yinlardagi estetik tarbiya hamda muayyan ko'nikma va malakalarini o'zlashtirishni amalga oshirishdan iborat bo'lmaslik lozim;

Vazifalarni bajarishga bo'lgan umumiy talablar: istak, qiziqish, emotsional ko'tarinkilik; bajaradigan maqsadi harakatlarini aniq anglash; vazifani bajarish jarayoniga to'liq jalb etilishi; natija nafaqat o'zi uchun, balki o'zgalar uchun ham kerakligi; o'z-o'zini baholash. Og'zaki bilan ko'rgazmali, so'z, ko'rgazmalilik, harakatning o'zaro mustahkam aloqasi amaliy tadqiqotning xususiyatlaridan iborat bo'ladi.

Dasturda jismoniy mashqlar va o'yinlarning turlari taklif etilar ekan, ularning tarixiy-nazariy hamda estetik xususiyatlarini anglashga yo'naltirish va bu bilimlar jismoniy tarbiya darslarida hizmat qilishi uchun muayyan darajada diqqat markazida bo'lishi nazarda tutiladi hamda dastur materiallarini o'zlashtirishda quyidagi umumiy talablar qo'yiladi: o'quvchilarga o'rgatilayotgan harakat ko'nikmalari va o'yinlar to'g'risida umumiy ma'lumotlar berish; asosiy harakatlar va mashqlar, ularning mazmuni hamda bajarishdagi estetik jihatlarni ta'riflab berish; jismoniy tarbiya darslarida harakat ko'nikmalari va o'yinlar dars jarayonida qo'llanilishidan maqsad, u o'quvchilarga nimalar berishi haqida hikoya qilish; harakat ko'nikmalari va o'yinlardagi nafosatni o'quvchilar ongida shakllantirish.

Shu nuqtai nazardan yuqorida sharhlab o'tilgan didaktik talablarni nechog'lik amalda samarali qo'llanishi aynan jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashda o'ziga xos ahamiyat kasb etib, uning bevosita mazmuni bilan bog'liq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Respublikamizning Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvarda "O'zbekiston respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5924-son farmoni
2. Махмудов Б.А. Формирование навыков восприятия эстетических основ национальных подвижных игр у учащихся начальных классов. *молодой ученый* журнал. Казань-2012 г. 468-471 с.
3. Хожимирзаев.А., Хайтбоев.М. Баркамол авлодни тарбиялашда миллий ўйинлардан фойдаланиш (Услубий қўлланма). – Наманган: НамДУ, 2006. – 31 б.

Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashning didaktik talablari

Rezyume. Mazkur maqolada o'quvchilarni jismoniy tarbiya darslarida estetik tarbiyalashning didaktik talablari borasida fikrlar keltirilgan bo'lib, didaktik talablarni amalda samarali qo'llanilishi orqali o'quvchilarni estetik tarbiyalash yuzasidan takliflar berilgan.

Tayanch so'zlar: ta'lim, jismoniy tarbiya, o'quvchi, jarayon, estetika, tarbiya, didaktika, dars.

Дидактические требования эстетического воспитания обучающихся на уроках физического воспитания

Резюме. В данной статье приводятся мнения о дидактических требованиях эстетического воспитания учащихся на уроках физической культуры, а также вносятся предложения по эстетическому воспитанию учащихся посредством эффективного применения дидактических требований.

Ключевые слова: образование, физическое воспитание, ученик, процесс, эстетика, воспитание, дидактика, урок.

Didactic requirements of aesthetic education of students in physical education lessons

Resume. In this article, opinions are given about the didactic requirements of aesthetic education of students in physical education classes, and suggestions are made regarding the aesthetic education of students through the effective application of didactic requirements.

Key words: education, physical education, student, process, aesthetics, education, didactics, lesson.

БАСЛАНҒЫШ ТАЯРЛЫҚ ДӘҒИРИНДЕ ЖАС ГАНДБОЛШЫЛАРДЫҢ ХӘРЕКЕТ КӨНЛИКПЕ ХӘМ ТӘЖРИБЕЛЕРИН ҚӘЛИПЛЕСТИРІҮ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Турумбетов У. Ю.

ТАТУНФ

Хүрметли Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың хәр бир шығып сөйлеген сөзлеринде жасларымызды саламат хәм де бәркәмал етип тәрбиялау, буған байланыслы шараятлар жаратыу мәселесине айрықша итибар қаратылып келинбекте. Себеби, ертеңги күнги келешек қандай болыуы, бүгінги өсип киятырған перзентлеримиз тәрбиясына байланыслы.

Буның айқын мысалы, Өзбекстан Республикасының 2015 жыл 4-сентябрде тастыйықланған жаңа редакциядағы "Дене тәрбия хәм спорт ҳаққында" ғы ЎРҚ-394-сан Нызамы[1]. Түрли дәрежедеги спортшыларды таярлау системасын жетилистириу ҳәзирги ўақытта актуал мәселе болып қалмақта.

Республикамызда барлық спорт түрлериниң раўажланыуы ушын кең мүмкиншилик хәм шараятлар жаратылып, өсип киятырған жас аўлатты физикалық саламат хәм ақлый жетик етип тәрбиялау мәмлекет сиясаты дәрежесине көтерілген. Атап айтқанда, Өзбекстан Республикасында дене тәрбия хәм спортты 2025-жылға шекем раўажландырыу Концепциясында «Билимлендириу мәкемелеринде дене тәрбиясының инновациялық усулларын жетилистириу хәм көллау арқалы балалар хәм өспиримлерди дене тәрбия хәм де ғалабалық спорт пенен үзликсиз шуғылланыуға қосыу хәм де алдыңғы халық аралық тәжірибени есапқа алған ҳалда спортшылар таярлау методологиясын жетилистириу, спорт түрлери бойынша сайланды командалар

курамын сапалы толтырыу ушын спорт резервин қәлиплестириу хәм жоқары тәжірийбели спортшыларды таярлау процесине инновациялық жойбарларды енгизиу” зәрүрлиги белгилеп берилген[2].

Дүнья тәжірийбесинде де балалар - өспиримлер спорт мектеби спортшыларды таярлаудың зәрүрли бууыны болып есапланады. “Хәзирги күнде спорт мектеплери (Олимпиада резервлери қәнигелестирилген балалар хәм өспиримлер мектеплери), жаслар спорт мектеплери (спорт мектеплери) ушын көп жыллық оқыу - тәрбия процесин әмелге асыради”[3]. Бул спорт мәкемелеринде дене тәрбия, спорт саламатландыруу жумысларын рауажландыруу, шұғыллыныушы оқыушылардың спорт түрлерине қызығыушылығын асыруу, билими, көнликпе хәм тәжірийбелерин бекемлеу дәуир талабына айланып бармақта.

Илимий изертлеу хәм әмелий тәжірийбе жумыслары нәтийжелеринде көрсетилиуінше хәр бир жаста күшли, орташа хәм күшсиз оқыушылар бар болып табылады хәм сол материалларды өзлестириуде сезилерли парық болыуын (Махкамжонов К. М., Туленова Х. Б., Хожжаев П., Усмонходжаев Т.С. хәм басқалар) көрсеткен. Дене тәрбиясы хәм спортта хәрәкет көнликпелериниң қәлиплесиуи ушын ең қолай жолларды ызлеп табыу хәмме ўақыт машқала болып келген (Н. Г. Озолин, Л. П. Матвеев хәм басқалар).

Гандболшының тезлиги көп тәрәптен оның нерв системалары хәрәкетшенлигине, шараятларға, қарсылас хәрәкетлериндеги көримсиз өзгерислерди сезиуге болған сезиушенлик оған қайсы дәрежеде рауажланғанлығына, беллесиуде хәр сапары жүзеге келген жағдайды тез қабыллау хәм тууры бақалай алыу тәжірийбесине, тактикалық хәрәкетлерди ўақтында хәм анық орынлауға байланыслы[4].

Хәрәкет хәм билимлер дүзилиси тууры исленген педагогикалық процесстин физикалық рауажланыуының көрсеткишлери асыуы менен де гүзетилиуи керек. Дене тәрбиясы хәм спорттың нәтийжелилигин асыруу хәм физикалық шынығыу техникасын өзлестириудің тийкаргы кемшиликлеринен бири, оқыушыларға стандартқа сай түрде шынығыулардың шөлкемлестирилмегенинде болып табылады. Хәрәкет көнликпелери рауажланыуы низамлықларының оқыту процесин шөлкемлестириу ушын әхмийетилиги: көнликпениң өз-ара байланысы хәм оқытудың ізбе-излиги менен; хәрәкет көнликпелери пайда болыуы хәм қолланыу процессинде көп ўақыт бир-бирине тәсир көрсетиуи менен. Алдын пайда болған көнликпелер көшиу деп аталыушы механизм бойынша жаңа көнликпениң пайда болыуын ямаса көриниуін аңсатластырады ямаса қыйынластырыуы мүмкин. Көшиу көбинесе жаңа көнликпе хәм тәжірийбелердиң пайда болыуына жәрдем береді. Киши топты ытқытуу, граната ытқытууды, велосипедте жүриу көнликпеси мотоциклда жүриуді үйрениуе жәрдем береді, суўға секириуши акробатикалық шынығыулардан алған тәжірийбе хәм көнликпелерди көшириуден пайдаланады, гимнастикашылар жаңа элементлерди, егер олар алдын өзлестирилгенлигиниң тийкаргы дүзилиси звеноси бойынша бир-бирине ұқсаған болса, аңсат хәм тез үйренип алады хәм т.б. Көнликпелердиң бундай өз-ара байланысы унамлы нәтийже береді ямаса - унамлы көшириу береді.

Изертлеуимиз процессинде тезлик сапасына тийкарланып төмендегише нәтийже көрсеткишлери хаққында айтыуымыз орынлы болып табылады. **Гандболшы тезлиги** - бул оның мүмкиншилиги болғанша қысқа ўақыт ишинде айырым хәрәкетлер хәм усыларды орынлау қәбилети болып табылады. Тезлик сапасын жақсы рауажландырмастан гандболда жоқары нәтийжелерге ерисип болмайды. Өз қарсыласынан хәтте секундтың жүзден бир бөлегине тезирек хәрәкет ететуғын гандболшы оның алдында әхмийетли үстинликке ийе болады.

Кесте 1. 60 метрге жууырыу

Жас	Топарлар	Тест	$\bar{x} \pm m$	$\bar{X} \pm m$	t	P
10	Тәжірийбе Қадағалау	60.м	10.02±0.64	9.75±0.75	1.44	>0.05
		жууырыу	10.08±0.07	10.04±0.67	2.75	<0.05
11	Тәжірийбе Қадағалау	60.м	9.06±0.11	9.03±0.06	1.15	>0.01
		жууырыу	10.05±0.66	10.03±0.83	2.89	<0.05
12	Тәжірийбе Қадағалау	60.м	9.05±0.38	9.03±0.78	3.88	<0.01
		жууырыу	10.02±0.07	10.00±0.68	4.52	<0.01

Спортшылардың тезлигин анықлау мақсетинде 60 метрге жууырыу тести қолланылады. Алынған нәтийжелер анализи гандболшылардың тезлик сапасының орташа көрсеткиши тәжірийбе топарында 10.01 секундқа тең болса, қадағалау топарындағы көрсеткиш 22 % пайызды көрсетди.

Дене тәрбия хәм спортты және де рауажландырууда әлбетте тәжірийбели қәнигелер таярлау процесин жетилистириу зәрүр есапланады. Бунда биринши нәубетте жас спортшылардың басланғыш таярлық басқышынан баслап оқыу -шынығыу процесин жетилистириу методикасын ислеп шығыу зәрүрли болып табылады. Әлбетте буны спорт мектеплеринде әмелге асыруу натийжелилиги тәрәпинен жоқары турады.

Спорт мектеп басланғыш таярлық басқышы жас гандболшыларының оқыу -шынығыу процесин жетилистириуде әйне жоқарыдағы жағдайлардан келип шығады. Бунда спорт мектеплери тренерлериниң оқыу-шынығыу процеслерин жетилистириу шөлкемлестириу бойынша пикирлерин үйрениу зәрүрли әхмийетке ийе болады. Сол мақсетте Нөкис қаласындағы 1-3-санлы спорт мектеплериниң гандбол бойынша тренерлери арасында анкета сораўнамасы өткерилди. Сораўнамада 20 тренер қатнасты. Бул анкета сораўнамасында “Жас гандболшылардың оқыу - шынығыу процеслерин “Мини-гандбол” арқалы шөлкемлестириу натийжелилиги” темасында болып, төмендеги сораўлар менен мүрәжат етилди:

1) Тренерлик искерлигиниң жас гандболшылар менен ислеу сизге қолайлыма?

А) аўа, жүдә қолай (13 - 65 %)

Б) онша емес. Себеби, жас гандболшылар ойыншыл (3 -15%)

В) қолай, бирақ жас гандболшылар қағыйдаларды тез умытады (4 - 20%)

2) Тренерлик искерлигиниң жас гандболшыларды қанлай басқарасыз?

- А) қатты тәртип-қағыйдалар тийкарында (11 - 55 %)
 Б) еркин басқараман (4 - 20 %)
 В) шынығыў бағдарламасында белгиленген қағыйдалар менен (5 - 25 %)
 3) Жас гандболшылардың әмелдеги шынығыў бағдарламасын қайта көрип шығыў керекпе?
 А) аўа (16 - 80 %)
 Б) яқ (2 - 10%)
 В) маған паркы жоқ (2 - 10%)
 4) Жас гандболшылардың шынығыў процеслерин қандай шөлкемлестиресиз?
 А) дәстүрий бағдарлама тийкарында шөлкемлестиремен (14 - 70%)
 Б) физикалық таярлық дәрежесинен келип шығып шөлкемлестиремен (4- 20%)
 В) дәстүрий емес усыллар тийкарында шөлкемлестиремен (2 - 10 %)
 5) Жас гандболшылардың шынығыў процеслеринде әмелдеги бағдарламалар заманагөй талаптар тийкарында дүзилгенба?
 А) аўа (2 - 10%)
 Б) яқ (15 - 75%)
 В) жуўап бериўге қыйналаман (3 - 15%)
 6) Басланғыш таярлық басқышында жас гандболшылардың оқыў -шынығыў процеслериндеги ең зәрүрли өзгешелик қайсы?
 А) ҳәрекет көнликпелериниң раўажланыўы (6 - 30%)
 Б) жас гандболшылардың кейинги басқышларға таярланыўы (2 - 10%)
 В) шынығыўлардың дәстүрий емес шөлкемлестирилгенлиги (12 - 60%)
 7) Жас гандболшылардың оқыў - шынығыў процесин “Мини-гандбол” тийкарында шөлкемлестириў пайдалыма?
 А) аўа, жүдә пайдалы (17 - 85%)
 Б) билмедим, ойлап көриў керек (2 - 10%)
 В) жуўап бериўге қыйналаман (1 - 5%)
 8) Жас гандболшылардың оқыў - шынығыў процесинде “Мини-гандбол” шынығыўынан пайдаланыўда шет ел тәжирийбесин билесизбе?
 А) аўа (3 - 15%)
 Б) жоқ (16 - 80 %)
 В) жуўап бериўге қыйналаман (1 - 5%)
 9) Спорт меткеп басланғыш таярлық басқышында жас гандболшылардың оқыў - шынығыў процесин “Мини-гандбол” шынығыўы тийкарында жобаластырыў нәтийжели деп ойлайсызба?
 А) аўа (18 - 90%)
 Б) яқ (1 - 5%)
 В) жуўап бериўге қыйналаман (1 - 5%)
 10) “Мини-гандбол” шынығыўынан пайдаланып оқыў -шынығыў процесин шөлкемлестириў жас гандболшылар ушын қандай пайдалы?
 А) шынығыў қызықлы болады ҳәм ҳәрекет көнликпелери тез раўажланады (17 - 85%)
 Б) дәстүрий бағдарламадан ажралып турады (2 - 10%)
 В) жуўап бериўге қыйналаман (1 - 5%).

Жоқарыда билдирилген жуўаплар ҳәм пикир-усыныслардан келип шығып айтиўимыз мүмкин, Спорт мектеп басланғыш таярлық басқышы жас гандболшылардың оқыў - шынығыў процеслерин қатаң белгиленген бағдарламалар тийкарындағы тәртип-қағыйдалар менен емес, керисинше ҳәр бир тренер жас гандболшылардың әўеле жасы ҳәм де психологиялық өзгешеликлеринен келип шығып оқыў - шынығыў процеслерин шөлкемлестирилиўи зәрүрли екен. Бунда тийкарланып ойын искерлигине тийкарланған ҳәм де жас гандболшылардың ҳәрекетлениў көнликпелерин раўажландырыўға қаратылған “Мини-гандбол” шынығыў модулын ислеи шығыў мәселениң әмелий шешими бола алады.

Басланғыш таярлық басқышындағы гандбол оқыў - шынығыўлары процесинде төмендеги тийкаргы ўазыйпалар шешиледи: 1) таңланған спорт түриниң техника ҳәм тактикасын терең ўиретиў және оны жас спортшылар тәрәпинен өзлиестирип алыўын тәмийинлеў; 2) физикалық қәбилетлерди раўажландырып, зәрүр сапалар дәрежесине жеткизиў; 3) Шынығыў процесинде спортшыларды қысқа аралыққа жуўырыў аркалы тезлик сапасын мудамы раўажландырып барыў. 4) Шынығыў процесин “Мини-гандбол” шынығыў модули тийкарында алып барыў, бунда тезлик сапасын раўажландырыўға қаратылған ҳәрекетли ойындар менен алып барыў усыныс етиледи.

Жуўмақлап айтқанда, Жас спортшыларды командалық спорт түрлерине таярлаўдың түрли тәрәплери заманагөй илимий-методикалық әдебиятларда кең көрсетилгенине қарамай гандболшыларды узақ мүддетли спорт шынығыўларының дүзилиси ҳәм системасына тийисли көплеген зәрүрли мәселелер еле толық ўиренилмеген. Бунда әсиресе, басланғыш таярлық басқышында оқыў - шынығыў процеслерин рационал шөлкемлестириў актуал әҳмийетке ийе есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 04.09.2015 йилдаги ЎРҚ-394-сон
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг, 24.01.2020 йилдаги ПФ-5924-сон Фармони.

3. Ахапкин В.Н. Начальная спортивная подготовка школьников 10-12 лет с целью отбора и ориентации в виды спорта скоростно-силовой направленности тема. автореф. дис. ... канд. пед. наук М: 2013.- 22 с.
4. Павлов III, Акрамов Ж, Абдурахманов Ф; «Гандбол» Т. 2005.
5. Kuralbaev A.K. Sport hám háreketli oýnlarǵı oqıtıw metodıkası Gandbol. Sabaqlıq –Tashkent: «INNOVATSIYA-ZIYO». 2022
6. Kuralbaev A.K. Yosh gandbolchilarning o'quv - mashg'ulot jarayonini takomillashtirish. // Monografiya. T: Lesson Press «MCHJ» naşriyati», 2023 yil.

Бошланғич тайёргарлик даврида ёш гандболчиларнинг ҳаракат кўникма ва малакаларини шакллантириши хусусиятлари

Резюме: Республикаимизда барча спорт турларининг ривожланиши учун кенг имконият ва шаройтлар яратилиб, ўсиб келаётган ёш авлодни жисмонан сағлом ва ақлан етук этиб тарбиялаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия, жамоавий ҳамкорлик, жисмоний сифатлар, тезлик, мини гандбол.

Особенности формирования двигательных навыков и умений юных гандболистов в период начальной подготовки.

Резюме. В нашей республике созданы широкие возможности и условия для развития всех видов спорта, а воспитание подрастающего поколения физически здоровым и умственно зрелыми поднято на уровень государственной политики.

Ключевые слова: физическое воспитание, командное взаимодействие, физические качества, быстрота, мини гандбол

Features of the formation of motor skills and abilities of young handball players during the initial training period

Turumbetov U.Yu – Nukus branch of Tashkent University of Information Technologies

Summary: In our republic, ample opportunities and conditions have been created for the development of all types of sports, and raising the younger generation to be physically healthy and mentally mature has been raised to the level of state policy.

Keywords: physical education, team interaction, physical qualities, speed, mini handball.

SPORT SHINIǴIWLARIN SIKLLERGE BÓLIWDE JAS BALALARDA KÚSH QÁBILETLERIN RAWAJLANDIRIWǴA SIRTQI FAKTORLARDIŇ TÁSIRI

Qayrov N.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Den sawlıqtıń jaǵdayı menen baylanıslı dene rawajlanıw jeke adamlar hám kollektivlerdiń sanitariyalıq-gigienalıq ólsheplerinde yeń áhmiyetli ólshep belgisi bolıp esaplanadı, sonday-aq ol kópshilik jaǵdayda sotsiallıq ortalıqtıń turmıs, miynet hám dene tárbiya usaǵan áhmiyetli faktorlardıń tásirin kórsetedi.

Sport tayarlıǵınıń sikllarǵa bóliniwde jas óspirim balalarda dene rawajlanıwında hám oǵan tásir tiygiziwshi hár qanday faktorlardı izertlewde watanımızdıń hám sirt ellerdiń kóplegen belgili ilimpazları bir neshe on jıllıqlar dawamında jemisli jumıslar islemekte. Adam organizmi barlıq waqıtta sirtqı jaǵdaydıń hár qanday tásirlerine (atmosferalıq jaǵdaylar hám klimat, jaqtı, dawıs, elektr jaǵdayları, radioaktiv nurlanıwlar, juqpalı keselliklerdi payda etiwshi mikroblar, awqatlanıw jaǵdayı, hárqanday sotsiallıq faktorlar, psixikalıq tásirler hám taǵı basqalar) duwshaker bolıp turadı.

Adamnıń normal jasawı hám rawajlanıwı ushın bul faktorlardıń bir qanshası kerek boladı. Ómir dawamında organizm sırttan tásir qılıwshi jaǵdaylarǵa beyimlesedi. Olar organizmniń normal reaksiyası ushın kerek bolıp turadı [1]. Organizmniń sirtqı jaǵdaylarǵa beyimlesiw mümkinshiligi keń. Organizm bir pütün bolıp óziniń sirtqı jaǵday menen baylanısın tártipke saladı. Organizmdegi fiziologiyalıq protsesslerdiń tártipke salınıwı júdá jetiliske bolıp, sirtqı jaǵday tásiriniń ózgerip turıwına beyimlesiw qabileti iye. Bul tártipke salıwdıń tiykari bolıp organizmdegi nerv hám endokrin sisteması esaplanadı [2]. I.P.Pavlov táliymatı boyınsha sirtqı jaǵdayǵa organizmniń mayda hám qıyın beyimlesiw protsesi, organizmniń sirtqı jaǵday menen qarım-qatnası shártli refleksler járdeminde boladı hám jaǵdayǵa baylanıslı hárqanday reflekslerdiń payda bolıwına, ayırımlarınıń joq bolıp ketiwine sebepti boladı.

Bas miydiń úlken yarım sharları qanshelli rawajlangan bolsa, shártli refleksler sonshelli tolıq hám jetiliske boladı. Demek, sirtqı jaǵdayǵa organizmniń beyimlesiw de tezirek boladı. Adamnıń psixikası shártli hám shártsiz refleksler tiykarında, yaǵnıy ózin qorshaǵan sirtqı jaǵday menen turaqlı hám waqıtsha baylanıslar tiykarında boladı.

Adamnıń joqarǵı nerv sisteması jónindegi I.P.Pavlov táliymatı organizmniń hám ol jasaǵan sirtqı jaǵdaydıń bir pütünligine, onıń sirtqı ortalıq penen bolǵan tıǵız qarım-qatnasına tiykarlanadı. Organizm sirtqı jaǵdaydan oǵada kóp hártúrli tásirlerdi ózine qabıl etedi, olardı qaytaradı, tártipke saladı hám sonıń menen ózin sirtqı jaǵdayǵa beyimlestiredi. Demek, organizmniń kesellik awhalına ótiwin, sirtqı jaǵdaydıń jaman tásir etiwine organizmniń awır reaksiyalar beriw protsesi dep biliwimiz kerekligi joqarıda ayılǵanlardan kórinip turıptı. Bul protsess qorǵanıwshi, beyimlesiwshi mexanizmlerdi mobilizatsiyalawdan baslanadı. Kesellik keltiriwshi faktor yamasa faktorlardıń qarım qatnastaǵı beyimlesiw mexanizmleriniń kompleksine ziyan beriwi, keselliktiń haqıyqiy mánisin kórsetedi. Bul waqıyanıń sońǵı jaǵın organizmniń kompensatsiya hám beyimlesiw reaksiyalarınıń qansha kóp hám jetiliske hámde qanshelli kesellik keltiriwshi faktorlardıń kúshliligini kórsetedi. Demek, kesellik keltiriwshi faktordıń tásiri nátiyjesinde rawajlanıp atırǵan kesellikti organizmniń kompensatrolıq reaksiyasınan ajratıw mümkin emes, óytkeni hár eki faktordıń qarım-qatnası sol kesellikke ılayıq ózgerislerge alıp keledi. Biyimlesiw protsesleriniń rawajlanıw jónindegi házirgi túsiniq, den sawlıq hám kesellik arasındǵı shegaranı joq etip jiberedi. Bul adam organizminiń ózgerip turıwshi sirtqı jaǵday sharyatlarına beyimlesiw kerek ekenliginen kelip shıǵadı. Biyimlesiw tolıqlıǵı bul den sawlıqtıń tolıqlıǵı bolıp tabıladı. Haywanlarǵa qaraǵanda adamlardıń beyimlesiw protsesi eń joqarǵı dárejege rawajlangan, óytkeni tábiyǵı rawajlangan beyimlesiw aktlerine sanalı türde shınıǵıwdı qosıp aldı.

Adamnıń sirtqı jaǵday menen qarım-qatnasın kózden ótkergende, onıń qorshaǵan tábiyattı ózgeritiw mümkinshiligin esapqa alıp qoymastan, ol sanalı türde aldın boljap óziniń jaratılısın (tábiyatın), óz organizmin, sirtqı ortalıqtıń tásirlerine óziniń kúsh-ǵayratın ózgeritiw qoya alatuǵınlıǵın esapqa alıw kerek. Bul jerde biologiya, fiziologiya

hám patologiyadaǵı baqlanǵan protsesslerdiń mánisi-beyimlesiw bolıp tabıladı. Bul tiykargı hám eń ulıwma biologiyalıq nızamlılıq. Adam ushın, onıń basqa barlıq haywanlardan ózgesheligi, ózi jasap turǵan jámiyettiń sotsial faktorları «sırtqı jaǵday» degen túsiniqke kiriwi kerek. Sotsial faktorlardıń tásiiri júdá hárqıylı.

Sport tayarlıǵınıń sikllarǵa bóliniwde jas óspirim balalarda denesiniń rawajlanıwında eń tiykargı tásir tiygiziwshi faktorlar sırtqı jaǵdaydıń organizmge hár túrli jollar menen tásir etiwı bolıp esaplanadı [3, 4]. Sonıń menen birge, organizmniń jeke awhalıńın da áhmiyeti bar. Uzun boylılıq yamasa kishi boylılıqtıń xalıqlar arasında kóbirek bolıwı, násil quwıwshılıq belgileriniń uzaq evolyusiyasınıń nátiyjesi bolıp esaplanadı. Hárqanday territoriyadaǵı hám millettegi xalıqlardı, ásirese balalar hám jas óspirimlerdi kóplegen ilimpazlardıń tekseriwı nátiyjesinde sırtqı jaǵday tómen bolsa rawajlanıwshı hám qalıplesiwshı orgnizmge jaman tásinin tiygizetuǵınlıǵı, al tuwdırılǵan qolaylı jaǵday jaqsı rawajlanıwǵa sebepti bolatuǵınlıǵı anıqlandı. Sonıń menen birlikte den-sawlıǵınıń awhalı jaqsılandı, hárqanday awırıwlar menen keselleniwshilik azaydı. Ulıwma biziń jaslarımızdıń, sonıń ishinde studentlerimizdiń denesi rawajlanıw belgileriniń úziksiz ósip barǵanlıǵın, ásirese keyingi dáwirde biziń elimizde bolǵan sotsial-ekonomikalıq ózgerislerdiń jas áwladlarımızdıń denesiniń rawajlanıwına jaqsı tásir jasaǵanın kórsetti. Barlıq puxaralar teńdey sotsiallıq huqıqlar hám mádeniy baylıqlarǵa iye, biraq tábiyat jaǵdayları hárqıylı, klimatınıń ózgesheligi elimizdiń hár túrli rayonlarında jasawshı balalardıń hátteki úlken jasaǵı adamlardıń da denesiniń rawajlanıwına óz tásinin tiygizdi.

Ózbekstan Respublikasınıń ayırım qala hám awıllarındaǵı balalar hám jas óspirimlerdiń denesiniń rawajlanıw kórsetkishlerin salıstırıp sırtqı jaǵdaydıń tásinin kóriwge boladı. Sońǵı jıllarda dúnya jüzlik ádebiyatta ótken ásirdiń sońǵı dáwirindegi maǵlıwmatlar menen salıstırǵanda hám jas óspirimlerdiń denesiniń rawajlanıw tezliginiń 2 jılǵa shaması artıwın (akseleratsiya) kórsetetuǵın maǵlıwmatlar bar. Balalar irilew bolıp tuwılmaqta, olardıń tisleri erte shıǵıp, almaspaqta, süyekleri erte qatıp, jas jumıs ózgeshelikleri erteden rawajlanıp, ósiw pátı kúsheymekte.

Ilimpazlardıń bul jaǵdaydı túsindiriw ushın islegen háreketleri kóplegen gipotezalarǵı dúziwge alıp keldi, olardıń ishinde eń tiykargısı bolıp, urbanizatsiya, migratsiya hám hár túrli jerlerdegi xalıqlardıń aralasıwı, Dene rawajlanıwǵa turmıs awhallarınıń jaqsılanıwınıń, awqatlanıwınıń, sonıń ishinde, awqatta tolıq bahalı beloklardıń kóbeyiwı hám meditsinalıq járdemniń jaqsılanıwı, xalıq arasında keselleniwshiliktiń kemeyiwı jaqsı tásinin tiygizedi degen gipotezası bolıp tabıladı. Sırtqı jaǵdaydıń hárqıylı faktorlarınń ishinde adam organizmine tásir tiygizetuǵın faktorlardıń biri-awqatlanıw faktori bolıp tabıladı. Ol jaqsı rawishte dene rawajlanıwdı, organizmniń miynet etiwge bolǵan qábiletin joqarılatıw, onıń sırtqı jaǵdaydıń tásir qılıwshı agentlerine beyimlesiw mümkinshiligin hám eń aqırında tek uzaq ómir súriwge sebepti bolıp ǵana qoymastan, al adamnıń aktiv jumıs islew qábiletin de anıqlaydı. Xalıq massasınıń awhalın hám jámiyetlik óndiristiń maqsetin tıp-tamırnan ózgeretti. Barlıq xalıqlardıń maqset hám talabı, sonday-aq awqat zatlarınń jeterli hám tolıq bahalı bolıwına talabı xalıqlardıń ekonomikalıq rawajlanıwınıń tiykargı sebeptisi boldı.

Xalıqlarınıń awqatlanıw dárejesi hám xarakterindegi bolǵan ózgerisler sotsial-gigienalıq jaqtan úlken áhmiyetke iye. Ol asqazan-ishek kesellikleriniń hám onnan óliwshiliktiń júdá azayıwına, ulıwma erekek adamlardıń hám balalardıń óliwshiliginiń ádewir kesirde qısqaıwına, balalar hám jas óspirimlerdiń dene rawajlanıw kórsetkishleriniń jaqsılanıwına ayırıqsha jaqsı tásir jasadı. Watanımızdıń hám sırt ellerdin ilimpazlarınń kóplegen izertlew jumısları turaq jay jaǵdayları hám adamnıń dene rawajlanıwı arasında tıǵız baylanıstıń bar ekenligin kórsetti.

Turaq jay jaǵdaylarınń tómen bolıwı dene rawajlanıw, ásirese balalardıń dene rawajlanıwına jaman tásinin tiygizedi. Turaq jay máselesi adamlardıń turmıs máselesiniń eń áhmiyetli bir bólimi bolıp tabıladı. Adamlardıń dene rawajlanıwı hám den-sawlıǵı onıń durıs sheshiliwine baylanıslı bolıp ǵana qalmastan, miynetkeshlerdiń hám olardıń semyalarınń dem alıwı, balalardıń tárbiyası, mádeniyatınıń ósiwı, doslar menen qarım-qatnası, semyanıń bos waqtı hám taǵı basqalar da oǵan baylanıslı bolıp esaplanadı. Tuberkulez, revmatizm, raxit hám basqa da bir qatar kesellikler, turaq jay kesellikleri dep atalǵan. Biraqta turaq jay jaǵdaylarınń dene rawajlanıwǵa hám den-sawlıqqa tásinin óz aldına úyreniw, basqa da sotsiallıq faktorlarǵa usap, mümkin emes, óytkeni turaq jay jaǵdayları jalǵız ózi tásir etpesten, basqa da turmıs jaǵdayları menen (miynet, awqatlanıw, dem alıw, sawatlılıǵı, meditsinalıq járdemniń jetkilikliligi hám basqalar) birlikte tásir etedi. Jer jüzindegi barlıq materiallıq hám ruwxıy baylıqlar adamnıń miyneti menen jaralǵan. Adam sırtqı tábiyatqa, miynet qurallarına tásir etip, ilim hám texnikanı rawajlandırıp, tábiyatnıń nızamlı ózgerislerin taǵı da tereńirek bilip aladı hám onıń üstinen onnan da kóbirek üstemlik qıladı.

Miynettiń sotsiallıq áhmiyeti mine usınday. Sonıń menen birge miynet úlken biologiyalıq áhmiyetke de iye, sebebi ol tek ómir ushın ǵana barlıq kerekli zatları payda etip qoymastan, al jumısshı kúshin paydalanadı, adamnıń dene hám ruwxıy kúshin belgili bir jaǵdayda rawajlandıradı hám arttıradı. Adamnıń ózi denesi yamasa aql miynetin islew protsessinde, olardıń arasında durıs baylanıstıń bolǵan jaǵdayında ózgeredi, jetilisedi. Organizmniń normal rawajlanıwında hám ómir súriwinde adamnıń shaması keletuǵın miynettiń áhmiyeti oǵada úlken. Buǵan kúndelikli ómir, fiziologiya hám ulıwma patologiyanıń kóplegen maǵlıwmatları misal bola aladı. Denesi miynet penen shuǵıllanıwshı adamlardıń hám sportshılardıń bulshıq etleriniń rawajlanıwı, olardıń boyınıń, salmaǵınıń hám taǵı basqa gormonikalıq rawajlanıwın kórsetiwdiń ózi-aq jetkilikli. Sonıń menen birge, denesi jaqtan háreketsizlik hám bir jerde otırıw menen ótiwshı ómir háreketsiz organdı kem-kemnen kletkalarınń kishiriwine, may basıwına alıp keletuǵınlıǵı hámmege ayqın. Miynet tábiyatnıń ishki zárurlıǵı bolıp sanaladı, dep kórsetti. Adamnıń miynetsiz jasawı, sotsiallıq jaqtan ǵana emes, al biologiyalıq jaqtan qaraǵanda da mümkin emes.

Dene háreketsizlik den-sawlıqqa zıyanlı, ol bulshıq etlerdiń atrofiyasına, ulıwma bosańlıqqa hám halsızlıkke, barlıq sistema hám organlardıń funksiyasınıń tómenlewine alıp keledi. Adamnıń dene rawajlanıwınıń jaqsı bolıwı, organizmniń bekkemlewshı, onıń ómirlik funksiyaların kúsheytiwshı, miynetsiz bolıwı mümkin emes.

Sonıń menen birge sanitariyalıq awhalı tómen hám miynetkeshlerdiń denesi hám ruwxıy mümkinshiliklerin esapqa almaǵan jaǵdayda islenetuǵın awır miynet massalıq kesellikke alıp keledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Щепеткина И.В. Эколого-правовое воспитание студентов в образовательном процессе ВУЗа: Афтореферат. дисс. ...канд. пед. наук. – Екатеринбург: 2012. – 30 с.
2. Ковалева О.И. Личностно ориентированное обучение студентов современных вузов как фактор сохранности здоровья: дис. ... канд. пед. наук – Ставрополь, 2004. –160 с.
3. Соловьев В.Н. Адаптация студентов к учебному процессу в высшей школе: автореф. дис. ... докт. пед. наук. – Ижевск: 2003. – 46 с.
4. Абзалилов Р.Я., Гайнуллин Р.А. Значение профессиональной адаптации будущих специалистов на начальном этапе обучения в вузе. Теория и практика физической культурой. Москва: 2015. №9. - 42 с.

Sport mashgʻulotlarini sikllarga bwlishta yosh bolalarda kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga tashqi omillarning ta'siri

Rezyume. Maqolada o'quvchi yoshlar kuch sifatiniing rivojlanish ko'rsatkichlari o'rganilgan. Jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish orqali yosh o'spirinlar salomatliginiing o'zgarishlari tajriba sinov malumotlari natijasi asosida tahlil etilgan. Olingan natijalar o'quvchi-yoshlarning sog'lomligini tiklashda jismoniy tarbiyaning ahamiyatini ochib bergan.

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, sport, tajriba, wquvchi yoshlar, salomatlik.

Влияние внешние факторы на развитие силовых способностей у детей младшего возраста при разделении спортивных подготовки на циклы

Резюме. В статье исследуются показатели развития качества силы студенческой молодежи. На основе экспериментальных данных было проанализировано, как меняется здоровье молодых подростков, занимающихся физической культурой. Полученные результаты показали важность физического воспитания в восстановлении здоровья студенческой молодежи.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, эксперимент, школьники, здоровье.

Influence of external factors on the development of strength abilities in young children when dividing sports training into cycles

Summary. The article examines the indicators of the development of the quality of strength of student youth. Based on experimental data, it was analyzed how the health of young adolescents engaged in physical culture is changing. The results showed the importance of physical education in restoring the health of students.

Keywords: physical education, sports, experiment, schoolchildren, health.

БЎЛАЖАК ПЕДАГОГ ШАХСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА АКМЕОЛОГИК КОМПЕТЕНТЛИКНИНГ АҲАМИЯТИ

Даукеева А.

Нукус давлат педагогика институти

Касбий фаолият инсоннинг ҳаётини фаолиятида асосий ўринлардан бирини эгаллаб, мавжуд барча шакл ва усулларни камраб олади, ижтимоий ва касбий ривожланиш омили ҳисобланади. Олий педагогик ўқув юртини тамомлаб, дипломни олгандан сўнг, бўлажак ўқитувчи ўзининг касбий ривожланиши шу ерда тугамаслигини билиши керак. Олий ўқув юртидаги ўқув жараёни шахсни ўз-ўзини ривожлантиришга, профессионаллик чўққиларига йўналтириши керак. Ушбу мақсадга эришиш учун бўлажак ўқитувчини педагогик жараёни башорат қилишга, уни моделлаштириш ва бошқаришга, шу билан бирга шахснинг янада самарали касбий ва шахсий ривожланишини таъминлашга йўналтирилган, психологик хусусиятларини билишга қодир акмеологик компетентликни такомиллаштириш мумкин. Шунингдек, акмеологик компетентликнинг моҳияти касбий соҳада шахсан муҳим натижаларга эришиш, шахсий ўсишга барқарор эҳтиёж, “Мен концепциясини” ривожлантириш, касбий аҳамиятга шахсий хусусиятларни ривожлантириш ва ижодий ҳаётга татбиқ этишга қаратилган ақлий фаолиятнинг мотивацион жараёни сифатида ифодаланиши мумкин.

Шахснинг ривожланиши фаолият жараёнида юзага келади. Маълумки, шахс фаолияти унинг моҳиятини ривожлантиради ва намоён этади. Шахс унда шаклланади, ижодий хусусиятлар ва фазилатларни эгаллайди ва шу билан бирга фаолиятнинг ўзига ўзгартирувчи таъсир кўрсатади [1]. Аммо ҳар қандай фаолиятнинг бошида инсонни ҳаракатга ундовчи сабаблар бўлиши керак. Мавзу англамаган экан, унинг учун асосий мақсад ва ниятлар шаклланмаса, у бу фаолиятни амалга ошира олмайди. Ҳаракат фаолиятнинг табиатига таъсир қилади: у энергия, ҳаракат ўлчови, виждонлилик даражаси, натижага бўлган ҳаракат даражаси, субъектнинг психологик ҳолатини аниқлайди. Бинобарин, фаолиятнинг самарадорлиги шахснинг қайси қадриятларни рағбатлантиришига, унинг ишининг мотивациясига боғлиқдир. Фаолият мотиви эҳтиёжнинг ташқи ифодаси бўлиб, ўз навбатида, у фаолиятнинг бошланғич механизми ҳисобланади [2]. Шунинг учун акмеологик компетенцияни касбий фаолиятга йўналтириш бўлажак ўқитувчини ушбу фаолиятни такомиллаштиришга ундовчи механизмлардан биридир.

А.К.Маркованинг фикрига кўра, мойилликлар, мотивлар, мақсадлар, маъноларнинг нисбати инсоннинг маълум бир касбий йўналишини – касбни эгаллаш, махсус таълим олиш, унда муваффақиятга эришиш, маълум бир ижтимоий мавқе ва ҳоказоларни яратади [3]. Бизнинг фикримизча, бу бўлажак ўқитувчининг акмеологик компетентликка эришишга интилишини таъминлайдиган касбга қаратилган. А.А.Деркачнинг фикрича, фақатгина танланган фаолият билан шуғулланадиган одамда ҳақиқий профессионаллик вужудга келмайди [4]. Бизнинг фикримизча, бўлажак ўқитувчининг акмеологик компетенцияси назарий ва амалий тайёргарликнинг бирлиги ва бўлажак ўқитувчининг касбий фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қобилияти сифатида белгиланади. Ушбу концепция профессионал муаммоларни ҳал қилиш жараёнида мутахассис фаолиятининг самарадорлигини таъминлайдиган касбий кўникмаларнинг комбинацияси орқали аниқланади. Юқорида айтилганларга асосланиб, акмеологик компетенциянинг қуйидаги элементларини фарқлашимиз мумкин: ўқитиладиган фан соҳасидаги махсус ва касбий компетенция; талабаларнинг билим ва кўникмаларини

шакллантириш усуллари соҳасидаги услубий компетенция; алоқа соҳасидаги психологик қобилият; интроспекция соҳасидаги отопсихологик қобилият. Бўлажак ўқитувчининг профессионаллиги олинган билимларни мустақил равишда умумлаштириш ва тизимлаштириш қобилиятига асосланган педагогик, психологик, тадқиқот компетенциясини бирлаштиради. Педагогик фаолият педагогик ва махсус билимларнинг бутун мажмуасини, вазифанинг ўзаро боғлиқлиги ва уни ҳал қилиш воситаларини синтез қилади. Бўлажак ўқитувчи фаолиятининг ўзига хослиги, унинг серкирралиги талабадан касбий билим ва кўникмаларни ўзлаштиришда кўп машаққатли ишларни талаб қилади, бу жараён муваффақиятли бўлиши учун касбга барқарор туртки берилиши керак. Фаолият мотивациянинг процессуал ва дискрет томонлари бирлиги ва зиддиятини кўрсатади. Фаолият йўналиши ва моҳияти мотивацион соҳада ўзгаришларни олдиндан белгилаши мумкин. Педагогик аспектда ҳаракат орқали мотивацияни шакллантиришга қандай таъсир қилиш мумкинлигини кузатиш муҳимдир.

Идентификация бировни бошқа одам, гуруҳ, намуна билан ҳиссий (ва бошқа ҳар қандай) идентификация қилиш жараёни сифатида тақдим этилади. Бу шахсни мослаштириш, ижтимоийлаштириш механизми бўлиб, бошқа одамларга диққатни жалб қилиш, улар билан ўзини таништириш, хаттиҳаракатларини уларнинг фикри билан таққослаш, инсоний муносабатлар, ҳис-туйғулар, қадриятлар дунёсига қўшилишда намоён бўлади. Идентификациялаш жараёнида киши меъёрлар, қоидаларни, яъни одамлар орасида яшашни ўрганади. Изоляция бу – алоҳида шахс сифатида ўз табиати ва инсоний моҳиятини ҳимоя қилиб, бошқалардан ажралиб, гўё улардан вақтинча яшириниб юрган одам ўзини оддий “биз”дан ажратиб, шахсга айланиш имкониятига эга бўлиши. Изоляция жараёни ҳар доим маълум бир автономияга эга бўлиш, одамнинг “ўзига хослиги”ни англаш, бошқалардан мустақиллик истаги, ўзига нисбатан қаршилик ҳиссидир. Объектив равишда, изоляция шахсни индивидуаллаштириш механизми сифатида ишлайди. Психологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон учта йўналишда ривожланиши мумкин: 1. Доимий, гиперболик, бошқа одамлар билан танишишга тайёрлик. 2. Бошқа одамлардан бегоналашиш йўналиши бўйича. 3. Шахснинг ички ва ижтимоий эҳтиёжларига мувофиқ равишда идентификация қилиш ва таъминлашнинг уйғун ўзаро таъсири.

Айнан шу йўналиш инсонга жамият томонидан ишлаб чиқилган қадриятларни ўзлаштиришга, бошқа одамларнинг маънавий дунёсига қўшилишга, лекин айни пайтда уларнинг ўзига хослигини, бошқалардан фарқини англашга, дунёда ўзлигини ифода этишга имкон беради. Табиийки, дунё ҳақида ўз ғоялари тизимини яратган, ўз ҳаётини қадриятлар тизимини ишлаб чиққан, етук, ижтимоий жиҳатдан аниқланган одамгина ўз хусусиятларини, бошқа одамларга ўхшашлигини ва улардан фарқини, унинг ўзига хослиги ва фаолиятидаги ижодий ифодасини чинакам англай олади. Бироқ бу жараённинг шаклланиши акмеологик компетенцияни яхшилайдиган шароитларни яратиш керак бўлган университетда амалга оширилиши керак. Психологик компетентлик, тадқиқотлардан кўриниб турибдики, ўзаро боғланган қуйи тизимлар сифатида ҳар хил ваколат турларини ўз ичига олган мураккаб таълимдир (Н.В.Кузмина). Бундай ҳолда инвариант ядро ҳосил қилувчи тузилмалар рефлексив, отопсихологик ва акмеологик компетенцияга эга. Л.А.Степнова аутопсихологик компетентлик турли касбий соҳаларда шахснинг ўзини ўзи ривожлантиришининг операция-технологик даражасини таъминлайди, деб ҳисоблайди. Бу йўналтиришга тайёргарлик ва қобилият, ички бўшлиқни йўналтириш ва тартибга солиш учун тайёрлик ва қобилиятда намоён бўлади ва янги билим олиш, руҳий ҳолат ва хусусиятларни тартибга солиш, шахсий ва ҳулқ-атвор хусусиятларини ўзгартиришга имкон беради, деб таъкидлайди. Ю.С.Артёмов акмеологик компетентликни ҳаётнинг турли соҳаларида ва, биринчи навбатда, касбий соҳада ўзини намоён қилиш, такомиллаштиришда турли қийинчиликдаги вазифалар ва муаммоларни белгилаш ва самарали ҳал қилишга имкон берадиган кўп даражали ажралмас шахс-фаолият сифати, деб ҳисоблайди. Бошқарув ходимларининг акмеологик компетенциясини шакллантиришдаги психологик-дидактик шарт-шароитлар ва омилларни ўрганган Макаров, уни одамнинг ўзини ўзи намоён қилиши, такомиллаштиришида турли мураккабликдаги муаммолар ва қўйилган масалаларни самарали ҳал қилиш, ҳаёт фаолиятининг турли соҳаларида ўз малакасини оширишга имкон берадиган тизимли, кўп даражали интеграл шахсий фаолият сифати, деб кўрсатади. Биз акмеологик компетентликни янада кенгроқ талқин қиламиз, яъни у инсон ҳаёт фаолиятининг турли соҳаларида уни прогрессив ривожлантириш, вазифаларни доимий равишда мураккаблаштириш ва инсон учун мавжуд бўлган психологик манбаларни тўлиқ англайдиган ютуқлар даражасини ўстириш қобилиятидир.

Акмеологик компетентлик касбий ўзини ўзи ривожлантириш субъекти сифатида мутахассиснинг етуқлигини тавсифлайди ва унинг ҳаётнинг турли соҳаларида ривожланишини, вазифаларни доимий равишда мураккаблаштиришни ва инсон учун мавжуд бўлган психологик ва акмеологик манбаларни тўла-тўқис амалга оширадиган ютуқлар даражасини ўстириш қобилиятини акс эттиради [5]. Бунда замонавий жамият ривожланишининг маълум бир босқичи, таълим тизимига қўйиладиган талаблар нуктаи назардан ўқитувчининг касбий фаолиятини “қуриш” учун зарур бўлган асосий компетенциялар ҳисобга олинади.

Бўлажак ўқитувчининг касбий маҳорати ақлий фазилатлар ва шароитлар мажмуаси ўлароқ тушуниш, мустақил ва масъулиятли ҳаракат қилиш, маълум меҳнат вазифаларини бажариш қобилиятига эга бўлиш, касбий компетентликнинг вазифавий хусусиятлари сифатида намоён бўлиши мумкин. Улар компетентликнинг беш турида намоён бўлади: махсус, ижтимоий, ташкилий-бошқарувчилик, коммуникатив ва технологик. Касбий компетентликни бундай 5 турга ажратиш касбий кўникмалар сифатини аниқлаш ва шу асосда уларни шакллантириш ва ривожлантиришга ёрдам беради (В.И.Баиденко, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, Ю.Л.Тихомиров, К.К.Маркова, А.Р.Фонарев ва бошқалар). Касбий компетентликнинг моҳиятли томонларини акс эттириш учун унинг таркибидаги компетенцияларнинг ишчи таърифларини берамиз. Махсус компетентлик – бу инсоннинг

асосий мутахассислигини (диплом бўйича малакасига мувофиқ) ташкил этадиган билимлардир. Бу инсон шахсиятини ривожлантирадиган фан ва фан бўйича билимларни ўз ичига олади. Ижтимоий компетентлик – бу масъулиятни ўз зиммасига олиш, ечимни биргаликда ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қатнашиш, турли этник маданият ва динларга нисбатан бағрикенглик, шахсий манфаатларнинг жамият эҳтиёжлари билан уйғунлашувининг намоён бўлиши. Технологик компетентлик деганда мустақил ишлаш қобилияти, ўрганиш, оқилона билим олиш ва амалий кўникмаларни такомиллаштириш, касбий меҳнатга ўрганиш қобилияти тушунилади. Ташкилий-бошқарув компетентлиги – бу аниқ мақсадларга эришишга йўналтирилган мувофиқлаштириш фаолияти мажмуи сифатида менежментнинг асосини ташкил этадиган махсус ташкилий ва бошқарув маҳорати.

Коммуникатив компетентлик – бу умумий касбий муаммоларни ҳал қилиш, шериклик ва ҳамкорлик қилиш қобилияти. Шундай қилиб, фаннинг асосий касбий компетенциялари профессионал фаолиятнинг самарали ишлашини таъминлайдиган умумлаштирилган ҳаракат усуллари сифатида талқин қилинади. Бу инсоннинг касбий билимлари, касбий этиқоди ва ҳақиқий касбий хулқ-атворини мувофиқлаштириш деб тушуниладиган профессионал компетентликни амалга ошириш қобилиятидир. Шубҳасиз, мутахассиснинг компетентларини ривожлантириш унинг қобилиятларини ривожлантириш жараёни, яъни касбий фаолият стратегиялари ва усуллари ўзлаштириш билан чамбарчас боғлиқ.

Компетенция билим, кўникма ва малакалардан тубдан фарқ қилса ҳам, уларни инкор қилмайди. Билим фақатгина маълумот берса, компетентлик фаолиятни ҳам англади. У кўникмалардан ҳар хил вазифа ва муаммоларни турли вазиятларда ҳал қилиши билан фарқланади (улар ўтказиш хусусиятига эга). Компетентлик чуқур онглилиги, автоматлаштирилмаганлиги билан малакалардан ажралиб туради, у одамга нафақат одатий, балки ноодатий вазиятларда ҳам ҳаракат қилиш имконини беради.

Шу муносабат билан бўлажак ўқитувчи таълим жараёни ва ундан кейин касбий фаолиятида етарлича фаоллик намоён этиши учун ўзининг профессионал аҳамиятли шахсий хусусиятларини англаши керак. Ўз-ўзини синаб кўриш ўз-ўзидан ва бошқариладиган жараён сифатида амалга оширилиши мумкинлиги сабабли ўқувчиларга бу жараённи қандай бошқариш кераклиги ҳақида билим бериш, ўз-ўзини англаш орқали ўзини намоён қилиш лозимлигини ўқитиш керак. Бошқарув фаолиятга асосланган ёндашувдан фойдаланади, чунки унинг барча таркибий қисмлари мавжуд, жумладан: мақсад (профессионал ўзини ўзи ривожлантириш); мотивлар (ўқув ва касбий фаолиятда муваффақиятга эришиш); мақсадга эришиш усуллари (ўқитиш); натижалар (профессионал ўзини ўзи ривожлантириш тажрибасига эга бўлиш). Юқорида айтиб ўтганимиздек, акмеологик компетенциянинг моҳияти келажакда мутахассисни касбий ўзини ўзи ривожлантиришга йўналтиришдир.

Шундай қилиб, касбий ўзини ўзи фаоллаштириш бўлажак ўқитувчи акмеологик компетенциясининг механизми бўлиб, унинг ўз профессионал хусусиятларини тан олиш, ўқитиш жараёнида ва кейинги касбий фаолиятида фаол намоён бўлишга қаратилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Просвещение, 1977.-304 с.
2. Маркова А.К. Психология профессионализма. - Москва.,1996. -308 с.
3. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека: Методолого-прикладные основы акмеологического исследования. Кн1. Москва., 2000.-392с
4. Стог Л.И. Осознание студентами педагогического вуза и учителями своего профессионального долга //Формирование личности специалиста в вузе. - Грозный, 1989. - 165 с.
5. Психология: словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. -2-е изд., испр. и доп. –М.; “Политиздат», 2000.

Бўлажак ўқитувчи шахсини ривожлантиришнинг акмеологик механизмлари.

Резюме: Бу мақолада бўлажак ўқитувчи шахсини ривожлантиришнинг акмеологик компетенцияси назарий ва амалий тайёргарликнинг бирлиги ва касбий фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қобилияти ҳақида суз юритилган.

Калт сўзи: Бўлажак ўқитувчи, шахс, акмеология, компетенция, назарий ва амалий тайёргарлик.

Значение акмеологической компетентности в развитии личности будущего педагога.

Резюме: В данной статье рассматривается акмеологическая компетентность развития личности педагога, единство теоретической и практической подготовки и способность осуществлять профессиональную деятельность на профессиональном уровне.

Ключевые слово: Акмеология, компетентность, будущего учителя, теоретической и практической подготовки.

The importance of acmeological competence in the development of the future teacher's personality.

Summary: This article examines the acmeological competence of teacher personality development, the unity of theoretical and practical training and the ability to carry out professional activities at a professional level.

Key words: Acmeological, competence, future teacher's, theoretical and practical training.

KICHIK MAKTAB YoSHIDAGI O'QUVCHILARDA TO'G'RISÓZLIK FAZILATINI RIVOJLANTIRISH

Abdimuratov J.P.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Ta'lim bilan tarbiyani birday olib borish, uyg'unlashtirish har doim va hamma davrlarda ham dolzarb masala va katta muammo bo'lib keladi. Yuqori ilm egasi bo'lish uchun tarbiya bo'lmasa jamiyat undan naf ko'rmaydi, ilm bo'lmasa, u yaratuvchanlik ishlarni amalga oshirishga qodir bo'lmaydi. Shu sababli ilmiy tatqiqot ishimizda bu muhim masalaga alohida yondashuvni muqaddas vazifa deb hisoblaymiz. Ta'lim-tarbiya bilan bolalar o'zida ma'naviy-axloqiy

xislatlar majmuini mujassamlashtiradi, jamiyatda o'zligin va qobiliyatini har tomonlama namayon etishga, marifatli, turli bilimlarga ega, aqlan etuk, yuksak iste'dod va salohiyatga ega, jismonan sog'lom, hayot go'zalliklarini his eta oladigan erkin, ijodkor shaxs bo'lib voyaga etadi. Bolalarni faol, haqgo'y va tashabbuskor qilib tarbiyalashda kattalarning namunasi hamda bolalarning taqlidchanligi katta ahamiyatga egadir. «So'z o'rgatadi, namuna esa o'ziga jalb qiladi» deyiladi. Bolaga biror odatni qattiq singdirishda hech narsa o'rnak ko'rsatishdek kuchli ta'sir qilmaydi.

Ta'lim-tarbiya asosida bolalarda tashabbuskorlikni rivojlantirish intellektual va etuk shaxslarni shakllantirish omili ekanligi ilmiy pedagogik tomondan tahlil qilinib, ayniqsa uzliksiz ta'lim-tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'z-o'zini rivojlantirish, haqgo'y, tug'riso'zlik tashabbusining shakllanishi uzliksiz milliy tarbiya tizimi kurinishlari xisoblanadi. O'quvchilarning o'quv kitoblarida bolalar uchun yozilgan va chiqazilgan she'r, hikoya, ertak, doston va milliy qadriyatlar adolat, rostgo'y va to'g'ri so'zligi bilan tasvirllovchi ko'p epizodlarga ega. Shulardan mohirlik bilan foydalanish uchun ulug' bobolarimizning yorqin obrazini bolalarning ko'z o'ngida namoyon bo'lishiga imkon beradi va shulardек bo'lish tashabbusini paydo qiladi.

Bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalashda buyuk allomalar- ning pedagogik meroslari va boshqa o'tmishdagi buyuk kishilar, olimlar shu bilan bugungi kunda O'zbekiston Qahramonlari, mehnat ishlab chiqarish ilg'orlarining hayoti, faoliyatidan olingan namunalar g'oyat tashabbuskorlik kuchga egadir. Bundan tashqari bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida adabiy asarlar, qahramonlar, namunalari katta tarbiyaviy obrazlar bir vaqtning o'zida ham bolalar fikriga ham ularning hissiga birdek kuchli ta'sir qiladi va bolalarni ulardan o'rnak olib tashabbuskor bo'lishga da'vat etadi. Bolalar uchun yozilgan, nashr etilgan adabiy asarlar, ijobiy qahramonlarning halolligi, rostgo'yligi, ulug'vorligi va buyukligi g'oyat kuchli tasvirlangan. To'g'ri so'zlikning doimiy ravishda yolg'onchilik, aldamchilik, o'g'rilik va vijdotsizlik ustidan g'alaba qozonishi ko'rsatilgan. Bolalar adabiy asarlarni o'qir, kinofil'mlar ko'rar ekanlar, ijobiy qahramonlarning mardligi, jasurligi, haqgo'yligi va to'g'ri so'zligidan kabi yaramas qiliqlardan nafratlanadilar, halol yashashga, yaxshi o'qishga va halol mehnat qilishga tashabbuslik hissini o'yg'otadilar. O'quvchilarda to'g'ri so'zlik tashabbusini rivojlantirishda ijobiy namunalar asosida tarbiyalash masalasiga alohida ahamiyat bermoq kerak. Buning uchun bolalarni qurshab olgan kishilarning namunasi va bolalar hayotini to'g'ri yo'lga qo'yish g'oyat muhim vositadir. Tarbiyalanuvchilarning to'g'ri so'zli bo'lishlari uchun maktabda halollik va to'g'ri so'zlik sharoiti hukm surmog'i, oddiy xodimlardan tortib to maktab rahbariyatigaga doimo sofdil, haqgo'y va rostgo'y bo'lishlari lozim. Shundagina bolalarda to'g'ri so'zlik tashabbusi kundalik hayotiga va maktab turmushiga tez kirib boradi.

O'quvchilarga taqlid qilish uchun sinf va maktab hayotidan ijobiy namunalarni ko'rsatmoq va ularni juda ehtiyotkorlik bilan tanlamoq kerak. Maktab hovlisida o'ynab yurganidek 1-sinf o'quvchisi Sadulla soat topib oladi va chopib kelib: «Opa, men soat topib oldim» deb uni o'qituvchisiga beradi. Shu vaqtda soatini yo'qotib va uni topa olmaganidan xafa bo'lgan shu sinf o'quvchisi Xusniddin yig'lab sinfga kiradi. U o'qituvchi stoli ustida turgan soatga ko'zi tushar ekan yig'idan to'xtab, «bu mening soatim» deb xursand bo'lib o'qituvchi yoniga chopib boradi. O'qituvchi sinf hayotida uchragan shu voqeani bolalarga quyidagi namuna qilib ko'rsatadi:

«Sadulla sening bu tug'ri so'zli halolliging o'rtog'ing Xusniddinni sinfimizning butun o'quvchilarini va meni g'oyat xursand qildi. Senga katta rahmat, bolalar Sadullaning bunday to'g'ri, halol xulqining yaxshi sifatlaridan o'rnak olishimiz kerak, bizlar uchun bunday ish sharaflı bo'ladi. Bolalarda taqlidchilik xususiyati ham qadamda ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Shuning uchun bolalarni to'g'ri so'zli, halol qilib tarbiyalashda ayniqsa o'qituvchi va tarbiyachilarning shaxsiy namunasi g'oyat katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Tarbiyachi shaxsining yosh qalbga ko'rsatadigan ta'siri shunday bir tarbiyaviy kuchki, bu kuchning o'rmini hech bir narsa, na darsliklar, na hatomuz gaplar va na jazo berish yoki rag'batlantirish ishlari bosa oladi. Bolalar maktabga borgan kunlaridan boshlab o'z o'qituvchilari va tarbiyachilariga mehr-muhabbat bilan qaraydilar. Ularning xatti-harakati, qiligi, so'zi va ishini kuzatib boradilar hamda shularga taqlid qiladilar. O'qituvchi va tarbiyachilar, o'quvchilar, ayniqsa boshlang'ich o'quvchilari ko'z o'ngida barkamol insonning eng olijanob fazilatlarini o'zlarida mujassamlandirgan kishilardir. Shuning uchun bolalar ularni bizning o'qituvchimiz, bizning tarbiyachimiz deb hurmat bilan tilga oladilar. Shunday ekan, o'qituvchi va tarbiyachilar to'g'ri so'zlikda avvalo o'zlari shaxsan namuna ko'rsatishlari lozim. O'qituvchi va tarbiyachilar hamma erda darsda, maktabda, jamoat o'rtasida va shaxsiy hayotda bolalar uchun o'rnak bo'lishlari kerak.

O'qituvchi va tarbiyachilar qanchalik sof vijdonli to'g'ri so'zli bo'lsalar, ularni o'quvchilar shunchalik sevadi va hurmat qiladi, ularning har bir so'ziga qat'iy ishonadi, ishidan esa katta qanoat hosil qiladilar natijada ularning boro'smi shunchalik ko'tariladi, bolalarga rostgo'ylikni singdirishdagi tarbiyaviy ta'siri g'oyat ortadi. O'z navbatida bolalar ham bunday o'qituvchi va tarbiyachilarga vijdonan munosabatda bo'ladilar, ularning qanday bir topshirg'i bo'lmasin astoydil bajarishga harakat qiladilar. Bu esa bolalarda to'g'ri so'zlikning tarkib topishiga ijobiy ta'sir qiladi.

O'quvchilarda to'g'ri so'zlikni tarbiyalashda o'qituvchi va tarbiyachi shaxsining g'oyaviy va axloqiy ta'siri birinchi o'ringa qo'yiladi. O'quvchi halolligi o'qituvchi halolligi bilan, o'quvchi to'g'ri so'zligi o'qituvchi to'g'ri so'zligi bilan tarbiyalanadi. Kishini tarbiyalashdagi eng asosiy yo'l maslakdir, maslakka esa faqat maslak orqali ta'sir etish mumkin. Sof vijdonli, halol, rostgo'y, to'g'ri so'zli, so'zi bilan ishi bir, va'dasiga vafodor o'qituvchigina bu fazilatlar haqida so'z yuritisa arziydi va uning so'zi hamda xulqi bolalarga katta tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Agar bu fazilatlardan mahrum bulgan, o'z vazifasiga munosabatda bo'lmaydigan, so'zi bilan ishi bir bo'lmagan o'qituvchi o'quvchining axloqiy e'tiqodi yolg'onchilik, aldamchilik va vijdotsizlikning davlat va odamlar uchun zarari haqida gapirsa, uning bu so'zi quruq gap bo'lib qoladi, xolos. Bunday nutqlar bolalarga foyda keltirish o'miga katta ahloqiy zarar etkazadi, bolalar yolg'onchi, aldamchi, vijdotsiz va ikki yuzlamachi bo'lib tarbiyalanadilar.

O'qituvchi o'quvchiga salbiy ta'sir ko'rsatsa o'quvchi uning xulqidagi ijobiy tomonlarni tasavvur qila olmaydi. O'quvchilar o'qituvchi xatosini kechiradi, ammo uning adolatsizligi, ikki yuzlamachiligi va aldamchiligini hech qachon kechirmaydi. Bunday holatda o'qituvchi obro'sini hech narsa saqlab qola olmaydi, o'qituvchining o'qituvchiga bo'lgan

muhabbati va hurmati susaya boshlaydi. Shunday ekan bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalash uchun eng avvalo tarbiyachining o'zi sof vijdonli rostgo'y bo'lmog'i kerak. Bolalar maktabda yqituvchisi rahbarligida to'g'ri so'zlikni o'ziga singdirib olishni davom ettiradi. Bunda boallar yqituvchi namunasiga suyanib ish ko'radilar. Shuning uchun bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalashda ijtimoiy ishlardagi va shaxsiy hayotdagi namunalari g'oyat muhimdir.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda to'g'ri so'zlik tashabbusini tarbiyalash oiladan boshlanadi va u maktabda yanada rivojlantirilib boriladi. Bu sohada olib boriladigan maktab, oila, tarbiya tamoillari har tomonidan bolalarga ko'rsatiladigan tarbiyaviy ta'sirning bir butun, muayyan maqsadga qaratilgan, izchil va sistemali bo'lishini talab qiladi. Maktab bu ishda etakchilik rolini o'ynaydi va oila bilan mahalla ishlariga rahbarlik qiladi, ular bilan ma'lum ishlar olib boradi. Maktab oila bilan ish olib borishda maktab tajribasida sinalgan ish usullari, turlarini foydalanish mumkin bolalar oila sharoiti bilan tanishish, oila tarbiyasi tizimini o'rganish, ota-onalar bilan birga ishlashish, sinf, ota-onalar yig'ilishi, ota-onalar universiteti, oila tarbiyasi bo'yicha tajriba almashish va boshqalar.

Biz bu ko'rsatib o'tilgan ish shakllaridan oila tarbiyasi tizimini o'rganish, boallarning o'qishga, mehnatga, ijtimoiy va shaxsiy mulkga munosabati dars jarayonida chuqur o'rganiladi. Tarbiya tizimini va bolalar xulqini o'rganish maktabning oila bilan aloqasini yaxshilaydi. Bolalar rostgo'yligi va yolg'onchiligi, aldanchiligi, oila tarbiyasiga bog'liq bo'lgan sabab va motivlari ochilib bu esa ota-onalar bilan individual ko'rinishdagi ishlarni boshlashga imkoniyat yaratadi. Ayrim bolalar xulqidagi yolg'onchilik, aldanchilik va vijdotsizlikning kelib chiqish sabab va motivlarni, oilada bola tarbiyasini o'ziga xos xususiyati ota-onalar bilan individual ish olib borishni talab qiladi. Har bir ota-ona o'z bolasini yaxshi ko'radi. Ba'zi ota-onalar obro' talab va manman bo'ladi. Bunday ota-onalarga ko'pchilik oilada bolasining xato va kamchiligini gapirsang sendan xafa bo'ladi va yuz o'giradi. Shuning uchun bunday ota-onalar bilan ularning sha'niga tegmasdan ish ko'rishda individual xarakterlari ishlar katta imkoniyatlar yaratib beradi. Shundagina ular bolasini tarbiyalashdagi xato va kamchiliklarni bo'yniga oladilar, uni tuzatish uchun ko'riladigan choralarga rozi bo'ladi va bolaga to'g'ri tarbiya berishga jiddiy kirishadilar. Ota-onalar bilan individual ish olib borishdagi asosiy maqsad oilaning bola tarbiyasidagi ijobiy tajribasiga ota-ona va bola xulqidagi ijobiy xislatlar yuqorida ko'rsatilgan yo'llar asosida o'rganiladi.

Bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalashda ota-onalar bilan individual ish olib borish yaxshi natijalar beradi.

Bolalarni halollik, to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalashda: 1. Bolaning maktabdagi va oiladagi xulqini mufassal o'rganish, oila sharoiti va oilaning bola tarbiyasi tizimi bilan tanishish kerak. Ota-onaning boshqa a'zolari bilan bola orasida o'zaro munosabatni o'rganish zarur. 2. Bolaning o'rtoqlariga va o'rtoqlarining bolaga nisbatan munosabatini aniqlash, oila a'zolari va o'rtoqlaridan bolaga kim ko'proq ta'sir ko'rsatishini bilish. 3. Maktab tarbiyasi tizimidagi ijobiy va salbiy tajribalarni, bola, ota, ona va oilaning boshqa a'zolarining xulqidagi ijobiy va salbiy sifatlarini aniqlash.

4. Bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalash sohasida ota-onalar bilan olib boriladigan individual ishlarda oila tarbiyasining ijodiy tajribasiga, bola, ota, ona va oilaning boshqa a'zolarining xulqidagi ijobiy sifatlariga suyanish, ularni boyitish va rivojlantirish kerak. Bolaga maktabda va oilada qo'yiladigan talablarning birligiga erishish lozim.

Ota-onalar bilan individual olib boriladigan ishlarda shu yuqorida aytilgan talablarga qat'iy rioya qilish oila tomonidan yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tezda tugatishga, bolalar xulqida uchraydigan yolg'onchilik, aldanchilik kabi salbiy sifatlariga barham berishga imkon beradi. Bolalarni to'g'ri so'zlik ruhida tarbiyalash sohasida ayrim ota-onalar bilan olib boriladigan ishlar ham yaxshi natijalar beradi. Buning uchun oilada bolalarni haqgo'y va to'g'ri so'zlikka o'rgatishda bir xilda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yan va uni tugatish usullarini bilishga qiziqadigan ota-onalar bir guruhga uyushtiriladi. Ular uchun alohida yig'ilish o'tkazilib bunda ota-onalar pedagogik talab ko'rsatma va usullar haqida to'liq ma'lumot oladilar. O'quvchilarni to'g'ri so'zlikka o'rgatish sohasida ota-onalar jamoatchiligi bilan olib boriladigan ommaviy ishlar sinf va maktab ota-onalar yig'ilishi olib borilib ota-onalar maktab va mahalla bilan bolalarni haqgo'y va to'g'ri so'zlikka o'rgatish kabi ma'suliyatli ishga tushungan holda ijodiy qaraydigan bo'ladi.

Bolalarni ma'naviy-ahloqiy tarbiyalashda mahallalarning roli katta, chunki qadimdan o'zbek mahallari o'z-o'zini boshqaruv shakli sifatida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy ishlarni olib borish maskaniga aylangan. Mahallada oilalarning inoq va hamjihat bo'lib yashashi, bolalarning tarbiyasi alohida e'tiborga olinadi. Shunga ko'ra mahallada o'zbek xalqi tarixiy taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim rol o'ynab kelayotgan va milliy qadriyatga aylangan tarbiyaviy ishlar olib boriladi.

O'zbek xalqining bola tarbiyasi borasida oila, maktab va tarbiyaning namunaviy roli va ularning birgalikda olib boradigan faoliyatlari milliy qadriyat sifatida milliy tarbiya tizimiga kiradi. Ota-bobolarimiz mahalla, el-yurtoldidagi oila obro'yini saqlashni va unga isnod keltirmaslikni o'zlari uchun muqaddas deb bilganlar va bolalarni ham xuddi shu ruhda tarbiyalashga harakat qilganlar. Chunki, mahalla va yurtning bola tarbiyasiga bo'lgan ta'siri kuchli bo'lib «bolalarga etti mahalla bosh-qosh» degan tamoyil o'zbek xalqidan avloddan-avlodga o'tib kelgan. Yangi tarixiy sharoitda «Oila-maktab-mahalla» tizimi asosida ular o'rtasidagi an'analar, udumlar va marosimlarning namunaviy ahamiyati katta. Chunki, ularda xalq ma'naviy dunyosi. Falsafasi, estetikasi o'z aksini topgan. Zero, bunday milliy qadriyatlar zamirida kishilarning bir-biriga bo'lgan insoniy munosabatlari, do'st-birodarliklari, ahilliklari, bir-birlariga mehr-muhabbat, oqibat, sadoqatlik, halollik, to'g'rilik kabi oliy fazilatlar yotadi. Ayniqsa mahallarda qo'ni-qo'shnichilik munosabatlari bilan bog'liq qadriyatlar mavjudki, bu qadriyatlar yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etishi bilan birga, halollik, adolat, haqgo'ylik, samimiylik, beg'arazlik asosiga qurilgan oqibat va mehr o'zaro hurmatga asoslangan qo'ni-qo'shnichilik, o'zbek xalqiga asos bo'lgan qadimiy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Mahalla deganda, asosan qo'ni-qo'shnichilik rishtalarining mustahkamligi, urf-odatlar va an'analarning birlikda amalga oshirishini tarkib toptiradigan joy ko'z oldimizga keladi. Maktab aholining, birinchi navbatda, ota-onalarning pedagogik yquvini amalga oshiradi, har bir oilada o'zaro hurmat, bir-biriga yordam, insoniy munosabatlar muhiti yaratilishini qo'llab-qo'vvatlaydi, bolalarni komil inson, to'g'ri so'zli, haqgo'y va barkamol qilib tarbiyalash

imkoniyatlarini ochib beradi. Oila esa o'z navbatda o'quv-tarbiya jarayonini qayta ko'rishda maktabga yaqindan yordam berib, o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasining barcha jabhalarini egallashlari uchun maktab jamoasiga yaqindan ko'maklashadi. Shuning uchun ham oila, maktab va mahallaning hamkorligi masalasi o'zining dolzarbligini oshirib bormoqda. To'g'ri so'zlik inson hayotining hamma davrida xoh bolalik, xoh eshlik bo'lsin, xoh katta eshidami inson umrining bezagi, kishilarning yuksak fazilati bo'lib hisoblanadi va bu har bir kishi fazilatlarining barcha odamlarda aks etishini orzu qiladi ham. To'g'ri so'zlik axloqiy tarbiyaning poydevori bo'lib, bu ilk yoshlikdan boshlab oilada, maktabgacha tarbiya muassasalarida hamda maktabda o'rgatilib boriladi va bu tushuncha bir-biridan ajrabilmagan holda chambarchas bog'langan ham bir-biriga tobidir. Shuning uchun bu tushunchalar hamma vaqt ta'lim tarbiyada ijtimoiy va davlatlararo munosabatlarda, kishilarning o'zaro shaxsiy va oilaviy munosabatlarida g'oyat katta o'rin tutadi. Xalq pedagogikasida to'plagan xalq og'zaki ijodi xazinasi, xalqimiz ma'naviy madaniyatining buyuk timsolidir. U o'zining xalq xotirasida saqlanayotgan, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan eng yaxshi ertak va dostonlar, maqol va matallar, ashula va topishmoqlar bolalarni tarbiyalaydi, yaxshilikka, haqgo'ylik va to'g'ri so'zlikka undaydi. To'g'ri so'zlik ta'rifini agar biz ta'riflamochi bo'lsak, rostgo'ylik, to'g'ri so'zlik bu adolat, xalq adolatni sevadi, adolat bu xalqqa, davlatga, do'stga sodiqlik, eng yaxshi insoniy fazilat sifatida alohida o'rinda turadi.

Bolalar tabiatan sodda va sofdil bo'ladilar. Shunga binoan ular o'zlarining va boshqalarning nima qilganini, fikrini, hissini va kechinmalarini boshqalar so'raganda sir saqlamasdan sodda dillik bilan aytib beradilar. Bolalardagi mana bu holat ularni halollik va rostgo'ylik ruhida tarbiyalashning katta zamini hisoblanadi.

Kuzatishlarimiz bolalardagi halollik va rostgo'ylikning davtlabki vaqtlari epizodli xarakterda bo'lishini ko'rsatadi. Bolalar ota-onalar, tarbiyachilar va bolalar jamoasining ta'siri ko'rsatmasi, talaba yoki yordami asosida topshirilgan ishlarni bajaradi hamda bu vazifalarning bajarilganligi yoki bajarilmaganligi haqida gapirib beradilar. Keyinchalik tajribalari orta borib topshirilgan ishlarni boshqalarning aralashuviz va erdamisiz mustaqil bajara boshlaydilar. Shunday qilib, bolalarda asta-sekin to'g'ri so'zlik, halollik va haqgo'ylik haqida tasavvur va tushunchalar haqida o'z vazifasiga halol munosabatda bo'lish, rost gapirish, malaka va odatlari shakllanib boradi.

Har bir kishi hayotda jamoatchilik bilan yaqin munosabatda bo'ladi, ya'ni avtobus, trolleybusga tushib, ishga eki o'qishga boradi, oilasi bilan umuman jamoa bilan birga yashaydi. Ko'chalarni, istiroqat bog'larini, skverlar, muzeylarni, shaharni tomosha qiladi, do'kon, bozorlaridan turli narsalarni oladi, jamoatchilik to'planadigan joylarda kishidagi to'g'ri so'zli va rostgo'ylik quyidagilardan iborat bo'ladi. 1. Ko'chada yurish-turish qoidalariga to'la amal qilish va boshqalardan ham buni talab qilish. Jamoatchilik to'planadigan joylarda ijtimoiy va shaxsiy mulkka halol munosabatda bo'lish, imoratlarning devorlariga, trotuar, avtobus-trolleybus bekatlariga rasm solmaslik, derazalarni sindirmaslik, daraxt va gullarga shikast etkazmaslik, ko'chadagi afishalarni, e'lonlarni yirtmaslik, vitirinalardagi gazeta-jurnallardan ehtiyoqlik bilan foydalanish va uni boshqalardan ham talab etish. Tushib qolgan, unutilgan eki yo'qotilgan nrsalarni egasiga qaytarish uchun barcha choralarni ko'rish va boshqalarning ham shunday qilishga erishish, jamaotchilik to'planadigan joylarda va ko'chada ijtimoiy mulkni saqlash va ehtiyoqlik qilish. Ularni ruqsatsiz olmaslik va o'ziniki qilib olmaslik hamda boshqalardan ham xuddi shunday bo'lishni talab etish. Mana bu ishonchni vijdonan oqlash, yosh avlodni vijdonli, to'g'ri so'zli, haqgo'y, rostgo'y qilib tarbiyalashning asosi bo'lib hisoblanadi.

Sharqining buyuk shoiri Abdurahmon Jomiy, to'g'ri so'zlikni inson uchun zaruriy eng yaxshi xususiyat hisoblaydi, izhor etiladigan fikr so'z va harakat bilan uzviy birlikda bo'lmog'i kerak. Shoirning ta'kidlashicha, dilkashlik, shirinso'zlik, ochiq chehralik va quvnoqlik kishilarga yaxshi, yoqimli kayfiyat baxsh etadi.

So'z rostlikni aytgil odat,

Rostlikdan yaxshiroq ziynatni qachon,

Qidirma rostlikdan yaxshiroq ziynat,

Qayda ekan biror bilimdon-deb insonning oliyjanob fazilatlarini

kishining odobi, ochiq yuzli va to'g'ri so'zli bo'lishi ekanligini bu esa eng yaxshi tashabbuskorlik fazilatlar egasi ekanligini aytadi. Bola to'g'ri so'zli, va'daga vafodor, yaxshi xulqli tashabbuskor qilib tarbiyalanishi uchun har kishida yolg'on so'z so'zlamaslikni, g'iybat va bo'hton qilishdan saqlanishni talab qiladi. Shunga binoan ular o'zlarining va boshqalarning nima qilganini, fikrini, hissini va kechinmalarini boshqalar so'raganda sir saqlamasdan soddadillik bilan javob beradilar. Bolalardagi mana bu xislat ularda haqgo'ylik, to'g'ri so'zlik tashabbusini rivojlantirishning katta zamini hisoblanadi.

Pedagogik-psixologik kuzatishlar bo'yicha bolalardagi to'g'ri so'zlik va haqgo'ylik dastlabki vaqtlarni epizodli xarakterda bo'lishi, bolalar ota-onalar, tarbiyachilar va bolalar jamoasining ta'siri, ko'rsatmasi, talabi yoki yordami asosida topshirilgan ishlarni bajaradi hamda bu vazifalarning bajarilganligi yoki bajarilmaganligi haqida gapirib beradilar. Keyinchalik tajribalar orta borib topshirilgan ishlarni boshqalarning aralashuviz va yordamisiz mustaqil bajara boshlaydilar. Shunday qilib bolalarda asta-sekin to'g'rilik, halollik va rostgo'ylik haqida tasavvur va tushunchalar haqida o'z vazifasiga halol munosabatda bo'lish, rost gapirish, malaka va odatlari shakllanib boradi.

ADABIYOTLAR

1. Xodjaev B.X. Pedagogik aksiologiya-T.; «Fan va texnologiya», 2012.
2. Xodjaev B.X. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish. T., 2016.
3. Qurbaniyazova Z.Q. Tarbiyaviy ishlar jarayonida o'quvchilarda milliy o'zlikni anglashni shakllantirishning pedagogik asoslari. T., 2002.
4. Quronov M. O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim maktablarida milliy tarbiyaning ilimiy-pedagogik asoslari. T.1998.
5. Rahmatullaeva A.S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mehnatsevarlik ro'hida tarbiyalashda xalq an'analari va urf-odatlaridan foydalanish. T., 1999.
6. Saparbaev T. Nравственное воспитание младших школьников средствами народного творчества. T., 1998.
7. Nagmetova N.M. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish. Nukus, 2018.

Kichik maktab yoshidagi uquvchilarda tugri suzlik faziylatini rivojlantirish.

Rezyume. Maqolada kichik maktab yoshi o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy xislatlar majmuini mujassamlashtirish, ma'rifatli, turli bilimlarga ega, aqlan etuk, yuksak salohiyatga ega, haqgo'y, tug'ri so'zli, erkin shaxsni voyaga etkazish masalalari so'z bo'ladi
Tayanch tuchunchalar: rostgyolik, tugrisuzlik, xalollik, dostonlik. Milliy qadiryatlar. Pedagogika, psixologiya, komil inson.

Razvitie kachestvo spravedlivosti v mladix shkol'nikov

Rezyume: V stat'e govoritsya o spravedlivosti v mladchix shkol'nikov i rassmatrivayutsya idei velikix mysliteley v narodnoy pedagogike.

Klyuchevye slova: spravedlivost', chestnost', dusha, drujba, natsional'nye tsennost', pedagogika, psixologiya.

Family educationl qualities

Summary: The article talks about family education on a national basis, considers the ideas of great thinkers in folk pedagogy.

Key words: Family, parents, upbringing, pedagogy, psychology.

RAHBARLIKKA ZAXIRA KADR IMIJINI O'ZGARTIRISH (KORREKTSIYALASH) VA TALABLARGA MOSLASHTIRISH

Bektursinova L.X., Uzakbayeva S.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Hozirgi shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonda yashar ekanmiz. Ilm-fan, madaniyat, ma'naviyat va boshqa saholariga e'tibor qaratish bilan birgalikda imij borasida ham katta e'tibor berilmoqda. Imij insonlarning jamiyatda o'z o'rniga, mavqeiga ega bo'lishda, odamlarga ta'sir ko'rsatishda katta ahamiyatga ega. Rahbar shaxsining barcha qobiliyatlarini mukammallashtirish boshqaruvda qanchalik ahamiyat kasb etsa, rahbarda qiyofani maxsus shakllantirish bilan professional faoliyatda kamolotga erishish ham shunchalik muhim.

Rahbar qiyofasi deganda, imij so'zining ifodasi namoyon bo'lar ekan, bu boradagi turli xil ta'riflarni keltirish, ularni tahlil qilish va o'rganish uning yanada chuqurroq mohiyatini anglab yetish hamda ushbu mazmunda teran fikr yuritishga undaydi. Masalan, boshqaruv jarayonida rahbar imijini yaratish va shakllantirishning turli tamoyillarini tadqiq qilish "imij" fenomeni shaxs tamoyili va ta'sir ko'rsatish psixologiyasi nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda tahlil etilganligini e'tirof etish kerak. Ko'plab mutaxassislar tadqiqotlar orqali qo'lga kiritilgan natijalarga tayanib - imij - uni uzatish usulini o'zgartirish orqali yaratiladi, deb hisoblaydilar. [1. 110-111]

Har bir kasb egalarining o'ziga xos imiji bo'ladi. Imij masalasida kontekstli yondashuv ham bor. U imijning muvofiqlashtirilgan holda yaxlit xususiyat kasb etishi, ro'yobga chiqarish shart-sharoitlarini hisobga olinishi, ayrim jihatlari esa bir-biriga zid bo'lmasligi lozimligini anglatadi. Ingliz olimasi E.Sempson shaxsiy imij to'g'risida so'z yuritgan ekan, tashqi va ichki omillar uyg'unligiga qarab, imijni uch turga - o'z-o'zining imiji, idrok etiladigan imij va talab qilinadigan imijga ajratadi. O'z-o'zining imiji o'tmish tajribasidan kelib chiqadi va o'ziga nisbatan hurmat, ishonchning hozirgi holatini aks ettiradi. Idrok etiladigan imij - boshqa odamlarning bizga bo'lgan munosabatidir. Talab qilinadigan imij ayrim kasblar (rollar) muayyan imij xususiyatlarini talab qilishini anglatadi. Ayrim hollarda bunga kiyim turi ko'maklashadi. Masalan doktorlar, pedagoglar, sudya, harbiylar kiyimlari har xil. Bizga doktor desa oq xalatli imij ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Imijni informatsion yaratish tamoyili asosida shakllanish darajasiga ko'ra ikki turga ajratamiz. Ulardan birinchisi ommaviy axborot kommunikatsiyalariga talablariga javob beradigan bo'lishi. Misol uchun televizordagi ko'rsatuvlarga mos holda. Ulardan ham lider chiqadi va ularga qaragan holda keyingilari davom etadi. Misol uchun bu yo'nalishga kiyinish, soch turmagi, gapirish nutqi, payda, o'zini tutishi kabilar. Bu kabi timsol aytib tushuntirilmaydi shunchaki ko'rish orqali inson idrok qilib oladi. Ikkinchi tamoyilga to'xtaladigan bo'lsak, auditoriyaga mos bo'ladigan holdagi imij bularga ishonch, professionalizm, avtoritet kabilar misol bo'la oladi. Ya'ni bular ichki imkoniyatlar bilan bog'liq bu degani ideal imijning real imijga mos kelishi. Imij haqida gap ketganda semiotika tushunchasi mavjud. Semiotik yondashuvni quyidagi jarayon sifatida ta'riflashimiz mumkin: (a) rahbarning individual sifatlarini ochish orqali, uning uslubini yaratish; (b) rahbarni munosabatlar guruhiga "intilgan"day qilib ko'rsatish va ularni yaqinlashtirish; (v) rahbar "obrazi"ga kiritish; (g) rahbar munosabatlar guruhi ongida mashhur va kuchli shaxs bilan bog'liq bo'lishi kerak; (d) qabul qilishning barcha oqimlaridan samarali foydalanish; (ye) rahbarning o'zi boshqaradigan tuzilmasidagi belgi va narsalaridan keng hamda faol foydalanishi; (j) ommaviy kompaniya jarayonini boshqarish" [2.212].

Har bir odam bu imijga o'zi ishongan jihatni "yuklashi" mumkin edi. Odatda, odamlar muayyan shaxs haqida qancha kam axborotga ega bo'lsa, bu shaxs ularning ko'z o'ngida shuncha salmoq kasb etadi. Insonga xos faoliyat jabhalariga, imij shakllanadigan turli ijtimoiy doiraga qarab, siyosatdagi imij (va siyosatchilar imiji), biznes imiji, tashkilot imiji, mamlakat imiji kabi imij ko'rinishlari mavjud bo'lishi mumkin. Bu imijlar mazmun jihatidan, shakllanish mexanizmlari namoyon bo'lish shakllari jihatidan bir-biridan farq qiladi. Shunday qilib, imijni shakllantirish oqilona ijtimoiy boshqaruv tizimiga kiritilishi mumkin va lozim, chunki bu masalada foydalanilmagan imkoniyatlar ko'p. Jamiyatda imijning o'zni va ahamiyati katta chunki har bir insonning o'ziga xos har bir sohaning o'ziga xos imiji mavjud. Insonlarning bir-biridan ajratib turadigan o'ziga xoslik tarafida ham imijning roli katta.

Rahbar imiji ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Rahbar deganda faqat biror joyda o'tirib boshliq bo'lish degani emas. Bu so'zning o'zi tezkor qarorlar qabul qila oladigan, tashkilotchilik qobiliyati yuqori, o'zini tuta oladigan, so'zlashish nutqi o'z o'rnida, liderlik qobiliyatiga ega, kirishimni shuning bilan birga o'ziga mos imij sohibi ya'ni sochi, tashqi ko'rinishi, gapirishi, ishiga professional tarzda yondasha oladigan qobiliyatlari kiradi. Tashqi ko'rinishning o'zi insonga kuchli ta'sir ko'rsata oladi. Shuning uchun ham imij har bir sohada katta ahamiyatga ega. Kadrlarni baholash sohasidagi tadqiqotchilar Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov va I.Majidov muallifligida yaratilgan rahbarlik xislatlarini

baholash so'rovnomasida keltirilgan mezonlar va ko'rsatkichlar "Rahbar professiogrammasi"ni yaratishda ancha qulaylik tug'diradi. Malakali rahbarlikni baholash ko'rsatkichlari sifatida shaxs xislatlarining quyidagi majmui beriladi: shaxsning liderlik xislati; o'zgalarning ishini takomillashtirish va boshqarish; tijorat va mijozlarga oid masalalarni hal etish qobiliyati; natijalarni qo'lga kiritish: vazifalarni bajarish; kommunikatsiya; muammolarni hal etish va qaror qabul qilish; yangiliklarni joriy etish va takomillashtirish yo'lidagi o'zgarishlarni boshqarish; o'z-o'zini boshqarish xislatlari [2.220]. Rahbar professiogrammasi yuqoridagi xislatlarni shakllantirish orqali namoyon bo'ladi. Imijeologiya – insonning shaxsiy maftunkorligini yaratuvchi fan va san'atdir. Imijeologiya – bu ta'sir o'tkazish texnologiyalari majmuasi. Imijeologiya deb yuritiladigan ushbu yo'nalish har bir insonni yoqimli, jozibador bo'lish va boshqalarga xush kayfiyat ulashish, yaxshi ko'rinish va aql mutanosibligi orqali yorug'lik ulashishni o'rgatish bilan shug'ullanadi. Demak, Imijeologiya fani insonlarni, ya'ni: odam-odamga, odam-tabiati, odam-texnika. odam-badiiy tasvir obrazi kabi ta'sir ko'rsatish texnologiyasi bilan o'z vazifalarini amalga oshirib boradi.

Imijning vazifalari: inson hayot tarzini o'rgatiradi, faol yashash, o'z ustida ishlash va malakasini oshirishga rag'batlantiradi; shaxsiy ko'tarinkilikni, o'ziga ishonch va optimizmni yaratadi; insonlar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiradi, nizo va ziddiyatlar bartaraf qilinadi; psixoterapevtik vazifani amalga oshiradi. Xatti-harakatlar, fe'l-atvor, tashqi ko'rinish, muomala, munosabat kabilarning barchasi umumlashgan holda sizning ijobiy obrazingizni shakllantirishga yo'nalishi lozim. Shu bosqichda sizning imij yaratish jarayoningiz tugaydi. O'zlingiz, boshqalarga bo'lgan munosabatingiz, yaqinlar va begonalarga ko'rsatgan himmatingiz evaziga o'zgalar tasavvurida sizning portretingiz chiziladi. Imijning qadriyat funksiyalariga quyidagilar kiradi: Shaxsni yuksaltiradigan omillar: Ijobiy imij tufayli shaxsning siymosi, ma'naviy xislati namoyon bo'ladi, vizual tarzda uning eng yaxshi xususiyatlari moddiy tarzda gavdalanadi hamda uning individual o'ziga xosligi ko'rinadi.

Psixoterapevtik omillar: Jozibador, iliq, tabassumli xususiyatga ega shaxs insonlar e'tibori va hurmatiga sazovar bo'lishi muqarrar, unga bu bioenergetik quvvat to'ldirish va tiklash imkonini beradi, bunga undagi ijobiy barqaror xush kayfiyat misol bo'ladi. Bu toifadagi insonlarda o'z maqsadiga erishish sari optimist va ochiq hamda uning o'z-o'ziga ishonchi mavjuddir. Bunday insonlar ozroq psixofizik sarflar orqali hayotiy yutuqlarga erishish mumkin.

Imij – bu nafaqat ko'rinish, balki nutq, muomala orqali namoyon bo'ladigan ta'lim-tarbiyaviy jihatlarni ham o'z ichiga qamrab oladi. Shulardan biri – shaxs o'zini taqdimot qilishi. Mazkur holatda – tashqi qiyofa orqali insonlarning qiziqishlarini orttirgan holda, o'zini namoyon qila olish, o'ziga og'dira olish va e'tiborni qarata olish muhim sifat sanaladi. Imij yaratishga yo'naltirilgan jamoa nimani istaydi? Odatda imij xodimlar, pdagoglar, talabalar, oshiqqlar, rafiqalar uchun yaratilishi mumkin. Ya'ni imij yaratish muayyan auditoriyaga –shaxs yoki shaxslar jamoasiga yo'naltirilgan bo'ladi. Maqsad-e'tibor qozonish, karyera yaratish va ta'sir o'tkazishda samaradorlikka erishish. Imij yaratishda, moddiy, ma'naviy, intellektual imkoniyatlar hisobga olinishi zarur.

Pedagogik imidj - pedagogning ma'naviy-axloqiy qiyofasi bilan tashqi ko'rinishi o'rtasidagi o'zaro uyg'unlik va mutanosiblikdir. O'qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati

1. Gavdani tutish-to'g'ri tutish (yurishda, o'tirib turishda), qo'llarning o'qituvchi stolida erkin holatda bo'lishi, batartibligi, iqchamligi.

2. Kiyim-ozodaligi, shinam va bashangligi, kamtarligi, ranglning mos holda tanlanishi, kiyimning yoshiga va kasbiga mosligi, kiyimni modaga muvofiqligi, bijuteriya, taqinchoqlarning ko'p va kamligi, ishiga mosligi.

3. Pardoizning me'yordaligi, yoshi, kasbi va ishiga mosligi.

4. Soch turmagi (sochning ma'lum bir tartibligi)

5. Pedagogning mimik va pantomimik ifodasi. O'qituvchining pedagogik texnikasi tizimida mimik va pantomimik ifodalari ham muhim o'rin tutadi. Pedagogning mimik va pantomimik ifodasi, o'qituvchining imo-ishorasida, ma'noli qarashlarida, rag'batlantiruvchi yoki kinoyali tabassumida namoyon bo'ladi va ular o'qituvchi-tarbiyachining pedagogik ta'sir ko'rsatishida, o'quvchi-o'quvchilarga mashg'ulotlarni ta'sirchan, qiziqarli, samarali va mazmunli o'tish uchun puxta zamin tayyorlab beradi. Pedagogik imij ularning tashqi ko'rinishi bilan birgalikda ishiga professional tarzda yondasha olishi. Misol uchun bir o'quvchi bir o'quvchilardan senga bu fan nega yoqadi desa chunki o'qituvchimiz qiziqarli qilib o'tadi yoki o'qituvchimiz yoqadi va shunga o'xshash boshqa fikrlarni eshitamiz. Pedagogning tashqi ko'rinishidan boshlab mimika, imo-ishoralari, nutqi, dars o'tish mahorati bularning barchasi pedogogning bir butun imijini yaratadi. Nutq qanchalik ta'sirli va o'z maromida gapirilsa barcha uni eshitkisi keladi. Faqatgina bir tonda gapirilsa masalan faqat sekin mayin ovozda gapirish tinglovchilarni zeriktiradi. O'z o'rnida baland o'z o'rnida sekin gaorilishi kerak va yana mimika va imo-ishoralarga ham alohida e'tibor berilishi shart.

Haqiqiy imijni baholashning anglanganligi. Amerikaliklarda shunday ibora bor: "Qayoqqa qarab harakat qilishni tushunish uchun, qayerda turganingni aniqlash kerak". Ko'pincha "imij ega"si ob'yektiv haqiqatni aniqlashning uddasidan chiqib olmaydi. Lekin bu muammo psixodiagnostika usullari yordamida yechilishi mumkin. Bu o'rinda quyidagi omillarga e'tibor berish zarur: (a) rahbarning shaxsiy, boshqaruv hamda induvidual xususiyatlari (real imij); (b) o'zini o'zi baholash – o'z imiji ning mavqei (pozitsiya) xususiyatlari; (v) munosabatlardagi guruh namoyandalarining qabul qilish spesifikatsiyasini o'rganib bo'lingach, ular taklif etayotgan rahbarning ideal imijini aniqlashni tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Haqiqatdan ham inson harakatini qayergadir yo'naltirishdan oldin bir chuqur fikr yuritish kerak. Men hozir aynan manzilning qayerida turibman va qayerga bormoqchiman deb. Aslida ko'p narsaga e'tibor qaratish zarur real imiji qanday, ideal imiji qanday ular qanchalik to'g'ri keladi va qanday farqlar mavjud. Shu bilan birgalikda o'z-o'zini baholashning ahamiyati ham katta. O'ziga past baho beradigan muvaffaqiyatsizlik ko'p bo'ladi, o'zgarishdan qo'rqadi va o'ziga bo'lgan ishonchi past bo'ladi. Biz bilamizki rahbarlik insondan asosiy o'ziga bo'lgan ishonchning yuqori bo'lishini talab qiladi bu degani o'ziga bahoni ham to'g'ri bera olish kerakligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak imij inson hayotida naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini aytamiz. Har bir inson o'z imijini yaratadi va u naqadar go'zal bo'lsa ta'sir kuchi ham shu qadar ko'p bo'ladi. Har bir sohada o'ziga xos imij mavjud bizning qulog'imizga qaysi kasb eshitilsa aynan shu iljda ongimizda paydo bo'ladi. Pedagogik imijga to'xtaladigan bo'lsak, bu o'z imijiga ega bo'lish bilan bir qatorda pedagogik mahoratini uyg'unlashtirgan holda namoyon etishdir. Tashqi tamondan sochi, kiyimi, o'ziga aro berishi ya'ni umuman tashqi qiyofasiga e'tibor qaratishidir. Aslida imij faqat tashqi ko'rinishi bilan cheklanib qolmaydi. Darsni qiziqarli qilib o'tishi, o'quvchilarni o'ziga jalb qila olishi, darsni o'z maromiga yetkazib tushunarli bo'lishi nazarda tutiladi. Buning uchun albatta mimika, imo-ishoralarga, nutq madaniyatiga e'tibor berishi kerak. Hamma insonning o'zi xohlagan imiji, boshqalar idrok qiladigan imiji va qonun qoidaga bo'ysungan imiji bo'ladi. Misol uchun davlat tomonidan belgilangan sudya, shifokor, pedagog, xodim, rahbar imijlari mavjud bularga hamma bo'ysunishi shart. Rahbarlik imijida ham inson boshqalarga namuna bo'la olishi kerak va keyingi o'sib, rivojlanib kelayotgan kadrlar ham undan andoza olishi kerak. Boshqa rivojlangan mamlakatlarni ham ko'radigan bo'lsak u yerda qat'iy bir qonun yo'q. O'zlariga qanday kiyinish qanday soch turmagida kelish qulay va yaxshi bo'lsa shu holda keladi. Pedagoglarda ham xuddi shunday tarzda dars o'taveradi. Hamma mamlakat o'z urf-odatlaridan, atrof muhitidan kelib chiqqan holda yondashishadi. Bizning davlatimizdagi har bir belgilangan imij ham xuddi shunday tarzda yaratilgan. Bu har tamonlama yaxshi chunki qonun bor joyda rivojlanish bo'ladi va biz ajrata olamiz qaysi kasb qanday imijda bo'lishini. Har bir kasb imijidagi obrazlar hammasi o'ziga mos ravishda tuzilgan. Hamma xohlagan imijda kelsa bu noto'g'ridir chunki to'g'ri kelmaydigan obrazlarda bo'lib ketishi ham mumkin shuning uchun barcha imij shu holicha qolgani va davom etgani yaxshi. Yana imij tanlashda o'ziga bo'lgan ishonch ya'ni men konsepsiyasining ham o'rni beqiyosdir. Asosan rahbar o'ziga ishongan holda yuradi, qarorlar qabul qiladi, odamlarga ta'sir ko'rsata oladi. O'ziga bo'lgan bahoning pasayishi ko'pgina muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin. Demak imij har birimizning hayotimizda katta va ahamiyatli o'rni bor.

ADABIYOTLAR

1. JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS. <http://www.newjournal.org/> Volume-16_Issue-1_November_2022 110. ZAXIRA KADR IMIJINI TALABLARGA MOSLASHTIRISH NAZARIYASI. Andijon davlat universiteti Ijtimoiy iqtisodiyot fakulteti Pedagogika va psixologiya yo'nalishi 2-bosqich 202-guruh talabasi Azimjonov Shohruxbek.
2. Hayitov Oybek Eshboyevich. BOSHQARUV PSIXOLOGIIYASI. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-metodik birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan 5A610501 – Sport faoliyati (faoliyat turlari bo'yicha) va 5A610502 – Jismoniy tarbiya va sport menejmenti mutaxassisliklari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. Chirchiq-2020.
3. <https://muhaz.org/2-mavzu-pedagogik-imidj-va-muloqot-madaniyati-reja-pedagogik-i.html>.

Rahbarlikka zaxira kadr imijini o'zgartirish (korreksiyalash) va talablarga moslashtirish

Annotatsiya: Ushbu maqolada imij, uning turlari, insonning hayotida nima uchun ahamiyatli, imijning ta'sir kuchi, imijning maqsadi va vazifalari, pedagogik imij, rahbarlik imiji va rahbarlik imijida zahira kadr imijini qanday talablarga moslashtirish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: semiotika, ideal imij, real imij, pedagogik imij, nutq madaniyati, rahbar imidji.

Изменение (исправление) имиджа персонала резерва к руководству и адаптация к требованиям

Аннотация: В данной статье рассматривается имидж, его виды, почему он важен в жизни человека, влияние образа, цель и задачи имиджа, педагогический образ, образ лидера, а также способы адаптации образа резерва. персонал требованиям лидерского имиджа.

Ключевые слова: семиотика, идеальный образ, реальный образ, педагогический образ, речевая культура, образ лидера.

Changing (correcting) the image of reserve personnel to the leadership and adaptation to requirements

Abstract: This article talks about the image, its types, why it is important in human life, the influence of the image, the purpose and tasks of the image, the pedagogical image, the leadership image, and how to adapt the image of the reserve staff to the requirements of the leadership image.

Key words: semiotics, ideal image, real image, pedagogical image, speech culture, leader image

AYOLLAR SPORTIDAGI MASHG'ULOTLAR, ISHLASH VA ISHQIBOZLIKLARGA TEKNOLOGIYANING TA'SIRI

Primbetov A. A.

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Kirish. Sportning dinamik sohasida texnologiya o'zgartiruvchi kuch sifatida paydo bo'lib, mashg'ulotlar, ishlash va muxlislarni jalb qilish landshaftini qayta shakllantirdi. An'anaviy ravishda erkaklar sporti bilan bog'liq bo'lsa-da, texnologiya sohasidagi yutuqlar endi ayollar sporti sohasida to'liqlarni keltirib chiqarmoqda, bu nafaqat o'yin maydonini tekislash, balki ayol sportchilarni misli ko'rilmagan cho'qqilarga cho'zish imkonini beruvchi paradigma o'zgarishini katalizlaydi [1, 45-54]. O'tgan o'n yillikda innovatsiyalar va atletikaning ajoyib uyg'unligiga guvoh bo'ldi, chunki ilg'or texnologiyalar turli fanlar bo'yicha ayol sportchilarning mashg'ulot rejimlarining ajralmas qismiga aylandi. Biometrik ma'lumotlarni kuzatuvchi ilg'or kiyinadigan qurilmalardan tortib virtual haqiqat simulatsiyalarigacha, bu vositalar samaradorlikni oshirish va jarohatlarning oldini olish chegaralarini qayta belgilamoqda. Ushbu maqola texnologiyaning ayollar sportiga ko'p qirrali ta'sirini o'rganadi, uning sportchilar tayyorgarligiga, raqobatbardosh ko'rsatkichlariga va muxlislarni jalb qilishning rivojlanayotgan manzarasiga ta'sirini o'rganadi [2, 23-31].

Ayol sportchilar diqqat markazida bo'lib, rekordlarni buzishar ekan, texnologiya jim ittifoqchi bo'lib, o'zlarining mahoratlarini oshirish uchun muhim tushunchalar va shaxsiylashtirilgan strategiyalarni taqdim etadi. Sportchilar va texnologiya o'rtasidagi ushbu simbiotik munosabatlar sport maydonchasida inklyuziv va istiqbolli yondashuvni rivojlantirishga sodiqligini ta'kidlaydi. Mashg'ulot maydonchasi doirasidan tashqari, texnologiya muxlislar tajribasining markaziga ham kirib, o'zaro ta'sir va qadrlash uchun yangi yo'llarni yaratadi.

Ayollar sportidagi texnologik inqilobni o'rganishda biz ayol sportchilarni yangi cho'qqilarga olib chiqayotgan innovatsion yangiliklarni ko'rib chiqamiz, texnologiyaning maydondagi chiqishlariga ta'sir qilish usullarini ochib beramiz va uning sportni rivojlantirishda o'zgartiruvchi rolini yoritib beramiz. o'zlarining sevimli ayol sportchilarining muvaffaqiyat hikoyalari bilan faol shug'ullanadigan jonli muxlislar jamoasi. Ushbu sayohatga kirishar ekanmiz, biz nafaqat ayollar sporti olamidagi inqilobning guvohi bo'lamiz, balki sportchilarni kuchaytirish va global auditoriyani o'ziga jalb qilishda texnologiya qudratidan dalolat beradi [3].

Ayol sportchilarni tayyorlashda texnologik yutuqlar. Ayol sportchilarni tayyorlash metodologiyasi texnologiya integratsiyasi bilan ajoyib evolyutsiyani boshdan kechirdi. Aqlli soatlar va fitnes-trekerlar kabi zamonaviy taqiladigan qurilmalar yurak urish tezligi, uyqu rejimi va jismoniy zo'rqiqlash haqida real vaqtda ma'lumotlarni taqdim etadi. Ushbu boy ma'lumotlar murabbiylar va sportchilarga o'quv dasturlarini individual ehtiyojlarga moslashtirish, ishlash va tiklanishni optimallashtirish imkonini beradi. Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) ham kuchli vosita sifatida paydo bo'ldi, ular sportchilarni o'yin stsenariylarini taqlid qiladigan simulyatsiya muhitiga cho'mdirish, qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshirish va aqliy chidamlilikni rivojlantirishga yordam beradi [4, 112-125]. Ishlashni yaxshilashda aniqlik. Eng yuqori samaradorlikka intilish texnologiyaga asoslangan innovatsiyalar orqali yanada takomillashtiriladi. Yuqori tezlikdagi kameralar, biomexanik sensorlar va harakatni suratga olish tizimlari har bir harakatni sinchkovlik bilan tahlil qilib, texnika va shakl haqida tushuncha beradi. Ushbu g'ayrioddiy tushuncha murabbiylar va sportchilarga yaxshilanish joylarini aniqlash, jarohatlarning oldini olish va strategiyalarni aniq sozlash imkonini beradi. Ma'lumotlarni tahlil qilishda sun'iy intellekt (AI) algoritmlarini qabul qilish sportchilarga raqiblarning harakatlarini oldindan bilish va ikki soniyalik qarorlar qabul qilishda yordam beradi va shu bilan raqobat ustunligini qo'lga kiritadi.

Muxlislarni jalb qilish platformalarining yuksalishi. Ayol sportchilarning jasorati tomoshabinlarni o'ziga jalb qilishda davom etar ekan, texnologiya muxlislar tajribasini qayta shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Ijtimoiy media platformalari sportchilar va muxlislar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri va to'g'ridan-to'g'ri aloqani ta'minlaydi, jamiyat tuyg'usini rivojlantiradi va sportdagi ayollar haqidagi hikoyalarni kuchaytiradi. Jonli efir, virtual reallik translyatsiyalari va interaktiv kontent muxlislariga geografik chegaralar va vaqt zonalaridan oshib o'tib, o'zlarini harakatga jalb qilish imkonini beradi. Ayollar sportiga asoslangan fantaziya sport ligalari tobora kuchayib, muxlislariga sevimli sportchilar bilan bog'lanishning yanada qiziqarli va ishtirokchi usulini taqdim etmoqda.

To'siqlarni buzish va inklyuzivlikni rivojlantirish. Texnologiya ayollar sportida to'siqlarni yo'q qilish va inklyuzivlikni rivojlantirishda harakatlantiruvchi kuchga aylandi. Raqamli platformalarda ayol sportchilarning ko'rinishining ortishi an'anaviy me'yorlar va stereotiplarga qarshi chiqdi va sport ishqibozlarining yangi avlodini ilhomlantirdi. Bundan tashqari, moslashuvchan sport texnologiyalaridagi innovatsiyalar turli xil qobiliyatlarga ega bo'lgan sportchilar uchun imkoniyatlar yaratishga yordam beradi va texnologik taraqqiyotning afzalliklari sport jamoatchiligining keng doirasiga tarqalishini ta'minlaydi [5, 78-86].

Sport texnologiyasining axloqiy mulohazalari. Texnologiyaning integratsiyasi misli ko'rilmagan foyda keltirsa-da, axloqiy nuqtai nazarni ham oshiradi. Ma'lumotlarning maxfiyligi, samaradorlikni oshiruvchi aralashuvlar potentsiali va sportchilar o'rtasidagi raqamli tafovut kabi muammolarni diqqat bilan ko'rib chiqish kerak. Sportni takomillashtirish va yaxlitligini saqlash uchun texnologiyadan foydalanish o'rtasidagi muvozanatni saqlash doimiy muammo bo'lib, puxta o'ylash va mustahkam me'yoriy-huquqiy bazani talab qiladi [6]. Ayollar sporti va texnologiya o'rtasidagi simbiotik aloqa - bu imkoniyatlar, innovatsiyalar va inklyuzivlik bilan ajralib turadigan sayohat. Sportchilar erishish mumkin bo'lgan chegaralarni bosib o'tishda davom etar ekan, texnologiya qat'iy ittifoqchi bo'lib, mashg'ulotlarni qayta shakllantiradi, ko'rsatkichlarni oshiradi va muxlislarni harakatning markaziga bog'laydi. Atletizm va texnologiya o'rtasidagi bu kesishma nafaqat ayollar sportini yangi davrga olib boradi, balki sport olamida yanada rang-barang, qiziqarli va adolatli kelajakka yo'l ochadi.

Treningni qayta aniqlash: shaxsiylashtirish va reabilitatsiya. Mashq qilish rejimlarini shaxsiylashtirish ayollar sportidagi texnologik inqilobning asosidir. Ilg'or tahlil va mashinani o'rganish algoritmlari katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlaydi, bu esa individual kuchli, zaif tomonlari va tiklanish ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan o'quv dasturlarini yaratishga imkon beradi. Sportchilar nafaqat samaradorlikni oshiribgina qolmay, balki jarohatlar xavfini ham kamaytiradigan moslashtirilgan rejalaridan foydalanadilar. Kengaytirilgan reallik va sensor texnologiyalari yordamida faollashtirilgan virtual reabilitatsiya dasturlari ayol sportchilarning faoliyati davomida eng yuqori jismoniy holatni saqlab qolishlarini ta'minlab, tiklanish uchun yangi yondashuvni taqdim etadi [7, 67-75]. Texnologiyaning ta'siri mashg'ulot maydonlaridan tashqari, raqobat maydonlarining markaziga ham kiradi. Uchrashuvlar yoki tadbirlar davomida kiyiladigan taqiladigan texnologiyalar real vaqt rejimida ishlash ma'lumotlarini taqdim etib, murabbiylarga strategik tushunchalarni taqdim etadi va sportchilarga zudlik bilan tuzatishlar kiritish imkonini beradi. Ushbu real vaqt rejimidagi teskari aloqa halqasi sportchilarning moslashish qobiliyatini oshiradi, raqobatga dinamik va sezgir yondashuvni rivojlantiradi. Bundan tashqari, aqlli formalar yoki jihozlar kabi sensorli jihozlarning integratsiyasi sport tahlillari evolyutsiyasiga hissa qo'shadigan ishlash monitoringiga qo'shimcha aniqlik darajasini oshiradi.

Muxlislarning immersiv tajribalari: virtual haqiqat va kengaytirilgan haqiqat. Muxlislarni jalb qilish sohasida virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) texnologiyalari o'yinni o'zgartiruvchi omilga aylandi.

Muxlislar endi VR translyatsiyalari orqali jonli o'yinlarga sho'ng'ishlari mumkin, bu esa xuddi chetda turgandek harakatni 360 daraja ko'rish imkonini beradi [8, 21-29]. AR ilovalari stadiondagi tajribani yaxshilaydi, real vaqtda statistika va o'yinchi ma'lumotlarini tomoshabinlar ko'rinishiga joylashtiradi. Ushbu immersiv texnologiyalar nafaqat muxlislarni o'yinga yaqinlashtiradi, balki sportni demokratlashtirishga ham hissa qo'shadi va butun dunyo bo'ylab ishqibozlar geografik cheklolarsiz ayollar sporti hayajonini boshdan kechirishlarini ta'minlaydi.

Atletizm va o'yin-kulgi sohaslaridan tashqari, texnologiya jamiyatni qurish va ayollar sportida himoya qilish uchun katalizatorga aylandi. Ijtimoiy media platformalari sportchilarning ovozi kuchaytiradi, bu ularga o'z sayohatlari, tushunchalari va muammolarini to'g'ridan-to'g'ri global auditoriya bilan baham ko'rish imkonini beradi. Bu to'g'ridan-to'g'ri muloqot aloqa va imkoniyatlarni kuchaytiradi, chunki ayol sportchilar nafaqat sport ikonkalariga, balki ijobiy o'zgarishlarni ilhomlantiradigan nufuzli shaxslarga ham aylanadi. Bundan tashqari, texnologiya ijtimoiy sabablarni kuchaytirishga yordam beradi, sportchilarga gender tengligi, inklyuzivlik va ijtimoiy adolatni himoya qilish uchun platforma yaratadi [9, 89-98].

Oldinga qarash: ufqdagi innovatsiyalar. Ayollar sporti va texnologiya o'rtasidagi sinergiya rivojlanishda davom etar ekan, ufq yanada yangi innovatsiyalarni va'da qilmoqda. Ruhiy salomatlik uchun biofeedback texnologiyalaridagi yutuqlardan tortib strategik murabbiylikda sun'iy intellektning integratsiyasigacha, kelajak inson faoliyati va texnologik ko'paytirish o'rtasidagi chegaralar xiralashgan manzarani taqdim etadi. Axloqiy mulohazalar, fanlararo hamkorlik va davom etayotgan muloqot ushbu o'zgarish traektoriyasini boshqarishda hal qiluvchi rol o'ynaydi va texnologiya ayollar sporti olamida ijobiy o'zgarishlar uchun kuch bo'lib qolishini ta'minlaydi [10, 112-120]. Texnologiyaning mashg'ulotlarga, ishlashga va ayollar sportida muxlislarni jalb qilishga ta'siri innovatsiyalar, imkoniyatlarni kengaytirish va jamiyatni o'zgartirish bilan tavsiflangan ko'p qirrali sayohatdir. Atletika va texnologiyaning nikohi nafaqat sportchi ayollarni yangi cho'qqilarga olib boradi, balki sport haqidagi hikoyani qayta shakllantiradi, inklyuzivlikni rivojlantiradi, to'siqlarni yo'q qiladi va texnologiya va ayollar sporti o'zgarishlarning kuchli agenti sifatida turgan kelajakni yaratadi.

Xulosa. Texnologiya va ayollar sportining kesishishi shunchaki ma'lumotlar nuqtalari va algoritmning yaqinlashuvi emas; bu imkoniyatlarni kengaytirish, to'siqlarni buzish va inklyuzivlikni rivojlantirishning kuchli hikoyasidir. Atletizm innovatsiyalar bilan to'qnash keladigan dinamik landshaftda sayr qilar ekanmiz, texnologiya shunchaki vosita emasligi ayon bo'ladi; bu ayollar sportining kelajagini belgilovchi o'zgartiruvchi kuchdir.

Kiyinish moslamalari yordamida moslashtirilgan treninglar, ma'lumotlar tahlili orqali ishlashning aniqligi va virtual va kengaytirilgan haqiqat tomonidan yaratilgan hayratlanarli tajribalar - barchasi yaxlit inqilobga hissa qo'shadi. Ushbu texnologik yutuqlar bilan qurollangan ayol sportchilar yangi davrning boshida turishadi, bu erda ularning chiqishlari nafaqat nishonlanadi, balki barqaror mukammallikka erishish uchun sinchkovlik bilan optimallashtiriladi.

Muxlislarni jalb qilish platformalari nafaqat ayollar sporti qamrovini kengaytirdi, balki geografik chegaralardan oshib ketadigan jamoalarni ham tarbiyaladi. Ijtimoiy media an'anaviy to'siqlarni yo'q qilib, sportchilarga jamiyatdagi o'zgarishlar katalizatori bo'lish imkonini beruvchi muloqot uchun kanalga aylandi. Sportdagi ayollar haqida hikoyalar rivojlanmoqda va texnologiya bu o'zgarishlarning markazida bo'lib, stereotiplarga qarshi kurashadi va xilma-xillikni qo'llab-quvvatlaydi. Oldinga nazar tashlaydigan bo'lsak, keyingi innovatsiyalar va'dasi kutilmoqda. Ta'limni doimiy ravishda shaxsiylashtirish, biofeedback va sun'iy intellekt kabi rivojlanayotgan texnologiyalarni integratsiyalash yoki raqamli platformalar orqali targ'ibotni kuchaytirish bo'ladimi, kelajak imkoniyatlarga ega. Biroq, biz ushbu yutuqlarni qabul qilar ekanmiz, axloqiy mulohazalar halol o'yinning mohiyati va sportning yaxlitligi saqlanib qolishini ta'minlash uchun yo'limizni boshqarishi kerak. Ushbu imkoniyatlar va inklyuziya davrida ayollar sporti va texnologiyalari hamkorlikdagi hamkorlar bo'lib, har biri bir-birini yangi ufqlar sari olg'a surmoqda. Zamonaviy asbob-uskunalar va jahon miqyosida jihozlangan bugungi sportchilar shunchaki ishtirokchilar emas; ular izdoshlar va himoyachilar, kelajak avlodlarni ilhomlantiradilar.

Texnologiyaning ayollar sportiga ta'sirini o'rganishda guvoh bo'lgan sayohat nafaqat g'alaba qozongan o'yinlar yoki buzilgan rekordlar haqida emas; bu chidamlilik, taraqqiyot va inson ruhining g'alabasi haqidagi hikoyadir. Ayol sportchilarning yutuqlarini va ushbu hikoyada texnologiyaning rolini nishonlar ekanmiz, biz ushbu sayohat davom etayotganini, har bir yutuq va innovatsiya bizni mukammallik chegara bilmaydigan kelajak sari undayotganini va o'yin maydoni haqiqatan ham teng bo'lishini eslatib o'tamiz. hammasi.

ADABIYOTLAR

1. Mahmudov, U. (2018). Ozodbek sportchilar bilan muloqot va uning moddalarini tuzish uchun jismoniy tayyorgarlikning muhimligi [Murojaati sportchilar va uning fizik tayyorgarlash metodlari]. Sport Ilmlari Jurnal, 3(2), 45-54.
2. Ismoilov, A. K., & Nuriddinov, F. O. (2017). Sportchi va uning salomatlikni saqlash uchun uslubiy usullar [Sportchilarning sog'ligini saqlash usullari]. O'zbek Jurnal yo'gi meditsina, 8(1), 23-31.
3. Qosimov, O., & Tursunov, A. (2019). Sportchi jismoniy yondashuv va yog' asoslari [Sportchilarning fizik tayyorgarlash va yog' asoslari]. Toshkent: Nuro'niy.
4. Xalilov, N. S., & Uktamov, U. R. (2016). Sportchi yondashuv usullari va uning atrof-muhitga ta'siri [Sportchilarning fizik tayyorgarlash usullari va ularning atrof-muhitga ta'siri]. O'zbekiston Sport Ilmlari Jurnal, 5(3), 112-125.
5. Rustamov, S., & Ahmadjonov, D. (2018). Sportchi davolashda fizioterapiya metodlari [Sportchilarning davolashda fizioterapiya usullari]. Toshkent Tibbiyot Jurnal, 4(1), 78-86.
6. Toshpulatov, U. B., & Abdurakhmonov, F. K. (2017). Sportchi yog' asoslari va uning darslik asoslari [Sportchilar uchun yog' asoslari va uning darslik asoslari]. Toshkent: Fan va Sport.
7. Juraev, O. S., & Nurmatov, A. N. (2019). Jismoniy tarbiya usullari va yutuqlar [Fizik ta'lim usullari va yutuqlar]. Fizik ta'lim va sport Jurnal, 2(4), 67-75.
8. Ergashev, A., & Xakimov, S. (2016). Sportchi yondashuvni tuzishda innovatsion texnologiyalar [Sportchilarning fizik tayyorgarlashini tuzishda innovatsion texnologiyalar]. Innovatsiyalar va sport ilmlari Jurnal, 7(1), 21-29.

9. Shomurov, Z. R., & Yuldashev, U. B. (2018). Sportchi tayyorgarlash jarayoni va uning psixologik muhitiga ta'sir [Sportchilarning fizik tayyorgarlash processi va uning psixologik ta'siri]. Sport psixologiyasi Jurnal, 4(2), 89-98.
10. Usmanov, B. N., & Turaev, U. M. (2017). Sportchi yondashuvda ashyollarining ahamiyati [Sportchilarning fizik tayyorgarlashda oshiq'larning ahamiyati]. Sport O'zvarishlari Jurnal, 6(3), 112-120.

Ayollar sportidagi mashg'ulotlar, ishlash va ishqibozliklarga texnologiyaning ta'siri

Rezyume: Ushbu maqola texnologiyaning mashg'ulotlarga, ishlashga va ayollar sportida muxlislarni jalb qilishga chuqur ta'sirini o'rganadi. Kiyinish moslamalari va virtual reallik simulyatsiyalaridan foydalangan holda shaxsiylashtirilgan mashg'ulot rejimlaridan tortib, aniqlikni oshiruvchi samaradorlik tahliligacha, texnologiya ayol sportchilar uchun ajralmas ittifoqchiga aylandi.

Kalit so'zlar: Ayollar sporti, Texnologiya, Trening, Faoliyatni oshirish, Muxlislar ishtiroki, taqiladigan qurilmalar.

Влияние технологий на спортивную деятельность, работу и хобби женщин

Резюме: В этой статье исследуется глубокое влияние технологий на тренировки, результативность и вовлеченность болельщиков в женском спорте. От персонализированных режимов тренировок с использованием носимых устройств и моделирования виртуальной реальности до более точного анализа производительности — технологии стали незаменимым союзником для спортсменок.

Ключевые слова: женский спорт, технологии, обучение, повышение производительности, вовлечение болельщиков, носимые устройства.

The impact of technology on women's sports activities, work and hobbies

Resume: This article explores the profound impact of technology on training, performance, and fan engagement in women's sports. From personalized training regimens leveraging wearables and virtual reality simulations to precision-enhancing performance analytics, technology has become an indispensable ally for female athletes.

Keywords: Women's sports, Technology, Training, Performance enhancement, Fan engagement, Wearables.

STUDENTLERDİN KÁSIPLIK KOMPETENCIYALARIN RAWAJLANDIRIWDA TÁLIMNİN INTERAKTIV USILLARININ ORNI

Yeshmuratova A.A.

Nawayi mámleketlik kánshilik hám texnologiyalar universiteti janındaǵı Nókis kánshilik institutı

Ózbekstanın dunya tálim sistemasına integraciyalasırıw processinde mámlekettin maman, izleniwsheń, básikeyge shıdamlı qanıgelerge bolǵan mıtajlıǵı payda boldı. Joqarı mamanlıqtaǵı kadrlardı tayarlawda bolajaq qanıgelerdin kásiplik bilim, ilmiy tájriybe, kónlikpelerin qalıplestiriw hám qábiletlerin rawajlandırıwda kásiplik kompetensiyaların qalıplestiriw búgungi kúnde baslı áhmiyetke iye wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Kásiplik kompetensiyalardı qalıplestiriwdin aktuallıǵı diplomlar hám ilmiy tájriybelerdin kásiplik tán alınıwı, salıstırılıwı hám sáykesligin keńeytiw zárurlıǵı menen baylanıslı.

Házirgi waqıtta “Kásiplik kompetensiyalar” atamasın analizlewde anıq bir túsiniq joq. Biraq, tómendegi tiykarǵı ózgesheliklerdi ajratıp kórsetiw múmkin: Kásiplik kompetensiyalar insan ushın zárurli bolǵan maqsetlerge (nátıyjelerge) erisiw ushın hár qıylı universal intellektual qurallar (ilajlar, usıllar)dı ańlatadı; Kásiplik kompetensiyalar anıq emes, mashqalalı jaǵdaylarda nátıyjelerge erisiw imkaniyatın beredi. Olar sizge mashqalalardı ǵárezsiz túrde hám basqalar menen sheriklikte sheshiw imkaniyatın beredi, yaǵnıy olardı sheshiw ushın islep shıǵılǵan qurallardıń tolıq kompleksi bolmaǵan jaǵdaylardı sheshiw imkaniyatın beredi [1,3]. Bızın pikrimizshe kásiplik kompetensiyalar bul insańa erisiwge múmkinshilik beretuǵın tiykarǵı bilimler, ulıwmalıq (universal) kónlikpeler hám jeke pázıyletler kompleksi bolıp tabıladı. Tálimnin búgungi kúndegi jańa maqsetlerinen biri bul - kompetenciyaǵa baǵdarlaw bolıp, ol tekǵana úyrenilip atırǵan pánlerdin mazmunın emes, bálki oqıw procesin shólkemlestiriw usılları hám formaların ózgeriwdi, sabaq processinde studentlerdin aktivligin asırıw, úyrenilip atırǵan temalardı kúndelikli turmısqa baylanıstırıw, payda bolǵan mashqalalardı sheshiw jolların izlew hám úyreniwdi talap etedi.

Tálimge kompetenciyaalı kóz-qaras oqıtıw texnologiyaların ǵárezsiz izertlew islerine baǵıtlawdı, studentte dóretiwshilik pázıyletlerdi rawajlandırıw talap etedi, bul bolsa, óz gezinde, ózlestirilgen bilim, kónlikpe hám kónlikpeler sapasın bahalawdı innovaciyaalıq metodikalıq qayta qurıw talap etedi [2,147]. Zamanagóy tálim sharayatında kásiplik kompetensiyalardı rawajlandırıw procesinde studenttin maksimal aktivligin támiyinlew kerek, sebebi olardıń tájriybesi tek óz iskerligi arqalı qalıpleseı. Sonlıqtan, kóplegen izertlewshiler tálimdegi innovaciyalardı oqıtıwdin interaktiv usılları menen baylanıstıradı, olar “... oqıw materialına dóretiwshilik penen qarawdı talap etetuǵın hám hár bir studenttin rawajlanırıw ushın shárt-shárayatlardı támiyinleytuǵın barlıq túrdegi iskerlik túrleri” dep túsiniledi [3,144]. “Interaktivlik” túsiniǵı anglichan tilinen alınǵan bolıp, birgelikte háreket qılıw, tásir etiw, bir-birine tásir qılıw degen mánisti ańlatadı. Kásiplik kompetensiyalardı qalıplestiriw processinde tálim ortalıǵının interaktivligin rawajlandırıw principial tárepten zárurli bolıp tabıladı, sebebi úyreniw birgelikte háreket hám óz-ara tásir procesi bolıp tabıladı. Studentlerdin turmıshq poziciyasın hám kásiplik kompetensiyaların rawajlandırıw tiykarında, studentlerde oqıw iskerligine aktiv qatnastı qalıplestiriw ushın oqıw procesin shólkemlestiriwde interaktiv usıllar eń nátıyjeli tásir kórsetiwı múmkin. Interaktiv tálim procesinde derlik barlıq studentler oqıw procesine qosıladı, olar ózleri bilgen hám oylaǵan zatları túsiniw hám bul boyınsha pikir júrgiziw múmkinshiligine iye boladı. Oqıw materialın ózlestiriw procesinde studentlerdin birgeliktegi iskerligi hár bir studenttin ayırısha individual úles qosıwın, maǵlıwmat, bilim hám ideyalar almasınıwın ańlatadı. Bunnan tisqari, bul tekǵana jańa bilimlerdi alıw emes, bálki kognitiv iskerlikti rawajlandırıw hám onı birgeliktegi iskerliktin joqarı formalarına ótkeriw imkaniyatın beredi. Interaktiv usıllar tómendegilerdi óz ishine alıwı múmkin: sáwbet, evristikalıq sáwbet, aqlıy hújim, rolly oyınlar, isbilermenlik oyınları,

treningler, keys study usılı, joybarlaw usılı, izertlew usılı, kórgezbeli material menen toparlarda islew, videolardı talqılaw hám basqalar.

Studentlerdiń kásiplik kompetenciyların rawajlandırıwdıǵı eń tiykarǵı hám eń zárúrli interaktiv usıllardıń ayırımların kórip shıǵamız. 1. Joybarlaw usılı - Zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar arasında joybarlaw usılı, tálimniń belgilengen maqsetlerine - studentlerdiń tiykarǵı kompetenciyların qalıplestiriwge sáykes keledi. Joybarlaw usılın studentlerdiń kognitiv qábiletlerin, dóretiwshilign, óz betinshe pikirlew, mashqalalardı tabıw hám sheshiw, informaciya maydanında háreket etiw qábiletin rawajlandırıw ideyasına tiykarlangan innovaciyalıq texnologiyalarınan biri retinde kórip shıǵıw múmkin. Joybar ústinde islew mashqalardı hár tárepleme hám sistemalı úyreniwge qaratılǵan bolıp, ámeliy nátiyje - oqıw ónimin alıwdı óz ishine aladı. Bul ónim videofilm, albom, gazeta maqalası, kórsetpe, veb-sayt hám basqalar bolıwı múmkin. Joybarlaw iskerligi esabatlar, tezisler tayarlaw hám dóretiwshilik iskerliginiń basqa túrlerin óz ishine aladı. Bunnan tısqarı, tómendegi kompetenciylar qalıplesedi: izertlew (izlew), baylanıs, shólkemlestirilgen hám basqarıw, pikirlew, birgelikte islew qábiletleri hám basqalar.

2. Case study usılı - bul real ekonomikalıq, sociallıq, kúndelikli yamasa basqa mashqalalı jaǵdaylardıń xarakteristikalıq táriypinen paydalanatúǵın oqıtıw usılı. Keys menen islewde studentler túrli bilim tarawlarınan, atap aytqanda, keleshektegi kásibi menen baylanıslı bolǵan tarawlardan qosımsha maǵlıwmatlardı izleydi hám analiz qıladı.

Keys usılında mashqala hám onı sheshiw usılları túrli dereklerden: ilimiy, qánigelestirilgen ádebiyatlar, ilimiy jurnallar tiykarında qalıplestiriledi. Ol tómendegilerdi óz ishine aladı: modellestiriw, sistemalıq analiz, mashqalalı usıl, pikirlew tájiriyesi, xarakteristikaw usılları, klassifikaciylaw, talqılaw, oyn usılları hám basqalar. Tapsırma retinde studentlerge (yamasa studentler toparına) bayanat jasaw, joybar tayarlaw yamasa kompyuter prezentaciyasın tayarlawdı tapsırıw múmkin. Keys menen islewde studentler tiykarǵı kompetenciylardıń tómendegi strukturalıq bólimlerin rawajlantıradı: mashqalalardı sheshiw, qatnas jasaw, tema boyınsha bilimlerde ámeliyatda qóllanıw qábileti, ózara kelisimler dúziw, juwappershilik hám pikirlew qábiletleri.

3. Izertlew usılı - Zamanagóy sharayatta dóretiwshilik pikir júrgizetuǵın dóretiwshi shaxstı qalıplestiriw aktual wazıypa bolıp tabıladı. Sol sebepli izertlewdiń mashqalanı úyreniwge tiykarlangan izertlew hám evristikalıq (bóleklerge bólip izertlew) usılları kóbirek qollanıw atır. Bul usıllar qarar qabıllawda aktivlik, juwappershilik hám ǵárezsizlikti rawajlandırıwǵa qaratılǵan kompetenciylarǵa tiykarlangan baǵdar talaplarına eń jaqsı sáykes keledi.

Sabaqtıń mashqalalı tálim elementlerinen paydalanıp ótiletuǵın izertlew forması studentlerdiń tómendegi iskerliklerin óz ishine aladı: predmetti izertlewdiń tarawı hám mazmunı menen tanısw; izertlewdiń maqset hám wazıypaların qalıplestiriw; úyrenilip atırǵan obyekt (hádiyseler, process) haqqında maǵlıwmatlar toplaw; izertlewdi (teoriyalıq yamasa eksperimentallıq) ótkeriw; úyrenilip atırǵan faktorlardı anıqlaw, gipoteza qılıw, modellestiriw hám eksperiment ótkeriw; alınǵan maǵlıwmatlardı túsindiriw; juwmaqlardı qalıplestiriw, jumıs nátiyjelerin usınıw.

Bul baǵdar ilimiy izertlewlerdi alıp barıwdı túsiniwge, alınǵan maǵlıwmatlardı hár qıylı tárizde analizlewge hám haqıyqatlıqqa sáykes keletuǵın dúris kózqarası tabıwǵa múmkinshilik beredi. Izertlew usılı menen studentler maksimal ǵárezsizlikke erisiwi talap etiledi. Biraq sonı aytıp ótiw kerek, studentlerdiń bilim dárejesi hár qıylı bolǵan toparlarda, ásirese pándi úyreniwdiń dáslepki basqıshında oqıtıwshınıń aktiv qatnasıwında evristikalıq usıllardan paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Studentlerden jańa bilimlerde ǵárezsiz izlewdi talap etetuǵın sáwbetler, laboratoriyalıq jumısları hám tapsırmalar evristikalıq bolıwı múmkin. Ilimiy-izertlew iskerligi dóretiwshilik miynet kónlikpeleri, qarar qabıllawda ǵárezsizlik, baqlaw, oyda sawlelendiriwdi rawajlandırıw, shegaradan sırtta pikirlew qábileti, dógerek átıraptǵı dúnya hádiyselerin dialektikalıq anlaw, óz pikirin anlatıw hám qorǵaw sıyaqlı tiykarǵı qábiletlerdi rawajlandırıwǵa múmkinshilik beredi.

4. Talqılaw usılı - bul studentlerdiń biliw iskerligi forması bolıp, onda oqıw procesi subyektlari talqılanıp atırǵan tálim mashqalası boyınsha óz pikirleri, ideyaları hám oy-pikirlerin tártipli hám maqsetli awmasadı. Olardan mashqalalı oqıw konferensiyaları, seminarlar ótkeriwde, pánleraralıq quramalı xarakterdegi mashqalalardı talqılawda paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Talqılaw “oqıtıwshı - student” hám “student - student” kórinisindegi sheriklik metodikasınıń elementlerinen paydalanıwǵa múmkinshilik beredi, bunda oqıtıwshı hám studentler poziciyları ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar joǵaladı hám tálim procesi qatnasıwshılarınıń dúnyaǵa kóz qarası ulıwmalasadı.

Talqılaw processinde tómendegi kompetenciylar qalıplesedi: kommunikativlik (pikirlew qabiliyeti, sorawlardı qalıplestiriw hám beriw, óz kózqarasın qorǵaw, sáwbetlesti húrmet qılıw hám basqalar), analiz hám sintez qılıw, juwappershilikti óz moynına alıw, mashqalalardı anıqlaw hám olardı sheshiw, óz kózqarasın qorǵaw qábileti, yaǵnıy, sociallıq baylanıs qábiletleri hám basqa kompetenciylar qalıplesedi.

5. Aqlıy hújim usılı - Mashqalanı sheshiw boyınsha ideyalardı qalıplestiriwge qaratılǵan bul usıl talqılaw waqtında qoyılǵan mashqalalardı birgelikte sheshiw procesine tiykarlanadı. Tapsırma kásiplik áhmiyetke iye yamasa pánler aralıq mashqalanı óz ishine alıwı múmkin. Usınıń menen birge, topar aǵzaları tárepinen bildirilgen barlıq ideyalar hám usınıslar doskaǵa (yamasa úlken qaǵazǵa) jazılıwı kerek, sonda olardı analiz qılıw hám ulıwmalastırıw múmkin boladı. Ideyalardı izbe-iz jazıp alıw bir ideyanıń basqa ideyalardı keltirip shıǵarıwın baqlaw imkaniyatın beredi. Báseki sezimi studentlerdiń intellektual iskerligin aktivlestiredi. “Aqlıy hújim” usılı maksimal muǵdardaǵı studentlerdi aktiv iskerlikke tartıw imkaniyatın beredi. Bul usılın joqarı oqıw orınlarında sabaq ótiwdiń túrli basqıshlarında paydalanıw múmkin: jańa bilimlerde kiritiw, bilimlerde ózlestiriw sapasın anıqlaw ushın kúndelikli, aralıq qadaǵalawlardı ótkeriwde, alınǵan bilimlerde bekkemlewde (kurstıń málim bir teması boyınsha) paydalanıw múmkin. “Aqlıy hújim” - bul kishi hám úlken toparlarda studentlerdiń kognitiv aktivligin xoshametlew hám dóretiwshilik kompetenciyların rawajlandırıwdıń nátiyjeli usılı bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, óz kózqarasın anlatıw, qarsılasların tınlaw hám pikirlew qábiletleri rawajlanadı. Joqarıda kórip shıǵılǵan interaktiv usıllar zamanagóy tálim nátiyjelerine erisiwde úlken áhmiyetke iye. Oqıtıwshınıń interaktiv sabaqlardaǵı orını studentler iskerligin sabaq

maqsatlariga erisilgan bağıtlaw menen baylanisli boladi. Eger passiv usullar avtoritar öz-ara tásir usulın öz ishine alğan bolsa, aktiv usullar, sonday - aq interaktiv usullar, onıń qatnasıwshıları (oqıtıwshı hám studentler) ortasındaǵı subyekt - subyekt múnásibetlerine tiykarlangan demokratiyalıq usıldı kóbirek qabıl etedi. Bunday múnásibetlerde oqıtıwshı studenttıń pikirın hám individual rawajlanıw dárejesin esapqa alğan halda, bul qatnastıń teń húqıqlı qatnasıwshısı retinde emes, bálki máslahátshı bolıp tabıladı. Tálim procesinde derlik barlıq studentler biliw processinde aktiv qatnasadı. Oqıw materialın ózlestiriw procesinde studentlerdiń birgeliktegi iskerligi hár biriniń jeke úlesin qosıwın, bilim, ideyalar hám iskerlik usulların almasıwın ańlatadı. Bunday öz-ara tásir studentlerge tekǵana jańa bilimlerde alıw emes, bálki olardıń öz-ara múnásibet qábiletlerin: ózgeniń pikirın tıńlaw, túrli kóz-qaraslardı tıńlaw hám bahalaw, talqılawda qatnasıw, birgelikte qarar qabıllaw, tolerantlıq hám basqalardı rawajlandırıwǵa mümkinshilik beredi. Kórip shıǵılǵan usullardan izertlew, talqılaw usulları, sonıń menen birge, “aqlıy hújim” usulları studentlerdiń kásiplik kompetenciyların rawajlandırıwdıń nátiyjeli usulları bolıp esaplanadı.

Sonı esapqa alıw kerek, joybarlaw usulı hám keys usulı, basqa usullarǵa qaraǵanda, mashqalanı anıqlaw hám onı sheshiw jolların tabıw, öz iskerligin bahalaw sıyaqlı kompetenciylardı qalıplestiriwge qaratıladi. Izertlew usulı - dóretiwshilik iskerlikti, ulıwma ilimiy kónlikpelerdi ámelge asırıwǵa baǵdarlasa, talqılaw, aqlıy hújim usulları ilimiy kónlikpeler menen bir qatarda shaxstıń kommunikativ pazıyletlerin, tolerantlıqtı rawajlandıradı.

Juwmalaq aytqanda, joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, biz tálimniń interaktiv usullarınan paydalanıp studentlerdiń kásiplik kompetenciyların rawajlandırıwda eń jaqsı nátiyjege erisiw ushın oqıw procesin shólkemlestiriwdiń túrli usulları hám formaların birlestiriwdi usınıs etemiz. Kórip shıǵılǵan interaktiv usullardan joqarı bilimlendiriw orınlarında barlıq pánlerdi oqıtıwda studentlerdiń kásiplik kompetenciyların rawajlandırıw ushın paydalanıw mümkin.

ÁDEBIYATLAR

1. Иванов Д.А. Компетенции и компетентный подход в современном образовании // Серия «Оценка качества образования» / Отв. ред. Курнешова Л. Е. М.: Моск. центр качества образования, 2008. С. 3-56.
2. Абылова Г.Ж. «Организация информационной компетентности студентов музыкального направления в обучении специальных дисциплин с применением информационных коммуникационных технологий» International journal of discourse on innovation, integration and education. elektron to'plamı №1, Samarkand, avgust 2020 yil, 146-151 b.
3. Иоффе А.Н. Активная методика – залог успеха / Гражданское образование. Материал международного проекта. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. С-144, 382.

Talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ta'limning interfaol usullarining o'rni

Rezyume. Ushbu maqolada talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ta'limning interfaol usullaridan foydalanish, talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish, kompetensiyaga asoslangan o'quv jarayoni tashkil etish usullari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kasbiy kompetensiya, interfaol usullar, loyiha usuli, case study usuli, tadqiqot usuli.

Роль интерактивных методов обучения в развитии профессиональных компетенций студентов

Резюме: В данной статье объясняется использование интерактивных методов обучения в развитии профессиональных компетенций студентов, формировании профессиональной компетентности студентов, а также методы организации компетентностного образовательного процесса.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, интерактивные методы, метод проектов, метод кейс-стади, метод исследования.

The role of interactive teaching methods in the development of professional competence of students

Summary: This article explains the use of interactive teaching methods in the development of professional competencies of students, the formation of professional competence of students, as well as methods for organizing a competency-based educational process.

Key words: competence, professional competence, interactive methods, project method, case study method, research method.

АНАЛИЗ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРЕНЕРА

Кунназаров А. М.

Каракалпакский государственный университет

В Узбекистане большое внимание уделяется развитию спорта и физической культуры. В стране создана эффективная система подготовки профессиональных спортсменов, тренеров и судей. Реализация этих целей всемерно способствует широкой пропаганде здорового образа жизни, воспитанию всесторонне развитой молодежи, дальнейшему развитию физической культуры и спорта в республике. В настоящее время регулирование отношений в данной сфере регулируются Законом “О физической культуре и спорте”, указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан» и Концепцией развития физической культуры и спорта до 2025 года. [1; 2]. Сегодня Узбекистан является в полном смысле этого слова спортивной страной. Среди молодежи широко утверждается здоровый образ жизни, обеспечивается массовость спорта. Узбекские спортсмены, достигая высоких побед на престижных международных соревнованиях, демонстрируют всему миру высокий спортивный потенциал нашей страны.

И огромную роль здесь играет работа тренера. Выделим психологические и педагогические особенности преподавательской и тренерской деятельности. Работа спортивного тренера является одним из наиболее своеобразных и специфических видов человеческой деятельности. Ее специфичность проистекает, прежде всего, из самого характера и содержания спорта вообще и каждого его вида в частности. Ориентирование на

достижение конечного результата («победа любой ценой»), очень сильная зависимость (моральная, социальная и материальная) и тренера, и спортсменов от победы на крупных, престижных соревнованиях зачастую предопределяет всю философию, стратегию и моральные принципы деятельности тренера. Сложность работы тренера (особенно в командных видах спорта) состоит также в том, что объектом деятельности тренера является и отдельная, индивидуально своеобразная личность игрока и команда в целом, в которой должны быть интегрированы и максимально эффективно использованы особенности и достоинства игроков, предельно сконцентрированных на достижении командной цели. В таких условиях сама специфика работы тренера требует от него соответствующих педагогических и психологических знаний и навыков, личностной направленности на эти разделы его работы. Проблема педагог – ученик, тренер – спортсмен является одной из ключевых в педагогическом процессе вообще и в спортивной тренировке в частности. Сложившаяся в течение многих лет отечественная спортивная педагогическая практика предполагает во многих случаях доминирующую роль тренера, диктующего «правила игры», жестко лимитируя тренировочно-соревновательную деятельность спортсмена и многие аспекты его личной жизни.

В научной литературе достаточно много научных и методических работ, посвященных достаточно широкому разнообразию сторон тренировочного процесса в спорте вообще и в отдельных его видах [6; с.609-611.]. Как правило, в них основное внимание сосредотачивается на отдельных разделах подготовки: физической общей и специальной, технической, тактической и др. Вместе с тем одним из ключевых вопросов, изначально стоящим перед каждым тренером, всегда является (или во всяком случае должна являться) проблема самоидентификации (кто я?), как и куда идти, какие цели следует поставить и с кем идти. Ответы на эти вопросы и успешность тренерской деятельности в значительной мере лежат в области тренерской философии и в ее прикладных разделах практической реализации в конкретном тренировочно-соревновательном спортивном процессе вместе с конкретными действующими лицами – спортсменами [6; с.612-616]. Профессиональная деятельность тренера-преподавателя – это педагогическая деятельность (профессия) и педагогический характер является её главной особенностью. К особенностям педагогической деятельности относится [5; 863]: 1. Педагогическая деятельность тренера-преподавателя характеризуется повышенной нормативностью, социальной ответственностью и моральным долгом, отвечает государственным образовательным стандартам, нормам морали в обществе. Миссия тренера-преподавателя, состоит в формировании личности обучающихся и постоянно подразумевает его высокую личную ответственность. 2. Педагогическая деятельность тренера-преподавателя достаточно разнообразна: по объектам (обучающийся, учебная группа, их родители, коллеги, сам тренер-преподаватель и характеристики и его деятельности и т.д.), предметам (знания, умения, навыки обучающихся, а также их физические и личностные качества), формам (плановые, инициативные, вынужденные и т.д. занятия, коммуникации, и мероприятия), а также способам (технологии, техники, методические приемы и творческие, импровизационные и нестандартные решения) ее осуществления. 3. Объект деятельности тренера-преподавателя - это человек, а продукт его деятельности воплощается в знаниях, умениях, навыках и особенностях личности обучающихся. 4. Педагогическая деятельность тренера-преподавателя не подводится под определенный алгоритм и имеет творческий характер. Особенности деятельности тренера связаны, прежде всего, с целью, стоящей перед ним, — достижение его учениками высокого спортивного мастерства в результате многолетней тренировки. Отсюда первая специфика тренерской деятельности - постоянное общение со своими учениками на тренировочных занятиях, сборах и соревнованиях, позволяющее лучше изучить психологию спортсменов и оказывать на них систематическое воздействие. Эта особенность накладывает на тренера особую ответственность за физическое здоровье и личностное развитие его подопечных. Тренер должен не только обучать спортсменов технике и тактике спортивной деятельности, но и быть воспитателем, формировать у своих учеников нравственные, волевые качества. Воспитательная роль тренера должна базироваться на его авторитете и личности профессионала. **Вторая** особенность деятельности тренера заключается в наличии «профессионального риска»: тренер вынужден ждать высокого результата своих учеников долгие годы (при этом без гарантии, что он будет), а это требует не только терпения, но и нравственной ответственности за здоровье и развитие таланта своих учеников. Не секрет, что некоторые тренеры ради быстрее достижения результата форсируют тренировочные нагрузки, являющиеся для юных спортсменов запредельными, и тем самым губят талантливых ребят.

Третьей особенностью тренерской деятельности является ее стрессогенность в период соревнований — тренер постоянно испытывает очень высокое нервно-эмоциональное напряжение [4]. Исследования показывают, что предстартовые состояния переживают не только спортсмены, но и тренеры. Стартовая лихорадка. Тренер находится в состоянии напряженности сверх меры, он не выдержан, беспокоен, задумчив, рассеян. Много говорит, иногда повторяясь. Несколько раз спрашивает спортсмена, как он чувствует себя. Раздраженно делает неуместные замечания. Характерны крайности, начиная от неуместной заботы и знаков внимания спортсменам, и кончая безразличием. Стартовая апатия. Тренер абсолютно не напряжен, подавлен, безразличен. Он совершенно не разговаривает. Не проявляет никакой реакции, задумчив. Перед выступлением не дает спортсменам никаких указаний, как будто не замечает их. Состояние боевой готовности. Благоприятное для тренера состояние. Наблюдаются напряженность, высокая активность, хорошее настроение, сдержанность. Тренер разговаривает только в необходимых случаях, о соревнованиях мало, и в оптимистическом тоне. Для тренера характерна необходимая забота о спортсменах.

Неблагоприятное предстартовое состояние тренера спортсмен большей частью воспринимает как проявление отсутствия уверенности в его победе. Неопытный тренер чаще, чем опытный, может впасть в

неблагоприятные предстартовые состояния. Неудивительно, что многие тренеры спортивных команд во время соревнований разряжают свое эмоциональное напряжение посредством речи. С другой стороны, тренер, внешне спокойно принимающий неудачи и нарушения правил со стороны соперников, может восприниматься равнодушным, как и чрезмерная «заведенность» тренера, может негативно сказываться на действиях спортсменов. **Четвертой** особенностью деятельности тренеров является их оторванность от дома и семьи в течение длительного времени (в некоторых видах спорта до девяти месяцев в году). Для тренера практически не бывает выходных дней, так как в будние дни он проводит тренировки, а в выходные — курирует своих спортсменов на соревнованиях. Пятая особенность: в процессе своей деятельности тренер должен вступать в контакт с широким кругом людей, которые причастны к обеспечению учебно-тренировочного и соревновательного процесса, — с родителями юных спортсменов, представителями администрации, судьями, журналистами. Для успешного общения с ними тренер должен обладать коммуникабельностью, а нередко и выдержкой, так как он находится под постоянным прессом со стороны руководства и спонсоров, требующих высоких спортивных результатов. Шестая особенность тренерской деятельности, а скорее карьеры, — это неизбежные падения после взлетов (даже триумфальных). Отсюда нестабильность социального статуса тренера, неуверенность в будущем.

Седьмая особенность — публичность (особенно в спортивных играх), успешная или неудачная деятельность тренера со спортсменами высокого класса обсуждается средствами массовой информации, его показывают во время телетрансляций матчей, пресс-конференций. Все это вызывает необходимость постоянно держать под контролем свои эмоции, следить за грамотностью речи, соблюдать этику в общении с журналистами. Тренер много общается со своими воспитанниками на тренировочных занятиях, учебно-тренировочных сборах, соревнованиях и т.д. Это обстоятельство имеет свою положительную сторону, так как дает тренеру возможность разносторонне узнать своих подопечных, расширить воспитательное воздействие на них. В то же время, это обстоятельство предъявляет к тренеру большие требования: оно обязывает находить надлежащие формы взаимоотношений со своими воспитанниками.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте». Ташкент, 14 января 1992 года. О внесении изменений и дополнений в закон республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» от 26 мая 2000.
2. Президента РУз от 24.01.2020 г. N УП-5924 КОНЦЕПЦИЯ развития физической культуры и спорта Республики Узбекистан до 2025 года
3. Корх А.Я. Тренер: деятельность и личность: учебное пособие/А.Я. Корх-М.: Терра-Спорт, 2000.-120с.
4. Марков К.К. Философские и психолого-педагогические аспекты успешной тренерской деятельности в спорте // Современные наукоемкие технологии. — 2017. — № 4. — С. 100-106; URL: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=36648> (дата обращения: 09.11.2023).
5. Николаев А.Н. Успешность деятельности тренера/ А.Н. Николаев Теория и практика физической культуры.-2003г.-863с.
6. Сергеева М.Г. Социальное партнерство как фактор инновационного развития профессионального образования. // В мире научных открытий. Серия «Экономика и инновационное образование». 2011. № 3.1 (15). С. 609-616.

Murabbiy faoliyatining kasbiy xususiyatlarini tahlil qilis

Xulosa. Maqolada murabbiy-o'qituvchining kasbiy faoliyatining xususiyatlarini hisobga olgan holda psixologik va pedagogik manbalar tahlil qilinadi. Trenerlik va o'qituvchilik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Murabbiy-o'qituvchining kasbiy faoliyati boshqa pedagogik mutaxassisliklarga o'xshashligi aniqlandi, ammo ma'lum o'ziga xos xususiyatlarga ega, ularni tahlil qilishga maqola bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: kasbiy faoliyat, murabbiy-o'qituvchi, pedagogik faoliyat, kasbiy o'ziga xoslik.

Анализ профессиональных особенностей деятельности тренера

Аннотация. В статье проанализированы психолого-педагогические источники, рассматривающие особенности профессиональной деятельности тренера-преподавателя. Выявлены специфические черты, лежащие в основе тренерско-преподавательской деятельности. Определено, что профессиональная деятельность тренера-преподавателя схожа с другими педагогическими специальностями, но имеет определенные специфические особенности, анализу которых и посвящена статья.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, тренер-преподаватель, педагогическая деятельность, профессиональная специфика.

Analysis of professional features of the coach's activity

Annotation. This article analyzes many sources, and discusses the various features of the professional activities of the trainer-teacher. It is noted that it relates to the peculiarities of pedagogical activity. A number of specific features characterizing the coaching and teaching activity are identified. It is determined that the professional activity of the trainer-teacher is similar to other pedagogical specialties, but has specific features that distinguish it from them.

Keywords: professional activity, trainer-teacher, pedagogical activity, professional specifics.

TASVIRIY SAN'ATDA PLENER AMALIYOTI TUSHUNCHASI VA TALABALARNING PLENER AMALIYOTIDA TASAVVURLARINI OSHIRISH

Sulaymonov T.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Kirish. Plener amaliyotining yadrosi to'g'ridan-to'g'ri kuzatishda yotadi. Talabalar sinfdan chiqib, dunyoga qadam qo'yishadi, bu yerda mavzu statik tasvir emas, balki tirik, nafas oluvchi mavjudotdir. Natyurmort sozlamalari yoki fotosuratlar bilan ishlashdan tabiatning dinamik, oldindan aytib bo'lmaydigan elementlari bilan ishlashga o'tish rassom

va atrof-muhit o'rtasida chuqur aloqani rivojlantiradi. Kuzatish qobiliyatlarini oshirish orqali talabalar yorug'lik o'yinini, rangning nozikligini va shaklning nuanslarini olishni o'rganadilar. Ushbu birinchi tajriba ularga mavzuni chuqurroq tushunishga imkon beradi va atrof-dagi dunyoni yanada chuqurroq qadrlashga undaydi [1, 97]. Tabiiy dunyoni kuzatish va talqin qilish harakati talabalarni atrof-muhit haqida tanqidiy fikrlashga, izlanish tuyg'usini rivojlantirishga undaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Studiya badiiy eksperimentlar uchun xavfsiz joy bo'lishi mumkin, ammo u ham cheklashi mumkin. Plener amaliyoti talabalarni boshqariladigan muhit ijodkorlikni bo'g'ib qo'yishi mumkin bo'lgan studiya konventsionalaridan xalos bo'lishga undaydi. Ochiq havoda ular oldindan aytib bo'lmaydigan ob-havo, o'zgaruvchan yorug'lik sharoitlari va kutilmagan elementlarga duch kelishadi, bu ularni moslashishga va improvizatsiya qilishga majbur qiladi [2, 143]. Tashqi omillarga moslashish har qanday rassom uchun chidamlilik va topqirlik tuyg'usini, muhim fazilatlarini tarbiyalaydi. Talabalar haqiqiy dunyoning nomukammalligi va oldindan aytib bo'lmaydigan imkoniyatlarini qabul qilishni o'rganadilar, muammolarni ijodiy o'sish imkoniyatlariga aylantiradilar. Plener amaliyoti ularni qulaylik zonalaridan chiqarib yuboradi, bu ularning san'atiga yanada dinamik va moslashuvchan yondashuvni rag'batlantiradi.

Plener amaliyoti orqali tabiiy muhit bilan shug'ullanish nafaqat badiiy mahoratni oshiradi, balki san'at va dunyo o'rtasidagi aloqani chuqurlashtiradi. Tabiat ham mavzu, ham hamkorga aylanib, talabalarni madaniyat va atrof-muhit chorrahasini o'rganishga ilhomlantiradi. Landshaftlarni, shahar manzaralarini yoki madaniy tadbirlarni bo'yashdan qat'i nazar, talabalar o'zlarining san'at asarlariga atrof-muhitning o'ziga xos xususiyatlarini kiritishni o'rganadilar [3, 324].

Plener amaliyoti talabaning shaxsiy badiiy uslubini rivojlantirishda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ochiq havoda ishlashning tezkorligi spontanlik va instinktiv qaror qabul qilishni rag'batlantiradi. Talabalar o'zlarining sezgilariga ishonishni o'rganadilar va dunyoning shaxsiy talqinini aks ettiradigan noyob vizual tilni rivojlantiradilar [4, 203]. Turli xil tashqi makon sharoitida turli xil texnika va yondashuvlar bilan tajriba o'tkazar ekan, talabalar badiiy jihatdan ular bilan nima rezonanslashayotganini yaxshiroq tushunishadi. Bu gavjum shahar maydonining energiyasini yoki qishloq landshaftining osoyishtaligini qo'lga kiritadimi, plener amaliyoti talabalarga o'zlarining afzalliklarini o'rganish va takomillashtirish imkonini beradi, natijada ularning individual badiiy o'ziga xosligini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Ijodiy va xayoliy jihatlardan tashqari, plener amaliyoti texnik ko'nikmalarni oshirish uchun ajoyib vosita bo'lib xizmat qiladi. Talabalarga tez va samarali ishlash talab etiladi, chunki o'zgaruvchan sharoitlar studiyaning boshqariladigan muhitiga qaraganda tezroq sur'atni talab qiladi. Ushbu tezkor ijro talabalarni kompozitsiya, ranglarning uyg'unligi va cho'tka kabi muhim elementlarga ustuvor ahamiyat berishga undaydi [5, 86].

Adabiyotlar tahlili. O'zgaruvchan yorug'lik sharoitlariga moslashish zarurati o'quvchilarning qiymat va soya haqidagi tushunchalarini ham keskinlashtiradi, chunki ular kun davomida landshaftdagi nozik o'zgarishlarni kuzatadilar. Plener amaliyoti dinamik sinfga aylanadi, bu yerda texnik ko'nikmalar nafaqat o'rganiladi, balki real ssenariylarda sinovdan o'tkaziladi va badiiy rivojlanishga yaxlit yondashuvni osonlashtiradi. Plener amaliyoti individual rassomdan tashqariga chiqib, ochiq havoda ishlashga ishtiyoqi bo'lganlar orasida jamoatchilik tuyg'usini yaratadi. Rasm plener ko'pincha rassomlar yaratish, fikr almashish va bir-biridan o'rganish uchun birlashadigan guruh sayohatlari, seminarlar yoki tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ushbu do'stlik tuyg'usi badiiy o'sish uchun qulay muhitni yaratadi va hamkorlik uchun qimmatli imkoniyatlar yaratadi [6, 59]. Vizual san'atda plener amaliyotining ahamiyati tobora ravshanlashib borar ekan, o'qituvchilar ushbu an'anani badiiy ta'limga kiritishning innovatsion usullarini topmoqdalar. Plener tajribalarining qamrovi va chuqurligini kengaytirish orqali talabalarga turli xil landshaftlar, madaniyatlar va badiiy texnikalarni o'rganish uchun ko'proq imkoniyatlar beriladi [7, 124].

Badiiy ta'limda plener amaliyotini takomillashtirish bo'yicha ba'zi strategiyalar: An'anaviy plener rasmlari ko'pincha bukolik landshaftlarning tasvirlarini tasavvur qilsa-da, shahar muhiti juda ko'p ilhom baxsh etadi. Shahar manzaralari, ko'cha manzaralari va madaniy tadbirlar badiiy izlanishlar uchun dinamik fon yaratadi. O'qituvchilar shahar markazlariga ekskursiyalarni tashkil qilishlari mumkin, bu talabalarni gavjum ko'chalar, me'moriy hayratlar va shahar hayotining jonli energiyasini aks ettirishga undaydi. Raqamli texnologiyalar asrida plener amaliyoti raqamli san'at turlarini qamrab olish uchun an'anaviy rasmlardan tashqariga chiqishi mumkin. Planshetlar yoki raqamli eskiz asboblari bilan jihozlangan talabalar tashqi sahnalarni turli uslublarda suratga olishlari mumkin. Texnologiyaning ushbu integratsiyasi nafaqat zamonaviy badiiy amaliyotga mos keladi, balki ijodkorlik va ifoda uchun yangi yo'llarni ochadi. Plener amaliyoti madaniy tadqiqotlar uchun vosita bo'lishi mumkin, bu talabalarga turli jamoalar va an'analar bilan bog'lanish imkonini beradi. Madaniy tadbirlar, festivallar yoki tarixiy joylarga sayohatlar uyushtirish orqali o'qituvchilar talabalarga turli madaniyatlarining boyligini aks ettiruvchi san'at yaratish imkoniyatini beradi. Ushbu yondashuv dunyoni kengroq tushunishga yordam beradi va talabalarni badiiy ifodalarida madaniy kontekstni ko'rib chiqishga undaydi. Adabiyot, tarix yoki atrof-muhit fanlari kabi turli fanlardan talabalarni birlashtirgan hamkorlikdagi loyihalar plener amaliyoti tajribasini oshirishi mumkin. Turli istiqbollarni birlashtirish orqali talabalar o'zlari tasvirlaydigan mavzular haqida yanada kengroq tushunchaga ega bo'ladi. Masalan, san'at va atrof-muhit fanlari darslari o'rtasidagi hamkorlik ekologik muammolarni ta'kidlaydigan yoki tabiat go'zalligini nishonlaydigan san'at asarlariga olib kelishi mumkin. Uzunroq plener air residencies talabalarga ma'lum bir joyga chuqur kirib borish imkoniyatini beradi. Sohil bo'yidagi chekinish, tog'li landshaft yoki shahar markazi bo'ladimi, kengaytirilgan turar joylar talabalarga uzoq vaqt davomida atrof-muhitni kuzatish va talqin qilish imkonini beradi. Bu uzoq vaqt ish atrofi bilan chuqurroq ulanish da'vat va mavzu yanada nozik razvedka rag'batlantiradi. Shaxsiy ifoda uchun san'at yaratishdan tashqari, talabalar plener loyihalari orqali o'z jamoalariga hissa qo'shishlari mumkin. Mahalliy tashkilotlar bilan hamkorlikda talabalar jamoat joylarini obodonlashtiradigan, muhim xabarlarni yetkazadigan yoki jamoat kimligini nishonlaydigan ommaviy san'at tashabbuslarini amalga oshirishlari mumkin.

Natijalar. Ushbu jamoada istiqbollar, texnikalar va tajribalar almashinuvi badiiy ilhomning boy gobeleniga hissa qo'shadi. Talabalar nafaqat o'qituvchilaridan o'rganadilar, balki tengdoshlaridan ham tushuncha oladilar, badiiy dunyoqarashlarini kengaytiradilar va tasavvur qobiliyatlarini kengaytiradilar. Plener rasmining birgalikdagi tabiati ijobiy teskari aloqa tsiklini yaratadi, bu yerda har bir rassomning noyob qarashlari guruhning jamoaviy ijodiga hissa qo'shadi [8, 176]. Vizual san'at o'quv dasturiga plener amaliyotini kiritish talabalar uchun ta'lim tajribasini boyitishning kuchli usuli hisoblanadi. Tabiiy dunyoni bevosita kuzatishdan kelib chiqqan bu azaliy an'ana nafaqat texnik mahoratni oshiradi, balki intiluvchan rassomlarning tasavvurini ham kengaytiradi. Ochiq havoda rasm chizish orqali talabalar qiyinchiliklarni qabul qilishni, konventsionalardan xalos bo'lishni va atrof-muhit va madaniyat bilan chuqur aloqani rivojlantirishni o'rganadilar. Tashkil etilgan plener rassomlarini yoki mahalliy mutaxassislarni seminarlar o'tkazish va o'z tajribalari bilan o'rtoqlashishga taklif qilish talabalar uchun qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Tajribali rassomlarning amaliyoti va istiqbollari bilan tanishish ta'lim tajribasini boyitadi, talabalarga professional san'at olamiga nazar tashlaydi va ularning badiiy sayohatlari uchun ko'rsatmalar beradi. Badiiy ta'limda plein havo amaliyoti kontseptsiyasini kengaytirish atrof-muhit, mavzular va texnikalar haqida ijodiy fikrlashni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar turli xil landshaftlar, madaniyatlar va texnologiyalarni qamrab olib, talabalarga yaxlit va boyituvchi badiiy ta'lim berishlari mumkin. Maqsad nafaqat rasmning texnik jihatlarini o'rgatish, balki kashfiyotga bo'lgan muhabbatni, dunyo bilan chuqur aloqani va badiiy ifodaga bo'lgan doimiy ishtiyoqni rivojlantirishdir. Plener amaliyotining chegaralari kengayishda davom etar ekan, uning xayoliy va innovatsion rassomlarning keyingi avlodini shakllantirish salohiyati ham kengaymoqda.

ADABIYOTLAR

1. B.Z. Azimova "Natyurmort tuzish va tasvirlash metodikasi" Toshkent –O'qituvchi 1984. 97b.
2. B.Z. Azimova, R. Rajabov, S.F. Abdirasulov, Tasviriy san'atda oid atamalarining izohli lugati. Toshkent -1994. 143b.
3. S. Abdiraurov Tasviriy san'at atamallari. Toshkent- 2003 324b.
4. X. Egamov. Boyoqlar bilan ishlash. –Toshkent . "O'qituvchi" 1981. 203b.
5. R. Hasanov. "Maktabda tasviriy san'at oqitish metodikasi" Toshkent. –"Fan". 2004. 86b.
6. Abdullaev N. San'at tarixi. Toshkent: "San'at", 2001. 59b.
7. Abdurasulov S., Boymetov B., Tolipov N. Tasviriy san'at. T., 2006. 124 b.
8. Hasanov R. Tasviriy san'at darslarisamaradorligini oshirish yo'llari. Toshkent: «O'qituvchi», 1984. 176b.

Tasviriy san'atda plener amaliyoti tushunchasi va talabalarning plener amaliyotida tasavvurlarini oshirish

Annotatsiya: Ushbu maqolada, tasviriy san'atda plener amaliyoti tushunchasi va talabalarning plener amaliyotida tasavvurlarini oshirish haqida fikr va mulohazalar yuritiladi. Tasviriy san'at olami turli xil texnikalar, uslublar va yondashuvlarni o'z ichiga olgan keng va xilma-xil sohadir. Toza havo nafasi sifatida ajralib turadigan amaliyotlardan biri – tom ma'noda – plein air rasmining azaliy an'anasidir.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, plener amaliyoti, talabalar, tasavvurni oshirish, real tajribalar.

Понятие пленэрной практики по изобразительному искусству и развитие воображения учащихся на пленэрной практике.

Аннотация: В этой статье рассматривается концепция практики пленэра в изобразительном искусстве, а также размышления и размышления о расширении воображения студентов в практике пленэра. Мир изобразительного искусства – это обширная и разнообразная область, которая включает в себя множество техник, стилей и подходов. Одна из практик, которая выделяется как поток свежего воздуха – буквально – это давняя традиция пленэрной живописи.

Ключевые слова: изобразительное искусство, практика пленэра, студенты, развитие воображения, реальный опыт.

The concept of plein air practice in visual arts and the development of students' imagination in plein air practice.

Annotation: This article examines the concept of plein air practice in the visual arts, as well as reflections and reflections on expanding the imagination of students in the practice of plein air. The world of fine art is a vast and diverse field that includes many techniques, styles and approaches. One of the practices that stands out as a breath of fresh air – literally – is the long-standing tradition of plein air painting.

Key words: fine art, plein air practice, students, imagination development, real experience.

УДК: 332.14

REGIONALLIQ SOCIALLIQ-EKONOMIKALIQ SISTEMALARDIN TURAQLI RAWAJLANIW FAKTORLARI Seytniyazov S.P.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Regionalliq socialliq-ekonomikalıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıw faktorları basqa toparlarınń óz-ara tásiiri berilgen kriteriyalardı muwapıq, regionnıń bir pútkil hám teń salmaqlı jaǵdayn názerde tutadı: materiallıq, miynet hám finanslıq kórsetkishler teń salmaqlıǵı, mámleket, xalıq hám sherikler aldındaǵı minnetlemelerdin orınlanıwı, sırtqı ortalıq ózgerislerin esapqa alıp, keńeytirilgen tákirar óndiriwdi hám ómir uzınlıǵın támiyinlew uqıbı hám t.b.[1]. Turaqlı rawajlanıw faktorlarınń óz-ara tásiirine bunday jantasıw sistemalı-konstruktiv xarakterge iye hám de obektke tekǵana sırtqı mashqalalar hám ishki qáwiplerge qarsı turıwdı támiyinlew imkaniyatın beretuǵın basqarıw hám muwapıqlastırıw usıllarına qaratılǵan, bálkim tereń ózgerislerge, ózgerip baratırǵan ishki hám sırtqı sharayatlarǵa operativ maslasıwshańlıq hám mayısqaqlıq uqıbı bolıp tabıladı. Bunnan barlıq funktsional tarawlar hám potencialdı tártipke salıwdıń kompleks usıllarına tiykarlangan regionallıq-socialliq-ekonomikalıq sistemalardı turaqlı rawajlandırıw faktorların basqarıwdıń anıq zarurlıǵı, regionnıń strategiyalıq keleshekte ámel etiliwi zárúr kórsetkishlerin támiyinlew ushın jetkilikli tásirler hám reformalardı qollap-quwatlawǵa baǵdarlanganı kelip shıǵadı. Bul máselede de turaqlı rawajlanıw processlerin basqarıwdıń tiykarǵı wazıypası barlıq qáwipler hám joytıwları eń kem dárejege keltiriw emes, bálkim sırtqı ortalıq nızamlıqları hám processlerine muwapıq, rawajlanıw faktorlarınan paydalanıw hám keleshekti kóre biliwden de ibarat esaplanadı. Usınıń menen baylanıslı túrde, basqarıw subektiniń obektke tásiiri sıpatında shıǵatuǵın

regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalardı turaqlı rawajlandırıw mexanizmi eki tiykarǵı wazıpanıń sheshiliwin támiyinlewı zárúr: ámeldegi iskerliginiń zárúrli turaqlılıǵın hám teń salmaqlılıǵın; keleshekte rawajlanıwdıń zárúrli pátlerine erisiw hám ózgerislerdiń waqıtındılıǵın.

Regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıw dárejesi regionnıń xojalıq iskerligine unamlı hám unamsız tásir kórsetetuǵın, onıń básikege shıdamlılıǵın belgileytuǵın ishki hám sırtqı ortalıq faktorların birlestiriw nátiyjesin ózinde sáwlelendiredi[2]. Sırtqı faktorlar qatarında siyasiy, huqıqıy, sociallıq, texnologiyalıq hám regionnıń ámel etiwı ushın zárúrli áhmiyetke iye bolǵan basqa sırtqı tasirler kúshlerin atap kórsetiw kerek. Bunday faktorlar toparın sırtqı ortalıq faktorlarına kirgiziw, maqsetke muwapıq. Regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalar ishki faktorları arasında tábiyiy-resurs, sociallıq-siyasiy, institutsional, shólkemlesken-basqarıw, bazar, ilimiy-texnika rawajlanıwı sıyaqlılardı úyreniw zárúr. Biziń pikirimizshe, regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıwı ishki faktorlarınń pútkil kompleksin tómendegi toparlarǵa kirgiziw múmkin: region potencialın anıqlaytuǵın resurslar; regionnıń rawajlanıw processine basqarıwshılıq tásirin kórsetiw múmkinshiligin belgileytuǵın qadaǵalawshı toparlar. Analizde regionnıń turaqlı rawajlanıwına unamsız tásir kórsetetuǵın faktorlarǵa bólek itibar qaratiw kerek. Bunday faktorlarǵa anıqlanbaǵan faktorlar hám qáwip faktorların kirgiziw múmkin.

Regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıwına bunday faktorlar tásiriniń ózgeshelikleri tómendegilerden ibarat: Birinshiden, unamsız faktorlar ádette keń xarakterge iye hám shólkemlestiriw maqul túsetuǵınlıǵın hám de payda bolǵan proceduranı buzǵan halda regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistema elementleri hám baylanıslarınıń úlken bólegin payda etedi. Ekinshiden, regionnıń turaqlı jaǵdayınıń buzılıwı unamsız faktorlardı saplastırıwǵa resursların tartqan halda ekonomikalıq potencial quramın keskin tómendetedi. Úshinshiden, sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw (kórsetkishlerdiń ósiwi) pátleri turaqlılıq mexanizmi elementleriniń úlken teń salmaǵınıń buzılıwına alıp keliw arqalı tómendeydi. Izertlewdiń metodikalıq tiykarın dialektikanıń tiykarǵı qaǵıydaları hám principleri quradı. Regionlar sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwın úyreniwde region ekonomikasındaǵı hádiyse hám processlerdi muǵdarlıq úyreniw, yaǵnıy, ekonomikalıq kórsetkishler boyınsha maǵlıwmatlardı toplaw, qayta islew hám analiz qılıw usılına tayanıldı. Maǵlıwmatlardan juwmaq shıǵarıwda logikalıq analiz, sintez, ulıwmalasırıw, indukciya hám dedukciya, ekonomikalıq hádiyse hám processlerge sistemalı jantasıw usıllarınan paydalanıldı.

Jalpı aymaqlıq ónim (JAÓ)-Milliy Esaplar Sistemasınıń institutsional birlikler, yaǵnıy region ekonomikalıq aymaǵında jaylasqan rezidentlerdiń belgili dáwir ishindegi óndiris iskerligi sońı nátiyjelerin sıpatlaytuǵın tiykarǵı kórsetkish bolıp tabıladı. JAÓ óndiris usılı boyınsha tiykarǵı bahalarda hám ónimlerge sap salıqlardaǵı ekonomikalıq xızmet túrleri boyınsha qosılǵan baha summası sıpatında esaplanadı (1-keste).

1-keste maǵlıwmatlarına tiykar 2023- jıldıń yanvar-sentyabr aylarında respublika boyınsha JAÓ nıń qalıplesiwinde Tashkent qalası 17,3 % úles penen eń úlken úles qostı. Tashkent hám Nawayı wálayatları 0,2% hám 7, 6 % kórsetkishleri menen keyingi orınlardı iyelep turıptı. Respublika JAÓ nıń qalıplestiriwde eń kem úles Sirdáya wálayatı (2,0%), Qaraqalpaqstan Respublikası (2,9 %) hám Jızzaq wálayatına (3, 1 %) tuwrı kelgen.

2023-jıldıń yanvar-sentyabr aylarında Qaraqalpaqstan Respublikasında JAÓ kólemi 2022- jıldıń yanvar-sentyabrına salıstırǵanda 3,1% ge ósti hám 22128,9 mlrd. sumdı quradı. Sonnan tiykarǵı tarmaqlarda unamlı ekonomikalıq ósiw gúzetildi: awıl, toǵay hám balıqshılıq xojalıǵında 104,3% (JAÓ quramındaǵı úlesi-25,1%), sanaatta 100,8% (22,8%), qurılısta 108,1% (9,0%) hám xızmetler tarawında 103,0% (43,1 %). Xalıq jan basına JAÓ 1,7% ge astı hám 11146,4 mln sumdı quradı[3].

1-keste

Jalpı ishki (aymaqlıq) ónimde aymaqlardıń qatnasıwı, % te(2023 jıl yanvar-sentyabr)[3]

Aymaqlar	Mlrd.sum(aǵımdaǵı bahalarda)	Jámine salıstırǵanda %te	Ósiw tempi
<u>Ózbekstan Respublikası</u>	750925,7	100	119,7
<u>Qaraqalpaqstan Respublikası</u>	22128,9	2,9	104,5
<u>Andijan wálayatı</u>	44718,9	6,0	120,6
<u>Buxara wálayatı</u>	37088,7	4,9	113,8
<u>Jızzaq wálayatı</u>	23145,3	3,7	123,5
<u>Qashqadárva wálayatı</u>	41646	5,5	115,7
<u>Nawayı wálayatı</u>	57274,8	7,6	115,2
<u>Namangan wálayatı</u>	33664,6	4,5	115,9
<u>Samarqand wálayatı</u>	52438,5	7,0	120,5
<u>Surxondárva wálayatı</u>	29436,5	3,9	116,3
<u>Sirdáya wálayatı</u>	15136,3	2,0	118,1
<u>Tashkent wálayatı</u>	76383,9	10,2	113,4
<u>Fergana wálayatı</u>	46432,5	6,2	117,1
<u>Xorezm wálayatı</u>	26092	3,5	115,2
<u>Tashkent qalası</u>	130035,3	17,3	119,6

1.Derek: <https://stat.uz/uz/> maǵlıwmatları tiykarında avtor tárepinen islep shıǵıldı.

Regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıwın támiyinlew máselesine quramalı sociallıq-ekonomikalıq, finanslıq hám shólkemlestirilgen wazıypalardıń sheshimi sıpatında qaraw kerek. Regionallıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıwına jantasıw tómendegi principler tiykarında rawajlanıwı kerek: sociallıq-ekonomikalıq

qatnasıqlar ózgerislerdiń tiykarlanǵan xarakteristikası; regionallıq qatnasıqlar barlıq subektlerinin máplerin támiyinlew; regiondaǵı ekologiyalıq, sociallıq hám ekonomikalıq mashqalalardı qarama-qarsılıqlarsız sheshiw.

Regiondı turaqlı rawajlandırıw wazıypasın tabıslı sheshiw ushın tiykarǵı faktorlardı ajratıw hám olardıń tabıslı qollanıwı ushın zárúrli sharayatlardı jaratıw zárúr. Tiykarǵı faktorlar regiondı sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw potencialın, sonnan, miynet resursları faktorınıń bar ekenligi hám jaǵdayı (bilim hám ilmiy tájribe resursı, tartılmaǵan miynet resursı, bahalanbaǵan hám paydalanılmaǵan resurs hám t.b.) in belgileydi; tábiyiy resurs faktorları toparın (bahalanǵan hám aylanısqa tartılǵan, paydalanılmaı atırǵan hám bahalanbaǵan resursların); óndiris resursları faktorları toparın hám basqalardı óz ishine aladı. Biraq tiykarǵı faktorlardan haqıyqatta paydalanıw hám iskerlik nátiyjesine aylandırıw kóp tárepten bar shárt-shárayatlardı baylanıslı bolıp, olar qatarında siyasiy turaqlılıq, nızamshılıq hám normativ - huqıqiy sistema, kriminal jaǵday, isbilermenlikke basqarıw tosiqlar hám qaǵazbazlıq dárejesi, finanslıq sistema turaqlılıǵın, salıq hám kredit sisteması, ónimler básekege shıdamlılıǵı hám taǵı basqalardı keltiriw múmkin.

Regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemalardıń turaqlı rawajlanıwın asırıw kóp tárepten ekonomikalıq potencialınan paydalanıw nátiyjeliligini asırıw menen baylanıslı. Misalı, resurslardan paydalanıw nátiyjeliligini asırıw faktorları olardıń sanı hám sapasınıń ózgeriwine alıp keledi. Ilimiy-óndiris faktorları tábiyiy resurslardan paydalanıw nátiyjeliligini támiyinlewı múmkin. Miynet faktorları islep shıǵarıw nátiyjeliligini támiyinlew imkaniyatın beredi. Óz gezeginde, finanslıq faktorlar miynet potencialın aktivlestiriw esabına tábiyiy resurslardan paydalanıw nátiyjeliligini asırıwdı támiyinlew imkaniyatın beredi. Ózbekstan regionallıq sociallıq-ekonomikalıq sistemaların turaqlı rawajlandırıwdı támiyinlewde bir qatar strategiyalıq baǵdarlardı ajratıw múmkin: incerciyalıq, evolyutsion, mobilıy.

Regionnıń tariyxıy payda bolǵan óndiriwshi kúshleri rawajlanıwınıń incerciyalıǵı regionlar ekonomikalıq sistemaları turaqlılıǵınıń tiykarı esaplanadı. Evolyuciyalıq faktorlardıń toplanıwı, ózgeriwı hám ózgeris nátiyjeleriniń puqta tiykarlanǵanlıǵı hám izbe-izligini ańlatadı. Mobilıy resurslar hám potencialardı sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwdıń tiykarǵı baǵdarlarında sáwlelendiriw zárúrligini kórsetedi.

Respublikaǵa qollanıw regionlar potencialın ekonomikalıq bahalaw hám ámeliyatı analizi olardıń turaqlı sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwın támiyinlew ushın bul baǵdarlardı birlestiriw zárúrliginiń dáreke beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Рыбнов Е. И. Управление изменениями в организации для сохранения её экономической устойчивости / Е. И. Рыбнов, М. А. Асаул. // Вестник гайданских инженеров. -2007. №4(13)-с 24.
2. Портер М. "Международная конкуренция". — М.: 1999-572 стр
3. <https://stat.uz/uz/magilwmatlari>

Минтақавий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг барқарор ривожланиши омиллари

Rezyume. Maqolada mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning barqaror rivojlanish muammolari, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish asosida aniqlanadi hamda ularni bartaraf qilish yuzasidan tavsiyalar ichlab chiqiladi.

Tayanch iboralar: ichki omillar, tashqi omillar; mobilizatsion rivojlanish.

Факторы устойчивого развития региональных социально-экономических систем

Резюме. В статье на основе анализа внутренних и внешних факторов разработаны проблемы устойчивого развития региональной социально-экономической системы, а также рекомендации по их преодолению.

Ключевые слова: внутренние факторы, внешние факторы; мобилизационное развитие.

Factors of sustainable development of regional socio-economic systems

Summary. In the article, the problems of sustainable development of regional socio-economic systems are determined based on the analysis of internal and external factors affecting it, and recommendations for their elimination are detailed.

Key words: internal factors, external factors; incercion, development.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA RAQAMLI TA'LIMNING AHAMIYATI VA IMKONIYATLARI

Aytimbetova U.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Raqamli ta'lim tarixini kompyuterlarning paydo bo'lishi va axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan kuzatish mumkin. Tarixtan ma'lumki, 1960-1970-yillarda kompyuterlar ta'lim muassasalarida qo'llanila boshlandi. Dastlab, ular asosan ma'muriy vazifalar va ma'lumotlarni qayta ishlash uchun ishlatilgan bo'lsa, 1970-1980-yillarga kelib, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda kompyuter yordamida o'qitish (Computer-assisted instruction) mashhur bo'ldi. Bu ta'lim mazmunini yetkazib berish va interaktiv o'rganish tajribasini taqdim etish uchun kompyuterlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. 1990-yillarga kelib, multimedia va CD-ROMlarning paydo bo'lishi axborot texnologiyalarining yangi imkoniyatlarni yaratdi. Ta'lim mazmuni matn, tasvir, audio va video kabi qiziqarli formatlarda taqdim etilishi mumkin bo'ldi. CD-ROMlar o'quv materiallarini etkazib berish uchun keng tarqalgan vositaga aylandi. 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarning boshlarida internetning paydo bo'lishi ta'lim tizimiga o'z tasirini ko'rsatib, keyinchalik raqamli ta'limning turli xil elementlari yuzaga keldi. Raqamli ta'lim tarixi texnologiyaning uzluksiz evolyutsiyasi va uning ta'lim amaliyotiga integratsiyalashuvi bilan tavsiflanadi. Bu ta'limni taqdim etish, undan foydalanish va tajribadan o'tkazish usullarini o'zgartirib, o'rganishni yanada qulay, qiziqarli va moslashuvchan qildi. Butun dunyo bo'ylab turli shaxslar, tashkilotlar va muassasalarning sa'y-harakatlari natijasida bu ta'lim vaqt o'tishi bilan ishlab chiqilgan va rivojlangan. Raqamli ta'limning rivojlanishi texnologiyaning rivojlanishi va internetning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Qo'shma Shtatlar kuchli texnologiya sanoati va tadqiqot institutlari bilan raqamli ta'limni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Buyuk Britaniya, Avstraliya, Kanada va bir qancha Yevropa davlatlari kabi boshqa davlatlar ham raqamli ta'limni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

Bundan tashqari, xalqaro hamkorlik va tashabbuslar global miqyosda raqamli ta'limni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. YuNESKO (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti) kabi tashkilotlar va turli xalqaro konferensiyalar va forumlar butun dunyo bo'ylab raqamli ta'limni rivojlantirishga ko'maklashish uchun ilg'or tajribalar, tadqiqot natijalari va resurslarni almashishga yordam berdi. Vaqt o'tishi bilan internet tezligini oshirish, takomillashtirilgan apparat ta'minoti va multimedia imkoniyatlarini rivojlantirish kabi texnologiyadagi yutuqlar raqamli ta'lim imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. 2020-yilda COVID-19 paydo bo'lganidan beri butun dunyo bo'ylab ta'lim muassasalari o'zlarining ta'lim va o'quv dasturlarini onlayn rejimiga o'tkazishdi va sinxron onlayn konferensiya tizimlaridan (masalan, Zoom, Microsoft Teams, Google Meet) foydalanishdi. Ta'lim rejimidagi bunday keskin o'zgarish o'qituvchilardan texnologiyaga nisbatan pedagogik e'tiqodlari va munosabatlarini yangilashni talab qildi[9]. Raqamli vositalar va resurslarning an'anaviy ta'lim sharoitlariga integratsiyalashuvi kuzatildi. Demak, XXI asr "Raqamli ta'lim" taraqqiyoti bo'lmoqda. Hozirgi kunda zamonaviy dunyoning barcha ta'lim tizimida ayniqsa, oliy ta'lim ta'lim muassasalarida auditoriyada o'rganilgan yangi AKT ko'nikmalari (masalan, internetda qidirish qobiliyatlari) haqiqiy hayotga o'tkazilishi mumkin[6]. Onlayn ta'lim platformalari va virtual sinf xonalari paydo bo'ldi, bu esa ta'lim resurslariga va interaktiv ta'lim tajribasiga masofadan kirish imkonini berdi. Elektron ta'lim yanada qulay va ommabop bo'ldi. Mobil ta'lim va ilovalar: Smartfonlar va planshetlar paydo bo'lishi bilan mobil o'rganish yuzaga kelib, ta'lim ilovalari va mobil qurilmalarga mos platformalar o'quvchilarga ta'lim mazmuni va interaktiv ta'lim tajribasidan yo'l-yo'lakay foydalanish imkoniyatini berib mobil o'rganish mashhurlikka erishdi. Stenford universitetining raqamli ta'lim bo'yicha yangi provokatura o'rinbosari Metyu Raskoff birinchi bo'lib "raqamli ta'lim" tushunchasi va pandemiya bilan bog'liq "onlayn ta'lim" turi bir xil narsa emasligini aytadi. "Sohada biz buni onlayn ta'lim demaymiz", deydi u. "Biz favqulodda masofadan turib o'qitish atamasini, xususan, odamlar kampusga qaytib kelganlarida va "Eh, bu qandaydir yomon tajriba edi va biz bundan ko'proq narsani xohlamaymiz" degan norozilikni oldini olish uchun ixtiro qildik", deb ta'kidlaydi[12]. Hozirda xorijiy mamlakatlarining ta'lim tizimida raqamli ta'limning aralash ta'lim shakli (blended learning) keng qo'llanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrda qabul qilingan 637-sonli "Ta'lim to'g'risidagi" qonuni[2], 2020-yil 5-oktabrda tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi[3] va 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF5847-sonli farmonida ta'lim jarayonlarida "bulutli texnologiyalar"dan foydalanish, milliy elektron ta'lim resurslari yaratilishini jadallashtirish, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish, ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, onlayn, "blended learning", "flipped classroom" texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etilishini[1] va ularni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Ushbu vaziyatlarni amalga oshirishda, mamlakatimizdagi barcha oliy ta'lim muassasalarida ta'limni raqamlashtirish jarayoni amalga oshirilmoqda. Jumladan, oliy ta'lim muassasalaridan olinadigan turli hisobot va ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularni tayyorlashning qog'oz shaklidan voz kechish, boshqaruv tizimini raqamlashtirish maqsadida Raqamli universitet loyihasi doirasida "Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimi" (HEMIS Higher Education Management Information Systems) ishlab chiqilgan. Bu axborot tizimi "Ma'muriy boshqaruv", "O'quv jarayoni", "Ilmiy faoliyat" va "Moliyaviy boshqaruv va statistika" axborot tizimlarini o'z ichiga oladi[4]. G.Bennett, A.Borasheva, va D.Ruzmatovalar O'zbekistonda Flipped classroom dasturini joriy qilishda birinchi bo'lib internetga kirish va ishonchlilik masalasi ko'rib chiqib, Testkari sinf (flipped classroom) texnologiyasini telegram va Google classroom yordamida darslarni tashkillashtirdi va O'zbekistonda o'qituvchilar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlarida Flipped classroom dasturini joriy etish Markaziy Osiyoda talabalarning ingliz tiliga qiziqishini oshirish uchun innovatsion modelni taklif qildi[8]. L.G.Babakhodjayeva esa aralash ta'lim (blended learning) ni o'z tadqiqotida qo'llab, uning samaradorligini ta'kidlaydi va shunday tushuncha beradi: "Aralash ta'lim — an'anaviy kunduzgi, masofaviy va mustaqil ta'limni birlashtiruvchi o'qitish tizimi bo'lib, u o'qituvchilar, ta'lim oluvchilar va axborotning interfaol manbalarining o'zaro ta'sirlashishini qamrab oladi"[7]. Ma'lumki, raqamlashtirish raqamli texnologiyalarni an'anaviy o'qitish usullariga integratsiyalashni nazarda tutadi. Bunga kurs materiallarini raqamlashtirish, onlayn platformalar yaratish va multimedia resurslaridan foydalanish kiradi. Maqsad talabalarning faolligini oshirish, ta'lim natijalarini yaxshilash va turli xil ta'lim uslublarini qondirishdir.

Oliy ta'limni raqamlashtirish ko'plab imkoniyatalari beradi. Birinchidan, raqamlashtirish ta'limdan kengroq foydalanish imkonini berib, geografik to'siqlarni yo'q qiladi va turli joylardan kelgan talabalarga ta'lim resurslari va dasturlariga kirish imkonini beradi. Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar interaktiv va qiziqarli o'rganish tajribasini taklif etadi. Multimedia kontenti, onlayn simulyatsiyalar va virtual reallik vositalari murakkab tushunchalarni tushunish va saqlashni osonlashtiradi. Bu shaxsiylashtirilgan o'rganish, moslashtirilgan baholash va zudlik bilan fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi, talabalarning individual ehtiyojlari va o'rganish uslublarini qondiradi. Uchunchidan, raqamlashtirish vaqt va joylashuv nuqtai nazaridan moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Talabalar o'quv materiallariga kirishlari, muhokamalarda ishtirok etishlari va topshiriqlarni o'z tezligi va qulayligida bajarishlari mumkin. Bu talabalarining turli jadvalari va majburiyatlarini hisobga olgan holda asinxron o'rganish imkonini beradi. To'rtinchidan, raqamli vositalar talabalar, o'qituvchilar va tadqiqotchilar o'rtasida hamkorlik va muloqotni osonlashtiradi. Onlayn platformalar, munozarali forumlar va videokonferentsiyalar jismoniy masofadan qat'iy nazar uzluksiz o'zaro ta'sir va bilim almashish imkonini beradi. Bu hamkorlikda o'rganish, tengdoshlar bilan hamkorlik va global tarmoq imkoniyatlarini targ'ib qiladi. Besinchidan, raqamlashtirish ma'muriy jarayonlarni soddalashtiradi, qog'ozbozlikni qisqartiradi va odatiy vazifalarni avtomatlashtiradi. Bu ro'yxatga olish, kursni ro'yxatdan o'tkazish, baholash va hisob yuritish kabi sohalarida samaradorlikni oshiradi. Bundan tashqari, jismoniy infratuzilma va resurslarga bo'lgan ehtiyojni kamaytirish orqali xarajatlarni tejashga olib kelishi mumkin. Oltinchidan, rivojlanayotgan

ishchi kuchi talablari: sanoat va ish joylarini raqamlashtirish bitiruvchilardan raqamli savodxonlik va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi. Oliy ta'lim muassasalari talabalarni zarur raqamli kompetensiyalar bilan jihozlash va ularni zamonaviy ishchi kuchi talablariga tayyorlash uchun o'z dasturlarini moslashtirishi kerak. Umuman olganda, oliy ta'limni raqamlashtirish jarayoni kirishni kengaytirish, o'rganish tajribasini yaxshilash, moslashuvchanlikni ta'minlash, hamkorlikni rivojlantirish, samaradorlikni oshirish va ta'limni jamiyat va mehnat bozorining o'zgaruvchan ehtiyojlariga moslashtirishga qaratilgan. Raqamli ta'lim, sodda qilib aytganda, o'rganish va o'qitishni osonlashtirish uchun raqamli texnologiyalar va vositalardan foydalanishni anglatadi. Bu ta'lim tajribasini oshirish uchun raqamli qurilmalar, dasturiy ta'minot va onlayn resurslarni ta'lim amaliyotiga integratsiyalashni o'z ichiga oladi.

Raqamli ta'lim o'qituvchilar va talabalar uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. O'qituvchilar uchun u qiziqarli va interfaol darslar yaratish, o'quvchilar taraqqiyotini samarali kuzatish va ko'plab resurslardan foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Talabalar shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribalari, moslashuvchan jadvallar va kurs materiallariga istalgan vaqtda, istalgan joyda kirish imkoniyatidan foyda oladi. Raqamli davrda AKT texnologiyalarini o'qitish, o'rganish va baholashga integratsiyalash o'quvchilarning 21-asr ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Yuqori malakali va bilimli yosh avlodni voyaga yetkazishda AKT texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonni takomillashtirishning yechimi o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish uchun AKT bo'yicha pedagogik amaliyotlarini rivojlantirish bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, moliyaviy to'siqlarga bog'liq bo'lgan boshqa muammolar: kompyuterlarning etishmasligi, sinfda interfaol doskalar va Internetga kirishning etishmasligi eng keng tarqalgan. Ushbu to'siqlarni bartaraf etish ta'limda AKTni o'qitish, o'rganish va baholash integratsiyasi muvaffaqiyatga olib keladi[10]. O'quv jarayonining bir nechta raqamli usullarini oddiydan murakkabgacha ajratishimiz mumkin: 1) videoma'ruzalarni yozib olish - eng oddiy raqamli yondashuv, video yozuvlarni yaratish oson, tezkor ma'lumotlarni uzatish manbai bo'lib xizmat qiladi; 2) video konferensiya - Zoom, Skype, Teams va boshqalar: auditoriya bilan aloqada bo'lgan holda, jonli virtual seanslarni masofadan turib o'tkazish qobiliyati; 3) onlayn forumlar - videokonferensiya orqali muhokamalar, seminarlar o'tkazish, taqdim etilgan tezislar, muhokama uchun dolzarb mavzular, talabalarning qiziqarli g'oyalari va boshqalarni jamoaviy muhokama qilishni ta'minlaydi; 4) onlayn modellashtirish: darsning hikoya qismini birlashtirish va talabalar uchun maxsus topshiriqni tahlil qilish, ko'rib chiqilayotgan material doirasida ma'lum bir vaziyat bo'yicha ishni tahlil qilish, bu o'tilgan materialni tartibda tez tuzish va tizimlashtirish imkonini beradi[11]. Onlayn kurs topshiriqlarni tez va samarali bajarish bo'yicha amaliy maslahatlar, interfaol o'quv topshiriqlar va mashqlar yordamida video darslardagi ma'lumotlarni takrorlash, interfaol mashqlar va simulyatsiyalar, o'tish imkoniyatiga ega onlayn testlar, Quizlet mobil ilova modullari, onlayn seminarlar va onlayn muhokamalar kabi afzalliklarini beradi[5]. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, texnologiya taraqqiyotida davom etar ekan, oliy ta'limdagi raqamli ta'limning kelajagi ulkan salohiyatga ega. Mazmunli va samarali raqamli ta'limni ta'minlash uchun texnologik yutuqlarni pedagogik tamoyillar bilan muvozanatlash juda muhimdir. Raqamlashtirish jarayoni moslashuvchan o'rganish, individuallshgan o'qitish va turli xil manbalardan foydalanish imkonini beradi. Muammolar va turli istiqbollar mavjud bo'lsa-da, raqamli ta'limning kelajagi oliy ta'limda keyingi innovatsiyalar va takomillashtirishni va'da qiladi.

Tavsiyalar: Oliy ta'limda raqamli ta'limning samarali integratsiyasini ta'minlash uchun bir nechta tavsiyalar berish mumkin: o'qituvchilarning raqamli savodxonlik ko'nikmalarini oshirish uchun tegishli tayyorgarlik va malaka oshirish imkoniyatlarini taqdim etish; raqamli ta'limda ilg'or tajriba va innovatsion yondashuvlarni almashish uchun o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish; rivojlanayotgan ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun raqamli vositalar va resurslarni doimiy ravishda baholash va yangilash; raqamli ta'limda mavjudlik, tenglik va inklyuzivlik bilan bog'liq muammolarni hal qilish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli farmoni. available at: <https://lex.uz/ru/docs/-4545884>
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrda "Ta'lim to'g'risidagi" O'RQ 637-sonli qonuni (Law of the Republic of Uzbekistan on Education), available at: <https://lex.uz/docs/-5013007>
3. President of the Republic of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev. Decree No. UP-6079 on the approval of the "Digital Uzbekistan-2030" strategy and measures for its effective implementation.2020.[In English]. Retrieved from <https://lex.uz/docs/>
4. Akramjon O'Ktamjonovich Mirzayev (2021). Mamlakatimiz ta'lim tizimida raqamlashtirish va raqamli dunyoda o'qitish va o'rganishning mavjud imkoniyatlari. Academic research in educational sciences, 2 (12), 1046-1051.
5. Aytimbetova Ulbiyke Toqtarbaevna. (2023). Improving listening comprehension of efl students in higher education through digital education. international scientific conferences with higher educational institutions, 1(05.10), 84–87. Retrieved from <https://www.myscience.uz/index.php/issue/article/view/583>
6. Aytimbetova Ulbiyke. (2023). Improving listening skill of students of high education through internet technology. o'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2(18), 845–849. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7853691>
7. Babaxodjaeva L.G. Talabalarning pedagogik kompetentligini rivojlantirish jarayonida aralash ta'lim modelini joriy etishning nazariy va amaliy asoslari. – avtoreferat.dis.dok.ped.nauk. — T.: CHDPU, 2021. — 16 b
8. Bennett, G., Borasheva, A., & Ruzmatova, D. (2020). Implementing Flipped Classrooms in Uzbek and Karakalpak EFL Teacher Education. In Contemporary Foundations for Teaching English as an Additional Language (pp. 209-214). Routledge.
9. Gao, Y., and Cui, Y. (2022). English as a Foreign Language teachers' pedagogical beliefs about teacher roles and their agentic actions amid and after COVID-19: a case study. RELC J. doi: 10.1177/00336882221074110
10. K. G. Bakieva and Sh. K. Muradkasimova, "Enhancing ICT Technologies in Teaching, Learning and Assessment of foreign languages in Uzbekistan,," Int. Conf. Inf. Sci. Commun. Technol. Appl. Trends Oppor. ICISCT 2019, pp. 1–3, 2019.
11. Матвиенко С.В., & Васильева Е.В. (2022). ОБРАЗОВАНИЕ XXI: ПЛЮСЫ И МИНУСЫ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ. Образование и право, (1), 165-170. doi: 10.24412/2076-1503-2022-1-165-170
12. <https://ed.stanford.edu/news/future-digital-education>

Oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'limning ahamiyati va imkoniyatlari

Annotatsiya. Maqolada “raqamli ta'lim” atamasini kelib chiqish tarixini, tasnifini, hozirgi zamonaviy ta'limda ahamiyati, oliy ta'limda tutgan o'rni, maqsadi, vaziyfalari, yutuqlarini yoritib beradi. Shuningdek, raqamlashtirish jarayoni, raqamli ta'limning turli turlari, ommabop shakllari va o'qituvchilar va talabalar uchun taqdim etadigan imkoniyatlari keltirilgan. Bundan tashqari, u talabalar va o'qituvchilarning raqamli ta'limga oid istiqbollarini o'rganadi, tavsiyalar beradi va ushbu sohadagi kelajakdagi yo'nalishlarni muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, raqamlashtirish, blended learning-aralash ta'lim, raqamli ta'lim usullari.

Значение и возможности цифрового образования в вузах

Абстракт: В статье описана история возникновения термина «цифровое образование», его классификация, значение в современном образовании, роль в высшем образовании, его цели, задачи и достижения. Также рассказывается о процессе цифровизации, различных видах цифрового образования, популярных форматах и возможностях, которые оно предоставляет учителям и ученикам. Кроме того, он исследует взгляды учащихся и преподавателей на цифровое обучение, дает рекомендации и обсуждает будущие направления в этой области.

Ключевые слова: цифровое образование, цифровизация, смешанное обучение, методы цифрового образования.

Importance and opportunities of digital education in higher education institutions

Abstract: The article describes the history of the origin of the term "digital education", its classification, its importance in modern education, its role in higher education, its goals, tasks, and achievements. It also covers the process of digitization, the different types of digital education, popular formats, and the opportunities it provides for teachers and students. In addition, it explores student and teacher perspectives on digital learning, provides recommendations, and discusses future directions in the field.

Key words: digital education, digitization, blended learning, digital education methods.

TA'LIM VA TARBIYA UZVIYLGIDA SHAXSNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRUVCHI ATRIBUTLAR

Yazdonov U.T., Janonova S.B.

Samarqand Agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti

Biz qurishni istayotgan “Uchinchi Renessans”ning yagona poydevori ilm-fan va ma'rifatga asoslangan jamiyat bo'lishi kerak. Aks holda, maqsadlar mushtarakligida turg'unlik paydo bo'ladi. Demak, ilm-fanni yuksaltirishga qaratilgan say-harakatlarning amaliy “drayveri” pedagog maqomini mustahkamlashga yo'naltirilgan bo'lishi mantiqan to'g'ri. Bu boradagi qarashlar mezoni Yangi O'zbekiston strategiyasida quyidagicha belgilab olindi: yagona maqsadimiz – maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi hamda ilmiy-madaniy muassasalarni Uchinchi Renessansning to'rt uzviy halqasiga, bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, professor-o'qituvchilar va ilmiy-ijodiy ziyolilarimizni esa Yangi Uyg'onish davrining to'rt tayanch ustuniga aylantirishdan iboratdir. O'zbekistonning yaqin 30 yillik tarixiy haqiqati shuni ko'rsatdiki, ilm-fan taraqqiyotiga olib boruvchi yo'l – “uch halqa uzviyligiga” bog'liq. Bular: “to'g'ri tarbiyaviy tizim”, “ta'lim taraqqiyotiga xizmat etuvchi shart-sharoit” hamda “tadrijiy ta'lim bosqichi”. Afsuski, yoshlarning tarbiyaviyligi bilan bog'liq muhitni barqaror deb, aytish uchun yetarli dalillarga ega emasmiz. Chunki, yoshlarimiz orasida “ommaviy madaniyat” eskalatsiyasiga uchrayotgan, ma'naviy marginalashuv, sharqona milliy mentalitetdan uzoqlashish, g'arbona turmush tarziga moyilligi oshib borayotgan qismi ham yetarlicha “kontengent”da qolmoqda. Ammo vaziyatni barqarorlashtirish, yoshlarni ilm-fanga yo'naltirish, oilalarda sog'lom tarbiya muhitini qaror toptirish, farzandlarimizni zamonaviy bilim, ko'nikma va malakaga ega kadrlar sifatida nafaqat ichki, balki tashqi “mehnat bozori”da o'z o'rnini topishiga qaratilgan ko'plab pragmatik xarakterdagi amaliy ishlar ham qilinmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni (2023-yil 11-sentabr, PF-158-son) bilan tasdiqlangan “O'zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan quyidagi vazifalar fikrimizga dalildir: Maktabgacha ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish hamda bolalarning to'liq qamrovini ta'minlash; Umumiy o'rta ta'lim tizimida “Ta'lim uchun qulay muhit” dasturini amalga oshirish; Umumiy o'rta ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish; Oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish; Pedagog kadrlar maqomini oshirish, ularning bilimi va malakasini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va boshqalar shular jumlasidandir [1,7].

Umuman olganda “sog'lom tarbiyaviy muhit–ta'lim va tarbiya uchun munosib shart-sharoit–tadrijiy ta'lim integratsiyasi”ni ta'minlash orqali – Uchinchi Renessansga poydevor qurish mumkin. Buning uchun, Davlat bosh islohotchiligida barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Ammo, ta'lim va tarbiya berish bo'g'inida faoliyat yuritayotgan tarbiyachilar, o'qituvchi-murabbiy professorlarimizning barchasida “zamonaviy pedagogik salohiyat” yuqori darajada deyish qiyin. Ular zamonaviy pedagogik “bilim–ko'nikma–malaka”ga egami?! Pedagoglarimiz ta'lim va tarbiya berayotgan yoshlar qatlami o'z yo'nalishida – yetuk kadr sifatida “jahon mehnat bozori”da munosib o'rin topmoqdam?! Bu kabi savollarga – “HA” deb, javob berishga yetarlicha asoslarga ega emasmiz. Buning **birinchi sababi**, aksariyat yoshlar ilmga passiv munosabatda bo'lmoqda. **Ikkinchi sababi**, ko'pchilik professor-o'qituvchilarimiz yoshlarni ilm-fanga bo'lgan ishtiyoqini yoki layoqatini oshirish, ularga motivatsiya berish malakasiga ega emas. **Uchinchi sababi**, pedagoglarni o'z ustida ishlashi, bilim, ko'nikma va malakasini oshirishga turtki buluvchi “motivatsion shart-sharoit” yetarli darajada emas, ya'ni o'qituvchida o'quv yuklama soatlari ko'p, tashkiliy-uslubiy jihatdan hujjat bilan bog'liq “qog'ozbozlik” topshiriqlar, buyruqlar, talablar keragidan ortiq bo'lib qolmoqdaki, bu o'z navbatida pedagogning kommunikativ kompetensiyasini oshirishga qaratilgan “texnik mexanizmga” ta'sir etmoqda [3,117]. Demak, birinchi va ikkinchi sabablarni shaxsning pedagogik kommunikativ kompetensiyasini oshirish orqali yechish mumkin. Uchinchi sabab yechimi – jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy tayyorlik holati bilan bog'liqdir. [4].

Bizning nazarimizda birinchi va ikkinchi muammolarning yechimi subyektiv munosabatga bog'liq bo'lib, bunda har bir pedagog mas'uliyatni o'z "bo'yni"ga olgan holda – individual ishlash rejimiga o'tish kerak. Bu rejim natijasi – shaxs kommunikativ kompetensiyasini shakllantiruvchi atributlarning o'zlashtirilish (*pedagog tomonidan*) potensialiga borib taqaladi. Bularni (*kommunikativ kompetensiya atributlar*) N.I.Amirov mazmun-mohiyatiga ko'ra quyidagi turlarga ajratadi: 1. Pedagogik muloqotning xususiyatlarini bilish;

2. Turli pedagogik vaziyatlarda muloqot vositalaridan yetarlicha foydalana bilish;

3. Pedagogik vaziyatlarning xususiyatlari va dinamikasiga qarab kommunikativ vositalarni o'zgartirish qobiliyati;

4. Turli pedagogik vaziyatlarda samarali kommunikativ o'zaro munosabatlarni qurish qobiliyati;

5. Talabalar bilan oson aloqada bo'lish, ularni mustahkamlash va qo'llab-quvvatlash qobiliyati (*ko'ngilchanlik*);

6. Hamkorlikka intilish, o'quvchiga, uning faoliyatiga samimiy qiziqishning namoyon bo'lishi (*ochiqlik*);

7. O'zgaruvchan muloqot sharoitlariga moslasha olish, muammolarni osonlik bilan "ushlab olish";

8. Boshqa nuqtai nazarlarga, pozitsiyalarga bag'rikenglik;

9. O'quvchining vaziyat va hatti-harakatlariga turli nuqtai nazardan qarash qobiliyati (*moslashuvchanlik*);

10. Xulq-atvori, tashqi ko'rinishi, o'zini "qo'llash" va "taqdim etish" qobiliyati (*hissiy jozibadorlik*);

11. Subyektning o'zini anglash qobiliyati, o'z-o'zini baholashni pedagogik o'zaro ta'sirning boshqa ishtirokchilarining fikri bilan taqqoslash, ta'lim jarayoni subyektlari munosabatlarini, ularning hissiy reaksiyalarini (*refleksiya*) tushunish qobiliyati;

12. Hissiy holatni, idrok etilayotgan shaxsning niyatlarini, o'quvchining kechinmalarini oldindan bilish qobiliyati (*empatiya*), pedagogning talabalar bilan qanday muloqotga kirishishida ko'rinadi va bu jarayon, uning faoliyati samarasini belgilaydi, shuningdek, qo'shimcha qilib o'qituvchi uchun kommunikativ kompetensiyalar (*professional-maxsus kommunikativ kompetensiya*) kasbiy faoliyatda alohida ahamiyatga ega deb, ta'lim jarayonining ikkita asosiy subyekti – o'qituvchi va talabaning o'zaro ta'siri asosan axborotli muloqotda kechadi, degan xulosaga keladi. Bunga yuqorida keltirib o'tilgan o'n ikki turdagi pedagogik kommunikativ kompetensiya atributlarini asos qilib oladi [2,37].

Rossiyalik tarqiqotchilar ilgari surayotgan kommunikativ kompetensiya komponentlarining umumiyligi shundaki, bu atributlar mohiyatiga ko'ra ta'limni rivojlantiruvchi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: *birinchisi*, auditoriyadagi barcha guruhlar fanlararo nutqiy ko'nikma, qobiliyatga ega bo'lishlariga erishish uchun, kommunikativ kompetensiya elementlarni yetakchi komponent sifatida tanlashni ko'rsatuvchi "fanlararo kommunikativ kompetensiya modelini" taqdim etadi. *Ikkinchisi*, "fanlararo kommunikativ kompetensiya" konsepsiyasini ishlab chiqish orqali, o'quv jarayoniga bog'liq holda empirik ma'lumotlarni tahlil etishga qaratilgan "tahliliy kommunikativ kompetensiya" modelini taklif qiladi. *Uchinchisi*, auditoriyada fanlararo aloqa muloqotini ta'minlashga qaratilgan "ta'lim va tarbiya sifat" elementlari, ya'ni shaxsiy ishtirok, faol tinglashga qaratilgan tayyorgarlik, qarama-qarshiliksiz xatti-harakatlarni o'rnatish mexanizmi, o'z-o'zini rivojlantirish komponentlari – ong va xulq-atvorning moslashuvchanligi va boshqalarni kiritish mumkin[5,115]. Biz yuqoridagi bildirib o'tilgan fikr-mulohazalarni to'liq qo'llab quvvatlaymiz. Chunki, aksariyat pedagogik shaxslar faoliyatida "*pedagogik kommunikativ kompetensiya*" yetishmovchiligi yaqqol kuzatilmoqda [8,96]. Zamonaviy pedagogikada unga bo'lgan doimiy ehtiyoj o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Masalan, bugunning talabi shuki, zamonaviy pedagog auditoriyada o'zaro aloqani o'rnatishi, o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi, butun mashg'ulot jarayonida individual uslubda o'ziga xos yondashuvlarni qo'llashi, auditoriyaning ijtimoiy-psixologik aspektini o'z ichiga oluvchi jamoaviy xarakterni kashf etishi talab etilmoqda.

Bizning (*aksariyat o'qituvchilar*) zamonaviy pedagogik kommunikativ kompetensiyalar bilan "qurollanmay" dars mashg'ulotlarini tashkillashtirayotganligimiz natijasida yo'l qo'yayotgan umumiy kamchiligimiz nimalarda ko'rinmoqda?!

1. Aksariyat professor-o'qituvchilarimizda kreativ yondashuv yetishmaydi. Masalan, ularning ko'pchiligida talaba yoshlar bilan oddiy shaklda bo'lsada onlayn muloqot qilish imkoniyatini beruvchi ko'nikma mavjud emas.

2. Dars mashg'ulotlarida jamoa bo'lib ishlash metodikasini qo'llash bilan bog'liq muammolar yetarli darajada saqlanib qolmoqda. Xususan, ko'pchilik kekxa va o'rta yoshli pedagoglarimizda jamoa bo'lib ishlash "pedagogik texnikasida" kreativlik yetishmaydi. Ular mashg'ulot jarayonida ijodiy muhitni shakllantirishda ko'plab metodik to'siqlarga uchramoqda. Masalan, ularning kamchiliklari turli yosh yoki jins vakillarini o'ziga qarab olgan auditoriyalarni boshqarishda yaqqol ko'rinmoqda.

3. Pedagogik faoliyat bilash shug'ullanuvchi kasb egalariga xos bo'lgan umumiy kamchiliklar: pedagogik faoliyatimiz davomida biz olib borayotgan predmetga nisbatan bilim zahiramiz zamon talabi doirasida emas; o'z o'zimizga nisbatan kreativlik maydonimiz keng emas; guruh bilan ishlashda ijodiy yondashuvda belgilangan vaqtni to'g'ri taqsimlash, vaqtni rejadagi barcha masalalarga to'g'ri sarflanish malakasiga ega emasmiz; mashg'ulot jarayonida, rejadani tashqari innovatsion g'oyalarni kiritish, auditoriyada kutilgan "sifatli burulish"ni hosil etishga bo'lgan pedagogik ishtiyoqimiz passiv; vaziyatni tahlil etish, material ko'lamiga qarab o'z-o'zini tahlil qilish, tashqi muhitni tahlil etish, mashg'ulot jarayonida yuzaga kelgan vaziyatlarni taqqoslash asnosida qiyosiy tahlil etish ko'nikmamiz qoniqarli emasligi natijasida, kreativ kompetensiyamiz ta'lim va tarbiya samaradorligini ta'minlashga, ular o'rnatidagi integratsiyalashuvni rivojlantirish darajasida baholanmayapti. Umuman olganda, shaxs kommunikativ kompetensiyasini oshirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik "harakat mexanizm"ini o'qituvchi faoliyatining ajralmas qismiga aylantirish uchun, *novatorlik*, *kognitivlik*, *kommunikabellik*, *moslashuvchanlik*, *refleksivlik* kabi alohida ahamiyat kasb etuvchi kategorial apparatlarni "pedagog ko'nikmasi"da qaror toptirish zarur.

Ta'lim va tarbiya tizim samaradorligini oshirishda "*novator o'qituvchi*" – uzluksiz ta'lim tizimini tashkillashtiruvchi subyekt sifatida faoliyat yuritib, o'ziga qadar "ta'lim amaliyotiga" biror shaxs tomonidan kiritilmagan yangi tamoyillar, g'oyalar, usullarni joriy qiluvchi "lider" sifatida gavdalanadi. Unday pedagog – ta'lim va

tarbiya jarayoniga sezilarli ta'sir o'tkazib, ijodiy o'zgarishlarni yuzaga keltiradi va albatta bunday munosabat ta'lim sifatida sezilarli darajagi ijobiy yuksalishga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, shaxs o'zida kommunikativ kompetentlik sifatlarini erkin, faol, mustaqil shakllantirishi uchun, u avvalo jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish qobiliyatini o'zlashtirishi zarur. Bunga olib boruvchi yagona to'g'ri yo'l – ta'lim-tarbiyaning yangi g'oya va texnologiyalarini yaratishdir. Bugungi pedagog ilmiy, innovatsion salohiyatga ega bo'lishi, shiddat bilan rivojlanayotgan sotsial o'zgarishlarga, sharoitlarga nisbatan moslashuvchan va sezgir turishini zamonning o'zi talab qilmoqda. Ta'lim va tarbiya jarayonini tashkillashtirish, boshqarish elementlarini topish, pedagog va o'quvchi o'rtasidagi funksional integratsiyalashuvga erishish ko'p jihatdan o'qutuvchining kreativ yondashuviga, ijtimoiy kompetensiyalarni mukammal o'zlashtirish darajasiga borib taqaladi. Masalan, o'qituvchining tarbiyaviy muhitni sog'lomlashtirishda kommunikativ refleksiyaga ega bo'lishi, uning tarbiyaviy jarayonda yuzaga kelgan psixologik imotsiyani boshqarishiga imkon beradi. Shuning uchun ham pedagogning ijtimoiy-kasbiy kompetentligini zamonaviy talablarga mos holda rivojlantirish, ta'limni tubdan isloh qilish hamda mazkur tizimni yangi sifat bosqichiga ko'tarishning muhim sharti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –T.: O'zbekiston, 2021. –B.23.
2. Axmedova M. T. Pedagogik kompetentlik. –T.: TDP, 2016. –B. 6-7
3. Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika. –T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. –B.85-86
4. В.Д.Симоненко, М.В.Ретивых. Общая и профессиональная педагогика: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности. «Профессиональное обучение». – Брянск: Изд-во Брянского государственного университета, 2003.
5. Kharismawati R., Susanto M. Suggestopedia method in the teaching and learning process // Jurnal Mahasiswa Teknologi Pendidikan. 2014. –№ 1 (2). –P. 2-11
6. Muzaffarova F. O'quvchilarning tayanch va fanga doir kompetensiyalarini rivojlantirish orqali dunyo ta'lim tizimida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash // Syentr nauchnykh publikatsiy (buxdu. uz). 2022. – № 15 (15). –B. 115-118
7. Mantilla M., García D. Work in Self-Directed Teams: Personal Competences and Behaviors Needed for Success // Revista Venezolana de Gerencia. 2010. –№ 15 (49). –P. 51-71
8. Rashidova, M. R. (2022). QISHLOQ XO 'JALIGI SOHASIDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARGA CHET TILINI O'RGATISHDAGI MAVJUD MUAMMOLAR. *Academic research in educational sciences*, (Conference), 822-827.

Ta'lim va tarbiya uzviyligida shaxsning kommunikativ kompetensiyasini shakllantiruvchi atributlar

Rezyume. Bugungi kun zamonaviy pedagog shaxsga-kasb kompetensiyasini chuqur o'zlashtirish, mutaxassisligi bo'yicha yuqori malaka talablariga ega bo'lish, o'z ustida doimiy ishlash, o'zini-o'zi rivojlanish tendensiyasiga mas'uliyat bilan yondashish lozimligi maqolada takidlab o'tiladi.

Kalit so'zlar: renessans, atribut, integratsiya, ta'lim va tarbiya.

Признаки, формирующие коммуникативную компетентность человека в условиях образования и обучения

Резюме. В статье подчеркивается, что на сегодняшний день современный педагог нуждается в человеке – глубоком овладении профессиональной компетенцией, высоких квалификационных требованиях к своей специальности, постоянной работе над собой, ответственном подходе к тенденции саморазвития.

Ключевые слова: Ренессанс, атрибуция, интеграция, образование и воспитание, коммуникабельность.

Summary. In the article, a modern teacher is concerned about the need to deeply master professional competence, have high qualification requirements in his specialty, constantly work on himself, and take a responsible approach to the direction of self-development.

Key words: Renaissance, attribution, integration, education and upbringing..

JAS ÓSPIRIMLERDÍŇ SALAMATLÍĠÍN BEKKEMLEW HÁM TEREŇ BILIM BERIW

¹Qazaqbaev A. M., ¹Tulepov S. K., ²Qazaqbaev B. M.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²Ózbekstan Respublikası Milliy gvardiyası Qaraqalpaqstan Respublikası aymaqlıq oqıw orayı

Shańaraqta balanı tárbıyalaw máselesi júdá qıyn hám hár tárepleme juwapkershilikti talap etedi. Bul máselede bir qalıpte is etiw júdá qıyn. Sebebi, hámmege bir qıylı qatnasta bolıw múmkin emes. Ata-ana balanı tárbıyalawda, bilimli, aqıl menen is tutatúǵın, sabır-taqatlı bolıwı, hárbir balanıń xarakterine qarap qatnas jasawı kerek.

–Balalar tárbıyasındaǵı tiykarǵı nárese ne? Eń dáslep bul sorawǵa bılay juwap bergen bolar edik. Hámmesi de tiykarǵı nárese bolıp tabıladı. Shımda da, bala tárbıyasında áhmiyetsiz, názerden shette qalatúǵın nárseniń ózi bolmaydı. Biraq, eń tiykarǵısı, bala saw-salamat bolıp ósiwi kerek. Baladaǵı tolıqlıq hám iri denelilik te, júzleriniń qızıl shıraylılıǵı da salamatlıqtıń belgileri bola almaydı. Salamatlıqtıń belgisi fizikalıq hám ruwxıy kúshlerdiń teń bolıwı, nerv sistemasınıń ólshemli bolıwı, shıdamlılıq, hár qıylı zıyanlı nárselerge qarsı shıdam bere alıwı bolıp esaplanadı. Turmıs balanı qanday bolmasın bir sınavlarǵa duwshar etedi. Bul ne bolmasın jaǵdaydıń keskin ózgeriwi me, yaki infekciya ma, fizikalıq zorıǵıw ma, yaki ruwxıy azap shegiw me, bári bir saw organizm onda maqsetke muwapıq reakciyalar menen juwap bereı, ózi gúresedi. Kúshsiz bolsa gúresiwe ázzilik etip, jeńiledi.

Salamat balanı tárbıyalaw birqansa ańsat. Bunı hámme de bileı. Ol barlıq zárúriy nárselerge hám tájiriylar berge tez úyrenip ketedi, sharayatlardıń ózgeriwine jaqsı beyimlesedi hám ózine qoyılǵan talaplardı tuwrı tez túsinedi. Salamatlıq-balada minez- qulıqtıń tuwrı qalıplesiwiniń, shólkemlestiriwshilik qábiletiniń rawajlanıwınıń, kúshli, qábiletli hám tábiyiy qábiletli bolıwınıń tiykarı bolıp tabıladı. Balanıń saw-salamat bolıwı kóbinese ata-ananıń sawlıǵına baylanıslı boladı. Bolajaq ata-analar, álbette vrachqa barıp ushırasıwları, onıń menen máláhatlesiwleri, ózlerinde qanday bolmasın birde xronikalıq kesellik tabılǵanday bolsa sabır-taqat penen sol dártten sawalıp ketkenshe

emleniwleri zárúr. Keyingi jıllarda antenatal profilaktika qollanılmaqta. Yaǵnıy, bala ele jariq dúnyaǵa kelmesten aldın-aq ondaǵı keselliklerdiń aldı alınadı. Bunda alınǵan maǵlıwmatlar soǵan isenim hasıl etedi, tuwrı awqatlanıw, miynet hám dem alıwdı tuwrı jolǵa qoyıw, hár qıylı zıyanlı tásirlerden ózin qorǵaw jolı menen (spirtli ishımlık ishpew, temeki shekpew, dárilerdi shalásharpi ishpew) júkli hayal dúnyaǵa keletuǵın óz perzentiniń rawajlanıwın basqarıwı múmkin. Balanıń salamatlıǵına jasap hám rawajlanıp atırǵan sharayat ta tásir etedi. Bala organizmi jumsaq, jas náldey bolıp iyiledi, ózgerip turadı. Belgili sharayatlarda jaman tuwma belgilerdiń júzege shıqpay qalıwı da awır kesellikler tiykarı bolıwı da múmkin. Tap sol sıyaqlı jaqsı náller rawajlanıwı hám jetilisiwi, yaki sınıp joq bolıp ketiwi múmkin. Adam jariq dúnyaǵa shıdamlılıq, beyimlesiwshilik mexanizmleriniń belgili dárejesi menen keledi. Bunı sıyqırlı saqıy tábiyat hár bir bolajaq perzentke inam etken sawǵa dep esaplaw múmkin. Biraq ana sol tábiyat inamın saqlaw ushın túsiniip, onnan aqlılıq penen paydalanıw kerek. Máselen, shaqalaqta ıssılıqtı qabıllaytuǵın tábiyiy mexanizmler júdá jetiliske boladı. Suwıqqa qarsı organizmde ıssılıq beriliwiniń tez kemeyiwine, ısıp ketiwine juwap onıń asıwına sebepshi reakciyalardıń shiyeleniske shınjırı payda boladı. Eger nagruzkanı asıra barıp, sol mexanizmler (shınıǵıwlar) tez-tez qaytalanıp turılsa, onda olar isenimlirek isleytuǵın bolıp bara beredi. Egerde bul túrdegi shınıǵıw bolmasa, olardıń “sózligi” sezilerli dárejede páseysedi. Basqasha aytqanda, eger bala shınıqtırılса, ol suwıq qatıwǵa birqansha shıdamlı boladı, eger bala oranıp kútinse, sál samal tiyiwden asırıp abaylansa, samallaw keselliklerine hám basqa keselliklerge shıdamlılıq páseyedi. Balanı názik etip tárbiyalamastan, bálki shınıqtırıw, trenirovka isletiw arqalı organizminiń xızmetin asırıw lazım. Óz perzentiniń dúnyadaǵı biybaha trener ómir tájiriybesinen ayırmań. Ayırım ata-analar sonday qátege jol qoyadı: Balanı kishkeneliginde hádden tısqarı qalıń qattı etip jórgeklep, onıń erkin háreket islewine jol qoymaslıqqa háreket etedi. Júz beriwi bolǵan qıynshılıqlardıń aldın alıw- birden qollardı kórip qorqıp ketse ya, birden júzin tırnap alsa ya, dep qorqıwǵa túsedı. Tiykarınan bala sonday jol menen ózin erkin seziwi hám háreketler baylanısı nızamların túsiniwi ushın qolların hám ayaqların qıymıldatıw kerek. Kópshilik nárseni: onıń ushın urınıw ushın háreketlerin, jıǵılıp túseseń, mayıp bolasań dep dákki bere beriw balaǵa payda etpeydi. Iqtıyat bolıp júriwge úyreniw ushın qashan bolmasın jıǵılıw da kerek dá, bir nárseni úyreniw ushın dáslep óz qolıń menen miynet etiw, umtılw kerek.

Tuwrı, balanı aktivlikke hám belgili bir shegarada marapatlaw kerek. Oǵan fiziologiyalıq hám fizikalıq imkaniyatlardı esapqa alǵan halda qurbı jetetuǵın, qolınan keletuǵın islerdi buyırıw kerek. Ata-analardıń ayırım orınsız háreketleri ushırap turadı. Ayırım ata-analar “ásir dinamikligi” túsiniwine ulıwma berilip, balalardı 2-3 jasınan baslap oqıtıwǵa, esaplawǵa, shet tillerin úyretiwge asıǵadı, gante menen gimnastika etiwge májbúr etedi. Negizi bunday qılmaw kerek. Bir qıylı qábiletlerdiń júdá erte rawajlanıwı, basqalarına, álbette, zıyan etedi. Balalıqta uttırǵan narseniń ornın toltırıw ayırım jaǵdaylarda ánsat bolmaydı. Bala tárbiyasında hesh qashan hádden tıs asıp ketpeslik kerek.

Balanı qáterjam, tábiyiy aqlılıq penen ósiriń! -Bunıń ushın ne qılıw kerek? Sonday bir metod bar, onı hár jaǵdayda ómirdiń birinshi jıllarındaǵı balalar ushın universal dep ataw múmkin. Ol balanıń salamatlıǵınıń bekkemleniwine de, onı jaqsı tárbiyalawǵa da jaqsı tásir kórsetedi. Bul kún tártibine boysınıw bolıp esaplanadı. Anıq kún tártibi bul balaǵa zorlıq penen májbúriy isletetuǵın nársе emes. Tábiyatqa bir názer salıń, ol anıq bir qalıpte jasaydı, hámme-hámme qıyash shıǵıwı hám batıwı, aǵıp ketiw hám keliw bir túrde boladı, ishki organlar da sol sıyaqlı rejimde isleydi. Máselen, saw jurek ritminiń anıqlıǵına qulaq salıń. Balanı báhá bir qıylı waqıtta hám usı saatta uyıqlatıń, seyilge alıp shıǵıń, shomıldırıń. Bir qalıpte, áne sonday is etiw, organizm xızmeti ushın eń jaqsı sharayat jaratadı. Balanıń ishteyi jaqsı boladı, jaqsı uyıqlaydı, ruwxı tetik boladı. Tuwrı, durıs rejim shárayatında ósken bala ádette inıq bolmaydı. Onıń miyinde, ana súti menen kirgendey hár bir nárseniń óz waqtı, óz ornı, óz rejimi bar degen nárseler qalıplesedi. Rejimge boysınıw tek bala ushın gana zárúr emes. Rejimge boysıńanda shańaraq tártipli, taza, hámme nársе jay-jayında bolıwı tiyis. Balanı tuwrı ósiriwdi bilmeytuǵın shańaraqta bolsa, hámme nársе shashılıp, biytártip bolıp jatadı. Biz rejimdi universal qural dep atadıq. Ol gigiena hám pedagogikaniń eń tiykarǵı talapların birlestiredi. Biraq universal degen ele hámme emes. Rejim, biybaha gigienalıq kútim, natuwrı awqatlanıw óz- ózinen avtomatikalıq ráwishte islep shıǵılmaıdı. Balanı jaqsı kóriw hám oǵan mehrli, dıqqat itibarlı, jaqsı sezim –tuyǵılargá bay bolıw lazım. Bunı bolsa balaǵa jaqsı, tek tatıw shańaraq ǵana baǵısh ete aladı.

Solay etip, bala tárbiyası ata-ananıń tınımsız dóretiwshilik isi bolıp sanaladı. Ata-analardı kóp táshwishler, miynet hám mashaqatlar kóp kútedi. Olar buǵan tayar bolıwları kerek. Balalardı maqsetke tuwrı jolǵa baǵdarlawdı jedellestiriw ushın shart-sharayat jaratıw kerek. Háreketiń ómir ushın tiykarǵı túrlerin qalıplestiriw: júriw, juwırıw, eńbeklew, sekiriw, órmelew, atıw, ilip alıw, júziw, velosipedte júriw, ayaq, qol, dene, bas háreketlerin rawajlandırıw. Balalardıń háreketli xızmeti olarda tiykarınan dene shınıqtırıw sıpatların rawajlandırıw menen baylanıslı. Buǵan shaqqanlıq, epshilik, kúshlilik, ǵayratlılıq sıyaqlı belgiler kiredi. Ámelde bul belgilerdiń hesh birin bólek alıp rawajlandırıwdı kóz aldımızǵa elesletip bolmaydı. Hárqıylı dene shınıqtırıw belgilerin tárbiyalaw tiykarınan balanıń fizikalıq tárepten hár tárepleme rawajlanıwınıń kórinisi bolıp tabıladı. Sebebi bunday rawajlanıw nátiyjesinde, organizmniń muǵdarlı imkaniyatlarında ulıwma alǵa ilgerilew júz beredi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw orınlarında shólkemlestiriletuǵın dene shınıqtırıw shınıǵıwlarında bala qáwmetine tásir kórsetiwshi shınıǵıwları qollaw. Mektepke shekemgi bilimlendiriw orınlarında dene shınıqtırıw shınıǵıwların dene shınıqtırıw tárbiyashısı alıp baradı. Barlıq toparlar ushın shınıǵıw tapsırmaların 08-02 sanındaǵı is rejesinde bir jıl ushın 72 shınıǵıw islenbesin qalıplestiredi. Mektepke shekemgi jastaǵı balalada kúsh-quwatı tárbiyalawǵa qaratılǵan shınıǵıwlar tiykarınan dinamikalıq xarakterge iye bolıwı kerek. Bul waqıtta bul uzaq waqıtta dawam etip, nervlardı tereń sharshatıw halına keltiretuǵın bir túrdegi zorıǵıwlar menen baylanıslı bolmaıwı kerek. Bunnan tısqarı kúshti rawajlandırıwda zorlıq penen kúshleniw tiyis bolǵan shınıǵıwlar qollanılmaıwı kerek. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kúsh-quwatın tárbiyalaw ushın qısqa múddet dawam etetuǵın, tezlik-kúsh talap etetuǵın shınıǵıwlar (máselen, bir jerdiń ózinde turıp uzınlıqqa sekiriw, uzaqqa ılaqtırıw shınıǵıwları), sonday-aq, awırılıqtı

kóteriwi menen baylanisli bolgan bazı bir shınıǵıwlarǵı (kesesine hám tikke turǵan nárwanlar, taxtalargá tırmasıp shıǵıw shınıǵıwları, gimnastika skameykasında óz qolları, kúshi menen tartılıw hám usıǵan uqsas shınıǵıwlar) orınlaw orınlı bolıp sanaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jılı 30-oktyabrdegi “Salamat turmıs tárizin keń eń jaydıw hám ǵalaba sporttı ele de rawajlandırıw shara tadbirleri haqqında”ǵı 6099-sanlı pármanı.
2. “Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 11.03.2020 jıl 143-sanlı “Ózbekstan Respublikası badminton sport túrin rawajlandırıw shara tadbirleri haqqında” ǵı qararı.
3. Atabekov F.U.” Badminton” joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq. –Tashkent-2021

Rezyume. Maqolada ta’lim berish, oilada farzandlarni tarbiyalashning xizmatiga to’xtalib o’tilgan. Shuningdek maqolada yosh o’smirlarning salomatligini saqlash va teran ta’lim berish yo’llari tahlil qilingan.

Tayach so’zlar: oila, sport mashg’ulotlari guruhi, texnik va taktik tajriba.

Резюме. В статье уделяется внимание услуге образования и воспитания детей в семье. В данной статье анализируются пути сохранения здоровья подростков и обеспечения углубленного образования.

Ключевые слова: семья, группа спортивной подготовки, технико-тактический опыт.

Resume. The article focuses on the service of education and raising children in the family. In this article, the ways of maintaining the health of young adolescents and providing in-depth education are analyzed.

Keywords: family, sports training group, technical and tactical experience.

BASLAWISH KLAS OQIWSHILARINDA KITAPQUMARLIQ ARQALI SÓYLEW SHEBERLIGIN RAWAJLANDIRIW

Allashova N.

NMPI

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “Kitap ónimlerin baspadan shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám oqıw mádeniyatın asırıw hám de eń jaydıw boyınsha kompleks ilajlar dástúri haqqında”ǵı (2017-jıl 13-sentyabr) Qararı[1]. Prezidentimizdiń bul qararı tiykarında házirgi kúnde jaslar arasında kitapqumarlıqtı rawajlandırıwǵa keńnen itibar qaratılǵan.

Ásirese baslawish klass oqıwshılarında kitap qumarlıq, gúrrıń arqalı oqıwshılardıń dúnyaǵa kózqarasın keńeytiw, sóylew kompetenciyanı rawajlandırıw, ruwxıylıqtı qalıptestiriw zárúrli wazıypalardan esaplanadı. Házirgi waqıtta qabil etilgen global tendenciylarǵa kóre jas áwlattıń oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw áhmiyetli wazıypalardıń biri esaplanadı. Rawajlangan mámleketler, sonday-aq Ózbekstanda da bul másele boyınsha wazıypalar qalıptestirilgen. Ózbekstanda alıp barılıp atırǵan túpkilikli reformalar mazmúnı jas áwladtı ruwxıy jetik, intellectual, intalı bákámál áwlad etip tárbiyalawǵa qaratılǵan. Kitapqumarlıq daǵdarısı tek ǵana Ózbekstandaǵı hádiyse emes, ol geyde rawajlangan Batıs mámleketlerine de tiyisli. Biraq hámme jerde, jámiyetshilik talay waqıttan berli mashqalanı sheshiw ushın is-ilajlar kórip atır. Bilim alıw hám «kitap qumarlıq» bargan sayın kóbirek tán alınıp atır. Hámme bilgenimizdey, kitap oqıtuǵın xalıqlar oqıwdı jaqsı kóretuǵın balalardan payda boladı. Kitap oqıw insannıń dúnyaǵa kózqarasın keńeytirip, bilimin asıradı, pikirlew qábiliyetin ósiredi [2]. Biz bilemiz tiykarınan sózler háriplerden quraladı. Sol háriplerden sózler payda boladı. Payda bolǵan sózlerdi ornı menen durıs, sheber sóylew kerek bolıp esaplanadı. Al, sóylew sheberligin qalıptestiriwde bolsa eń dáslepki rol oynaytuǵın nárse, bul sózler bolıp esaplanadı. Sol tiykarında qaraytuǵın bolsa sóylew sheberliginiń, sóylew qábiletiniń qalıptesiwinde tiykarǵı faktor, baslawish klass oqıwshılarınıń durıs oqıtılıwı bolıp esaplanadı. Yaǵnıy olar qánsheli dárejede baslawish klashta tereń bilimge iye bolsa, sonsheli dárejede keleshekte sóylew sheberliginiń hám aratırılıq qábiletiniń joqarı dárejede rawajlanıwına alıp keledi.

Baslawish klass oqıwshılarında kitap oqıwdıń shaxsıy intellektual, psixologiyalıq hám fiziologiyalıq tárepten rawajlanıwǵa járdem beriwshi tásirlerinen paydalanıw maqsetke muwapıq esaplanadı. Sonlıqtan, kitap oqıw arqalı oqıwshılardıń: sóylewi (sóylew sózligi) de bayıydı; oylawı ósedi; aqlı rawajlanadı; yadı bekkemlenedi; tuyǵıları (tuyǵı sıpatları, tiykarınan, kewil bildiriw tuyǵısı) tárbiyalanadı; “social aqlı” qalıptesedi[3].

“Oqıw” (“kitap oqıw”) túsiniǵı arab tilinen alınıp, “dıqqat penen oqıw”, “úyreniw” mánislerin ańlatadı. Teoriyalıq tárepten bul túsiniń “dıqqat penen oqıw, oqıw túsiniń alıw”dı ańlatadı. Sonı umıtpaw kerek, kitap oqıw – baslawish klass oqıwshıları ushın mashaqatlı miynet esaplanadı. V.A.Suxomlinskiydiń fikirinshe, “kitap oqıw aqlı, fikirlewshi, tárbiyashı ushın balanıń júregine jol tabıwǵa járdem beretuǵın soqpaq jolǵa uqsaydı”. Soqpaq joldan júriw bolsa hárdayım da ańsat bolmaydı. Sol sebepli bul processtı áste-aqırın, biraq, izbe-iz shólkemlestiriw maqsetge muwapıq esaplanadı.[4]. Baslawish klaslarda kitapqumarlıq ásirese Ana tili hám Oqıw sabaqlıqları arqalı qalıptesedi. Sebebi bala usı sabaqlıqtaǵı gúrrıńler tiykarında sóylew sheberligi rawajlanadı. Ana tili sabaqlarınıń tiykarǵı maqseti tómendegilerden ibarat: Oqıwshılardıń awızekı sóylewin ósiriw, kásip iyelerin 500 leksik birlik kóleminde baylanısqa úyretiw, oqıwǵa úyretiw (oqıw hár qıylı oqıw materialları mazmunın túsiniw hám kerekli informaciyanı alıw) hám basqalar. Oqıwshılardı ana tilinde sóylewge úyretiw tiykarǵı maqset etip belgilense, awızekı sóylew túrine ayırıqsha áhmiyet berilsa, sóylew hám óz-ara sóylesiw uqıplılıǵın qalıptestiriwge aparıwshı jeke maqsetler ilgeri suriledi, bul maqsetlerge erisiwde usıllar saylanadı.

Ana tilin oqıtuwdan gózlenetuǵın tiykarǵı maqsetlerden biri oqıwshılardı sol tilde sóylewge úyretiw - olardıń awızekı monologik hám dialogik sóylewin ósiriw bolıp, bul bilimlendiriwge tiyisli ilajdı ámelge asırıw jóninde psixolog

ilimpazlar jetkilikli juwmaqlar bergen. Áne sonday juwmaqlardan biri - bilimlendiriwge tiyisli ámellerdi sóylew mexanizmin qalıplestiriw ushın jetkilikli dárejede sóylewdi támiyinleytuǵın sóylew iskerligi tiykarında shólkemlestiriw, yaǵnıy til úyreniwshini sol tilde kóp sóyletiw kerekligi bolıp tabıladı. Oqıwshı tekstti oqıǵanda da, sorawlarǵa juwap qaytarǵanda da, ózi gáp dúzip gúrriń etkende de sóleydi. Biraq bul «sóylewler» birdey dárejedeǵı sóylewler emes. Tekst oqılǵanda, onı seslendiriw procesi boladı. Sorawlarǵa juwap qaytarǵanda da soǵan jaqın jaǵday baqlanadı. Erkin túrde gáp dúzip sóylew procesigana awızekı sóylewdi ósiriw talaplarına kóbirek juwap beredi.[5]

Kitapxanılıqtıń erte dáwirlerdeǵı tariyxına qaraytuǵın bolsaq Oraylıq Aziyada kitapxanalar ótken zamanıń ózinde júdá rawajlanǵan bolıp, olar tiykarınan xan sarayları hám medreseler ıqtıyarında bolıp kelgen. Mámleket basshıları kitapxanalarǵıń gúlleniwine, olardı bayıtıwǵa, sulıw jazatuǵın adamlar menen támiyinlewde turaqlı ǵamxorlıq etip kelgenler. Rossiyada bolsa XIX-ásirden baslap bilimlendiriwge tiyisli, materiallıq tarawda kitapxanalarǵıń orńı ádewir ósip bardı. Áyyemgi kitapxanalar arasında eń ataqlıları Aleksandriya (Iskandariya), Buxara ámirligi hám de Baǵdad kitapxanaları bolǵan. Biraq, XX-ásirge shekem kitapxanashılıq pedagogikası ol dárejede rawajlanbaǵan edi.

Tariyxıy dereklerde X-ásirdiń ullı alımlarınan biri bolǵan andalusiyalıq Ibn Rushdın ómiri dawamında tek eki márte kitap oqımaǵanlıǵın aytqan. Biri úylengen waqtında hám ekinshisi ákesi qaytı bolǵan keshte. Urva ibn Zubayr Roziyallohu Anhunıń bolsa turmısında bir márte - qarasan baslanǵan ayaǵı narkozsız kesip taslanǵanda ózin joypıp alǵanda kitap (Quran) oqıy almaǵanlıǵına tiyisli maǵlıwmatlar keltiriledi.[6]. Kitaptı qádirlaw, balalar ortasında ilim-mádeniyat tiykarların en jaydırıw maqsetinde kitapxana shólkemlestiriwde jádidsilik háreketiniń wákilleri de órnek kórsetken. Mısalı, Ishaqhan óz úyinde “Kitapxana Ishaqiya” dep atalǵan kitapxana shólkemlestirgen. Usı kitapxana fondında ózbek, rus, túrk, tatar, parsı-tájik tillerinde jaratılǵan ádebiyatlar orın alǵan. Isaqhan Ibrattıń kitapxanası oqıtǵan oqıwshılarına, sonday-aq, awıl xalqında xızmet etken. Kitapxanaǵı kitaplar olardıń xarakteri, baǵdarına kóre bir neshe bólimlerge ajratılǵan. Ásirese, mektep oqıwshıları ushın arnalǵan bóliminen S.Sayidazizovtıń “Ustadi avval”, A.Avloniydın “Birınshı muǵallım”, “Túrkiy gúlistan yohud etika”, R.Yusufbek haji balasınıń “Basshı esap” sıyaqlı sabaqlıq hám oqıw qollanbaları orın alǵan. Ibrat kitapxanası birdeyine úlkeyip barǵan. Bilimdanlar tárepinen kitapxana iskerliginiń jolǵa qoyılıwın, kitapxanalar tárepinen kitaplardıń alınıwın hám tapsırılıwın, tapsırılǵan dápterlerdiń júritiliwın, sonday-aq, oqıwshılardıń kitap oqıw kónlikpelerin arnayı ózi qadaǵalap barǵan[7].

Hár qanday rawajlanıw social rawajlanıwǵa unamlı hám unamsız tásir kórsetedi. Axborot texnologiyaları jedellik penen rawajlanıp atırǵan shárayatta shaxs mıtájliklerin qandırıwshı maǵlıwmatlardı tarqatıwshı túriniń kóbeyip, olar qamtıp alǵan kóleminiń keńeyip baratırǵanlıǵı kitap hám kitapqumar temasınıń jáne de aktuallasıp atırǵanlıǵında eki tárepin kóriw múmkinligin tastıyıqlaydı: “jaqsı tárepi, oqıw mıtájliginiń ullılanıwı, aydınlasıp baratırǵanlıǵı; qáweter tárepi kópshilikke arnalǵan kitapqumarlıq kemeyip, mánissiz kitaplardıń sawda qatarlarında kóbeyip atırǵanlıǵı”[8]. Joqarıda keltirilgen jaqsı tárepine qaraytuǵın bolsaq 2017-jıldan baslap Ózbekstanda “Jas kitapqumar” kórik-tańlawınıń shólkemlestiriliwı bul mektep oqıwshılarınıń bilimin asırıwǵa tiyar boldı, eń qızıǵı onda erteklerdińde bar ekenligi. Bunda kitapqumarlıqqa tek joqarı klastan emes, bálkim baslawısh klastan itibar qaratuılıw keń ekenligin kórsetip beredi. Buǵan mısıl retinde Qaraqalpaqstanda búgingi kúnge shekem bes jıldı bes adam “Jas kitapqumar” kórik-tańlawınıń jeńimpazı boldı. Bunnan kórinip turıptı búgingi künde kitapqumarlıqqa itibardıń joqarı dárejede ekenligi. Tańlawda jeńimpaz bolǵan balalardıń oqıw menen birge sóylew sheberliginińde rawajlanǵanınıń guwası boldıq. Al, joqarıda keltirilgen qáweter tárepi sonda balalardıń xabar texnologiyalardan tuwrı maqset jolında paydalanbawı. Eger jaslarda kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıq elede artsa Qaraqalpaqstanda tek bes jıldı bes kitapxana emes bálki bunnan da joqarı kórsetkishlerdi kórsetken bolar edi. Kitap oqıw bul balanıń tek oqıw dárejesin joqarılatıwǵa ǵana emes, onıń sóylew sheberligin rawajlandırıwǵa, insanlar menen qanday múnasibette bolıwǵa, óz aytar sózin tawıp orńı menen sóylewge járdem beriwshı derek esaplanadı. Aldında aytıp óttik, kórkem ádebiyatlar túrli jastaǵı adamlardıń qaysı jas dáwirinde bolıwınan qaramastan sóylew, oylaw hám dúnyaqarastı bayıtıw, aqıldı keńeytiw, logikalıq fikirlew qábiletin rawajlandırıwǵa, “insannıń mánisi boyınsha ullılanıwına, potencialın bayıtıwǵa xızmet etedi”[9]. Global axborotlasıw shárayatında social, mánawiy-etikalıq, mádeniy mániske iye bolmaǵan kitap ónimleriniń jaratılǵanlıǵı, kórkem, hátte ilimiy ádebiyatlardıń joqarı dáreje, ámeliy mániske iye emesligi óz nábwetinde shaxstıń fikirlew qábileti, aqıllı dárejesine iye bolıwǵa erisiwdi social zárúrlikke aylanıwın támiyinleydi. Jámiyet aǵzalarınıń sana, aqlı hám keń dúnya qarasma iye bolıwına erisiwdiń áhmiyetli faktori sıpatında kitap oqıwdı, kitapqumarlıqtı keń en jaydırıw máselesiniń barǵan sayın aktualıasıwına alıp kelmekte.

M.Yu.Gudovanıń jantasıwına qaraǵanda kitap oqıwdı úsh halatta kórgen, yaǵnıy: iskerlik, institut hámde mádeniy ámeliyat sıpatında úyreniw kerek [10]. Juwmaqlap aytqanda, mekteplerde ásirese baslawısh klaslarda ana tili sabaǵında oqıwshılardıń sóylew sheberligin, mádeniyatın rawajlandırıw watan rawajı ushın áhmeyetli adımlardıń biri. Ásirese, olarǵa gúrrińler arqalı sóylewdi úyretiw bul eń nátiyjeli usıllardıń biri. Öytkeni sóz qúdiretli, gúrrińler bolsa qúdiretli sózler hám tárbiya jıynaǵı. Olar jaslardı tárbiyalaydı, bilimge baǵdarlaydı. Oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıq hám kitapǵa bolǵan muhabbat oqıwshınıń sóylewin rawajlandırıwda sózsiz járdemshi bolıp tabıladı. Bul mashqalanı sheshiwde kórkem ádebiyatqa baylanıslı oqıw sabaqları járdem beredi. Biraq, sonı túsiniwıńiz kerek, kórkem ádebiyatqa baylanıslı oqıw sabaqların shólkemlestiriw, birdey dárejede saylanǵan oqıw -stilistik jınaqtıń sapasına hám sistemalı bolıwı, baslawısh klass oqıtıwshınıń jumısına baylanıslı boladı. Hár bir baslawısh klass oqıtıwshınıń maqseti oqıwshılarda kitapǵa mehir oyatıw, kitap ónimlerin tańlaw zárúrligin ańǵarıwdan ibarat. Kitap kishi jastaǵı oqıwshılardıń tálim hám tárbiya beriwde úlken áhmiyetke iye. Biraq, kerekli nátiyjelerge erisiw ushın oqıwshı haqıyqattan da kitap penen islewdi bilgeninde júzege keledi, yaǵnıy tekǵana háriplerdi sózlerge qosıw, bálki olar oqıǵanların túsiniw. Oqıwshınıń intellektuallıq rawajlanıwı kóp tárepten bul uqıpǵa baylanıslı. Bala qánsheli kóp kitap oqısa onıń sóylew sheberligi joqarı dárejede rawajlanadı. Sebebi kitap insandı aqıllı pikirlewge hám sol pikirlew tiykarında sheber tásirli sóylewge úyretedi. Kitap oqıǵan balanıń sóylew sheberligi anaǵurlım dárejede keń boladı hám ol óziniń pikirini jáámatte keń túrde

jetkerip bere aladı. Sonlıqtan da baslawish klaslarda oqıtwshılar balalardı kitap oqıwğa qızıqtırw maqsetinde balalar menen oyın formasında jaris shólkemlestirgen nátiyjeli bolıp esaplanadı. Sebebi, balanıń oylaw dárejesi artadı, óziniń oyın qıynalmasdan erkin jetkeredi, tapqırılıq ózgesheliklerin qalıplestiredi.

Bunnday jarislar balalardıń ózine bolǵan qızıǵıwshılıǵın jáne de kúshiytedi hám jarislar sońında olardı qoshametlep azda bolsa olardıń miynetin itibarǵa alıw kerek. Albette hár bir balanı bilim alıwğa qızıqtırw hár bir pedagogtıń tiykarǵı wáziypası bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Китоб махсулорини нашр эти шва таркатиш, китоб мутолеси ва китобхонлики ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора тadbirlar дастури тоғрисида» ги (2017-йил 13-сентябрь) Карори //lex.uz/ docs/3338600.
2. Umumiy orta talimning Davlat Talim standarti va Oquv dasturi. Boshlang'ich talim. O'zbekiston Respublikasi Xalq talimi Vazirligi Respublika Talim Markazi. Toshkent-2017.
3. Орлова Э.А. Рекомендация по повышению уровня читательской компетенции в рамках Национальной программы поддержки и развития чтения // <http://ifapcom.ru/files/publications/rekomend>
4. <https://www.psychologies.ru/wellbeing/10-citat-pedagoga-vasiliya-sukhomlinskogo-kotorye-pomogut-v-vospitanii-detei/>
5. Ona tili fanidan Davlat talim standarti / Uzviylashtirilgan Davlat talim standarti va oquv dasturi: Ona tili. Oqish. Matematika. Atrofimizdagi olam. Tabiatshunoslik (1-4-sinlar). – Toshkent: RTM. 2010. – B. 10–14.
6. Китоб укимаган жихатлика махкум //http://ufq.uz/2017/11/13/548.
7. Ибрат. Ажзий. Суфизода. –Т.:Шарк, 1999.-38 б.
8. Нима учун китовларни укиш тинглашдан чхширок? //https://kun.uz/news/2018/10/16/nima-ucun/kitoblarni-ukis-tinglasdan-yahsirok.
9. Янги карор:энди янги тугилган чакалокларга китоб хадя этилади //https://aniq.uz/yangiliklar/yangi-qaror-indi-tugilgan-chaqaloqlarga-kitob-hadya-etiladi-1.
10. Хафизов Д.М. Социокультурные практики повышения читательской активности молодежи: стимулирующие возможности моды: Автореф. дис... канд. наук. культуролог. – Челябинск: 2017. – 27с

Boshlang'ich sinif o'quvchilarida kitobxonlik orqali nutqiy mahoratini rivojla'ntirish

Annotatsiya. Mazkur maqola boshlang'ich sinif o'quvchilarida kitobxonlik orqali nutqiy mahoratini rivojla'ntirishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: oqish, nutqiy mahorati, og'izaki nutq, kitopxonlik

Развитие разговорной речи у учащихся младших классов посредством чтения.

Аннотация. Данная статья посвящена развитию речевых навыков у учащихся младших классов посредством чтения.

Ключевые слова: чтение, навыки речи, устная речь, чтение книг

Development of speaking skills in elementary school students through reading

Annotation. This article is devoted to the development of speaking skills in elementary school students through reading.

Key words: reading, speaking skills, oral speech, book reading

JASLAR ORTASINDA ÁSKERIY-SPORT OYINLARIN RAWAJLANDIRIW MASELESİ

¹Tulepov S. K., ¹Qazaqbaev A. M., ²Qazaqbaev B. M.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²O'zbekstan Respublikası Milliy gvardiyası Qaraqalpaqstan Respublikası aymaqlıq oqıw orayını

Házirgi qıyın globalasqan dáwirde, yaǵnıy axborpt-kommunikaciya texnologiyaları keń rawajlanıp atırǵan sharayatta, mámleketimiz jaslarınıń ruwxıy dúnyasın túrli sırtqı zıyanlı tásirlerden saqlaw eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sonlıqtan, puqaralardı, ayırıqsha jaslardı Watanga sadıq, jetik mádeniyatlı, áskeriy watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw “Watanpárwar” shólkeminiń eń tiykarǵı wáziypalarınń biri bolıp esaplanadı.

Oqıw orınlarında shólkemlestirilgen sport jarisları jaslardı ruwxıy hám fizikalıq jaqtan tereń shınıqtırw, olardı áskeriy xızmetke tayarlawda úlken áhmiyetke iye. Bul sport oyını jarisları jaslarda áskeriy watansúyiwshilik tuyǵısın, mártlik, shıdamlılıq pazıyetlerin ele de bekkemlew, olardı milliy armiyamız sarplarında xızmetke tayarlaw, Watanımızdıń tariyxın, ata-babalarımızdıń bay miyrası hám dástúrlerin úyreniwde járdemlesiw maqsetinde shólkemlestirildi. Ózbekstan Respublikasınıń “Jaslarga baylanıslı mámleket siyasatı haqqında”ǵı Nızamı hámde Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevniń belgilep bergen wáziypaların orınlaw maqsetinde “Watanpárwar” shólkeminde áskeriy watansúyiwshilik hám jaslar menen islesiwdiń jańasha sisteması jaratıldı. Shólkem sistemasında jaslar menen jumislardı shólkemlestiriwde “Watan rawajlanıwına xızmet etiw hám sadıq bolıw” konceptual áskeriy-watansúyiwshilik ideyası astında birqansha ilajlar ámelge asırılıp kelmekte. “Watanpárwar” shólkemi tárepinen ámelge asırılǵan áne sonday keń qamrawlı iri ilajlardan biri “Suńqarlar” áskeriy-sport oyınlarınıń qayta tiklengenı boldı. Endi usı oyınlar “Watanpárwar” shólkemi tárepinen hár jılı dástúriy tárizde ótkerilip barıladı. Sonday-aq bul jaslardıń áskeriy-sport háreketine aylandırıladı. Bunnan gózlenen maqset mámleketimizdiń jasları qalbinde watansúyiwshilik, mártlik, qaharmanlıq tuyǵıların qalıplestiriw, olardı áskeriy xızmetke tayarlawda mámleketti basqarıw organlarına kómeklesiw, olardı sportqa keń túrde tartıw, fizikalıq hám ruwxıy jaqtan keń shınıqtırw bolıp esaplanadı.

Hámmege belgili, “Suńqarlar” áskeriy-sport oyınları ayırım sebeplerge bola bir qansha jıllardan berli ótkerilmey kiyatırılǵan edi. “Suńqarlar” áskeriy-sport jarısı 1994-jılı usı waqıtta “Kamolot” shólkemi usınısı menen dúzilgen. Bul ilajlar 2021-jılǵa shekem ótkerilip kelgen. 2018-jıllarǵa kelip ilaj názerden shette qaldı. Biraq ótkerilgen dewge de tolıq tiykarımız joq. Sebebi, respublikada tolıq barlıq wálayatlarda ótkerilmegen. Biraq, qaysıdur wálayatlarda bolıp ótken. Tek jaris óz abırayın joǵaltqan. Jaslardıń qızıǵıwı sónbedi, biraq ilajdı shólkemlestiriwshilerdiń sanı azayıp ketti.

2021-jılı “Suńqarlar” jarısın qayta tiklew kerek degen ideya ortaǵa qoyıldı. Jarısqa dáslep akademiyalıq licey hám kolledj oqıwshıları qatnasqan. Lekin jumıssız jaslar qatnaspaǵan. Álbette, bul jaslarımız da biykar júrmeydi. Hesh

bolmasa bir künde qay jerdedur bir neshe saat islep, daramat tawıp qaytadı. Tiyisli jumıs bolmağan soñ tiykarǵı itibar pul tabıwǵa qaratılıp qaladı. Áne usı kontigenti “Suńqarlar” jarısına tartıw maqsetke muwapıq boladı. Jumıssız jaslarǵı tartıw, olardı qızıqtırıw ádewir qıyın boladı. Sonıń ushın “Watanpárwar” shólkemi bilimlendiriw ministrligine múráját etiwge májbúr. Usı múrájátlar arqalı bilimlendiriw orınlarında “Watanpárwar” shólkeminiń baslanǵısh bólimlerin shólkemlestiriw kerek. Sol bólimlerdegi aǵzalar arqalı “Suńqarlar” ǵa jaslar saralanadı. Qaǵıydaǵa bola jarısqa 10 yaki 14 jasar jaslar qatnassa, olardıń 40% oqıwshılar, 60% bolsa jumıssız jaslardan ibarat bolıwı kerek degen talap qoyıladı. Sonda “Watanpárwar” shólkemine studentler, oqıwshılar járdem etedi, olardıń máhállesindegi, rayonlarındaǵı bos júrgen jaslarǵı usı shólkemge tartadı.

Házirde “Suńqarlar” áskeriy-sport jarısı pútkilley jańa jantasıw tiykarında hám zamanagóy uslublardı qollaw arqalı shólkemlestirilip, onda tiykarǵı itibar jaslarǵa áskeriy xızmet kónlikpelerin qalıplestiriwge hámde olardı ruwxıy hám fizikalıq jaqtan shınıqtırıwǵa qaratıladı. “Suńqarlar” áskeriy-sport jarısı jaslarǵı áskeriy watansúiwshilik ruwxında tárbiyalaw, olarda milliy ideyalardı jáne de bekkemlew, oqıwshı jaslarǵı áskeriy-xızmetke tayarlaw maqsetinde mámleketimizdiń barlıq ulıwma tálim mektepleriniń joqarı klass oqıwshıları, kásip-óner kolledjleri oqıwshı talabaları ortasında hár jılı ótkerilip, onda ortasha 180-250 mıńnan artıq óspirimler qatnaspqta. Ózbekstan jaslarınıń Respublika “Suńqarlar” áskeriy-sport jarısı shaqırıw máwsimine shekem bolǵan tiykarǵı hám zárúr ǵalaba qorǵanıw isleri qatarına kirip, ulıwma bilim beriw orta mektepleri, gimnaziya, kásip-óner oqıw orınları oqıwshıların-dene shınıqtırıw tayarlıqların jaqsılawǵa hám olardı áskeriy- watansúiwshilik ruwxında tárbiyalawǵa xızmet etedi.

Ózbekstan jasların watansúiwshilik ruwxında tárbiyalaw, óspirimlerdi Respublika Qurallı kúshleri qatarında xızmetke hám áskeriy bilim oqıw orınlarına kiriwge tayarlaw; oqıwshı talabalar tárepinen Ózbekstan xalqınıń hám Qurallı Kúshleriniń forması, tariyxın úyreniw, ata-babalarımızdıń bay miyrasları ruwxında tárbiyalaw; jaslarımızda mártlik, turqlılıq, kúsh-ǵayrat, tártip-intizam, jámaátshilikke tayanış tuyǵıların qalıplestiriw; fizikalıq jaqtan kúshli, shıdamlı, saw-salamat áwladtı tárbiyalaw ;

Prezidentimiz ayıp ótkenindey, “Milliy ideya birinshi nábette jas áwladımızdı watansúiwshilik, el-jurtqa sadıq ruwxta tárbiyalaw, olardıń qálbinde adamgershilik pazıyetlerin sińdiri, ullı adamnylnq islerimizde mádetkár bolıw zárúr”. Jaslarımızda watansúiwshilik tuyǵısın oyatıwda eń tásirli ilajlardan biri bul-respublika jaslarınıń “Suńqarlar” áskeriy-sport jarısı bolıp esaplanadı. “Suńqarlar” áskeriy-sport jarısınıń eń áhmiyetli islerinen biri, ol jaslarǵı qollap-quwatlaw barısında Ózbekstanda bir neshe mámleket hám jámaát shólkemlerin birlestiredi hám birge islesiwge shaqıradı. Bul shólkemler: - Ozbekstan Respublikası “Kamolot” jasları jámiyetlik háreketi;

- Ozbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı;
- Ozbekstan Respublikası Densawlıqtı saqlaw ministrliǵı;
- Ozbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliǵı, Orta arnawlı bilimlendiriw orayı;
- Ozbekstan Respublikası Mádeniyat hám sport isleri ministrliǵı;
- Ozbekstan Respublikası sporttı rawajlandırıw jamǵarması;
- Qorǵanıwǵa kómelesiwshi “Watanpárwar” shólkemi oraylıq keńesi;
- Ozbekstan Kásiplik awqamları Federaciyası Keńesi, “Nuraniy” jamǵarması basqarıwı.

“Suńqarlar” áskeriy-sport jarıslarınıń ótkeriliwı baslanǵan waqıttan baslap, hár bir oqıw orında mıńlap oqıwshılar Watanpárwar bolıp tárbiyalanıwları menen birge óz salamatlıqların tiklemekte hám fizikalıq, áskeriy tayarlıqların da asırmaqta. Jarıslardıń ótkeriliwı basqıshpa-basqısh tárizde shólkemlestiriledi.

- birinshi basqısh-mektepler, orta arnawlı oqıw orınlarında-dekabr-yanvar aylarında;
- ekinshi basqısh-rayon(qala) kóleminde-fevral ayında;
- úshinshi basqısh-wálayat kóleminde-mart ayında;
- törtinshi (final) basqısh-Respublika kóleminde –may ayında ótkeriledi.

Jaristıń mazmunı da ózgerdi. Burın granata atıw hám áskeriy oynılarǵa say sport jarısları bolǵan bolsa, endi ilaj mazmunı zamanagóyirek boladı. Jaslarımızdıń qızıǵıwshılıǵınan kelip shıqqan halda jańasha sınavlar menen bayıtıladı. Álbette, bunda intellektual tárepi de esapqa alınadı. Nátiyjede sawal-juwaplar da jarıs shártlerine kirgiziledi. Dáslep tek oqıwshılar bolǵan bolsa, endi bolsa “mıks” boladı. Jańalıqlardan biri, “Suńqarlar” áskeriy-sport oynılarınń birinshi bayraǵı hám embleması jaratılıp, tiykarǵı belgisi sıpatında suńqar qusı tańlanadı. Sebebi, suńqar qusı lashınsımanlar semyasına kiretuǵın kúshli qus bolıp, awıspalı mánide márt, kúshli, batır, ǵayratlı adamǵa baylanıslı- qollanıladı.

“Suńqarlar” áskeriy-sport oynılarında jaslar tiykarınan úsh bloktan ibarat sınavlardan ótkeriledi. “Áskeriy watansúiwshilik blogi”nde jámaát aǵzalarınń Ózbekstan áskeriy tariyxına baylanıslı bilimleri sınavdan ótkeriledi. “Áskeriy-ámeliy kóp gúres blogi”nde toparlar pnevmatik quraldan oq atıw, oqıw granatasın uzaqlıqqa ılaqtırıw hám áskeriylestirilgen estafeta boyınsha bellesedi. “Sport blogi”nde toparlar duatlon, 100 metrge juwırıw, turnikte tartılıw boyınsha óz ara jarıslar kirgiziledi. Bunnan tisqari “Sheber mergen” hám “Ozbekstan áskeriy tariyxı bilimdanı” nominaciyaı boyınsha jeke birinshilikler de ótkeriledi. “Suńqarlar” áskeriy-sport oynıları dawamında jaslarǵı jarıs shártlerin orınlawlarında jeńiske kúshli umtılıw, ákeriylikke bolǵan qızıǵıw, shaqqanlıǵı hám sheberliǵı, ǵayratlılıǵı, trısqaqlıǵ ıanıq kózge taslanıp, usı oynılarǵa ózine say kórik baǵıshlaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. “O‘zbekiston”, 2016. B.146.
2. Karimov I. A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. “O‘zbekiston”, 1998, 56-bet.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasi. Toshkent. 2021yil 29 yanvar

4. O'ROLOVICH C. B., O'GLI E. E. M. The Role and Effective Importance of Moving Games in the Development of the Physical Qualities of Athletes //International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology. – T.7.–№.10.–C.136-138.
5. To'raboy Dusuyarov. "Ways to properly grow the body structure of 5-6- year-old children through water activities".International scientific Research journal. Web of scientist, Volume 2, Issue 5, May, 2021.Paje905-908.
6. Nazarov Q. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –
7. Chorievna D. Y., Or'olovich B. C. OPPORTUNITIES TO USE NATIONAL AND MOVEMENT GAMES IN PHYSICAL EDUCATION AND ATHLETICS //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. –T.2.–№.05.–C.909-913.
8. To'raboy Dusuyarov. "The Importance of General Development Exercises for Proper Growth of Preschool Children". Special Issue on "NEW HORIZONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SCIENCE, TECHNOLOGY, INNOVATIONS"Vol.11(2021)paje136-137.
9. Urolovich, B. C. (2021). Features of the Methods used in PhysicalEducation. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 1(6).
10. ShahbozAbduraimov. Enhancing family and school partnership in the upbringing of young school children. Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue – 10 (2021) - 328с.

Yoshlar orasida harbiy – sport o'yinlarini rivojlantirish masalasi

Rezyume. Maqolada "Vatanparvar" tashkiloti tomonidan amalga oshirilgan tadbirlardan "Shunqorlar" harbiy-sport o'yinlarini qayta tiklanishi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, ushbu tadbir doyrasida har yili dasturga aylantirilgan o'yinlarning o'tkazilib borilishi yoshlar hayotida kata o'rin egallashi ta'kidlab o'tilgan/

Tayanch so'zlar: harbiy-sport o'yinlari, tadbirlar, milliy ozlik.

Вопрос развития военно-спортивных игр среди молодежи.

Резюме. В статье говорится о восстановлении военно-спортивных игр «Шункорлар» по мероприятиям, проведенным организацией «Ватанпарвар». Также было отмечено, что ежегодная программа игр в рамках этого мероприятия занимает значительное место в жизни молодежи.

Ключевые слова: военно-спортивные игры, мероприятия, национальная гордость.

The issue of developing military-sports games among young people

Resume. The article talks about the restoration of the "Shunqorlar" military sports games from the events carried out by the "Vatanparvar" organization. It was also noted that the annual program of games within the framework of this event occupies a significant place in the lives of young people.

Key words: military sports games, events, national pride.

ВАЖНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Адашалиева М. М.

Наманганский государственный педагогический институт

Введение. Сегодня одним из важных вопросов современного образования является развитие инклюзивного образования и популяризация лучших практик в этой сфере. Анализ статистических данных подтверждает, что одним из актуальных вопросов является образование детей с особыми образовательными потребностями, которые сегодня составляют примерно семь-десять процентов от общей численности населения. Необходимо уделять особое внимание проблемам детей с особыми образовательными потребностями при создании необходимых условий для образования будущего поколения и улучшении существующих возможностей.

Инклюзивное образование — это термин, используемый для описания процесса обучения детей с особыми потребностями в обычных школах. Инклюзивное (фр. inclusive — в том числе, латынский "include-men" обозначает — делаю выводы, заключаю) или инклюзивное образование — термин, используемый для описания процесса обучения детей с особыми потребностями в общеобразовательных (государственных) школах [2].

Инклюзивное образование – это вид образования, исключаящую любую дискриминацию детей, обеспечивающий равное обращение со всеми детьми, но требующий особых условий для детей с особыми образовательными потребностями. Инклюзивное образование означает, что все дети учатся в одной школе и в одном классе, в одних и тех же условиях, то есть дети с ограниченными возможностями должны иметь возможность учиться при одинаковых условиях, как и здоровые дети. Прежде всего, стоит отметить, что в нашей стране прекрасно развита система социальной защиты детей и предоставления образовательных услуг лицам с ограниченными физическими возможностями. Кроме того, созданы прочные правовые основы для развития инклюзивного образования в нашей республике. Действующие законодательства продолжают совершенствоваться. В частности, это законы Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 года «Об образовании» и «О правах лиц с ограниченными возможностями» от 15 октября 2020 года, Указ Президента Республики Узбекистан №ПФ-5712 от 29 апреля 2019 года «Об утверждении Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года» и Указ от 13 октября 2020 года «Особые образовательные потребности». Не будет преувеличением сказать, что принятие Решения PQ-4860 «О мерах по дальнейшему совершенствованию система образования для детей из стало программным документом [1].

Обзор литературы. В своих докладах на 46-й сессии Совета ООН по правам человека глава нашего государства Шавкат Мирзиёев уделил особое внимание стратегическим направлениям, в том числе ратификации Конвенции о правах инвалидов. Если принять во внимание существование почти 1 миллиарда людей с ограниченными возможностями в мире, нетрудно понять, насколько важны инициативы нашего Президента. В Узбекистане реализуются меры, направленные на широкое внедрение системы инклюзивного

образования, реализуются проекты государственного и негосударственного сотрудничества по изучению международного и национального опыта работы. Инклюзивное образование означает, что дети с ограниченными возможностями здоровья получают специальное образование на основе целенаправленных программ наряду с основной учебной программой в общеобразовательных школах регионов проживания и наравне со сверстниками участвуют в учебной деятельности. В целях облегчения образовательного процесса будет внедрена система дефектологической, психологической и социально-педагогической поддержки детей. Педагог-дефектолог выступает ведущим специалистом, который проводит и координирует воспитательную работу с ребенком [2].

Анализ и результаты. В Указе Президента № PQ-4860 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования детей с особыми образовательными потребностями», принятом 13 октября 2020 года, перечислены основные проблемы в этой проблеме: в некоторых образовательных учреждениях, где обучаются дети с особыми образовательными потребностями, не создана без барьерная среда и возможности для них; образовательные учреждения, в которых обучаются дети с особыми образовательными потребностями, не в полной мере обеспечены необходимой литературой, методическими пособиями, оборудованием и инвентарем для обучения различным профессиям; право детей с особыми образовательными потребностями на получение образования, в результате непроведения разъяснительной работы среди населения о сущности системы инклюзивного образования родители своих детей с особыми образовательными потребностями не имеют достаточной информации о возможности обучения в общеобразовательных учреждениях; недостаточное внимание уделяется местными исполнительными органами решению проблем, связанных с вовлечением детей с особыми образовательными потребностями в инклюзивное образование; не включены в образовательные программы высших учебных заведений по направлению педагогика предметы, связанные с методологией инклюзивного образования; не включены в программы, в учебники по педагогике и методике сведения об инклюзивном образовании, а также будущие педагоги не проходят практику в образовательных учреждениях, где занимаются дети с особыми образовательными потребностями, что отрицательно сказывается на качестве обучения и профессиональной подготовке студентов [3].

Вопросами инклюзивного образования, в той или иной мере, высказывали свое мнение наши великие мыслители. Большинство наших великих учёных в своих трудах и взглядах утверждают, что в воспитании ребёнка и его развитии особое место занимают родители, педагоги, семья. Ценные идеи отраженные в произведениях наших мыслителей, содержащие наше богатое историческое наследие, написанные несколько веков назад, не утратили своего значения и сегодня. В них утверждаются такие основные качества воспитания, как честность, правдивость, чистота, человечность, патриотизм и доброта. Утверждения многих ученых, таких как воспитывать детей с раннего возраста, уделять серьезное внимание изучению каждого поведения, дефектам и недостаткам, положительно влияет на организацию инклюзивного образования сегодня.

В произведениях, таких как «Город добродетельных людей» и «О достоинствах науки и искусства» Абу Насра Фараби, «Тадбир уль-Манозил» Абу Али ибн Сины, «Кануни Масуди» Абу Райхана Беруни, «Аль-Джабр валь Мукобала» Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми, «Кутаду Билик» Юсуфа Хоса Хаджиба, «Хибатул Хакайик» Адиба Ахмада Юнгнаки, «Маджолисун Нафоис» Алишера Навои, «Турецкий Гулистан Яхуд Ахлак» Абдуллы Авлани и других наших великих мыслителей, уделялось особое внимание к таким вопросам, как не допускать дискриминации, обеспечение равноправных отношений и возможностей для каждого ребенка и необходимость уделять серьезное внимание уникальным особенностям. Сегодня нам необходимо понять их взгляды и применять эти знания в своей педагогической деятельности в инклюзивном образовании.

Абу Али ибн Сина писал: «После того, как ребенок окрепнет и начнет хорошо понимать устную речь, у него появятся навыки для обучения грамоте, после этого можно будет обучать его грамоте». Абу Райхан Беруни своими мудрыми словами отмечает: «У каждого человека есть талант к делу, у каждого народа есть страсть к ремеслу», который раскрывает в людях их невидимые способности и указывает на их умственные способности. В своих произведениях Абу Наср Фараби выражает свои взгляды о формах познания, психическом состоянии человека, взаимоотношения души и тела, логическом мышлении. Он рассказал, что мозг управляет познавательными и умственными способностями человека, а сердце выступает центром, снабжающим все органы кровью, необходимой для жизни. Фараби показывает бесконечность познания природы, знание идет от незнания к знанию, от знания причинности к знанию следствия. Фараби подчеркивает, что интеллект, с одной стороны, является духовной силой, то есть врожденной, а с другой стороны, образование является продуктом воспитания. Фараби считает, что в межличностных отношениях, в соблюдении правил этики, в воспитании необходимо действовать, основываясь на суждениях разума.

Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми, великий представитель мировых знаний, обучал студентов, широко используя образовательные методы, такие как использование наглядных пособий, логическое мышление, опора на личные наблюдения и опыт, вопросы и ответы и дебаты при усвоении знаний, развитию логического мышления, умения применять полученные знания на практике, ориентируясь на формирование умений и навыков: «Познание посредством интуиции — это частичное знание, логическое высказывание, а интеллектуальное знание — важный аспект реального знания. Поведение и поведение человека можно идеально сформировать только в том случае, если оно основано на логическом мышлении [2].

Также ценные мысли некоторых западных мыслителей, в частности, известного ученого Ю.З.Гильбуха, который выделяет следующие педагогические категории трудностей в освоении: общая необучаемость (в этом случае ребенок не успевает освоить не только язык, но и математику); особая необучаемость (в этом случае

ребенок испытывает трудности в изучении какого-либо предмета); полное отсутствие в учебной деятельности (в этом случае у ребенка недостаточно возможностей). Мыслительная деятельность глухих и слабослышащих детей – процесс развития мыслительных способностей базируется на принципах системности, связности и последовательности. Особенно эта категория детей, которые не слышат. Они усваивают каждый новый учебный материал посредством отдельных небольших действий. В противном случае они будут простыми пассивными участниками урока. Здесь стоит упомянуть теорию, выдвинутую другим ученым П.Я.Гальпериным. По его мнению, задача учителей не только контролировать эти действия, но и создавать для них условия». При развитии инклюзивного образования целесообразно учитывать его специфические принципы. Это: ценность человека не зависит от его способностей и достижений; каждый имеет право чувствовать, знать и слушать; все люди нужны друг другу; настоящее воспитание может осуществляться только в условиях реальных взаимоотношениях; все люди нуждаются в поддержке и дружбе сверстников; все учащиеся с большей вероятностью добьются того, что могут, чем потерпят неудачу.

Особое значение имеет при реализации инклюзивного образования и непосредственно в образовательных учреждениях работа с родителями. В рекомендациях ЮНИСЕФ по инклюзивному образованию: «Участие семьи в образовании детей с ограниченными возможностями на протяжении всей их жизни, особенно на ранних этапах их развития, играет важную роль», «участие родителей и окружения инклюзивное образование как в классе, так и вне класса», что «это важно для качества образования» и что «положительные отношения между родителями и школой влияют на жизненную позицию и образовательных достижений детей», «это касается не только детей с ограниченными возможностями здоровья», но и родителей, одноклассников, педагогов и ряд факторов, таких как то, что это также полезно для школы, указывает на актуальность сотрудничества школы и родителей в контексте инклюзивного образования [5].

С научной точки зрения родители рассматриваются как активный субъект реализации и развития инклюзивного образования. Они определяют уровень знаний и представлений об инклюзивном образовании, проводят социологические, психолого-педагогические анкетирования с целью изучения отношений, объясняют и пропагандируют содержание инклюзивного образования в микрорайонах, участвуют в таких процессах, как проведение, выявление детей с ограниченными возможностями, вовлечение их в инклюзивном образовании, налаживая деятельность «Консультационной компании по инклюзивному образованию».

Выводы. В заключение стоит отметить следующее: Инклюзивное образование – это форма образования, которая служит полной реализацией прав детей с ограниченными возможностями в сфере образования. В настоящее время в организации инклюзивного образования используются взгляды наших великих мыслителей о том, что необходимо серьезно заниматься образованием детей, правильно воспитывать детей с раннего возраста, обращать внимание на каждое их поведение, пороки и недостатки, положительные способности. При развитии инклюзивного образования целесообразно учитывать его специфические принципы. Системная и эффективная реализация инклюзивного образования неразрывно связана с формами, методами, объемом и качеством работы с родителями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 13 октября 2020 года № PQ-4860 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования детей с особыми образовательными потребностями».
2. “Inklyuziv ta’limning dolzarb masalalari: muammo va ularning yechimlari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to’plami. Toshkent – 2021 yil.
3. O.Bekmirzayeva. Inklyuziv ta’lim – istiqbolli kelajak. “Mahalla va oila” jurnali, 2022 yil, mart-aprel, 3-4-son.
4. Участие родителей, семьи и общества в инклюзивном образовании. Технический путеводитель. ЮНИСЕФ, 2014. <https://www.unicef.org/eca/sites>

Inklyuziv ta’limni rivojlantirishning muhim masalalari

Rezume: Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim tushunchasi, uning mazmun-mohiyati, inklyuziv ta’limni rivojlantirish masalalari, huquqiy asoslari, alohida ehtiyoji bo’lgan bolalar ta’limi muammolari, ularning yechimlari, mavjud imkoniyatlar, buyuk mutafakkirlarimizning bu boradagi qarashlari, inklyuziv ta’limni rivojlantirish tamoyillari, inklyuziv ta’limni joriy etishda ta’lim muassasalarida ota-onalar bilan ishlashni to’g’ri yo’lga qo’yish kabi masalalar bayon etilgan.

Kalit so’zlar: inklyuziv ta’lim, ta’lim ehtiyoji, aqliy faoliyat.

Важные вопросы развития инклюзивного образования

Резюме: В данной статье раскрыты понятия инклюзивного образования, его сущность, вопросы развития инклюзивного образования, правовые основы, проблемы образования детей с особыми потребностями, их решения, имеющиеся возможности, взгляды наших великих мыслителей на эти вопросы инклюзивного образования, а также описаны принципы развития, правильная работа с родителями в образовательных учреждениях при внедрении инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, образовательные потребности, мыслительная деятельность.

Important issues of development of inclusive education

Summary: In this article, the concept of inclusive education, its essence, issues of development of inclusive education, legal basis, problems of education of children with special needs, their solutions, available opportunities, views of our great thinkers in this regard, inclusive education issues such as the principles of development, the proper way to work with parents in educational institutions in the introduction of inclusive education are described.

Key words: inclusive education, educational needs, mental activity.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ ДАВЛАТЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ҲАҚИДА

Turgunov M. T.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Davlat va huquq instituti

Абу Наср Форобийнинг фикрича, алоҳида индивидларга хос бўлган хилма-хил ахлоқий хислатлар, қобилиятлар, феъл-атворлар бўлишига, турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ўртасида манфаатлар зиддияти мавжудлигига қарамай, одамлар зарурат туфайли, ўзларининг ихтиёрлари ва истакларига қатъи назар, биргаликда яшайдилар ва жамиятни ташкил этадилар. Ҳар бир жамият аъзолари, аҳолисининг сонидан ва эгаллаб турган ҳудудининг катта-кичиклигидан қатъи назар, уларнинг ахлоқий хислатларини белгиловчи ўз машғулотларига мос равишда муайян ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган турли индивидлар бўлганлиги, шу боис жамиятнинг ўзи заруран ана шу хилма-хил индивидлар ва гуруҳлардан ташкил топганлиги туфайли уларнинг ана шу субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва алоқаларни тартибга солувчи муайян тартиб ва тизим ўрнатишлари талаб этилади. Қисқача айтганда, одамларга турли хил хулқ-атвор, қобилият хос бўлганлиги сабабли бир-бирларидан фарқ қиладилар, уларни турли хил аффеқтлар тўлқинлантиради. Бу ҳолатда улар бир-бирларидан нафратланишлари ва бир-бирларига ортиқча юк бўлишлари мумкин. Бирок, кўпинча кузатилганидек, одамлар бир-бирларидан нафратланган тақдирда ҳам ёлғиз яшай олмайдилар, зеро юқорида айтилганидек, улар ҳамкорликдаги жамоавий фаолият туфайлигина яшай оладилар. Одамлар ақлга суяниб яшашларига ҳалақит берувчи аффеқтларга мойил бўлганликлари ва аини пайтда ўзаро ёрдамга муҳтожликларидан улар ўртасида келишув зарурлиги келиб чиқади. Ана шундай келишув натижасида Абу Наср Форобий фикрича, давлат раҳбари ва унинг ворислари ўрнатадиган қонунлар билан мустаҳкамланувчи муайян тартиблар, хулқ-атвор қоидалари юзага келади.

Афтидан, ана шундай мулоҳазалар Абу Наср Форобийни муайян жамият доирасида турли шаҳарлар (ижтимоий гуруҳлар ва табақалар)нинг бирлашмасидан иборат бўлган «шаҳар бирлашмаси» (бизнинг терминология бўйича - давлат) юзага келган, деган хулосага олиб келган. Бу қоида давлат ўзаро шартномага асосланганлиги тўғрисидаги тасаввур илк бор учрайдиган қадимги юнон файласуфи Эпикурнинг, шунингдек, давлатнинг келиб чиқиш сабабини ахлоқ қоидаларидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қилган ҳамда инсонларнинг ақлга суяниб яшашларига ҳалақит берадиган феъллари ва аффеқтларининг хилма-хиллигига қарамай уларнинг ҳаммалари бирга яшашлари ҳақида хулоса қилган Спиноза (1633 – 1677)нинг интилишларини эслатади. Тажриба одамларга ўзаро ёрдам туфайли улар ўз эҳтиёжларини анча осон қондиришлари ва ҳар томондан таҳдид солувчи хавф-хатардан йироқ бўлишлари мумкинлигини кўрсатмоқда[1, бет 49]. Спиноза бундан «одамлар келишув натижасида ўзларининг табиий ҳуқуқларидан ҳокимият билан мустаҳкамланган қонунлар фойдасига воз кечадилар»[2, 124], – деган хулосага келади. Умуман олганда, Европада яшаб фаолият кўрсатган файласуф ва давлатшунос олимлар Н.Макиавелли, Реформация даври таълимотлари, Монтескьё, Руссо, Вольтер, Данте ва бошқаларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари у ёки бу даражада Абу Наср Форобий таълимоти асосида шаклланган. Абу Наср Форобийнинг шаҳар бирлашмалари юзага келишининг сабабларига доир таълимоти мазкур олимларнинг қарашларидан муайян даражада фарқ қилади. Аллома шаҳар бирлашмасининг пайдо бўлиш сабабини тушунтирганда, нафақат ўзининг этикасидан, балки, биз юқорида кўрганимиздек, жамиятда қарама-қарши манфаатларга эга бўлган турли ижтимоий гуруҳлар ва табақалар мавжудлигидан ҳам келиб чиққан. Ваҳоланки, Абу Наср Форобий улар тўғрисида жуда ноаниқ ва содда тасаввурга эга бўлган. Ана шу масалага батафсилроқ тўхталамиз. Агар айрим индивидларнинг биргаликдаги фаолиятини белгиловчи ва бу билан уларнинг биргаликдаги ҳаёти ва турли жамиятлар яратилишининг сабаблари бўлиб хизмат қиладиган моддий ва маънавий эҳтиёжлари Абу Наср Форобий таълимотида одамларнинг турли гуруҳлар доирасида бир-бирлари билан яқинлашишлари учун асос бўлиб хизмат қилса, давлатнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақидаги муҳим масалани кўриб чиқиш вақтида буни тўғри маънода таъкидлаш мумкин эмас. Шуни таъкидлаш зарурки, Абу Наср Форобийнинг асарларида давлатнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида бевосита айтилган фикрларни учратмаймиз. Бунинг устига, олимнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини акс эттирувчи асарларда ҳам «давлат» термини учрамайди. Давлат Абу Наср Форобий асарларида «шаҳар бирлашмаси» термини орқали ифодаланган.

Бунинг ўзига яраша сабаблари мавжуд. Биринчидан, ўша даврда ижод қилган мусулмон Шарқи алломалари «давлат», «сиёсат», «ҳокимият» тушунчалари ўртасида аниқ чегаралар ўтказмаганлар. Шунинг учун ҳам Абу Наср Форобий асарларида аниқ ишланмалар ва хулосаларни кўрмаймиз. Абу Наср Форобий ўз асарларида қараб чиққан жамиятлар бир-бирларидан алоҳида-алоҳида яшайдиган индивидларнинг йиғиндиси сифатида эмас, балки уларнинг узвий бирлиги сифатида тасвирланади. Иккинчидан, Абу Наср Форобийнинг фикрича, ҳар бир аъзоси ўзига хос махсус вазифаларга эга бўлган ва уларни бажаришда ягона марказ - юракка бўйсунадиган инсон танаси сингари турли хил фойдали ишлар билан шуғулланадиган, хилма-хил феъл-атворга ва қобилиятга эга бўлган кўплаб аъзолари бўлган шаҳар, ўз навбатида, ягона раҳбарга, яъни шаҳар ҳокимига эҳтиёж сезади. Турли хил ижтимоий табақалар ва индивидлар ягона ҳоким раҳбарлигида ҳақиқий бахтга эришиш мақсадида бирлашадилар, аини пайтда бирлашув ушбу шаҳар ҳокимининг бошқарув қобилияти, билимлари туфайли юз беради.

Мазкур шаҳар ҳокими, - деб ёзади Абу Наср Форобий, - «ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак»[3, 118] ва биринчи навбатда шаҳар бирлашмаси мавжуд бўлиши учун хизмат қилиши керак. Шу боис, юқорида айтганимиздек, шаҳар бирлашмаси юзага келиши учун объектив сабаблар мавжуд бўлса ҳам, «шаҳар бирлашмаси»нинг пайдо бўлишини Абу Наср Форобий мадина (яъни шаҳар) ҳокимининг иродаси ва ташкилотчилик қобилияти билан боғлайди. Шаҳар бошлиғи ўзаро ёрдамни ташкил этиш орқали бирлашманинг барча аъзоларини алоҳида-алоҳида ва бутун аҳолини биргаликда ҳақиқий бахтга эриштириш учун интилади.

Абу Наср Форобий бошқарувнинг ташкил этилиши ҳамда уни амалга ошириш борасида ҳам изланишлар ўтказган. У айниқса олий ҳокимият ривожланишига катта эътибор берган. Ҳозирги даврда ҳам мазкур ҳокимиятнинг ривожланишига Ўзбекистонда ниҳоятда муҳим эътибор берилмоқда, чунончи Ватанимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёевнинг одилона таъкидлашларича: “Ҳеч шубҳасиз, истиқлол йилларида юртимизда янги давлат ва жамият қуриш йўлида тарихий ишлар амалга оширилди, мард ва олижаноб халқимизнинг букилмас иродаси ва улкан салоҳияти билан катта марралар забт этилди. Тарихан қисқа муддатда мамлакат Конституцияси – Асосий қонунимиз ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Ватанимиз суверен давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллади. Ўзбекистонда замонвий давлатчилик асослари яратилиб, конституциявий тузумга асос солинди. Давлат ҳокимиятининг ўрта мустақил тармоғи – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари қарор топди. Том маънодаги конституциявий давлат барпо этилди”[4, 159].

Шундай қилиб, Абу Наср Форобийнинг мазкур фикрларидан шундай хулоса келиб чиқади: одамлар, биринчидан, барча жамиятларда ғуж бўлиб яшаганликлари, иккинчидан, махсус ижтимоий-хўжалик вазифаларини заруран бажариб, турли хил ахлоқий хислатларга ва қобилиятга эга бўлиб, қатъий белгиланган тартиб ўрнатилишига эҳтиёж сезганликлари туфайли «шаҳар бирлашмасини» (давлатни) тузадилар. Шу боис, «шаҳар бирлашмаси» муайян ҳудуддаги аҳоли устида турувчи орган сифатида одамлар ўртасидаги ижтимоий ва хўжалик алоқаларини мувофиқлаштиради, ушбу шаҳар фуқароларининг ўзларини тутиш тартибини белгилайди ва ўзининг ягона ҳокими (раиси) бошчилигида фуқароларнинг белгиланган бахтга эришиш мақсадида ўзаро алоқаси ва ёрдамини ташкил этишга ҳаракат қилади. Абу Наср Форобий давлат («шаҳар бирлашмаси»)ни инсонларга хос табиий ва иродавий хусусиятларнинг оқибати деб қарайди, чунки унинг фикрича, одамлар бошқа тирик мавжудотлардан фаркли ўлароқ ҳокимият ва ҳукуматнинг ўрнатилишига эҳтиёж сезадилар.

Абу Наср Форобийнинг шаҳар-давлати – мулоқотнинг энг сермазмун шакли бўлиб, одамлар шундагина ўзларига мос турмуш тарзига эга бўладилар. Абу Наср Форобийнинг қарашлари қадимги юнон файласуфи Афлотуннинг сиёсий таълимотига яқин. Афлотун ўзининг «Давлат» асарида ёзишича, давлат инсоннинг ўзи учун етарли эмаслигидан юзага келади. Шу боис ҳар бир бўлинмас тизим бошқасининг ёрдамига муҳтож. Демак, аввало, инсонга унинг яшаши учун нима кераклигини билиш зарур. Ҳаёт учун, биринчидан, озиқ-овқат зарур, чунки усиз мавжуд бўлиш мумкин эмас; сўнгра танани совуқ ва жазирамадан асраш учун турар жой ва кийим-кечак керак; бундан ташқари, тан эҳтиёжларини қондириш учун кўпгина бошқа нарсалар ҳам талаб этилади. Шу боис давлатга инсон учун жуда зарур нарса сифатида қараладиган бўлса, у зироатчилар, дурадгорлар, тўқимачилар, қосиблар ҳамда машғулоти ва санъати фуқароларнинг ҳаётини таъминлаши керак бўлган кўплаб бошқа усталардан иборат бўлиши керак. Бундай усталарнинг барчаси ҳар бири ўзининг машғулоти билан бир-бирларига ёрдам бериш учун ўз ишини қилади; уларнинг ана шу ишларининг ўзида адолат ва адолатсизликнинг бошланишини сезиш мумкин бўлади[5, 61]. Аммо Абу Наср Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари Афлотуннинг ҳамда унинг шогирди бўлган Арастунинг фикрлари билан тўла мос келмайди. Уларнинг таълимотлари ўртасидаги фарқ шундаки, Афлотун «давлат» тушунчасини «жамият» тушунчаси билан айнан бир нарса деб қарайди, Абу Наср Форобий эса бу тушунчаларни турлича таърифлайди. Абу Наср Форобий шаҳар бирлашмасининг юзага келишида иродавий жиҳатларнинг муҳимлигини таъкидлар экан, ўзининг тарихий ҳодиса бўлмиш давлат ҳақидаги фикрларидан келиб чикувчи хулосасини яна бир бор тасдиқлайди. Ахир руҳий ҳодиса бўлмиш ирода инсонда у ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққани ҳамон пайдо бўлмаган, у инсоннинг ривожланиши жараёнида шаклланган. Бунинг устига, инсоннинг давлат ташкилотини яратиш йўналишидаги иродаси фақат вақти келиб, муайян моддий асос бўлгандагина юзага келиши мумкин эди. Абу Наср Форобий фикрича, қолган вақтларда жамиятда яшовчи инсоннинг иродаси бошқа объектларга, масалан, биргаликда қабила бўлиб яшаш ва бошқаларга йўналтирилган, лекин шаҳар бирлашмасини (давлатни) ташкил этишга эмас. Шундай қилиб, алломанинг фикрича, жамиятнинг мавжудлиги давлатнинг мавжудлигига қараганда нисбатан қадимидир. Бундан ташқари, Абу Наср Форобий иродавий фактлар ҳақида гапирганда, давлатнинг пайдо бўлишини илоҳий ирода билан эмас, балки инсоннинг яшаш шароити, унинг хоҳиш-иродаси билан боғлаган ва бу билан шаҳар бирлашмасининг абадийлиги ва ўзгармаслиги ғоясини шубҳа остига олган.

Абу Наср Форобийнинг шаҳар бирлашмаси юзага келишида иродавий майл (мотив)ларнинг ўрни тўғрисидаги фикри, айтиш мумкинки, маълум даражада кейинчалик давлат пайдо бўлишининг шартнома назариясини ишлаб чиққан Руссодан ҳам аввал айтилган эди. Аммо, шунга қарамай, Абу Наср Форобийнинг ушбу масаладаги ғоялари идеалистик хусусиятга эга, чунки давлат одамларнинг ўз ихтиёрларини билдиришлари натижасида юзага келмайди ва юзага келмаган. Абу Наср Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимоти билан боғлиқ ушбу масалаларни муҳокама қилиш бизни мутафакирнинг назарияси билан ундан аввал ўтган ва унга замондош бўлган олимларнинг назариялари ўртасида муайян алоқадорлик бўлган ва бу алоқадорлик ундан кейин ўтган бир қатор мутафакирларга муайян таъсир кўрсатган, деган ягона хулосага олиб келади. Абу Наср Форобийнинг сермазмун таълимоти асосида Ўрта Осиё мутафакирлари, Ибн Сино, Беруний ва бошқаларнинг дунёқараши ҳам шаклланган[6, 134].

Абу Наср Форобий давлатни инсонларга хос табиий ва иродавий хусусиятларнинг оқибати деб қарайди, чунки унинг фикрича, одамлар бошқа тирик мавжудотлардан фаркли ўлароқ, ҳокимият ва ҳукуматнинг ўрнатилишига эҳтиёж сезадилар. Мутафакирнинг шаҳар-давлати мулоқотнинг энг сермазмун шакли бўлиб, одамлар шундагина ўзларига мос турмуш тарзига эга бўладилар. Алломанинг фикрича, давлат жамиятдан кейин келиб чиққан. Давлатнинг пайдо бўлиши илоҳий ирода билан эмас, балки инсоннинг яшаш шароити, унинг хоҳиш-иродаси билан боғлиқ. Бошқалардан фаркли ўлароқ, Абу Наср Форобий давлат одамларнинг туғма ахлоқий тенгсизлиги асосида пайдо бўлишини инкор этган. Унинг фикрича, давлатнинг пайдо бўлишида мулккий тенгсизлик аҳамият касб этади. Шу боис бошқа афзалликларидан ташқари мулккий қудратга эга бўлган шахсгина ҳоким бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда//Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохотлар йўлини қатъий давом эттирамиз.6-жилд.[Матн]/Ш.Мирзиёев.-Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2023.-Б.49.
2. Спиноза Б. Краткий трактат о бже, человеке и его счастье // Избр. произв. В 2-т. Т. 1. Госполитиздат. М., 1957. С. 124.
3. Шишкин А. Ф. Из истории этических учений. С. 118.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 159-б.
5. Джахид А. М. Абу Наср Аль-Фараби о государстве. Душанбе, 1966. С. 61,
6. История политических и правовых учений. –М., 1988. 134-с.

Абу Наср Форобий давлатларнинг келиб чиқиши ҳақида

Аннотация: Жамиятдаги келишув натижасида Абу Наср Форобий фикрича, давлат раҳбари ва унинг ворислари ўрнатадиган қонунлар билан мустаҳкамланувчи муайян тартиблар, ҳулқ-атвор қоидалари юзага келади. Давлат Абу Наср Форобий асарларида «шаҳар бирлашмаси» термини орқали ифодаланган.

Калитли сўзлар: давлат, шаҳар бирлашмаси, давлат раҳбари, мулкий тенгсизлик, ахлоқ қоидалари.

Абу Наср Форобий о происхождении государств

Аннотация: Абу Наср Фараби считает, что в результате общественного соглашения возникают определенные процедуры, правила поведения, которые подкрепляются законами, установленными главой государства и его преемниками. Государство было выражено через термин «городское объединение» в работах Абу Насра Фараби.

Ключевые слова: государство, городской союз, глава государства, имущественное неравенство, правила этики.

Abu Nasr Forobii on the origin of states

Annotation: Abu Nasr Farabi believes that as a result of social agreement, certain procedures and rules of conduct arise, which are supported by laws established by the head of state and his successors. The state was expressed through the term "urban association" in the works of Abu Nasr Farabi.

Key words: state, city union, head of state, property inequality, rules of ethics.

VOLEYBOL SPORT TARIXI VA TARAQQIYOTI

¹Kazakov A. R., ²Allayarov I. K.

¹Qoraqalpog' davlat universiteti

²O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Ma'lumki, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida qo'yiladigan asosiy maqsad – sog'liqni mustahkamlash hamda yuqori sport natijalariga erishish avvalambor yoshlikdan boshlab umumiy jismoniy sifatlarni rivojlantirish muhimligiga e'tibor qaratadi. Aksariyat olimlarning ta'kidlashicha, muayyan sport turi bo'yicha muntazam o'tkazib boriladigan hamda hajm, shiddat va mazmun jihatdan to'g'ri tashkil qilingan mashg'ulotlar bolalar va o'smirlar organizmiga ijobiy ta'sir ko'rsatar ekan. Lekin, umumiy jismoniy tayyorgarlikka asoslangan va tor doirada ixtisoslashtirilgan mashg'ulotlar salbiy oqibatlariga olib kelishi kuzatilgan. Binobarin, dastlabki o'rgatish bosqichida jismoniy va texnik-taktik mashqlar nisbatini to'g'ri rejalashtirish bolalar sport mahoratini samarali shakllantirish imkoniyatini yaratadi. Sport malakalariga dastlabki o'rgatish jarayoni ko'p yillik sport tayyorgarligi tizimining poydevori bo'lib hisoblanadi. Dastlabki o'rgatish o'z tashkiliy, uslubiy, ilmiy va moddiy-texnika nuqtayi nazaridan qanchalik puxta asoslangan bo'lsa, sifatli bo'lsa, shunchalik sport o'rindoshlarini tayyorlash yo'li qisqaroq va osonroq bo'ladi. Ammo bu, albatta, mutaxassisning bilimiga, kasbiy ko'nikma va malakalariga bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun mutaxassislarni tayyorlashga mo'ljallangan.

Bilarnizki, Voleybol O'zbekistonda qachon, qayerda va qanday vaziyatda vujudga kelgani haqida aniq ma'lumot yo'q. Lekin ayrim taxminlarga qaraganda 1921-24-yillarda voleybol o'yini Qo'qon, Toshkent va Farg'onada vujudga kela boshlagan. O'sha davming sport veterani K.Lebedevning hikoyasiga binoan 1924-25-yillarda ko'pgina yoshlarni doira shaklida joylashib bir-birlariga to'p uzatish o'yinlari tarqala boshladi. Qiziq, mazkur davrda voleybol bo'yicha qabul qilingan halqaro musobaqa qoidalari ancha takomillashgan bo'lib, maydoncha 9x18 m, to'p bilan faqat uch marta o'ynash mumkinligi, o'yinchilar tarkibi bir jamoada 6 kishidan iborat bo'lishi, to'pni balandligi 243 sm (erkaklar uchun), hisob 15 ochkoga yetganda o'yinning bir bo'limi yakunlanishi, to'pni o'yinga kiritish - xullas. barcha o'yin qoidalari zamonaviy voleybol o'yini qoidalari o'xshash edi. Shunga qaramay O'zbekistonda voleybol qoidalari 1924-25-yillarda hali ancha sodda bo'lgan. O'sha davming sport ixlosmandi V.I.Perevnikovning aytishicha, 1926-yilda Toshkent shahridagi Chemishevskiy no'lli maktab o'qituvchisi Moskvadan musobaqa qoidalari, voleybol to'ri va to'pini birinchi bor keltirgan. 1927-yilning 26-aprelida esa aynan shu maktabning voleybol to'garagi jamoasi birinchi rasmiy musobaqa tashkil etib, unda u yuksak mahorat ko'rsatdi va musobaqa g'olibi bo'ldi. Mazkur musobaqa voleybolni o'lmaviylashishi va shakllanishida katta burilish kashf etdi. 1927-yilning yoz oylaridan birida voleybol bo'yicha Toshkent shahar birinchiligi o'tkazilib, unda 9 ta voleybol jamoasi ishtirok etdi. Chemishevskiy no'lli maktab voleybol jamoasi bu musobaqada ham g'oliblikni qo'ldan bermadi. Voleybolni keng o'lmaviylasha borishiga KIM stadionida o'tkazilib kelingan musobaqalar katta ta'sir ko'rsatdi. 1927-yilda Toshkentda 6 ta voleybol maydonchasi mavjud bo'lib, ular Chemishevskiy va KIM no'lli maktablarda, Mexanika texnikumida (2 ta), «Metallist» sport to'garagi qoshida va Profintem yozgi sport klubida joylashgan edi. 1928-yilda Toshkentda kuzgi voleybol musobaqalari bo'lib o'tdi, unda 10 ta erkaklar va 4 ta ayollar jamoalari qatnashgan edi. 1929-yildan boshlab voleybol bo'yicha Toshkent shahar birinchiligi muntazam o'tkazila boshladi.

1930-yillarda «Dinamo» ko'ngilli sport jamiyatida voleybol jamoalari tuzildi. Ilk bor tuzilgan «Dinamo» voleybol jamoasining birinchi murabbiysi B.A.Voronsov O'zbekistonda voleybolning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdi. Shu

bilan bir qatorda malakali mutaxassislarni yetishmasligi, ayniqsa mahalliy millatga mansub 'riqchi, murabbiy va tashkilotchilarni sanoqli bo'lganligi voleybolning uzoq viloyat va qishloqlarda quioch yozishiga xalaqit berib keldi. Mehnatkashlarni, ayniqsa ayollarni jismoniy tarbiya va sportga, jumladan, voleybolga jalb qilish maqsadida Toshkent shahar Kengashi Toshkent mavze qo'mitasi bilan birgalikda 1929-yil 25-apreldan 15- maygacha Respublika miqyosida amaliy haftalik tashkil qilgan edi. Mazkur tadbir sezilarli natijalar berdi. Jumladan, joylarda jismoniy tarbiya va sport, aksariyat voleybol bilan shug'ullanuvchilar soni keskin ortib borishi ko'zga tashlandi. Ko'pgina joylarda voleybol maydonchalari va boshqa sport inshootlari barpo etilishi avj olib bordi. O'quv-trenirovka ishlariga va mutaxassislarning malakasini oshirishga, alohida ahamiyat berildi. 1929-yil 30-sentabrda Samarqandda mahalliy millatga mansub bo'lgan yoshlardan iborat jismoniy tarbiya va sport bo'yicha yo'riqchi-tashkilotchilar tayyorlandi. 1933-yilda O'zbekiston Spartakiadasi o'tkazildi. Erkaklar o'rtasida «Dinamo» va ayollar bahsida «O'ztrans» jamoalari birinchi o'rinni egalladi.

1934-yil o'zbek voleyboli uchun muhim burilish yili bo'lib qoldi. Jumladan, o'zbek voleybolchilari birinchi bor Moskvada mamlakat birinchiligidan ishtirok etdi. Shu yili voleybol birinchi bor O'rta Osiyo va Qozog'iston Spartakiadasi dasturidan o'rin oldi. 1936-yilda Toshkentda «Jismoniy tarbiya turkumi» va «Fizkultura UYI» ochilishi voleybolning yanada o'lmaslashishida katta ahamiyat kashf etdi. Bundan tashqari, Toshkent moliya-iqtisod institutida voleybol bo'yicha mashg'ulot va musobaqalar o'tkazishga mo'ljallangan katta sport zali ochildi. Samarqandda shahar ma'muriyati va shahar tizkultura Kengashi Qaroriga binoan 60 kishiga mo'ljallangan voleybol sport maktabi ochildi. Shuni ham ta'kidlash o'rinliki, o'zbek voleybolini ilk bor ravnaq topishida A.Saakov, G.L.Keshishev, V.X.Shnurov, V.F.Shveduks, A.A.Bogachenko, B.A.Voronov kabi murabbiylarning xizmati alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston voleybolini yangicha yo'nalishda taraqqiy ettirishda uni viloyatlarda «harakatga» keltirish, xorijiy davlatlarni voleybol jamoalari bilan aloqa bog'lashda, ular bilan rasmiy musobaqalarni tashkil qilishda O'zbekiston voleybol Federatsiyasining Prezidenti E.M.G'aniyev hamda Federatsiyaning barcha a'zolari ibratli faoliyat ko'rsatib kelmoqdalar. Istiqoldan so'ng o'tkazilgan O'zbekiston milliy chempionatlari va «Universiada» natijalari 3, 4-jadvallarda keltirilgan. Xulosa o'mida shuni aytish lozimki, O'zbekiston voleyboliga oid tarixiy lavhalar mazkur o'yinni qanday yo'nalishlarda shakllantirishga, uning o'lmasligini yanada oshirishga hamda istiqbolini ta'minlashga katta yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. B Mamurov, A Mamanazarov, K Abdullaev, I Davronov. Acmeological Approach to the Formation of Healthy Lifestyle Among University Students. III International Scientific Congress Society of Ambient ..., 2020. [https:// www.atlantispress.co/l/proceedings/isc-sai-20/125937241](https://www.atlantispress.co/l/proceedings/isc-sai-20/125937241)
2. Bakhodir Mamurov. Scientific basis of the acmeological approach to the process of training and education. <http://pnep.ap.edu.pl/index.php/pnap/ article/view/348>
3. З.Андреева С.Н., Люлина Н. В. Основная цель физического воспитания студентов высших учебных заведений. //Физическое воспитание, спорт, физическая реабилитация и рекреация: Проблемы и перспективы развития. Материалы VII Международной электронной научно-практической конференции. Красноярск. -2017.
4. Белых С.И. Теоретические и методические основы профессиональной подготовки будущих преподавателей физической культуры и спорта в личностно ориентированной системе физического воспитания. - Донецк, 2020.
5. Худайбердиева Н.А. Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида педагог кадрлар тизимини бошқаришда инновацион фаолиятни ривожлантириш механизминини яратиш. –Т: Илмий техника ахбороти – пресс нашриёти, 2018.

Voleybol sport tarixi va taraqqiyoti

Annotatsiya. Ushbu maqolada voleybol sport tarixi va taraqqiyoti haqida ilmiy, faktiy ma'lumotlar keltirilgan. Ilmiy fikrlar dalillar yordamida isbotlanadi.

Kalit so'zlar: Jismoniy tarbiya, sport, mashg'ulot, maqsad, hajm, tayyorgarlik, tanlov, o'yin, organism.

Volleyball sports history and development

Annotation. This article presents scientific, factual information about the history and progress of volleyball sports. Scientific opinions are proven using evidence.

Key words: physical education, sports, training, purpose, volume, preparation, Choice, Game, organism.

История и развитие волейбольного спорта

Аннотация. В этой статье представлена научная фактическая информация об истории и развитии волейбольного спорта. Научные рассуждения доказываются доказательствами.

Ключевые слова – физическая культура, спорт, тренировка, цель, объем, подготовка, выбор, игра, организм.

BIOLOGIYA SABAQLARINDA MULTIMEDIYA MATERIYALLARIN QOLLANIWDIN AHMIYETI

Turekeeva A. J., Joldasbaeva E. K.

Nokis mamleketlik pedagogikaliq instituti

Bugungi künde rawajlanıp baratırǵan bilimlendiriw sistemasında biologiya pání kadrların tayarlaw mashqalası aktual máselelerden biri esaplanadı.

Sońǵı waqıtlarda biologiya pániniń rawajlanıwı jáne onıń jetiskenlikleri jámiyet turmısına engizilip atır. Sonlıqtan, joqarı hám o'rta tálim sistemasında bul ayqın kórinbeke. Sol sebepli de kúshli qániygeler tayarlaw hám o'quvchılardı pänge bolǵan qızıǵıwshılıqların jáne de asırıwda zamanagóy metodlardan paydalanıw maqsetke muwapıq bo'ladi [1; 7-8]. Biologiya pánin oqıtıwda zamanagóy metodlardan paydalanıw ushın, ilimiy izertlewler, virtual laboratoriyalar, interaktiv sabaqlıqlar hám onlayn maǵlıwmatlar menen oqıw programmaların integraciyalaw zárúr. Sonday-aq oqıwshı hám talabalar oqıw processinde ámeliyatlardı qosılıwı hám biologiya temaların ózlestiriw ushın multimedia qurallardan paydalanıw júdá zárúrli. Biologiya tiri janatlarınń átirap-ortalıq penen óz-ara baylanısların

úyreniwshi ilimiy-izertlew pání esaplanadı. Bir ólshem súwretlerine iye sabaqlıq járdeminde úyreniwde barlıq organlar bólimlerin hám olardıń funkciyaların túsiniw qıyın. Biologiya sabaqlıqlarında kópshilik maǵlıwmatlar súwret hám diagrammalardan ibarat. Adam denesiniń úsh ólshemde súwretlengen hám hár bir organ iskerligi sáwlelendirilgen virtual prezentaciyanı oyda sawlelendirin. Bunday prezentaciylardı oqıwshılar uzaq waqıt este saqlaydı. Kletkaniń dúzilisin sabaqlıqtan oqıp túsiniw anaǵurlım quramalı. Kórgizbeli súwretlerden paydalanılsa, qıyallar jáne de ayq'ın hám túsiniqli boladı. Házirde aldınǵı sıyaqlı klass taxtasında por menen jazıw hám kórgizbe súwretlerden paydalanıw waqtı ótti. Oqıwshılar jańa túsiniqler haqqında rásmiy bilimlerdi jıynamastan, bálki olardı túsiniw alıwları júdá zárúrli. Biologiya pánin oqıtıw jáne de nátiyjeli bolıwı ushın oqıw shınıǵıwları dawamında oqıtıwshılar informaciya kommunikatsiya texnologiyaların islep shıǵıwı hám onnan paydalanıwdı xoshametlewi zárúr. Oqıtıwshılar jáne de nátiyjeli oqıtıw ushın proektorlar hám informaciya kommunikatsiya texnologiyalardan paydalanıp, janlı oqıw klassların qurıwı kerek. Onıń ushın pán oqıtıwshıları sabaq oqıtıw ushın Word, Excel, Power Point, Flash, Movie Maker sıyaqlı túrli programmalıq támiynatlardan hám basqa “web” qurallardan paydalanıwdı ózlestirip alıwları shárt [15].

Úzliksiz tálim sistemasında shólkemlestiriletuǵın oqıtıw procesiniń nátiyjeliligin asırıw maydanınan qabıl etilgen normativ hújjetlerde pedagogikalıq hám informaciya texnologiyalarınan uyqas paydalanıw zárúrli wazıypa retinde belgilengen. Haqıyqattan da, informaciylar globalasqan dáwirde tálim-tárbiya processinde pedagogikalıq hám informaciya texnologiyalarınan paydalanǵan halda oqıtıw nátiyjeliligin asırıw aktual mashqala esaplanadı. Tábiyiy pánler, atap aytqanda, biologiyani oqıtıwda informaciya texnologiyalardan paydalanıw ushın biologiya tálimi mazmunınıń ayrıqsha qásiyetlerin itibarǵa alıw zárúr: tiri ob'ektler menen islew, olarda keshetuǵın turmıshlıq processlerdi baqlaw, tájiriye qoyıw hám t.b. Informaciya texnologiyalar oqıtıwshılardıń kásiplik ósiwi ushın olarǵa óz pánleri boyınsha oqıtıwdıń jańa usılların kirgiziwge, jańa jantasıwları qollawǵa, ideyalarǵa ámelge asırıw hám jańa kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa múmkinshilik jaratadı.

Biologiya pánin oqıtıwda informaciya texnologiyalarınan joqarıda belgilengen wazıypaların itibarǵa alǵan halda, tálim-tárbiya processinde paydalanıw jolların belgilew hám ámeliatqa engiziw búgingi kúnde aktual wazıypa esaplanadı [10; 42-43]. Oqıwshılardıń informaciya programmaları menen islew nátiyjesinde oqıw hám intellektual miynet kónlikpeleri rawajlandırıladı; qadaǵalaw: biologiya táliminiń barlıq formaları: sabaq, sabaqtan tisqari jumslar, klasstan tisqari sabaqlarda, sonıń menen birge, sabaqtıń barlıq basqıshlarında oqıwshılardıń ózlestirgen bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybelerin baqlaw hám bahalaw, qadaǵalawdıń shınıǵı, úzliksizligi, keń qamılǵanlıǵı, tákirarlanıwshańlıǵın ámelge asıradı; rawajlandırıwshı: oqıwshılardıń ózlestirgen bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybelerin baqlaw programlarındaǵı oqıw tapsırmaların qıyınlıq dárejesine qaray: reproduktivlik, produktiv, izertlewli hám dóretiwshilik xarakterde bolıwı oqıwshılardıń tapsırmaları biliwi, mıtajligi hám qızıǵıwshılıǵına uyqas halda keyingi basqısh tapsırmaların orınlawǵa bolǵan umtılwın asıradı; ilimiy dúnyaǵa kóz-qarastı rawajlandırıw: tábiyat hám ondaǵı ob'ektlerdi úyreniw eki dúnya (makro hám mikro) ǵa ajratılıp, biologiya pání óziniń mazmunına qaray, ayırım jaǵdaylarda mikro dúnya: kletkada baratúǵın processler, misalı, element hám energiya almasıwı, fotosintez, beloklar biosintezı, biotexnologiya hám gen injenerligine tiyisli oqıw materialların animatsiyalar arqalı úyretip, oqıwshılardıń abstrakt oylawı hám ilimiy dúnyaǵa kóz qarasın rawajlandıradı [5; 17].

Informacion-kommunikaciya texnologiyaları qollanıwı oqıwshılardıń kletka, toqıma, ximiyalıq elementler, atom, molekulanıń dúzilisi, element hám energiya almasıwı, fotosintez, beloklar biosintezı sıyaqlı processler haqqında oyda sawlelendiriw, abstrakciyalaw hám yadta saqlaw imkaniyatın keńeytiredi; oqıwshılardıń motivları hám ózlestiriw dárejesi itibarǵa alıǵan halda zárúr jaǵdaylarda tákirar úyreniw hám oqıwshılardıń bilimindegi boslıqlardı toltırıw imkaniyatın beredi; biologiyalıq processlerdi animatsiyalar formasında virtuallastırıw oqıwshılardıń kórgizbeli-obrazlı oylaw hám oqıw materialın tolıq ózlestiriwge imkaniyat jaratadı; biologiya sabaǵında animatsiyalardan paydalanıw sabaqtıń barlıq basqıshlarında oqıwshılardıń biliw-iskerligin aktivlestiriwge alıp keledi. Biologiya pánin oqıtıwda tómendegilerden paydalanıw múmkin: hár bir tema mazmunına tiykarlanıp kórgizbelilikke ámelge asırıw, yaǵnıy multimedialı prezentaciya materiyyaları; biologiyalıq processlerdiń animatsiyası; virtual laboratoriya hám ámeliy jumslar; islep shıǵarıw kárxanalarına virtual ekskursiya; biologiyalıq processlerdiń modellestirilgen programmaları; biologiyalıq processlerdiń bilimlendiriwge tiyisli programmaları; oqıwshılardıń temalar boyınsha ózlestirgen bilimlerin baqlaw hám bahalaw ushın qadaǵalaw programmaları; oqıwshılardıń ǵárezsiz tálimi hám jumısı ushın oqıw-informaciya saytları; didaktik oyınǵa tiykarlanǵan animatsiyalar; qıyınshılıq dárejesi túrlishe bolǵan dóretiwshilik tapsırmalar programması; modul programmaları arqalı oqıwshılardıń biliw iskerligin shólkemlestiriw-basqarıw; qosımsha materiallar toplaw hám olar ústinde óz-betinshe islew; didaktik oyınlar, bas-qatırmaları sheshiw. Sonday eken, biologiya pánin oqıtıwda innovatsion texnologiyalarınan paydalanıw tálim nátiyjeliligin asırıw, oqıwshılardıń pán tiykarların ózlestiriwge bolǵan qızıǵıwshılıqları hám mıtajliklerin rawajlandırıw imkaniyatın beredi.

Mekteplerdi jańa úskeneler, ásbap-úskeneler, rawajlanǵan programmalar, modernizatsiya etilgen, tájiriye-sınaptan ótken standartlar, sabaqlıqlardıń jańa áwladı menen (ijara jol menen de) támiyinlew, kompyuterlestiriw, mámleket ulıwma milliy programması tiykarında izbe-iz ámelge asırılıp kelmekte. Tálim processine aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalar menen bir qatarda informaciya kommunikatsiyon texnologiyaların qollaw arqalı tálim sapasın asırıw búgingi kún talabı bolıp, bul arqalı oqıwshılar tálim processin jáne de tereńirek iyelewleri názerde tutılǵan[9; 33-35]. Biologiya sabaqlarında informaciya kommunikaciyalıq texnologiyaların qollaw arqalı geypara sheklengen múmkinshilikler ashılıp, oqıwshılarda pán haqqında anıq oyda sawlelendiriwge iyelewlerinde jaqınnan járdem beredi. Tálim processinde kórgizbeli informaciya isletilgende oqıwshılarda tásirler payda bolıwı onı awızsha bayanlawǵa salıstırǵanda ortasha 5-6 márte tezirek keshedi. Oqıwshınıń kórgizbeli informaciyaadan tásirleniwı, tańlanıwı awızsha jetkizilgen informaciyaǵa salıstırǵanda anaǵurlım dárejede joqarı bolıwın atap ótiw kerek. Biologiya pánin oqıtıw processinde informaciya texnologiyalarınan bir túri esaplanǵan oqıw filmlerinen paydalanıw zárúrli orın

iyelaydi. Oqıw filmleri járdeminde tálim processin joybarlawda berilip atırǵan maǵlıwmatlardıń anıqlıǵı, ilimiyligi hám temaga sáykesligine ayrıqsha itibar qaratıw kerek. Oqıw filmleri tiykarında shólkemlestirilgen sabaqlarda diskler, televideniye hám internetten alınǵan video materiallardan paydalanǵan halda shólkemlestiriw múmkin.

Oqıw filmlerin internetten kóriw hám alıwda, misalı kompyuterde Internet Explorer web brouzeri jumısqa túsirilip, mánziller qatarına video materiallar saytı esaplanǵan www.youtube.com mánzili kiritiledi. Youtube.com saytı ashılǵannan soń izlew (Poisk) aynasına kerekli sóz kiritiledi hám izlew (Poisk) túymesi basıladı.

Video materiallar diziminen zárúr video materialdı tańlaw arqalı materiallardı kóriw hám kóshirip alıw múmkin [12]. Oqıwshılardıń pikirlew iskerligin oqıw filmleri járdeminde shólkemlestiriwde úsh tiykarǵı wazıypanı orınlaw kerek. Birinshi wazıypa - oqıw filmleri tiykarında ob'yeht yamasa processtıń original obrazın jaratıw; ekinshi wazıypa - oqıw filmlerdi oqıwshılardıń belgili bir maqset penen baqlawların shólkemlestiriw; úshinshi wazıypa - teoriyalıq baylanıslıq hám mazmunına say túsıniklerdi payda etiw yamasa oqıw wazıypaların orınlaw processinde obrazdan sheber paydalanıp, onıń mazmunın sáwlelendiriwshi háreket kirgiziw hám túsindiriw bolıp tabıladı.

Joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, oqıw filmleri járdeminde oqıw materialların obrazlar kórinisinde ańlatıw arqalı tálim metodlarındaǵı; awızsha túsindiriw, kórgesbeli hám ámeliy metodlarǵa tán ózgesheliklerin ámelge asırıw imkaniyatların jaratıw múmkin. Biologiya páninen informaciya kommunikatsiya texnologiyalarınan paydalanıp oqıtıwdıń barlıq formalarında atap aytqanda, sabaqta, sabaqtan, klasstan hám mektepten tısqarı jumıslarda paydalanılıwı múmkin. Sonıń menen birge, sabaqtıń barlıq basqıshlarında, misalı, ótken tema boyınsha oqıwshılardıń bilimlerin bekkemlew, jańa temanı úyreniw, jańa tema boyınsha oqıwshılardıń bilimlerin bekkemlew, baqlaw, bahalawda paydalansa boladı. Sabaqta oqıw programması talapları tiykarında talim-tárbiya tıǵız baylanıslılıǵın támiynlew, bul processte oqıtıw metodı, qurallarınan nátiyjeli paydalanıw arqalı oqıwshılardıń ilimiy dúnyaǵa kóz qarasın keńeytiw, MTS menen normalanǵan talim mazmunı jáne onıń strukturalıq bólimlerin qalıplestiriw, mánawiy-etikalıq tárbiyalaw, olardıń sana-sezimine hám qálbine milliy ǵárezsizlik ideyasın sińiriw ámelge asırıladı. Sabaq processinde multimedia materiallarınan paydalanıw arqalı oqıwshılardıń teoriyalıq hám ámeliy alǵan bilimlerini menen tárbiyalıq kónlikpeleriniń sapasın jáne de jaqsılaydı. Biologiya páni boyınsha video sabaqlıq animatsiyalar: biologiya xanasında, tiri tabiyat múyeshinde, oqıw-tárbiya maydanlarında orınlanadı. Sebebi, ósimlikler hám haywanlar ústinde alıp barılatuǵın kóplegen uzaq múddetli baqlawlar oqıw kestesine sıymaydı. Biologiya kursın úyreniw dawamında hár bir oqıwshı mikroskop menen islew ilimiy tájriybesine iye bolıwı kerek. Bunıń ushın oqıtıwshı nábwet penen 3-5 oqıwshınıń sabaq aldından yamasa sabaqtan keyin mikroskop penen islewin shólkemlestiriw kerek jáne bul jumıslar áyne óz-betinshe jumıslardı orınlaw arqalı ańsat ámelge asırıladı. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde «Jas biolog» hám basqa usıǵan uqsas diywalıy gazetalar shıǵarıw, olarda biologiya páni tarawındaǵı jańalıqlardı, hár túrli mashqalalardı, qızıqlı waqıyalardı, túrli xabarlar berip barıw, esaplar menen máselelerdi, krossvordlardı tarqatıp alıw hám basqa hár qıylı jumıslardı orınlaw hám de olardı jazıw oqıwshılardıń biologiya hám basqa pánlerdi de jaqsı ózlestiriwine jáne de qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Oqıwshılar maqalalar jazadı, gazetada berilgen máselelerdi, krossvordlardı tarqatıp aladı hám ózleri de máseleler hám krossvordlardı dúzip gazetada baspadan shıǵartıwı da múmkin. Oqıwshılarda izleniw, oylaw, logika, juwmaq shıǵarıw kónlikpeleri payda boladı hám sonıń menen birge, olarda biologiya hám basqa pánlerdi súyiwge, kásip tańlawǵa degen qızıǵıwshılıǵı da artadı. Biologiya páninen óz-betinshe jumıslardı orınlawǵa tiykarlanıp klassta sabaq oqıtıw, laboratoriya hám ámeliy jumıslardı hám de klasstan tısqarı jumıslardı orınlaw (gazetalar shıǵarıw, pán dógereklerin, ekskursiyalardı, biologiyalıq keshelerdi shólkemlestiriw, biologiyadan ǵalabalıq ilajlar ótkeriw, klasstan tısqarı oqıwları hám basqa kóplegen zárúrli ilajlardı orınlaw arqalı ámelge asırıladı. Biologiya páninen multimedia qurallarınan paydalanıw arqalı oqıwshılardıń bilimlerin reyting sisteması tiykarında ádil bahalaw jaqsı nátiyje beredi. Nátiyjede oqıwshılar ózlerine tereń bilimlerdi hám unamlı tárbiya kónlikpelerin aladı.

ADABIYOTLAR

1. Azimov I. va boshqalar Biologiya metodik qo'llanma, «Ibn Sino» 2002y.
2. Bozorova Sh, Polatov S. Darsdan tashqari ishlarni tashkil etish. «Maktabda biologiya». Manaviy-marifiy, talimiy jurnal 2012-yil, 5(41)-son. B.6-9.
3. Biologiya oquv fanidan majburiy standart nazorat ishlarini o'tkazish bo'yisha tavsiyalar (5-9 sinf) T.:2006.-59 b
4. Roziyeva N. Uquvchilarni mustaqil ijodiy tafakkurni shakllantirish. Xalq ta'limi. 2003.-3-son. 69 b.
5. G'ofurov A.T., Xabirova S. Biologiyadan sinfdan tashqari mashg'ulotlar. «O'qituvchi» 1978y.
6. G'ofurov A.T, Tolipova J, Fayzullaev S.S, Azimov I.T, Axmadaliyeva B.
7. Biologiyani o'qitishning umumiy metodikasi. (o'quv-metodik qo'llanma) T.:2005.-152 b.
8. Kamalova H. «Maktabda biologiya fanini o'qitishda mustaqil ishlarni tashkil etish usullari va shakllari. Maktabda biologia. Manaviy-marifiy, talimiy jurnal 2011-yil, 1(25)-son. B.26-28.
9. Sultanov B, Tilegenov A, Baynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari (Interfaol darslar) Innovatsiya jaroyani. T.: 2007.
10. Tolipova J. Biologiya darslarini kuzatish va tahlil qilish. J-1. Maktabda biologiya. T.:2011.-4(28)-son. B.2-7.
11. J.O. Tolipova, A.T. G'ofurov; Biologiya o'qitish metodikasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.-T.: TDPU, 2012, 240 b.
12. Kalandarova D.S., Karimov D.T. Biologiya fanini o'qitishda multimediadan foydalanish samaradorligi. Science and Innovation. International scientific journal, volume ISSUE 8, 2022-y, P 2276-2279

Biologiya darslarida multimediya materiallaridan qo'llanishning ahamiyati

Annotatsiya: Maqolada biologiyani o'qitishda multimediya materiallarini foydalanish va jamiyatga kengroq tatbiq etish, zamon talabidan kelib chiqqan holda biologiya o'qitish metodlarini dasturlash haqida matumotlar keltirgan.

Kalit so'zlar: turli dasturlar, virtual taqdimot, o'quv filmlari.

Важность использования мультимедийных материалов на уроках биологии

Аннотация: В статье рассматривается использование мультимедийных материалов в преподавании биологии и их более широкое применение в обществе.

Ключевые слова: различные программы, виртуал презентация, образовательные фильмы.

The importance of using multimedia materials in biology lessons

Summary: In the article, the use of multimedia materials in the teaching of biology and its wider application to the society, the programming of biology teaching methods based on the needs of the times are presented.

Keywords: various programs, virtual presentations, educational films.

ЖАСЛАРДЫ ТУРМЫСҚА ТАЯРЛАҰДА ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МИЛЛИЙ ҮРП-ӘДЕТ, САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНИҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Сүлетбаева Э. С.

Қарақалпақстан Республикасы Педагогларды жаңа методикаларға үйретуі миллий орайы

Халқымыздың миллий психологиясының өзегі, баслы белгиси олардың әсірлер бойы қәлиплескен жәмийетлик санасының әмелий көринислери есапланады. Дәстүр дегенимиз хаслында латынша «жеткеріу» дегенди аңлатып, әуладтан әуладқа жеткерилетуғын хәм тарийхый тийкарда қәлиплесетуғын үрип-әдет, улыұмалық тәртип, әдеп-икрамлылық нормасы болып есапланады. Дәстүрдің информациялық хызметі де болып, олар социаллық информацияның жыйналыу, сақланыу хәм екинши биреулерге берилиуінің өзгеше куралы ретинде хызмет атқарады. Дәстүрлерде информация нығызланып, жәмийеттің есинде сақланады хәм әсірлерге кетеди. Усыған байланыссы адамлар өзлерінің тууылыуынан баслап қатнасықларын хәр сапар қайта дүзе беріу зәрүрлигинен азат болады. Бул информациялар арқалы олар ата-бабадан қалған материаллық хәм руұхый мәдениетларды бойына сиңиреди. Сонлықтан қарақалпақларда: «Ата салған жол бар, ене пишкен тон бар» деген нақыл-мақалды жас әуладлардың ата-анадан мийрас етип алыуының өзи дәстүрлик екенлигин көрсетеди. Дәстүрлер адамлардың кейиплерин көтереди, куұанышын асырады, жеке адамды жәмәәтке, бирлеспелерге тартады. Адамлардың жәмәәттеги өз-ара қатнасықларының характерине хәм дәрежесине тәсир жасайды, ондағы социаллық, психологиялық қалатты жақсылауға мүмкиншилик береді.

Асан Қайғы бабамыз «Салтың болса – халқың бар, халқың болса – даңқың бар...» дегенди бийкарға айтпаған. Егер, қайсыдур халық өз дәстүрий мәдениатының тийкарғы тиреги болған салт-туғымларын сақлай алмаса, дурьс жолға қоймаса, оның орнын өзге бир мәдений үрдислер ийелейди хәм түпкиликли қәдириятлардан айырады. Бул – миллий сананың, өзликтің хәм ақыр-ақыбетинде миллеттің жоғалыуына себепши болады. Сонлықтан да халық арасында «салт-сана», «салт-дәстүр» деген түсиниклер тутас уғымлар дәрежесинде түсиниледи. Сол арқалы оны сақлаудың, кәстерлеудің зәрүрлиги уқтырылады [1].

Шаңарақлық турмысқа таярлауда үрп-әдетлер, салт-дәстүрлер үлкен роль атқарады. Олардың арасында «Той баслау» (тойдың басланыуында айтылатуғын қосық), «хәўжар» (ата-анасына, қыздың үйінен узатылып шығып атырғанда айтылатуғын хошласыу қосығы), "Бет ашар" сыяқлы салт-дәстүр қосықларын атап өтиуге болады. "Хәўжар" қыз узатылыуы уақтында айтылатуғын салт-дәстүр жырларының бир түрі. "Хәўжар" дәстүр бойынша узатылатуғын қыздың тәрәпи бир жақ болып, күйеу тәрәп екинши жақ болып айтысады. Хәўжарда қыздың ишки муң-шері, өз үйінен кетип баратырғанлығы, басқа үйге барғанда аұхалы қандай болатуғынлығы хаққында уұайымы, болжаулары айтылады. Оған жууап ретинде күйеу тәрәпиндеги жигитлер қызға тәселле айтып, хәммеси жақсы болады, бахыт алдыңда, қайғыланып-қапаланба деп нәсият береді. Соның арқасында онда позитив установканы қәлиплестириу ушын хәзил-дәлкеклер менен, келинге психотерапевтикалық тәсир өткерип оның жаңа шараятқа, жаңа шаңарақ ағзаларына тезирек масласыуына (көнлигиуіне) тәсир етеди.

"Хәўжар" хәм "Сыңсыу" – бул екеуінің бир-биринен айырмашылығы соннан ибарат, жоқарыда айтып өткенимиздей "хәўжар" еки тәрәп болып айтылған. Ал, сыңсыу болса қыз узатылып кетер алдыңда қыздың өзи тәрәпинен атқарылатуғын салт-дәстүр жырларының бир түрі. Ол қыздың ата-анасы, тууған-тууысқанлары, курбы-курдастары менен хошласыу ушын айтылады. «Сыңсыу» айтып атырған қыз, дәстүр бойынша, әлбетте, үйінен көз жас төккен халда (жылап) шығып кетиуі керек болған, Бунда ол өзи қәлеген жигитке шығады ма ямаса мәжбүрлеп узатылады ма, бәрибир «Сыңсыу» айтыуы шәрт болған, бул узатылып атырған қыздың ата-анасына, ата үйіне, аұыл-елине хұрметинің белгиси, оның тәрбия көргенлигин хәм әеплигин, аұыр минезлигин аңлатып турған. Бирақ, бул тек ғана хәмме орынлауы керек болған дәстүр емес, ал хақыйқаттан да жаңа шаңарақта, жаңа адамлар менен турмысының қандай кешетуғынлығын билмегенлиги ушын, қыздың шын кеулинен шыққан көз жаслар болған.

"Бет ашар" дәстүрі де қарақалпақ миллетине тән үрп-әдетлердің бири, бунда узатылып келген қызға келин болып түсип атырған аұылындағы адамлар, ағайын-тууысқанлары, ата-енеси, қайнаға-абысынлары, бийкеш хәм қайнилері таныстырылады. Соның менен бирге келинге өзін қалай услап-тутыуы керек екенлиги, не нәрсеге итибар қаратыуы зәрүрлиги нәсият түрінде айтылады. Келин жаңа шаңарағына келген уақытта шәртли түрде "Бет ашар" айтылады. Бул дәстүрде де терең психологиялық мәнис бар, бул үрп-әдет өзбеклерде "Келин салом" (келиннің өзіннің жаңа шаңарағындағыларға, тууған-тууысқанлары менен қоңсы-қобаларына сәлем беріуі) деп аталады [5]. Мазмұны хәм бағдары жағынан бул еки үрп-әдет бир-бирине жақын, қарақалпақлардағы «Бет ашар»да да өзбеклердеги «Келин салом»да да келинге күйеуінің жақынларының ким екенлигин таныстыруы мақсетинде әмелге асырылады. Булардың айырмашылықлы тәрәпи, егер профессионал түрде атқарыушылар бул үрп-әдетлердің классикалық түрінен шетлеп кетпесе, онда қарақалпақша варианттағы "Бет ашар"да күйеуінің жақын тууысқанлары, ағайинлері және қоңсы-қоба, жақынлары менен таныстыруыда еледе тереңирек психологиялық мәнисти аңлауға болады. "Бет ашар"да өзбек версиясындағы

"Келин салом"нан айырмашылығы жаңа келген келиншекке ақыл-нәсият бериледи, келген жеринің жағдайы, географиясы менен адамлары хәм жигиттің туўған-туўысқанлары, жора-жолдас, қурдаслары менен таныстырылады. Хәр бир айтым айтылғанда келиншек бас ийип, тәжим етеди. Бул оның жаңа келген елине әдеп-икрамлылық, хұрмет көрсетиўдиң белгиси болып есапланады. Көбинесе жақсы-жаманның паркы хаққында, шаңарақтың қадир-қымбаты хаққында, қосылған еки жастың татыў, әдеп-икрамлы болыўы хаққында нәсиятлар айтылады. Келиншекке жигиттің ата-анасы ким, оларды сыйлаў-хұрметлеў керек екенлигинен басланады хәм хәр бир жуўмақ жырдың изи «оғанда берің бир сәлем» болып келеди.

«Бет ашар» жырлары арқалы жаңа түскен келиншекке сол елаттың ири-баслы адамларын, олардың кәсиплерин, айырым адамның бойындағы өзине тән айырмашылық белгилерин айтып таныстырады. Мысалы: Шийдиң түбин қайырган, Есап пенен байыған...Тоқпақ жилик кемирген, Уайымсыз семирген...Арық қойдай тырысқақ, көринген менен урысқақ.... Қызыл ийти бар қабаған, қатынын жүндей сабаған Пәленше деген қайнаған оғанда бер жуп сәлем. Хәр бир қыз турмысқа шықпасынан алдын "күйеўиниң туўысқанларының алдында өзін шеклеў" әдетиниң бар екенлигин биледи, яғный күйеўиниң туўысқанларының атларын айтпаў (сол қыздың атын жеңгелери айтпаған) сыяқлы үрп-әдетлер бүгинги күнде де сақланып қалған. Қарақалпақлардың үрп-әдетлерине бола, келин күйеўиниң туўысқанларының емес, ал туңғыш перзентиниң де атын айтпайды [7, 282]. Жоқарыдағылардан көринип турғанындай миллий үрп-әдет, салт-дәстүрлерде терең мәни, даналық жатыр, ол жасларды шаңарақлық турмысқа таярлаў мәселесине де өз тәсирін тийгизеди. Бизің пикиримизше, қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет, дәстүрлериниң психологиялық интерпретациясы илимий изертлеўдиң өз алдына, айрықша темасы болыўы керек, өйткени психологиялық илим, әсиресе, этнопсихология оның әмелий әхмийетлигин, этно-психологиялық хәртүрлигин, этногенезин көрсетиўи, илимий жақтан түсиндириўи, олардың бақалылығын илимий жақтан тийкарлап беріўи хәм заманагөй турмыс тәризин есапқа алып қарақалпақстан халқының мәпи ушын, шаңарақ институты хәм жеке шахстың мәпин сақлап қалыўы және нәтийжели пайдаланыўы керек. Бизің ата-бабаларымыз әсирлер даўамында нәтийжели пайдаланған бақалылықтарды естен шығарыўға болмайды. Бизің пикиримизше, этнографлар Т.Атамуратов, А.Т.Бекмуратова, С.К.Камалов, Н.А.Кисляков, С.М.Абрамзон, Н.П.Лобагева, Т.А.Жданко, Л.Ф.Моногарова, Х.Есбергенов, Н.Елмуратов, И.М.Садгян педагоглар Г.Д.Каган, Н.Ш.Шылманов, О.Б.Карсеев, филолог И.Курбанбаев, психологлар М.А.Утепбергенов, З.Д.Палўанова, Э.С.Султбаева хәм тағы басқалардың илимий мийнетлерин пайдаланған ҳалда "Қарақалпақ халқының этнопсихологиясы" атамасындағы монографияны хәм оқыў методикалық қолланбаны жаратыў зәрүрлиги пайда болды.

Шаңарақ хәр бир халықтың миллий үрп-әдетлери, салт-дәстүрлериниң өзине тән банкы (жыйнайтуғын орайы) болып есапланады. Шаңарақтың арқасында миллий үрп-әдетлер, салт-дәстүрлер сақлап қалынады хәм әйне усының арқасында олар бир әўладтан келеси әўладқа өтеди, айырым ўақытлары заманның талабы менен бирге өзгерген түрде болса да тийкарғы үрп-әдетлер сақлап қалынады. Шаңарақтың бул функциясы (этнопсихологиялық), бизлер алдын айтып өткенимиздей, барлық үрп-әдетлерди, салт-дәстүрлерди сақлап қалады хәм келеси әўладқа жеткереди, бунда қарақалпақ халқының этникалық, этнопсихологиялық, басқалардан өзгеше болған, өзине тән тәбийғыйлығын тәмийинлейди [4]. Белгили бир дәўирлер, жыллар өтиўи менен өзиниң әхмийетлигин жоғалтқан, ескирген бир қатар үрп-әдетлер, салт-дәстүрлер сақлап қалынбайды хәм әўладтан-әўладқа өтпейди. Бирақ бул хасла этнопсихологиялық функцияның жоқ болып кетиўин, сапластырылыўын аңлатпайды. Бул функция жәмийеттің элитасында бираз пәс дәрежеде көринеди, өйткени олардың көпшилиги үрп-әдет және салт-дәстүрлерди ески, өзиниң әхмийетин жоғалтқан, гөнерген деп есаплайды, ал негизинде, олардың хәр биринде халықтың, миллеттің терең даналығы жасырынған, соның менен бирге анық бағдарланғанлыққа ийе болып есапланады. Жасларды шаңарақлық турмысқа таярлаўда мине усыларды ашып беріў керек болады. Бунда жаслардың хәм олардың ата-аналарының шаңарағының мәпин ойлаўға қаратылған, оларды артықша шығындарлықтардан асыраўдың жолларын көрсететуғын сондай миллий үрп-әдет және салт-дәстүрлерге әмел етиўди, оларды күнделикли турмыста жедел қолланыўды символикалық түрде көрсетип беріў мақсетке муўапық болып есапланады. Миллий үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлердиң терең мәниге ийе себеплерин хәм факторларын, бағдарланыўын хәм әхмийетин ашып беріў, соның менен бирге олардың улыўма социаллық-психологиялық ролин, әсиресе, шаңарақ институтын бекемлеўдеги ролин ашып беріў жүдә әхмийетли деп есаплаймыз.

Илимий анализ тийкарында оларды бир неше топарларға ажыратыў хәм бөлистириў: айрықша әхмийетлилер (5); әхмийетлилер (4); кем әхмийетлилер (3); әхмийетли болмағанлары, символикалық түрдегилер (2); усыныс етилмейтуғынлары (шаңарақ хәм шахстың мәпи ушын хызмет етпейтуғынлары) (1) [3]. Үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлердиң классификациясынан келип шығып оларды жасларды шаңарақлық турмысқа таярлаўда пайдаланыў бойынша методикалық қолланбаларды ислеп шығыў керек болады.

Жасларды шаңарақлық турмысқа таярлаўда этнопсихология бойынша билимлер үлкен роль атқарады. Шаңарақтың этнопсихологиялық өзгешеликлерин билиў, есапқа алыў, қарақалпақ халқының миллий үрп-әдетлери менен салт-дәстүрлериниң негизин, әхмийетин, ролин түсиниў, соның менен бирге әсиресе некедеги шеригиниң әўладының этнопсихологиялық өзгешеликлерин билиў, жаңа әўладтың жазылмаған заңларын, қағыйдаларын тән алыў және оған әмел етиў жаңа шаңараққа тез арада және хеш қандай қыйыншылықтарсыз масласыўға (адаптацияға), келин күйеўи менен өзлериниң балалары арқалы даўам ететуғын жаңа ата-аналар шаңарағында келиннің тез арада тән алыныўына өзиниң тәсирін тийгизеди. Этнопсихологиялық хәм этно-әўладлық өзгешеликлерди хұрмет етиў көпшилик жағдайда ерли-зайыптардың, соның менен бирге ене-келин арасындағы шахслараралық конфликтлердиң алдын алыўдың факторы болып хызмет етеди. Жоқарыдағылардан

келип шыгып, шаңарақлық турмысқа таярлауда жасларға миллий үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлер хақындағы билимлерди беріу зэрүр болып есапланады. Бунда миллий үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлердин мазмун-мәнісине улыўа түсинбестен тек ғана әмел етип емес, ал халықлық ямаса этно-мийнет салт-дәстүрлериниң терең мәнісин түсинип, оларды шаңарақ институты, жәмийет хәм шахстың мәпи ушын қолланыу керек болады. Жасларды шаңарақлық турмысқа таярлауда некедеги шеригиниң әўладына хұрмет пенен қарым-қатнаста болыуға айрықша дыққат қаратыу керек.

Миллий үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлер (соның ишинде, қарақалпақларда да) терең өмир философиясына ийе, оларды, тилекке қарсы бизлер умытып баратырмыз. Заманағой жаслар, көпшилик жағдайларда бул миллий үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлердин тарийхының терең мәниге ийе себеплерин, олардың бағдарланғанлығын, ролин және әхмийетин толық билмейди. Миллий үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлер көпшилик жағдайда адамлар тәрепинен тек ғана формал түрде, олардың негизин, мазмун-мәнісин билмеген ҳалда әмелге асырылады. Менталитет, үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлер – бул ҳәр бир халықтың социаллық-психологиялық ядросы, бул этностың негизи, бул халықтың этникалық байлығы. Бул тараўдағы илимпазлардың хәм әсиресе, социаллық педагоглардың ўазыйпасы үрп-әдетлер менен салт-дәстүрлердин негизин, бағдарланғанлығын ашып беріу, олардың келип шығыўын хәм әхмийетин илимий жақтан тийкарлау, олардың социаллық-психологиялық сыпатламасын илимий жақтан түсиндирип беріу хәм шаңарақ институтын бекемлеу, қарақалпақ халқының этникалық көптүрлилигин және перспективасын сақлап қалыу мақсетинде заманағой формада халыққа хызмет етиўге қойыу болып есапланады. Бизиң пикиримизше, үлкетаныу музейи буған жетерли дәрежеде дыққат аўдармай атыр, бунда қарақалпақ халқының жергиликли ата-бабаларының жақын өтмиштеги турмыс тәризи және турмыслық шараяты менен бирге олардың турмысын, үрп-әдетлери менен салт-дәстүрлериниң мазмун-мәнісин, бағдарланғанлығын, философиясына информациялық жақтан түсиник берген ҳалда халықтың миллий дәстүрлерин, үрп-әдет, салт-дәстүрлерин сәўлелендириу мақсетке муўапық болып есапланады. Буларды, 3D және 5D форматында, заманағой информациялық технологиялар жәрдемінде, әйне усы темалар бойынша қысқаметражлы фильмлерди дәретип, оларды хәм туристлерге, хәм жергиликли халыққа көрсетиу нәтийжели және мақсетке муўапық болар еди.

Усыныс етилип атырған материал мектепте «Тәрбия» сабағында, сондай-ақ, «Жасларды шаңарақлық турмысқа таярлау», «Шаңарақлық бахыттың сырлары» сыяқлы және буннан да басқа темалардағы факультативлерде нәтийжели пайдаланылыуы мүмкин. Усы ямаса усыған уқсас таярланған тематикалық материаллар жоқары оқыу орынларында «Шаңарақлық турмыс психологиясы» сабағы бойынша да нәтийжели пайдаланылыуы мүмкин хәм пайдаланылыуы керек.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әмирлан С.Е. Дәстүрий хәм заманағой той салты // Саза. – Нөкис, 2014. – №4. – Б. 3-4
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 145-146 бет
3. Утепбергенов М.А. Қарақалпақ оилалариниң ижтимоий ва этнопсихологик муаммолари. Психология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019.
4. Сулетбаева Э.С. Социально-психологические проблемы подготовки каракалпакской молодежи к семейной жизни и пути их решения. Диссертация на соискание учебной степени доктора философии (PhD) по психологическим наукам. – Тошкент, 2023. С. 162
5. Расулова З.А. Ўзбекларда оила – никоҳ анъаналариниң ижтимоий ва этник психологияси. Психология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тайёрланған диссертация. – Тошкент: 2018. 217 б.
6. Шоумаров Ғ.Б. Оила психологияси: Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун Ғ.Б.Шоумаров тахрири остида / -Т.: «Шарқ», 2011. –Б. 146-152.
7. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби: услубий қўлланма / Ғ. Шоумаров ва бошқ. – Тошкент: Bookmany Print, 2023.

Ешларни оилавий ҳаётга тайёрлашда қарақалпақ халқиниң урф одатлариниң психологик интерпретацияси

Резюме. Мақолада ешларни оилага тайёрлашда қарақалпақ халқиниң «Хаўжар», «Бет ашар» ва бошқа дастурларниң ўрни ва мазмун психологик томондан таҳлил қилинған.

Таянч сўзлар: ешлар психологияси, оилавий ҳаёт, урф-одат, этнопсихология.

Психологическая интерпретация традиций каракалпакского народа в подготовке детей к семейной жизни

Резюме. В статье с психологической точки зрения анализируется роль и содержание каракалпакских народных программ «Хаоджар», «Бет ашар» и других в подготовке молодежи к семье.

Ключевые слова: психология молодежи, семейная жизнь, традиция, этнопсихология.

Psychological interpretation of the traditions of the Karakalpak people in preparing children for family life

Abstract. The article analyzes from a psychological point of view the role and content of Karakalpak folk programs "Khaojar", "Bet Ashar" and others in preparing young people for family.

Key words: psychology of youth, family life, tradition, ethnopshychology.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА «ЧТЕНИЕ С ОСТАНОВКАМИ» ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА Ешнйязова Э.Н., Хожаметов Г.Б.

Нукусский государственный педагогический институт

Рассказ «Рыцарь Вася» известного русского детского писателя Ю.Яковлева изучается в 6 классе общеобразовательной школы [1;76-82]. Для изучения данного рассказа предлагаем такие методы и приемы: на стадии вызова можно применить метод «Мозгового штурма». Учитель может задать следующий вопрос, который связан с предметом история.

Кого в прошлом называли рыцарями? Ваши ассоциации, связанные со словом «рыцарь» – можно записать на доске как кластер-внешние и физические данные: смелый, отважный воин, прошедший специальную подготовку, всегда собранный, подтянутый. Железные доспехи, шлем с забралом, копье, меч, щит. Духовные начинания рыцаря: человек данное слово, вежливый, готов выручить друга из беды, заступиться за слабого и обиженного, благородно и возвышенно относится к женщине.

Кто же такой рыцарь? По словарю «рыцарь»-немецкое слово, т.е. всадник, самоотверженный, благородный человек, в средние века –феодал, тяжеловооруженный конный воин. Он получал особое рыцарское воспитание, участвовал в турнирах.

Какого же человека мы называем рыцарем в наши дни? (В наши дни рыцарем называют человека, готового на подвиг во имя другого человека, умеющего держать данное слово, быть вежливым, благожелательным, заступиться за младшего, слабого).

Таким образом, учитель во время этапа вызова может, применяя метод «Мозговой штурм» провести беседу с учениками о рыцарях, насколько ученики понимают значение данного слова. Данным методом учитель может заинтересовать учащихся, мотивировать чтение художественного текста.

Далее продолжаем работу на этапе осмысления: 1.Вас ничего не удивило в названии рассказа, ничего не показалось необычным, странным? Получаем ответ - имя рыцаря.

2.А какие имена носили рыцари? – Айвенго, Ричард, Роланд и т.д. Странно, что у нашего рыцаря обыкновенное имя «Вася». Далее можно продолжить работу и предложить учащимся работу по приему «Прогнозирование по названию произведения». Учащиеся должны составить мини -рассказ предположение по названию произведения. Данное задание можно выполнить письменно.

Затем приступаем непосредственному изучению рассказа «Рыцарь Вася».

Чтение с остановками – условное название методической стратегии по организации чтения текста с использованием различных типов вопросов [2; 49]. Систематика вопросов, основанная на созданной известным американским психологом и педагогом Б.Блумом таксономии учебных целей по уровням познавательной деятельности (знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка), достаточно популярна в мире современного образования [2; 50]. В ходе практической работы у российского педагога И.О.Загашева появилась своя модификация этой систематики: простые вопросы, уточняющие вопросы, интерпретационные вопросы, творческие вопросы, оценочные вопросы, практические вопросы [3; 12-13].

Для того чтобы проводить работу по данному методу, текст нужно разделить на условные смысловые части. Так, текст рассказа можно разделить на 4 части.

Ю.Яковлев «Рыцарь Вася»

1

Приятеля называли его тюфяком. За его медлительность, неповоротливость и неловкость. Если в классе писали контрольную работу, то ему всегда не хватало времени - он раскачивался только к концу урока. Если он пил чай, то на столе вокруг его блюдца образовывалась большая чайная лужа. Он ходил вразвалку и обязательно задевал за край стола или сбивал стул. Вид у него был сонный, будто он только что проснулся или собирался уснуть. У него все валилось из рук, все не ладилось. Одним словом, тюфяк.

Он был беззлобным человеком. Пропускал мимо ушей колкости и улыбался вместе со своими насмешниками. На переменах его вечно толкали, таскали по коридорам и обращались с ним, как с большим мячом. Разозлить его стоило большого труда, но, когда выводили из себя, обидчикам доставалось крепко. Тюфяк был очень сильным, хотя казался вялым и нерасторопным. То, что он тюфяк, было написано у него на лице, угадывалось в его медленных, вялых движениях. А в его груди билось благородное сердце рыцаря. В заветных мечтах он видел себя закованным в блестящие стальные доспехи, в шлеме с опущенным забралом, на белом коне. В таком виде он мчался по свету и совершал множество подвигов, защищая слабых и обиженных.

В мечтах из толстого и косолапого он превращался в стройного и гибкого, а в движениях появлялись ловкость и сноровка.

Но стоило ему подойти к зеркалу, как все возвращалось на место. И перед ним вместо прекрасного рыцаря снова возникал мешковатый мальчик с круглым толстым лицом.

В свободное время он бегал в музей. Он хладнокровно проходил мимо полотен великих мастеров и направлялся к заветному залу. Здесь на стенах висели мечи и копья, а на полу стояли рыцари, закованные в латы. Он медленно переходил от черного рыцаря к золотому, от золотого - к серебряному.

ПЕРВАЯ ОСТАНОВКА – возможные вопросы по первой части:

1. Как Васю называли приятели? (тюфяк)
2. Почему его называли тюфяком? (за его медлительность, неповоротливость и неловкость)
3. Каким себя представлял тюфяк в своих мечтах? (в блестящих стальных доспехах, в шлеме и на белом коне).
4. Как автор характеризует героя? Найдите эпитеты, которые использует автор по отношению к Васе (толстый, косолапый, мешковатый мальчик с толстым круглым лицом, неудачник).

Эти вопросы можно отнести к простым вопросам, а четвертый вопрос к оценочным вопросам, значит в ходе первой остановки учитель может задавать вопросы разного уровня.

2

Он мечтал о подвигах, а жизнь его проходила однообразно и буднично. Каждое утро он нехотя свешивал ноги с постели и, подгоняемый маминым окриком: "Поторапливайся, а то опоздаешь!" - натягивал на себя

штаны и рубаху. Потом он плелся к умывальнику, мочил нос и нехотя садился к столу. Поковыряв ложкой кашу - "Не усни над тарелкой!", - он вставал и шел в школу. В классе он появлялся после второго звонка. Бросал тяжелый портфель и протискивался на скамью, сдвигая с места парту. На уроках он не болтал, так как вообще не отличался разговорчивостью, но это не мешало учителям постоянно делать ему замечания:

- Рыбаков, о чем ты мечтаешь?
- Рыбаков, повтори, что я сказала.
- Рыбаков, выйди к доске и объясни решение задачи.

Он плелся к доске, задевая ногой парты, и долго сжимал в пальцах мел, словно хотел из него что-то выжать. Он думал так медленно и тяжело, что у учительницы лопалось терпение, и она отправляла его на место.

Он садился и начинал рисовать мечи и доспехи.

На уроках физкультуры он был предметом общих насмешек. Когда ему предлагали пройти по буму, ребята уже заранее начинали хихикать. Он делал несколько трудных шагов, потом вдруг терял равновесие и с грохотом спрыгивал на пол.

Ему не везло буквально во всем. Даже на школьном утреннике, где он читал стихотворение, тоже вышло недоразумение. Когда он вышел на сцену, все "выражение" сразу пропало. Он заторопился, чтобы поскорее добраться до конца и вместо: Чтоб на улице и дома. Было вечером светло! прочитал: Чтоб на улице и дома. Было вечером темно!

Зал засмеялся. Он вздохнул и тяжело спрыгнул со сцены.

Он давал себе слово измениться и начать новую жизнь. Старался быстрее двигаться, говорить почти криком и ни в чем не отставать от ребят. Но из этого ничего хорошего не выходило. Дома со стола летели чашки, в классе проливались чернила, а от резких движений его куртка лопалась где-нибудь под мышкой.

ВТОРАЯ ОСТАНОВКА

1. Как окружающие относятся к «рыцарю»? (безразлично, не поменялось)
2. Изменилось ли отношение к нему?

Дома-мама:

В школе-одноклассники:

В школе-учителя:

Во время второй остановки учитель примерно может эти вопросы, они относятся к простым, уточняющим вопросам.

3

Бывает так, что еще не опали листья, а на землю ложится первый слабый снег. А иногда ночью подморозит, и река к утру покроется льдом. Этот лед, зеркальный и тонкий, манит к себе, и тогда радио предупреждает ребят, что ходить по льду опасно. Но не все ребята слушаются радио. И вот на льду появляются первые смельчаки...

Внимание тюфяка привлекли крики, которые долетали с реки. Он ускорил шаг и, запыхавшись, вышел на берег.

Там он увидел Димку Ковалева, который размахивал руками и кричал: - Тонет! Тонет!

- Кто тонет? - не спеша спросил тюфяк.

- Не видишь, что ли? - огрызнулся Димка. - Пацан тонет. Под лед провалился. Что стоишь?!

Другой бы тут же спросил самого Димку Ковалева: "Что же ты не поможешь ему?" Но он был тюфяком и не догадался этого сделать. Он посмотрел на замерзшую реку и заметил маленького первоклашку, который был по пояс в воде и только руками цеплялся за край льда. Тюфяк был толще и тяжелее Димки, но он шагнул на лед. Димка Ковалев оживился. Он снова стал махать руками и кричать: - Заходи справа!.. Осторожно!.. Не топай ножищами, а то сам...

Он кричал для того, чтобы заглушить свой страх.

А тюфяк шагал по льду. Он не слышал криков. Он видел только насмерть перепуганного малыша, который не мог выговорить и слова.

Он дошел до края и, не раздумывая, выставил одну ногу вперед. Ботинок сразу зачерпнул воду. Где-то в глубине души он понимал, что сейчас лед может треснуть и он окажется в воде вместе с посиневшим пацаном. Но это не остановило его. Он переставил вторую ногу и очутился по щиколотку в воде.

Теперь Ковалев уже не кричал и не размахивал руками, а напряженно выжидал, что будет дальше. Он видел, как тюфяк схватил малыша за руку, как стал обламывать лед.

Наконец первоклассник очутился на льду. Он шел, вцепившись окоченевшими руками в своего спасителя. Зубы его стучали, а по лицу текли слезы.

Когда они вышли на берег, Ковалев оживился.

- Ты ноги промочил, - сказал он товарищу, - беги домой, а пацана я сам доведу.

Тюфяк посмотрел на спасенного им парня, перевел взгляд на мокрые ботинки и сказал: - Валяй!

Ковалев схватил за руку мокрого, перепуганного мальчишку и куда-то потащил его.

Тюфяк поплелся домой. Дома он с трудом стянул с себя ботинки. Из них полилась вода.

- Что это? - спросила мама.

- Промочил ноги, - растягивая слова, ответил мальчик.

- Где это тебя угораздило? - Мама пожала плечами и пошла за тряпкой.

Он хотел было рассказать маме, как было дело, но его начало клонить ко сну и одолевала зевота, и даже в теплой комнате не проходил озноб. Он не стал ничего объяснять, лег на диван и зажмурил глаза.

ТРЕТЬЯ ОСТАНОВКА

1. Кому помог Вася? (первокласснику)
2. А что же он сделал? (Он вытащил мальчика, который провалился под лед).
3. Автор описывает такие детали: Ботинки, полные воды. Что же это может означать? (преодоление себя, дискомфорт, самопожертвование)
4. Почему Вася не провалился под лед? (потому что он не боялся, проснулся внутренний рыцарь, отвага, мужество)
5. Как Вася стал относиться к себе? (когда думал о том, что доспехи бы утанули под воду – понял, что рыцарство – не внешний, а внутренний признак). По данному отрывку учитель может задать эти вопросы, которые относятся к простым, интерпретационным вопросам.

4

...На другой день, когда он вошел в зал, все уже построились большой буквой "П". Он протиснулся между ребятами и стал в заднем ряду.

В это время заговорил директор школы. Он сказал, что вчера на реке ученик Дима Ковалев спас первоклассника, провалившегося под лед, и что он, директор, восторгается смелым поступком ученика.

Потом выступала старшая вожатая. Она говорила о долге, о чести ученика, и наконец, зачитала письмо матери провалившегося пацана, в котором Димка назывался спасителем ее сына.

Стиснутый со всех сторон ребятами, тюфяк стоял у стенки и слушал, как все хвалят Димку Ковалева. В какую-то минуту ему хотелось сказать, что Димка врет - никого он не спасал, а просто махал руками и кричал. Но от одной мысли привлечь к себе внимание ему стало стыдно, и он покраснел.

В конце концов он и сам поверил, что Димка - герой вчерашнего происшествия: ведь он первым заметил тонувшего. И когда все захолопали Димке, тюфяк захолопал тоже.

Линейка закончилась. Ребятам велели расходиться по классам. И тюфяк, подталкиваемый товарищами, поплелся обратно на второй этаж.

Он с трудом протиснулся за парту - сдвинул ее с места, - а когда начался урок, взял в короткие пухлые пальцы тоненькую ручку и в тетрадке по арифметике стал рисовать рыцаря. Этот рыцарь был фиолетового цвета, как школьные чернила.

ЧЕТВЕРТАЯ ОСТАНОВКА

1. В чем рыцарство Васи? (спас ребенка, промолчал об этом)
2. Почему Вася промолчал, когда директор награждал Димку? (не считал свой поступок подвигом, поверил, что Димка ему помог больше)
3. Как вы думаете почему Дима сам не полез в реку? (струсил=не рыцарь)
4. Почему Димка не отказался от награды? (проявил малодушие, эгоизм, хотел славы) (антитеза с Васей, герой и антигерой)
5. В чем духовное превосходство «рыцаря Васи»? (сравнение с Дон Кихотом, альтруизм. Прощение, благородство, отсутствие амбиций)
6. Как вы поступили бы на месте героя рассказа «Рыцарь Вася»?

По данному отрывку можно задать примерно такие вопросы, которые являются уточняющим, интерпретационным, оценочным, практическим. Таким образом, обсудив с учениками данные вопросы можно прийти к такому выводу, что автор в своем рассказе поднимает тему одиночества, подвига, благородства. Проблематика рассказа заключается в определении истинного рыцарства. А идея данного произведения заключается в том, что автор видит рыцарство в альтруизме, добре и благородстве.

Для этапа рефлексия можно предложить приемы «Синквейн», ученики могут выполнить задания по составлению класстеров. Примеры, составления синквейнов можно посмотреть во многих источниках, например, по думе К.Рылеева «Смерть Ермака»[4;57]. Рассматривая данную стратегию работы с текстом, нужно отметить, что она основана на классическом приеме комментированное чтение, также, она является надпредметной стратегией, так как ее можно использовать не только при изучении художественного текста, но и при рассмотрении любой информации, например, данную стратегию эффективно можно применить в преподавании таких школьных дисциплин как история, биология, география, физика, астрономия и т.д. Таким образом, рассмотренная в данном исследовании технология дает возможность ученику глубокого понимания художественного произведения, самостоятельного анализа текста, выявления темы, идеи, проблематики, а также специфических особенностей рассказа Ю.Яковлева «Рыцарь Вася».

ЛИТЕРАТУРА

1. Литература учебник для 6 класса/ С. Э. Камилова, А. Н. Ротанов.- Т., 2022
2. С.И.Заир-Бек, И.В.Муштавинская Развитие критического мышления на уроке М., 2004.
3. И.О.Загашев Умение задавать вопросы// Перемена.-2001.-№4.
4. Э.Н.Ешниязова Изучение творчества К.Ф.Рылеева //Вестник науки и образования. -2021.-№6 (109). Часть

Badiiy matnni o'rganishda "To'xtab o'qish" usulini qo'llash

Rezyume. Ushbu maqola gumanitar fanlarda o'qitish metodikasi muammolariga bag'ishlangan bo'lib, u "O'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi", ya'ni "aqliy hujum", bashorat qilish", "bilan o'qish" kabi usullarga bag'ishlangan; to'xtaydi", syncwine. Ushbu texnologiyadan adabiyot, tarix, biologiya, geografiya, fizika, astronomiya va boshqalar kabi fanlardan har qanday matn materialini o'rganishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: metodologiya, o'rganish, mustaqillik, texnologiya, metod, texnika, "To'xtab o'qish".

Применение метода «чтение с остановками» при изучении художественного текста

Резюме. Данная статья посвящена проблемам методики преподавания гуманитарных дисциплин, рассматриваются надпредметные технологии как «Технология развития критического мышления через чтение и письмо», а именно, таких методов как «мозговой штурм», прогнозирование», «чтение с остановками», синквейн. Данную технологию можно использовать при изучении любого текстового материала по таким предметам как литература, история, биология, география, физика, астрономия и т.д.

Ключевые слова: методика, изучение, самостоятельность, технология, метод, прием, «Чтение с остановками».

Application of the method of "reading with stops" in the study of fiction text

Summary. This article is devoted to the problems of methodology of teaching humanities disciplines, supra-subject technologies are considered as "Technology of development of critical thinking through reading and writing", namely, such methods as "brainstorming", forecasting", "reading with stops", synquain. This technology can be used when studying any textual material in such subjects as literature, history, biology, geography, physics, astronomy, etc.

Key words: methodology, learning, independence, technology, method, technique, "Reading with stops".

LEGAL EDUCATION REFORMS ARE A GUARANTEE OF INCREASING THE EFFECTIVENESS OF LEGAL EDUCATION

Kudaybergenova T.

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Introduction. The future prospect of independent Uzbekistan is the construction of a fair democratic state governed by the rule of law and civil society. For the sake of this great goal, great historical reforms are being carried out in the economic, social, political, spiritual and cultural-legal spheres. All legal foundations for the implementation of reforms have been created, and the initiator and main reformer of these changes is the state. The rule of law is one of the main principles of development of the country we are building. A legal country guarantees that legal literacy and legal culture of citizens are formed at an excellent level and become a worldview. Therefore, the formation of legal literacy and legal culture is an urgent problem today. For this reason, improving legal education and upbringing, increasing legal culture were recognized as the main directions of our country's policy. Legal documents adopted in the first years of independence were aimed at the education system. During the pre-independence period, very few hours (116 hours) were allocated to legal studies in the education system. Today, 240 hours are allocated for legal sciences in all types of continuing education. From the first days of our independence, the issue of education was considered as the most important task that decides our present and future, and regulatory documents related to the field of education were adopted. In addition, attention was paid to expressing public interest in the state standards being created in our republic, and specific work was carried out to improve legal education. Resolution of the Council of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 13, 1994 No. 296 "On the Comprehensive Program for Improving the Legal Education of Youth", Resolution of the Oliy Majlis No. 466-1 "National Program for Improving the Legal Education of Youth". Culture in Society", approved on August 29, 1997, and on the basis of this decision, Resolution of the Cabinet of Ministers of May 29, 1998 No. 235 "On measures to implement the National Program for Improving Legal Culture in Society", Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On Improving Activities commissions on juvenile affairs» dated September 21, 2000, Law of the Republic of Uzbekistan "On Education", adopted on August 29, 1997, "National Training Program", Decree of the 1st President of the Republic of Uzbekistan "On improving legal education, increasing the level of legal culture of the people." , improving the system of training legal personnel, improving work on public opinion research» Resolution of June 25, 1997, Resolution of October 6, 1997 «On a radical reform of the education and training system, bringing the mature generation to perfection», Order of January 4, 2001 "On the organization of studying the Constitution of the Republic of Uzbekistan", Resolutions of July 1, 2004 "On the State National Program for the Development of School Education for 2004-2009", "On Additional Measures to Improve the Public Education Management System" (September 5, 2018) PD No. 5538, "General Secondary Education", Decree No. PD-5313 "On measures to radically improve the system of secondary specialized and vocational education" (January 25, 2018), Decree No. PD-5618 dated January 9, 2019 "On radical improvement of the system for increasing legal literacy" and legal culture in society", "The concept of increasing legal culture in society", in this sense the concept of "Development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" (April 29, 2019), the Law "On Education" dated September 23, 2020 and regulatory documents, related to this activity.

Main part. The adopted regulatory documents on education define the need to introduce and master advanced pedagogical technologies in the education system. In particular, Decree No. PD 5618 of January 9, 2019 "On radical improvement of the system for increasing legal education and legal culture in society" states that "Increasing legal consciousness and legal culture in society is the most important condition for ensuring law and order." rights and strengthening legitimacy...

- when increasing legal awareness and legal culture in society, first of all, attention should be paid to systematic and continuous education, deep inculcation of legal consciousness and legal culture in all segments of the population, starting with the preschool education system, deep implementation of the ideas of equality of personal and public interests; to instill in the minds of the younger generation the concepts of rights and responsibilities, honesty and purity, to teach certain aspects of the Constitution from childhood. Creation of educational technologies that correspond to the

social and pedagogical conditions of Uzbekistan, and their application in the practice of legal education: firstly, the use of the most advanced pedagogical technologies in order to speed up legal education and increase efficiency; secondly, use the positive aspects of written and oral methods in the program training system; thirdly, due to a sharp increase in legal information, its creation and explanation on a systematic basis; fourthly, it is aimed at developing the potential of each student. In recent years, work carried out in the field of education has created opportunities for the spiritual, social and legal development of young people. The new society that we are building, the processes of renewal that are increasingly entering our lives, the fate and future of reforms, are primarily associated with our people's support for these changes, the development of their social self-sacrifice, worldview, consciousness, worldview.

Much attention is paid to the development of the education system of the Republic of Uzbekistan, increasing its efficiency, management, studying foreign experience developed in this process. We all know that thanks to the enormous work being carried out and modern conditions created for the comprehensive development of our children, our youth are improving physically and spiritually. However, there are currently problems in this area that await solutions. During the transition years, the spiritual environment in schools, the reputation of the teaching profession, the reduction of its role, and insufficient attention to the training of teachers of the new century, the development of pedagogy, and the introduction of innovative educational technologies have changed. caused a number of serious problems in this area. Over the past five years, a lot of work has been done in our country to radically improve the personnel training system. President Sh. Mirziyoyev adopted decrees and resolutions relating to the education system, a number of resolutions of the Cabinet of Ministers, and strengthened the legal framework for reforms in this area. The 11-year school education system has been restored in our country, taking into account the opinions and suggestions of parents and the public. In recent years, about 200 secondary schools have been built in our country.

Our great scientists are schools for gifted children named after Mirzo Ulugbek and Muhammad Khorezmi, creative schools named after Hamid Olimzhan and Zulfiya, Erkin Vakhidov, Abdulla Aripov, Ibraim Yusupov, Ishakhan Ibrat, Muhammad Yusuf, Halima Khudoiberdieva, "School of Temurbeks", Presidential School private Creation new and modern educational institutions, such as schools, open up new educational opportunities for the children of our country. Tens of thousands of male teachers are returning to the public education system thanks to specific measures taken that take into account the different roles and influence of male teachers in the effective conduct of educational work. Today, 35 percent of the state budget is allocated for the development of the social sphere. Much work is being done to stimulate the work of teaching staff. Over the past 3 years, teachers' salaries have increased by an average of 2.5 times. Specific criteria have been established to encourage the work of teachers working in remote areas. They are paid additional monthly benefits of 50-100 percent. This made it possible to recruit more than a thousand teachers, who are in short supply in remote areas. Teachers who continue to work beyond retirement age are paid a full pension. President Sh. Mirziyoyev said: "We believe that our respected teachers, passionate school principals, the most respected people in this field are the backbone of our country."

Great efforts are being made to encourage the work of teaching staff. The radical improvement of the public education system, issues of solving problems were deeply analyzed, and tasks for the future were identified. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2021, the Concept for the development of the public education system until 2030 was approved. It defines specific mechanisms for achieving 48 targets. For example, by 2030, it is determined that Uzbekistan will take a place among the 30 best countries in the world in the international PISA ranking of student knowledge. The head of our country paid special attention to the issues of improving the careers and status of teachers, expanding their rights and benefits. President Sh. Mirziyoyev expressed his opinion on ensuring human rights and freedoms in society: "We need to constantly continue to work to increase legal awareness and legal culture in society. "It is necessary to begin legal education with the preschool education system, and in this regard, initial skills must take a place in the hearts of our children for life" [3]. Unfortunately, today the legal culture in the legal consciousness of the majority of young people in our country remains low, which is reflected in the lack of legal knowledge of many boys and girls, the low level of formation of a civic position in relation to the performance of their duties, as well as the occurrence of offenses among teenagers.

Since 2016, profound changes have occurred in our country, along with the political, legal, economic and spiritual spheres, as well as in the social sphere. Therefore, it was necessary to adopt a new version of the Law "On Education", and thus the adoption of a new version of the Law "On Education" on September 23, 2020 became the legal basis for solving a number of accumulated problems in the field of education. practical way. The main purpose of the "Law on Education" of the Republic of Uzbekistan is clearly defined in its first article. It is stated that "the purpose of this Law is to regulate relations in the field of education" (Article 1) [1]. This Law replaced the outdated Laws "On Education" and "On the National Personnel Training Program", which had been in force since 1997. Law "On Education" in general Consisting of 75 articles, the basic principles of education are clearly defined in the fourth article [1]. According to him, the main principles of state policy in the field of education are: recognition of the priority of education; freedom to choose the form of education; non-discrimination in education; ensuring equal opportunities for education; introduction of national and universal values into education and training; humanitarian, democratic features of education and upbringing; continuity and consistency of education; compulsory eleven years of education and one year of general secondary education for children aged six to seven; transparency of education for all within the framework of state educational standards and state educational requirements; uniformity and differentiation of the approach to the selection of educational programs; lifelong education; guaranteed social protection of teachers in society; that the education system is secular in nature; promoting knowledge, talent and creativity; harmony of state and public administration in the education system; was defined as transparency and clarity in the field of educational activities. These principles of

state policy serve to form the legal consciousness of the individual through all types of education. In order to study the conditions of legal education, we analyzed the conditions for providing legal education to students of secondary schools, the content of academic subjects, state educational standard (SES) and educational programs.

Young scientist-teacher A. According to Kadrekova, as of the 2019/2020 academic year, there are 9,942 secondary schools in the public education system, with 6.2 million students. students are trained, they are taught by 457 thousand teachers, students are provided with legal education from grades 1 to 11 in a total of 21 subjects taught in secondary schools of our republic. In the 2019-20/2021 academic year, according to the main curriculum, the subjects "State and Law of Uzbekistan" are taught in the 8th grade, "Fundamentals of Constitutional Law" in the 9th grade, and "Fundamentals of State and Law" in the 9th grade. Law» in grades 10-11 at school for 1 hour per week [5].

№	Name of subject	Number of classes	hours
1.	"Fundamentals of state and law of Uzbekistan"	8th grade	from 1 hour (34)
2.	"Fundamentals of constitutional law"	8th grade	from 1 hour (34)
3.	"Fundamentals of the country and law"	10th grade	from 1 hour (34)
4.	"Fundamentals of the country and law"	11th grade	from 1 hour (34)

The state of education of legal subjects in secondary schools of the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan.

In addition, legal knowledge is taught as part of other subjects, in particular: the course "Constitutional Alphabet" in grades 1-4, the subjects "Reading", "The World Around Us", "Natural Science", "Education", including "Study Hours" « is taught for 10 hours in each class. It turned out that there are problems associated with the organization of teaching legal subjects by specialists in state secondary schools. In particular, out of 12,049 able-bodied teachers of the specialty "Fundamentals of State and Law," 3,078 are non-specialists, of which 758 have completed a retraining course. During 2020 and 2021, more than 1,050 government and legal science teachers were involved in refresher courses and the remaining teachers were fully covered in refresher courses on a periodic basis during 2021-2022. The number of teachers in this specialty in the Republic of Karakalpakstan is 1937 people.

	Total number	Specialists	Jurisprudence	Historians	Specialists of other disciplines
Republic of Karakalpakstan	1937				
Nukus city	332	193	42	290	
Amudarya	194	113	24	170	
Turtkul	164	101	21	143	
Beruni	160	90	39	121	
Ellikkala	138	74	38	100	
Khojeli	124	72	33	91	
Shomanay	71	45	19	26	
Tahyatas	62	25	11	51	
Kanlykul	58	36	20	38	
Kungrad	117	68	24	93	
Muynak	35	24	6	29	
Nukus	78	46	14	64	
Kegeyli	89	46	24	65	
Chimbay	151	89	33	118	
Karauzyak	73	33	14	59	
Bozatou	29	21	6	23	

Level of provision of law teachers in secondary schools of the Republic of Karakalpakstan.

In addition, scientific research on the methodology of legal education in teaching legal subjects is insufficient. Until now, no scientific research has been carried out on the methods of teaching legal subjects or on the problems of teaching children their rights.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining "Tálim to'g'risida"gi Qonuni. – T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 2020.
2. 2022–2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF–60-son Farmoni.
3. Prezident Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 27 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi máruzasi. – Toshkent, Xalq so'zi. 2019 yil 7 dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi «Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar tálimining davlat tálim standartlarini tasdiqlash to'g'risida» gi 187-sonli qarori.
5. Kadrekova A. K. «Umumiy o'rta tálim maktablarida bola huquqlarini himoya qilishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish (Qoraqalpog'iston misolida)»: Ped.fanl.nomz....dis. – N.: 2020.

Хуқуқий таълим ислоҳоти - хуқуқий таълим самаралилигини ошириш гарови

Резюме. Мақолада хуқуқий таълим-тарбияни такомиллаштиришнинг хуқуқий асослари, сўнгги йиллардаги хуқуқий таълимдаги ислохотлар, ҳозирги даврдаги хуқуқий таълимнинг аҳоли ҳақида сўз этилади.

Калит сўзлар: хуқуқий маданият, таълим принциплари, хуқуқий таълим, хуқуқий тарбия.

Реформы правового образования – гарантия повышения эффективности правового образования

Резюме. В статье рассматриваются правовые аспекты развития юридического образования, реформы юридического образования за последние годы, современное состояние юридического образования.

Ключевые слова: правовая культура, принципы воспитания, юридическое воспитание, юридическое воспитание.

Legal education reforms are a guarantee of increasing the effectiveness of legal education

Summary: The article discusses the legal aspects of the development of legal education, reforms of legal education in recent years, and the current state of legal education.

Keywords: legal culture, principles of education, legal education, legal education.

INVESTIGATING POLITENESS STRATEGIES OF FEMALES IN REQUESTING IN UZBEKISTAN

Ismailova A.K., Raxmetova I.I.

KIMEP university, Almaty

Karakalpak State University name after Berdakh

Politeness is a crucial aspect of communication in many societies, and females are often expected to exhibit higher levels of politeness than males. Studies have explored various strategies used by females in requesting, and major arguments from different perspectives and provide relevant examples to shed light on the politeness strategies adopted by females in various contexts [1]. One perspective suggests that females often employ politeness strategies to preserve relationships and maintain social harmony. They utilize indirectness and mitigating language to soften their requests, demonstrating solidarity and concern for others. For instance, it found that women tend to use more indirect requests in their speech, such as "Could you possibly lend me a hand?" rather than the direct "Lend me a hand," to maintain positive social rapport [2]. Another viewpoint argues that females may adopt assertiveness and directness in their requests as a means of countering gender stereotypes and asserting their agency. Jones (2015) suggests that women in leadership positions often employ more direct requests to establish their authority and competence. They use clear and explicit language without excessive hedgings, such as "I need you to complete this task by tomorrow" instead of softer requests like "Would it be possible for you to complete this task by tomorrow?" [3]. The politeness strategies employed by females may vary depending on cultural and situational factors. Kim and Lee (2018) conducted a cross-cultural study comparing politeness strategies in female requests in Western and Eastern cultures. They found significant differences, with Western women tending to use more direct requests while Eastern women employed greater indirectness and deference. This highlights the influence of cultural norms on female politeness strategies [4]. Thus, there is a gap in investigation of female politeness strategies in Uzbek culture. Therefore, the research question is "To what extent do Uzbek females tend to use a high level of politeness?". To answer this research question, the aim of this paper is to investigate the extent to which Uzbek females employ a high level of politeness in their communication.

This research paper uses qualitative research methods particularly descriptive research for collecting data for further analysis and interpretation. The following method as a questionnaire assists in conducting this paper.

There were 38 female respondents from Uzbekistan, particularly our friends, some partner colleagues employed at Fergana Institute, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent State Agrarian University, KSU University named after Berdakh for data collection. The survey was designed in the form of a questionnaire with ten different "Investigating the politeness strategies of Uzbek females in requesting" situations/ scenarios according to the Discourse Completion Test (DCT). The questionnaire was held in Google Forms in terms of time-consuming purposes and accessibility (sharing with the link). Questions for the survey were in the following forms as open-ended questions in the form of scenarios to give an opportunity for respondents to express their opinions and 4 multiple-choice questions. The data was collected from the results of the survey. This survey aims to investigate the politeness strategies of Uzbek females in requesting issues. It illustrates 10 different requesting situations/ scenarios according to the Discourse Completion Test (DCT). The situations may differ depending on factors such as the age of the speakers, the level of formality of the situation, and the degree of familiarity between them. The questions see by link <https://forms.gle/5EQL8iL3JxPHmYx7>

There were 38 respondents in the survey, and all of them are females (see Fig. 1).

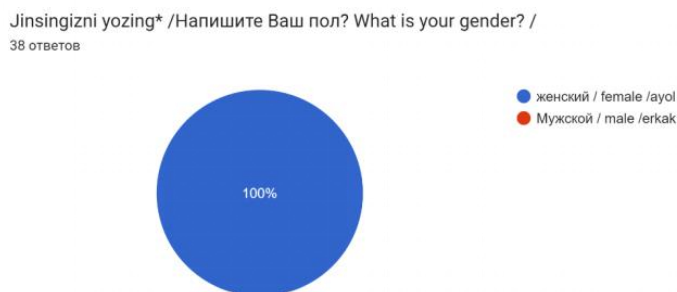

Fig. 1 Gender identification of the participants Source: own proceedings based on survey results

The age category is classified into three distinct groups. Among these groups, the youth segment, encompassing eighteen participants, accounts for nearly 50% of the total. This youth segment primarily consists of individuals aged between 18 and 30 years. The subsequent category comprises 35% of the participants (thirteen individuals) and encompasses individuals between the ages of 30 and 40. The final category includes participants aged above 40 and represents the remaining 18% of the total population. (Fig. 2).

Siz necha yoshdasiz?* / Сколько Вам лет? What is your age? *

38 ответов

Fig.2 Age category

According to the survey findings, a substantial majority of female respondents, specifically approximately 65%, reported Uzbek as their native language and stated that they employ it in their everyday conversations (Fig. 3).

Sizing ona tilingiz - o'zbek tilimi? / Ваш родной язык - узбекский? / Is your first language Uzbek?

38 ответов

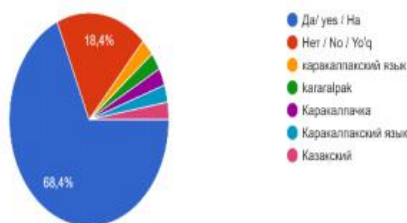

Fig. 3 Uzbek language

Source: own proceedings based on survey results

In the next part of the results will be reflected and analyzed, synthesized the selected scenarios. There are some scenarios are presented as follows:

#1. You need to write what you would typically say in each situation.

Imagine you are an employee who needs to request time off from work to attend a family event. How would you make this request to your supervisor? What language and strategies would you use to ensure that your request is received positively and politely? Would you use direct or indirect language?

Based on the analysis of the participant's responses, a notable majority of 60% demonstrated a preference for utilizing indirect modes of request, while the remaining segment displayed a proclivity for employing direct means of inquiry. The utilization of polite language and positive politeness strategies was extensively examined in the context of indirect responses. Out of the 23 answers received, it was observed that nearly 19 of them were delivered in a manner that exhibited positive politeness, and here are some of Table 1:

Table 1. Indirect responses in requesting of Uzbek females

No	Indirect speech in Uzbek language in a formal way	English language
1	Assalomu aleykum meni xonadonimda tadbir bor edi ruhsat bersangiz shunga katanash sam shu kunga ish buyicha rejalashtirigan barcha ishlarimni bajariyilishini nazortim ostiga olganman	"Good day, there was an event in my house, could you please allow me to participate in it so that I can accomplish all my work related to today's job and complete it on time."
2	Kechirasiz, mumkinmi? bugun uchun bajarilgan barcha vazifalarni bajardim agar qo'shimcha vazifalar bo'lmasa menga bugun vaqtliroq ketishga ruxsat bera olasizmi? Uyda kichkina oilaviy tadbirimiz bor edi.	I am sorry for bothering you, May I come in? I have completed all the tasks assigned for today, if there are no additional tasks, could you give me permission to leave earlier today? There is a small family event at home.
3	Assalomu aleykum, yaxshimisiz? Kechirasiz, sizdan bir iltimosim bor edi, bugun oilaviy tadbirimiz bor edi shunga ish tugashidan 2 soat oldinroq javob bera olasizmi?	Good day, how are you? I apologize for bothering you, but I have a favor to ask. We had a family event today, and I was wondering if it would be possible for me to leave work 2 hours earlier in order to attend to it.

Source: own proceedings based on survey results

#2. You need to write what you would typically request in this situation.

Imagine a situation at work, you need help with a task, and you want to ask your colleague (older than you) to help, how would you ask for help?

1. Iltimos qilgan bo'lardim. Iloji boricha o'zim harakat qilishga urinardim / Excuse me, I would like to make a request about a particular matter, if possible.

2.Узр. Манга раҳбар бир топшириқ беришди. Сизнинг бу борада тажрибангиз кўп, бу масалаларга кўп дуч келгансиз деб ўйлайман. манга шу масалада ёрдамнингиз керак бўлиб қолди. Шунга илтимос қиламан манга ёрдам беринг. Олдинда катта раҳмат / I am sorry. The leader has assigned me a task, and I believe you have extensive experience in this matter and have dealt with similar issues before. I require your assistance in this matter. Therefore, I kindly request that you provide me with your support. Thank you very much in advance.

Based on the survey results, it was found that almost 90% of the responses began with polite expressions such as "Kechirasiz/ Uzr/ ... I am sorry for disturbing you?" followed by the phrase "Agar mumkin bulsa?" / *иложингиз булса/ "агар вақтингиз булса шунга ёрдам бериб юборинг"* which translates usually in one meaning in the English language as "If you could have time and opportunity/could you please help with this issue?" These linguistic devices are commonly used by females in Uzbek culture as a polite way to initiate a request. It can be inferred that the frequent use of these expressions demonstrates the importance of politeness and respect in interpersonal communication in the Uzbek community. The subsequent set of questions comprised multiple-choice items aimed at gauging the frequency of usage of the chosen words in formal and informal speech when making requests, as reported by Uzbek women.

1. How often do you use the following words when making an informal request: "Please" and "If it is possible, may I ask you something?" (Fig.4)

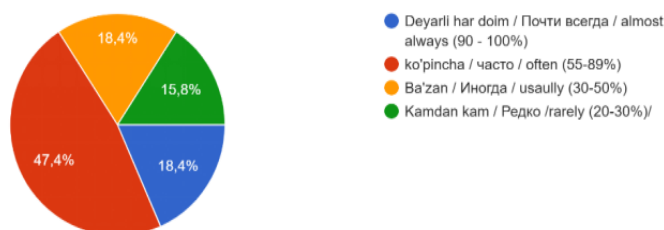

Fig. 4 Responses delivery in informal request using «Please» and "If it is possible, may I ask you something?"

Source: own proceedings based on survey results

The graph demonstrates that a significant majority, accounting for approximately 66% of the respondents, consistently utilize these items, representing more than half of the total population.

The next question was similar but in a formal way. Fig. 5.

Fig. 5 Responses delivery in formal request using «Please» and "If it is possible, may I ask you something?"

Source: own proceedings based on survey results

The graph depicts that a significant majority, approximately 80% of the respondents, utilize these items on a frequent basis, accounting for three-fourths of the total. Thus, the Uzbek style of making requests is generally more polite, both in formal and informal settings, in the majority of cases. In conclusion, the analysis of the participants' responses reveals that a notable majority of 60% prefer indirect modes of request, while the remaining segment tends to use direct means of inquiry. Polite language and positive politeness strategies were found to be commonly employed, with nearly 19 out of 23 responses demonstrating positive politeness.

The survey results indicate that approximately 90% of the responses begin with polite expressions, reflecting the cultural importance of politeness and respect in interpersonal communication among Uzbek women. The subsequent multiple-choice questions focused on the frequency of word usage in formal and informal speech for making requests, and the data shows that a significant majority consistently utilize these words, accounting for more than half of the total population. Overall, the findings suggest that the Uzbek style of making requests leans towards politeness in both formal and informal contexts for the majority of individuals surveyed.

REFERENCES

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press;.
2. Davis, L. (2017). Intersectionality and politeness strategies: Exploring the experiences.
3. Jones, S. (2015). Assertiveness in female leaders' language: A study of politeness and directness strategies. *Journal of Leadership Studies*, 8(2), 45-62.
4. Kim, Y., & Lee, J. (2018). Politeness strategies in female requests: A cross-cultural analysis of Western and Eastern cultures. *Journal of Intercultural Communication Research*, 45(3), 210-228.

O'zbekistonda ayollarning so'rovlarni yuborishda xushmuomalalik strategiyalarini o'rganish

Rezyume: Maqolaning maqsadi O'zbekistonda ayollar bilan muomala qilishda xushmuomalalik strategiyasini o'rganishdir. Shunday qilib, tadqiqot savoli o'zbek ayollari o'z muloqotlarida yuqori darajadagi xushmuomalalikdan qay darajada foydalanishiga qaratilgan. Bu savolga javob berish uchun sifatli tadqiqot usullari, xususan, tavsiflovchi tadqiqotlar qo'llanilgan. Nutqni yakunlash testi (DCT) asosida stsenariylar shaklida ishlab chiqilgan so'rovnomalar O'zbekistonning turli ta'lim muassasalari bilan bog'liq 38 nafar respondent ayollardan ma'lumotlarni to'plash uchun ishlatilgan.

Kalit so'zlar: Pragmatika, muruvvat, O'zbekistondagi ayollar, so'rov

Исследование стратегий вежливости женщин при обращении с просьбой в Узбекистане

Резюме: Целью данной статьи является изучение стратегий вежливости женщин в Узбекистане при обращении. Таким образом, исследовательский вопрос фокусируется на том, в какой степени узбекские женщины используют высокий уровень вежливости в своем общении. Чтобы ответить на этот вопрос, были использованы качественные методы исследования, в частности описательное исследование. Анкета, разработанная в форме сценариев, основанных на тесте завершения дискурса (DCT), была использована для сбора данных от 38 женщин-respondентов, связанных с различными учебными заведениями Узбекистана.

Ключевые слова: прагматика, вежливость, женщины в Узбекистане, просьба

Investigating politeness strategies of females in requesting in Uzbekistan

Abstract: This paper aims to investigate the politeness strategies of Uzbek females in requesting issues. Thus, the research question focuses on the extent to which Uzbek females employ a high level of politeness in their communication. To answer this question, qualitative research methods, specifically descriptive research, were employed. A questionnaire designed in the form of scenarios based on the Discourse Completion Test (DCT) was utilized to collect data from 38 female respondents affiliated with various educational institutions in Uzbekistan.

Keywords: pragmatics, politeness, females in Uzbekistan, requesting/asking

“TEKNOLOGIYA” TA'LIMIDA O'QUVCHILARINI XALQ HUNARMANDCHILIGI KASBLARIGA O'RGATISH

Shomirzaev M. X.

Termiz davlat universiteti professori,

Kirish. Davlatimiz rahbari har bir viloyatga tashrifi doirasida o'tkazilgan yig'ilishlarda, turli uchrashuvlarda so'zlangan ma'ruzalari va suhbatlarida barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarni sog'lom turmush tarziga amal qilib yashash masalalariga kun tartibidagi dolzarb masala sifatida qarash zarurligini ta'kidlab kelmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: “Agar farzandlarimizga to'g'ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada ularning yurish – turishi, kayfiyatidan ogoh bo'lib turmasak, ularni ilmu hunarga o'rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo'yishimiz hech gap emas” [2]. Harakatlar strategiyasining to'rtinchi – ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan ta'lim tizimini takomillashtirish masalasiga ham alohida e'tibor qaratilgan [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida” va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning 3-bobida keltirilgan “Kadrlar tayyorlashning Milliy modeli”da bozor iqtisodiyoti sharoitida bo'lg'usi avlodning ta'lim va tarbiyasini takomillashtirishning yangi mazmun va shakldagi loyihasi taklif etildi. “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning 3.3.3-bandida “Uzluksiz ta'lim va turlari” deb nomlanadi. Ushbu bandning “Umumiy o'rta ta'lim” deb nomlangan qismida umumiy o'rta ta'lim o'quvchilari bilishi, o'zlashtirishi lozim bo'lgan jihatlar keltirildi. Jumladan: “...o'quvchilarning fanlar bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiy va umumadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, texnologik ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ong'li munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi...” - deydi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Yoshlarni texnologik jarayonga tayyorlashda, ularning texnologik jihozlar, kishilari bilan ong'li va ishonchli munosabatda bo'lish talab etiladi. O'quvchilar mehnat mahsulotlarini iste'molga chiqarishi va ushbu jarayonda tejamkorlik, uddaburonlik, ishbilarmonlik kabi fazilatlarini shakllantirish, ularni texnologik jarayonga tayyorlashning asosini tashkil etadi va quyidagilarni amalga oshirishni maqsad qilib qo'yadi: o'quvchilarni texnologik jarayonga hamda mehnatni yuzaga keltiruvchi kishilarga bo'lgan hurmatini shakllantirish; o'quvchilarni zamonaviy ishlab chiqarish, xalq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, qurilish, aloqa, mashinasozlik va xalq milliy hunarmandchiligi asoslari bilan tanishtirish; o'quvchilarning umumtexnologik bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ularni oddiy texnologik jarayonda ishtirok etishga tayyorlash; ularni umumta'lim maktablari jarayonida va uni bitirgandan so'ng turli xil yo'nalishlardagi kasb-hunarlarga tayyorlash kabi.

Texnologik jarayon tayyorgarligining vazifalarini amalga oshirishda ta'lim va tarbiyaning rivojlantiruvchilik, ta'limiylik, tarbiyaviylik, amaliylik, ishlab chiqaruvchilik, yaratuvchilik, kasbiy yo'naltirilganlik kabi jihatlar nazarda tutiladi. Hozirgi davrda o'quvchilarni texnologik jarayonga tayyorlashning vazifalari quyidagilardan iborat: o'quvchilarda o'qish va texnologiyaga bo'lgan ong'li munosabatni shakllantirish, uning aqliy va jismoniy rivojlanishini ta'minlash; o'quvchilarda mehnatsevarlik, axloqiy, fuqarolik, tejamkorlik, ijodkorlik kabi insoniylik fazilatlarini tarbiyalash hamda ular faoliyatida texnologiyani doimiy ehtiyojga aylantirib borish; o'quvchilarda bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshlik xususiyatlarini shakllantirish, tabiat zaxiralari, moddiy buyumlar, narsalar va materiallarga bo'lgan tejamkorlik munosabatlarini shakllantirish; o'quvchilarda umumtexnologik ko'nikma va malakalarni shakllantirish, texnikaviy, texnologik, tuzish-qurish (montaj-demontaj), chizish, ishlab chiqarish va milliy hunarmandchilik sohalarini bo'yicha dunyoqarashlarini shakllantirish.

Tahlil va natijalar. Fikrimizcha yoshlarning texnologik tayyorgarligi hozirgi davrda mehnat tarbiyasi, ta'limi va kasbga yo'naltirish ishlari, ishlab chiqarishda ishtirok etish hamda turli kasblarni egallash jarayonlarini qamrab oladi.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning texnologik tayyorgarligini amalga oshirishning asosiy shakli – texnologiya ta'limi va tarbiyasi hamda kasbga yo'naltirish ishlari hisoblanadi [5, 126]. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida o'qitiladigan texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish fani jarayonida bo'lg'usi ishchi va mutaxassislarining kasbiy faoliyatida qo'llaniladigan turli xil asbob-uskuna, jihoz va moslamalar bilan ishlash ko'nikma va malakalari shakllantiriladi. Bu jarayonda, ularga mexanizatsiyalashtirilgan, elektrlashtirilgan, avtomatlashtirilgan vositalar bilan ishlash, texnologik bilim, ko'nikma va malakalar hamda mehnat qonunchiligiga rioya qilish, sanitariya-gigiena qoidalarini va yo'l-yo'riqlari asoslarini o'rgatish ta'minlanadi.

Texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish vazifalari quyidagilar: o'quvchilarni turli ishlab chiqarish sohalari mazmuniga taalluqli vazifalarni (yechish) bajarish, tajribalar o'tkazish, o'lchash-tekshirish asboblari va ma'lumotlaridan to'g'ri foydalana olish hamda ularni texnologiya mashg'ulotlarini bajarishga o'rgatish; o'quvchilarning bilim va mehnatga bo'lgan muhabbatini shakllantirish, mehnat ahllariga nisbatan hurmat hissini singdirish, ularni jamoatchilik va vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash; o'quvchilarni bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari talablari asosida sifatli, xaridorgir iste'mol mollari, raqobatbardosh mehnat mahsulotlari ishlab chiqarishga odatlantirish, tayyorlangan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazish vositalarini o'rgatish, ish boshqaruvchilik, homiylik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik fazilatlarini singdirib borish va rivojlantirish; texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayoniga o'zbek milliy hunarmandchiligi sohalarining kiritilishi orqali xalqning milliy ruhi, yashash turmush tarzlari, an'analarini, udumlarini, urf-odatlarini tiklash va rivojlantirish, milliy qadriyatlar, tarixiy yodgorliklar, obidalar, xalq ustalarining boy meroslarini o'rganish, o'rgatish va ularni amaliy faoliyatlarda qo'llash vazifalarini hal etish; texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayonida axborot texnologiyalari va hisoblash texnikasi, zamonaviy texnologiya va jihozlarning qo'llanilishi davr talablari darajasida va jahon tajribalariga mos holda o'rgatilishini ta'minlash; texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirishni sifatli va samarali darajada amalga oshirishda maktablar, maktabdan tashqari qo'shimcha tarbiyaviy muassasalar, oila, ishlab chiqarish korxonalari, ishbilarmon va tadbirkorlar uyushmalarining o'rni beqiyos. Ushbu muassasalar xalq milliy hunarmandchiligi bilan o'zaro hamkorlikdagi munosabatlarining o'rnatilishi va rivojlanishining ahamiyati yanada oshirilishi lozim.

Mehnatsevarlik, topshirilgan ishga javobgarlik hissini tarbiyalash, hamkorlik va o'zararo bir-biriga yordam ko'rsatish jarayonida yangi jamiyat kishisi shakllanadi [4, 217]. Shu bois umumiy o'rta ta'lim maktablariga texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari bilan o'quvchilar bajaradigan boshqa turli vazifalar birlashgan holda tashkil qilinadi. Chunonchi, o'quvchilarga mashg'ulotlar jarayonida asbob-uskunalar tarqatishni ishonib topshirishi hamda ish o'rinlarining toza va tartibli bo'lishini ta'minlaydi. Asbob-uskunalarini tarqatuvchi mas'ul o'quvchi esa, tuzatish asboblarning mavjud holatini tekshiradi va navbatchi o'quvchilarga ularni yig'ib olishlarida yordam beradi. Bu ishda qobiliyatli va faol o'quvchilarni tanlab olinishi maqsadga muvofiq, texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayonida o'quvchilar o'zaro do'stona munosabatda bo'lishi va bir-birlariga beg'araz yordam ko'rsatishi, hamkorlikda ishlashi, ijrochilik, javobgarlik, mas'uliyatlilik, o'zaro talabchanlik va ish yuzasidan tanqidiy munosabatlarga odatlanadilar. O'qituvchi, bu munosabatlarning kamol topishini va rivojlanishini diqqat bilan kuzatishi va ularni odob-axloq doirasida to'g'ri yo'naltirishi lozim.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotimizning tajriba-sinov mashg'ulotlarini kuzatish va tahlillar natijasida, umumiy o'rta ta'lim maktablari texnologiya ta'limida o'quvchilarni xalq hunarmandchiligi kasblariga yo'naltirishda spektral-variativ komponentlarini fanlararo tashkil etilgan dars mashg'ulotlarini takomillashtirish uchun quyidagi omillar zarur ekanligi aniqlandi: 1. Texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari mazmuni asosan, qo'l bilan bajariladigan amaliy ish harakatlariga yo'naltirilmo'g'i lozim. Bu hol, turli xil mexanizatsiyalashtirilgan, elektrlashtirilgan, avtomatlashtirilgan vositalar, qurilmalar, stanoklar bilan ta'minlanishidagi tansiqlikning, turli xil jarohatlanishlarning, materiallar tansiqqligining va boshqa kutilmagan holatlarning oldini olishga yordam beradi. 2. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil etilayotgan texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari mazmunini tanlashda, tarixiy, milliy, mahalliy, mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olish kerak bo'ladi. Bu xususiyatlarni ta'minlashda xalq milliy hunarmandchiligi sohalari zarur bo'lgan barcha pedagogik talablarni to'liq ta'minlaydi. 3. Texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari mazmunida xalq milliy hunarmandchiligining o'rganilishi va o'rgatilishi, ta'limning hayot bilan bog'liqligi, ishlab chiqarishga yaqinligi, amaliyligi, moddiy-texnik ta'minotini tashkil etishning qulayligiga e'tibor bermoq lozim. 4. Xalq hunarmandchiligi bo'yicha turli mashg'ulotlarni texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish negizida tashkil etish maqsadga muvofiq, chunki ularda qator umumlashtiruvchi xususiyatlar mavjud. 5. Xalq hunarmandchiligi Sharq xalqlarining moddiy qadriyatlariga oid madaniyatning yorqin namunasi sifatida o'rganishini psixologik, pedagogik, didaktik, uslubiy jihatlar alohida tahlilni talab qiladi. 6. Xalq hunarmandchiligining texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish negizida o'rganilishi, ushbu sohaning o'quv-uslubiy jarayoni yangilanishini taqozo etadi. Shuning bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim maktablarida texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish konsepsiyasi va Davlat ta'lim standartini yaratish, o'quv reja va dasturlarini ishlab chiqish lozim. Shuningdek, yaratilgan yangi avlod darsliklarini mazmun va sifat jihatidan takomillashtirish, o'quv-uslubiy qo'llanmalar bilan boyitish, ushbu soha bo'yicha didaktik va tarqatma materiallar yaratish hamda mashg'ulotlarda ko'rsatmalilikni tashkil etish zarur. 7. Xalq hunarmandchiligi milliy qadriyatlarining muhim yo'nalishi sifatida ta'lim tizimida mukammal o'rganilishida tarbiyaviylik, odob-axloqiylik imkoniyatlari yoritilib borilishi lozim. 8. Milliy qadriyatlarining ta'lim-tarbiya tizimida, xususan, o'quvchilarni texnologiya va kasbga tayyorgarligini takomillashtirishda xalq hunarmandchiligi misolida o'rganilishi kasbiy ta'lim tizimining milliylik, tarixiylik, mahalliylik, mintaqaviylik xususiyatlarini namoyon etilishi asosida qayta qurilishini taqozo etadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni Toshkent shahri, 2017-yil 7- fevral PF - 4947.
2. Mirziyoev Sh.M. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo'lida yanada hamjihat bo'lib, qat'iyat bilan harakat qilaylik. // "Xalq so'zi" gazetasi., 2017-yil, 16-iyun.
3. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"gi qonunlari. // T.: "Sharq", 1997
4. Shomirzayev M. Kh. Technology of Educational Process in School Technology Education // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – №. 07. – C. 217.
5. Shomirzaev M.X. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Darslik.- T.: "TerDU NMMN" 2021.

"Texnologiya" ta'limida o'quvchilarini xalq hunarmandchiligi kasblariga o'rgatish

Annotatsiya. Maqolada xalq hunarmandchiligi kasblariga o'rgatish asosida o'quvchilar mehnat mahsulotlarini iste'molga chiqarishi va ushbu jarayonda tejamkorlik, uddaburonlik, ishbilarmonlik kabi fazilatlarini shakllantirish, ularni texnologik jarayonga tayyorlashning mazmuni yoritilgan.

Tayanch so'zlar: xalq hunarmandchiligi, tejamkorlik, ijodkorlik, tizim, milliylik, tarixiylik, mahalliylik.

Подготовка школьников по технологии обучения к профессиям народных ремесел

Резюме. В статье рассмотрено содержание потребления продуктов труда учащихся на основе обучения народно-ремесленным профессиям, формирование у них таких качеств, как бережливость, находчивость, деловая хватка, а также подготовка их к технологическому процессу в этом процессе..

Ключевые слова: народное ремесло, бережливость, творчество, система, национальность, историчность, местность.
training students in the technology education for the professions of folk crafts

Summary. The article describes the content of students' consumption of labor products on the basis of training in folk craft professions, formation of such qualities as frugality, resourcefulness, business acumen, and their preparation for the technological process in this process.

Key words: folk craft, thrift, creativity, system, nationality, historicity, localism.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Tursunova S. I.

Termiz davlat pedagogika instituti

Kirish. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quv dasturining bir qismidir. O'quv rejasi boshlang'ich umumiy ta'lim va asosiy umumiy ta'limning asosiy ta'lim dasturining tarkibiy qismidir. O'quv rejasi ikki qismdan iborat: o'zgarmas qism va o'zgaruvchan qism, shu jumladan sinfdan tashqari mashg'ulotlar. Sinfdan tashqari qism ta'lim jarayoni ishtirokchilari tomonidan ta'lim mazmunining hududiy xususiyatlarini va o'quvchining individual ehtiyojlarini ta'minlagan holda mustaqil ravishda shakllantiriladi.

O'quv jarayonining turli sharoitlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish modellarini ishlab chiqish va tavsiflash davlat ta'lim tizimini ishlab chiquvchilarning uslubiy tavsiyalari asosida amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasi o'quv jarayonini amalga oshirishning turli sharoitlarida boshlang'ich maktab o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish modellarini tanlashda quyidagi yo'nalishlar hisobga olinadi: boshlang'ich umumiy ta'limning asosiy ta'lim dasturi, ta'lim muassasasi tomonidan o'quv rejasi va sinfdan tashqari ishlar orqali amalga oshiriladi; sinfdan tashqari ishlar rejasi ta'lim muassasasining boshlang'ich umumiy ta'lim asosiy ta'lim dasturini amalga oshirishning asosiy tashkiliy mexanizmlaridan biri hisoblanadi; boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlar rejasi sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish orqali o'quvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishni ta'minlaydi; ta'lim muassasasining maktabdan tashqari mashg'ulotlar rejasi boshlang'ich umumiy ta'lim darajasidagi har bir o'quvchi yoki o'quvchilar guruhi uchun (to'rt yillik o'qish uchun 1350 soatgacha) yo'nalishlar, tashkil etish shakllari, sinfdan tashqari mashg'ulotlarning tarkibi va tuzilishini belgilaydi.); ta'lim muassasasi maktabdan tashqari ishlar rejasini mustaqil ravishda ishlab chiqadi va tasdiqlaydi; maktabdan tashqari mashg'ulotlar ta'lim muassasasi tomonidan shaxsni rivojlantirish (sport-ko'ngilochar, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy, umumiy intellektual, umumiy madaniy) yo'nalishlari bo'yicha tashkil etiladi; sinfdan tashqari ishlar ekskursiyalar, to'garaklar, seksiyalar, davra suhbatlari, konferensiyalar, bahslar, maktab ilmiy jamiyatlari, olimpiadalar, tanlovlar, izlanish va ilmiy izlanishlar, ijtimoiy foydali amaliyotlar kabi shakllar orqali tashkil etiladi; vazifalarni tavsiflashda, tashkiliy va mazmuniy modellarni tanlashda, shart-sharoitlarni yaratishda, ta'lim muassasasi uchun sinfdan tashqari ishlarni amalga oshirish dasturlarini ishlab chiqishda. ta'lim muassasasidagi maktabdan tashqari ishlar boshlang'ich umumiy ta'limning asosiy ta'lim dasturida, maktabning ta'lim tizimida aks ettirilgan maqsadlar, tamoyillar, qadriyatlarga mos kelishi kerak; boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish uchun sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish modellari, shakllarini tanlash ta'lim muassasasi tomonidan o'quv jarayonini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarning umumiy tahlili asosida mustaqil ravishda belgilanadi.

Usullar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlarni o'quv faoliyati jarayonida o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoni sifatida ko'rib chiqish mumkin, bu sinfdagi darslardan tashqari boshqa shakllarda amalga oshiriladigan va asosiy bilimlarni o'zlashtirishning rejalashtirilgan natijalariga erishishga qaratilgan. boshlang'ich umumiy ta'limning o'quv dasturi. Bundan tashqari, boshlang'ich sinflarda kichik maktab o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlar bir qator juda muhim muammolarni hal qilishga imkon beradi: bolaning sinfda qulay moslashuvini ta'minlash; o'quvchilarning ish yukini optimallashtirish; bolaning rivojlanishi uchun sharoitlarni yaxshilash;

o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish. O'quv fanlari va kurslari mazmunining ayrim jihatlarini mustahkamlash va amaliy foydalanish uchun sinfdan tashqari mashg'ulotlardan foydalanishning afzalliklari ham yaqqol ko'rinib turibdi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlar sinf yoki o'quvchilar guruhi bilan ularning individual ehtiyojlari va qiziqishlarini ta'minlash maqsadida tashkil etiladi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar shaxsiy, kognitiv va kommunikativ universal ta'lim faoliyatini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, aniq ta'lim va ijtimoiy-pedagogik yo'nalishga ega. Boshlang'ich sinf yoshida intellektning tez rivojlanishi sodir bo'ladi. Qobiliyatlarni rivojlantirish imkoniyati juda yuqori [2].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirishda kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish bugungi kunda eng kam ishlab chiqilgan uslubiy muammo bo'lib qolmoqda. Bolalarning qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali usullarini topish muhimdir. Ish shakllari va usullarini doimiy ravishda takomillashtirishga qaramasdan, og'zaki nutqda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda sezilarli kamchiliklar mavjud. Ilgari o'quvchi o'qituvchiga to'liq bo'ysungan bo'lsa, endi undan faol harakatlar, fikr, g'oya va shuhbatlar kutmoqda. Ko'pgina sinflarda turli darajadagi tayyorgarlik darajasidagi bolalar mavjud, bu esa turli darajadagi qiyinchilikdagi vazifalarni talab qiladi. O'qituvchi har qanday o'quvchini individual qobiliyatiga qarab rivojlantirishi va har bir shaxsning ijodiy imkoniyatlarini aniqlashi kerak. Mashg'ulotlar davomida o'quvchi o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi nazorat qilish va o'zini o'zi qadrlashning shakllarini rivojlantiradi. Baholarning yo'qligi o'quvchilarda tashvish va asossiz tashvishlarni kamaytiradi va noto'g'ri javoblardan qo'rqish yo'qoladi. Natijada, bolalarda o'zlarining shaxsiyatini rivojlantirish vositasi sifatida ushbu faoliyatga munosabat shakllanadi. Darslarda kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish uchun jozibador bo'lgan qiziqarli va tushunarli topshiriq va mashqlar, topshiriqlar, savollar, topishmoqlar, o'yinlar, boshqotirmalar, krossvordlardan foydalaniladi. Sinfdan ko'p vaqtini bolalar mustaqil ravishda qidirish muammolarini hal qilishadi. Buning yordamida bolalarda mustaqil harakat qilish, qaror qabul qilish, to'g'ri gapirish, qiyin vaziyatlarda o'zini tutish qobiliyati rivojlanadi. Yangi yondashuvlar, usullar va texnologiyalar yordamida bolalar nutqini rivojlantirishga yordam bering. Bolaning og'zaki nutq qobiliyatlari ko'plab omillar ta'sirida shakllanadi. Shuning uchun bolalarning nutq faolligi, muloqot qilish, o'z fikrlarini ifodalash uchun sharoit yaratish juda muhimdir.

Sinfdan tashqari ishlarni amalga oshirishning mazmuni va tashkiliy shakllarini takomillashtirish va rivojlantirish quyidagi tamoyillarga rioya qilingan taqdirda yanada samarali amalga oshiriladi: 1. O'qituvchining o'quvchilarga o'z rivojlanishining mas'uliyatli sub'ekti sifatida munosabatini, munosabatlarning sub'ekt-sub'ekt xarakterini, o'z-o'zini bilish, o'z taqdirini o'zi belgilash va o'z-o'zini aniqlashda psixologik-pedagogik yordam ko'rsatishni nazarda tutuvchi insonparvarlik yo'nalishi tamoyili. 2. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar va og'zaki nutqni rivojlantirishda quyidagilar o'rtasidagi yaxlitlik, uzluksizlik va o'zaro bog'liqlik ta'minlanishini nazarda tutuvchi izchillik tamoyili: tashkil etilgan faoliyatning asosiy tarkibiy qismlari (maqsad, mazmun, protsessual, texnologik va samarali); dars va tarbiyaviy faoliyat; maktabdan tashqari mashg'ulotlarning barcha ishtirokchilari (o'qituvchilar, talabalar, ota-onalar, ijtimoiy sheriklar va boshqalar); ta'lim va qo'shimcha ta'limning hududiy, umumta'lim, sinfxona, individual tizimlari. tarbiya va qo'shimcha ta'limning individual tizimlari. Mashg'ulotlarning davomiyligi va ularning haftalik soni o'qituvchining ta'lim dasturi, shuningdek, bolalarning maktabdagi mashg'ulotlar jadvaliga qo'yiladigan talablar (35-45-70 daqiqa) bilan belgilanadi. Dasturga muvofiq o'qituvchi ta'lim faoliyatining turli shakllaridan foydalanishi mumkin: sinf va darsdan tashqari mashg'ulotlar. Sinfdan tashqari ishlarning shakllari darsdan farq qiladi. Kamida 10 daqiqa davom etadigan darsdan tashqari mashg'ulotlar o'rtasida o'zgarish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini sinfdan tashqari mashg'ulotlarda rivojlantirish bo'yicha o'qituvchilarning vazifalari [1]: sinfdan tashqari mashg'ulotlar uchun elektron jurnallarni ishonchli tarzda to'ldirish; sinfdan tashqari darsda o'qituvchining bor yoki yo'qligini qayd etish; "dars mavzulari va topshiriqlari" sahifasida sinfdan tashqari dars mavzusini o'z vaqtida yozib oling, elektron jurnalni to'g'ridan-to'g'ri sinfdan tashqari dars kuni, agar texnik imkoniyat bo'lmasa, ertasi kuni, lekin undan kechiktirmay to'ldiring. Og'zaki nutqni rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari dars o'tkazilgan kundan boshlab ikki kun. Elektron jurnal moliyaviy hujjatdir, shuning uchun uni to'ldirishda o'quvchilarning oylik harakatini hisobga olish kerak.

Xulosa. O'quv jarayonining turli sharoitlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil qilishda o'qitishda illyustratsiya printsipi o'qitishda yetakchi bo'lib qoladi, chunki boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'ziga xos xususiyati: vizual-majoziy fikrlash, she'rlar o'qish. Bu xususiyatni hisobga olgan holda biz ko'rgazmali qurollar, jadvallar, diagrammalar, chizmalar yaratamiz, ulardan bola chizish, ifodali o'qish, bo'g'in bo'yicha ma'lumotni o'qish: to'g'ri o'qish, tahlil qilish, umumlashtirish, ovoz berish, xarakterlash. Shuni ta'kidlash kerakki, barcha qo'llanmalar oddiy va tushunarli. Bundan tashqari, hissiy va intellektual illyustratsiya adabiy asarlarni, ertaklarni, maqollarni dramatisatsiya qilish kabi usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi, bu axloqiy tuyg'ularni, yaxshi niyat va hissiy va axloqiy sezgirlikni rivojlantirish orqali ma'naviy-axloqiy sohani rivojlantirishga yordam beradi, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunadi va eng muhimi, turli uslub va janrdagi ruscha matnlarni semantik o'qish ko'nikmalarini egallaydi. Shuning uchun ham biz "Bolalar teatri"ni og'zaki nutqni rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlarning muhim yo'nalishlaridan biri deb hisoblaymiz. Biz bir necha yillardan buyon maktablarda ushbu kursni o'rgatamiz. O'quvchilarimiz har yili boshlang'ich sinf o'quvchilari va ota-onalari oldida spektakl va sahna ko'rinishlari bilan og'zaki o'qishlar qilishadi. Biz hamkasblarimiz bilan ilg'or tajribalarimizni baham ko'ramiz va ularning ishlarida yordam beramiz.

ADABIYOTLAR:

1. Baranova Yu.Yu., va bosh. O'quv jarayonini tashkil etishning turli sharoitlarida talabalarning sinfdan tashqari faoliyatini modellashtirish. Uslubiy tavsiyalar / mualliflar tuzuvchilar: - Chelyabinsk: "Poligraf-master" nashriyoti, 2011. – B. 93
2. Abzairov T. Yu. "Zamonaviy universitetda lingvistik shaxsni shakllantirish". Uslubiy so'llanma. Termiz -2022. B.27

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich maktab o'quvchilarida og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish, nutq va fikrlashni savodli rivojlantirish, xatosiz yozish, yozma va og'zaki muloqot ko'nikmalarini o'zlashtirish, nutqni rivojlantirishga ijobiy hissiy va yaxlit munosabatni tarbiyalashdan iborat. og'zaki nutq, og'zaki nutqqa kognitiv qiziqish uyg'otish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sinfdan tashqari qism, muhim vazifalar, aqlni rivojlantirish, samarali usullar.

Развитие устной речи учащихся начальных классов

Аннотация: В статье основное внимание уделяется формированию навыков устной речи, грамотному развитию речи и мышления, написанию без ошибок, овладению навыками письменного и устного общения, воспитанию положительного эмоционального и целостного отношения к развитию речи. устная речь, освещаются вопросы познавательного интереса в устной речи.

Ключевые слова: внеклассная работа, важные задачи, интеллектуальное развитие, эффективные методы.

Development of oral speech of primary class students

Abstract: The article focuses on the formation of oral speech skills, literate development of speech and thinking, writing without mistakes, mastering written and oral communication skills, and fostering a positive emotional and holistic attitude to the development of speech in elementary school students. oral speech, issues of cognitive interest in oral speech are covered.

Keywords: extracurricular, important tasks, intellectual development, effective methods.

BUGUNGI KUNDA IJTIMOIIY TARMOQLARNING YOSHLAR HAYOTIDAGI O'RNI

Kudaybergenov S. P.

Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy o'rta maxsus islom bilim yurti

Internet tarmog'i dunyo qarashni kengaytiruvchi axborot maskani bo'lish bilan birga, yosh avlodni ko'ngil xushlik va beg'amlikka, an'anaviy axloqiy qadriyatlarga beetibor bo'lishga odatlantirib qo'ya boshlaydi. Shaxsni baholashning asosiy ko'rsatkichlari ko'pincha tashqi qiyofa bilangina belgilashdan iborat bo'la boshlaydi.

So'zsiz, bu holat yosh avlod intellektual rivojida muhim o'rin tutishi mumkin, biroq axborot kommunikatsiya texnologiyalari yoshlarning sog'lom fikrli bo'lib shakllanishlarida qay darajada samarali ahamiyatga egaligini unutmasligimiz zarur. Mazkur manbalardan Internet tarmog'ining yoshlar hayotidagi o'rniga alohida e'tibor bersak, ko'ramizki, internetning rivojlanib borayotgan interfeysi albatta, bu zamonaviy o'smir yoshlarga axborotlar olamiga ulanishda hamda ko'ngil xushlik uchun qulay muhitdir. Hozirgi davrda uch yoshli go'dak bemalol oddiy virtual o'yinlarni o'ynay oladi, 7 yoshdan boshlab ko'pchilik o'quvchi bolalar o'z uylarida kompyuterga egalar, ba'zi 5–6 sinf o'quvchilari esa ijtimoiy tarmoqlarda o'z internet sahifalariga ham ega bo'la boshladilar.

Yoshlarning ayrimlari o'z kechinmalari, fikr mulohazalarini bayon etgan xususiy blog (internet kundaliklari)ga ham ega. Ilgari boshqalarga ayta olmagan, tortingan fikrlarini bayon etishga erkin muhit yaratilib, bu esa ularning xulqiy xususiyatlarini o'zgartirib yuborishga rag'batlantiradi, hatto axloqiy me'yorlar chegarasidan chiqishga olib kelishi ham mumkin. Bu Internetning salbiy ta'sirlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ayrim holatlarda mazkur manbalarda shubhali ma'lumotlar ham keng tarqalishi mumkin. Tarmoqlarda axloqsizlik, behayolikka, yomon illatlarga chorlovchi saytlar ham talaygina. Bunday axborotlardan bolalarning ruhiy salomatligiga xavf tug'diruvchi qiziqish yuzaga kelishi mumkin. Afsuski, bolalar global tarmoqdagi mazkur xavflardan himoyalaniшни bilmaydilar.

Bola tasodifan giyohvand moddalar qanchalik yoqimli bo'lishi, spirtli ichimliklar organizm bilan qanday mo'jizalar sodir qilishi mumkinligi batafsil bayon qilingan saytlarga kirib qolishi mumkin. Hatto foydali tarmoq resurslari reklama oynalarida behayo fotosuratlar ko'rsatilishi mumkin. Mazkur holatlar to'g'risida kompyuteri Internetga ulangan har bir bolaning ota-onasi bilishlari zarur. Bundan tashqari, aniq bo'lmagan yoki yolg'on ma'lumotlarga ham duch kelishlari mumkin. Ko'pincha Internetda berilgan ma'lumotlar ishonchli bo'lmagan manbalardan olinadi va yoshlar uchun haqiqat va yolg'on qayerdaligini aniqlash mushkul bo'lib qoladi. Amaliyot ko'rsatishicha, ular har qanday axborotni sof haqiqat sifatida qabul qilishlari mumkin. Shu boisdan ham pedagog, psixologlar hamda eng avvalo, ota-onalar farzandlari global tarmoqdan foydalanayotganlarida — Internet nafaqat axborot tashuvchi manba, balki undan foydalanishning quyidagi global oqibatlari mavjudligiga e'tibor qaratishlari zarur: Chatlar yoki boshqalarda xavfli insonlar bilan uchrashuv. Statistik ma'lumotlarga asosan, bu eng katta xavf hisoblanadi. Internet bolalarda yovuz niyatli insonlar bilan uchrashuvning haqiqiy xavfini tug'dirishi mumkin. Ular shaxsiy muammolar muhokamasiga qiziqish, bolada ishonch uyg'otishga intilish orqali uni o'zlariga ruhan bog'lashga urinadilar. Bunda ota-onalarining e'tiborsizliklarini his qiladigan bolalar ko'proq xavfga duch kelishlarini ta'kidlash kerak. O'smirlar jamiyat uchun zararli hisoblangan tarmoqdagi tashkilotlar, guruhlar va boshqalarga kirishlari mumkin. Ko'pgina yoshlar ko'ngilochar o'yinlarga berilib, ularga qaram bo'lib qoladilar. Ular mashg'ulotlar va xotirjam xordiq chiqarishlar chalg'itish, ruhiy va jismoniy salomatlikka zarar yetkazib aksariyat vaqtini egallaydi. «Virtual olam» hayotimizga shunchalik kirib bormoqdaki, ko'pgina bolalar uni internetisiz tasavvur qila olmaydi.

O'smir uchun o'z uyida kompyuter oldida o'tirib, olamdagi hodisalarda ishtirok etishi ancha oson bo'ladi. Global tarmoq jonli muloqotning o'rnini egallay boshladi. Doim vaqtlarini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazadilar, pochta-larini tekshiradilar, o'yin o'ynaydilar vahokazo. Tengdoshlar bilan tarmoqda muloqot qilish mumkin bo'lganda uydin chiqishning nima hojati bor?

Yosh avlodni to'g'ri tarbiyalash uchun jamiyatimizning eng yaxshi sifatlarini targ'ib qilish zarur. Ma'lumki, mazkur resurslarning har birida ijobiy jihatlari ham mavjud. Internet zamonaviy inson dunyoqarashini sezilarli kengaytirmoqda. Dunyoda sodir bo'layotgan barcha hodisalardan tezkor xabardor bo'lishga imkon bermoqda. Mazkur choralar albatta zarur. Ammo ota-onalar nazoratisiz ular o'z mohiyatini yo'qotadi. Ota-onasi yo'qligida bola taqiqlangan

resursga kirishiga yoki uning yoshiga mos bo'lmagan ko'rsatuvni ko'rishga nima to'sqinlik qiladi? Shu boisdan ham bu sohaga doim e'tiborli bolish zarur. Albatta bolalar muloqot qilishlari, yangi do'stlar topishlari kerak, ammo jonli muloqot internet yozishmalardan ko'ra ko'proq foydalidir. Bu kabi resurslar juda xavfli, chunki monitoring u tomonidan kim borligini aniqlashning imkoni yo'q. Bunda o'sib kelayotgan avlodga OAV va internetning salbiy ta'sirini qisman cheklashning qator qo'shimcha choralari ko'rsatish mumkin: Ota-onalar mas'uliyatlarini oshirish: internetdan foydalanish vaqtini cheklash; bola vaqtini qanday o'tkazishi, nima o'qiyotganligini bilishda bola va ota-ona ishonchli munosabatlarini rivojlantirish; bolaning bo'sh vaqtida ko'proq sport seksiyalari va ijodiy to'garaklarda mashg'ul qilish; bolalikdan ma'naviy-axloqiy tamoyillarni singdirish; bola qanday resurslarda bo'lganligini bilish uchun tashriflarini kuzatib borish, saytlarda yosh cheklovlarini kiritish: saytga kirishda tug'ilgan sanasini kiritish zarur, foydalanuvchining yoshi to'g'ri kelmaganda saytni ko'rishga ruxsat etilmaydi; har bir sayt - u qaysi yosh toifalariga mo'ljallanganligini ko'rsatishi shart.

Xulosa qilib aytganda, javobgarlik nafaqat Internet hamda ularning salbiy ta'sirlarini nazorat qiluvchi maxsus organlarga tegishliligi, balki ota-onalar, pedagog hamda psixologlarga ham taalluqlilidir. Har bir ota-ona o'z farzandini to'g'ri rivojlanishi va sog'lom kelajagi uchun unga xavf tug'diruvchi axborotdan himoyalashga majbur ekanligini yana bir bor ta'kidlashni istardim. Bugungi kunda internetdagi ijtimoiy tarmoqlar ayniqsa yoshlar orasida ommalashib bormoqda. Yurtimizda internetdan foydalanuvchilarning aksariyati «Odnoklassniki.ru», «Facebook.com», «V.kontakte», «Moymir», «Twitter» kabi tarmoqlarda o'z profiliga ega. Biroq keyingi yillarda mazkur tarmoqlarning yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan jihatlari ham ko'zga tashlanayotgani ko'pchilikni tashvishga solmoqda.

So'rovnomaning o'tkazishdan maqsad ham mazkur masala yuzasidan o'quvchilarimizning fikrlarini o'rganish edi. Bir hafta davomida 110 dan ortiq ishtirokchi «Internetdagi ijtimoiy tarmoqlar yoshlar hayotida qanday o'rin tutadi?» so'rovnomasiga o'z munosabatlarini bildirishdi. Qizig'i shundaki, o'quvchilarning 32 foizi ushbu tarmoqlar do'stlar orttirish, manfaatli tanishuvlar uchun kerak degan fikrni ma'qullagan bo'lsa, yana shuncha foydalanuvchi tarmoqlarning yoshlar tarbiyasi va odob-axloqiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganini tan olgan.

Demak, bugun ijtimoiy tarmoqlar qanchalik ommalashmasin, uning salbiy oqibatlarini ko'ra bilayotganlar safi ham oshib bormoqda. So'rovnomaning to'liq natijasi bilan tanishish:

Savol: Internetdagi ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar hayotida qanday o'rin tutadi?

1. Do'stlar orttirish va manfaatli tanishuvlarga yordam beradi — 32 (26.9%);
2. O'z fikrini erkin bildirish imkoniyatini beradi — 24 (20.2%);
3. Yoshlar tarbiyasi va odob-axloqiga salbiy ta'sir ko'rsatadi — 32 (26.9%);
4. G'araz niyatli shaxslarning o'z manfaati yo'lida foydalanishi uchun bir vosita — 10 (8.4%);
5. Bekorchilikdan boshqa narsa emas — 21 (17.6%). [1,41]

Hozirgi globallashtiruv jarayonida va jahonda olamshumul o'zgarishlar sodir bo'layotgan bir paytda biz nafaqat aniq bir inson, balki butun jamiyat hayotiga o'z ta'sirini o'tkazib kelayotgan axborot texnologiyalarining ajoyib ixtirolaridan biri bo'lmish sotsial tarmoqlarni chetlab o'tolmaymiz. Joriy vaqtda sotsial tarmoqlar deyarli butun dunyoni qamrab olgan. Ayniqsa, yosh avlod juda ham sotsial tarmoqlarni yaxshi ko'radi. Kimga internetda o'z rasmlarini qo'yish, olis masofadagi do'stlar va qarindoshlar bilan gaplashish, o'yinlar o'ynash, musiqa tinglash va so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lish, statuslarni tinmay o'zgartirish yoqmaydi deysiz? Agar biz sotsial tarmoqlar soniga va ularning turlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularning hammasini yoritishda ushbu malakaviy bitiruv ishida o'zlik qiladi.

Tabiiyki, sizda savol paydo bo'lishi mumkin: bu yaxshimi yoki aksinchami? Albatta, ko'pchilik bu tarmoqlarni ma'qullaydi va unga ijobiy baho beradi. Chunki, hozir sotsial tarmoqlar bo'sh vaqtni o'tkazishning eng yaxshi vositasi hisoblanadi [1, 40]. Endi esa, keling, sotsial tarmoqlarning bizning hayotimizga, dunyoqarashimizga, ongimizga, aql-u shuurimizga va sog'lig'imizga qanday ta'sir etishi haqida fikr yuritaylik. Internetning zo'r berib rivojlanishi bilan odamzod borgan sari me'yorni unutib, uning girdobiga bexosdan tortilmoqda. Axir biz bir muhim narsani esdan chiqarmasligimiz darkor: real hayot boshqa, virtual hayot boshqa.

Ushbu odamlar bamisoli sotsial tarmoqlarda "yashashadi". Ular uchun virtual hayot muammolari va tashvishlari har narsadan, jumladan real hayotdan ustun turadi. Bizning fikrimizcha, bu tendentsiya salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Chunki inson sotsial tarmoqlarda bo'lar ekan, u o'z hayotini faqat shu tarmoqlar orqali ko'radi, xulosalarni tarmoq nuqtai nazaridan va ulardagi a'zolar fikrlaridan chiqaradi, uning dunyoqarashi shu tarmoq doirasida shakllanadi, xullas bunday insonlarning ongi faqat bir olamda yashaydi. Inson real hayotidagi kamchiliklarini, siqilishlarini va muvaffaqiyatsizliklarini tarmoqda qoplashga intiladi. Rasmlar va ularga berilgan sharhlar, yangi do'stlar, yorqin lavhalar va tarmoqlararo uyushmalar odamni to'liqlantiradi. Internet ularning fikrlashini butunlay o'zgartirib yuboradi.

Undan tashqari sotsial tarmoqlar g'arazgo'y odamlarning yovuz maqsadlariga xizmat qilishlari mumkin. Masalan, tarmoqqa qo'yilgan axborot va xabarlar boshqalar tomonidan o'g'irlanishi, buzilishi va boshqa tarmoq a'zolariga yuborilishi mumkin. Yoki firibgarlar qalbaki rasmlar va yolg'on ma'lumotlar bilan o'z maqsadlariga erishishlari mumkin. Hatto sotsial tarmoqlar butun boshli qotilliklar, isyonlar, urushlarga sabab bo'ishi mumkin.

Masalan, zamonaviy fanda "informatsion urush" degan atama mavjud. Informatsion urush sotsial tarmoqlarda juda qo'l kelishi mumkin [2, 100-101]. *"Dilni xira qiladigan bunday voqealar bizdan uzoqda, deb unga loqayd qarash xomhayollikdir. Nega deganda, bunday balo bir mamlakat yoki mintaqaga doirasida chegaralanib qolmaydi, vaqtida bartaraf etilmasa, tobora kuchayib, boshqa mamlakat va mintaqalarga ham yoyilishi mumkin"* [3]. Arab bahori haqida tarqalyotgan xabarlar ko'ra, namoyishlarning asosiy qismi yoshlar ular asosan global setlar orqali bir-birlari bilan tanishishgan va ijtimoiy tarmoqlarda [4] suhbatlashish orqali bir-birlarini namoyishga chorlagan. Ana endi hozirgi vaqtdagi voqealar bilan sotsial tarmoqlarini bog'laylik. Ma'lumki, 2011 yilning boshi butun jahonning diqqat - e'tiboriga sazovor bo'lgan *"arab inqiloblari"* yoki *"arab bahori"* nomli voqealar bilan boshlandi [5]. Tunisda

boshlangan davlat to'ntarishi zanjirli reaksiya bo'ylab Misr, Liviya, Suriya, Iordaniya, Yaman va boshqa arab davlatlariga tarqaldi. Bu to'ntarishlarga ahamiyat beradigan bo'lsak, harakatlarni boshlaganlar 18–35 yoshlardagi fuqarolar edi. Ya'ni, ular ham sotsial tarmoqlar ta'siri ostida bo'lib qolib, ularning boshqa o'lkalardagi do'stlari qanday yashayotganligini ko'rib o'z hayotlarini tubdan o'zgartirishga ahd qilishdi. Masalan, Misrdagi tartibsizliklar “*Twitter inqilobi*” degan nomni oldi. Qarangki, sotsial tarmoq qanchalik jamiyat hayotiga va davlat siyosatiga o'z ta'sirini o'tkaza oldi. O'ylashimizcha, bu dalil sotsial tarmoq ta'siriga tushgan yangi fuqarolik jamiyati shakllanishini boshlanishidir. Yaqindagina ommaviy axborot vositalarida biz bir xabarga duch keldik. Ma'lumki, Saudiya Arabistonida ayollarga transport vositasini haydash taqiqlanadi. Arab dunyosida bo'layotgan voqealarni kuzatib borgan Saudiya Arabistonidagi ba'zi ayol fuqarolar Facebook tarmog'ida o'z sotsial uyushmasini tuzishdi. Bu uyushmada ularni bir g'oya birlashtirib turdi, ya'ni ular ayollarni avtomobil haydashga va barcha taqiqlarni yo'q qilishga chaqirishgan. Yana bir misol. Shu yilning iyul oyida tinch Norvegiya aholisini larzaga solgan qo'poruvchilik harakati ham tarmoqda o'z aksini topgan. 77 kishining shafqatsiz tarzda olamdan ko'z yumishiga sababchi bo'lgan Anders Breyvik ham o'z rejalarini Facebook tarmog'ida doimiy yoritib kelgan. Avgust oyining boshida, Angliya premerligasi navbatdagi mavsumining ochilishini London shahrida yuz bergan o'smirlarning to'ntarishlari va tartibsizliklari kechiktirib qo'yishga ozgina qoldi. Ularning vandalistik harakatlari poytaxtni butkul xonavayron qilib tashlashi mumkin edi. Bunda ham sotsial tarmoqlar yoshlarga juda qulay vosita bo'lib xizmat qildi.

Ular o'zlarining barcha ishlarini va rejalarini Facebook orqali amalga oshirishdi, bu esa ommaviy tartibsizliklarni markazlashtirilgan holda boshqaruv texnik vositasi sifatida tushuniladi. Ushbu isyonlarning tashkilotchilari tarmoqdagi ishtirokchilarga ko'rsatmalar berib turishdi va yo'l-yo'riqlarni ko'rsatishdi. Mana biz sotsial tarmoqlarning xususiyatlari haqida yorqin dalillar asosida mulohaza yuritdik. Biz sotsial tarmoqlarga qarshi emasmiz, biz faqatgina ularni real hayotimiz bilan farqi, ularni o'zaro chalkashtirmaslik lozimligini aytib o'tdik. Albatta, ulg'ayib kelayotgan yosh avlod fan-texnika yutuqlaridan va axborot texnologiyalarining muvaffaqiyatlaridan foydalanishi kerak. Lekin dunyoda har narsa bilan foydalanishning o'ziga yarasha me'yori mavjud va ularni suiste'mol qilmaslik lozim. O'ylashimizcha, yoshlar bo'sh vaqtini faqat sotsial tarmoqlarda o'tirish bilan o'tkazishlari noto'g'ri.

Chunki, jonli, haqiqiy va real mulqot o'rnini hech narsa bosa olmaydi. Yoshlar kitob o'qishlari, o'z ustilarida ishlashlari hamda ijtimoiy faollikni oshirishlari lozim. Tarmoqdagi faollik hech narsani belgilamaydi va inson to'g'risida haqqoniy bo'lmagan ma'lumotlarni saqlashi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. A.Tulepov Internetga in qurgan o'gimchaklar – T., Movarounnahr, 2014, b. 40.
2. “Tinchlik va osoyishtalik – oliy ne'mat” Shayx Abdulaziz Mansur O'zbekiston musulmonlari idorasi; Milliy g'oya va mafkura ilmiy-amliy markazi. – Toshkent, Movarounnahr, 2013, 100-101 b.
3. olam.uz. 1 sentabr, 2012-yil. 31-avgustda “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasida bo'lib o'tgan suhbatdan.
4. Tarkibi faqatgina ishtirokchilardan iborat va ular orasida mulqotni o'matuvchi, ko'p foydalanuvchisi bo'lgan interaktiv veb saytlar asosida yaratilgan tarmoq ijtimoiy tarmoq deb tushuniladi. Mazmuniga ko'ra ijtimoiy tarmoq ikki bosqichli bo'ladi: 1. Foydalanuvchilar orasidagi mulqotni o'matib beruvchi dasturiy – apparatli kompleks; 2. Foydalanuvchilar orasidagi umumiy qiziqishlarni aniqlash, guruhlar orasidagi mulqot internet tarmog'i orqali balarilishi;
5. “Tinchlik va osoyishtalik – oliy ne'mat” Shayx Abdulaziz Mansur O'zbekiston musulmonlari idorasi; Milliy g'oya va mafkura ilmiy-amliy markazi. – Toshkent, Movarounnahr, 2013. 76-77 b.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar hayotidagi o'rnini

Резюме. Yosh avlodni to'g'ri tarbiyalash uchun jamiyatimizning eng yaxshi sifatlarini targ'ib qilish zarur. Ma'lumki, mazkur resurslarning har birida ijobiy jihatlari ham mavjud. Internet zamonaviy inson dunyo qarashini sezilarli kengaytirmoqda. Dunyoda sodir bo'layotgan barcha hodisalardan tezkor xabardor bo'lishga imkon bermoqda. Mazkur choralar albatta zarur. Ammo ota-onalar nazoratsiz ular o'z mohiyatini yo'qotadi.

Калит сўзлар: Yosh avlod, kompyuter, internet, axloq, xatar, sotcial tarmoq.

Роль социальных сетей в жизни молодежи сегодня

Резюме. Для правильного воспитания молодого поколения необходимо поддерживать лучшие качества нашего общества. Известно, что каждый из этих ресурсов имеет положительные стороны. Интернет существенно расширяет мировоззрение современного человека. Это дает возможность быстро получать информацию обо всех событиях, происходящих в мире. Эти меры абсолютно необходимы. Но без родительского контроля они теряют свою суть.

Ключевые слова: подрастающее поколение, компьютер, интернет, этика, опасность, социальная сеть.

The role of social networks on the internet in the life of youth today

Summary. For the proper upbringing of the younger generation, it is necessary to uphold the best qualities of our society. It is known that each of these resources has positive aspects. The internet significantly broadens the worldview of modern individuals. It provides the opportunity to quickly access information about all events happening in the world. These actions are absolutely necessary. However, without parental control, they lose their essence.

Key words: younger generation, computer, internet, ethics, danger, social network.

ONA TILI DARSLARIDA MATN TUZILISHINI O'RGATISHNING METOD VA PRINTSIPLARI

Bekniyazov Q. I.

Nukus davlat pedagogika instituti

Ta'lim o'zbek va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinflarida o'quvchilarga matn tuzishni o'rgatish alohida ahamiyatga ega bo'lib, ushbu jarayon bugungi kunda birinchi navbatda kommunikativ yondashuv xususiyatlarini o'zida aks ettirmog'i dardkor. Kommunikativ yondashuvga ko'ra nutq muayyan nutqiy

maqsadni ro'yobga chiqarish, kimgadir axborot berib, kimdandir axborot olish, kim bilandir fikr almashish asosida harakatga keltiriladi. Buning uchun yoshlar nutq o'stirish mashqlari mobaynida muloqot madaniyatini o'zlashtirishlari, suhbatdoshiga ta'sir ko'rsatish layoqatini egallashlari lozim.

Boshlang'ich sinflardayoq o'quvchi matn yarata olishi kerakligi, bunday malakani shakllantirish mumkinligi alohida davlat ta'lim standartiga, o'quv dasturiga kiritilgan yangi yo'nalishdagi masaladir. O.O.Xarchenko ushbu masalani layoqatning quyidagi tiplariga qarab hal etish zarurligini ta'kidlaydi: lingvistik layoqat, nutqiy layoqat, kommunikativ layoqat, lisoniy (grammatik) layoqat[1.37]. N.S.Rojdestvenskiy nutq o'stirish haqida bunday yozadi: «Nutq o'stirish - bu rus tili kursining biror bo'limini maxsus o'rganish emas, bu - umuman, nutq madaniyatini rivojlantirish, binobarin, bu - ona tilidagi nutqni o'rgatishning metodik prinsipi»[2.25]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, nutq o'stirish kommunikativ layoqatni shakllantirishdan kengroq mazmundagi prinsip bo'la oladi. Matn vositasida grammatik materiallarni o'rganishga doir yondashuv va printsiplar A.Nisanbaevaning «O'zbek tili darslarida matn vositasida o'quvchilar nutqini o'stirish (ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar misolida)» mavzusidagi tadqiqot ishi[3.64] va «O'zbek tili darslarida matn vositasida o'quvchilar nutqini o'stirish (ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar uchun)»[3.44] nomli metodik qo'llanmasida bir sidra izohlab chiqilgan. S.Tajbenovanning «Ona tili darslarida o'quvchilarni nazariy bilimlarni amalda qo'llashga o'rgatish metodikasi. (Ta'lim qozoq va o'zbek tillarida olib boriladigan boshlang'ich sinflar misolida)» nomli metodik qo'llanmasida[4.46] nazariy ma'lumotlarni o'rganish va o'quvchilarni ushbu bilimlarni amalda qo'llashga o'rgatish printsiplari belgilab berilgan.

O'quvchilarning til hodisalarini tahlil qilish tajribasiga tayanish printsiptini matn tuzilishini o'rganishga tatbiqan shunday tushunmoq kerakki, bir qator mashqlarda matnni tarqoq gaplardan farqlash, matnda gaplarning chegarasini belgilash, matnda nechta gap borligini aytish, matn ismlarini xat boshidan boshlash, matnga sarlavha topish kabi topshiriqlar ko'zda tutilgan. Bu topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchi sinfdan sinfga osha muayyan tahlil tajribasini orttirib boradi. O'qituvchi istagan paytda o'quvchilarga matn yuzasidan tahliliy topshiriqlar berib, ularning e'tiborini matnning yangi qirralariga qaratishi metodik jihatdan to'g'ri bo'ladi, bu hol ta'lim samaradorligini oshiradi, o'quvchilarda qiziqishni rivojlantiradi, iqtidorli bolalar ehtiyojini qondiradi. L.G.Peterson didaktik printsiplar sirasida ijodkorlik printsiptini ajratadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatilgani kabi boshlang'ich sinflar o'quvchilarida ham badiiy ijodga qiziqish bo'ladi. L.G.Petersonning ta'kidlashicha, «Ijodkorlik prinsipi shuni anglatadiki, maktab o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi dastlabki ijodiy qadamiga, ijodiy faoliyatida o'z shaxsiy tajribasini egallashi sari maksimal darajada mo'ljallanishi kerakligini anglatadi». O'quvchilar ertak to'qishga, ikki misra bo'lsa ham, she'r yaratishga moyil bo'ladi.

Ona tili darslarida bilimlarni mustaqil ravishda egallash, o'z fikrlarini mustaqil ifodalash, o'z nuqtai nazarini himoya qilish, ularni matn yaratishda namoyon eta bilish ta'limda mustaqillik printsiptiga tayanish samarasi sanaladi. Tayyor bilimlarni o'zlashtirish orqali emas, balki misollarni kuzatish asosida o'quvchining til hodisalarini tadqiq va tahlil qilish bilan shug'ullanishi, shu asosda mustaqil ravishda xulosa chiqarishga intilishi undagi mustaqillikni tarbiyalaydi.

Matn tuzishda o'quvchi xato qilishdan qo'rqadi. Ana shu hadik uni mustaqil bo'lishdan tiyib turadi. O'qituvchi ta'lim oluvchilardagi bu holatga moslashmay, matn tuzish ishini qat'iy nazorat ostida tashkil etish (matnni savollarga javob berishdan iborat etib tuzdirish) yo'lidan bormay, mustaqillikni oshiradigan usullarga ustuvor ahamiyat berishi lozim. Matnga, uning qismlariga sarlavha topish sarlavhalarni ta'riflashdagi murakkablashuvni hisobga olish asosida rivojlantirib borilishi, matn qismlariga sarlavha tanlashdan matn yuzasidan reja tuzishga qarab borish mo'ljallanishi zarur. Matn qismlari asosida reja tuzish uchun har bir qismdagi fikrni umumlashtirish kerak.

Professor K.Qosimova til sathlari uzviyligiga alohida e'tibor berib, bunday yozadi: «Maktabda tilning barcha tomonlari (talaffuzi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasalishi)ni o'zaro bog'liq holda o'rganish ona tilini o'rgatishdagi yetakchi prinsip bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilar tilni murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega bo'lgan hodisa sifatida anglab o'sishlari uchun ilmiy asos yaratadi»[5.99].

Bir qator metodist olimlar (R.Safarova, L.Mirjalolova) ta'lim mazmunini belgilashda konsentrik printsipting, shuningdek, spiral usulining ahamiyati katta ekanligiga e'tiborni qaratadilar. N.M.Belyankova ona tilidan yaratilgan darsliklarda grammatik materiallarni o'rganishning konsentrik printsiptiga amal qilinganini ta'kidlaydi. Ushbu printsiptga ko'ra 1-sinfda o'quvchilarni keyingi sinflarda yuqoriroq saviyada o'tiladigan lingvistik faktlar bilan amaliy tanishtirish maqsadi ko'zda tutilishini uqtiradi. Matn tuzilishi ham 1-4-sinflarda o'rganilar ekan, har bir sinf materiali alohida konsentrik deb hisoblanishi, bilim, ko'nikma va malakalar nuqtai nazaridan esa kichik konsentrlar ajratilishi mumkin.

Tilshunoslik fanining sunggi yutuqlarini hisobga olish prinsipi o'quvchilarga matn tuzishni o'rgatish uchun asos qilib olinadigan printsiplardan biridir. Tilshunoslikda matn sintaksisi alohida bo'lim sifatida shakllandi. Bu borada N.Mahmudov, A.Nurmonovlarning «O'zbek tilining nazariy grammatikasi» kitobi[6.56] muhim ma'lumotlar bera oladi.

O'quvchilarda matn yaratish malakasini shakllantirish jarayoni ham tashkiliy, ham mazmun jihatdan o'ziga xos tarzda quriladi. Birinchi navbatda gap ustidagi ishlarni samarali tashkil etish ko'zda tutiladi. Gap bugungi kunda sintaksisning mustaqil til birligi sifatidagina emas, balki matn komponenti deb ham qaralmoqda.

Ta'lim mazmunini belgilashda L.G.Peterson didaktik printsiplar tizimi tarkibida tilga olgan minimaks printsipti ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Muallifning izohlashicha, minimaks printsiptiga ko'ra maktab o'quvchiga ta'lim mazmunini (jumladan UDD ham) maksimal darajada (yosh guruhining yaqin oradagi rivojlanish zonasi tomonidan belgilab beriladigan darajada) taklif etishi va bunda uning ijtimoiy xavfsiz minimumi (DTS) darajasida o'zlashtirilishini ta'minlashi kerak. Matn tuzilishini o'rganish, matn tuzish mashqlarini bajarish ishlarida katta uzilishlar bo'lmasligi uchun muntazamlilik printsiptiga amal qilinadi. Muntazamlilik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda dastlabki tushuntirish, mustahkamlash va vaqti-vaqti bilan, katta uzilishlarsiz amaliy topshiriqlarni bajarib borish orqali ta'minlanadi. Matn tuzilishini o'rganish, matn tuzish yuzasidan takror-takror o'tkaziladigan kuzatish va amaliy-ijodiy ishlar tilga doir bilimlarni puxta o'zlashtirish printsiptini joriy etish imkonini beradi. Matn tuzish mashqlarida har bir

o'quvchining o'z uslubi shakllana boshlaydi. Yakka (individual) yondashish printsiptiga amal qilish ana shu uslubiy o'ziga xoslikni kamol toptirish yo'llaridan biri sanaladi. Ta'lim jarayonida ko'rsatmalilikning ahamiyati juda katta. Matn tuzilishini o'rganish uchun mo'ljallangan ko'rsatmalilik, boshlang'ich sinflar uchun yaratilgan jadvallarning muhim jihatlaridan biri shuki, ular bir hodisani boshqa hodisalar bilan o'xshatish va taqqoslash printsiptiga quriladi, bu narsa o'quv-biluv jarayonida katta ahamiyatga ega bo'lib, ta'limning analitik va sintetik metodini amalga oshirishga yordam beradi[4.49]. Ta'limni insonparvarlashtirish printsipti boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlaridan, aqliy rivojlanishidan kelib chiqib matn tuzilishi bilan bog'liq ta'lim mazmuni, shakl, vosita, metod va usullarini tanlash hamda ularni zo'riqtirmasdan, qurbi yetadigan holatlarni yuzaga keltirgan holda qo'llashda o'z ifodasini topadi.

Xullas, ona tili darslarida o'quvchilarni matn yaratishga o'rgatishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi: 1. Bog'lanishlilik nuqtai nazaridan gaplarning bir-biri bilan bog'lanishi, bunda bog'lanish usullari amaliy anglatilmog'i dardkor. Shakllanishida va vazifasida o'ziga xoslik mavjudligiga qarab matnning birinchi va oxirgi gapiga alohida e'tibor beriladi. 2. O'quvchilar nutqini kuzatish, olingan yozma ishlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, ular matn tuzish yuzasidan muayyan tajribaga ega bo'lganlari holda ba'zan matnning tashqi shakli jihatlariga (xat boshilar, abzas) doir ham, ichki tomonlariga (gaplarning bir-biri bilan bog'lanishiga) doir ham xatolarga yo'l qo'yadilar. Bunday xatolar sirasida mantiqiy xatolar ham ma'lum darajada sodir etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Харченко О.О. Через постижение «тайн языка» - к текстовой компетенции // Начальная школа. – 2007. №5.
2. Рождественский Н.С. Дидактико-методические принципы начального обучения родному языку // Методика грамматики и орфографии в начальных классах / В.А.Кустарева, Н.К.Никитина, Н.С. Рождественский и др; Под ред.Н.С. Рождественского 2-е изд.- М.: Просвещение, 1979.
3. Нсанбаева А.Қ. Ўзбек тили дарсларида матн воситасида ўқувчилар нутқини ўстириш (таълим қозок тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида).Пед. фан. номз.... дисс. - Т., 2008.
4. Тажбенова С.С. Она тили дарсларида ўқувчиларни назарий билимларни амалда қўллашга ўргатиш методикаси (таълим қозок ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар мисолида). - Т.: «Фан ва технологиялар марказининг босмахонаси», 2010.
5. Қосимова К. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси. - Т.: «Ўқитувчи», 1985.
6. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис): - Т.: «Ўқитувчи», 1995.

Ona tili darslarida matn tuzilishini o'rgatishning metod va printsiplari

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ish sinf ona tili darslarida o'quvchilarni matn yaratishga o'rgatish, nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish metodlari ko'rsatiladi. Matnni lingvistik analiz qilish va amalda qo'llashga o'rgatishga bog'lik masalalar so'z etilgan.

Kalt so'zlar: Matn, matn yaratish, o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, o'qish, bilish, mavzu ustida ishlash.

Методы и принципы обучения структуре текста на классах родного языка

Аннотация: В статье показаны методы обучения учащихся созданию текста на уроках родного языка в начальных классах, выработка теоретических и практических основ. Были затронуты вопросы, связанные с обучением лингвистическому анализу текста и применению его на практике.

Ключевые слова: Текст, создание текста, развитие словарного запаса учащихся, чтение, знание, работа над темой.

Methods and principles of teaching text structure in mother language classes

Annotation: The article shows the methods of teaching students to create a text in their native language lessons in primary school, the development of theoretical and practical foundations. Issues related to teaching language analysis and practical application of the text were touched upon.

Keywords: Text, creating a text, increasing students' vocabulary, reading, knowledge, working on a topic.

УДК 37.02:37.004

ДИДАКТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ПО УЧЕБНОМУ ПРЕДМЕТУ «ПЕДАГОГИКА» В СИСТЕМЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ УНИВЕРСИТЕТА

Лоцицкий В.Л.

Полесский государственный университет

Одним из направлений научных исследований в соответствии с положениями Концепция цифровой трансформации процессов в системе образования Республики Беларусь на 2019–2025 годы [1] является учебно-методическое обеспечение применения инновационных средств обучения, в качестве которых выступают компоненты образовательного сегмента Республиканской информационно-образовательной среды (РИОС). В условиях динамичного развития информационно-коммуникационного пространства, а также технико-технологического и дидактического потенциала применяемых в учреждениях высшего образования электронных образовательных ресурсов – электронных учебно-методических комплексов (ЭУМК), изучение эффективности их интеграции в системно организуемый образовательный процесс представляется актуальным.

Анализ существующих публикаций по заявленной проблематике исследования [2–7], а также накопленный опыт преподавания учебной дисциплины «Педагогика» у студентов педагогических специальностей факультета организации здорового образа жизни в «Полесском государственном университете» (в том числе и у обучающихся на факультете студентов Каракалпакского государственного университета имени Бердаха) позволяет обобщить теоретико-методологические положения практико-ориентированного характера, которые отражают разработанные в педагогике подходы к эффективной организации самостоятельной

деятельности студентов с применением потенциала инновационных средств дидактики. Учет знаниево-деятельностной составляющей процессуальной организации, основ системного и компетентностного подходов в высшем профессиональном образовании при выстраивании моделей педагогического взаимодействия субъектов образовательной деятельности в условиях цифровизации образовательной сферы позволяет, акцентируя внимание на значимости организуемой самостоятельной учебной деятельности студентов, определять: а) дидактическую роль применяемого ЭУМК «Педагогика»; б) организационно-педагогические условия эффективного использования потенциала компонентов ЭУМК в образовательном процессе в университете. Данные аспекты важны с учетом институциональных изменений в высшем образовании с позиций понимания тенденции эволюции современных учреждений высшего образования (УВО) к модели цифрового университета (модель 4.0), в рамках которых значительная часть образовательной деятельности осуществляется в условиях виртуальной информационно-образовательной среды. Отсюда и внимание к организации эффективного учебно-методического обеспечения самостоятельной деятельности студентов в качестве субъектов педагогического взаимодействия с привлечением дидактического инструментария ЭУМК и иных электронных образовательных ресурсов.

Нормативные документы, определяющие цели и задачи организации и осуществления процесса обучения студентов педагогических специальностей в сфере физической культуры и спорта на уровне общего высшего образования по учебной дисциплине «Педагогика», выделяют процессуальную направленность в формировании комплекса профессиональных компетенций, позволяющих формировать у будущих специалистов способность к эффективному оцениванию и решению на продуктивном уровне актуализируемых практикой проблем педагогической деятельности. Практика доказывает, что качественное учебно-методическое обеспечение и полноценное применение потенциала ЭУМК по учебной дисциплине позволяет эффективно решать задачи организации образовательного процесса при условии четкого понимания функциональности структурных компонентов, а, следовательно, технико-технологического и дидактического потенциала применяемого инструментария с учетом его специфики. Потенциал ЭУМК «Педагогика» [8] в понимании его в качестве элемента информационно-образовательной среды университета, а, следовательно, и образовательного сегмента РИОС определяется нами как совокупность существующих возможностей системных компонентов структуры, которые позволяют при учете необходимых организационно-педагогических условий и эффективном применении технических решений и дидактического инструментария функционально достигать определяемых целей и решать в процессе обучения те или иные педагогические задачи [6, 157].

ЭУМК с соответствующим учебно-методическим обеспечением позволяет процессуально реализовать смешанную модель педагогического взаимодействия субъектов (педагога и студентов) в рамках дистанционного и очного обучения, что требует наличия всей полноты применяемого дидактического инструментария, использование которого оптимизировано по отношению к разработанному в науке теоретико-методологическим положениям, обосновывающим использование дидактических средств на практике. К таким основаниям нами отнесены: дидактический подход к пониманию сущности ЭУМК и его соотношения со структурой образовательного сегмента РИОС; критерии содержательного наполнения электронных компонентов ЭУМК с учетом основных содержательных линий образовательного стандарта, компонентов учебных знаний и соответствующих формируемых профессиональных компетенций студентов педагогических специальностей; дидактические принципы системного применения электронных компонентов ЭУМК; методические условия эффективного применения технико-технологического и дидактического потенциала ЭУМК с учетом дидактической роли, выполняемой его структурными компонентами [5, 195].

Учет свойств и дидактической роли ЭУМК и иных электронных образовательных ресурсов – компонентов образовательного сегмента РИОС позволяет в условиях цифровизации образования вариативно выстраивать модели обучения для достижения индивидуализации дидактического процесса. Данный аспект чрезвычайно важен с позиции понимания свойств применяемого в системе обеспечения управляемой самостоятельной учебной деятельности студентов дидактического инструментария (в том числе и в рамках процессов институциональных изменений в высшем образовании при эволюции современных УВО к модели «Университет 4.0»). В таком понимании в качестве дидактических свойств ЭУМК «Педагогика» (для студентов педагогических специальностей факультета организации здорового образа жизни) нами выделяются следующие: интегрируемость в механизмы обеспечения преемственности в условиях высшего профессионального образования с учетом его специфики; способность гарантированного обеспечения субъектности во взаимодействии преподавателей и студентов при переносе доли организации дидактического процесса в область виртуального пространства информационно-образовательной среды университета (в том числе и для выполнения разработанных заданий управляемой самостоятельной работы – УСР); управляемость системно организуемым дидактическим процессом на всех этапах его реализации при использовании инновационных и традиционных средств обучения в рамках смешанной модели педагогического взаимодействия (дистанционного и очного); способность инструментально и содержательно обеспечивать эффективную индивидуализацию обучения студентов с учетом специфики образовательной деятельности обучающихся на факультете организации здорового образа жизни ПолесГУ; диагностируемость уровнейых показателей учебных достижений студентов инструментальными средствами применяемых элементов контрольно-диагностического модуля – комплексов разноуровневых тестовых заданий при автоматизированном учете результирующих показателей и динамики их изменений.

Выделение отмеченных характеристик, а также приведенное определение потенциала и функциональности ЭУМК «Педагогика» с учетом практического опыта обучения студентов педагогических специальностей факультета организации здорового образа жизни в «Полесском государственном университете» (в том числе и обучающихся на факультете студентов Каракалпакского государственного университета имени Бердаха) позволяет определить важные педагогические условия эффективной организации образовательного процесса: оптимизация структуры и содержательного наполнения модулей ЭУМК в условиях реализуемости смешанной (очно-дистанционной) дидактической модели в обучении с переносом значительной части педагогического взаимодействия в виртуальную информационно-образовательную среду ЭУМК при осуществлении студентами управляемой самостоятельной деятельности и соответствующих заданий (например, при реализации кейс-технологий); оптимизация функциональности дидактического инструментария, применяемого в дидактическом процессе (традиционные и инновационные средства обучения в рамках смешанной модели обучения) по отношению к целям и задачам образования в предметной области «Педагогика»; обеспечение эффективной индивидуализации обучения с учетом специфики образовательной деятельности студентов и императивным обеспечением обратной связи при управлении дидактическим процессом; предоставление субъектам образовательной деятельности актуальной информации, отображающей динамику учебных достижений при решении задач обучения в системном понимании его целей; оптимизация инструментария контрольно-диагностического модуля ЭУМК с учетом положений научной тестологии и существующей в Республике Беларусь системе оценивания; сформированность на продуктивных уровнях информационной культуры субъектов образовательной деятельности – преподавателей и студентов университета.

В качестве вывода по результатам исследования отметим, что выявленные технико-технологический и дидактический потенциал и характеристики ЭУМК по учебному предмету «Педагогика» позволяют определять дидактическую роль данного высокотехнологичного инструментария – как учебно-методического ресурсного обеспечения обучения студентов педагогических специальностей учреждения высшего образования в качестве одного из теоретико-методологических оснований осуществления эффективного образовательного процесса. Учет сформулированных практико-ориентированных положений в логике и последовательности научной рефлексии позволяет выйти на важные обобщения в рассмотрении проблематики обеспечения преемственности уровней общего среднего и высшего образования в условиях реализации процессов цифровой трансформации в образовательной сфере и институциональных изменений в эволюции к модели «Университет 4.0».

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Концепция цифровой трансформации процессов в системе образования Республики Беларусь на 2019–2025 годы [Электронный ресурс] : утв. Министром образования Респ. Беларусь 15.03.2019. – Режим доступа: https://drive.google.com/file/d/1T0v7iQqQ9ZoxO2IlwR_OlhqZ3rjKVqY/view. – Дата доступа: 18.02.2024.
2. Адильчаев Р.Т., Игнатенко Ю.В., Зборина И.М. Институциональные риски цифровой трансформации // Вестник Каракалпакского государственного университета имени Бердаха. – 2022. – № 1 (55). – С. 58–59.
3. Вечорко Г.Ф. Условия эффективного управления самостоятельной учебной деятельностью студентов // Вестник Полесского государственного ун-та. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2014. – № 2. – С. 31–37.
4. Качан Д.А., Лис П.А., Мирончик М.В. Развитие Республиканской информационно-образовательной среды // Цифровая трансформация. – 2018. – № 2 (3). – С. 46–52.
5. Лозицкий В.Л., Яковлев А.Н. Дидактическая роль электронного учебно-методического комплекса на первой ступени высшего образования (на примере учебной дисциплины «Спортивно-педагогическое совершенствование») // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. – 2017. – Т. 9. № 3. – С. 191–200. DOI: dx.doi.org/10.24866/VVSU/2073-3984/2017-3/191-200.
6. Лозицкий В.Л. Дидактическая роль компонентов образовательного сегмента Республиканской информационно-образовательной среды // Современные наукоемкие технологии. – 2023. – № 8 – С. 154–158. DOI: 10.17513/snt.39747.
7. Разработка программно-методического обеспечения республиканской информационно-образовательной среды: отчет о научно-исследовательской работе (заключительный) / БГУ; научный руководитель Ю. И. Воротницкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elib.bsuy.by/handle/123456789/236401>. – Дата доступа: 18.02.2024.
8. Лозицкий В.Л., Ярошевич Л.А. Педагогика физической культуры и спорта. Электронный учебно-методический комплекс // E-Learning "Полесский государственный университет". Учебные курсы Moodle [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://moodle.polesu.by/course>. – Дата доступа: 18.02.2024.

Universitetning pedagogika mutaxassisliklari talabalarining mustaqil faoliyatini tashkil etish tizimida «pedagogika» fanidan elektron o'quv-uslubiy kompleksning didaktik roli

Rezyume. Maqola Belarus Respublikasida respublika axborot-ta'lim muhitining ta'lim segmenti vositalarining imkoniyatlaridan foydalanishni o'rganishda didaktik yondashuvni tushunishga bag'ishlangan. Berdaq nomidagi Qoraqalpog davlat universitetining Polesie davlat universitetida tahsil olayotgan pedagogik mutaxassisliklar bo'yicha mutaxassislar tayyorlash misolida talabalarining mustaqil faoliyatini samarali tashkil etish va ularni innovatsion didaktik vositalardan foydalangan holda tayyorlash asoslari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim faoliyati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron o'quv-uslubiy majmua.

Дидактическая роль электронного учебно-методического комплекса по учебному предмету «педагогика» в системе организации самостоятельной деятельности студентов педагогических специальностей университета

Резюме. Статья посвящена осмыслению дидактического подхода в изучении использования потенциала средств образовательного сегмента республиканской информационно-образовательной среды в Республике Беларусь. На примере подготовки специалистов педагогических специальностей – студентов Каракалпакского государственного университета имени Бердаха, обучающихся в Полесском государственном университете, рассматриваются основания эффективной организации самостоятельной деятельности студентов и их обучения с применением инновационных дидактических средств.

Ключевые слова: самостоятельная образовательная деятельность, информационно-коммуникационные технологии, электронный учебно-методический комплекс.

The didactic role of the electronic educational and methodical complex on the educational subject "pedagogy" in the system of organizing independent activities of students of pedagogical specialties of the university

Summary. The article is devoted to understanding the didactic approach in studying the use of the funds of the educational segment of the republican information and educational environment in the Republic of Belarus. On the example of training specialists of pedagogical specialties – students of Karakalpak State University named after Berdakh, studying at Polesky State University, the grounds for effective organization of independent activities of students and their training using innovative didactic means are considered.

Key words: independent educational activities, information and communication technologies, electronic educational and methodological complex.

КОГНИТИВ ФУНКЦИЯЛАР БУЗИЛИШЛАРИДА ТИББИЙ ПСИХОДИАГНОСТИК УСУЛЛАРИНИ САМАРАЛИ ҚЎЛЛАШ ТАЖРИБАСИ

Мелибаева Р. Н.

Toshkent tibbiyot akademiyasi

Бугунги кунда дунё микёсида нейробиология, психосоматик патология, умумий тиббий амалиётда инсон психологик ҳолати билан боғлиқ бўлган соматопсихик характердаги ҳамда саратон касалликларига дучор бўлган беморларга муносабатнинг психологик сабаблари билан уларни даволаш ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг мавжудлиги туфайли шу тоифадаги муаммоларда психодиагностикани қўллаш тизимини такомиллаштириш масалалари долзарб бўлиб қолмоқда. Бу борада диагностика, даволаш ва реабилитация технологияларини ривожлантиришда тиббиёт билан психологияни янада интеграциялаштириш, беморларни даволашда тиббий психодиагностика асосида психокоррекцион, психопрофилактик тадбирларни қўллаш асосида инсон руҳиятини тиклаш орқали дарддан халос этиш, одатий ҳаётга қайтариш масалаларини ўрганиш заруратини юзага келтирмоқда. Жаҳон таълим ва илмий муассасаларида беморларнинг шахсига хос психологик хусусиятларига таяниб, жарроҳликда самарали реабилитацияга эришиш, беморнинг клиник-психологик ҳолатлари диагностикаси орқали муолажа турларини оптималлаштириш усулларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу борада, шахсдаги когнитив ва шахслик бузилишларга сабаб бўлувчи омилларнинг психодиагностикасини амалга ошириш, касалликларнинг илк психологик белгиларини аниқлаш ва улар юзасидан тиббий-психологик кўрсатмалар ишлаб чиқиш, психосоматик ва онкологик касалликларнинг биосоциал омилларини илк аломатларини аниқлаш учун тиббий психодиагностика имкониятларини кучайтиришда психологик диагностика усулларидан фойдаланиш тизимини йўлга қўйишга боғлиқ илмий-амалий тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратиш зарурати долзарб аҳамиятли бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда турли касаллик соҳа ва тизимлар учун тиббий психодиагностик усулларини самарали қўллаш асосида касалликка сабаб бўлувчи омилларни аниқлаш орқали янги, даволаш усулларини таклиф этиш, шахснинг психологик ҳолатлари ва кечинмаларининг касалликни келиб чиқишига психологик таъсирини аниқлашни инobatта олган ҳолда психологик диагностикасини амалга ошириш, тиббиёт ходимлари шахсининг профессионал фаолиятини такомиллаштиришга таъсир кўрсатувчи касбий-шахсий хусусиятлари бўйича тиббиёт ходими психологик қиёфаси моделини шакллантиришга эътибор қаратиш, касаллик турларига кўра тиббий психодиагностикани ташкиллаштириш, беморларни даволашда тиббий психологик диагностика билан бир қаторда психокоррекцион ва психопрофилактик тадбирларини такомиллаштириш кабилар тиббий психологик диагностика муаммоларининг устувор йўналишлари сифатида дунёда илмий изланишлар олиб борилмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда когнитив функциялар бузилишларида касаллик турларига кўра тиббий психодиагностикани ташкиллаштириш даволаш жараёнининг самарадорлигига ижобий ёрдам беради. Тиббий психологик диагностикада когнитив функциялар диагностикасида дахлдор методикалар классификациясида А.Р.Луриянинг “10 та сўзни ёд олиш” тести муҳимдир. Тадқиқотимизда мазкур методикаларни синовдан ўтказишда мавжуд тадқиқотларга таянишга ҳаракат қилинди.

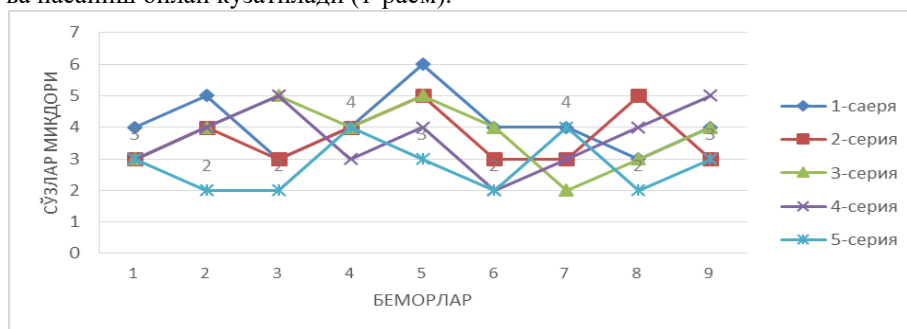
“10 та сўзни ёд олиш” тести клиник ва психологик текширув жараёнида қўлланиладиган диагностика воситаларидан бири бўлиб, А.Р.Лурия бевосита ушбу тестни эсда олиб қолишни ўрганиш учун тавсия этган. Ушбу тест беморнинг чарчоқларини баҳолашга имкон беради. Синов учун улар одатда турли хил сўзлардан фойдаланадилар. Беморга ёдлаши учун сўзлар бир неча маротаба такдим этилади. Натижада “ёдлаш эгри чизиги”нинг ифодасига кўра ёд олиш хусусиятларини аниқлаш имкони изоҳланади. Синов вақтида қўшимча сўзларнинг пайдо бўлиши беморда бош мия органик касалликлари мавжудлигидан далolat беради. Агар бемор бир янги синов вақтида камроқ сўзларни такрорласа, диққатда толиқиш мавжудлигига ишора ҳисобланади; агар “ёдлаш эгри чизиги” зигзаг шаклига эга бўлса, унда диққат тез-тез ўзгариб туради, деган хулосага келинади [1]. Тест суд-психологиясида хотира бузилишларини ўрганиш учун тавсия этилади. Услубнинг асосий кўрсаткичларини баҳолаш - сўзларни кўпайтириш маҳсулдорлиги (ҳар бир такрорлашда қайтариладиган сўзлар сони, бир хил сўзнинг такрорланишининг мавжудлиги, натижалар) эътиборга олинади. Бунда ҳам ёд олиш эгри чизигига таянилади [2]. Тадқиқотда бош мия органик бузилиши, невроз, туғруқдан кейинги стресс, бош мия жароҳати, инсульт касаллиги билан оғриган беморлар устида амалга оширилди (1-жадвал).

Тажриба-синов натижаларининг дастлабки ҳолатида касаллик турлари ва синов сериялари бўйича кўрсаткичлар инobatта олинди.

1-жадвал. Когнитив функцияларида бузилиш кузатилаётган беморларнинг “10 та сўзни ёд олиш” методикаси бўйича кўрсаткичлари

Касалликлар	Ёши	Синовлар					X	Балл
		1-серия	2-серия	3-серия	4-серия	5-серия		
Атеросклероз	51,36	4,11	3,66	3,77	3,66	2,77	3,55	2
Инсульт	43,12	3,85	4	4,71	3,85	3,28	3,94	2
Туғриқдан кейинги стресс	28,71	4,75	5,37	5	4,37	4,62	4,82	2
Бош мия жароҳати	37,47	4,5	4,33	4,83	4,5	3,5	4,32	2
Невроз	48,21	4,7	4,9	5,4	5	4,7	4,94	2

Синалувчиларнинг касаллик турлари бўйича кўрсаткичлари 1-серияда ва 5-серия сўзларини ёдда олиб қолиш тартиби бўйича бажаришларида қайсидир маънода пасайиш кузатилди. Тадқиқотда олинган хусусиятларга кўра бевосита эсда олиб қолиш хусусияти ўзгариб бормоқда. Ушбу тоифа беморларда астениянинг генезиси психоген ва постинфекцияли омиллар таъсирида ҳам юз бериши мумкин. Уларнинг хотирасидаги бузилиш одатда номувофик сўзларнинг ишлатилиши ва етишмовчилиги билан чекланади. Бу эса хотира тикланишида сусайишга сабаб бўлади. Мия атеросклерози билан боғлиқ хотира бузилиши прогрессив ўзгаришлари юз бериши сабабли эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ва қайта эсга тушириш қийинчилик билан кечади. Етарли даражада эсга олиб қолиш сезиларли хотира бузилишларидан олдин ҳам аниқланади. Шундай қилиб, 10-14 такрорлашдан кейин 5 сўзни такрорлаган бемор, 15-20 дақиқали танаффусдан сўнг, бу сўзларнинг фақат бир қисмини эсга тушира олиш даражасига эришмоқда. Аста-секин эсда олиб қолишнинг пасайиши билан бирга эсда сақлашда пасайиш юз беради. Эсда олиб қолишнинг бузилишлари оқибатида бош мия атеросклерози билан оғриганларда хотира зарарланиши тафаккур бузилишлари даражасига ҳамоҳанг кечади. Мия атеросклерози беморларида “10 та сўзни ёдга олиш” тести бўйича кўрсаткичлар “эсда олиб қолиш эгри чизиги”да нотекис ва пасайиш билан кузатилади (1-расм).

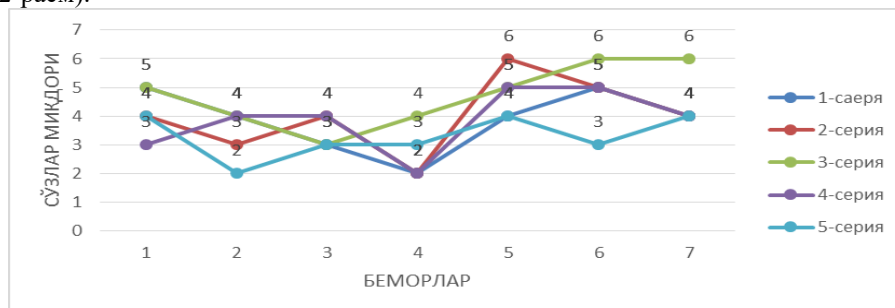

1-расм. Бош мияда қон айланишининг бузилиши кузатилган беморларини “10 та сўзни ёд олиш” тести бўйича кўрсаткичлари диаграммаси

Хаттоки ушбу тоифа беморлар бўйича россияда олиб борилган тиббийёт соҳасидаги тадқиқотларда ҳам хотира хусусиятларини ўрганишда А.Р.Луриянинг “10 та сўзни ёд олиш” тестининг етакчи ўринга эгаллиги ифодаланган (С.Г. Жислин, Ю. Е. Рахальский, С.Г. Сукиасян) [3].

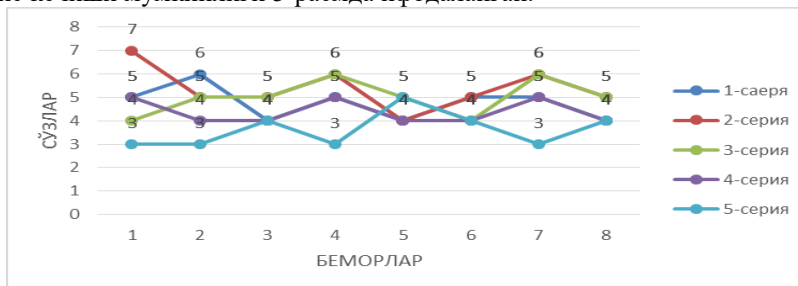
Бу ҳолатда инсульт билан оғриган беморларда ҳам 1-серия (3,85) билан 5-серияда (3,28) кўрсаткичларида ўзгариш кузатилмади. Инсульт оқибатида хотиранинг бузилиши кундалик кузатишларда ҳам кўп учрайди. Қон айланишининг бузилиши туфайли мианинг бир қисми вазифасини бажара олмайди. Муаммонинг локаллашувига қараб, бузилишлар восита функциялари ва мувофиқлаштириш, кинестетик сезгирлик, сезги органлари функциялари, диққат ва хотирага тегишли бўлиши мумкин. Кўпинча бузилишлар бир соҳада эмас, балки бир вақтнинг ўзида бир нечта функцияларга таъсир қилади. Инсульт туфайли кўп ҳолатларда хотиранинг бузилиши қайд этилади. Бунинг сабаби шундаки, хотира аниқ локализацияга эга эмас. У мианинг бутун юзаси билан боғлиқ фаолият кўрсатиш хусусиятига эга. Тадқиқотимизда айнан инсульт оқибатида когнитив бузилишларнинг барчасига тўхташ эмас, балки диагностика воситаларининг татбиқиға эътибор асосий эканлигини унутмаслигимиз керак бўлади.

Юқоридаги беморлар сингари инсульт билан оғриган беморлар хотира хусусиятларини диагностикасида А.Р.Луриянинг тестини татбиқи ҳам фойдали ва аҳамиятли экан, деган хулосани бера оламиз. Эмпирик кўрсаткичларда худди бошқа беморлар сингари уларда ҳам татбиқ этилган тест натижалари нотекис кўриниш олиши кузатилди (2-расм).

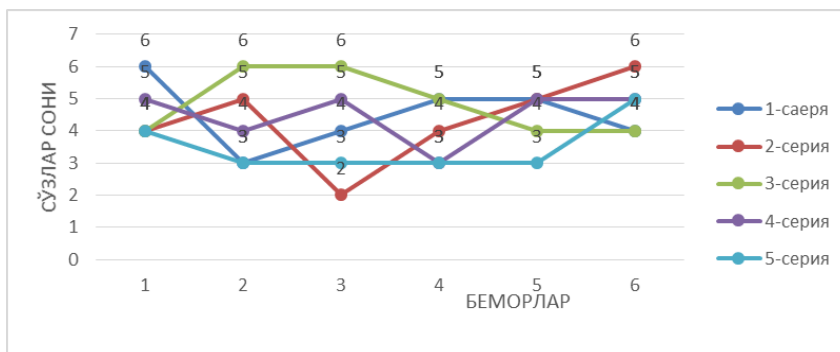
2-расм. Инсульт билан оғриган беморларнинг “10 та сўзни ёд олиш” тести бўйича кўрсаткичлари диаграммаси

Хотирадаги бузилишлар инсульт билан оғриган беморларда ҳам якуний серияда сўзларни эсда олиб қолиш прогрессиялашувга эмас, балки регрессиялашувга олиб келмоқда. Сўзсиз инсульт билан оғриган беморлардаги хотира бузилиши тафаккурдаги бузилишларга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди, деган хулосани бера олиш мумкин. Бош мия жароҳати кузатилган беморларнинг хотираси хусусиятида синов серияларида нотекис ўзгаришлар кузатилди. Бош мия жароҳати туфайли ҳосил бўладиган хотира бузилишлари нейротравмаларнинг хусусиятига кўра тафовутланишига боғлиқдир. Ўз навбатида ушбу тоифа беморларда ҳам эсда олиб қолиш нотекис кечиши мумкинлиги 3-расмда ифодаланган.

3-расм. Бош мияси шикастланган беморларнинг “10 та сўзни ёд олиш” тести бўйича кўрсаткичлари диаграммаси

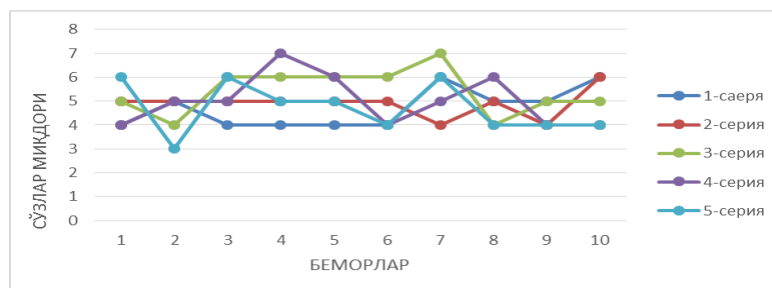
Тадқиқотда икки тоифа беморларнинг касаллик сабаблари кўпроқ социал муҳит ва шахс хусусиятлари билан бир қаторда психика хусусиятларига боғлиқлиги сабабли хотирадаги ўзгаришларни юқоридаги беморларникидан кескин фарқланиши аниқланди. Аммо ушбу тоифа беморлар хотирасига хос ҳолатни диагностикасида “10 та сўзни ёд олиш” тестидан фойдаланиш мумкинлиги эмпирик кўрсаткичларда ҳам кузатилди (4-расм).

4-расм. Тўғруқдан кейинги стрессни бошдан кечираётган беморларнинг “10 та сўзни ёд олиш” тести бўйича кўрсаткичлари диаграммаси

Тўғруқдан кейинги стресс онанинг психикасига ўзига хос таъсир кўрсатади. Бундай стресслар оналарда соматик ва психик функцияларни бузилишига сабаб бўлиши мумкин. Соматик жабрланиш психик ўзгаришлар, яъни ипохондрия, астения, уйқусизлик ва вазн йўқотишга олиб келади [4]. Ҳатто онадаги кечинмалар ва хотира хусусиятларидаги ўзгаришлар туғилган фарзанд ривожини учун ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин экан. Тўғруқдан кейинги стрессни бошдан кечираётган оналарнинг болалари психомотор ривожланишда орқада қоладилар, хотира ва концентрация билан боғлиқ муаммоларни бошдан кечирадилар [5]. Юқори даражадаги диққатнинг чалғиши [6], интеллектнинг пасайиши [7], келажакда улар таълим жараёнини ёмон ўзлаштиришлари [8] ва R.Galler Janina ва унинг издошлари фикрига кўра, улар ҳатто олий маълумот олишда ҳам қийинчиликларга дуч келишади [9]. Шу сабабли оналардаги туғриқдан кейинги когнитив функцияларидаги бузилишлар, хусусан, хотира диагностикаси тиббий психодиагностика тизимининг ўзига хос муаммолари сирасига киради. Тадқиқотда ушбу тоифа беморларнинг туғруқдан кейинги стрессни бошдан кечираётганда бевосита эсга олиш хусусиятлари меъёрда бўла олмаслиги кузатилди (4-расм). Уларнинг стресс таъсирини халос этиш ҳисобига эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш, зарур бўлганда қайта эсга тушириш жараёнлари меъёрга мослашиши мумкинлигини кўрсатмоқда.

Невроз билан оғриган беморларнинг хотира диагностикасида “10 та сўзни ёд олиш” тестини татбиқи ҳам атеросклероз, бош мия қон – томир функциясининг бузилиши, бош мия жароҳати кузатилган беморларга нисбатан хотира хусусиятлари эмпирик кўрсаткичларда нисбатан устуворликни акс эттирса-да (жадвал ва 5-расм), аммо уларда ҳам хотира билан боғлиқ ўзига хос муаммолар мавжуд. Невроз билан оғриган беморлар хотирасининг энг характерли хусусиятларидан бири хотирани йўқотиш билан боғлиқ шикаятлардир. Невроз билан оғриган беморлар учун хотира вазифаларининг натижалари, уларнинг ютуқлари ва хатоларини олдиндан баҳолаб бўлмайди. Улар тез-тез оддий, элементар амаллар устида хатоларга йўл қўйишади ва аксинча оғирроқ топширикли серияларни тўғри бажаришади; улар кўпинча тўғри рақамга қараганда тескари тартибда кўп, баъзан эса кўпроқ рақамларни такрорлашади. Баъзан уларнинг ўзларига нисбатан танқиднинг ҳаддан юқорилиги фаолиятни чекланишига олиб келиши шубҳасиздир.

5-расм. Невроз билан оғриган беморларнинг “10 та сўзни ёд олиш” тести бўйича кўрсаткичлари диаграммаси

Неврозли беморларнинг бир қатор сўзларни эсда олиб қолиш эгри чизиклари юқоридаги беморларникидан сезиларли даражада фарқ қилади. Ўз навбатида уларнинг хотираси ҳам бекарор: бемор ўзи айтган сўзни “унутади”; кўпгина беморлар аксарият ҳолларда хатони тузатмасдан бир хил сўзни бир неча маротаба такрорлашлари кузатилди. Неврозни бошдан кечираётган беморлар томонидан сўзларни кўпайтиришнинг хусусиятларидан бири сифатида уларда “чет эффекти” нинг оғирлиги қайд этилган - тадқиқот давомида деярли барча беморлар серияни биринчи сўзларини кўпроқ эсга олишлари ва эсга туширишлари кузатилди (5-расм).

Когнитив функциялар бузилишлари диагностикаси борасидаги иккинчи йўналишдаги тадқиқотимиз асосида хотира диагностикаси борасида “10 та сўзни ёд олиш” тести билан биргаликда “Хотиранинг миқдорий баҳолаш методикаси”, “Кексалик ёшидаги мнестик-интеллектуал соҳасини баҳолашнинг экспресс-методикаси”, “Рақамларни эсда олиб қолиш” тести, “Образли хотира” тести, Бентоннинг “Кўриш ретенцияси” тестлари устида ҳам худуди шу тартибда эмпирик тажрибалар ўтказиш мумкин ва уларнинг тиббий психологик диагностика мақсадларда фойдаланиш тизими воситалари таркибига киритиш ўринли эканлигини айтиш мумкин. Хотира жараёнларига хосликни баҳолаш методикаларининг яққол намунаси сифатида “10 та сўзни ёд олиш” тести стимул материалларининг соддалиги, синов ўтказиш вақт меъёрининг қулайлиги, индивидуал диагностика қўйиш имконияти, аниқ меъёрга эга методика ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Клиническая психология: энциклопедический словарь / Под общ. ред. Н.Д. Твороговой. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Практическая медицина, 2016. С.551.
2. Балабанова Л.М. Судебная психопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). Донецк: Сталкер, 1998. С.403.
3. Жислин С.Г. Психические нарушения при органических заболеваниях головного мозга. - М., 1998. С. 287-296.; Рахальский Ю.Е. Атеросклеротическая деменция // Вопросы клиники и лечения психических заболеваний. /Под ред. А.Г.Наку, Б.Д.Златана. - Минск, 2009. С. 20-27; Сукиасян С.Г. Сосудистое слабоумие: Клинико-психопатологические исследования (обзор) // Журнал неврологии и психиатрии. - 2010. - №7.-С.133-138.
4. Goodman Janice H. Paternal postpartum depression, its relationship to maternal postpartum depression, and implications for family health // Journal of Advanced Nursing. 2004. Vol.45. №1. P. 26-35.
5. Новорожденные высокого риска / под ред. В.И.Кулакова, Ю.И.Барашнева. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2006. 528 с.; Fowles ER, Murphey C. Nutrition and mental health in early pregnancy: a pilot study. J Midwifery Womens Health. 2009 JanFeb; 54 (1): 73-7.; 1
6. Janet A.DiPietro. The Role of Prenatal Maternal Stress in Child Development // Current Directions in Psychological Science. 2004. Vol.13., №2. P.71 ;
7. Irene van Bokhoven, Walter Matthys, Stephanie van Goozen, Herman van Engeland. Prediction of treatment outcome in children with disruptive behaviour disorders: A study of neurobiological, neuropsychological and psychosocial factors; Prevention and treatment of conduct disorders // 16th World Congress of the International Association for Child and Adolescent Psychiatry and Allied Professions (IACAPAP) Berlin / Germany, 2004.; 21. Nissen E, Jonas K, Johansson LM, Ejdebdck M, Ransjц Arvidson AB, Uvnцs-Moberg K. Effects of intrapartum oxytocin administration and epidural analgesia on the concentration of plasma oxytocin and prolactin, in response to suckling during the second day postpartum. Breastfeed Med. 2009 Jun;4(2):71-82.
8. Fowles ER, Murphey C. Nutrition and mental health in early pregnancy: a pilot study. J Midwifery Womens Health. 2009 JanFeb; 54 (1): 73-7.
9. Galler Janina R., Ramsey Frank C., Harrison Robert H. et al. Postpartum maternal moods and infant size predict performance on a national high school entrance examination // Journal of Child Psychology and Psychiatry, Volume 45, Issue 6, Page 1064-1075, Sep 2004.

Когнитив функциялар бузилишларида тиббий психодиагностик усуллари самарали қўллаш тажрибаси

Rezyume. Ушбу мақола когнитив функциялар бузилишларида касаллик турларига кўра тиббий психодиагностикани тадқиқ этиш муаммоларига бағишланган. Муаллиф бош мия органик бузилиши, невроз, туғруқдан кейинги стресс, бош мия жароҳати, инсульт касаллиги билан оғриган беморларда эсда олиб қолиш жараёнидаги бузилишлар бўйича таҳлилий мулоҳазалар тақдим қилган.

Tayanch soʻzlar: тиббий психодиагностика, когнитив бузилишлар, психологик тест.

Опыт эффективного использования медицинских психодиагностических методов при нарушениях когнитивных функций.

Резюме. Данная статья посвящена проблемам применения медицинской психодиагностики по типам заболеваний при нарушениях когнитивных функций. Автор предоставил аналитические комментарии по вопросам нарушения памяти у больных с органическими заболеваниями головного мозга, неврозами, послеродовым стрессом, черепно-мозговой травмой, инсультом.

Ключевые слова: медицинская психодиагностика, когнитивные расстройства, психологический тест.

Experience in the effective implementation of medical psychodiagnostic methods in cognitive impairment

Resume. This article is devoted to the implementation problems of medical psychodiagnostics on type of disease in cognitive impairment cases. The author provided analytical comments on memory impairment in patients with organic brain disorders, neuroses, postpartum stress, brain injury, and stroke.

Key words: medical psychodiagnostics, cognitive disorders, psychological test.

U O'K 94(575.171) "XIV/XV"

XIV–XV ASRLARDA OROLBO'YI, XORAZM SHAHARSOZLIK MADANIYATI

TARAQQIYOTINING NATIJALARI

Yusupov Sh. X.

Urganch davlat universiteti

Amir Temur va temuriylarning Xorazmni egallashi voha uchun ham, markazlashgan saltanat qudratini oshirish yo'lida ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Natijada mahalliy zodagonlar – Qo'ng'iro't So'filarining Oltin O'rda xonlaridan bo'linish harakati birmuncha kuchaydi, bu elatning kuchli davlat, markazlashgan saltanat tasarrufida bo'lishi vohada shahar madaniyatini qayta jonlantirdi. Savdo aloqalari yanada avj oldi. Chunki Xorazm shaharlari Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'lida joylashgan savdo markazlaridan biri edi. Amir Temurning Xorazmga yurishlari Oltin O'rda xonlarining viloyatga bo'lgan da'vosini susaytirdi. Xorazm o'zining Markaziy Osiyodagi avvalgi kuchli iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqei nafaqat yo'qotmadi, balki yangi shakl va mazmunda qayta kashf etdi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalari va yozma manbalarda keltirilgan ayrim ma'lumotlar mohiyatan shu davrda sug'orish tarmoqlari tuzatilgani va yangilari bunyod etilganligidan dalolat beradi. Bu holat yagona saltanat xazinasini to'ldiruvchi omil bilan anglashiladi. Chunki sug'orish inshootlari taraqqiyotga, farovonlikka xizmat qilgan, mamlakatda soliq undiriladigan bazaning kengayishiga olib kelgan. Rasmiy saroy tarixchisi Sharafuddin Ali Yazdiy ta'biri bilan aytganda, "Temur ekin unadigan bir bo'lak yerning bo'sh qolishiga yo'l qo'ymagan", ya'ni "rasmiy tarixning ifoda etishicha, umuman, ekin yetishtirish mumkin bo'lgan yer bekor yotmagan"[4, 266]. Amir Temur va temuriylar davrida shaharlar atrofida ulkan bog'lar barpo etilgan. Ularda turli xildagi daraxtlar va gullar yetishtirilgan[13].

Ustyurt pasttekisligida joylashgan Devkesgan – Vazir yodgorligining "pastki shahar" qismida saroy inshooti bilan uning atrofida krest-but-salb shaklidagi bog' – xiyobon qurilishlarining joylashuvi S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiya xodimlari tarafidan o'rganilgan[15, 300]. Bu bog' majmuasi to'rtburchak devor bilan yaxshi mustahkamlangan. Uning o'rtasida ko'p xonali saroy qoldig'i joylashgan. Saroy atrofida oldinlari daraxtlar ekilgan xiyobonlar, to'g'ri yurgizilgan ko'ndalang yo'lka xiyobonlar barpo etilgan, ular kvadrat shakllarga bo'linib, o'nlab ariqlar o'tkazilgan uchastkalardan tashkil topgan. Oqibatda kvadrat shaklli to'rtburchakli majmua qaytadan to'g'ri burchakli to'rtta tarxga bo'lingan. Ular ham, o'z navbatida, sakkiz yoki yangi kvadratlarga bo'linadi. Ularda suv o'tkazilgan ariqlarda sersoya daraxtlar va mevazor mavjud bo'lgan. Ularning izlari oddiy ko'rinishda bugungi kungacha saqlangan. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqotchisi M.A.Orlovning fikricha, Devkesgan – Vazir bog'i XIV–XV asrlar bilan sanalanadi[11, 164]. Devkesgan – Vazir bog' majmuasi rejasi Amir Temur va uning merosxo'rlari tomonidan Samarqand, Shahrisabz, Hirot, Toshkent vohalaridagi yangi shaharlar, obodonlashgan bog' majmualariga qiyosiy jihatdan juda ham yaqin[2, 38]. Bu davrdagi bog'lar ikki xilda bo'lgan: birinchisi muntazam reja asosida sun'iy barpo etilgan bog'lar, ikkinchi toifadagi bog'lar qo'riqxonaga o'xshash bo'lib, tabiiy daraxtzorlardan foydalanilgan. Lekin bularda ham obodonlashtirish ishlari olib borilgan[12, 16].

Tarixiy yilnomalardan biri Otamalik Juvayniyning (XIII asr) "Tarixi jahonkushoy" asarida Gurganj atrofidagi "Maishiyat qarorgohi – Bog'i Hurram" eslatib o'tiladi. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan Jent bog' – xiyobon, Adaq – Oq qal'a, Shohsanam va Yorbakir yonidagi bog'lar aniqlangan[11, 156-167]. Lekin Amir Temur va temuriylar davrida Orolbo'yi elatlari atrofida bog' – xiyobon majmualari (Devkesgan – Vazir) me'moriy tarhga amal qilgan holda, bog'dorchilik ilmiga oid temuriylar davri tajribasida umumiyashtirilib qurilgan. Mazkur jarayonda albatta temuriylar o'rtasidagi toj-u taxt mojarolarida oliy hokimiyatga talabgorlardan biri Sulton Husayn Boyqaro (1473–1506) Astrobod va Hirotidan Xorazm uchun bo'lgan kurashlarda qatnashib, Vazir (Devkesgan), Adoq, Tirsak (Shemaxaqal'a), Bo'ldumsoz, Urganch va Xiva, Hazorasp shaharlaridan o'z qarindoshi, ayni paytda g'animi Sulton Abu Saidga (1451–1469) qarshi urushlar (1460, 1461, 1462, 1462-yy.) olib bordi. Xorazm vohasi shaharlaridan Vazir va Adoq Sulton Husaynning tayanch joyi – suyanch maskaniga aylandi. Ilgari qayd etganimizdek, hatto Urganch bir muddat Sulton Husayn uchun poytaxt vazifasini ham bajargan edi. Bu shaharlar Xorazmning shimoli-g'arbiy taraflarida joylashgan. Ya'ni, bu atrofda temuriylar ko'chmanchilar bilan shiddatli kurash olib borgan davrda ham ijtimoiy soha obyektlari, maxsus joylar, mudofaa istehkomlari qurilishi to'xtab qolmagan.

Umuman, qayd etilganidek, Amir Temurning markazlashgan davlatiga qo'shilgan Xorazm elatlarida osoyishta hayot qaror topib, o'zaro ichki urushlarga barham berilib, iqtisodiy o'sish jarayoni boshlandi. Tarixiy manbalar, arxeologik tadqiqotlar Amir Temur va temuriylar davrida Hazorasp, Xiva, Kat, Gurganj (Toshqal'a), Vazir (Devkesgan)ning shahar mudofaa devorlari, uy-joylar qayta qurilganini ta'kidlaydi. Shemaxaqal'a, Adoq, Mizdahkon, Toshqal'a, Oqqal'a, Puljoydagi temuriylar davriga oid arxeologik topilmalar bu davrning madaniy yuksalganini ko'rsatadi. Mizdahkon yodgorligidagi shaharsozlik taraqqiyoti arxeologik qazishmalar tufayli mukammal aniqlanmoqda. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Mizdahkon yodgorligining o'zida o'rganilayotgan davrda jome' masjidi ishlab turgan. Bu katta jamoat joyida qishki va yozgi namoz zallari, mehroblar, xonaqoh, namozgoh, hujralar va oshxona joylashgan. G'arbiy Xorazmdagi Adoq yodgorligida ham maydoni mahobatli masjid o'rni o'rganilgan. Unda maxsus shayx xonasi joylashgan. XVI asrda Adoqni Mirxond "Fathnoma" asarida tilga oladi, XIX asrda Munis va Ogahiy asarlarida ham u haqda ma'lumot berilgan. Bu joyda 1461-yili temuriy sulton Husayn Boyqaro bir qancha vaqt yashaganligi tarixdan ma'lum.

Xorazmning shimoli-sharqiy nuqtalaridan biri Bag'dod yodgorligi. Bu yodgorlik Kat kabi kam o'rganilgan.

Gurganjda ta'sis etilgan vaqf hujjatiga asoslangan akademik Y.G'.G'ulomov temuriylar davrida Bag'dod (eski Kerdor) kanali va shu nomli qishloq – elatning mavjudligini ta'kidlaydi[7, 178]. Ya'ni, bu toponimlar shimoliy Xorazmning chekka hududlarida joylashgan kentlarga tegishli bo'lib, ular sharqiy Orol bo'ylab quyi Sirdaryo havzasiga tomon ketgan karvon yo'lida joylashgan qishloq manzilgohlaridan bo'lgan, degan o'rinli fikr tug'iladi. Bu fikrimizni chap qirg'oq Sirdaryo tarmoqlaridagi arxeologik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi.

Xorazmning 1388-yili Movarounnahr qo'shib olinishi viloyatdagi shahar madaniyatining o'sishini to'xtatmadi. Arxeologik tadqiqotlar yakuni Janubiy Xorazm temuriylar davrida vayronagarchilik bilan emas, aksincha, "chig'atoylar merosi" sifatida shaharsozlik, hunarmandchilik va savdo aloqalari zamonasiga mos rivojlanganini ta'kidlaydi.

Arxeologik tadqiqotlar natijasi shimoli-g'arbiy Orolbo'ylarida ham temuriylar davrida iqtisodiy-madaniy hayot rivojlanganini tasdiqlaydi. Bu hududda yangidan barpo etilgan mustahkamlangan, rivojlangan qurilish an'alaridan foydalangan holda keng hajmdagi qurilish ishlari amalga oshirilgani, yangi inshootlar bunyod etilgani Oqqal'a, Adoq, Vazir timsolida o'z aksini topdi. Tadqiq etilgan davrda eski karvon yo'llari harakatda bo'lgan, yangi inshootlar qurilgan, hunarmandchilik o'sgan. Keyingi davr arxeologik tadqiqotlari natijasida Gurganjning Toshqal'a (Kaan mahallasi) deb nomlangan Amir Temur va temuriylar davridagi shahar markazidagi ko'plab hunarmandchilik va savdo joylari, rastalari ochildi[6, 467-497]. Jumladan, 1952-yilgi Toshqal'adagi arxeologik qazishlar Gurganjning XV–XVII asrlardagi mudofaa inshootlari (qo'rg'on – minoralari, devor), savdo-hunarmandchilik mahallalarining mo'g'ullar davridagi namunada qayta tiklanganini va rivojlangan shahar bo'lganini ko'rsatadi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalari Amir Temur 1391-yilda qayta tiklashga buyruq bergan "Kaan" mahallasi (dahasi)ni Ko'hna Urganchdagi Toshqal'a bilan taqqoslash, aynanlashtirish imkonini beradi[16, 505-528]. Temuriylar davri tarixi bo'yicha taniqli tadqiqotchilardan biri akademik B.A.Ahmedov yozma manbalar, xususan, Sharafuddin Ali Yazdiy ma'lumotlariga tayangan holda "buzilgan inshootlar" amir Muso tomonidan "qisqa vaqt ichida" tiklanib, shaharning (Gurganj) eski qiyofasi yangilanganligini ta'kidlaydi. Gurganj amir Yedigeyning 1408–1411-yillarda Gurganjda o'z raqibi Po'latxon bilan nizoda, qamalda, mudofaada bo'lgani, Abulxayrxonning ko'pining sonli askariga 1431-yili Gurganj aholisi bardosh berib, qarshilik ko'rsatgani akademik B.A.Ahmedovning "Amir Temur Gurganjni yer bilan yakson qilmay, faqat uning ayrim mudofaa inshootlarini" buzishga ko'rsatma bergan, degan fikrini tasdiqlaydi[3, 36]. Bundan kelib chiqqan holda ishonch bilan aytish mumkinki, Sohibqiron Xorazmdagi 1372–1388-yillarda (jumladan, Gurganjda) behuda qon to'kilishiga yo'l qo'yan Qo'ng'iro't So'filarini to'xtatish uchun ichki tarqoqlikka chek qo'yimoqchi bo'lib harakat qilgan. Qadimshunoslar tomonidan o'rganilgan XV–XVII asrlarga tegishli savdo rastalari, hunarmandchilik mahallasi Amir Temur yurishlaridan so'ng ham Gurganj savdo markazi bo'lib qolganligidan dalolat beradi. Amir Temur davriga oid yozma manbalarining biri Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"sida Sohibqiron Xorazmga 1388-yilgi beshinchi yurishi vaqtida Gurganjdan qochgan dushmanlari Ilig'mish O'g'lon va Sulaymon So'fining orqasidan o'z askarlarini yuborib, "Qumkent va Qira yo'lida jihat qilsin, muholifga yetkaylar", deb ma'lumot beradi[17, 119]. S.P.Tolstov bu shaharning yozma manbalardagi Tirsak ekanligini eslatib o'tadi, Y.G'.G'ulomovning fikricha, Qumkent Shemaxaqal'a yodgorligiga to'g'ri keladi[14, 312]. Ya'ni, akademik Y.G'.G'ulomovning arxeologik va manbashunoslik tadqiqotlariga tayaniladigan bo'lsa, Ustyurt tekisligida joylashgan o'rta asr shahri Shemaxaqal'a mohiyatan Qumkent ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu fikrimizni S.P.Tolstovning "shahar (Shemaxaqal'a) XVI–XVII asrlarda ham Vazir bilan birga Xorazmning g'arbidagi forpost xizmatini bajargan"[14, 284], degan ta'kidi ham tasdiqlaydi. Xivada muntazam olib borilgan qazishma ishlari natijasida ko'pgina sopol buyumlar qoldirlari, jumladan, naqshli, sirlangan buyumlar va me'moriy bezaklar topilgan. Ular orasida temuriylar davriga mansub ashyolar e'tiborga loyiq. Birinchi guruhdagi topilmalarga rangli, sirlangan, jozibador bezakli sopol idishlar majmuasi xosdir. Ular ichida ochiq shakldagi idishlar – kosa, lagan, likopchalar mavjud.

O'simliksimon ramzlar Xiva topilmalarida bir-biri bilan o'zaro yaxlit ifodalangan. O'simlik novdalari, barglar, gul tasvirlari oq fonda (yuzadagi asosiy rang) to'yg'in kobalt bilan berilgan. Ularda Xitoyning ta'siri seziladi. Temuriylargacha O'rta Osiyoda Xitoydan olib kelinayotgan mahsulotlar ichida kobalt naqshli oq chinni idishlar ko'p bo'lgan. Lekin bu qimmatbaho chinni (seladon) o'rniga Xorazmda Oltin O'rda davrida mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan koshin idishlaridan ko'proq foydalanilgan[5, 138]. Bu kulolchilik mahsulotlari keyinchalik Xorazmda, yuqorida qayd etganimizdek, "Temuriylar kulolchiligi" deb nom oldi[9, 69-70]. Xiva topilmalari temuriylar davrida ham mahalliy kulolchilikning yuksak taraqqiyot tamoyillarini ko'rsatuvchi jihatlardan hisoblanadi.

Jumladan, Xorazm shaharlarida koshinsozlik sohasi ancha taraqqiy qilgan. Koshinsozlik vohada aslida temuriylargacha juda yuqori pog'onaga ko'tarilgan edi. Shunday bo'lsa-da, ilgari qayd etganimizdek, bu davr yodgorliklarida "Samarqand chinnisi" deb nomlangan chinni koshinsozlik mahsulotlari Xorazm shaharlariga tarqaldi. Koshinsozlikda, asosan, bu elatga xos yutuqlar jamuljam bo'ldi. Jumladan, koshin idishlari deb nomlanuvchi kosa, piyola, tovoq, chiroq buyumlari biryuza, kobalt, ultramarin, oq bo'yoqlar bilan sirlanib, idishlarga rang-barang naqshlar, bezaklar tushirilishi an'anaga aylandi[10, 119]. Koshinkorlikdan xorazmliklar me'moriy qurilishlarni bezatishda ham foydalanib, bu borada katta yutuqlarga erishildi. Asosan, qizil va zarlash uslubida tayyorlangan mayolika va mozaika taxtachalari me'moriy obidalarda ko'p qo'llanilgan. Yozma manbalar mazkur faktni inkor etmagani holda, o'z o'rnida arxeologik ma'lumotlar Amir Temurdan so'ng bu xildagi sopol idishlar "Temuriylar kulolchiligi" mohiyatan katta me'moriy qurilishlarda va noyob sopol idishlarda o'z rivojini davom ettirganligini tasdiqlaydi. Bu esa Xorazm va Movarounnahr moddiy madaniyatida uzviy tutashish va o'zaro hamkorlikka asos bo'ldi. Taniqli olim A.A.Abdurazzoqovning ilmiy xulosalariga tayanib, yuqorida keltirib o'tganimizdek, temuriylar me'moriy obidalari koshini asosiy tarkibidagi kremnezem, ishqoriy moddalarning foiz ko'rsatkichlari "Movarounnahr yodgorliklari qurilishida Xorazm koshinpazlarining ta'siri juda kuchli ekanligidan darak beradi"[1, 62].

Xorazm shaharsozlik madaniyati, asosan, Movarounnahrda tashqarida Amir Temurga qaram bo'lgan chekka elatlarning rivojlangan savdo markazlari kabi temuriylar davri madaniyati umumiyliги bilan bog'liq. Bunga tanga va mirilarning Xivada topilishi dalil bo'lib, bu o'z navbatida Sohibqiron asos solgan dunyoviy savdo aloqalarining Xorazm vohasi shaharlarini ham o'ziga jalb qilganidan darak beradi. Bulardan tashqari, qayd qilib o'tganimizdek, Xorazmning Mizdahkon, Gurganj, Devkesgan yodgorliklarida ham Amir Temur va Ulug'bek tangalari uchraydi.

Amir Temur Xorazmga 1379–1380-yillardagi yurishlaridan so'ng Shahrisabz va Buxoroga Xorazmdan me'mor va quruvchi ustalarni jo'natgan. Bu vaqtda qurilgan Shahrisabzdagi Dor us-Saodat (Hazrati Imom) majmuasidagi Jahongir maqbarasi bunyod etilishida xorazmlik binokor ustalar ham qatnashgan. Jahongir maqbarasida tashqi kulohiy gumbaz qirrali gardishga o'rnatilib, ichki tarafdan qovurg'alar bilan mustahkamlangan. Bunday uslub va umumiy ko'rinish Movarounnahr me'morchiligining shunga qadar bo'lgan davri uchun xos emas. Mazkur uslub Ko'hna Urganchdagi Qo'ng'iro't So'filari (1360–1388) davrida qurilgan hashamatli To'rabek xonim maqbarasi ko'rinishiga yaqinlik va o'xshashlik kasb etadi[18, 58–59]. Shohi Zinda ansamblidagi (Samarqand) Qusam ibn Abbos maqbarasidagi uch qavatli sag'ana sirti turli rangdagi bo'rtma parchinlar bilan qoplanganligini ham yuqorida ko'rib o'tdik. Bo'rtma parchinlar XIV asrdagi Xorazm me'morchilik uslubiga xos bo'lib, Amir Temur tarafidan Urganchdan olib kelingan ustalar tomonidan bajarilganligi shubha uyg'otmaydi[12, 72]. Yana bir dalil, Buxorodagi Chashmai Ayub yodgorligining kulohiy gumbazi Movarounnahr me'morchiligiga emas, balki Xorazm me'morchiligiga xos bo'lganligi uni qurishda xorazmlik me'morlar ishtirok etganligidan dalolat beradi[12, 78]. Bularning barchasi Amir Temur va temuriylar davrigacha ham va ular davrida ham Xorazm vohasining iqtisodiy holati, madaniy rivojlanishi Movarounnahr bilan an'anaviy uyg'unlikda davom etganligini ta'kidlaydi. Bu esa shaharsozlik madaniyati taraqqiyotida ikki madaniy-tarixiy hududning moddiy madaniyatidagi uzviylikni ham ko'rsatadi. Shaharsozlik madaniyatidagi taraqqiyot masalasini xorazmliklarning Movarounnahr ma'naviy muhitidagi roli bilan ham ko'rsatish mumkin.

Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fanning ilohiyot, fiqh, tibbiyot, falsafa, tarix, adabiyot va boshqa tarmoqlari keng rivojlandi. Bu davrdagi Movarounnahrda madaniy rivojlanish haqida gap ketar ekan, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”sida, Ibn Arabshohning “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” asarlarida yuqorida sanalgan fanlarning xorazmlik ayrim namoyondalari haqida qisqa, lekin o'ta qimmatli ma'lumotlar keltirilishini ta'kidlash joiz. Temuriylar davrida ilm-fan salohiyatini oshirib, ilmiy tafakkur rivojiga katta hissa qo'shgan Jaloladdin Ahmad al-Xorazmiy (ilohiyot olimi), Hofiz Mahmud Muxrik al-Xorazmiy (faqih), Hafizaddin Muhammad ibn Nasuraddin Muhammad al-Xorazmiy (tarixchi, shoir) va boshqalar shular jumlasidandir[8, 15].

Yozma va arxeologik manbalar shundan guvohlik beradiki, Amir Temur davrida Hazorasp, Kat, Xiva, Urganch shaharlarida mudofaa inshootlari mustahkamlanib, shahar me'morchiligi va yangi uy-joylar, mahallalar qurilishi qayta jonlandi. Markazlashgan davlatga qo'shilgan Xorazm shaharlarida o'zaro ichki urushlarga barham berilib, iqtisodiy o'sish jarayoni boshlandi. Tarixiy manbalar, arxeologik tadqiqotlar Amir Temur va temuriylar davrida Xorazmning 1372–1388-yillarda Movarounnahrda qo'shib olinishi natijasida viloyatdagi shahar madaniyatining o'sishi to'xtamaganligini ko'rsatadi. Eski karvon yo'llari harakatda bo'ldi, yangi inshootlar qurildi, hunarmandchilik o'sdi. Gurganjning Toshqal'a deb nomlangan mavzesi 1391-yili Amir Temur farmoni bilan qayta tiklangan, shu davrning o'zidayoq savdo va hunarmandchilik markaziga aylangan. Shunday qilib, biz to'xtalib o'tgan materiallar asosida aytish mumkinki, Amir Temur va temuriylar davrida Xorazm Movarounnahr bilan qadim zamonlardan boshlangan madaniy aloqalarini davom ettirdi. Bu madaniy aloqa ko'plab bevosita va bilvosita dalillar orqali o'z isbotini topganligi barobarida, bizgacha yetib kelgan kulolchilik namunalari, monumental obidalarni bezash san'atida yaqqol ko'rinadi.

Umuman olganda, yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar asosida XIV–XV asrlar, ya'ni temuriylar davrida Janubiy Orolbo'yi, voha hududida eski shaharlar Gurlan, Kat, Hazorasp, Xiva, Xonqa, Gurganj, Vazir, Adoq, Shemaxaqal'a, Tersek va Qumkent qishlog'ining mavjudligini ko'rsatadi. Boshqa shahar madaniyati yodgorliklari Bag'dod, Bug'raxon (Medmaniya, Xovand), Puljoy, Mizdahkon temuriylar zamonidan keyingi davrda savdo aloqalarining buzilishi sababli o'zining rivojlanishini asta-sekin yo'qota boshlaganini ko'rsatadi. Yozma manbalardan biz Xorazmdagi Amir Temur va temuriylar davri bilan bog'liq boshqa masalalarga oid, jumladan, yo'llar (“Sepoya” – Uch o'choq, “Shahriston yo'li”), gidrotoponimlar (“Eski O'kuz”, “Fatima-xatun”, “Asaf O'kuz”), kanallar (Bag'dodik, Sedraj, Gurlan), Eski Amudaryo havzalari (O'zboy, Urundaryo, Sariqamish, Daryoliq va Xeykanik) to'g'risida ma'lumotlarga egamiz. Bu ma'lumotlar Xorazmning temuriylar davridagi tarixiy va iqtisodiy holati, elatlar, quruqlik va suv yo'llarining joylashishi kabi ma'lumotlarni ilk bor qiyosiy jihatdan mukammal o'rganishda qo'shimcha manba hisoblanadi. Xorazmning g'arbiy hududlaridagi geomorfologik, arxeologo-topografik tadqiqotlar Vazir-Devkesgan, Adaq (Oq qal'a), Shemaxaqal'a, Butentau, O'zboy va Sariqamish atroflarida temuriylar davri shahar va qishloqlar ancha ko'p joylashgan hududlarning biri ekanligidan dalolat beradi. Umuman, biz yuqorida ta'kidlagandek, Amir Temur va temuriylar davrida Xorazmda bunyodkorlik ishlari tashkil qilindi. Shimoli-g'arbiy Xorazmda yangi shahar madaniyati bosqichi – temuriylar davri boshlandi, deb ta'kidlash mumkin. Bunga misol sifatida Xorazmning XIV asr oxiri – XV asrga oid bir necha yodgorliklarida madaniy qatlam, topilmalar, temuriylar tangalari mavjudligi, yangi masjid va maqbaralarning qurilganligini ko'rsatish mumkin.

Xulosa sifatida shularni ko'rsatish mumkin, Amir Temurning maqsadi Chig'atoy ulusini o'z qo'li ostida birlashtirishga qaratildi, Xorazmga yurishlarning sababi ham shunga borib taqaladi. Keyinchalik butun Xorazm hududlari yagona saltanat tarkibiga birlashtirildi. Amir Temur uchun Chingizxon ideal, Chig'atoy esa ulkan hurmat-ehtiroimga loyiq zotlar qatorida bo'lgan. Ular tomonidan joriy etilgan tartib-qoidalarni qayta tiriltirish yo'lida jidd-u jahd qilingan Xorazm da'vosi ham aynan shu bilan izohlanadi; fath jarayonida shahar va qal'alarni buzishdan maqsad – siyosat, qo'rqitish, itoatga kirgizish, sarkashlikni sindirishni ko'zlamagan. Asl maqsad esa bunyod etish, aholini farovonlikka olib chiqish, adolat o'rnatish, markaziy hokimiyatga so'zsiz itoat etish shartligini singdirishdan iborat bo'lgan. Raiyatni

qo‘rquv va umid o‘rtasida saqlash usuli shuni taqozo etgan;

Amir Temur va temuriylarning Xorazmni egallashi tufayli mahalliy zodagonlar – Qo‘ng‘irot So‘filarining Oltin O‘rda xonlaridan bo‘linish harakati birmuncha kuchaydi, bu hududning kuchli davlat tasarrufida bo‘lishi iqtisodiyot, ilm-fan, madaniyat va shaharsozlikning qaytadan rivojlanishiga sabab bo‘ldi, savdo aloqalari yanada avj oldi;

Amir Temur olib borgan siyosat Markaziy Osiyo hududlarida shaharlar, hunarmandchilik, savdo, madaniyat va ma‘rifiy o‘shishni, integratsiyalashuvni ta‘minladi. O‘zaro hamkorlik yuzaga kelib, vohaning chuqur ildizga ega boy madaniyati uslub va namunalaridan saltanat doirasida, xususan, Shahrisabz, Samarqand va Turkistonning ajoyib inshootlarini qurishda foydalanildi. Shu tariqa Xorazm va Movarounnahr moddiy madaniyatidagi uzviylik va hamkorlikka asoslangan an‘analari uzluksiz davom etdi; temuriylar davrida Xorazmning qadimiy boy intellektual salohiyati yanada rivojlandi. Amir Temur davrida Movarounnahr shaharlarining o‘shishiga muhit yaratildi. Markazlashgan davlatga qo‘shilgan Xorazm shaharlari osoyishta holatga o‘tib, o‘zaro ichki urushlardan xalos bo‘ldi;

Temur o‘z islohotchilik faoliyati bilan viloyat shaharlarini obodonlashtirish, savdo ishlarini yanada kengaytirish asosida ulkan savdo yo‘llarida savdo munosabatlarini rivojlantirishga harakat qilgan. Amir Temur va temuriylar davri Xorazm shaharsozlik madaniyatidagi hamda iqtisodiyotidagi ijobiy o‘zgarishlarni so‘nggi davrlar arxeologik tadqiqotlari natijalari to‘la tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Абдураззоков А.А. Amir Temur davrida shihasozlik va kosinchorlik sohasidagi yangiliklar // OHU. 1996. – №3-4.
2. Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннахрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. – Тошкент, 1984.
3. Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Amir Temur. Жизнь и общественно-политическая деятельность. – Ташкент, 1999. – С. 36.
4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Том II. Часть I. – М., 1963. – С. 266.
5. Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды // Советская Археология (СА) – Российская Археология (РА). 1974. – №4. – С. 138.
6. Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // ТХАЭЭ. Том II. – М., 1958. – С. 467-497.
7. Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент, 1959. – Б.178.
8. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1-китоб. Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди Убайдулла Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир: А.Ўринбоев. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 15.
9. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – С. 69-70.
10. Кдырниязов М.-Ш. Темуридская керамика Хорезма // Вестник ККО АН РУ. 2005. – №1. – С. 119.
11. Орлов М.А. Памятники садово – паркового искусства средневекового Хорезма // ТХАЭЭ. Том I. – М., 1952.
12. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. – Тошкент, 1996. – Б. 16, 72, 78.
13. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки. Кн. 4. История. – Ташкент, 1951.
14. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – С. 284, 300, 312.
15. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – С. 300.
16. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки торгово-ремесленного квартала XV-XVII вв. на городище Таш кала в Ургенче // ТХАЭЭ. Том II. – С. 505-528.
17. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома / Мухаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухорий таржимаси. Сўзбоши, таъдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад ва Х.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 119.
18. Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча // Известия ГАИМК. Том 6, вып. 2. – Л., 1930. – С. 58-59.

XIV–XV asrlarda Orolbo‘yi, Xorazm shaharsozlik vadaniyati taraqqiyotining natijalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur va temuriylar davrida Xorazm shaharsozlik madaniyati markazlarida olib borilgan tadqiqot natijalari aks ettirilgan.

Kalit so‘zlar: karvon yo‘llari, mudofaa inshootlari, “chig‘atoylar merosi”, “Samarqand chinnisi”, kosa, piyola, tovoq, chiroq, masjid, maqbara.

Аннотация: В данной статье отражены результаты исследования, проведенного в культурных центрах градостроительства Хорезма в период правления Амира Тимура и Тимуридов.

Ключевые слова: караванные пути, фортификационные сооружения, “чагатайские наследие”, “Самаркандский фарфор”, чаша, пиала, блюда, светила, мечет, мавзолей.

Abstract: In this article was written about the results of a research which has been done on the Khorezmian urban culture centers.

Key words: caravan routes, defensive fortresses, "heritage of chigatays", "Samarkand's porcelain", bowl, goblet, plate, luminaries, mosque, mausoleum.

АНАЛИЗ ПРАВОВЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАБОТЕ СОВЕТА ДИРЕКТОРОВ

Умарова К., Панабергенова Ж.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Искусственный интеллект (ИИ) активно внедряется в корпоративное управление, включая такие области как анализ данных, прогнозирование, оптимизация бизнес-процессов и поддержка принятия управленческих решений [1]. Одновременно использование перспективных технологий ИИ, таких как машинное обучение, создает потенциальные правовые риски для компаний, в том числе связанные с ответственностью, прозрачностью, безопасностью и этикой [2]. Растущее применение алгоритмов ИИ в корпоративном контексте требует адаптации существующих моделей корпоративного управления и их

правового регулирования. В частности, перед регуляторами встают вопросы, касающиеся ответственности за принимаемые на основе ИИ решения, этичности используемых алгоритмов, а также влияния ИИ на права заинтересованных сторон. Эта статья представляет подробный анализ правовых аспектов применения технологий ИИ в корпоративном управлении под контролем совета директоров. Рассматриваются проблемы определения ответственности за ошибочные решения и негативные результаты, получаемые на основе алгоритмов ИИ, а также связанные с этим вызовы по минимизации правовых рисков и защите интересов стейкхолдеров. Обсуждаются потенциальные преимущества и проблемы интеграции ИИ в практики корпоративного управления. Предлагаются рекомендации по разработке эффективных рамок регулирования.

Обзор литературы. В научной литературе активно обсуждаются проблемы применения ИИ в различных сферах, включая юридические аспекты ИИ [3], этику ИИ [4] и влияние «интеллектуальных агентов» на структуры управления [5]. Ряд исследователей анализирует потенциальное воздействие технологий ИИ на корпоративное управление [1] и их роль в повышении эффективности советов директоров [6]. Однако вопросы правовой ответственности за ошибки или сбои интеллектуальных алгоритмов в контексте корпоративного управления остаются по большей части неизученными. Нет ясности относительно того, могут ли неблагоприятные последствия автоматизированных решений алгоритмов ИИ рассматриваться как следствие халатности или недобросовестности со стороны корпоративных органов управления. Кроме того, остается открытым вопрос об обязанностях совета директоров в отношении мониторинга этических рисков от использования ИИ. Эти и другие правовые аспекты ИИ в корпоративном контексте нуждаются в углубленном анализе.

Обзор правовых основ применения ИИ. В настоящее время в Республике Узбекистан отсутствует правовой акт, прямым образом направленный на регулирование применения искусственного интеллекта в работе совета директоров. Но, некоторая правовая основа, ориентированная на внедрение и развитие ИИ в различных областях государственной и общественной жизни, уже имеется. Так, в 2020 году был принят Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах по ее эффективной реализации» [13], предусматривающий изучение и применение на практике возможностей использования в отраслях экономики технологий виртуальной и дополненной реальности, искусственного интеллекта, криптографии, машинного обучения, анализа больших данных и облачного вычисления. Затем, в 2021 году было принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта» [14], предусматривающий выработку нормативно-правовой базы, определяющей единые требования, ответственность, безопасность и прозрачность при разработке и использовании технологий искусственного интеллекта в отраслях экономики и социальной сфере, системе государственного управления. Кроме того, было принято другое Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по внедрению специального режима применения технологий искусственного интеллекта», основной целью которого является внедрение Специального режима применения технологий искусственного интеллекта для создания необходимых организационно-правовых условий для юридических лиц и научных организаций, осуществляющих в его рамках деятельность, связанную с проведением экспериментально-опытных работ, основанных на технологиях искусственного интеллекта, разработкой программных продуктов и оказанием услуг [15]. Таким образом, можно утверждать, что в Узбекистане ведется активная работа как по государственной поддержке внедрения и широкого применения ИИ, так и по разработке правового регулирования этого сложного процесса.

Методология. Методология исследования базируется на критическом анализе доктрины права по вопросам применения технологий ИИ в корпоративном управлении. Особое внимание уделяется идентификации существующих пробелов в правовом регулировании ответственности органов управления компаний при использовании алгоритмов ИИ. Проводится сравнительный анализ рекомендаций различных экспертов и регулирующих органов по формированию нормативных рамок в данной предметной области.

Результаты. Распределение ответственности. В условиях растущей интеграции технологий ИИ в практики корпоративного управления особую актуальность приобретает вопрос распределения ответственности между принимающими решения лицами и интеллектуальными алгоритмами [7]. Существующие правовые нормы, регулирующие обязанности и степень ответственности членов совета директоров, базируются на предположении о контроле над процессами со стороны людей [8]. Однако интеграция ИИ размывает традиционные границы ответственности. Например, если алгоритм машинного обучения, используемый советом директоров для анализа корпоративных рисков, дает ошибочный прогноз, приводящий к убыткам, то кто и в какой степени несет ответственность за данный результат? Могут ли действия ИИ вообще попадать под действующие правовые нормы об ответственности? Эти вопросы активно дискутируются юристами и техническими специалистами [9].

Управление рисками ИИ. Внедрение ИИ несет в себе потенциальные риски нового типа, связанные с кибербезопасностью, этичностью и отсутствием прозрачности алгоритмов. В связи с этим многие эксперты подчеркивают важность процедур управления рисками ИИ на корпоративном уровне с активным участием совета директоров [10, 56-61]. В частности, совету директоров отводится ключевая роль в разработке политики по безопасному и этичному использованию технологий ИИ в компании. Для этого рекомендуется создание профильных подкомитетов, отвечающих за оценку, мониторинг и минимизацию потенциальных рисков, связанных с применением ИИ [11]. Кодексы этики ИИ, процедуры независимого аудита алгоритмов и оценки влияния на стейкхолдеров должны стать частью корпоративной культуры.

Права заинтересованных сторон. Широкое внедрение технологий ИИ, включая роботизацию рабочих мест и комплексную аналитику больших данных, может оказывать трансформационное воздействие на положение различных стейкхолдеров, в особенности рядовых сотрудников компаний [12]. В связи с этим у совета директоров возникают потенциальные правовые обязательства по защите интересов затрагиваемых групп при внедрении инновационных технологий ИИ. Например, в случае массового высвобождения персонала из-за роботизации может потребоваться разработка программ по переобучению и трудоустройству. При использовании ИИ для анализа данных о потребителях необходимо обеспечить конфиденциальность и безопасность этой информации. Решения по внедрению ИИ должны учитывать баланс интересов различных заинтересованных сторон.

Обсуждение результатов. Проведенный анализ свидетельствует об отсутствии адекватных правовых механизмов для регулирования применения технологий ИИ в корпоративном контексте. Традиционные нормы корпоративного права не учитывают специфику «интеллектуальных» алгоритмов как объектов ответственности органов управления компаниями. Требуется новые подходы, регламентирующие распределение рисков между принимающими решения лицами и используемыми ими алгоритмами ИИ [13].

Кроме того, необходимы дополнительные разъяснения для советов директоров относительно их роли в минимизации операционных, правовых и этических рисков ИИ. Нужны четкие рекомендации по интеграции концепций ответственного и этичного ИИ в корпоративные политики и процессы принятия решений с применением технологий искусственного интеллекта.

Заключение. Использование ИИ радикально меняет ландшафт корпоративного управления, создавая новые правовые вызовы для регуляторов и компаний. В частности, требуют решения вопросы юридической ответственности за ошибочные решения алгоритмов ИИ, минимизации связанных рисков, а также обеспечения прав заинтересованных сторон. Адекватный нормативно-правовой ответ на эти вызовы будет определять траектории развития отношений между бизнесом, технологиями ИИ и обществом.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Датта У., Икрам Х. Потенциальное воздействие искусственного интеллекта на корпоративное управление // Журнал корпоративных финансов. 2021. Т. 27. С. 296-317.
2. Рамо А. Юридическая ответственность за искусственный интеллект: риск разрушения концепции вины // Информационное общество. 2020. Т. 36. Вып. 3. С. 117-133.
3. Рекомендации Совета ОЭСР по искусственному интеллекту. OECD, 2021. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>.
4. Падаяк Ю., Бачило И. Право в условиях развития искусственного интеллекта // Закон. 2018. No 3. С. 41-51.
5. Йох Э. Принципы этического ИИ // Журнал искусственного интеллекта в обществе. 2020. Т. 3. No 4. С. 181-191.
6. Лахав О., Штерн С. Интеллектуальные агенты обеспечивают качество: влияние ИИ на корпоративное управление // Журнал управления знаниями. 2019. Т. 23. No 1. С. 195-207.
7. Завис М., Синтия М. Роль ИИ в повышении эффективности советов директоров // Калифорнийский менеджмент обзор. 2022. Т. 64. No 3. С. 27-44.
8. Хуссейн М.С. Ответственность за принятие решений на основе искусственного интеллекта // Юридический журнал Гарварда. 2020. Т. 63. Стр. 890-895.
9. Редди В. Кто несет ответственность за решения ИИ в корпоративном контексте? // Деловая этика: ежеквартальный обзор. 2021. Вып. 152. С. 23-35.
10. Уоллинг М. Роль совета директоров в мониторинге рисков этического ИИ // Директор журнала. 2022. Т. 28. Вып. 4.
11. Джонс К. Чего должны опасаться работники от ИИ в корпорациях? // Гарвард бизнес ревью. 2019. Т 97. No 4. С. 135-141.
12. Амеди А., Гринберг С. Оценка воздействия AI: защита интересов стейкхолдеров // Журнал бизнес-этики. 2021. Т. 170.
13. Указ Президента Республики Узбекистан, от 05.10.2020 г. № УП-6079. // Национальная база данных законодательства 11.11.2023 г., № 06/23/193/0844.
14. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 17.02.2021 г. № ПП-4996. // Национальная база данных законодательства, 03.12.2022 г., № 06/22/258/1064
15. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 26.08.2021 г. № ПП-5234. // Национальная база данных законодательства 23.08.2022 г., № 06/22/194/0766.

Резюме: Мазкур мақолада корпоратив бошқарувда сунъий интеллект технологияларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий ва амалий жиҳатлари таҳлил қилинган. Шунингдек, мақолада сунъий интеллект томонидан қабул қилинган қарорлардан келиб чиқадиган жавобгарлик масаласи, улар билан боғлиқ хавфларни аниқлаш, ҳамда сунъий интеллектнинг инсон ҳуқуқлари ва манфаатдор томонларга таъсири кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, корпоратив бошқарув, директорлар кенгаши, ҳуқуқий тартибга солиш.

Анализ правовых последствий применения искусственного интеллекта в работе совета директоров

Резюме: В статье анализируются правовые и этические аспекты использования технологий искусственного интеллекта в практиках корпоративного управления. Рассматриваются проблемы определения ответственности за решения алгоритмов ИИ, управления связанными рисками, а также влияния ИИ на права человека и интересы стейкхолдеров.

Ключевые слова: искусственный интеллект, корпоративное управление, совет директоров, правовое регулирование.

Analysis of the legal consequences of the application of artificial intelligence in the work of the board of directors

Summary: The article analyzes the legal and ethical aspects of using artificial intelligence technologies in corporate governance practices. The issues of determining responsibility for AI algorithm decisions, managing related risks, and the impact of AI on human rights and stakeholder interests are considered.

Key words: artificial intelligence, corporate governance, board of directors, legal regulation.

ҲАНАФИЙ ФАҚИҲИ САДР АШ-ШАРИЪА ҲАҚИДА

Насруллаев Н. Ҳ.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Мовароуннаҳр тарихда ҳанафий фикҳининг маркази сифатида шуҳрат қозонди. Бу минтақада битилган асарларнинг аксарияти ҳанафий фикҳига мансуб. Шу боис ҳанафий мазҳаби, “Мовароуннаҳр мазҳаби” деб ҳам юритилади. Ҳанафий мазҳаби Шарқ оламида ёйилар экан, тобора ривож топиб, кучайиб борди. Дабусий, Ҳалвоний, Сарахсий, Баздавий, Самарқандий каби бир қанча машҳур ҳанафий фақиҳлари ушбу муҳитдан етишиб чиқди [1:305]. Убайдуллоҳ ибн Масъуд Садр аш-шариъа (ваф.1349) ҳам мана шу ўлкадан етишиб чиққан ҳанафий мактабининг машҳур фақиҳларидан биридир. Шубҳасиз уни машҳурлик даражасига қўтарган сабаблардан бири ҳам мазҳабга эргагани ва уни ҳимоя қилгани билан боғлиқ. Бу хусусни Муҳаммад Саййид “Мадҳал” асарида шундай ифода этади: “Садруш шариа ҳанафий ва мотрудий бўлгани боис ўз тадқиқотларини шофеъий ва ашъарий олимларига ҳилоф равишда юритади. Доимо уларнинг фикр ва қарашларига раддия билдиради. Аллома Тафтазоний ҳам ашъарий бўлгани сабабли уларни (Шофеъий ва ашъарий олимларини) қўллаб Садруш шариага қаршилик қилишга киришади. Иккиси ҳам буюк мудакқиқ ва муқтадир бўлганлари учун уларнинг изидан келган уламо бу икки муаллифнинг китобларини мароқ билан мутолаа ва тадқиқ қилишга киришганлар. Шу сабабдан уларнинг асарларига кўп сонли ҳошиялар ёзилиб, бу икки олимнинг иддаоларини муҳокамага қўйиб келадилар” [2:36]. Садруш шариа мазҳаб қарашларининг марказида ҳанафийларнинг уч машҳур имоми – Абу Ҳанифа ва унинг икки шогирда Абу Юсуф ва имом Муҳаммад Шайбонийларнинг ғоялари ётади. Унинг наздида Имом Аъзам қарашлари бошқа мазҳаббошилардан фарқли жиҳатларига эга. Муаллиф асарларида аввало Абу Ҳанифанинг қарашларини бирламчи ўринга қўяди, муҳолифларга қарши Абу Ҳанифа таълимотларини қўллаб қувватлайди. Садруш шариа ўз мазҳабини ҳимоя қилар экан, нафақат ҳанафий мужтаҳидларига тақлид қилади, балки ўрни келганда мазҳаб асосчиси Абу Ҳанифа қарашларига акс бўлган фикрларни таржиҳ эта оладиган, нақлий ва ақлий далилларга таяниб, ўз қарашларини ҳам изҳор этган мужтаҳиддир.

У ҳар қандай масалага киришдан аввал уч имомнинг қарашларини зикр этади. Мужтаҳид сифатида далилларни эътиборга олиш орқали илмий ва фикрий қаноатига қўра ҳаракат қилади. “Мен айтдимки” деб ўзининг қарашларидан асло чекинмайди. Кези келганда аввалги мужтаҳидларнинг усулдаги фикрларини ифода этиб, ҳанафий усулчилари тасбит этган қоидаларига таянади ва изоҳталаб масалаларни ўрнида очиқлашга ҳаракат қилади. Масалан, Садруш шариа, Абу Ҳанифа ва Абу Юсуфнинг “*икки далил туфайли ўзга бир далил тарк этилмас*” [3:6-7] қарашларини нақл қилгач, ўз сўзига қуйидаги аниқликни киритиб ўтади; унга қўра қувватда тенг бўлган икки далилда, миқдор жиҳатидан ҳам тенг бўлса таржиҳ шарт эмас [4:10]. Яъни бир оят бошқа бир оят билан, бир оят ўзга икки оят билан ва ё бир ҳадис икки ҳадис билан, бир қиёс икки қиёс билан таъаруз этгани каби очиқланади. Буларнинг барчаси икки тенг далил бўлгани учун уларга таржиҳ ва қувват шарт эмас, дейилмоқда. Убайдулло ибн Масъуд ибн Тожуш шариа машҳур ҳанафий мазҳаби олимларидан. У зот уламолар оиласига мансуб бўлиб, отаси ва бобосидан илм тақсил қилган. Ақлий ва нақлий илмлардан, илми фикҳ, усул ва дақиқ соҳиби эканидан унинг асарлари давр уламолари наздида макбул ҳамда омма орасига кенг тарқалиб улгурди [5:81]. Садруш шариа ва унинг барча аждодлари илму фан арбоблари сифатида кўп ҳурмат ва иззат билан яшаганлар. Абдулҳай Лакнавийнинг ёзишича, Саййид Димётий “Таолийкул анвор ало дуррил мухтор” (“Дуррул мухтор китобига ёрқин ҳошиялар”) номли асарида, унинг насл насабини Пайғамбар алайҳис саломнинг машҳур саҳобаларидан бири Убода ибн Сомитга боғлайди. Жумладан, у бундай деб ёзади: “Устозимиз Саййид Муртазо Ҳусайн силсиласида кўрдимки, Садруш шариянинг насабини қуйидагидек зикр этган: Убайдулло ибн Масъуд ибн Тожуш шариа Маҳмуд ибн катта Садруш шариа Аҳмад ибн Жамолиддин Абулмакорим Убайдулло ибн Иброҳим ибн Аҳмад ибн Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳбуб ибн Валид ибн Убода ибн Сомит ал-Ансорий ал-Маҳбубий” [6:199].

Садруш шариянинг насаби ўрганилар экан, ҳар икки бобоси тўғрисида ҳам ёзма асарлар ҳам замонавий адабиётларда турфа хиллик маълумотлар кузатилади. Бу чалкашликларни умумлаштирган турк олими Шукру Ўзен ўзининг мақоласида: “Ота ва оналари томонидан боболари ака-ука бўлиб, Садруш шариа ал-аввалнинг ўғилларидан Тожуш шариа Умарнинг ўғли билан бошқа ўғили Бурҳонуш шариа Маҳмуднинг кизи бир-бири билан турмуш қуриб ва бу турмушдан дунёга келган Масъуд, Тожуш шариа ас-сонийнинг отаси бўлган” деб айтади [7:427]. Лақаблири ва исмларининг ичида энг кўп қўлланилгани “Садр аш-шариъа” ҳисобланади. Талабалари орасида, фикҳий китоблар ва бошқа манбаларда ҳам мазкур исм билан тилга олинади. Садуш шариа лақаби ҳанафий фикҳида мутлақ Убайдуллоҳ ибн Масъуд учун қабул қилинган.

Бухоро тарихи ҳақида баҳс юритилган манбаларда “садр” номидан олинган мазкур калимадан диний, сиёсий, идоравий аҳамият касб этган бир сўз тушунилади. XI асрда Мовароуннаҳр ва унга қўшни ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Қорахонийлар сулоласи ўлкада ҳанафийлик мазҳабига мансуб “Бурҳон” оиласи тарғиботларидан ҳам диний ҳам ижтимоий масалаларда унумли фойдалана олди. Бухородаги таниқли илк садр Бурҳон оиласи бўлиб, ундан кейин иккинчи Абу Ҳанифа (номини олган) сифатида танилган машҳур Шамсиддин ибн Моза оиласи турар эди. Кейинчалик бу бошқарув тизими Садруш шариянинг бобоси Шамсиддин ал-Маҳбубий (Садруш шариа ал-аввал ва ёки ал-акбар) воситасида Маҳбубийлар оиласига ўтди.

Бу маълумотлардан шу нарса аён бўладики, Садруш шариа лақаби у даврда фақат илмий бир лақаб эмас балки, қозилик мақомидагилар учун маҳаллий бир унвон вазифасини бажарган ҳам эди. Зеро, машҳур сайёҳ ибн Баттутанинг: “ал-Кат” шаҳрига келганимиздан хабардор бўлган Садруш шариа номи билан танилган ал-Кат

қозиси талабалари ила менга пешвоз чикди..., дейди [8:16]. Турк олими Хайриддин Караман эса: “Қорақуюнли ва Окқуюнлиларда давлатнинг адлий ва диний ишларида Садр ва Садорат маҳкамаларига қозилар қарар эди”, деган фикрни илгари суради [9:259]. Садруш шарианинг ёшлик даври, Бухоронинг мўғуллар томонидан истило этилиши ва шаҳарнинг катта талофат кўриши даврига тўғри келди. Бу даврда унинг икки Бурҳонуш шариа ва Садруш шариа исмли боболари мўғуллар босқинидан қочиб, Қутлугхонлиларнинг ҳукмронлиги остидаги Кирмонга кўчиб, ўша ерда мударрислик қилдилар. Бу эса, Садруш шарианинг дастлабки таълимни Кирмон шаҳрида олганига далолат қилади [10:46-49]. Муҳаммад ибн Муборакшоҳ ал-Мантикийнинг Хирот шаҳрида Садруш шариадан илм ўқигани тўғрисидаги маълумотга кўра, ибн Баттута хижрий 733/1333 йилда Бухорога саёҳатида Хирот шаҳридан яқиндагина келган Садруш шариа билан кўришганидан, бобосининг вафотидан сўнг мазкур шаҳардан ўз ватанига қайтгани ва мана шу ерда умрининг охиригача муқим яшаб, асарлар таълиф этгани ва қатор шоғирдларга дарс бергани қайд этилади [11:366-368]. Садруш шарианинг илмга теранлиги оилада отадан ўйилга ўтган. У зотнинг ота-боболари илмда қадр топганларидан Садруш шариа ҳам илму ирфонда камолга етишди. У она томондан бобоси Бурҳонуш шариа ила ота томонидан бобоси Тожуш шариадан, улар боболари иккинчи Абу Ҳанифадан деб эътироф этилган Жамолддин Маҳбубийдан (ваф.630/1233), у эса, Имоуддин (Абул Маҳсин Рукнул Ислому Садиддун Муҳаммад ибн Абубакр Иброҳим ал-Бухорий) (ваф.573/1178)дан; у Шамсул аимма Заранжарийдан (ваф.512/1119), у Сарахсийдан (ваф.483/1091); у Ҳалвонийдан (ваф.448/1057); у эса, Абу Али Насафийдан (ваф. 424/1033) ... илм таҳсил этган [12:52-54].

Садруш шариа фикҳ ва усули фикҳдан бошқа илмларни ўзлаштириб, бобоси Тожуш шариа ёзган “ал-Викоя”ни ёд олишга киришди ва уни мукаммал ҳифз қилди. Садруш шариа ўзининг “Шарҳ ал-Викоя”нинг мукаддимасида бу ҳақида мана шундай ифода этади: “Бу асарни бобом, ҳазратим, устозим, устозларнинг-устози Бурҳонуш шариа Маҳмуд ибн Садруш шариа менинг ёдлашим учун ёзди. У зот ушбу асарни босқичма-босқич ёзди. Токи мен асарни ёдлар эдим. Шундай қилиб, китобнинг ёзилиб тугатилиши мен уни ёд олишим билан бир вақтда ниятисига етди”, деб келтиради. “Ал-Викоя”ни тўлиқ ёд олган Садруш шариа унга “ан-Никоя” номли мухтасар шарҳ ёзди [13:90-110]. “Шарҳ ал-Викоя” Қозон шаҳрида ҳам бир неча йиллар босилиб келинган. Жумладан, хижрий 1318/1901 йилда чоп этилган нусхаларини қатор маҳаллий фондларда учратиш мумкин [14:310]. Садруш шариа бўлиб камол топишида у ёшликдан бутун асарларни, арабча таркиб ва нукталари билан пухта ёд олиш орқали эришди. Аҳком ва масоил мавзуларидаги фикҳий асарларни яхши ўзлаштирди. Унинг “Тавзих” асарида мурожаат этган манбалари ҳам ақлий ва нақлий илмларга оид мавзулардан хабардор эканини тасдиқлайди. Садруш шариа хижрий 747 йили жумодил охир ойи сўнггида (1346 йил октябрь ўрталари) Бухорода вафот этган. Қабри Бухородаги Шеробод қабристонида жойлашган [15:70]. Демак, Убайдуллоҳ ибн Масъуд Садр аш-шариа илмий фаолияти давомида қатор фан соҳаларига оид асарлар тасниф эта олди. Жумладан улар қаторига олимнинг калом ва фикҳга оид “Ат-Тавзих фи ҳалли ғавомиз ат-танких”, “Мукаддима ал-арбаъа”, “Куллийатул фикҳ”, “Ан-Нуқоа фи масоил ал-Ҳидоя”, “Шарҳ Мухтасар ал-Викоя”, ҳадис илмига оид “Ал-Мустатоба”, мантиқ илмига мансуб “Таъдилул улум”, тилшуносликка тегишли “Ал-Вишоҳ фил маоний вал баён”, араб грамматикасига оид “Шарҳул Фусул хамсин”, “Фи илмис сарф”, “Рисалату фи илмил Аруз”, ислом тарихига оид “Рисалату таъвили қиссати Юсуф”, ғатаво жанрида “Танких ал-уқуд”, “Ғатавои Мовароуннаҳр” номли асарлар қиради ва уларнинг барчаси бизгача етиб келган.

Садр аш-шариа, усули фикҳ, калом, мантиқ, фалсафага оид мўътазила ва ашъарийларнинг қарашларини ўрганиб, ўзининг қатор асарлари орқали уларни илмий асослаб беришга ҳаракат қилди. Масалалар исботида Шарқ оламига кенг танилган ҳанафий мазҳаб соҳибларидан Даббусий, Ҳалвохий, Сарахсий, Баздавий, Самарқандий каби ва бошқа олимлар томонидан тасниф этилган оригинал манбаларга таянди. Шунингдек, масалаларга киришишда бошқа мазҳаб олимларининг қарашларини ҳам назардан четда қолдирмади.

АДАБИЁТЛАР

1. Kavakcı, Yusuf Ziya. XI ve XII asırlarda Karahaniylar davrinde Mavera' al-Nahr İslam Nukukçıları. – Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. – S. 305.
2. Seyyid Bey. Fıkıh Usuluna Giriş. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018. – S. 36.
3. Садруш шариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд. “Ат-Тавзих фи ҳалли ғавомиз ат-танких”. – Покистон, Карачи: “Ал-Бушрий”, 2021. – Б. 6-7.
4. Садруш шариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд. “Ат-Тавзих фи ҳалли ғавомиз ат-танких”. – Покистон, Карачи: “Ал-Бушрий”, 2021. – Б. 10.
5. Ahmet Ozel. Hanefi Fikh Alimleri. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006. 2. Baski. – S. 81.
6. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Ислому ҳуқуқшунослиги. (Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари). – Т.: “Тошкент ислом университети”, 2002. – 199 б.
7. Sukru Ozen, “Sadrusseria”, DIA, XXXV. – S. 427.
8. Ибн Баттута Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ат-Танжий. “Рихлату ибн Баттута (Тухфатун назар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-асфар)”. – Работ, 1417. – Б. 16.
9. Hayreddin Karaman. İslam Hukuk tarihi. – İstanbul: İz yayıncılık, 2004. 4-Baski. – B. 259.
10. Абдулҳай Лакнавий. Умдатур Ривоя ала Шарҳил Викоя. Ж-1. – Қоҳира: Дар ал-Ҳадис, 2018. – Б. 46-49.
11. Ибн Баттута Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ат-Танжий. “Рихлату ибн Баттута (Тухфатун назар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-асфар)”. – Работ, 1417. – Б. 366-368.
12. Абдулҳай Лакнавий. Умдатур Ривоя ала Шарҳил Викоя. Ж-1. – Қоҳира: Дар ал-Ҳадис, 2018. – Б. 52-54.
13. Абдулҳай Лакнавий. Умдатур Ривоя ала Шарҳил Викоя. Ж-1. – Қоҳира: Дар ал-Ҳадис, 2018. – Б. 90-110.
14. Раҳимхўжа ибн Алихўжа Шоший. Мухтасар ал-Викоя таржимаси. (Туркий). – Қозон: Ака ука Каримовлар матбааси, 1910.
15. Нейматулло Насруллаев. Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг ҳаёти ва илмий маънавий мероси. – Т.: “Mahalla va oila nashriyoti”, 2022. – 70 б.

Ҳанафий фақиҳи садр аш-шариа ҳақида

Резюме. Мақолада Садр аш-шариъа, усули фикх, калом, мантик, фалсафага оид мўътазила ва ашъарийларнинг қарашларини ўрганиб, ўзининг қатор асарлари орқали уларни илмий асослаб беришга ҳаракат қилинган. Шунингдек Убайдуллоҳ ибн Масъуд Садр аш-шариъа (ваф.1349) ҳам мана шу ўлкадан етишиб чиққан ҳанафий мактабининг машҳур фақиҳларидан бири эканлиги таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: фикх, усули, фикх, мўғуллар даври, мадраса.

О деятельности ханафитского факиха садр аш-шариа

Резюме. В статье изучены взгляды мутазилитов и ашаритов на Садр аш-шариат, метод фикха, калама, логику и философию и предпринята попытка их научного обоснования посредством ряда его работ. Также анализируется, что Убайдулла ибн Масуд Садр аш-Шариа (ум. 1349) является одним из известных правоведов ханафитской школы, вышедшей из этой страны.

Ключевые слова: юриспруденция, метод юриспруденции, монгольский период.

About the activities of the hanafi faqih sahr as-sharia

Summary. The article examines the views of the Mu'tazilites and Ash'arites on Sadr al-Sharia, the method of fiqh, kalam, logic and philosophy and attempts to substantiate them scientifically through a number of his works. It is also analyzed that Ubaydullah ibn Masud Sadr al-Sharia (d. 1349) is one of the famous jurists of the Hanafi school that emerged from this country.

Key words: jurisprudence, method jurisprudence, the mongol period.

КОЛОНИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАРАКАЛПАКСТАНА

Тангирбергенова К.

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Основным направлением экономической политики царизма после завоевания Средней Азии Россией было превращение данного региона в сырьевую базу и рынок сбыта продукции текстильной и другой промышленности метрополии. В целях получения дешевого сырья для промышленности метрополии и создания дополнительного рынка сбыта ее продукции царское правительство, предприняло ряд мер в области земли и водопользования, которое объективно способствовало развитию в Каракалпакии торгового земледелия и зарождению капиталистических отношений. Учитывая актуальность и практическую значимость обращения к этим героическим и трагическим страницам каракалпакского народа, несущим в себе огромный воспитательного воздействия духовного обновления общества и человека, автор предпринял исследование экономической истории Каракалпакстана. В соответствии с этой целевой установкой определены конкретные задачи: всесторонне проанализировать основные аспекты общественно-политической и социально-экономической жизни Каракалпакстана изучаемого периода.

Важным направлением в развитии торгового земледелия в Каракалпакстане, как и других национальных окраинах России, была специализация крестьянского хозяйства для нужд промышленности. В Каракалпакстане отчетливо выделялись пять основных экономических районов: Даукаринский, Чимбайский, Талдыкский, Шураканский и Кызылкумский, различавшихся соотношением земледелия и животноводства, составом сельскохозяйственных культур и поголовья скота. [1,119]

Климатические и почвенные условия Каракалпакстана подходят для выращивания различных ценных культур таких как, хлопка, пшеницы, ячменя, сорго, кунжута, люцерны, проса, суслы, льна и гороха. Больше лука, моркови, табака и красного перца посажено в Шораханском и Чимбойском районах. Основной товарной культурой в растениеводстве был хлопчатник. Представители русской хлопчатобумажной промышленности ходатайствовали перед царским правительством о расширении в Средней Азии и на Кавказе посевов хлопчатника. Особенно усилилось развитие хлопководства с 80-х годов XIX на территории Каракалпакстане. Если в 1882 году было посеяно 8540 пудов и снято 98472 пуда хлопка, то в 1885 году соответственно 9145 и 112239 пуд. [2,277] В эти годы в Каракалпакстане сеяли хлопчатник исключительно местного сорта, невысокого по качеству, пригодного только для выделки грубых тканей.

Американский сорт выращивался к 1883 года на площади не более 5 танапов, а к началу XX века существенно расширились посевы этого сорта. В 1908 году Американский сорт высевался на площади 3375 десятины, а в последующие годы он культивировался главным образом в Турткульской, Шураханской, Сарыбийской, Шейхаббазской и Бийбазарской волостях Шураханского участка. Массовый сев хлопчатника по кредитам отдельных русских фирм отмечался с конца XIX в., когда дехкане убедились в доходности этой отрасли. Развитие хлопководства стимулировалось введением пошлины на хлопок, ввозимый из-за границы, достаточным завозом хлеба по Закаспийской железной дороге и льготным обложением земель, занятых посевами американского хлопчатника (налог на такие земли был одинаков с налогом на севы пшеницы, люцерны, джугары. [3,142] Все эти меры способствовали резкому росту товарного хлопководства. Рост хлопководства Каракалпакстана, как и в других областях Туркестана, происходил не за счет расширения площадей орошаемых земель, а в результате сокращения посевов продовольственных культур, в частности, зерновых и кормовых. За 1889 – 1910 гг. посевная площадь под хлопчатником увеличилась с 3 тысячи десятин до 6438 десятины, а валовой урожай с 1895 по 1913 г. возрос со 196 тысячи пудов до 943.600. В начале XX века хлопководство стало доходной отраслью хозяйства и играло ведущую роль в экономике Каракалпакстане. В этот период ввиду почти полного прекращения ввоза иностранного хлопка спрос на туркестанский сырец еще более усилился, он шел теперь не только на гражданские, но и на военные нужды. В 1914-1916 гг. под

хлопчатником было занято ежегодно свыше 10 тысяч десятин, а урожай составил: в 1914 г. - 331941 пуд, в 1915 г. - 531 тыс., в 1916 г. - 591 тыс. пуд. [4,133] Одним из крупных поставщиков хлопка стал и Чимбайский участок. Построенные в селении Чимбай два хлопкоочистительных завода очистили в 1915-1916 гг. 154 вагона волокна. Развитие хлопководства способствовало росту оборотов промышленных и торговых предприятий: в 1914 г. - до 1070 тыс. руб., в 1915 г. - до 1615 тыс., в 1916 г. - до 3956 тыс. руб. последней суммы 1765 тыс. руб. приходилось на долю 19 хлопкоочистительных предприятий. Одновременно повысились цены на хлопок, что было вызвано ростом цен на предметы потребления.

Дороговизна продуктов полеводства вела к обогащению крупных земледельцев и полному обнищанию крестьянской бедноты. Таким образом, интенсивное расширение хлопководческого хозяйства на территории Каракалпакстана в начале XX века явилось, прямым следствием роста крупных земледельцев и торгового земледелия в регионе. Важной товарной культурой у каракалпаков была также люцерна, которая, наряду с джугарой и соломой, служила кормом для скота. Кроме того, при отсутствии искусственных удобрений и наличии интенсивного земледелия люцерна использовалась как культура, обогащающая почву. В начале XX века значение люцерны как товарной культуры возросло еще больше. На первом месте по ее выращиванию в Туркестане стоял Хорезмский оазис, особенно Чимбайский участок. Посевные площади под люцерной составили здесь в 1910- 1913 гг. 94% посевов люцерны в Каракалпакстане. Если в Шура ханском участке и в Хивинском ханстве люцерна культивировалась исключительно для сена, то в Чимбайском участке – в основном для семян. Для этого ее собирали с третьего укоса и обмолачивали примитивным способом. Семена каракалпакской люцерны считались одним из лучших не только в России, но и на международном рынке, их вывозили в Германию, Америку, Канаду, и Аргентину. Основными экспортерами этой культуры были Русской Азиатский банк, фирмы «Братья Крафт», «Дюршмидт», «Стукен и К.». Высокое товарное значение обусловило и повышенную стоимость люцерны по сравнению с продовольственными культурами. Дехкане, оценив преимущества выращивания хлопка и пшеницы, повсеместно расширяли их посевы за счет продовольственных культур. Не менее ценной культурой был тутовник, использовавшийся каракалпаками поначалу как строительный материал для изготовления отдельных частей юрты, а после завоевания царской России для развития шелководства на первых порах эта отрасль имела ограниченное развитие – грена производилась кустарным способом, а коконы были крайне низкого качества. К 1911 г. шелкопрядами в Амударьинском отделе занимались 335 хозяйств, которые получали всего 360 пудов коконов. Кормовой фонд составил 53,5 тыс. корней шелковицы. Специфические природные условия дельтовой области не позволяли каракалпакам целиком сосредоточиться на земледелии и способствовали развитию другой отрасли хозяйства. [5,456] Почти все население, имевшее коров, занималось изготовлением сливочного масла и сбывало скупщикам. Из одного только Чимбайского участка в начале XX века ежегодно вывозилось около 3 тысячи пудов масла. Амударьинский отдел был наиболее выгодным районом для разведения улучшенной молочной породы крупного рогатого скота. Наряду с мясомолочным скотоводством важную роль играло овцеводство. В Амударьинском отделе разводили овец трех пород: казахских (мясная), русских (шерстяная), и своих каракульских. В начале XX века в товарное обращение начали стягиваться основные отрасли сельского хозяйства хлопководства, люцерноводство, животноводство. В торговле продуктами сельского хозяйства большую роль играл и Петро - Александровск как важный транспортный узел. В начале XX века через транспортный узел в Петро - Александровске проходил ввоз и вывозимых товаров, продукты сельского хозяйства, таких как хлопок, люцерна, шерсть, кожа, уходя из рук производителей и концентрируясь в руках скупщиков, они становились уже предметом оптовой торговли. Продукцию собирали в больших складах, владельцами которых были главным образом русские купцы. Хлопок отправлялся из отдела через транспортные конторы общества «Кавказ и Меркурий», «Восточного общества», «Русского общества» и компания «Надежда» город Чарджоу на каюках биржах Амударьинской флотилии, а далее по железной дороге. В Амударьинском отделе скупкой хлопка занимались представители фирм «Большой Ярославской мануфактуры», таких как «Братья Крафт», «Кноп», «Братья Мануйловы» и «Торгово-промышленного товарищества». Скупщики имели при заводах складские пункты, в которых собирали очищенный сырец. [6,345] Кроме хлопка Амударьинский отдел вывозил ежегодно 97100 пудов различных товаров: семян люцерны, продуктов шелководства, невыделенную кожу домашних животных, выделенные бараньи шкуры, сливочное масло, шерсть, каракуль, ковры. Только в 1889 г. в царскую Россию было отправлено кожи на 95 300 пудов, шерсти на 65 600 пудов. Хлопок и кожа транспортировались в Москву и на Нижегородскую ярмарку, шерсть в города среднего Поволжья, семена люцерны в Гамбург и северную Америку, ковры в Турцию, сливочное масло в Баку, рыба в Оренбург.

Амударьинский отдел, как и вся Средняя Азия, являлся не только сельскохозяйственной сырьевой базой, но и весьма доходным рынком сбыта промышленной продукции царской России. С этой целью уже первые генерал-губернаторы Туркестанского края много внимания уделяли развитию и укреплению русско-азиатской торговли, созданию благоприятных условий для проникновения российского капитала в Среднюю Азию. В 1865 году царское правительство выступило инициатором создания «Московского торгового – промышленного товарищества». Однако оно, как и другие подобные товарищества, не получило дальнейшего развития, поэтому русские купцы не шла на риск вложения больших средств на крупные предприятия. Тем не менее, товарооборот России со Средней Азией рос. В Амударьинском отделе начали открываться торговые дома Хлудова, Первушина, Трубочанинова и других, успешно начавших конкурировать с местными торговцами. Продукция

шелкомотальных фабрик Хлудова и Первушина продавалась в Москве и вывозилась даже за границу. Но для дальнейшего развития торговли и промышленности необходимо было привлечение более солидного капитала.

В 1874 году 23 декабря в Туркестане и в том числе в Ташкенте царская Россия разрешила открыть в отделении Госбанка, которое обслуживало Туркестанский край до 1893 года. Позже открылись подобные отделения и в других городах края. А в 1881 году начал действовать первый частный банк Среднеазиатский коммерческий. Открытие банковских учреждений способствовало усилению проникновения в Среднюю Азию торгового и промышленного капитала. В Амударьинский отдел стали приезжать агенты русских торговых и промышленных фирм, открывались отделения и конторы этих фирм. В этих годах торговые операции осуществляли купцы и фабриканты Н.Н. Коншин, А.А. Морозов, А.А. Баранов, М.А. Хлудов и другие, которых привлекали здесь рынки сбыта мануфактуры, возможности района по производству хлопкового сырья. Н.Н. Коншин одним из первых московских фабрикантов-текстильщиков начал осваивать Туркестанский край как сырьевую базу и как рынок сбыта. Он завел свои торговые представительства в Коканде, Бухаре, Самарканде, Петро-Александровске через которые сбывал продукцию Московского региона взамен на среднеазиатский хлопок. Он приобрел в собственность в Меврском оазисе плантацию, на которой стал выращивать высокосортный тонковолокнистый хлопок из американских семян, а также хлопкоочистительный и Хлопко прессовальный заводы. Он стремился распространить посевы американского хлопка по всему Туркестану. [7,357] Дело в том, что до начала 80-х годов XIX века производство хлопка в Амударьинском отделе было незначительным и не имело промышленного значения. Посевы были на небольших площадях, в основном засеивался хлопчатник местных сортов, не обладающий высоким техническим качеством. Необходимы были новые американские сорта, и первые их посевы относятся к 80-м годам XIX века. Инициатором этого дела выступило товарищество Никольской мануфактуры Саввы Морозова. В 1882 году представитель этого товарищества, известный московский мануфактурист Т.С. Морозов передал несколько мешков семян для посева в Амударьинском отделе, и опыт оказался удачным. Предполагалась раздать безвозмездно дехканам 300 пудов семян. Урожай хлопка из этих семян превысил прежние сборы. Царская Россия было заинтересовано в расширении посевов хлопка, и всячески поощряло инициативу русских купцов и промышленников в этом направлении. 27 июля 1884 года был утвержден устав «Среднеазиатского торгово-промышленного товарищества Н. Кудрин и К», которому было разрешено осуществлять устройство и содержание хлопковых плантаций, торговлю американскими семенами, инструментами и орудиями. Пайщиками товарищества состояли 53 крупные фирмы и отдельные предприниматели, в том числе такие, как товарищество Тверской мануфактуры, Волжской, Никольской, Савва и Савиновская мануфактура бумажных изделий. В 1887 году оно имело конторы со складами в Ташкенте, Коканде, Бухаре, Чарджоу, Мерве, Ашхабаде, Оренбурге, Хорезме, Петро-Александровске, ряде городов Персии. [8,127] В 1887 году в Петро-Александровске и Шура ханском участке были построены первые хлопкоочистительные заводы. Наряду с представителями русских торговцев производили торговые операции в Амударьинском отделе местные богачи и торговцы. Торговавший мануфактурой владелец из города Чимбая К. Камалов, был связан с крупными купцами и торговыми фирмами Оренбурга. Оборот годовой операции владельца хлопкоочистительного завода в Шура ханском участке А. Раймулова в 1906 году, составил около 96784 пуда, у владельцев хлопкоочистительных заводов Шураханского участка Б. Аллакулова, С. Аминова - 986743 пуда. Российское транспортное и страховое общество открыло в Петро-Александровске специальную контору и складское помещение для приема и отправки грузов в Центральную Россию и грузов, прибывших в отдел. [9,179] Продукты полеводства и животноводства вывозились из оазиса в недостаточном количестве в связи с чрезвычайной дороговизной гужевого транспорта. В развитие торговых связей важное значение имела река Амударья. В 1908 году по ней между Чарджоу и Петро-Александровском курсировало 220 каюков общей грузоподъемностью до 250 тыс. пудов. В 1910 году насчитывалось уже 315 каюков, в том числе 153 больших (грузоподъемностью 800-2000 пудов).

Перевозку грузов осуществляли также флотилии Аральского моря и Амударьи и акционерного общества «Хива». Амударьинская флотилия в силу своего военного назначения транспортировала сравнительно немного сельскохозяйственных продукции (30 тыс. пудов) в год, в том числе 15 тыс. пудов хлопка. По караванным путям грузы доставлялись на верблюдах (ежегодно по 85 тыс. верблюдов) и на арбах (20 тыс. арб.). Рыночный спрос стимулировал развитие хлопководства и люцерноводства, товарное производство шерсти, кожи, каракуля, и ковров. Развитие товарного хлопководства и люцерноводства в Амударьинском отделе привело к появлению промышленных предприятий, занятых, правда, лишь первичной переработкой сельскохозяйственного сырья. Это объяснялось тем, что царизм сознательно утверждал Амударьинской отдел в роли рынка для сбыта изделий российской промышленности и поставщика сырья для фабрик и заводов метрополии. К концу 90-х годов XIX века в Амударьинском отделе насчитывалось 23 фабрично-заводских предприятия, с общим годовым производством товаров на 390 тыс. пудов. К 1907 году в отделе функционировали 135 маслособойных и 84 мукомольных предприятия. Большинство заводов и фабрик принадлежало агентам фирм Центральной России - Товариществу Большой Ярославской мануфактуры, Московскому торговое – промышленному товариществу, Товариществу Шуйской мануфактуры. Их пайщиками были местные предприниматели П. Мануилов, Г. Равилов, С. Аминов, И. П. Першин, Б. Аллакулов, З. Рахманбергенов, Т. Салимжанов, И. Бакалиев, С. Алиев. Они вместе с отделением Русско-Азиатского банка в Ургенче вели торгово-промышленные операции в городах и сельской местности. За период с 1885-го по 1890 год производство хлопка в Средней Азии возросло почти в 10 раз – до 352320 пудов, а удельный вес

среднеазиатского сырья в общественном потреблении в 1890 году составил 24 процента. [10,234] Создавая собственную сырьевую базу, московские фабриканты стремились освободиться от зависимости американского хлопкового рынка и развить собственную экспортную торговлю. Основным рынком сбыта они видели в Средней Азии. Таким образом, новые направления региональной экономики, созданные в годы расширения экономической экспансии Российской империи, стали неотъемлемой частью хозяйственного комплекса культурных типов народного хозяйства. Следует отметить, что проблема развития культурных типов народного хозяйства важна для истории, и их необходимо учитывать при изучении проблем истории возникновения и развития хозяйства и материальной культуры.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. ЦГА РК ф. Р-551 оп. 3, д. 225, 1196.
2. Понятовский С.В. Опыт изучения хлопководства в Туркестане и Закаспийской области. СПб. 1913. С. 277.
3. ЦГА РУз ф. 3. оп. 1. д. 7. л. 142.
4. Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX—начале XX вв. Ташкент. 1965. С. 133.
5. ЦГА РК ф. Р-551 оп. 3, д. 168, 4566.
6. Румянцев П.П. Торговля, промышленность, кредит. В книге «Азиатская Россия» Т. 2. Земля и хозяйство. СПб. 1913. с. 345.
7. ЦГА РУз ф. 3. оп. 1. д. 16. л. 357.
8. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917 гг.). М.: Наука, 1980. С. 127.
9. ЦГА РУз ф. 3. оп. 1. д. 23. л. 179.
10. Демидов А. П. Экономические очерки хлопководства и хлопковой торговли промышленности. Изд. 2. Ташкент, 1926.

Қорақалпоғистон ҳудудида чор Россиясининг мустамлакачилик иқтисодий сиёсати

Қорақалпоғистон ҳудудида чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати асосида хом ашёга мўлжалланган иқтисодий сиёсати бир тараплама аграр ривожланишга асосланиб, табиий климат ҳисобга олинмаган ишлаб чиқаришга мўлжалланган сиёсати пахтачиликни ривожлантиришга, кенг қўламда санаотлаштириш ва халқ ҳўжалигини ривожлантиришга юналтирилмаган мустамлака сиёсати булиб, оғир ишлар меҳнаткашларнинг қул меҳнати билан ишлашга мўлжалланган бўлиб, ижтимоий юналишлар иккинчи даражали булиб қолган эди.

Калит сузлар: мустамлака, аграр, чор, ижтимоий, соҳа, товарли хўжалик, завод.

Колониальная экономическая политика царской России на территории Каракалпакстана

Резюме. В колониальный период Царская Россия уделяла внимание развитию сырьевого производства на территории Каракалпакстана, в больших масштабах велось развитие хлопководства, а промышленное развитие экономики не осуществлялось. При развитии хлопководства не учитывались природный климат региона, проводилась производственная политика, основанная на одностороннем развитии сельского хозяйства, направленном на добычу сырья, а социальные вопросы оставались второстепенными.

Ключевые слова: колония, аграрное, царь, общественное, товарное хозяйство, завод.

Colonial economic policy of Tsarist Russia on the territory of Karakalpakstan

Summary. During the colonial period, Tsarist Russia paid attention to the development of raw materials production on the territory of Karakalpakstan, the development of cotton growing was carried out on a large scale, and the industrial development of the economy was not carried out. During the development of cotton growing, they did not take into account the natural climate of the region, pursued a production policy based on the one-sided development of agriculture aimed at obtaining raw materials, and social issues remained secondary.

Key words: colony, agrarian, king, public, personal, commercial economy, plant.

ВОПРОСЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Сапарбаев С. Ж.

Каракалпакский государственный университет

Как известно, основу экономики любого государства составляет собственность в ее различных формах. Поэтому государство создает условия для развития рыночных отношений и добросовестной конкуренции, гарантирует свободу экономической деятельности, предпринимательства и труда с учетом приоритетности прав потребителей. Государство осуществляет нормативно-правовое регулирование экономических отношений, тем самым способствует развитию предпринимательской деятельности, охраняет и защищает права предпринимателей. Обеспечение эффективности системы государственного управления в сфере предпринимательской деятельности связано с созданием благоприятного инвестиционного климата, привлечению в экономику страны иностранных инвестиций и, главное, с устранением различных административных барьеров, препятствующих развитию предпринимательской деятельности.

Основной закон нашей страны на конституционном уровне закрепляет положения о том, что права и свободы человека, закрепленные в Конституции и законах, являются незыблемыми и никто не вправе без суда лишить или ограничить их; права и свободы человека определяют суть и содержание законов, деятельности государственных органов, органов самоуправления граждан и их должностных лиц; меры правового воздействия на человека, применяемые государственными органами, должны основываться на принципе соразмерности и быть достаточными для достижения целей, предусмотренных законами (ст. 20). Важными являются положения ст. 21 о том, что права и свободы человека могут быть ограничены только в соответствии с законом и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, здоровья населения, общественной нравственности, прав и свобод других лиц, обеспечения общественной безопасности и общественного порядка [1]. Обеспечение прав и свобод человека провозглашается высшей целью

государства. Конституция возлагает на государство обеспечение прав и свобод человека и гражданина, закрепленных Конституцией и законами (ст. 54); гарантирует каждому судебную защиту его прав и свобод, право обжалования в суд незаконных решений, действий и бездействия государственных органов и иных организаций, их должностных лиц, право на возмещение государством вреда, причиненного незаконными решениями, действиями или бездействием государственных органов либо их должностных лиц (ст. 55) [2].

Наряду с этими общими положениями, закрепляющими права граждан и их гарантии, Конституция Республики Узбекистан содержит нормы, связанные с правами граждан на предпринимательскую деятельность и их защиту. Прежде всего, это ст.41, закрепляющая право каждого на собственность.

В Республике Узбекистан обеспечиваются равноправие и правовая защита всех форм собственности. Частная собственность неприкосновенна. Собственник не может быть лишен своего имущества иначе как в случаях и в порядке, предусмотренных законом, и на основании решения суда (эти положения нашли отражение в ст.65 Конституции Республики Узбекистан.); собственник по своему усмотрению владеет, пользуется и распоряжается принадлежащим ему имуществом. Пользование имуществом не должно причинять ущерб окружающей среде, нарушать права и законные интересы других лиц, общества и государства(ст.66); государство обеспечивает благоприятный инвестиционный и деловой климат(ст.67) [3].

Предприниматели в соответствии с законодательством вправе осуществлять любую деятельность и самостоятельно выбирать ее направления. На территории Республики Узбекистан гарантируется единство экономического пространства, свободное перемещение товаров, услуг, трудовых ресурсов и финансовых средств. Монополистическая деятельность регулируется и ограничивается законом. Эти нормы Конституции, в частности, ст.ст.65,66,67, впервые вошли в главу 12, закрепляющую экономические основы общества [4].

Общественные отношения в сфере предпринимательской деятельности регулируются и другими нормативными актами, которые в совокупности формируют нормативно-регулятивную систему, определяющую правовой режим предпринимательской деятельности. Он включает различные методы и способы воздействия государства на предпринимательскую деятельность, а также организационно-правовые формы регулирования предпринимательской деятельности. Основной целью правового регулирования предпринимательской деятельности является сегодня реализация конституционно установленной концепции социального государства как модели государства, направленной на справедливое распределение материальных благ в соответствии с принципами социальной справедливости в целях достижения достойного качества и уровня жизни каждого гражданина. Как известно в стране успешно осуществлена Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития, рассчитанная на 2017—2021 годы. Проведены либерализация валютного рынка, налоговая реформа, усилились защита частной собственности и поддержка предпринимательства, произошли структурные изменения в экономике, а также ускорилось развитие регионов. Успехи на том этапе реформ позволили усилить социальную защиту граждан и борьбу с бедностью. Удалось значительно снизить уровень безработицы, поднять доходы населения, повысить качество медицинских и образовательных услуг, улучшить условия жизни людей [5]. Выполнение закрепленных в качестве конституционной нормы принципа «Новый Узбекистан — социальное государство» во многом адресовано прежде всего органам исполнительной власти и их должностным лицам, которые в процессе своей административной деятельности должны обеспечивать всеми законодательно предусмотренными способами соблюдение и защиту прав и свобод физических и юридических лиц.

Главной формой административно-правового регулирования предпринимательской деятельности выступают административно-правовые акты. Административно-правовой акт, по мнению большинства исследователей, представляет собой официальный документ, выражающий юридически властное волеизъявление органа исполнительной власти [6.149].

Административный акт – это главная форма административно-правовой деятельности административных органов, которая, разрешая по существу административное дело, напрямую воздействует на материально-правовой статус заинтересованных лиц. Административный акт можно рассматривать как правовой институт, позволяющий единообразно урегулировать административно-правовую деятельность административных органов посредством установления особых правовых требований к ее конечному продукту – властному распоряжению в отношении заинтересованного лица. Эффективное административно-правовое регулирование предпринимательской деятельности основано на определенных правовых средствах, среди которых значительную роль играют административные процедуры, предоставление государственных услуг.

Административные процедуры, в сущности, и есть система правовых стандартов, регламентирующих процесс осуществления административно-правовой деятельности: принятия административных решений и совершения административных действий. Административные процедуры позволяют организовать эту деятельность так, чтобы административные органы действовали и принимали решения в соответствии с установленной мерой публичной власти, применяя публичную волю ради общего блага.

Административные процедуры определены Законом Республики Узбекистан «Об административных процедурах» как установленные законом правила осуществления административно-правовой деятельности административных органов. Вот какое определение содержится в ст.4 Закона: «Административная процедура - процессуальные правила, регламентирующие административно-правовую деятельность административных органов» [7]. Административные процедуры предназначены для регламентации административно-управленческого процесса. Административные процедуры регламентируют административные производства, т.е. те виды административного процесса, которые осуществляются административными органами. Так, в ст.3

данного Закона закреплено, что его действие распространяется на административно-правовую деятельность административных органов в отношении заинтересованных лиц, в том числе на лицензионные, разрешительные, регистрационные процедуры, процедуры, связанные с оказанием других государственных услуг, а также иную административно-правовую деятельность в соответствии с законодательством [8]. То есть, особенно важно подчинить закону административно-правовую деятельность, поскольку именно она напрямую затрагивает права и законные интересы частных лиц, в том числе предпринимателей.

Четкое и детальное закрепление административных процедур является важной гарантией реализации статуса субъектов предпринимательской деятельности. Государственное санкционирование включает различного рода институты публичного признания, в том числе государственную регистрацию, лицензирование и другие [9.150]. В настоящее время многие права, связанные с предпринимательством, требуют для своей реализации принятия индивидуальных ненормативных правовых актов, совершения определенных административных действий. Например, для реализации права на занятие предпринимательской деятельностью необходима государственная регистрация юридического лица или индивидуального предпринимателя. Ильченко А.Л. государственную регистрацию определяет как акт государственного органа ненормативного характера, юридический факт в фактическом составе, влекущем возникновение, изменение или прекращение прав на объект недвижимости, как комплексное средство государственного регулирования предпринимательской деятельности [10.6-7]. Что касается лицензирования в сфере предпринимательской деятельности, то она представляет собой правовую форму контроля в отношении тех видов деятельности, которые в наибольшей степени затрагивают публичные интересы. В соответствии с ст.3 Закона Республики Узбекистан «О лицензировании отдельных видов деятельности» под лицензией понимается разрешение (право) на осуществление лицензируемого вида деятельности при обязательном соблюдении лицензионных требований и условий, выданное лицензирующим органом юридическому или физическому лицу [11]. То есть лицензирование это вид деятельности органов исполнительной власти и правовой институт, с которой связывается возникновение определенных прав и обязанностей в сфере лицензируемой деятельности.

Как видим, для осуществления отдельных видов предпринимательской деятельности необходимо получение специальных документов, подтверждающих право субъектов предпринимательства на его реализацию. Так, в Законе Республики Узбекистан «О техническом регулировании» определены понятия декларации о соответствии как документа, которым производитель, уполномоченный представитель производителя, продавец или импортер удостоверяют соответствие выпускаемой в обращение продукции требованиям нормативных документов в области технического регулирования; декларирования соответствия как формы обязательного подтверждения соответствия продукции требованиям нормативных документов в области технического регулирования и др [12].

Таким образом, административно-правовое регулирование в сфере предпринимательской деятельности представляет собой государственное воздействие на соответствующие общественные отношения, с которыми связаны права и законные интересы предпринимателей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальная база данных законодательства, 01.05.2023г., № 03/23/837/0241
2. Национальная база данных законодательства, 01.05.2023г., № 03/23/837/0241
3. Национальная база данных законодательства, 01.05.2023г., № 03/23/837/0241
4. <https://lex.uz/docs/6445147>
5. <https://parliament.gov.uz/ru/articles/1014>
6. Богдаев Д.Б. Правовое обеспечение эффективности административно-правового регулирования предпринимательской деятельности // Бизнес в законе, 2015, №6, с.149
7. Национальная база данных законодательства, 09.01.2018г., № 03/18/457/0525; 07.01.2020 г., № 03/20/600/0023)
8. Национальная база данных законодательства, 09.01.2018 г., № 03/18/457/0525; 07.01.2020 г., № 03/20/600/0023)
9. Национальная база данных законодательства, 09.01.2018 г., № 03/18/457/0525; 07.01.2020 г., № 03/20/600/0023)
10. Богдаев Д.Б. Правовое обеспечение эффективности административно-правового регулирования предпринимательской деятельности // Бизнес в законе, 2015, №6, с.150
11. Ильченко А.Л. Государственная регистрация прав и сделок с недвижимостью как средство государственного регулирования предпринимательской деятельности: Автореф. дис. ... канд. юрид.наук. М., 2005. С. 6 – 7.
12. Закон Республики Узбекистан «О лицензировании отдельных видов деятельности» от 25 мая 2000 г. // <https://lex.uz/acts/8093>
13. Национальная база данных законодательства, 28.02.2023 г., № 03/23/819/0113; 29.11.2023 г., № 03/23/880/0905)

O'zbekiston respublikasida tadbirkorlik faoliyatini ma'muriy-huquqiy tartibga solish masalalari

Аннотация: Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik faoliyatini sohasida ma'muriy-huquqiy tartibga solishni amalga oshirishga hamda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga ko'maklashish, tadbirkorlikni himoya qilish va himoya qilish orqali iqtisodiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishni amalga oshirishda davlatning roliga bag'ishlangan. tadbirkorlarning huquqlari. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi ma'muriy to'siqlar tahlili.

Калит so'zlar: mulk daxlsizligi, huquqiy rejim, jamoat munosabatlari, ma'muriy tartib-taomillar, tashkiliy-huquqiy choralar.

Voprosy administrativno-pravovogo regulirovaniya predprinimatelskoy deyatelnosti v respublike Uzbekistan

Аннотация: Данная статья посвящена осуществлению административно-правового регулирования в сфере предпринимательской деятельности в Республики Узбекистан и роли Государство в осуществление нормативно-правового регулирования экономических отношений, путём способствование в развитии предпринимательской деятельности, охраны и защиты права предпринимателей. Также анализ административных барьеров, препятствующих развитию предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: неприкосновенность собственности, правовой режим, общественные отношения, административные процедуры, организационно-правовые меры.

Issues of administrative and legal regulation of business activities in the republic of uzbekistan

Abstract: This article is devoted to the implementation of administrative and legal regulation in the field of entrepreneurial activity in the Republic of Uzbekistan and the role of the State in the implementation of legal regulation of economic relations, by promoting the development of entrepreneurial activity, protection and defense of the rights of entrepreneurs.

Key words: inviolability of property, legal regime, public relations, administrative procedures, organizational and legal measures.

РЕСПУБЛИКАМЫЗДА ТЕМИР ЖОЛ КОММУНИКАЦИЯЛАРЫ ҚУРЫЛЫСЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ТИЙКАРЛАРЫ

Сейтимбетов М.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Пүткіл дүнья транспорт-коммуникация системасында темир жол транспорты айрықша орын ийелейди. Бул транспорт тармағының нәтижелі хәрәкәт етиўи мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған барлық экономикалық реформаларға өзиниң тәсирин тийгизеди. Бүгинги күни мәмлекетимизде “темир жол транспорты менен жүклердиң 60 пайыздан асламы хәм жолаўшылардың 75 пайызы алып өтилиди” [1.]. Бул санлардың өзи бул тараўдың экономиканы раўажландырыўдағы әҳмийетин анық көрсетеди.

Мәмлекетте ғәрәзсиз хәм бирден-бир темир жол транспорты тармағының пайда етилгени оның барлық аймағын нәтижелі хәм исенимли байланыстырыў менен бирге, халықаралық транспорт тармақларына тосқынлықсыз шығыў имканиятын береді. Бул өзинен өзи әмелге аспады. Оны тереңирек аңлаў хәм темир жол транспортының орны хәм әҳмийетине объектив баҳа бериў ушын соған сәйкес жуўмақ ислениўи хәм басып өтилген жолды терең анализ етиў зәрүр болады. Бунда темир жол қурылысының тарийхын үйрениў, жәмийеттиң экономикалық хәм социаллық турмысында оның орнын анықлаў үлкен әҳмийетке ийе.

Биринши санаат темир жоллары келешектегі жәмәтлик темир жол бағдарларының прототиби еди. Жәмәтлик темир жоллардың пайда болыўы санааттың, биринши гезекте таў-кән хәм металлургияның раўажланыўы менен байланысly. Темир рудасы, көмир, ағаш хәм қурылыс материалларын ғалаба тасыўға талап сезилерли дәрежеде өсти [2.15]. Соның менен бирге, саўда-сатықтың раўажланыўына себеп болған, халықтың ис билерменлик байланысларын күшейткен мийнеттиң бөлиниўи хәм айырым географиялық жақтан алыс экномикалық аймақлардың қәнигелесиў процесслери бар еди. Сол пайыттағы темир жоллардың басқа транспорт түрлеринен экономикалық үстинлиги қәрежетлердиң сезилерли дәрежеде төменлеўи хәм товарлар менен жолаўшыларды жеткизиў тезлигиниң сезилерли дәрежеде артыўынан ибарат болған. Темир жоллар халық билимлендириўин раўажландырыўды, жаңа илимий, техникалық хәм технологиялық шешимлерди излеўди қошаметледи.

Пуў тартыў күши менен дүньяда биринши жәмәт темир жолы Жорж Стивенсон тәрәпинен 1825 жылы Стоктон хәм Дарлингтон арасында қурылған; оның узынлығы 21 км болды. Поезда 34 машина бар еди, олардан 28 и жолаўшы (400 адам ушын) саатына 24 км тезликте жүрди. 1830 жылы Стивенсонның жойбары бойынша Ливерпул – Манчестер жолы қурылды. Буннан соң, Россия темир жоллары министрлиги өз профессоры Г. Ламениди темир жолды үйрениў ушын Англияға жиберди. Ол суў жоллары хәм магистраль жоллардың үстинлиги ҳаққында жуўмаққа келди. Биринши жылы жол 2,5 миллион франк дәрәмат келтирди. Темир жол транспортының рентабеллиги басламашы америкалылар тәрәпинен тез арада әмелге асырылды. 1869 жылға келип жеке меншик компаниялар 85 мың км темир жол курды [2.29]. XIX әсирдиң орталарында Россияда темир жоллар қурыў ислери толық түрде әмелге асырылды хәм тез арада темир жоллар империя экономикасының таянышы болды. Мәселен, темир жоллар ири империяларды олардың колониялары менен байланыстырыўда әҳмийетли дәрәжәли ролин атқарды. Усы көз қарастан қарағанда, Орта Азияны Россия империясы аймағы менен темир жол арқалы байланыстырыў империяның мәплерине жуўап берди, темир жол қурылысы мәселеси болса күн тәртибиндегі әҳмийетли мәселелерден бири болды [3.354].

Россия империясының Түркстанда темир жол қурылысын әмелге асырыўдағы сиясий, әскерий-стратегиялық хәм экономикалық мәплери мәселесинде көз қараслар бир биринен ажыралып турады. Бул жерде конкрет сол фактти айтып өтиў зәрүр, Россияны Түркстан менен байланыстырыўшы темир жол қурылысы мәселеси биринши гезекте империяның колониядағы әскерий жағдайды беккемлеўге бағдарланды, сондай-ақ, өзиниң мегаполиси менен сиясий, экономикалық хәм саўда байланысларын орнатыўды назерде тутқан еди [4.263]. Темир жол қурылысында аймақлық компоненттиң әҳмийети мәмлекеттиң экономикалық хәм илимий элиталары тәрәпинен толық әмелге асырылды. Темир жоллардың хәр қыйлы аймақлардың раўажланыўына тәсири барған сайын көбирек мәмлекет мәкемелеринде арнаўлы анализ етиў темасына айланды, мәмлекетти экономикалық раўажландырыў стратегиясы талқыланды. Бундай органлардан бири Россияда темир жол бизнесин хәр тәрәплеме үйрениў бойынша арнаўлы жоқары комиссия еди. Усылайынша, белгили алым, экономист хәм мәмлекетлик искер Н.П.Петров темир жоллардың хәр қыйлы аймақларды раўажландырыўға тәсири менен байланысly болған айырым нәтижелерди баян етти [5.]. Темир жол қурылысы тараўындағы мәмлекет сиясатының аймақық бағдары Россияның геосиясий мәплери, мәмлекеттиң үлкен аймағы, аймақлардың өзине тән өзгешелиги менен белгиленеди, бул машқалаларды хәм оларды географиялық бағдар

көз қарсынан шешиў зәрүрлигин белгилейди. Темир жол қурылысында мәмлекет сиясатының географиялық бағдары Россия сыртқы экономикалық хызметі менен тиккелей байланысly болып табылады.

Темир рудасы, көмир, ағаш хәм қурылыс материалларын ғалаба тасыўдың көбейиўине себеп болған санааттың, биринши гезекте, таў-кән хәм металлургияның раўажланыўы, кең майданларға ийе болған мәмлекетте товар айланысының өсиўи транспорт қуралларын жетилистириўди талап етти. Темир жол коммуникациялары қурылысы Россияда санаат жәмәәтлик көлемде кең талқыланған темаға айланды [6.12].

Россияда темир жол сиясатының географиялық бағдары машқаласы ең тартысly мәселелерден бири болып, оны ири темир жол линиялары хәм айрықша линиялар бағдарын таңлаўда көплеген дискуссиялар тастыйықлайды. Бул машқалалар мәмлекет ишинде де, глобал көлемде де интеграция процесстерин раўажландырыў шараятында темир жол линияларының әхмийетин көрсетеди. Экономиканы раўажландырыў хәм мәмлекеттиң қорғаныў қуўатын бекемлеў ушын темир жол тармағын қурыў зәрүрлиги Байланыс Бас басқармасы функцияларын кеңейтиўди хәм оны 1865 жылы Темир жол басқармасын сезилерли дәрежеде бирлестирген ҳалда Байланыс министрлигине айландырыўды талап етти. П.П.Мелников атақлы инженер, алым хәм стратегиялық әхмийетке ийе мәмлекет органы – Темир жоллар министрлигиниң басшысы сыпатында ишки темир жол транспортын жаратыў хәм раўажландырыўға үлкен үлес қосқан биринши темир жол министри етип тайынланды. П.П.Мелников кең илимий көз қарасқа ийе хәм әмелий машқалаларды шешиўде мәмлекетлик қатнас жасаў қәбилетине ийе еди. Ол темир жол тармағын кеңейтиўди мәмлекеттиң ең әхмийетли зәрүрлиги деп есаплады [6.14]. Сол дәўирде қурылған экономикаға жәрдемши дийханшылықтың хәр қыйлы түрлеринен кең көлемде капиталистлик өндиристиң интенсив усылларына өтиў имканиятын берди. Санаат хәм темир жол тармағының жедел раўажланыўы тек аўыр санааттың өсиўин ғана емес, бәлким тутыныў өнимлери өндирисиниң күшейиўин де қошаметледи. Жумысшылар саны хәм дәрматлары көбейип, тутыныўшылар талабын өзине тартты. Түркстанда темир жол қурылысын әмелге асырыў идеясы Россия империясы бул жерди колонияға айландырмастан бурынырақ 1850-жыллары басланған еди. Бул мәселе бойынша дәслепки усыныслар аймақты басып алыўды тезлетиў мақсетинде темир жол қурылысын әмелге асырыў идеясы болды. Бундай идеялар Россия империясы қорғаныў Министрлиги тәрәпинен усыныс етилди. Мәселен, темир жоллар қурылысы ҳаққындағы усыныслар 1854, 1856, 1857 хәм 1858 жыллары усыныс етилди хәм жойбарлар таярланды. Лейкин Россия империясының орайлық үлкелеринде темир жол тармақларының жақсы жолға қойылмағанлығы бул жойбарларды әмелге асырыўға имканият бермеди [7.899].

Түркстанда темир жоллар қурылысы тарийхы XIX әсирдиң екинши ярымынан басланады. Россия империясы тәрәпинен Орта Азия аймағындағы ханлықлар басып алынып, Түркстан генерал-губернаторлығы шөлкемлестирилгеннен соң Россияның мәплерине үлкениң байлықларын өзлестириў процесси басланды. Лейкин Түркстан үлкесин Россияның орайлық аймақлары менен байланыстырыўшы қолайлы хәм исенимли транспорт байланысының болмағанлығы, оның мақсетлерин әмелге асырыўға тосқынлық етти. Сол себепли Россия, жаңа шийки зат дереклери, әсиресе пахтаға болған талаптың артыўы шараятында, саўда базарлары хәм санааттың раўажланыў зәрүрлигин аңлаған ҳалда, империяның орайлық үлкелерин Орта Азия менен байланыстырыўшы транспорт тармақларын раўажландырыў мәселесине үлкен итибар қаратты. Түркстан үлкесин Россияның орайлық аймақлары менен темир жол арқалы байланыстырыў мәселеси 1854 хәм 1884 жыллар аралығында 25 жыл анализ етилди хәм 1854 - 1880 жыллар аралығында Россия ҳүкметине 40 тан аслам жойбарлар усыныс етилди [8.]. Бул усыныс етилген жойбарлардың ишинен ең мақулын танлап алыў мақсетинде Россия ҳүкметиниң қарары менен 1877-1878 жыллары оны изертлеў ушын бир неше илимий экспедициялар шөлкемлестирилди. Илимий экспедиция басқа бағдарларға қарағанда Оренбург-Ташкент бағдарын қолайлы хәр тәрәплеме көплеген артықмашылыққа ийе деген жуўмаққа келди. Лейкин Россия ҳүкметі россия - афған шеғарасындағы сиясий жағдайды есапқа алып қарар қабыл етти “... әскерий базаның қурылысына тез кирисиў, бул ушын Каспий теңизиндеги Михайлов қолтығынан темир жол жәрдемінде түйелер, атлар хәм басқа зәрүр қорларды алып келиўди шөлкемлестириў ...”[8.]. Солай етип, Каспий арты әскерий темир жолын қурыў ҳаққында қарар қабыл етти.

Түркстанды Россия менен байланыстырған Каспий арты темир жолы 1881-1888 жыллары қурылды хәм иске түсирлиди. 1898 жылы Каспий арты темир жолының улыўма узынлығы 1579 верстқа жетти. Бул бағдар 1899 жылы 1 январьда Самарқанд-Андижан (Ташкент жолы менен) хәм Мерв-Кушка бағдарлары менен бирлестирилди Орта Азия темир жолы атын алды [9.84]. Лейкин Орта Азия хәм Россия арасында туўрыдан туўры темир жолдың болмаўы Түркстан үлкеси хәм Россия арасында өз-ара саўда мүнәсибетлериниң раўажланыўына әдеўир тосқынлық етти. Сол себепли Каспий арты темир жолының қурылысы жуўмақланыў алдында Түркстанды Россияның орайлық аймақлары менен ең қысқа хәм үзликсиз Оренбург-Ташкент бағдары бойынша байланыстырыў мәселеси анализ етилди. 1890 жылы 4 апрельде Россия императорының қарары бойынша Оренбург-Қазалы бөлегинде жолдың қурылысы басланды, 1905 жылы 9 октябрьде Ташкент-Қазалы бөлегинде жумыслар жуўмағына жетти. Узынлығы 1736 верст (1 верст - 1,0668 километрге тең) болған Оренбург-Ташкент магистралы 1906 жылы 1 январьда толық жуўмағына жетти хәм пайдаланыўға тапсырылды [10.31]. Россия санаатының өсиўи, әсиресе, 1909-1914 жыллары Россия тоқымашылық санаатында пахта шийки затына талаптың артыўы Ферғана темир жолы жойбарын әмелге асырыўда тийкарғы түртки болды.

1911 жылы 9 майда Қоқан-Наманган бағдарында темир жолдың қурылыс жумыслары басланды хәм ол 1912 жылы 7 июльде пайдаланыўға тапсырылды. 1912-1916 жыллары Үшқорған-Ҳаққулабад бағдарында 60 миль (1 миль 0,9 километрге тең) узунлықтағы хәм Наманган-Жалалабад бағдарында 99 миль узынлықтағы темир жоллардың қурылыслары жуўмағына жетти [10.31]. XX әсир басында экономикалық, сиясий хәм

эсиресе, эскерий-стратегиялық жағдай Бухара эмирлигинің қубласы хәм қубла-шығыс бөлиминде темир жоллар қурылысын алып барыўды, соның ишинде, эмирликтің шегарасында ең шеттеги шығыс бөлиминде жайласқан Термезди Орта Азия темир жолы менен байланыстырыўды талап етти. 1914 жылы апрельде Каганнан Термезге шекем темир жолдың қурылысы басланды хәм 1916 жылы 9 февралда рельслерди төсеў жумыслары жуўмағына жетти хәм сол күни биринши эскерий поезд Жаңа Бухарадан Термезге келди.

Орта Азия темир жолының қурылысы, бир тәрәптен Түркстан үлкесинде ишки хәм сыртқы саўданың өсиўи, саўда мүнәсибетлериниң жақсыланыўы, санаат хәм аўыл хожалығы өндирисиниң раўажланыўына имканият ашып берген болса, екнши тәрәптен Россия империясының эскерий-стратегиялық жағдайын турақластырды, россиялы инвесторларға үлкениң тәбийғый ресурсларын хәм байлықларын өзлестириўге кең имканиятлар жаратып берди.

Совет ҳүкимети жылларында республикада пайдалы қазылма байлықлар орынларының жаңадан ашылыўы, бул жерлерде жаңа қалалардың пайда болыўы, аўыл хожалығында жаңа жерлердиң өзлестирилиўи, санаат кәрханаларының көплеп қурылыўы Орайлық Азиядан Россияның орайлық аймақлары тәрәпке екнши «транспорт бөлегин» ашыў зәрүрлигин, Волга бойлары хәм Кавказ үлкелерине шығыў имканиятын тәмийинлеўди, сондай-ақ жаңа темир жоллар қурылысын әмелге асырыўды талап етти. Сол себепли бир неше темир жол бағдарлары қурылды хәм пайдаланыўға берилди: 1947-1955 жыллары узынлығы 627 километрлик Чаржаў-Қоңырат бағдары, 1959-1962 жыллары 289,2 километр узынлықтағы Наўайы-Үшқудық, 1957 жылы – узынлығы 110 километрлик Сырдарья-Жиззах бағдары, 1966-1970 жыллары узынлығы 154 километрлик Самарқанд-Қарши бағдары, 1972 жылы - узынлығы 406 километрлик Қоңырат-Бейнеў бағдары [11.65]. Бул темир жол бағдарларының ашылыўы Өзбекстан хәм Орта Азияның басқа республикаларына Волга бойы Кавказ республикаларына шығыў имканиятын берди, Қарақалпақстан АССР, Хорезм хәм Ташаўыз ўалаятларын Орайлық Азия республикаларының административлик хәм санаат орайлары менен байланыстырды, Өзбекстанда реңли металлургияның раўажланыўына унамлы тасирин тийгизди, жолаўшылар хәм жүклерди тасыў талапларын қанаатландырыўда әҳмийетли роль атқарды, көплеген жаңа жерлерди өзлестириўде әҳмийети үлкен болды, соның ишинде, бул аймақларда өндириўши күшлердиң раўажланыўына имканият берди.

Ғәрезсизликке ерискеннен соң темир жол системасында өзиниң шешимин күтип турған хәм оның буннан былай ҳәрекет етиўине тосқынлық етип турған машқалалардың бар екенлиги анық болды. Мәселен, бириншиден, СССР тарқап кеткеннен соң республика жүклерин теңиз портларына алып барыў ушын бир неше мәмлекетлердиң аймағынан өтиўи зәрүр. “Хәзирги ўақытлары, деп көрсетеди Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёев,- туўрыдан туўры теңиз портларына шығыў имканиятларына ийе емес мәмлекеттиң, аймақлардың транспорт-транзит шығынлары жүдә жоқары, олар экспорт ететугын товарлардың баҳасының 70-89 % ына жетеди» [12.]. Бул жағдай мәмлекеттиң раўажланыў имканиятын шеклейди, бизиң транзит жүклеримиз аймағынан өтиўши мәмлекетлерге бизди ғәрезли етеди; екншиден, бурынғы совет республикалары арасында рәсмий бажы хәм саўда тосқынлықларының енгизилюи нәтийжесинде, жүк тасыўшылар жүкти жеткизиў ушын ажыратылған ўақыттың 40 % босқа кетеди. Булардың хәммеси барлық аймақтың транспорт секторында конкурентликти төменлетеди [13.]; үшіншиден, Өзбекстан аймағын хәм үлкелерди өз ишине алатугын бирден бир темир жол системасының болмаўы себепли, Ферғана алабы аймағына, Сурхандарья ўалаятына хәм Қарақалпақстан Республикасына алып баратугын темир жоллар қонсы Тажикстан хәм Түркменстан мәмлекетлериниң аймақларын кесип өтиўге мәжбүр болды; төртиншиден, машқалалардың бири “физикалық тозыў”, темир жолдың ҳәрекет етиў қурамының (локомотивлер хәм вагонлар) тозыўы, хәзирги заман дәрежесинде хызмет етиў имканиятын беретугын техника хәм технологиялардың болмаўы.

Ғәрезсизликтиң дәслепки жылларынан баслап Өзбекстан Республикасы ҳүкимети темир жол системасын раўажландырыў хәм жетилистириў мәселелерине айрықша итибар қаратты. Халық хожалығы хәм халықтың темир жол арқалы жүклерди хәм пассажирлерди тасыў бойынша талапларын қанаатландырыў мақсетинде, сондай-ақ, жоллардан пайдаланыўда турақлылығын хәм қәўипсизлигин тәмийинлеў ушын Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманы менен 1994 жылы 7 ноябрьде бурынғы Орта Азия темир жол бөлимлери, шөлкемлери хәм мәкемелери тийкарында “Ўзбекистон темир йўллари” мәмлекет-акционерлик темир жол компаниясы шөлкемлестирилди. Темир жол транспорты коммуникацияларын раўажландырыў, шет ел инвестицияларын кең енгизиў, темир жол транспортында хызмет көрсетиўдиң сапасын хәм дәрежесин жоқары көтериў мақсетинде қабыл етилген Өзбекстан Республикасы Президентиниң “Темир жол транспортын монополиядан шығарыў хәм коммерцияластырыў илажлары ҳаққында” 2001 жылы 2 марттағы Пәрманы хәм Өзбекстан Республикасы Минстрлер Кабинетиниң “Ўзбекистон темир йўллари” мәмлекет-акционерлик темир жол компаниясын шөлкемлестириўди буннан былай да жетилистириў ҳаққында” 2001 жылы 3 марттағы қарары темир жол тармағында реформаларға кең жол ашып берди [14.431]. Ғәрезсизлик жыллары темир жол транспорты коммуникациясы хәм инфраструктурасын раўажландырыў ушын 8 миллиард доллар капитал бағдарланды, соның ишинде 2, 6 миллиард доллар шет ел инвестициясы[1.]. Өзбекстан Республикасында көплеген жаңа темир жол бағдарлары пайдаланыўға тапсырылды: 2001 жылдың ақырында узынлығы 633 км болған “Наўайы-Үшқудық-Султанўайстаў-Нөкис” темир жол бағдары ашылды[15.], 2007 жыл августта 223 километрлик “Тасғүзар-Байсын-Қумқорған” бағдары[16.123], 2016 жылы июньде 123 километр узынлықтағы “Ангрен-Поп” электрлестирилген бағдар пайдаланыўға тапсырылды хәм ол елимиздиң арқа хәм қубла үлкелериниң экономикалық потенциалын буннан былай раўажландырыў, минерал ресурсларды, нефт, газ, реңли металлар, қурылыс материаллары хәм басқа қазылма байлықларға бай жерлерди комплекс өзлестириў

имканиятын берди ҳам ең баслысы жаңа жумыс орынларын пайда етти ҳам мыңлаған халық жумысқа жайласыў имканиятына ийе болды. Бул жоллар мәмлекетимизде бирден бир ҳам тутас темир жол системасын пайда етиўде әҳмийетли қәдемлерден болды. Ғәрезсизлик жыллары темир жолларды электрлестириўге үлкен итибар берилди. Өткен жыллар ишинде 1800 километрлик темир жоллар электрлестирилди. Электровоз ҳәрекетин шөлкемлестириў нәтийжесинде жүклерди тасыў қәрежетлери 20% ға төменлеўге, жолаўшылар ҳам жүклерди тасыў тезлиги 1,3 есеге жоқарылаўға алып келди. Соны атап өтиў зәрүр, бундай ең жаңа модификациядағы техникалардан ҳаммеси болып дүньяның сегиз мәмлекетинде ғана пайдаланылады. “Афрасиаб” поезды 215 жолаўшыларды тасыў имканиятына ийе болып, Ташкент-Самарқанд - 2 саатта, Ташкент-Қарши -2,5 саатта ҳам Ташкент -Бухара - 3 саат 25 минутта жолды басып өтеди.

Ҳәзирги ўақытта темир жолшылар алдында транзит потенциалын буннан былай раўажландырыў, мәмлекеттиң миллий экономикасы курамында транспорт секторының үлесин көбейтиў, транспорт инфраструктурасына ҳәзирги заман технологияларын ҳам шет ел инвестицияларын енгизиў әҳмийетли ўазыйпалардан есапланады. “Шығыс-Батыс” жойбары көлеминде Қытайдан басланып, Қырғызстан ҳам Өзбекстан арқалы өтиўши жаңа транспорт бағдарын қәлиплестириў ҳам соңынан жакында пайдаланыўға берилген Баку-Тбилиси-Карс темир жол магистралы арқалы Кубла ҳам Шығыс Европаға, Жакын Шығыс мәмлекетлерине ҳам Жер Орта теңизиндеги теңиз портларына шығыў ўазыйпа етип қойылған [17.].

Солай етип, Орта Азияның темир жоллары – алдыңғы техника ҳам транспорт қуралы сыпатында Түркстанның экономикалық раўажланыўында әҳмийетли факторлардан бири болып хызмет етти, темир жол қурылғаннан соңғы болып өткен барлық өзгерислер метрополияның колониялық мәплери ушын әмелге асырылды. Ғәрезсизлик жыллары транспорт системасының раўажланыўы мәмлекетимиздиң аймақлық бирлигин ҳам қәуипсизлигин бекемлеўге хызмет етти. Транспорт коммуникациясы системасын терең реформа етиў республика экономикасының раўажланыўына ҳам ири тәбийғый байлықларды өзлестириўге ҳам кең көлемли жойбарларды әмелге асырыўға имканият жаратып берий менен бирге мәмлекетимизде транспорт коммуникациясын раўажландырыў сыртқы экономикалық байланыслардың өсиўине де тәсирин тийгизди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Поздравление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева коллективу акционерного общества «Узбекистон темир йуллари». //» Народное слово», 2018 год, 4 августа.
2. История развития транспорта: метод. рекомендации для подготовки к тестированию / М. Т. Крючков, А. А. Конов, А. А. Курасова и др. – Екатеринбург: УрГУПС, 2015.
3. Раматов О. Железнодорожный транспорт. / Том 8. – Ташкент: Государственное научное издательство, 2004.
4. Хачатуров Т.С. Железнодорожный транспорт СССР. Государственное транспортное железнодорожное издание. - М., 1952.
5. Голубев А.А. Региональная стратегия государственной политики в сфере железнодорожного строительства российской империи // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2012. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnaya-strategiya-gosudarstvennoy-politiki-v-sfere-zheleznodorozhnogo-stroitelstva-rossiyskoy-imperii> (дата обращения: 18.06.2023).
6. Большая энциклопедия транспорта: В 8 т. Т. 4. Железнодорожный транспорт/ Главный редактор Н. С. Конарев. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 2003.
7. Нарочницкий А.Л. Колониальные политические капиталистические державы на Дальнем Востоке. 1865-1895 гг. - М.: АН СССР, 1956.
8. Туркестанские ведомости. Туркестанская железная дорога. 1882, 9 февраля.
9. Tagaeva A. For what purposes was the Tashkent-Orenburg railway built? («Society and Governance»), 2006,
10. Суворов В.А. Историко-экономический очерк развития Туркестана (по материалам железнодорожного строительства в 1880-1917 гг.). – Ташкент: ГосмздатУзССР, 1962.
11. Ахмеджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1984.
12. Указ Президента Республики Узбекистан «О создании Государственной Акционерной железнодорожной компании «Узбекистон темир йуллари»» от 7 ноября 1994 года //»Темирйулчи», 1994, 12 ноября, Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по демополизации и акционированию железнодорожного транспорта» от 2 марта 2001 года и Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О дальнейшем совершенствовании организации управления государственно-акционерной железнодорожной компании «Узбекистон темир йуллари» от 3 марта 2001 года. Узбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 2 мартдаги // «Темирйулчи», 2001, 16 март.
14. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О вопросах перестройки железной дороги Наваи-Учкудук-Султануздак-Нукус и строительства его новой линии» от 6 августа 1993 года // WWW Lex. Uz. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О вопросах проектирования и строительства новых железнодорожных линий Гузар-Байсун-Кумкурған (Красный октябрь)» от 17 августа 1995 года. //»Темирйулчи», 1995, 26 август. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об ускорении строительства новой железнодорожной линии Ташгузар-Байсун-Кумкурған» от 24 января 2003 года. //»Темирйулчи», 2003 год, 31 январь. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по ускорению строительства новой железной дороги Ташгузар-Байсун-Кумкурған» от 21 октября 2004 года. //»Темирйулчи», 2004 год, 28 октября.
15. Коллективу государственного акционерного общества «Узбекистон темир йуллари» //Шавкат Мирзиёев. Согласие нашего народа является высшей оценкой нашей деятельности. 2-том, Т., «Узбекистон», 2018.
16. Линии Наваи-Учкудук - первая категория.// «Темирйулчи», 2001, 12 январь.
17. Рустамов Б., Садовников В. Стальных путей связующая нить. -Ташкент: »Мехнат», 1988.
18. «Центральная Азия в системе международных транспортных коридоров: стратегические перспективы и не использованные возможности» участникам международной конференции. (Приветствие Президента Республики Узбекистан) //» Народное слово», 2018 год 21 сентября.

Республикаимизда темир йўл коммуникациялари қурилишининг тарихий асослари

Резюме. Мақола республика ҳудудида темир йўл коммуникациялари қурилиши тарихий асосларини таҳлил қилишга, унинг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва геостратегик зарурияти ва истиқболдаги ривожланишидаги аҳамияти масалаларини тадқиқ қилишга бағишланган.

Таянч сўзлар: темир йўл транспорти, геостратегия, ер ости ва ер усти бойликлари, транспорт коммуникацияси

Исторические основы строительства железнодорожных коммуникаций в нашей республике.

Резюме. Статья посвящена анализу истории строительства железнодорожных коммуникаций на территории республики, изучению вопросов экономической, политической, военной и геостратегической необходимости и значение для будущего развития.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, геостратегия, подземные и наземные ресурсы, транспортное сообщение.

Historical foundations of the construction of railway communications in our republic.

Summary. The article is devoted to the analysis of the history of the construction of railway communications on the territory of the republic, the study of issues of its economic, political, military and geostrategic necessity and significance for future development.

Key words: railway transport, geostrategy, underground and surface resources, transport communication

ШАХСТЫҢ СОЦИАЛЛАСЫҰЫНДА МӘЛИМЛЕМЕ РЕСУРС ОРАЙЛАРЫНЫҢ РОЛИ

Юсупов Қ., Меңлимуратов С.

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы

Шахстың социалласыуы проблемасы узак ўақыт даўамында педагогика ҳам психологияның бир қатар тараўларында тийкаргы мәселелерден бири болып қалмақта. Шахстың ҳәр қыйлы топарларға киритилиуи, ол тәрәпинен ҳәр бир инсан ҳам барлық социаллық-психологиялық қатлам ушын улыўма болған ассимиляция қылыўды үйрениў, инсан өзиниң социалласыуын қандай ҳам қандай дәрежеде ийелеўин, өзиниң минез-құлқын қандай дәрежеде қадағалаў көз-қарасынан әҳмийетли болып табылады.

Шахстың сиясий, экономикалық, профессионал социалласыуы ҳам басқалар усы тәризде үйрениледі. Олардың ҳәр бири зәрүрли проблемаларды сәўлелендиреди, олардың шешими заманагөй социаллық шараят пенен соның менен бирге, пүткил нормалар ҳам қәдириятлар системасындағы өзгерислер менен белгиленеди.

Енди биз турмысымызда инсанның социалласыуы деген түсиникке келетуғын болсақ, қандайда бир ўақыя ҳам қубылыс, яки ҳәрәкеттиң социаллық өлшеминен келип шығып, көпшиликке тийисли болып социаллық қатнасыққа айланып барыўын аңлататуғын түсиник болып есапланады. Социалласыу түсиниги ҳам оның өзине тән өзгешеликлери философияда социологияда, социал психология педогогика, тарийх, этнография, илимлери тәрәпинен үйренилди. Социалласыудың философиялық изертлениўине социалпсихология илиминиң тийкарын салыўшысы Г.Тард тийкар салған. Сондай-ақ социалласыуға байланыслы машқалалар З.Фрейдтиң классикалық психоанализинде интеракционизминде марксизм ўәкиллери Л.Витоцкий ҳам А.Леонтевтердиң дөретиушилигинде социалласыудың аралас функционалласыу дәрежесинде анализ қылынды. Ҳәзирги күнде социалласыу процессиниң өзине тән өзгешеликлери Чикаго ҳам Айовадағы символикалық интеракционизм мектеплери ҳам психодрама ўәкиллери тәрәпинен үйренилмекте. Социалласыу бул өзликти аңлаў миллий мәденият ҳам дәстүрлерди өзлистирип барыў процесси сыпатында да келтириледі. [1,188-189].

Шаңарақ мектеп ҳам мектепке шекемги билимлендириў мекемелери х.т.б социаллық институтлар қатары кәмил инсан тәрбиясында мәлимлеме ресурс орайларының орны айрықша екенлигин айтып өтиў орынлы. Себеби мәлимлеме ресурс орайлары билим ҳам илим ошағы болып, халқымызға хызмет етип келмекте ол жерден биз излеген мағлыўматларды толық табамыз. Соның менен бирге, бүгинги илим техниканың раўажланыўы нәтийжесинде электрон форматта да мағлыўматлар дерлик бар. Билимлендириўдин мазмуны комплекс билимлерди өз ишине алады. Оларды пүқта өзлистириў көплеген хабар дереклерине тийкарланады. Әсиресе, ҳәзирги компьютерлер, интернет сыяқлы байланыс усыллары билимлендириў процессине кең кирип баратырған бир ўақытта хабарлар менен жақыннан танысыў бүгинги күнниң талабы болып табылады. Мәлимлеме ресурс орайы қәнигеси билим тараўындағы методикалық ислердиң талапларын жақсы билиўи, китапханашылық исинен тәжирийбе арттырған, ҳәр қыйлы хабар ҳам менежменттен жақсы хабардар болыўы, әдебиятларды менежментлик бойынша үйрениўи компьютерде ис жүритиўди билиўи керек.

Мәлимлеме ресурс орайы жоқары оқыў орайының хабарлар орайы болып есапланады. Мәлимлеме ресурс орайы оқыўшыларда хабарларды топлаў, оларда хабарларға мүрәжәт қылыў ҳам хабар дереклери менен ислесиў қонлиқпелерин қәлиплестириўде айрықша орын тутады. Оқыўшының билимин кеңейттириў ҳамде билим процессинде хабарларды излеў ҳам олардан пайдаланыў мақсетинде хабарлардың келип түсиўин тәмийнлеў орайдың тийкаргы ўазыйпасы есапланады. Көплеген хабар дереклерине ийе болыўы ушын китапқумарлар ҳәр қыйлы хабар дереклери менен қатнасыққа түсиўге үйретиў орай хызметкерине қойылатуғын кәсиплик талабы болып табылады. Усы көз-қарастан инсан өзинин билимин үзликсиз раўажландырып барыўы ҳәр қандай ўақытларда да өз нәтийжесин берип келген. Инсан дүньяға келер екен, оқып үйренип, тәлим тәрбия нәтийжесинде белгили бир кәсиптиң маманы болыўға ҳәрәкет етип жәмийетте өз орнын табады, социал турмысқа кирип барады.

Сондай-ақ мәмлекетимиздиң жетекшиси Хүрметли Президентимиз өзиниң шығармаларында халқымызды әсиресе жасларымыздың тәрбиясына айрықша итибар қаратып, биз Жаңа Өзбекстанның раўажланыўындағы ҳәзирги басқышында социал-экономикалық ҳам сиясий факторлар менен бирге руўхый-ағартыўшылық тараўларда әмелге асырылып атырған реформаларда үлкен әҳмийетке ийе екенлигин жақсы аңлаймыз. Ҳәммемиз жақсы түсинемиз, егер жәмийет турмысының денеси экономика болса, оның жаны ҳам руўхы

руўхыйлық болып есапланады. Биз жаңа Өзбекстанды курыўда әне усы еки беккем үстинге яғный базар принциплерине тийкарланған күшли экономикаға хәм ата-бабаларымыздың бай мийрасы, миллий хәм улыўмаинсаныйлық қәдириятларға тийкарланған күшли руўхыйлыққа сүйенемиз. Биз ушын руўхыйлық инсанлар ортасындағы өз-ара исеним хұрмет хәм итибар, халық хәм мәмлекет келешегин биргеликте курыў жолындағы алға умтылыўлар ибратлы пәзийлетлер жыйындысы есапланады. Басқаша айтқанда руўхыйлық – жәмийеттеги бәрше сиясий социаллық қатнасықлардың мазмуны хәм сыпатын белгилейтуғын үстин болып табылады. Президентимиздің уллы мақсетлер жолындағы үлкен басламасы мәмлекетимиздің хәр бир пуқарасында белсендилик өз-ара исеним оятады. Китап Өнимлерин басып шығарыў хәм тарқатыў системасын раўажландырыў, китап оқыў хәм китапқумарлық мәдениатын асырыў хәм үгит-нәсиятлаў бойынша комплекс шара илажлар ҳаққындағы Өзбекстан Республикасы Президентиниң Қарары жәмийетте баркамал шахсты тәрбиялаўда мисилсиз әҳмийетке ийе болған китапқумарлық мәдениатын асырыўда хәмде жаслардың руўхый интеллектуал қәбилетлерин, санасын, билимин хәм дүньяға көз-қарасын жоқарылатыўда керекли бағдарлама болып хызмет етеди.

Өлбетте, китапхана узақ өтмишти келешек әўладқа жеткерийүши руўхый байлықларды әўладтан әўладқа жеткерип бериүши мәскан. Китаплар жәмийеттеги ўақыялықлар илим пәндеги жаңалықлар хәм ойлап табылаўларды өзінде жәмлеп барыўшы, кеңислик хәм ўақыт билмейтуғын инсан экәўатының уллы нәтийжеси есапланады. Мәлимлеме ресурс технологияларының жәмийетимиздің көпшилик тараўларында кең пайдаланыўлары китап оқыўшыларға хызмет көрсетиүши китапханалар искерлигине түпкиликли реформаларды алып кирмекте. Пуқаралардың руўхый камалатын жоқарылатыў китапхана мәлимлеме ресурс тараўында сыпатлы хызмет көрсетиўдің имканиятларын асыратуғын заманагөй инфраструктуралар жаратыў, хәм мәмлекетлик бағдарламалар ислең шығыў бойынша мәмлекетимизде кең көлемли унамлы ислер әмелге асырылмақта. Биз тарийхқа нәзер салып қарасак, әййемги дәўирлерден баслап, Өзбекстан аймағындағы қалалар әзелден илим пән орайы сыпатында белгили болған. Бунда китапханалардың орны үлкен болып тарийхый дереклерге сүйенип айтатуғын болсақ әсиресе IX-XII әсирлерде Амир Темур хәм Темурийлер дәўиринде мәмлекетте үлкен китапханалар болғанлығы олар жәмийеттиң, адамлар турмысының ажыралмас бир бөлими болған. Буның нәтийжесиде илим билимлендириў раўажланған. Самарқанд Бухара Хийўа Коқан қалаларында хан сарайларда үлкен китапханалар хызмет көрсеткен. Буннан соң, жадидшилик ҳәрекетин белсендилери аймақта ағартыўшылық кең үгит-нәсиятлаўды мақсет етип дәслепки ғалабалық китапханаларға тийкар салған. Усы китапханаларда жәмленген әдебиатлар мазмуны хәм бағдары тәрептен сарай китапханаларынан парк қылып, заманның руўхы сәўлеленген. Демек китаплар хәмме заманларда да билимлер ғәзийнеси, данышпанлық булағы, инсан қәлбиниң куяшы болып хызмет еткен [2, 89-90]. Шахстың социаллық белсендилиги, шахс субъект сыпатында жәмийет турмысында саналы еркин қатнасыўы, оның мәлим социаллық руўхый тараўда жүзеге келетуғын машқалаларын шешиўге қаратылған ҳәрекетин болып есапланады. Шахс субъект сыпатында социаллық топарлар, социаллық қатлам хәм жәмийет болыўы мүмкин. Социаллық белсендилик жәмийетлик сананың қәлипслесиўине тийисли фундаментал түсиник болып пуқаралық жәмийеттиң тийисли нормаларының бирин курайды. Бул нормалардан бири тәлим тәрбия процесси болып, тәрбия ең әўеле шаңарақта қәлипслеп баслайды, соңынан тәрбия даўамында билимге деген зәрурлик пайда болады. Усы еки процесс даўамында инсан жәмийетке араласып социалласыўын даўам етеди, нәтийжеде жәмийеттин бир белсенди ағзасына айланады [3,450-451]. Президентимиздің Олий Мажилiske мүрәжатында, ең үлкен байлық-бул ақыл экәўат хәм илим, ең үлкен мийрас – бул жақсы тәрбия, ең үлкен жарлылық – бул билимсизлик деген еди. Мине усы көз-қарастан хәммеиз жетекши билимлерди өзлестирип, ҳақыйқый ағартыўшылық хәм жоқары мәдениат ийеси болыўды үзликсиз турмыслық зәрурликке айландырыўымыз керек. Раўажланыўға ерисиў ушын санлы билимлер хәм ахборот технологияларын ийелеўимиз шәрт. Бул бизге раўажланыўдың ең қысқа жолынан барыў имканиятын бередиде. Себеби интеллектуал хәм мәдений қәбилеттиң қандай бийбаха байлық хәм талант ийелерин тәрбиялап камалға жеткизиўде шешиўши әҳмийетке ийе екенлигин умытыўға ҳаққымыз жоқ деген еди [4, 83-84]. Жәмийетте мәдений интеграция болып атырған бир дәўирде инсан тек ғана материаллық байлық пенен шекленип қалмастан руўхыйлыққа умтылыўы, инсанның өмиринде пәрәўан турмыс кешириўине себеп болады. Бул процесс өз нәўбетинде жәмийет ағзаларының руўхый өлшемлер тийкарында тәрбия алғанлығы менен әҳмийетли болып бунда мәлимлеме ресурс орайларының орны айрықша. Мәлимлеме ресурс орайлары инсанның жетилисиўине үзликсиз бийминнет хызмет етип ол жерде хәр қыйлы мәдений кешелер, жазыўшы шайырлар өмири менен байланыслы ушырасыўлар, жаңа китаплар көргизбелери, х.т.б илажлар оқыўшылардың еркин билимди алыўда мотивация болады.

Мәлимлеме ресурс орайларында өткерилип киятырған сәўбетлесиў кешелерине айрықша итибар берип қарағанда, илаждың бул түри қандайда бир теманы тутыныўшылардың пикир усынысларын үйрениўге қаратылған болады. Сәўбетлесиў кешелери тийкарынан пикирлеў шеңбери кең өз қәнигелигин жоқары дәрежеде билетуғын илим хәм мәдениат хызметкерлери шайыр хәм жазыўшылар яки басшы кадрлар қатнасында шөлкемлестириледи. Сәўбетлесиў хәм пикирлесиў инсанды қәдирлеўши тийкарғы қәдирият болып есапланады. Себеби, шахстың күнделикли машқалалары сәўбетлесиўде хәм пикирлесиўде өз шешимин табады. Бундай сәўбетлесиў хәм ушырасыўлардың китапханада өткерилиўи қатнасыўшыларда үлкен қызығыўшылық оятады. Шахстың социалласып барыўында бундай пикирлесиў кешелери жүдә әҳмийетли болып, инсан алған билимлерин беккемлеп, белсендилеги артып, өз еркин пикирлерин билдирип барыўға ериседи.

Адамның күнделик турмысы хәм искерлигинде материаллық хәм руўхый тийкарлар бир бирине қарағанда қандай орын тутыўы, олардың қайсы бири үстинлик етиўи ҳаққында хәр қыйлы, айрым ўақытлары бир бирине

карама қарсы пикирлер болыуы сөзсиз. Бул өз нәубетинде кәмил инсан тәрбиясында материаллық зәрүрликлер менен бирге күнделик турмыста руўхый зәрүрликлерди қәлиплестирип барыуды талап етеди. Өзбекстан Республикасының бүгинги раўажланыу басқышында кәмил инсан тәрбиясы тийкарғы мәселе болып, бул процесс биринши нәубетте руўхый факторларға тийкарланып, әмелге асырылып атырғанлығы келешекте жокары мәдениетлы әуладтың қәлиплесиўине кепиллик береді [5,24-25].

Жуўмақлап айтқанда, шахстың руўхыйлығын қәлиплестириўдеги тийкарғы өлшемлердиң бири мәлимлеме ресурс орайларының инсанның санасын раўажландыратуғын, оның дүньяға көз-қарасы, билимин жетилистиретуғын илим хәм билимнің тийкарғы ошағы болып есапланады. Мәлимлеме ресурс орайының инсанның еркин пикирлеўи, дүньяға көз-қарасының кеңейиўине, ақылы жақтан жетик болыуына, руўхый дүньясының қәлиплесиўинде тийкарғы орынды ийелейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қ.Назаров Жаҳон фалсафаси комуси. – Тошкент: 2023. – 188-189 б.
2. Д.Шарипова Янги Ўзбекистонда кутубхона ва кутубхоначилик фаолиятидаги кенг қўламли янгиланиш ва ўзгаришлар. ЎзДСМИ хабарлари 2021-й 4 сони. –89-90.
3. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Тошкент: 2009. –450-451 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти мурожаатномаси 2021. –83-84 б.
5. Б.Инатуллаев Ижтимоий-маданий фаолиятта шахс маънавий эҳтиёжлари феномени. ЎзДСМИ хабарлари 2020-14 сони.
6. Ш.М Мирзиёев. Янги Ўзбекистан стратегияси. –Тошкент: 2021.

Шахснинг ижтимоийлашувида ахборот ресурс марказларининг роли

Резюме: Мазкур мақолада шахснинг ижтимоийлашувида ижтимоий институтлар билан бирга ахборот ресурс марказларининг роли таҳлил қилинди. Ахборотнинг замонавий ташувчиси фондига эга бўлган ахборот ресурс марказларининг шахс ижтимоийлашувидаги мазмун ва моҳияти очиқ берилди.

Калит сўзлар: ижтимоийлашув жараёни, кутубхона, таълим-тарбия, ахборот ресурс маркази.

Роль информационно-ресурсных центров в социализации человека

Резюме: В данной статье проанализирована роль информационно-ресурсных центров наряду с социальными институтами в социализации человека. Раскрыто содержание и сущность информационно-ресурсных центров в социализации личности на основе современного носителя информации.

Ключевые слова: процесс социализации, библиотека, образование, информационно-ресурсный центр.

The role of information resource centers in human socialization

Summary: This article analyzes the role of information resource centers along with social institutions in human socialization. The content and essence of information resource centers in the socialization of the individual on the basis of a modern information carrier are revealed.

Key words: socialization process, library, education, information resource center.

ЗООМОРФНЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ ФИГУРКИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДИЩ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

Сайпов С.Т.

Каракалпакский государственный университет

Керамика является одним из самых распространенных и обычных материалов с эпохи неолита, использовавшимся человечеством как специальная тара. Однако она, как особый вид человеческой деятельности, работа с глиной зародилась ещё в эпоху древнего каменного века (палеолита). Это так называемые глиняные или лессовые «шары» диаметром до 7 см, которые без особых доказательств считаются моделями метательного камня. К более позднему времени – ориньякской эпохе верхнего палеолита, когда уже сформировался человек современного вида (*Homo Sapiens*), относятся первые успешные опыты по изготовлению разнообразных небольших изделий из глины, которые, по мнению специалистов, были подвергнуты целенаправленному обжигу. Таким образом, именно в это время древний человек впервые в ходе своей деятельности создал новый искусственный физический материал, которого не существовало в готовом виде в природе. Наиболее яркими свидетельствами этих опытов являются многочисленные женские статуэтки так называемые «Венеры» палеолита, и различные поделки из глины, датированные примерно 26 тыс. лет назад.

С тех пор гончарство прошло сложный и многоступенчатый путь развития. Правда, в новейший период с распространением фабричного и заводского производства выпуск прикладных керамических изделий резко сократился. Тем не менее, производство в отрасли гончарства сувенирных и художественных изделий продолжается до сегодняшнего дня. Но несмотря на это, до сегодняшнего дня особенно в сельских местностях изготавливаются хозяйственные керамические сосуды, например, тануров- печи для выпечки хлеба. Появление керамики и все изменения в ней определяются экономическими возможностями и спросом общества, а также уровнем развития технической базы гончарства. Форма сосуда, его декоративное оформление и качество исполнения зависят от технико-технологических навыков и традиций, сложившихся в данном керамическом центре, а также от свойств и качества исходного сырья. Именно поэтому в каждом керамическом изделии заложены технологическая, этнографическая и историческая информация.

С конца 20-х годов XX века успешно проводятся археологические раскопки на некоторых средневековых памятниках Южного Приаралья. Доказано, что в регионе в древности и средневековье действовало высокоразвитое керамическое производство [21:43]. При вскрытии обнаруживаются многочисленные

керамические артефакты, поражающие своим разнообразием и орнаментацией. Среди археологических находок в комплексах не редко встречаются глиняные фигурки животных, которые иногда относят к детским игрушкам. Особенно часто они встречаются в памятниках раннего Хорезмшахского периода. Однако они почти не совсем хорошо изучены или им не было уделено большого внимания. Они по своему происхождению уходят в глубокую древность, то есть, до появления керамических изделий. Ниже пытаемся проанализировать, найденные при раскопках, некоторые зооморфные фигурки, например, фигурки лошадей, быков, баранов, рыб, гусей и т.д. (рис.1. 1-14).

Почти все фигурки животных сделаны вручную из красной или серой глины. Животные, в основном, изображены или трактованы в довольно условной форме.

Рис.1. Зооморфные фигурки животных из средневековых городищ Южного Приаралья.

Рис. 2. фигурка барана в виде ручек неполивной крышки

Среди этих животных часто встречаются фигурки лошадей. В качестве глаз наклеены маленькие диски, иногда с проколом в центре. Грива лошади выполнена в виде насечек, а рот слабо намечен. Они вылеплены из тщательно очищенной глины без добавления примесей. Глина имеет краснокирпичный цвет, некоторые из них покрыты белым ангобом. У большинства лошадей на спине нанесено седло (рис.1. 2-4, 14). Образы лошадей в древних верованиях и обрядах Южного Приаралья часто встречаются. По мнению Г.П. Снесарева, в сравнении с другими животными в верованиях и обрядах Хорезма лошади отходили на второй план. Тем не менее, при раскопках средневековых памятников Южного Приаралья их можно встретить часто, чем другие фигурки животных. Древние сако-массагетские племена считали их священными. Единственным богом, которого они почитали, было солнце, и именно ему они приносили в жертву коней. Смысл этого жертвоприношения заключается в том, что самому быстрому богу должно быть принесено в жертву самое быстрое существо на свете [9:68-69]. В южноприаральских легендах лошадь встречается в качестве спутника, слуга того или иного святого. Подобно другим регионам Средней Азии, особое почитание заслуживает Дуль-дуль - конь Али, на котором этот святой странствующий рыцарь совершал свои подвиги. Топографическое название «Дуль-дуль атлаган» в среднем течении Амударьи обозначает место, где конь Али якобы перескочил Амударью. Легенда, связанная с этими верованиями, хорошо известна в регионе. Здесь также много кадам-джои (место остановки), где по преданиям, Али привязывал или кормил своего коня. На юге оазиса расположен город Хазарасп, название и история которого связаны с мифом о сказочных крылатых конях, укрощенных пророком Сулейманом («хазор асп» -тысяча лошадей) [23:121]. В религиозных традициях и верованиях каракалпаков тотем лошадей сохранился в трансформационной форме. Такое явление можно встретить в погребальных обрядах, при укладывании ребенка в колыбель, в защите жилых помещений от сглаза, и особенно эти обычаи хорошо сохранились в верованиях всадников-чавандозов [19:456]. Представления о священности коня до сих пор существуют среди каракалпаков. Особо почитаемым является образ конской головой. В народе существует вера: если скелет конской головы повесит в жилом доме, то он будет приносить счастье [1:23].

Одним из часто встречающихся глиняных фигурок при раскопках является статуэтка барана, выполненные вручную и окрашенные в серый или красноглиняный цвет. Зооморфная форма типичная, особо выделяется рога (рис.1. 5,6-8). В этом плане вызывает интерес фигурка барана, использовавшегося в качестве ручки тарного сосуда, обнаруженная во время раскопок городища Миздахкан (рис.1. 9). В легендах они упоминаются, как символ плодородия, защитника детей, вестника счастья, из-за чего каждая семья стремились держать во дворе барана. У хорезмских узбеков, как и у их соседей каракалпаков и казахов, овечья шерсть служила в качестве амулета. У казахов гадание по овечьей лопатке было особенно популярно. В Хорезме широко распространен был обычай укреплять над входом в жилище рога кочкара, чтобы ограждать дом от «дурного глаза» [22:310]. Широко распространенный у всех народов Средней Азии, орнамент в виде рогов барана на кошах, коврах, вышивках, несомненно, имел некогда значение оберега.

Уместно напомнить, что баран и его атрибут - рога («кос муйз») часто встречаются в орнаментальном искусстве каракалпаков [12: 401. Рис. 15. 3.]. На крышке или подкладном диске из «Восточного квартала II»

городища Миздахкан представлено стилизованное изображение рога. Верхняя ее часть до обжига разделена на три квадрата, размещенных внутри друг друга. В квадрате имеются процарапанные ромбические линии, расположенные в самом центре, концы которых завершаются стилистическим изображением в виде «бараньего рога». Изображение барана с древних времен считается священным. Отождествление изображения барана с зороастрийским фарном общепризнано и не требует дополнительной аргументации [4:26; 17: 52]. Общая композиция изображения требует более глубокого анализа. Стилизованные геометрические орнаменты в виде бараньего рога встречаются в народном искусстве Южного Приаралья и степной зоны Евразии. Исследователь этнографии каракалпаков Т. А. Жданко отмечала, что среди многочисленных орнаментальных мотивов (их более 60 видов) «преобладают так называемые орнаменты «муйиз»-рога в самых различных комбинациях: «қосмуйиз» (пара рогов); «сегиз муйиз» (восемь рогов); «токалақ муйиз» (обрубленный рог, без одного рога); «жумалақ муйиз» (закрученные, круглые рога) и др. [12:382]. Реальные изображения барана или его символические элементы в виде статуэток, ручек посуды или гон животных в прикладном искусстве встречаются с древних времен, а также в средневековых археологических артефактах. Самого барана отождествляют с фарном – священным животным, покровителем рода, дома и т. д.

Такие доисламские пережитки культа в стилизованных сюжетах до сих пор сохраняются у народов Южного Приаралья. Например, Каракалпаки, как и другие народы, в местах паломничества и по сей день приносят в жертву барана и готовят из его мяса угощение. Большинство паломников, отправляющихся к святым местам составляют бесплодные женщины. Бездетные женщины во время паломничества подвязывают куски ткани к деревьям или другим священным атрибутам, при этом произнося следующие слова: «Господи, дай мне сына, я тебе принесу в жертву барана». Если эта женщина действительно достигнет желаемого, после истечения 40-дней приносит в жертву еще одного барана [19: 458]. Другой вариант фигурки барана в виде ручек неполивной крышки был обнаружен в 2022 году среди культурных слоев Хорезмшахского периода в «Южном поселении» городище Миздахкана. Он изготовлен из довольно грубой темной глины. Фигура барана якобы склоняется с затылком к округлой ручке, которая с нижнего конца прикреплена к поверхности крышки. Диаметр крышки 18,2 см, общая высота с ручками 14,5 см, толщина стенки 0,7-1,2 см. (рис. 2.1). Обломки зооморфных ручек в виде головок баранов встречаются среди керамического комплекса IX–XI вв. Кердерских городищ [10:135. Рис. 36. 7 А, Б, 8 А, Б]. Аналогичные навершия крышек можно встретить на городище Оттарского оазиса VIII–XII вв. [3:94. Рис. 63]. Баран и его рога издавна считались магическими. Многочисленные этнографические наблюдения свидетельствуют, что пережитки, связанные с культом барана, считались оберегом для дома от «дурного глаза», затрагивание головы животного приносит удачу и т. д. [22:316-317]. Хозяйственный опыт разведения мелкого и крупного скота у народов дельтовых районов Амударьи и Сырдарьи восходит к глубокой древности. В этой связи не случайно, что с одомашненным скотом были связаны различные культы, а мотив рогов стал одним из самых распространенных элементов в орнаменте каракалпаков [5:152]. В свое время исследователь Т. А. Жданко отмечала, что «мотив рогов – муйиз – повсеместно встречается еще на керамике андроновского типа» [13:67-68]. Культ барана в древних верованиях многих народов занимает значительное место. С момента его одомашнивания и до сегодняшних дней это животное играет большую роль в религиозной и семейной обрядности. У народов Центральной Азии и Кавказа это животное было возведено в культ. Изучение этого культа привели к появлению большого количества весомых работ, например, Б. А. Литвинский связывает его с культом Фарна [15:46-47]. Г. П. Снесарев в своих трудах отмечает роль этого культа в связи с похоронным обрядом [22:115]. Существует работа К. М. Байпакова, в которой отмечается существование культа животных у кочевых народов, живущих на побережье Сырдарьи [2:32,45]. В археологических раскопках средневекового Южного Приаралья также были вскрыты фигурки быка. Они имеют обычную форму, изготовлены из хорошо отмученной глины, различного размера. Особо выделяется рога (рис.1. 10). Образ мифического первозданного быка, который дал начало злкам и рогатому скоту, является характерным для религии древнеиранских племен. Это исходный момент, позволяющий объяснить культовое значение быка в пережиточных явлениях, зафиксированных этнографией. Они символизируют достаток в семье и благополучие, а также богатый урожай в хозяйстве.

По определению академика Б. В. Веймарна, «произведения каракалпакского искусства имеют некоторую общность с орнаментальным искусством других кочевых и полукочевых народов Средней Азии» [7:145]. В этом плане интересно отметить, что тотемом огузских племен, предков каракалпаков и туркмен, являлся бык. В числе археологических находок встречаются зооморфные керамические фигурки-быка (низовья Сырдарьи, жетиасарская культура). Их находят среди памятников малой пластики античного (Топраккала Шаватская) и развитого средневекового Хорезма [16:43]. Лингвистическая единица Огуз-бык встречается в материалах ономастики (Огуз жырау) и гидротопонимики («Эски Огуз», «Огуз дарья») каракалпаков и туркмен Приаралья. Это подтверждает своеобразное место огузских племен в этнических процессах, происходивших в Приаралье в XII–XIII вв. и в более позднее время.

В 2006 году в ходе расчистки верхнего строительного горизонта Южного поселения, относящегося к золотоордынскому и Темуридскому времени, под полом обнаружен клад хозяйственно- бытовых вещей. Среди предметов нашелся неполивной ковш-кружка. Мастер-гончар старался придать сосуду форму рыбки, изготовив из хорошо отмученной серой глины. Венчик как бы изображает тело рыбки, слегка сплюснутая часть венчика имитирующая ротик рыбки, служит сливом, а хвост является ручкой сосуда. Форма сосуда напоминает рыбу из семейства карповых, а гравировка насечки на хвосте имитирует чешую [14:31.]. Длина рыбы составляет 11 см, диаметр венчика со сливом 7 см, высота сосуда 7,2 см, толщина стенок 0,3-0,6 см, наружные и внутренние

части сильно закопчены (рис.1. 12). Еще один красноглиняный предмет- детская игрушечная свистулька-был найден в ходе раскопок 2013 г. в Миздахкане, в слоях раннего золотоордынского периода. Мастер-керамист вылепил форму музыкального инструмента в виде рыбы. Общая длина предмета составляет 5,3 см, имеет четыре отверстия, два из них напоминают рыбы глаза, один сверху- все эти сквозные отверстия служат для набирания нужных нот, и одно на хвосте для издавания свиста. Причем голова рыбки сильно напоминает голову дельфина (рис.1.13).

Распространение украшений в виде рыб непосредственно связано с идеологическими представлениями, которые уходят своими корнями в глубокую древность. Это связано прежде всего хозяйственными отраслями Приаральского региона. У арабского путешественника аль-Магдиси имеется сведения, что первые поселенцы этих мест питались исключительно рыбой. В этнографических преданиях каракалпаков упоминаются некоторые племена, издавна жившие на берегах Аральского моря и его островах, которые сочетали земледелие с рыболовством. Тамга этих племен являлась острой- орудием рыболовства у каракалпаков. [11:53]. По этим причинам рыба у каракалпаков является с древних пор священным животным. В народе существует очень древняя легенда, в которой повествуется, что однажды обыкновенная рыба решила пожертвовать собой ради спасения всевышнего божества от выпущенной в него из лука стрелы и накрыла своим телом бога. В итоге получила рану-жабры. В благодарность за это рыба была объявлена чистой в любом виде и окружена почитанием. У каракалпаков, как и у других народов, проживающих в Центральной Азии, рыба являлась тотемным животным. Культ рыбы получил широкое распространение в Центральной Азии [22:82]. В научной литературе существует большое количество работ, посвященных этой теме. В этнографических материалах отмечается благородство и сверхъестественные способности рыбы (сазана). Среди населения бытует легенда о райском происхождении рыбы. Каракалпаки приписывают сазану сверхъестественные свойства. В этнографии известно, что, если падет скотина, она считается нечистой, поэтому не используется в пищу. Однако падшую рыбу употребляют в пищу, так как она по представлениям каракалпаков является чистой. Некоторые верующие люди после употребления в пищу сазана, читают молитвы из Корана [19:459].

Фигурки животных часто обсуждаются в контексте сложившихся представлений о запрете в исламском мире изображения живых существ и особенно, создание объемной скульптуры. Возможно, что в IX–X вв. строгого запрета не существовало. В XI в. отношение к изобразительному искусству меняется в связи ортодоксальной реакцией в исламе. Ал-Газали во второй половине XI – начала XII вв. в своем труде «Оживление религиозных наук» приводит такое сведение: «Осуждаемое на базарах. К этому относится и продажа игрушек, и изображений животных, изготовленных в дни праздника для детей; их следует ломать и препятствовать их продаже в качестве игрушек». Исследователи комментируют, что изготовление фигурок в виде животных к некоторым праздникам считалось допустимым, но их продажа после праздника запрещалась [6:149]. В этнографии сохранились сведения, что изготовленные на Новый год (Навруз) игрушки после праздника выбрасывали [18:90]. Возможно, по этой причине археологи не находят целых форм фигурок животных из данного периода в культурных слоях Южноприаральских археологических комплексов.

Среди зооморфных мотивов на тулове уникального хума с городища Джигербент можно отнести прекрасное, прочерченное гребенкой изображение птицы, с пышным веерообразно- распущенным хвостом и лентами, идущими от головы. По мнению исследователя, сосуд относится к началу XI века [8: С. 61, Рис. 23, 5.]. Здесь нужно отметить, что в хорезмшахский период орнаментация на неполивной керамике усложняется и приобретает более стилизованный характер, чем в предыдущий период [21:39].

Таким образом, по нашему мнению, керамические глиняные фигурки животных являются не только детскими игрушками. Иногда они служили украшением того или иного бытового предмета. Все они являются домашними животными. С другой стороны, наличие в быту предметов, изображающих животных связано с сакрализацией животного мира с древнейших времен, возможно с хозяйственной деятельностью данного региона. Играя с этими предметами с раннего возраста, у человека появляется глубокое уважение к животным, и он постепенно набирает познание о природе животного мира, который должен уважать, охранять и прожить в гармонии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007. 170 с.
2. Байпаков К. М. Культ барана у сырдарьинских племён // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1980. С. 32–45.
3. Байпаков К. М., Терновая Г. А. Религии и культы средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). Алматы, 2005. 236 с.
4. Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памира // МИА. М.-Л., 1952. № 26.
5. Богословская И. В. Каракалпакский орнамент: образ и смысл. Алматы, 2019. 219 с.
6. Большаков О. Г. Ислам в изобразительном искусстве // ТГЭ, т. X. Ленинград, 1969.
7. Веймарн Б. В. Искусство Средней Азии. М.-Л., 1940.
8. Вишневская Н. Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н.э. – начало XIII в.). М., 2001. 176 с.
9. Геродот. «История»: ОЛМА-ПРЕСС Инвест; 2004. 436 с.
10. Гудкова А. В. Ток-кала. Отв. ред. Л.И. Альбаум. Ташкент: «Наука», 1964. 152 с., 17 табл.
11. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX-начале XX века. М.-Л., 1950. 171 с.
12. Жданко Т. А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков // ТХАЭЭ. Т. III. М., 1958. С. 373-410.
13. Жданко Т. А. Изучение народного орнаментального искусства каракалпаков // СЭ. М., 1955, № 4. С. 56-69.

14. Кдырниязов.М-Ш., Сайпов С.Т. Клад бытовых вещей из Миздахкана//МИЦАИ, Самарканд., 2007., №5. С. 27-32.
15. Литвинский Б. А. Кангуйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен Южной России и Средней Азии). Душанбе: «Дониш», 1968. 119 с.
16. Мамбетуллаев М. М. Топрак Кала Шаватская (раскопки 1979–1980 гг.) // АП. Вып. 3. Ташкент, 1986.
17. Мамбетуллаев М. М. Культовые курительницы с поселения Кердера // История и материальная культура Каракалпакстана. Нукус, 2006.
18. Пещерева Е. М. Некоторые игры оседлого населения Туркестана // Бюллетень Средне-Азиатского Гос. Университета. № 11. Ташкент, 1926.
19. Сайпов С. Т., Турекеев К. Ж. Терракотовые археологические находки Южного Приаралья в религиозной интерпретации // Сборник материалов МНПК «Маргулановские чтения-2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Алматы-Актюбе, 2018. С. 456-464.
20. Сайпов С. Т. Керамические фигурки животных средневекового Хорезма // Каракалпак мамлекетлик университети ғәрезсизлик жылларында. Нөкис, 2017. С. 168-171.
21. Сайпов С.Т. Неполноватная керамика средневекового Хорезма // автореф. на соис. степ. докт. филос (PhD) по ист. Ташкент., 2022. 54 с.
22. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.М.,1969. 336 с.
23. Снесарев Г.П. Люди и звери (этнографические поиски в области культа животных)// СЭ.,1972. Вып №1. С. 166-177.

Janubiy Orol boyi o'rta asrlar shaharlarining sopol zoomorf shakllari.

Xulosa. Maqolada o'rta asrlar Janubiy Orol boyi kulolchilik xunarmandchiligining bir turi bo'lmish uy hayvonlarining sopoldan ishlangan turlari, jumladan ot, ho'kiz, qochqor, baliq va boshqa haykallar talqin etiladi.

Tayanch so'zlar: zoomorf haykallar, ot, ho'kiz, qochqor, baliq, talqin.

Зооморфные керамические фигурки средневековых городищ Южного Приаралья

Резюме. В статье интерпретируются один из видов керамических изделий Южного Приаралья: фигурки домашних животных, в том числе лошадей, баранов, быков, рыб и других.

Ключевые слова: зооморфные фигурки, лошадь, бык, баран, рыбы, интерпретация.

Zoomorphic ceramic figures of medieval settlements in the Southern Aral region.

Summary. The article interprets one of the types of ceramic products from the Southern Aral region, specifically figurines of domestic animals, including horses, rams, bulls, fish and others.

Key words: zoomorphic figures, horse, bull, ram, fish, interpretation.

ДУХОВНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСТВА И МИРОВОЗЗРЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКОГО ПОЭТА-МЫСЛИТЕЛЯ АЖИНЯЗА

Реймов Р.М.

Каракалпакский государственный университет

В формировании мировоззрения и развитии социально-этических взглядов видного каракалпакского поэта-мыслителя Ажинияза Косыбай улы, важную роль играли духовные, общественно-нравственные идеи, накопленные как самим каракалпакским народом, прежде всего в его фольклоре, так и другими народами, особенно народами Средней Азии. В фольклоре как одном из важнейших духовных источников творчества, идей Ажинияза находят своё целостное отражение народная жизнь и его мирозерцание, социальные и нравственные идеалы, традиции, общественные позиции.

Каракалпакский фольклор, который находит своё воплощение в разнообразных легендах, сказках, пословицах и поговорках, исторических, обрядовых песнях и героических эпосах, как было отмечено выше, играл важную духовно-мировоззренческую роль в жизни народа. Известный казахский ученый Чокан Валиханов писал о том, что «тысячи рассказов, повестей, песен и историй сохранили в памяти каракалпаки, которые «почитаются в степях первыми поэтами или песенниками»[1-223]. Устное творчество каракалпаков исторически связано с фольклорным наследием других народов Средней Азии, с которыми каракалпаки связаны также разнообразными экономическими, политическими и культурными взаимоотношениями, в том числе семейно-брачными. В одной из публикаций сообщается, что «каракалпаки, живущие в Хивинском ханстве..., выдают своих дочерей за узбеков и киргизов и сами женятся на их дочерей»[2-59]. Согласно некоторым сведениям, первой женой знаменитого Ерназара из рода колдаулы была узбечка. Известный ага бий Ережеп из рода кипчак также был женат на узбечке. Узбеков, туркмен, казахов каракалпакский народ считал своими родными братьями. В преданиях он связывал происхождение этих народностей со своим собственным: «Жили два брата - Джаилган (предок каракалпаков) и Сеилхан (предок туркмен), они были егиз - близнецы»; «Өзбек өз ағам - узбек мой брат»[3]. Следует подчеркнуть, что фольклорное творчество представляет большую историческую ценность, ибо отражает многие общественно-духовные реалии разных эпох, особенности эволюции мировоззрения и психологии народа. Лучшие произведения фольклора представляют собой один из важнейших и необходимых этапов развития социально-этических идей и в то же время их традиционным источником.

Как таковой фольклор выступает прежде всего носителем эстетического идеала определённого народа, который обладает специфическими особенностями, обусловленными самим характером фольклорного наследия. В частности, важное значение для творчества Ажинияза, его философской, в том числе социально-нравственной насыщенности сыграла следующая особенность и черта всякого, в том числе каракалпакского фольклора: «Если проанализировать содержание эстетического идеала..., то обнаружится следующее: наличие национально-специфических моментов в нем связано, с одной стороны, с общефилософским значением формы,

а с другой - с основным элементом формы отображения, т.е. способами выражения и преобразования содержания»[4-16]. Отмеченные в данном случае особенности фольклора, в том числе каракалпакского народа, как-то его общефилософская, мировоззренческая насыщенность, богатое социально-нравственное содержание, гармонизация национальных и общечеловеческих ценностей сыграли большую роль в формировании и развитии творчества Ажинияза, его важной значимости в истории общественно-философской мысли.

Обрядовые и трудовые песни составляют необходимый жанровый компонент каракалпакского фольклора. Их различные виды выражают определенные особенности жизни и духовно-ценностных устремлений народа. Свадебные (хәўжар, бет ашар), колыбельные (бесикжыры), трудовые, любовные, печальные (плачи, причитания, прощания), детские, «лечебные» (бәдик), религиозные и многие другие песни ярко представляют специфику этого вида творчества. Ряд стихотворений Ажинияза по своей форме и содержанию тесно перекликается с такими жанрами фольклора. В частности, весьма характерны каракалпакские состязания (айтыс) в остроумии (жуўап) в форме поэтического диалога между джигитами и девушками. Поэтому далеко не случайно, что в творчестве Ажинияза важное место занимают поэтические состязания (айтыс), в развитие которых он внес свой вклад, ярко иллюстрируемый на примере вышеупомянутого его поэтического состязания с казахской поэтессой Менеш. В устном народном творчестве путем нравоучений, различных художественных средств утверждаются нравственные идеалы, связанные с идеями гуманизма, патриотизма и т.д.

В этом отношении показательна пословица: «Киси елинде султан болғаннан, өз елинде ултан болған жақсырак» («Чем быть султаном в чужой стране, лучше быть подошвой в своей»). Глубокое истолкование её Ажинияза дает в своем стихотворении «Жаксы» («Лучше»):

Не следует в обиде Родину покидать, Если даже не ценят тебя здесь. Чем жить и страдать на чужбине,	Лучше быть на Родине, даже Если тобой пренебрегают[5-122,123]

В каракалпакском фольклоре, наряду с идеями гуманизма, патриотизма, нашли свое отражение народные представления о нормах общежития, нравственных качествах человека, таких как храбрость, мужество, стойкость, готовность к служению общим интересам, правдивость, откровенность, преданность, гостеприимство, простота и скромность. Все они обобщены в соответствующих этических категориях и оценочных понятиях, таких как добро и зло (жақсылық хәм жаманлык), долг (ўазыйпа), совесть (ар-намыс), мужество (мәртлик), неблагородство (нәмәрдлик), трусость (қорқақлық) и другие. Все они служили духовной базой для формирования мировоззрения и социально-этических взглядов Ажинияза, о чём свидетельствует его использование понятийных средств, которые во многом совпадают с фольклорными.

Другим важнейшим идейно-теоретическим источником формирования социально-этических взглядов Ажинияза выступает богатая философско-этическая мысль народов Средней Азии, которая в то время находила своё отражение прежде всего в различных художественных произведениях, особенно в поэзии. В эпоху, когда жил и творил Ажинияз, художественная литература Востока, в том числе большинства тюркских народов представляла собой своеобразный сложный синтез различных компонентов и выполняла многие функции. Её влияние на творчество, мировоззрение Ажинияза происходило не только прямо, но и опосредованно, т.е. через взаимную представленность литератур различных народов. Отметим то обстоятельство, «что глубокое знание арабских и персидских языков позволило Ажиниязу ознакомиться с древневосточной культурой и классической литературы Востока».[6-193] В годы учебы в медресе он изучал произведения таких великих представителей восточной классической литературы, как Низами, Дехлеви, Навои, Физули, Машраб, Андалиб, Махтумкули и др.[7-11,12] Вместе с тем он имел тесные непосредственные контакты с литературной средой Хивы того времени, в частности Агахи, Муниса, Камила и др.[8-7] Следует также отметить, что во многом благодаря произведениям вышеуказанных поэтов он ознакомился с богатым наследием восточной культуры в целом.

Через классическую литературу Востока каракалпакские поэты приобщались к духовно-нравственным ценностям, черпали у классиков литературы огромный поэтический опыт, развивали их стремление к глубокому философскому мышлению философская насыщенность восточной литературы включала в себя, с одной стороны, собственные философско-мировоззренческое освоение действительности, с другой-прямую приобщенность к философскому наследию, его активное использование. Поэтому рассмотрение классической литературы в качестве идейного источника для формирования мировоззрения, социально-этических взглядов Ажинияза должно исходить из тесной взаимосвязи этих двух аспектов.

«Не зря произведении Навои, Физули и других поэтов, писал академик М.К.Нурмухамедов, невозможно выявить поэтику стихов Ажинияза».[9-28] Мы также солидарны с мнениями М.К.Нурмухамедова. Хотелось бы в связи с этим отметить ряд важных моментов. Прав исследователь Б.Калимбетов, который пишет, что «В дореволюционной Каракалпакии (т.е до 1917 года-Р.Р.) Алишер Навои был известен под псевдонимами Муралишер, Миралишер и Фони. Например, у Бердаха: «Учился знания у Навои», у А.Мусаева: «Мир Алишеру, подобному Жиренше». Ажинияз не упоминает имени Навои, хотя в его произведениях нередко приводятся имена Лейли и Мәджнуна, Ширин, неузнаваемые образы которых были созданы А.Навои».[8-28] Правоммерно мнение известного каракалпакского литературоведа К.Мамбетова, согласно которому, Ажинияз старался освоить не только учение и мастерство А.Навои, но и жанры его произведений и включить их в каракалпакскую поэзию: «...до Ажинияза жанры литературы газал и мухаммас не встречаются в каракалпакской литературе».[10-84] На наш взгляд, автор прав, ибо Ажинияз впервые ввел в каракалпакскую поэзию жанры «газал» и «мухаммас». Необходимо отметить мнение исследователя К.Худайбергенова, который в частности пишет: «Воспевая возвышенную любовь, Ажинияз дальше развивает мысли своего отдаленного

предшественника и учителя Алишера Навои, который говорил: «То слово (писателя), в котором нет признака огня любви, считай равным мёртвому телу, в котором нет души». В постановке и решении проблем любви Ажинияз развивал также выдающихся мыслителей Востока-Низами, Фирдауси, Хафиза, Навои, Махтумкули и других»[11-85]. К сходному выводу приходит казахский ученый Ж.Алиев: «Каракалпаки и казахи знали многие произведения узбекского классика Алишера Навои и туркменского-Махтумкули. Далее... каракалпакские поэты XIXв. (Бердах, Ажинияз, Кунходжа и др.) были знакомы с произведениями узбекских, казахских и туркменских поэтов»[12-105]. Ажинияз в своих произведениях продолжает и развивает ряд ценных идей Алишера Навои, зачастую по логике творчества приходит к сходным положениям и новым выводам. По нашему мнению, сравнительный анализ некоторых аспектов их творчества позволяет предварительно заключить, что в ряде случаев их мысли удивительно совпадают, в частности по вопросу о критериях человеческих достоинств даже в их образно-понятийном выражении[13-57; 5-122]. Творчество Алишера Навои имело особое значение в мировоззренческой эволюции Ажинияза, Бердаха и других каракалпакских поэтов и с точки зрения приобщения к общественно-философским идеям Фараби, Ибн Сино, Беруни и других, а также античных философов-Платона, Аристотеля. Как показано в ряде вышеперечисленных трудов, весьма ощутимое влияние на формирование и развитие взглядов каракалпакских мыслителей оказал крупный азербайджанский поэт-философ Мухамед Физули Сулейман оглы. «Творения Физули-его диваны (сборники стихов), поэмы, аллегорические произведения, философские труды приобрели широкую популярность не только на родине поэта, но и в Средней Азии-у таджиков и узбеков, в Татарии и Туркменистане, Иране, Египте и во многих других странах»[14-19]. Произведения Физули с глубоким интересом читались каракалпакскими поэтами. По словам Бердаха, он «у Физули клад мыслей достал»[15-40]. Творчество Физули пронизано идеями гуманизма, служения человеку и обществу, осуждения войн, их страшных последствий. Эти идеи Физули сыграли большую роль в формировании творчества Кунходжи, Ажинияза, Бердаха и других каракалпакских поэтов.

Значительное влияние на формирование социально-этических взглядов Ажинияза оказало творчество таджикско-иранского мыслителя Абулкаси́ма Фирдоуси, в частности эпическое произведение «Шахнаме». Образы эпоса, в частности Зала, Рустама и других, встречаются у Ажинияза.

На формирование и развитие этических воззрений Ажинияза серьезное влияние оказали нравственно-этические идеи Бабахрахима Машраба, которые занимают видное место в истории общественно-философской мысли Востока. Конкретно-сопоставительный анализ творчества Машраба и Ажинияза свидетельствует об определенной мировоззренческой общности, соотнесенности их художественно-творческих и общественных позиций; особенно четко это прослеживается в своеобразном сочетании их жизнеутверждающих земных устремлений с некоторыми суфийскими элементами[16-67]. Крупную роль в формировании творчества, мировоззренческих позиций Ажинияза сыграло творческое наследие выдающегося туркменского поэта и мыслителя Махтумкули Фраги. «Произведения туркменского поэта Махтумкули были весьма популярны не только среди туркменского народа, - пишет известный каракалпакский литературовед Б.Калимбетов, - но и среди народов всего Хорезмского оазиса, в том числе и каракалпак. Весьма высоко ценил творчество Махтумкули и Ажинияз, почитая его как своего учителя. Произведения Махтумкули, его идейно-эстетические взгляды оказали большое влияние на творчество Ажинияза»[8-38]. Интересный аспект проблемы влияния Махтумкули на творчество Ажинияза выявляет народный поэт И.Юсупов, отмечая, что он «своими переводами бессмертных творений туркменского классика на каракалпакский язык обогатил художественную сокровищницу своего народа. Иногда использовал Ажинияз и темы произведений Махтумкули, создавая свои оригинальные стихотворения по их мотивам»[17-11]. В стихах Махтумкули встречаются известные в то время во всех странах Востока имена философов, современных ему и древних, от Аристотеля до Платона. По нашему мнению, можно отметить определенное идейное и художественное сходство ряда произведений туркменских и каракалпакских классиков, в частности стихотворений «Болармы», «Мегзер» Махтумкули и «Жаксы», «Боларма», «Мегзер», «Керек» Ажинияза. Во многих случаях общность социально-нравственных позиций Махтумкули и Ажинияза объясняются также общностью пережитых ими общественно-исторических событий.

Творчество Ажинияза, его мировоззрение испытали влияние узбекской литературы конца XVIII-начала XIX века, которая получила в то время широкое распространение и была хорошо известна самому Ажиниязу. В частности, это такие хивинские поэты, как Агахи, Мунис, Камил и другие, которые в известной степени были его современниками. Обобщая мнение вышеназванных исследователей, а также результаты собственного сравнительного анализа, мы можем заключить, что глубокое знакомство с произведениями выдающихся мастеров художественного слова, с их социально-нравственными воззрениями несомненно сыграло значительную роль в становлении Ажинияза как поэта и мыслителя, в формировании его мировоззрения, гуманистических позиций в осмыслении социально-этических феноменов.

Социально-этические взгляды Ажинияза, как и его мировоззрение в целом, в значительной степени связаны не только опосредованно, но и непосредственно с философией народов Средней Азии, ряда других регионов Востока, а через неё и с древнегреческой философией. Следует отметить, что мы располагаем немногими данными, непосредственно свидетельствующим о таком непосредственном влиянии, однако как показывает последующий конкретный содержательный анализ его творчества, можно уверенно говорить об этом. В пользу такого исключения говорит прежде всего тот факт, что в медресе несомненно так или иначе изучались сами философские произведения. Ажинияз в своем произведении «Нэсийхат» (Наставления) приводит имена многих поэтов-мыслителей Востока, а также ряда древнегреческих философов, в частности здесь упоминается Арасту (Аристотель) и Афлотун (Платон). К примеру:

Говорят, в древности был Аристотель, Небесные основы познал Платон..	Душу возвращал и врачевал её целителей Лукман, Тысячи мудрейших ученых прошли через этот мир[18-103].

Безусловно, древневосточная, в частности индийская и античная философия, сыграла большую роль и как важный традиционный компонент всей культуры того времени, когда жил Ажинияз. Следует особо подчеркнуть ту важную, более того первоочередную важную роль, которую сыграла исламская религия, её духовная культура. Через них по существу находили своё своеобразное преломление все другие факторы, что и побудило нас рассмотреть этот фактор в обобщающем плане, т.е. после рассмотрения других источников.

Ажинияз, которому был присвоен титул ахуна, был высокообразованным духовным лицом. Священная книга мусульман Коран, Хадисы и другие религиозные источники, в которых нашли свое выражение высокие общечеловеческие, духовно-нравственные ценности, гуманистические идеи, эффективно способствовали формированию нравственно-философских аспектов его мировоззрения. Конечно, в основе мировоззрения Ажинияза лежит религиозно-философское мировосприятие. Он признает бога единственным творцом мироздания. Во многих своих стихотворениях Ажинияз, строя свое мировоззрение на исламских ценностях, в то же время прямо выражает свою приверженность исламу и решимость неукоснительно следовать его установлениям. В частности, это нашло свое выражение в таких его стихотворениях, как «Хэр ким хатэмболурпәнийдуньяда» («Каждый уйдет из этого преходящего мира»), «Молла Еримә» («Мулла Ерим»), «Әрманийдунья» («Бренный мир») и др. Ярким примером выступают строки из стихотворения Ажинияза, который выразил свое разочарование в преходящем мире и приходит к выводу о том, что вдали от мира будет славить бога[5-195]. В ряде других стихотворений Ажинияз говорит о соблюдении пятикратных молитв, об уповании на милость бога, соблюдения поста (уразы), в целом следовать истинному «божественному пути» («хакжолына»)[5-195]. Ислам является частью духовно-культурной истории каракалпаков, как и других народов Средней Азии. С этой точки зрения ни для кого не секрет, что культура, в том числе литература, мировоззрение их деятелей были тесно связаны с исламом. Религию в целом, ислам прежде всего, Ажинияз рассматривает как компонент духовного мира человека, который необходимо использовать в интересах человека. В связи с этим в анализе мировоззрения, социально-нравственных взглядов Ажинияза следует исходить из признания важного значения этого фактора. Особо следует подчеркнуть, что ислам «в истории народов Ближнего и Среднего Востока сыграл также определенную историческую роль в консолидации народов, создании единого языка науки и культуры, усилении культурных и экономических связей и т.д.»[19-13].

В целом следует заключить, что творчество Ажинияза, его мировоззрение, социально-этические воззрения формировались и развивались под влиянием сложного комплекса источников и факторов, который во всей полноте и целостности может быть выявлен лишь с позиции современных методологических подходов и принципов, ибо тоталитарно-классовая идеология приводила к общему и частному искажению компонентов этого комплекса; в формировании мировоззрения Ажинияза, его гуманистических воззрений большое значение имело народное творчество каракалпакского народа, которое для Ажинияза, как и для Кунходжи, Бердаха, Отеша и др., с точки зрения развития многих мировоззренческих позиций имело по существу приоритетное значение; передовые взгляды Ажинияза, его творческое мастерство и мировоззрение формировались и развивались под влиянием поэтического наследия великих мастеров слова, представлявших гуманистические и демократические традиции на Востоке (Фирдоуси, Низами, Джами, Навои, Физули, Машраба, Махтумкули и др). Ажинияз внес большой вклад в духовную сокровищницу народов Средней Азии, продолжал традиции великих предшественников, обогатил их новым содержанием; важными факторами формирования и развития мировоззрения Ажинияза явился целый ряд других идейно-духовных источников, богатейшее идейно-духовное наследие классического прошлого, в том числе таких её важнейших проявлений, как, исламская религия, её богатая духовная история, религиозно-философские направления в рамках исламской религии; философские достижения народов ряда стран Востока, восточный перипатетизм и главным образом духовная жизнь во всех её многообразных проявлениях того исторического периода, с которым связаны жизнь и творчество Ажинияза.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валиханов Ч.Ч. Сочинения.-СПб., 1904.-С.223
2. Камалов С. и др. Из истории взаимоотношений каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казахстана в XVIII-начале XX в.-С.59.
3. Полевые записи каракалпакского этнографического отряда Хорезмской экспедиции. 1974. №37. Кунградский район.
4. Алимов С.Х. Эстетический идеал и его воплощение в дореволюционном узбекском фольклоре.//Автореф.дис...канд.филос.наук.-Т., 1975.-С. 16.
5. Эжинияз. Шығармалары. -1975.-122-123 б.
6. Антология каракалпакской поэзии.-Т.: Изд.худ.литературы им.Г.Гуляма, 1968.-С.193.
7. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы.-С.162; Худайбергенов К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакистане.-С.81; Мамбетов К. Эжинияз-11-12 б.
8. Калимбетов Б. Лирика Ажинияза.-С.28.
9. Нурмухамедов М.К. Шығысты изертлеушилердин биринши путкил союзлык конференциясы хәм Карақалпақстан Шығыс изертлеу илиминиң ұазыйпалары.//Совет Карақалпақстаны. 1957. 11-сентябрь.
10. Мамбетов К.Эжинияз. 84-б.
11. Худайбергенов К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакистане.-С.85
12. Алиев Ж. Из истории взаимовлияния и развития общественной мысли в Казахстане в первой половине XX века// Дисс. ...докт.философ.наук.-Т.,1994.-С.105.
13. Навои А. Афоризмы.-Т.,1941.-57 С.; Ажинияз. Произведения.-122 с.
14. Антология азербайджанской поэзии.-Москва; Госиздат худлитературы, 1960.-С.19.

15. Бердах. Сборник произведений.-С.40.
16. Машраб.-Т.,1971.-С.135; Ажинияз. Произведения.-67-С.
17. Юсупов И. Степной Орфей. //Ажинияз. Избранные стихотворения.-Нукус:Каракалпакстан, 1975.-С.11
18. Ажинияз. Зийуар. Избранные произведения.-Нукус,1988.-103 С.
19. Насыров Р.Н. Проблема познания в раннесредневековой философии Средней Азии (IX-XIIвв.) //Автореф.дисс...д-ра филос. Наук.-Т.,1990.-С.13.

Qoraqalpoq shoiri Azhiniyaz ijodiyati va dunyotarashishini shakllanishning ma'naviy shartlari.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalqi ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini yuksaltirishga katta hissa qo'shgan qoraqalpoq mutafakkir shoiri Ajiniyoz ijodi va dunyoqarashini shakllantirishning ma'naviy shart-sharoitlari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: xalq og'zaki ijodi, og'zaki ijod, ma'naviyat, axloqiy qarashlar, axloq, ezgulik va yomonlik, qadriyat.

Духовные предпосылки формирования творчества и мировоззрения каракалпакского поэта-мыслителя Ажинияза

Резюме: В данной статье рассматривается духовные предпосылки формирования творчества и мировоззрения каракалпакского поэта-мыслителя Ажинияза, который внёс крупный вклад в развитие духовно-нравственных ценностей каракалпакского народа.

Ключевые слова: фольклор, устное творчество, духовность, этические воззрения, нравственность, добро и зло, ценность.

Spiritual prerequisites for the formation of creativity and worldview of the karakalpak poet-thinker Azhiniyaz

Summary: this article examines the spiritual prerequisites for the formation of the creativity and worldview of the Karakalpak poet-thinker Ajiniyaz, who made a major contribution to the development of the spiritual and moral values of the Karakalpak people.

Key words: folklore, oral creativity, spirituality, ethical views, morality, good and evil, value.

ТУРКИСТОНДА ТЕМИР ЙЎЛ ҚУРИЛИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТГАН СИЁСИЙ ОМИЛЛАР ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Юлдашев Б. Э.

ТДТрУ “Халқаро оммавий ҳуқуқ” кафедраси

1. **Долзарблиги.** Россия империясининг йигирма йилдан зиёд вақт мобайнида олиб борган даҳшатли ва қирғин-барот урушлари Туркистон халқларини ниҳоятда оғир аҳволга солди. Бу урушлар оқибатида Россия 1583255 квадрат километрдан иборат, ёки Франция, Германия, Австрия-Венгрия ҳудудларига (бирга қўшиб ҳисоблаганда) тенг келадиган ерларни эгаллаб олди [1, 182]. Туркистонда миллий давлатчиликка барҳам берилиб, 1867 йилнинг 11 июлида Туркистон генерал губернаторлиги таъсис этилди. Унинг раҳбари генерал К. П. фон-Кауфманга Россиянинг Осиёдаги давлатлар билан ўзаро муносабатларга тааллуқли бўлган “...барча сиёсий, чегара ва савдо ишларини ҳал этиш, чегарадош ерларда музокаралар юритиш, аҳдномаларни, шартномаларни ва қарорларни имзолаш учун ишончли кишиларни юбориш” [2, 15-16] каби ваколатлар берилди. Ўлкада чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати даври бошланди. Мавзунинг ўрганилиши чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати мазмун-моҳиятини ёритишда долзарб аҳамият касб этади.

2. **Методлар:** Ушбу мақола тарихий методлар – тарихийлик, танқидий, киёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган. Мақолада Туркистонда темир йўл қурилишига таъсир кўрсатган сиёсий омиллар хусусида айрим мулоҳазалар баён этилган.

3. **Тадқиқот натижалари:** Туркистонда чоризмнинг ҳарбий-маъмурий бошқарув тизими ўрнатилгандан кейин Туркистон ўлкасини Россиянинг марказий ҳудудлари билан ҳарбий, сиёсий-маъмурий ва савдо-иқтисодий алоқаларни амалга ошириш учун қулай ва арзон замонавий транспорт воситалари зарур эди. Замонавий транспорт алоқаларнинг ривожланиши бир томондан, Европа бозорларида рақобатга бардош бера олмаётган маҳсулотларни Марказий Осиёга ва у орқали Шарқ мамлакатларибозорига чиқариш, ривожланаётган тўқимачилик саноати учун арзон хом ашё манбаига эга бўлиш, ўлка миллий бойликларини империянинг тобора ошиб бораётган саноат эҳтиёжлари йўлида тўлиқ ўзлаштириш ва фойдаланиш, унинг табиий ҳамда иқтисодий бойликларини тезроқ марказга ташиб кетиш, иккинчи томондан, чор Россияси қўшинларига ҳали забот этилмаган халқлар, жумладан, Каспий ортида жанг олиб бораётган туркман қабилаларини бўйсундириш, шарқ мамлакатлари билан ченараларнимустаҳкамлаш, учинчи томондан, минтақада Россиянинг империявий мавқеини мустаҳкамлаш ва ўлка халқларини доимий назорат остида тутиб туриш, зарурият туғилганда зудлик билан ҳарбий қўшинларни тегишли ҳудудларга қўчириб келтириш, ўлка халқларининг янги режимга қаршилиқ кўрсатишининг барча шакллари ҳарбий йўл билан бостириш ва бу халқларни зўрлик билан мустамлакачилик тизимига мослаштириш имконини берарди. Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернатори, генерал К. П. фон-Кауфман “Россияни Туркистон билан боғлаб турувчи транспорт алоқасини яхшилаши Туркистон ўлкасини Россия империясининг таъсир доирасига киритишда ўта муҳим воситалардан биридир” деб бежиз қайд этмаган эди [3, 245]. Лекин Туркистон ўлкасини Россиянинг марказий ҳудудлари билан боғлаб турувчи, улар ўртасидаги ҳарбий, сиёсий-маъмурий ва савдо иқтисодий алоқаларни амалга ошириш учун қулай ва арзон замонавий транспорт воситаларнинг йўқлиги қўзланган сиёсатни амалга оширишга тўсқинлик қилар эди. Шунинг учун ҳам янги савдо бозорлари ва хом ашё манбаларига, айниқса пахтага, эҳтиёж сезаётган рус савдо-саноат доиралари империя марказий ҳудудларини Туркистон билан боғловчи транспорт алоқаларини ривожлантиришни “умумхалқ аҳамиятга молик масала” даражасига кўтариш вақти келганлигини ҳамда Россиянинг “варвар давлатларга Европа – христиан маданияти ва цивилизациясининг барча ютуқларини” [3, 245] тарқатувчи “миссия”сини кенг тарғиб эта бошладилар. Бировлар кема қатнайдиغان сув йўллари билан

Қора, Азов, Каспий ва Орол денгизларини бирлаштиришга чақирсалар [4, 20-21], бошқалар “Сирдарё бўйлаб пороход катновини ривожлантиришни”, “Каспий денгизнинг шимолий қирғоқларидан Орол денгизининг бирорта бир қўрғазига темир йўл ўтказиш ва Амударё трактини очишни” [3, 169], учинчи йўналиш тарафдорлари эса “Харьков-Перекоп йўналиши бўйлаб темир йўл қуриш, уни Кзляр орқали Орол денгизигача давом эттиришни” [5, 4] таклиф қилар эдилар. Табиийки, бу сиёсатдан нафақат дворян-помещчиклар, шу билан бир қаторда тобора ривожланиб кучга кириб бораётган рус буржуазияси ҳам манфаатдор эдилар. Шунинг учун ҳам улар Туркистон ўлкасининг моддий бойликларини эгаллаш, ундан энг юқори даражада фойдаланиш учун маблағларини аямадилар. Ўша давр тадқиқотчиси М. П. Федоров таъкидлагандек, “Туркистонни тинч маданий йўл билан бўйсундиришда хазинадан сарф бўлган миллионлар ортиғи билан қайтишини мустамлакачилар жуда яхши билардилар” [6, 215]. Россия империяси Туркистон ўлкасини Россиянинг марказий ҳудудлари билан боғловчи транспорт алоқаларини йўлга қўйишни режалаштирар экан, узок мақсадни кўзлаб иш бошлади. Россия ҳукумати, энг аввало, сиёсий жиҳатдан “Россиянинг олис Шарқдаги маънавий устуворлигига замин яратиш”, унинг Туркистондаги мавқеини мустаҳкамлаш ва барқарорлаштириш, Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги халқлари устидан ҳукмронлигини қатъий ўрнатиш, зарурият туғилганда қисқа муддатда рус қуроли кучларини жадал суръатларда “Каспий денгизидан Орол денгизи ва унинг ирмоқлари томон сафарбар этишга имкониятлар яратиш”, “...ҳеч қандай тўсиқларсиз бошқа Европа давлатлари қўллари етмайдиган ҳудудларда Россиянинг таъсирини кучайтириш” масалаларига алоҳида эътибор қаратди [7, 4]. Қўриб турибмизки, Туркистон ўлкасида транспорт алоқалари тармоқларини қуришга Россиянинг империявий мавқеини мустаҳкамлашга интилиши билан бевосита боғлиқ сиёсий мақсадлар ётарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Россия империяси ўзбек хонликларини босиб олгунга қадар Хива хонлигига қарши бир неча ҳарбий юришлар уюштирди. “Биз, Россия, - деб ёзган эди ўша давр тадқиқотчиси И. Я. Вацлик, - Ўрта Осиёнинг муҳим ва ахамиятли минтақаларида олиб боровчи эски йўллар билан чекланганимизга мажбур бўлган даврлар ҳамон ёдимизда. 1717 йил князь Бекович-Черкасский, 1839 йил генерал Перовский, 1873 йил генерал Кауфман, 1879 йил генераллар Лазерев ва Ломакин каби тарихий шахслар бошчилигидаги самарасиз амалга оширилган экспедициялар натижасида бу йўлларда рус аскарларининг хоклари қолиб кетди” [8, 22]. Дарҳақиқат, 1839 йилнинг қиш ойида Оренбург генерал-губернатори, генерал В. А. Перовский бошчилигидаги ҳарбий қўшиннинг Хива хонлигига қарши уюштирилган ҳарбий юриши муваффақиятсиз тугади. 1873 йилнинг ёзида рус қўшинларининг Хивага ҳарбий юришда полковник Маркозов раҳбарлигидаги ҳарбий қисм Қизилқумни кесиб ўтиш вақтида ҳавонинг иссиқлиги ва сувсизликдан катта талофат қўриб, қирилиб кетишга бир баҳя қолган бўлса, уларга ёрдам беришга отланган Чекишлардаги ҳарбий кучлар мақсадларига эришамай Красноводска қайтишга мажбур бўлган. Жанговар кучларни уруш ҳаракатлари бўлаётган ҳудудларга вақтида етказиш, уларни зарур қурол-яроғ, ўқ-дори ҳамда ҳарбий заҳиралар билан таъминлашдаги муаммолар туфайли 1879 йили Чекишларга туширилган генерал Лазерев қўмондонлигидаги Ахалтегин экспедицияси Кўктепа остонасида туркманлар томонидан мағлуб этилди.

Кавказ ҳарбий оурут қўмондони, князь Михаил 1880 йил 22 январда Россия ҳарбий вазирига тақдим этган хабарномасида “Биринчи ҳарбий экспедициянинг муваффақиятсизликка учраши Англиянинг Афғонистонга таъсирини янада кучайишига олиб келади. Англия Ҳиротни эгаллашга ҳаракат қилади, уни эгаллагач эса, шубҳасиз, Афғонистон Туркистонни ўзига бўйсундиради. Бунинг натажасида Россия Бухоро ва Хивадаги ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиши мушкуллашади. Россия биринчи Ахалтегин экспедициясидан тўғри хулоса чиқариш, уни қайта ташкил этишдан аввал рус қўшинларини қурол-яроғ, ўқ-дори ва озик-овқат ҳамда транспорт билан таъминлаш масаласини атрофлича ўйлаб қўриш зарур,” [9, 33] - деб уқтиради. Шубҳасиз, иккинчи Ахалтегин экспедициясини орқага суриш Россия империясининг нафақат Каспийортида, шу билан бирга Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида тутган мавқеига салбий таъсир кўрсатар эди.

Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати, айниқса, Россия империясининг зўрлик билан қўшиб олган чекка ўлкаларида энг мудҳиш шаклларида намоён бўлди. Мазкур сиёсат буюк давлатчилик шовинизми билан йўғрилган бўлиб, унинг бош мақсади Туркистон халқларининг тобе ва мустамлака ҳолатини абадий ушлаб туришга йўналтирилган эди. Чор амалдорлари маҳаллий аҳоли манфаатлари билан ҳисоблашмаган ҳолда биринчи навбатда Россиянинг ҳукмрон синфларига мос келадиган тартиб ўрнатишга ҳаракат қилишар эди. Бу борада рус шарқшуноси, профессор И. И. Веселовскийнинг бир мулоҳазаси диққатга лойиқдир: “Биз бўйсундирилган осийликларга тинчлик, хотиржамлик, хавфсизлик бердик, деган ҳаёлдамиз. Аммо яна бир олий, буларнинг ҳаммасидан юқорироқ турувчи эзгулик мавжуд. Бу миллат, миллийлик туйғуси. Бўйсундирилган мусулмонлар аҳволини ўзимизни улар ўрнига қўйибгина тушуниш мумкин. Сиёсий ўлим оғир, миллий жиҳатдан ўлмоклик эса унда ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимиз остида худди шу миллийлик туйғуси таҳқирланмоқда” [10, 145]. Шубҳасиз, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати маҳаллий аҳолининг ғазаби ва қаршилигини келтириб чиқаришга хизмат қиларди. “...мусулмонлар, - деб ёзган эди К. П. фон-Кауфман – ўзларини шу қадар совуққонлик билан тутиб, олий ҳокимият вакилларига шу қадар бепарво, ҳатто ҳурматсизлик билан муносабатда бўлмоқдаларки, бу борада қандайдир ўзаро келишув мавжуд бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин...Мен ақл-идрокли кишиларнинг кайфияти яхши эмаслиги, рус ҳокимиятини ёқтирмаслигига асосланиб, бу ерда ундан холос бўлиш учун қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга ҳозирлик ҳақиқатдан ҳам мавжуд эканлигига аминман” [11, 29]. Агар Россиянинг марказий минтақаларини Туркистон ўлкаси билан боғлаб турувчи темир йўл қурилмас экан, катта ҳудудни қўлда сақлаб қолиш мушкул бўлар эди. Чунки ўлкада миллий давлатчиликнинг тугатилиши, мустабид мустамлакачилик тартибларининг ўрнатилиши, бойликларнинг бегоналар қўлига ўтиши ҳамда босқинчиларнинг зўравонлиги маҳаллий халқнинг норозилигини

уйғотмасдан қўймасди. Бундай пайтда Туркистон халқларининг янги режимга қаршилик кўрсатишининг барча шаклларини ҳарбий йўл билан бостириш, халқларнинг зўрлик билан мустамлакачилик тизимига мослаштириш, уларни доимий назорат остида тутиб туриш учун ўлканинг исталган жойига зарурат туғилганда зудлик билан жангавор кучларни етказиб бериш, уларни ўқ-дори, кийим-кечак ва ҳарбий захиралар билан таъминлаш муаммосига дуч келинади. Шуни назарда тутган ҳолда Туркистон генерал-губернатори фон-Кауфман шуни қайд этадики, Россиянинг марказий ҳудудларини “Тошкент билан темир йўл орқали туташтириш масаласини ҳал этиш ўтам муҳимдир. Албатта, ҳозирги пайтда тасарруфимиздаги Ўрта Осиё ҳудудлари учун мутлако хотиржам бўлишимиз мумкин, чунки бизга мазкур ҳудудларда ҳеч қандай хавф-хатар йўқ. Аммо бундай ҳолат узоқ давом этади деб ҳеч ким қафолат бера олмайди. Ва шу ўринда нафақат бизда, шу билан бир қаторда Ҳиндистонда ҳам умуммусулмонлар ҳаракатининг эҳтимоллигини инкор этиш мумкин эмас. Бундай хавф-хатар бўлган тақдирда бизнинг жонимизга фақатгина темир йўл аро кириши мумкин” [12].

4. Хулосалар: Хулоса қилиб айтганда “Рус ҳарбий қўшинлари таркибида темир йўл қисмини ташкил этиш, уларнинг ёрдамида қурол-аслаҳа, ўқ-дори, озиқ-овқат ҳамда захиракучларини қисқа вақт ичида ҳарбий ҳаракатлар бўлиб турган ҳудудларга зудлик билан етказиш учун темир йўллар қуриш, буларнинг нақадар муҳимлигини рус-турк уруши ва Ахалтекин экспедицияси яққол исботлаб берди” [8, 20]. Албатта бу ҳолат Россия ҳукуматини, машҳур темир йўл қурилиши муҳандиси В. А. Панаевнинг таъбирича “...темир йўл дабдаба учун эмас, балки ҳаётий зарурият” [13, 70] эканлигини тан олишга, темир йўл қурилиши соҳасидаги сиёсатни қайта кўриб чиқишга мажбур қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., “Шарқ”, 2000.
2. Кунава Г. С. Формирование железнодорожного пролетариата в Туркестане (1881-1914 гг.). Т., “Фан”, 1967.
3. Туркестанский сборник. Составляемый В. И. Межковым. О торговых путях в Среднюю Азию. Т. XXVI, СПб, 1870.
4. Железные дороги в Среднюю Азию. Сборник статей и проектов по проведению железных дорог в Среднюю Азию. Дело № 276. По предложению Виконта де Орины и других об устройстве сообщения от Кракова в Персию, Китай и Индию. Туркестанская Публичная библиотека, 1874, 20-21-бетлар.
5. Железные дороги в Среднюю Азию. Сборник статей и проектов по проведению железных дорог в Среднюю Азию. Дело № 49. По предложению отставного генерала Мальцева о сооружения железных дорог в южной России. Туркестанская Публичная библиотека, 1874, 4-бет.
6. Федоров М. П. Хлоповодство в Средней Азии. СПб, 1898, 215-бет.
7. Железные дороги в Среднюю Азию. Сборник статей и проектов по проведению железных дорог в Среднюю Азию. Дело № 170. По записке князя Барятинского об устройстве железной дороги между морями Каспийским и Аральским. Туркестанская Публичная библиотека, 1874, 4-бет.
8. Вацлик И. Я. Закаспийская железная дорога, её значение и будущее. СПб, 1888, 22-бет.
9. Ахмеджанова З. К. К истории строительства железных дорог в Средней Азии (1880-1917 гг.) Т., «Наука», 1965.
10. Луин Б. В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Историографический очерк. Т. 1972.
11. Кастельская З. Д. Из истории Туркестанского края. М., 1980, 29-бет.
12. ЎЗР МДА, И-1 жағғарма, 16-рўйхат, 833-иш, 6-8 орқа варақ. Протокол совещания от 3 января 1875 года.
13. История железнодорожного транспорта России. Том 1. 1836-1917. Санкт-Петербург – Москва, 1994.

Туркистонда темир йўл қурилишига таъсир кўрсатган сиёсий омиллар хусусида айрим мулоҳазалар

Аннотация. Муаллиф ушбу мақолада Туркистон ўлкасининг биринчи генерал - губернатори, генерал К. П. фон - Кауфман, рус тадқиқотчилари М. П. Федоров, И. Я. Вацлик, Кавказ ҳарбий округ кўмондони, князь Михаил, рус шарқшуноси, профессор Н. И. Веселовский ҳамда муҳандис В.А.Панаев маълумотлари асосида чоризмнинг XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкасини Россиянинг марказий ҳудудлари билан боғловчи темир йўл тармоқларини қуришдан кўзлаган сиёсий мақсадларини таҳлил қилади ва унинг мазмун – моҳиятини очиқ беради.

Калит сўзлар. Россия империяси, Туркистон генерал-губернаторлиги, Туркистон темир йўли.

Политические факторы оказавшие на строительство железной дороги в Туркестане.

Аннотация. Автор данной статьи на основе информации первого генерал-губернатора Туркестанского края генерала К. П. фон-Кауфмана, русских исследователей М. П. Федорова, И. Я. Вацлика, командующего Кавказским военным округом, князя Михаила, профессора Н. И. Васеловского и инженера В. А. Панаева анализирует политические цели строительства железных дорог соединяющие Туркестанский край с центральными экономическими регионами России и раскрывает сущность и содержание.

Ключевые слова. Российская империя, Туркестанская генерал– губернаторство, Туркестанская железная дорога.

Some reflection about the political factors that influenced the construction of the railway in Turkestan

Abstract. The author in this article is the first Governor-General of Turkestan, General K. P. background - Kaufman, Russian researchers M. P. Fedorov, I. Ya. Vatslik, Commander of the Caucasus Military District, Prince Mikhail, Russian Orientalist, Professor N. I. Based on the data of Veselovsky and engineer V.A. Panaev, he analyzes the political goals of tsarism in the second half of the XIX century from the construction of railways connecting Turkestan with the central regions of Russia and reveals its essence. This aspect of the issue directly serves as additional material for the study of the history of Uzbekistan.

Index Terms. The Russian Empire, Turkestan General Government, Turkestan Railway.

HARBIY XIZMATCHILAR VATANPARVARLIGINING IJTIMOIV VA MA'NAVIY OMILLARI

Mamatqobilov T. D

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi

O'zbekiston Respublikasining ishonchli Mudofaa qobiliyati va Qurolli Kuchlarning yuksak jangovarlik qobiliyati iqtisodiy, siyosiy, strategik hamda harbiy-texnikaviy va ilmiy kuch qudratni rivojlantirish, O'zbekiston xalqining

jipsligi va har bir fuqaroni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash eng muhim tamoyildir. 2018 yil 23 fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlari Oliy Bosh Qo'mondoni Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilarining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" 2018 yil 4 avgustdagi PQ-3898-sonli qarori va shu asosda joriy etilgan Qurolli Kuchlar tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish kontseptsiyasiga muvofiq "Vatan-muqaddas, uni himoya qilish sharaflı burchdir!" g'oyasi ilgari surildi. Shuningdek, Qurolli Kuchlar tizimida haftaning har juma kuni "Ma'naviy yuksalish va vatanparvarlik kuni" etib belgilanganligi zamirida esa harbiy xizmatchilarning ma'naviy-ruhiy tayyorgarligini rag'batlantirib borish lozimligi belgilangan. Maqsad mamlakatimiz suverenligini, hududiy yaxlitligini, xalqimiz tinchligini sadoqat bilan himoya qilish eng oliy vazifa sifatida e'tirof etiladi. Yurtimizda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, inson huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini ta'minlash, Vatanimizni har tomonlama taraqqiy ettirish, uning xalqaro maydondagi obro'- e'tiborini yuksaltirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Demak, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining Taraqqiyot strategiyasida belgilangan yettita ustuvor yo'nalish bo'yicha mamlakatimiz yoshlarini harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash eng muhim vazifalar sirasiga kiradi. Buyuk o'tmishimizda yashab o'tgan ajdodlarimiz, xalqimiz tinchligini saqlash maqsadida yurtimizni bosqinchilardan munosib himoya qilgan, Vatan ozodligi yo'lida dushmanga qarshi mardonavor kurashgan buyuk vatandoshlarimiz - Shiroq, To'maris, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Najmiddin Kubro, Amir Temur kabi milliy qahramonlarimizning ko'rsatgan jasoratini harbiy xizmatchilarimizga doimo namuna sifatida ko'rsatishdan biz doimo faxrlanamiz. Hozirgi kunda Qurolli Kuchlarimiz tashkiliy va tarkibiy jihatdan ancha takomillashdi. Tuzilmalarning harakatchanligi, jangovar qobiliyati, harbiylarning jismoniy va ma'naviy tayyorgarligi oshdi. Harbiy qism va bo'linmalar zamonaviy qurol-yarog' va jangovar texnika bilan ta'minlandi. Milliy armiyamizni professional kadrlar bilan to'ldirish, harbiy xizmatchilarning tayyorgarligini, bilim va ko'nikmalarini yanada yuksaltirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar tahsinga sazovor.

Davlatimiz rahbari harbiy xizmatchilarning ma'naviy-ruhiy tayyorgarligini oshirishga doimo e'tibor qaratishni vazifa qilib belgilab berdi. Mudofaa vazirligi qo'shinlarida o'zbek xalqining buyuk mutafakkirlari misolida harbiy xizmatchilarning o'z milliy va madaniy merosi bilan faxrlanish tuyg'usini oshirishga qaratilgan harbiy-vatanparvarlik va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish to'g'risida olib borilayotgan ishlar ko'lamini kun tartibidan tushirmaslikni ta'kidlab, "Harbiy ilmsiz harbiy bilim bo'lmaydi", degan fikrni bildirdi.

Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoyalash, oilaviy shart-sharoitlarini to'g'rilash, uy-joy bilan ta'minlash masalalari bosqichma-bosqich rejali amalga oshimoqda. Mamlakatimizda harbiy xizmat nufuzini yuksaltirish va Qurolli Kuchlarimiz jangovar shayligini yanada oshirish maqsadida qo'shin turlarini yosh va salohiyatli kadrlar bilan to'ldirish, harbiy xizmat o'tash uchun qulay sharoitlar yaratish, harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolari ijtimoiy himoyasini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiylari va ularning oila a'zolarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorga asosan harbiy xizmatchilarning farzandlari uchun oliy ta'lim muassasalari bakalavriatining kunduzgi ta'lim yo'nalishlariga davlat granti asosida belgilangan umumiy qabul kvotalarining besh foizi miqdorida davlat granti asosidagi qo'shimcha qabul kvotalari ajratilmoqda. Shuningdek, harbiy xizmatchilar va ularning oila-a'zolari salomatligini ta'minlash bo'yicha zarur sharoitlar yaratildi. Uy-joyga muhtoj oilalar belgilangan tartibda uy-joy bilan ta'minlanmoqda.

Milliy mentalitetimizdan kelib chiqqan holda oilada bitta o'g'il bo'lib, qolganlari qiz farzand bo'lsa ham bu yigitlarga ota-onasi yashaydigan hududda xizmat qilish imtiyozi, ijobiy tavsiyaga ega, vakant lavozimlari yo'qligi sababli berilgan harbiy unvonida xizmat muddatini kamida ikkitasini o'tagan ofitserlarga lavozim bo'yicha bir pog'ona yuqori turuvchi harbiy unvon berilishi, har yili harbiy xizmatchilarning navbatdagi ta'tiliga xizmat yillarining taqvim hisobiga ko'ra qo'shimcha tarzda 5, 10, 15 sutkalik ta'tillar berilishi kabi imtiyozlar yaratildi.

Kuchli ijtimoiy himoya, o'z navbatida, ofitser va askarlarimizning fidoyilik, burchga sadoqat bilan xizmat qilish, o'zining professional tayyorgarligini oshirib borishi uchun zamin yaratmoqda. Ko'rilayotgan kompleks chora-tadbirlar natijasida Vatan himoyachilarining harbiy xizmatga bo'lgan yondashuvi tubdan o'zgardi, harbiy qismlarda mas'uliyat va intizom mustahkamlandi, barcha harbiylar qalbida o'z Vatani bilan faxrlanish va g'ururlanish hissi yanada ortdi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida o'z kasbining ustasi unvoni uchun ko'rik-tanlov to'g'risida Nizom (O'zR Prezidentining 01.12.2020 y. PQ-4905-son qaroriga 1-ilova).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.07.2019 y. PQ-4382-son "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida xizmat majburiyatlarini bajarish chog'ida tan jarohati olgan harbiy xizmatchilarga (xodimlarga) yoki halok bo'lgan (vafot etgan) harbiy xizmatchilarning (xodimlarning) oila a'zolariga bir martalik nafaqa tayinlash va to'lash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qarori. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida tinchlik va urush davrida tibbiy ko'rikdan o'tkazishni tashkil etish va amalga oshirish tartibi to'g'risidagi Nizom (AV tomonidan 03.04.2019 y. 3147-son bilan ro'yxatga olingan 14.03.2019 y. Mudofaa vazirligining 11-son, Milliy gvardiyaning 8-son, Favqulodda vaziyatlar vazirligining 5-son, Davlat xavfsizlik xizmatining 6-son, Ichki ishlar vazirligining 23 qq-son, Sog'liqni saqlash vazirligining 37-son qarori bilan tasdiqlangan).

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 11.08.2017 y. 619-son "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining harbiy xizmatchilariga turar joy sotib olish (qurish) uchun uzoq muddatli imtiyozli ipoteka kreditlari hamda yakka tartibda uy-joy qurish uchun yer uchastkalari berish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qarori. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining harbiy xizmatchilariga turar joy sotib olish (qurish) uchun uzoq

muddatli imtiyozli ipoteka kreditlari hamda yakka tartibda uy-joy qurish uchun yer uchastkalari berish tartibi to'g'risida Nizom (O'z.R. VM 11.08.2017 y. 619-son qaroriga 1-ilova) kabilar ijtimoiy himoyaning ma'naviy omillari sirasiga kiradi. Prezidentimiz, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Shavkat Mirziyoyev belgilab berganidek, "Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish", muhim yo'nalish hisoblanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi islohotlar mohiyati odamlarning hayotdagi insoniy omilkorligini va ichki imkoniyatlarni yanada teranroq anglashga, his etishga hamda inonib-ishonib doimo mehnatdan qochmaslikka chorlamoqda. Fuqarolarning, ayniqsa, mamlakat yoshlarining ma'naviy va jismoniy kamoloti Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligi g'oyasi orqali yuksak fuqarolik mas'uliyatini his qilish, anglash, uqish va tushunish hamda bevosita jamiyatga dahldorlik tuyg'usi bilan uyg'unlashuvi buyuk maqsadlarimizning amalga oshishida mustahkam poydevor bo'ladi.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi islohotlar zamirida ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy va savdo-iqtisodiy masalalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi o'rni tobora yuksalib borishida tinchlik, barqarorlik va insonparvarlik tamoyiliga tayangan holda yurtimizda yashayotgan har bir insonning hayoti, orzusi, dardu – armonlarini e'tiborimiz markaziga qo'yishni va bu boradagi vazifalar samaradorligini oshirishni eng muhim masala sifatida kun tartibiga qo'ymoqda. Bugungi dunyo axborot xurujini boshidan kechirmokda. Shu sababli ham nafaqat aholi balki harbiy xizmatchilar tafakkurida axborotni o'zlashtirish eng dolzarb masalalardan biri bo'lib bormoqda. Endi barcha shaxsiy tarkib va ijtimoiy guruhlarining qiziqishi, kayfiyati, ijtimoiy holati tahlil etilar ekan, ekstremistlar va yot, buzg'unchi g'oyalar ta'sir doirasini tahlil eta olish ko'nikmalarini o'zlashtira olishimiz zarur.

Mamlakatimizda xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblandi. Yurtimizda istiqomat qilayotgan 130 dan ortiq millat va elat vakillari 138 ta milliy-madaniy markazga birlashib, "O'zbekiston-umumiy uyimiz" shiori ostida katta bir oilaning farzandlaridek tinch-totuv yashayapti. Buning zamirida ulkan insonparvarlik siyosati turibdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 19 maydagi farmoniga muvofiq, Vazirlar Mahkamasi huzurida Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi tashkil etildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa jamiyatimizda millatlararo hamjihatlik va bag'rikenglikni ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatini izchil davom ettirishdan iborat. Dunyoda globalizatsiya jarayoni kuchaygan, jahon miqyosida raqobat, o'zaro qarama-qarshilik tobora avj olayotgan, radikalizm, terrorizm, ekstremizm, prozelitizm va "ommaviy madaniyat" kabi tahdidlar kengayib borayotgan hozirgi zamonda doimo ogoh va hushyor bo'lib yashashimiz kerak.

Zero, Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Hozirgi vaqtda dunyoda turli kuchlar o'rtasida qarama – qarshilik va ziddiyatlar kuchaymoqda, resurslar uchun shavqatsiz kurash kechmoqda. Mintaqamizdagi tinchlik va xavfsizlikka nisbatan yangi – yangi tahdidlar paydo bo'lmoqda"[1, 371].

"O'z uyingni o'zing asra", "O'z bolangni o'zing asra" g'oyalari orqali safarbarligimizni yanada oshirishimizni hayotning o'zi taqozo etmokda. Mamlakat chegaralari daxlsizligini ta'minlash, Qurolli Kuchlarimizning jangovor salohiyatini kuchaytirish navqiron yigit-qizlarimizni tom ma'noda vatanparvarlik ruhida tarbiyalashimiz dardkor.

Aynan, Qurolli Kuchlar tizimida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasi o'laroq, buyuk ajdodlarimiz - Shiroq, To'maris, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Najmiddin Kubro, Amir Temur, Bobur kabi milliy qahramonlarimizning ko'rsatgan jasoratini harbiy xizmatchilarimizga doimo o'rnak sifatida ko'rsatishdan biz doimo faxrlanamiz. Hozirgi kunda Qurolli Kuchlarimiz tashkiliy va tarkibiy jihatdan ancha takomillashdi. Tuzilmalarning harakatchanligi, jangovor qobiliyati, harbiylarning jismoniy va ma'naviy tayyorgarligi oshdi. Qism va bo'linmalar zamonaviy qurol-yarog' va jangovor texnika bilan ta'minlangan. Qurolli Kuchlarning yuksak jangovorlik qobiliyati iqtisodiy, siyosiy, strategik hamda harbiy – texnikaviy va ilmiy kuch-qudratini rivojlantirish orqali O'zbekiston xalqining jipsligi va har bir fuqaroni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng muhim printsiplari hisoblanadi. Bugun dunyoning ko'plab davlatlari turli ko'rinishdagi jiddiy muammolarga duch kelayotgan bir vaziyatda yurtimizda mustaqillikning o'tgan o'ttiz ikki yili davomida, ayniqsa Yangi O'zbekiston sharoitida muhtaram Yurtboshimiz tomonidan barcha sohalarida izchillik bilan amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida xalqimiz hayoti kundan kun zamon bilan hamnafaslashib bormoqda. Shu o'rinda Prezident Shavkat Mirziyoyev 2023 yil 19 sentyabr kuni BMT bosh Assambleyasining 78 – sessiyasidagi nutqida: "Inson kapitalini rivojlantirish va kreativ yosh avlodni tarbiyalash – O'zbekiston o'z oldiga qo'ygan strategik vazifalardan biridir. Biz hamma uchun ochiq va sifatli ta'limni kambag'allikka barham berish, xalq farovonligini oshirish va barqaror iqtisodiy o'sishga erishishning eng samarali omili, deb bilamiz"[2, b.1-2.], - degan fikrni qayd etdi. Buning mazmun – mohiyati odamning hayotdagi insoniy omilkorligini va ichki imkoniyatlarini yanada teranroq anglashga chorlashdan iborat.

Shuning uchun ham barcha jabhalar qatori mudofaa sohasiga ham sinchkov razm solar ekan, Prezidentimiz, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Shavkat Mirziyoyev, shunday muammolar bo'ladi-ki, ular doimo dolzarbligicha turaveradi. Ular orasida insonning ma'naviy-axloqiy takomillashuvi bilan bog'liq masalalar ham mavjud. Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish kontseptsiyasida harbiy xizmatchilarning ma'naviy saviyasi va intellektual salohiyatini yuksaltirish, milliy armiyamiz bilan faxrlanish, davlat xavfsizligini himoya qilish uchun mas'uliyat tuyg'usini chuqur singdirish, dunyoda va yon-atrofimizda sodir bo'layotgan globallashuv jarayonlariga nisbatan ongli munosabat va faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirish kabi vazifalar belgilab berilganigiga alohida e'tibor qaratadi [3,b.3-4]. Bugungi kunda barcha toifadagi harbiy xizmatchilarning ma'naviy-axloqiy sifatlariga yuqori talablar qo'yilib, shaxsiy tarkibning g'oyaviy va jismoniy jihatdan chiniqishini kuchaytirishga, uning jangovar mahoratini oshirishga, intizomni mustahkamlashga alohida e'tibor

qaratilmoqda. Xizmatning intellektual va ruhiy tangligi oshib borgani sayin, ofitserning intizomlilikini yanada rivojlantirish zarurati kun tartibida dolzarb bo'lib qolmoqda. Zero, intizom armiyaning asosiy kuchi hisoblanadi.

Intizom avvalo, faoliyat, xulq-atvor bilan bog'liq tushuncha. Intizom jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy me'yorlarga javob beruvchi, kishilar xulq-atvoriga qo'yilgan muayyan talablardir. Unda, birinchidan, jamiyatning individlar va jamoalarga qo'yilgan muayyan talablari va ikkinchidan, inson xulq-atvorining jamiyat manfaatlariga, uning qonuniyligiga hamda ichki madaniyatiga mos kelishining ijtimoiy bahosi aks etadi. Intizom tartibsizlikning turli shakllari va darajalariga qarshi zaruriy vositadir. Harakat sohalariga ko'ra intizomning quyidagi turlari farqlanadi: davlat intizomi, mehnat intizomi, harbiy intizom, shartnoma asosidagi intizom, moliyaviy intizom, texnologik intizom. Bular: Davlat intizomi – davlat xizmatchilariga qo'yilgan talablarni bajarishlari bilan bog'liq intizom turi; mehnat intizomi – mehnat jarayonida, uning qatnashchilarini o'rnatilgan muayyan tartibga majburiy bo'ysunishlariga olib keluvchi ijtimoiy munosabatlar shakli. U mehnat qonunining me'yorlari bilan boshqariladi; shartnoma asosidagi intizom – shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlar, qonuniy munosabatlarga sub'yektlarning amal qilishi; moliyaviy intizom – sub'yektlarning byudjet, soliq va boshqa moliyaviy huquqiy ko'rsatmalarga amal qilishi; texnologik intizom – sub'yektlarning ishlab chiqarish jarayonida texnologik ko'rsatmalarga amal qilishi; harbiy intizom – harbiy xizmatchilarning belgilangan qonunlar, Nizomlar, buyruqlarga amal qilish qoidalari bilan izohlanadi. Demak, harbiy sohada keng ko'lamda amalga oshirilayotgan ishlar tufayli qat'iy intizom, ma'naviy-ma'rifiy tafakkur yuksaladi.

“Hozirgi paytda dunyo miqyosida raqobat qanday keskin tus olib borayotganini hammami ko'rib turibmiz. Bu shiddatli raqobatga faqat zamonaviy ilm – fan, yuqori texnologiyalar va innovatsiya yutuqlarini keng joriy etish orqali munosib javob bera olamiz”[4, 237]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023 – yil 29 – iyun kuni “Yoshlarni harbiy – vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora – tadbirlari to'g'risida” qarori qabul qiindi. Shu qarordan kelib chiqib, 2023 – 2027 – yillarda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bo'yicha 7 – bobdan iborat kontseptsiya qabul qilindi va 14 ta hududiy birlikda qaror va kontseptsiya ijrosini amalga oshirish belgilandi. Bunda “Vatan ulug', burch-muqaddas” kontseptual g'oya asosida yoshlarni birlashtirish ko'zda tutilgan. Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, vatanparvarlik tuyg'usi harbiy sohani anglash, his qilish va idrok orqali yanada mustahkamlanadi. Chunonchi, yuqoridagi huquqiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy va siyosiy omillardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 23 avgustdagi “O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida”gi hamda 2022 yil 8-sentyabrdagi “Harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy tayyorgarligi va jangovor ruhini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida”gi qarorlari ijrosini ta'minlash mamlakat taraqqiyoti uchun muhim strategik omil bo'lib xizmat qiladi.

Shundan kelib chiqib, quyidagi taklifni ilgari suramiz. Harbiy sohaga oid o'qitiladigan biror bir fan uzluksiz ta'limning uch bosqichida haftada bir marta o'qitilishi zarur deb hisoblaymiz. Bular maktab, o'rta-maxsus va oliy o'quv yurtlarida, shuningdek, mazkur soha xizmatchilarini uy-joy bilan ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirish, oylik maoshlarini bozor ehtiyojlaridan kelib chiqib bir necha bor oshirishni barqarorlikning omili sifatida anglashimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. “Inson qadri, uning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlar uchun” – T.: O'zbekiston, 2022 - yil. -B.371.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi. “Xalq so'zi” gazetasi, 2023-yil 20-sentyabr –B.1-2.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Muqaddima qismi. - T.: O'zbekiston, 2023 yil. –B.3-4.
4. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O'zbekiston strategiyasi”. T.: O'zbekiston, 2021 yil. –B.237.

Harbiy xizmatchilar vatanparvarligining ijtimoiy va ma'naviy omillari

Rezyume. Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy qo'llab-quvvatlash orqali mamlakatda tinchlik va barqarorlikni oliy ne'mat sifatida anglash va bu borada mamlakatda yashovchi har bir fuqaroning daxldorlik tuyg'usi bilan yashashi hamda mehnat qilishi muhimligi maqolada aks etgan.

Kalit so'zlar: harbiy xizmatchilar faoliyati, ma'naviy – ma'rifiy ishlar, ijtimoiy va madaniy hayot.

Социально-нравственные факторы патриотизма военнослужащих.

Резюме. В статье отражена важность реализации мира и стабильности в стране как высшего блага через социальную и духовно-воспитательную поддержку военнослужащих и в связи с этим важность жизни и работы с чувством принадлежности каждого гражданина, проживающего в стране.

Ключевые слова: деятельность военнослужащих, духовно-просветительская работа, общественно-культурная жизнь.

Social and moral factors of patriotism among military personnel.

Summary. The article reflects the importance of realizing peace and stability in the country as the highest good through social, spiritual and educational support for military personnel and, in connection with this, the importance of living and working with a sense of belonging for every citizen living in the country.

Key words: activities of military personnel, spiritual and educational work, social and cultural life.

МАЛ ШАРҲАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТУРМЫСЫНДАҒЫ ЖӘМИЙЕТЛИК-МӘДЕНИЙ ӘХМИЙЕТИ

Сейтмуратов О.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети.

Мал шарҳашылығы Орайлық Азия халықлары ушын бәрхама ең әхмийетли қәдириятлардын бири болып келген. Ол ҳәзирде бурынғы традициялық дәуирдегидей өз әхмийетин жоғалтқан жоқ. Бул мал шарҳашылығының хәр бир шаңарақтың жергиликли бирлеспелердин, сондай-ақ, мәмлекет көлеминдеги экономикалық дизимлердин тутқан орны менен байланыслы.

Мал шаруашылығы каракалпақлар турмысында үлкен әхмийетке ийе. Ол экономиканың баслы элементлеринин бири есапланады. Өйткени мал шаруашылығы менен шуғылланатуғын хожалықлардың абадан күн-көриси мал шаруашылық өнимлери гөш, сүт хэм тағы басқа, өндириу менен тиккелей байланысly.

Ири кара мал хэм усақ мал өсириу каракалпақлардың күнделикли турмысында баслы орынларды ийелейди. Буған олардың жүдө итибарлы болған хэм оларды сақлауға үлкен әхмийет берген. Өйткени уй хайуанлар олардың гөш, сүт өнимлерине болған талапларын тәмийинлеп келген ал терилерин, жүнлерин хам тағы басқа кийим тигиуға хэм басқада хожалық буйымларын ислеуға жумсалған. Мысалы буғанын, тананың, қойдың терилеринен бурында аяқ-кийим, (шерим етик) етик, тон, қозы хэм ылақ терилеринен бас кийим (қураш) таярлауға пайдаланған. Қой жүнинен ийирилген жиңишке қамыс ший тоқыуға, ал жез ший тоқығанда хәр түрли туске боялған қой жүнлери менен қамыс оралатуғын болған. Қой жүнлеринен кийиз текимет хэм кийиз өнимлерин пайпақ таярлаған. (Утемисов 1991. Б. 87). Шекпен, шалбар тигиу ушын түйе жүнинен тоқылған гезлеме пайдаланған. (Утемисов 1991. Б. 83). Ири хэм усақ мал зат алмасыу хэм байлық жәмлеу куралы сыпатында да каракалпақлардың мәдениатында үлкен әхмийетге ийе болған. Шаңарақтың күн көриси хэм күнделикли тиришилиги ушын зәрүр болған гөш хэм сүт өнимлерин таярлауда да қарамал хэм қой-ешкилердин әхмийети зор болған. Сондай-ақ, олар қалың мал төлеуде баслы орынды ийелеген.

Қалың мал яғынй қалыңлық-қыз ушын хәк төлеу күйеу хэм кийеу шаңарағының мүлк-дүньяның көлеминен дерек береді. Қыздың ата-аналары қызым өзлеринен кем болмаған бай дәулетли ерге беріуға умтылған. Өткен дәуірлерде түрли жағдайларды есапқа алып ата-аналары перзентлери ушын жубайды өзлери таңлаған. Көп жағдайда олар жубайды бай дәулетли, жәмийеттеги орны жоқары шаңарақлардан табыуға умтылған. Бурында каракалпақларда қызға қалың мал беріу мал есабы менен болған. Булда малдың кәдринин жүдө жоқары болғанынан дерек береді. Соның ушын да ол қалың мал деп бийкарға айтылмаған. Қалың мал каракалпақлардың дәстүринде 100, 80, 60, 40 тууарды кураған «Тууар» шын мәнисинде «мал» дегенди аңлатады, бул жерде қызға төлеген қалың малдың санын көрсетеді. Қалың малдың көлеми каракалпақлардың хәр қыйлы урыулық тайпаларында биргеликли болмаған. Ол тийкарынан қосылып атырған күйеу менен қыз қалыңлықтың ата-аналарының дүнья мүлкинин көлеминен ғәрезли болған. Байлар 100-80 тууар орташалар 50-60-тууар, камбағаллар 40-50 тууар төлеген. Қалың малдың курамына хәр түрдеги маллар, хәр қыйлы өнимлер, уй буйымлары кирген, бирақ олардың қуны тууарға яғынй бир бас кара малдың қунына айландырған. Қалың малдың орташа көлеми 8 бас кара малдан, 8 бас усақ малдан, 4 бас жылқыдан, 15 пут дәннен, 10 пут уннан, 8-15 кесинди пахта гезлеме (хәр кесинди 5 гезге тең) ишип жеу тағамлары қанттан, текекиден, қак ерик, жийдеден ибарат болған. Ең аз көлемли қалың мал 4 тууар есапланған. Әдетте бул көлем 14 бас қарамалдан, оның биреуи буға, сегизи-баспақ хэм басқа да зат буйымлардан куралған. Қызға қалың мал төлегенде белгиленген көлемде усақ малларда берилген. Қыздың анасы қуда тәрәптен сүт хәқы алған. Бул оған қыздың емизип тәрбиялаған ушын инам етилген сауға есапланады ол я сыйыр я тана я баспақ түринде болыуы мүмкин. А.Бекмуратовтың жазыуынша, қалың малдың курамына кирген маллар хэм хәр қыйлы өнимлер, затлар әдетте қабыл етилген. Тууар санына сәйкес келебермейди хэм бул қалың мал көлемин белгилеуши дәстүрий санау бирлиги әлле қашан хәр жерде хәр қыйлы хэм шәрли келисим менен жүзеге асып кеткен (Бекмуратов 1970 Б. 85-66). Хәзирги заман жағдайында қалың мал төлеу, әсиресе қалалық жерде, пул менен төлеу арқалы иске асырылады. Бирақ айырым ағыллық жерлерде еле де қалың мал төлеуди ярым жартылай мал менен төлеу ушырасады. Солай етип, мал каракалпақ халқының дәстүрий мәдениатында хэм күнделикли турмыс тәризинде үлкен жәмийетлик мәдени әхмийетге ийе. Малдың улыу-маласқан образы «Төрт тулк мал» түсинигинде сәуленген хэм оның курамына жылқы, қарамал, қой хэм ешки киреди.

Шаруашылық ушын малдың әхмийети каракалпақлар, сондай-ақ, көпшилиқ қоңсы түркий халықлар арасында кең тарқалған хэм әдетке айланып кеткен, басқа қәуим хэм руулар ўәкиллери менен ушырасқанда хал жағдай сорасыу сәлемлесіу дәстүрлеринде де өз көринисин тапқан: «Мал боор эт менен бирге» (Қырғызларда, мәниси «Мал сенин туўысқан баўырың»), Мал жан аманба? (қазақларда) (Жапаров и др. 2016. Б. 106); «Аман-есеніңдерме, мал бастарың аман ба?» (қазақларда) (Тоқтабаев 2021, Б. 195) Бул дәстүрлер ағылда жасаушы хэм мал шаруашылығы менен шуғылланатуғын елдин үрип-әдетлери менен таныс каракалпақлар арасында да бүгинги күнге дейин сақланып қалған. Мысалы, жолаушы мал айдап киятырған шопан менен ушырасқанда «Амансаңба»? Мал жаның аманба? Жаярын көбейсин» деп хал жағдай сорасады. (ПМА 2023 №25). Бул ибаралардағы «мал» термини уй хайуанларына ал «жан» сөзи адамның өзине қаратылған. Усының өзи адамлардың турмысында уй хайуанларының орны жүдө әхмийетли екенинен дерек береді. Өйткени адамның саламатлығы хэм оның абадан турмысы оның қорасындағы маллардың аманлығынан хэм туўеллигинен тиккелей байланысly. Оннан қала берсе, қорадағы мал басынын жетерли дәрежеде болыуы уйдин жасау шәриятын жайлы курғын етеди. Ал экономикалық жақтан уйдин өзін-өзи тәмийинлеуи оның сыртқы кирис-шығыслардан бийгәрез болыуға хэм материаллық жақтан курғын жасауын тәмийинлейди. Соның ушында уйдеги малдың аманлығы хэм бас санынын путинлиги бул тек экономикалық пайда мәселеси емес, ал мәдени хэм жәмийетлик мәселе есапланады.

Булардан басқа, мал сауда-сатлықтың, айыр баслаудың ең әхмийетли куралы сыпатында да көзге тасланады. Мысалы хәттеги ХХ-әсирдин орталарында пулдың кемшилигинен мал универсал курал сыпатында хызмет етеди: «Ол дәуірлерде пул айланыста жүдө аз болатуғын еди. Миннетли салықларды да хәр ким тапқанынша биреу мал менен биреу дән менен төлеген» (Адилов 2004 Б.8.). Тағы да усы автордың айтыуынша: 1950-жыллары ағыллық жерлерде айлық мийнет хәқына затлай (натуралда) төлейтуғын еди. Бай шаруа хожалықларда жылына еки рет малларын сатыуға апаратуғын еди. Әуели қойлардың бәхәрдеги

кыркымнан кейин соң гүзги кыркымнан кейин. Сатылатуғын қойлардың саны биреу екеу емес, ал 200-300 басқа жететуғын еди. Сатыуға қойлардан басқа, жылқыларда үйири 20 бастан 45 басқа жететуғын еди. Малларды Бухараның, Хийұаның, Ургенчтің базарларына апаратуғын еди. (Адилов 2004 Б.8.).

Өткен әсирдің 90-жылларында хәм 2000-жыллардың басларында нақ пулдын қатаң дифицитке ушырауы нәтийжесінде қойлар айырбаслау хәм төлем қуралы сыпатында падалана баслады. Затлай алмасыу жүдә күшке минди. Қараөзек районында жасаушы респондент көрсетиуінше: «Колхоз, совхозлардын тарқалыуының соң бәрше ауыл халқы малларын алмаслауға хәм сатыуға мәжбүр болды. Қой пулдың орнына жүрди. Бир қалта уңға бир неше бас қой берилетуғын еди. [2,3]. Хәттеги кийимлердиде алмаслап алыу жағдайларыда болды. Көшпели дүканлар тиккелей жайлауға келетуғын еди, ал бизлер затларды малларға алмастырып алатуғын едик» (ПМА 2023, №24). Шынында да азық-ауқатлар өнимлери, дәри дармақлар, кийим кеншек, күнделикли керек болатуғын буйымлар сатып алыу ушын пул дым ғана жетилиспейтуғын еди. Булардың бәри малдын есабынан я алмаслау жолы менен, я малды базарға сатып тапқан пулдын есабынан алынатуғын болды. Бундай жағдайлар қонсы еллерде де жүз берди. Қырғызстанда, Қазақстанда 1990-1995-жылларда, сондай-ақ кейинги жылларда да сауда сатлықта «Бартер түрінде келисимлер ҳуким сүрди» (Наумов, Сагнаев 2006. Б. 237).

Мал хәзирги ауыл халқының жәмийетлик статусын белгилеуи әҳмийетли орын тутады. Өткен дәуірлерде де адамның жәмийетте орны белгилі дәрежеде оның малының барынан хәм оның бас санының ғәрезли болып келген. Оннан қалаберге, малдың бас саны емес, ал олардың түрлери де әҳмийетли факторлардың бири болған. Ири қара мал хәм қойлар уй хайуанларының ишиндеги ең қадирли түрлери есапланған. Бул дәстүр қарақалпақлардың хәзирги әуладларында да сақланып қалған. Хәзирги базар шәриятинда қарамаңдын орны жүдә жоқары. Қарақалпақларда инсанның статусын абройын көтеріу ушын мал жийи пайдаланған. Мысалы респондент Б.Тобаевтың айтыуынша камбағал адамларға мал тарқатқан, байрам күнлери шай суу берген адамлардың халық ишинде абрайы артады. Ол бул туурали төмендегини әңгиме етеди: «Бурында, егер адамның 40 қойы болса соның биреуін камбағал шаңараққа берген. Ол камбағал шаңарақ оның жақын ағайинлеринен болыуы керек. Бундай хәрекетлер өз малларынның түрли бәле-қәтерден аман болыуы хәм пәклениуи ушын иске асырылған. Хәзир бизлер малды Наурыз ямаса Ғәрезсизлик байрамлары қарсаңында жәмәәтимизге беремиз. Егер мүмкиншилик болса, кем тәмийинленген хожалықларға тарқатамыз» (ПМА 2023 № 24). Байрамларды өткеріу уақтында, шай-суу бериуе жайылған дастурхан үстинде оларға қатнасыушылар өзлери қызықтырган мәселелер бойынша пикирлер жүргизген жаңалықларды талқыланған қызықлы уақыялар еске түсирген, аңыз әпсаналар айтысқан, ата-бабалардан қалған әдет урп, дәстүрлерди еске алған. Бундай уақыялардың көп жағдайларда жас әулад үәкиллери ушын тәрбия қуралы болып хызмет ететуғыны анық. Олар өз халқының рухый, мәдений мийрасынан хабардар болады. Нәтийжеде олардың санасында жәмийетлик қатыйра, аң-сезим кәлиплесиуине түртки пайда болады, хәм уақыттың өтиуи менен өз жемисин беретугын беретугыны сөзсиз.

Инсанның абройының жоқарылауы оның қарауындағы мал-халдың жағдайы менен де байланысly болатуғыны бойынша түсиник бурынғы дәуірлерден киятырған дәстүр. Мәселен Қарақалпақлардың арасында усы күнге дейин сақланып киятырған қолы ашық мырза Жумарт қассап хақында аңыз бар. Онда Мазлумхан-Сулуу махбарасының қасында бийик дүмбектин астында Мазлумхан-Сулуу махбарасынан да сулуу махбара бар екенлигин айтады. Оған гедейлерге бийпул гөш тарқатып беретугын, қандайда бир Жомарт қассап исимли қайыр қоллы адам жерленген. Бул хақында Ю.В. Кнорозов Жомарт-Қассап махбарасын жақын жерде жайласқан Мазлумхан-сулуу ибадатханасына байланысly порханлар зикриниң сыпатламасында хабар береді. (Кнорозов 1994. Б. 91-96). Аңызларға қарағанда, Жумарт Қассап жүдә бай дәулетли адам болған, ол таң қаларлық қолы ашық, мырза кисі екен. Бул оның исиминдеде өз көринисин тапқан: «Жумарт»-мырза, қолы ашық, «қассап»-мал сойып сатыушы.

Ата-аналар мал шаруашылығының өз ул-қызларының өмиринде үлкен әҳмийетте ийе болатуғынын жақсы түсинген. Соның ушын оларды мал сақлау, мал бағыу бойынша қыслау-жазлауларға шыққанда керек болатуғын ис хәрекетлерге үйреткен, қонсы-қобалар, ағайын-тууғанлар менен қарым қатнасты болыу жолларын түсиндирип барған. Хәр бир ата-ана өз перзентлерин өткен ата-бабаларды ардақлы мийрасхорлары деп билген. Күнделикли хожалық жұмыслары, мәдений турмыс (той мереке, ойын күлки т.б) балалардың нәтийжели социализацияланыуына үлкен тәсир жасаған. Балалар ойынлары көпшилигинде қарақалпақ халқының турмыс тәризиниң өзгешеликлери өз көринисин тапқан. Мысалы, асық ойынның көп ғана түрлери бар. Асық-бул усақ мал қой-ешкиниң тобық сүйеги. Мал шаруашылық өнимлеринен баллар ойыншықларын ислеуе пайдаланған. (Нурмухамедов 1983. Б. 54-50). Булардың барлығы балалардың ертеден ақ өзлериниң шаруалардың әуладлары екенине түсинип жетиуине жәрдем берген. Мәселен, қорадағы маллардың биреуи тууғанда, жаңа тууылған уй хайуанының баласы менен балалардың мүнәсабетке кирисип кетиуи олар ушын бир үлкен байрамға айналады, кеуиллери көтериледи, кууанышларға асады, дослары, ата-аналары менен кууанышларын бөлисиуе асығады. Егерде балаға, мысалы ушын, мына қозы я тайыншақ сеники болады айтылса ол өзін солардың ийесиндей сезеди хәм үлкен адамдай қәуендерлик етеди. Бала өзиниң қозысы я ылағына үлкен ықлас пенен қарайды бағады. Бундай дәстүрлер бүгинги күнге дейин өзиниң жәмийетлик әҳмийетин жоғалқан жоқ. Олар әсиресе мал шаруашылығы менен шуғылланатуғын үйлерде жақсы сақланып, дауам етип келмекте.

Хәзирги жайлауларда ата-аналарына, тууысқан-тууғанларына жәрдем берип жүрген үлкен-кишили балаларды көппеп ушыратамыз. Олар еле жас болыуына қарамастан малға қараудың бир талай жол тәсиллерин жақсы меңгерген болады. Малды падаға айдау, арқанлау, сууғарыу паданы бағыу, қайырыу, айдап қайтыу қусаған жұмысларды жүдә жақсы битире алады. Мысалы респондент Нурымов Көбейсин айтыуы бойынша:

«Бизинң әкемиз шопан болды, сонлықтан да мен бала ўақтымнан баслап»бул иске араласып кетдим. 10 жасымнан бери шуғылланамаман (ПМА 2023, № 25).

Мине көрип турғанымыздай, бул кисинин социализацияланыўы оның уй шаңарақ шәрияты,жәмийет жағдайлары менен тығыз байланыста кешкен. Өйткени, атап айтатуғын болсақ, шаңарақ хәм жәмийет ортасындағы халықтың күнделикли турмысына мәдениытына, жәмийетлик қатнасларына байланыслы дәстүрлери, үрип-әдетлери қәстерлеп сақланған болады. Ол өскен, келе болған жерде мал шарўашылығы жергиликли халықтың тийкарғы талабы болған. Ең баслысы, ол өзиниң өмирин туўып-өскен ата-мәканында өткерип атыр, булда онын ата-бабалардын мәдени-хожалық дәстүрлерин, тәртип-қағыйдаларын жаксы менгериўине үлкен тәсир көрсетеди. Онын усы бай хәм әжайып мәдени орталықта қәлипескен эстетикалық талап талғамлары туўралы да усы пикирди айтыўға болады.

Жуўмақлап айтқанда, мал шарўашылығының социаллық мәдени әҳмийети қарақалпақ халқының мәдени мийрасынын күнделикли турмыс тәризиниң бөлинбес бир бөлеги болып есапланады. Мал шарўашылығы елдиң экономикасында үлкен орын ийелейди, ол халықтың абадан турмысын тәмийинлейди хәм ишип жеў өнимлериниң көзи болып есапланады. Бирақ қарақалпақларда мал шарўашылығының тутқан орны оның тек экономикалық тәрепи менен шекленип қалмайды. Мал байлықтын аброй атақтың руўхый-мәдени дәстүрлериниң өмиршеңлигиниң символы болыпта есапланады. Мал түрли мәресимлерде той-байрам салтанатларында пайдаланылады, ол адамлардын социаллық қатнасларында уй шаңарақ қәдириятларын бекемлеўге жәрдем береді.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Адилов А. Билгениңнен билмегениң көп дүнья. Нөкис: Билим, 2004.
2. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакстан, 1970.
3. Жапаров А.З., Эргешов З.Ж., Рахимов Р.М., Ситнянский Г.Ю. Скотоводство // Кыргыз. Народы и культуры. М., 2016.
4. Кнорозов Ю.В. Шаманский зикр в подземелье Мазлумхан сулу // ЭО. 1994. № 6.С.91-96.
5. Наумова О.Б., Сагнаева С.К. Антропология постсоветских изменений в сельском Казахстане: жизнь в условиях кризиса //Среднеазиатский этнографический сборник. Выпуск V. М., 2006.
6. Нурмухамедов М. Игра в альчики у каракалпаков // Вестник ККФАНУзССР, 1983, № 1. С. 54-60.
7. ПМА № 24, 2023. Караузякский район. Койбак аул. Тобаев Булакбай.
8. ПМА № 24, 2023. Караузякский район. Койбак аул. Тобаев Булакбай.
9. ПМА № 25, 2023. Караузякский район. Койбак аул. Нуримов Кобейсин
10. ПМА № 25, 2023. Караузякский район. Койбак аул. Нуримов Кобейсин.
11. Тохтабаева Ш.Ж. Этикет в системе социальных коммуникаций. Казах. Народы и культуры. М., 2021.

Qoraqalpoqlarda chorva mollarining ijtimoiy-madaniy ahamiyati

Rezyume. Maqolada qoramollarning qoraqalpoq va xalq orasida ijtimoiy-madaniy ahamiyati o'rganiladi. Mualliflar chorchilikning qoraqalpoq iqtisodiyoti va madaniyatidagi rolini tahlil qiladilar, uning etnosning hayoti va fikrlash tarziga ta'sirini o'rganadilar. Maqola ma'lumotlar yig'ish, intervyular va kuzatuvlarni o'z ichiga olgan dala tadqiqotlariga asoslangan.

Kalit so'zlar: qoraqalpoq, chorchilik, chorchilikning ijtimoiy-madaniy ahamiyati, tulik torti mal

Социально-культурное значение животноводства у каракалпаков

Резюме. В статье рассматривается социокультурная значимость крупного рогатого скота у каракалпаков. Авторы анализируют роль животноводства в экономике и культуре Каракалпакии, изучают его влияние на жизнь и образ мышления этноса. Статья основана на полевых исследованиях, включающих сбор данных, интервью и наблюдения.

Ключевые слова: скотоводство, социально-культурное значение скотоводства, Тулик Торти Мал.

Socio-cultural significance of cattle among the karakalpaks

Summary. The article explores the socio-cultural significance of cattle among the Karakalpaks, the people. The authors analyze the role of cattle breeding in the economy and culture of the Karakalpaks, explore its impact on the life and way of thinking of the ethnos.

Key words: Karakalpaks, cattle breeding, socio-cultural significance of cattle, tulik small cake

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ СИЯСАТЫНЫҢ ТҮСИНІГІ, МАҚСЕТИ ХӘМ ҰАЗЫЙПАЛАРЫ

Танирбергенов С.Б.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өзбекстан Республикасы тәбиятының хәзирги жағдайы илимий тийкарланған экологиялық сиясат алып барыўды, яғный тәбиятты қорғаў, тәбият ресурсларынан үнемли пайдаланыў хәмде пуқаралардың экологиялық қәуипсизлигин тәмийинлеў ҳ.т.б. талап етеди.

Өсип баратырған экологиялық кризис мәмлекет хәм ҳуқық алдына экологиялық қәуиптиң алдын алыў бойынша оғада әҳмийетли ұазыйпаларды шешиў мәселесин қояды. 2030 жылға шекемги дәўирде Өзбекстан Республикасының Қоршаған орталықты қорғаў Концепциясында төмендеги мақсет хәм ұазыйпалар белгиленди. Төмендегилер Концепцияның мақсети етип белгиленди: Өзбекстан Республикасы халқының турмысы хәм саламатлық дәрежесин жақсылаўдың зәрүр шәрти ретинде этирап орталықтың қолай жағдайын тәмийинлеў; қоршаған орталыққа хәм халықтың саламатлығына унамсыз тәсирди кемейтиўши инновциялық технологияларды енгизиў есабына тураклы экономикалық раўажланыў; қоршаған орталық объектлеринен ақылға сай пайдаланыўды хәм биологиялық ресурслар қайта тиклениўин тәмийинлеў.

Төмендегилер Концепцияның ұазыйпалары есапланады: Қоршаған орталық объектерин (жер, су, атмосфера хаўасы, жер қәри, өсимлик хәм хайуанат дүньясы) сақлау хәм қорғаулануын тәмийинлеу; қорғалатуғын тәбийий аймақларды кеңейту; Экономиканы экологияластыру, тәбияттан пайдалануын экономикалық механизмлерин енгизиу, экологиялық тәрәптен ең кем қәуип туўдыратуғын материаллар, өнимлерден, ислеп шығару объектлери хәм басқа объектлерден үстин туратуғын дәрежеде пайдалану; қоршаған орталықты қорғау хәм тәбияттан ақылға сай пайдалану саласында мәмлекет қадағалауын, соның менен бирге, этирап орталықтың экологиялық мониторинги системасын жетилистиру; қоршаған орталықты қорғауды илимий тәрәптен тәмийинлеу; экологиялық қәуипсизликти итибарға алған халда, шығындылар менен байланыслы ислерди әмелге асыру системасын жетилистиру, зәхәрли химиялық хәм радиоактив элементлерден экологиялық қәуипсиз пайдалану тәмийинлеу; халықтың экологиялық мәдениатын асыру, этирап орталықты қорғау саласында мәмлекет шөлкемлери искерлигиниң әшкаралық дәрежесин асыру хәм пуқаралық жәмийетиниң ролин күшейтиу; қоршаған орталыққа минимал салмақлық түсиретуғын турақлы раўажлану тәмийинлеу тәмийетти қәлиплестиру; этирап орталықты қорғау саласында халық аралық шерикликти кеңейтиу [1]. Экологиялық сиясат бөлеклерин үйренуден алдын, бизиң пикиримизше, «сиясат», «мәмлекет сиясаты», «хуқықый сиясат» түсиниклерине анықлама бериу дурыс болған болар еди. «Сиясат» дегени грек тилинен алынған болып мәмлекетлик хәм жәмийетлик жумыслар деген мәнисти билдиреди. Сиясат-бул үлкен социаллық группалар, партиялар, миллетлер хәм мәмлекетлер арасындағы мүнәсебетлер болып табылады [2]. XI әсирде жасап өткен атақлы алым Низомулмулк өзиниң «Сийәснама» шығармасында «сиясат»-бул мәмлекет тәрәпинен жәмийетлик жумысларды басқару уқыбы деп көрсетеди [3]. А.Наўайының заманласы Хусейн Кошифийдин айтыуы бойынша сиясат мәмлекетти қадағалап турады [4]. Аристотель бойынша «сиясат»-бул мәмлекетти басқару искусствосы. Демокрит болса бул искусствоны барлық искусстволардан үстем деп есаплаған.

XIX әсирде бул идея М.Вебер, В.Гумбольдлар тәрәпинен раўажландырылған. Даналық пенен алып барылған сиясат миллеттиң гүллеп жаснауы, турмыс жағдайының көтерилиуи, жәмийетте турақлылық ҳүким сүйриуиниң гиреуи болып есапланады. Сиясаттың ядросы- бул мәмлекетлик ҳакимлик, оны ийелеу, услап туру хәм пайдаланудан ибарат. Әдетте барлық жәмийетлик күшлер, партиялар ҳакимиятқа умтылып, өзлериниң программалық талапларын әмелге асыруға хәрекет етеди. Сонлықтанда сиясаттың теориясы - бул мәмлекетлик теория болып табылады. Қалған барлық нәрселер усы оқ этирапында айналыста болады [5].

Мәмлекет - жәмийеттиң сиясий системасының орайы. Сиясат - бул мәмлекет ишинде хәмде сырт еллер менен мүнәсебетлерди жүргизиу усылларынан ибарат [6]. Даналық пенен мәмлекетлик сиясатты алып бару арқалы ғана жәмийетти хәм тәбиятты раўажландыруға ерисиу мүмкин. Өз алдына қойылған максетлери хәм ұазыйпалары бойынша сиясат төмендеги түрлерге: ишки хәм сыртқы, экономикалық, социаллық, илимий – техникалық, демографиялық, миллий, мәдени, экологиялық х.т.б. бөлинеди.

Экологиялық сиясат мәмлекет сиясатының бас түрлеринен бири болып, оның қай дәрежеде әмелге асырылуы жәмийеттиң басқа тараўларына күшли тәсир өткизеди. Сонлықтанда, экологиялық сиясаттың тийкары жөнелислерин анықлау, ызамшылық талапларын жетилистиру хәмде оны әмелге асырудың социал - хуқықый механизм ислеп шығу әхийметли болып есапланады. «Юридикалық энциклопедия сөзлик»те көрсетилиуи бойынша экологиялық сиясат түсиниги - бул, қоршап турған аралықты қорғау, тәбият ресурсларынан үнемли пайдалану, адамның экологиялық қәуипсизлигин хәмде нормал өмир сүриуин тәмийинлеуден ибарат [7]. Н.Ф.Реймерстиң сөзлигинде экологиялық сиясат глобал хәм мәмлекетлик сиясатқа бөлинеди. Глобал дәрежедеги экологиялық сиясат- бул пүткил дүнья бойынша тәбият ресурсларының мәмлекетлер арасында бөлинуи бойынша халықаралық хуқықый хәм сыртқы экономикалық акциялар жүргизиу болып табылады [8]. Ю.Шадиметовтың трактовкасы бойынша экологиялық сиясат- «жәмийет-тәбият» систамасы қатнасығындағы мүнәсебетлердиң мәмлекет тәрәпинен қадағалап барылуы болып есапланады [9]. Г.З.Абдуллаеваның пикири бойынша мәмлекетлик экологиялық сиясаты - бул экологиялық машқалаларды шешиуге қаратылған процесс [10]. Бул түсиник бойынша субъектлер тәрәпинен экологиялық сиясаттың алып барылуы хәмде екинши тәрәптен тәбиятты қорғау тараўындағы алып барылып атырған жумысларды өз ишине алады.

Атақлы Француз сиясатшысы, жасыллар партиясының басшысы Антуан Вештер «сиясат - бул социал карама - қарсылықларды талқылауға алып шығу хәм олар арқалы жәмийетти басқару процессине тийисли болған қарарлар қабыл етиуден ибарат» - деген [11]. Бир топар Украиналық илимпазлар экологиялық сиясатты экологиялық қәуипсизлик сиясаты, яғный экосистеманың объекти хәм субъекти арасындағы қәуипсизлик шәртиниң сөзсиз орынлануы деп түсиндиреди [12]. Е.Н.Лисицин анықламасы бойынша экологиялық сиясат - бул мәмлекеттиң хәм органлардың тийисли жумысларды әмелге асыруы арқалы «тәбият- жәмийет» системасындағы өз-ара байланысларды оптимал дәрежеде қадағалап барылуынан ибарат [13]. Усы позицияға қосыла отырып, Ю.Ш.Шадиметовта «экологиялық сиясат социал-экологиялық сиясаттың бир түри болып, жәмийет хәм тәбият арасындағы байланысларды әмелге асыру, хәмде бул жерде жәмийеттиң социал-экономикалық турмысын хәм шахслық факторларды есапқа алу керек деп көрсеткен [14].

Бир қанша алымлар экологиялық сиясат түсиниге биосоциал, демографиялық, тәбийий билим бериу, х.т.б. аспектлерди қосып үйренуди усыныс еткен. Жоқарыда атап өтилгенлерден келип шығып «экологиялық сиясат» түсинигин биз төмендегише атаймыз: Экологиялық сиясат – бул субъектлердиң (индивид, группа, партия, мәмлекет х.т.б қоршаған орталықты қорғау, тәбият ресурсларынан үнемли пайдалану хәмде халықтың экологиялық қәуипсизлигин тәмийинлеу бойынша исленетуғын жәмәетлик - сиясий, социал - экономикалық,

мәдени - ағартыу, шөлкемлескен хуқық илажларының жыйындысы болып табылады. Экологиялық саясат хақында сөз ететуғын болсақ, биринши нәубетте индивид, социал группалар, сиясий партиялар жәмийетлик шөлкемлердин жумыслары емес, ал мәмлекетлик көлемдеги жумысларды түсиниўимиз керек. Себеби, мәмлекет жәмийеттиң сиясий системасының ядросы болып есапланады, «жәмийет - тәбият» системасы менен байланыста тийкаргы субъект болып табылады. Өзбекстан Республикасы экологиялық саясаты халықаралық хәмде миллий дәрежеде алып барылады. Соңғы жыллары экологиялық саясат адамзат тарийхындағы ең үлкен глобал машқалалар, яғный термоядролық урыс, қәуипи, қуралланыў бәйгиси, демографик өсиў, азық-аўқат проблемасы х.т.б. менен биринши орынға шығып алды. Бул машқалалар пүткил планеталық характерге ийе болып, мәмлекет басшыларының дыққат орайында турыпты. Сондай қылып сөз халықаралық қатнасықлар арқалы адамзат цивилизациясының машқалаларын үнемли түрде шешийди талап ететуғын терең ойланған саясат алып барыў хақында бармақта. Өзбекстан халық аралық хуқықтың толық хуқыклы субъекти есабында халықаралық хуқық нормаларына таянған ҳалда өзиниң экологиялық, социал-тәбийий шәраятларын есапқа алып экологиялық саясат жүргизбекте. Өзбекистан Республикасы экологиялық саясатының мазмуну бул тараў бойынша мақсет, ўазыйпа, принциплер хәмде методларды өз ишине алады. Хәр қандай мәмлекет сиясий илажлар өткерийден алдын өз алдына белгили бир «мақсет» қояды. Усы контекст бойынша Өзбекстан Республикасының экологиялық саясат алып барыў бойынша мақсетин анықлап алыў биз ушын үлкен әҳмийетке ийе.

А.Н.Нигматовтың пикири бойынша «экологиялық саясаттың тийкаргы мақсети- бул тәбиятты қорғаў хәмде халықтың экологиялық қәуипсизлигин тәмийинлеў ушын тәбият ресурсларынан үнемли пайдаланыў» болып табылады [15]. Сонлықтанда илимий әдебиятларда, ыызамшылық актлеринде тәбиятты қорғаў хәм оннан пайдаланыў мәселелерине айрықша дыққат аўдарылған. Экологиялық саясаттың баслы мақсетлериниң бири-бул қоршаған орталықтың жағдайын жақсылаў хәмде оның стратегиясы менен тактикасын ислеп шығыў болып табылады. Бул жерде мақсет реал имканиятлардан келип шыққан болыўы тийис. Усы мақсетлерден келип шыға отырып мәмлекет тәбиятты сақлаў илажларын ислеп шығады хәмде оны орынлаў ушын зәрүр болған қаржы ажыратады [16]. Өзбекстан Республикасының «Тәбиятты қорғаў хақындағы» ыызамында тәбиятты қорғаў бойынша төмендеги мақсетлер: адамлар ден саўлығын жақсылаў ушын зәрүрий шәраятлар жаратыў, экологиялық тең салмақты сақлаў, республиканы социал-экономикалық раўажландырыўда тәбият ресурсларынан үнемли пайдаланыў, экологиялық қәуипсизликти тәмийинлеў, миллий мийрасты сақлаў х.т.б. атап көрсетилген. Мәмлекетлик функциялар оған қойылған ўазыйпалардан келип шығады хәмде бул ўазыйпалар хызметлердин мазмунына, форма хәм методларына өз тәсирин тийгизеди. Ыазыйпалар-бул илажлар емес, бирақ олар арқалы ғана мақсетке ерисий ушын илажларды табыў мүмкин [17].

И.А.Игнатъевтың пикиринше, ўазыйпалар анық мақсетти көзлеўге, оның мәнисин туўры қабыл етий мүмкиншилигин береді. Соның ушында Өзбекистан Республикасы экологиялық саясатын қәлиплектирий хәм әмелге асырыўда мәмлекетимиз алдында турған мақсет хәм ўазыйпаларды илимий тийкарланған бағдарлар бойынша алып барыў әҳмийетке ийе. Бул бағдарлар тәбиятты қорғаў хәмде халықтың экологиялық қәуипсизлигин тәмийинлеў бойынша үнемли экологиялық илажларды әмелге асырыўға хызмет етеди. Өзбекистан Республикасының қоршаған орталықты қорғаў илажларының Миллий бағдарламасында ҳәзирги дәўирдеги экологик саясат бойынша ең актуал ўазыйпалар белгилеп берилген. Булар: экологиялық ыызамшылықты бекемлеў хәм оны тағыда раўажландырыў; хожалық объектлерин қурыў хәм иске тапсырыўда экологиялық норма хәм қағыйдаларға әмел қылыў; экологиялық хуқықбузаршылық ушын жуўапкершиликти күшейтий; суў, энергия, материаллардан үнемсиз пайдаланыўды қысқартыў; -суў, энергия хәм материаллар ушын счетчиклер орнатыў; экологиялық хызметлерди енгизий. Усы ўазыйпалардың анализи «жәмийет-тәбият системасы менен байланыстың экологиялық, экономикалық параметрлерин хәмде бағдарларын белгилеп береді.

Илимий мақала бойынша төмендеги жуўмаққа келдим: Озон қатламын жоқ етийши нәрселерден пайдаланыўды тоқтатыў бойынша Монреал протоколы талапларын орынлаў жүзесинен жаңа редакциядағы Миллий программаны және оны әмелге асырыў бойынша «Жол картасы»н тастыйықлаў; Париж питимин әмелге асырыў бойынша Хәрекетлер миллий режесин ислеп шығыў хәм қабыллаў; мәңдар мәмлекетлер менен қоршаған орталықты қорғаў саласында бирге ислесиўдиң шәртнамалық -хуқықый тийкарларын кеңейтий;

Өзбекстан Республикасының Экологиялық кодексин ислеп шығыў хәм қабыллаў. «Жәмийет-тәбият» системасында «қоршалған тәбийий орталық» түсинигин ислетий мақсетке муўапық, себеби ол өзінде тәбийий, антропоген объектлер хәм ресурслар деген түсиниклерин өзінде жәмлестирген. Қоршалған тәбийий орталықты қорғаў деген түсиникке комплекс түрде анықлама беретуғын болсақ бул- халықаралық, регионал, миллий, локал, социал-экономикалық, мәдени-ағартыў хәмде шөлкемлестирий-хуқықый илажлар жыйындысынан ибарат болып, ол экосистеманың бузылыўының алдын алыў, тәбият объектлерине зыянлы хәм қәуипли болған антропоген тәсирлердин алдын алыў, тәбият ресурсларының жағдайын жақсылаў, адамлар ден-саўлығын жақсылаў ушын қолайлы шәраятлар жаратып берийге хызмет етеди.

Экологиялық характериндеги норматив актлердин бир қанша абзаллықларына қарамастан, усы мүнәсебетлерди тәртиплектирийде бир қанша кемшиликлер бар. Бизиң пикиримизше усы кемшиликлерди сапластырыў мақсетинде: экологиялық ыызамшылықтың тийкаргы мақсет хәм ўазыйпаларын анықлаў; Мәмлекет басқарыў органларының бул тараў бойынша компетенциясын регламентин ислеп шығыў; экологиялық қадағалаў органларының компетенциясын өз алдына бекитий; юридикалық хәмде физикалық шахслардың хуқық хәм мәжбүриятларын анық көрсетип белгилеп берий.

ЎДЕБИЯТЛАР

1. 2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф мухитни муҳофаза қилиш Концепцияси. 30.10.2019й. <https://lex.uz/docs/4574008>.
2. Краткий политический словарь. М., Политиздат, 1999. С. 178.
3. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., 1998. С. 121.
4. Исломов З.М. Ҳаёт ва қонун. 2002, № 5. С. 10.
5. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. М.: «Юристъ», 2001. С. 491.
6. Исламов З.М. Общество. Государство. Право. Т. 2001. С. 30.
7. Экология. Юридический энциклопедический словарь. М.: Норма, 2000. С.290.
8. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. М.: Мысль, 1990. С. 598-599.
9. Шадиметов Ю. Введение в социэкологию. Ташкент: Ўқитувчи, 1993. С. 232.
10. Абдуллаева Г. Экологическая политика Республики Узбекистан в условиях поэтапной интеграции в мировое сообщество. Автореф.дисс. на соиск.учен.ст. канд. полит.н. Т. 2001. 5-бет.
11. Waechter A. Dessine – moi la planete. P: Albin Michel, 1990. p. 236.
12. Качинский А.Б., Чередниченко В.П. Экологическая политика и безопасность Украинского государства. Восточная Европа политический и социокультурный выбор. Материалы конференции. Минск, 1994. С. 103.
13. Лисицин Е.Н. Экологическая политика буржуазных стран: право и управление. М., ИНИОН АН СССР, 1985. С. 35.
14. Шадиметов Ю. Введение в социэкологию: Учебник. Т. 1, Т. 2: Укитувчи, 1992. С. 223.
15. Нигматов А. Ўзбекистоннинг экологик сиёсати. // Ўзбекистоннинг экология хабарномаси. 2000. № 6. С. 8.
16. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). М.: Юристъ, 1998. С. 33-34.
17. Исламов З.М. Общество. Государство. Право. Т.: Адолат, 2001. С. 229.

Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати тушунчаси, мақсад ва вазифалари

Резюме. Мақола Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсатининг актуал муаммоларига бағишланган. Муаллиф тамонидан Ўзбекистон Республикасида экологик сиёсатни такомиллаштириш бўйича ўз таклифларини билдирган.

Таянч сўзлар: Экологик сиёсат, экологик қонунчилик, ҳуқуқий сиёсат, фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари.

Концепция, цели и задачи экологической политики Республики Узбекистан

Резюме. Статья посвящена актуальной проблеме экологической политике в Республике Узбекистан. Автором предложено предложения по совершенствованию экологической политики в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: Экологическая политика, экологическое законодательство, правовая политика, экологические права граждан.

The concept, goals and objectives of the environmental policy of the Republic of Uzbekistan

Summary. The actual problems of ecological policy in the Republic of Uzbekistan have been described in this article. On behalf of the author, he expressed his suggestions on improving the environmental policy in the Republic of Uzbekistan

Keywords: Environmental policy, environmental legislation, legal policy, environmental rights of citizens.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ТАРИХИЙ-АРХЕОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ ИМКОНияТЛАРИ ВА МУАММОЛАР

Сулайманов С.А., Каюпова М.Д.

Қорақалпоқ давлат университети

Бугунги замонавий туризмнинг муҳим йўналишларидан бири археологик туризм ҳисобланади. Мазкур соҳа нафақат Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарлари, балки Қорақалпоғистонда ҳам яхши ривожланган. Чунки қадимги Хоразмнинг пойтахти ва йирик шаҳарлари ҳозирда ушбу минтақада жойлашган. Сўнги йилларда ҳудудда туризм хизматларини жадал ривожлантириш, зиёрат туризм имкониятларини кенгроқ ишга солиш, бой маданий меросимиз ва туризм соҳасини қўллаб-қувватлаш борасида олиб борилган ислохотлар натижасида сайёҳларнинг ташириги ўсмокда.

Республиканинг тарихий ва маданий ёдгорликлари энг кўп жойлашган ҳудуди Эллиққалъа, Тўртқўл ҳамда Беруний туманларига тўғри келади. Бу жойда халқаро ва республика аҳамиятига эга тарихий бой ёдгорликлар жуда ҳам кўп. Бунинг далили сифатида “Буюк Ипак йўли” бўйлаб келган чет эл саёҳатчиларни мисол келтириш мумкин. Улар Хоразмнинг биринчи пойтахти бўлган Тупроққалъа, Қизилқалъа, Жомбасқалъа, Катта Гулдурсин, Қўйқирилганқалъаларни саёҳат қилишган. Япониянинг Ацеги телекомпанияси бу ёдгорликларни кинофильмга тушириб олди. Ҳозирги кунда бу ёдгорликларни муҳофазалаш бўйича Тўртқўл туман ва шаҳар маданият бўлими бир қанча ижобий ишларни амалга оширди. Туман ва шаҳар ҳудудида жойлашган барча ёдгорликларни ҳимоялаш вазифасини яқунлаш, айримларини расмга олиш, харита-схемасини яратиш, бу ёдгорликларнинг тарихи ва аҳамияти ҳақида туман “Билим” жамияти ва тарихий ва маданий ёдгорликларни қўриқлаш жамиятининг котиби билан биргаликда “Қуёшли ўлкамиз 1000 йил аввал”, “Қўйқирилганқалъа” ёдгорликлар бўйича эссе ва маърузалар ўтказилди[1]. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданок, минтақанинг туристик салоҳияти ўрганила бошланди. Мазкур жараёнда, афсуски, қатор муаммолар кўзга ташланди. Жумладан, юқорида номлари айтилган туманлар ҳудудида жойлашган архео-архитектуравий ёдгорликларда реставрация ва консервация ишларини амалга ошириш учун Эллиққалъа илмий реставрация бўлими 1990-йилдаёқ очилган эди. Дастлаб ушбу муассаса томонидан Норинжон бобо мақбараси ва Тупроққалъа ёдгорлиги бўйича реставрация ва консервация ишлари амалга оширилган. Бу бўлим 1991-йили 590,6 минг манат, 1992-йили 1,109,2 минг манат қўламида ишларни амалга оширди. Бироқ бу ишлар тўлиқ нихоясига етказилмади[2].

Таъкидлаш лозимки, собиқ совет даврида тарихий ёдгорликларга эътибор берилмаслиги оқибатида унинг ҳудудлари ўзбошимчалик билан эгалланиб олинган ҳолатлар кўп учраган. Шунингдек, археологик

ёдгорликларни қўпориб ташлаш ҳолатлари ҳам кузатилиб, уларнинг муҳофазаси билан ҳеч ким қизиқмади. Мазкур нохуш ҳолатлар аниқланиб дастлабки йилларданок, уларни бартараф этиш чоралари ишлаб чиқилди. Жумладан, Элликқалъа туманидаги “Кичик Қабатқалъа” археологик ёдгорлигини қўриқлаш зонасида Элликқалъа ХРУ-1 қурилиш ташкилотининг базаси, енгил автомобиллар тузатиш кооператив корхонасининг иморати жойлашган эди. Бу бўйича туман маданият бўлими билан тарихий ва маданий ёдгорликларни қўриқлаш инспекцияси бу қурилишларни олиб ташлаш ҳақида махсус акт ёзиб 1992-йилнинг август ойигача муҳлат берган. Лекин орадан шунча вақт ўтишига қарамасдан бу иморат олиб ташланмади бу бўйича маданият бўлими ҳеч нарса қилмади. Ёки Беруний тумани ҳудудида жойлашган “Қизилқалъа” археологик ёдгорлигининг қўриқлаш зонасида ҳам қишлоқ хўжалик экинлари экилган бўлиб, бу қонунга зид ишларни олдини олишда туман маданият бўлими ҳеч қандай ҳаракат қилмаган. Қолаверса, Беруний шаҳри ўртасидаги Қиёт шаҳрининг деворлари кичкинагина тепаликка айланиб, атрофида экинлар экилган ҳолатда бу ерда ҳам ёдгорлиқни ҳимоя қилиш ишлари амалга оширилмаган[3]. Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари бўйича вазирлигининг тарихий ва маданий ёдгорликларни қўриқлаш бошқармаси 1991-йили Тўртқўл туманида жойлашган Қаландардағли мақбарасини режага киритиб, 25 минг сўм миқдорида пул ажратган эди.

Афсуски, Элликқалъа реставрациялаш бўлими турли сабаблар билан шу мақбаранинг реставрациясини амалга оширмади, натижада бу ёдгорлиқнинг реставрацияси охир-оқибат режадан олиб ташланди. Дарҳақиқат, бундай ҳолатлар туманда жойлашган ёдгорликларнинг сақланиш ҳолатини паст даражага тушириб қўйди. Шу сабабли туман ва шаҳар маданият бўлимлари маҳаллий ҳокимиятлар ва қишлоқ кенгашлари билан биргаликда шу ёдгорликларнинг сақланиш ҳолатини яхшилаш бўйича аниқ чоралар қўриши белгиланди[4].

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси томонидан Қорақалпоғистондаги туризм ишларини жонлантириш ҳам назардан четда қолмаган. Жумладан, 1992-йил 2-октябрь куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ўринбосари Эркин Самандаров раҳбарлигида бир гуруҳ ижро қўмиталар, илмий институтлар раҳбарларининг Тўртқўл, Беруний, Элликқалъа туманларига келиши шу туманларда жойлашган “Қиёт”, “Жонбошқалъа”, “Қўйқирилганқалъа”, “Катта Гулдирсин”, “Тупроққалъа”, “Катта Қабатқалъа” археологик ёдгорликларига давлат томонидан алоҳида эътибор қаратилишига имкон яратди. Комиссия томонидан дастлаб Тўртқўл тумани ҳудудида жойлашган “Қўйқирилганқалъа” ёдгорлигини талаб даражасида таъмирлаш мақсадида лойиҳа ишлаб чиқилди. Шунингдек, бу ёдгорлиқнинг қўриқлаш зонаси аввалги 100 метр ораликдан 10 гектар ораликка чўзилиб, ёдгорлиқнинг намлигини тортувчи ариқ қазилди. Бундан ташқари Берунийнинг туғилиб ўсган шаҳри Қиёт шаҳри Беруний музейига айлантирилиши учун дастлабки ҳаракатлар бошланди. Чунки Хоразм вилояти, Хива шаҳрига келган чет эллик саёҳатчиларнинг Қиёт шаҳри орқали республиканинг бошқа тарихий ва маданий ёдгорликларига олиб бориш режалаштирилган эди. Бунинг учун ёдгорлиқнинг консерватив ишларининг лойиҳалари ишлаб чиқилди. 1992-йилнинг 15-декабрь куни Қорақалпоғистон Республикаси Жоқорғи Кенгашининг Раиси У.Аширбеков раҳбарлигида республика вазирликлари, маҳкамалар ва ҳокимиятларнинг раҳбарлари бу ёдгорликка келиб Беруний музейининг пойдеворига асос солишди. Шунингдек, Элликқалъа тумани ҳудудида жойлашган “Катта Қабатқалъа” археологик ёдгорлигини яқин келажақда “Археологик, тарихий, ва ботаник боғ” сифатида тайёрлаш режалаштирилди. Қисқа вақт ичида бу ёдгорлиқнинг ҳудуди ободонлаштирилиб, боғ экинлари учун тоза ерларни ўзлаштириш давом эттирилиб, ёдгорлиқнинг консервация ишларига лойиҳа ҳужжатлари тайёрланди[5].

Таъкидлаш лозимки, дастлабки йиллардаги яна бир муаммо бу мавжуд ёдгорликни халқ ичида кенг тарғиботини олиб боришни йўлга қўйилмаганлиги эди. Чунки бундай ёдгорликни элга танитиш орқали ички туризм салоҳиятини ошириш долзарб вазифалардан бири бўлган. Шу жиҳатдан тарихий ва маданий ёдгорликларни қўриқлаш инспекцияси Қорақалпоғистон Республикаси телевидение ва радио эшиттиришлар компанияси билан биргаликда 6 ой ичида Тахтақўпир тумани ҳудудида жойлашган “Сирен қалъа”, “Меҳтер қалъа” археологик ёдгорликлари, Нукус туманидаги “Тўк қалъа”, “Ҳайвон қалъа” археологик ёдгорликлари, Иккинчи жаҳон уруши йилларида вафот этган юртдошларга бағишланган ёдгорлик, Хўжайли туманидаги “Тавурқалъа”, “Миздақхон” археологик ёдгорликлари, Беруний туманидаги “Жампиқ қалъа” археологик ёдгорлиги, Элликқалъа туманидаги “Катта қабат қалъа” археологик ёдгорлигини телевидение орқали кенг жамоатчиликка тарғиб қилиш, уларнинг аҳамияти ва тарихи ҳақида Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими, Қорақалпоғистон Республикаси тарихий ва маданий ёдгорликларни қўриқлаш жамиятининг кадрлари билан биргаликда муҳокамалар олиб борилди[6].

Соҳа олдидаги навбатдаги вазифалардан бири мавжуд ёдгорликларни қайта тиклаш ишларини амалга оширишдан иборат эди. Мазкур муаммоларни илмий ҳал қилиш мақсадида республикадаги тарихий ва маданий ёдгорликларни реставрация ва консервация ишларини бажарувчи Қорақалпоғистон махсус илмий реставрациялаш бўлими ва Элликқалъа махсус илмий реставрациялаш бўлими фаолияти йўлга қўйилди. Шу жиҳатдан Қорақалпоғистон махсус реставрациялаш бўлими Хўжайли туманидаги Миздақхон қўриқхонасида жойлашган “Шаму Набий” архитектуравий ёдгорлигини реставрациялаш ишлари бошланди. Элликқалъа махсус реставрациялаш бўлими “Норинжон бобо” архитектуравий ёдгорлигини реставрациясини, бўлимнинг sanoat базасининг қурилишини жонлантирди. Шунингдек, Тўртқўл туманида жойлашган “Қаландардағли” мақбарасининг реставрацияси ва “Тупроққалъа” қўргонининг музей қурилиши бошланди. Тарихий ва маданий ёдгорликларни қўриқлаш бошқармаси бу бўлим учун 1993-йили умумий ҳисобда 2 миллион манат маблағ ажратиб берди[7]. 2000 йилга келиб «Аязқалъа»-туристик компаниясидаги миллий дастурларда муайян 3 та қора уй, дунё стандартларига жавоб берадиган сервис хизматини намоиш этадиган ўринлар, таомхона ва иккита супа барпо қилиниб, ҳар қандай вақтда келган туристларни қабул қилишга тайёрланди. Эътиборли

жиҳати шундаки, мавжуд имконият ҳамда жойнинг хусусияти ҳисобга олиниб, меҳмонларни туяларда сайр қилиши учун 4 дона туя, Аязқалъа кўлларида сайр қилиб, балиқ овлаш учун моторли қайиқлар ҳам ташкиллаштирилди. Чунки келган туристлар аҳолининг азалдан сақланиб қолган турмуш тарзи билан танишиш имкониятига эга бўлиши ҳисобга олинган эди. Тадқиқот давомида мазкур муассаса «Таним» Ўзбек-Америка кўшма корхонаси билан маслаҳатлашиб ташкил этилгани маълум бўлди ва айни вақтда «Хоразм-туризм», «Бухоро-туризм», Самарқанддаги «Соғда-тур», Тошкентдаги «Узинг-тур», «Сайрон -туризм», «Ситора», «Ўзбек -Канада» фирмаси билан бирликдаги ишларни олиб борганлиги ойдинлашди. 2000-йилнинг ҳисобида Германиядан 4 та гуруҳ, Франциядан, Австралиядан, Америкадан бир қанча туристик гуруҳларни қабул қилди[8]. Дарҳақиқат, «Аязқалъа» кўллари билан милоддан аввалги IV-III асрларда қурилган шаҳарлар комплексидан иборат. Шаҳар майдони 9 000 кв метр бўлиб, биринчи шаҳар баландлиги 60 метр, иккинчи шаҳар 30 метр баландликда қурилган[9]. Шаҳарнинг деворлари антик давр анъаналари асосида барпо этилганини кўриш мумкин.

Бундай зороастризм тарихий обидаларидан Қорақалпоғистоннинг жанубий туманларида 17 та антик шаҳарлар яхши сақланган. ЮНЕСКО рўйхатидаги «Кўйқирилган қалъа» ҳам қарайиб 6000 йиллик тарихга эга. Бундай шаҳар ер юзида барчаси бўлиб учта, биттаси Мисрда иккинчиси Бобилда бўлганлигини таъкидлашади. Тупроққалъа, Қизилқалъа, Гулдирсин, Ёнбошқалъа, Бозорқалъа каби тарихий ўринларнинг ҳар бирининг тарихий яратилиш афсоналари бор[10]. 2015 йилга келиб Ақчаҳон-қалъа археологик майдонида сарой топилган бўлиб, унинг қурилиши милоддан аввалги III аср охирига тўғри келади - милодий II аср бошларига оид сарой залларидан бирида одамлар тасвирлари туширилган девор расми топилди. Тасвир қисман тикланган ва ушбу залда турли маросимлар ўтказилганлигини кўрсатади. Эътибор беринг, вилоят ҳудуди аввал зардуштийлик кенг тарқалган қадимги Хоразм давлати таркибига кирган. Топилма жуда қимматлидир, чунки у олимларга тарихнинг ушбу даври ҳақида кўпроқ маълумот олиш имконини беради[11].

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2018 йил 28 июндаги 196-б сонли қарорига мувофиқ, жами 291 та маданий мерос ва зиёрат объектлари хатловдан ўтказилган бўлиб, шулардан 131 та археологик объектлар, 24 та архитектура объектлари, 91 та монументал объектлари ва 45 та диққатга сазовор жойлар рўйхатга киритилди. Шу билан бирга улар классификация қилинди:

Тарихий-маданий туризм маршрутига: И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоқ давлат санъат музейи, Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи, Эллиққалъа тумани Археология музейи, Мўйноқ тумани экология музейи, Қонлиқўл тумани 90 йиллар музейи, Қорақалпоқ давлат университети қошидаги Бердақ музейи, “А.Шамуратова” уй музейи;

Зиёрат туризми маршрутига: Хўжайли тумани Миздакхан археологик комплекси, Қўнғирот тумани Довут ота зиёратгоҳи, Бегуний тумани Султон Увайс бобо зиёратгоҳи, Мўйноқ тумани Ҳаким ота мақбараси, Амударё тумани Шайх Жалил бобо мақбараси, Эллиққалъа тумани Норинжон бобо мақбараси, Чимбой туманидаги Кунхожа ва Бердақ шоирлар мақбаралари;

Археологик туризм маршрутига: Чилик, Аёзқалъа, Тупроққалъа, Гаур қалъа, Джемпиқ қалъа, Ийшан қалъа, Қизил қалъа, Кат қалъа, Джембас қалъа археологик объектлари киритилган[12].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги 846-сон қарори билан тасдиқланган моддий маданий мерос қўчмас мулк объектлари Миллий рўйхатига киритилган Қўнғирот тумани ҳудудида жами 50 та моддий маданий мерос объектлари жойлашган. Шундан, 38 та археология, 1 та архитектура объект, 7 та монументал санъат ёдгорликлари, 4 та диққатга сазовор жойлар ҳисобланади[13].

Ҳозирги кунда мунтазам ташриф буюрувчи объектлар «Қипчақ» ОФЙ ҳудудида жойлашган «Бурахан қалъа», «Адабиёт» ОФЙ ҳудудида жойлашган «Давут ата мақбараси (зиёратгоҳ)», «Қыпшақ» ОФЙ ҳудудида жойлашган «Пайғамбар Қиз аулие» ва бошқа объектларга йилиги тахминан 3500-4000 та турист келиб зиёрат қилади. Афсуски, ташриф буюрувчилар асосан қорақалпоғистонликлар бўлиб, республиканинг бошқа вилоятларидан ҳамда чет элдан келувчилар камчиликни ташкил қилади. Шу жиҳатдан тизимдаги бош вазифа хорижликларни кўпроқ жалб этиш ҳисобланмоқда. Дарҳақиқат, Бурахан ота мақбараси – Қўнғирот тумани «Қипшақ» ОФЙ ҳудудида жойлашган бўлиб, XII — XIV асрларга тегишли. Объект Қорақалпоғистон Республикаси Маданий мерос бошқармаси балансида ҳисобланади.

«ДАУТ АТА МАҚБАРАСИ» архитектура ёдгорлиги Қўнғирот тумани «Адабиёт» ОФЙ ҳудудида жойлашган бўлиб, XVIII – XIX асрларга тегишли. Даут ота мақбараси меъморий объект бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги 846-сонли қарори билан Ўзбекистондаги миллий маданий мерос объектлари рўйхатига қайта киритилган.

ПАЙҒАМБАР ҚИЗИ МАҚБАРАСИ (XVIII – XIX – асрлар.) Пайғамбар қизи қабристони ва мақбараси Қўнғирот шаҳридан 32 километр шимолда, “Қипшақ” ОФЙ ҳудудидаги дарё бўйида Кубатаў адириларида жойлашган[14]. Пулжай қалъа (Жезкемпир) Қўнғирот шаҳридан 45 километр шимолий-ғарбда, “Элобод” ПФЙ ҳудудида жойлашган «Пулжай қалъа» (Жезкемпир) (шу қалъа аҳолиси Қўнғиротни сув олса «Пулжой»га кўчиб, уйсиз қолса қайтиб келадиган қалъаси ҳисобланган) IX-XIV-асрлардан бошлаб тилга олинади.

Карвон сарой «Белеўли» «Белеўли» карвон саройи ушбу аҳамиятли савдо йўлида асрлар бўйи тамаддунлар алоқаси учун хизмат қилиб келган. «Белеўли» карвон саройи Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот тумани Жаслиқ посёлкасида шимолий-ғарбда 67 километр узокликда жойлашган. Карвон сарой атрофида қудуқлар, сардобалар, қурилиш тошлари чиқарилган карьерлар ва ўрта аср, янги давр қабристонлари мавжуд[15]. Бугунги кунда ҳудудда зиёрат туризм йўналишида ҳам кенг қамровли ишлар тизимли ташкил этилмоқда. Хусусан, зиёрат туризми йўналишига 10 объект киритилган.

Мустақиллик тарихимизни тиклаш, маданий, маънавий меросимизни асраб-авайлаш, уларни келгуси авлодга безавол етказиш имконини берди. Масалан, 2022 йилда Сулаймон Боқирғоний (Ҳоким ота) нинг 900 йиллик юбилеи муносабати билан Мўйноқ туманидаги Сулаймон Боқирғоний (Ҳоким ота) мақбараси таъмирланиб, уларнинг атрофи обод гўшаларга айлантирилди[16]. Қорақалпоғистоннинг диний (зиёрат) марказларининг ҳудуд туризм ривожига аҳамияти катта бўлиб, Республика ва қўшни Туркменистон ва Қозоғистон сайёҳларини доимо қизиқтириб келмоқда. Ҳудуддаги туристик корхоналар ўз туристик маҳсулотларини айнан шу йўналишга қаратмоқда[17]. Ҳудудда туризмни ривожлантиришда янги диний (зиёрат) объектларнинг таҳлилига келсак, мустақилликдан сўнг юртимизда олиб борилган таъмирлаш ишлари ва янги зиёрат объектларининг бунёд этилиши буларга мисолдир.

Ҳудудда туризмни такомиллаштиришда диний зиёрат марказларидан самарали фойдаланиш истикболлари ҳам долзарб аҳамиятга эга. Туристик дастурларни янги манбалар билан бойитишда диний (зиёрат) марказлардан фойдаланишнинг турли комбинацион йўллари излаб топиш алоҳида аҳамият касб этади. Бунда туристик корхоналарда диний (зиёрат) объектлардан фойдаланишнинг самараси катта бўлади. Ҳудуддаги туристик корхоналар томонидан ишлаб чиқилган туристик маҳсулотларда диний зиёрат дастурлардаги нарх-наво сиёсати каби масалалар мазкур мавзу доирасида ўрганилишини мақсадга мувофиқ, - деб ўйлаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 465-варақ.
2. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 464-варақ.
3. КРМДА Р-678 фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 91-варақ.
4. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 465-варақ.
5. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 466-варақ.
6. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 12-варақ.
7. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 298-варақ.
8. КРМДА Р-515 фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 227-варақ.
9. Ягодин В.Н. Памятники истории и культуры в концепции устойчивого развития (Использование культурного наследия народов Южного Приаралья для развития туризма) // Вестник ККО АН РУз. 2006. №1. — С.38-42.
10. Ходжаниязов Г., Юсупов У., Каландаров У. Жанубий Орол бўйи ҳудудидаги муқаддас жойлар: тадқиқотлар ва натижалар// «Илим ҳам жамийет». №3 2014.
11. Ходжаниязов Г. Фортификация городища Акшаханкала// Приаралье на перекрестке культур. Самарканд 2013.
12. Сулайманов С.А. Қарақалпақстан Республикасында тарихий-этнографиялық туризмди раўажландырыў перспективалары// ҚМУ Хабаршысы, №2(35) 2017.- 127-129 б.
13. Сулайманов С.А. Уллы Жипек жолы бойындағы Қубла Арал бойы қалалары// Приложение Вестник ККОАНРУз, №4, 2017. -41-44 б.
14. Туребеков М., Хакимиязов Ж., Сайпов С., Толыбаев М. Ҳаким ата Сулайман Бақырғаний комплексинде алып барылган археологиялық изертлеўлер// Вестник КГУ №4(58) 2022, 202-206 б.
15. Кдырниязов М-Ш., Искандерова А.Д., Турганов Б.К. Археологические работы на городище Пульжай// Археологические исследования в Узбекистане 2004-2005 г. Вып.5.2005.
16. Сулайманов С.А. Ҳаким ота Сулаймон Боқирғонийнинг илмий ва маънавий мероси// Ҳаким ота Сулаймон Боқирғоний таваллудининг 900-йиллигига бағишланган халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Нукус «Илим» 2022, 130-131 б.
17. Кошанов Б.А., Турдымуратов Ж. Проблемы сотрудничества Узбекистана на евразийском пространстве по туризму// Вестник КГУ. Нукус. 2013. №3-4. 2013 С.58-61

Қорақалпоғистонда тарихий-археологик туризмнинг имкониятлари ва муаммолар

Резюме: Бу илмий мақолада Қорақалпоғистонда туризмнинг тарихий-археологик турларини ривожлантириш истикболлари ва унинг халқ ҳўжалигида тўтган ўрни архив манбалари асосида ўрганилган. Шунингдек, туризмнинг мамлакат иқтисодиётининг драйвер соҳасига айланиб бораётганлигига тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Қорақалпоғистон, туризм, экспедиция, Акшаханкала, Наринджан, Пульжай, Бограхан, Ҳаким ата.

Возможности и проблемы историко-археологического туризма в Каракалпакстане

Резюме: В данной научной статье на основе архивных источников изучаются перспективы развития историко-археологического вида туризма в Каракалпакстане и его роль в народном хозяйстве. Большое значение в повышении социально-экономического уровня жизни населения региона имеет и тот факт, что сегодня туризм становится драйвером экономики страны.

Ключевые слова: Каракалпакстан, туризм, экспедиция, Акшаханкала, Наринджан, Пулджай, Бограхан, Ҳаким ата.

Opportunities and problems of historical and archaeological tourism in Karakalpakstan

Summary: In this scientific article, based on archival sources, the prospects for the development of the historical and archaeological type of tourism in Karakalpakstan and its role in the national economy are studied. Of great importance in increasing the socio-economic standard of living of the region's population is the fact that today tourism is becoming a driver of the country's economy.

Key words: Karakalpakstan, tourism, expedition, Akshakhankala, Narinjan, Puljai, Bograkhan, Hakim ata.

ИЗУЧЕНИЕ «ИШАН-КАЛЫ» В ИСТОРИОГРАФИИ КАРАКАЛПАКСТАНА

Усенов С.Х.

Каракалпакский государственный университет

Впервые в историографии вопрос о взаимоотношении власти и религии затрагивал Я.М.Досумов. Изучая процесс “культурной революции” в Каракалпакстане через призму деятельности в области просвещения

Я.М.Досумов, естественно, охарактеризовал специфические условия края, где приходилось “вести борьбу с пережитками средневековья и с патриархально - феодальной идеологией” [1].

В 30-40-е годы XX века в историко-партийной литературе Каракалпакстана были изданы обобщающие труды государственных деятелей К.Авезова, П.Варламова, А.Досназарова, которых при всей декларативности и наличии юбилейного характера, можно использовать в качестве историографического источника. К этой группе примыкают и труды по хозяйственному и культурному строительству в Каракалпакстане [2]. Тем не менее, в 20-30-е годы проблема соотношения власти и религии ислама не нашла достаточного отражения в историографии. Это обуславливалось, прежде всего, состоянием и уровнем развития самой науки - недостатком квалифицированных кадров историков, не разработанностью источниковой базы [3,65]. Большое внимание уделялось археолого-этнографическому изучению края, разработке проблемы этногенеза каракалпакского народа, которые дают ценный фактический материал по истории распространения ислама.

Опираясь на данные Гиршфельда и Галкина, У. Х. Шалекенов отвергая сведения В. И. Вертегова, пишет, что в 1903 г. в Хорезме существовало 70 религиозных медресе и 2313 мектебов, из них 5 медресе и 873 мектебов находились в Амударьинском отделе. Отмечая, мероприятия советской власти в области просвещения У. Х. Шалекенов подчеркивает, что правящая партия встречалась двумя препятствиями: во-первых, сплошной неграмотностью каракалпакского народа, во-вторых, представители мусульманского духовенства старались помешать широкому распространению советских школ. В целом эта книга являлась работой научно-популярного характера.

Через три года, вводя в научный оборот материалы ЦГАОР, ЦГВИА (Москва), архивохранилищ Казахстана, Узбекистана и Каракалпакстана, дополняя полевыми данными, У.Х.Шалекенов вкратце прослеживает основные пути развития национальной культуры каракалпакского народа с 1917 по 1940 годы, хотя первая глава совершает исторический экскурс в дореволюционное прошлое [4]. Несмотря на идеологические оболочки высказываний типа “ислам служил интересам эксплуататорских классов, насаждал схоластику, суеверие и невежество”, в книге У. Х. Шалекенова имеются весьма ценные данные о возникновении святых мест — “Кара-Кум ишан”, “Ишан кала”, “Султан - Увейс”, “Тохмах - ата”. “Шбыли - Ашык”, “Назлымхан сулыу”, “Багдат”, “Аимбет ишан”, “Караойдын бес ишаны”, подкрепленные легендами, собранными во время работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Заслуживает внимания уточнение автора, сделанные во время этнографической экспедиции 1956-1958 гг. о том, что на территории Кегейлинского и Чимбайского районов Каракалпакстана было зарегистрировано 8 медресе: Матмурат ахуна, Емберген ахуна, Калила ахуна, Аякаулие, Аимбет ишана, Шернияз ахуна, Кара - кум ишана, Ишан калы. Весьма ценны данные о существовании новометодных (“усули джаид”) мектебах и медресе на территории Каракалпакстана - Кунграде, Чимбае, Турткуле, Ходжейли, Шаббазе, Шурахане в 1912-1920 гг.

У.Х.Шалекеновым был введен в научный оборот материалы совещания духовенства в январе 1926 г., где было принято решение о передаче специального наказа духовенству и судьям насчет регистрации гражданских браков. Здесь же введены в оборот сведения об убийстве активистки женского движения Наурызбаевой.

У.Х.Шалекенов прослеживает этапы осуществления декрета СНК РСФСР “Об отделении церкви от государства и школы” в Каракалпакстане, которые начались с 21 января 1919 г. в Амударьинском отделе с организации новометодных школ (“тоте окуу”). Весьма ценны введенные У. Х. Шалекеновым данные о распространении в Каракалпакстане устава и агитационной литературы центрального духовного управления “Мухтасибияты” (Уфа). Таким образом, монография У. Х. Шалекенова, несмотря на идеологические оттенки, содержит важные сведения о противостоянии колониальных властей и мусульманского духовенства в Каракалпакстане. В работах А. Панабергенова также имеется большой фактологический материал по изучаемой проблеме [5]. Касаясь наследия каракалпакской культуры, автор заявляет, что “конфессиональные школы в Каракалпакии были рассадниками религиозного мракобесия” [6,44]. Такой подход не позволил специалисту определить роль мектебов и медресе в системе народного просвещения. В работе дана динамика численности конфессиональных школ за 1908-1913 гг. Анализируя положения женщины, народного здравоохранения через призму определения “религия - это опиум для народа” автор свел в научный оборот только негативные данные о роли религии ислама в обществе.

Тем не менее, А. Панабергенев ввел в научный оборот большой фактический материал при освещении создания советских школ, переписи детей школьного возраста, компромиссе новой власти, допустившего преподавание мусульманского вероучения в школе. Также огромное значение имеют материалы о женском движении и маневрах духовенства по сохранению действий законов шариата в 20-е годы. Освещен процесс латинизации каракалпакского алфавита. Даны первичные материалы о движении “Топылыс” (“Худжум”). “Красной нитью через все события культурной революции проходит,- пишет в заключении А. Панабергенев,- руководящая и организаторская роль областной партийной организации, поднявшей каракалпакский народ с винтовкой и букварем в руках на защиту завоеваний Октября и на штурм решающих высот науки, культуры и искусства” [6,326]. Традиционным стало обращение историков к историческому прошлому каракалпакского народа. Не избежал этой участи и Я.М.Досумов [7]. Освещая культуру нашего народа в прошлом, автор отмечает два антагонистических направления: реакционная линия царизма, помещиков, торговцев, баев, духовенства и прогрессивная линия социал-демократических групп. “Политика царизма по отношению к мектебам выражалась формулой: “Старая магометанская школа должна быть предоставлена себе” [8,48]. Автор констатирует, что если в 1911 г. в Амударьинском отделе было 516 мектебов с 10901 учащимися (из них 3182 девочки), то в 1914 г. - 433 с 4212 учащимися (из них 1128 девочек). Конфессиональные школы, по мнению

Досумова, насаждали религиозный фанатизм и воспитывали местное население в духе рабской преданности существующему строю. Таким образом, в трудах Досумова мы находим ценнейшие материалы по истории взаимоотношений власти и религии ислама, которые, к сожалению, были интерпретированы в угоду правящей идеологии. К началу 60-х годов был накоплен богатый конкретно-исторический материал, который был положен в основу первой коллективной монографии историков Каракалпакстана [9].

Описывая культурный уровень уральского казачества поселка Заир, автор раздела коллективной монографии Досумов не преминул указать, что “сектанты - староверы с их религиозным фанатизмом внушали населению страх перед всем новым, покорность старейшинам”. Был введен в научный оборот приказ Петроалександровского гарнизона от 24 февраля 1920 г., где были изложены условия мирного договора, одним из важнейших пунктов была свобода вероисповедания.

Один из авторов коллективной монографии Г. Н. Непесов в разделе “Совместная борьба каракалпакских, узбекских и туркменских трудящихся за победу народной революции в Хивинском ханстве” констатирует факт издания одного из важнейшего декрета Хорезмской республики об учреждении Управления вакфными землями при Назирате культуры и просвещения. Непесов в другом разделе коллективной монографии также отмечает специфическую особенность духовной жизни, культуры и быта народов Хивы, которая “состояла в их безраздельном подчинении религиозным догмам ислама: неравноправное положение женщины, засилье ишанов, мулл, ахунов и других служителей мусульманской религии”.

Освещая историю Каракалпакстана в период индустриализации и коллективизации, авторы разделов Досумов и А. Бекимбаев ввели в научный оборот данные о том, что к началу 1926 г. “1709 танапов посевов в Турткульском районе принадлежали мечетям. В Шаббазском районе было 130 мечетей, которые имели в своем распоряжении огромные земельные участки. Только у одного Кара - кум ишана в местности Ишан - калы Кегейлинского района было учтено 6999 десятин посевов”. Авторы подчеркивали, что “духовенство агитировало население аулов против мероприятий советской власти, призывало дехкан не записываться в союз “Кошчи”, не вступать в кооперацию, пугало дехкан тем, что их будут переселять в пустынные места”. Были введены в научный оборот важные судебные документы участников митинга за притеснение духовенства, которые были уверены, что гонение на духовенство безнаказанным не останется”.

У.Х.Шалекенов в разделе “Победа культурной революции в Каракалпакии”, используя материалы диссертационных работ и экспедиционные данные Дж. Урумбаева, Р. Т. Тимашевой, А. Панабергенова, К. Максетова, И. В. Савицкого, Т. Баяндиева, Д. Сабуровой, сумел обобщить огромный материал об этом процессе в нашем крае, естественно, затронув вопрос о взаимоотношении политики и религии. Он отмечает, что одной из серьезных причин, мешавших развитию народного образования в области, было сопротивление со стороны ярых противников советской школы - духовенства” [10,194]. Отмечено изменение противоборства властей и служителей религии: в ответ на создание “красной юрты” и “красной чайханы” муллы и ишаны идут из мечетей в кишлаки и занимаются пропагандой в кибитках”. Таким образом, первая коллективная работа историков, хотя и не лишена недостатков, вводя в научный оборот огромный комплекс источников, показал процесс наращивания исторических знаний по истории родного края, в том числе и по истории отношений советской власти и служителей ислама. Написанная в соответствии идеологического заказа “освещения перехода от феодализма к социализму, минуя капитализм” монография С. Татыбаева, тем не менее, содержит большой фактический материал по истории Каракалпакстана 1917-1941 годов.

Автор, ссылаясь на доклад ревкома Амударьинской области правительству Туркестанской АССР в 1920 г., отмечает, что “отчуждение земель нетрудовых хозяйств в полной мере не производилось, так как применить декреты советской власти в местных специфических условиях не было возможным” [11,39].

Татыбаев впервые в историографии затронул важнейшие кампании новой власти по раскрепощению женщин, советизации. Татыбаев обобщая огромный исторический материал по истории перехода народов Каракалпакстан “к социализму, минуя капиталистическую стадию развития” отметил: новое государство на первых порах нуждалось в услугах конфессиональных школ, однако не оказывало какой-либо поддержки (материальной, юридической, денежной) им. Тем не менее, в монографии не обобщен исторический опыт взаимоотношения религии и политики, не показаны ситуации, когда новое общество, государство (точнее, правящие круги) по-своему понимали, по-разному толковали и, главное, осуществляли практические действия в сфере взаимоотношения религии ислама и политики. Именно поэтому тщательного и объективного изучения этих различных трактовок и действий, настолько они на деле были демократичны и гуманны, не получилось в монографии Татыбаева. Сказанное вовсе не является упреком в адрес автора, скорее всего бедой тогдашней историографии, тесно связанной с идеологией.

После выхода в свет “Очерков истории Каракалпакской АССР” историки опубликовали обобщающие монографии [12], в которых в той или иной мере были затронуты вопросы взаимоотношений религии и политики. В 1974 году коллектив историков Каракалпакстана опубликовал двухтомную “Историю Каракалпакской АССР” [13], во втором томе которой в разделах “культурная революция”, “общественно-политическая жизнь”, “раскрепощение женщин” нашли отражение исследуемая проблема. Исторические контуры актуальных проблем советской истории намечались.

Большая группа исторической литературы, посвященной процессу “раскрепощения женщин” Каракалпакстана подчеркивала, что в период развертывания кампании “Топылыс” (“Худжум”) политике советской власти противодействовало мусульманское духовенство. В своей деятельности против атеистической пропаганды среди населения оно прибегало к проповеди вечности и неизменности, семейного уклада,

положения женщины в быту [14]. В монографиях Т. И. Изимбетова философски осмыслен вопрос “Ислам и современность” [15]. Ученый, следящий за современной мировой политикой и наблюдающий активную роль в ней религиозного фактора, отвечает на вопросы: насколько прочно сегодня сплетаются религия и политика, каковы объективные и субъективные основания этого симбиоза и сколь продолжительным будет это сосуществование?

Имея, одни и те же объекты и носители религия и политика неизбежно перекрещиваются, как история, так и современность убедительно показывают, что так оно и было, так оно и есть. Эта мысль проходит через монографии и социологические исследования Ж. Б. Базарбаева [16]. С. А. Абаев в историко-философском плане осветил политические, социально - экономические и идеологические предпосылки вторжения атеизма в Каракалпакстан, специфику процесса противоборства ислама и антирелигиозной пропаганды, деятельность организации Союза воинствующих безбожников в республике [17]. Таким образом, анализ политической, исторической и философской литературы по исследуемой проблеме свидетельствует, что, специфика исследований по нашей теме диктовалась выбором тематики исследований, особенно зависимой от официальной идеологии. Новаторским является монография М. А. Карлыбаева, восстановившая картину существования и деятельности, мусульманских мектебов и медресе на территории Каракалпакстана накануне большевистского переворота [18]. М. Карлыбаев попытался произвести подобную работу, обратившись, прежде всего к не востребуемым в свое время архивным источникам, извлекая фактический материал предыдущей историографии, переосмысливая с точки зрения идеологии национальной независимости исторические процессы в Каракалпакстане через призму переплетения политики и религии ислама. Огромное значение имеет приведенный список ишанов, проживавших в Амударьинском отделе в начале XX века. Частное обучение накануне октябрьского переворота в Амударьинском отделе свидетельствовало о стремлении национальной интеллигенции к просвещению. Словом, исследование М. Карлыбаева существенным образом изменило наше воззрение о системе мусульманского образования и ее роли в политической и культурной отраслях жизни Каракалпакстана в начале XX века. Огромное значение имело издание монографии Ш. Бабашева о жертвах репрессий в Каракалпакстане [19]. В третьей главе монографии специально изучена судьба религиозных мусульманских деятелей, подвергшихся репрессии в 20-50-е годы XX века.

Прочитав книгу Ш. Б. Бабашева, приходим к выводу о том, что важно трезво и реалистично подходить к проблеме взаимоотношений религии и политики, избегать, встречаясь в сфере политики с религией, какой бы то ни было торопливости, необоснованного стремления быстрее избавиться от досадного сочетания.

Таким образом, анализ имеющейся литературы по проблеме свидетельствует о наличии богатого комплекса документальных источников, мемуаров, публицистики. Актуальность изучения взаимоотношений религии и политики связана и тем, что высокая оценка науки причудливо сочетается с широким распространением суеверий и современных мифов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Досумов Я.М. Очерки по истории просвещения народов Средней Азии (по материалам ККАССР). Автореф. дис.... канд. ист. наук. Москва, 1939.
2. Аvezов К., Варламов П. Кара-Калпакстан в десятилетие Казахстана. Алма-Ата, 1930; Досназаров А. Десятилетие Каракалпакской АССР // Революционный Восток, Москва. 1934.-№ 6.-С.173-180; Московкин Н. Каракалпакская АССР. Москва, 1932; Хозяйственное и культурное строительство Каракалпакской АССР. Турткуль, 1936.
3. Утепов К.Т. Великий Октябрь, становление и развитие исторической науки в Каракалпакстане. 1917-1987 гг.- Нукус: Каракалпакстан. 1988.
4. Шалекенов У.Х. Очерки по истории культуры Советской Кара-Калпакии (1917-1940 гг.). Нукус: Каракалпакгосиздат, 1960.
5. Панабергенов А. Культурная революция в Кара-Калпакии в 1917-1937 годах. Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. Ташкент. 1958; Его же. Партийная организация Каракалпакии в борьбе за осуществление культурной революции (1917-1941 гг.). Нукус-Самарканд: Каракалпакия, 1969.
6. Панабергенов А. Партийная организация Каракалпакии в борьбе за осуществление культурной революции (1917-1941 гг.).
7. Досумов Я.М. Каракалпакстанда совет властынын орнатылыуы. Нукус: ККМБ, 1957; Его же. Победа Октябрьской революции в Каракалпакии. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958; Его же. Очерки истории Кара-Калпакской АССР. 1917-1927.- Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960; Его же. Каракалпакия в годы гражданской войны. 1918-1920 гг. Нукус: Каракалпакстан. 1975.
8. Досумов Я.М. Очерки истории Кара-Калпакской АССР. 1917-1927.-Ташкент, 1960.
9. Очерки истории Каракалпакской АССР с древнейших времен до наших дней.. - Ташкент: Наука, 1963-1964.- Т.1-2.
10. Очерки истории Каракалпакской АССР...Т.2.
11. Татыбаев С.У. Исторический опыт построения социализма в Каракалпакии (1917-1941 гг.).-Нукус: Каракалпакия. 1971.
12. Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства.- Ташкент, 1969; Осуществление ленинской программы построения социализма в Каракалпакии.-Ташкент. 1971.
13. История Каракалпакской АССР. Т.2. От победы Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. Ташкент: Фан, 1974.
14. Биккулова З.М. Борьба партийной организации Каракалпакии за раскрепощение женщин и вовлечение их в социалистическое строительство. 1917-1929 гг. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1963; Калбаева Р.Ш. Женщины Советской Каракалпакии в коммунистическом строительстве.-Нукус, 1972; Кетебаева Б.К. Куяшлы Каракалпакстан хаял-кызлары. Нукус: Каракалпакстан. 1975; Алланиязов Т.К. Партийное руководство раскрепощением женщин Каракалпакии //Худжум - значит наступление.-Ташкент: Узбекистан. 1987.-С.90-106. Первый съезд женщин Узбекистана. Стеногр.отчет. Ташкент, 1959; Первый съезд женщин Каракалпакии. Стеногр. отчет. Нукус. 1961; Второй съезд женщин Узбекистана. Стеногр.отчет. Ташкент, 1962

15. Изимбетов Т. Ислам и современность.-Нукус, 1963; Его же. Дастурлер, урп-эдетлер хэм турмыс.-Нокис. 1975; Его же. Атеизм, дин хэм социаллык турмыс. Нокис. 1981; Его же. Ислам дининин генезиси хэм эволюциясы. Нокис. 1985; Его же. Ислам дининин капитализм тусында модернизацияланыуы. Нокис. 1987; Его же. Ислам дининин социализм тусында модернизацияланыуынын себеpleri хэм мэниси. Нокис. 1988;
16. Базарбаев Ж.Б. Секуляризация населения социалистической Каракалпакии. Нукус. 1973; Его же. Опыт социологического изучения атеизма и религии. Нукус. 1977.
17. Абаев С.А. Атеизм в Каракалпакстане: Опыт и проблемы. Ташкент, 1987.
18. Карлыбаев М. А. Медресе в Каракалпакии XIX - начала XX веков. Нукус: Билим, 2002.
19. Бабашев Ш. Каракалпакстан Республикасы тарийхындагы сиясий курбанлар (Тарийхымыздын жазылмаган бетлери). Нокис: Каракалпакстан, 2003.

Qoraqalpog'iston tarixida "Ishan-qala"ni o'rganish.

Rezyume: Ushbu maqolada o'rganilgan materiallar asosida Qoraqalpog'iston tarixshunosligida "Ishan-qal'a"ning o'rganish tarixi berilgan. Tarixshunoslikda birinchi marta tadqiq etilgan hokimiyat va din o'rtasidagi munosabat masalasining o'rganilishida Ya. M. Do'sumov, U. X. Shalekenov, T. I. Izimbetov, M. A. Karliboyevlarning asarlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tarix, mafkuraviysoylar, mustamlaka hokimiyatlari, musulmonruhoniylari.

Изучение «Ишан-калы» в историографии каракалпакстана

Резюме: На основе изученных в статье материалов изложена история изучения «Ишан-Калы» в историографии Каракалпакстана. Проанализированы работы Я.М. Досумова, У.Х. Шалекенова, Т.И. Изимбетова, М.А. Карлибоева.

Ключевые слова: история, идеологические оттенки, колониальные власти, мусульманское духовенство.

Studying "ishan-kala" in the historiography of karakalpakstan

Abstract: Based on the materials studied in the article, the history of the study of "Ishan-Kala" in the historiography of Karakalpakstan is outlined. The works of Y.M. Dosumov, U.H. Shalekenov, T.I. Izimbetov, M.A. Karliboev are analyzed.

Key words: history, ideological shades, colonial authorities, Muslim clergy.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫ: МИЙНЕТ ТӘРБИЯСЫНЫҢ МАЗМУНЫ ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ Дошниязов Ж.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Халық педагогикасы тәрбия усылларының бай дәреги болып табылады. Халық дәстүрлері, урп-эдеттері, үлкенлер хәм балалар фольклоры, халық байрамлары, ойындары хәм ойыншықлары, қосықтары, аяқ ойындары, хәзиллері, шебер сөзлері, халық ырымдары, хәр қыйлы жағдайлар менен байланысly ырымдар, хәр қыйлы темалардағы дастандар хәм аңыздар, шаңарақтағы хәм жәмийеттеги мийнет қатнасықлары хәм басқа қатнасықлар халық педагогикалық даналығының ғәзийнеси болып есапланады. Буның барлығы әуладтан-әуладқа өтеди, жаңа тәжірийбе менен байытылады. Изертлеушинин халық педагогикасына мүрәжәте, оған хәзирги уақыт хәм өткен дәуірлердин жасларды тәрбиялаудың бай тәжірийбеси ғәзийнесинен мағлыұмат алыу имканиятын береді [17,с.3]. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёев «...мектеп оқыушыларын кәсип-өнерге үйретиу системасын улыұма билим беріу менен бирге енгизиу» зәрүр екенлиги хаққында барқулла белгилеп өтеди [2].

Мийнет тәрбиясы қарақалпақ халық педагогикасының өзегі болып табылады. Балаларды киши жастан баслап-ақ мийнетти сүйиуге тәрбиялау шаңарақтың әдиули уазыйпасы есапланған. Балаларды мийнетти сүйиуге тәрбиялау көп еллердин бир қатар нақыл-мақалларында жарқын сәуленген: «Мийнет етсең, жемисин көресең», «Балаң мийнетти сүйсе, жериң де егиуге таяр болады», «Мийнетсиз максетине жетпейсен». Халық, барлық уақыт жас әулад бир неше кәсип ийелеуи, хәр бир жас жақсы қәниге болыуы хаққында қайғырған [3].

Авестода (бизин эрамызға шекем VII-VI әсирлер) рауажланыу хәм тәрбия үш нәрсе тийкарында әмелге асырылыуы керек деп айтылған: ақылды, мийримликти, мийнеткешликти рауажландыруы [4]. Халықтың, мийнетке унамлы шахсты қәлиплестириуедеги шешиуши жағдай сыпатында баха бериуи шығыстың көплеген ойшылларының мийнетке болған көз-қараслары менен үнлеседи. Ибн Сина (XI әсир) тәрбия хәм билим беріу системасына төмендеги компонентти киритеди: кәсипке үйретиу (мийнет тәрбиясы) хәм оқыушылардың оқыу мийнети бойынша усыныс береді: шынығыулар мөлшерленген, дене шынығыулары менен сәйкес болыуы керек, оқытуы жеңилден ауырға аз-аздан алып барылыуы керек х.т.б [5]. Беруний мийнет тәрбиясы кәсиплик түрде алып барылыуы керек деп жазады: кәсипке барлық балаларды оқытуы керек: кәмбағал хәм бай шаңарақлардың балаларын [6]. Балаларға мийнет конликепелерин сиңдириу лазым хәм мийнетти сүйиу және оны әдет етиуди тәрбиялау керек. Ибн Сина жақсы мәмлекетте әдил басшының басқарыуында барлық инсанлар жәмийетлик пайдалы мийнет пенен бәнт болыуы керек деп есаплаган [7].

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халықларының мәдений, рухый хәм мийнет мийрасы мәселелерин, миллий қәдириятларын үйрениуге Р.Х.Джураев, К.Ж.Турекеева, Р.У.Торежнова, Т.Утебаев, Г.Д. Давлятов, А.Я.Журкина, Р.Ш.Ахлетдинов, Х.И.Ибрагимов, К.Хашимов, З.Ф.Миртурсунов, М. Очиллов, О.Мусурманова, Х.Хамидов, П.Ш.Шылманов, О.В.Кореев, И.М.Садгян хәм басқа алым-педагоглар үлкен үлес қосты.

Педагогикалық әмелиятта өз алдына миллий мәдениятты қайта тиклеуди, балаларды рухыйлық хәм әдеп-икрамлылық қәдириятлар тийкарында тәрбиялауды, миллий тәрбияны миллий көркем-өнер арқалы әмелге асыруды мақсет етип қоятуғын Қарақалпақстан Республикасындағы миллий билимлендириудин доктринасын әмелге асыруы ушын, мектепте жоқары дәрежедеги миллий санасы, өз халқының тарийхий, мәдений хәм этнопедагогикалық қәдириятларын сүйиуши хәм тийкарларын билиуши оқыушыларды таярлау зәрүрлиги пайда болады. У.Алеуовтың, Г.Н.Волковтың, К.Д.Ушинскийдин, И.Я.Яковлевтиң хәм басқада белгили

педагоглардың мийнетлерінде өсіп киятырған әуладты тәрбиялауда хәм оларға билим бериуде этникалық мәдениеттың, халық дәстүрлериниң унамы орны анықланған. Этнологиялық изертлеулерде халық дәстүрлери тарийхта қәлиплескен хәм әуладтан-әуладқа өтип киятырған узақ уақытлар дауаында жәмийетте яки айрым социаллық топарларда сақланып келетуғын үрп-әдетлер, салт-дәстүрлер, жәмийетлик орнатыулар, идеялар, қәдириятлар, минез-құлық нормалары сыпатында тәрийплениди.

Хәзирги Қарақалпақстан аймағында ең әйемги дәуірлерден хожалықтың, кәсип-өнердің, мәдениеттың хәм көркем өнердің хәр қыйлы түрлери рауажланады. Философ С.Шермухаммедовтың пикиринше:

«... инсанның хайуанлар дүньясынан айрылып шығыуы адамның мийнети аңлы болып басланғаны себепли мүмкин болған, буның арқасында адамлар хәр қыйлы мийнет куралларын ислеп үйренген хәм олардан аңсатластырыуға талпынып баслаған [8,с.17]. Жәмийетлик хәм педагогикалық пикирдің өсіп баратырған мийрасында, мийнет адамның ең ылайықлы талабы екенлиги, мийнет тәрбияның мақсети хәм куралы екенлиги хәққындағы пикирлер оғада үлкен орынды ийелейди. Басқа сөз бенен айтқанда, ең жақсы жәмийет хәққындағы әрманлар едеде жақсырақ мийнет тәрбиясы хәққындағы пикирлер менен тәбийий рәуиште араласады.

Адамзат тарийхының биринши басқышында әйемги жәмийетте ислеп шығару күшлериниң төмен рауажланыу дәрежеси материаллық ислеп шығару процессинде жәмәеттиң хәр бир мийнетке жарамлы ағзасының қатнасыу зәрурлиги шәрт болған уақытта, мийнет искерлигине таярлық улыұмалық хәм миннетли болған. Балаларды хәм өспиримлерди тәрбиялау, оларды қәуимнің турмысына қосыу, өсіп киятырған әуладларды ислеп шығару искерлигиниң тәжирийбесине қатнастыру менен, оларды мийнет компетенциялары менен куралландыру менен байланыслы болған. Алғашқы қәуимли қурылыстың ыдырау дәуириде ислеп шығару мийнети улыұмалық көринисин жойтып баслайды. Усы уақыттан баслап, кейинги көп әсирлер дауаында өсіп киятырған әуладты ислеп шығару мийнетине таярлау халық массалары тәрепинен әмелге асырылған. Әйне сол халық массалары тийкары адамзат тарийхының ең басында салынған мийнет тәрбиясының салт дәстүрлерин ғамхорлық пенен сақлап келген [9].

Шығыстың уллы ойшыларының педагогикалық идеялары жәхән педагогикасына үлкен үлес қосқан. Лекин, заманағөй Шығыста Орта әсирлер ойшыл алымларының педагогикалық мийрасы Орта Азия республикалары ғәрезизликке ерисемен дегенше талап етилмеген. Тек ғана кейинги жыллар ишинде бул педагогикалық пикирдің ғәзийнесине қызығушылық бирден көтерилди. Ойшыллардың педагогикалық көз-қараслары Орта әсирлердің педагогикалық пикиринде демократиялық бағдарды көрсетеди: олар инсан хәққындағы түсиникке, өсіп киятырған әуладқа мийнет тәрбиясын бериуди хәм оқытуды қәлиплестириуге және жетилистириуге үлкен тәсир тийгизген хәм тийгизбекте. Олардың педагогикалық идеялары бүгинги күнге шекем адам хәм оның тәрбиясы, соның менен бирге гуманизм, хәр тәрепме рауажланған шахсты қәлиплестириу, оқыушы хәм оқытушыларға қойылатуғын талаптар хәққында түсиниклерди қәлиплестириу ушын үлкен билим ошағы болып есапланады. Аль-Хорезмий, Аль-Фарабий, Аль-Беруний, Ибн Сина, Омар Хайям, Саади, Абдурахман Джами, Әлишер Науайы, Захириддин Бабур, Юсуф Баласагун, Махмудхаджи Бехбуди, Абдулла Авлоний, Махмуд Қашқарий, Ахмад Югнакий хәм басқалардың педагогикалық көз-қарасларын үйреніп отырып, уллы алым-педагоглар инсан, шахс, өсіп киятырған әуладты тәрбиялау хәм оқыту хәққында аса ойланып пикир жүргизгенінде, мийнетке, билимге, ақылға, сөз шеберлигине, жоқары әдеп-икрамлылық сыпатларға үлкен итибар қаратқан деген жуұмаққа келемиз.

Орта әсирлер Шығысының уллы шахслары өзлериниң беккем педагогикалық қолланбаларын, педагогикалық ой-пикирлерин хәм принциплерин, оқыту хәм тәрбия усылларын, оқыушы хәм оқытушыға қойылған талаптарды әсирлерге қалдырған. Олардың барлығы инсанның хәр тәрепме рауажланған хәм билимли болыуын көргиси келген. Олардың дүньяға көз-қарасы – бул үлкен руұхый күш, концепциялардың жасауға уқыпшылығы хәм жасағышшылығы, принциплердің избе-излиги, педагогикалық пикирлеудің көлеми, жоқары гуманизм, уатан сүйиушилик, хәқыйқатлық хәм тынышлықты сүйиушилик [10].

Улыұма билим бериу мектеби өспиримлериниң мийнет тәрбиясы машқалаларын шешиу ушын Шығыстың уллы ойшылларының усыныс еткен барлық идеялары, принциплери, усыллары әхмийетли деп тән алынған, себеби, олар заманағөй оқыу-тәрбия процессинде жүдә әхмийетли педагогикалық потенциал хәм билимлендириу қәдириятты болып табылады. Бул, бәринен бурын Орта әсирлер энциклопедияшыларының төмендеги қағыйдалары: оқыушы шахсының толық хәм хәр тәрепме рауажланыуы; оқыушылардың билим алыу искерлигин белсендилестириу, олардың логикалық пикирлеуін рауажландыру; оқытудың илимийлиги хәм көргизбеллиги; билимлерди терең аңлау, оларды өз бетинше ийлеу; оқыушының өз бетинше билим алыуында хәм өзи-өзин тәрбиялауында белсене қатнасыуы.

Шығыс ойшыларының педагогикалық идеяларын улыұма билим бериу мектебинде әмелге асырудың тийкаргы тезислери: Шығыс ойшылларының шахстың хәр тәрепме сәйкес рауажланыуы, оның жеке, кәспий хәм социаллық-зәрурли тәрептен толық дәрежеге жетиу хәққындағы философиялық-педагогикалық концепциясына бағдарланыуы; оқыу-тәрбия процессиниң мақсетли, мазмунлы хәм процессуал бағдарында гуманизацияға қарап жүриу; педагогикалық искерликке дәретиушилик пенен қарау; оқыушыларда этикалық мәдениетты (педагогикалық этика), әдеп-икрамлылық, руұхый қызығушылықты хәм мийнет талабын қәлиплестириу; билимди белсене ийлеу, интеллектуаллық рауажланыу (әсиресе педагогикалық пикирлеуди рауажландыру); өспиримнің шахсын рауажландыруға жеке қарау; оқыушы шахсын толық рауажландырудың таза усылларын, жолларын хәм куралларын излеу [10]. Билимлендириу сапасын көтериуге бағдар хызметин атқаратуғын әхмийетли принциплердің бири, бул оқыушылардың заманағөй мийнет тәрбиясы

дәстүрлерине, атап айтқанда соңғы әсірлердің педагогикалық мийрасына мүрәжәт етиу екенлиги улыма белгили. Дәстүрлерге, өтмиштеги халық салт-дәстүрлерине хәм олардың бүгинги күн менен байланысына айрықша дыққат аудару жүдә әхмийетли. Дәстүрлилик дегенде (латыншадан tradition – өткеру, гүрриңлер) тарийхий әдет болған, әуладтан-әуладқа өтетуғын дәстүрлерди, тәртиплерди, минез-қулық қағыйдаларын, аудармаларды түсиниу керек, басқа сөз бенен айтқанда дәстүр – бул бурыннан үйренген, әйемги заманнан сақланып қалған хәм қабыл етилген қәдириятлардың арқасында жасап киятырған тәртип. Дәстүрлилик – турақлы қубылыс, ол көп жәмийетлик хәрекетлерге мәни береді, системаның турақлылығын сақлайды хәм бизиң көз қарасларға әдетлилик береді. Билимлендириу системасында мийраслылық механизми жәрдемінде өткерилетуғын мәденияттың турақлы хәм мәнили компоненти бар.

Дәстүрлер – бул жәмийеттиң руухый турмысының қубылысы, жәмийетлик хәм социаллық сананың жүдә әхмийетли элементи екенлиги улыма тан алынған, оларда әуладлардың даналығы жыйналған. С.И.Ожеговтың түсиндирме сөзлигинде төмендегилерди оқысақ болады: «Дәстүр – бул бир әуладтан екинши әуладқа өткен, алдыңғы әуладлардан мийрас болып қалған нәрсе» [11,с.807]. С.Я.Левиттиң редакторлығы астындағы сөзликте, дәстүрлер – бул «әуладтан әуладқа өтетуғын хәм белгили жәмийеттерде және социаллық топарларда узақ мүддет дауамында үзликсиз қайталанатуғын социаллық хәм мәдений мийрас» деп белгиленген. Дәстүрлер социаллық мәдений мийрастың объектлерин (материаллық хәм руухый қәдириятлар); социаллық мәдений мийрастың процесслерин хәм усы мийрасқа қалдыруу усылларын өз ишине алады [12,с.480].

М.А.Некрасованың пикиринше, дәстүрдің тийкары – бул «миллий мийрасқа болған дурыс қатнасық. Мийрас – өтмиштиң барлық өнери. Дәстүрге өтип кетпейтуғын қәдириятқа ийе барлық нәрсе өтеди. Бул халықтың тәжрийбеси, хәзирги заманда жаңаша өмир сүре алатуғын нәрсе» [13,с.36]. Дәстүр – бул әдеуир қыйын түсиник. Дәстүрлер өмирдің, турмыстың, ислеп шығаруыдың, экономиканың, мәденияттың, көркем өнердің, барлық қубылысларынан өтеди, хәм хәр бир саланың мазмунында хәм көринисинде өзиниң өзгешелигине ийе болады. Әуладтан әуладқа өтетуғын барлық дәстүрлердің ишинде ең әхмийетлиси педагогикалық дәстүрлер болып табылады, себеби инсанның, халықтың ең баслы ұазыйпасы, бул өмир тәжрийбесин, тәрбия хәм билим бериу тәжрийбесин өсип киятырған әуладқа өткеру. Соның ушын академик Г.Н.Волковтың халық педагогикасының алтын формуласы есапланатуғын төмендеги сөзлери айрықша әхмийетке ийе болмақта: «Ядсыз (тарийхий) – дәстүр жоқ, дәстүрсиз – мәденият жоқ, мәдениятсыз – тәрбия жоқ, тәрбиясыз – руухыйлық жоқ, руухыйлықсыз – шахс жоқ, шахссыз – халық (тарийхий шахс) жоқ» [14,с.34]. Билимлендириудің мазмуны бул кейинги әуладқа мәденият қәдириятларын үйретиу есапланады.

«...Психологиялық механизм арқалы адамлар өтмиштен қалған исенимлерди, билимлерди, белгилерди, сондай-ақ шаңарақта, қәуимде, өмирдің басқа жәмәетлик формаларында сақланып қалатуғын, мәниге ийе болатуғын, пайдаланатуғын хәм өткерилетуғын нормаларды, қәдириятларды, қағыйдаларды мийрас етип алады». Бизге өтмиштен жетип келген нәрселердің барлығы, бир бири менен байланыслы өсип баратырған тарийхий процессте бизге өтетуғын нәрселердің барлығы, өтмиштиң мийрасын курайды [3,с. 63].

Миллий мәденият, халық дәстүрлери әхмийетли педагогикалық курал болып табылады, оннан педагогикалық искерликте пайдалансан тәлим-тәрбия процессин оғада мақсетли қылады. Билимлендириу, бир тәрәптен тәрбия, екинши тәрәптен тәлим өз тамырларын анық билиуине жәрдемлесуи керек. Өз мәдениатына болған хұрметти тәрбиялауды балалықтан баслау керек. Усыған байланыслы М.Неменскийдің «Сулыұлықтын даналығы» кітабындағы «Баланы өз халқы мәдениатының терегине оның барлық сезимлери менен байлау керек» деген сөзлери жүдә орынлы [15,с.35]. Тууылған үлкенің көркем өнери – бул бала дүнья көркем өнери жолларына шығып баратырған үй, соның ушын бала өз көркем өнерин анық сезинген болуы керек. Адам өз көркем өнерин түсинбей турып, басқа халықтың мәдениатын сезуи, басқа миллеттеги адамның психологиясын түсиниуи нәгүман. Белгили болғанындай, хәр бир халықтың мәдениаты адамзаттың барлығына бир болған ызамлар бойынша рауажланады. Ал материаллық хәм руухый мәденияттың миллий хәр қыйлылығы, көбинесе халық қәлиплескен хәм рауажланған анық шәртлер менен, оның этно-эстетикасы, мәдениатының, турмысының хәм хожалығының, диниинің хәм дүньяға көз-қарасының рауажлануы жағдайлары менен байланыслы. Хәр бир халық мәдениатында хеш қашан халықтың ядынан шықпайтуғын өз ишинде ата-бабалардың образларын хәм белгилерин жыйнаған, декоратив-әмелий дөретиушиликтиң миллий өзине тән тили жәмленген. Мысалы, түркменлердің айтыуынша сәтсизликлер «көмирден яки темирден» - тек жаман темиршиде болуы мүмкин. Мийнеттиң сапасы хаққында ең басынан қайғыру керек, болмаса бар мийнеттиң барлығы пайдасыз болып қалады: «Егер биринши гербишти қыйсық қойсаң, онда тамыңды жулдызларға шекем өрсенде – ол қыйсық болады». Мийнет жеңил болмайды, соның ушын халық: «Назлылықты үйренбе, қыйыншылықты үйрен» деп мәсләхәт береді. Халық мийнеттен қашқанды мақұламайды, соның ушын өткир сөзлерде «Жумыссыз турғанларға, ол сениң ата-анаң болсада жумыс ислет» делинген. Мийнетсүйгиш адамға уақытта, қолда жетиспейди: «Жумыс ислеу ушын он бармақ керек, және биреуи болғанда оннанда жақсы болар еди». Түркменлерде хәм тау тәжиклерінде тек ғана қол емес, ал хәр бир бармақ уйқасланған мийнет сыпатламасына ийе: бас бармақ – масақ алып келеди, суқ бармақ – сүт алып келеди, ортаншы бармақ – атады, шунатай – күлди жыйнайды [3]. Халық, мийнет көнликпелерине ийе болуы ушын уақыт хәм ғайрат талап етилетуғынлық анық елеслеген, себеби «үйренбей турып ислей алмайтуғын нәрселер бар, лекин үйрениу ушын ислениуи керек болған нәрселер де бар». Шеберлик, тынымсыз мийнеттиң арқасынан келеди, соның ушын «шәкирттиң биринши себети, азық-ауқат сақлау ушын пайдаланылмайды». Иси келиспегенде, адам объектив себеплерди излеуи керек емес.

Хар бир халык өзине тән, миллий-рухый жүзине ийе. «Басқаларға қызык болыу ушын, биринши гезекте өзлигинди жойтпау керек» [16,21]. Адам тек өз мәдениатының билимлери менен байып ғана, басқа миллетлердин мәдениатын хұрмет ете алады. Дәстүрий өнерлер халық мәдениатының ажыралмас бөлеги екенлиги хәммеге белгили. Көпшилик өнерлердин арасында дәстүрий өнерлерди, яғный әйеменен сақланып қалып, дәстүрлердин арқасында жасап қиятырған өнерлерди (еркеклерде де, хаял-қызларда да) ажыратып алыуға болады. Өнерлердин дәстүрий түрлерине ерлер хәм хаял-қызлардың турмысы хәм мийнети, оларды қоршап турған тәбият хәм хожалық шараятлар менен байланыслы халық сүүретлеу дөретиушилиги, кестешилик, ағаш хәм зергерлик буйымларын ойыу, тоқымашылық, гезлеме тоқыу, тигиушилик х.б. киреди. Оларда миллий өзгешелик, сүүретлеу уқыбы хәм халықтың гөзаллық және мийримлилик ҳаққындағы пикирлери сәулеленеди, атқарыушылық шеберлиги анықланады. Бизинг изертлеуимиздин контекстинде дәстүрий қарақалпақ өнерлерин, тарийхый-мәдени хәм педагогикалық көз-қарас пенен көрип шығуу лазым. Дәстүрлер хәм инновациялар өзиниң мазмуны бойынша айырып болмайтуғын бирликте өмир сүреди. Қарақалпақ билимлендириу системасын реформалау, тәлимдеги инновациялардың хәм дәстүрлердин өз-ара қатнасы ҳаққындағы мәселелерди актив талқылауға алып келди. Бир тәрәптен, педагогиканы рауажландырыуда инновациялар менен дәстүрлердин өз-ара байланысы зәрүр, лекин әмелиятта олардың уйғынлығы биринши яки екинши тәрәпке қарай бузылады. Инновациялар хәм дәстүрлер билимлендириу дүньясының еки тәрәпи сыпатында қаралыуы керек. Сол себебли «2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын рауажландырыудың бес тийкаргы бағдарлары бойынша Хәрәкетлер стратегиясы»нда хәм «Өзбекстан Республикасының халық билимлендириу системасын 2030-жылға шекем рауажландырыу Концепциясы»нда мектептерди рауажландыруға жүдә үлкен итибар қаратылған [1]. Әмелиятта көргенимиздей, хәр қайсы халықтың педагогикасындағы дәстүрлер бәрқулла миллий билимлендириу системасын қурыу ушын тийкар болған, себеби дәстүрлер өмирден шыққан хәм өмир менен сыналған.

Инновациялық процесс болса инсан искерлиги компонентлерин өзгертиуге бағдарланған. Бирақ бул жерде де идеялар дәстүрге бай өтмиштен алынады. Дөретиушилик – бул жетискенликтин шынына шығудың узақ жолы. Хар бир адым, оннан алдыңғы адым басылғаны ушын басылыуы мүмкин.

Жуумақлап айтқанда, көпшилик бурынғы көз-қараслар хәм дәстүрлерди қайта ойлап көриу, хәзирги заманның билимлендириу системасын хәр тәрәплеме рауажландырыуға хәм жеделлестириуге алып келеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасының халық билимлендириу системасын 2030-жылға шекем рауажландырыу Концепциясы (Өзбекстан Республикасы Президентининг 2019-жыл 29-апрелдеги ПП-5712-санлы пәрманына 1-қосымша).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 3 майдаги «Иқтидорли ёшларни аниқлаш ва юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг узлуксиз тизимини ташкил этиш туғрисида» ПҚ-4306-сонли Қарори.
3. Кузиев М.А. Педагогические условия организации трудового воспитания школьников на основе прогрессивных идей и положений научной и народной педагогики : На материале общеобразовательных школ Республики Таджикистан : дис. ... канд. пед. наук – М., 2002. – 174 с.
4. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. – 400 б.
5. Ибн Сина. Избранное: Пер. с араб. и тадж./перс. /Сост. и авт. предисл. А.Ирисов; Ред. Б.Пармузин. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – 111 с.
6. Бируни (Беруни) Абу Райхан. Канон Мас'уда /Пер. и примеч. Б.Розенфельда и А.Ахмедова; Отв. ред. С.Х.Сираждинов и Г.П.Матвиевская //Избранные произведения. Т. V, ч. II, кн. VI-XI. – Ташкент: Фан, 1976. – 636 с.
7. Ибн Сина. Избранное: Пер. с араб. и тадж./перс. /Сост. и авт. предисл. А.Ирисов; Ред. Б.Пармузин. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – 111 с.
8. Шермухамедов С. Очаги древней цивилизации – Тошкент: Зиё, 1999.-с.17.
9. Джуринский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студентов пед.вузов. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
10. Джураев Р.Х. Изучение передового опыта как показатель творческой деятельности учителя // docs / 768/ index – 94461-1. html.)
11. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений / РАН ; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова ; С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. - 4-е изд., доп. - М. : Азбуковник, 1999. - 944 с.
12. Культурология. XX век : словарь / Л. В. Скворцов и др. ; под ред. С. Я. Левита. - СПб.: Университетская книга, 1997.
13. Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры : теория и практика / М. А. Некрасова. — М. : Изобразительное искусство, 1983. - 343 с.
14. Волков, Г. Н. Чувашская этнопедагогика / Г. Н. Волков. - Чебоксары : Чуваши, кн. изд-во, 2004. - 488 с.
15. Неменский, Б. М. Мудрость красоты : о проблемах эстетическо-го воспитания : кн. для учителя / Б. М. Неменский. - М. : Просвещение, 1987.- 255 с.
16. Шадриков, В. Современное содержание образования / В. Шадриков // Управление школой. - 2002. - № 6. - С. 2-5.
17. Руфат Лятиф ОГЛЫ ГУСЕЙН ЗАДЕ, Тариел Мамед ОГЛЫ МАМЕДОВ Педагогика – Баку, 2015. – 318 с.

Халқ педагогикаси: меҳнат тарбиясининг мазмуни ва ўзига хос хусусиятлари

Резюме: Мазкур мақолада халқ педагогикасидаги халқ анъаналари, урф-одатлари, катталар ва болалар фольклори, халқ байрамлари, нақл-мақоллари, кўшиқлари, ҳазиллари, чебар сўзлари, ҳар хил мавзулардаги дастонлар ва афсоналар, оиладаги ва жамиятдаги меҳнат муносабатлари халқ педагогик доналигининг болаларни меҳнатга тарбиялашдаги долзарблиги таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: педагогика, урф-одатлар, болалар фольклори, меҳнатсеварлик.

Народная педагогика: сущность и особенности трудового воспитания

Резюме: В данной статье анализируется отношение народной педагогической мудрости в народной педагогике к народным традициям, обычаям, фольклору взрослых и детей, народным праздникам, пословицам, песням, шуткам, поговоркам, былинам и легендам на различные темы, трудовым отношениям в семье и обществе сделано.

Ключевые слова: педагогика, обычаи, детский фольклор, трудолюбие.

Summary: This article analyzes the attitude of folk pedagogical wisdom in folk pedagogy to folk traditions, customs, folklore of adults and children, folk holidays, proverbs, songs, jokes, sayings, epics and legends on various topics, labor relations in the family and society.

Key words: pedagogy, customs, children's folklore, diligence.

ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ҚОИДАЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК НОРМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Айтмуратов Ж.

Ўзбекистон Республикаси ИИБ Малака ошириш институти

Сўнгги йилларда йўлларда ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш ва унинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини тубдан такомиллаштириш масалалари фуқароларимизни, ваколатли давлат органларини, кенг жамоатчилик вакиллари, умуман олганда, жамиятимизни ўйлантириб келаётган асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада йўл ҳаракати қатнашчилари хавфсизлигини, уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаш, йўл-транспорт ҳодисалари сонини камайтириш, мамлакатимизда ҳайдовчилар тайёрлаш ва фуқароларга ҳайдовчилик гувоҳномаларини бериш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, бу борадаги ваколатли давлат органлари масъулиятини янада ошириш, соҳага кириб келаётган янгиликларнинг қонуний асосларини яратиш ва ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф этиш масалалари тезкор ечим кутаётган муаммолар сирасига кириб улгурди.

Энг асосийси, республика йўлларида инсон хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ йиллар давомида сақланиб келган тизимли муаммолар Давлатимиз раҳбари даражасида муҳокама қилиниб, уларнинг барчасига мантикий ечимлар топиб берилмоқда. Жумладан, мамлакатимиз тарихида илк маротаба 2022 йилнинг 11 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президенти раислигида “Автомобиль йўлларида инсон хавфсизлигини таъминлашнинг устувор йўналишлари”ни белгилаш бўйича кенгайтирилган тарзда ўтказилган йиғилиш, мамлакатимизда йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш қанчалик жиддий масала эканлигини ва бу йўналишда бир қатор камчиликларимиз мавжудлигини кўрсатиб берди. Йиғилишда белгиланган топшириқларга асосан ўтган давр мобайнида тизим фаолиятини такомиллаштириш ва янги механизмларни жорий этишга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг 2 та Қонуни ва Президентимизнинг 6 та ҳамда Вазирлар маҳкамасининг 18 та қарор лойиҳалари ишлаб чиқилиб, тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 4 апрелдаги “Автомобиль йўлларида инсон хавфсизлигини ишончли таъминлаш ва ўлим ҳолатларини кескин камайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-190-сон қарори ушбу соҳадаги ислохотларнинг мутлақо янги босқичини бошлаб берди.[1]

Маълумки, давлатимиз раҳбарининг қарорида мамлакатимизда йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашнинг 5 та долзарб йўналишлари белгилаб берилди. Булар: *Биринчидан*, автомобиль йўллари инфратузилмасини такомиллаштириш ва уларнинг сифатини яхшилаш, йўл ҳаракати иштирокчиларининг “пиёда — жамоат транспорти — велотранспорт — автотранспорт” устуворлиги асосида хавфсиз ҳаракатланиши учун ишончли шарт-шароитлар яратиш; *Иккинчидан*, ҳайдовчиларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимига инновацион педагогик технологияларни жорий қилган ҳолда, ўқув жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш; *Учинчидан*, ҳайдовчи ва пиёдаларнинг йўл ҳаракати қоидаларига риоя қилиш маданиятини ошириш, ҳар қандай қоидабузарлик учун жазо муқаррарлигини таъминлаш; *Тўртинчидан*, йўл ҳаракати қоидалари асосларини болаликдан сингдиришни йўлга қўйиш, ушбу амалиётни мактабгача таълим ташкилотлари ва умумтаълим мактабларида жорий этиш; *Бешинчидан*, йўл ҳаракатини ташкил этишни тўлиқ рақамлаштириш, илғор ахборот-коммуникация технологияларини жорий қилган ҳолда, янги бошқарув ва назорат тизимларини татбиқ қилиш

Ушбу дастуруламал ҳужжатда “Пиёда - жамоат транспорти - велотранспорт - автотранспорт” устуворлиги принципи илгари сурилган. Бу шуни англатадики, йўлларда ҳаракатланишда биринчи галда пиёдаларга, иккинчи галда жамоат транспортига, учинчи галда велотранспортга ва охирида автотранспортга устунлик берилади. Ҳаракатланишнинг бундай концепцияси аввало пиёдалар хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади. Юқорида қайд этилган устувор йўналишлар доирасида аниқ чора-тадбирлар белгиланиб, босқичма-босқич ижросини таъминланишга қаратилган. Ҳозирда мамлакатимизда ушбу соҳа қатор қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинганлигига ва турли дастурлар, стратегиялар доирасида янада такомиллаштириш бўйича олиб борилаётган амалий ишларга қарамадан юқорида келтириб ўтилган муаммолар ҳамон сақланиб қолмоқда ва алоҳида эътиборни талаб қилади.

Мазкур муаммоларга умумий нуктаи-назардан қараганда, Бу биринчи навбатда:

-Транспорт воситалари ва аҳоли сонининг кескин ўсиши;

Маълумот учун: Республиканинг доимий аҳолиси 36 миллион кишидан ортиқ. Шу билан бирга, миграция жараёнлари туфайли аҳоли сони ҳам ортиб бормоқда. замонавий талабларга жавоб берадиган йўл инфратузилмаси, пиёдалар ва велосипедчиларнинг хавфсиз ҳаракатланиши учун шарт-шароитларнинг йўқлиги; йўл ҳаракати қатнашчиларининг ҳуқуқий маданияти даражасининг етарли эмаслиги; автомагистраллар ва автомобиль йўлларининг замонавий рақамли технологиялар билан тўлиқ қамраб олинмаганлиги; IT мутахассислари ва транспорт муҳандислари каби кадрларнинг етишмаслиги; Халқаро ташишларда қулайлик яратишга тўсқинлик қилаётган пуллик йўлларнинг мавжуд эмаслиги; йўл-транспорт ҳодисаларида

жабрланганларга нисбатан тезкор ҳаракат қилиш ва тез тиббий ёрдам кўрсатиш тизимининг мавжуд эмаслиги; жамоат транспорти жозибадорлигининг паст даражада эканлиги ҳисобига атроф-муҳитда зарарли чиқиндиларнинг кўпайиши ва йўлларда тирбандликларнинг вужудга келиши.

Бундан ташқари йўл ҳаракати хавфсизлиги соҳага оид қонунчиликдаги бўшлиқлар ва зиддиятлар, самарасиз ёки амалга ошириш механизмига эга бўлмаган қоидаларнинг мавжудлиги ҳам ушбу йўналишдаги долзарб муаммолардан бири саналади.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 12 апрелдаги 172-сонли қарори билан тасдиқланган “Йўл ҳаракати қоидалари”нинг 12 бандида: ... *транспорт воситасини спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари, психотроп ёхуд кучли таъсир қилувчи моддалар таъсирида ёки ўзгача тарзда маст ҳолатда, сезирлик ва эътиборни сусайтирадиган дори-дармонлар таъсирида, йўл ҳаракати хавфсизлигига таҳдид соладиган чарчоқлик ва бетоблик ҳолатида бошқариш ва худди шу тоифадаги шахсларга бошқаришни топшириш тақиқланади*” деб кўрсатилган.[2] Ўзбекистон Республикаси МЖТКнинг 131-моддасида фақат транспорт воситасини спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари, психотроп ёхуд кучли таъсир қилувчи моддалар таъсирида ёки ўзгача тарзда маст ҳолатда, сезирлик ва эътиборни сусайтирадиган дори-дармонлар таъсирида бошқариш учун маъмурий жавобгарлик белгиланган. Аммо, бугунги кунда йўл ҳаракати хавфсизлигига таҳдид соладиган чарчоқлик ва бетоблик ҳолатида бошқариш учун маъмурий жавобгарлик назарда тутилмаган. Шу асосларда транспорт воситасини йўл ҳаракати хавфсизлигига таҳдид соладиган чарчоқлик ва бетоблик ҳолатида бошқариш, яъни транспорт воситасини кечки соат 22.00дан соат 06.00га қадар вақт оралиғида узлуксиз 400 км. масофада бошқариш учун жавобгарликни назарда тутувчи Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқ. “Индивидуал ҳаракатланиш воситалари” деб номланадиган электр скутерлари, сегвейлар, уницикллар ва бошқа электр транспорт воситаларининг иштирокини ҳуқуқий тартибга солиш муаммоси, ҳозиргача ушбу атама тан олинганига қарамай ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланмаганлиги сабабли йўл ҳаракатида ва мазкур турдаги ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик тобора долзарб бўлиб бормоқда.

Қайд этиш жоизки, бир қатор хорижий давлатларда ҳам шундай меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган ёки улар устида иш олиб борилмоқда. Ҳуқуқий тартибга солиш бўйича хорижий тажриба муайян жиҳатлар қизиқиш уйғотади ва мамлакатимиз юридик амалиётида фойдаланиш мумкин деган хулоса қилиш мумкин. Масалан, Францияда бу турдаги транспорт воситалари номлаш учун “*моторлаштирилган шахсий автомобиль*” атамаси киритилди.[3]. Аксарият мамлакатларда максимал тезликни соатига 20-25 км/соат этиб белгилаш ёки 25 км/соатдан максимал тезликдан ошса, транспорт воситаларининг ўзларига тақиқ ўрнатилганлиги маълум бўлди. Пиёдалар ҳаракати юқори бўлган йўлларда тезликни 8 км/соатгача чеклаш жорий қилинган.

АҚШда (Калифорния штати) шахсни йўлнинг қатнов қисмида транспорт воситасида ҳаракатланишига 16 ёшдан рухсат берилади. Мамлакатимизда йўлда велосипедни бошқариш 14 ёшдан кичик бўлмаган шахсларга рухсат этилади.[4] Шу жиҳатдан ушбу тажриба ўрганишни талаб этади. Индивидуал ҳаракатланиш воситаларини бошқаришда содир этилаётган ҳуқуқбузарлар аксарият 14-16 ёшлар атрофида, бу тоифадаги шахслар амалдаги Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга мувофиқ жавобгарлик субъекти бўлаолмади.

Россия Федерациясида ишлаб чиқилган қонун лойиҳасида конструктив тезлиги соатига 25 километрдан юқори бўлган индивидуал ҳаракатланиш воситаларини бошқаришда содир этилаётган шахсларни маъмурий жавобгарликка тортиш ёшини 14 ёш этиб белгилаш таклиф этилмоқда.[5]. Бугунги кунда қонунчиликда “Индивидуал ҳаракатланиш воситалари” тушунчаси мавжуд эмас. Фикримизча Индивидуал ҳаракатланиш воситалари двигатель (двигателлар) (электросамокат, электр скейтбордлар, сегвейлар, уницикллар, моногилдирак ва бошқа шунга ўхшаш воситалар) ёрдамида одамнинг индивидуал ҳаракатланиши учун мўлжалланган бир ёки бир нечта гилдираклари (роликлари) бўлган транспорт воситаси саналади.

Индивидуал ҳаракатланиш воситалари (ИХВ) - одамнинг индивидуал ҳаракатланиши учун мўлжалланган бир ёки бир нечта гилдираклари (роликлари) бўлган транспорт воситаси. Булар: электросамокат, электр скейтбордлар, сегвейлар, уницикллар, моногилдирак ва бошқа шунга ўхшаш воситалар. ИХВни бошқарадиган шахслар тротуарлардан, пиёдалар йўлқаларидан, пиёда ва велосипед йўлқаларидан соатига 6 километр тезликдан юқори бўлмаган ҳолатда, улар бўлмаганда эса йўлнинг ўнг четки қисмида соатига 20 километр тезликдан юқори бўлмаган ҳолатда ҳаракатланиши керак. 14 ёшдан кичик шахсларнинг ИХВда ҳаракатланиши (ёпиқ ҳудудларда бошқариш бундан мустасно) тақиқланади.

Скутер – конструктив тезлиги соатига 25 километрдан, двигателининг иш ҳажми 25 см³дан (ички ёнув двигатели бўлганда) юқори, шунингдек номинал (белгиланган) қуввати 0,25 киловаттдан ортиқ ва 4 киловаттдан кам бўлган электр двигателли механик транспорт воситаси. Худди шундай тавсифларга эга бўлган трицикллар ва квадрицикллар, шунингдек, йўлнинг қатнов қисмида ҳаракатланишига мослаштирилган бошқа механик мосламалар ҳам скутерларга тенглаштирилади. Агар қўшимчалар киритилиши маъқулланса, скутерларни давлат рўйхатидан ўтказиш шарт бўлади. Скутерни бошқариш учун А тоифадаги ҳайдовчилик гувоҳномаси талаб этилади. Индивидуал ҳаракатланиш воситаларини 14 ёшдан кичик шахслар, маст одамлар бошқариши, йўловчи билан бошқариш, телефондан фойдаланиш тақиқланади. Тротуарлардан, пиёдалар йўлқаларидан, пиёда ва велосипед йўлқаларидан соатига 6 километр тезликдан юқори бўлмаган ҳолатда, улар бўлмаганда эса йўлнинг ўнг четки қисмида соатига 20 километр тезликдан юқори бўлмаган ҳолатда ҳаракатланиши лозим. Ҳозирги кунда айнан скутерлар ва индивидуал ҳаракатланиш воситалари мамлакатимизда оммалашиб

кептанлиги сабабли ушбу воситалар томонидан содир этилган қоидабузарликлар учун жавобгарликни белгилаш зарурати юзага келмоқда.

МЖТКнинг 138-моддасига (*Пиёдалар ва йўл ҳаракати бошқа иштирокчиларининг йўл ҳаракати қоидаларини бузиши*) скутер, индивидуал ҳаракатланиш воситалари ҳайдовчиларининг йўл ҳаракатини тартибга солишчи сигналларга бўйсунмаслиги, устунлик берувчи, тақиқловчи ёки кўрсатма берувчи йўл белгилари талабларига риоя этмаслиги, белгиланган тартибда нур қайтаргич ва чироклар билан жиҳозланмаган индивидуал ҳаракатланиш воситалар, мопед ва велосипедларни бошқариш, шунингдек, индивидуал ҳаракатланиш воситалари, мопед ва велосипедлар ҳайдовчиларининг йўловчиларни ташиш қоидаларини бузиши ҳамда алкоғолли ичимликдан, гиёҳванд модда таъсиридан ёки ўзгача тарзда маст бўлган ҳолда йўл ҳаракати қоидаларини бузганлик учун маъмурий жавобгарликни белгилаш мақсадга мувофиқ.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонунчиликка тақлиф этилган жавобгарлик чораларини киритилиши ҳаракат хавфсизлигини оширишга йўл ҳаракати қоидабузарликларини олдини олишга, автотранспорт воситаларини иштирокидаги ҳуқуқбузарликларни камайтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 04.04.2022 й., 07/22/190/0268-сон; 20.11.2023 й., 06/23/197/0865-сон.
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 13.04.2022 й., 09/22/172/0298-сон, 21.07.2022 й., 09/22/393/0654-сон; 05.04.2023 й., 09/23/140/0191-сон; 22.08.2023 й., 09/23/406/0625-сон.
3. Мишина Ю. В. К вопросу об участии в дорожном движении пользователей средств индивидуальной мобильности // Правопорядок: история, теория, практика. 2020. №1 (24).
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 12 апрелдаги 172-сонли қарори билан тасдиқланган “Йўл ҳаракати қоидалари”нинг 165-банди.
5. Верещак С.Б., Верещак А.В., Абрамова Л.А. Средства индивидуальной мобильности: проблемы правового регулирования участия в дорожном движении и административной ответственности // Журнал: Право и практика, 2020. № 4, стр.75-78.

Йўл ҳаракати қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик нормаларини такомиллаштириши: муаммо ва ечимлар

Аннотация: Маскур мақолада транспорт воситалари билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлар тушунчаси ва турлари, транспорт воситалари билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш фаолияти, йўл-транспорт ҳодисалари, бу борада ишларни самарадорлигини ошириш бўйича тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: йўл ҳаракати, индивидуал ҳаракатланиш, моторлаштирилган шахсий автомобиль.

Совершенствование норм ответственности за нарушение правил дорожного движения: проблемы и пути их решения

Аннотация: В данной статье разрабатываются предложения и рекомендации по понятию и видам нарушений, связанных с транспортными средствами, профилактике нарушений, связанных с транспортными средствами, мерам по обеспечению безопасности дорожного движения, дорожно-транспортным происшествиям, а также повышению эффективности работы по данному вопросу.

Ключевые слова: дорожное движение, индивидуальное передвижение, моторизованный частный транспорт.

Improving the norms of responsibility for violation of traffic rules: problems and solutions

Annotation: The article develops proposals and recommendations on the concept and types of violations related to vehicles, the prevention of violations related to vehicles, measures to ensure road safety, road accidents, and improve the efficiency of work on this issue.

Key words: road traffic, individual movement, motorized private transport.

UDK 343.359

KONTRABANDA JINOYATINI OLDINI OLISH MUAMMOLARI

Utebaev S. M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Tarixdan bizga ma'lumki, insoniyat paydo bo'lib u rivojlanar ekan kishilik jamiyatida ijtimoiy xavfli qilmishlar sodir etilishi tabiiy va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun qonunlar joriy qilingandan keyin esa jinoyatlar sodir etila boshlanishi bilan, ularni oldini olish muammolari ham vujudga keldi. Sababi jinoyatlarga jazo tayinlashdan ko'ra ularning oldini olish samarali ekanligi bugungi kunda o'z tasdig'ini topdi.

Jinoyatchilikka qarshi kurashish barcha davrlarda ham davlatning jiddiy va muhim masalasi hisoblanib kelingan. Inson tinch va xotirjam yashashni xohlaydi. Tinchlik bo'lgan joyda baraka va rivojlanish bo'ladi.

G'arb falsafasining ilk nomoyondalaridan Aflaton (Platon) va Arastu (Aristotel)larning fikricha, jamiyatda shaxsni jinoyat yo'lidan qaytaruvchi qonunlar hukmron bo'lishi zarur. Shuningdek, XVIII asr ma'rifatparvar olimi Monteskyoning fikricha, «Har qanday hokimiyat jinoyat uchun jazo belgilashni emas, balki jinoyatning oldini olish to'g'risida g'amhurlik qilmog'i lozim» [1,103]. Bildirilgan ushbu fikrlar Ch.Bekkariyaning «Jinoyat va jazo to'g'risidagi» asarida huquqiy jihatdan keng talqin etilgan. O'z vaqtida Volter uning asarini sharhlash orqali jinoyatchilikning oldini olish hozirgi sivilizatsiyaga erishgan haqiqiy yurisprudensiyadir, degan hulosaga keladi [2, 133]. Shuni aytib o'tish kerakki, Davlatimizda huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtirishning ta'sirchan tizimini yaratish, qonun buzilishlarining oldini olish va ularni bartaraf etishning zamonaviy tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini joriy etish maqsadida Prezidentimizning «Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi [3]. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'zining har bir chiqishlarida sohaga mas'ul bo'lgan idoralarning asosiy vazifasi jinoyatchini topish va jazolash emas, balki jinoyat sodir etilishiga sharoit yaratib bergan holatlarni aniqlash, ayniqsa tizimli muammolar bilan ishlashga alohida urg'u qaratishni ko'p bora ta'kidlab o'tgan. Jinoyatchilikka qarshi kurashning bosh yo'nalishi jamiyatning tinchligi, xavfsizligi, barkarorligi, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlashga, uning oldini olishga qaratilgan.

Kriminologiyada jinoyatchilikning oldini olish deganda, jinoyatchilikni, alohida turdagi jinoyatlarni hamda aniq jinoyatlarni aniqlash, ularni kamaytirish, sharoit va sabablarini bartaraf etishga qaratilgan hamda shaxslarning yashash muhiti yoki xulqi jinoyat yo'liga o'tib qolishi yoki jinoiy faoliyatga qaytishiga olib keluvchi sharoitlarni bartaraf etishga qaratilgan ko'p bosqichli davlat va jamoat choralari tizimi tushuniladi [4, 135].

Jinoyatchilikka qarshi kurash ikki yo'nalishda olib boriladi. 1. Jinoyatchilikning umumiy (ijtimoiy) oldini olish. 2. Jinoyatchilikning maxsus (kriminologik) oldini olish. Jinoyatchilikning umumiy oldini olish deganda, jamiyatning ijobiy rivojlanishi uchun sharoit yaratish, uning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa institutlarini rivojlantirish, jinoyatchilikni keltirib chiqaradigan inqiroz hodisalarni va nomutanosiblikni bartaraf qilib borish, jinoyatchilikni tug'diruvchi sharoitlarning zararli ta'sirini kamaytirib borish orqali oldini olish nazarda tutiladi.

Umuman olganda, iqtisodiy qayta qurish va uni rivojlantirishda maxsus jinoyatchilikning oldini olish vazifasi qo'yilmaydi, balki ancha yuqori bo'lgan jamiyatni iqtisodiy rivojlantirish, shu jumladan, muxtojlik, ishsizlik, kambag'allik, bolalar qarovsizligi, og'ir hayotiy sharoitni bartaraf qilish maqsadi qo'yiladi. Jamiyat a'zolarini ma'naviy jihatdan barkamollashtirish, ularning bilim va madaniy saviyasini oshirish, shubhasiz, ularning xulqiga, axloqiga, dunyoqarashiga, qiziqishlariga, harakat qilish motivlariga ta'sir qiladi. Natijada odamlar yaxshilik bilan yomonlikning o'rtasidagi aniq chegara qo'ya oladilar, yaxshi harakat va huquqqa xilof harakatlarni ajrata oladilar [5, 45].

Bugungi kunda jamiyatimizda uchrashib turgan jinoyatlarning biri Kontrabanda jinoyatining bir qator oldini olish usullariga to'xtalib o'tamiz.

Birinchidan: Kontrabanda jinoyatini oldini olishning umumiy usullaridan biri bu ayrim sohadagi jinoyatchiliklar, uning ichidagi korrupsion jinoyatlarga qarshi kurashishdir. Jinoyatchilik va korrupsiya jamiyatning ma'naviy-axloqiy asoslarini yemiradi. Jamiyat a'zolarining fuqarolik mavqeini yo'qqa chiqaradi. Amalga oshirilayotgan o'zgarishlarga salbiy munosabat vujudga kelishi uchun sharoit yaratadi. Hokimiyat organlarining jinoyatga aralashib qolishi rivojlanayotgan jamiyat uchun eng jiddiy xavf-xatarlardan biridir. Jinoiy tuzilmalarning davlat organlari amaldorlari bilan chatishib ketishi, ularning turli hokimiyat tarmoqlariga kirib olishi jamoatchilik nazdida fuqarolarning himoyasizligi hissini kuchaytiradi. Davlatning o'zini obro'sizlantiradi. Mamlakat ichkarisida ham, tashqarisida ham unga ishonchsizlik ortib boradi. Bunday illatlarga qarshi kurashishning eng samaradorli usuli bu uning oldini olishdir va davlatimiz qonunchiligida bunga oid bir qator normalar ko'rsatilib o'tilgan. O'zbekiston Respublikasi JPKning 296-moddasiga asosan jinoyat ishlarini yuritishda surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud jinoyatning sabablarini va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni aniqlashlari shart.

Ushbu Kodeksning 297-moddasida: Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror jinoyat ishini tergov qilish chog'ida jinoyatning sabablarini va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni aniqlab chiqib, tegishli davlat organiga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga, jamoat birlashmasiga, jamoaga yoki mansabdor shaxsiga ana shu sabab va shart-sharoitlarni bartaraf qilish choralarini ko'rish to'g'risida taqdimnoma kiritadi. Shuningdek 298-moddasida: Jinoyat ishini ko'rish jarayonida jinoyatning sabablari va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlar aniqlanganidan keyin sud xususiy ajrim chiqarib, unda tegishli davlat organlaridan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlaridan, jamoat birlashmalaridan, jamoalardan yoki mansabdor shaxslardan ana shu sabab va shart-sharoitlarni bartaraf etish choralarini ko'rishni talab qiladi- deb ko'rsatilib o'tilgan. Jinoyat protsessual qonunchiligida belgilangan mazkur qoidalarining mantiqiy davomi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi "Kontrabanda va bojxona qonunlarini buzish to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi 20.02.2023 yildagi "2-sonli qarorining 23-bandi da ham o'zining ifodasini topgan. Xususan, Bojxona to'g'risidagi qonunchilikni buzish(O'zbekiston Respublikasi JKning 182-moddasi) va kontrabandaga oid(O'zbekiston Respublikasi JKning 246-moddasi) ishlarni ko'rishda sudlar bunday jinoyatlar sodir etilishiga olib kelgan sabab va shart-sharoitlarni aniqlashlari, shuningdek ashyoviy dalillarni olish, hisobga qo'yish, baholashda qonunchilikka rioya etilganligini sinchiklab tekshirishi va protsessual qonunchilik normalari buzilishi aniqlangan hollarda xususiy ajrim chiqarish yo'li bilan munosabat bildirishlari zarur.

Bu normalardan maqsad sodir etilgan jinoyatlarning sabab va sharoitlarini o'rganib chiqib, ularni bartaraf etish orqali bu jinoyatlarning kelgusida sodir etilishini oldini olish hisoblanadi.

Ikkinchidan: Sud va huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining mas'uliyatini kuchaytirishdir. Takror-takror aytishga to'g'ri keladi, bu sohada xizmat qiladigan odamlar o'zining professional va fuqarolik burchini, o'z vazifasini qanchalik halol va sidqidildan ijro etishi, hech mubolag'asiz, butun hokimiyatning obro'si va insonlarning adolatga ishonchi qay darajada bo'lishini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019 yilning 10 yanvar kuni Toshkent shahri Yunusobod tumanidagi 7-ichki ishlar bo'limiga tashrif buyurgan chog'ida "Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati, Milliy gvardiya, prokuratura – hammasi xalqqa xizmat qilishi kerak. Shu bilan birga, jamiyatda ham jaholatga qarshi ma'rifat kuchli bo'lishi lozim. Muhit shunday bo'lishi kerakki, hech kim jinoyatga qo'l ura olmasin", - deya ta'kidlab o'tgan edi [6]. Kontrabanda dunyoda, xususan, O'zbekiston hududida ham ko'p uchraydigan muammolardan biri bo'lib kelmoqda. Albatta, kontrabanda jinoyatlarining oldini olishda huquqni muhofaza qilish organlari bevosita faoliyat yuritadi. Bugungi kunda bu sohada faoliyat ko'rsatuvchi ayrim organlar amalga oshirayotgan ishlari qaramasdan, salbiy holatlar yuz bermoqda. Masalan, respublika bojxonachilari tomonidan 2022-yil davomida bojxona qonunchiligi 17 ming martadan ortiq buzilgani aniqlangan. Natijada qiymati qariyb 844 milliard so'mlik tovar moddiy boyliklarining noqonuniy aylanmasiga chek qo'yilgan. O'tgan yili giyohvandlik vositalari kontrabandasi hajmi nihoyatda yuqori – qariyb 42 foizga o'sdi, ya'ni og'irligi 749 kilogramm bo'lgan giyohvandlik vositalari ushlab qolindi. Shu o'rinda tamaki mahsulotlari kontrabandasi hajmi ham ortib borayotganini ko'rish mumkin. Tahlillarga qaraganda, bojxonachilar 2022-yil hamda 2023-yilning o'tgan davri

mobaynida qiymati salkam 37 milliard so'mlik 2 million 173 ming 128 quti tamaki mahsulotlarining noqonuniy aylanmasiga chek qo'ygan [7].

Avvalo, O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va olib chiqish taqiqlangan tovarlarni bojxona chegarasi orqali olib o'tish qaysi yo'llar orqali amalga oshirilishiga nazar tashlasak. Hozirda davlatimizda avtomobil, temir yo'l, aviatsiya, piyoda, daryo o'tkazish punktlari orqali hamda pochta va kuryerlik jo'natmalarida tovarlarni bojxona chegarasidan olib o'tish mumkinligini hisobga olib, huquqbuzarlar tomonidan shu yo'llar orqali qonun hujjatlariga asosan olib o'tilishi taqiqlangan va cheklangan tovarlar noqonuniy ravishda bojxona chegarasidan o'tkazilishi mumkin.

Bunday jinoyatlarning asosan amalga oshirilishining oldini olish Bojxona organlarining faoliyati bilan bevosita bog'liq. Shuning uchun ham huquqni muhofaza qilish organlari ichida bojxona organlarini ish faoliyatini samaradorli tashkil etish, bojxona nazoratini kuchaytirish va bojxona organlari xodimlarining ma'suliyatini o'tirtirish lozim.

Uchinchidan: Kontrabanda jinoyatini oldini olishda umumiy usullardan biri bu jazoning muqarrarligini jamiyat a'zolari ongida chuqurroq singdirishdir. "Jinoyatchilikning oldini olish, unga qarshi kurashish samaradorligi jazoning og'irligi va shafqatsizligiga emas, balki birinchi navbatda, qonunni buzgan shaxsning jazoning muqarrarligini nechog'li anglashiga bog'liq" [8, 36]. Haqiqatdan ham Jinoyatlarga qarshi kurashishda jazoning muqarrarligi muhimroq, faqat uni to'g'ri qo'llash kerak. Jazoning og'irligi esa faqat qisqa muddatli natijalar berishi mumkin. Jazoning og'irligi borasida biz qo'shilmaymiz. Masalan, Xitoyni qarang, 2021 yilda ulardagi ming nafardan ko'proq amaldorlar korrupsion jinoyatlarni sodir etganligi uchun otib o'ldirildi. Yana davlat mulkini talon-toroj qilishyapti. Ularni ko'chaga – ommaning oldiga chiqarib otishyapti. So'ng o'sha o'qni [patronini] konvertga solib oilasiga yuborishyapti va xarajatlarini undirib olishyapti. Qanday shavqatsiz jarayon ekanligini qarang, lekin qanchalik samarasiz ekanligini ko'rib turibmiz. Baribir, oxirgi 10 yillikda Xitoyning antikorrupsiyaviy indeksini qarasangiz o'zgarishni ko'rmaysiz.

To'rtinchidan: Kontrabanda jinoyatini oldini olishda umumiy usullardan biri bu qo'shni davlatlardagi notinch vaziyatni barqarorlashtirish shuningdek qo'shni davlatlar bilan bog'lab turadigan chegara bojxona postlarini takomillashtirishdir. Bu masala bugungi kunda o'zining xalqaro ahamiyatga molik masala ekanligini namoyon qilmoqda. "Afg'onistonda urush yillari davomida to'planib qolgan ko'p miqdordagi harbiy texnika, qurol-aslaha, mina va jangovar qurol saqlanib turibdi. Ushbu vayron keltiruvchi kuchni yo'q qilish yoki sotib olish yo'li bilan bartaraf etish xalqaro hamjamiyat oldida turgan kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan biridir. Biz aminmizki, qurolsizlantirish – Afg'onistondagi ahvolni barqarorlashtirishning eng muhim shartidir. Shuningdek, O'zbekiston, butun Markaziy Osiyo uchun asosiy giyohvand moddalar xavfi dunyoda opiatlar ishlab chiqarishda yetakchi hisoblanuvchi qo'shni Afg'oniston orqali o'tadi. Mintaqani MDH mamlakatlari bilan bog'laydigan transchegaraviy va transkontinental havo, temir yo'l va avtomobil yo'llari giyohvand moddalar kontrabandasi uchun jozibador "tranzit koridorlar" hisoblanadi [9]. Shuning uchun ham qo'shni davlatlar bilan bog'lab turadigan chegara bojxona postlarini takomillashtirish davlat uchun katta ahamiyatga egadir. Jinoyatchilikning maxsus oldini olishda esa bevosita jinoyatchilikning oldini olish manfaatlari yo'lida harakat qilinadi, ya'ni kriminogen omillar bartaraf qilib boriladi. Jinoyatchilikning oldini olish muayyan talablarga javob berishi lozim: masalan *qonuniylik, demokratik, insonparvarlik va adolatparvarlik, ilmiylik prinsiplariga* asoslangan bo'lishi kerak. Ushbu o'rinda qo'shni davlatlardagi mavjud holatlarni har tomonlama inobatga olingan holda hukumatlararo yoki xalqaro ahamiyatdagi muayyan bir necha yilga mo'ljallangan kontrabandaga qarshi kurashish konsepsiyalari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq, chunki, O'zbekiston Respublikasining "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida", "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida", "Maxsus yuklar va harbiy tarkiblarning tranziti to'g'risida"gi qonunlarida mamlakat hududi doirasida amal qiladigan qoidalar belgilangan bo'lsa, BMTning narkotik moddalar va psixotrop moddalarning noqonuniy savdosiga qarshi kurash to'g'risidagi Vena Konvensiyasida esa xalqaro maydonda qo'llanilishi mumkin bo'lgan umumiy qoidalargina belgilangan. Bunday hollarda kontrabanda jinoyatiga qarshi birgalikda kurashishni taqozo etuvchi va bu sohadagi munosabatlarning barcha tomonlarini alohida tartiblar vositasida qamrab oluvchi normativ aktga ehtiyoj seziladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan, shu sababli ham mintaqaviy tashkilotlar bilan jinoyatchilikka qarshi kurash masalasi va boshqa masalalar yuzasidan ham hamkorlikni oshirishdan manfaatdor hisoblanadi. Ushbu mintaqada jinoyatchilikka qarshi kurash masalasida Shanxay hamkorlik tashkiloti hamda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari bilan hamkorlikni amalga oshiradi. Jinoyatchilikni oldini olish faoliyatini ilmiy asoslangan holda olib borilishi uning ishonchliligini oshiradi va ko'zlangan natijaga yaxshiroq erishish imkonini beradi.

O'zbekistonda jahon siyosiy va iqtisodiy maydoniga integratsiyalashuvi jarayoni borar ekan, yangi munosabatlar tarkib topmog'i tayin. Bu borada qonunchiligimizni davr bilan hamqadamligini ta'minlash, tashqi iqtisodiy aloqalarning huquqiy asoslarini yaratish, xalqaro huquq normalari va amaliyotini milliy qonunchiligimizga unifikatsiyalash dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda. Kontrabanda jinoyatining oldini olishning maxsus usullaridan biri sifatida bojxona qonunchiligini bugungi kunda yanada takomillashtirish masalasiga e'tiborni qaratishimiz maqsadga muvofiqdir. Bu borada birinchidan, milliy bojxona qonunchiligi talablarini xalqaro qonunchilik mexanizmlari talablariga yanada yaqinlashtirish, ikkinchidan, hukumatlararo, shuningdek xalqaro shartnomalar tuzish jarayonlariga tashabbuskor ruhda faol ishtirok etish, chunki kontrabanda jinoyatini oldini olishda birinchi navbatda mamlakatimiz manfaatdor ekanligini unutmashlik lozim, uchinchidan, bojxona protsessual kodeksini tayyorlash va qabul qilish, bu o'z navbatida bojxona tekshiruvlarini tez va sifatli amalga oshirilishida huquqiy zamin yaratadi; to'rtinchidan, Bojxona kodeksiga batafsil sharhlar yozish va ulardan amaliyotda samarali foydalanilishini ta'minlash.

Kontrabanda jinoyatini oldini olish choralari sifatida boshqa davlatlar bilan hamkorlikni keng yo'lga qo'yish, kadrlarni xorijda tajriba almashtirib kelishlari uchun tashkiliy-ma'muriy ishlarga alohida e'tibor berish, milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda, xorij tajribalarini sohaga tatbiq etish, doimiy chegara nazoratini kuchaytirish, bojxona postlarini zamonaviy texnika vositalari bilan ta'minlash masalasiga e'tiborni kuchaytirish, kadrlarni malakasini

oshirib borish, tarmoq ichida korrupsiyaning har qanday shakllarini bartaraf etish choralari kuchaytirish, hisob berish tartibini kuchaytirish, tezkor ma'lumotlar bilan o'z vaqtida ta'minlash choralari har tomonlama rag'batlantirish, shuningdek, qonunchilik organi kontrabanda jinoyatini sodir etganlik uchun jazo tayinlash tizimini qayta ko'rib chiqishi, ushbu jinoyatning ijtimoiy xavfliligi va jamiyat a'zolari genofondiga katta miqdorda salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligidan kelib chiqib, jazo choralari kuchaytirish masalasini ko'rib chiqishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Фикр криминология дарслиги асосида берилмоқда. Қаранг: Криминология – М., 1995. -103-б.
2. Зарипов.ЗСР., Пулатов.Ю.С., Аванесов.Г.А. ва бошқалар. Криминология. - Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2006. -133-б.
3. «Хукукбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 14.03.2017 йилдаги ПҚ-2833-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, <https://lex.uz/docs/3141186>
4. Зарипов.ЗСР., Пулатов.Ю.С., Аванесов.Г.А. ва бошқалар. Криминология. - Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2006. -135-б.
5. О.Закирова «Контрабанда учун жиноий жавобгарлик» Ўқув қолланба Тошкент 2007
6. <https://xabar.uz/uz/jamiyat/shavkat-mirziyoyev-iiv-dxx-mudofaa-vazirligi-milliy-gvardiya>
7. <https://daryo.uz/2023/03/10/tamaki-mahsulotlari-kontrabandasi-muammoga-yechim-bormi>
8. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10 том. –Т.: Ўзбекистон, 2002. 36-б.
9. Исмоилов, Бобуржон. О'zbekiston respublikasining mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorligining xalqaro-huquqiy asoslari / Бобуржон Исмоилов, Жасур Аслонов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 28 (370). — С. 218-223. — URL: <https://moluch.ru/archive/370/83155/> (дата обращения: 05.11.2023).

Kontrabanda jinoyatini oldini olish muammolari

Rezyume: Maqolada jinoyatchilikning oldini olish tushunchasi va oldini olish usullariga umumiy tavsiflar keltirilgan, ayniqsa kontrabanda jinoyatining oldini olish muammolari batafsil yoritilgan. Shuningdek, kontrabanda jinoyatlarini oldini olishning bir qator usullari ko'rib chiqilgan bo'lib, bu usullarni amalga oshirish yo'llariga ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kontrabanda, jinoyatchilik, ijtimoiy oldini olish, kriminologiya, bojxona organlari.

Problems of prevention of smuggling crimes

Резюме: В статье представлено понятие предупреждения преступности, даны общие характеристики методов предупреждения преступности, особенно подробно освещены проблемы предупреждения преступлений контрабанды. Также был рассмотрен ряд методов предупреждения преступлений контрабанды, а также затронуты пути реализации этих методов.

Ключевые слова: контрабанда, преступность, социальная профилактика, криминология, таможенные органы.

Problems of prevention of smuggling crimes

Annotation: The article presents the concept of crime prevention, general characteristics of crime prevention methods are given, especially the problems of preventing smuggling crimes are highlighted in detail. A number of methods of preventing smuggling crimes were also considered, as well as ways to implement these methods were touched upon.

Keywords: smuggling, crime, social prevention, criminology, customs authorities.

UDK 343.241.4

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI JINOYAT QONUNCHILIGIDA QO'SHIMCHA JAZO VA ULARNING TURLARI

Ametova N.Q.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Hozirgi zamon jinoyat qonunchiligida jinoyat sodir etgan shaxsga jazo turlarini to'g'ri tanlab ularni qonuniy tayinlash ham muhim ahamiyatga ega. Jazo jinoyat huquqining muhim institutlaridan biri bo'lishi bilan bir qatorda, jinoiy javobgarlikni amalga oshirishning asosiy shakllaridan hisoblanadi. Jazo jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qo'llanadigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat majburlov chorasidir [1, 409]. O'zbekiston Jinoyat qonunida jazolarning 10 ta turi mavjud bo'lib, shundan 8 tasi asosiy, 1 tasi ham asosiy ham qo'shimcha, 1 tasi faqat qo'shimcha jazo sifatida qo'llaniladi. Ular quyidagilar: jarima, muayyan huquqdan mahrum qilish, majburiy jamoat ishlari, ahloq tuzatish ishlari, xizmat bo'yicha cheklash, ozodlikni cheklash, intizomiy qismga jo'natish, ozodlikdan mahrum qilish, umrbod ozodlikdan mahrum qilish, harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish.

Bunda xizmat bo'yicha cheklash yoki intizomiy qismga jo'natish tariqasidagi jazolar faqat harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llaniladi. Mahkumlarga asosiy jazolardan tashqari qo'shimcha jazo harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi ham qo'llanilishi mumkin. Muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo'shimcha jazo tariqasida ham qo'llanilishi mumkin[2, 22]. Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, bizning jinoyat qonunimizda faqat ikki xil jazo (muayyan huquqdan mahrum qilish va harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish) qo'shimcha jazo hisoblanadi.

Jinoyat kodeksi qabul qilinganining dastlabki yillarida jinoyat qonunida 2 xil turdagi birinchisi, harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish (52-modda) va ikkinchisi, mol-mulkni musodara qilish (53-modda) kabi qo'shimcha jazo turlari mavjud edi. Unga ko'ra, 53-modda quyidagicha mazmunga ega edi: mol-mulkni musodara qilish mahkumning mulki bo'lgan mol-mulkning hammasini yoki muayyan qismini haq to'lamasdan majburiy ravishda davlat mulkiga o'tkazishdan iboratdir. Mol-mulkni musodara qilish sud tomonidan faqat Jinoyat kodeksi Maxsus qismining

moddasida nazarda tutilgan bo'lsagina tayinlanishi mumkin. Mahkumning oilasi normal turmush kechirishi uchun zarur bo'lgan uy-joy, kvartira, uy anjomlari hamda jihozlari, kiyimlar va boshqa buyumlar musodara qilinmaydi [6]. Lekin, 2001-yil 29-avgustdagi O'zbekiston Respublikasining "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-processual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 254-II-sonli qonuni bilan Jinoyat kodeksidan 53-modda dekriminalizatsiya qilingan (chiqarilgan). Natijada jinoyat qonunimizda faqat bitta turdagi qo'shimcha harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi mavjud. Harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi jinoiy jazo sifatida asosiy jazoga qo'shimcha jazo tariqasida qo'llanilishi mumkin. Ushbu jazo chorasining mohiyati shundan iboratki, u mahkumlarga nisbatan ma'naviy mazmunda jazo keltirib, mahkumning ayrim imtiyozlardan mahrum bo'lishiga sabab bo'ladi. Mazkur jazo jinoyat qonuniga muvofiq, shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir qilgan bo'lsagina, tayinlanadi. Bunda sud hukm e'lon qilish vaqtida yoki jinoyat sodir etish vaqtida sudlanuvchi unvonga ega bo'lgan xizmatda faoliyat ko'rsatayotgan bo'lishi lozimligini nazarda tutmaydi. Harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish xizmatni o'tayotgan, zahiraga o'tkazilgan yoki nafaqaga chiqqan va boshqa barcha holatdagi shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish sud ishning barcha holatlarini tekshirib bo'lganidan so'ng kelgan xulosasi asosida, sudlanuvchining harbiy yoki maxsus unvonga loyiq emasligini belgilaganda qo'llanilishi mumkin bo'ladi. Shunday qilib, ushbu jazoni qo'llashdagi har bir holatda, sudning hukmida, albatta, bu jazoni qo'llash lozimligi asosanib berilishi kerak. Bunday hollarda odatda, nafaqat jinoyatning og'ir ekanligiga, balki jinoyat sudlanuvchining unvoniga aloqadorligiga, aybdor shaxs bo'yicha to'plangan ma'lumotlarga, unvon qanday, qaysi yo'l bilan qo'lga kiritilganligiga (qonuniy yoki noqonuniy) va boshqa holatlarga qarash lozimdir.

Sud hukmi bilan shaxs oliy maqomga ega bo'lmagan harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilinishi mumkin. Bunday unvonlarga, xususan, polkovnik va ungacha bo'lgan unvonlar hamda maxsus unvonlardan polkovnik unvoniga o'xshash unvonlar kiradi. Shunga e'tibor qilish lozimki, harbiy unvonlar O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining serjant va ofitser tarkibidagi xizmatchilariga nisbatan beriladigan unvonlardir. Maxsus unvonlar esa, bojxona xodimlari, soliq organi xodimlari, prokuratura, IIV xodimlari, Favqulodda vaziyatlar vazirligi xodimlari hamda shunday unvonlar belgilangan boshqa xizmat xodimlariga beriladi [5]. Oliy harbiy va maxsus unvonlar hamda davlat mukofotlariga ega shaxslarga nisbatan, sud faqat ushbu unvonlarni va mukofotlarni bergan organlarga jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxsni ushbu unvondan mahrum qilish bo'yicha taqdimnoma kiritishi mumkin. Shunday qilib, shaxsni unvon yoki mukofotdan mahrum qilish bo'yicha oxirgi qaror ushbu unvonni bergan organga bog'liqdir.

Oliy harbiy unvonlar – bu yuqori ofitser tarkibiga kiruvchi shaxslarga nisbatan beriladigan unvonlar (general-mayor, general-leytenant, general-polkovnik, armiya generali). Oliy maxsus unvonlarga xuddi shunday unvonlarni beruvchi organlar tomonidan beriladigan unvonlar kiradi. Oliy harbiy va maxsus unvondan mahrum qilingan shaxslar, shu bilan birga, davlat mukofotlaridan ham mahrum etiladi. Davlat mukofotlari – bu xalq oldida ko'rsatgan xizmatlari, xayriya faoliyati, ta'lim-tarbiya, sog'liqni saqlash, davlat qurilishi, ma'naviyat, san'at, madaniyat, ilm-fan, iqtisod, vatanni himoya qilish yo'lidagi xizmatlari uchun fuqarolarni rag'batlantirish usulidir. Bular "O'zbekiston Qahramoni" unvoni, O'zbekiston Respublikasining ordenlari, medallari, faxriy unvonlari va Faxriy yorlig'i.

Shuni nazarda tutish kerakki, sudlanuvchilar Jinoyat kodeksining 52-moddasida ko'rsatilmagan boshqa unvon va mukofotlardan mahrum qilinishlari mumkin emas. Xususan, sud ilmiy darajalari va unvonlari (masalan, fan doktori, fan nomzodi, katta ilmiy xodim unvonlari, docent, professor) dan mahrum etilishi mumkin emas hamda shunga o'xshash sport va professional unvonlardan ham mahrum etolmaydi. Bundan tashqari, sudlanuvchi xorijiy davlatlar tomonidan berilgan unvonlardan ham mahrum qilinmaydi [3, 409]. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksining 161-moddasiga muvofiq, mahkumni harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish to'g'risida hukm chiqargan sud hukmining nusxasini shu unvonni bergan organga yuboradi. Zahiradagi harbiy xizmatchiga taalluqli hukm nusxasi uning yashash joyidagi mudofaa ishlari bo'limiga yuboriladi. Unvon bergan organning mansabdor shaxsi mahkumni unvondan mahrum qilish to'g'risidagi yozuvni belgilangan tartibda tegishli hujjatlarga kiritadi, bu unvon bilan bog'liq huquq va imtiyozlarni tugatish choralari ko'radi hamda hukm chiqargan sudga hukmning nusxasi olingan kundan boshlab bir oylik muddat ichida uning ijro etilganligi haqida xabar qiladi [4, 93]. Jinoyat qonunidagi ham asosiy ham qo'shimcha jazo tarzida qo'llanilishi mumkin bo'lgan birdan bir jazo - bu muayyan huquqdan mahrum qilishdir. Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosining mazmuni aybdorga muayyan mansabni egallash, u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanishini taqiqlashdan iborat. Muayyan huquqdan mahrum qilish aybdorning mansabi yoki ish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan jinoyatni sodir etganligi uchun asosiy jazo tariqasida tayinlanganda – 1 yildan 5 yilgacha muddatga, qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanganda – 1 yildan 3 yilgacha muddatga belgilanadi.

Muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanishni taqiqlash deganda, aybdorning doimiy tarzda shug'ullanadigan kasbiy faoliyatini, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan mahrum etish tushuniladi. Qonunning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib shuni aytish lozimki, sud aybdorga nisbatan mazkur jazoni tayinlayotganida faqat birgina (aniq) faoliyat turi bilan shug'ullanishni taqiqlashini tushunishimiz mumkin. Shu bilan bir vaqtda, mazkur taqiqlash faqat qonuniy faoliyat turlariga nisbatan amalga oshirilishi mumkin; sud o'z hukmida mahkumni jinoiy faoliyatni amalga oshirish huquqidan mahrum qila olmaydi, chunki mazkur shaxs ayni faoliyatni amalga oshirish huquqiga umuman haqli emas va mana shunday jazo chorasi mazmunsiz va bema'ni chora bo'lib qoladi (masalan, mahkumga giyohvand moddalar, ularning analoglarini sotish bo'yicha faoliyatni amalga oshirishni man etishga yo'l qo'yish mumkin emas). Muayyan huquqdan mahrum etish muddatli jazo chorasi bo'lib, uning mohiyati nafaqat mahkumni muayyan vazifalarni bajarishdan chetlatishdan, balki uni hukmda belgilangan muddat davomida u yoki bu lavozimlarni egallash huquqidan mahrum qilish yoxud u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilishdan iborat. Shuningdek, uni hukm bilan belgilangan muddat davomida u yoki bu lavozimlarni egallash yoxud u yoki bu faoliyat

turi bilan shug'ullanish huquqidan mahrum etishdan ham iborat bo'ladi, buning maqsadi uni tegishli lavozim yoki faoliyat bilan shug'ullanish bilan bog'liq bo'lgan yangi shunga o'xshash jinoyatni sodir etish imkoniyatidan amalda mahrum etishdir. Muayyan huquqdan mahrum etish aybdor jinoyat sodir etish vaqtida ushbu huquqqa ega bo'lgan holdagina qo'llaniladi. Agar ushbu huquqqa jinoyat sodir etgandan so'ng ega bo'lgan bo'lsa, sud bu jazo turini qo'llashi mumkin emas (masalan, transportni boshqarish huquqidan mahrum qilish). Muayyan huquqdan mahrum qilishni faqat aybdor deb topilgan shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyat mazkur shaxsning egallab turgan lavozimi bilan bevosita bog'liq bo'lgan hollarda jazo chorasi sifatida qo'llash mumkin. Shu munosabat bilan, Oliy sud Plenumining tushuntirishi bo'yicha, "aybdor o'zi egallagan lavozim yoki xizmat faoliyati bilan bevosita bog'liq holda jinoyat sodir etgan har bir holda, sud, jinoyatning xususiyatidan kelib chiqib, mahkumni u yoki bu mansabni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish masalasini muhokama qilishi shart. Bunday jazoni tayinlash paytida hukmning qaror qismida sudlanuvchi shug'ullanishi mumkin bo'lmagan mansab xarakteri, faoliyat turi aniq ko'rsatilishi kerak.

Hukm chiqarilayotgan paytda mahkum jinoyat sodir etilishi bilan bog'liq bo'lgan mansabni egallamasligi holat qo'shimcha jazo qo'llash uchun to'siq bo'lmaydi" [5]. Agarda sodir etilgan jinoyat o'zining xususiyatlari bo'yicha shaxsning egallab turgan lavozimi yoki uning faoliyati bilan bog'liq bo'lmasa, bu holda mazkur shaxs ayni shu lavozimni egallash huquqidan yoki mazkur faoliyatni amalga oshirish huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas.

Bu jazo turini qo'llashda faoliyat turi aybdorning asosiy moddiy ta'minot manbai bo'lsa (masalan, ovchilik faoliyati), unga nisbatan bu jazoni qo'llash kerak emas. Xuddi shunday tarzda sud ko'rib chiqayotgan davlat majburlovi chorasini ma'lum bir shaxslarning yagona kasbiy faoliyati (masalan, tadbirkorlik faoliyati, transport vositalarini boshqarish va shu kabilar) bo'lgan faoliyat turlarining sohiblari bo'lgan shaxslarga nisbatan tayinlanishining maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi masalasini muhokama qilishi zarur bo'ladi. Jinoyatni sodir etganligi uchun muayyan huquqdan mahrum qilish, muddatli xarakterga ega. Muayyan huquqdan mahrum qilish jinoyat qonunida belgilangan doirada tayinlanishi kerak. Agar muayyan huquqdan mahrum qilishning muddati aniqlanmagan bo'lsa, u holda Jinoyat kodeksi Umumiy qismining qonun-qoidalarini asosida hal etiladi. Sud muayyan huquqdan mahrum etish jazosini asosiy jazo sifatida ham, qo'shimcha jazo sifatida ham qonunda belgilangan muddat doirasida tayinlashi mumkin. Muayyan huquqdan mahrum qilish shaklidagi jazoning belgilangan muddati ko'rsatilmaganligi jinoyat qonunining noto'g'ri qo'llanishi sifatida qaraladi va hukmning bekor qilinishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Muayyan huquqdan mahrum qilish asosiy jazo sifatida tegishli modda sanksiyasida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsagina, qo'llaniladi. Agar muayyan huquqdan mahrum qilish Jinoyat kodeksining Maxsus qismi moddasi sanksiyasida asosiy jazo sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, qo'shimcha jazo sifatida qo'llanishi mumkin emas. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, muayyan huquqdan mahrum qilish, qo'shimcha jazo tariqasida tayinlangan bo'lsa, hukmning tavsif qismida, albatta, ko'rsatib o'tilishi kerak. Muayyan huquqdan mahrum qilish, birinchi navbatda, jinoiy faoliyatni davom ettirishning oldini olish bilan birga, jazoning ogohlantirish funktsiyasini amalga oshirishga yo'naltirilgan. Muayyan huquqdan mahrum qilish jzaosi ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish jazosiga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlangan bo'lsa, asosiy jazoning butun muddatiga va undan so'ng hukmda belgilangan muddatgacha davom etadi. Boshqa asosiy jazolarga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanganda, uning muddati hukm qonuniy kuchga kirgan vaqtdan boshlab hisoblanadi. Shaxs shartli hukm qilinganda, muddatning o'tishi hukm chiqarilgan kundan boshlab hisoblanadi. Agar asosiy jazo tariqasida ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish, axloq tuzatish ishlari kabi jazolardan biri tayinlangan bo'lsa, hukm qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab hisoblanadi. Shuni qayd etish kerakki, muayyan huquqdan mahrum qilish tarzidagi jazo mahkumni xalq xo'jaligining u yoki bu sahasida ishlashining muayyan muddati davomidagi huquqidan mahrum qilmaydi. Jumladan, sud aybdorning savdo sohasida moddiy javobgarlik bilan bog'liq bo'lgan mansabida faoliyat ko'rsatishini taqiqlashi mumkin.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlardan kelib chiqib, harqanday jazoni tayinlaganda uning qonuniy va insonparvarlik printsiplariga rioya qilgan holda tayinlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. M.H.Rustambayev O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Umumiy qism // Toshkent. "Yuridik adabiyotlar publish". 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi T.: "Adolat", 2021.
3. O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 11-apreldagi "Davlat mukofotlari to'g'risida"gi O'RQ-473-sonli Qonuni, 3-modda // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 12.04.2018., 03/18/473/1058-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi T.: "Adolat", 2021.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy sud Plenumining 2006-yil 3-fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi 1-sonli qarori, 45-band, 1-xatboshi
6. <https://lex.uz/docs/111453?ONDATE=24.09.1996>

O'zbekiston respublikasi jinoyat qonunchiligida qo'shimcha jazo va ularning turlari

Rezyume: Maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligida jinoiy jazo tushunchasi, jinoiy jazolarning tizimi, ularning asosiy va qo'shimcha jazolarga bo'linishi, qo'shimcha jazolar turlari, ularning jazo tayinlash tizimida tutgan o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: qo'shimcha jazolar, muayyan huquqdan mahrum qilish, dekriminalizatsiya, maxsus unvonlar.

Дополнительные наказания и их виды в уголовном законодательстве республики узбекистан

Резюме: В статье анализируется понятие уголовного наказания в уголовном законодательстве Республики Узбекистан, система уголовных наказаний, их разделение на основные и дополнительные наказания, виды дополнительных наказаний, их роль в системе назначения наказания.

Ключевые слова: дополнительные наказания, лишение определенных прав, декриминализация, специальные звания.

Additional punishments and their types in the criminal legislation of the republic of uzbekistan

Summary: this article analyzes the concept of criminal punishment in the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan, the system of criminal penalties, their division into basic and additional punishments, types of additional punishments, their role in the sentencing system.

Keywords: additional punishments, deprivation of certain rights, decriminalization, special ranks.

KONSTITUTSIYADAGI YANGI NORMALAR VA ULARNING TAHLILI

Akmalov H. A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Konstitutsiya – davlatning Bosh qomusidir. Xalqimiz taqdirida mazkur Qomusimizning ahamiyati, ta'siri va nufuzi tobora ortib borayotgani barchamizga ayon. Xalqimizning siyosiy irodasi hisoblanmish Konstitutsiyamiz adolatli jamiyat barpo etish, fuqarolarning qonuniy huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda inson qadri kabi asosiy tamoyillarni o'zida aks ettirgan va ushbu tamoyillarni amalda tadbqiq etishda dasturil amal bo'lib xizmat qilmoqda. Mazkur tamoyillar hayotimizda bevosita o'z ifodasini topib borayotganligi sababli fuqarolarimizning siyosiy dunyo-qarashi va huquqiy bilimlari tobora ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi prezidenti, mustaqilligimiz asoschisi I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek: "Tabiiyki, har qanday davlatning yuzi, obro'-e'tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan qomusnomadir. Shu ma'noda Asosiy Qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini aks ettiradi. Chunki uni ishlab chiqish va muhokama etishda butun xalq ishtirok etdi. Bir so'z bilan aytganda, Konstitutsiyamiz tom ma'noda xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsulidir" [1,93]. Yangi tahrirdagi qomusimiz zamon talablariga muvofiq takomillashtirilishi kerakligi alohida ta'kidlangan. 2022-yil 20-may kuni Konstitutsiyaviy islohotlar bo'yicha komissiya tarkibi tasdiqlangan edi. Shu yilning 20-iyun sanasida esa yurtboshimiz tomonidan O'zbekiston konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritish va tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan Konstitutsiyaviy komissiya a'zolari bilan uchrashuv o'tkazilgan. Ushbu uchrashuvda prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan quyidagi taklif ilgari surildi: "Albatta, xalqimizdan Komissiyaga kelib tushgan barcha muhim va dolzarb takliflarni bugun Sizlar bilan batafsil muhokama qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Men ularning ayrimlariga to'xtalib o'tdim, xolos. Komissiya taklifi asosida Parlament tomonidan ishlab chiqilgan loyihani umumxalq muhokamasida ko'rib chiqishni hamda referendum o'tkazish yo'li bilan qabul qilishni taklif etaman.

Bu "Konstitutsiyaning yagona manbai va muallifi – xalqdir" degan tamoyilga to'la mos keladi. Shunda har bir vatandoshimiz "Yangi O'zbekiston Konstitutsiyasi – mening Konstitutsiyam" deb yuksak g'urur bilan ayta oladi", deb ta'kidlandi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi 2022-yil 24-iyunda "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonun loyihasini birinchi o'qishda qabul qildi. Mazkur loyihaga ko'ra, Asosiy Qonunimizning 64 ta moddasiga 200 dan ortiq o'zgartirishlar kiritilishi nazarda tutildi. Bundan tashqari, 6 ta yangi modda bilan 16 ta yangi norma taklif etildi. Yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda 2023-yil 30-aprel sanasida O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi to'g'risidagi qonunni qabul qilish bo'yicha o'tkazilgan referendumda ishtirok etgan fuqarolarning 90,21 foizi tomonidan yoqlab ovoz berish orqali qabul qilinganligi xalqimizning Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha orzu-umidlari va intilishlari o'z aksini topganligidan dalolat bermoqda. Referendum ko'p millatli buyuk xalqimizning birdamligi va hamjihatligi, suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat qurishga qat'iy qaror qilganligining ishonchli ifodasi bo'ldi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiya joriy yilning 1-may sanasidan kuchga kirganligi e'lon qilindi. Yangilangan konstitutsiya VI bo'lim, XXVII bob va 155 moddani o'z ichiga qamrab oladi.

Bosh Qomusimizda bo'lgan o'zgarishlar haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, undagi moddalar 128 tadan 155 taga o'zgardi, normalar soni esa 275 tadan 434 taga oshgan. Asosiy qonunning 65 foiz matni yangilandi. Yangi tahrirdagi konstitutsiyamizda o'zgarishlar asosan quyidagi yo'nalishlarda aks etgan: inson huquq va erkinliklari sohasi; tadbirkorlik va xususiy mulk sohasi; axborot sohasi; ijtimoiy soha; tibbiyot va ekologiya sohalari; ilm-fan, ta'lim-tarbiya va yoshlar sohasi; sud-huquq sohalari. Konstitutsiyamizga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish maqsadida xalqimizdan ko'plab takliflar kelib tushdi. Kelib tushgan takliflar soni 222,715 tani tashkil etgan bo'lib, ularning 25 foizi yangi tahrirdagi Konstitutsiyaga kiritilgan. Takliflar statistik tahlil etilganda 60 foizi yoshlar tomonidan bildirilganligi ma'lum bo'ldi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizda yoshlarga oid alohida bob va moddalar kiritilib, XIV bob "Oila, bolalar va yoshlar" deya nomlandi. Bu esa mamlakatimizda yoshlarga qaratilayotgan davlat siyosati darajasidagi e'tiborning yanada ortib borayotganligidan dalolatdir.

O'zim tahsil olayotgan sohamdan kelib chiqib yangi tahrirdagi Konstitutsiyaga to'xtalib o'tadigan bo'lsam, yangilangan konstitutsiyamizda surishtiruv, tergov va sud jarayonida inson huquqlarini himoya qilishga oid quyidagi 9 ta eng muhim normalar kiritildi va Qomusimizda quyidagi shakllarda mustahkamlab qo'yildi: 1) shaxsni ushlash chog'ida unga tushunarli tilda uning huquqlari va ushlab turilishi asoslari tushuntirilishi shart; 2) shaxs o'zining aybsizligini isbotlashi shart emas va istalgan vaqtda sukut saqlash huquqidan foydalanishi mumkin; 3) aybdorlikka oid barcha shubhalar gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi yoki mahkumning foydasiga hal qilinishi kerak; 4) agar shaxsning o'z aybini tan olganligi unga qarshi yagona dalil bo'lsa, u aybdor deb topilishi yoki jazoga tortilishi mumkin emas; 5) shaxs o'ziga va yaqin qarindoshlariga qarshi guvohlik berishga majbur emas; 6) shaxs sudning qarorisiz qirq sakkiz soatdan ortiq muddat ushlab turilishi mumkin emas; 7) hibsga olish, qamoqqa olish va qamoqda saqlashga faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi; 8) yozishmalar, telefon orqali so'zlashuvlar, pochta, elektron va boshqa xabarlar sir saqlanishini cheklashga hamda uy-joyda tintuv o'tkazishga faqat qonunga muvofiq va sudning qaroriga asosan yo'l

qo'yiladi; 9) har kimga malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda yuridik yordam davlat hisobidan ko'rsatiladi [2, 59-60-b.].

Shaxsiy huquq va erkinliklar – tabiiy huquq va erkinliklar bo'lib, insonning hayoti, sog'lig'i, or-nomusi, sha'ni, qadr-qimmatini ta'minlashga qaratilgan huquqlar guruhi hisoblanadi [3, 28-b.]. Yangilangan Konstitutsiyamizga kiritilgan inson huquq va erkinliklari, sud-huquq sohasidagi o'zgarishlar haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, inson huquq va erkinliklari sohasida ko'plab normalar kiritildi. Jumladan, yangi tahrirdagi konstitutsiyaning 25-moddasiga ko'ra O'zbekistonda o'lim jazosi ta'qiqlanadi. Yashash huquqi har bir insonning ajralmas va tabiiy huquqi hisoblanadi. Mamlakatimizda 2008-yildan barcha jinoyatlar uchun o'lim jazosi bekor qilingan, lekin konstitutsiyada emas balki jinoyat qonunchiligida o'z aksini topgan edi.

O'lim jazosi ta'qiqlanishining konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi insonni hayotdan xatto davlat ham mahrum etishga haqli emasligini kafolatlaydi. Ushbu norma bilan davlatimiz bu jiddiy masalada hech qachon ortga qaytmagligini, insonparvarlik g'oyalariga sodiq ekanligini butun dunyoga namoyon qiladi. Misol sifatida bugungi kunda 106 ta davlatda o'lim jazosi barcha jinoyatlar uchun bekor qilingan. Ayrim davlatlar o'z tajribalarida o'lim jazosini qonunlari bilan bekor qilsa-da, konstitutsiyada bo'lmaganligi bois uni jazo sifatida qayta tiklash holatlari ham kuzatilgan. Shuningdek, sudlar ham xatolarga yo'l qo'yish xavfini inkor etib bo'lmaydi. Shunday ekan o'lim jazosi tayinlangan shaxsga sud kelgusida oqlov hukmi chiqaradigan bo'lsa, nohaq ayblangan inson hayotini ortga qaytarishning hech qanday iloji yo'q. Shu nuqtayi nazardan Qomusimizga kiritilayotgan O'zbekistonning qat'iy pozitsiyasi mamlakatimizda inson hayoti, uning qadri yuqori darajada himoya qilinishini yana bir bor tasdiqlaydi hamda ijtimoiy-siyosiy hayotimizda mazkur jazo turini qaytarish va qo'llash bo'yicha har qanday tashabbuslarni qat'iy ravishda cheklaydi. Pirovardida har bir inson xatto u jinoyat sodir etgan bo'lsa ham uning yashash huquqi kafolatlanishiga xizmat qiladi [4]. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida har bir shaxsning sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishga yo'naltirilgan bir necha eng muhim tamoyillar mustahkamlanmoqda. Unda, xususan, insonning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsiz ekanligi va hech bir narsa ularni kamsitish uchun asos bo'la olmasligi ko'zda tutilgan. Shuningdek, 26-moddada qiynoqqa solish, zo'ravonlik, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etish, shaxsning rozilgisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazilishi mumkin emasligi belgilab qo'yilgan. Tarix shundan guvohlik beradiki, uzoq vaqt davomida ko'p davlatlarda qiynoqlar amalda qo'llanilgan. Odatda, qiynoqlar so'roq qilinayotgan shaxs saqlayotgan muhim ma'lumotni qo'lga kiritish, shuningdek o'lim jazosini amalga oshirish jarayonida og'riqni kuchaytirish va azoblash maqsadida qo'llanilgan. Hozirgi paytda qiynoqlarning ta'qiqlanishi inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida, Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktda, Qiynoqlarga hamda muomala va jazolashning boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsitadigan turlariga qarshi konvensiyada, Inson huquqlari to'g'risidagi Amerika konvensiyasida, Inson va xalqlar huquqlari Afrika xartiyasida va boshqa hujjatlarda mustahkamlanib qo'yilgan. Qiynoqlarning mustahkamlanishi mutlaq xarakterga ega. Shuni tan olish kerakki, bugun ushbu sohada O'zbekistonning bir qator hal qilinmagan muammolari bor. Ayni paytda inson huquqlari sohasidagi islohotlarni davom ettirish uchun siyosiy iroda mavjud. Ushbu tuzatishlarning kiritilishi inson qadr-qimmatini, uni huquq-tartibot organlarining noqonuniy xatti-harakatlaridan himoyalashni kafolatlovchi shaxsiy daxlsizligini ta'minlash imkonini beradi.

Insoning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsiz ekanligi, qiynoqqa solish, zo'ravonlik, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etish, shaxsning rozilgisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazilishiga yo'l qo'yilmasligining Konstitutsiyada belgilanishi jazoni o'tash joylarida saqlanayotgan shaxslarning huquq va erkinliklarini mustahkamlashga, xalqaro maydonda O'zbekiston obro'yini yanada oshirishga, shuningdek insonparvarlik, adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini amalga oshirishga xizmat qiladi [5].

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 27-moddasiga asosan, "Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi, qamoqda saqlanishi yoki uning ozodligi boshqacha tarzda cheklanishi mumkin emas. Hibsga olishga, qamoqqa olishga va qamoqda saqlashga faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi".

Erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi bu – har bir inson tug'ilishi bilan qo'lga kiritadigan, har kim erkin, o'z ixtiyori bo'yicha harakat qilishi, o'zganing shaxsiy erkinligi va daxlsizligiga ziyon yetmaydigan tarzda yurish-turishni tanlash imkonini beruvchi huquqdir. Shaxsning erkinligi jamiyatdagi axloq me'yorlari doirasidan chiqmasligi va qonun asosida bo'lishi kerak, ya'ni shaxs har qanday harakatni qonun va qonun hujjatlarida man etilmagan va huquqiy ko'rsatmalarga zid kelmagan taqdirda amalga oshirishi mumkin [6, 137].

Inson huquqlarini sud orqali himoya qilish bo'yicha muhim institutlardan biri – "Habeas korpus" shaxs erkinligini cheklash bilan bog'liq har qanday harakat faqatgina sudning qarori asosida amalga oshirilishi shartligi talabidir. Bu qoida shaxsiy erkinlik daxlsizligini kafolatlab, tergov organlari tomonidan insonlarni noqonuniy hibsga olish, asossiz qamoqqa olish va saqlashga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan. Bu yangi normaning ahamiyati shundaki, sud-tergov jarayonlarida huquqni muhofaza qiluvchi organlarni noqonuniy harakatlardan tiyib turishga, shaxsni asossiz hibsga olish holatlarini bartaraf etishga, natijada tergov davomida insonning ozodligini cheklash bilan bog'liq bo'lgan xatolarga yo'l qo'ymaslikka xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu moddada yangi muhim jihadni ta'kidlab o'tadigan bo'lsak, aybsizlik prezumpsiyasidan kelib chiqadigan muhim kafolat, shaxs sudning qarorisiz 48 soatdan ortiq muddat ushlab turilishi mumkin emas. Shaxs ushlab turilgan vaqtdan e'tiboran 48 soat o'tgunga qadar sudga ushlab turishning qonuniyligi va asosiligi to'g'risida masalani hal qilish uchun olib borilishi kerak. Agar ushlab turishning qonuniyligi va asosiligi sudga isbotlanmasa shaxs darhol ozod qilinishi kerak degan norma belgilandi. Ushbu modda shaxs erkinligi va daxlsizlik huquqining konstitutsiyaviy kafolati sifatida xizmat qiladi. Mazkur norma mamlakatimiz konstitutsiyasida ham "Habeas korpus" tizimi joriy etilganligini anglatadi. Yangilangan Konstitutsiyaning 28-moddasida qayd etilishicha, "Ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar o'ziga nisbatan insoniy muomalada bo'linishi hamda inson shaxsiga xos bo'lgan

sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishi huquqiga ega. Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan shaxs uning aybi qonunda nazarda tutilgan tartibda oshkora sud muhokamasi yo'li bilan isbotlanmaguncha va sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanmaguncha aybsiz deb hisoblanadi. Ayblanuvchiga o'zini himoya qilish uchun barcha imkoniyatlar ta'minlanadi" deb belgilab qo'yildi. Ushbu normani kiritishda birinchi o'rinda xalqimizdan kelib tushgan takliflar va shu bilan birga xalqaro normalar ham hisobga olingan. Ya'ni, ushbu modda "Miranda qoidasi"ni o'zida aks ettirgan. Miranda qoidasining mazmuni shundan iboratki, jinoyatda gumon qilinib ushlangan shaxsga nisbatan tegishli idora xodimlari tomonidan bosim o'tkazilishini istisno qiladi. Bu esa inson, uning hayoti, huquq va erkinliklari – oliy qadriyat degan ezgu tamoyilni amaliyotda keng tadbqiq etishga imkoniyat beradi.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 29-moddasiga asosan, "Har bir shaxs jinoyat protsessining har qanday bosqichida shaxs ushlanganida esa uning harakatlanish erkinligi huquqi amalda cheklangan paytdan e'tiboran o'z tanloviga ko'ra advokat yordamidan foydalanish huquqiga ega". Har qanday shaxs huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan chaqirilganda yoki ushlanganda bir oz o'zini yo'qotib qo'yishi, esankirashi bor gap. Shunday vaziyatda uning huquqlari buzilishini oldini olish maqsadida advokat yordamidan foydalanishni ta'minlash muhim o'rin tutadi. Bunday vaziyatda advokat haqiqiy ma'noda ko'makchi, himoyachi sifatida shaxsga huquqiy yordam ko'rsatishi kerak. Konstitutsiyada shaxs ushlanganida uning harakatlanish erkinligi huquqi amalda cheklangan paytdan e'tiboran o'z tanloviga ko'ra advokat yordamidan foydalanish huquqining alohida belgilanishi unga nisbatan noqonuniy yoki asossiz ayblov qo'yilishidan, turli bosimlardan himoya qiladi. Shuningdek, shaxs o'z tanloviga ko'ra, ya'ni istasa, advokat yordamidan foydalanadi, istamasa, bunday yordamdan voz kechishi mumkin. Bordini, bunga imkoni bo'lmasa, davlat hisobidan advokat ta'minlanishi mumkin. Mazkur qoida fuqarolarimizning huquq va erkinliklari kafolatlarini yanada kuchaytirishga, ularga nisbatan turli noqonuniy harakatlar sodir etilishini va asossiz ayb qo'yilishini oldini olishga xizmat qiladi. Bosh qomusimizda ta'kidlangan demokratik, huquqiy va ijtimoiy davlatda fuqarolik jamiyatini barpo etishda Konstitutsiyaning ahamiyati beqiyosdir. Uning ahamiyati haqidagi barcha fikrlarimizni umumlashtirgan holda quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin:

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning qabul qilinishi mustaqil davlatchilik asoslari va yangi O'zbekistonni barpo etishda mamlakatimizning butun huquqiy tizimida va barcha sohalarida keng qamrovli islohotlarni yanada jadal suratlarda va muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Yangi Qomusimiz orqali fuqarolarimiz ongida yuz berayotgan o'zgarishlar yurtimiz taraqqiyoti yo'lida qudratli kuch sifatida xizmat qiladi. Ko'p bora ta'kidlanganidek, mazkur konstitutsiya xalqimiz erk-irodasining huquqiy mahsulidir. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda, tom ma'noda o'z ijod mahsulimiz hisoblangan Konstitutsiyamizni hurmat qilish, uning talablariga amal qilish har birimizning burchimizdir. Unga amal qilish esa mamlakatimiz ravnaqiga hissa qo'shish va adolatli jamiyat barpo etishga xizmat qilish demakdir.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2-tom. –T.: O'zbekiston, 1996. -170b.
2. Konstitutsiyadagi yangi normalar va ularning tahlili. F.Q.Qutlimuratov, H.A.Akmalov. (Metodik qo'llanma) -Nukus; 2023. -84b.
3. Inson huquqlari. A.R.Mo'minov, M.A.Tillaboyev. Darslik. Ikkinchi nashr. –T.: Adolat, 2013. -290b.
4. Akmalov Hamid Akmal o'g'li. (2023, Aprel). Yangilanayotgan konstitutsiyada inson huquq va erkinliklari, sud-huquq sohasidagi islohotlar. "Talqin va tadqiqotlar" ilmiy-uslubiy jurnali. UIF-2023: 8.2|2181-3035|№22.
5. L.Yugay. Yangi tahrirdagi konstitutsiyada qiyoslashning ta'qiqlanishi kafolatlari mustahkamlanmoqda. "Yangi O'zbekiston Konstitutsiyasi" yagona milliy portali. URL: <https://meningkonstitutsiyam.uz> (ko'rilgan sana: 21.11.2023-y.)
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. Qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashri. -T.: "O'zbekiston" 2013.

Konstitutsiyadagi yangi normalar va ularning tahlili

Annotatsiya: Barchamizga ma'lum, joriy yilning 1-may sanasidan mamlakatimizda xalq referendumini asosida qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiya kuchga kirdi. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi qabul qilinganligi munosabati bilan Qomusimizga kiritilgan yangi moddalar, normalar va ularning tahlili bayon etilgan.

Kalit so'zlar: demokratik davlat, huquqiy davlat, ijtimoiy davlat, inson huquqlari.

Новые нормы в конституции и его анализ

Аннотация: Всем нам известно, что с 1 мая текущего года в нашей стране вступила в силу Конституция в новой редакции, принятая на основе всенародного референдума. В данной статье изложены новые статьи, нормы и их анализ, внесенные в Конституцию Республики Узбекистан в связи с принятием новой редакции.

Ключевые слова: демократическое государство, правовое государство, социальное государство, права человека.

New norms in the constitution and their analysis

Abstract: As we all know, with the adoption of the new amendment to the Constitution through a nationwide referendum on May 1 of the current year, significant changes have been introduced in our country. This article highlights the newly added provisions, norms, and their analysis in relation to the acceptance of the revised Constitution of the Republic of Uzbekistan.

Key words: democratic state, rule of law, social state, human rights.

ABU RAYHON BERUNIYNING JAMIYAT VA DAVLAT HAQIDAGI IJTIMOY-FALSAFIY QARASHLARI

Tog'ayev N. E.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Ajdodlarimizning o'tmishi, milliy va diniy an'analarimiz, ma'naviy qadriyatlarimizni o'rganish, xalqimizning milliy o'zligini anglashi, demokratik, adolatli, huquqiy davlat rivojida fuqarolarning, ayniqsa, yosh avlodning yaxlit bir dunyoqarashi shakllanishida nazariy poydevor vazifasini bajaradi. Bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy-ma'naviy

sohalaridagi islohotlardan ko‘zlangan asosiy maqsad xalqimizning ma‘naviy yuksalishiga zamin hozirlash, xususan jamiyatda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq insonparvar, vatanparvar, millatparvar, ajdodlarga munosib xalq bo‘lishdan iboratdir. Bu haqda muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev “Bizning qanday buyuk va shonli o‘tmishimiz, qanday ulug‘ ajdodlarimiz borligini yaxshi bilamiz va bu bilan hamisha faxrlanamiz” [1, 191] – deb ta’kidlab o‘tadilar. Xalqimizning uzoq o‘tmish tarixi shundan dalolat beradiki, insoniyatning ma‘naviy kamolatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan boy ma‘naviy-madaniy meros va buyuk qadriyatlar sohibimiz. Bizning donishmand ajdodlarimizning barchasi ilm-ma’rifatni ulug‘laganlar, insonni axloqli, tarbiyali bo‘lishga, Vatanni sevrishga, insonparvar hamda millatparvar bo‘lishga undaganlar.

Bizga tarixan ma’lumki, qomusiy tafakkur egalari hisoblangan Markaziy Osiyolik mutafakkirlarimiz ilm-fanning barcha sohalarida olib borgan tadqiqot natijalaridan hozirgi zamon fani va texnikasi keng sur’atlarda foydalanib kelmoqda. Mutafakkirlarimizning ilmiy merosi va tengsiz asarlari nafaqat xalqimizning, balki butun insoniyatning ma‘naviy mulki hisoblanadi. Mutafakkir olimlarning ilmu-fan siru-asrorlarini o‘rganish, hunar egasi bo‘lish borasidagi qarashlari umumbashariy tamaddunining o‘chmas va ardoqli qadriyatlaridan hisoblanib, bu borada eng qadimgi davrlarda shakllangan hayotiy tajribalari asosida zamonamiz tafakkuri yuzaga kelgan. “Imom Buxoriy va Burhoniddin Marg‘inoniy, Hakim Termiziylar, Mahmud Zamaxshariy va Qaffol Shoshiy, Bahouddin Naqshband va Xoja Ahror Valiy, Muhammad Xorazmiy va Ahmad Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiy kabi ko‘plab daholar nomi jahon sivilizatsiyasi tarixida oltin harflar bilan bitilgan... Ularning hayoti va ma‘naviy merosini keng o‘rganish va hayotga tadbiiq etishda bugungi kunda ham insoniyat katta ehtiyoj sezmoqda” [2].

Mana shunday buyuk donishmand qomusiy olim va mutafakkirimizdan biri Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048 yil)dir. U ilm-fanning deyarli barcha sohalar bilan shug‘ullanib, Yaqin va O‘rta Sharqning boy fan-madaniyatini puxta o‘rganadi. Qadimgi yunon mumtoz ilmi bilan ham chuqur tanishib, yirik alloma bo‘lib yetishdi. Beruniy ilm-fanning hamma sohalarida samarali ijod qilib, hozirgi paytda olimning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Geodeziya”, “Ma’danshunoslik”, “Mas’ud qonuni”, “Munajjimlik san’atidan boshlang‘ich tushunchalar”, “Ibn Sino bilan savol-javoblari” va boshqa asarlari nashr etilib, turli tillarga tarjima qilingan. Beruniy nihoyatda sermaxsul, ilmiy faoliyati ko‘p qirrali va boy qomusiy olimdir. Akademik I.Y.Kravakovskiy so‘zi bilan aytganda, u qiziqqan sohalarini ko‘rib chiqishdan ko‘ra, qiziqmagan sohalarini sanab chiqqan osonroqdir.

O‘rta asr Sharq mutafakkirlari jamiyat va uning vujudga kelishi, shakllanishi haqida ko‘pgina asarlar yozib qoldirgan. Shu jumladan, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosida ham jamiyatning vujudga kelishi va evolyusiyasining tahlil etilganini ko‘rishimiz mumkin. Beruniy jamiyat tuzilishining unsurlari orasidagi munosabat va aloqalarni ko‘rsatib, ularni ijtimoiy hayotdagi ro‘lini aniqlagan. U o‘z davrining farzandi sifatida davlat tuzumining qonun-qoidalarini yoqladi. Ammo shu bilan birga hukmdorga aql va adolat xos bo‘lishi kerak, degan fikrga keladi. Shuningdek, axloqiy meyorlarga zid xatti-harakatlarni qoralaydi. U hukmdorlar bo‘lishi zarurligini ham, hokimiyatning merosiylik tamoyilini ham, xususiyl mulkning, shu jumladan, yer mulkchiligining muqarrarligini ham tan olgan. Biroq Beruniyning fikricha, hukmdor zarur sifatlariga, ya’ni adolatga va aqlga ega bo‘lishi zarur. Beruniy har qanday zo‘ravonlik, zolimlik, shafqatsizlik, milliy, irqiy va diniy tengsizlikning dushmani deb bilgan.

Beruniy jamiyat haqidagi qarashlarida o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy vaziyatidan kelib chiqib, davlatni boshqarishda vorisiylk masalasini oldingi o‘ringa qo‘ygani quyidagi fikrlaridan bilib olish mumkin: “agar podshoh buyruqni berishda milliy va diniy biron tomonga asoslanasa, bir qorindan bir vaqtda ikki bola tug‘ilganidek, podshohlik va din ishi birlashib buyruq to‘liq va tugal bo‘ladi, to‘liqlikning narigi tomonida ko‘zda tutiladigan g‘oya va maqsad yo‘q” [3, 88]. Bundan ko‘rinadiki, davlatni boshqarishda din va dunyoviy ishlar qonun asosida mutanosib bo‘lishi kerakligi aytilmoqda. Akademik I.M.Mo‘minov Beruniyning ijtimoiy-falsafiy, jamiyat va davlat haqidagi qarashlariga alohida e’tibor qaratib, uning “Mineralogiya” asaridagi quyidagi fikrlarini keltirgan edi: “Olis Mag‘ribdagi shaharlardan birining aholisi haqida naql qiladilarkim, zodagonlar va yer egalari mazkur shaharni navbatma-navbat boshqarar ekan. Kimga navbat kelsa, o‘sha uch oy davomida hokimlik vazifasini ado etarkan. Muddat tugagach, o‘z ixtiyori bilan hokimlikdan voz kechib, og‘ir vazifadan qutulgani uchun el-yurtga xayr-sadaqa ulashar ekan. Buning boisi shundaki, boshqarish va boshchilik qilish bu zo‘ravonlar tomonidan jabrlangan kishilarning haq-huquqlarini tiklash yo‘li bilan fuqaro halovatini ta’minlash niyatida o‘z halovatidan mahrum bo‘lish demakdir” [4, 42]. Ya’ni Beruniy davlatni demokratiya asosida boshqarish mumkinligini ko‘rsatishga harakat qilgan.

Aksariyat o‘rta asr mutafakkirlari o‘zlarining eng ezgu orzu-umidlarini adolatli shoh zimmasiga yuklaydilar. Xukmdorlarni insof va adolatga da’vat etdilar, shu yo‘l bilan mamlakatda adolatli va tenglik o‘rnatilishi, insoniyatni zulm va istibdoddan xalos etmoqchi bo‘ladilar. Ularning bu fikrlariga Beruniy ham qo‘shiladi. “Inson bunday yuqori mansabga o‘zining kelib chiqishi bilan taaluqli bo‘lmasa ham uning urug‘ining qadimiyligiga qarab emas, balki ko‘rsatgan xizmatlari evaziga ko‘tariladi” [5, 14]. Alloma jamiyat taraqqiyotida to‘sqinlik qiluvchi g‘oyalarga qarshi chiqadi. Ilg‘or fikrlarni, ilmlarni boshqa qarashlar bilan solishtirib halqning e’tiborini haqiqatdan chetga tortuvchi kuchlar ham mavjud. Ular turli yolg‘onlar va mish-mishlar bilan ma’lum ma’noda jamiyatni o‘z orqasidan ergashtirishadi. Bunday kuchlar va g‘oyalardan jamiyatni tozalab turish kerak degan nazariyani ilgari suradi.

Beruniyning ison va jamiyatning vujudga kelishidagi bunday ratsionalistik qarashlari tarix sotsiologiyasining o‘ziga xos tamoyillarini yaratishga olib keladi. Chunki Beruniy avvalo insoniyat tarixiga ijtimoiy naqta nazaridan baho beradi va yondashadi. Uning umuminsoniy, umumiylik xususiyatlarini ochib berish bilan birga har bir mamalakati, har bir xalqning tarixi alohida o‘ziga xos tarix ekanligini, shuning uchun ham ularni taqqoslab analiz qilish mumkin ekanligini yozadi. Uning o‘z vatani tarixiga bo‘lgan munosabati vatanparvarlik va insonparvarlik g‘oyalari bilan yanada boyib ketadi. Chunki tarixiylik, o‘z xalqi tarixini bilish, avvalo shu shaxsning vatanparvarlik darajasidan kelib chiqadi.

Barcha mamlakatlarga tarqalgan xalqlardan har birining alohida tarixi bor, uning podshohlari, payg'ambarlari, bor. Shu tarix yordami bilan muamomala ishlarida hamda vaqtlarni bilish xususida kerakli muddatlarni belgilaydi va ularni tarix boshqa xalqlardan ajratadi. "Qadimgi tarixlarning eng avvalgisi va eng mashuri abadiyatning, kishilikning, insoniyatning boshlanishidir"[6, 30]. Beruniyning jamiyatda bo'lgan qarashlarini ayrim g'arb olimlari obektivistik yoki konservativ qarashlar deb atashgan. Ovrupa Sharqshunoslik adabiyotida, ayniqsa, Beruniyning ilmiy me'rosini birinchilar qatori tadqiq qilgan olim E.Zahauning Beruniy ijtimoiy qarashlariga bergan bahosi birmuncha e'tiborlidir. E.Zaxau "Hindiston"ning inglizcha tarjimasiga yozgan so'z boshida garchan Beruniy olim va mutafakkir sifatida yuqori qo'yilgan bo'lsada, lekin uning jamiyatga bo'lgan qarashlarini "konservativ" deb atagan.

Beruniyning ijtimoiy qarashlari uning siyosiy konsepsiyasi mohiyatidan kelib chiqadi. Bu holatni biz Beruniyning o'z davridagi faol siyosiy oqimlari bo'lgan hindlar va qarmatlarning ta'sirida bo'lganligidan bilib olsak bo'ladi. Beruniy ijtimoiy-siyosiy qarashlari tizimida bu oqimlar nufuzli o'rin egallash bilan birgalikda, u o'zining "Fixrist" asarida yozganidek, yoshligidan boshlab va butun hayoti davomida islom tomonidan qattiq ta'qib ostiga olingan diniy ta'limotlar, ayniqsa moniychilikning man etilgan yodgorliklarini izlagan va o'rgangan. Beruniy ularning ta'limotini "Oq kiyimlilar" ta'limoti, deb ta'riflab, unga atab katta asar yozgan. Lekin bu asar bizgacha yetib kelmagan. "Idora qilish va boshqarishning mohiyati, balki boshliq zolimlardan aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, birovlarining tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishdir. Bu ularning oilasini, ularning hayoti va mol-mulkini himoya qilish va qo'riqlash yo'lida badan charchasidan iboratdir" [5, 31-32]. Abu Rayxon Beruniy sotsiologiyasining xususiyati shundaki, u asosiy masalalar bo'yicha chuqur fikrlarni o'rta tashlaydi: birovni zo'rlik bilan ishlatishga qarshi erkin mehnatni kuylash, zolim shohlarni qoralash, odil shohlarni quvvatlash boshqarishning demokratik prinsiplarini madh etish, shaharlar, hunarlar, ayirboshlash, savdo, narx-navo shular jumlasidandir. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Beruniyning bu qarashlari quruq orzu bo'lmagan, aksincha u antik davridagi Afina va O'rta asrlardagi Italiya shaharlarining davlat tuzulishi, ularning siyosati va davlatni boshqarishdagi demokratik tamoyillarini yaxshi bilgan va tushungan. Shuning uchun ham, u odil jamiyatning odil shohi va uning odil siyosati haqida gapirganda boshqarishning xuddi anashu davlatlarga xos bo'lgan tamoyillarini nazarda tutgan.

Beruniy fikricha, hayotda tartib o'rnatilishi uchun jamiyat shunday tuzulish lozimki, u kishilarning ehtiyojini qondirishga yordam bersin. Buning uchun jamiyatdagi odillikka rioya qilishni nazorat qiladigan hokimlik mansabi tayinlanishi zarur. Buni ham Beruniy xudo yordamiga tayanmay hal qilishga harakat qilgan. Bunda faqat odamlarning o'zaro kelishishlarini va ulardan eng ariziydiganiga erkin bo'ysinishlari lozimligini ta'kidlaydi: "Boshqa xalqlarning afsonalari ham ularning donishmandligidan kelib chiqishi shunday bo'lib, ular odamlarni erkin bo'ysinishi uchun birlashtiradi" [5, 27]. Beruniy o'zining orzu-umidlarini odil hokimlarga bog'lagan bo'lsa-da, lekin ideal shoh hayotda, xususan o'sha davrning zulmat ila topilmasligini va bo'lishi ham mumkin emasligini his etadi. "Har bir xalq ilmsizlar va unga bosh bo'lib turgan juda ongsizlardan holi bo'lmaydi. Shunday johil va zolimlarning mavjudligi tufayli zulm va zo'ravonlik kuchayadi, boylikka hirs qo'yiladi" [7, 39], deb qayg'uradi Beruniy.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, shu vaqtga qadar ilmiy jamoatchilik, Sharq, jumladan, O'rta Osiyo halqlari madaniy merosining tarkibiy qismi bo'lgan diniy va dunyoviy qarashlarni, mutafakkirlarining insoniyat haqidagi g'oyalarini hayol, utopiya, noreal qarashlar tizimi sifatida talqin qilib keldilar. Lekin Sharq mutafakkirlarining jamiyat, uning sohalari va rivojlanish qonuniyatlari haqidagi qarashlari asosan aql, tafakkur va uning kuch-qudratiga bo'lgan ishonch tashkil qiladi va shu bilan birgalikda o'zlari orzu qilgan "mukammal jamiyat" qurilishini mavjud konkret ijtimoiy munosabatlarini tahlil qilish bilan bayon qiladilar. Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlarida ham insonning qiyofasi tabiat ta'sirining natijasi ekani, uning ichki qiyofasida cheksiz say-harakatlar natijasida tub o'zgarishlar bo'lishi mumkinligi aytiladi. Har bir inson o'z xulq-atvorining egasi ekanligi hamda jamiyat bosqichma-bosqich o'zgarishlar orqali rivojlanib borilishi ta'kidlanadi.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т. 2. Т.: „Ўзбекистон“, 2018. 191-бет.
2. Президент Ш.М. Мирзиёевнинг 2016 йилининг 18-19 октябрь кунлари Тошкентдаги Симпозиумлар саройида "Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик йўли" мавзuida бўлиб ўтган Ислom ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг Ташки ишлар вазирлари кенгашининг 43-сессиясида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи, 2016 йил, 19 октябрь.
3. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Ҳиндистон. Арабчадан А.Расулов, Ю.Ҳакимжонов, Ғ.Жалолов таржимаси. Сўз боши ва изоҳлар А.Ирисов. – Т.: Фан, 1965. 88-бет.
4. Мунинов И.И. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар (IX-XX асрнинг бошларига). – Т.: Фан, 1999. 42-бет.
5. Белинский А. Минерология, 1963. 14-бет.
6. Беруний А.Р. "Китоб ал- жавоҳир", Хайдаробод, 1936, 30-бет.
7. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар . II-том .379-бет.

Abu Rayhon Beruniyning jamiyat va davlat haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abu Rayhon Beruniy boy ilmiy merosida jamiyat va davlat haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlarga oid pand-nasihatlar bayon etilgan. Uning umuminsoniy, umumiylik xususiyatlarini ochib berish bilan birga har bir mamalakat va xalqning tarixi alohida o'ziga xos ekanligini, shuning uchun ham ularni taqqoslab analiz qilish mumkin ekanligi yoritilib berilgan.

Tayanch so'zlar: jamiyat, davlat, tarix, xalq, hukmdor, adolat, vatanparvarlik, insonparvarlik.

Социально-философские взгляды абу райхана беруни об обществе и государстве

Аннотация: В данной статье в богатом научном наследии Абу Райхана Беруни представлены советы по социально-философским взглядам на общество и государство. Помимо раскрытия ее универсальных, общих черт, подчеркивается, что история каждой страны и народа уникальна, а потому есть возможность их сравнения и анализа.

Ключевые слова: общество, государство, история, народ, правитель, справедливость, патриотизм, гуманизм.

Socio-philosophical views of Abu Rayhan Beruni about society and the state

Annotation: In this article, Abu Rayhan Beruni's rich scholarly legacy offers advice on socio-philosophical views on society and the state. In addition to revealing its universal, common features, it is emphasized that the history of each country and people is unique, and therefore there is an opportunity to compare and analyze them.

Keywords: society, state, history, people, ruler, justice, patriotism, humanism.

АДВОКАТЛАРНИНГ РИЭЛТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ИМКОНИАТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аскаров Ф.

Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби

Кириш. Бугунги кунда мамлакатимизда қонунчилик ва суд-ҳуқуқ соҳасида жиддий ўзгаришлар ҳамда ислохотлар олиб борилмоқда. Бундай ўзгаришлар замирида албатта аҳолига қулайликлар яратиш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, фуқароларни амалга ошириладиган ислохотларга нисбатан ижобий кайфиятни вужуга келтиришдан иборатдир. Ҳуқуқ соҳасида амалга ошириладиган ислохотларни ичида адвокатура ҳамда риэлторлик соҳалари алоҳида ажралиб туради. Бир қарашда адвокатлик фаолияти билан риэлторлик фаолиятини ўртасида катта фарқ бор. Албатта, бу фикрга қўшилмай илож йўқ. Чунки, адвокатлик соҳаси ҳақ эвазига жисмоний ва юридик шахсларга юридик хизмат кўрсатишдан иборат бўлса, риэлторлик соҳасининг тағ замирида ҳақ эвазига тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ётади.

Бирок, бу икки фаолиятнинг ўзига хос умумий ва ўхшаш жиҳатлари ҳам мавжуд бўлиб, буни инкор қилиш асло мумкин эмас. Мазкур илмий мақола орқали адвокатлик ва риэлторлик фаолиятини ўхшаш жиҳатлари, айнан шундай мазмундаги нормалар, уларнинг хусусиятлари ва қонунчилик тизимидаги ўрнини Ўзбекистон Республикаси фуқаролик-ҳуқуқий нормалари билан солиштиришга ҳаракат қиламиз.

Материал ва методлар. Биринчи навбатда адвокатура фаолиятга эътибор қаратамиз. Ўзбекистон Республикаси Адвокатура тўғрисидаги қонунининг 1-моддасига асосан адвокатура — ҳуқуқий институт бўлиб, у адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти билан шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил, қўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади. Адвокатура Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, ажнабий фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, қорхоналар, муассасалар, ташкилотларга юридик ёрдам кўрсатади [1].

Бугунги кунда суд ва ҳуқуқ соҳасини адвокатларсиз тасаввур қилиш қийин. Адвокатура институти ҳуқуқ соҳасида етакчиликни қўлга олмақда. Адвокатурани ривожлантириш Конституция даражасига кўтарилди.

Янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг [2] XXIV боби адвокатлик фаолиятига бағишланди. Конституциянинг 141-моддасида жисмоний ва юридик шахсларга малакали юридик ёрдам кўрсатиш учун адвокатура фаолият кўрсатиши, адвокатура фаолияти қонунийлик, мустақиллик ва ўзини ўзи бошқариш принципларига асосланиши, адвокатурани ташкил этиш ва унинг фаолияти тартиби қонун билан белгиланиши кўрсатилган бўлса, 142-моддада адвокат ўз касбий вазифаларини амалга оширадиганда унинг фаолиятига аралашинишга йўл қўйилмаслиги, адвокатга ўз ҳимоясидаги шахс билан монеликсиз ва холи учрашиш, маслаҳатлар бериш учун шарт-шароитлар таъминланиши, адвокат, унинг шаъни, қадр-қиммати ва касбий фаолияти давлат ҳимоясида бўлади ва қонун билан муҳофаза қилиниши белгилаб ўтилди [3]. Содда қилиб айтганда юридик хизмат кўрсатиш ва ҳуқуқий маслаҳатлар бериш бевосита адвокатларни вазифасига қиради. Энди риэлторлик фаолиятига тўхталиб ўтамиз. Ўзбекистон Республикасининг Риэлторлик фаолияти тўғрисидаги ЎРҚ-269-сонли Қонунининг 3-моддасига асосан риэлторлик фаолияти юридик ва жисмоний шахсларнинг кўчмас мулк объектларига ва уларга бўлган ҳуқуқларга доир битимлар тузиш билан боғлиқ хизматларни шартнома асосида кўрсатиш бўйича тадбиркорлик фаолиятидир [4]. Мухтасар айтганда, риэлторлик фаолияти - муҳим ижтимоий маъсулиятли бизнесдир [5]. Кўчмас мулк бозори аҳоли турмуш даражаси ва сифати, шунингдек, барча мулкчилик шаклидаги қорхона ва ташкилотларни ривожлантириш кўрсаткичларини ифода этадиган бозор иқтисодиётининг таркибий қисмларидан биридир.

Берилган тарифдан бир қарашда бу соҳаларни бир-бирига боғлашнинг имкони мавжуд эмас. Лекин, уларнинг ўхшашлик томони мавжуд бўлиб, булар бевосита ҳақ эвазига хизмат кўрсатишдан иборатдир.

Бундан кўриниб турибдики, юқоридаги иккала фаолият ҳам кўчмас мулк билан боғлиқ хизматларни амалга оширади. Адвокатлар томонидан турар ва нотурар жойлар билан боғлиқ олди-сотди, ҳада, текин фойдаланиш (ссуда), ипотека ва шу каби ҳаракатлар расмийлаштирилгандан сўнг вужудга келадиган муаммоларни суд орқали ёхуд медиатив келишув тарзида ҳал қилинса, риэлторлар томонидан эса, кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар кўрсатилади. 2019 йилдан бошлаб, риэлторлар томонидан юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган нотурар кўчмас мулк объектларининг олди-сотди шартномалари, ижара шартномаларини тузишда ҳам риэлторлик хизматлари кўрсатилиши йўлга қўйилган. Бу дегани нотариуслар томонидан нотурар кўчмас мулк билан боғлиқ нотариал ҳаракатлар амалга оширилмайди дегани эмас. Чунки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига асосан, тарафлардан бирининг талабига кўра битимлар нотариал тасдиқланиши шарт [6]. Адвокатлик ва риэлторлик фаолиятини янада бир-бирига яқинлаштириш мақсадида қонунчиликка ва адабиётларга юзланамиз. Фуқаролик кодексининг 703-моддасида ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасига қуйидагича таъриф берилган. Ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномаси бўйича

ижрочи буюрт-мачининг топшириги билан ашёвий шаклда бўлмаган хизматни бажариш (муайян ҳаракатларни қилиш ёки муайян фаолиятни амалга ошириш), буюртмачи эса бу хизмат учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади.

Профессор С.Бобоқулов адвокатлик соҳасини ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш турлари қаторига киритган [7].

Риэлторлик фаолиятини бевосита маъно жиҳатдан ҳақ эвазига хизмат кўрсатишнинг бир тури сифатида ҳам кўришимиз мумкин. Бироқ, баъзи жиҳатлари воситачилик ёки топшириқ шартномаси шартларига ҳам ўхшаб кетади [8]. Нима бўлган тақдирда ҳам риэлторлик хизматини ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасининг бир тури деб қабул қиламиз. Демак, юқоридаги асослар бўйича адвокатлик соҳа билан риэлторлик соҳасини бир-бирига боғлаб олдик. Эндиги навбатда, тадқиқот натижалари бўйича вужудга келётган муаммолар ва уни бартараф этиш шартларига алоҳида эътибор қаратамиз.

Тадқиқот натижалари. Риэлторлик фаолиятини барча фуқаролар ўзича талқин қилади. Баъзи бир шахслар ушбу соҳани мукамал деб билса, бошқа шахслар риэлторларни “ФИРИБГАРЛАР” деган тушунча билан яшамокда. Аслида шунақамикан деган савол туғилади?

Тангани икки тарафи бор деганларидек, риэлторлик ташкилоти сифатида қонунда белгиланган тартибда лицензия олиб, риэлторлик сертификатига эга бўлган шахслар бор бўлиши билан биргаликда, ҳеч қандай қонун-қоидаларга амал қилмаётган, олғир, бировни ҳақидан кўркмайдиган СОХТА РИЭЛТОРЛАР ҳам йўқ эмас. Аслида бугунги кунда вужудга келаётган муаммоларга ва унинг ечимларига тўхталамиз.

Адвокатлик соҳаси ҳақиқий профессионал шахслар шуғулланадиган йўналишдир. Адвокатура тўғрисидаги қонуннинг 3-моддасида олий юридик маълумотга эга бўлган ва адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни белгиланган тартибда олган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Ўзбекистон Республикасида адвокат бўлиши мумкинлиги кўрсатилган [1]. Риэлторлик соҳасида эса тажриба талаб қилади. Риэлторлик фаолияти тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасига асосан риэлтор яқка тартибдаги тадбиркор мақомига, малака сертификатига эга бўлган ва риэлторлик фаолиятини ушбу Қонунда белгиланган тартибда амалга оширадиган шахсдир [4]. Риэлторлик ташкилотлари ҳозирда “Риэлторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунга асосан лицензия асосида кўчмас мулк соҳасида тегишли хизмат турларини амалга ошириб келмоқда. Уларда 15-20 йиллик тажриба ва малака сертификатига эга бўлган мутахассислар фаолият юритади. Риэлторлик ташкилотлари лицензияга асосан 4 та фаолият турини амалга ошириши белгилаб қўйилган. Ҳозирда онлайн аукцион савдоларнинг йўлга қўйилиши натижасида риэлторлик ташкилотлари томонидан кўчмас мулк объектлари савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш деярли имконсиз бўлиб қолди [9].

Бугунги кунда юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган нотурар кўчмас мулк объектларининг олди-сотди шартномалари, ижара шартномаларини тузишда ҳам риэлторлик хизматлари кўрсатилиши йўлга қўйилган. Бу дегани фуқаролар томонидан нотурар жойларни нотариал тасдиқламасдан, риэлторлар орқали олди-сотди қилишлари ҳамда давлат рўйхатидан ўтказишлари кифоя қилади.

2019 йилдан бошлаб кадастр маълумотномаларини, олди-сотди шартномаси тузиш учун солиқ ва электр энергияси бўйича маълумотномани, олди-сотди шартномаси тузилган кўчмас мулк ҳақидаги ахборотни интернет орқали юбориш каби онлайн хизматлар ишга туширилди. Шу сабабли риэлторлик ташкилотлари олдида бир қатор муаммолар пайдо бўла бошлади. Ушбу қулай имкониятларнинг йўлга қўйилиши билан ундан фойдаланишни назарда тутувчи барча меъёрий ҳужжатларда риэлторлик ташкилотлари назардан четда қолиб кетмоқда. Яъни, ушбу хизматлардан риэлторлар фойдаланиш имконияти мавжуд эмас.

Илгари юқоридаги қонуннинг 18-моддасига асосан риэлторлар томонидан тегишли ташкилот ва корхоналарга ёзма мурожаат юбориб, маълумот талаб қилиш ҳуқуқи мавжуд эди. Лекин, онлайн хизматларнинг ривожланиб бориши туфайли ташкилотлар томонидан ёзма маълумот тақдим қилиниши чекланиб бормокда ва риэлторлик ташкилотлари ўзига зарур маълумотларни тўплашда имконсиз бўлиб, ташкилотлардан маълумот сўрашга мажбур бўлмоқда. Бу ўз навбатида ортиқча оворагарчиликлар ҳамда бюрократияни вужудга келтирмоқда. Шу ва шунга ўхшаган муаммо ва камчиликларни енгиб ўтиш мақсадида, адвокатлик фаолияти билан шуғулланётган шахслар ўз фаолияти билан биргаликда риэлторлик фаолияти билан шуғулланишига имконият яратиш, риэлторлик шартномаси тузишни тарафларга ёзма равишда тузишга қатъий талаб қўйиш кераклиги, қонуний риэлторлар фаолиятига кенг имкониятлар яратиш ҳамда риэлторлик ташкилотларини бошқа ташкилотлар билан интеграция қилиш зарурлиги таклиф қилинади.

Хулосалар. Кўчмас мулк бозори талаби алоҳида бозордаги истеъмолчиларнинг индивидуал талаблари йиғиндисига боғлиқлиги сабабли бошқа бозорлардан фарқ қилади. Кўчмас мулк бозори талаби ва таклифи эса маълум бозордаги истеъмолчиларнинг индивидуал талабларини қўшиш орқали олинishi мумкин. Кўчмас мулк бозорида ноқонуний фаолиятни олиб бориш, ўз навбатида бозор мувозанатини бузилишига олиб келади. Чунки, кўчмас мулк бозорининг алоҳида хусусияти шундаки, бозорда доимо мувозанат ҳолати рўй беравермайди. Балки таклифга қараганда талаб устун юради ва бу нархнинг бозорда юқори бўлишига олиб келади. Ноқонуний ҳаракатлар натижасида, биринчи навбатда истеъмолчи зарар кўради. Қонуний тадбиркор бўлган риэлтор фаолиятига жиддий зарба берилади. Юқоридаги ҳолатлар амалга оширилса мамлакат микёсида риэлторлик соҳасига талаб ҳам кескин ошиб боради. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда кўчмас мулк бозори ва риэлторлик фаолиятини ривожланиши жамиятимизда кўчмас мулк бозорини ривожланишига муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://old.lex.uz/docs/54503>
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган.

3. <https://old.lex.uz/docs/6445145>
4. <https://old.lex.uz/docs/1714042>
5. Муаллиф тарифи.
6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, 110-модда
7. Ю.ф.д, профессор С.Бобокулов – Фуқаролик ҳуқуқи. II қисм. Дарслик. 306-бет. Тошкент-Илм Зиё-2008 йил.
8. Муаллиф фикри
9. Равшан Нишонов, «Invest Ko'chmas Mulk Savdo» МЧЖ директори, <https://m.xabaruz.com/>

Адвокатларнинг риэлторлик фаолиятини амалга ошириш имкониятларининг ҳуқуқий асослари

Аннотация. Мақолада адвокатлар томонидан аҳолига юридик хизмат кўрсатиш билан бир қаторда, медиация ишларини олиб боргани сингари, риэлторлик фаолиятини ҳам амалга ошириш имконини бериш таклифи бериб ўтилган. Шунингдек, кўчмас мулк соҳасида юзага келаётган муаммоларни очиб бериш ва унинг ечими ҳам муҳокама қилинган. Хулосада риэлторлик фаолиятини ривожлантиришда биринчи навбатда кўчмас мулк соҳасини тартибга солиш юзасидан аниқ ва мақсадли ишлар олиб борилиши зарурлиги ҳақида хулосалар қилинган.

Калит сўзлар: риэлтор, адвокат, конституция, медиатив келишув, қонунчилик, таклифлар.

Legal basis of opportunities for lawyers to carry out real estate activities

Abstract. In the article, in addition to providing legal services to the population, it is proposed to allow advocates to carry out real estate activities as well as mediation. Also, the disclosure of problems arising in the field of real estate and its solution were also discussed. In the conclusion, it was concluded that in the development of real estate activities, it is necessary to carry out specific and targeted work on the regulation of the real estate sector.

Key words: realtor, advocacy, constitution, mediation agreement, legislation, proposals.

Правовые основы возможностей адвокатов осуществлять деятельность в сфере недвижимости

Аннотация. В статье, помимо оказания юридических услуг населению, предлагается разрешить адвокатам осуществлять деятельность в сфере недвижимости, а также посредничество. Также были обсуждены раскрытие проблем, возникающих в сфере недвижимости и их решение. В заключении сделан вывод, что при развитии риэлторской деятельности необходимо проводить конкретную и целенаправленную работу по регулированию сферы недвижимости.

Ключевые слова: риэлтор, адвокат, конституция, медиативное соглашение, законодательство, предложения.

СУДЬЯЛАР ОДОБИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

Камаров А.Н.

Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий мактаби тингловчиси

Кириш. Конституция – ҳар қандай давлатдаги қонунчилик тизимининг асоси бўлиб, қонун ва қонуности ҳужжатлар учун таянч ҳуқуқий -ижтимоий мезон ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Асосий Қомуси ҳам истисно эмас. Амалдаги конституциямизда халқимизнинг демократия, миллий ва умуминсоний кадриятлар, шунингдек демократия, эркинлик ва тенглик, ижтимоий адолатга содиқлиги эътироф этилиб, ушбу талаблар мамлакатимиз ҳаётининг барча жабҳаларини, шу жумладан судьялар одобини ҳам қамраб олади. Дарҳақиқат, юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек : “Янгиланган Конституциямизнинг биринчи моддасида Ўзбекистон – суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат деб, қатъий белгилаб қўйилгани тарихий аҳамиятга эга. Халқимизнинг хоҳиш-иродаси билан Асосий қонунда муҳрланган бу принциплар – мамлакатимизнинг тараққиёт йўли ва тақдирини, унинг келажагини белгилаб берган ушбу “бешта устун” ҳеч қачон ўзгартирилмайди” [1].

Янги Конституциямизда суд ҳокимиятига алоҳида, яъни 23-боб ажратилиб, унда замонавий тараққий амалиёт ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган талабларга мос бўлган суд ҳокимиятига доир меъёрлар мустақамланган. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 10-моддасига асосан, ҳар бир инсон ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш ва унга қўйилган жиноий айбнинг қанчалик даражада асосли эканлигини аниқлаши учун тўлиқ тенглик асосида унинг иши ошқора ва адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва ҳолис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга. Ушбу халқаро-ҳуқуқий мейёр Асосий Қомусимизнинг 136-моддаси 1-қисмида жорий қилиниб, ушбу моддада судьяларнинг мустақиллиги, фақат Конституция ва қонунга бўйсунуши, судьяларнинг одил судловни амалга оширишга доир фаолиятига ҳар қандай тарзда аралашишга йўл қўйилмаслиги ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши белгилаб қўйилган [2].

Материал ва методлар. Конституциямиздаги суд фаолиятига доир нормалар қўйи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шу жумладан судьялар одобига оид корпоратив низомлар учун ўзига ҳос пойдевор вазифасини ўтайди. Юқорида қайд этилган суд мустақиллигига оид конституциявий қоидалар Ўзбекистон Республикаси судьялар одоби кодексига янада конкретлаштирилган. Жумладан, судьялар одоби кодексининг 5-моддаси 2-қисмига биноан, судья ўз касбий фаолиятини амалга оширишида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва бошқа қонунларга сўзсиз риоя этиши, ҳар қандай ташқи таъсирларнинг олдини олиши, таҳдидлар, босим ва ғайриқонуний таъсир ўтказишга, суд жараёнига бевосита ёки билвосита аралашишга қаршилиқ кўрсатиши, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни, кадр-қиммати ва мулкый манфаатлари, қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаши шарт [3]. Судьялар ҳуқуқтартибот, инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муваффақиятли амалга оширишнинг муҳим шарти - одил судлов вақилларига аъзалдан ҳос бўлган ахлоқ-одоб қоидаларига оғишмай риоя қилишдир. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши томонидан 2018 йил 29 январдаги 490-сонли қарори билан тасдиқланган “Судьялар одоби кодекси”нинг муқаддимасига қайд этилишича, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, шунингдек қонуний

манфаатларини суд орқали ишончли ҳимоя қилишга одил судловнинг мустақиллиги, беғаразлигини ва лаёқатлигини таъминлаш орқали эришилади. Бу ҳар бир судьянинг конституциявий нормаларга ва қонунларга “Судьялар одоби кодекси” қоидаларига риоя қилишини, ўз фаолиятини адолат ва ҳолислик принципларига асосланиб амалга оширишни назарда тутди [4, 4]. Судьяларнинг касб этикасига оид махсус ахлоқ одоб қоидалари умуминсоний қадриятларнинг ажралмас қисми, инсоният интеллектуал ва маънавий-маърифий эволюцияси билан ҳамоханг равишда ривожланиб борган тушунча ҳисобланади. Инсоният цивилизацияси ривожланишининг дастлабки босқичлариданоқ, судьяларнинг шахсига қўйилаётган талаблар талаблар ғоятда қатъий бўлиб, низони қонун ва адолат асосида кўриб чиқиш, ҳолисоналикни ва бирон тараф манфаатига мойиллик билдирмаслик, юксак ахлоқий фаолиятларга эга бўлиш каби шахсий ва касбий ҳислатларини ўз ичига олган. Судья ўз касбий фаолиятини амалга ошириш чоғида мустақил, ҳолис, беғараз, адолатли, ҳалол, мажбуриятларини юқори даражада бажарилишига лаёқатли бўлиши, ҳушмуомала бўлиши лозим. Судья хизматидан ташқари вақтдаги ахлоқ одоб қоидаларига судьянинг ҳолислиги, обрўсига, мустақиллигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган фаолият турлари билан шуғулланмаслигига, инсонийликка зид бўлган ғояларни тарғиб этувчи оммавий тадбирларда иштирок этмаслиги, фарзандлари ва ота онасига ғамхўрлик қилиши, тадбиркорлик фаолиятида ўзини тийиши, суд фаолияти оммавий ахборот воситаларида профессионал даражада етилишига қўмаклашиши, турмушнинг одоб-ахлоқига риоя қилиши, диний мансублиги ва эътиқодини намойиш қилишдан тийилиши лозимлиги кабилар қиради.

Судья томонидан ўз касбий фаолиятини амалга ошириш чоғида ҳамда хизматдан ташқари бўлган вақтда юксак ахлоқий талабларга жавоб берадиган тарзда ўзини тутиши нафақат давлатнинг обрўси ва халқнинг сўзсиз ишончининг муҳим гаровларидан биридир. Дарҳақиқат, рус олими С.В.Мельник таъкидлашича, ҳуқуқ устуворлиги ва демократиянинг пойдеори сифатида ҳолис беғараз ва адолатли суд тизими хизмат қилади. Айнан суд инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бошқа механизмлар орқали ҳимоя қилишнинг имкони бўлмаганда ишонли қалқони сифатида хизмат қилиши лозим. Суд тизимининг ҳолислиги, беғаразлиги, адолатлигини, ҳуқуқ устуворлигини таъминлашга қаратилиши шартлиги дунда халқаро умумэтироф этилган қоидалар сифатида эътироф этилган. Айни вақтда бу борада, шу жумладан фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш чоғида қўплаб муаммолар мавжуд, жумладан судьялар малакасининг етарли эмаслиги, фуқаролик низолар ўз вақтида кўрилмаслигини, суд қарорлари ижроси қрсаткичлари пастлиги, шу жумладан фуқаролик процессуал жараенда одоб қоидаларига сўзсиз риоя этилишини таъминлаш долзарблигича қолмоқда [5].

Тадқиқот натижалари. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, судьялар касб этикасига оид қоидалар одатда судьялар корпуси ёки унинг ваколатли органи томонидан қабул қилинган махсус корпоратив қоидалар мажмуи сифатида қабул қилинади. Жумладан Россия Федерациясида судьялар этикаси қоидалари 2012 йил 19 декабр куни Россия Федерацияси судьяларнинг Умурсосия қурултойида, Қозоғистонда эса “Судьялар одоби кодекси” эса Судьяларнинг VII қурултойининг 2016 йил 21 ноябрда қабул қилинган [6], Ўзбекистон Республикасида судьялар одоби кодекси Судьялар Олий кенгаши томонидан 2018 йил 29 январ кундаги қарори билан тасдиқланган. Судьялар касб этикаси қоидаларининг алоҳида ҳужжат сифатида қабул қилинишининг сабаби амалдаги қонунчилик талабларига билан судьялар касб фаолиятининг барча жиҳатларини қонун нормалари билан қамраб олишнинг имконияти йўқ, шу сабабли, суд тизимининг малакали ва тажрибали мутахассислари томонидан судья мақоми ва унинг профессионал фаолиятига доир махсус корпоратив нормалар ишлаб чиқилади. Айни вақтда гарчанд ушбу касбий меъёрлар қонун ва қонун ости ҳужжатларида акс эттирилган бўлсада, судьялар учун мажбурийлиги суд фаолиятига доир қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамланиб қўйилган. Жумладан, “Судлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 62-моддасига биноан, судья ўз ваколатларини амалга оширишда, шунингдек хизматидан ташқари муносабатларда судьялик одоби кодекси талабларига риоя қилиши, суд ҳокимияти обрўсини, судьянинг шаъни ва қадр қимматини тушириши ёки унинг беғаразлиги, ҳолислиги адолатлилигига шубҳа тўғдириши мумкин бўлган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатидан ўзини тийиши шартлиги белгиланиб қўйилган [7]. Бизнингча, судьялар одобининг конституциявий негизлари умумий ва махсус асосларидан иборат бўлиб, бунда умумий асосларга судьялар касбий этикасига доир Асосий қонунимизнинг фундаментал, барча соҳалар учун мажбурий ҳуқуқий меъёрлари кирса, махсус асосларда эса судьялар томонидан одил судловни амалга оширишга бевосита тааллуқли нормалар қиради. Жумладан, судьялар одобининг умумий конституциявий асослари Конституция ва қонунларнинг устунлиги, Асосий қонун олий юридик кучга эга эканлиги, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари Ўзбекистон Республикаси шартномалари мамлакатимиз ҳуқуқий тизимининг таркибий қисми сифатида ҳисобланиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига биноан эътироф этилиши ва қафолатланиши, инсон ҳуқуқлари дахлсизлиги каби нормалардан иборат. Судьяларнинг касб одобининг махсус конституциявий асосларига одил судловни амалга ошириш билан бевосита боғлиқ меъёрларни, биринчи навбатда судьяларнинг одил судловни амалга ошириш чоғида мустақиллиги, одил судлов фақат судлар томонидан амалга оширилиши, Ўзбекистон Республикаси Олий суди қўйи турувчи судлар устидан назоратни олиб бориш ҳуқуқига эга эканлиги, судьялар одил судловни амалга ошириш чоғида фақат Конституция ва қонунларга таяниши, одил судловга аралашишга йўл қўймаслиги ва бундай аралашувлар жавобгарликка асос бўлиши, судьялар муайян ишлар бўйича ҳисобдор бўлмаслиги, судларда ишлар очиқ кўрилиши, давлат томонидан судьялар хавфсизлиги таъминланиши каби конституциявий нормалардан ташкил топади.

Хулосалар. Судьялар одобига тегишли умумий ва махсус конституциявий асослар бир-бири билан узвий боғлиқ. Жумладан Конституция ва қонунлар устунлиги каби судьялар одобининг умумий конституциявий

меъёрдан судьялар одил судловни амалга ошириш чоғида фақат Конституция ва қонунларга таяниши каби махсус норма келиб чиқади. Жумладан, Судьялар одоби кодексининг 5-моддаси 2-қисмига асосан судья ўз касбий фаолиятини амалга оширишида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва бошқа қонунларга сўзсиз риоя этиши, ҳар қандай ташқи таъсирларнинг олдини олиши, таҳдидлар, босим ва ғайриқонуний таъсир ўтказишга, суд жараёнига бевосита ёки билвосита аралашушга қаршилик кўрсатиши, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни, кадр-қиммати ва мулкӣ манфаатлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўрикланадиган манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаши шарт [8, 12].

Юқорида қайд этилган конституциявий меъёрлар талаблари амалдаги Ўзбекистон қонунчилигида янада конкретлаштирилганлигини қайд этиш лозим. Жумладан Конституциямизнинг 136-моддаси 2-қисмида назарда тутилган судьялар дахлсизлиги ҳақидаги қоида [9] Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги Қонунининг 63 -моддасида янада кенгроқ мазмунда мустаҳкамланиб, ушбу моддада судья дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, у фойдаланадиган транспорт воситаси ва алоқа воситаларига, хат-хабарларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга тааллуқли эканлиги, судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкинлиги Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши раиси судьялар дахлсизлигини бузганлик ва уларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралашганлик фактлари тўғрисидаги тақдимнома киритишга ҳақли эканлиги каби талаблар белгиланган [7]. Айни вақтда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг янги таҳрири қабул қилинганлиги муносабати билан амалдаги Судьялар касб одоби кодексини янада такомиллаштиришга зарурат мавжуд деб ҳисоблаймиз. Жумладан Асосий қонунимизнинг 15-моддасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принцип ва нормалари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимининг таркибий қисми эканлиги, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг қонунида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси қоидалари қўлланилиши белгиланган.

Шу муносабат билан Судьялар одоби кодексининг муқаддимасидаги “Бу ҳар бир судьянинг конституциявий нормаларга ва қонунларига, “Судьялар одоби кодекси” (бундан буён матнда Кодекс деб юритилади) қоидаларига риоя қилиши ” мазмундаги жумла, “Бу ҳар бир судьянинг Ўзбекистон Республикаси конституциявий нормаларга ва қонунларига, халқаро шартномаларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принцип ва нормаларига “Судьялар одоби кодекси” (бундан буён матнда Кодекс деб юритилади) қоидаларига риоя қилиши ” таҳрирдаги жумлага, шунингдек кодекснинг 5-моддаси 2-қисмидаги “Судья ўз касбий фаолиятини амалга оширишида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларга сўзсиз риоя қилиш” мазмундаги жумлани “Судья ўз касбий фаолиятини амалга оширишида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, халқаро шартномалари, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принцип ва нормалари, Ўзбекистон Республикасининг қонунларига сўзсиз риоя қилиш” таҳрирдаги жумлага ўзгартирилиши лозим деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ш.М.Мирзиёев. «Янгиланган Конституциямиз Учунчи Ренессансни барпо этиш йўлида мустаҳка ҳуқуқий пойдевор бўлиб хизмат қилади» <https://president.uz/uz/lists/view/6277> -
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - <https://lex.uz/docs/6445145#6446096>
3. Судьялар Одоби кодекси - <https://sudyalariolykengashi.uz/uz/kodeks>
4. SUDYALAR ODOBI KODEKSI. Rasmiy nashr. T.: Адолат, 2022.-46.
5. Мельник С.В. Нравственные требования к деятельности судебной власти : международные принципы и национальное регулирование // Вестник Московского университета МВД России. 2018.№2.-Б.215
6. Кодекс судейской этики Республики Казахстан - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39201674&pos=6;-108#pos=6;-108
7. “Судлар тўғрисида”Ўзбекистон Республикаси Қонуни - <https://lex.uz/docs/5534923>
8. Судьялар Одоби кодекси. Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий Кенгаши. “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази.-Т.: 2002.-12-бет.
9. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - <https://lex.uz/docs/6445145>

Судьялар одобининг конституциявий асослари

Аннотация. Мақолада судьялар касб одобининг конституциявий асослари таҳлил этилган, бунда янги таҳрирдаги Асосий қонунимизнинг талаблари ҳам инобатга олинган. Асосий қонунимизнинг тўғридан-тўғри амал қилиши, шунингдек Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари бевосита қўлланилиши каби талаблар таҳлил этилиб, ушбу талабларга қўйи турувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, шу жумладан амалдаги Ўзбекистон республикаси судьялар одоби кодексини такомиллаштириш борасида таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Конституция, судьялар одоби, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари, таклифлар.

Constitutional foundations of judicial ethics

Annotation. The article analyzes the constitutional foundations of professional ethics of judges, during which the requirements of the Basic Law are taken into account. Aspects such as the direct effect of the Constitution, as well as the direct application of international treaties, have been studied, with this in mind, the provisions of lower-level normative legal acts, including the Code of Conduct for Judges of the Republic of Uzbekistan, have been studied, as well as proposals for improving the current legislation.

Key words: Constitution, ethics of judges, international treaties of the Republic of Uzbekistan, proposals.

Конституционные основы судебной этики

Аннотация. В статье проведен анализ конституционных основ профессиональной этики судей, в ходе которого приняты во внимание требования Основного закона. Изучены такие аспекты как прямое действие Конституции, а также непосредственное применение международных договоров, с учетом этого изучены положения нижестоящих нормативно-

правовых актов, в том числе Кодекса поведения судей Республики Узбекистан, а также приведены предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: Конституция, этика судей, международные договора Республики Узбекистан, предложения.

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУД МУҲОКАМАСИГА ТАЙЁРЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Базарбаева З. Б.

Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий мактаби

КИРИШ. Мамлакатимизда сўнги йилларда “Янги Ўзбекистон — янги суд” тамойили асосида аҳолининг одил судловга деган ишончини оширишга, уларнинг имкониятларини янада кенгайтиришга, инсоннинг кадр-киммати устуворлигини таъминлашга қаратилган кўплаб ислохотлар амалга оширилмоқда. “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонида адолатли суд қарорлари қабул қилинишига эришиш орқали халқнинг, шу жумладан, тадбиркорларнинг суд тизимига бўлган ишончини мустаҳкамлаш, ҳар бир шахс суд ва судьялар сиймосида ўзининг ишончли ҳимоячисини қўришига эришиш ҳамда фуқаролар ҳамда тадбиркорларга ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини судларда ҳимоя қила олиши учун барча имкониятларни яратиш 2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг устувор вазибаларнинг бири сифатида белгиланган [1]. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 55-моддасида ҳам инсоннинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш ҳуқуқини самарали амалга оширишга қаратилган нормалар мустаҳкамланди. Унга кўра, ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли деб белгилаб ўтилган. Шунингдек, Асосий қонунимизда ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган [2]. Ушбу конституциявий нормалардан кўриниб турибдики, ҳар қандай шахс бузилган ҳуқуқи ёки қонуний манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда тўғридан-тўғри судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эгаллигининг конституциявий кафолатланиши инсон ҳуқуқлари ҳимоясини янада кучайтиради. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳимоясининг самарадорлигини таъминлаш учун эса судлар ариза ва шикоятларни қатъий процессуал тартиб-қоидаларга таяниб, оқилона муддатларда, қонун ва суд олдида тенглик, тарафлар тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принциплари асосида кўриб чиқишлари лозим, жумладан фуқаролик судларда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексида [3] белгиланган (*кейинги ўринларда ФПК*) тартиб ва қоидалар асосида амалга оширилади.

Материал ва методлар. ФПКнинг 3-моддасига кўра, суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқларини, эркинликларини ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш, ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунчиликда белгиланган тартибда фуқаролик ишлари бўйича судга (судга) мурожаат қилишга ҳақлиги кафолатланади. Суд орқали ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлган шахснинг ишини қонуний асосли ва адолатли ҳал этиш эса сайланган ёки тайинланган судьялар зиммасида бўлиб, улар иш бўйича низони, аризани ҳал этишда Ўзбекистон Республикаси номидан ҳал қилув қарори қабул қиладилар. Бу эса судья зиммасига маълум маънода жуда катта масъулият юклайди [4, 17].

Судда инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш самарадорлигини ошириш учун судья томонидан суд муҳокамасига синчиклаб ҳар томонлама тайёргарлик қўриши ва фуқаролик ишларни суд муҳокамасига тайёрлашни мукамал амалга ошириш ғоятда муҳим аҳамиятга эгадир. Дарҳақиқат, ишни суд муҳокамасига тайёрлашнинг аҳамияти шундаки унда ишни атрофлича ва қонуний ҳал қилиш учун пойдевор яратилади, шу сабабли мазкур босқич фуқаролик процессида мажбурий ҳисобланиб, унда фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ бир қатор процессуал ҳаракатлар амалга оширилади [5, 191]. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2018 йил 24 августдаги “Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисида”ги 26-сон қарорининг 1-бандига асосан, ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш барча даъво ва алоҳида тартибдаги ишлар бўйича уларни тўғри ва ўз вақтида қўрилиши ҳамда ҳал этилишини таъминлаш мақсадига эга бўлган фуқаролик процессининг мустақил босқичи ҳисобланишига ҳамда мажбурийдир [6]. Амалдаги қонунчилик талабларига биноан, судья аризани қабул қилиш ва иш қўзғатиш тўғрисида ажрим чиқарганидан сўнг ишни ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилиш мақсадида уни суд муҳокамасига тайёрлайди. Фуқаролик процессуал кодексининг 202-моддаси 1-қисмига кўра, фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш ариза қабул қилинган ва фуқаролик иши қўзғатилган кундан эътиборан ўн кунлик муддатдан кечиктирмай амалга оширилиши керак. Алоҳида ҳолларда, бу муддат ўта мураккаб ишлар бўйича судьянинг асослантирилган ажримига биноан йигирма кунга узайтирилиши мумкин, бундан алимент ундириш ҳақидаги, майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етказилганлиги, шунингдек боқувчисининг вафот этганлиги муносабати билан етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳамда меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар тўғрисидаги ишлар мустасно.

Фуқаролик ишени суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида судья томонидан қонунда белгиланган бир қатор вазифалар амалга оширилади. Фуқаролик ишени судда кўришга тайёрлаш босқичида судья низони ҳал қилиш учун тадбиқ қилиши лозим бўлган қонун ҳужжатларини, тарафларнинг талаб ва эътирозларини асословчи, шунингдек низони тўғри ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатларни, ишни ҳал этиш учун зарур бўлган далиллар доирасини аниқлаши, далилларнинг ўз вақтида суд мажлисига тақдим этилишини таъминлаши, шунингдек, ишда иштирок этиши мумкин бўлган шахслар таркиби масаласини ҳал этиши керак [7, 8-9]. Мазкур вазифалар, айниқса низога доир қонунни аниқлаши, тарафлар ваъжларини асословчи фактларни, ишга дахлдор тарафларни аниқлаш ва уларни жалб қилиш қораларини кўриши, тарафларни яраштириш қораларини ўз вақтида кўриши, фуқаролик ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичидан суд томонидан имкор қадар самарали ва муваффақиятли фойдаланиш керак, ана шу ҳолатда фуқаролик иши учун муҳим бўлган барча ҳолатлар атрофлича аниқланиб, асослангирилган қарорни қабул қилиш учун замин яратилади [8, 71]. Судья фуқаролик ишени суд муҳокамасига тайёрлаш вақтида далилларни таъминлаш масаласига алоҳида эътибор бериши лозим. Бунда судья ишга алоқадор далиллар доирасини аниқлаши ҳамда зарур бўлган ҳолларда уларни тегишли ташкилот ва муассасалардан талаб қилиб олиш қораларини кўриши лозим. Фуқаролик иши бўйича суд муҳокамаси бошлангунга қадар далилларни талаб қилиб олиш ҳақида тегишли сўровномалар почта ёки тарафларнинг биттаси орқали мутасадди ташкилот ва муассасага юборилиши мумкин. Далилларни талаб қилиб олиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг ўз вақтида амалга оширилиши суд муҳокамасининг асосий равишда чузилишини олдини олади ва ишни ўз вақтида низога доир барча далиллар талаб қилиб олинган ҳолда тўғри ва асосли ҳал қилишнинг имконини беради.

Е.В.Слепчено томонидан эътироф этилишича, судья фуқаролик ишени суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида далилларни тўплаш билан болиқ дастлабки ҳаракатларни амалга ошириш чоғида ўзида бор бўлган иш ҳужжатларидан келиб чиқади. Шунинг учун мазкур босқичда дастлабки далиллар тўпланиб, ишга доир фактик маълумотлар якуний доираси фақат суд жараёнида аниқланади. Суд муҳокамасига бўлган дастлабки босқичда далилларни тўплаш чоғида судья далилларга оид фуқаролик процессуал қонунчилиқнинг асосий тамойиллари ва тушунчаларидан, далиллар мақбуллиги ва таалуқлигидан, шунингдек юридик фактларнинг преюдициал хусусиятларидан келиб чиқади [9, 71].

Тадқиқот натижалари. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2018 йил 24 августдаги “Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисида”ги 26-сон қарорининг 6-бандига асосан тарафлар ҳуқуқий муносабатларининг характерини ва ишни кўришда амал қилиниши лозим бўлган қонунни аниқлашда, улар даъво предмети ва асоси, жавобгарнинг ўзига нисбатан қўйилган талабга эътирозлари, ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатлардан келиб чиқиб белгиланишини назарда тутмоқ лозим. Фактик ҳолатлар даъвонинг асоси бўлганлиги сабабли, даъвогар томонидан даъвонинг асоси сифатида аниқ қонун нормаси кўрсатилиши, ишни ҳал қилишда суд қайси қонун (қонун ҳужжати)га амал қилиши лозимлиги ҳақидаги масалани ҳал қилмайди. Қайд қилиш лозимки, суд амалиётида ҳуқуқ тўғрисидаги низога тегишли бўлган барча шахслар томонидан даъво тақдим этилмаган ҳолатлар ҳам учрайди. Бундай вазиятда судья ушбу шахсларни фуқаролик процессининг диспозитив тамойилига асосан талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс ушбу ҳуқуқидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкинлигидан келиб чиқиб, уларнинг розилигисиз қўшимча даъвогар сифатида ишга жалб қилишга ҳақли эмаслигини инобатга олиш лозим. Айни вақтда судья уларни фақат судда мавжуд бўлган иш ҳақида хабардор қилиш қораларини кўриши лозим. Шунингдек, фуқаролик ишени суд муҳокамасига тайёрлаш вақтида судга тақдим этилган даъво аризаси бўйича жавоб бериши лозим бўлмаган шахсга нисбатан даъво тақдим этилганлигини аниқласа, судья даъвогарнинг розилиги билан ишга дахлдор бўлмаган жавобгарни алмаштириш масаласини ҳал қилиши, агарда даъвогар жавобгарнинг бошқа шахс билан алмаштирилишига рози бўлмаган ҳолда бу шахс шерик жавобгар сифатида жалб этилиши мумкинлигини инобатга олиш лозим. Фуқаролик иши бўйича қўшимча жавобгарни жалб қилиш низо ўз вақтида узил-кесил ҳал бўлиши, фуқаролар ортиқча сарсонлиқдан халос бўлишини инобатга олиш лозим.

Фуқаролик ишига алоқадор шахслар узок ҳудудларда яшаган ҳолатда судья томонидан ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тартибидан суд мажлисини видеоконференцалоқа режимида ўтказиш масаласини ҳал қилиш мақсадга мувофиқ. Бундай ҳолатларда судья ишда иштирок этувчи шахсларга бундай режимида суд мажлисида иштирок этиш, қонунга кўра, бевосита иштирокида ва оғзаки тарзда ўтказилган суд муҳокамасида иштирок этганликка тенглаштирилиши ҳақида тушунтирилиши керак. Ушбу шахслар қонунда белгиланган тартибда ўтказиладиган суд мажлислари ҳақида аввалдан оқилона муддатга қонунда белгиланган тартибда огоҳлантирилишлари лозим. Фуқаролик ишени суд муҳокамасига тайёрлаш вақтида ҳар қандай ишнинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда тегишли қоралар кўрилиши лозим. Жумладан, амалдаги қонунчилик талабларига биноан, агарда судья томонидан меҳнат низосига оид фуқаролик иши суд муҳокамасига тайёрлаш ҳаракатлари амалга ошириладиган бўлса, бундай ҳолда низо асос бўлган буйруқни чиқарган раҳбар ишга учинчи шахс сифатида жалб қилиниши ва унга бу ҳақида тегишли хабарнома берилиши лозим.

Шунингдек, агарда фуқаролик ишида прокурор иштироки шарт бўлган ҳолатларда иш бўйича тайинланган суд муҳокамалари кунлари ҳақида прокурорни хабардор қилиш, шунингдек фуқаролик иши прокурорнинг иштирокида кўрилиши ҳақида судья ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисидаги ажримда кўрсатилиши зарур. Айрим тоифадаги фуқаролик ишлари бўйича экспертиза ўтказиш шарт бўлган ҳолатларда судья фуқаролик ишени суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида тегишли экспертизани тайинлаш масаласини ҳал этиши зарур. Бундай экспертизалар жумладан фуқарони руҳий касаллиги ёхуд ақли заифлиги туфайли муомалага лаёқатсиз деб топиш ёки соғайган ҳолда уни муомалага лаёқатли деб топиш ҳақидаги ишлар

юзасидан тайинланади. Айни вақтда ушбу экспертизанинг тайинланиши, фуқаролик иши бўйича бошқа процессуал ҳаракатлар амалга оширилишига тўқинлик қилмаслигини инобатга олиши зарур. Айрим тоифадаги ишлар бўйича мутахассисни жалб қилиш зарурати мавжуд бўлган ҳолларда ушбу масалани ҳам судья ишни кўриш учун тайёрлаш босқичида ҳал этади. Мутахассисни жалб қилиш ёзма ва ашъвий далилларни кўздан кечиришда бевосита техник ёрдам кўрсатиш, видеоёзувларни кўриш, экспертиза тайинлаш, далилларни таъминлаш чораларини кўришда маслаҳатлар ва тушунтиришларни олиш тариқасида амалга оширилиши мумкин. Фуқаролик ишини суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида судья томонидан тарафларни яратиштириш ҳамда келишув битимни тузишга қаратилган саъи-ҳаракатлар алоҳида аҳамият касб этади. Бундай ҳолда мазкур босқичда тарафлар чақиртирилиб, уларга ҳуқуқ ва мажбуриятлар тушунтирилиши, шунингдек келишув битимини тузиш оқибатлари тушунтирилиши лозим. Бундай ҳолатда судья фуқаролик иши якуни бўйича ўз фикрини билдириб қўймасдан, фақатгина ҳар қандай қарор қабул қилинишидан қатъи назар, тарафлар ушбу суд қароригача қўшимча суд ҳаражатлари ва чиқимларга ўз маблағларини сарф қилиши, кейинчалик юқори судлов инстанцияларига мурожаат қилиб, уларнинг вақти кетмаслиги, ўзаро розу-ризочилик асосида тузилган келишув битими икки тараф учун манфаатли бўлиши ва уни ижро қилиш бирмунча осон кечишини тушунтириб бериши мақсадга мувофиқдир. Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш жараёнида судья ёрдамчисининг (катта ёрдамчисининг) ҳаракатлари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу жараёнда судья ёрдамчиси ФПКнинг 206-моддасида белгиланган тартибда судьянинг топшириғига биноан қуйидаги ҳаракатларни амалга оширади: 1) судьяга келиб тушган аризаларни ўрганади ва уларни кўриш юзасидан таклифлар киритади, суд ҳужжатлари лойиҳаларини тайёрлайди; 2) ишни суд муҳокамасига тайёрлаш вазифаларини ҳал қилишда, шу жумладан ишда иштирок этувчи шахслар доирасини аниқлашда ва бошқа шахсларни жалб қилиш тўғрисидаги масалани ҳал этишда иштирок этади; 3) суд процессини тайёрлашни ва ўтказишни ташкил этишда иштирок этади; 4) аризалар ва мурожаатлар, шунингдек кўрилиши кейинга қолдирилган ёки иш юритиш тўхтатиб турилган ишлар ўз вақтида кўрилиши таъминланишини ташкил этади; 5) тарафлар ва процесснинг бошқа иштирокчиларини ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида хабардор қилади.

Судьянинг ёрдамчиси (катта ёрдамчиси) судьянинг топшириғига биноан бошқа ҳаракатларни ҳам амалга ошириши мумкин.

Хулосалар. Далилларни ҳар томонлама ва ҳолисона ўрганиш асосида ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган аниқ ҳолатлар юзага келади, муайян ҳуқуқий муносабатлар доирасида тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади ва республика номидан низони мазмунан ҳал қилувчи суд ҳал қилув қарори чиқарилади [10, 434]. Юқорида қайд қилинган суд муҳокамасига тайёрлашнинг ҳар бир вазифаси шу жумладан, ишга дахлдор далилларни аниқлаш ва уларни суд муҳокамасига тақдим этилишини таъминлаш ушбу босқичининг мажбурий белгиси ҳисобланади. Тайёрлаш вазифаларидан бирортаси бажарилмаслиги суд муҳокамасининг асоссиз чўзилишига ва суд ҳаттолигига олиб келиши мумкин. Бунда судлар томонидан фуқаролик ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида белгиланган вазифаларни ўз вақтида ва етарли даражада тайёрланиши унинг қайта-қайта кечиктирилишига йўл қўйилмасдан, фуқароларнинг одил судловга деган ишончининг янада ортишига ҳамда ишни кўриб чиқиш натижаси бўйича адолатсиз ва қонунга зид бўлган қарорлар қабул қилинишининг олди олинади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони - <https://president.uz/uz/lists/view/5864>
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - <https://lex.uz/docs/6445145>
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси - <https://lex.uz/docs/3517337>
4. Суд мажлисини олиб бориш тартиби (судьялар учун амалий қўлланма) / У.Мингбоев. Тошкент: “Адабиёт учкунлари” нашриёти, 2016. 17-б
5. Батафсил қаранг : А.Л.Люманова, А.А.Фирсова, А.О.Яценко. Значение стадии подготовки дела к судебному разбирательству и её задачи // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Юридические науки. – 2021. – Т. 7 (73). № 1. – С. 191;
6. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2018 йил 24 августдаги “Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисида”ги 26-сон қарори - <https://lex.uz/docs/3897686>
7. Фуқаролик ишлари бўйича мурожаат қилиш тартиби. Т.: Бактрия Пресс., 2016. Б.8-9.
8. Могилевский Г.А. Подготовка дела к судебному разбирательству : исторический аспект и своевременная трактовка.// International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 11-4 (62), 2021. Б.71
9. Слепченко Е.В. Подготовка дел к судебному разбирательству // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2012. №14.
10. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / М.Мамасиддиқов. Тошкент: ТДЮУ нашриёти, 2012. 434-б

Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлашнинг ҳуқуқий асослари ва аҳамияти

Аннотация. Мақолада фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлашнинг аҳамияти, ишни ўз вақтида тарафларни сарсон қилмасдан, тўғри ва адолатли ҳал қилиш билан чамбарчас боғлиқлиги, фуқаролик ишини суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида судья ҳамда суд ёрдамчиси томонидан амалга оширилиши лозим бўлган процессуал ҳаракатлар назарий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил этилган, бу борада олимларнинг фикрлари келтириб, муаллиф томонидан уларга нисбатан мустақил назарий қарашларини баён этган.

Калит сўзлар: Фуқаролик процессуал кодекси, суд муҳокамаси тайёрлаш, процессуал ҳаракатлар.

The legal basis and importance of preparing civil cases for trial

Annotation. The article examines the significance and legal foundations of the stage of preparing a case for trial, its connection with the timely consideration of a civil case without red tape for the parties and the adoption of a lawful and fair decision,

a list of procedural actions carried out by a judge and an assistant judge at the stage of preparing a case for trial, the opinions of scientists on this issue are studied and the author's independent views are presented at the initial stage of preparing the case for trial.

Keywords: Code of Civil Procedure, preparation of court session, procedural actions.

Правовые основы и значение подготовки гражданских дел к судебному разбирательству

Аннотация. В статье исследуется значение и правовые основы стадии подготовки дела к судебному разбирательству, его связь с своевременным рассмотрением гражданского дела без волокиты для сторон и принятия законного и справедливого решения, перечень процессуальных действий, осуществляемых судьей и помощником судьи на стадии подготовки дела к судебному разбирательству, изучены мнения ученых по этому вопросу и изложено самостоятельные взгляды автора на значение стадии подготовки дела к судебному разбирательству.

Ключевые слова: Гражданский процессуальный кодекс, подготовка судебного заседания, процессуальные действия.

MILLIY MÁDENIY MIYRASLARDÍ TÚSINIWDE SIMVOLLAR TEORIYASÍNÍN ÁHMIYETI

Maksetova M.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mádeniyat jámiyetlik kelisiwler sisteması túsiniłgen hám túsiniłmegen iskerlik óz ara baylanısında kórinedi [3,6]. Semiotikanın jámiyetlik kelisiw hám iskerliktegi belgileri bar bolıp, onda ádetlerdiń kelip shıǵıwı jámiyetlik tábiyiy ortalıq intellektual-mánawiy, etnikalıq qásiyet sıyaqlılardıǵa baylanıslı boladı. Bul qásiyetler millet yamasa yaki jámiyetlik gruppalar mádeniyatında keltirip shıǵaradı hám usı waqıtta hár bir insan belgili bir mádeniy ortalıqta dúnyaǵa keledi. İnsan úlkeygen sayın sol jámiyettiń milliy qádiriýatlarına maslasıp olardıǵa ámel qılıp jasaydı. Eger insanda dóretiushilik bolsa iskerlik, kreativlik bolsa waqtı kelgende ózide qanday-da bir ádet yamasa belgilerdi jaratıwǵa, mádeniyat quramına ózgeris kiritiwimiz kerek boladı. Ulıwma alǵanda mádeniyat jasalma-ekilemshi tábiyatqa tán hám ol insan iskerliginiń jemisi. Eger mádeniyat semiotikalıq kóz qarastan qaraytuǵın bolsaq onıń hár bir elementi analizleniwı kerek. Mádeniyat arxaikalıq jámiyette monoritual (bir qıylı ádetlerge tiykarlangan) qásiyetlerge iye bolǵan bolsada, rawajlanıw dáwirinde makroritual, zamanagóy dúnyada bolsa poliritual basqışlardı basıp ótken[3, 8]. Kúndelikli ómirimizde ózgerisler hám jańalıqlar ádetlerdiń xaoitik-tártipsiz háreket qılıwına sebep bolmaqta. Bul tárepten de mádeniyatlar sistemasındaǵı semiotikalıq analiz qılıw bir qansha quramalı bolsa da tiykarǵı wazıypalardan biri esaplanadı. Zamanagóy mádeniyatın jańa bir ózine tán qásiyeti sonda, baylanıs tárizi XXI-ásirde keskin ózgerdi: insaniyat xabarları aldınǵı júz jıllıqlardaǵı kitap emes, bálki televedenie arqalı kórip, radio arqalı esitip almaqta. Internet degen jáne bir imkaniyat oshaǵı adamlardıń maǵlıwmatlar alıw ádetlerin jáne qolaylastırıp, kaǵaz arqalı oqıw hám sıya arqalı jazıw ádetlerin jámiyetlik ómirden shıǵarıp jibermekte. Bizde bunıń menen hár bir júz jıllıq yaki eliw jıllıqtıń ózine tán mádeniy ádetleri almaspaqta ekenligin aytpaqshımız. Bul almasıw barǵan sayın qısqa dáwirlerdi óz ishine almaqta. Búgingi kúnde Ózbekstan shárayatında milliy hám zamanagóy ádetler bir-birine maslıǵın kóriwimiz múmkin. Bul ádet xalqımızdıń etnomádeniyatında kózge taslanadı. Etnomádeniyat-bir xalıq, millet yamasa elatıń jámiyetlik tariyxı rawajlanıw processinde jaratılǵan ózine tán materiallıq, mánawiy, baylıqlardı, álem haqqındaǵı tájiriýbeler, áwladlardaǵı baylanıstı táminlewshi úrp-ádetler boladı[4,1330]. Bunnan kelip shıǵıp etnomádeniyat, yaǵnıy milliy ádetler belgiler sisteması esaplanadı. Biz olardı -diniy hám mánawiy ádetlerge ajratıwımız mumkin.

Tiykarında ádet degende mánawiy ómir hádiyesi, insańǵa tán qásiyet, adamlar iskerliginde de minez - qulıq jámiyetlik tártipke salıwdıń tariyxı qarar tapqan formaları túsinemiz. Kóbinese jámiyettegi, ómirdegi uqsaslıqlardıń tákirarlanıwı ádetler forması, minez-qulıq streotipleri (bir qalıptegi ólshemler) júzege kelip ótedi. Jámiyettiń sanaatlasıwına shekem ádetler individtıń sociolasıwınıń quralı bolǵan. Ádet hám dástúrler texnologiyalıq, jámiyetlik hám mádeniy tájiriýbeniń áwladtan-áwladqa ótiwı ushın úlken áhmiyetke iye. Bul ólshemler jámiyetlik baqlaw, toparlıq awızbirshiliktiń belgili bir formasın bekkemleydi, diniy, etnikalıq hám ulıwmalıq teńlikti támiynleydi.

Jámiyet rawajlanıwı processinde jańasha ádetler rawajlanıp, ayırım eski ádetler shetke shıǵıwı yamasa olardı qarama-qarsı tárizde rawajlanıwı múmkin. Bul jaǵdayda joqarıda keltirgenimizdey, insandıń xabar alıw mexanizmleri ózgergen, yaǵnıy kitap oqıw ádetiniń eskirip, ornına internet tarmaqlarınan xabar alıw jedellesip baratırǵanlıǵın biliwimiz múmkin. Házirgi jaǵdayda ádettiń tásir shenberi tarayǵan, sebebi jámiyetlik múnásibetler tártipke salıwshı sıpatında jámiyetlik institutlar (mámleket, huqıq, pán, galaba xabar quralları, tálim hám taǵı basqa) tiykarǵı orındı iyelemekte. Ádet bolsa tárbiya, turmıs, millet úrp-ádet dástúrleri, etnik mádeniyat tarawında úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Diniy ádetler - belgili bir din (máselen, islam dini) tiykarında rawajlangan bolıp olar óziniń fundamental mánilerine iye. Máselen, awqatlanıp bolǵannan keyin pátiya islew, Allanıń bergen baylıqlarına, jemislerine shúkirshilik keltiriw yamasa hayallardıń oń qolı menen kóksine qolın qoyıp sálem beriwı bul diniy ádetler quramına kiredi. Joqarıda aytp ótkenimizdey, diniy hám dástúriy ádetler insandıń túsingen hám túsinegen halatta ámel qıladı. Sebebi, ayırım bir adamlar awqatlanıp bolǵannan keyin pátiyanı shın kewilden, túsingen halda qılsa, ayırım adamlar “sonday qılıw kerek”ligi ushın bul ádet qıladı. Yaǵnıy, olar pátiya qılıp atırǵanda kewilden bir nárseni sezinbeydi, bálki ádet bolǵanı ushın onı orınladı. Ómirimizde bul sıyaqlı ádetlerdi biz hár kúni, hámme jerde orınlawımız múmkin.

Dástúriy ádetler kóbirek zárúrlık sebepli kelip shıǵadı. Ádetlerdi orınlawda biz forma hám mazmunıń óz ara baylanısına múrját qılamız. Eger forma mazmundı aqlasa biz bul háreketimizdi durıs dep bahalaymız.

Milliy mádeniy miyras-tariyxı rawajlanıwınıń ótmishke aylangan basqışında babalarımız aqıl-oyı, qábileti hám miyneti menen jaratılǵan barlıq materiallıq hám mánawiy baylıqlar mazmunın ańlatatuǵın túsiniq bolıp, olardıń barlıǵı forma mazmunǵa iye. Mádeniy miyrastıń bir neshe túrleri bar: arxitektura, ónermentshilik, músınshilik, kórkem óner (ayaq oyını, muzıka, ádebiyat) hám taǵı basqalar kiredi. Házirgi mádeniyatımızdıń rawajlanıwına islam mádeniyatı

kúshli tásiri bolǵan desek qátelespegen bolamız. Máselen milliy arxitektura, imaratlardıń gúmbez formasında qurılıwı, gúmbezlerdiń aspan kók reńde bolıwı yamasa aydıń súwretleniwı bul islam mádeniyatınıń tásiri bolıp esaplanadı. Sonıń menen áyyemgi imaratlarda jazılǵan arab jazıwındaǵı jazıwlar (kóp jaǵdaylarda Quran súreleri) yamasa islam mádeniyatınıń simvolıq qásiyeti esaplanadı. Gárezsizligimizdiń keyingi jıllarda tariyxımızdıń tikleniwı menen mádeniy miyrasımızdı úyreniw, onıń mánisin túsiniw menen qızıǵıwshılıq kúsheydi. Bul hám imkaniyat, hám zárúrlilik edi. Sebebi jıllar dawamında xalqımız tariyx penen birge mádeniyatınan da ayrılgan edi. Mine házirgi bazarlarımızda, kóshelerimizde de milliy kiyimlerimiz, milliy ónermentshilik úlgilerin kóriwimiz múmkin. Bul boyınsha respublikamızda sońǵı jıllarda júdá kóp dóretiwsilik isleri ámelge asırılmaqta: bir neshe júz jıllar dawamında qarawsız qalǵan tariyxıy imaratlarda kapital rekonstruksiya isleri alıp barıldı. Áyyemgi úrp-ádetler hám bayramlardıń ómir tárizimizge kirip kelip, tikleniwine imkaniyatlar jaratıldı. Bul boyınsha ámelge asırılıp atırǵan isler mámleketlik emes shólkemlerdiń úlesi sheksiz. Bul shólkemlerdiń háreketleri nátiyjesinde ónermentshilik kórgizbeleri ótkerildi. Usı ilajlarda xalıq mádeniyatınıń tariyxıyılıq hám úrp-ádet dástúrleri tiykarında zamanagóyililikti de birlestiriwdi kóriwimiz múmkin. Sebebi, bul sıyaqlı jaǵdaylar kúndelik úrp-ádetlerimiz, bayramlarımız, qalaberse, milliy kiyiniwimizde de kóriniwı múmkin.

Milliy-mádeniy miyrastı túsiniwde simvollar teoriyasınıń áhmiyeti sonda kórinedi, biz iyelegen bilimlerimiz hám de kónlikpelerimiz arqalı tariyxımızdı túsine baslaymız. Bunda kúndelik ómirde ámel qılatuǵın úrp-ádetlerimiz, úrp-ádet dástúrlerimizge jaqsı kóz-qarasta bolıp, onı etnomádeniyattıń úlken bir kórinisi dep qaraw orınlı boladı. Sebebi, hár bir úrp-ádetler belgili bir jámiyetlik zárúrlilik tiykarında kelip shıǵadı. Yaǵnıy, hár bir úrp-ádet negizinde belgili bir mazmun bar. Sonıń ushın kúndelik ómirde bilip-bilmey ámel qılatuǵın ádet hám ırımlarımızǵa sanalı qarawımız maqsetke muwapıq boladı. Sebebi, olar danıshpan xalqımızdıń joqarı mánáwiyat úlgisi esaplanadı.

Máselen, joldan ketip baratırǵan hayal erkek adamnıń aldınan kesip ótiwine bolmaydı. Bul haqqında hesh bir kitapta, rasmiy ólshemler sistemasında jazıp qoyılmaǵan. Biraq, hayallar usı jazılmaǵan ádetke ámel qılса, jámiyetlik itibarǵa ılayıq boladı. Bul bir qaraǵanda júdá ápiwayı jaǵday esaplanadı. Biraq, ómirimiz jáne sonday ápiwayı jaǵdaylardan quralǵan. Sonday eken, biz júdá ápiwayı hátte oylawǵa arızmaytuǵın dep esaplanatuǵın is-háreketlerimiz (yamasa háreketsizligimiz) de belgili bir mánige iye bolıp tabıladı. Ádetler adamlardıń ómir tájiriyesi hám kónlikpeleri arqalı rawajlanadı. Xalqımız júdá kóp unamlı ádet hám dástúrlerge iye xalıq esaplanadı. Bul biziń úlkenlerge húrmet, kishilerge izzet, awır basıqlılıq, sabır, taqatlılıq, miymandoslıq, keńpeyillilik, miynetsúygishlik, pidayılıq, watanparwarlıq, imanlılıq, sadıqlıq, mexribanlıq sıyaqlı bir qansha unamlı táreplerde kórinedi. Aytıp ótiw ushın biz joqarıda keltirilgen sıpatlardı ádetde etika pánine tiyisli kategoriyalar sıpatında bilemiz. Biraq, usı sıpatlardı bir neshe mın jıllar dawamında xalqımızdıń ózi jaratqan. Yaǵnıy usı sıpatlar da belgili bir sistemanı quraydı hám jámiyetlik ómirdiń ajralmas bólegine aylanǵan kónlikpe hám bilimler rawajlanıp barmaqta. Búgingi kúnde ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen social turmısımızǵa tán bolǵan kónlikpe hám sıpatlarda jetilisiw barmaqta. Máselen, telefonda sóylesiw ádebi yamasa internetten paydalanıw mádeniyatı. Bul qásiyetler semiotikaǵa qanday baylanısı bar dep oylawımız múmkin. Biraq, bul háreketlerde insan iskerligi yaǵnıy dinamikalıq jaǵdaylarda belgiler sistemasındaǵı process esaplanadı. Sol sebebli, biz onı birewin semiotikalıq úshlik yamasa semiotikalıq ekilik koncepciyları járdeminde analiz qılıwımız múmkin. Mádeniy miyras - ulıwma belgi hám belgiler sistemasınan ibarat. Ondaǵı hár bir noqat arxitekturadaǵı gúmbez, ónermentshiliktegi naǵıs, ayaq oyınındaǵı háreket - barlıǵı kodlar járdeminde súwretlengen. Biz olardı tariyxıy tájiriye hám bilim járdeminde dekodlaymız, yaǵnıy koddan shıǵaramız. Mádeniy obektlerdi dekodlaw onıń hár bir elementiniń mazmunın ashıw ushın belgilenedi. Ulıwma alǵanda úrp - ádetler adamlardıń turmısına sińip ketken, belgili bir múddet tákirarlanıp turıwshı is-háreket, kópshilik tárepinen qabıl qılınǵan minez-qulıq qádeleriniń kónlikpesi bolıp esaplanadı. Sol sebepten onıń tiykarǵı qásiyeti konvencionallıq, yaǵnıy kelisiwsheńlik principinde boladı. Úrp-ádetler hám dástúrlerdiń bul ózgesheligi belgiler mazmunınıń hámme ushın túsinerli bolıw zárúrligi menen belgilenedi. Qanday mazmun bolsada, demek ol joqarı jámiyetlik sananıń ónimi bolıp esaplanadı. Halqımızdıń milliy mádeniyatı hám óziniń áyyemgi tariyxqa iye ekenligi menen, onıń tamirları bir neshe ásirlerge barıp taqalǵanlıǵınan dálil beredi. Eger, milletimiz búgingi kúнге shekem qádirli hám áhmiyetli bolǵan úrp - ádet hám dástúrlerimizdi jarata alǵan eken, búgingi áwlad da usı jaratıwshılıqtı dawam ettiriwimiz kerek. Yamasa hesh bolmaǵanda olarǵa ámel qılıp, jámiyetlik turatqlılıqtı saqlap qalıw lazım.

Juwmaqlap aytqanda belgi hám mazmun dialektikasın úyreniw úlken áhmiyetke iye. Sebebi, globalıasıw dáwirinde ilim texnikanıń rawajlanıwı menen jasalma tilge barǵan sayın talap artıp barmaqta, bul bolsa belgiler haqqındaǵı bilimdi turmıs tárizimiz benen qosıp úyreniw zárúrligin keltirip shıǵaradı. Mámleketimiz tariyxındaǵı milliy mádeniy miyrastı túsindiriwde simvollar teoriyasınıń qásiyetlerin paydalanıw, onıń kreativ qásiyetlerin ilim, bilim, islep shıǵarıw hám basqa sociallıq tarawlarda qollanıw úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Xalqımızdıń milliy mentalitetindegi ádetler, dástúrler ulıwma alǵanda jasaw tárizi menen belgilew sıpatında úyreniw olardıń racional dárejesin úyreniw jas áwladqa aytıw emes bálki túsindiriw kónlikpesin rawajlandıradı.

ÁDEBIYATLAR

1. Аллаярова С. Семиотика – белгилар тизими // Таълим тизимидаиҳтимой-гуманитар фанлар, 2008. -№3.
2. Назаров Қ. Библия фалсафаси. – Т.: Университет, 2005.
3. Морина Л.П. Семиотика ритуализированных поведенческих форм культуры. Автореферат дисс. на соис. уч. степ. док-ра филос.наук. -Санкт-Петербург: 2008.
4. Маънавият. Изоҳли луғат. – Т.: -Ғофур Фулом., 2010.
5. Саидов У. Маданият соҳасидаги глобаллашув жараёнлари ва маънавийтаҳдидлар. – Т.: Академия, 2011.

Milliy madaniy merosni tushinishda simvollar nazariyasining ahamiyati.

Резюме: Maqolada milliy-madaniy merosni anglashda simvollar nazariyasining ahamiyati, egallagan bilim va odatlarimiz orqali tariximizni anglashga kirishishimiz, kundalik hayotimizda tadbqiq etayotgan odatlarimiz, haqiqat etnomadaniyatning katta ko'rinishi sifatida qarash maqsadga muvofiqligi, madaniy meros simvol va simvollar tizimi ekanligi sinovdan o'tkaziladi.

Kalit so'zlar: milliy-madaniy meros, belgilar tizimi, globallashuv, sun'iy til, simvol

Значение теории символов в понимании национального культурного наследия.

Резюме: В статье рассматривается значение теории символов в понимании национально-культурного наследия, то, как мы начинаем понимать нашу историю через приобретенные знания и привычки, обычаи, которые мы внедряем в нашу повседневную жизнь. Показано, что его уместно рассматривать как большое проявление этнокультуры, культурное наследие представляет собой общие символы и системы символов.

Ключевые слова: национально-культурное наследие, знаковая система, глобализация, искусственный язык, символы.

The importance of the theory of symbols in understanding the national cultural heritage.

Summary: The article examines the importance of the theory of symbols in understanding the national cultural heritage, how we begin to understand our history through acquired knowledge and habits, customs that we introduce into our daily lives. It shows that it is appropriate to consider it as a large manifestation of ethno culture; cultural heritage represents common symbols and systems of symbols.

Key words: national cultural heritage, sign system, globalization, artificial language, symbols.

«АҒАРТЫҰШЫЛЫҚ ҚҰРБАНЛАРЫ» ЯМАСА «БЕГЖАП ТРАГЕДИЯСЫ» ҲАҚҚЫНДА ТАРИЙХҲЫЙ ДЕРЕКЛЕР

Айтмуратов Ж.

Қарақалпақ Мәмлекетлик университети

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёев 2022-жыл 20-декабрьдеги Олий Мажлис ҳәм Өзбекстан халқына Муражаатында жәмийетимиздин руўхый негизлерин беккемлеў, мәденият тараўын раўажландырыў, илимий-дөретиўши шөлкемлер, әзиз зиялыларымыз хызметин қоллап-қуўатлаў биз ушын ең баслы бағдарлардан бири болады» - деп көрсете отырып, «Биз әййемги ҳәм бай тарийхымызды әсиресе оғада аўыр шараятта илим-ағартыўшылық, инсан еркинлиги, халық азатлығы ўатанға, миллий қәдириятларға меҳир ҳәм садықлық идеяларын батыл көтерип шыққан жадид бабаларымыз хызметин еледе терең үйрениўимиз лазым. Олардың уллы мақсетлер жолындағы мәртлерше гүреси ҳәм пидайылығы жаңа Өзбекстанды қурыўда баршемиз, ең дәслеп, жасларымыз ушын ҳақыйқый ибрат мектеби болып хызмет етиў зәрүр» [1] деп көрсеткениндей, - бүгинги илимий изертлеўлерде қайталанбас тарийхый ҳәм мәдений байлықларымызды келешек жасларымызға мийрас етип қалдырыў да ХХ әсирде советлик тоталитар дүзимнің идеологиялық тәсиринде жүзеге келген тарийхый ўақыяларды бүгинги күн көз-қарасынан пикирлеў дәўир талабы болып табылады. 1917-жыл февраль ўақыяларынан кейин советлик Туркистанды өз ишине алған «Аўдарыспақ» дәўири миллий мәденият, әсиресе халық билимлендириўи тараўындағы ески дүзим менен жаңа дүзим ортасында бир-бирине қарама-қарсы гүрес ҳәрекеті күшейди. Бул дәўирде билимлендириў тараўында ҳәр қыйлы мектеп түрлери, қираатханалар, мешит, медреселер, ҳаял-қызлар мектеплери, жаңа усыл-жадид мектеплери ҳәм рус-тузем мектеплери ҳәрекет етип турды. ХІХ әсирдин екинши ярымынан баслап, патша Россиясының орта Азияны басып алыўынан кейин үлкемиз халқының руўхый турмысында колониал дүзимнің сийасты, идеологиясы ҳәм билимлендириў ислерине қарсы гүрес ҳәрекеті күшейди.

1917-1924-жылларда Хорезм Халық Совет Республикасының қурамында болған Әмиўдәрьяның сол жағалығында мусылман мешит-медреселери менен қатар жадидлик жаңа усыл мектеплери даўам етти. Хийўа ханлығында жадидлик жаңа усыл мектеплериниң ашылыўы Бухарадағы сыяқлы ханлық дүзим тәрепинен қарсылыққа ушырамады. Мухаммед Рахим ІІ (Феруз) дың өзи жаңа усыл мектеплерин шөлкемлестириўди қоллап қуўатлады. Усы тараўда ағартыўшылық ислерин алып барған көплеген зиялылар елге танылды. 1904-жыл ноябрь айында Мухаммад Рахимхан пәрманына муўапық Ургенч қаласында «усули савтия» методына тийкарланған «жадид мектеби» ашылады. 1906-жылы оның рухсаты менен Ургенчте қызлар ушын мектеп ашылып, ол мектеп жумыслары менен танысады [2.16]. Бул жаңа усыл мектеплерине Қазон қаласынан шақырылған педагог Хусайин Кушаев ҳәм оның зайыбы Комила Кушаева билим береді ҳәм онда оқыўшылар саны 45 ке жетеди [3.83]. Көрип отырғанымыздай Хийўа ханлығының қоллап-қуўатлаўы менен жадид мектеплери ашылса да халық арасынан жадид педагоглары муғаллимлери жетилисип шықпады. Нәтийжеде ханлық Қазан татарларынан, Туркиядан, Боғчасарайдан сабақлықлар, түрли оқыў kitapларын алыў мәселеси даўам етеди. Мухаммад Рахимхан Феруз дүньядан өткеннен кейин тахтқа отырған Асфандияр хан ҳәм жадид мектеплериниң раўажланыўына үлкен дыққат аўдарады. Әсиресе, девонбеги (бас ўазир) Саид Исламхожа ағартыў ислерин басқарған дәўирде ол Қазан қаласынан муғаллимлер шақырып олардың жәрдеминде жадид усылы мектеплерин ашыўды даўам етти.

ХХ әсир басында Исламхожа заман талапларына сәйкес түрде өз есабынан еки қабатлы жадид усылы мектебин қурдырды. Ол бундай хызметі менен “Ўәзири аквар” шарапатлы дәрежесине миясар болды [4.84].

Хийўа ханлығы ағартыўшылары ҳәм билимлендириў тараўы басшыларының әсиресе Бобо охун Салимов, Палўанияз Юсуповтың күш салыўлары менен Жаңа Үргениште, Қоңыратта, Гүрлен ҳәм Шаватта жадид мектеплери ашылды. Бул иске 1907-жыл Петро-Александровскийде (Төрткүл)де дүзилген “Хайрия жәмийети” ҳәм Хийўа қаласында дүзилген «Жас хийўалылар» жаңа усыл мектеплерин шөлкемлестириў ушын қаржы топлады ҳәм мүмкиншилик жаратты. Б.Салимов ҳәм Б.Рахимов баслаўыш класслардың оқыў пәнлери бойынша

дәслепки сабақлықлар дүзди [5.17]. Жадид мектептерин ашыўда Ю.Ахметов, М.Сүфизада, Қ.Амиров, А.Амантаевлар хызметлери үлкен болды. Дүньялық илим-билимди ийелеўге қаратылған ағартыўшылық хәм жадидшилик билим берий, сол дәўирдиң курамалы тоскынлықларына карамастан қарақалпақ халқының тарийхында ояныў дәўири болып қалды. Бул ояныў дәўири С.Мәжитов, А.Мусаев, Жаңабай Қаратай улы, Әбдиқадир Бекимбет улы, Қазы Мәўлик, Қыдырғияз, Сыдық Тоқпан улы хәм басқада (мутафаккирлери) ой-пикир ийелерин дүньяға келтирди. Солардан бири С.Мажитов (1867-1938) жадидшилик идеясын үгит-нәсиятлаўшы татар тилинде басылып шыққан «Вакт куёши», И.Гаспринский дүзген «Таржимон» газетасын хәм басқа да Россияда басылып шыққан журналлар хәм китапларды алып қарақалпақ халқына жеткерип турады. Ол патша Россиясының колониал сиясаты дәўиринде хәр бир болыс аймағында билимлендирий мектептерин ашыўды нәзерде тутып, 1907 ж. Иноят болысқа жазған қосық қатарында Шымбайда жадид усылында болыслық мектеп ашыў зәрүрлигин талап етеди. Өзи жасаған дәўирдиң жәмийетлик-сиясий бағдарын тусинген С.Мәжитов Қоңырат районында жадидшилик хәрекетиниң «Солшыл» «Сўл» қанатын қоллап қуўатлайды.

С.Мажитов 1921-жылдан баслап Қоңырат округи халық тәлими бөлими баслығы болып ислеген дәўирде 30 оқытыўшы таярлайды. Буннан тысқары 150 ер бала, 100 қыз бала жәми 250 оқыўшы оқытуғын 5 мектеп ашып, оларға тийисли парта, қағаз, китапларды алдыннан тақлап қойған [6.122]. С.Мәжитов дүзген мектептердиң дәслепки оқытыўшылары Хийўадағы оқытыўшылар курсын тамамлап келген Қ.Ерманов, Р.Мәжитов хәм У.Нуржанов хәм Н.Даўқараевлар еди. Қарақалпақстанда совет хәкимиятының беккемлениўи дәўиринде заманағой жадидлик билимлендирийдиң ен жайыўында Қарақум ийшан медресесинде тәлим алған соң, Бухарада Көкалташ медресесин питкерген, белгили қарақалпақ әдебияты ўәкиллериниң бири Қазы Мәўлик Бекмухаммед улының хызмети айрықша болды. Ол Түркстан хәм Бухара жадидлериниң ислерин қарақалпақ жеринде даўам еттирийшилердиң бири сыпатында прогрессив көз-қарастағы зиялылардың бири болды. Ол ХХ әсир басында Шымбай қаласында «алдыңғы саўатлы» зиялылардан талантлы қыссахан шайырлар мектебин дүзди. Қазы Мәўлик Шымбай қаласынан өзи китап дүканын ашып, Арабияға, Мысырға, Туркияға, Россия, Китайға хәм Хиндистанға баратуғын саўдагерлерге өз қалтасынан қәрежет қосып, китап алдырып, өз дүканында хәр қыйлы тиллерде китаптар сатады [7.88]. Қазы Мәўлик «Жас Бухаралылар» жадидлик шөлкеминиң ағзасы басып Жадидлик билим берий менен қатар мәденият хәм әдебиятты қарақалпақ елине таратты. Орта Азияда совет хәкимиятының орнаўы аңсатлықта әмелге аспады. Бунда бириншиден жергиликли миллет ўәкиллеринен шыққан, жаңа дүзимге қарсы бас көтериийшилердиң гүрес хәрекетиниң мазмуны «Мусылман дини ушын», «кәпирлерге» хәм диннен безгенлерге қарсы гүресиўден ибарат болса, екншиден Орта Азияны Совет хәкимиятынан бөлип алыў хәм оны Англия империализми колониясына айландырыўдан ибарат болды. Советлик дүзимге өтиў дәўириндеги жаңа дүзим тәрәпин қаллаған ағартыўшы жасларды жоқ етиў себеплериниң бири жергиликли көп миллетли халықлардың арасында өз-ара урыўлық хәм миллий ала-аўызлықлардың болыўы, сондай-ақ жергиликли халықтың руўхый дүньясында русларға болған исенбеўшиликтиң болыўы себеп болды. Соның ушында олар өз балаларын Стамбул хәм Берлинде оқытуға хәрекет етти. Бул ўақыялардың айқын көриниси Қарақумда англичан-түрк империалистлик разведкасы менен бирге ислескен Жунайд хан бандасы менен, сондай-ақ Урал ақ гвардияшыл казакларының басшысы Михаил Фильчев пенен байланыста болған, жергиликли түркмен баспашылары менен бирлескен бандылар хәрекети билим алыўға умтылған жазықсыз жаслардың өлтирилиўине себеп болды. 1922-1924 жыллары Қарақалпақстанның сол жағалық районларында Түркмен баспашыларының ең үлкен топары хәрекет етти.

Оны ири жер ийеси, Ташауз беки Дурды Қылыш басқарды. Ол аса кеткен жаўызлық хәрекетлери менен белгили болды. 1923-жылы мартта Қоңырат районының Қыпшақ аўылын аяўсыз талап, аўыл адамларын өлтирип, қайтар ўақтында үй-жайларын өртеп кетеди. Усы жылы ноябрь айында Гөне Үргениш районының Өзбер аўылында баспашыларға қарсы гүресте белсендилик көрсетип жүрген 20 адамның шаңарақ ағзаларын бир күнде қырып кетеди.

1924-жылы 24-августта Хожели қаласынан 30 км арқада «Жаўмытжап» Соңғылығында «Бегжап» деген жерде, Әмиўдәрьяның сол жағасында Дурды Қылыш хан баспашыларынан 100 атлы дәрья менен баратырған қайықты тутып алып, Хорезмнен Ташкентке, Алма-атаға хәм Москваға оқыўға баратырған 22 қуралсыз ағартыў қарлығашларын (жас курсантларды) хайўанларша өлтиреди [8.168]. Олар Хорезм халық республикасының ен алдыңғы зиялы билимдан жасларының ўәкиллери еди. Направляющиеся в учебные заведения дети трудящихся преодолели такой путь: плыли по Амударье на лодках до Муйнака, оттуда на пароходах до г.Аральска, а затем ехали по железной дороге в Москву, Ташкент и другие города Советского союза. Оқыўға кетиўши жаслар Әмиўдәрьядан Мойнаққа шекем Қайықта жүзип өтип, Мойнақтан пароходта Арал қаласына барып, соң темир жол арқалы Москва Ташкент хәм басқада қалаларға барыўды нәзерде тутқан еди. Ол ўақытта жолаўшылар Әмиўдәрья бойлап қайықта Мойнаққа шекем барыўда Хожелиден өтип, жол азығын топлап дем алатуғын еди. Бул жерде Хорезм халық республикасының оқыўға жиберилген жаслары Әмиўдәрья областы жаслары менен ушырасады. Тарийхшы Ю.Юлдашевтың диссертациялық жұмысында атап көрсетилийнше, 1924-жылдың 24-августында Әмиўдәрья областының 30 дан аслам жаслары Нөкис жағалығынан Хожелиге қарай дәрьядан өтеди. Хорезм халық Совет Республикасынан 140 қа жақын жаслар келеди [9.94]. Бул жерде хәр қыйлы миллет ўәкиллери жаслары кеўилли ушырасып, сатып алған керекли затлары менен Әмиўдәрьяға келип шомылады. Бул кешде танцы, қосық хәм хәр қыйлы ойындар шөлкемлестирип, кеш болыўы менен олар жағада жайласқан қайықта уйықлайды. 1924-жыл 25-август күни қайық толы жаслар дәрьяның төменине Мойнақ тәрәпке қарап бағдар алады. Жигитлер хәм қызлар 5 (бес) қайыққа жайласады. Үлкен еки қайықта Әмиўдәрья областының

жаслары жүзеді. Үш қайықта Хорезмнен келгенлер жүзеді. Үлкен емес екі қайық Хорезмлі жаслар хәм қызлар менен тезликти күшейтип, кейин де қалғанлардан алыслайды хәм көзге көринбей кетеді.

Әмиўдәрәя областы ўәкиллери жайласқан екі қайық оң жағалықтағы «Саманбай» тоғайы жанында иркилиўге мәжбүр болады. Себеби, бул жерден қайықшылар азық-аўқат ушын үйине барыўы зәрүр болады. Жаслар қайықшыларды жағада тоқтаў қәуіпли екенин ескертип қайықты тоқтатпаўға, алға кеткен Хорезмлі жаслардың кейин жетиў керек екенин зинхарлайды. Бәри бир қайықшылар өз айтқанында турады. Олар екінши күни сәске ўақтында айланып келеді. Күннің екінши ярымында қайықлар жылыса баслайды. Азғана жүргеннен кейин қайықта жүзиўшилер «Яўмыт жап» қа жақынлағаннан соң ол жер халық арасында баспашылар мәканы екени ҳаққында еситкен сөзлерин айтыса баслайды. Жаслар қайықшыдан бул қәуіпли орыннан аман-саў тезирек өтип кетиўди өтиниш етеди. Тилекке қарсы қайықшылар тәжирийбесиз болғанлықтан, дәрәяның күшли ағысы қайықты шеп жағалыққа алып шығады. Қайықшылардың бири бир қайықтың «Яўмыт жап» қасында турғанын айтады. Үлкен қайықшы пассажирлерге ескертпей атырып – ақ, олар тынышланды. Қайық қалың қамыслыққа кирип баратырғандай болады. Күшли ағыс қайықты қалыңлыққа соқлықтырып «Яўмыт жап» хәм «Бегжап» тәрәпке алып шығады.

Қамыслы тоғайлықтан шыққаннан кейин пассажирлер қайықтағылар қум хәм путалар арасындағы адам излерин хәм қан дақларын көреді. Биротала үнсизлик пайда болады. Қайықты кейинге қарай бурыўға үлгермейди, күшли ийримли ағыс оларды оң жағалыққа алып шығады ийримнен шыққаннан кейин қайық қайырға соқлығысады. Ол жерде өлген адамлардың геллеси, қолы аяқлары көринеді. Бәржеге түсиникли болды, душпанлар қайықтағы хорезмлі жасларды қолға түсиргени хәм оларды азаптап өлтиргени белгили болады. Бул қайғылы тарийхый ўақыя Хорезмде “Маорифат қурбанлары” «жертвы пробовещения» атамасы менен белгили болған болса, ал Қарақалпақстанда «Яўмыт жапская трагедия» ямаса «Бегжап трагедиясы» атамасында тарийхта сақланып қалды. Жазыўшы Асан Бегимов бул ўақыяны өз шығармасында «Бегжап» трагедиясы деп атайды. Педагогика илимлериниң докторы профессор Ж.Урумбаев тың пикирлеўинше бул қайғылы ўақыяда өлтирилген оқыўшылар саны хәм гўўасы хаққында еки түрли мағлыўматты келтирип өтеди. Егер Асан Бегимов өз гүрринде 22 адамды атап көрсетсе, Қарақалпақстанға мийнети сиңген мәдениет ғайраткери Ешмурат Султанов Баспашылар қолға түсирген хәм урлаған 4 қызды атап көрсетеді.

1957-жылы Ургенчте басып шығарылған Г.М.Бияловтың архив материалларына тийкарланған «Хорезмде мәдениет хәм билимлендириў тарийхынан» мийнетинде [10.94] оқыўшылар саны 32 адамға жеткенин атап көрсетеді. Хәқыйқатлықты 1924-жыл 14-сентябрьдеги Хорезм Орайлық атқарыў комитетиниң баслығы Хорезм Республикасының бас консулы Султан-Қари тәрәпинен Хийўадан Ташкентке жиберилген соңғы телеграммасы тастыйықлайды. Онда өлтирилгенлердиң толық дизими хәм баспашылар қолына түскен қызлар хаққында мағлыўмат бериледи. Тири қалған оқыўшылардан 6 адам ўақыяға тиккелей қатнасыўшы екенин дәлиллейди.

Мәселен Еримбет Қыдырниязов хәм Қурбанбай Аралбаевтың бул ўақыя хаққында билдириўинше баспашылар 22 адамды өлтиреді. Ал бир хаял, үш қыз хәм алты баланы өзлери менен бирге алып кетеді. Сол алтаўдың екеўи Қарақалпақстан аймағында жасаған, бири Төрткүл районында екіншиси Нөкис қаласында жасаған. Баспашылар тәрәпинен қолға алынған алты баланың ишинде менде болдым де песке түсиреди. Еримбет Қыдырниязов. Баспашылар бизлерди (хәзирги Шоманай районы аймағындағы) «Жаңа қалаға» жақын жерде алып баратырған ўақытта алдымызда атылған мылтықтың даўысы еситилди” деп еске түсиреди. Бул атқышлар айрықша бөлим жаўынгерлери (Чон-Части особого назначения) екени мәлим болады. Қатты қорқып, хурреси ушқан хәм албыраған баспашылар сол жерде бизлерди балаларды өлтирип кетиўге, ал қызларды өзлери менен алып кетиўге хәрекет етеди.

Айрықша бөлим топарларының тезлик пенен жетип келиўине байланыссы баспашылар қорққанынан қашыўға бейимлесип, олардың ҳарам нийети иске аспай қалады. Жетип келген айрықша бөлим әскерлери оларды Хожелиге шекем алып келиўге жәрдемлеседи. Солардан аман қалған алты баланың бири Жумабай Исмаилов соңғылығында Ташкентте Жоқары оқыў орнында оқып, Хожелиде жасады” деп еске түсиреди» Қурбанбай Аралбаев [11.168]. Бул дереклер «Яўмыт жап», «Бегжап трагедиясы» қатнасыўшылары 32 адамнан ибарат болғанын анық дәлиллейди. Хорезмлі жаслар топары басшысы 1920-жылдан баслап жаслар комитети ағзасы, баспашыларға қарсы гүресте белсене қатнасқан Матназар Адамов хәм Аллаберген Заргаров (шығысы Төрткүлден) болады. Ал Хожелишилер топарына қазақ-қарақалпақ ўәлаятлық партия комитетиниң жәмийетлик хызметкери Хариф Шарифов хәм Омарали Аўданбаевлар басшылық етеди. Олар арасында Хорезм театры бас режиссеры Машарип Палўанов қазақ-қарақалпақ атқарыў комитети хаткери Жалғас Қурбанбаев, Қоңырат районлық жаслар комитети ағзасы Реимбай Биймалиев, жәнеде сол ўақыттағы партия комсомол белсендилери, сондай-ақ шығыс коммунистлик университети тыңлаўшыларынан Пир Қутлымуратов, Пир Қутлымуратов оқыўға кетемен дегенше Хожелидеги интернатта Хамза Хакимзада Ниязий менен бирге ислескен. Паис Мухамеджанов, Тахыр Гафуров хәм Шариф Хамзинлер болады. Күн сәске ўақтында еки қайық ўақыя болған жерге жақынлайды. Баспашылар Хожелиден шыққан еки қайықты өткерип, Хорезмликер отырған кейинги қайықты оққа тутады. Баспашылар оғынан үлкен қайықшы, бир ескекши хәм еки (КУТВ) шығыс таныў университети тыңлаўшысы Пир Қутлымуратов қулайды. Пир Қутлымуратов оқыўға кетемен дегенше Хожелидеги интернатта Хамза Хакимзада менен бирге ислеседи. Алдыңғы қайықтағы оқыўшы Пиртан Хожаниязов үлкен қайықшы хәм ескекши оқ атыўды еситиўден дәрәяға бойын таслайды. Олардың изинен баспашылар оқ атады. Аман қалғанлардан екеўи дәрәяның арқа тәрәпиндеги атаўға жетип жасырынады. Олардың көпшилиги жарадар болады. Соңынан баспашылар қуралсыз жасларды қолға түсиреди. Олардың қайығын “Яўмыт жап”тың төменине қарай Әмиўдәрәядан үш километр жағалықта жайласқан Қаратерен көлине

апарады. Қызларды балалардан ажыратып, 22 жасларды қолға түсіреді. Баспашылар оларды жауызларша қыйнайды. Ұақыяның қатнасушы гүясы Исмаил Жумабаевтың айтыуынша ол жаслар арасында ең формалы хәм бұйра шашлы татар жигити Хамзиннің басына керосин куйып жағып жибереді хәм ол жалын болып жанады. Баспашылар олардың қолын арқаға қайырып байлап мылтықтың құндағы менен урып, олардың денесин тилкимлейді, әсиресе жаслар жетекшилери М.Адамов, А.Заргаров, М.Палванов, Х.Шарипов хәм О.Аўданбаевларға жауызларша азап береді. Бул ұақыяны көзи менен көрген гүягер Қыдырниязов төмендегіше еске түсіреді. «Аўданбаевты барше жаслардың қоз алдында дизерлеп отырғызып оны қамшы менен урып аўыр азап берді. Ийиндегі ақ көйлегі жыртылып қанға боялды. Оның жүзин қамшы менен урғанлықтан танып болмастай халға келеді. Адамов, Палўанов хәм басқа жигитлерде тап усындай қыйнаўларға түскен» ин [12.170] еслейді. Соған қарамастан басқыншылар қолына түскен жигитлер өз шыдамлылығын көрсетип, басқыншыларға керекли мағлыұматларды айтыўдан бас тартады. Мәселен, педагогика илимлери көрсетиўинше, басқыншы Дурды Қылыш «Кейинги 100 адам жайласқан қайықтың қашан келиўин сорап» бирме-бир саўалға тутады. «Тутқындағылар үлкен қайық үш күннен кейин жетип келеді деп» надурьс жуўап береді. Бул жаслар өлимге басын тигип бири-бирин сатыўға берилмейді. Олардың қайтпаслығынан сескенген қанхор Дурдықылыш қол-аяғын байлап, аўызларын бұўып, тирилей терең көлге ылақтыра баслайды. Тири хәм өлилерди көлге алып барып, олардың жүзлерин пышақ хәм найзалар менен тилкимлейді.

Бундай азаптан зорыққан Машарип Палўанов соңғы күшин жыйнап, байланған арқанды үзип бар даўысы менен басқыншыларға қарата «Әй жаллатлар бизлерди азап бермей өлтириңдер!!! Бири-бир бизлердин хәр биримиз ушын сизлерди өлтиреді» деп ғәзепке толы сөзлерин айтады. Басқыншылар өз нийетине жетип қолға түскенлердин көпшилигин атып таслайды. Солай етип 1924-жыл 24-августта Яўмытжап бойында билим алыў жолында келешек өмирге кәдем таслаған, әйне күшине толған 22 жас жигитлер жаңа дүзим душпанлары болған, жергиликли Дурдықылыш басшылығындағы басқыншылар тәрәпинен набыт болады. Булардан басқа алты бала соның ишинде төрт қызды (А.Муратова, Ф.Бекмухамбетова, А.Сапаева хәм Е.Емельяновалар) тутқынға алады. Бул қайғылы ұақыя хәкқындағы дәслепки хабар 1924-жыл 27-августта қазақ-қарақалпақ ўәлаятының хәкімет органларына жетип келеді. Нәтижесінде ўәлаят партия комитетиниң атқарыў кеңеси дүзиліп, басқыншыларға қарсы гүрести күшейтиў бойынша барлық күшлерди жалб етеді. Гелле кесерлерди сапластырыў бойынша Салим Греев басшылығындағы айрықша бөлим топары (ЧОН) жибериледи.

Қазақ-қарақалпақ ўәлаяты хәм Хорезм халық совет республикасы ўәкиллери тәрәпинен изертлеўлер нәтижесинде қара нийетли күшлер қолынан қурбан болғанлардың 15 денеси табылады.

Хәкімет органлары бул қайғылы ұақыя хәкқында толық мағлыұматқа ийе болғаннан кейин, душпан қолынан өлтирилгенлердин ата-анасы туўысқанлары хәм пүткил халыққа төмендегіше мүрәжәт етеді. «Хорезм исши хәм дийханлары ўатанның басына түскен аўыр сынақларда бул жаслар өзлериниң мәртлигин көрсетти, олар уллы келешек хәм тынышлық жолын таңлады, деп, «Әзиз перзентлеримиздиң муқаддес естеликлерине терең хұрмет сезимлерин билдиреди». 1924-жыл 30-августта Хорезм халық совет республикасы хәкімети қурбан болғанларды жерлеў мәресими ушын комиссия дүзеди [13.34]. Хожели қаласында болып өткен жерлеў мәресими улыўма халықлық қайғыға айланады. Қала хәм аўыл халқы хошласыў ушын жыйналып жазықсыз набыт болғанларды көзине жас алып соңғы жолға узатып салады. Гелле кесер Дурдықылыш топарына нәлетлер айтылады. Хорезм халық совет республикасы хәм қазақ-қарақалпақ ўәлаятының хәкімет басшылары хәм жаслар шөлкеми ўәкиллери набыт болғанларды соңғы жолға узатып салып, олардың кәбри кеўил сезимлерин билдирип, олардың билим алыў хәм ағартыўшылық жолындағы арзыў үмитлерин иске асырыў хәм даўам етиўге ант етеді. 1924-жыл 2-сентябрьде Хорезм Халық Совет Республикасы Орайлық атқарыў комитети хәм (комиссарлар) нәзирлер кеңесиниң қосымша мәжилисинде «душпан қолынан қурбан болғанлардың естелигин мәңгилестириў хәкқында арнаўлы қарар қабыл етиледі. Усы қарарқа сәйкес бул қайғылы күн 25-август «Ағартыўшылық қурбанлары» күни ямаса «Марифат қурбанлары» күни деп белгиленеди. Бул ұақыдан кейин усы жылдың сентябрь айында қазақ-қарақалпақ ўәлаяты атқарыў кеңеси жасларды айрықша бөлим топарына (ЧОН) бирлестириўге қарар қабыл етип, Хожели хәм Қоңырат отрядларына М.Ерманов, Салим Греев, А.Н.Хамза хәм В.Емельяновлар (басқыншылар тәрәпинен тутқынға алынған Елена Емельянованың зайыбы) басшылық етип жаўыз нийетли басқыншыларды сапластырыў ўазыйпасын орынлайды. 1924-жылы 7-ноябрьде баспашылар қолында қалған 4 хаял-қызлар бир ярым айдан кейин азат етиледі. Басқыншылар топары қолға алынып 1925-жылы Совет хәкімияты судының қарары менен қатал жазаға тартылады. Хорезм Халық Совет Республикасы хәкімияты хәм қазақ-қарақалпақ ўәлаяты атқарыў комитетиниң қарары менен Хожели пахта тазалаў заводы алдындағы мектеп интернаты қасында баспашылар қолынан набыт болғанлар естелигине естелик орнатылады. Хийўа, Хожели, Қоңырат қалаларындағы мектептер, театрлар хәм басқада жәмийетлик мекемелер Бегжап ўақысында набыт болғанлардың аты менен аталады. Мәселен Хийўа педагогикалық техникумы «Маърифат қурбанлары» атында, Хийўа мәмлекетлик театры М.Палўанов аты менен, Хожели қаласындағы жаслар клубы А.Ниязов аты менен, Хожели интернаты О.Аўданбаев аты менен, Қоңырат қалалық мектеби Х.Шарипов аты менен аталады. Әсиресе бул қайғылы трагедия жазыўшы Эгам Рахимовтың «Маърифат қурбанлары», («Жертвы просвещения»), пьесасы Хорезм ўәлаятлық театры) сахнасында қойылады. Усы ұақыға байланыслы Ызбекстан көркем өнерине мийнети синген ғайраткер, көрнекли қарақалпақ жазыўшысы Асан Бегимовтың «Бир күн» гүрриңи [14.138-152] Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери драматург Пирлепес Тилегенов «Әмиў қахарманлары» пьесасы хәм 1965-жылы сахналастырылған «Бегжап трагедиясы» [15.324] драмалық шығармасы хәкыйқый тарийхый драма дәрежесинде Ташкент қаласы жас тамашагөйлер театры сахнасынан

табыслы орын алган. Мийримсиз Дурдыкылыш басшылыгында бундай жаўызлык ҳарекет буннан бир эсир бурын орайлык қалаларға билим алыўға баратырған Хорезм хэм Қарақалпақстан жасларының заманағай билим алыў жолындағы үмит ушқынларын сөндире алмады. 1924-1925-оқыў жылының өзінде қазақ-қарақалпақ ўәлаятында 600 ден аслам балалар билим алды. Орайлык қалаларға 50 ден аслам студентлер жиберилип Хийўадағы оқыў орынларына 40 тан аслам жергиликли балалар оқыўға жиберилди. Олар сол дэўир талабына сай реакцияшыл күшлерге қарсы гүресийши, жаслар хэм ҳаял-қызлар арасында мәдений-ағартыўшылык ислерин шөлкестирийши сыпатында хызмет көрсетеди. Жаңадан орнаған қызыл империяның «мәдений революция» илажларын әмелге асырыў барысында халық ансамбльлерин драмалық кружоклар хэм даслепки театрларды ашыўға үлес қосты. Бул илажлар ХХ эсирде «формасы миллетлик, мазмуны» социалистлик мәденияттың қәлиплесийине хызмет еткен миллий мәденият зиялыларының пайда болыўына алып келди. Билимлендирий хэм ағартыўшылык курбаны болған, бул жаслардың уллы келешектен үмити көп еди.

Қарақалпақстан тарийхында «Бегжап трагедиясы» на себеп болған, Жоқары қалаларға оқыўға баратырған жаслардың дастығын қурытқанлар ханлық дүзимди сақлап қалыўға ҳарекет еткен Жунайид хан хэм оның менен тығыз байланысқан Ташауз беки Дурдыкылыштың изине ергенлердин яғный өз ақылы менен ис алып бармайтуғынлардың себебинен жазықсыз жаслардың қаны төгиледи.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш. М. «Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси»// Халқ сўзи 2022-йил, 21-декабрь, №272, (8384)
2. Алимова Д. А. История как история, история как наука Т.П.: Феномен джадизма Ташкент «Ўзбекистан» 2009, с-16.
3. Долимов У. Туркистанда жадид мактаблари. Ташкент «Университет» 2006. 83-б.
4. Долимов У. Туркистанда жадид мактаблари. Ташкент «Университет» 2006. 84-б.
5. Алимова Д. А. История как история, история как наука Т.П.: Феномен джадизма Ташкент «Ўзбекистан» 2009, с-17.
6. ЎзРМДА. Ф. 71.Оп. 1 д. 3,122-бет.
7. Ө.Пахратдинов, К.Алламбергенов, М.Бекбергенова «ХХ эсир басында Қарақалпақ әдебияты тарийхы» Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2011-жыл 88-бет.
8. Ғ.Непесов, 1920-1924-жыллардағы Хорезм халық совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткешлерининг роли, Қарақалпақ мәмлекет баспасы Нөкис – 1964, 168-бет.
9. Ж.Урумбаев. Очерки истории школы в Каракалпакстане (1810-1967 гг.) Нукус «Каракалпакстан» 1973 г. С.165.
10. Г.М.Билялова. Из истории Культуры и просвещения в Хорезме. Ургенч, 1957, стр. 94.
11. Ж.Урумбаев. Очерки истории школы в Каракалпакстане (1810-1967 гг.) г. Нукус 1974, изд. «Каракалпакстан» С.168.
12. Ж.Урумбаев. Очерки истории школы в Каракалпакстане (1810-1967 гг.) г. Нукус 1978, изд. «Каракалпакстан» С.170.
13. Е.Султанов Некоторые вопросы истории комсомольской организации каракалпаки. КК гиз, 1958, с. 34.
14. Асан Бегимов Таңдамалы шығармалары, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис – 1957 138-152-бетлер.
15. Ө.Пахратдинов., К.Алламбергенов., М.Бекбергенова. ХХ эсир карақалпақ әдебияты тарийхы Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2011-жыл, 324-бет

«Мағрифат қурбонлари» ёки «Бегжап трагедияси» ҳақида тарихий манбалар

Резюме. Мақолада совет тизимининг ўрнаш давридаги маҳаллий босқинчи кучлар билан қизил империя сиёсати ўртасидаги зиддиётли қарама-қаршиликлар сўз этилади. ХХСР ва Амударё бўлимида ташкил этилган ёшларнинг 1924-йили Марказий шаҳарларга ўқишга кетишдаги аянчли тағдирлари акс эттирилади. Мақолада «Бегжап трагедияси» га оид тарихий манбалар ва хулосалар батафсил кўрсатилган.

Таянч сўзлар: мағрифат қурбонлари, қайиқ, Амударёнинг сўл томони, Бегжап матоми, Аму қахрамонлари,

Исторические источники о Бегжапской трагедии (или жертвы на пути к просвещению)

Резюме. В статье рассматриваются острые противоречия между местными бандитскими группировками и политикой Красной империи в период становления советской системы. Отражены печальные судьбы молодежи, из ХНСР и Амударьинского отдела, отправившейся получать образование в 1924 году в центральные города. В статье приведены исторические источники, а также сделаны выводы о Бегжапской трагедии.

Ключевые слова: жертвы просвещения, каюк, левобережная Амударья, Бегжапская трагедия, герой Аму.

Historical sources about the Begjap tragedy (or victims on the way to education)

Summary: The article deals with the acute contradictions between local bandit groups and the policy of the Red Empire during the formation of the Soviet system. The sad fate of the youth from the Khorezm People's Soviet Republic and the Amu Darya region, headed to the central cities to get an education in 1924, is reflected. The article presents historical sources, as well as conclusions about the Begjap tragedy.

Key words: victims of enlightenment, boat, left bank Amudarya, Begjap tragedy, hero Amu.

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ ҚУРИШДА ИЖТИМОЙ ОНГ ТРАНСФОРМАЦИЯСИННИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Маҳаммаджанов Ғ.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

Ҳар бир халқ ўз давлатчилигини барпо этар экан, бу ижтимоий-сиёсий жараён ўзига хос тарзда бир қанча омиллارга боғлиқ ҳолда ривожланган, янгича кўринишга эга бўлиб келган. Жамиятда ижтимоий муносабатлар, фуқароларнинг фаоллиги, уларнинг қарашлари даражаси(жамоатчилик фикри, ижтимоий онг) бунда етакчи ўрин эгаллайди. Бу, жараёнларнинг қанчалик эволюцион ҳолатга эга бўлиши муҳим. Бу ўз навбатида, жамиятдаги ижтимоий институтлар ва уларнинг фаолиятининг қанчалик самарадорлигига бевосита боғлиқ тарзда амалга оширилган. Ижтимоий онг даражаси, ундаги ўзгаришлар ҳамда бу жараёнларга мослашувчанлиги

борасида кўплаб илмий-баҳслар мавжуд бўлиб, ўрганилган манбаларнинг аксарияти ижтимоий онгнинг трансформацион ўзгаришлари ҳамда уларнинг ўзгарувчанлиги, йўналишлари, мотивлари кўрсаткичларини аниқлашни тақозо этади. Бу жараён ўз давлатчилигига эга бўлган ҳар бир жамиятнинг тараққиёти борасидаги асосий илмий-назарий муаммолардан бири ҳисобланади.

Ушбу илмий муаммога бағишланган социологик тадқиқотларнинг бирида қуйидагича фикр юритилган: «Жамият ва давлат муносабатлари шаклланишида демократия тамойилларини жорий этишда иштирок этаётган ижтимоий институтлар, қачонки аҳоли асосий қисмининг манфаатлари ва ижтимоий мақсадлари (манфаатлари ҳам – муаллиф)ни ифода этишга қодир бўлмас экан, уларни бу жамият давлат ижтимоий муносабатларини мустақкам ҳамда тўла маънода самарали деб ҳисоблаш мумкин эмас. Шунингдек, уларнинг жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларини яқинлик даражасини олиши аҳолининг кўз ўнгида жамият олдидаги муаммоларни қанчалик ҳал этиш воситаларига эгаллиги, унинг натижаси самарасига боғлиқдир»[1, 400].

Ижтимоий онг аслида жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг муҳим ҳамда асосий ривожланишини кўрсатиб берувчи индикаторлардан бири ҳисобланади. Уларнинг ўзгарувчанлиги ва мослашувчанлиги масаласи янги жамият барпо этиш ёки ўтиш даврилиги жараёнида янада яққол кўзга ташланади. Бу жараён трансформациялашув деб аталиб, ижтимоий фанларда у билан транзитология фани шуғулланади. Транзитология – бу аслида қиёсий сиёсатшунослик доирасида пайдо бўлган тадқиқотлар ҳамда авторитар бўлган мамлакатларнинг демократик муносабатларга киришувини ўрганишга бағишланган соҳадир [2,9]. Ушбу йўналиш турли жамиятларнинг ижтимоий муносабатларнинг такомиллаштириш, ҳамда фуқароларнинг бу жараёндаги онгги даражаси (ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий), ҳамда ижтимоий-сиёсий институтларининг замонавийлик муносабатларга киришуви ёки муваффақиятсизлиги ҳолатларини ўрганишда муҳимдир. Жамиятда ижтимоий онг даражаси, унинг ўзгарувчанлигини тадқиқ этиш маълум бир давлатда ижтимоий барқарорликни таъминлаб беришда муҳимдир. Ижтимоий онг модернизациялашув жараёнига тортилади. Аммо бунда унинг қайси ҳолатда бўлиши, трансформациялашувнинг ижтимоий онгнинг ривождаги самарадорлигини аниқлаш, бунда фуқароларнинг ижтимоий-психологик кайфиятини мониторинг қилиш алоҳида йўналиши сифатида майдонга чиқади. Замонавийлашув жараёни – янги ижтимоий реаллик сифатида жамиятнинг аъзоларининг яшаш тарзи, ижтимоий фаоллиги (апатия ва симпатия), бегоналашув, этнофобия каби ижтимоий ҳодисалар билан кечади. Шу билан бирга, ижтимоий онгнинг трансформациялашуви, аввало, жамиятда модернизациялашув жараёнлари билан бирга кечади. Бу жараёнларни тадқиқ этиш аслида, жамиятларнинг кейинги ривожланиш стратегиясининг тақдири билан боғлиқ. 1925 йилда АҚШда ижтимоий институтлар, кадрлар, онг даражасининг трансформациялашуви билан боғлиқ изланишлар умумий тадқиқотларнинг 10/1 ни ташкил этган бўлса, 1965 йилларда эса 3/1 ни ташкил этганлиги бу йўналишнинг қанчалик муҳимлигини ҳамда доимий ўрганиш кераклигини кўрсатади[3,81]. Шунингдек, бошқа турдиги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг кўпроқ сиёсий ракурсга эга бўлишининг асосий сабабларидан бири – ҳар қандай жамият сиёсий ислохотлар (сиёсий тизим ва тузум доирасида) натижавийлиги ёки таъсирида ижтимоий онгга алоҳида таъсир ўтказади. Ҳар бир давлат ўзининг ривожланиш даражаси турли-туманлиги, аввало жамиятдаги билан фарқланади. Бу жараён жамиятнинг ижтимоий тузилмаларига ҳам тегишли. Аммо ижтимоий фанларда ижтимоий муҳит, ижтимоий онгнинг трансформациясининг қай йўналишда кечиши масаласи муҳимдир. АҚШлик олим Н.Смелзер бунини қуйидагича ифодалайди: «ижтимоий институтлар жуда камдан-кам ҳолларда узоқ вақт давомида барқарорлигини сақлаб қолади, бунинг асосий сабаби уларга таъсир этувчи шароитлар ҳамда уларга таъсир қилиш ҳолати доимий равишда ўзгариб туради» [4,79]. Ижтимоий жараёнлар трансформациясига ёки транзитологияга доир тадқиқотларнинг шаклланиши (расмий равишда) 1970 йилда Д.Растоу томонидан «Comparative Politics» журналида эълон қилинган «Демократияга ўтиш: динамик модел томон йўл» тадқиқоти билан бошланган[5,15]. Жамиятда айнан ижтимоий институтлар, ижтимоий онгнинг тараққиётида содир бўладиган трансформациялашув билан боғлиқ тадқиқотлар умумий 3 йўналишга ажратилади: 1. Жамиятда фуқароларнинг ижтимоий ҳолати даражаси, ўзгарувчанлиги муаммолари; 2. Ижтимоий институтларга хос тадқиқотлар ва улардаги институционал ўзгаришлар динамикасига оид тадқиқотлар; 3. Давлатларнинг сиёсий тузумида фуқароларнинг мойиллиги даражасига (ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий онг) доир тадқиқотлар[6,81]. Жамиятнинг ижтимоий онгги даражаси, унинг реал ҳолатининг трансформациявий жараёнлардан ўтиши бу шу давлат ва жамият барқарорлигининг кўрсаткичи ҳисобланади. Боиси, фуқароларнинг ижтимоий онгги даражаси, унинг потенциали жамиятда ижтимоий-сиёсий жараёнлар изчиллиги, босқичма-босқичлигини таъминлаш, аввало бошқарув мувозанатини шакллантиришда етакчи аҳамият касб этади. Фикримизча, ижтимоий онг ҳамда унинг субъектлари манфаатларига хизмат қилишини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг эҳтиёжлари доимий ўзгарувчанликка мойил бўлади, бу эса жамиятда ижтимоий онгнинг манзарасида алоҳида кўриниш касб этади. Аммо шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий онгнинг трансформациялашуви жамият аъзоларининг (фуқаролар, қатламлар, синфлар) мақсад ва манфаатларига мос келсагина, муайян давлатнинг ижтимоий онг даражасини ҳақиқий маънода трансформациялашган деб атаса бўлади. Жамиятда ижтимоий онг даражасининг ўзгариши – жамиятнинг ижтимоий муносабатларини қай даражада эканлигини кўрсатиб берувчи жараёндир. Бундай муносабатларнинг горизантал ва вертикал ўзгаришлар тенденциясини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Бу айниқса, замонавий, ахборот ривожига асосланган давлатлар ва жамиятларда муҳим мавзулардан бири ҳисобланади. Социология фанида ижтимоий онг даражасини трансформацияси билан боғлиқ жараёнда қуйидаги аниқ жиҳатларнинг ҳисобга олиш мақсадга мувофиқлиги ажратилади: 1. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти ва унинг объектлари ва субъектлари ўртасидаги муносабатлар; 2.

Давлат сиёсий тизимидаги ўзгаришлар ва унинг асосий стратегий ривожланиш йўналишлари; 3. Иқтисодий ўсиш имкониятларининг жамият ва давлат ҳаётидаги аҳамияти даражаси; 4. Турли гуруҳ ва аҳоли қатламларининг этник ҳамда конфессиял мансублиги ҳолати; 5. Географик мансублик жиҳатдаги ўзгаришлар[7,81]. Ижтимоий онг ва бошқа ижтимоий жараёнлар каби ўзгаришларга эҳтиёж сезади. Бу табиий жараён сифатида амалга оширилиши лозим. Аммо ҳар бир трансформация жараёни, аввало ижтимоий онгнинг негизида содир бўлиши ҳам ижобий, ўз навбатида салбий ҳолатларнинг келтириб чиқаришини ҳисобга олиш лозим бўлади. Бунинг асл моҳиятини аниқлашда социология фани муҳим ҳисобланади. Чунки, ушбу жараённинг амалий хусусиятларини аниқлаш ва шу асосда эмпирик тадқиқотлар ўтказиш – жамиятда ижтимоий онгнинг ўзгаришлари “ижобийлик эффекти”ни оширишга хизмат қилади. Аслини олганда ижтимоий онгнинг трансформациялашуви жамиятда анъанавий муносабатлардан тортиб замонавий ҳолатгача бўлган эволюцион жараёни ўз ичига олади. Тан олиш керак, ижтимоий ва унинг шаклларисиз ҳеч бир жамият ва давлат мавжуд бўлмайди, прогрессив жиҳатдан ривожланмайди. Аммо бу жараённинг самарадорлигини белгиловчи асосий омиллардан бири – уларнинг сиёсий трансформация жараёнига қанчалик тайёр эканлигидир. Фикримизча, жамиятда мавжуд ижтимоий онг нафақат сиёсий тизим асосини, балки унинг ижтимоий бирдамлиги ва бардавомлигини белгиловчи етакчи сиёсий кўрсаткич ҳамдир. Яна бир илмий манбага кўра, ижтимоий онгнинг ўзи бошқариш ва бошқарилувчи тизимдаги замонавий усуллар, институтлар тузилишини тақозо қилишини кўрсатиб беради[8,18]. Фикримизча, муҳим ижтимоий институт сифатида, ижтимоий онг ҳамда унинг асосий шакллари аввало, фуқароларнинг бирлаштиришда, жамиятдаги турли манфаатларни бир маромда тутиб туриш, ижтимоий низоларни бартараф этиш учун хизмат қилувчи «назорат ва тартиб» механизми, десак ҳам бўлади.

Жамиятда мавжуд ижтимоий онг, унинг кўринишларини трансформация жараёни билан яна бир боғлиқ жиҳати – улар янги ижтимоий-сиёсий ҳамкорлик (хавфсиз жамиятлар) муносабатларини шакллантириш баробарида фуқароларни ягона бирликка (мақсадга) бирлаштириш вазифасини бажаради. Зотан, трансформация – бу ҳам, сиёсий, ижтимоий, мафкуравий характерга жараён. У ўзи билан бирга турли муносабатларни шакллантириш хусусиятига эга. АҚШлик социолог, сиёсатшунос Д.Растоу шундай ёзади: «Демократик ўзгаришларнинг ягона шарти ва бошланғич нуктаси бу миллий бирлик, яъни ижтимоий онгнинг мавжудлигидир. У фуқароларнинг катта қисмини қайси ижтимоий ҳамжамиятга мансублиги тўғрисида шубҳа қилмаслиги ёки ақлий қўллаб-қувватлашини аниқлади»[9,7]. Бизнингча, ижтимоий онг шакллари жамиятда фуқароларнинг янгича ўзгаришлари асосидаги муносабатларида онгли иштирокини таъминлаш асосида ўз фаолиятларини трансформациялаб (мослаштирган ҳолда) бориш амалиётини ўрганиш доимо муҳим бўлиши лозим. Шунда ислохотлар бир томонлама характерга эга бўлмайди. Бизнинг фикримизча, жамиятда ижтимоий онг даражасини тадқиқ этиш, уни такомиллаштириш механизмларини жорий қилиш, доимий мониторинг қилиш муҳим. Чунки, жамиятдаги ижтимоий онг тараққиёти фонида ижтимоий зиддиятларни олдиндан айтиб бўлмайдиган омилларини минималлаштиради, зиддият даражасини пасайтиради ва ижтимоий ҳамкорликнинг стратегик ўзаро таъсир қилиш имкониятларини яратади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ижтимоий онг ва инсонлар ҳаракатлари ўзаро боғлиқлигини бир маънода талқин қилиб бўлмайди. Уларнинг доимий ўзгарувчанлик хусусиятлари ўрганиб бориш лозим. Ижтимоий онгнинг ривожда ижтимоий институтлар билан ўзаро боғлиқлигини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Бу ҳамкорлик ўрнатилмаган жамиятлар инкирозга юз тутаяди, фуқаролар ижтимоий бирдамлиги сустлашади. Чунки, бир институтлар ўзларининг меъёрий ва ҳуқуқий асослари туфайли акторларнинг (фуқароларнинг) ҳулқ-атвори алтернативаларини чеклайдилар, иккинчи томондан, улар фаолият учун кенг имкониятлар яратади ва олдиндан айтиб бўлмайдиганлик хавфини минималлаштиришда алоҳида рол ўйнайди. Айнан ижтимоий институтларнинг самарали ва доимий тарзда фаолияти, ижтимоий онгнинг трансформацияси бир маромда, эволюцион тарзда содир бўлишини таъминлаш беради. Ижтимоий онгнинг ўзгаришнинг иккита варианты мавжуд. Биринчиси, институционаллаштирилган ўзаро таъсирлар субъектини (технологик жиҳат) ўзгариш билан боғлиқ. Иккинчиси, институционаллашган алоқани қайта тартибга солиш, ўзаро муносабатларнинг асосий тамойиллари ва нормаларини ўзгариш (тартибга солиш – меъёрий жиҳат). Шу билан бирга, жамиятдаги фуқаролар янгиларга мослаштириш, жалб этиш, мойиллигини оширишда институционал инновациялар ҳам “ижтимоий алоқалар” орқали ҳам, “ижтимоий онг” орқали ҳам реал ижтимоий жараёнларга мослаштирилиш мумкин. Трансформациялашув аввало, аввало жамиятдаги ижтимоий онг ва унинг шаклларида ўзгаришлар асосида кечади. Ҳозирги замонда ижтимоий онг тизимидаги трансформацион жараёнларнинг умумий тенденцияси қуйидаги икки жиҳат билан ажратилади: 1. Жамиятда мавжуд анъанавий қарашлар, ижтимоий муносабатлар, қадриятлардаги ўзгаришлар; 2. Ғарб давлатлари ва жамиятларига хос бўлган ижтимоий онг шаклларида оммавий фойдаланиш[10,68].

Хулоса ўрнида айтиш керакки, дунёдаги ҳар бир давлат ва жамият ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар, ривожланиш жараёнлари муайян ҳудуддаги қонун-қоидалар ҳамда мавжуд ижтимоий онг асосидаги жамият аъзолари ҳамда бошқарувнинг самараси билан узвий боғлиқдир. Бугун давлатлар ривожда кузатилаётган ижтимоий онг даражасининг ўзгариши тенденцияларининг ўрни ва роли ҳамда ундаги трансформациялашув хусусиятларини қуйидаги белгилар асосида кузатиш мумкин: а) ижтимоий онг шаклларида трансформациялашувини жамиятдаги фуқаролар қарашларининг ўсиб бориши оқибатида кузатишган янги муносабатларга эҳтиёжи тарзида навбатдаги босқич сифатида талқин этиш мумкин; б) ижтимоий онг шаклларидаги трансформациялашувини давлатлар ва жамиятларда (айниқса, демократик тамойил асосидаги) замонавийлик муносабатларига мослашиш орқали унинг барқарорлигини таъминлашга боғлиқдир; в) глобаллашув ва ахборот алмашинувининг шиддатли кўринишлари юзага чиқаётган бир паллада ижтимоий

онг, унинг қўринишларининг анъанавий ривожланиш негизларини трансформация қилмасдан туриб, тадқиқ этиб бўлмайди. Бу эса социология фанида ижтимоий муносабатларнинг динамикасини талкин этишда, фарқлашда алоҳида аҳамият касб этади; г) бошқарувнинг қандай шаклига эга бўлмасин барча давлатда ижтимоий онг қайсидир маънода замонавийлик хусусиятлари таъсирида такомиллашади ва трансформациялашади. Бу инкор этиб бўлмайдиган ижтимоий аксиомадир; д) ижтимоий онгнинг трансформациялашуви жамиятда замонавий-лашув муносабатлари учун имкониятлар яратиш манбаи. Шу билан бирга, ижтимоий онг ва унинг шакллари трансформациялашуви доимий, узлуксиз давом этадиган ижтимоий, маънавий, аҳамият касб этувчи жараёндир.

АДАБИЁТЛАР

1. Пантин В.И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России и на Западе // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна, 2001. – С. 400.
2. Быков И.А. Mass media и режимные трансформации на постсоветском пространстве: Россия, Белоруссия и Украина в 1991-2011 гг.: монография. – СПб. ФГБОУ ВПО «СПГУТД», 2015. – С. 9.
3. Сморгун Л. В. Сравнительная политология: проблемы и этапы развития // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. 1999. № 2. – С. 64-81.
4. Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1994. – С.79.
5. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Политические исследования. 1996. №5. – С.5-15.
6. Гельман В.Я. «Transition» по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России: 1989–1996 // Общественные науки и современность. 1997. № 4. – С. 64-81.
7. Немировский В. Г. Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии // Социс. 2008. № 2.
8. Бердиев Б. Ўзбекистонда сиёсий модернизация жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари. Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) даражасини олиш учун тайёрланган дисс. – Т.: 2019. – Б. 18.
9. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. // Политические исследования. 1996. № 5. – С. 7.
10. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.1997. – С. 68.

Замонавий жамият қуришда ижтимоий онг трансформациясининг ўзига хос жиҳатлари

Аннотация. Мақолада ҳар бир жамият тараққиётида муҳим ўрин тутувчи жараёнлар трансформациялашув ва модернизация жараёнларининг ўзаро муносабатлари ва бунда содир бўладиган ижтимоий онг тизимида ўзгаришлар, уларнинг йўналишлари, тараққиёт векторлари, шу билан бирга жамият институтларининг бу жараёндаги синергетик (*бирлаштирувчи*) мазмун касб этиши атрофлича илмий жиҳатдан ёритилиб, қатор таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: синергетика, трансформациялашув, модернизациялашув, замонавий жамият, анъанавий жамият.

Специфика трансформации общественного сознания в построении современного общества

Аннотация. В статье рассматриваются процессы, играющие важную роль в развитии каждого общества, взаимосвязь процессов трансформации и модернизации и происходящих в нем изменений в системе общественного сознания, их направления, векторы развития, а также При этом научно освещается приобретение синергетического (объединяющего) содержания социальных институтов в этом процессе, дается ряд предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: синергетика, трансформация, модернизация, современное общество, традиционное общество.

Specifics of the transformation of social consciousness in the construction of modern society

Abstract. In the article, the processes that play an important role in the development of every society, the interrelationships of the processes of transformation and modernization, and the changes in the social consciousness system that take place in it, their directions, vectors of development, and at the same time, the acquisition of synergistic (unifying) content of the social institutions in this process are covered scientifically a number of suggestions and recommendations are given.

Key words: synergetics, transformation, modernization, modern society.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ (НА ПРИМЕРЕ СИНГАПУРА)

Шукуров Н.У.

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

В современном мире феномен коррупции проявляет постоянную адаптацию к эволюции политической, экономической и социальной среды, демонстрируя при этом связь с национальными особенностями. Согласно более широкому определению, коррупция – это злоупотребление доверием. Сегодня следы коррупции в большей или меньшей степени можно найти в любой стране мира. Первые упоминания о ней начиналось в сочинениях древнейших цивилизаций мира. Не исключено, что исторические корни коррупционного явления восходят к обычаю делать подарки вождям и жрецам, чтобы добиться их расположения. Однако вместе с устройством общества трансформировалось и усложнялось коррупционное явление. Если говорить простыми словами, то определение коррупции практически всегда было связано со злоупотреблением полномочиями ради выгоды. Наказанием за проступок могло служить не только лишение свободы, но и смертная казнь. Несмотря на применение радикальных мер, изжить это явление не удалось. Оно до сих пор продолжает наносить существенный вред государствам вне зависимости от политического устройства и развития.

Хочется напомнить, о том, что главным событием прошлого года стало Послание Президента Узбекистана Ш.М.Мирзиёева к Парламенту и народу Узбекистана. Этот уникальный институт в развитии демократии определяет актуальные задачи, стоящие перед страной, значимость которых непосредственно разъясняется главой государства. В нынешнем Послании интересы разных слоев общества были выражены в шести приоритетных направлениях, один из них грамотно бороться с коррупцией [1]. Во всем мире коррупция ассоциируется как злоупотребление государственной властью для получения выгоды в личных целях любого

чиновника. Фактически, коррупция означает использование полномочий и прав, предоставленных ему должностными лицами, в личных интересах с нарушением законодательства.

В этой связи вспоминаются слова Президента Узбекистана Ш.М.Мирзиёева о том, что коррупция подрывает, прежде всего, экономическое благополучие страны, ослабляет демократические институты и самое главное принцип верховенства закона, нарушает общественный порядок и разрушает доверие общества к власти, при этом, способствуя росту организованной преступности, терроризму и другим угрозам безопасности [2]. То есть коррупция – это негативное явление, которое постепенно разрушает политическую, правовую, социальную, экономическую и другие системы государства. Коррупцией всегда называют подкуп должностных лиц, их продажность, подкупность, что типично для мафиозных государств [3]. Такой термин в европейских языках обычно имеет более широкую семантику, вытекающую из первичного значения исходного латинского слова. Стало известно, оказываются недавно специалисты Совета Европы, тоже разработали общее определение коррупции [4]. Например, со стороны чиновника или представителя власти злоупотребление служебным положением, получение взятки, злоупотребление полномочиями, коммерческий подкуп либо иное незаконное использование физическим лицом своего должностного положения вопреки законным интересам общества. Получается, масштабы такого негативного явления как коррупции очень велики, что противостоять ему сегодня стало очень тяжело, можно только единым фронтом на всех направлениях вести открытый бой, чтобы где-то ее остановить и навсегда уничтожить невозможно. Кроме этого, хочется сказать, что характерным признаком коррупции является конфликт между действиями должностного лица или интересами его нанимателя. Многие виды коррупции аналогичны мошенничеству, совершаемому должностным лицом, и относятся к категории преступлений против государственной власти. Системный характер коррупции проявляется в её принудительном характере для тех, кто работает в государственных организациях. Коррупция во второй половине XX века всё больше становится международной проблемой. Подкуп корпорациями высших должностных лиц приобрёл массовый характер, особенно, где развита экономика и промышленность.

Как подчёркивают аналитики, глобализация привела к тому, что коррупция в одной стране стала негативно влиять на развитие других стран мира. Специалисты утверждают, что фактором глобализации, негативно влияющим на все мировые процессы, становится и коррупция. Всем известно, что для процветания коррупции сложилась благоприятная обстановка во второй половине XX века. Давно существует мнение у народа, что коррупцию можно победить только жесткими методами или репрессиями, как обычно поступает Китай. Хочется признаться, что коррупция это не простое явления или преступление. Не случайно, в уголовном законодательстве во многих странах мира не сыскать состава преступления, обозначаемого термином «коррупция». Нет нигде в мире единых комплексных актов против коррупционного характера. Международная борьба с коррупцией - это значит целая система отношений между государствами в лице их органов, или иными организациями по вопросам противодействия коррупции. Заметное место в этом вопросе по праву занимает Сингапур. Это государство появилось на политической карте мира лишь в середине прошлого века [5]. К моменту захвата острова англичанами на нем обитало всего 150 человек, в том числе 120 малайцев и 30 китайцев [6]. То есть, исходя из вышесказанного, можно сказать, что Сингапур считался островом очень бедным, лишенным рабочей силы и не воплощающим в себе элементы цивилизационного развития и государственности. На сегодняшний день Сингапур является для нас дружественной страной. Республика Сингапур признала независимость Узбекистана 27 декабря 1992 года. Между двумя странами дипломатические отношения были установлены 8 апреля 1997 года. Их, то есть нас разделяют около 6 тысячи километров. Но, это не мешает динамичному развитию. В данном контексте хочется отметить, что в последние годы стало заметным сотрудничество в политической, торгово-экономической, инвестиционной, технической, культурно-гуманитарной и туристической сферах. Сегодня Сингапур является одним из признанных мировых финансовых центров, известными своими эффективными реформами в области коррупции и инновационных достижении. В развитии сотрудничества заинтересованы оба государства. Об этом свидетельствует и динамика торгово-экономических отношений. В 2020-2021 годах рост объемов взаимной торговли составлял порядка 30 процентов. В январе – ноябре 2022 года данный показатель составил 118,1 млн. долларов. В настоящее время в Узбекистане осуществляют деятельность 90 предприятий, созданных с участием сингапурских инвесторов, из них 80 совместных и 10 индивидуальных. Они задействованы в электротехнической, текстильной и пищевой промышленности, сферах образования, торговли, машиностроения и других [7]. То есть, исходя из этого, можно сказать, что экономическое сотрудничество между Узбекистаном и Сингапуром не достигло такого высокого уровня, как сейчас. В 1959 г. Сингапур стал самоуправляемой территорией в составе Британского Содружества, а в августе 1965г. получил полную независимость. За исторически короткий период государство площадью всего 715,8 кв. км и численностью населения немногим более 6.1 млн. человек достиг таких больших успехов [8]. Сингапур не обладает какими-либо природными ресурсами, ввозить из-за рубежа даже пресную воду и песок, не говоря уже о нефти, газе, металлах и древеине, является лидером мировой экономики.

Так, по данным 2012 г., объём ВВП Сингапура составил 345,6 млрд дол. В 2020г. Сингапурцы по темпам роста экономики достигли 14.8 %, сейчас экономика островного государство опережает наиболее развитые страны мира. Национальный доход в 2021 г. вышел на уровень 397,0 млрд дол., или 66,70 тыс. дол. на душу населения [9]. При этом более четверти национального дохода производится в сфере высоких технологий - ни одна другая страна мира не обладает столь прогрессивной структурой экономики.

Не менее впечатляющие успехи Сингапура и в социальной сфере. В первом квартале 2020 года уровень безработицы в Сингапуре достиг рекордной за последние десять лет отметки - 2,4% [10]. Закономерным результатом

этих усилий явилось его становление в качестве экономического, финансового и торгового центра не только регионального, но и мирового масштаба. Одной из важнейших предпосылок, заложивших основу "сингапурского чуда", обоснованно называется созданная здесь действенная система борьбы с коррупцией.

Исторические факты утверждает, что современный Сингапур был основан в 1819г. В 1867г. Сингапур стал колонией Британской империи. Англичане придавали Сингапуру большое значение как важному опорному пункту на пути в Китай. Ещё есть такой факт, что во время Второй мировой войны Сингапур был оккупирован Японией. Позже, британская армия освободила Сингапур. Факты утверждает, что Сингапур получил право самоуправления в рамках Британского Содружества. В 1965 г. Парламент провозгласил полную независимость. Впоследствии Сингапур стал одной из наиболее процветающих стран мира, с прочными международными торговыми связями и показателем ВВП на душу населения выше, чем в ведущих странах Западной Европы [11]. К моменту обретения независимости, Сингапур находился в тяжелом экономическом положении, и был насковз пронизан настоящим беззаконием.

Как известно, на данный момент Сингапур парламентская республика. Исполнительная власть принадлежит Кабинету Министров во главе с премьер-министром. Президент Сингапура выполняет представительскую функцию, но в отдельных случаях он может наложить вето на критические решения. Несмотря на это, правительство Сингапура с первого дня независимости создало в стране крайне эффективную и прозрачную рыночную экономическую систему, и стало бороться с коррупцией во всех сферах жизни общества. После получения Сингапуром независимости в 1965 году, его политические лидеры решили стать образцом поведения для чиновников, сделав открытыми все данные о своем состоянии, доходах, коммерческих интересах и финансовых операциях. Однажды премьер-министр Сингапура Ли Куан Ю заявил, что «Сингапур сможет выжить лишь в том случае, если министры и чиновники будут неподкупны и квалифицированы».

Многие аналитики постоянно ставят Сингапур в первую десятку наименее коррумпированных стран в мире и на самое высшее место по отсутствию коррупции. Настоящее время, национальным языком является малайский язык. Кроме этого, официальными языками в Сингапуре являются английский, малайский и тамильский. С первого дня независимости администрация Сингапура активно пользуется английским. Сингапур находится почти на экваторе, климат экваториальный, на территории Сингапура осадков выпадает очень много, иногда до 250 мм в месяц. Самая низкая температура бывает до 20°C, самая высокая +36,0°. В Сингапуре человек не увидит жарких дней, но и похолоданий тоже почти не бывает [12]. Мы видим, что успех администрации Сингапура в том, что она может активно использовать английский язык, а также в том, что эта ситуация в некоторой степени способствует установлению эффективного сотрудничества Сингапура с наиболее развитыми и развитыми странами мира. В настоящее время, Сингапурский доллар равен к 100 центам. Иностранная валюта и другие дорожные чеки могут быть обменены в банках и других обменных пунктах. Курс всегда стабилен к другим валютам и практически везде одинаков. Чтобы избежать дополнительных расходов на колебания обменного курса, туристам и гостям рекомендуется брать с собой дорожные чеки в фунтах стерлингах. Кредитные карты имеют широчайшее распространение и являются основным средством оплаты. Банкоматы можно обнаружить во всех заведениях, учреждениях Сингапура и даже учебных заведениях. Хочется подчеркнуть, что Сингапур один из самых необычных городов Азии. В данном контексте, хочется отметить, что Сингапур является одним из крупнейших торговых центров региона и одним из главных портов Азии. Сингапур со времен своего основания привлекает к себе внимание миллионов туристов и гостей со всего света. Старые колониальные кварталы и небоскребы, оживленные торговые улицы и один из крупнейших морских портов мира все это сосредоточено на небольшой территории.

Центральная часть Сингапура образована деловыми районами южнее реки и административным центром города, его старой колониальной частью, расположенной несколько севернее. Особенно Китайский квартал, является культурным сердцем Сингапура, в данном контексте и все ещё гордится своей старой архитектурой, многочисленными храмами, декоративными террасами и колоссальным скоплением рынков и магазинов.

В городе огромное количество парков, которые здесь выполняют не только зеленых насаждений, но и содержат на своей территории множество культурно-развлекательных, спортивных сооружений и суперсовременных торговых центров. Во всех этих учреждениях правительство всегда самостоятельно аккуратно соблюдает все правила закона и антикоррупционные меры. Очень хочется отметить, что в Сингапуре размер штрафа за брошенный на улице окуроч составляет 500 сингапурских долларов. Ещё можно сказать, что во многих заведениях Сингапура курение разрешено только в строго определенные часы. На территории Сингапура завоз жевательных резинок категорически запрещено. Во всех местах города употребление наркотиков карается строго законом. Продажа наркотиков и других наркотических товаров наказывается смертной казнью без права на апелляцию. В данном вопросе правительство ведет такую же политику, как и в соседнем Китае. К иностранцам в большинстве случаев относятся достаточно снисходительно, но повторное правонарушение или явное нежелание уважать местные законы в результате может закончиться очень плачевно. Общий порядок на улицах даже в самых отдаленных районах города поддерживается органами правопорядка. Но все же мелкое воровство время от времени встречается в местах, наиболее посещаемых туристами. В данном контексте просим, соблюдать разумные меры предосторожности, всегда быть внимательным в общественных местах и уважать национальные обычаи. Аналитики утверждают, что когда-то Сингапур был один из наименее коррумпированных стран в мире. Впечатляющих успехов во многом Сингапур достиг после реализации в жизнь антикоррупционного закона. В данное время в Сингапуре существует очень высокий уровень прозрачности. Каждые пять лет в «Закон о коррупции» вносятся необходимые и нужные

изменения. В 1952 г. Правительство Сингапура принимает специальный антикоррупционный закон, где четко обозначены меры по борьбе с коррупцией. После появления данного закона был организован специализированный орган - Бюро по расследованию случаев коррупции [13]. В настоящее время в составе бюро имеется 71 сотрудник, т.е., 49 следователей и 22 административных работника.

Бюро представляет собой подразделение администрации премьер-министра Сингапура, все сотрудники находятся в подчинении премьер-министра Сингапура. Бюро состоит из трёх подразделений: следственного, справочно-информационного и вспомогательного. Следственное подразделение самое большое, оно ответственно за проведение операций Бюро. Самое главное, в своей деятельности бюро обладает политической и функциональной самостоятельностью. Сотрудники Бюро регулярно общаются людьми, читают лекции в университетах всем профессорско-преподавательскому составу, студентам и другим, об опасности коррупционных схем, как для них, так и для общества. Согласно, этому закону, бюро осуществляет независимое расследование случаев коррупции, как в государственном, так и в частном секторе экономики.

В Сингапуре чиновникам запрещено принимать любые подарки в виде денег или в любой другой форме. Если чиновник не может отказаться от подарка (например, в соответствии с протоколом визита иностранной делегации), чиновник может его принять, но должен незамедлительно передать его главе своего департамента. Впрочем, чиновник может взять предмет, если предварительно заплатит за него по цене, которую определяет официальная бухгалтерия. В законодательстве многих стран декларируется необходимость борьбы с коррупцией, но лишь некоторые правительства применяют такие строгие и последовательные действия, как в Сингапуре. Дела о коррупции среди служащих, особенно занимающих высокие посты, рассматриваются в Сингапуре с суровостью, граничащей с жестокостью, вот таким образом исчезают элементы и признаки коррупции. Как известно, Сингапурский подход к проблеме коррупции опирается на эффективность административного управления. Эффективное администрирование могут обеспечить люди, которые имеют самоуважение, достойную заработную плату, достоинство и чистоту намерений. Обеспечив им все вышеперечисленное, можно, скорее всего, оградить их от коррупционных схем и уменьшить возможность для предательства ими своей гражданской и личной совести.

Самые опасные формы коррупции квалифицируются, как уголовные преступления [14]. Такие обвинения нередко предъявляются не только к конкретной политической элите, но и политической системе в целом. В последние годы именно это стало одной из причин роста интереса к проблеме международной коррупции. Достижения Сингапура в сфере борьбы с коррупцией впечатляют. Авторитарными методами правительство держит под контролем бюрократию и успешно справляется с задачей предупреждения коррупции. И во многом за счет этого обеспечивает благоприятный инвестиционный климат. В Сингапуре авторитарные методы работают во многом благодаря искреннему желанию политического руководства противостоять коррупции. Оно ведет подчеркнуто скромный образ жизни. Каждый осужденный в совершении коррумпированных действий наказывается, несмотря на размеры банковских счетов и положение в обществе.

В конце хотелось бы напомнить читателям, о том, что в Ташкенте с 2021 года работает сингапурский вуз, которое имеет отличный рейтинг среди институтов. Здесь узбекские студенты могут получить знания по таким направлениям как информационные технологии, туризм, логистика, управление бизнеса, бухгалтерия и гостиничное управление. Кроме этого, Узбекистан заинтересован в привлечении инвесторов, уникального сингапурского опыта в развитии цифровой и зеленой экономики, внедрении инноваций.

В заключении очень хочется концентрировать такой факт, что у правительства Сингапура нашлось достаточно воли, чтобы реализовать свои планы и намерения на практике. В настоящее время Сингапур занимает лидирующие места в мировых рейтингах по уровню восприятия коррупции, экономической свободе и уровню развития. Пример Сингапура показывает, как можно за несколько лет свести коррупцию до минимального уровня. В данное время в рейтинге конкурентоспособности государство Сингапур занимает уверенное 3-е место [15]. Эти достижения, в свою очередь, показывают, насколько правильно и эффективно использовать сингапурский опыт других стран в выборе пути своего развития, особенно в борьбе с коррупцией.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Из обращения Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева к парламенту и народу. Газета «Народное слово» 24 декабря 2022 года.
2. Из обращения Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева к парламенту и народу. 2021. 30.12.г. Газета «ЭО» 30 декабря 2021 года
3. См: Большой юридический словарь. – М.: А.Я.Сухарев, В.Е.Крутских, А.Я.Сухарева. 2003.
4. См: Некоторые аспекты международно-правового сотрудничества государств-членов Совета Европы в области борьбы с коррупцией // Журнал российского права. 2000г. №7.
5. См. Вся Азия: Географический справочник/Авт.-сост.: Б.А.Алексеев, Н.Н.Алексеева, А.И.Даньшин, И.С.Зонн и др. – М.: ООО «Издательство АСТ»: «Муравей», 2003. С-224-227.
6. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. Издательство «Наука» М.; 1986. С-418.
7. Газета «Народное слово» от 17 января 2023 года, за №10 (8311).
8. Население Сингапура. Источник: Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН: Отдел народонаселения. 2022.
9. См. ВВП Сингапура. <https://take-profit.org/statistics/countries/singapore/>
10. <https://tass.ru/obschestvo/8721889> 2020. 15.06.
11. См. Географический справочник ЦРУ. - Екатеринбург. 2004. с- 465-467.
12. См: сайт. <https://vsingapore.ru/klimat-v-singapore/>
13. См: сайт. http://app.cpiib.gov.sg/cpiib_new/user/default.aspx?pgID=201

14. См. Правовые системы стран мира. 3-е издание Энциклопедический справочник. Ответственный редактор – доктор юридических наук, профессор А.Я.Сухарев. Издательство Норма. - М.; 2003.с.-692-696.
15. См.IMD World Competitiveness Ranking. 2022.

Korrupsiyaga qarshi kurashishda xalqaro tajriba

Rezyume: Ushbu maqolada Singapurning korrupsiyaga qarshi kurash tajribasi va korrupsiyaga qarshi faoliyatning asosiy modellari institutsional yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi qonun, valyuta, siyosiy liderlar, siyosiy elita.

Международный опыт борьбы с коррупцией (на примере Сингапура)

Резюме. В данной статье рассматривается опыт Сингапура по противодействию коррупции и основные модели антикоррупционные деятельности с точки зрения институционального подхода.

Ключевые слова: антикоррупционный закон, валюта, политические лидеры, политическая элита.

International experience in the fight against corruption (on the example of Singapore)

Summary: This article examines Singapore's experience in combating corruption and the main models of anti-corruption activities from the point of view of an institutional approach.

Key words: anti-corruption law, currency, political leaders, political elite.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН МАҲАЛЛИЙ КЕНГАШЛАРИНИНГ СТРУКТУРАСИ

Мамбетназаров Г. Дж.

Қорақалпоқ давлат университети

Сўнгги йилларда, мамлакатимизда амалга оширилаётган институционал ислохотлар орқали ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий соҳалар билан бирга давлат ҳокимияти сруктураси ҳам самарали такомиллаштирилмоқда. Шунингдек, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда маҳаллий вакиллик органлари давлат ҳокимияти структурасида “локоматив” вазифасини бажариб келмоқда.

Зеро, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари фаолиятини ислох этилиши ушбу органлар фаолиятида аҳолининг ҳуқуқ ва манфаатларини ифода этилиши соҳада “Инсон кадри” тамойилини рўйбга чиқишида муҳим қадам бўлиб хизмат қилади. Маҳаллий кенгашлар аввалги тузимдаги сингари партия қарорларини ҳаётга татбиқ қилувчи органдан ҳақиқий давлат ҳокимияти органларига айлантирилди. Шунингдек, том маънодаги вакиллик ҳокимияти органи бўлиши учун маҳаллий миқёсдаги масалаларни ҳал қилиш қобилиятига, имкониятига эга бўладиган даражада ваколатлар билан таъминланди[1]. Бу бежиз эмас, албатта. Негаки, маҳаллий Кенгашлар катта куч ва салоҳиятга эга. Бугун республикаимизда мавжуд 218 та маҳаллий Кенгашда 6 минг 567 нафар депутат фаолият олиб бормоқда. Агар биз уларнинг имкониятларидан унумли фойдалана олсак, ютуқ ва муваффақиятларимиз ўтган йилдагидан анча салмоқли бўлиши шубҳасиз[2]. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ривожланишининг энг муҳим йўналишларидан бири ҳам марказий, ҳам маҳаллий даражада бошқарув самарадорлигини оширишдан иборат бўлиб, уларнинг асосий таркибий қисмларидан бири фуқаролик жамияти институтларини жалб қилган ҳолда ўз назорати, вакиллик вазифаларини янада самарали амалга ошириш учун Халқ депутатлари кенгашларини қўллаб-қувватлашдир[3]. Таъкидлаш лозимки, Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида “халқ депутатлари Кенгашларида доимий асосда фаолият юритувчи депутатлар корпусини шакллантириш ва уларнинг ваколатларини кенгайтириш орқали ҳудудий ижро органлари фаолияти устидан назоратни кучайтириш ҳамда маҳаллий кенгашларнинг котибиятлари фаолиятини янада кучайтириш чораларини қўриш” [4], устувор йўналишлардан бири этиб белгиланди. Стратегиянинг ушбу йўналиши моҳиятидан англаш мумкинки, маҳаллий давлат вакиллик органлари бўлган ҳудудий кенгашларнинг структуравий тузилмасини янада такомиллаштириш фонида уларнинг котибиятлари билан бирга ушбу тузилма вакиллари бўлган депутатлар корпусининг ваколатлари янада такомиллаштирилмоқда.

Шунингдек, “Ўзбекистон — 2030” стратегиясининг маҳаллий кенгашларни халқнинг чинакам “овозиға” айлантириш ҳақидаги мақсади ҳокимларнинг маҳаллий кенгашга раҳбарлик қилиш амалиётини тўлиқ бекор қилиб, кенгаш раисининг ҳуқуқий мақоми, асосий вазифа ва функциялари ҳамда жавобгарлик доирасини аниқ белгиланиши[5] талаб этмоқда. Ушбу масалалар 2024 йил 2 февралдаги “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида ҳам ўз аксини топди. Яъни, ушбу Фармон асосида халқ депутатлари маҳаллий кенгашлари ихтиёрига бир нечта ваколатлар ўтказилиб, тизимлаштирилади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, мазкур илмий мақоламизда Қорақалпоғистон Республикасининг маҳаллий вакиллик органларининг структураси тушунчаси ва унинг таркибига кирувчи комиссия ва котибиятлар фаолияти соҳага оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида қуйидагича таҳлил қилинади. Шу ўринда “*структура*” тушунчасининг мазмун-моҳияти юзасидан айрим адабиётлар таҳлилига тўхталадиган бўлсак, Ўзбек тилининг изохли лўғатида белгиланишича, “структура – лотинча сўздан олинган бўлиб, тўғридан-тўғри таржима қилинганда “*тузилми*”, “*боғланиш*” деган маъноларни англатади. Муайян нарсаларнинг тузилиши, қурилиши, таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги” [6]. Демак, давлат ҳокимияти структурасига муайян фаолиятни амалга оширувчи давлат тузилмалари (органлар, идоралар) киритиш мумкин. Мазкур тузилмалардан бири сифатида маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари ўзининг ҳудудий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифаларини амалга ошириши ва фаолиятини ташкил этиши учун муайян аппаратиға эга бўлиши табиий. Фикримизча, маҳаллий

давлат ҳокимияти вакиллик органларига “структура” тушунчасини боғлашда соҳани тартибга солувчи миллий қонунчилик нормаларига таяниш мақсадга мувофиқ.

Қорақалпоғистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги янги таҳрирдаги Қонунининг 4-боби “Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг структураси ва улар фаолиятининг ташкилий асослари” деб номланиб, ушбу бобда халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши фаолиятига қўмаклашувчи субъектлар (котибият ва комиссиялар) келтирилган[7]. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Президиумининг 2021 йил 14 октябрдаги 488-сон қарори билан тасдиқланган “Халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашининг намунавий Регламенти”нинг 8-моддасига кўра, ҳудудий кенгашлар ўз фаолиятини сессиялар, доимий комиссиялар ва муваққат комиссиялар, маҳаллий Кенгашнинг бошқа органлари орқали рўйбга чиқариш йўли билан амалга оширади. Бизнингча, “Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг структураси” деганда, *таркибига котибият ва комиссияларни қамраб олган маҳаллий кенгашларнинг ички тузилмасини* тушуниш ўринли.

Маҳаллий кенгаш Котибияти. Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари структурасида котибиятлар муҳим функционал вазифаларни бажарувчи кенгаш тузилмаларидан биридир. Яъни, маҳаллий кенгашлар фаолиятига ташкилий, техникавий ва бошқа жиҳатлардан хизмат кўрсатиш маҳаллий кенгашларнинг юридик шахс мақомига эга бўлган котибияти томонидан амалга оширилади.

Котибиятлар маҳаллий Кенгаш фаолияти бўйича барча масалаларда, хусусан, иш режа ишлаб чиқишдан тортиб, сессияларни ташкил этиш, масалаларни муҳокамага тайёрлаш, мурожаатлар билан ишлаш, депутат сўрови натижаларини мониторинг қилиб бориш, Кенгаш қарорлари ижроси устидан назоратни ташкил этиш каби вазифалар бўйича депутатларга амалий ёрдам кўрсатади[8]. Халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши котибияти фаолияти 2020 йил 14 сентябрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари кенгашлари фаолияти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-636-сон Қонуни[9] билан ташкил этилди. Алоҳида котибиятларнинг ташкил этилиши ҳокимиятлар бўлиниши тамойилига амал қилинишига имкон яратади – ижро ва қонун чиқарувчи ҳокимият фаолиятини алоҳида олиб боради, шунингдек, ҳокимиятлар устидан депутатлик назорати самарадорлиги ошади[10]. Котибият – халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашининг доимий фаолият кўрсатувчи ишчи органи ҳисобланади. Қонунчиликка кўра, кенгаш котибиятининг мудир кенгаш депутатлари орасидан унинг ваколати муддатига тайинланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2020 йил 11 декабрдаги КҚ-161-IV-сонли Қарори билан тасдиқланган Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши котибияти тўғрисида”ги Намунавий низомга кўра, Котибият ўз фаолиятини маҳаллий Кенгаш раиси ҳамда Котибият мудир раҳбарлигида амалга оширади. Низомга кўра, Котибият мудир тегишли маҳаллий Кенгаш депутатлари орасидан унинг ваколати муддатига тайинланади. Котибият ходимлари Котибият мудирининг тавсиясига асосан маҳаллий Кенгаш қарори билан лавозимга тайинланади ва лавозимидан озод этилади. Котибиятнинг тузилмаси, низоми, штатлар жадвали, унинг ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш миқдори ва моддий-техника таъминоти, шунингдек уларни сақлаш харажатлари тегишли маҳаллий Кенгаш томонидан тасдиқланади. Маҳаллий кенгашлар котибиятлари ўз фаолиятини Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, давлат органлари, хўжалик бошқаруви органларининг ҳудудий бўлинмалари, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамда бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда юритади. Бугунги кунда ташкилий-тузилмавий жиҳатдан шаклланиб улгурган маҳаллий Кенгашлар котибиятлари сессия материалларини деярли ўзлари тайёрламоқдалар ҳамда котибиятлар маҳаллий Кенгашларнинг ижро органи сифатида Кенгаш манфаатларини ўзида ифода этади[11]. Шунингдек, мамлакатимизда амалга оширилаётган институционал ислохотлар фониде туман ва шаҳар Халқ депутатлари кенгашларининг самарали фаолиятини таъминловчи ушбу котибиятлар мутахассисларга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 2 февралдаги “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-28-сон Фармонида маҳаллий Кенгашлар депутатлари ва котибиятлари ходимларининг билим ва малакасини оширишга қаратилган ўқув курсларини тизимли ташкил этиш[12] белгиланди.

Маҳаллий кенгаш комиссиялари. Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари структурасида комиссиялар фаолияти ҳам доимий ёки вақтинчалик тарзда тузилади. Яъни, Кенгаш сессияси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда қараб чиқиш ва тайёрлаш, халқ депутатлари Кенгаши қарорларини Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатларини рўйбга чиқариш учун қўмаклашиш, ваколатлари доирасида назорат ўрнатиш мақсадида халқ депутатлари Кенгаши ўз ваколати муддатига доимий ва муваққат комиссиялар тузади[13]. Ушбу комиссиялар маҳаллий Кенгаш олдида масъул ва ҳисобдор бўлиб, ўз ваколатлари муддатига жамоатчилик асосида фаолиятни амалга оширади. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Президиумининг 2021 йил 14 октябрдаги 488-сон қарори билан тасдиқланган “Халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашининг доимий комиссиялари тўғрисида”ги Намунавий низомнинг 3-бандига кўра, доимий комиссиялар маҳаллий Кенгаш сессиясида маҳаллий Кенгаш депутатлари орасидан раис ва аъзолардан иборат таркибда сайланади. Мазкур Низомга кўра, Маҳаллий Кенгаш таркибиде, қоида тариқасида, қуйидаги доимий комиссиялар тузилиши мумкин: маҳаллий бюджет, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, инвестициялар ва тадбиркорликни ривожлантириш масалалари бўйича; суд-ҳуқуқ масалалари ва коррупцияга қарши курашиш бўйича; таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва ижтимоий ҳимоя масалалари бўйича; ёшлар сиёсати, хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари бўйича; саноат, транспорт, қурилиш, коммунал соҳа ва аҳолига хизмат кўрсатиш масалалари бўйича; аграр, сув

хўжалиги масалалари ва экология бўйича; ахборот сиёсати ва маҳаллий давлат органларида очиқликни таъминлаш масалалари бўйича[14]. Ушбу комиссиялар мақоми ҳақида ҳуқуқшунос олим О.Хусанов: “Доимий комиссиялар депутатларни бирлаштирувчи орган ҳамда халқ депутатлари Кенгашларининг ёрдамчи органлари бўлиб ҳисобланади” [15], дея таъкилаб ўтган. Бундан келиб чиқиб, С.Муратаев “маҳаллий кенгашлар фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш зарурлиги, вакиллик органлари ислохотининг навбатдаги босқичини талаб қилаётганлиги” [16]ни ўзининг тадқиқот ишида кўрсатиб ўтган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2022 йилда ишлаб чиқилган “Маҳаллий вакиллик органлари тўғрисида”ги Қонун[17] лойиҳасида комиссияларнинг ташкилий шакли “**Халқ депутатлари Кенгашининг кўмиталари**” тарзида таклиф этилган. Мазкур Қонун лойиҳасининг 15-моддасига кўра, сессия муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда қараб чиқиш ва тайёрлаш, халқ депутатлари Кенгаши қарорларини ва Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик ҳужжатларини рўёбга чиқариш учун кўмаклашиш, ваколатлари доирасида назорат ўрнатиш мақсадида халқ депутатлари Кенгаши ўз ваколати муддатига доимий асосда ишловчи бир нафардан депутатлар раҳбарлик қиладиган **кўмиталар** тузилади[18]. Бизнингча, халқ депутатлари Кенгашларини Парламентнинг “худудий модели” сифатида қаралса, ушбу лойиҳада Кенгаш комиссияларини кўмиталар тарзида баён этилиши ўринли.

Маҳаллий Кенгаш аниқ вазифаларни бажариш учун депутатлар орасидан **муваққат комиссия** тузиши мумкин. Муваққат комиссия тузиш тўғрисидаги қарор сессияда қабул қилинади. Муваққат комиссия зиммасига юклатилган вазифаларни бажарганидан сўнг ўз фаолиятини тугатади. Муваққат комиссиянинг вазифалари маҳаллий Кенгаш қарори билан белгиланади[19].

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Президиумининг 2021 йил 14 октябрдаги 488-сон қарори билан тасдиқланган “Халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашининг доимий комиссиялари тўғрисида”ги Намунавий низомига кўра, доимий ва муваққат комиссияларнинг худуддаги давлат органлари, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахсларга юбориладиган қарорлари тавсия хусусиятига эга бўлади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда худудий кенгашлар фаолиятига кўмаклашувчи органлар комиссия ва котибиятларни самарали ишлаши, давлат ҳокимияти тизимида маҳаллий вакиллик институтининг аҳамиятини белгилайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бабаджанов А.Д. Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари ва унда сиёсий партиялар иштироки. – Т.: ТДЮУ, 2021. – Б.17.
2. Нарбаева Т.К. Маҳаллий кенгашлар: янги талаблар, янги ёндашув // <https://senat.uz/oz/articles/post-215>
3. Ермашев Ж.М. Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ва фаолиятининг конституциявий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш. Юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус, 2021 й. – Б.12.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // URL: <https://lex.uz/docs/5841063>
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ““Ўзбекистон — 2030” стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // URL: <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
6. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. / Таҳрир хайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 574.
7. <https://joqargikenes.uz/oz/>
8. Нарбаева Т.К. Маҳаллий кенгашлар: янги талаблар, янги ёндашув // <https://senat.uz/oz/articles/post-215>
9. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.09.2020 й., 03/20/636/1276-сон.
10. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/15/secretariat/>
11. Ахатжонов С.С. Халқ депутатлари маҳаллий кенгашлари фаолиятида учраётган айрим муаммоларнинг ечимлари юзасидан қонунчиликка таклифлар // “Zamonaviy Dunyo Ilm-fan Va Texnologiya” ilmiy-amaliy konferensiyasi, 2(2).
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 2 февралдаги “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-28-сон Фармони // <https://lex.uz/pdfs/6789350>
13. <https://joqargikenes.uz/oz/>
14. <https://joqargikenes.uz/oz/>
15. Хусанов О.Т. Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроя ҳокимияти органлари. Ўқув қўлланма. Т.: Университет, – Б. 37.
16. Муратаев С.А. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органларининг функциялари: назария ва амалиёт. Монография – Т.: ТДЮУ нашриёти, 2019. – Б.103.
17. <https://regulation.gov.uz/oz/d/74612>
18. <https://regulation.gov.uz/oz/d/74612>
19. <https://joqargikenes.uz/oz/>

Қорақалпоғистон маҳаллий кенгашларининг структураси

Резюме: Мақолада Қорақалпоғистон Республикасининг маҳаллий вакиллик органларининг структураси тушунчаси ва унинг таркибига кирувчи комиссия ва котибиятлар фаолияти соҳага оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда ушбу мавзу доирасида тадқиқотлар олиб борган олимлар фикр-мулоҳазалари асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: кенгаш, туман, шаҳар, қарор, ваколат, структура, котибият, комиссия.

Структура местных кенгашей каракалпакстана

Резюме: В статье на основе нормативных правовых актов, относящихся к данной сфере, и мнения ученых, проводивших исследования в рамках этой темы, анализируется концепция структуры местных представительных органов Республики Каракалпакстан и деятельность входящих в нее комиссий и секретариатов.

Ключевые слова: совет, район, город, решение, орган, структура, секретариат, комиссия.

Summary: In the article, the concept of the structure of the local representative bodies of the Republic of Karakalpakstan and the activities of the commissions and secretariats included in it are analyzed based on the regulatory legal documents related to the field and the opinions of scientists who have conducted research within this topic.

Key words: council, district, city, decision, body, structure, secretariat, commission.

ОРГАНИЗАЦИЯ ДОСУГА ГОРОДСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Жаббарбергенов. Т.Р

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Введение. В период ученичества и студенчества, который является преобладающим для большинства молодых людей, с одной стороны наблюдается ослабление контроля и регулирования со стороны семьи, а с другой эта возрастная категория еще не обременена заботами о собственной семье, а также обязанностями, связанными с профессиональной деятельностью. Молодежный досуг представляет собой форму реализации данной свободы и служит полем для самореализации молодых людей.

В последние годы интерес к времяпровождению молодежи все чаще привлекает внимание исследователей разных направлений. Изучение досуга молодежи имеет важное значение в этнологических исследованиях по нескольким причинам. В первую очередь это культурный контекст. Досуг молодежи является отражением культурных ценностей, норм и обычаев. Изучение досуга позволяет лучше понять культурные особенности молодежной группы и их влияние на формирование личности и социальные отношения. Во-вторых, досуг играет важную роль в формировании идентичности молодежи и способствует их социальной интеграции. И в-третьих, не менее важное, досуг молодежи часто отражает изменения в обществе, такие как технологический прогресс, социальные перемены или экономические условия. Т.е. можно говорить о том, что изучение досуга молодежи в этнологических исследованиях помогает лучше понять культурные, социальные аспекты молодежной жизни, а также способствует разработке эффективных стратегий для поддержки и развития молодежного сектора.

Основная часть: При написании данной статьи использовались полевые материалы и социологические анкеты, собранные в городе Нукус. Основу статьи составили данные социологического опроса в различных ВУЗах Нукуса, которые были дополнены этнографическими материалами путем проведения полевых исследований, наблюдений и интервью. Эти материалы позволяют получить глубокое понимание поведения, ценностей и обычаев группы людей, главным образом, позволяют глубже понять поведение, ценности и обычаи группы людей; помогают выявить новые темы и проблемы, предоставляют контекстуальную информацию о конкретных ситуациях и событиях. Поскольку сбор данных производился в Нукусе, а также учитывая экономическое, социальное и культурное положение города, влияющее на формирование и деятельность молодежных сообществ, уместно привести краткую информацию о городе. Нукус представляет собой крупный промышленный, экономический, транспортный, научный, образовательный и культурный центр Западной Узбекистан. Концентрация экономики, высокий культурный и научный потенциал, скопление больших масс людей обуславливают особый городской образ жизни с присущим ему типом человеческого общения и поведения, интенсивностью, напряженностью жизни. Крупный город обладает большим потенциалом для активных, целеустремленных молодых людей в плане поиска достойной работы, построения успешной карьеры, реализации своих социальных интересов, потребностей, жизненных перспектив. В первую очередь Нукус привлекателен для молодежи возможностью получения качественного профессионального образования. Данная сфера представлена широкой сетью учебных заведений, из них 60 среднего профессионального образования, 10 высшее учебное заведение, включая филиалы. Наибольшим потенциалом для использования свободного времени в крупном городе является его культурное пространство. Культурно досуговая сфера Нукуса представлена наличием различных учреждений культуры и искусства: 3 государственных театров, 5 музеев. В городе работает 2 частных кинотеатров. Кроме того, Нукус обладает значительным рекреационным потенциалом – на его территории расположено более 5 парков, скверов и зеленых зон. В Нукусе созданы соответствующие условия для физического развития и совершенствования. Здесь функционирует большое количество спортивных сооружений: бассейны, дворец спорта, спортивные залы, стадионы.

По численности населения Нукус относится к крупным городам Узбекистана. В то же время — это столица Республики Каракалпакстан и один из его больших городов с развитой инфраструктурой. В Нукусе проживает 334 557 тысяч населения, из которой по состоянию на 1 января 2023 г. численность молодежи, то есть лиц от 18 до 29 лет, составляет 62213 тыс [1]. Существует обширный спектр определений, связанных с досугом молодежи. Однако, на мой взгляд, наиболее адекватным и отражающим суть данной темы является определение, представленное исследователями Н. Григорьевой и О. Масловой, «Молодежный досуг, по сравнению с досугом других возрастных групп, имеет ряд особенностей. Прежде всего, досуг, являясь относительно самостоятельной сферой жизнедеятельности, отличается разнообразием и преобладанием активных и развлекательных форм» [2. 109]. Существует несколько классификаций досуга, которые помогают систематизировать его разнообразие. Досуг можно классифицировать по типу активности: Физический досуг (физические упражнения, спорт, активности на открытом воздухе); Интеллектуальный досуг (чтение, изучение новых знаний, участие в дискуссиях и интеллектуальных играх); Творческий досуг (занятия художественным

творчеством, музыкой, танцами, рукоделием и другими формами самовыражения); Социальный досуг (встречи с друзьями, общение, участие в общественных мероприятиях и культурных событиях).

По месту проведения. Домашний досуг, который включает активности, которые можно осуществлять в домашних условиях и внешний досуг, который состоит из активности, которые происходят за пределами дома.

Все чаще в среде молодежи можно встретить лиц предпочитающих досуг, связанный с занятиями спортом: В моем окружении сверстники почти все в свободное время занимается спортом. Спорт в моей жизни очень важен. Он помогает мне быть здоровым и сильным. Я играю в футбол со своими друзьями по выходным. Также я занимаюсь Тэквандо. Это очень интересно! Я тренируюсь, делаю различные упражнения, учусь новым элементам. Иногда получается не сразу, но я не сдаюсь и продолжаю упорно работать [3]. Интеллектуальный досуг молодежи на уровне государства поддерживается различными способами. Это разного рода образовательные программы, которые способствуют развитию интеллектуальных интересов и навыков молодежи. Так, например, среди студенческой молодежи организуются лекции, семинары, круглые столы, мастер-классы и другие образовательные мероприятия.

Государство организывает конкурсы и соревнования в различных интеллектуальных областях, таких как наука, литература, искусство, технологии. Это стимулирует молодежь к достижению высоких результатов и развитию своих интеллектуальных способностей. Так, например, Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев инициировано создание интеллектуального клуба «Заковат» для молодежи нашей республики. Указ был подписан 20 января 2022 года [4]. В настоящее время 8986 молодых людей Каракалпакстана присоединились к этому клубу и развивают свои знания, участвуя в интеллектуальной деятельности. Для некоторой интеллектуальной игры являются любимым времяпровождением: «Я ежедневно занимаюсь «Заковат» - это интеллектуальная игра, которая объединяет одаренных, эрудированных и инициативных молодых людей с высокими лидерскими способностями. Игра способствует формированию здоровой научно-образовательной конкуренции среди молодежи» [5]. Праздники выполняют несколько функций, которые способствуют развитию молодежи. Во-первых, они обеспечивают социальное взаимодействие и укрепление социальных связей между людьми. Во-вторых, они способствуют развитию творческих способностей и самовыражению молодежи через участие в организации и проведении праздников. В-третьих, праздники позволяют выразить национальную и культурную идентичность, что является важным аспектом формирования личности. Особенно важно отметить, что праздники могут способствовать гуманизации воспитания молодежи. Они помогают формировать у молодых людей позитивное отношение к жизни, развивать чувство сопричастности к обществу и культуре, а также воспитывать уважение к традициям и культурным ценностям.

Учитывая эти факторы в Узбекистане установлен праздник - День молодежи Республики Узбекистан со статусом национального праздника, который отмечается ежегодно 30 июня — в день образования Союза молодежи Узбекистана. Впервые о праздновании Дня молодежи заявил Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев 30 июня 2017 года на IV съезде общественного движения молодежи «Камолот», в тот же день было принято решение о реорганизации Движения и создание новой организации — Союз молодежи Узбекистана с новыми целями и задачи. Кроме Дня молодежи, активно празднуются 16 – ноября день студентов, 31-декабря Новый год, 8- марта - международный женский день, 21-марта Навруз, 1-сентябрь День Независимости. Современная молодежь отличается от молодежи 1990-2000 годов. Надо отметить, что молодежь XXI века выделяется такими позитивными качествами, как техническая эрудиция, быстрота мышления, владение языками, глобальность взглядов и т.д. В связи с этим, у современных молодых людей расширяются сфера развлечения и досугов. Информант Кдырбаев Куаныш (23 года) поведал нам: «В свободное время я читаю книги, гуляю с друзьями, иногда посвящаю время волонтерству. Бывает, что с однокурсниками посещаем компьютерный клуб, или концерты. Один раз в месяц с одноклассниками устраиваем посиделки — отырыспак. Обычно они проходят в кафе. Бывает, что на эти посиделки приглашаем одноклассниц [6]. Сбор сведений в городе проводился в разных частях. Так, Гулимбетова Айсулу (24 года) рассказала нам, как проводит досуг городская молодежь. По ее словам, в Нукусе большинство молодежи свободное от учёбы время проводит в интернет - клубах. Кроме того, молодые люди посещают рестораны или предприятия быстрого питания, ночные клубы, фитнес центры, торгово-развлекательные комплексы, развлекательные центры, различные молодежные организации и объединения [7]. 28-летний Ы. Ногайбаев, проживающий в городе Нукус работает, и замечает, что основная масса молодых людей его возраста, мало времени уделяют развлечениям. Основным видом развлечений у них являются посиделки. Обычно на них мы поем песни, общаемся, узнаем о новостях в личной жизни, иногда поможем решить проблему, помогаем друг другу [8]. Посиделки современной молодежи можно группировать по следующим видам: 1. Посиделки по месту учебы. Посиделки с одноклассниками, одnogруппниками из колледжа, одnogруппниками с ВУЗа, посиделки с коллегами по докторантуре (у тех, кто получает послевузовское образование); 2. Родовые посиделки. Здесь собираются представители одного рода уруу. На сегодняшний день этот вид посиделок в среде молодежи встречается все реже и только в сельской местности; 3. Территориальные посиделки. Этот вид посиделок охватывает ближайших соседей; 4. Дружеские посиделки. Посиделки с друзьями, могут собирать друзей независимо от их месторасположения, деятельности и т.д. Обычно такие посиделки еще называют «круг». 5. Посиделки с родственниками. Существует форма посиделок, где собираются свояки (бажа).

Заключение. Исследование досуговой сферы современной молодежи является важным аспектом, поскольку свободное время играет важную роль в формировании личности молодых людей. Использование досуга становится своеобразным индикатором культуры, духовных потребностей и интересов молодых людей.

Некоторые виды свободных времен претерпевают изменения не только в форме, но и в содержании, что связано с эволюцией менталитета молодого поколения и общества в целом. Досуговая деятельность предоставляет человеку возможность свободного выбора занятий и общения. Результаты исследования показывают, что молодежи предоставлена значительная свобода выбора в области досуга. Это открывает перспективы для внесения новых изменений в эту сферу, возможно, появления новых форм деятельности. Мы надеемся, что эти изменения способствуют активному участию нашей молодежи в жизни нашей страны и общества в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Qoropolpogiston Respublika statistika boshqarmasi. Qrstats.uz
2. Григорьева Н.В., Маслова О.М. Молодежный досуг в условиях современного города // Вестник ВГУ. Серия История. Политология. Социология. 2013, 3 2. С. 109.
3. ПМА №3 2023. – Полевые материалы экспедиции автора город Нукус Республики Каракалпакстан. 21 мкр дом 21 (информант – Парахатов 2004 г.р.)
4. 2022 yil 20 yanvar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev «Zakovat» intellektual o'yinini aholi o'rtasida ommaviy-ma'rifiy harakatga aylantirish va boshqa intellektual o'yinlarni rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-96-sonli qarori
5. ПМА №3 2022. – Полевые материалы экспедиции автора город Нукус Республики Каракалпакстан. Ул. А. Бегимов (информантка – Каллибекова 2000 г.р.)
6. Полевая запись №4 за 2021 г. Город Нукус. Улица «Жаннат откели».
7. ПМА №5 2022. – Полевые материалы экспедиции автора город Нукус Республики Каракалпакстан. 26 мкр дом 19 (информант – Ногайбаев 1995 г.р.)
8. ПМА №5 2022. – Полевые материалы экспедиции автора город Нукус Республики Каракалпакстан. 26 мкр дом 19 (информант – Ногайбаев 1995 г.р.)

Shahar yoshlarini bosh vaqtini tashkil etishi

Rezyume: Maqolada muammoning nazariy va amaliy jihatlarini ko'rib chiqiladi. Qoraqalpog'iston shahar yoshlarining dam olish faoliyati, jumladan, an'anaviy va zamonaviy tadbirlar hamda ularning yoshlarga ta'siri tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: Yoshlar, bo'sh vaqt, yig'ilishlar, subkultura, madaniyat, o'yin-kulgi

Организация досуга городской молодежи

Резюме: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты проблемы. Анализируется досуговая деятельность городской молодежи Каракалпакстана, включая традиционные и современные мероприятия, и их влияние на молодежь.

Ключевые слова: Молодежь, досуг, посиделки, субкультура, культура, развлечения.

Organization of leisure time for urban youth

Summary: The article discusses the theoretical and practical aspects of the problem. The leisure activities of the urban youth of Karakalpakstan, including traditional and modern events, and their impact on youth are analyzed.

Key words: Youth, leisure, gatherings, subculture, culture, entertainment

ЖЫНАЯТ ИСИН СУДКА ДЕЙИН АЛЫП БАРЫҰДА ШАХСТЫҢ ХУҚЫҚЛАРЫН ТӘМІЙИНЛЕҰДЕ ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ ТӘЖІРІЙБЕ

Саидов Б.А.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академияси

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018-жыл 14-майдағы «Жынаят ҳам жынаят-процессуал ызымшылығы системасын түптен жетилистириў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-3723-санлы Қарары менен тастыйықланған, Ўзбекистон Республикасының Жынаят ҳам жынаят-процессуал ызымшылығын жетилистириў концепциясында, халық аралық хуқық ҳам шет ел әмелиятында тән алынған жынаят-хуқықый институтлардың жеткиликли дәрежеде, атап айтқанда, адамлардың жынаят жуўапкершилигин белгилеў тараўында имплементацияланбағаны белгиленген. Сонлықтан, жынаят-процессуал мүнәсибетлерде шахстың хуқық ҳам еркинликлерин тәмийинлеў бойынша халық аралық тәжірийбени үйрениў әҳмийетли.

Раўажланған шет ел мәмлекетлерде буган байланыслы судтың позициясы жоқары болып, исти судқа шекем жүргизиўде сорастырыў ҳам дәслепки тергеў үстинен суд қадағалаўы күшейтилгени, жынаят процесинде «Хабеас корпусы» институтын қолланыў тараўы кең түрде енгизилип атырғанлығын бақлаў мүмкин. «Habeas corpus ad subsciendum» – «Сен шахсты судқа алып келиўге мәжбүрсең» деген мәни аңлатып, бул қағыйда XV әсирде-ақ пайда болған ҳам дәслепки рет Англия парламенти тәрәпинен 1679-жылдан баслап әмелиятқа енгизилген. Бул хұжетке 1689-, 1766-, ҳамде 1816-жылларда қосымшалар киргизилип және де жетилистирилген. Хәзирги ўақытта ол, бәринен бурын, англо-саксон хуқық системасы мәмлекетлеринде, соның менен бирге, Латын Америкасы мәмлекетлеринде инсан еркинлиги ҳам жекке қол қатылмаслығы хуқықының ең исенимли кепиллиги ретинде жетилистирилип барылмақта. Көпшилик раўажланған мәмлекетлерде жынаят процесинде улыўма инсанийлық қәдириятларға әмел етилиўине үлкен итибар қаратылған. Мысалы, Францияда ызымға қарсы ушлап турыўға қарсы жынаят жуўапкерлиги илажлары күшейтилген. АҚШта өткерилген еки басқышлы реформаларда кем тәмийинленгенлер хуқықы жетилистирилип, материаллық тәрәптен әззи айыпланыўшылар адвокат хызметинен бийпул пайдаланыў мүмкиншилигине ийе болған. Тергеў ислери үстинен суд қадағалаўы дәслепки тергеў принциплеринен бири есапланады. АҚШ Конституциясына киргизилген IV өзгериске муўапық, суд ант ямаса салтанатлы ўәде менен тастыйықланған жеткиликли тийкарларсыз қамаўға ордер бермейди. АҚШта просессуал-мәжбүрлеў илажлары шахстың конституциялық хуқықларын шеклеўи себепли оған тек ғана судтың рухсаты менен жол қойылады.

Уллы Британияда да ықтыят шарасы ретинде шахс қамаўға алынғаннан кейин, әсирлерден берли әмелдеги Хабеас корпус қағыйдалары талабы бойынша ол тезлик пенен судья алдына алып келтириледі. Германия

жынаят-процессуал нызамшылығында тергеу үстинен суд қадағалауына, ислерди оператив, әпиұайыластырылған тәртіпте жүргизиуге, тартыс принципниң әмел етиуйне хәм шахстың конституциялық хуқық хәм еркинликлери қәуипсизлиги мәселелерине айрықша итибар бериледи. Франция нызамшылығында процессуал мәжбүрлеу илажларын қолланыу кепиллиги суд қасындағы арнаулы тергеу палатасына берилген. Японияда тергеу хәм сорастируу үстинен қадағалауды прокурорлар әмелге асырады. Ис бойынша гүман етилиуши шахс усланса, ол 48 саат ишинде прокуратураға алып келинип, оған қолланылатуғын процессуал мәжбүрлеу шарасы мәселеси шешиледи. Тамамланған барлық ислер тергеуде әмелге асырған полиция органы тәрәпинен прокурорға жибериледи, майда хуқықбузарлық ислерди полицияның өзи шешеди. Тинтиу хәм алып қойу сыяқлы хәрекетлер әдиллик хызметкерлери тәрәпинен судтың айрықша буйрығы тийкарында әмелге асырылады. АҚШ, Франция хәм Германияда судьяның шешими менен шәртли түрде уақытша лауазымынан шетлетиледи. Бул мәмлекетлерде, лауазымынан шетлестируу хәм шахсты медициналық шөлкемге жайластыруу сорастируушы, тергеуши, прокурордың шешими тийкарында емес, бәлким судьяның санкциясы тийкарында әмелге асырылады. Шахсты медициналық шөлкемге жайластыруу, мәжбүрлеу шарасы шахс еркинликлерине қатнаслы болғаны ушын бул илаж да судтың санкциясы менен қолланылады. Франция жынаят-процессуал нызамшылығының сорастируу хәм жынаятлы исти қозғатыуға арналған бөлимлеринде гүман етилетуғын шахстың процессуал мәртебеси тәртіпке салынбаған, хәттеки, «гүман етилетуғын» деген термин де ушыраспайди. Мысалы, ЖПКниң 70-статьясында «жынаятта қатнасыуда гүман етилген», 63-статьясында «оған қарсы мағлыұматлар болған шахс деп» ескертип өтилген. Франция жынаят процесиндеги сорастируу басқышы Өзбекстан Республикасы жынаят процесиндеги жынаят исин қозғатыу басқышына уқсас. Лекин, усының менен бирге айрықша тәрәплери де бар. Мысалы, сорастируу басқышында алып қойу, тинтиу, сорау, жүзлестируу сыяқлы тергеу хәрекетлери өтерилиуи, жынаятлы истиң тек прокурор тәрәпинен қозғатылуы, дәслепки тергеудің суд тергеушилері тәрәпинен өтерилиуи сыяқлылар. Уллы Британия жынаят процесинде сорастируу хәм дәслепки тергеу сыяқлы басқышлар жоқ. Судқа шекем жынаят жумысын жүргизиуде полиция тәрәпинен жынаятты ашыуда және оны ислеген шахсты анықлауда мәжбүрлеу илажлары қолланылады. Көплеген мәмлекетлерде процесс қатнасыушыларының қәуипсизлигин тәмийинлеу хәккында нызамлар қабыл етилип, оларда қолланылатуғын қәуипсизлик илажларының дизими көрсетип өтилген. АҚШта 1970-жылы қабыл етилген «Жынаятшылыққа қарсы гүресиу хәккында» Нызамында суд тәрәпинен мәмлекет пайдасын гөзлеп исте қатнасып атырған процесс қатнасыушыларға мәлим шәртлер тийкарында «иммунитет» хуқықы бериледи. Бул нызам арқалы жәхәнде дәслепки рет судта жынаятларды ашыуда көмеклесиуши шахслар қәуипсизлигин тәмийинлеу бойынша мәмлекетлик бағдарлама хәрекет етти.

1982-жылы 12-октябрьде Конгресс тәрәпинен қабыл етилген «Жынаяттан жәбирленгенлер хәм гүәаларды қорғау хәккында» Нызамда жынаятлы әдилликтің жәбирленгенлер хәм гүәаларды қорғамастан искерлик жүргизе алмаслығы айтылады. Конгресс тәрәпинен 1990-жылда қабыл етилген «Жынаяттан жәбир көргенлердің хуқықлары хәм реституция хәккында» Федерал нызамға тийкарланып, әдиллик министри тәрәпинен жынаяттан жәбирленгенлердің қәуипсизлигин тәмийинлеу программасы орынланыуы үстинен қадағалау алып барылады. Нызамда қатнасыушыларға салыстырғанда жеке қорықшысына ийе болу, жумыс, мәкан-жайын, аты, фамилиясын өзгертиу, жаңа хұжеттер менен тәмийинлеу, жаңа жумыс табыуда жәрдем бериу, зәрүр жасау минимумын ажырату сыяқлы қәуипсизлик илажлары белгилениуи мүмкин. Рауажланған шет мәмлекетлерде жынаяттан жәбир көрген адамлардың қорғауы, қәуипсизлиги, оған жеткизилген зыянды қаплау сыяқлы мәселелер әдил судлау процесинде жоқары туратуғыны әхмийетке ийе болады. Германияда 1986-жылы 10-декабрьде қабыл етилген «Жәбирлениушилерди қорғау хәккында» Нызам, 1990-жылда қабыл етилген «Гүәа қорғауы хәккында» концепциялар жынаят судлау ислерин жүргизиуде жынаяттан жәбир көргенлер хәм олардың шаңарағы қәуипсизлигин тәмийинлеу бойынша дәслепки кәдемлерден бири болды. Бул хұжеттерде жынаят судлау жумысларына көмеклесиуши адамлардың қәуипсизлигин тәмийинлейтуғын органлардың уазыйпалары анық белгилеп қойылды. 1993-жылы «Тийкарғы гүәа хәккында», 1998-жылы «Қәуип салып атырған гүәаларды қорғау менен тәмийинлеу мәселелерин тәртіпке салу хәккында» Нызамларда гүәаларды қорғауға тийисли қосымша шаралар (атап айтқанда, айырым тайпадағы гүәалардан сорау алыудың «жеңиллики» тәртиби хәм басқалар) белгиленди. ГФРның 1994-жылы «Айыпкерликке қарсы гүрес хәккында» Нызамында гүәа хәм жәбирлениушилердің анонимлигине үлкен әхмийет берилген. Буннан тысқары, жас өспирим жәбирлениушилерге салыстырғанда полицияның узақ мүддетли қорғауы хәм жас өспиримниң қайда екенлигин сыр сақлау формасындағы қәуипсизлик илажлары қолланылады. Бельгия хәм Нидерландияда шахс айыбын тән алып, келтирилген зыянды өз иқтыяры менен қаптағанда, оған нызамда алты жылға шекем азатлықтан айыру жазасы белгиленген, жууапкершиликтен хәм жазадан азат етиу нәзерде тутылған. Жумысты судқа шекем жүргизиу басқышларында жынаят жууапкершиликтен азат етиудің жоқарыдағыдай формалары Италия, Греция, Норвегия хәм Түркияда да кең қолланылады. Уллы Британияда жынаяттан жәбир көрген шахсларға жәрдем көрсетиу мәмлекет жынаятлы судлау жумысларын жүргизиу сиясатының зәрүрли хәм ажыралмайтуғын бөлеги болып, «Жәбирленгенлер хуқықлары хартиясы» буған байланыслы ең ири хұжет есапланады. Усы мәмлекетте процесс қатнасыушыларының қәуипсизлигин тәмийинлеу әпиұайы полицияның уазыйпалары қатарына кирип, бул тарауда ис жүргизиуши бөлек бөлимлер жоқ. Францияда жәбирлениушилер хуқықларын қорғау хәм оларға жынаят ақыбетинде келтирилген зыянды қаплау мәселелерин тәртіпке салушы нызамлардың пүтин системасы хәрекет етеди. Мысалы, 1977-жыл 3-январьдағы 77-5-санлы «Жынаяттан жәбирленгенлердің денесине зыян келтиру ақыбетиндеги зыянды қаплау хәккында», 1981-жыл 2-февральдағы 81-82-санлы «Шахс еркинлиги қорғалуы хәм қәуипсизликти күшейтиу хәккында», 1983-жыл 8-

июндағы 83-608-санлы «Жынайттан жәбірленгенлер қорғалыуын күшейтіу ҳақында» Нызамлар арқалы жәбірлениўшилердиң юридикалық, психологиялық, социаллық жәрдем ушын компенсация алыу ҳуқықы кепилленеди. Шет мәмлекетлер жынайт процесинде шахстың конституциялық ҳуқық хәм еркинликлерин тәмийинлеўде жәмийетшилик қадағалаўы, атап айтқанда, инсан ҳуқықлары бойынша мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкемлер, ғалаба хабар кураллары зәрүрли әҳмийетке ийе болады.

Өзбекстан Республикасының Жынайт хәм жынайт-процессуал нызамшылығын жетилистириў концепциясында жынайт-процессуал принциплер системасын заманағой қараслар, алдыңғы халықаралық стандартлар хәм шет ел әмелиятын есапқа алған ҳалда және де жетилистириў белгиленген. Исти судқа шекем жүргизиўде шахстың конституциялық ҳуқық хәм еркинликлерин тәмийинлеў бойынша шет мәмлекетлер жынайт-процессуал нызамшылығын үйрениў хәм анализлеўден төмендегише жуўмақлар алынды: *бириншиден*, раўажланған демократиялық мәмлекетлердиң көпшилигинде исти судқа шекем алып барыўда шахстың ҳуқық хәм еркинликлерин шеклеўи мүмкин болған процессуал ҳәрекетлер судтың рухсаты менен әмелге асырылады. Сол себепли, бул тәжирийбени миллий нызамшылығымызда қолланыў, исти судқа шекем жүргизиўши субъектлер ўәкилликлериниң арнаўлы бир бөлеги суд шөлкемлерине өткерилиўи, сорастырыў хәм дәслепки тергеў процесинде суд қадағалаўын күшейтіў, жынайт процесинде «Хабеас корпус» институтын қолланыў тараўын кеңейтіў мүмкиншилигин береді; *екиншиден*, исти судқа шекем алып барыўда шахстың ҳуқық хәм еркинликлерин шеклеўи мүмкин болған процессуал ҳәрекетлерди минимал дәрежеде қолланыўға ҳәрекет етиледі; *үшиншиден*, шахстың айыпшылығын тастыйықлаўға хызмет ететугын дәлиллердиң көпшилиги шахсқа салыстырғанда бас шарасы ол азатлықта жүрген ўақытта топланды; *тәртиншиден*, исти судқа шекем жүргизиўде гүман етилетуғын ямаса айыпланыўшыға салыстырғанда хошаметлендиретуғын нормалардан кең пайдаланылады. Онда жынайтты ислеген шахс қылмысына шын кеўилден пушайман болып, жынайттың тез хәм толық ашылыўында актив қатнаскан жағдайларда арнаўлы бир жеңиликлер жаратылады. Мысалы, шахс ықтыят шарасы ретинде тутқынға алынған болса гиреўге ямаса басқа жеңили ықтыят шарасына алмастырылады. Буннан тысқары суд тәрәпинен судланыўшыға жеңилирек жаза шарасы қолланылады ямаса ислеген қылмысының аўыр дәрежесинен келип шығып жазадан азат етилиўи мүмкин.

Өзбекстан Республикасының Жынайт хәм жынайт-процессуал нызамшылығын жетилистириў концепциясында, бөлек түрдеги жынайтлар ушын санкциялар қылмыслардың социал қәўипилик өзгешелиги хәм дәрежесине сәйкес емеслиги, атап айтқанда, жазаның альтернатив түрлери, хошаметлендиретуғын нормалар хәм жәмийетлик тәсир илажлары жеткилики дәрежеде қолланылмайтуғыны хәм нәтийжесизлиги белгиленген. Сонлықтан, Жынайт кодексинде белгиленген аўыр ямаса оғада аўыр жынайтты ислегенликте гүман етилген ямаса айыпланып атырған шахс айыбын мойнына алыў ҳақында шағым еткен, шын кеўилден пушайман болған, жынайттың ашылыўына актив жәрдем берген хәм келтирилген зиянды қаплаган жағдайларда сорастырыў хәм дәслепки тергеў шөлкемлери менен жазба шәртлесіў дүзилиси хәм де оған салыстырғанда суд тәрәпинен Жынайт кодекси Арнаўлы бөлегиниң тийисли статьясында нәзерде тутылған ең көп жазаның ярымынан көп болмаған муғдары хәм мүддетине шекем жаза тайынланыўы ямаса жынайтлы жуўапкерликтен азат етилиўин нәзерде тутатуғын институт енгизилиўи мақсетке муўапық болып табылады. Бундай тәжирийбе Германия, Бельгия, Испания, Нидерландия, Франция, Шотландия хәм Россия сыяқлы мәмлекетлерде жынайт жуўапкершилигинен азат етиў менен байланысly қағыйдалар әмелде қолланылады.

Жынайт жуўапкершилигинен азат етиў тийкарлары раўажланыў басқышларының анализи соны көрсетеди, усы тийкарлардың пайда болыўы хәм әмелде қолланылып барыўы бул тосыннан емес. Жынайт ислеген шахсқа жаза бермей, оны кеширим жолы менен жуўапкершиликтен азат етиў тийкарлары бир неше жүз, бәлким, мың жыллар даўамында қәлиплесип келген, десек асыра айтқан болмаймыз. Бул процесс тиккелей тарийхта болған жәмийетлик дүзимлер, системалар, мәмлекеттиң дүзилиси, оның идеологиясы, жынайтшылыққа қарсы алып барылған сиясаты хәм басқа көплеген факторлар тийкарында қәлиплесип, раўажланып келген. Тарийхтың қайсы дәўирине қарамайық, усы тийкарлар: жынайт ислеген шахс хәм де жынайттан жәбир шеккен жәбірлениўшиниң өз-ара келисиўи; айыплы адамлардың айыбын мойнына алыўы; олардың тийисли лаўазымлы шахслар тәрәпинен кеширип жиберилиўи; соның менен бирге, өзиниң жынайтлы ис-хәрекеті менен келтирилген зиянды қаппа бериўи есабынан жуўапкершиликтен азат етилиўи хәм басқа да хәр қыйлы көринислер әмелде көрсетилген.

Жуўмақ сыпатында соны атап көрсетиў керек, раўажланған мәмлекетлердиң тәжирийбесин миллий нызамшылығымызға қолланыў мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған суд-хуқық реформаларының мазмун-мәнисине сәйкес келеди.

Жиноят-процессуал муносабатларда шахснинг ҳуқуқларини таъминлаш буйича халқаро тажриба

Резюме: Мақолада жиноят-процессуал муносабатларда шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш буйича халқаро тажрибани ўрганиш, халқаро ҳуқуқ ва хорижий амалиётда эътироф этилган жиноят-хуқуқий институтларнинг, жумладан шахснинг жиноий жавобгарлигини белгилашда инсонпарварлик тамойилларига риоя қилишга қаратилган қатор таклиф-тавсиялар илгари сурилган.

Калит сўзлар: халқаро ҳуқуқ, хорижий тажриба, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари, одил судлов.

Международный опыт обеспечения прав и свобод человека в уголовно-процессуальных отношениях

Резюме: В статье изучаются международный опыт обеспечения прав и свобод человека в уголовно-процессуальных отношениях, уголовно-правовые институты, признанные в международном праве и зарубежной практике, в том числе гуманитарные принципы определения уголовной ответственности человека.

Ключевые слова: международное право, зарубежный опыт, права человека, свободы, правосудие.

International experience in ensuring human rights and freedoms in criminal procedural relations

Academy of Ministries of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan Summary: International experience in ensuring human rights and freedoms in criminal procedural relations, criminal legal institutions recognized in international law and foreign practice, including humanitarian principles for determining a person's criminal liability are learnt in this article.

Key words: international law, foreign experience, human rights, freedoms, justice.

СИЁСІЙ ҲОДИСА СИФАТИДА ЛОББИЗМ МОҲИЯТИ

Хикматов Ф.Х., Аллаберганова Ф. А.

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети

“Лоббичилик” тушунчаси алоҳида шахслар ёки гуруҳларнинг ушбу органлар томонидан қонун ҳужжатлари ва маъмурий қарорларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга оширишга таъсир кўрсатиш мақсадида давлат ҳокимияти органларига нисбатан фаолиятига айтилади. Лоббичиликнинг моҳиятини белгиловчи асосий омиллар гуруҳ манфаатлари ва давлат ҳокимияти органларидир. Умуман олганда, лоббичилик феномени сиёсий тизимнинг очиклиги ва демократиклиги даражасига қараб кўриб чиқилиши керак. Лоббистик плюрализм назарияси - доирасида гуруҳ манфаатлари кўп ва бир-бири билан рақобатлашади, ўз манфаатларини мустақил равишда белгилайди ва раҳбарларни танлайди, деб ишонилади [1, 204]. Лобби корпоратизми назарияси иерархик тартибни ва манфаатларни аниқлаш ва ташкил этишда давлатнинг етакчи ролини ўз зиммасига олади [2]. Америкалик сиёсатшуносларнинг фикрича, лоббичиликнинг асосий роли фуқаролар манфаатларини давлат олдида ифодалаш, ички ва ташқи сиёсатнинг энг муҳим масалаларини ҳал этишда сиёсий иштирокни амалга ошириш; таълим даражасини ошириш, уларнинг ташкилотлари аъзоларини, давлат амалдорларини ва умуман жамоатчиликни қизиқтириш; давлат аппарати учун янги ташаббусларни яратишда иштирок этиш; муайян муаммоларни ҳал этиш бўйича қабул қилинган давлат дастурлари ижросини назорат қилиш. Лоббичилик ҳам профессионаллар, ҳам жамоат ташкилотлари фаолиятини ўз ичига олади. Машҳур америкалик сиёсатшунос Д.Трумен фикрича, лоббичилик фуқароларнинг таъсир гуруҳлари етакчилари ёрдамида ўз манфаатларини ҳимоя қилишнинг табиий ҳуқуқидир [3, 144]. Америка ҳуқуқий атамалар лугатида лоббичиларни профессионал асосда ҳаракат қиладиган ва қонун чиқарувчиларни ўзлари ёки мижозлари учун фойдали бўлган қонунларни қабул қилишга кўндирадиган ва ўзлари ёки мижозлари учун ноқулай бўлган қонунларни рад этадиган одамлар деб таърифланади [4, 408-419]. Британиялик тадқиқотчи К.Кумбс таъкидлашича, ғарб сиёсатшунослигида лоббичилик, бир томондан, ҳар бир фуқаронинг ўз ҳукуматида петиция қилиш ҳуқуқидан фойдаланиш имконияти сифатида, иккинчи томондан, давлат сиёсатини шакллантириш жараёнида уларнинг манфаатларини ифодалаш учун муайян гуруҳлар томонидан ёлланган профессионал ходимларнинг фаолияти сифатида [5]. С.П.Перегудов ва Н.Ю.Лапина ўзларининг “Манфаат гуруҳлари ва Россия давлати” номи жамоавий монографияларида лоббичилик фаолиятини “манфаат гуруҳларининг давлат ва давлат органларида ўз талабларини турли кўринишдаги тарғиб қилиш бўйича мақсадли саъй-ҳаракатлари йиғиндиси” деб изоҳлайдилар [6, 352].

Лобби фаолиятининг барча шакллари, шу жумладан адвокатлик ва давлат сиёсатига таъсир кўрсатишнинг бошқа усуллари сиёсий иштирок этишнинг қонуний ҳаракати ҳисобланади. У манфаатдор томонларга давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан фойдаланиш имконини беради. Лоббистлар, шунингдек, адвокатлар ва ҳукуматларга таъсир этувчи барча шахслар тегишли манфаатларни ифодалайдилар ва улар сиёсатчилар эътиборига сиёсат масалалари бўйича жуда зарур бўлган тушунча ва маълумотларни этказадилар. Турли хил манфаатлар ва манфаатдор томонлар сиёсатчиларга вариантлар ва келишувлар ҳақида маълумот олишга ёрдам беради. Инклюзив сиёсат ишлаб чиқиш жараёни яхшироқ маълумотга эга ва охир-оқибатда яхшироқ сиёсатлар учун имкониятлар беради. Лоббизм парламент депутатлари ёки юқори палата аъзоларига бирон-бир гуруҳ ва хусусий шахслар томонидан маълум бир қонун лойиҳасининг қабул қилиниши ёки рад этилишига эришиш мақсадида шахсан ёки ёзма равишда ёхуд бошқача, жумладан, оммавий петициялар ташкил этиш, тегишли давлат тузилмаларига туркум хатлар жўнатилишини ва газета, журанлларда махсус мақолалар чиқариш йўли билан ташкил этишида ифодаланади. Ҳозирги пайтда лоббизм кенг маънода ҳокимият вакилларига қаратилган ва улар қабул қиладиган қарорларига таъсир ўтказишга йўналтирилган гуруҳлар ўртасида алоқалар ўрнатилиши ва хабарлар етказилишини аниқлатади. Ғарб тадқиқотчилари манфаатлар рақобати фуқаролик жамияти пойдеворининг энг муҳим асоси эканлигига бир неча бор эътибор қаратган.

Лоббичиликнинг сиёсий маъноси қуйидагилардан иборат: лобби гуруҳлари фуқаролар ва давлат ўртасида, биринчи навбатда, ахборот алмашинуви соҳасида воситачилик вазифасини бажаради; лоббичилик жамоат манфаатлари плюрализминини ташкил этиш функциясини бажаради, алоҳида фуқаролар ва шахсларнинг ўзига хос манфаатларини солиштириш усуллари ва механизмларини ишлаб чиқиш, уларнинг устуворлигини аниқлаш имконини беради; лоббичилик парламентдаги вакиллик тизимини тўлдирди, бошқа шароитда бундай имкониятга эга бўлмаган гуруҳларга сиёсий қарорларни қабул қилиш ва амалга оширишда иштирок этиш имконини беради; [7, 40]. Лоббичилик ўз манфаатларини илгари сурувчи гуруҳлар шакли сифатида у ёки бу даражада ҳар қандай сиёсий тизим учун характерли ҳодисадир. Жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро таъсир тизими ва каналларининг табиати ушбу ўзаро таъсир механизмларида лоббичиликнинг улушини белгилайди.

Тизимли лоббичилик жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олишга эътибор қаратиш лозим: муайян манфаатни шакллантириш; лоббичилик мақсадини аниқлаш; лоббичилик фаолиятини амалга оширувчи субъектни ташкилий лойиҳалаш; лоббичилик фаолиятини амалга ошириш шакллари, усуллари ва воситаларини

белгилаш; босим олувчини - лоббичилик фаолияти объектини аниқлаш; лоббичилик босимини ташкил этиш; лоббичилик натижаси; қарорларни қабул қилиш ва амалга ошириш ёки қарор қабул қилмаслик оқибатлари [8, 208]; Гуруҳ манфаатларини лобби қилиш билан шуғулланидиган ташкилотлар лобби қилинган масаланинг бажарилишини охиригача кузатиш имконини берадиган усуллардан фойдаланадилар. Давлат органларига зарур маълумотларни тақдим этиш лоббилаштирилган масала бўйича маълумотларнинг энг мақбул нуқтаи назардан тақдим этилишини таъминлайди. Уюштирилган лоббичиларнинг муҳим ва жуда тез-тез ишлатиб турадиган усули - бу қонун лойиҳаси бўйича ўз манфаатдор гуруҳларининг позицияларини ҳимоя қилиш, қонунчилик жараёнининг кўп босқичлари орқали ушбу қонун лойиҳасини илгари суришнинг аниқ стратегиясини ишлаб чиқиш билан бир вақтда тайёр қонун лойиҳаларини тақдим этишдир. Бундан ташқари, профессионал лоббичилар давлат органларида турли хил алоқаларга ва норасмий алоқалар учун катта имкониятларга эга ва бу, қоида тариқасида, собиқ давлат амалдорлари ва лоббичиларга айланган ходимларнинг имтиёзидир. Албатта, уюшган лоббичиларнинг гуруҳ манфаатларига эришиш самарадорлиги фуқароларнинг шахсий ёки ҳатто жамоат манфаатлари учун яқка тартибдаги лоббичилар сифатидаги фаолиятига қараганда анча юқори [9, 282]. Лоббичилик анъанавий воситалардан ташқари, жамоатчилик фикри ва рейтингини яратиш каби усуллар ва имкониятлардан фойдаланади. Фикрни шакллантириш - бу шахс, дастур ёки ҳаракат фойдасига лоббичилик қилишнинг самарали воситаси. Лоббичиликнинг бу усули оммавий ахборот воситаларида моҳирона тақдим этилганда қайта-қайта эътиборни тортади.

АҚШда ҳам, Европанинг аксарият давлатларида ҳам жамоат ташкилотлари лобби бирлашмалари вазифасини бажаради. Улар ўзларини қизиқтирган масала бўйича маълумот тўплайди ва оммавий ахборот воситалари вакилларида узатади; уларнинг вазифаси жамоатчилик эътиборини жалб қилиш ва маълум бир жамоатчилик фикрини шакллантиришдир. Оммавий ахборот воситалари жамоатчиликни сиёсий кампаниялар ва рақобатдош сиёсатчилар ва ташкилотларнинг фикрлари ҳақида хабардор қилади. Сайлов кампанияларини қўллаб-қувватлаш учун сайловни қўллаб-қувватлаш гуруҳлари тузилади. Лоббичиларнинг сайловларни қўллаб-қувватлаш гуруҳлари фойдасига фаолияти қуйидаги йўналишларда амалга оширилади: қонун чиқарувчи органлардаги вазият ҳақида маълумот тўплаш, улар билан ишлаш стратегияси ва тактикаси бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш, реклама ва ташвиқот кампанияларини ўтказиш; сиёсий партияларнинг маҳаллий қўмиталари билан алоҳида манфаатдор гуруҳларнинг талабларини уларга етказиш, бу талабларни партия дастурларига киритиш, айрим номзодларни қўллаб-қувватлаш бўйича музокаралар олиб бориш;

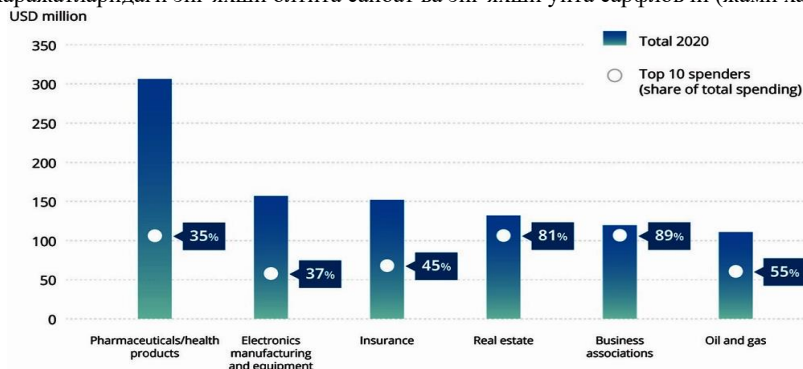
Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро алоқа асосан махсус институтлар орқали амалга оширилади. Давлат томонидан давлат аппарати ва сиёсий ҳокимият органлари, жамият томонидан унинг институционал инфратузилмасини ташкил этувчи ташкилотлар, гуруҳлар ва бошқа бирлашмалар иштирок этади. Турли мамлакатларда лоббичилик амалиётининг ўзига хос хусусиятларига қарамай, лоббичилик субъектлари, қоида тариқасида, қидирув ҳаракати ва ўзига хос мотивацион йўналиш билан ажралиб турадиган бир хил фаолият психологиясига эга.

Ғарб илмий адабиётида лоббичиликнинг уч турини ажратиш одатий ҳолдир: 1) "тўғридан-тўғри лоббичилик" - унинг доирасида давлат институтлари вакиллари, асосан профессионал лоббистлар билан мақсадли иш олиб борилади; 2) "билвосита лоббичилик" - турли оммавий тадбирлар ташкил этилганда; 3) "ички лоббичилик" - бунда давлат органларидаги манфаатлар уларда ишлайдиган ёки улар билан бевосита боғлиқ бўлган шахслар томонидан ҳимоя қилинади. Шаклларида кўра, лоббичилик турларини тўғридан-тўғри ва билвосита, режали ва стихияли, плюралистик ва корпоратив, вазиятли ва стратегик, ҳуқуқий ва жиноий гуруҳларга бўлиш мумкин. Мазмунига кўра, лоббичилик турлари фаол ва пассив, ҳиссий ва оқилона, бир марталик ва доимий бўлинади. Бевосита лоббичилик фаолиятида лоббичилик субъектининг ўзи бутун лоббичилик жараёнининг ташкилотчиси ва ижрочиси ҳисобланади. Лоббичиликни ҳуқуқий тартибга солиш мавжуд бўлмаганда, унинг билвоситалиги энг кенг тарқалган шакллардан бирига айланарди. Лоббистик фаолият бир қанча давлатларда қонуний тартибга солинган, масалан, Ўзбекистонда қонун ижодкорлик жараёни Конституция ва қонунларга асосланган ҳамда кенг жамоатчиликни жалб этган ҳолда амалга оширилади ва бу жараёнга ҳар қандай таъсир кўрсатиш қонун асосида ва қонунларга мувофиқ ва қонун доирасида амалга оширилиши мумкин. Лоббичилик генезиси ва унинг ривожланишидаги янги тенденцияларни таҳлил қилиш учун ушбу ҳодисанинг ривожланиши учун сиёсий ва ҳуқуқий асосга эга бўлган АҚШ тажрибасида яққол кўринади. Ушбу моделни таҳлил қилиш муҳим махсус тафсилотни очиб беради: Америка лобби модели янада очикроқ ва нафақат партиявий жараёнлар билан боғлиқ, балки биринчи навбатда молиявий ва саноат гуруҳлари манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган.

2000-йилда Қўшма Штатларда лоббичиларга маош тўлаш учун деярли 1,6 миллиард доллар сарфланган. Айни пайтда биргина Конгрессда 15 мингдан ортиқ расмий лоббичилар бор. Уларнинг мингдан ортиғи хорижий компания ва фирмалар вакиллари дир [10, 113]. 2000 йилда АҚШ Конгрессининг 129 нафар собиқ аъзоси лоббичилик фаолияти билан шуғулланган, уларнинг аксарияти йирик корпорациялар манфаатларини ифодалаган. Қонунга кўра, собиқ конгрессмен қонунчилик фаолияти билан шуғулланишни тўхтаганидан кейин бир йил ўтгач, лоббичилик билан шуғулланиши мумкин. Лобби фирмалари АҚШда ҳукуматнинг барча даражаларида ишлайди. Масалан, 2020-йилда АҚШда умумий федерал корпоратив лоббичилик харажатларининг тўртдан бир қисмидан кўпроғи (28%) фармацевтика, электроника, суғурта, қўчмас мулк ва нефт-газ соҳаларидаги корпоратив манфаатлар, шунингдек, бизнес бирлашмалари ўртасида тақсимланган. Ушбу тармоқлар орасида энг кўп сарфлайдиган ўнталик жами лоббичилик харажатларининг 90 фоизини ташкил қилади.

1.1-расм. Лоббичилик харажатлари асосий тармоқлар орасида юқори даражада жамланган

Жами лоббичилик харажатларидаги энг яхши олтига саноат ва энг яхши ўнга сарфловчи (жами харажатлар улуши)

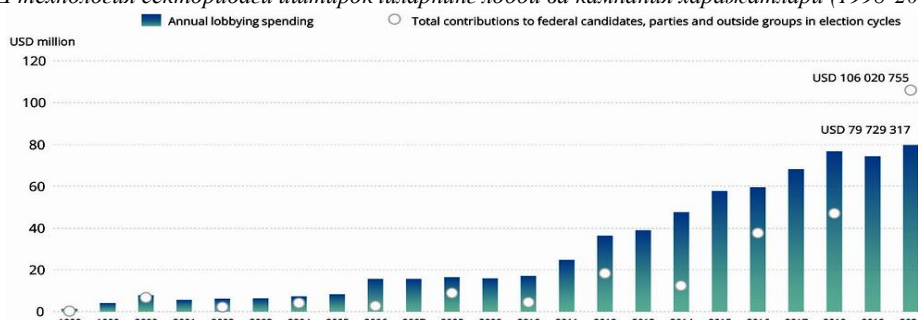

Эслатма: Маълумотлар мижоз/бош компаниялар (яъни, лобби фаолиятининг якуний бенефициарлари) томонидан лоббичилик харажатларини кўрсатади. Фармацевтика ва соғлиқни сақлаш маҳсулотлари саноатига дори ишлаб чиқарувчилари, тиббий маҳсулотлар сотувчилари, озик-овкат ва пархез қўшимчалари киради; электроника ва аппарат ишлаб чиқариш саноати дастурий ва аппаратли компютер технологияларини ишлаб чиқади; суғурта соҳасига соғлиқни, ҳаёт, мулк ва автомобилларни суғурталаш компаниялари киради; Тадбиркорлик уюшмалари гуруҳига кичик бизнес бирлашмалари, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ассоциацияси ва халқаро савдо бирлашмалари, шунингдек, савдо-саноат палаталари киради.

Манба: АҚШ Сенатининг давлат ёзувлари бўлими маълумотларига асосланиб, Респонсиве Сиёсат Маркази ҳисоб-китоблари.

Қўшма Штатларда технология соҳасида лоббичилик харажатлари 2010 ва 2020 йиллар оралиғида 412% га ўсди. Энг кўп сарфлайдиган бешлик 2020 йилда сектордаги жами харажатларнинг деярли тўртдан уч қисмини (73%) ташкил этди (1.2-расм). Европа Иттифоқида рақамли муаммолар 2014 ва 2019 йиллар оралиғида Европа Иттифоқи Комиссарларининг энг кўп мақсадли портфелларидан бири эди (1.3-расм).

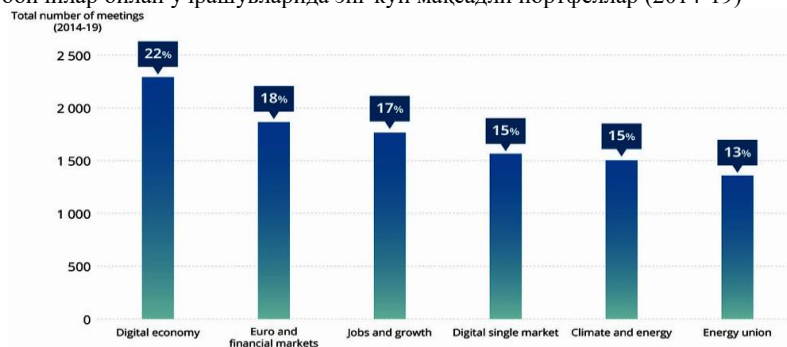
1.2-расм. АҚШ технология секторидаги иштирокчиларнинг лобби ва кампания харажатлари (1998-2020)

Эслатма: Ҳисоб-китоблар АҚШ Сенатининг Жамоатчилиқни юритиш бўйича идораси (лоббичилик учун) ва Федерал сайлов комиссияси (кампания харажатлари учун) маълумотлари асосида “Респтив Сиёсат Маркази” томонидан амалга оширилди. Маълумотлар Респонсиве Политисс Сентер фор ОпенСесретс маълумотлар базасининг “Интернет” тоифасидан олинган.

Манба: Жавобгар сиёсат маркази, ОпенСесретс.орг.

1.3-расм. ЭСнинг лоббичилар билан учрашувларида энг кўп мақсадли портфеллар (2014-19)

Маълумотлар лобби алоқалари сони бўйича Европа Комиссарларининг энг яхши олтига портфелини ифодалайди.

Манба: Транспаренсй Интернационал, Интегрити Watч, www.integritywatch.eu/

Агар лоббичилар ва уларнинг бошқа хорижий давлатлардаги фаолиятига ўтсак Қўшма Штатлардан ташқари, Япония каби мамлакатларда ҳам тегишли мисоллар бўлиши мумкин. Турли хил таъсир гуруҳларининг фаол фаолияти замонавий Япониядаўз аксини топган. Буларга тадбиркорлик ташкилотлари, савдо-саноат бирлашмалари, аграр ташкилотлар, касаба уюшмалари, ижтимоий ҳаракат ва ташкилотлар, Япония тиббиёт ассоциацияси, ўқитувчилар касаба уюшмаси каби профессионал уюшмалар ва бошқалар киради. Японияда босим гуруҳлари таъсири, бошқа мамлакатларда бўлгани каби, кўпинча ҳукмрон ва муҳолифат партиялари орқали амалга оширилади. Партия қанчалик кучли бўлса, парламентда қанча ўринга эга бўлса, унинг таъсири ва ортида турган босим гуруҳи шунчалик катта аҳамиятга эга. Қоида тариқасида, япон типидagi босим гуруҳларининг қуйидаги хусусиятлари ажралиб туради: Фарбада мавжуд бўлган лобби тизимидан фарқли ўлароқ, Японияда босим гуруҳлари кўп ҳолларда турли соҳаларда ҳаракат қила оладиган ўз

иштирокчиларининг эркин иродасига кўра эмас, балки географик ёки профессионал принцинга кўра тузилади; бу япон типдаги лобби ташкилотларининг "колоқлиги", "ривожланмаганлиги" сифатида қаралади; Япониядаги партиялар кўпинча ўзларининг барқарор молиялаш манбаларига эга эмаслиги сабабли, босим гуруҳлари Япониядаги сиёсий фаолиятни молиялаштириш тизимида муҳим рол ўйнайди; Япония парламенти аъзолари, Ғарб мамлакатлари парламентарийлари каби, олий қонун чиқарувчи орган даражасида лоббичилар ролини ўйнайди, шу билан бирга, босим гуруҳлари фаолияти давлат аппаратида қаратилган.

Япон фирмаларининг консултив лоббичилик услуги саҳна ортидаги консенсусга эришиш бўйича кенг қўламли саъй-ҳаракатларни (немаваши) ўз ичига олади. Европа Иттифоқи амалиётидан фарқли ўлароқ, Япония консултив жараёни асосан бир томонлама, юқоридан пастга ўзаро таъсир қилиш билан тавсифланади, бунда бизнес субъектлари сиёсат киритиш нуктаи назаридан анча пассивдир. Ушбу иш услуги япон ижтимоий нормалари ва амалиётларида чуқур илдизларга эга. Бу очик қарама-қаршиликка йўл қўймаслик учун умумий консенсус асосида қарор қабул қилишдан олдин эҳтиёткорлик билан ва ҳар томонлама маслаҳатлашув тизими сифатида белгиланиши мумкин. Юқорида айтиб ўтилганидек, уйғунликни қадрлайдиган япон жамиятида таваккалчилик ва ташаббускорлик, қатъиятчилик ва зукколик каби ҳаракатлар одатда муқофотланмайди.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридагилардан келиб чиқадики ва биз ишонамизки, лоббичилик замонавий жамиятнинг объектив ҳодисаси, муқаррар қисмидир. Маданиятли лоббичилик туфайли барча манфаатдор гуруҳлар (жиноий гуруҳлар бундан мустасно) кўриб чиқиладиган масалалар бўйича ўз фикрларини давлат органларига етказишлари, ўз позицияларини ҳимоя қилишлари ва ҳуқуқий усуллар билан ечим излашлари мумкин. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузилишини акс эттирувчи лоббичилик билан шуғулланувчи ташкилотларнинг кўплиги демократлаштирмоқда ва бу ҳодиса уни кенг миқёсда қамраб олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Даль Р. О демократии. М.: Аспект-пресс, 2000. 204 с.
2. Нецадин А. А. и др. Лоббизм в России: этапы большого пути / Экспертный институт Российского союза промышленников и предпринимателей; под общ. ред. А. А. Нецадина. М., 1995. 40 с. Баранов С. Д. Популизм и лоббизм: две стороны парламентской деятельности в России // Вестн. МГУ. Серия 18: Социология и политология. 1999. № 1. С. 69–74.
3. Truman David B. The governmental process: political interests and public opinion. Westport, Conn. : Greenwood Press, 1981 (originally published in 1951). 544 p
4. Grant W. Pressure politics: the changing world of pressure groups // Parliamentary affairs. N. Y., 2004. № 1(57). P. 408–419.
5. Зяблук Н. Г. США: лоббизм и политика. М. : Мысль, 1976. 207 с.; Кумс К. Лоббизм и его регулирование: советы британского эксперта // Бизнес и политика. 1994. № 1. С. 34–39.
6. Перегудов С. П., Лапина Н. Ю., Семенов И. С. Группы интересов и российское государство. М. : Эдиториал, 1999.
7. Нецадин А. А. и др. Лоббизм в России: этапы большого пути / Экспертный институт Российского союза промышленников и предпринимателей; под общ. ред. А. А. Нецадина. М., 1995. 40 с.; Зудин А. И. Бизнес и политика в посткоммунистической России. Политические стратегии групп давления бизнеса // Бизнес и политика. 1996. № 1.
8. Любимов А. П. История лоббизма в России. М. : Фонд Либеральная миссия, 2005. 208 с
9. Лоббизм // Словарь иностранных слов. 13-е изд. М., 1986. С. 282.
10. Лепехин В. А. Лоббизм. М.: Рос. юрид. изд. дом, 1995. 113 с

Сиёсий ҳодиса сифатида лоббизм моҳияти

Резюме. Ушбу мақолада хорижий мамлакатлар олимлари томонидан берилган лоббичилик тушунчасининг таърифлари ва тушунтиришлари, "лоббичилик" атамасини тушунишга ягона ёндашувни яратиш муаммолари, ушбу ҳодисани тушунишнинг турли маҳаллий ва хорижий назариялари кенг ёритилган. Мақола шунингдек, лоббичилик лоббичи ва давлат амалдори ўртасидаги тўғридан-тўғри мулоқотга қараганда кенгроқ ва мураккаброқ эканлигини кўрсатади. Мақолада қиёсий таҳлиллар ҳам келтириб ўтилган.

Таянч иборалар: Лобби, ҳуқуқлар, лобби институти, лобби фирмаси, манфаат гуруҳлари.

Сущность лоббизма как политического явления.

Резюме. В данной статье широко освещены определения и объяснения понятия лоббизм, данные учеными зарубежных стран, проблемы создания единого подхода к пониманию термина «лоббирование», различные отечественные и зарубежные теории понимания этого явления. Показывает, что лоббирование шире и сложнее, чем прямое общение между лоббистом и государственным должностным лицом. В статье также приводится сравнительный анализ.

Ключевые слова: Лоббирование, права, институт лоббирования, лоббистская фирма, группы интересов.

The essence of lobbying as a political phenomenon

Summary. In this article, definitions and explanations of the concept of lobbying given by scientists of foreign countries are widely covered, the problems of creating a unified approach to understanding the term "lobbying", various domestic and foreign theories of understanding this phenomenon, The article also shows that lobbying is broader and more complex than direct communication between a lobbyist and a public official. Comparative analyzes are also cited in the article.

Key words: Lobbying, rights, institute of lobbying, lobbying firm, interest groups.

ШАҶАРАҚҚА ҲАМ ЖАСЛАРҒА ҚАРСИ ЖЫНАЯТЛАР ТҮСИНИГИ ҲАМ ОЛАРДЫҢ ЖӘМИЙЕТЛИК ҚӘҲИПЛИЛИГИ

Нажимов М. Ш.

Қарақалтақ мамлекетлик университети

Шаңарақ жәмийеттиң тәбий ҳәм тийкаргы буўыны есапланып, жәмийет ҳәм мәмлекет тәрәпинен қорғалыў ҳуқықына ийе. Усы феномен Инсан ҳуқықлары дүнья жүзлик декларациясында (16-статья) да,

Пуқаралық ҳам сиясий ҳуқықлар ҳаққындағы Халық-аралық Пакттеде (23-статья), Өзбекстан Республикасы Конституциясында (76-статья) ҳуқықый тәрәптен халық-аралық ҳам миллий дәрәжеде тән алынған. Сондай-ақ, Халық-аралық Пакттиң 23-статьясына көре, некеден өтиүшилердиң еркин ҳам толық разылығысыз бирде бир неке дүзилмеүи керек [1]. Қалаберсе, Инсан ҳуқықлары дүнья жүзлик декларациясына муўапық, бәрше балалар, некеде яки некесиз туўылыўына қарамастан, бирдей жәмийетлик қорғаўдан пайдаланыўы керек [2].

Шаңарақ ҳам жаслардың мәмлекет тәрәпинен бундай қорғаўдың ең нәтийжели усылларынан бири оларды жынаят-хуқықый қорғаў болып есапланады. Жынаят-хуқықый қураллар арқалы мәмлекет шаңарақ қатнасықларын ҳамде жаслардың өмири ҳам ден-саўлығын түрли жәмийетлик қәўипли қылмыслардан, оның ақыбетлеринен қорғайды [3]. Сол себептен, шаңараққа ҳам жасларға қарсы жынаятлар жәмийетлик қәўиплигиниң ең зәрүрли өзгешелиги сыпатында усы түрдеги қылмыслар қәўип салыўшы объектиниң жәмийеттеги ең тийкаргы институтларынан есапланған шаңарақ ҳам жасларға қарсы қаратылғанлығын көрсетиў мүмкин. Усы жынаятлардың жәмийетлик қәўиплиги ер жетпеген шахстың нормал әдеп-иқрамлы, руўхый, интеллектуал, физикалық раўажланыўына, сондай-ақ, жәмийетте қәлипсескен шаңарақ қатнасықлары ҳам оның тийкарларына зыян жеткериўинде көринеди [4]. Бизиңше, шаңараққа ҳам жасларға қарсы жынаятлар түсинигине тәрийип бериўден алдын “шаңарақ” ҳам “жаслар” түсиниклериниң мазмунын анықлап алыў ҳамде олардың мәмлекет ҳам жәмийет өмириндеги орнын аңлап алыў зәрүр.

“Шаңарақ” сөзи араб тилинен алынған болып, бала-шаға, үй, урыў, әўлад деген мәнилерди аңлатады [5]. Шаңарақ атамасы түрли тараўларда ҳам ҳуқық тараўының түрли тармақларында қолланылатуғын түсиник есапланады. Яғный, шаңарақты адамлардың тәбий-биологиялық (жынсый қатнасықлар, үй-руўзыгершиликти басқарыў), руўхый (ерли-зайыплы, ата-ана ҳам балалар ортасындағы меҳир-муҳаббат сезими х.т.б.), ҳуқықый (некени пуқаралық ҳалатларын актлестириўден дизимнен өткериў ҳам басқалар) қатнасықларға тийкарланған бирлик [6], деп түсиниў мүмкин. Дәслеп соны атап өтиў керек, Қураны Кәриймниң Фатир сүреси 11-аятында “Аллах сизлерди топырақтан, соң (оның нәсилин) нутфадан жаратып, кейин сизлерди жуп-жуп (еркек-қаял) қылып қойды” [7] делинеди. Яғный итибар қаратыў лазым, инсан жаратылғанынан баслап шаңарақ орталығында жасап келмекте. Соның ушын да бәрше тараўларда шаңарақ түсинигине жәмийет ҳам мәмлекеттиң ең зәрүрли ҳам ең киши буўыны сыпатында қаралады [8]. Атап айтқанда, философиялық көз қарастан қаралғанда - шаңарақ неке ҳам туўысқанлыққа тийкарланған киши топар есапланса [9], жәмийетлик-сиясий көз-қарастан қаралғанда - шаңарақ адамлардың тәбий-биологиялық, экономикалық, аймақлық ҳам руўхый қатнасықларына тийкарланған, жәмийет раўажланыўының белгили басқышында жүзеге келген жәмийетлик бирлик есапланады [10]. Руўхый көз қарастан болса, шаңарақтың өмири материаллық (биологиялық, хожалық) ҳам руўхый (әдеп-иқрамлық, психологиялық) процесслер менен характерленеди, сол себепли шаңарақ түсиниги үш тәрәпти - некени, шаңарақтағы мүлк ҳам үскенелер, олар ҳаққында ғамхорлықты ҳамде балалар тәрбиясын өз ишине алады [11, 452]. Юриспруденция илиминде шаңарақ дегенде, улыўма мәнисте, неке, туўысқанлық ҳам балаларды тәрбиялаў ушын асырап алыўға тийкарланған жеке мүлкий емес ҳамде мүлкий ҳуқық ҳам мәжбүриятлар менен байланысқан шахслар шеңберинде түсиниледи [12]. Юридикалық энциклопедияда шаңарақ түсинигине ерли-зайыплы, ата-аналар, перзентлер, перзентликке алынған шахслардың өз-ара хұрмет, ғамхорлық, аўызбиршилиқ, тийкарында жәмәт болып жасаўшы шахслар бирлеспеси [13] деп тәрийип берилген.

Атап өтиў керек, юриспруденцияның түрли тармақларында “шаңарақ” пенен байланысқы қатнасықлардың түрли тәрәплери тәртипке салынады. Атап айтқанда, шаңарақ ҳуқықында неке дүзиў, некениң тамамланыўы ҳам оны ҳақықый емес деп табыў шәртлери ҳам тәртиби белгиленеди, шаңарақ ағзалары: ерли-зайыплы, ата-ана ҳам балалар (перзентликке алыўшылар ҳам перзентликке алынғанлар) ортасындағы, шаңарақ ҳаққындағы ызыамшылықта нәзерде тутылған жағдайларда ҳам орталықта болса туўысқанлар ҳамде өзге шахслар ортасындағы жеке мүлкий емес ҳам мүлкий қатнасықлар тәртипке салынады, сондай-ақ ата-ана қарамағынан жүдә болған балаларды шаңараққа алыў тәртип ҳам қағыйдалары, пуқаралық ҳалатларын актлестирип жазыў тәртиби белгиленеди [14]. Сондай-ақ, шаңарақ ағзалары ортасындағы мүлкий ҳам жеке мүлкий емес қатнасықлар тийкарынан пуқаралық ҳуқықының объекти есапланады [15]. Ақыбетте итибар қарататуғын болсақ, шахсларды ЖКде көрсетилген шаңарақ қатнасықлары менен байланысқы жынайый қәўиплерден қорғаў, сондай-ақ бундай жынаятлардың алдын алыў, пуқараларды Конституция ҳам ызыамларына әмел қылыў руўхында тәрбиялаў болса, туўырдан-туўыры жынаят ҳуқықының объекти есапланады.

Жынаят ҳуқықында шаңарақ дегенде, неке, туўысқанлық, перзентликке алыў яки балаларды тәрбиялаў ушын асырап алыўдың басқа формаларынан келип шығатуғын ҳуқық ҳам мәжбүриятлар менен байланысқы болған шахслар шеңбери түсинилиўи керек. Шаңарақ мәплерин шаңарақтың жәмийетлик институт сыпатындағы функцияларын әмелге асырыў менен байланысқы мүтәжликлери сыпатында анықлаў мүмкин [16]. “Жаслар” түсиниги ҳаққында тоқталатуғын болсақ, миллий ызыамшылықта усы атама менен байланысқы бир қатар түсиниклер қолланылады: “жаслар”, “ер жетпегенлер”, “балалар” ҳам т.б. Атап айтқанда, “Бала ҳуқықларының кепиликлери ҳаққында»ғы ызыамның 3-статьясында 18 жасқа, яғный ер жеткенге шекем болған шахс бала деп тән алынған [17]. Пуқаралық кодексиниң 22-статьясына көре, пуқараның өз ҳәрекетлери менен пуқаралық ҳуқықларына ийе болыў ҳам оларды әмелге асырыў, өзи ушын пуқаралық миннетлемелерин жүзеге шығарыў ҳам оларды орынлаў уқыпшылығы (ҳәрекет уқыпшылығы) ол ер жеткеннен кейин, яғный 18 жасқа толғаннан кейин толық көлемде жүзеге келеди. Яғный, 18 жасқа шекем болған шахслар ер жетпегенлер деп те жүритиледи. Сондай-ақ, “Жасларға тийисли мәмлекет сиясаты ҳаққында»ғы ызыамның

3-статьясына муъапық, 14 жасқа толған хәм 30 жастан аспаған шахслар жаслар (жас пуқаралар) есапланады [18]. Демек, көрийимиз мүмкин, усы түсиниклерге тийисли мәселелер ыызамшылықта тәртипке салынған.

Өзбекстан Республикасы Конституцияның 76-статьясында шаңарақ жәмийеттиң тийкарғы буўыны хәмде ол жәмийет хәм мәмлекет мәмлекет қорғаўында екенлиги, сондай-ақ 77-статьяда ата-аналар хәм олардың орнын басыўшы шахслар өз перзентлерин ер жеткенге шекем бағыўы, олардың тәрбиясы, билим алыўы, саламат, толық хәм хәр тәрәплеме кәмал табыўы ҳаққында ғамхорлық етиўге мәжбүр екенлиги ҳаққындағы конституциялық норма беккемленген. Жаслар хәм ер жетпегенлердиң ҳуқықларын қорғаўдың бүгинги күндеги ең актуал мәселелерден бири олардың ҳуқықлары хәм ыызамлы мәплерин қорғаўға жаңаша жантасыў, бул бойынша ескише қараў хәм қәлиплерден ўаз кешиў есапланады. Сол орында, усы просессте ер жетпеген шахстың ден-саўлығын қорғаў, оның этиратындағы орталықты саламат орталыққа айландырыў, оның тәрбия хәм тәлим алыўына жетерли шәраят жаратыў бирлемши әҳмийетке ийе. Табыслы әмелге асырылған бүгинги күнге шекем өткерилген “Меҳир - 1, 2, 3, 4, 5” операциялары шеңберинде Сирия, Ирак хәм Аўғаныстанда аўыр жағдайға түсип, шарасыз қалған 531 ҳаяллар хәм балалар Өзбекстанға алып келингәнлиги, оларға зәрүр медисиналық хәм материаллық жәрдем көрсетилгенлиги [19] пикиримизди тастыйықлайды. Өзбекстан Республикасы мысалында алып қарағанда ер жетпегенлер улыўма халық санының дерлик 1/3 бөлимин (12157063) [20] ер жетпегенлер қураўын есапқа алатуғын болсақ, бүгинги күнде ер жетпегенлерге тийисли ыызамшылықты жетилистириў, оларды хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў, олардың пуқаралық, жәмийетлик-экономикалық хәмде мүлкий ҳуқықларын тәмийинлеў бойынша машқалаларды анықлаў хәмде оларды сапластырыўдың теориялық хәм әмелий тийкарларын ислеп шығыў қаншелли актуал ўазыйпа екенлиги белгили болады. Сондай-ақ, мәмлекетимизде жас әўладты саў-саламат хәм бәркамал етип тәрбиялаў, олардың дәретиўшилиқ хәм интеллектуал имкәниятын әмелге асырыў ушын зәрүр шәраятларды жаратыў бойынша кең көлемли ис-иләжлар әмелге асырылмақта. Атап айтқанда, усы тараўда әмелге асырылатуғын жумыслардың ҳуқықый тийкары сыпатында өткен жыллар даўамында “Билимлендириў ҳаққында»ғы, “Кадрлар таярлаўдың миллий дәстүри ҳаққында»ғы, “Бала ҳуқықларының кепилликери ҳаққында»ғы, “Жас өспиримлер арасында қадағалаўсызлық хәм ҳуқықбузарлықлардың профилактикасы ҳаққында»ғы, , “Жасларға тийисли мәмлекетлик сиясаты ҳаққында»ғы, “Балаларды олардың ден-саўлығына зыян жеткизиўши хабарлардан қорғаў ҳаққында»ғы ыызамлардың қабыл етилгенлигин келтириў мүмкин. Соны айтып өтиў керек, ер жетпегенлердиң ҳуқықлары хәм олардың ыызамлы мәплерин қорғаўға қаратылған жумыслар избе-излик пенен даўам еттирилмекте. Атап айтқанда, жаңа редакцияда қабыл етилген Өзбекстан Республикасының “Билимлендириў ҳаққында»ғы ыызамында да ер жетпеген тәлим алыўшылардың ата-анасы хәм басқа ыызамлы ўәкиллери баланың оқыўы, тәрбияланыўы, физикалық, руўхый хәм интеллектуал раўажланыўы ушын жуўапкершилиқ ыызам дәрәжесинде беккемленди [21]. Бирақ, глобализация шәраатында ер жетпегенлердиң ҳуқықларын қорғаў хәм олардың ыызамлы мәплерин тәмийинлеўге қаратылған ҳуқықый базаны жәнеде жетилистириў, жылдан-жылға халық-аралық жәмийетшилиқке барған сайын көбирек интеграция қылыў ер жетпегенлер тараўындағы халық-аралық стандартларды миллий ыызамшылыққа имплементация қылыў мәселелерин изертлеўди талап етпекте.

Атап айтқанда, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 7-февралдағы “Өзбекстан Республикасын жәнеде раўажландырыў бойынша ҳәрекетлер стратегиясы ҳаққында»ғы ПФ-4947-санлы Пәрманында ишки ислер органларында ер жетпегенлер хәм жаслар ортасында ҳуқықбузарлықлар профилактикасы бөлими баслығы лаўазымын енгизиў, сондай-ақ аймақларда жаслар хәм ер жетпегенлердиң мәплерин тәмийинлеў мақсетинде жетик хәм жуўапкерли қәнигелер тәрәпинен орынларда көшпели қабыллар шөлкемлестирип, зәрүр ҳуқықый, психологиялық хәм медисиналық жәрдем көрсетиў арқалы ер жетпегенлердиң ҳуқықларын әмелге асырылыўы белгиленген еди. Буннан тысқары, ер жетпегенлердиң әдил судлаўға болған ҳуқықларының толық тәмийинленбеслиги, олардың жазаны орынлаў мәкемелериндеги ҳуқықый жағдайын жетилистириўге тийисли мәселелердиң жетерли изертленбегенлиги, әмелдеги ыызамшылықты қоллаў просессинде жүзеге келетуғын коллизия жағдайларда ер жетпегенлер ҳуқықларының толық тәмийинленбеслиги, сондай-ақ ер жетпегенлердиң жәмийетлик-экономикалық, сиясий ҳуқықларының әмелде тәмийинлениўин кепиллеўши механизмлердиң ҳәзирги күнде жетерли ислемей атырғанлығы, үйренилип атырған машқалалар жыллар даўамында өз әҳмийетин сақлап қиятырғанлығы ер жетпегенлердиң ҳуқық хәм еркинликлерин жынаят-ҳуқықый қураллар менен қорғаў мәселелерин изертлеўдиң актуаллығын көрсетеди. Мәмлекетимизде бәркамал әўладты ҳуқықый қорғаў, сиясий-ҳуқықый хәм жәмийетлик-экономикалық шәраятларда ер жетпегенлердиң ҳуқықлары хәм ыызамлы мәплерин әмелге асырыўды жәнеде жақсылаў бойынша республикамызда 20 дан артық ыызам, 30 ға жақын Президент Пәрманы хәм қарарлары, 50 ге жақын Министрлер Кабинети қарарлары хәм 200 ден артық тараўға тийисли басқа норматив-ҳуқықый ҳүжетлер - жәми 300 ге жақын ер жетпегенлерге тийисли ыызамшылық ҳүжетлери қабыл етилген. Сондай-ақ, балалар хәм жаслар ҳуқықларына тийисли 10 ға жақын халық-аралық шәртнамалар ратификация қылынған.

2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкарғы бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясында [22] белгиленген ўазыйпаларды әмелге асырыў, мийнет базары талапларына мас жоқары маман кадрларды таярлаў, тәлим сыпатын баҳалаўдың халық-аралық стандартларын енгизиў, инновасиян илим-пән жетискенликлерин әмелиятқа қолланыўдың нәтийжели механизмлерин жаратыў арқалы мәмлекетте тәлим системасын реформалаў бойынша избе-из жумыслар әмелге асырылған болса, 2022-2026 жылларға мөлшерленген Жаңа Өзбекстанның раўажланыў стратегиясында да “... жасларға тийисли мәмлекетлик сиясатын жетилистириў, атап айтқанда олардың өмири хәм ден-саўлығын сақлаў, оларды миллий хәм улыўма инсаный қәдриятларға ҳүрмет руўхында, зыянлы тәсирлер хәм ағымларға қарсы тура алатуғын,

омирге болган қатаң исеним ҳам көз қарасларға ийе шахс сыпатында тәрбиялау [23] тийкаргы ұазыйпа сыпатында избе-из даўам еттирилиўи белгиленди. Айтыў керек, ер жетпегенлердин билим алыўынан гөзленген мақсетке ерисиўде ыызам шығарыўшы Өзбекстан Республикасының Хәкимшилиқ жуўапкершилиқ ҳаққындағы кодексиниң 47-статьясында мәмлекет хәкимшилиқ мәжбүрлеў шарасын қоллаў менен ескертеди. Яғный, онда ата-аналар яки олардың орнын басыўшы шахслар тәрпинен ер жетпеген балаларды тәрбиялау ҳам оларға тәлим бериў бойынша мәжбүриятларды орынламағанлық, оның ақыбетинде ер жетпеген балалардың хәкимшилиқ ҳуқықбузарлық ислеўи, сондай-ақ, балалардың мәжбүрий улыўма орта тәлим, орта арнаўлы, кәсип-өнер тәлимин алыўына ата-аналар яки олардың орнын басыўшы шахслар тәрпинен тосқынлық қылғанлығы ушын хәкимшилиқ жуўапкершилиқ белгилеў менен бекемленген.

Жуўмақлап айтатугын болсақ, жоқарыда келтирилгенлерден тысқары ер жетпегенлердин ҳуқықлары ҳам ыызамлы мәплериниң қорғалыўын тәмийинлеў мақсетинде ата-ана қарамағынан айырылған балалар ҳаққындағы мағлыўматларды қәўендерлик ҳам қайырхомлық органына хабар бермеў (47¹-статья), ата-ана қарамағынан айырылған балаларды жайластырыўда ыызам ҳүжетлери талапларын бузыў (47²-статья), неке жасына жетпеген шахс пенен ҳақыйқатта неке қатнасықларына кирисиў (47³-статья), ер жетпеген яки мийнетке уқыпсыз шахсларды материаллық тәмийинлеўден бас тартыў (47⁴-статья), қәўендерликке алынғанның зыянына ғәрезли мақсетлерди гөзлеп қәўендерликтен яки қайырхомлықтан пайдаланыў яки оны қадағалаўсыз ҳам зәрүр материаллық жәрдемсиз қалдырыў (48-статья) ушын хәкимшилиқ жуўапкершилиқ нәзерде тутылған. Олардың көпшилиги бир жыл ишинде тәкирар исленгенде жынайый жуўапкершилиқ келтирип шығарыўшы ҳуқықбузарлықлар болып, ыызам шығарыўшы усы жол менен ер жетпегенлердин ҳуқық ҳам мәплерине қайшы ҳуқықбузарлықларға қарсы гүреседи.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. International Covenant on Civil and Political Rights adopted on 16 December 1966 by the United Nations General Assembly (Resolution 2200A (XXI)). // www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights
2. The Universal Declaration of Human Rights adopted on 10 December 1948 by the United Nations General Assembly (Resolution 217 A). // www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights
3. Абраменко О.Ю. Уголовно-правовая борьба с преступлениями против семьи и несовершеннолетних по законодательству Республики Казахстан и Российской Федерации. // ВИИИ МНПК «Актуальные проблемы юридической науки: теория и практика». Махачкала, 17 октября 2014 г. – Махачкала, 2014. – С. 17.
4. Квалификация преступлений против личности: Учебное пособие. / И.В.Пикин, А.Н.Егоров, А.С.Колосов, И.А.Тараканов. – Владимир: ВЮИ ФСИН России, 2016. – С. 113.
5. Ўзбек тилининг изоҳли лужғати. 80 000 дан ортик сўз ва сўз бирикмаси. 5 жилдди. Т.З. Н–Тартибли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 97.
6. Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп лужат. / М.Абдуллаев, М.Абдуллаева., Г.Абдураззоқова ва бошқалар. / А.Жалолов ва Қ.Хоназаровнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 177.
7. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Бахтиёр оила. – Тошкент: Тошкент: Хилол-нашр, 2019. – Б. 12.
8. Фалсафа: қомусий лужат. / Масъул муҳаррир: Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 310-311.
9. Фалсафа: энциклопедик лужат. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. – Б. 214.
10. Ижтимоий-сиёсий терминларнинг қискача изоҳли лужати. / А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Ш.Кўчимов ва бошқалар. – Тошкент: Сахҳоф, 2021. – Б. 168.
11. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лужат и. / Масъул муҳаррир: Қ.Назаров. – Тошкент: Гофур Ғулом, 2010.
12. Шкурихина Н.В. Особенности выявления и расследования преступлений против семьи и несовершеннолетних: учебно-методическое пособие. – Барнаул: БЮИ МВД России, 2015. – С. 3.
13. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. / Масъул муҳаррир: Н.Тойчиев. – Тошкент: Адолат, 2011. – Б. 345.
14. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 5-моддаси. // www.lex.uz/docs/104720
15. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси 2-моддаси. // www.lex.uz/docs/111189
16. Ахмяров Р.Ш. К вопросу о понятии преступлений против семьи и несовершеннолетних в России. // Проблемы развития современного общества: Сборник научных статей 8-й Всероссийской национальной научно-практической конференции 19-20 января 2023 года. МЛ-72. Т.2. – М., 2023. – С. 157.
17. Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 7 январдаги “Бола ҳуқуқларининг қафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ–139-сон Қонуни. // www.lex.uz/docs/1297315
18. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 14 сентябрдаги “Ёшларга онд давлат сиёсати тўғрисида”ги ЎРҚ–406-сон Қонуни. // www.lex.uz/docs/3026246
19. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман)нинг фаолияти тўғрисида ҳисоботи. // www.ombudsman.uz/uz/publication/1703/; www.gazeta.uz/uz/2021/04/30/mehr/
20. www.stat.uz/uz/180-ofytsyalnaia-statistika-uz/6548-demografiya
21. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ–637-сон Қонуни. // www.lex.uz/docs/5013007
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ–4947-сон Фармони. // www.lex.uz/docs/3107036
23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ–60-сон Фармони. // www.lex.uz/docs/5841063

Оила ва ёшларга қарши жиноятлар тушунчаси ва уларнинг ижтимоий хавфлилиги

Резюме. Ушбу мақолада оила, ёшлар, бола, оила ва ёшларга қарши жиноятлар тушунчаси ва уларнинг ижтимоий хавфлилиги, унинг учун жиноят қонунчилигида назарда тутилган жавобгарлик масалалари ўрганилган. Бу турдаги жиноятлар учун жазоларни такомиллаштириш бўйича тақлифлар келтирилган.

Таянч сўзлар. Оила, ёшлар, фарзандликка олинган шахслар, жиноят мотиви

Понятие преступлений против семьи и молодежи и их социальная опасность.

Резюме. В данной статье рассматривается понятие преступлений против семьи, молодежи, детей, семьи и молодежи и их общественная опасность, а также вопросы ответственности, предусмотренные уголовным законом. Предлагаются улучшения наказаний за этот вид преступлений.

Ключевые слова. Семья, молодежь, усыновители, подростки, преступный мотив

The concept of crimes against family and youth and their social danger

Summary. This article examines the concept of crimes against family, youth, children, family and youth and their social danger, as well as issues of liability provided for by criminal law. Improvements in punishment for this type of crime are proposed.

Keywords. Family, youth, adoptive parents, criminal motive

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИНИНГ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИ БИЛАН ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Торебеков Б.

Қорақалпоқ давлат университети

Сўнгги йилларда халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш масалалари, шунингдек аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга оид долзарб масалаларни ҳал қилиш бўйича ваколатлари кенгайтирилиб, халқ ҳокимиятчилигини тўлақонли рўёбга чиқариш борасида кенг қамровли ислохотлар амалга оширилди.

Таъкидлаш жоизки, маҳаллий Кенгашларнинг назорат фаолиятини кучайтиришга қаратилган ҳуқуқий асослар яратилди. Маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг фаолияти устидан халқ депутатлари Кенгашларининг назорат функцияларини кенгайтириш мақсадида уларга ўндан ортиқ қўшимча ваколатлар берилди. Хусусан, прокуратура, адлия, ички ишлар, молия, солиқ, экология ва соғлиқни сақлаш органлари раҳбарларининг ҳисобдорлиги белгилаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 14 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида»ги ЎРҚ-446-сон қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги қонуни Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳудудий бўлинмалари раҳбарларининг Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари Кенгашлари олдида ҳисобдорлиги деб номланган алоҳида норма билан тўлдирилиб, унга асосан Қорақалпоғистон Республикаси ички ишлар вазири, Тошкент шаҳар ва Тошкент вилояти ички ишлар бош бошқармаларининг, вилоятлар ички ишлар бошқармаларининг бошлиқлари ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларнинг профилактикаси ҳолати тўғрисида, уларнинг ўринбосарлари – Жамоат хавфсизлиги хизмати бошлиқлари жамоат хавфсизлиги ҳақида ҳар чоракда тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, халқ депутатлари Тошкент шаҳар ва вилоятлар Кенгашларига ҳисобот тақдим этиши белгилаб қўйилди [1].

Ўз навбатида туман (шаҳар) ички ишлар бошқармаларининг (бўлимларининг) бошлиқлари ҳар чоракда ва уларнинг ёшлар масалалари бўйича ўринбосарлари – ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси бўлимлари (бўлинмалари) бошлиқлари ҳар ойда халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашларига ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларнинг профилактикаси ҳолати тўғрисида ҳисоботлар тақдим этишига оид қоида киритилди.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳудудий бўлинмалари раҳбарларининг ҳисоботларини эшитишга тегишли ҳудудда жойлашган бошқа давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг, корхоналарнинг, муассасаларнинг, ташкилотларнинг, шу жумладан нодавлат нотижорат ташкилотларининг, сиёсий партияларнинг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари ва бошқа шахслар тақлиф этилиши мумкинлиги назарда тутилди. Шунингдек юклатилган вазифаларнинг бажарилиши юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар ва ишларнинг натижалари Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳудудий бўлинмалари раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш чоғида танқидий жиҳатдан муҳокама қилинади, уларнинг фаолияти самарадорлигига шахсан баҳо берилиши, эгаллаб турган лавозимига мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги тўғрисида тавсиялар қабул қилиниши ҳам алоҳида қайд этилди. Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ҳолати тўғрисида маҳалла ҳуқуқ-тартибот масканларининг профилактика катта инспекторлари ҳар олти ойда халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашларига ҳисобот тақдим этиши юзасидан аниқ қоида киритилиши ички ишлар органларининг энг куйи тизими билан вакиллик давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хос босқичини белгилаб берди десак муболаға бўлмайди. Ушбу соҳадаги ҳуқуқий ислохотларнинг яна бир жиҳати янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари ва ижро этувчи ҳокимият органлари ваколатлари, маҳаллий Кенгаш раиси ва ҳоким лавозимлари бир-биридан ажратилганлиги ҳокимиятлар бўлинишига оид конституциявий тамойилнинг маҳаллий даражада ижросини таъминлашда муҳим кадам бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида «халқ депутатлари Кенгашларига ҳокимлар бошчилик қилиши» ҳақидаги норма чиқариб ташланиб, «Халқ депутатлари Кенгашига унинг депутатлари орасидан қонунга мувофиқ сайланадиган раис бошчилик қилади» деган норманинг киритилиши демократияни мустаҳкамлаш йўлидаги дадил кадам деб эътироф этиш мумкин [2]. Кенгаш раиси лавозимини жорий қилиниши, вакиллик органи қабул қиладиган ҳужжатларни, ижро ҳокимиятига алоқаси бўлмаган шахсни имзолаш имкониятини беради. Ҳокимларни вакиллик ҳокимиятига ҳисобдорлиги реал воқеага айланади. Депутатлар, доимий комиссиялар фаолиятини йўналтиришда ижро ҳокимиятининг иштироки чекланади.

Маҳаллий вакиллик органлари қарорлари ижросини назорат қилиш кучаяди ва натижада ҳокимият бўлиниши принципини кенгроқ қўлланилади.

Депутатларнинг бир қисmini фақат депутатлик фаолияти билан шуғулланишини белгиланаётганлиги маҳаллий вакиллик органларида профессионализмни кучайтиради, депутатлар фаоллигини оширади. Улар ўзларининг билими, тажрибаси, ташаббускорлигини депутатлик фаолиятига бағишлайди [3]. Булар вакиллик ҳокимияти органларининг фаолиятини кучайтишига, уларнинг маҳаллий аҳамиятли масалаларни, аҳоли эҳтиёжларини ҳал қилиш, айниқса тегишли ҳудудда ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш имкониятини кенгайтиради. Шу билан бирга, «Ўзбекистон – 2030» стратегиясида кўрсатиб ўтилган мақсадлар маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларини халқнинг ҳақиқий «овозига» айлантириш, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини трансформация қилиб, ҳудудий бошқарувни «аҳоли манфаатларига хизмат қилиш» тамойили асосида йўлга қўйиш бугунги кунда долзарб аҳамият касб этмоқда.

Айнан шу мақсадларда Давлатимиз раҳбарининг 2024 йил 2 февраль куни «Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-28-сонли Фармонида ҳокимлар ва халқ депутатлари Кенгашлари ваколатлари тақсимланишига асосланган давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг янги моделини тўлиқ амалга ошириш, маҳаллий Кенгашларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ролини кучайтириш, маҳаллий давлат ҳокимиятини янгича конституциявий-ҳуқуқий шароитларда йўлга қўйиш, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини **«Кучли Кенгаш, ҳисобдор ва ташаббускор ҳоким»** тамойили асосида ташкил этиш, жамият ва давлат ҳаётининг муҳим масалаларини ҳал этишда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ролини ошириш юзасидан аниқ вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқорида қайд этилган 2024 йил 2 февралдаги Фармони билан тасдиқланган «Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини «Кучли Кенгаш, ҳисобдор ва ташаббускор ҳоким» тамойили асосида ташкил этиш юзасидан қонунчилик ҳужжатларини такомиллаштириш бўйича «Йўл харитаси»нинг 162, 163-бандларида Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунида халқ депутатлари Кенгаши томонидан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳудудий бўлинмалари раҳбарларининг ҳисоботларини эшитишга оид маҳалла ҳуқуқ-тартибот масканларининг профилактика катта инспекторлари жамоат хавфсизлигини таъминлаш ҳолати тўғрисида ҳар олти ойда халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашларига ҳисобот тақдим этиш, Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида» Қонунида назарда тутилган профилактика инспекторлари халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашининг қарори билан лавозимга тасдиқланишига оид қоидалар келгусида бекор қилиниши ҳам белгилаб қўйилган.

Юқорида қайд этилган ҳуқуқий ислохотлар самараси ўлароқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони талабларига асосан «Маҳаллий вакиллик органлари тўғрисида»ги Қонун лойиҳаси ишлаб чиқирилиши муҳим аҳамият касб этди [4]. Мазкур қонун лойиҳаси ички ишлар органларининг давлат ҳокимияти вакиллик органлари ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ислох қилинишида янги босқични бошлаб берди.

Қонун лойиҳасида кенгаш сўрови – институтининг жорий қилинаётганлиги, кенгаш текшируви, ижро ҳокимияти раҳбарларига нисбатан ишончсизлик вотумини билдириш тартибининг, кенгаш назорати натижаларининг, қабул қилинган қарорларни кўриб чиқиш ва ижро этиш тартибининг, кенгаш назорати субъектлари, идоралар ва мансабдор шахслар мажбуриятларининг белгиланиши Кенгаш иши самарадорлигини оширишга олиб келиши шубҳасиз. Жумладан, халқ депутатлари Кенгашлари маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари буйсуנוвидаги давлат органлари ва идораларининг мансабдор шахсларига қонунларнинг, турли соҳалардаги давлат дастурларининг ижроси масалалари ҳамда уларнинг ваколатларига кирадиган бошқа муҳим масалалар юзасидан асослантилган тушунтириш бериш ёки нуқтаи назарини баён этиш талаби билан кенгаш сўровини юборишга ҳақли эканлиги алоҳида нормада белгиланган.

Мазкур қонун лойиҳасининг Концепцияси қайд этилганидек, лойиҳанинг қабул қилиниши бир қатор ижобий ўзгаришлар олиб келади, жумладан: маҳаллий ижроия ва вакиллик органлари бир-бирдан ажратилиши уларнинг бир-бирини тийиб туриш воситалари самарали иш беради; Кенгаш назоратини жорий этиш орқали халқ депутатлари Кенгашлари уларга юклатилган вазифаларни самарали амалга ошириш учун етарлича ҳуқуқий воситалар билан таъминланади; халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тегишли ҳокимнинг қонунчилик ҳужжатларига зид бўлган қарорларини бекор қилиш жараёнлари тартибга солинишига эришилади; суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар (прокуратура, ички ишлар) фаолиятининг мустақиллиги янада кучайтирилади; маҳаллий вакиллик органлари фаолияти жамоатчилик учун янада очиқ бўлишига эришилади ҳамда уларнинг фаолиятида жамоатчилик назорати кучайтирилади; маҳаллий вакиллик органларининг ҳужжатларини, шу жумладан, норматив тусдаги қарорларини қабул қилиш жараёни ва асослари битта ҳужжатда белгиланиши келгусида ушбу йўналишдаги ҳуқуқни қўллаш амалиётида ягона ёндашув яратилишига, ҳудудий қарорлар қабул қилинишида жамоатчиликнинг иштироки янада орттишига ижобий таъсир кўрсатади. Қонун лойиҳасида Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳудудий бўлинмалари раҳбарларининг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисидаги ахборотларини эшитиш деб номланган модда баён этилган. Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги қонунининг 13¹-моддасида ички ишлар органлари раҳбарларининг Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари Кенгашлари олдида ҳисобдорлиги деб номланган алоҳида қоида назарда тутилган.

Шу асосда Қорақалпоғистон Республикаси ички ишлар вазирлиги туман (шаҳар) бўлимлари раҳбарларининг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисидаги ахборотларини эшитиш деган алоҳида норма

билан тўлдирилиши, унда Қорақалпоғистон Республикаси ички ишлар вазири ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларнинг профилактикаси ҳолати тўғрисида, унинг ўринбосари – Жамоат хавфсизлиги хизмати бошлиғи жамоат хавфсизлиги ҳақида ҳар чоракда тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, шунингдек туман (шаҳар) ички ишлар бўлимларининг бошлиқлари ҳар чоракда ва уларнинг ёшлар масалалари бўйича ўринбосарлари – ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси бўлимлари (бўлимлари) бошлиқлари ҳар чоракда халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашларига ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларнинг профилактикаси ҳолати тўғрисида ахборотлар тақдим этишига оид қонда белгиланиш ёни мақсадга мувофиқ. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, қонун лойиҳасининг энг муҳим, эътиборга молик жиҳатлари бу – ҳокимларни Кенгаш ишига таъсири чекланганлиги, Кенгашга раҳбарлик қилиш учун Кенгаш раиси ва унинг ўринбосарлари лавозимини жорий этилганлиги, маҳаллий Кенгашда доимий асосда фаолият юритадиган депутатлар корпусининг жорий этилиши, ҳокимларнинг вакиллик ҳокимиятига ҳисобдорлиги реалликка айланиши ва натижада маҳаллий даражада ҳам ҳокимиятнинг бўлиниши принципи самаралироқ ишлашига шароит яратилаётганлигидир.

Шу сабабли қонун лойиҳаси мамлакатимизда олиб борилаётган маъмурий ислохотларнинг мантикий давоми сифатида халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятини такомиллаштиришда муҳим ўринга эга бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 978-м., Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 28.10.2022 й., 03/22/797/0967-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон. // <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>
3. О.Т.Хусанов. Ўзбекистонда маҳаллий вакиллик органларини ислох қилишнинг айрим масалалари // Сиёсатшунослик, ҳуқуқ ва халқаро муносабатлар журнали; Б.А.Шодмонов. Маъмурий ислохотлар жараёнида маҳаллий вакиллик органлари фаолиятини такомиллаштириш масаласи // (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(7), July, 2023.
4. Маҳаллий вакиллик органлари тўғрисида қонун лойиҳаси. <https://regulation.gov.uz/oz/d/74612>.

Ички ишлар органларининг давлат ҳокимияти вакиллик органлари билан ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асослари

Мақолада ички ишлар органларининг давлат ҳокимияти вакиллик органлари билан ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асослари, уларни такомиллаштириш масалалари ёритилган. Ички ишлар органларининг давлат ҳокимияти вакиллик органлари билан ўзаро муносабатлари юзасидан “Маҳаллий вакиллик органлари тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини янада такомиллаштириш юзасидан таклифлар илгари сурилган.

Таянч сўзлар: халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари, кенгаш сўровлари, кенгаш текшируви, ҳисобдорлик.

Правовой основы взаимоотношений органов внутренних дел с представительными органов государственной власти

В статье освещены правовые основы взаимодействия органов внутренних дел с представительными органами государственной власти, а также вопросы их совершенствования. Выдвинуты предложения по дальнейшему совершенствованию проекта Закона «О местных представительных органах» в части взаимоотношения органов внутренних дел с представительными органами государственной власти.

Ключевые слова: местные Кенгаши народных депутатов, запросы Кенгашей, проверка Кенгашей, подотчетность.

Legal basis for relations of ministerial affairs bodies with representative bodies of state authority

Summary. The article covers the legal basis for the interaction of internal affairs bodies with representative bodies of state power, as well as issues of their improvement. Proposals have been put forward for further improvement of the draft Law “On Local Representative Bodies” in terms of the relationship between internal affairs bodies and representative bodies of state power.

Key words: local Kengashes of people's deputies, requests from the Kengashes, verification of the Kengashes, accountability.

SH.SEYITOV'TIN «XALQABAD» ROMANÍ LEKSIKASININ SEMANTIKA-STILISTIKALIQ ÖZGESHELİKLERI

Orazimbetova R.M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Sh.Seyitovtin «Xalqabad» romanında jumsalğan sózlerdin semantikalıq qollanılıw ózgesheliklerin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Bunday izertlewler jazıwshının dóretiwshiliginin jeke stillik ózgesheligin anıqlawğa, onın sóz tańlaw hám qollanılıw sheberligin belgilewge jaqınnan járdem beredi. Jazıwshının qaraqalpaq ádebiy tili sózlik quramının mánilik jaqtan bayıwına qosqan úlesin anıqlawğa sebepshi boladı. Onın shıǵarmasınıń semantikalıq ózgesheligin anıqlawda sózlerdin kóp mániligi, awıspalı mánili sózler, sinonim, antonim, omonim sózler, gónergen sózler hám frazeologizmlerdi úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Sózlerdin kóp mániligi. Jazıwshı dóretpesinde sózler tómendegidey kóp mánilik xızmette jumsalğan. Mısallar:

Kelgenlerdin hesh kimnin úyinde túslenbey, Mádiyardın úyinde julınǵan shaytan tawıqqa da barmay, papkalarınan nan shıǵarıp jegeninen-aq óziniń *basınan sıypamaytuǵın* bilgen Qunnazar usınday bir qolaysız qısınspaqtı sezinip, kúni burın moyıl bolıp qalǵanlıqtan buǵurlım ózin aldırmaǵı desek te, sorpa ishken adamday mańlay teri murnının ústinen tamıp attı [2, 20]. Qudaybergen shundiý bundayda *tamnıń basına* zángiden dambalshań minip jatadıǵı [2, 15]. Atızdın *basına* kelip traktorın toqtattı [2, 99]. Kózler jalań ayaqlarda, *etiklerdin* qayqayǵan *baslarında* [2, 101]. Birinshi mısaldıǵı *bas* sózi óziniń tuwra mánisinde qollanılıp kelgen bolsa, ekinshi mısaldıǵı *bas* sózi «jaydın tóbesi, joqarısı» mánisinde qollanılǵan. Al úshinshi mısaldıǵı bolsa «atızdın sheti» mánisinde qollanılıp, tórtinshi mısaldıǵı «ayaq kiyimnin aldınǵı tárepi» názerde tutılǵan.

Durıs, sende *bet bar*, mende ne *bet...* [2, 112]. Shundiý isten qaytar máhállerde negedur, *kóshe betti* sıpırǵısı, sıltaw tawıp solay qaray shıqqısı kele beretuǵın edi [2, 94]. *Bet* sóziniń qollanılıwı joqarıdaǵı birinshi mısaldıǵı «ar-uyat» mánisinde, ekinshi mısaldıǵı jaydın, imarattın «kóshe tárepi» názerde tutılǵan. Rayonda bizlerdin de sizin *arqańızda* júzimiz tómen bolmasın, - dep, jalınıp-jalpayıp, zorga degende qatal sógiske qayıl etip qalıp edi [2, 109].

Keltirilgen mısaldıǵı *arqa* sózi «abıray, mártebe» mánisinde qollanılıp tur.

- Ha, Qunnazar aǵa, jıqqın ketkennen aman ba! – dedi shoqıytuǵın ġarǵaday *tamnıń tóbesinen* tasbaqanın moyınınday jıyırq-jıyırq moyın sozıp [2, 16].

Tóbe sózi bul mısaldıǵı «jaydın joqarısı» mánisinde qollanılǵan.

Sol Shámshiya Sayımbet suwdır, bir miliciya, taǵı basqalardıń *esiktiń awızına* kelip, attan túsip atırǵanın ayttı [2, 77]. Bul *esiktiń awızında* dize búgip, tikeydi de [2, 99].

Joqarıdaǵı mısallardaǵı *awız* sózi «jaydın aldınǵı tárepi, esiktiń aldın» mánilerinde jumsalǵan.

- *Qoltıqkóldin qoltıǵına* qısılıp, úsh úyli ajım otırǵan eken, men solar menen kelisip keldim [2, 31].

Bul mısaldıǵı *qoltıq* sózi bolsa «Qoltıqkóldin átirapında qonıslanıp otırǵan xalıq» mánilerinde jumsalǵan.

Jazıwshı «Xalqabad» romanında sózlerdin óziniń tuwra mánisi menen qatar, kóp mánilikte qollanılıwınan da sheber paydalanǵanın kóriwimizge boladı. Sózlerin kóp mániligi birqansha usıllar tiykarında ámelge asadı. Solardıń biri metaforalıq usıl bolıp esaplanadı.

a) metaforalar. Sh. Seytov tilinde metaforalar da, metonimiyalar da, sinekdoxalar da estetikalıq talaplarǵa saykes kerekli jerinde qollanǵanın kóriwimizge boladı. Mısallar: Mın aytqan menen fevraldın aqırı, *suwıqtın shaqı* sınǵan [2, 68]. Kóknaqlar, lobiya, máshler jańa *gúlge otırıp*, tarılar teńizdey teńselip atır edi [2, 112]. Kulak – adam emes, eki ayaqlı *haywan* [2, 244].

Keltirilgen mısallardaǵı «malaqaydın qulaǵı», «stoldın mushı», «májnún», «kóldin ultanı», «suwıqtın shaqı», «gúlge otırıp», «haywan» sózleri metaforalıq awısqan mániler kórkem shıǵarma tilin bayıtıp onıń tásirshenlik dárejesiniń kúsheyiwine erisilgen.

Hár kimnin *kewil sarayı* biri birine usamaytuǵın óz aldına bir *sandıq*, sandıq bolǵanda da gási góne-kóksiden ele bátamam tazara qoymaǵan, gási zamannın eń hasıl dúri jıynalǵan sandıqqa megzer edi [1, 15].

Bul jańaǵı oqılǵan wazda men aytqan keńes adamlarının *sanasınıń* kem-kemnen *keńeyip* baratırǵanının ayqın mısalı [2, 50]. Lıykin, meniń *aq suńqarım*, qoldan ushqan *aq kepterim* – aydan arıw Zúbayda janımın meńzesin taba almadım [2, 12].

Joqarıdaǵı mısallardaǵı «kewil sarayı», «sananın keńeyiwi», «aq suńqar», «aq kepter» sóz dizbekleri ulıwma xalıqlıq, biraq qollanılıwda obrazlılıqqa iye metaforalar bolıp yesaplanadı.

Apırmaý, mınaw sonı esime saldı-aw, hár zamanǵa bir zaman degen, bolshoydın iyti qalmaq izime túsip, endi sol *qasqır* ózim bolıp turman [2, 3]. Apırmaý, mınaw sonı esime saldı-aw, hár zamanǵa bir zaman degen, *bolshoydın iyti* qalmaq izime túsip, endi sol *qasqır* ózim bolıp turman [2, 3].

Qara ayǵır isqırıp tartıp turǵanǵa ma, suwıq samal oyaǵınan da, buyaǵınan da húwlep vagonnıń üstindegi Berdikármın urqanatın ushırıp baratır [2, 3]. Basqalar da ayttı, Sayımbet te *sayradı*, oǵan sayraw jır ma [2, 27].

«Pıshaqtın qayrawın tapsań kespeytuǵını joq» dep júrgen Izbasqanǵa ásirese Tolıbay qusaǵan «*ótpes pıshaqların*» «urmasınan burın» bir qayrap alıw burınnan ádet, degen menen Tasmańlay adamdı kem sınaytuǵın, durısıraǵı, sınay almaytuǵın adam edi [1, 9].

Keltirilgen mısallardaǵı shıǵarma qaharmanları ózin «qasqır»ǵa, organ xızmetkerlerin «bolshoydın iyti»ne, poezddı «qara ayǵır»ǵa, sol dáwirdegi sanası tómen qaharmanlardı «ótpes pıshaqqa» teńewi jazıwshının sheberliginen

dóregen jeke stillik metaforalar bolıp esaplanadı. Jeke stillik metaforalar da kórkem sóz sheberiniń xalıqlıq tildiń onıń sózlik quramınıń tildiń rawajlanıw nızamlılıqlarına sáykes, sózdiń metaforalasıwı nátiyjesinde kórkem sóz sheberiniń dóretiwsilik uqıplılıǵınan dóregen hám stilistikalıq xızmette paydalanılǵan mánilik stillik qurallarıńan ibarat.

á) metonimiýalar. Metonimiýalar da «Xalqabad» romanı tilinde utımlı qollanılǵanlıǵın kóremiz. Mısallar:

Sonnan qorǵanıwdıń ilajın izleskendeý urda tut bilim alıspa, *bilimliniń* úyine gewishlerdi sıpıldatıp juwırıspa [2, 25]. Qatıq kerek pe alsın, másh kerek pe alsın, qarızǵa pul ma, má! – qullası, *sawatliniń* barlıq buyımı górsawattan pitip atır [2, 25]. Qatıq kerek pe alsın, másh kerek pe alsın, qarızǵa pul ma, má! – qullası, *sawatliniń* barlıq buyımı *górsawattan* pitip atır [2, 25]. Joqarıdaǵı mısallarda «bilimli», «sawatlı», «górsawat» sózleri shıǵarma qaharmanlarınıń minez-qulqı, uqıplılıq belgileri bolıp, metonimiýalıq xızmette sheber qollanılǵan.

Soǵan shekem awıl arası künde tintispe, künde qıdırıspa, jurı *«qızıl jaǵalı»*ǵa da úyrenisip qalǵan eken [2, 85]. «Bul kámisiyaǵa qosıp jibergen inkibiniń *jansızı*» dep qapıldı [2, 23]. Bayaǵı jılları Urisayda qurbanlıqqa shalıǵan *náhánlerdi* aytqan sayın Sozanaydıń júregi suwlap [2, 96]. Bul mısallardaǵı «jansız», «náhán» sózleri qaharmanlardıń iyelegen kásibine baylanıslı belgilerdi bildirip, awıspalı metonimiýalıq mánide qollanılǵan.

- *Stalingradtıń* jibergen on altı motorınıń biri bizge tiyse, pax-pax, - dep qumartıp atır bir traktorshı [2, 157].

Galstók taǵıp, «*Erkin qaraqalpaq*» súwretin de basıp edi [2, 108].

«*Pravda*»nı dastanıp oqıp, sonda kórsetilgen jańa jolǵa kókiiregin durıslıp qoyıwdı, óziniń oyındaǵısı menen ondaǵı pikirlerdi salıstırıp júriwdi qanday qıyın-qıstawda da umıtqan adam emes [1, 15].

Predmettiń atı sol zattıń ózin bildiriw ushın jumsalǵan metonimiýalarǵa «Stalingrad», «Erkin qaraqalpaq», «Pravda» sózleri misal bola aladı.

Metonimiýalar shıǵarmanıń tiliniń kórkemligin, názikligin, tásirligin táminlewshi qurallardıń biri. Shıǵarmada qollanılǵan metonimiýalar jazıwshınıń dóretiwsilik uqıplılıǵınan dóregen bolıp, tiykarınan shıǵarma qaharmanlarınıń minez-qulqın, olardıń kásibine baylanıslı belgilerin hám predmettiń atın bildiriw ushın qollanılǵanlıǵın kóremiz.

b) sinekdoxalar. Sóz mánisiniń awıswınıń sinekdoxa usılı da jazıwshınıń “Xalqabad” romanında sheber qollanılǵan. Mısallar:

- Men bunnan kóp jıl ilgeri, áwelha quda, qala berdi ózim sebepti bolıp, bir párshe *jüregimniń jartısınan* júda bolǵan edim, aǵa, - dep gúrsindi [2, 12]. Ol óziniń *qolın* tanımasa da, mórin tanıǵan edi [2, 18]. Sonıń ushın mına otırǵan *qara kózler* házir jaqın jerdegileri túweli menen úylerine qayıtıp, bir saattan qaldırmaı, eski kitaplardı ákelip, usı jerge tapsıradı [2, 24].

- Bir aydan qırta-qırt paxta baslanadı, sonnan burın oqıp qalıń, onnan soń qolıńız tiymey qaladı, - dep qıstastradı Mádiyar *bileklerin* [2, 25].

- Oybay-aw, úsh pravlenie *múshesi* usındamız góy! [2, 29]. Sonıń ushın menshik kerek bolsa, *gegirdek* kerek bolsa, aydıń jariǵı bar [2, 92]. Shuńa oy juwırtıp barıń, oylaytuǵın *kállı* kerek bolıp atır [2, 121]. *Seńseńli, qılqalı, shapanlı jawırınlar* iyin tiresip, *jaltır bas, shaybas, melle bas, aq baslar* zamannıń áhmiyetli bir máselesin másláhátlesip alıwǵa bas qasıp atırǵan bir payıt edi [1, 14].

- Olardıń *qulaǵı* kóp... Seniń qulaǵına ne-e bir, qorǵasın quyıldı ma! Sen de kóbeyt *qulaǵıńdı*! [1, 10].

Joqarıdaǵı keltirilgen mısallardaǵı «jüregimniń jartısı», «qol», «qara kózler», «bilek», «múshe», «gegirdek», «kállı», «bas», «Seńseńli», «qılqalı», «shapanlı», «jawırınlar», «qulaq» sózleri arqalı ulıwma adam mánisin bildiriwshi túsiniń anlatılıp, sinekdoxa xızmetinde qollanılǵan.

«Meniń mınaw turısımda altın uslaǵanıma *jurt* isene me, birew bolmasa birew gúmanlanıp júrer, sonı bir iretlestiriń, inim, ózińiz bolmasańız, mınaw xızmetkerińizdi jumsań», - dep áshirepi etip, oramalǵa orap muqıyatlap júrgen árebeginiń oramın jazdırıp, aldına qoyǵanı... [2, 11]. Usı *jurt* Awǵanıstanǵa awdı góy ilgeride! [2, 363].

Poezd júrip ketkennen soń «*el* joq shıǵar» dep qarasa, anadayda bir tas jay qańqayıp tur [2, 4].

Bul mısallardaǵı «jurt», «el» sózleri arqalı barlıq xalıq emes, eldegi tanıytuǵın adamlar mánisinde jumsalıp qollanılǵan.

Sinonimler. Kórkem shıǵarma ushın sóz mánilerine tiyisli jaǵdaylardıń biri sózdiń sinonimlik mánileri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da tilimizde mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózlerdiń toparı kóp. Biraq sol mániles sózlerdiń ózine tán ózgesheligi, ayrıqshalıǵı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Bunday sinonimlik mániler shıǵarma tiliniń kórkemligin hám obrazlardıń ózinsheligin támiyinlewde úlken áhmiyetke iye boladı. [6, 61]. Sh. Seytov dóretiwsiligi ayrıqsha óziniń milliy ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Onıń shıǵarmaları qaraqalpaq tiliniń bay leksikalıq baylıǵınan sheberlik penen paydalana alıwı menen stillik jaqtan ózgeshelikke iye. Mısalı: 1. Nege *sóylemeýseń lal bolıp* qaldıńba? [1,10]. 2. Házirshe mayday bolsa da bir *jábdilesip* ala bereyik, soń *biriktiriw* qıyın emes,-dep atır edi baǵanaǵı Sayimbet [1,15]. 3. Izbasqan, ádep, *hayran qaldı*, soń *ájeplendi* [1, 84]. 4.Orıssha oqıtqanı qalay! Meshitte orıssha oqıtıp bola ma! Onda gılti bermeymen, *el* sheshsin.

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı “sóylemew-lal bolıp qalıw”, “biriktiriw-jábdilesiw”, “hayran qalıw-ájepleniw”, “el-xalıq” sózleriniń mánileri bir-birine jaqın. Degen menen bul sózler jazıwshı tárepinen eki mánilik ottenok penen qollanıp tur hám bir-biri menen mánilesliǵı boyınsha birlesip kele aladı. Biraq olardıń uluwma mánisi ortaq bolǵanı menen birewinde bar máni ayrıqshalıǵı ekinshisinen tabılmaıtuǵını ózinen-ózi belgili bolıp turǵanday seziledi.

Al qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen olardı qálegen jerde almastırıp qollanıp kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar tek bir-biri menen bir mánilesliǵı jaǵınan birlesip keletuǵın bolsa, al olar ushın uluwma máni ortaq bolǵanı menen olardıń hár biri ózinshe ózgeshelikke iye bolıp otıradı. “Xalqabad” romanındaǵı bazı bir sózler qálegen jayda da bir-biriniń sinonimi bolıp kele beredi. Olar jeke turǵanda da, tekst ishinde de sinonim bolıp turatuǵınlıǵı sezilip turadı. Mısalı: Nashar tuqımına názerim túspegenine neshe jıl boldı eken...-dep *barmaǵın* búgip esaplay basladı [3,15]. Shıra óshken soń da *sawsaqların* qabırǵalarında oynatıp: “azıp

ketipseñ kempir” dedi [3, 97]. Kózine tağı tútini burqırağan zawıt yeleslep, qıyalğa berilip júrgeninde *ádep*, aldapsuwap, Allash degen batıraktı óltirtti. –Sol oyınğa *dáslep* kirgeni eken, soñ basın tartıp alıwdı oylayman degeninshe qorqıtıp-úrkitip-aq bir-eki, húkimet bilse atıp jibergendeıy qılmıstı isletip tasladı [3, 9].

Misallarda keltirilgen “barmaq-sawsaq”, “ádep-dáslep” sinonim sózleri jeke turıp ta sinonim bola aladı. Al, romanda qollanılğan gey para sózler tek anaw yamasa mınaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Mısalı: Basqalar da *ayttı*, Sayımbette *sayradı*, oǵan sayraw jır ma [3, 27]. Qurban qáhári qattı jadıraǵan jazınan túnergen qısı kóptey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, *az sózli* sózge olaq, kóterip soqqayı basım, *tuyıq adam* [3, 39]. Misallarda keltirilgen “aytıw-sayraw”, “az sózli-tuyıq” sózleri sózdiń kóp mánili, awıspalı mánileri tiykarında payda bolǵan sinonimlerden esaplanadı.

Tilimizdegi sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki zańlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. “Xalqabad” romanında da frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler kóp qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda ótkir seziledi. Mısalı: Házir negedur, sonıń baǵınbaytuǵını da, tuwmaytuǵını da, esine túsip atır, esine túsken sayın *jinin turıstırıp*, *ashıwın keltirip* atır [3, 91]. 2. Mańlayın quraqlı dastıqqa berip, dús tómenine jatırǵan Tolıbay tım-tırıs usıladı oylap atır, biraq, xatlanbaytuǵın bolıp shıqsam she, meniń bay degen tuqımında bolǵan emes, peshanam menen qabaq jarıp tapqan malımda kimniń haqı bar, jurt *qol qabartıp* tapsa, men *mańlay sızlatıp* taptım [1, 37]. *Kórgen-bilgenin jazdırmaytuǵın qatıqulaqlıǵı* tağı bar [1, 15].

Bul frazeologiyalıq sinonimlerdiń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylardıń mánisine qaraǵanda oǵada ótkir ekenligi belgili. Sonlıqtan da “Xalqabad” romanında frazeologiyalıq sinonimler ayırıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı Sh.Seytov aytayın degen pikiriniń obrazlılıǵına erisken. Frazeologiyalıq sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydı. Mánisi óz-ara teppe-teń keletuǵın frazeologiyalıq sinonimler tilde az ushırasadı.

“Xalqabad” romanında ayırım sinonim sózlerdiń basqa tilden kirgen jubayların tawıp sheber qollanǵanın kóremiz. Mısalı: - Men *nızamǵa* ǵılap isletpeymen! – dep kerekli boldı Jaqan. – Meyli *zákuni* menen-aq júre bereyik [2, 76]. Izbasqan ataman Filchepte júz bası bolǵanında siz oǵan *atqosshı* yaǵnıy *adyutant* bolǵansız [2, 86]. Bunda jazıwshı dáwir koloritin beriwde hám qaharmannıń xarakterin jaratıwda sırttan kirgen sózlerdi orınlı paydalanǵanın kóremiz.

АДЕБИЯТЛАР

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тили стилистикасы. – Нөкис, 1990.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. – Нөкис, «Қарақалпақстан». 1968.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональ стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. – Нөкис, 1973.
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис, 1994.
5. Dáwletov A. Til bilimi tiykarları. – Nókis, 2013.
6. Календеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликери. – Нөкис, «Қарақалпақстан» 1989.
7. Ш.Сейитов «ХАЛҚАБАД» – Нөкис, «Қарақалпақстан» 1981.

Sh.Seyitovtiń «Xalqabad» romani leksikasiniń semantika-stilistikaliq ózgeshelikleri

Rezyume. Maqalada Sh.Seyitovtiń «Xalqabad» shıǵarmasınıń semantikalıq ózgesheligin anıqlawda sózlerdiń kóp mániligi, sinonim, antonim, omonim sózler, gónergen sózler hám frazeologizmlerdi úyreniwdiń áhmiyeti analiz qılınadı.

Tayanış sózler: sinonimler, metonimiyalar, sinekdoxalar, sózlerdiń kóp mániligi, antonim, omonim sózler.

Sh.Seyitovning «Xalqabad» romani leksikasining semantik-stilistik xususiyatlari

Rezyume. Maqolada Sh.Seyitovning «Xalqabad» asarining semantik xususiyatini anıqlashda soʻzlarning koʻp manoligi, sinonim, antonim, omonim soʻzlar, eskirgan soʻzlar va frazeologizmlarni urganishning ahamiyati tahlil qilinadi.

Tayanch iboralar: sinonimlar, metonimiyalar, sinekdoxalar, soʻzlarning koʻp maʼnoligi, antonim, omonim soʻzlar.

Семантико-стилистические особенности лексики романа Ш. Сеитова «Халкабад».

Резюме. В статье анализируется значение изучения многозначности слов, синонимов, антонимов, омонимов, устаревших слов и фразеологии в определении смысловых особенностей произведения Ш. Сеитова «Халкабад»

Ключевые слова: синонимы, метонимии, синекдоха, множественность значений слов, антонимы, омонимы.

Semantic and stylistic features of the vocabulary of Sh. Seitov's novel "Khalkabad".

Summary. The article analyzes the importance of studying the polysemy of words, synonyms, antonyms, homonyms, obsolete words and phraseology in determining the semantic features of Sh. Seitov's work "Khalkabad".

Key words: synonyms, metonymy, synecdoche, plural meanings of words, antonyms, homonyms.

ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАР ТИЛИНДЕ ПАРОНОМАЗИЯ

Қдырбаева У.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Сеслик дүзилісі хәм айтылыуы жағынан өз ара жақын болған, бирақ мәнилері бир-биринен парық қылатуғын сөзлер паронимлер делинеди. «Пароним» термини ең дәслеп Аристотель тәрәпинен жасалма сөз сыпатында усынылған. Тил билиминде паронимлерди басқа тил бирліклері (омоним, квазиомоним хәм сөз вариантлары) нен ажыратып билиў үлкен әхмийетке ийе. Себеби, олар өз-ара уқсас болған басқа-басқа бирліклер есапланады. Бул бирліклердиң ортасына анық шегара қойыў ушын ең дәслеп оларға тән болған жеке қәсийетлерин үйренип шығыў лазым.

Қарақалпақ тилиндеги сөзлердиң қурамында ушырасатуғын бир сес арқалы парықланыў барлық орынларда да паронимлерди пайда ете бермейди. Себеби, бундай жағдайда бир сес пенен ажыралып туратуғын

(бас-қас-тас-жас хәм т.б.) барлық сөзлерди паронимлер деп қарауға тууры келетүгін еди. Тилде бундай жуплықларды квазиомонимлер деп атайды. Квазиомонимлер курамындағы бир фонема жәрдемінде парыкланатуғын сөзлер есапланады:

Камап қойды **тақырға**, / Азап берди **пақырға** («Қырық қыз» дәстаны, 36-бет).

Бунда «тақыр» хәм «пақыр» сөзлериндеги мәни айырыуға хызмет етип келген «т» хәм «п» фонемаларында жақынлық жоқ. Сол себептен де тилдеги бундай бир фонема жәрдемінде өзгерип келген сөзлердиң барлығы пароним бола бермейди.

Паронимлер менен омонимлер де өз ара уқсас бирликлер саналады. «Омоним (әйjemги грекше *homos* – бирдей + *опута* – атама) – айтылыуы бирдей, бирақ мәнилери хәр түрли болған сөз. Ол қолланылыуына қарап толық омоним (омофон) хәм толық емес омоним (омограф) болып бөлинеди» [1.234]. Омонимия аўызеки сөйлеу процесинде жийи ушырасатуғын кубылыс болып, жазылыуы хәм айтылыуында дерлик өзгешелик көринбейди. Оларды бир-биринен ажыратууда интонация басшылыққа алынады.

Тойға барсаң бурын **бар**,

Бурын барсаң орын **бар** («Едиге» дәстаны, 55-бет).

Бунда дәслепки «бар» сөзи фейил сөз шақабынан болып, тийкарынан ис-хәрекетти билдирип келген. Екинши қатарда қолланылған «бар» сөзи баянлауышлық сөз шақабынан болып, бир нәрсениң бар екенлигин билдириу ушын жумсалған. Омонимлердиң паронимлерден тийкарғы өзгешелиги омоним сөзлер жазыуда бирдей жазылады.

Сөз вариантлары да формасы жағынан паронимлерге жүда жақын болып, көпшилик орынларда оларды алжастыруу жағдайлары көп ушырасады. «Сөз вариантлары төмендегидей үш түрли белги арқалы ажыратылады: а) түбирде ортақ уқсаслық болыуы шәрт; ә) лексика-семантикалық жақтан улыұмалық (уқсаслық) мәни сақланыуы керек; б) сеслик өзгерислер сөздиң семантикасына тәсир етпеуи тийис» [2.5]. Паронимлер бир сөз шақабына тийисли болған бир неше сөзлер болса, ал сөз вариантлары болса бир лексеманың хәр түрли формасы болып есапланады. Мәселен, **батыр** – **батыл**.

«**Батыр** – ер жүреккли, күшли, қайсар, батыл, қорқпайтуғын, қахарман» (ҚҚТС т. 2. 15-бет).

«**Батыл** – қайтпайтуғын, тайсалмайтуғын, тайынбайтуғын, ғайрат, қайсар, ер жүреккли, күшли» (ҚҚТС т. 2. 13-бет).

– Хәй, Гүлайым, Гүлайым,

Батырман деп жүрсең бе,

Батылман деп жүрсең бе («Қырық қыз» дәстаны, 155-бет).

«Батыр» хәм «батыл» сөзлери айтылыуы жағынан паронимге уқсас

болғаны менен екеуи де бирдей мәни аңлатуышы бир сөздиң вариантлары есапланады.

«Паронимлер (грекше *para* – жанында + *опута* – атама) фонетикалық

курамы басқа-басқа, айтылыуында ғана уқсас, жақын болып қалатуғын сөзлер» [3.85].

XX әсирдиң орталарынан баслап көп ғана тилши илимпазлар паронимия кубылысына дыққат қарата баслады. «Паронимия мәселеси академик В.В.Виноградовтың мийнетинде, О.С.Ахманованың лексикологиялық изертлеулеринде, Д.Н.Розентальдың стилистика хәм басқа да бағдардағы мийнетлеринде берилген» [4.161]. 1984-жылы О.В.Вишнякова авторлығында «Рус тили паронимлер сөзлиги» жарық көрди. Сөзлик 1000 ға жақын паронимлерди өз ишине алған болып, онда төмендегиде анықлама берген: «Паронимлер – айтылыуы, лексикалық хәм грамматикалық дереги хәм түбирлериниң тууысқанлығы бойынша уқсас түрли мәнидеги сөзлер болып, сеслик уқсаслық сөйлеуде олардың араласыуына алып келеди» [5.14].

Көп жыллық илимий изертлеулер нәтийжесинде 2003-жылы В.И.Красных авторлығында «Рус тили паронимлериниң түсіндірме сөзлиги» жәрияланды. Сөзлик 2600 ден аслам паронимлерди өз ишине жәмлеген.

Рус тил билиминдеги изертлеулерде паронимлер еки түрли бағдарда үйренілген. Олардың бир топары паронимлерге этимологиялық жақтан түбирлес болған сөзлерди ғана киргизсе, ал екинши топары айтылыуы жағынан уқсас болған барлық сөзлерди паронимлер сыпатында танийды.

Паронимия мәселеси өзбек тил билиминде де белгили дәрежеде үйренілген болып, А. Маъруфов тәрәпинен 1974-жылы баспадан шығарылған паронимлер сөзлиги айрықша дыққатқа ылайық. Автор өз сөзлигинде паронимлерге төмендегиде анықлама берген: «Паронимлер айтылыу уқсаслығы, морфемалық курамының дерлик жақынлығы себепли жазыуда алжастыруу мүмкин болған, уйқаста, сондай-ақ сөз ойынында қолланылатуғын басқа-басқа мәнидеги сөзлер есапланады» [6.2]. Сөзликте өзбек тилиндеги пароним сөзлер, олардың хәр бириниң мәнилери хәм көркем шығармалардан алынған мысаллар берилген.

«Тил бирликлериниң айтылыуындағы уқсаслық, толық яки белгили дәрежеде жақынлығы паронимлерди белгилеу ушын тийкар болады. Паронимиялық қатнастағы лексикалық бирликлер курамы бойынша неше фонемалы болыуына қарамастан, белгили бир фонема паронимиялық қатар пайда ететүгін лексемаларды анықлау ушын хызмет етеди. Олардың айырмашылығын билдиретуғын фонема хәр түрли хәриплер менен жазылады» [7.87]. Паронимлерди аўызеки сөйлеу процесинде ажыратуу қыйын болғаны менен, жазыу арқалы оларды анықлау мүмкин. Бунда бир фонема өзгеріуи менен пүткіл сөз мәниси өзгереді. Ол дауыссыз фонема яки дауыссыз фонема болыуы да мүмкин. Усы өзгешелиги есапқа алынып дауыссызлар паронимиясы, дауыссызлар паронимиясы яки аралас паронимия деп бөлип үйреніледі.

Рус тил билиминдеги көп ғана илимий мийнетлерде паронимлерге бир сөз шақабына тийисли хәм түбири бирдей болған сөзлерди киргизсе, өзбек тил билиминде тек ғана түбирлес сөзлерди алып қоймастан, ал еситилиуи бир-бирине уқсас болған түбири хәр қыйлы сөзлерди де паронимлердиң қатарына киргизеди.

Паронимия, паронамазия мәселелери қарақалпақ тил билиминде еле арнаўлы түрде үйренілмеген болып, тек айырым мийнетлерде қысқаша түсиник берип өтилген. «Паронимия көркем текстте сеслик уйқаслыққа, тәкирарланыўға тийкарланған фонетикалық қубылыс болыў менен бирге, семантика менен де тығыз байланысly. Лингвопоэтикада сәўлелендириў планы ямаса формалық дүзилиси бойынша белгили бир дәрежедеги уқсаслыққа ийе болған сөзлер пароним сыпатында қаралып анализленеди» [8.34].

Паронимлер көркем әдебият тилинде белгили мақсетлерде қолланылатуғын стилистикалық курал есапланады. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары «Алпамыс», «Қырық қыз» хәм «Едиге» дәстанлары тилинде де паронимлерден шебер пайдаланылған. Олар пикирди көркем баянлаў, қахарман характерин ашып бериў хәм тыңлаўшыға эстетикалық заўық бериў мақсетлеринде қолланылған. Мысалы, **жаман** – **шабан** пароними:

Жақсымекен, **жаман** ба?

Жүйрикпекен, **шабан** ба? («Алпамыс» дәстаны 19-бет)

Жаман – сапасы төмен, сапасы пәс (ҚҚТС. т.3. 316-бет).

Шабан – тез шаппайтуғын, әстен қыймылдайтуғын мәнисинде.

«Жаман» хәм «шабан» паронимлериниң тек дүзилиси уқсас болып қалмастан, мәнилик жақтан да жақынлық сезиледи. Себеби, булар белгили бир предметтиң сапасын билдириўши келбетлик сөзлер болып, екеўинде де сапаның төмен екенлиги билдирилген. Бул мысалдың өзи-ақ паронимлердиң сүўретлеў планының кең мүмкиншиликке ийе екенлигин көрсетеди.

Сөзлерди пароним деп таныўымыз ушын олар белгили бир жақынлыққа, уқсаслыққа ийе болыўы лазым. «Бундай уқсаслық, әдетте, ҳәр еки (яки үш) лексема қурамындағы сеслердиң физикалық-акустикалық жақынлығынан келип шығады» [9.181]. Мәселен, **дузақ** – **дозақ**. Бул еки сөз қурамындағы бес сестен төртеўи бирдей фонемлар болып, тек бир сес өзгериўи менен паронимлерди пайда етип келген. Бундағы «у» хәм «о» фонемаларын үйренип қарағанымызда:

- даўысly сес;
- жуўан даўысly;
- еринлик даўысly;
- артикуляциялық жақтан – еки сес те тил арты;
- акустикалық жақтан – еки сес те ең төмен жийлик (800-1110 gts) ке ийе;

Демек, **дузақ** хәм **дозақ** сөзлериндеги мәни айырып келген «у» хәм «о» фонемалары артикуляциялық хәм акустикалық жақтан бир-бирине жүдә жақын сеслер. Соның менен бирге, **дузақ** хәм **дозақ** сөзлери айтылыўы уқсас, бир сөз шақабына тийисли, мәнилери басқа-басқа сөзлер есапланады.

Дузақ – қус яки басқа аўланатуғын ҳайўанларды тутыў ушын әдетте жиңишке сыртпақтан исленген қурылма (ҚҚТС. т. 3.192-бет).

Дозақ – 1. диний көзқарасларға қарай: қайтыс болған, диний талапларды орынламаған гүнакар бенделер ақыретте мәңги азапланатуғын жер, жәхәннем. 2. аўыс. Адамды артықша азап-ақыбет хәм мүшкил аўхалға салатуғын жағдай, шараят, ҳалат (ҚҚТС. т.3. 177-бет).

Салды мойнын **дузаққа**,

Қайтып шықпас етти де,

Таслады саққа **дозаққа** («Қырық қыз» дәтаны 36-бет).

Жоқарыда көрсетилген пикирлердиң барлығы «**дузақ**» хәм «**дозақ**» сөзлериниң пароним екенлигин дәлиллейди. Бул паронимлер жыраўлар тәрәпинен тек уйқасты тәмийинлеў мақсетинде қолланылмастан, бәлким олардың арасында өз ара мәнилик байланыслар да шебер ашып берилген. Яғный, «**дузақ**» хәм «**дозақ**» паронимлериниң ортасындағы мәнилик байланыс сонда, оған түскен адамлар азапланады, жаны қыйналады.

Паронимлер де басқа лексикалық бирликлер сыяқлы белгили бир стилистикалық имканиятларға ийе болып, олардан орынлы пайдаланылғанда көркем дәрәтпениң эмоциональ-экспрессивлиги артады. Усындай мақсетлерде паронимлер ерте дәўирден баслап халық аўызеки дәрәтпеси болған дәстанлар тилинде жийи қолланылған.

Көл – **хөл** пароними:

Көл – айланасы тәбийғый ямаса жасалмалы түрде туйықланып суў жатқан жер (ҚҚТС т. 4. 208-бет).

Хөл – ығал, жас, ызғар (ҚҚТС. т.7. 391- бет).

Дәстанлар тилинде көп қайталанатуғын «Хаўа жаўсын айдын көллер хөл болсын» қатарлары тиккелей қарақалпақлардың тарийхы, халықтың жасаў турмыс-тәризинен бахалы мағлыўматлар береді. Халық арасында сапарға атланған адамнан жол болсын сораў дәстүри ерте дәўирлерден-ақ қәлиплескен болып, ол дәстанлар тилинде қарапайым сөзлер менен берилместен, тилек билдириў мәнилери поэзиялық қосық қатарларына шеберлик пенен сиңдирилген:

Хаўа жаўсын, айдын **көллер хөл** болсын,

Жылдан-жылға кем дәўлетиң мол болсын («Алпамыс» дәстаны 16-бет, «Едиге» дәстаны 11-бет).

Бунда «көл» хәм «хөл» пароними берилип, бул еки сөзде де тийкарынан суў менен байланысly болған улыўмалық мәни сезиледи. Ерте дәўирлерде халқымыздың күн көриси тийкарынан дийқаншылық хәм шарўашылық пенен тиккелей байланысly болған. «Хаўа жаўсын айдын көллер хөл болсын» деп жаўынның көп жаўыўы нәтийжесинде халықтың қырманының мол болыўы нийет етилген.

«Паронимлердиң тилде, әсиресе көркем әдебият тилинде өзине тән стильлик әхмийети бар: паронимлердиң сеслик қурамындағы уқсаслық, бир-бирине жақынлық форма нейтрализациясына алып келеди, нәтийжеде айырым адамлар тилинде оны парықлай алмаў ҳалатлары жүз береді. Бул жағдайды аңлаған

жазыўшылар, шайырлар яки драматурглер паронимлерден образ яки персонажлардың руўхый дүньясын, тил дәрежесин образлы етип сүүретлеў мақсетинде пайдаланады. Бул жағдай тил билиминде паронимизация деп аталады» [9.183].

Харын – қарын.

Харын – шаршаған мәнисинде. Харыў – шаршаў, болдырыў, диңкеси қурыў (ҚҚТС. т.7. 375-бет).

Қар – суўық күнлерде, әсиресе қыста жаўатуғын кристалл сыяқлы түрли формадағы ақ түсли атмосфералық жаўын хәм соның жер бетин жаўып жататуғын жыйынтығы (ҚҚТС. т.4. 346-бет).

Өзиндей дос алар мәртлердиң **харын**,

Қалдырмай басаман таўлардың **қарын** («Қырық қыз» дәстаны 30-бет).

Келтирилген мысалда «харын» хәм «қарын» паронимлерин қолланыў арқалы қосық қатарларындағы уйқас тәмийинленген. Паронимнен саналы түрде пайдаланылғанда, оқыўшының еслеп қалыўы ушын қолайлы болған жағымлы қатарлар жаратылады хәм санасына тәсир етиў мүмкиншилигин береді.

«Паронимизация (грекше *para* жақын хәм *onyma* атайман) – сеслик яки дүзиліси жағынан уқсас сөзлерди бирлестіріўден ибарат стилистикалық қурал» [10.446]. Уқсас сөзлерди таўып қолланыныў арқалы шығарманың қунлылығы да анағұрлым артады. Мысалы, **сыр** – **сұр** паронимлери:

Сыр – өзгелерден жасырын татылған ис, гәп, зат, билинбеген ишки

хәрекет (минез-қулық) (ҚҚТС. т.7. 11-бет).

Сұр – боз рең, қоңыр түс (ҚҚТС. т. 6. 340-бет).

Айта берсең иште бардур терең **сыр**,

Мен емеспен қанға қумар түси **сұр** («Қырық қыз» дәстаны, 125-бет).

Бул мысалда бир фонеманың өзгеріуі нәтижесинде паронимлик жуплық жасалған. Паронимлер поэзиялық қатарларда қолланылғанда қосық қатарларындағы уйқасты тәмийинлеў хызметин атқарады. В.В.Маяковскийдің сөзи менен айтқанда: «Уйқас бизди оннан бурынғы қатарға қайтарады, оны еске салады, бир пикирди аңлататуғын бәнттиң барлық қатарларын биргеликте болыўға мәжбүрлейди» [11.168]. Сондай-ақ, уйқас тек қатарларды бир-бири менен байланыстырып, бәнтти пайда етип қоймастан, ал тиккелей мазмунға да байланыссыз болып келеді.

Қол – **қоң** пароними:

Қол – адамның ийининен баслап бармақларына дейинги затты ушлаўға ийкемлескен денениң бир бөлегі, мүшеси (ҚҚТС. т.5. 6-бет).

Қоң – хайўанлардың саўыр ети, малдың жоны (ҚҚТС. т.5. 13-бет).

Сен түсерсең хактың туўры жолына,

Атты бердим сен қалмақтың **қолына**,

Ара шөлге шыға қойсаң жоражан,

Қамшы урма Шубар ябы **қоңына** («Алпамыс» дәстаны, 28-бет).

«Алпамыс» дәстанында «қол» хәм «қоң» сөзлери пароним сыпатында

жумсалған. Алпамыстың аты Байшубар ябы көриниске ийе тулпар болып, оған қамшы урса тулпарлығын билдирип сол адамды ара жетпес узаққа алып қашатуғын болған. Бунда қолланылған «қоң» сөзи малдың астыңғы қарын тәрәпиндеги етин билдирип, бул сөз хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде дерлик ушыраспайды.

Паронимлер формасы жағынан жүдә жақын болғаны менен, оларды бириниң орнына екіншиси алмастырылып қолланылса, гәптеги айтылажақ пикир өзгеріуі яки улыўма басқа мәни билдирилиўи мүмкин. Мәселен, **хан** – **қан** пароними:

Хан болдым деп **қан** толып,

Еки бирдей көзиңе («Қырық қыз» дәстаны, 155-бет).

Қарақалпақ тил билиминде паронимия қубылысы арнаўлы түрде изертленбеген. Сол себепли, бул мәселеде хәр түрли көзқараслар ушырасады. Паронимлер хәм паронамизация қубылысын толық үйрениў, оның теориялық тийкарларын жаратыў қарақалпақ тил билиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири. Мақалада қарақалпақ тилиндеги паронимлер, оның өзине тән белгилери хәм оның қаҳарманлық дәстанлар тилинде жумсалыўы мәселелерин үйрениў арқалы төмендегидей жуўмаққа келинди: Паронимлер дүзиліси жағынан уқсас, бирақ хәр қыйлы мәниге ийе болған, өз алдына тилик бирлик; Олар дәстан тилинде уйқаслылықты тәмийинлеў хәм басқа да поэтикалық мақсетлерде кең қолланылған; Паронамизациядан тиңлаўшының дыққатын қаратыў, инсан санасына тәсир етиў хәм еслеп қалыўды тәмийинлеў мақсетинде пайдаланылған. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларынан «Қырық қыз» хәм «Алпамыс» дәстанларында паронимлер жиий қолланылған, ал «Едиге» дәстанында аз ушырасады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань, 2010. с. 234.
2. Сейтназарова И.Е. Қарақалпақ тилинде сөз вариантлары. (Жоқары оқыў орны студентлери ушын методикалық қолланба). – Нөкис: Билим, 2004. 2-б.
3. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 2013. 85-б.
4. Сидорова Л. Явление паронимии в русском языке // Исследователь. – Москва, 2012. с. 161.
5. Вишнякова О.В. Словарь паронимов русского языка. – Москва: Русский язык, 1984. с. 14.
6. Маъруфов А. Паронимлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 2-б.
7. Нафасова В. Ўзбек тили паронимларининг ифодаланиш усуллари // Ўзбек тили ва адабиети журнали. – Тошкент, 2012. №3. 87-б.
8. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика (оқыў қолланба). – Тошкент: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 34-б.

9. Jomolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent : Talqin, 2005. 181-б.
10. Крысин Л.П. Современный русский язык / Д.Э.Розенталь, И.Б.Голуб, М.А.Теленкова. -11-е изд. – Москва: Айрис-пресс, 2010. с. 446.
11. Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифма. – Москва: Наука, 1973. с. 168.
12. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жеті томлық. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2023.

Қахрамонлик дostonлар тилида паронамазия

Резюме. Паронимлар деярли барча тилларда мавжуд бўлган лингвистик бирликдир. У жаҳон тилшунослигида, айниқса рус тилшунослигида чуқур ўрганилган ва бу борада турлича фикрлар мавжуд. Қорақалпоқ тилшунослигида паронимлар ва паронамазия ҳодисаси ўрганилмаган. Шу нуктаи назардан мақолада паронимлар, уларнинг бошқа тил бирликларидан фарқи, паронамазия ҳодисаси ва қўлланилишининг ўзига хос хусусиятлари дostonлар тилидан мисоллар келтириб ўрганилган.

Калит сўзлар: паронимлар, квазиомонимлар, омонимлар, сўз вариантлари, унлилар паронимияси, ундошлар паронимияси, аралаш паронимия, паронамазия.

Паронамазия на языке героического эпоса

Резюме. Паронимы – языковая единица, существующая практически во всех языках. Паронимы тщательно изучены в мировом языковом образовании, особенно в русском языкознании, и по этому вопросу существуют разные мнения. Феномен паронимов и паронамации в каракалпакском языкознании не изучен. По этой причине в статье на примерах из эпического языка рассматриваются паронимы, их отличия от других языковых единиц, явление паронамации и особенности их употребления.

Ключевые слова: паронимы, квазиомонимы, омонимы, варианты слов, паронимия гласных, паронимия согласных, комбинированные паронимия, паронамазия.

Paronamasia in the language of the heroic epic

Summary. Paronym are linguistic unit that exists in almost in all language. Paronyms and the phenomenon of paronamasia have not been studied in the Karakalpak linguistics. For this reason, the article investigates paronyms, their difference from other language units, the phenomenon of paronamasia and the specific aspects of their usage, using examples from the epic language.

Key words: paronyms, quasi-homonyms, homonyms, words variants, vowel paronymy, consonant paronymy, mixed paronymy, paronamasia.

УДК 81

ПОНЯТИЙНО-КАТЕГОРИАЛЬНЫЙ АППАРАТ ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКИ В РАМКАХ ИЗУЧЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ЯЗЫКА

Кененбаев Е. Т.

Чирчикский государственный педагогический университет

Введение. Понятие "языки Интернета" (Internet Languages) можно определить как совокупное обозначение специфического языкового явления, вызванного распространением электронных сетевых коммуникаций. Это понятие, которое, пользуется растущей популярностью, тем не менее, является в некоторой степени условным (вся интернет-коммуникация основана на использовании национальных языков), однако служит для подчеркивания масштабность одномоментно происходящих изменений.

Исследования в современном информационно-коммуникативном поле в настоящий момент включают в себя не только естественный язык и язык жестов, но и коммуникации в самом широком смысле, включая музыку, фотографию и видео. Исходя из данной реальности лингвистов в первую очередь интересует язык как система звуков и лексики - грамматических средств, фиксирующая результаты мыслительной деятельности и являющаяся инструментом общения между людьми, обмена мыслями и взаимопонимания в обществе.

В то же время в контекст современных текстовых сообщений активно внедряются языки музыки, танца, кино и театра. В результате такого внедрения на некоторое время стал широко использоваться термин "компьютерно-опосредованная коммуникация", который охватывал мобильные телефоны, смартфоны, продукция Apple, голосовые анализаторы в стиральных машинах, GPRS (General Packet Radio Service) (стандарт передачи данных в сетях мобильной связи), навигаторы. Вместе с тем электронное общение в Интернете уже не связано только с компьютерами, поскольку с появлением аудиокниг Интернет вышел за рамки этого устройства.

Это привело к появлению терминов "электронно-опосредованная коммуникация" (ЭОК) и "цифровая коммуникация" (ЦК). Какой из этих терминов станет общепринятым, еще предстоит выяснить, но с точки зрения лингвиста оба они очень широки и многозначны, поскольку охватывают области, выходящие далеко за пределы лингвистики. Поэтому мы считаем, что "интернет-лингвистика" — это наиболее подходящий термин для направления изучения всех признаков функционирования естественного языка в области коммуникации в электронной среде Интернета. Лингвистам, имеет смысл сосредоточиться на лингвистических, а не технических, социологических или психологических аспектах процесса коммуникации.

Становится ясным, что интернет-лингвистика находится в стадии становления, но эта область динамично развивается. Сегодня интернет-лингвистика включает в себя синтаксис Интернета, семантику Интернета, морфологию Интернета, анализ Интернет-дискурса, стили передачи информации (фонология, графология, мультимедиа), психолингвистические и социолингвистические направления в исследованиях Интернета, а также другие проекции и аналогии с традиционной лингвистикой. Рассматривая работу лингвистов, можно

сказать, что это направление является интегративным, опирающимся на терминологию и методы исследования соответствующих наук и разрабатывающим на их основе инструментарий.

Описать и оценить влияние Интернета на языки, которые он обслуживает, и, как следствие, на теорию коммуникации и лингвистику в XXI веке - задача, стоящая перед современным поколением исследователей. [1]]. Его революционное воздействие на язык и коммуникацию отдельные лингвисты сравнивают с созданием первого печатного станка. [2]

Основная часть. В зарубежной научной парадигме в терминологическом описании этого электронного языка используются такие термины как: e-language, netlingo, e-talk, geekspeak, netspeak, weblish. [3] и т.д., а коммуникативное поле, в котором он функционирует, позиционируют как КОК (компьютерно-опосредованная коммуникация) (СМС в англоязычном варианте) Нужно отметить, что термин СМС используется неоднозначно, выражая как функциональную разновидность языка, так и уникальную коммуникативную среду. В постсоветской научной сфере чаще принято использовать термины язык Интернета.[4], а СМС интерпретируется как электронная коммуникация, виртуальная, Интернет-коммуникация.[5] или же как компьютерный или электронный дискурс.[6]. Их использование в основном зависит от конкретной дисциплины (например, социология рассматривает интернет-коммуникации, а теория коммуникации и лингвистика более подробно обсуждают КОС) или контекста (например, электронная коммуникация охватывает общение через Интернет, а также общение через другие коммуникационные платформы, такие как мобильные телефоны).[7]. Некоторые исследователи КОК "разводят" понятия электронной коммуникации и электронного дискурса, рассматривая последний как более узкое понятие, описывающее лингвистические и фонетические особенности компьютерной "текстовой" коммуникации, изучаемой методами дискурс-анализа. Из этого следует, что электронный дискурс является частью более широкого понятия "электронная коммуникация".[8].

Что касается соответствующей терминологии интернет-лингвистики, то она представляет собой уже сформированную терминологическую систему, относящуюся к различным областям лингвистики: функциональной (семантические поля, словообразовательные модели, аффиксы, коллокации); коммуникативно-прагматической (речевые акты, речевые события и т.д.); когнитивной (анализ дискурса, концепты, категоризация); лингвистический антропоцентрический (антропоцентрические модели, гендерные соответствия и др.); когнитивные (анализ дискурса, концепты, категоризация); лингвистические антропоцентрические (например, антропоцентрическая модель, гендерное соответствие).

В интернет-лингвистике данные определения получили общий парадигмальный статус и стали когнитивной основой для оперативного и динамичного развития собственного понятийно-категориального аппарата интернет-лингвистики. В качестве терминов, полученных в ходе развития понятийного аппарата Интернет-лингвистики, можно привести такие примеры как: интернет-коммуникация; интернет-дискурс; виртуальная языковая личность; виртуальная реальность; гипертекст и т.д.

Терминологическая система интернет-лингвистики включает в себя термины, получившие названия авторских, так как они созданы определенными учеными и прочно ассоциируются с их именами. В качестве примера можно привести известный пример *лингвистический дизайн веб-страницы*, появившийся в интернет-лингвистике благодаря диссертационному исследованию А. А. Атабековой. А.А. Шмаков предлагает назвать направление интернет-лингвистики, призванное выработать единую методологию и терминологическую систему, интернетологией. Очевидно, что необходимо соблюдать баланс между изучением функциональных и когнитивных особенностей Интернет-языков и их влиянием на коммуникацию и взаимодействием с ней.

Профессор Д. Кристал предлагает назвать это направление "прикладной интернет-лингвистикой" и включить в эту науку некоторые аспекты, традиционно входящие в прикладную автолингвистику и анализ автотекстов. На наш взгляд, интернет-лингвистика фиксирует изменения в естественном языке, происходящие под влиянием Интернета на всех языковых уровнях, и проблемы, с которыми сталкиваются пользователи с разным уровнем языковой способности, такие как поиск информации, электронная реклама и вопросы безопасности пользователей в Интернете, особенно несовершеннолетних детей и подростков. Исходя из вышесказанного становится ясным что данное положение дел требует поиска решений проблем, с которыми сталкиваются пользователи с разным уровнем языковой способности, таких как поиск информации, электронная реклама и вопросы безопасности пользователей в Интернете, особенно несовершеннолетних детей и подростков. Основной проблемой для лингвистов, работающих в области интернет-лингвистики, является, пожалуй, прежде всего, большой объем текстовой информации, хранящейся в Сети. Объем этой информации постоянно растет, растет и информационная насыщенность, поскольку в Интернет приходят новые страны и субкультуры, увеличивается число пользователей, а текстовых материалов в Интернете становится все больше.

Другой проблемой становится разнообразие языкового материала в Интернете. Надо учитывать, что это не только веб-страницы, но и тексты электронной почты, чаты, блоги, виртуальные миры, тексты мгновенных сообщений, сообщения SMS (службы коротких сообщений), сообщения в Twitter и т.д. хранятся Facebook, MySpace, Hi5, Bebo, Badoo, "Одноклассники", "ВКонтакте" и "Мой мир", причем объем лингвистической информации в социальных сетях постоянно увеличивается. Каждый жанр представляет собой различные коммуникативные цели, стратегии и задачи. Поэтому представляется проблематичным выбрать какой-то один подход для объяснения языка Интернета в целом. Соответственно, появляется необходимость выделения специальных ориентиров, позволяющих направить изучение коммуникации в Сети в одно русло и выработать общие понятийно-категориальные аппараты.

Наиболее сложной частью работы лингвистов в рамках интернет-лингвистики является выработка единого понятийно-категориального аппарата. Это связано с тем, что, например, когда в 2001 году начали выходить первые серьезные научные работы по языкам Интернета, еще не были изучены следующие жанры Интернет-лингвистики: блоги, микроблоги, службы мгновенного обмена сообщениями (ICQ (I seek)). Анализ работ лингвистов с 2005 по 2010 год показывает, что блоги и сервисы мгновенного обмена сообщениями уже изучались, а социальные сети и микроблоги не изучались и даже не упоминались. Если брать заточку отчета работы О. Лутовиновой, то выясняется что до нее никто не рассматривал флуд, сетевой флирт, флейм и офф-топик не в проекции жанров интернет-дискурса, а с точки зрения их особенностей.

Многие западные лингвисты выстраивают такие концептуальные цепочки (от более широких понятий к более узким):

Интернет (Internet) - глобальная коммуникативная среда, коммуникативное пространство);

Компьютерно-опосредованная коммуникация (Computer-mediated communication, CMC);

Computer-Mediated Discourse (CMD) - текстовая опосредованная коммуникация, функционирующая в сети;

Computer-Mediated Conversation (CMC), которая, в нашем понимании, ближе к психолингвистическому анализу речи. Подобный "разговор" в значительной степени зависит от характера использования Интернета, т.е. от формы общения (чат, форумы, электронная почта, блоги и т.д.);

синхронная и асинхронная компьютерно-опосредованная текстовая коммуникация (CMCS и ACMC). [9].

В то же время многие российские лингвисты отмечают, что с приходом высоких технологий уже появились специальные функциональные языки, т.е. языки, обеспечивающие электронные средства коммуникации, - в первую очередь, языки Интернета и других глобальных электронных сетей, «а также язык текстовых сообщений, передаваемых посредством других коммуникационных платформ: службы сообщений мобильных телефонов, язык сообщений по телексу, системам межбанковских коммуникаций и сообщений на базе некоторых других технических систем специального применения». [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Здесь же отмечен ряд причин, которые представляют язык средств электронной коммуникации с точки зрения его функциональной разновидности.

Во-первых, функциональная область этого подязыка четко отличается от других коммуникативных областей, поскольку она опосредована и опосредована техническими электронными средствами.

Во-вторых, этот подязык функционирует для выполнения определенной коммуникативной цели (фатической цели - например, общение ради общения).

В-третьих, этот подязык "инициировал" появление новой системы мультимедийных жанров и жанровых форматов, способствуя тем самым развитию нового направления в традиционной теории жанров - виртуального жанроведения. [10].

В-четвертых, средства языков с таким функциональным разнообразием характеризуются определенными уникальными (или в значительной степени уникальными) лексическими и грамматическими особенностями, которые легко различимы, формализуемы и способны образовывать единый прагматический комплекс. А.А. Атабекова использует понятие лингвистический дизайн веб-страницы, представляя под этим «материально воплощенные фрагменты языковой картины мира социума». [11]. Как считает ученая, взаимодействие языковых средств на пространстве веб-страницы — это отражение универсальных, идиоэтнических традиций и индивидуальных особенностей речевого общения [Там же].

При этом в ученом мире имеет место мнение, что «электронный язык» представляет собой функциональную разновидность языка, а не функциональный стиль, и оно обуславливается в силу множества свойств, отделяющих понятие «стиль» от понятия «подязык» или «разновидность языка». Существование как периферийных, так и центральных нейтральных средств литературного языка, а также ненормативных языковых средств приближает нас к языку средств массовой информации. Эта разновидность языка стилистически не очерчена и не может быть сведена к функциональному стилю или другим функциональным разновидностям языка. Она не связана с особой сферой общения или типом дискурса (научным, религиозным, образовательным и т.д.), а "обслуживает" нормальную человеческую коммуникацию вместе с определенными сферами и функциями.

Заключение. Резюмируя результаты исследования, проведенного в данной работе следует отметить, что в сфере лингвистики появилась новая область научных изысканий, которую представляют языки, обеспечивающие электронные средства коммуникации. Подобные языки, в первую очередь, отличаются от традиционно используемых в обычной коммуникации тем, что, появившись благодаря современным технологиям, они могут быть использованы только в электронном информационном поле. Электронный формат изложения информации позволяет представлять ее в самых различных формах, ранее недоступных для обычных письменных сообщений. Использование различных электронных средств передачи информации, включающей в себя аудио, видеоматериалы и анимированную графику позволяют значительно разнообразить сообщения, но вместе с тем создают и определенные сложности как передающей, так и принимающей стороне.

Все это определяет актуальность лингвистических исследований в этой области коммуникации и обозначает дальнейший вектор их развития.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Danet, B., Herring S. The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online (Eds.) – New York: Oxford University Press, 2007.

2. Леонтович, О.А. Компьютерный дискурс: языковая личность в виртуальном мире / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000
3. Thurlow, C. The Internet and Language // Concise Encyclopedia of Sociolinguistics, Elsaivier, 2001
4. Трофимова, Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. – М.: Изд-во РУДН, 2004.
5. Горошко, Е.И. Интернет-коммуникации в гендерном измерении / Е.И. Горошко // Вестник пермского университета. – Вып. 3. «Язык – культура – цивилизация». – Пермь, 2006а.
6. Галичкина, Е.Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках / Е.Н. Галичкина. Дис. ... канд. филол. наук. – Астрахань, 2001
7. Иванов, Л.Ю. Язык в электронных средствах коммуникации / Л.Ю. Иванов // Культура русской речи. – М.: Флинта – Наука, 2003.
8. Herring, S. Slouching toward the ordinary: Current trends in Computermediated communication // New Media and Society. – London: Sage Publications, 2004.
9. Simpson, J. Meaning-making online: Discourse and CMC in a Languagelearning community // Recent Research Developments in Learning Technologies. – 2005.
10. Макаров, М.Л. Жанры в электронной коммуникации: quo vadis? / М.Л. Макаров // Жанры речи. – Вып. 4. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2005.
11. Атабекова, А.А. Лингвистический дизайн WEB-страниц (сопоставит. анализ языкового оформления англо- и русскоязычных WEB-страниц) / А.А. Атабекова. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 202 с.

Elektron tilni o'rganish doirasida Internet tilshunosligining kontseptual va kategorik apparati

Резюме. Ушбу мақоланинг мақсади Интернет ахборот майдонининг алоқасига хизмат қилувчи махсус тилни ташкил этувчи турли хил электрон ахборот узатиш воситаларининг концептуал ва тоифали таърифни ўрганиш эди. Хабарларни сезиларли даражада диверсификация қилиш имконини берадиган ушбу воситаларнинг имкониятлари ҳам, уларни мулоқотда ишлатадиган қабул қилувчилар учун юзага келадиган муайян қийинчиликлар ҳам таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: категория, концептуаллик, ахборот, электроника, интернет.

Понятийно-категориальный аппарат интернет-лингвистики в рамках изучения электронного языка

Резюме. Целью данной статьи стало исследование понятийно-категориального определения различных электронных средств передачи информации, образующих в своей сумме особый язык, обслуживающий коммуникацию информационного поля Интернета. Были проанализированы как возможности данных средств, позволяющих значительно разнообразить сообщения, так и определенные сложности, возникающие для реципиентов, использующих их в своей коммуникации.

Ключевые слова: категория, понятийность, информация, электроника, интернет.

Conceptual and categorical apparatus of Internet linguistics within the framework of electronic language learning

Summary. The purpose of this article is to study the conceptual and categorical definition of various electronic means of information transmission, which in their sum form a special language serving the communication of the Internet information field. We analyzed both the possibilities of these means, which allow to diversify messages considerably, and certain difficulties arising for the recipients using them in their communication.

Key words: category, conceptualization, information, electronics, Internet.

«QOBLAN» DÁSTANÍ TILINDE DAWÍSLÍ FONEMALAR

Tańirbergenov J., Xojanıyazova M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

«Qoblan» dástanı tilindegi segmentlik birliklerdiń ózgesheligin, yaǵnıy túbir morfemadaǵı fonemalar tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq-qısıq, tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha juwan (til artı) – (jıńışke, til ortası hám til aldı) bolıp, erinniń qatnası boyınsha eziwlik-erinlik bolıp jeke dawıslı fonema túrinde emes, al quramındaǵı dawıssızları menen qosa tutas buwın túrinde qarama-qarsı qoyıp úyrenemiz.

Biz maqalamızda «Qoblan» dástanı tiliniń fonetikalıq qurılısına ayrıqsha dıqqat qarattıq, sebebi ondaǵı dawıslı hám dawıssız seslerdiń ózgeshelikleri basqa qaraqalpaq xalıq dástanları tilinen ádewir ózgeshelenedi. Bul fonetikalıq ózgesheliklerdi úyreniw arqalı dástan tilin tereń túsinıwdı támiyinleybiz, qaraqalpaq tilindegi seslerdiń evolyuciyasını úyrenemiz, jáne de jazıp alınǵan dáwirindegi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerin anıqlaymız.

«Qoblan» dástanınıń tilinde jumsalǵan dawıslı sesler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi dawıslı seslerge óziniń fonetikalıq quramı, xızmeti hám sapası jaǵınan sáykes keledi. Dástan tilinde «a, á, e, ı, i, o, ó, u, ú» fonemaları, yaǵnıy toǵız dawıslı fonema qollanılǵan.

Dawıslı sesler juwan hám jıńışke, til aldı, til ortası, til artı, ashıq, orta kóterińki, qısıq, erinlik, eziwlik dawıslılarǵa klassifikaciyanadı. Dástan tilindegi dawıslılar únlesligi eki túrli baǵdarda erin únlesligi hám tańlay únlesligi túrinde ushırasadı. Sonıń menen birge, dawıslı seslerdiń anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarda qollanıwında házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda birqansha ózgerislerdiń de bar ekenligin kóriw múmkin.

«A» foneması tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til artı, tildiń tik jaǵdayı boyınsha ashıq, erinniń qatnası jaǵınan eziwlik, juwan dawıslı bolıp, ol foneması dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«A» foneması sózdiń basında tómendegidey mısallarda ushırasadı: Sózdiń basında: Atası Qıdırbay jawab bermáy turadı (173-bet). Sen atańnan bolǵan jer (198-bet). At tizgini bolǵanı (199-bet). Sózdiń ortasında: Shorlı balań ketárin (173-bet). Alshaǵır xanniń taxtıǵa barıp (199-bet). ...qıbchaqını óz jayıǵa keltúrúb (199-bet). Sózdiń aqırında: Saksan xoja eli bar (174-bet). ...ol tuluǵa charayna bókártǵúǵa (176-bet). Qazandayın qara tash (178-bet).

Mısallardan kórinip turǵanıday «a» foneması sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«Á» foneması til ortası, ashıq, eziwlik, jıńışke dawıslı bolıp, dástan tilinde ónimli jumsalǵan. «Á» foneması túrkiy tillerdiń ishinde túrk, túrkmen, azerbayjan, uyǵır, ózbek, qaraqalpaq, qazaq, noǵay, tatar, bashqurt tillerinde

önimli qollanıladi. Prof. N.A.Baskakov «Qaraqalpaq tili» miynetinde qaraqalpaq tilinde «á» foneması arab hám parsı tillerinen kirgen sózlerde qollanılatusının kórsetedi. «Á» foneması qaraqalpaq tiliniń qubla-batis dialektin arqashıǵıs dialektinen ajıratıp turatıǵın tiykarǵı belgilerdiń biri» dep kórsetedi [1]. Sońǵı waqıtlardaǵı eksperimental-fonetikalıq izertlewler qaraqalpaq tilinde «á» sesi fonema sıpatında qalıpleskenin dálilleydi [2]. Haqıyqatında da, dástan tilinde «á» foneması arab hám parsı sózlerinde kóp qollanılǵan, degen menen inlaut, auslaut poziciyalarda «á» foneması qosımatalardıń jıńışke variantın jasawda önimli qollanıladi.

Dástanda «á» foneması anlaut poziciyada tómendegishe qollanılǵan. Mısallar: Ájelsiz ólüm kelmáydi (193-bet). Ámma ertáńǵı áyyam zamanda (172-bet). Aqchaxannıń ámiri bilán (172-bet). Sóz ortasında: Márdniń mingán tulparın (178-bet). Bir kún yatdı ertán bilán... (178-bet). ... bedáwılardıń bári mayrılıb qaldı (178-bet). Sóz aqırında: Jılwa tashlab oynadı (178-bet). ...aldındın bir kásá sharab alıb keldi (179-bet). Áy jeńǵa, ashıqlıq basınan kób (181-bet).

«Á» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde birinshi buwında, al sózdiń úshinshi buwında hám auslaut poziciyada ushıraspaydı. Ilimpaz O.Bekbaulovtıń kórsetiwinshe «á» foneması qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde de sózdiń barlıq poziciyasında ushırasadı [3]. Prof. D.S.Nasırov ta bul fonema qubla dialektte arqa dialektke salıstırǵanda önimli qollanıladi degen pikirdi bildiredi [4]. Solay etip, bul fonema qaraqalpaq tiline arab hám parsı tillerinen ózlesken sózlerdiń qurılısında birge kelip, sońǵı waqıtlarda qaraqalpaq tiliniń túpkilikli fonemaların birine aylangan.

«E» foneması tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til aldı, erinniń qatnası boyınsha eziwlik, jıńışke dawıslı. Bul fonemanıń dástan tilinde anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarında önimli qollanılǵanın kóremiz. «E» foneması anlaut poziciyada diftonglıq sıpat alıp «ye» birikpesi retinde qollanıladi. Anlaut poziciyada tómendegi mısallarda jumsalǵan. Mısallar: ...bir kún yatdı ertán bilán ... (174-bet). Erin aldı awnadı (187-bet). Ekkisine teń turadı (195-bet). Sózdiń ortasında: Beli qayqı shor biye (174-bet). ... torucha atǵa jem berib (178-bet). ... hárqaysısı sebeb tafib (178-bet). Sózdiń aqırında: Mendán wáde sorasań (184-bet). Aq cháhme degán cháhme bar (185-bet). Múche berib qaytmaqǵa (174-bet).

«O» foneması til aldı, erinlik, juwan, ashıq dawıslı. «O» foneması dástannıń tilinde sózdiń ekinshi buwında ǵana ushırasadı. Sózdiń anlaut poziciyasında qollanǵanda «ó» dawıslısı sıyaqlı «o» sesiniń aldında dawıssız «w» sesi qosılıp artikulyaciyaqlı jaqtan diftong túrinde aytıladı. Bul qubılıs házirgi qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń hám dialektleriniń xarakterli belgisi ekenligi alımlar tárepinen atap kórsetiledi [5]. Prof. N.A.Baskakov sózdiń basında «wó, wo, ye» ashıq diftongların diftonglasıw qubılısı qaraqalpaq tilin eski bulgar (házirgi chuvash), gagauz hám yaqut tilleri menen jaqınlastıratıǵının dálillep kórsetedi [6]. Prof. A.M.Sherbak qaraqalpaq tilinde anlaut poziciyada «o» fonemasınıń diftonglasıw qubılısın atap ótedi [7]. Eski túrkiy jazba esteliklerimiz bolǵan Orxon-Enisey, «Devanu luǵat-at turk» miynetlerinde de «o» foneması auslaut poziciyada qollanılmaǵan. Dástannıń tilinde «o» foneması anlaut poziciyada tómendegi mısallarda qollanılǵan: ...aylanıb qáhár salǵanda oqbanǵa sińib (185-bet). Oynatarlar sárbazlar (187-bet). Otuz qozı degániń (199-bet). Sózdiń ortasında: Er joluna kes bolur (174-bet). Qol uzatıń qaraqıbchaq Qoblanlı (181-bet). Abroylı etse yaratqan (184-bet).

Dástannıń tilinde «o» fonemasınıń sózdiń sońǵı ornında qollanılw jaǵdayları ushıraspaydı.

«Ó» foneması til ortası, erinlik, jıńışke, ashıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdiń basında hám ortasında qollanılǵan. Prof. A.M.Sherbak «ó» fonemasınıń da sóz basında diftonglasıwın kórsetedi [8]. «Ó» foneması dástanda anlaut poziciyada tómendegishe orınlarda ushırasadı. Mısallar: Óltúrúb ket qoluńnan (175-bet). Ótib munnan baradı (176-bet). Qozǵalmaqdın bizǵa ólüm yaxshıraǵ (181-bet). Sózdiń ortasında: ... iyshan sahabası duagóy xojası (175-bet). Omırawdan kóbúk sachadı (176-bet). Uyquǵa kózün sachadı (176-bet).

Akad. A.Dáwletov «e, o, ó» fonemaların sózdiń basında diftonglasıwı haqqında birqansha eksperimental materiallar kórsetip: «... sonday-aq sóylew aǵzalarımızdıń háreketin baqlaw arqalı sózdiń basındaǵı ye, wo, wó (jazıwda e, o, ó) diftonglarınń hár biri tolıq eki sesten y hám e, w hám o, w hám ó seslerinen turatıǵınlıǵın kórsetiwge boladı. Biraq ta olardı eki fonema dep tanıw ushın joqarıdaǵı fonetikalıq maǵlıwmatlar ele de jetkiliksiz. Bul mäseleni durıs sheshiw ushın tildiń fonemalıq sistemasınıń tereń tallap kóriw kerek» [9] dey otırıp qaraqalpaq tiliniń fonemalıq sisteması faktleri atalǵan diftonglardıń hár biriniń eki fonemanıń dizbeginen (y hám e, w hám o, w hám ó) turatıǵınlıǵın dálilleydi.

«U» foneması til artı, erinlik, juwan, qısıq bolıp, ol dástan tilinde sózdiń anlaut hám inlaut poziciyasında önimli qollanılıp, auslaut poziciyada siyrek ushırasatıǵının kóremiz. Jazba esteliklerimiz bolǵan Orxon-Enisey jazıwlarında hám «Devanu luǵat-at turk» miynetinde «u» foneması sózdiń barlıq orınlarında ushırasadı. Dástan tiliinde anlaut poziciyada «u» foneması tómendegishe jumsalǵan. Mısallar: ... subhan deb torucha atǵa dem urdı (185-bet). ... barıb urush salǵanmız (186-bet). ... lálalıy degán bir qalmaqqa uchraduq (186-bet). Sózdiń ortasında: Altun kásá gúlgún sharab qolumda (181-bet). Kimni suluw desán andın ziyada (182-bet). Qızıl quduqniń bashında (181-bet). Sózdiń aqırında: Qarshu kelǵan kiyiklár (178-bet). Achtarxanu tul teńiz (191-bet).

Prof. N.K.Dmitriev basqa túrkiy tillerine salıstırǵanda «qazaq, qaraqalpaq, noǵay tillerinde «u» foneması ashıq, júdá qısqa aytıladı» [10] degen pikir bildirgen.

«Ú» foneması til ortası, erinlik, jıńışke, qısıq dawıslı foneması «Qoblan» dástanınıń tilinde sózdiń birinshi, ekinshi buwınlarında jiýi qollanılǵan, al auslaut poziciyada ushıraspaydı.

Sózdiń basında: Ústı ústine dabıl qaqdı (189-bet). Úydiń ichi keń bolǵan (190). Úchinchi choqbar urǵanda (193-bet). Sózdiń ortasında: Tebráńǵandın bizge ólüm yaxshıraǵ (181-bet). Sarıcha ayım bir tús kórúb (198-bet). Atlanmasań rza emásmen sútime (198-bet).

«Í» foneması til artı, juwan, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol házirgi qaraqalpaq tilinde de, dialektlerde de [11], eski qaraqalpaq jazbaesteliklerinde de [12] sózdiń barlıq orınlarında önimli qollanılǵan.

«Qoblan» dástanı tilinde «ı» foneması anlaut poziciyada: Dáh degánde ırǵıydı (176-bet). Ishqı súwret xosh mulayım (180-bet). Sózdiń ortasında: Qarasach anıq ketárin bilǵan soń (175-bet). ... qırqı birdáy arıslan (177-bet).

Salqın menán jol júrdı (176-bet). Sózdiń aqırında: Altun jalatǵan kúdarı chaldı (175-bet). Sarı xoja piri bar (174-bet). ... balıqchıdan sıralǵı dedi (198-bet).

«I» foneması til ortası, jıńışke, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında jumсалған.

«I» foneması sózdiń basında: ...atlarına altunnan igár saldı (175-bet). On ekki imam tórt cháhriyar (176-bet). ol ichindá kim degáni bar erdi (177-bet). ...ashlıqnıń inabatı bashına yetib (179-bet). Sózdiń ortasında: Qoblan minarnıń túbine súlúsatin tasladı (189-bet). Pir háwándár bolǵan soń (193-bet). Mihnetsiz tikán enmáydı (193-bet). Sózdiń aqırında: Túlki júrmás túnáydán (176-bet). Yeti kún tamam ayqasıb (196-bet). Shul sózime máni bergil qarrı pir (176-bet).

«I» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde (sińli, kómir, bilim, ini), qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde de (mási, bizler, ápkigán), eski qaraqalpaq tiliniń jazba esteliklerinde de (fáueski, hárkimlárdán, ilán) sózdiń barlıq poziciyalarında jiyi ushırasadı.

Juwmaqlap aytqanda, «Qoblan» dástanı tilindegi dawıslı fonemalardıń qollanılıwında birqansha ózgesheliklerdiń bar ekenligi seziledi. Dástannıń jazıp alınǵan waqtındaǵı sóylew tiliniń fonetikalıq ózgeshelikleri menen házirgi ádebiy tilimizdiń fonetikalıq ózgeshelikleri salıstırılǵanda, dástan tilinde qońsılás ózbek, qazaq xalqı tilleriniń tásiiri anıqlandı. Dástan tiline usı baǵdarda analiz jasaw bizge folklorlıq shıǵarmalardıń ádebiy tilimizdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwındaǵı áhmiyetin anıqlaw imkaniyatın payda etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – Москва. Т. II. 1952. – 33.
2. Даўлетов А. Вокализм каракалпакского языка. АКД. – Нукус, 1966
3. Бекбаулов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. – АКД. – Нукус, 1966.
4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 309.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.; Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М, 1952. т II. – С.44-45.
7. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.153.
8. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.154.
9. Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999. – Б.103-104.
10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М-Л, 1948. – С.49
11. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 310–321.
12. Хамидов Х. Каракалпак тили тарийхының очеркleri. – Нөкис, 1979. – Б. 219–221.
13. Каракалпак фольклоры. VIII том. – Нөкис, Каракалпакстан, 1981.

"Qoblan" dostani tilida unli fonemalar

Rezyume. Maqolada "Qo'blan" dostoni tilining fonetik xususiyatlari so'z etilgan. Unda dostonning yozib olingan vaqtidagi nutq tilining fonetik xususiyatlari bilan hozirgi adabiy tilimizning fonetik xususiyatlari qiyoslangan.

Tayanch so'zlar: fonetika, fonema, unli fonema, anlaut, inlaut, auslaut.

Гласные фонемы в дастане "Коблан"

Резюме. В статье рассказывается о фонетических особенностях эпоса Коблан. В нем сопоставляется фонетические особенности эпоса, когда его записывали и фонетические особенности современного литературного языка.

Ключевые слова: фонетика, фонема, гласная фонема, анлаут, инлаут, аусллаут.

Vowel phonemes in the epic of "Koblan"

Summary. The article describes the phonetic peculiarities of the epic "Qoblan". It compares the phonetic features of the spoken language at the time of the epic's recording with the phonetic features of our current literary language.

Key words: sound, phoneme, voiced phoneme, anlaut, inlaut, auslaut.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI IKONLIQ (TULǴALIQ) YAKI KÓRINISKE ELIKLEWISH KONCEPTLARI

¹Qudaybergenov M. S., ²Bayımbetova M. B.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Eliklewish sózler derlik dúnyanıń barlıq tillerinde ushırasadı [1:384],[2:248],[3:433] hám nominaciyanatuǵın dawıslar tiykarınan birdey bolǵanı ushın eliklewishler dúnyadaǵı basqa tillerde pútkilley birdey bolmasa da, dúzilisi uqsas bolıp keledi. Olardıń uqsaslıǵı aytilatuǵın dawıslardıń tiykarǵı akustikalıq qásiyetleri menen belgilenedi. Óz zamanınıń belgili alımı Dr. Jonsonnıń keltiriwınshе, sawbettiń qánshelli nátiyjeli bolıwı ushın sawbet eliklew usılında bolsa, ol har qanday adamnıń esinde jaqsı saqlanıp qalıwın keltirip ótedi.

Eliklewishlerdiń hár qıylı tiller ortasındaǵı parqı tap sol dawıstı kórsetetuǵın túrli tillerdiń fonetikasi ortasındaǵı ayırmashılıqlarda bolıp, birinshi náwbette, eliklew hár sapar málim bir tildıń fonemik inventarizaciyası sheklengenligi menen baylanıslı. Eliklewish sózliginiń universallıǵın páseytiretuǵın ekinshi faktor sonda, túrli tillerde eliklewish dawıslar ushın tiykar bolǵan dawıs kóbinese quramalı akustikalıq hádiyse bolıp, ol jaǵdayda túrli tillerde jetkerip beriwshiler túrli komponentlerde ajratıp kórsetedi. Biraq, tiller ortasındaǵı bunday sezilerli ayırmashılıqlarǵa qaramay, eliklewishlerdi anıqlawda universal tendenciya ele da ústinlik etedi. Solay etip, eliklewish belgilerde uqsaslıq dástúriy qaǵıydalar menen qollap -quwatlanıwı múmkin (mısalı, hár qıylı janrlardaǵı obrazlardı kórinislik uqsaslıq hár qıylı dástúriy texnikalar menen jertekiledi) hám belgi im-ishara -belgisi sıyaqlı ádetiy kórsetkish túrli

mádeniyatlarda hár qıylı mánislerdi iyelewi múmkin[4:18-24]. A. Kruzdnıń pikirine kóre, hár qanday mánis óz tábiyatına kóre konseptual bolıp, tilge tiyisli forma hám tilden tısqarı haqıyqatlıq ortasında óz-ara baylanıslıq bar ekenligin názerde tutadı, áyne konseptual strukturalar arqalı sırtqı dúnya menen tikkeley bolmağan baylanısıw múmkin boladı [5:204]. Bul pikirine qosımsha etip – “konceptler insannıń biliw iskerliginiń zárúrli elementi bolıp, olar da tóplangan bilim tájiriye tiykarında qalıpleseı,” – dep keltiredi [5:204]. Ikonlıq(nıshanlıq, tulǵalıq, kórinislik) - semiotika salasındaǵı túsiniq bolıp, belgilerdiń ulıwma teoriyası. Ikonlıq sózler óz formalarında qanday bolıwına qaray predmetti óz mánislerinde sáwlelendiredi hám A. Kruz aytıp ótkeni sıyaqlı, áyne eliklewishler (onomatopoeik sózler) ikonıqlıq dárejesin sáwlelendiredi, basqasha aytqanda, onomatopoeik sózlerde dawıslar óz qásiyetlerin “belgi etedi” [5:204].

“Ikon” terminini birinshi ret XIX ásir aqırında C. S. Peirs [6:448] tárepinen kiritilgen bolıp, ol belgi etiwshi hám ańlatıwshı ortasındaǵı baylanıslıq ózgesheligine qaray, belgilerdiń ush klasın anıqladı: **indekslik** belgi, **ikonlıq**(tulǵalıq,kórinislik) belgi hám **simvolıq** belgi.

Indeks belgisi - bul sırtqı kórinislik belgi bolıp, onıń belgisi hám ańlatatúǵın predmeti jaqınlıq bolıp, jaylasıw ornına qaray, waqtına qaray yaqı aralıǵına qaray baylanıslıqtı (mısalı, tütün órt belgisi) bildiredi.

Ikon(tulǵa,kórinis) belgisi - bul belgi etiwshi hám ańlatıwshınıń uqsaslıǵı, megzesligi boyınsha bir-birine baylanısqan belgi (mısalı, kartina yamasa fotosúwret).

Simvol belgisi - bul dástúriy yaqı jaǵdaylarına bola shártli baylanısıw arqalı sıpatlanadı (mısalı, mámleketlik bayraqlar).

Bul klasslar semiotikanıń ush basqıshın yamasa, belgi hám belgi forması ortasındaǵı ańlatpa hám belgi munasábetlerin ańlatadı [6:448].

Biraq, belgilerdiń (atap aytqanda, lingvistik belgiler) ikon, indeks hám simvollarǵa bóliniwi tolıq(anıq) bolıwı múmkin emes. R. O. Yakobson «В поисках сущности языка» shıǵarmasında keltirip ótkeni sıyaqlı [7:126], C. Peirsdiń semiotik klassifikaciyasınıń eń zárúrli qásiyetlerinen biri bul “belgilerdiń ush tiykarǵı klassları arasındaǵı parıq názik túsiniq bolıp bul tek salıstırmalı ierarxiyadagi parıq ekenliginde” dep esaplaydı. Izertlewshiniń atap ótiwınshe, belgilerdiń - ikonlıq belgiler, indekslik hám simvolıq bolıp bóliniwi ushın tiykar uqsaslıqtıń bar ekenligi yamasa joq ekenligi emes, al belgileytuǵın hám belgi ortasındaǵı ajıralmaslıq, sonıń menen birge, bul ekewi ortasındaǵı baylanıstıń faktlik yamasa sap shártli tán komponentlerdiń bar ekenliginde, al toparlaǵa ajratıwda bul faktorlardan tek birewiniń basqalardan ústınligi bolıwında ekenligin atap ótedi.

Indeks belgileri, ikon belgileri hám simvol belgileriniń qarama-qarsılıǵı shártlilik dárejesi boyınsha basqıshpa-basqısh dástúriylestiriliwı áste-aqırınlıq xarakterge iye: bul basqıshpa-basqısh tómen dárejedegi shártlilik (indeksler) bolǵan belgilerden dástúriy belgilerge (ikonlıq), jáne de dástúriy belgilerge – tásir etedi.

Alım R. O. Yakobson lingvistikalıq belgilerdi salıstırıw boyınsha Charlz Peirs hám Ferdinand de Sossyurlardıń pikirlerin salısrıpa ol sonı ańladı, birinshi izertlewshi “jetiliken” belgini ikonli, indeksli hám simvolı qásiyetlerdi birlestirgen belgi dep esaplaǵan, al aqırǵı – belgini ulıwma shártli, simvolıq dep esaplaytuǵınlıǵın aytıp otedi.

Bul jumıstıń teması bolǵan ikonlıq(tulǵalıq,kórinislik) belgiler C. S. Peirs tárepinen eki kishi taypaǵa bólingen – **sızılma, súwretler** hám **diagrammalar** [6:448]. Súwretler belgileytuǵın ańlatıwshınıń “ápiwayı sapaların” ańlatadı, al diagrammalarda bolsa ańlatıwshı menen ańlatpa ortasındaǵı uqsaslıq tek **bóleklerdegi baylanıslıqqa** tiyisli bolıp tabıladı. Ikonlıqtıń súwret belgisine - mısál hár qanday súwret bolıwı múmkin, al diagramma belgisine - mısál hár qanday diagramma bolıwı múmkin.

Ikonlıq(tulǵalıq, kórinislik) insannıń salıstırıw hám eliklewiniń ulıwma insaniy oylaw uqıplılıǵı bolıp, ol bir waqtıttıń ózinde psixolingvistik, yaǵnıy baylanıslı tájiriyeberge súyeniw arqalı sıpatlap bere alıwı bolıp tabıladı. Ikonlıq belgiler gereń hám gúńeleklerdiń sáwbetinde, balalar sáwbetlerinde ushraydı hám sonday-aq Pidjin hám Kreol tillerinde, sırt ellikler menen sáwbetlerde keń qollanıladı. Tulǵalıq- Ikoniklik tekst kórinisinde, ásirese poeziyada kóp ushırıswı múmkin, bul jaǵdayda ol **sesli obraz** dep ataladı, sintaksis dárejesinde, mısalı, gáp aǵzalarınń tártibinde hádiyseler rejimin sáwlelendiriwshi (diagrammalıq ikonlıq), morfologiyalıq dárejede, mısalı, kóplikti qosımsha morfema menen kórsetiw (diagrammalıq ikonıqlıq) hám birlemshi sóz jasaw dárejesinde (súwretli ikonlıq, eliklew processinde uqsas akustikalıq ayırıqshalıqlarǵa iye til fonemaları járdeminde esitiletuǵın dawıstıń akustikalıq qásiyetlerin eliklew) kórinedi.

Lingvistikada ikonlıq munasábetler ádetde **sesli obraz (звукоизобразительность)** dep ataladı, biraq bul túsiniq júdá keń hám túrli hádiyselerge salıstırǵanda qollanılwı múmkin. “Sesli obraz” terminini ádetde sesli obrazdı hám ulıwma ikonlı sóz jaratıwdı belgilew ushın isletiledi. Olardı parıqlaw ushın **sub'ektiv** dawıs -súwret túsiniqleri kiritiledi (shaxs yamasa til toparında payda bolatuǵın mánis-dawıs baylanıslılıǵı, ádebiyattanıw ilimi hám psixolingvistikaniń úyreniw predmeti) hám **ob'ektiv** (sóz jasawda birlemshi eliklewish bolıp tariyxıy hám tipologik lingvistika, atap aytqanda, fonosemantikalıq túsiniqlerdi úyreniw predmeti esaplanadı) kiritiledi [8:288].

Tipologik tárepten **sesli obrazda** sózler bir-birinen júdá parıq etiwı múmkin. Kóbinese, ásirese, dáslepki izertlewlerde, barlıq ikonlıq sózlerdi eliklewish dep ataw múmkin yamasa dawıs simvolizmi túsiniqlerin shatastırıp jiberiwı yamasa hátte sub'ektiv dawıs simvolizmin ob'ektivtan ajrata almaydı.

Házirge shekem jáhán til biliminde dawıs simvolizmining hár qıylı túrlerin belgilew ushın da, **sesli obraz** sózleriniń óz aldına taypaların ajratıw ushın ornatılǵan terminologik apparat joq, bul bolsa izertlewshilerdiń óz-ara túsiniwin, sonıń menen birge, bul temaga arnalǵan ilimiy dóretpelerdi awdarmalawdı qiyınlastıradı.

Ulıwma alǵanda, adamdıń eliklew qábileti tómendegi tarawlarǵa jatadı : esitiw modallıǵınıń sezimlerin eliklew – akustikalıq jol arqalı eliklew, yaǵnıy akustikalıq ayırıqshalıqlarǵa iye bolǵan sesli sózlerdi izbe-iz aytıw arqalı esitiletuǵın dawıstıń tiykarǵı akustikalıq qásiyetlerin jáne onıń elementleri izbe-izligin tákirarlaw; bunday sózler tiykarınan **eliklewishler** [9:165] yamasa **onomatoplar** (sound iconic words, onomatopoeic words, imitative, expressive

words, expressives t.b.) boladı. Misalı: *cok-adoodle* «ğog-ğo-ğoq», *platch* «shalp!»; vizual modallıq sezimlerde eliklew – artikulyar eliklewish (bul zattın formasın jüdä ulıwma mäniste im-ishara – belgilerin tákırlarlaw sıyaqlı artikulyar tákırlarlaw) jáne onıń keńislikte háreketleniw usılı, bunday sózler **sesli obraz** dep ataladı [10:166] (*expressive words, sound symbolic words, imitatives*), misalı, *teeny* «kishkentay» ikonlasıw arqalı baylanıs onın kishkene kólemlemede ekenliginiń súwretleniwı: tildin joqarıǵa kóteriliwı (nápes shıǵarılǵanda hawa aǵımı ushın tap ótkeldin payda bolıwı), *pumpkin* ikonlıq kórsetiliw zattın domalaqlıǵın labiallar(tillik) klasteri menen súwretlewde; iyiskew, seziw, dám tatiw - bul sezimlik usıllardıń sezimleri menen tikkeley bolmaǵan (misalı, bettin tegis emesligi yamasa tegisligi) - ol menen súykelisiw waqtında payda bolatuǵın dawıstı akustikalıq eliklew, anıq iyis yamasa dám - artikulyar eliklew arqalı uzatıladı (misalı, erinlerden paydalanıw menen jiyirkeniw sezimi); motor (úskene) háreketlerine eliklew - akustikalıq - artikulyator eliklew, eger biz dawıs penen birge keletuǵın insan fiziologiyalıq processleri haqqında aytatuǵın bolsaq (misalı, jóteliw, ınırıwı) olarǵa eliklew boladı. Bunday waqıtta, háreket hám usınıń menen birge eliklewshi dawıs tákırlanadı. Bunday sózler eliklewish hám dawıs simbolizmi ortasında aralıq poziciyanı iyeleydi, lekin ádetde **dawıs simbolizminiń** keń qatlamına kiredi. Dvigatel háreketleriniń elikleniwde sap artikulyar bolıwı múmkin, sebebi vizual modallıq sezimlerin eliklewde, misalı, *totter* "qańǵalanıp júriw" bul halda sózlerde dawıs simvolıǵı klassifikaciyanadı hám eger háreket hám dawıs akustikalıq eliklew retinde birge kelse, bunday jaǵdayda sózler **eliklewish** boladı, misalı, *plump* "gúmp!" hám "qattı jıǵılıw" mánilerinde qollanıladı[4:18-24].

Inglis tilindegi sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de ikonlıq eliklewishler ámelde bolıp olar **kóriniske eliklewishler** dep ataladı. Kóriniske eliklewish sózler adamlardıń, haywanlardıń basqa da maqıluqlardıń háreketlerinen, olardıń eleslerinen, zatlardıń shaǵılısıp kóriniwlerinen, janıwshı zatlardıń hár qıylı formada kóriniwlerinen payda boladı.

Qaraqalpaq tilindegi kóriniske eliklewish sózler eliklew qásiyetine qaray bir neshe toparlarǵa bólinedi [11:22-24],[12:247-248]:

Háreketti bildiretuǵın kóriniske eliklewish sózler:

1. Adamnıń túrli form adaǵı háreketlerin bildiretuǵın eliklewler: Sarımbet tap uyqıdan shorshıp oyanǵanday **selk** etip, Mámбетке jalt qaradı (A. Áliev). Anda-sanda ayaǵı tayıp kegipti, joldıń ernegine **jalp** etip jıǵıladı (N. Dáwqaraev). Óybey degen kempirdin bád dawısı shıqtı da, **sılp** etip quladı (K. Sultanov).

2. Adam organizmindegi bolıp turatuǵın háreketke eliklewler: Ğayıpxannın qalpaǵı dirildep, saqalı **jıbir-jıbir** etip ketti (T.Qayıpbergenov). Qattı qorıqqanнан eki dizesi ele **qalt-qalt** etedi (sonda). Turmıs házligin, lázzat payızın kárgende onıń dimarı qurıp, jutqınshaǵı **búlk-búlk** etti (K. Sultanov). Sıpayı miyzam kórsetip tanawları **elp-elp** etedi (A. Álaev). Ğayratlı qızdın háreketinen qarawıtqan bileginiń bulshıq etleri **bult- bult** oynaydı (Q. Dosanov).

3. Adamnıń tula boyındaǵı kórinislerge eliklewler:

Bet-awız **satpar-satpar** kir (K. Sultanov). Erinleriniń jarıǵı **ayǵış-uyǵış** (sonda). Onıń beti **daǵal-daǵal** qara may edi. Toqpaqtay qara shashı **uwdar-duwdar** (K. Sultanov). Ustindegi bóz keylegi kózdiń jası menen topraqqa bilǵanıp **jaǵal-jaǵal**. Diz kiyiminiń balaǵı **pırım-pırım** bolǵan ǵarrı joldıń shetine shıǵıp juresine otırdı (S. Saliev).

4. Adamnıń atqa yaki basqa zatqa minip baratırǵandaǵı háreketiniń kórinisin bildiretuǵın sózler:

Alda birew **jalp-jalp** shawıp kiyatır ("Ámiwdarya"). Ol joldasına jetip, tezirek júre dep buyırdı da **gorp-gorp** jortıp ketti (sonda). Onıń suwıqtan qızarǵan jalańaqları zańgiden tómen túsip **salp-salp** etedi (I. Yusupov). Patıraqlap shabıwı menen bókeriwi **jalp-jalp** etip, toǵayǵa sıńıp ketti (T. Qayıpbergenov).

5. Kópshiliktiń háreketindegi kóriniske eliklewler: Keń alańǵa adamlar **lek-legi** menen kelip, salıńqı baslar joqarı kóterilmeydi (S. Saliev). Eń dáslep **apır-topır** oynap atırǵan balalarǵa kózi tústi (Á. Tájımuratov). Jasıl kók boyaw menen sırlanǵan aǵash kózgenekli sharbaq aldında xalıq **biǵan- jıǵan** (M. Aybek). Qay jer bolsa sol jer **shoq-shoq, top-top** diyxanlar (Sh. Seytov). Ol awıldın sırtındaǵı dalańlıqta **topar-topar** adamlardı kórdi (sonda).

6. Jansız zatlardıń háreketke keliwinen payda bolǵan kórinislerge eliklewler: Aspan áleminde lawlap janǵan samoetlar **shır-shır** aynalıp, dushpan áskerleriniń ustine tústi (ózbek gúrrińleri). Túnlik samal menen kóternlip-basılp **jalp- jalp** etedi (Sh. Seytov). Onıń bekteriwi bir jaǵına awıp ketkenlikten **salp-salp** etedi (T.Qayıpbergenov).

7. Mayda nárselerdiń júrgendeги yaki ushqandaǵı kórinisleri:

Putalardı tasirlatıp anda-sanda qoyanlar **sekeń-sekeń** etip qashadı ("Ámiwdarya" jurnalınan). Sherim moynı er basınday qayqayıp, **tırbań-tırbań** kóre qaldı jebir muń (S. Nurimbetov). Shıbınlar onıń ernine **úyme-júyme** bolıp ushıp qonıp júre (ózbek gúrrińleri).

8. Qolǵa uslap bolmaytuǵın zatlardıń kórinislerine eliklewler:

Awıldın shetindegi páskeltekte jaydın morısınan **buwdaq-buwdaq** tütün úzliksiz shıǵıp atır (A. Begimov). Birden **burq** etip atılıp shıqqan qan onıń basınan sorǵalap, moynına, bet-awızına awtı (A. Bekimbetov). Tawnazardıń qarap turǵan jaǵınan **burq-burq** etip shań kóterildi (sonda).

9. Kúshli jaqtılıqtıń kórinislerine eliklewler:

a) Tábiyǵı jaqtılıqtıń kórinisleri: Bir máhálleri kúnniń júzi **jilt** etip ashılıp ketedi ("Jetkintek" gazetasınan). Bir waqıtları **jalt-jalt** etip shaqmaq shaǵadı (Ó.Xojaniyazov). Oǵan jarısa kók gúmbezindegi juldızlar **jilt-jilt** etedi de kózden ǵayıp boladı (K. Sultanov). Jerge qumartqanday juldızlar **jumıń-jumıń** etedi ("Ámiwdarya" jurnalınan).

b) Janıwshı zatlardıń kórinislerine eliklewler:

Poezd aldındaǵı eki shırasın **jilt-jilt** jaǵıp, tusımızdan ótti (G. Izimbetov). Atqan sayın toptıń awızınan otlı jalın **jarq** etip shıǵadı (K. Dosanov). Xan otawınıń shańıraǵınan shashıraǵan jalın juldız sımıǵınday **jalt-jalt** etedi (A. Álaev). **Jilt-jilt** etip janǵan lampochkalar uzaqtan kózge túsedi. Oǵan juwap iretinde lawlap janǵan otlar, **jarq- jarq** etip kórinedi (N. Dáwqaraev).

v) Shaǵılısıp kórinetuǵın zatlardıń kórinisine eliklewler:

1. Qural-ásbaplardın shağılısıp kórinivleri: Qazıwshılardıń belleri ılaydı atqan sayın kúnge shağılısıp **jarq-jarq** etedi (S. Arıslanov). Qan qızıw menen sermelgen qanjar Keneges diyxanlarınń qolında **jalt-jult** ete basladı (I. Qurbanbaev). Onıń qolındaǵı shıǵanaq boylı aq suyek saplı pıshaq **jalt-jalt** etedi (T. Qayıpbergenov).

2. Qolǵa salatıǵın yamasa taǵıp júretıǵın zatlardın shağılısıp kórinivleri: Tóрге jaqın otırǵan sarı oraypekli qız basın kótergende, gúmis monshaqlı sırgası menen murındaǵı árebegi otqa shağılısıp **jult-jult** etedi (K. Sultanov). Onıń barmaqlarındaǵı altın saqıynalar **jalt-jalt** etti (sonda). Qolındaǵı bilezikleri **jarq-jurq** etedi (S. Saliev). Qulaqshınıń mańlayındıǵı bes juldız ot sáwlesi menen **jalt-jalt** etti (sonda). Sonıń guwasınday jası úlkenniń óńirindeǵı gúmis medallar **jarq-jarq** etedi (Á. Atajanov). Bóriktiń shıtıraq monshaqları **jalt-jalt** etip sulıwǵa japqan sáwkeledey jarasıp tur (K. Sultanov).

3. Basqa da jıltır zatlardın shağılısıp kórinivleri: Sarǵısh shashı kún menen shağılısıp **jult-jult** etedi (X. Seytov). Tún tınıshlıǵına tamılıp mǵligen terek japıraqları ushqın atqan ay nurı menen **jult-jult** etedi (Ó. Xojaniyazov). Bular óрге taman júrgep sayın muz tegislenip **jalt-jalt** etedi (Ó. Ayjanov). Agash penen tamlardıń sıbawına qalın bolıp qatqan qıraw azanǵı waqıtları **jult-jult** etip kórinedi (M. Aybek). **Jult-jult** etken qum qıyrshıqları tershigen betke jabıladı. Suw betine shapship shıqqan balıqtın qalashı jalt etip kórinedi (Ó. Ayjanov).

10. Kózdıń hár túrli formada kórinivleri:

Hár qaraǵan sayın onıń qaramıqtay kózlerinde **jult-jult** etip ushqın oynaydı (T. Jumamuratov). Ol ne gep?—dewge tili keldi de, móldiregen qara kózin **jalt-jult** etkizip Periyzaǵa qaradı (A. Begimov).

Sesli obrazlar boyınsha alıp barılǵan izertlewlerdi kórip shıǵıw arqalı sonday juwmaqqa keldik, kópshilik avtorlar dawıs suwretleytuǵın sózlerdi sóylewdıń túrli bólimleri kórsetilgen leksik kategoriya dep esaplap, olardıń sóz jasalıw processinde joqarı ónimdar ekenligin dáliyllep kórsetedi.

Lingvistikalıq mánisler dúnya haqqındaǵı bilimimizdın tek málim bir bólegin beredi, bul bilimlerdın tiykarǵı bólegi bızın ańımızda hár qıylı psixikalıq strukturalar - túrli dárejedeǵı quramalıqlıq / abstraktlıqlıq túsiniqler formasında saqlanadı. Kontseptual tarawlar lingvistikalıq mánislerdi túsiniwdi támiyinleytuǵın bilimler bloklı bolıp tabıladı.

Joqarıda keltirip ótilgen maǵlıwmatlardan sonı anıqlawǵa boladı, inglis hám qaraqalpaq tillerinde eliklewishtin kóriniske eliklew túri ámelde birdey bar. Álbette bul eki tilde kóriniske eliklewish túrli toparlarǵa bólingen. Eliklewishler - ortalıq, adamlardıń dógerek átiraptı, ózleri gúzetken hádiyse, zatlar hám háreketlerdi eliklew etiwlerine qaray sózlik quramı túrlishe bolıwı múmkin. Bul eki tilde mádeniyatına say eliklew etiwleri kóriniske eliklewishlerdın adamlar tárepinen konsepciyalıq qabıllawı birdey, biraq olar tárepinen ikonlıq súwretlewi azlı-kem parıq bar ekenligin bayqawǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR

- Hinton, L. Sound Symbolism / L. Hinton, J. Nichols, J. Ohala. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 384 p.
- Воронин, С. В. Основы фоносемантики / С. В. Воронин. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – 248 с.
- Ideophones. Typological Studies in Language 44. – Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.
- Флакман М.А. Диахроническое развитие звукоизобразительной лексики английского языка Том I. Санкт-Петербург, 2015. 18-24 с.
- Croft W., Alan D., Cognitive Linguistics. The UK CUP. 2004. – 7, 204 p.
- Пирс, Ч. С. Избранные философские произведения / Ч. С. Пирс. – М.: Логос, 2000. – 448 с.
- Якобсон, Р. О. В поисках сущности языка / Р. О. Якобсон // Семиотика: Антология. – М. Академический Проект, 2001. – 111- 126 с.
- Комарницкая, Л. А. Субъективный и объективный звукоимовизм в английском языке: дис. .. канд. филол. наук: 12.00.06/ Лариса Антоновна Комарницкая. – Черновцы, 1985. – 288 с.
- Воронин, С. В. Звукоподражание / С. В. Воронин // Лингвист. энцикл. словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 165-166.
- Воронин, С. В. Звукоимовизм / С. В. Воронин // Лингвист. энцикл. словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 166.
- Ембергенов У. Хэзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуиш сөзлер. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1990. – 22-24 б.
- Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi Qaraqalpaq Ádebiy Tili. Morfemika. Morfonologiya. So'z jasalıw. Morfologiya. Nókis. Bilim. 2010. - 247-248.
- <https://detection.uz/en/translate/>
- <https://macmillaneducation.my.salesforce-sites.com/help/>
- <https://www.merriam-webster.com/wordplay/bird-sounds>

Rezume. Taqlid so'zlari (onomatopoeia) har qanday tilning tilshunosligida muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpaq tillaridagi taqlid so'zlarning ikonlik yoki ko'rinishni taqlid qilish turi haqida ma'lumot berilgan bo'lib, ikonlikning tilning paydo bo'lishi bilan bog'likligi bo'yicha olimlar tarafidan ilgari surilgan fikrlarni misollar bilan keltirib o'tad'i. Shuningdek taqlid so'zlarning bu turining har ikki tilda klassifikatsiyalanishini ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: ikonlik, his-tuyg'u, ko'rinishlik, koncept, simvol, obraz, ovoz, onomatopia, sub'ektiv.

Концепции иконичности или изобразительные слова-подражания в английском и каракалпакском языках

Резюме. Словаподражания (ономатопеи) занимают важное место в лингвистике любого языка. В данной статье приведены сведения об иконичности или изобразительное подражательных слов в английском и каракалпакском языках, а также приведены примеры выдвинутых учеными идей относительно связи иконической подражательности и возникновения языка. Также показана классификация этого типа слов в обоих языках. Также показана классификация этого типа слов в обоих языках.

Ключевые слова: иконичность, эмоция, изобразительность, концепт, символ, образ, звук, звукоподражание, субъектив.

Concepts of iconicity or figurative imitative words in the English and Karakalpak languages

Summary. Imitative words (onomatopoeia) occupy an important place in the linguistics of any language. This article provides information about iconicity or figurative imitative words in the English and Karakalpak languages, and gives examples of the ideas

put forward by scientists regarding the relationship between iconic imitativeness and the emergence of language. It also shows the classification of this type of words in both languages.

Key words: iconicity, emotion, figurative, concept, symbol, image, sound, onomatopoeia, subjective.

ЗАМАНАГӨЙ БАСПАСӨЗДЕ ИНТЕРВЬЮ ЖАНРЫ

Бекбаулиев Д.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Адамзат цивилизациясының раўажланыў басқышларында, еле ғалаба хабар қуралларының қәлиплесип үлгермеген дәўиринде-ақ, инсанияттың дүньяны билиўге болған қызығыўшылығы, информацияға, жаңалықларға болған талабы журналистиканың қәлиплесіўине тийкар жаратты десек қәтелеспеген боламыз. Буны биз жәхән журналистикасы тарийхы ҳақындағы илимий дереклерден де көриўимизге болады. Миллион жыллар даўамында саналы адамлардың пайда болыўы менен олар этирапта болып атырған хәр қыйлы ўақыя хәдийселер ҳақында билиўге қызыққан. Олар дәслебинде хәр қыйлы имә-ишаралар, мимикалар менен өзлерин қызықтыран көринислерге анықлық киргизіўге ерискен болса, олардың ең әхмийетли қарым-қатнасының тийкары болған сөйлесіў, тилдің пайда болыўы менен адамзат өзлери қызыққан мәселелер жөнинде бир-бирине түрли сораўларды беріў арқалы жүзеге келип атырған жаңалықлардан хабардар болып отырған.[1]

Мине, усылайынша адамлар арасында сәўбетлесіў мәденияты қәлиплесе баслаған. Бизің эрамызға дейинги VI-V әсирлерде-ақ әйемги дүнья мәдениятының ошағы болған Афина, Цицилия, Рим мәмлекетлеринде ораторлық мектеплерге тийкар салыныўы (Аристотель, Цицерон, Демосфен, Лисийлердің ораторлық – шешенлик мектептери) сәўбетлесіў жанрының буннан былайда жетилисіўине тийкар жаратқанын көремиз.[2] Аристотельдің бәсекелеси хәм Афина Ораторлық мектебинің баслығы Исократ (эрамыздан алдыңғы 436-338-жыллар) өзинің жазба естеликлеринде «...Бир-биримизди исендиріў хәм нени қәлесек соны түсиндире алыў сыяқлы туўма талантқа ийе болыўымыз тек хайўанларға тән болған турмыс тәризин ылақтырып таслаў имкәниятын берип ғана қоймастан, бәлким биргеликте қалалар қурыўды, ызамлар шығарыўды, өнерментшилик хәм хәрқыйлы мәдениятларды қәлиплестириўге имкәният жаратып берди. Улыўмаластырып айқанда, бизлердің нелерди ойлап табыў бағдарындағы жетискенликлеримиздің инсанның бири-бири менен сөйлесе алыў байланысы » - деп есеплайды. Солай екен, заманагөй журналистикадағы информация жанрының ең ахмийетли түрлеринің бири болған интервью (сәўбетлесіў) жанрының пайда болыў хәм қәлиплесіў тарийхы узақ өтмишлерге барып тақалады десек қәтелеспеймиз. Бул бағдарда дүньяның ең раўажланған мәмлекетлери илимпазлары тәрепинен илимий изленислер алып барылмақта. Мәселен, Москва мәмлекетлик университетинің журналистика факултетинің профессоры Е.П.Прохров, журналистика хәм ғалаба камуникация университетинің профессорлары Қ.Ерназаров, М.Худайкулов, Өзбекстан миллий университетинің профессоры Ю.Хамдамов, мийнетлеринде интервью жанрының ахмийетине айрықша итибар қаратады, журналистлердин адамлар менен мүнәсийбетте болыў мәденияты ҳақында өзинің пикир усынысларын билдиреди. Профессор Қ.Ерназаров “Репартерлық хызметинің теориясы хәм әмелияты” атамасындағы оқыў қолланбасында сәўбетлесіўдин бир неше ахмийетли басқышлары ҳақында тоқталып өтеди. Журналист адамлар менен сәўбетлесіў ўақтында қандай мүнәсибетте болыў керек-деген сораўға, биринши нәўбетте “Өзинди өзін емес, бәлким, этираптағылардың мүнәсип баҳалаўына ерисиў айрықша ахмийетке ийе екенлигин” және бир мәрте тастыйықлайды. Автор мине усы талаптардан келип шығып интервью жанрында жұмыс алып барыўшы журналистлерге төмендеги қағыйдаларға әмел қылыўды ўазыйпа етип жүклейди. Биринши қағыйда: “Хеш қашан адамларға менсинбей қарама, болажақ сәўбетлесинизге өткинши, ўақтыншалық, әдетий сөйлесіў деген кейпиетта бармаң, сәўбетлесиниздің социялық жағдайы, әмели хәм байлығы жағынан өзін жоқары дәрежеге ылайықпан деген түсиникте болыў итамаллығы ядыңыздан шықпасын...” Хәр қандай жағдайда сәўбетлесинизге шын кеўилден мүнәсибетте болып атырғаныңызды көрсете билин. Журналист өзинің “Мени” ҳақында азырақ ойлаў керек. ” ...Итибарлы болың, сәўбетлесинизди еситиўге хәм аңлаўға уйрениң!. Олардың өзлерин толқынландыратуғын машқалалар ҳақында сойлеўин хошаметлеп барың.” Сәўбет темасы шеңберинде қызығыўшылықты пайда қылыў, тийкарғы мәселе бойынша әдеплик пенен анық сораўларды бере билиў, жуўапларды анализлеп анық жуўмақлар шығарып билиў, журналистке болған исенимди беккемлейди. Журналист тек сораў беріўши ғана емес ал тыңлаўшыда болыў керек. Бул талапты қанаатландырыў мақсетиндеги исленген хәрекетлер нәтийжесинде жыллар өтип халықтың саўатын ашыўға, турмыс шәраятын жақсылаўға соның менен бирге алға илгерилеўлерге урынған хәм имкәнияты дәрежесинде өз миллий баспасөзиниң пайда болыўына ерискен. Бул көринис жыллар даўамында бир неше дәўирлерди басынан өткерип өз формасына ийе болған, яғный бүгинги күнги Қарақалпақстан журналистикасының тийкары салынған. Информацияға болған талап хәр қандай жәмийетте оның раўажланыўының тийкары болып есапланады. Баспасөздің әхмийети соннан ибарат адамның жәмийетте тутқан орнын идеялық әхмийетин белгилейтуғын тәреплердің бири. Себеби, баспасөз социаллық турмысты сәўлелендириў арқалы ўақыяларды билдирип, талқылаў хәм адам санасына қайта тәсир етиў күшине ийе. Ғалаба хабар қураллары жәмийетлик информацияларды топлаў, қайта ислеў хәм тарқатыў функцияларын атқарады хәм инсаният жәмийетшилигинде оның қәлиплесіўде үлкен орын туттады.

Рәсмий хабар Мәмлекеттің сиясий турмысында жүз берген ўақыялар Өзбекистан Республикасы Олий Мажлиси сессиялары хәм Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесинің сессияларының болып өткенлиги

хаққында болады. Рәсми хабарлар сәўбетлесиў формасында да болып, бул сәўбетлесиўди таярлаўшы журналистке үлкен жуўапкершиликти ўазыйпаларды жуклейди. Бул жуўапкершиликти белгили алым А.Агроновский төмендегише тәрийплейди "Журналист пенен сәўбетлесиў адамда үлкен қызығыўшылық пайда етиў керек..." деп журналистлер қалеген интервью процесинде таярлықсыз интервьюлерди шөлкемлестириўге жол қоймаўын айта келип "Биз хәмеденде көбирек оқыўымыз хәттеки, аз сандағы адамлар оқытуғын нәрселерди оқыған болыўымыз керек" деп уқтырады А. Агроновскийдың сәўбетлескен көплек қахраманлары, кейин ала оның жақын досларына айланған, хәтте жумыс бабында оның менен мәсләхәтлесип турған "Тек қызықтыра алатуғын журналист ғана өз сәўбетлесин ашықтан- ашық сөйлесиўге тарта алады. Сәўбетти қызығарлы етип шөлкемлестириўге хәрекет етиң. Сәўбетлесиңизди сөйләтбекши болсаңыз оннан қандайда бир нәрселерди сорамастан алдын оны қызықтыра алатуғын қызықлы ўақия хақында айтып бериң"

Бундай бағдардағы интервьюлардың дерлик барлық түрлерин «Халқ сўзи» газетасы бетлеринде ушыратыўымыз мүмкин. Газета бетлеринде журналистлер тәрәпинен тайарланған турли тематикадағы сәўбетлесиўлер таярлаўда журналистлердің хәр бир интервьюға үлкен жуўапкершиликти пенен професаналлық қатнаһас жасағанлың көремиз. Берилген сораўлар анық конкрет мәселелерге қурылған болып избе излик жақсы сақланған «Халқ сўзи» газетасының 2021-жыл 23-октябрь санында газетаның арнаўлы хабаршысы Эвелино Синотованың "Бирге ислесиў" рубрикасы астында "Имканиятымыз шегаралар аса кеңейип бармақта" атамасындағы ахмийетли сәўбетлесиўи жәрияланған интервьюды оқып отырып газета оқыўшысы бул процесске журналисттиң қаншелли дарежеде күшли таярлық пенен келгенин сезинеди. Онда "жақында Олий Мажилис сенаты баслығы Танзилла Нарбаева басшылығындағы Өзбекстан Республикасы делегациясы Россия Федерациясында болып қайтты хәм бул хизмет сапары еки мәмлекет ортасындағы мүнәсибетлердің бекемлениўине туртки болды, хизмет сапары шеңберинде жоқары палата баслығы Санкт-Петербург қаласында болып өткен, 111-мәмлекеттен 2,5 мыңнан зият делегатлар қатнаһқан III Евроазия хаял-қызлар форумына қатнаһты."

Сенат баслығы Т. Нарбаева менен болған сәўбетимиз әне усы мәселелердің нәтийжелери, сондай-ақ, парламентлердің гендер теңлигин тәмийнлеў, хаял-қызлардың социаллық қорғалыўы, олардың социаллық-экономикалық хәм сиясий тараўдағы ролин кушейтиў бағдарындағы биргеликтеги жумыслары хаққында болды [3]. Сәўбетлесиў бойынша алынған мағлыўматлар жуўмағында сәўбетлесиўди мазмуны жағынан **информациялық**, ахмийети жағынан **расмий**, характери жағынан **аналитикалық** интервьюлердің талапларына жуўап береді. Журналисттиң болып өткен процесс бойынша анық мағлыўматқа, билимге ийе болыўы сәўбетлесиўдің нәтийжели жуўмағына тийкар жаратып бере алған.

Сәўбетлесиў тәжирийбеси хәм шеберлигин қандай ийелеў мүмкин деген сораўға журналистлер менен бир қатарда басқада тараў қәнийгелери жуўап берийге хәрекет жасайды. Социаллық психология тараўындағы ири қәнийгелердің бири Ж.Р.Паркинсон төмендегише усыныс береді: "Сәўбетлесиў процесинде басқалардың өзін қалай тутаўын бақлап барың," мысалы, "Бизнесменлер бир бири менен ушрасқанда өзлерин қалайынша тутып атырғанлығын көрин, адамлар бир-бири менен тил табыса алған топарларға қалайынша қосыла алғанын бақлаң," улыўмаластырып айтқанда бақлаў арқалы болып атырған нәрселерге баҳа берий репартёр усуларының ажралмас бөлеги екенин яддан шығармаў лазым. Интервью алыў процесинде адамлар турмысының турли басқышлары хәм хызметі минез қулқының өзине тән өзгешеликлерине байланыһлы болған мағлыўматларға мүрәжәәт етиў жақсы нәтийже береді деп көрсетеди қәнийгелер. Бундай материаллар менен таныһсў журналистлерге өзлерин дәретиўши шахс сыпатында жақсы аңлаў уһын, дәретиўшиликти информациялық хызмет бағдарындағы тәжирийбелерди уйрениў уһын, этираптағыларды жақһырақ билиў хәм олар менен ең нәтийжели мүнәсибетлерди орнатыў уһын жәрдем береді. Заманғөй байланыһсў қураһларындағы мағлыўматлар буған имкән туўдырады.

Айтайық, интернет жәрдеминде Өзбекстан журналистлери зәрур болған информациялар базасына кириў мүмкиншилигине ийе бул деген сөз дуньядағы ең ири университетлер, АҚШ конгрес китапханалары уһаған орайлар менен байланыһстырып ғана қоймаһстан дуньялық көлемдеги телевидение, радио, баспа сөз жулдыһлары, информациялық агентликлериниң тәжирийбели хизметкерлериниң сәўбетлесиў усуһларын уйрениў мектеби хизметин атқарыў менен бирге журналистлик шеберликти көнликпелерин тәмийнлеў бойынша арнаўлы әдебиятлар менен таныһсў имкәниһтын береді сондай-ақ, Генниһтиң рекортлар китабына кирген "Аргументы и факты" хәптеликти газетасының айрым санлары интервью таярлаў стилиһниң көргизбели устаханасы деп қарасақ болады. Изертлеў даўамында сәўбетлесиўди таярлаһтуғын журналистлердің алдына қойған ўазыйпасы сәўбетлесиўден алған нәтийжеге ерисиў екенлигин тусинип жеттик. Сәўбет (интервью) еки яки оннан артық адамлардың белгили бир мақсетке ерисиў уһун биргеликте, шерикликте әмелге аһырылған сөйлесиў хизметин еһапланады.

Профессор Қ.Ерназаров өзиниң "Репортёрлық хызметиниң теорияһы хәм әмелиһты" -деп аталған оқыў қолланбасында интервью жанрында жумыһ иһлеўши журналисттиң төмендеги ўазыйпаларды дурых орынлаўы жақһы нәтийжелерге алып келиўи мүмкин- деп көрсетеди. Буларға: 1- Зәрур мәлимлемени зәрур хабарды, хужжетлерди уйрениў, редакция почтасы, темалардың атамалары, сондай-ақ қәнийгелер менен уһрасыў арқалы топлаў; 2-ден, алдында турған сәўбетлесиўдің түрин белгилеў.

Ю Крикуновтың пикиринше олар 4 ўазыйпадан ибарат: 1).Сәўбетли хабар. Онда ол қандайда бир факт хәдийсе хаққында жаңа мағлыўматлар алыў мақсетинде өткериледи. 2).Анықлаў мақсетиндеги сәўбет. Онда журналист бурын алынған хабарды муўапықлаһтырады яки ўақия-хәдийсе менен байланыһлы болған фактлерди анықлаһды 3). Сәўбет-пикир, тартыһлы пикирлер. Журналистти қызықтырған машқаланы

айдынластырыўға сәўбетлесиўши адамның пикири аркалы жәрдем береді. 4). Сәўбет-тексеріў бунда тийкарынан тартыслы жағдайларда оның келип шығыўының узақ дәреклерин анықлаўға байланыслы өткериледи. Бундай сәўбетлерге көбирек сын көз қарастағы интервьюларды таярлаўда пайдаланылады.[4]

Сәўбетлесиўлердің мазмуны хәм әхмийетине бола жеке интервьюлар ғалаба интервьюлар хәмде арнаўлы интервьюлар деп бөлиўге болады. Жеке интервьюларда тема хәм мақсет еркин бир жағдайда тәрептердің ықласынан келип шығып бериледи. Күнделикли турмыстағы сәўбетлесиўлер усы бағдардағы сәўбетлесиўлерге киреди. Ғалабалық сәўбетлесиўлер болса улкен бир аудиторияның итибарын қаратыў мақсетинде анық режелестирилген сораўлар тийкарында шөлкемлестириледи. Сәўбетлесиўдің арнаўлы түринде анық бир мақсетке хәм бағдарға қаратылған машқалалар әтирапында сөз болады. Бундай сәўбетлесиўге сөз болып отырған тараўдың жетик қәнийгелери қатнасады. Бундай сәўбетлерге таярлықтың тийкаргы басқышлары төмендегилер:- Сәўбетлесиўдің тематикасын хәм мақсетин белгилеў;

- Сәўбетлесиўши қәнийгени таңлаў хәм оны үйрениў;

- Сораў-жуап процесиниң шама менен анық ўақтың белгилеп алыў;

Жағдайға қарап ис тутыў принциплерин ойлап көриўлерден ибарат.

«Газета бетлеринде басылып атырған-текст материаллар темасы, тили, баянланыўы, стили хәм басқалар-кең оқыўшылар аудиториясы тәрепинен қандай қабыл етилип келинбекте?» Хәр бир ғалаба хабар куралы бул сораўға конкрет жуапқа ийе болыўы хәм «аудитория туйғысы» принципин усы сораўлардан келип шыққан халда белигилениўи заманагөй ғалаба хабар кураллары хызметин шөлкемлестириў стратегиясы тараўындағы ең зәрүр әхмийетке ийе, әсиресе экономикалық тийкарларға туўрыдан-туўры қатнаслы мәселелерден есапланады [5]. Бул анықдамаларды биз Қарақалпақстан баспасөзи тийкарында анализлеп көретуғын болсақ, газеталарда тематикалық жағынан, материаллардың баянланыўы оқыўшыларға жақсы жетип барады. Себеби, баспасөз журналистлери информациялық жанрдағы материалларды таярлаўда қандай темада болса да сол тараўды әўеле өзлери жақсылық үйренип, жетерли мағлыўматқа ийе болғаннан соң ғана жазыўға киреседи. Бул бағдарда жазылған материаллар оқыўшыны ериксиз өзине тартады. Газетаны қолға алып оқыўға, сол тема дөгерегинде пикир жүритиўге мәжбүрлейди.

Көринип турыпты, кең аудитория қызығыўшылығын оятыў, «аудитория туйғысы», тексттин оқыўшылар тәрепинен қабыл етилиўи өзине ылайық бир пүтин хәм курамалы түсиник дәрежесине көтерилмекте. Айтып өтиў зәрүр, бундай түсиник каншелли теориялық зәрүрлик пайда етеди.[6]

«Мениң пикиримше, информациялық дәстүрлерде тема танлаў хәм оны кен жәмийетшиликке алып шығыўда хәр бир журналисттин қәлеми өткир, ақылы терең, ақты қарадан анық парықлай алатуғын дәрежеде зийрек болыўы мақсетке муўапық болады. Соның менен бирге олардан ақыллы хәм данышпан болыўы, тасқын сезимлер менен жасай турып, хәр бир мәселеге салдамлылық пенен қатнасты талап етеди. Журналист қәлеминен төгилген хәр бир қатар хўждан жаршысы болып жаңлаўы лазым. Миллет тәғдиринде түп бурылыслар жүз берип атырған хәзирги пайытта бул, әсиресе, өзгеше мәнисти билдиреди». [7] Демек, бул пикирлерден келип шығып биринши гезекте информациялық жанрлардың аудиторияға тәсир етиў қәсийетин арттырыў ушын информациялық материаллардың тематикасын үйрениўимиз зәрүр. Бул жағдайда информациялық материал таярлаўшы журналистке улкен жуўапкершилик жукленеди. Аудиторияда оншелли қызығыўшылық оятпайтуғын темадағы материал менен газета бетлерин толтырып таслаў бул газета оқыўшысының исенимин жоғалтады. Аудиторияның исенимине ерисе алмаған газета хеш ўақытта өз орнына ийе бола алмайды. Әлбетте, бул исенимге ерисиў ушын биринши орында информациялық характердеги материалларды өз ўақтында, оператив түрде жақсы баянлаў усылы менен бере алса ғана газета өз нийетине ерискен болады. «Исенимге ерисиў ушын болса оқыўшы ғалаба хабар куралларындағы шығыўларында өз арзыў-хәўеслерине, өзінде туўылып атырған сораўларға жуап табыўы керек, бул-бир. Екиншиден, оқыўшы өзи исенген ғалаба хабар куралында өзиниң досты, пикирлеси, мәсләхәтшисин табыўы керек».[8]

Демек, хәр бир газетадағы жаңалықлардан оқыўшы өзине зәрүр болған бир нәрселерди излейди. Бул зәрүрлик талапларына жуап берген газета оқыўшының хўрметине ериседи.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мунинов.Ф «Журналистика ижтимоини институт сифатида» Т;«Университет» 1998-йил 9-б
2. Журналистика назарияси, тарихи ва таракқиётти (дарслик) Т; «Ўзбекистан» 2019, -йил 423-427-бетлар
3. «Халқ сўзи» газетаси 2021-йил 21-октябрь
4. Қ.Ерназаров Репортёрлық хизметиниң теориясы хәм әмелияты" Т; 180 бет
5. Хуршид Дўстмухаммад. Ахборот,- мўжиза, жозиба, фалсафа. Янги аср авлоди. Т-2013. 122-б.
6. Хуршид Дўстмухаммад. Ахборот,- мўжиза, жозиба, фалсафа. Янги аср авлоди. Т-2013. 123-б.
7. Нодир Ҳамро. ОЎМТВ маънавият бўлими ходими. Информацион дастурларнинг тв дастурларда тутган ўрни ("Ўзбекистон" телеканални "Ахборот" дастури мисолида) «Глобалласиў процесси хәм ғалаба хабар кураллары» илимий теориялық конференциясының мақалалар топламынан ..
8. Хуршид Дўстмухаммад. Ахборот - мўжиза, жозиба, фалсафа. «Янги аср авлоди», -Т.:2013. 124-б.

Замонавий матбуотда интервью жанри

Резюме. Мақолада замонавий матбуотда интервью жанри хусусиятлари ўрганилади. Тадқиқот давомидида матбуотда интервью жанри назарияси асосида даврий матбуотда берилган материаллар асосида таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: информация жанрлар, интервью, замонавий матбуот, жанр хусусияти.

Жанр интервью в современной прессе.

Резюме. В статье рассматриваются особенности жанра интервью в современной прессе. В ходе исследования на основе теории жанра интервью в прессе анализируется материал, представленный в периодической печати.

Ключевые слова: информационные жанры, интервью, современная пресса, жанровая особенность.

The genre of the interview in the contemporary press.

Summary. The article considers the features of the interview genre in the modern press. In the course of the study on the basis of the theory of the interview genre in the press the material presented in the periodical press is analyzed.

Key words: information genres, interview, modern press, genre feature.

СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕМАЛАРДЫҢ СТИЛЬЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ

Алламбергенова Г.А.

Қарқалпақ мәмлекетлик университети

Тилимизде сөзлер бір қанша функционаллық хызметлерде жумсалады. Лексикалық хәм грамматикалық өзгешелигі яки туўра хәм аўыспалы мәнилерде, көркемлеу қураллары тийкарында қолланылатуғын, сөзлик курамның сөзлик байлығын раўажландырып отырады. Бул жағдай фразеологиялық сөз дизбеклерине де тән кубылыс болып, фраземалар бір қанша функционаллық хызметлерди атқарып келеди. Олар көбірек көркем шығармаларда, әсиресе халық аўызеки дөретпелеринде көбірек ушырасады.

Тилде өзиниң раўажланыўы бойынша узақ ўақытлар даўамында қәлиплескен, қурылысы жағынан бир неше сөзлерден дүзилген сөз дизбеклери бар. Булар хәзирги тил илиминде турақлы сөз дизбеклери ямаса фразеологизмлер деп қолланылып жүр. Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери күнделикли қарым-қатнас жасаўда хәм көркем шығармаларда пикирди өткирлестирип бериўде жийи қолланылады.

Фразеологизмлердиң эмоционал-экспрессив тәсиршеңлигин анықлаўдың ең әҳмийетли жолы оларды семантикалық-стильлик бағдарда пухталық пенен үйренип, контексттеги мәни қырларын ашыў болып есапланады [1.10]. Фразеологизмлердиң ишинде айырым сөзлер семантикалық жақтан айырықша көзге түсип фразеологизмнің уйтқысы ретинде хызмет етеди. Бундай сөзлер фразеологизмлердиң курамында қайталанып отырады. Мәселен, тил, жүрек, көз, аўыз, қол, тис аяқ ақ, қара жети х.т.б сөзлер уйтқы сөзлер қатарына жатады [2. 31]. Қарақалпақ тили лексикасы бойынша қәниге илимпаз Е.Бердимуратов бул бойынша «Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклериниң көпшилиқ топары адамзат турмысында белгили бир әҳмийетке ийе болып келген ең жақын предметлер менен кубылыслар дөгеретинде пайда болғанын көремиз» деген пикирди айтады хәм адам мүшелериниң атамаларына байланыслы (тил, аўыз, жүрек, аяқ, қол, бет, бас, мурын, кулақ, өкпе т.б) хайўанатлар атамаларына байланыслы (ийт, түйе, қой, ат, ешек т.б) сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамында көп ушырасатуғынын көрсетеди [3.136-137]. Ж.Ешбаевтың «Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги» мийнетинде соматикалық мәни менен берилген фразеологизмлер көплек ушырасады [4.48-49]. Т.Жумамуратов тәрәпинен дүзилген мектеп оқыўшыларына арналған русша-қарақалпақша фразеологиялық сөзликте де соматикалық фразеологизмлер берилген [5.146].

Өзбек тилиндеги соматик фразеологизмлер бойынша А.Исаев тәрәпинен кандидатлық диссертация қорғалды [6]. Бул жумыста автор фразеологиялық сөз дизбеклериниң сыңарларын бизди қоршаған дүньяның хәр қыйлы кубылыслары менен тиккелей байланыслы түрде пайда болатуғынлығын, фразеологизмлер дус келген сөзлерден алына бермейтуғынлығын, әсиресе тилимиздеги фразеологизмлер адамның дене мүшелерине, хайўанларға байланыслы, флора, фаунаға байланыслы сөзлер этирапында дөрейтуғынлығын анықлайды.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң айырым мәнилик түрлери ямаса грамматикалық өзгешеликке ийе еки сыңарлы фразеологизмлер бойынша Г.Айназарованың кандидатлық диссертациясы жақланды. Оның мийнетинде теңлес еки сыңарлы фразеологизмлер тилде қолланылыўына қарай семантикалық жақтан бир неше топарларға бөлип көрсетиледи [2.37]. Филология илимлериниң докторы Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашылығы» мақаласында шайырдың шығармаларында турақлы сөз дизбеклериниң қолланыў шеберлиги менен бирге шайырдың қәлеминен дөреген жеке стильлик фразеологизмлер анализленген [7]. Қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелериниң атамаларына (соматизмлерге) байланыслы бир қанша фразеологизмлер ушырасады. Мысалы: көзине шөп салыў, көзи жетиў, тил алғыш, тил тийгизиў, тили шығыў, тисинен шығармаў, тис қаққан, аўзы ашылыў, аўзына қум қуйыў, аўзынан түскендей, мурнынан жип өткирип алыў, мойнына миний, басына көтериў т.б. Бул мақалада шайырымыз И.Юсупов шығармаларында қолланылған адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлердиң қолланыў шеберлигине тоқтап өтпекшимиз. И.Юсупов шығармаларында жүдә көп фразеологизмлер қолланған. Мысалы: *Истиң көзин билип күн етсе талап*, *Дәўран атын минер жалларын тарап* (Көринер болың); *Ел ишинде сырын журттан жасырып*, *Жалынарман аяғыңа бас урып* (Жанан көринбес); *Исим оңлап, сен түсирдиң сәтине*, *Жел болып тиймедидиң* базда бетиме (Өмир, саған ашықпан).

Келтирилген мысаллардағы фразеологизмлер «көз», «бас», «аяқ», «бет» сөзлери тийкарында дөреген. Биринши мысалдағы фразеологизм қолынан келиў, орындай алыў мәнисин береді. Екинши мысалдағы «аяғына бас урыў» фразеологизми жалыныў, жалынышлы болыў мәнилеринде берилген. Ал кейинги мысалда берилген «бетине жел болып түспеў», «бетин жел қақпаў» фразеологизми қосық қатарларына сай, уйқастырып жүдә бир шеберлик пенен өзгертилип қолланғанын көриўмизге болады. И.Юсупов шығармаларында адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлер хәр қыйлы мәнилерди аңлатып келеді. Жыйналған материаллар тийкарында биз оларды семантикалық жақтан топарларға бөлип үйрениўди макул көрдик.

Адамның ис-хәрекетине байланыслы фразеологизмлердиң хәр түрли мәнилик өзгешеликлерин есапка алып төмендегише бир неше топарларға ажыратып өттик.

Менменлик етиў, менсинбеў мәнидеги фразеологизмлер: Бундай мәнини билдиретуғын фразеологизмлер И.Юсупов шығармаларында өнімли қолланылған. Мысалы: Егер *тилиң менен орақ орсан да*, Енди дәртке аспас билимсиз ақыл (Компьютер заманының муғаллимлерине); Ағасына *арқа сүйең* өскенлер, Онша *мисе тутпай* қарады саған (Қайта қурыўдың балларына); Жұлдыз излеп айқасынан, *Май басыпты көзимизди*. (Бул жер еле зор болады); Бул не көргенсизлик, тоба! *Хәр мурнында батпан самал* (Аўыл, аўыл); *Мурны аспанда, кеўли айларда болды*, Дәўири шым-шытырық болған шөгирме. (Шөгирме).

Мысалларды таллап қарағанымызда адамлардың сөзи менен исиниң бир емеслигин «*тили менен орақ орыў*» фразеологизми арқалы берилсе, менсинбеўшилиқ, көкирек етиў мәнилерин *арқа сүйеў, көзин май басыў, хәр мурнында батпан самал* фразеологизмлеринде көринеди. Мурнына самал ениў фразеологизмин еле де өткирлестирип бериў мақсетинде фразеологизмниң курамына «хәр» хәм «батпан» сөзлерин қосып қолланған. Әсиресе кейинги мысалымызда берилген *мурны аспанда, кеўли айларда* фразеологизми өзгеше шайырдың стилине тән шеберлик пенен пайдаланғанын көремиз.

Психологиялық халатларға байланыслы фразеологизмлер: И.Юсупов шығармаларында бундай психологиялық халатты, жағдайды билдиретуғын соматизмлер менен келген фразеологизмлерде шеберлик пенен жумсалған. Мысалы: Мурын көрмегенге мурын таң болып, Иши күйгенлердиң *баўыры қан болып*. (Дос хәзили); Өттиң талай телпек дирилдеспеден, *Басыңа көп гаўға түскен* шөгирме. (Шөгирме); Мириўбеттиң нурын куйып жанларға, *Жүрек шәўкилдесип*, қуўантып елди. (Беглигинди бузба сен).

Келтирилген мысалларымызда *баўыры қан болыў* – қыйналыў мәнисин берсе, *басына ис түсиў* – фразеологизмин өзгертип *басына көп гаўға түсиў* формасында фразеологизмди бериў арқалы қанша қыйыншылық, азаптардан өтип келгенин билдирген. Үшинши мысалда *жүрек шәўкилдеў* деген турақлы сөз дизбегі арқалы эмоциялық сезим берилген. Бул фразеологизм адамның қатты қуўаныў, шадланыў халатларын билдиреди.

Шайырдың төмендеги қатарларында қорқыў халатына байланыслы соматикалық фразеологизмлер берилген. Мысалы: Хәр адым атқанда *дизе қалтырап*, *Жүрекке ас батпас*, уйқымыз жайсыз. («Плаха» излеп...); Аяғымды таслар жаралап, *Хәўлиреди жүрегим* хәм де. (Александр Блокты оқығанда); *Жүрегим даўамас* енди көрмеге, Мәканлап алыпсаң өзин, байыўлы. (Байыўлы);

Бул мысаллардағы «*жүрекке ас батпас*», «*дизе қалтырап*», «*жүреги хәўлириў*», «*жүреги даўамас*» фразеологизмлеринде «қорқыў» мәнисинде берилген. Бунда шайырдың халықтың тил байлығынан пайдаланыў шеберлиги анық көринеди.

Хүрмет етиў, сыйлаў мәнисиндеги фразеологизмлер: Бундай мәнидеги соматикалық фразеологизмлерди де шайыр шығармаларында шебер жумсағанын көремиз. Мысалы: Арыў хаял қарсысында, *Дизе бүгип, басын ийген*. (Тилек); Адамшылық арға толы жүреги, Ана хүрметине *бас ийер* олар. (Жынысымды жырлайман); Жәхәнгир шахлар да, отыралмай тахта, Алдында *диз шөгип*, қазнасын шашқан. (Ким бар, бизиң жақтың хаялларындай);

Бул мысаллардан көринип турғанындай, соматизмлер менен келген фразеологизмлерден шайыр орынлы пайдаланғанын айрықша атап өтиўимиз керек. Шайырдың сөзге усталығы сонда көринеди, дәслепки мысалымызда еки фразеологизмди бир қатарда қолланған. Мысалларда келтирилген фразеологизмлердин хәммеси хүрмет етиў мәнисин берген.

Хәрекет-халатты билдиретуғын фразеологизмлер: Шайыр өзиниң қосықларында инсанның хәр қыйлы турмыслық халатын, хәрекетлерин баянлаўда соматикалық фразеологизмлерди қолланады:

Қосық – теңиз, болсам балық
Ис буйырса сиздей халық,
Аяғымды қолға алып,
Басым менен жумалайман.
(Сен дегенде...)

Келтирилген мысалда «аяқ», «қол», «бас» сөзлериниң «аяғын қолға алыў, басы менен жумалаў» түринде дизбеклесип келиўи арқалы адамның халықтың хызметине тақ турыў мәнисин ашып берилген.

Адамның минез-құлқын сыпатлайтуғын фразеологизмлер: Шайырдың шығармаларында адамның минез-құлқын сыпатлайтуғын оның сыртқы көриниси, ишки дүньясы қахарманның кеширмелери, портретин, характер жасаўда, турмыс тәшўишлерин сүўретлеп бериўде соматикалық фразеологизмлер пайдаланқолланылған. Мысалы: «Биймезгил қонақ па» деп шығып көрсем, Биреў тур *туўған айдай беси күнги*. (Кешки жол ойлары); *Қолы ашық* – жазық болың, Мийман менен маўасалы. (Еки жасқа бир нәсият); Кимлер жас қайтса да ақылы толған, Кимселер зуўқылдап *тил-жағы қалған*. (Болмаса); *Бар билгени аўзында*, Саўдырақ қарақалпағым. (Беглигинди бузба сен); *Тас баўыр* биреўлер жаңа бул жерде, Биреўди аямай тас пенен урды... (Тәжирийбе тамшылары).

Биринши мысалда қыздың сулыўлығын, гөззаллығын туўған айға мегзетип сүўретлесе, екинши мысалда *қолы ашық* фразеологизми арқалы ақ көкирек, сақый болыў мәнилерин берген. Үшинши мысалда «*тил жағы қалыў*» фразеологизми менен айырым адамлардың қуры сөз, қуры ўәде ямаса орынсыз сөйлей беретугын характердеги образды ашып берген. Кейинги мысалларда *бар билгени аўзында* фразеологизми арқалы сада, ақ көкирек мәнисин берсе, *тас баўыр* фразеологизми менен жүдә қатал, жаўыз адамды сүўретлеп келген.

Миллий дәстүрлерди сүўретлейтуғын фразеологизмлер: Шайырдың қосық қатарларында бул түрдеги фразеологизмлерди де ушыратамыз. Мысалы: Тандыр жапқан жеңгейлерден бар мирәт, Рухсат жоқ *аўыз тиймей* өтиўге. (Күн шығыс жолаўшысына); *Улы қонса уясына, қызы қонса қыясына*, Ата менен анасына,

катнасыклы жол ашады. (Еки жаска бир несиет); Сизлерден диз шөгип өтинемен мен, *Ауыз бирлик*, татыўлықты саклаўды. (Президент); Той, лазымға ат шаптырған, *Фарға тамыр туўысқанлық*, Бир қазанда ас демлеткен, *Баўыр басқан туўысқанлық*. (Туўысқанлық); Егер сен аспанды турсаң да тиреп, Аттан түсип, сәлем бермегин керек. Сонда ғаррылар қайтадан туўғандай, Куўанар *белине белбау буўғандай*. (Ғаррылар); Қой, жылаўық болмаң... Шай қойың, қәне... Ким ата-анасын байлап жүр белге... (Пазыйлет).

Келтирилген мысаллардағы фразеологизмлердің хәр биринде халқымыздың миллийлик дәстүрлери сәўлеленген. Бәримизге белгили нан *ауыз тийиў* фразеологизми нанның, аўқаттың улыўма тайын турған тамақтың шетинен ауыз тийиў менен бирге мийман, қонақ болың мәнинде береді. Бул фразеологизм арқалы қарақалпақ халқының миллийлигин көрсететуғын дәстүрлеримиздің басы десек те болады. Бул мысаллардың хәр биринде берилген фразеологизмлердің өзине тән өзгешелиги, экспрессивлик-эмоциональлық мәнилерин көриўимизге болады.

Солай етип, И.Юсупов шығармаларында адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлер қолланылған. Ол халық тилиниң әлўан түрли лексика-семантикалық байлықларын көркем сўўретлеўдин тийкарғы элементи сыпатында қолланыўдағы қарақалпақ ауызеки әдебиятында да, классик шайырлар шығармаларында да кеңнен өрис алған дәстүрий тәжирийбелерди қарақалпақ әдебиятының соңғы раўажланыў баскышларында өзине тән өзгешелиги хәм шеберлиги менен эстетикалық талаптарға сай дөретиўшилиқ пенен раўажландырыўға елеўли үлес қосқан көркем сөз шеберлериниң бири болды. Шайыр шығармаларының тилин изертлеў хәм үйрениў арқалы тилдің басқа лексикалық бирликлеринен айрықшаланып туратуғын тилдің қаймағы есапланған фразеологиялық сөз дизбеклерин стильлик бағдарда шебер пайдаланыўдың әлўан түрли сырларын, шайырдың өзине тән өзгешеликлерин анық көриўге болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. - Самарқанд, 1999, - Б.10
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердин лексика- семантикалық хәм стильлик өзгешеликлери. - Нөкис, 2015, - Б. 31,37.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис, 1994. -Б 136-137.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис, 1985. - Б. 44,48-49.
5. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников.- Нукус, 1985, - Б.146.
6. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1977.
7. Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы // «Әмиўдәрәя» журналы, 1998. №1-2, -Б. 108-109.

Аннотация: Фразеологизмлер - тилимизде өзиниң раўажланыўы барысында узак ўақытлар даўамында өз ара биригип қәлиплескен, бир неше сөзлерден дүзилген сөз дизбеклери есапланады. Бундай турақлы сөз дизбеклери өзиниң сыртқы көриниси бойынша да, мәнисиниң турақлылығы бойынша да, стиль жағынан да айрықшалықларға ийе. Сөзлик қурамда сол тилди дөреткен халықтың тарийхый өмир жолы, даналығы, пүткил руўхый хәм мәдений турмысы, өтмиши сәўлеленеди. Онда әсирлер даўамында халық тәрәпинен дөретилген образлы, тәсиршең тил байлықларының орны гиреўли. Олар тилдің тәкирараланбас миллий келбетин, сап байлығын аңлатыўда белгили дерек хызметин атқарады. Енди биз бул мақаламызда фраземалардың соматикалық стильлик хызметлерин үйренемиз. Қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелериниң атамаларына (соматизмлерге) байланыслы бир қанша фразеологизмлер анализ етилди.

Таяныш сөзлери: лексика, фразеологизм, термин, сөзлик қурам, көркем текст, семантика, турақлы сөз дизбеги, идиома, ушырма сөзлер, стилистика

ТАРЖИМАШУНОСЛИҚДАГИ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР ВА ТАРЖИМА ВАЗИФАЛАРИ

Жумамуратова Р. А.

Қарақалпақ давлат университети

Таржима тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. Турли тилларда сўзлашувчи халқлар вакиллари бир-бирлари билан муомала-муносабатда бўлганларида азалдан таржимон (тилмоч) ёрдамига эҳтиёж сезганлар. Савдо-сотик ишлари, дипломатик муносабатлар ва маданий-маърифий алоқалар пайтида ҳамма вақт таржимага зарурат туғилган. Шу боис халқлар ўз таржимонларига чуқур ҳурмат билан қараганлар.

Ўзок даврлар мобайнида оғзаки шаклда ҳукм сўрган таржимачилиқ фаолияти аста-секин ёзма усулга ҳам қўчган. Мамлакатлар ўртасида ўрнатила бошлаган алоқа ва муносабатлар турли-туман ҳужжатларнинг ўзга халқлар тилларига таржима қилинишини тақазо этган. Даврлар ўтиши, фан-техника, адабиёт ва санъат тараққиёти муносабати билан хилма-хил соҳалар буйича қўплаб адабиётлар пайдо бўла бошлаган экан, ўларни ҳам мулоқатга киришилаётган мамлакатлар тилларига ёки улар тилларидан она тилига таржима қилишга эҳтиёж сезила бошлаган. Юртимизда таржима адабиёти Ватан адабиёти билан бир сафда ривожланиб, унинг ажралмас таркибий қисмига айланди. Шайх Саъдийнинг «Гулистон»и, Низомий Ганжавийнинг «Махзанул асрор». «Хисров ва Ширин»и, Фирдавсийнинг «Шохнома»- си, Кайковуснинг «Кобуснома»си, Умар Хайём рубойилари, Хофиз ғазаллари, шунингдек, араб ижодий фантазияси махсули булмиш «Минг бир кеча», хинд эртаги «Қалила ва Димна», Робиндранат Тагор романлари, киргиз халқи эпоси «М анас», Л. Н. Толстой романлари, А. С. Пушкин шеърияти, М ухтор Ауэзовнинг «Абай» романи, С. Айний ва М. Турсунзода

асарлари, туркман адабиёти намояндалари Махтумкули ва Кербобоевлар ижод махсуллари, Т. Г. Шевченко шеърлари ва бошқа юзлаб асарларнинг ҳар бири узбек маданияти таркибидан мустахкам ўрин эгаллаган бебаҳо ёдгорлик ҳисобланади. Уларнинг таржималарини мутолаа қилиш орқали биз ҳам нафақат адекват таржима яратиш йулидаги тадрижий ривожланишни, балки шу асарлар яратилган даврнинг маданий ҳаёти, уша давр адабиётининг ўзига хос йўналиши, тил ва услуб хусусиятлари каби муҳим масалаларни ҳам ўрганамиз.

Таржима амалиёти пайдо бўлибдики, аслиятни она тилига қандай угириш лозим - сўзма-сўзми ёки эркин тарздами - деган масала таржимонлар олдида кундаланг турган муаммо саналади. Айрим шахслар, масалан, ХХ асрнинг бошларида ижод қилган санъаткорлар, сўзма-сўз таржимани ёқлаб чиққанлари ҳолда, амалий фаолиятларида шу усулдан кўпроқ фойдаланиб келган булсалар кўпчилик ижодкорлар эркин таржимани афзал қўриб, санъаткор аслиятнинг харфини эмас, рухий, сўзини эмас, мазмунини, шаклини эмас, унда мужассамлашган ахборотни бера билиши керак деган нуктаи назарни олға сўрганлар. Аммо масалани назарий ҳал қилиш лозимлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган. Таржиманинг мақсади, китобхоннинг савияси ва диди, матн тури каби қатор масалалар муҳокама кун тартибига қуйилмаган. Назарий асоснинг ишланмаганлиги таржима жараёнига турлича ёндашишни келтириб чиқарган. Бу, ўз навбатида, қатор таржима турларининг вужудга келишига сабаб булганки, уларнинг айримлари ижодий-илмий, баъзилари иллатли деб тан олинади. Мусаевнинг фикрига кўра буларни қуйдагича бўлиб қўрсатган: Ижодий таржима, сўзма сўз таржима, эркин таржима, мослама таржима, муаллифлаштирилган таржима, тадбил таржима, академик таржима в.х.казо [1].

Ҳар бир муаллиф яратган бадий-эстетик воқеликни тўлалигича идрок этиш учун таржимон кенг мушоҳада қувватига эга бўлгани ҳолда, бадий асар таркибидаги лисоний воситаларнинг мазмуний ва услубий-эстетик жиҳатларини туғри англаши, шу билан бирга муаллиф назарда тутган бош гоёни, унинг ният ва мақсадларини. очик-омдин кузга ташланиб турган воқеа-ҳодисалар тасвирдан ташқари яна матн ортида турган воқеликни, бир суз билан айтганда нафақат лисоний, балки гайрилисоний омилларни ҳам тула-туқис тасаввур этиши зарур. Токи натижа шундай бўлсинки, аслият ўз китобхонига қандай бадий-эстетик завқ бахш этса, унинг таржимаси ҳам асарни аслиятда мутолаа қила олмайдиган китобхонга худди шундай таасурот инъом этсин. Китобхон таржимада шавқ-завқ уйғота олмайдиган асарни муаллиф томонидан паст савияда битилган деб баҳолайди, яъни хом-хатала таржима китобхон тасаввурини чалғитади. Таъкидлаш лозимки Мусаев таржима вазибаларини қуйдагича таърифлайди Таржиманинг вазибаси - аслият ва таржима тиллари лексик, грамматик ва стилистик ҳодисалари уртасидаги уйғун ҳамда тафовутли жиҳатларни пухта узлаштириб олган ҳолда, аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини она тили воситалари ёрдамида қайта яратишдан иборатдир. Бу тамойилга риоя қилмаслик таржимада аникликнинг тула-туқисликнинг, демаски, ифода метёрининг бузилишига. харфхурликнинг содир булишига олиб келади [1]. Демак асл нусха муаллифидан воқеликни туғри акс эттириш талаб этилса, таржимондан асл нусхани беками-куст талкин этиш талаб қилинади демаскидир.

Таъкидлаш лозимки таржимада асл нусханинг шакл ва мазмун бирлигини, яхлитлигини бежирим ифода этиш учун таржима тилида муқобил ифода воситалари қидириб топиш зарурати туғилади. Бу жараён асл нусха мазмунини узга тилда ифода этишнинг қатор имкониятлари орасидан энг мақбулини танлаб олишни тақозо этади [2, 71]. Асл нусха ва таржима тиллари лисоний имкониятлари одатда узаро уйғунлик ҳолатида бўлмаслиги, яъни икки тил сўз ва ибораларининг мазмуни билан эстетик қиймати қатор матний ҳолатларда бир-бирининг урнини қоплай олмаслиги талай таржимавий қийинчиликларни юзага келтиради. Бундай ҳолларда ифоданинг бадий-эстетик қийматини қайта яратиш таржиманинг аслият матнига моддий жиҳатдан эмас, балки вазибавий монанд келишини тақозо этади. Таржимавий муаммоларни ҳал қилиш таржимондан пухта филологик билим ва тегишли назарий тайёргарликни талаб қилади. Таржимон назарий билимни таржима амалиёти таҳлили асосида эҳтиёж туфайли вужудга келиб, кенг қуламда фаолият қурсатаётган таржима назариясидан олади. Асл нусха билан таржима ўртасидаги нисбат қонуниятларини кузатишдан, хусусий таржимавий ҳодисалардан ҳосил булган ҳулосаларни илмий далиллар асосида умумлаштиришдан, шу йул билан таржима амалиётига таъсир утказиб, унинг сифатини яхшилашга қумаклашишдан иборатдир. Таржима амалиёти мақбул ифода воситаларини қидириб топиш йули билан муайян таржима муаммоларини ҳал қилишда зарур андоза. қоида, далил ва исботларни таржима назариясидан олади. Шундай қилиб, икки тил лисоний-услубий ҳодисаларини қиёслаш орқали асл нусханинг шакл ва мазмун бирлигини таржимада муқобил лисоний воситалар ёрдамида қайта яратиш йул ва имкониятларини қидириб топиш ва шу асосда таржима амалиётининг сифат узғаришига олиб келадиган назарий умумлашмалар яратиш таржима назариясининг предметини белғилайди.

Таржима назариясининг аҳамияти шундан иборатки, у айрим таржимонларнинг субъектив майлига, матн таржимасига «интуиция» йули билан ёндашиб, узбошимчаларча иш қилишларига тусик қуяди. Чунки «Таржима - бу илҳом, юксак истеъдод ва интуиция билан чуқур филологик билим, тинимсиз лугавий меҳнат ҳамда уринли илмий шарҳнинг қорилимасидан иборат назарий-ижодий жараёндир» [3, 215]. Зеро, ҳар қандай амалий фаолият сингари таржимачилик ҳам қонуниятлар жорий қилинишига ва назарий умумлашмалар яратишига эҳтиёж сезади. Бундай қонуният ва умумлашмалар, ўз навбатида, кенгрок миқёсдаги ҳулосаларга олиб келгани ҳолда, уларни қатор таржимавий ҳодисаларга татбиқ этишга даъват этади.

Таржима одатда тарихий-маданий, адабиётшунослик, лисоний-услубий, руҳшунослик йўналишларида тадқиқ этилади. Аммо бу йўналишларнинг барчаси ё бевосита, ё билвосита мазкур соҳаларнинг бири — лисоний-услубий йўналишида ўз аксини топади, чунки таржима ҳамма вақт тил материаллари билан иш қилишни тақозо этадиган жараёндир. Бинобарин, таржима назариясида икки тил лингвистик-стилистик воситалари билан боғлиқ лисоний тадқиқ йўналиши алоҳида ўрин тутати. Демак, таржима амалиётини ҳатто

адабиётшунослик йуналишида урганиш ҳам, аксарият ҳолларда, тил ходисаларини таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, таржимавий умумлашмалар яратиш учун турли жуфт тиллар лисоний-услубий воситаларини қиёсий урганиш ҳамда бадий матннинг эстетик узиға ҳослигини ташкил этувчи унсурлар таркибида мужассамлашган семантик-услубий ва прагматик (шароитдан қилиб чиқилдиган) хусусиятларни муайян қилиш услубий асосга таянишни такозо этади. Зеро, шу нарса аёнки, тилнинг ҳар бир воситаси, айниқса бадий асар тили воситалари бевосита ёки билвосита услубий вазифалар ифодаси учун хизмат қилади: ҳар бир тил ходисаси, баён этилган фикрнинг қулаидан қатъий назар, маълум даражада услубий бўёқ касб этиши мумкин. Тил воситаларининг бундай хусусияти таржима назариясини лингвотаржимавий тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилдиган қиёсий услубият билан яқинлаштиради.

Таржима назарияси ўз тадқиқотларини бошқа қатор анъанавий филологик, айниқса лингвистик тадқиқот методларидан ўрни билан фойдалангани ҳолда, қўпроқ қиёсий-қоғиштирма метод билан ҳамбарчас боғлиқликда қўлланиладиган семантик-услубий метод асосида олиб боради [4, 295]. Шу билан бирга аслият ва таржима тиллари лисоний воситаларини батафсил таҳлил қилиш зарурати лингвистик тадқиқотнинг бошқа айрим махсус методларидан ҳам, жумладан, компонентлар таҳлили методидан фойдаланишни такозо этади. Бундай пайтда қиёсланаётган икки тил бирликларининг турли контекстларда қушимча маъно ва маъно белгилари касб этиш ҳолатлари таҳлил этилади. Бир-бирларини тулдиришга хизмат қилдиган мазкур методлар амалга оширилган таржималарни ҳар жиҳатдан пухта ва ҳолис баҳолаш имкониятини беради.

Шундай қилиб, мамлакатимизда таржимачилик ёки таржимашунослик ҳозирги кунда ўз тарихига, ривожланиш хусусиятларига, анъаналарига, тадқиқот методларига ҳамда тамойилларига эга бўлган ижодий жараёнга айланиб қолди. Унинг назарий асослари тадқиқотчилар томонидан янада чуқурроқ ўрганилмоқда. Шу боис ҳам таржимашунослик илими бугинги куннинг энг долзарб ва муҳим соҳаларининг бири ҳисобланади. Ушбу соҳани ривожлантириш унга зарур янги усулларни жалб қилиш бугинги куннинг энг муҳим вазифаси.

АДАБИЁТЛАР РҲҲАТИ

1. Мусаев Қ.М. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Изд-во Фан 2005
2. Комиссаров В. Н. Специфика переводческих исследований // Тетради переводчика. - М., 1968. - Вып. 5. - с. 3-8. 71.
3. Комиссаров В. И. Слово о переводе. - ИМО, 1973. - 215 с. 70.
4. Копанев П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода. - Минск: Изд-во Белорус, ун-та, 1972. - 295 с.

Резюме: Ушбу мақолада таржима назарияси ва унинг вазифалари ҳақида сўз боради. Баий асар таркибидаги лисоний воситаларнинг мазмуний ва услубий-эстетик жиҳатларини туғри англаши, шу билан бирга муаллиф назарда тутган бош ғояни, унинг ният ва мақсадларини, очиқ-ойдин кўзга ташланиб турган воқеа-ходисалар тасвиридан ташқари яна матн ортида турган воқеликни, бир сўз билан айтганда нафақат лисоний, балки ғайрилисоний омилларни ҳам тўла-тўқис тасаввур этиши зарур.

Калит сузлар: интуиция, лисоний услуб, лингвистик-стилистик, қиёсий қоғиштирма.

Резюме: В этой статье рассматривается теория перевода и ее функции. Лингвистические осмысление содержательных и стилистически-эстетических аспектов языковых средств в художественном произведении, в то время как автор подразумевает идеи, его намерения и цели помимо описываемых событий, должен еще и представить себе вокал, стоящий за текстом, одним словом, не только языковые, но и нечеловеческие факторы.

Ключевые слова: интуиция, лингвистический подход, лингвистический-стилистический сопоставление.

Review: This article discusses the theory of translation and its functions. Comprehension of linguistics and the meaningful and stylistic-aesthetic aspects of linguistic means in a work of art, while the author implies the head of Goya, his intentions and goals. In addition to the events described, must also imagine the vocals behind the text, in word, not only linguistic, but also non-human factors.

Key words: intuition, linguistic methods, linguo-stylistic comparative style.

УДК: 398.22

«ЕР ЗИЙЎАР» ДЭСТАНЫНДА БАТЫРДЫҢ ЕЛДИ ҚОРҒАҰ МОТИВИ

Бекбергенова А.У.

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қаҳарманлық дэстанлардың тийқарғы идеялық бағыты ҳәм сюжети жаўызлықты ҳәм эдалатсызлықты қаралаў, басқыншылыққа қарсы гүрес, урыў, қәўимнің яки елдің тынышлығын қорғаўдан ибарат. Усындай халықлық идеяның әмелге асыўы қутқарыўшы идеал қаҳарманның туўылыўы ҳәм оның қаҳарманлық гүреси менен байланыстырылады. Солай екен, қаҳарманлық дэстанлардың композициясы ҳәм сюжетлик мазмуну елди сыртқы жаўлардан қорғаўшы, еркин, эдалатлы заманды орнатыўшы батырдың эпик өмирбаянын баянлаўға қурылады.

Егер қарақалпақ қаҳарманлық дэстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқыз», «Мәспатша»ның тийқарғы сюжет линиясында бас фигура сыпатында халық батырлары турса, қарақалпақ қаҳарманлық дэстаны «Ер Зийўар»да да Ер Зийўар, Хәсен хан, Ер Жанай сыяқлы халық батырларының эпик образлары турады. Нәтийжеде дэстан композициясының дүзилиси, тийқарғы идеяның ашылыўы ҳәм сюжетлик ўақыяның баянланып, унамлы шешим табыўы батырлар образынан ғәрезли болады. Усы батырлардың образына бағындырылып, тийқарғы эпик сюжет раўажландырылады. «Ер Зийўар» дэстанында да пүтин сюжетлик ўақыя Ер Зийўардың образы дөгерегинде баянланады. Жыраўдың дөретийўшилиқ шеберлиги сонда, Ер Зийўардың

дараланған батырлық образын жасауда, оның күши, ерлиги қахарманлығына қоса, ақыллылығы менен ағла пазыйлетин, инсанийлық қасиетин тендей сүүретлейди. Сонлықтан да, қарақалпақ халық дәстаны «Ер Зийұар»ды белгили тюрколог алым, академик В.М.Жирмунский өз илимий мийнетинде «Ер Зийұар» «оригиналь қахарманлық дәстан» [1: 18] - деп белгилеп өткен болса, қарақалпақ фольклорист алым Қ.Мақсетов: «Гүрес темасының сөз етилиуі мәселениң бир тәрәпин өз ишине алып қоймастан, еки жақтың (достың да, душпанның да) тәғдирин ортаға салады, солай етип гүрес әдиллик пенен әдилсизликтин, дос пенен душпанның тиресиуиниң түйини болады. Усы түйин дөгерегинде мәселе шешиледі. «Ер Зийұар дәстанының идеялық бақалылығы батырлардың халыққа хызмет етиуі менен белгиленеди» [2: 103] - деген унамлы пикир билдирип өтеди. Қақыйқатында да, илимпазлардың жоқары бақа берип өткениндей, «Ер Зийұар» дәстанында баянланған сюжет ұақыйалары, ондағы жаўгершилик хәм басқыншылыққа қарсы батырлардың қахарманлық урыслары, белгили бир дәўирлердеги халықтың басынан өткерген тарийхый ұақыйаларының сәўлеси сыпатында көркем сүүретлениуин табады. Дәстанның тийкарғы ядросын бастан-аяқ әдиллик пенен әдилсизлик ушын алып барылған урыс картинасы курайды. Мысалы, Хорезмниң ханы Хәсен, оның балалары Ер Зийұар, Жанайлардың елин қорғаудағы батырлық хәрекетлери, олардың өз елин бойсындырып қул етпекши болған, қалмақ журтының ханы Тақтаполатқа қарсы гүреси, ол басқарған қалмақ елиндеги бийлердің өзлерине қарсы тәрәпке өтип кетиуі, әдиллик ушын гүресте халық батырларының жеңиске ерисиуі, Тақтаполаттың қызы Ақтамақтың да жеңилип олжа болыуы, әскерий-демократиялық тәртип бойынша тутқын болған душпан қызының Ер Жанайға турмысқа шығыуы, дәстанның ақырында Ер Зийұардың жеңиске ерисип, еки елдеги ала ауызлықты сапластырып, халықларды бириктириуі, тыныш-татыу, абат мекән орнатыуы сыяқлы сюжетлердің избе-излиги, мотивлердің тутаслығы дәстанның өзине тән өзгешелигин тәмийнлейди.

«Ер Зийұар» дәстанында жаслары биразға барған қариялардың социаллық турмыс тәризи, өмири, перзентсизлик дағы, батырдың ғайры-тәбийий халатта дүньяға келиуі сыяқлы дәстүрий мотивлер жоқ. Ұақыя бирден урыс картинасын сүүретлеу менен басланады. Қалмақ ханы Тақтаполаттың басқыншылық урысы, оған қарсы Хорезм ханы Хасенниң азатлық, еркинлик ушын гүреси, дәстандағы конфликттиң жүзеге келиуін пайда етеди. «Ер Зийұар» дәстанының сюжетинде қахарманлық ұақыялар менен бирге ертеклик сүүретлеулер қарысып сүүретеленеди. Лекин, қахарманлық дәстанларға тән батырлардың сыртқы жаўларға қарсы гүреси, ханның елди басқарыуы, ханды халық хәм бийлердің қоллап-қуўатлауы, жаўға атланарда ата-аналардың дуўасы, тарийхый қалалардың атлары, көшпели дала халықларының жаўлар менен алып барған үзликсиз урысларының тарихый көринисин сәўлелендиреди. Булар Қурбанбай жыраўдан жазып алынған дәстанның жалғыз вариантында көркемлик пенен сүүретлениуин табады.

Дәстанның кириспесинен-ақ қахарманлық дәстанларға тән типологиялық сүүретлеулер орын алған. Қалмақтың жаўыз ханы Тақтаполаттың, тыныш татыу жасап атырған Хорезм ханлығын басқа еллердей етип басып алыу ушын дүзген режеси, бул нийетин үзеири Абақан арқалы Хәсен ханға жеткериуі, усы сум хабарды еситкен ханның қапашылық халатқа түсиуі, албырауы, қасындағы бийлери менен ойласыуы, шын турмыслық сүүретлеулер менен бериледи. Бирақ, дәстанда елдің тынышлығы ушын басқыншылыққа қарсы гүресиу идеясы мектепте оқып атырған, өспирим жасындағы балалар Ерзиұар менен Жанайдың образында көринеди. Халық идеалындағы эпик қахарман батыр образының күтә жас ұақытларынан-ақ сыртқы жаўларға қарсы атланысы қахарманлық дәстанларға тән дәстүрий сүүретлеудің көриниси. Усылайынша елди сыртқы жаўлардан қутқарыушы Ер Зийұар хәм Ер Жанайдың дараланған батырлық образы жасалады. Мысалы:

Душпан менен урысып, Нар буўрадай алысып, Қайтпай найза салысып, Қызыл қанға қарысып,	Келген жаўды қуўайық, Жаўдың мурнын уўайық, Жерге тамған қанларын, Ағын суў менен жуўайық [3: 10].

Дәстан қахарманы Ер Зийұардың елин қорғаудағы пикири монғоллардың эпосындағы атақлы батыр Гәсәрдің «журт сорағанлардың басын ийиу менен кемлик көргенлердің сүйениши хәм жәрдемшиси болыу» [4: 4] - деген сөзлери менен үнлес келеди. Туўылған елин қорғаудағы усындай дәўжүреклик қахарманлықты қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны «Қурбанбек» теги Қурбанбек батырдың «Халық жаўына шыққан бизлер таламан, Кайда жаўың тезден гүзарын силте, Қорқар бала енди туўар анадан» [5: 140] - деген сөзлеринде де байқауға болады.

Қахарманлық дәстанларға тән әке хәм балалардың басқыншы, душпан күшлерге қарсы бирликтеги гүреси «Мәспатша» дәстанында Әбдикеримбай менен баласы Мәспатшаның, Қоблан дәстанының Карам жыраў вариантында Қоблан менен оның балалары Ер Сайым, Мырза Сайымның т.б. гүреслеринде көремиз. Усындай урыс «Ер Зийұар» дәстанында Хәсен хан менен оның балалары Ер Зийұар, Ер Жанай тәрәпинен алып барылады. Дәстанның сюжетине сер салғанда тийкарғы дыққат Ер Зийұардың батырлық хәрекетин сүүретлеуге қаратылғаны байқалады. Мысалы, Хәсен хан баласы Ер Зийұардың гүресшеңлик хәрекетлерине байланысly жолды тутады. Және Хәсен ханның батырлары қалмақ журтының батыры Ақжүнис хәм ханы Тақтаполат тәрәпинен өлтирилип, Хәсен хан жеңилип, кейинге шегинип қашыуға мәжбүр болады. Усындай пайытта әкесин түскинлик халаттан Ер Зийұар қутқарады, жыраў оның образындағы мәртликті хәм батырлық хәрекетти тийкарғы орынға қойып сүүретлейди.

Қәдири ата-анаға, Хызмет етиу парызды, Биздей батыр балаға, Аман болсақ кәпирди,	Жибермеспиз қалаға, Аттың жалын өриңиз, Зийұардың еткен саўашын, Көзиңиз бенен көриңиз [3: 16].

Ер Зийұар сауаш майданында өлген батырлардың қунын алыұ ушын хэм елин жаўдан қорғап қалыұ нийетинде иниси Жанай менен бирге тынбай гүреседи. Олар екеўиниң сауаштағы күшли қахарманлық хәрекетлери Курбанбай жыраў репертуарында былай сўўретленеди:

Батырлар табан тирести, Найзаласып гүрести,	Мәрт баслаған мергенлер, Табанлап тартты гиристи [3: 16].

Дәстан сюжетинде қалмақ ханы Тақтаполаттың унамсыз образы тәреплер арасындағы урыстың сўўретлениўинде кеңирек ашып бериледи. Әсиресе, оның жаўызлық келбети урыста Ер Зийұардың ләшкерлеринен жеңилип атырғанлығына қарамастан өз халқындағы хаял, бала-шаға, кемпир, ғаррыларды да урысқа қосыұ ўақыясында көринеди. Мысалы:

Бийшара қатын-баланы, Кемпир менен ғаррыны,	Көшедеги бәршени, Бәрин қоймай айдады [3: 17].

Усылайынша урыс эпизодын сўўретлеўде дәстан ўақыясы кульминациялық шыңына жетеди, лекин, Тақтаполаттың жаўызлық хәрекеті арқалы сюжет шийеленисип, және раўажландырылып барады.

Дәстанда урыс ўақыясы майда-шүйде деталларына шекем сўўретленеди. Ер Зийұардың урыстағы ерлигин көрген Тақтаполаттың хайран қалып сескениўлери, әскерлериниң көпшилик бөлегиниң қырылып, азшылық бөлегиниң Бесмазарға қарай қашыўы, ләшкерлердің урыс майданын таслап кейин шегиниўлери т.б. эпизодлар Курбанбай жыраў репертуарында шеберлик пенен баянланады. Мысалы:

Жарадар болған жолдасын, Қолтықлаўға жарамай,	Батыр жаман сасады, Атына қамшы басады [3: 20].

Усы мысалда «Жарадар болған жолдасын, Қолтықлаўға жарамай» деген қатарлар жыраўдың импровизаторлық таланты арқалы қосылған хэм бул Тақтаполаттың жаўыз, тек өзиниң жеке мәпин ойлайтуғын, мийримсиз адам сыпатындағы унамсыз образын күшейтип берген.

Қахарманлық дәстанларда басқыншы, жаўыз күшлер тәрепиндегі әке менен баланың, ямаса әке менен қыздың биргелесип әдилсизлик урысын алып барыўы көпшилик эпослар ушын тән. Лекин, қарақалпақ дәстанларының ишинде «Ер Зийұар»да ғана унамсыз қахарман Тақтаполат ханның қызы Ақтамақ әкесиниң тәрепинде турып урыс алып барады. Мысалы, қалмақ елиниң бийи Абакан жеңиліске ушырағаннан кейин Тақтаполаттың жалғыз қызы Ақтамаққа әкесиниң жағдайының жақсы емеслигин жеңиліске ушырап атырғанлығын айтып, жәрдем бериўин сорады. Себеби, Тақтаполаттың қызы Ақтамақта батыр болады. Абаканнан суўық хабарды еситкен Ақтамақ үш жүз алпыс батыр қызлары менен қуралланып урысқа атланады. Бул үш жүз алпыс қыздан ибарат батыр қызлардың дәстан ўақыясына енгизилюй, әйемги амазонкашылық дәуирин еске түсиреди. Ақтамақ қырғын сауаш пайытында Ер Жанайды жарадар етеди. Жараланған инисиниң өшин алыұ ушын Ер Зийұар Ақтамақты куўып жетип өлтирмекши болады, бирақ қыз жалынып Ер Жанайды жақсы көрип қалғанлығын билдирип, өлтирмей тек жарадар еткенлигин айтып жалынады.

Мениң хәр сөзимнен шығар мағана, «Инимди шанышты» деп етпең паймана,	Та өлгенше хызметинде боламан, Ендигисин өзиңиз бил қайнаға [3: 32].

Бундай етип душпан қызының батырға ашық болып қалыұ деталы көпшилик қахарманлық дәстанларға тән типологиялық сўўретлеў. «Ер Зийұар» дәстанында да Хәсен хан Жанайға Ақтамақты алып бериўге қайылшылық береді. Усылайынша урыста жеңилип, тутқын болған қызды өлтирмей аман қалыұ хэм батыр менен қыздың некеси қыйылып турмыс қурыўы түркий халықлардың эпосларына тән сўўретлеўлер есапланады. Мысалы, гүресте жеңип алыұ мотивиниң излерин қарақалпақ халқының «Горуғлы» дәстанының «Қырмандәли» шақабында, «Қыз палұан», «Қараман», «Қоблан» дәстанында да ушырасады. Әсиресе усы мотивтиң уқсас тәреплерин «Қоблан» дәстанында Қобланның урыста «олжа болған қыз»ды, яғный Қызпалұанды Айыллы Орақ атасына некесин қыйып берип хэм қаланы екеўине тапсырып өзи елине қайтқандағы эпизодта көриўимизге болады [6: 260]. «Ер Зийұар» дәстанында да Ер Зийұар Ақтамақты жеңип, иниси Ержанайға хаялыққа әперип сол елге екеўин таслап өзи Хорезмге журтына қайтып кетеди. Қыздың батырлық күши хэм оның жеңилгеннен соң батырлық күшинен қайтыұ жағдайы хаққында илимпаз Р.С.Липецтиң «Қыздың батырлығы – бул еркинликтің үлгиси болып есапланады. Тек қахарман оны жеңген жағдайда, ол оған бойсынады, себеби, қыз оның тутқынына айланып, батырлық күшин хэм жаўынгерлик белсендилегин жойтады» [7: 56] - деген бақалы пикирлери дыққатқа ылайық деп есаплаймыз. Себеби, илимпаздың айтып өткениндей, тап усы жағдай Ақтамақтың гүресип жеңилген ўақтында айқын көзге тасланады. Бундай эпизодлар қазақ халқының «Таласпай-Мерген», Хакас халқының «Алтын – Пыркын», Шор халқының «Хан-қыз» батырлық ертеклеринде ушырасады. Демек, «қыздың жеңилип олжа болып батырларға хаял болыұ»дағы мотивлери әйемнен бар болып ертеклерден де орын алғанлығын көремиз. «Ер Зийұар» дәстанында ертеклик сюжетлердің қәлиплесиўи оның фольклорлық архаикалық характеринен дәрек береді.

Дәстанда жеңилген душпан ләшкерлериниң, хәттеки бийлери менен белгили батырларының Хәсен хан тәрепке өтип кетиўи, өз ханы Тақтаполатты услап бериўи, Хәсен ханның қалмақ батыры Абаканды өз елине хан көтериўи реалы, турмыслық сўўретлеўлер менен баянланады. Улыўма «Ер Зийұар» дәстанының өзине тән өзгешелиги жыраўдың сюжетти қурыўында, оны раўажландырыўында хэм бир пүтинликти саклай билгенинде, сол тийкарда ўақыяны реалистлик пенен сўўретлей алғанында көремиз.

Жуўмақлап айтқанда, «Ер Зийұар» дәстаны жанрлық жақтан қахарманлық эпостың талабына жуўап беретугын, көркемлиги жоқары эпик мийрасларымыздың бири.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., Изд-во «Наука». 1974.

2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дэстанларының поэтикасы. Ташкент. «Фан». 1965.
3. Каракалпакский фольклор. Көп томлык. 27-том. «Ер Зийуар». Нөкис. «Қарақалпақстан». 2011.
4. Дамдинсүрэн Ц. Исторические корни Гесериады. М., 1957.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык. 45-том. «Қурбанбек батыр». Нөкис. «Илим». 2012.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлык. 8-том. «Қоблан». Нөкис. «Қарақалпақстан». 1981.
4. Липец Р.С. «Завоеванная женщина» в тюрко-монгольском эпосе. // В сб: Фольклор и историческая этнография. М., Изд-во «Наука». 1983.

«Ер Зийуар» достонида ботир томонидан элни ҳимоя қилиш мотиви

Резюме: Мақолада «Ер зийуар» достонидаги ботир томонидан элни ҳимоя қилишда ўзига қарши қучларга қураши ва ғалабаларининг бадий тасвирланиши ҳақида сўз этилади. Достондаги сюжетларнинг кетма-кетлиги сақланиб, уруш мавзусининг ишончли бадий тасвирлаб берилишида Курбанбай жировнинг импровизаторлик маҳорати катта аҳамиятга эга эканлиги назарда тутилади.

Таянч сўзлар: эпос, сюжет, композиция, кульминация, мотив, эпизод, маҳорат, образ, репертуар, жиров.

Мотив защиты Родины батыром в эпосе «Ер Зийуар»

Резюме: В статье речь идёт о борьбе батыра против противоборствующих сил в эпосе «Ер Зийуар» и художественное отображение его побед. В эпосе сохраняется последовательность сюжетов, отмечается импровизаторское мастерство Курбайбай жрау в достоверном и художественном изображении темы войны.

Ключевые слова: эпос, сюжет, композиция, кульминация, мотив, эпизод, мастерство, образ, репертуар, жрау.

The motive for the defense of the Motherland by the hero in the epic "Er Ziyuar"

Summary: In the article we are talking about the struggle of the hero against the opposing forces in the epic "Er Ziyuar" and the artistic display of his victories. The epic retains the sequence of subjects, notes the improvisational skill of Kurbaybay zhrau in the reliable and artistic depiction of the theme of war.

Key words: epic, plot, composition, climax, motive, episode, skill, image, repertoire, zhrau.

TEZ AYTISHLARNING INGLIZ TILI DARSLARIDAGI AHAMIYATI

Rasulova N. A.

CAMU xalqaro tibbiyot universiteti

KIRISH. Tez aytishlar deyarli har bir tilda mavjud bo'lgan hodisadir. Tez aytishlar butun dunyoda juda mashhur, chunki ular kulgili va ularni eslab qolish oson. Hatto har yili noyabr oyining ikkinchi yakshanbasida nishonlanadigan xalqaro tez aytishlar kuni ham bor. Ammo tez aytishlar jiddiy tadqiqot mavzusi bo'lishi mumkinmi yoki ular shunchaki bolalarcha zavqlanishmi? Va ularning amaliy foydalari nimada? Tez aytishlar logopedlar tomonidan nutq nuqsonlarini davolash uchun samarali qo'llaniladi. Menimcha, ular nutq nuqsonlarini bartaraf etish va ravon nutqqa o'rgatish uchun maxsus yaratilgan. Tez aytishlar psixologiyada ham qo'llanilishi mumkin: "Shunday qilib, siz tez aytishlarni shunchaki kichik bolalar uchun mashg'ulot deb o'ylashingiz mumkin bo'lsa-da, ular aslida diagnostika maqsadida miya shikastlanishi yoki til nuqsonlarini tekshirish uchun ishlatiladi.

"Hozirgi kunda o'quv jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan juda ko'p strategiyalar mavjud, o'qituvchi qo'llagan texnikasi o'quvchilar uchun tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak, ulardan biri tez aytishlardir. Tez aytishlar - bu to'g'ri talaffuz qilish qiyin bo'lgan so'zlar guruhi uchun norasmiy atama. Bu og'zaki o'yinning bir shaklidir" [5]. Talabalar har bir dars oxirida o'z ishlarining sifatli natijasini ko'rishlari kerak, chunki bu motivatsiyani oshiradi.

Maqolaning maqsadi ingliz fonetikasini (tovushlar, so'z urg'usi, intonatsiya) o'rgatish uchun ingliz tilidagi tez aytishlardan qanday foydalanish mumkinligini o'rganishdir. Tadqiqot obyekti - tez aytishlardir. Tadqiqot mavzusi ingliz tili fonetikasi va og'zaki ingliz nutqi bo'yicha treninglarda ingliz tilidagi tez aytishlardan foydalanishning samarali usullarini izlash va tekshirishdan iborat. Tadqiqot materiali o'ndan ortiq asl ingliz tilidagi tez aytishlardan iborat[4].

Hozirgi tilshunoslikda nutqning buzilish jarayonlari yetarlicha o'rganilgan bo'lsada, undagi ba'zi kamchiliklar hali o'z yechimini topmay dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda. Tilshunoslikda nutqning buzilish sabablari bir tomondan, insonning ruhiyatida sodir bo'lgan ba'zi o'zgarishlar (qo'rquv, stress, ruhiy siqilishlar va boshqa holatlarda) sodir bo'lishi e'tirof etilsa, ikkinchi tomondan, insonning nutq apparatida tug'ma nuqsonlar bilan dunyoga kelishi bilan bog'liqligi ta'kidlangan[6]. Birinchi holatda inson aynan dunyoni anglash jarayonida atrof-muhit, insonlar yoki turli voqea-hodisalar tomonidan o'tkazilgan ta'sir natijasida yuzaga kelgan nutq buzilish hodisasi bo'lsa, ikkinchi holat bir muncha murakkab bo'lib, bu jarayonda insonning nutq hosil qilishda ishtirok etuvchi nutq a'zolarida nuqson va kamchiliklar mavjud bo'ladi. Ingliz tilini o'rganuvchilar uchun tez aytishlar to'g'ri talaffuz qilish uchun bir vaqtning o'zida bir yoki ikkita tovush ustida ishlashning qiziqarli usulidir. Tez aytishlarni sekin aytishdan boshlash lozim, so'ngra tezlashtirishga harakat qilish kerak.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Jahon tilshunosligida R.E.Levinaning nutqning yetarli darajada rivojlanishi va uning tahlili, nuqsonlarni oldini olish va bartaraf etish usullariga bag'ishlangan tadqiqotlarida aynan nutq buzilishining ikkinchi masalasi keng aspektda o'rganildi. Bundan tashqari bir qator olimlarning aynan nutq buzilishini keltirib chiqaradigan sabablar va ularni oldini olish maqsadida olib borgan ilmiy izlanishlari ham e'tiborga molikdir. Nutqning to'liq rivojlanmaganligining sabablarini tahlil qilgan V.K.Orfinskaya, Y.F.Sobotivig, S.Y.Lyapedskiy, Y.M.Matsyukovalarning olib borgan tadqiqot ishlarida ham nutq buzilishi hodisasi keng aspektda o'rganilib, tahlil qilingan. Nutqiy kamchiliklarda asosan tovushlarni to'g'ri talaffuz qila olmaslik, so'z bo'g'inlarini bir-biriga qo'shib ayta olmaslik holatlari kuzatiladi[3]. Hozirgi vaqtda nutq nuqsonining rivojlanishi va talabalarda muloqot malakalarining yetarlicha takomillashmaganligi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA. Nutqida nuqsoni bor ayrim talabalar ko'pchilik oldida so'zlashishga uyaladi yoki o'zlashtirayotgan materialini o'rtoqlari oldida o'zini bilmaganga solib oladi. Talabalar ayrim tovushlarni talaffuz qilgani bilan tovush birikmalarini o'zlashtira olmaydi yoki butun so'z o'rniga uning bir qismini aytadi.

1-rasm. Ingliz tilidagi tovushlar talaffuzida lab va og'izning holati

Ingliz tilidagi tovushlar harflar sonidan ko'p, 26 harf 44 ta tovushni ifodalaydi. Ingliz tilidagi ba'zi tovushlar o'zbek tilida mavjud emasligini inobatga olgan holda, ingliz tili darslarida tez aytishlar, "Pronunciation sprints"dan foydalanish, nafaqat darsni yanada qiziqarli tashkil etishga, shu bilan birga talabalarga inglizcha so'zlarni bir nafasda tez va ravon aytishiga yordam beradi. Agar ushbu tez aytishlarni darsda musobaqa tarzida tashkil etilsa, yanada samarali bo'ladi. Nutqning ravonligini yanada oshiradi, desak yanglishmagan bo'lamiz[2].

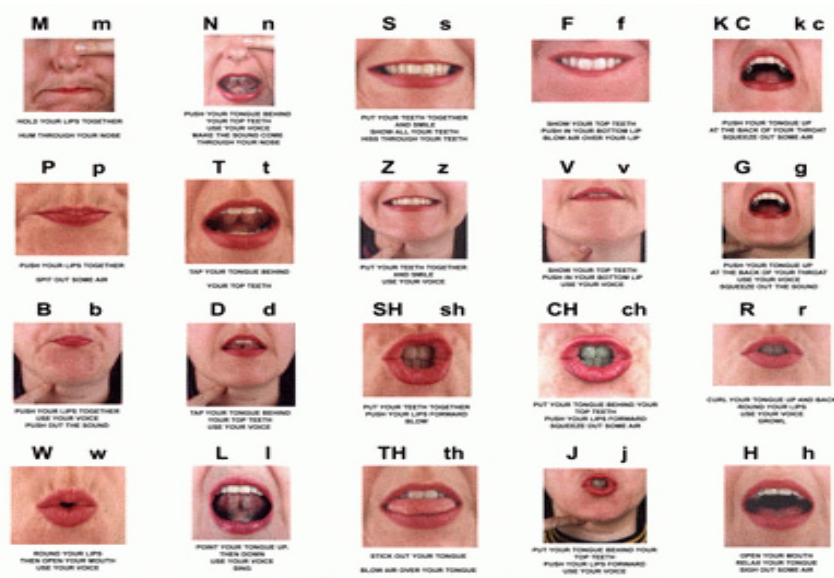
Ingliz tilidagi ba'zi tovushlar o'zbek tilida mavjud emas: "v" (labni tishlagan holda), "w" (erkin talaffuz), "q" (kyu tarzida), "t" (talaffuzi o'zbek tilidagi "t"dan farq qiladi), "d", "r" va hk.

Tongue twister	IPA
A big black bug bit a big black bear.	/ ə bɪɡ blæk bʌɡ 'bɪt ə bɪɡ blæk 'ber /
A flea and a fly flew up in a flue.	/ ə 'fli: ənd ə flai 'flu: 'ʌp ɪn ə 'flu: /
A happy hippo hopped and hiccupped.	/ ə 'hæpi 'hɪpəʊ hɒpt ənd 'hɪkʌpt /
A noisy noise annoys an oyster.	/ ə 'nɔɪzi nɔɪz ə nɔɪz ən 'ɔɪstər /
A proper copper coffee pot.	/ ə 'prə:pər kɒpə 'kɒfi 'pə:t /
A shapeless sash sags slowly	/ ə 'ʃeɪpləs 'sæʃ 'sægz 'sləʊli /
A synonym for cinnamon is a cinnamon synonym.	/ ə 'sɪnə nɪm fər 'sɪnəmən z ə 'sɪnəmən 'sɪnə nɪm /
An ape hates grape cakes.	/ ən 'eɪp 'heɪts 'ɡreɪp 'keɪks /
Betty Botter bought some butter, but she said the butter's bitter. If I put it in my batter, it will make my batter bitter.	/ 'beti bɒtər 'bɔ:t səm 'bʌtər bət 'ʃi: 'sed ðə butter's 'bɪtə ɪf 'aɪ 'pʊt 'ɪt ɪn maɪ 'bætər 'ɪt wi:l 'meɪk maɪ 'bætər 'bɪtər /
Betty bought butter, but the butter was bitter, so Betty bought better butter to make the bitter butter better.	/ 'beti 'bɔ:t 'bʌtər bət ðə 'bʌtər wəz 'bɪtə sɒu 'beti 'bɔ:t 'betər 'bʌtər tə 'meɪk ðə 'bɪtə 'bʌtər 'betər /
Billybob blabbered boldly.	/ 'bɪlɪbɒb 'blæbəd 'bəʊldli /
Black bug's blood.	/ blæk bʊɡ's 'blʊd /
Blue glue gun, green glue gun.	/ 'blu: 'ɡlu: 'ɡən 'ɡri:n 'ɡlu: 'ɡən /
Can you can a can as a canner can can a can?	/ kən ju kən ə kən əz ə 'kænər kən kən ə kæn /
Cooks cook cupcakes quickly.	/ 'kʊks 'kʊk 'kʌpkɛɪks 'kwɪkli /
Double bubble gum, bubbles double.	/ ˌdʌbl 'bʌbl 'ɡəm 'bʌblz ˌdʌbl /
Eddie edited it.	/ 'edi 'edɪtɪd 'ɪt /
Eleven benevolent elephants.	/ ɪ'levn bə'nevələnt 'eləfənts /
Eleven elves licked eleven little licorice lollipops.	/ ɪ'levn 'elvz 'lɪkt ɪ'levn 'lɪtl 'lɪkərɪʃ 'lɑ:lɪ pə:ps /
Elizabeth has eleven elves in her elm tree.	/ ɪ'lɪzəbəθ 'hæz ɪ'levn 'elvz ɪn hər 'elm 'tri: /
Four furious friends fought for the phone.	/ fɔ:r 'fjʊrɪəs 'frendz 'fɔ:t fər ðə 'fəʊn /
Fred fed Ted bread and Ted fed Fred bread.	/ 'fred 'fed 'ted 'bred ənd 'ted 'fed 'fred 'bred /
Frivolously fanciful Fannie fried fresh fish furiously	/ 'frɪvələsli 'fænsəfəl 'fæni 'fraɪd 'freʃ fɪʃ 'fjʊrɪəsli /

Ushbu yuqoridagi materiallarda talaffuzi qiyin bo'lgan tovushlar qisqa jumlada maksimal darajada jamlangan.

Nutq nuqsonlariga tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar, labdagi nuqsonlarni ta'kidlasak bo'ladi.

Tez aytishlar talabalar uchun qiziq, lekin ularni aytish mashaqqatli bo'lsada, so'zlarni aniq va ravshan aytishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ingliz tili darslarida o'zga til tovushini talaffuz qilish: nutqi ravon va nutqida kamchiligi bor barcha o'rganuvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi.

2-rasm. Ingliz tilidagi tovushlar talaffuzida og'iz, lab, tish va burunning holati

XULOSA. Agar tez aytishlarni dars jarayonlarida aytirish o'zining ijobiy samarasini bermasa, unda o'qituvchidan talab qilinadigan vazifalarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: Turli xil nutq kamchiliklari bor talabalarning nutq faoliyati ontogenezini o'rganish. Nutq kamchiliklarining sabablari va simptomatikasi, ularning turlari, kelib chiqish mexanizmlarini o'rganish, darajasini aniqlash. Nutq kamchiliklarini shaxs faoliyati, shaxsiyati, xulq-atvori, ruhiy rivojlanishiga ta'sirini o'rganish. Eshitish, ko'rish, intellektual va boshqa kamchiliklarga ega bo'lgan anomal talabalar nutqiy faoliyatining ahvoli, yetishmovchiliklarini o'rganish, aniqlash. Nutq kamchiliklarini aniqlash yo'llari, usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish. Nutq kamchiliklarini sistemaga solish, tasniflash, tizimga keltirish. Nutq kamchiliklarining oldini olish, bartaraf etish prinsiplari va usullarini, tashkiliy shakllarini belgilash, ishlab chiqish, takomillashtirish.

Hulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, tadqiqotimiz davomida tez aytishlarning ikkita asosiy xususiyati topildi. Birinchidan, tez aytish mashqlari tillarni o'rganishda juda samarali. Ushbu mashqlar nutq apparati uchun yaxshi mashqdir. Ular, shuningdek, har qanday odamning nutqini yaxshilashi, aniq va ravon gapirishga yordam berishi mumkin. Ikkinchidan, tez aytishlarning shakli, odatda, ularning mazmunidan ko'ra muhimroq va qiziqarliroqdir[1]. Umuman olganda, bu natijalar so'zning moddiy kelib chiqishiga ishora qiladi. Shaklning tarkib ustidan hukmronligi tez aytishlarni amalda juda foydali qiladi. Shuning uchun tez aytishlar har qanday darajadagi tilni o'qitishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan universal usuldir.

ADABIYOTLAR

1. Ayupova M.Y., Logopediya.Darslik. T: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007.
2. L.S. Volkova, S.I.Shaxovskaya Logopediya.Izd-vo "Vlados" - M., 2002.
3. Sharan, S., Sharan Y. Small group-teaching – Englewood Cliffs, NJ: Educational Technology Publications, 1996. – 237 p.
4. Р.Е. Левиной. Основы теории и практики логопедии / Под ред. - М.: Просвещение, 1967
5. Мастюкова Е.М. Онтогенетический подход к структуре дефекта при моторной алалии. Дефектология 1981;6:13.
6. Горбачевская Н.Л., Якупова Л.П. Особенности формирования ЭЭГ у детей с психической патологией. В кн.: Аутизм в детстве. М.: Медицина, 1999. С. 160-189.

Tez aytishlarning ingliz tili darslaridagi ahamiyati

Annotatsiya: Talabalar ayrim tovushlarni talaffuz qilgani bilan tovush birikmalarini o'zlashtira olmaydi, butun so'z o'rni uning bir qismini aytadi. Nutqning to'liq rivojlanmaganligining sabablarini tahlil qilgan tadqiqotchilarning tadqiqot ishlarida ham nutq buzilishi hodisasi keng aspektda o'rganilganligi, ayniqsa, V.K.Orfinskaya, Y.F.Sobotivig, S.Y.Lyapedskiy, Y.M.Matsyukova kabi olimlarning olib borgan tadqiqot ishlarida nutq buzilishi hodisasi keng aspektda o'rganilib, tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: nutq nuqsonlari, tovush, nerv tolalari, nutq apparati, qo'rquv, stress, tug'ma nuqsonlar, intellektual, nutq buzilishi, labdagi nuqsonlar, ruhiy, talaffuz

The importance of tongue twisters in english lessons

Annotation: Students can't master sound combinations by pronouncing some sounds, instead of the whole word, they say one part of it. In the research works of the researchers who analyzed the reasons for the underdevelopment of speech, speech research was studied in a broad aspect, especially in the research studies conducted by scientists such as V.K.Orfinskaya, Y.F.Sobotivig, S.Y.Lyapedsky, Y.M.Matsyukova.

Key words: parts of speech, sounds, speech therapy, nerve fibers, speech apparatus, fear, stress, birth defects, intellectual, speech disorders, cleft lip, mental, pronunciation

Важность скороговорки на уроках английского языка

Аннотация: Учащиеся не могут освоить звуко сочетания, произнося некоторые звуки, вместо целого слова они произносят одну его часть. В исследованиях исследователей, анализировавших причины недоразвития речи, исследование речи изучалось в широком аспекте, особенно в исследованиях таких ученых, как В.К.Орфинская, Ю.Ф.Соботивиг, С.Ю.Ляпедский, Ю.М.Мацюкова.

Ключевые слова: части речи, звуки, нервные волокна, речевой аппарат, страх, напряжение, врожденные дефекты, интеллектуальные, речевые нарушения, заячья губа, психика, произношение

РОМАНДА БУХАРА ҚАРАҚАЛПАҚЛАРЫ ӨМИРИНИҢ СҮҰРЕТЛЕНИҰИ (Композициялық шеберлік мәселесі хақында)

Шамуратов М.

Наұайы педагогикалық институтының еркін излениушісi

Ири эпикалық шығармаларда ўақыя хәм хәдийселерди оқыўшы қабыл етиўи ушын тийимли етип жайластырыў оның композициялық қурылысына, жазыўшының шеберлигине байланысly. Бунда автор өзиниң идеясын көркем етип жеткерий жолында улыўма ўақыялар желисине авторлық баянлаўлар, гүрриңшиниң айтып берийи ямаса персонажлардың еске түсирийлерди арқалы улыўма сюжетке қатнасы жоқ ўақыя-хәдийселерди, айырым қахарманлардың өтмиш тәғдирине байланысly әмгемелерди синирип жибереди. Буны әдебиаттаныў илиминде монтаж дейди. «Монтаж әдебий шығарманың қурылысын дүзийи усылы болып есапланады хәм онда сүўретлеўдиң бөлип тасланыўы, оны фрагментлерге «бөлип таслаў» гүзетиледи.»² К.Каримовның «Ағабий» романында да усы көркем усыл қолланылғанын көрийге болады. Жазыўшы базда гүрриңши әмгемеси, көбинесе Қулшыбий хәм Бектемирдиң еске түсирийлерди арқалы өтмиш ўақыялары, Бухара қарақалпақларының турмысы, ол жердиң тәбияты хәм халықтың үрип-дәстүрлерди туўралы айтып береди. Булар оқыўшыны қызығыўшылықта ушлап, персонажлардың тәғдирин ашып берийге жәрдемлеседи.

Романның бас қахарманы Қулшы бий Бухара қарақалпақларының Шымбай этирапына көшип қонысланыўының баслы себепшиси Торықасқа деп есаплайды. Роман авторы да усы концепцияны туўры деп есаплайды. Бирақ белгиле әдебиатшы, филология илимлериниң докторы, профессор Қурбанбай Жәримбетов жоқарыда көрип өткенимиздей, булай деп ойламайды. Бул көшиийге тийкарғы себепти Сыр бойында жасайтуғын қарақалпақлардың Қоқан ханлығы қарамағына көшип кетийден излейди. Шынында да Қуршыбий Бухара әмири Шахмурат бийдиң тапсырмасы менен Сырдарьаның еки бойын жағалап мәкан еткен қарақалпақларды Тамдыбулақ этирапына көширип әкелийи ушын ол жерге барады. Бул ўақытта Сыр бойы қарақалпақлары Бухара әмирлигине де, Қоқан ханлығына да бойынсынбайтуғын, қазақ ханларынан гәрезли еди. Оларды Тамдыбулақ этирапына көширип әкелийдеги тийкарғы мақсет әмирликтің Шығыс арқа шегерасын беккемлеў, жаў келсе жаўынгер қыпшақларды олар менен бетпе-бет шығарийи еди. Әмирдиң жеке өзинен тапсырма алған Қулшыбий Сыр бойы қарақалпақларының бийи Жаңабергенниң үйинде бир хәпте қонақта болып әмирдиң тапсырмасын оларға пинхамылап жеткереди. Жаңаберген бий басқа бийлер менен сөйлесип, оларды Тамды этирапына көширип апарийиға ўәде берип қалады. Деген менен, әмирдиң Қулшыбийге берген тапсырмасынан хабары болған тыңшы бул сырды Қоқан ханлығына жеткереди. Гезегинде Қоқан ханлығынан келген хабаршы Сыр бойы қарақалпақларының және бир бийи Салтық бийди үгитлейди. Нәтийжеде Жаңаберген бий басшылығындағы қарақалпақлар Бухара пухаралығына, Салтық бий басшылығындағы қарақалпақлар Қоқан ханлығы пухаралығына көшип барады. Бул ўақыядан әдеийи өткеннен кейин бир тойда бас байрақ алған Торықасқа уйланып өлтириледи хәм сейис Тағаберген оны маңғытлардың бийи Қожамияр бийдиң баласы Төлесиннен (Төлесин бурынырақ Торықасқаны бир үйир жылқыға сорап келсе де Қулшыбий оған бермеген еди, сонда Төлесин «Торықасқаға беккем бол, Қулшы бий аға,» деп кеткен еди) көрип оны өлтирип қояды. Еки урыў ортасында үлкен қарама-қарсылық келип шығады. Нәтийжеде Қулшы бийдиң иниси Шақшақты Қожамияр бийдиң адамлары урлап әкетип оны Қожамияр бий менен Абдусаид арабийи Бухара әмирине алып барады. Бул ўақытлары Шахмурат бий өлип орнына баласы Мирхайдар әмир болған еди. Мирхайдарға бурынғы әмир тәрәпинен берилген тапсырманы Қулшыбий шала орынлағаны, демек, оған исениийге болмайтуғынын, сонлықтанда Шақшақты ақ үйли етип Бухарада ушлаў зәрүрлигин айтып исендиреди. Қулшы бий Мирхайдар әмирдиң алдына инисин сорап барғаны менен оның өтинишин далада қалдырады, әмир тонын терис кийип алады. Нәтийжеде бул жерде артық қалыўға болмайтуғынын түсинип жеткен Қулшы бий ата журты Шымбай этирапына көшиийди шешеди. Раджаб айында туўылған улдың атын Раджаб қойды. Арабша – «Раджаб», қарақалпақша Ережеп болды.» (21-бет)

Романда Бухара қарақалпақларының үрп-әдет дәстүри, этнографиясы да шебер сүўретленген. «Усы пайытта ергенектиң сыртынан тутылған ший есик серпип ашылып, дөңгелек жаға ақ көйлегиниң сыртынан байлаған кәмарының қос баўында пышағы салбыраған, басына шети қаракөл териси менен жийекленген дегелей кийген жигит көринди.

- Бий аға, ас таяр еди, суў ала берейин бе? – деди әдеп пенен. Ийинине бөз сүлги таслаған, бир қолында жез куман, бир қолында жез шылапшын услаған. Ол қәддин сәл бүгип буйрық күтип турар еди.

- Аўқат таяр болыпты, бирадарлар, - деди Жаңаберген бий отырғанларға қарап. Гәп келген жеринен туўарылған еди. Хызметкер жигит қолға суў алыийиға қолайласты.

- Тақсыр, мәрхәмат, сизден болсын, - деди Қулшы бий әдеп жүзесинен Ийманберди ахунға бурылды.

- Мийман атаңдай уллы, деген Қулшы бий, дарья кешип, әулийе атлап, алыстан излеп келип отырсыз, сизден болсын, алдына қойылған шылапшынды ақырын ысырды. Қоллар гезекпе-гезек жуўылды. Үлкен қара самарға салынған қой етиниң он еки жилиги пүтин, гелле менен қосып әкелинип ортаға тартылды. Хәр кимниң алдына кишигирим бир-бир табақ қойылған болып, хәр мийманның сыбағасы соған салыныўы тийис еди.

- Қәне мийман, ас таяр, өз қолыңыз бенен ет бөлип берийи, қонақ асы сизики ақыры, - деди Жаңаберген бий.» (53-бет)

² Хализев В.Е. Теория литературы, Москва, «Высшая шеола», 1999, 276-бет

Бул жерде сол дәуірде бардамлы каракалпақлар ушын тийисли болған кара үй – отаудың айырым безеу, бау-шуулары көрсетилген. Отауға киретуғын есик ергенек делинген хэм үйге кыста сууық хауа, жазда ыссы кирмеуи ушын ший тутып койылған (**ергенектиң сыртынан тутылған ший есик серпиі ашылып**). Сондай-ақ ергенектиң сыртынан ший тутыудағы екінши мақсет отаудың сырты нағыслап тоқылған ший менен қапаланған, ергенек сыртындағы тутылған шийге де усылай нағыс исленген. Демек, отау сырты бир тутас дизайнди пайда еткен. Хызметши баланың кийген кийимин сүүретлеу аркалы бириншиден, миллий этнографияны көрсетиу нәзерде тутылса (**дөңгелек жаға ақ көйлегиниң сыртынан байлаған кәмарының қос бауында пышағы салбыраған, басына шети қаракөл териси менен жийекленген дегелей кийген**), екіншиден, бул да миймандослықтың бир көриниси. Барлық жигитлер күнделикли турмыста жоқарыда көрсетилгендей етип кийинип жүре алмаған. Жоқары мәртебели мийманлар келгенде оған көрсетилетуғын айрықша хұрметтиң бир белгиси ретинде хызметкер жигитлерди де усылай хошрей қылып кийиндирип койған. Халқымыз арасында жүрген **«Анаңды әкеңе пардозлап көрсет»** деген нақыл сөз усындайдан келип шыққан болса керек.

Романда Бухара әмириниң тахты, сарайы, жазғы шәрдарасын сүүретлеуге, әмирлердиң өзлерин услап тутуы, ишки хэм сыртқы сиясатының базы бир қырларын сәулендириуге де орын ажыратқан. «Бийди Кенемехтағы жазғы шәрдаресине пинхамы шақыртқан әмир бийик дийуал менен қоршалған шәрдарениң терис әйуанында азғана күттирип қойып, шығып келди. Шоқ сақалы шырайлы жүзине қуп жарасып турған, орта жаслардағы әмир басына сәлле орап, үстине келте жеңли қырмызы реңли шапан кийип, белине алтын тоғалы кәмар байлаған еди...

Мине, орта әсирлик турмыс тәризине, ханлық сиясатқа ийе Бухара әмирлигиниң сыпатламасы. Гәп Бухара каракалпақларының турмысы, әмир менен тиккелей сөйлесе алатуғын абырайлы Құлшы бий хаққында барғаннан кейин әмирликтиң турмысы хаққында сүүретленилмесе надурьс болар еди. Сол дәуірдеги Бухара әмирлери бир жағынан Қоқан ханлығы, екінши жағынан Хийуа ханлығы, үшінши тәрептен көшпели түркменлер, сәл алысырақтан болса да иран патшалығы қәуип туудырып турған бир пайытта шегераларды қорғау, ең болмағанда жау менен бирден бетпе-бет келиуді каракалпақларға, әсиресе, оның жауынгер бөлеги қыпшақларға тапсырар еди. Бунда олар хийлекерликтиң жолларын қарастырды, тыңшылар хызметинен пайдаланды. Бул олардың сыртқы сиясаты болса, ишки сиясаты да көбирек мәккарлыққа қурылды. Урыуларды бир-бири менен қарсы қойды, солай етип олардың биригип кетиуиниң алдын алды. Бир урыу басшысы менен болған мүнәсибетин екінши урыу басшысына билдирмеуге хәрекет етти: **«Жаныңа атқосшыңнан бөлек хеш кимди ертпе. Келгенлерине өз дөгерегиннен жай бер.»** Ал әкесиниң орнына әмирлик тахтына отырған Мирхайдардың портретин де, оның сиясатты түсиниу хэм алып барыу дәрежесин де жазыушы өз орны менен сәулендирген. Торықасқа себепши болып маңғытлар менен жауласып қалғаннан кейин Қожамияр бий, Абдусайд арабий тәрепинен жас әмир үгітленгенин, тәжирийбесиз әмирдиң ойланбай хәрекет ететуғынын хэм буның кейни жақсылық пенен тамамланбайтуғынын сезген Құлшы бий ата журтқа көшиуді шешкен еди.

Мәмлекетлик шегералар анық белгилеп алынбаған, бир аймақтан екінши аймаққа көшип өтиу хеш қандай хұжетлерди талап етпейтуғын, бир елди екінши ел, хәттеки, бир топар басқыншылар-ақ биймәлел талап, жаулап алып кете беретугын дәуірде жаугершилик көп болды. Халық тәбийий апатшылықтан гөре жаугершиликтен көбирек заап шекти. Усындай жаулардан қорғаныу ушын Бухара әмирлиги де жалланба нөкерлерден қуралған армиясын сақлап турууға мәжбүр болды. Роман қахарманы Бектемир де әмирлик армиясына нөкер болып жалланады. Буны ол өз тилеги менен ислейди. Әкеси урыста қазаланған, оннан қалған сауыт, қурал-сайманлар бәрқулла керегеде асылып туратуғынлықтан қандай да әкесиниң өлимине өш алыу кеги, тула бойын кернеген тасқын күш-қарыу Бектемирди анасы қарсы болса да нөкерликке жетеледи. Бир сауашта басым келип, екіншисинде басқы тауып жүрген нөкерлер тосаттан хұжимге өткен түркмен жауынгерлерине төтепки бере алмай кейин серпиледи. Усы пайытта көкирек тусына оқ жайы оғы қадалған Бектемир аттан қулайды.

Жазыушы бул – «Ағабий» тарийхый романында тарийхый фактлерди хэм тарийхый шынлықты қалай болған болса, солай сәулендирместен өзиниң көркем қыялында қайта ислеп оқыушыға усынады. Оқыушы өзине керегин алады. В.Г.Белинский айтқандай «роман тарийхый фактлерди жазыудан ўаз кешеди хэм оларды өз мазмунын пайда еткен жеке ўақыялар менен байланыссы қабыллайды, усы аркалы тарийхый фактлердиң астарын ашып береді, тарийхый шахстың кабинетине ямаса жатақ жайына бизди алып кирип, оның үй турмысы, хожалық сырларын көрсетеди, оны бизге тек ғана тарийхый көринис мундиринде емес, бәлки шапан хэм қалпақ астында да көрсетеди. Мәмлекеттиң, әсирдиң мәнзарасы, олардың әдет-дәстүрлери тарийхый романның хәр бөлегинде, хәттеки, оның идеясына қатнасы болмаса да баян қылынады. Соның ушын тарийхый роман сондай нәрсе, онда пән сыпатында болған тарийх көркем өнер менен қосылады, ол тарийхтың толықтырыушысы, оның екінши бир тәрепидур.» [1, 158] Жуўмақластырып айтқанда жазыушы К.Каримов өзиниң романында каракалпақлардың тарийх сахнасындағы белгилі бир дәуирин сүүретлеп беріу ушын қурамалы композициялық усылды таңдаған хэм белгилі табысқа ерискен.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Белинский В.Г. Танланған асарлар, Тошкент, 1958, 158-бет.
2. Хализев В.Е. Теория литературы, Москва, «Высшая школа», 1999, 276, 277-бетлер
3. Целкова Л.Н. в книге Введение в литературоведение, Москва, «Издательство Юрайт», 2016, 247-стр.
4. Айтматов Ч. Собрание сочинений в семи томах, том третий И дольше века длится день, Москва, 1998
5. Жәрімбетов Қ. Лирикадан романға, «Әмиўдәрәя» журн. 2015, 3-сан, 89-бет

6. Каримов К. Агабий. Нөкис, «Билим», 2013

Романда бухара қарақалпақлары өмириниң сүўретлениўи. (Композициялық шеберлик мәселеси ҳаққында)

Резюме. Мақалада романда бухара қарақалпақлары өмириниң сүўретлениўи ҳаққында сөз етилиди. Сондай ақ, композициялық шеберлик мәселесине кең тоқталып өтилиди. К. Каримовтың «Агабий» романы тийкарында анализленип жуўмақ шығарылған.

Таяныш сөзлер: роман, сюжет, композиция, қахарман, жазыўшы.

Романда Бухоро қорақалпоқлари ҳаётиниң берилиши. (Композицион маҳорат масаласида)

Резюме. Мақолада романда Бухора қорақалпоқлари ҳаётиниң берилиши ҳақида сўз юритилади. Шунингдек композицион маҳорат масаласига тухталиб ўтилган. К. Каримовнинг “Агабий” романи асосида таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: роман, сюжет, композиция, қахрамон, ёзувчи.

В романе представлена жизнь бухарских каракалпаков (К вопросу о композиционном мастерстве).

Резюме. В статье роман рассказывает о жизни бухарских каракалпаков. Затронут также вопрос композиционного мастерства. К. Анализируется на основе романа Каримова «Агабий».

Ключевые слова: роман, сюжет, композиция, персонаж, писатель.

The novel presents the life of the Bukhara Karakalpaks (On the issue of compositional skill).

Summary. In the article, the novel talks about the life of the Bukhara Karakalpaks. The issue of compositional skill is also touched upon. K. Analyzed on the basis of Karimov's novel “Agabiy”.

Key words: novel, plot, composition, character, writer.

GIDRONOMIK TOPONIMLAR VA FRAZEOLGIK BIRLIKLAR

Urazimbetova G.K.

Qoraqolpoq davlat universiteti

Toponimlarni belgilangan ob'ektlarning tabiatiga ko'ra tasniflashga asos qilib, biz frazeologik birliklarning toponimlar bilan o'xshash tasnifini aniqlashimiz va frazeologiyada toponimlarning qaysi turlari aks etishini, shuningdek, toponimlarning qaysi turlariga ko'proq moyilligini aniqlashimiz mumkin. frazeologizatsiya.

Ingliz tilida quyidagi frazeologizmlar ajratiladi: oikonimlar (aholi punktlari nomlari), horonimlar (katta hududlar nomlari), urbanonimlar (ko'chalar va aholi punktlari ichidagi boshqa kichik ob'yektlar nomlari), gidronimlar (barcha suv havzalarining nomlari), oronimlar (o'ziga xos nomlar). tog'lar va boshqa tepaliklar), xayoliy geografik nomlar.

Gidronimik frazeologik birliklar Gidronimiyani o'rganish, ya'ni daryolar, ko'llar, bo'g'ozlar, soylar va boshqa suv havzalarining nomi tilshunoslar, tarixchilar va geograflar orasida alohida qiziqish uyg'otadi. Bu etnogenezga, etnik aloqalarga oydinlik kiritadi, aholining harakat yo'nalishini ko'rsatadi, yozma yodgorliklarda qayd etilmagan so'zlarning eng qadimgi shakllarini tiklashga yordam beradi [1.192]. Ingliz tilida, ko'rib chiqilayotgan til doirasidan tashqaridagi ob'ektlarni bildiruvchi toponimlarga ega bo'lgan frazeologik birliklar orasida salbiy ma'no ustunlik qiladi. "O'ziga-o'zgaga" madaniy muxolifati ko'plab madaniyatlar uchun asosiy, arxetipikdir. Y. M. Lotmanning yozishicha, "bizning", "o'ziga", "madaniy", "xavfsiz" deb ta'riflangan makon va bunga qarama qarshi fikr "ular - makon", "begona", "dushman", "xavfli", "xaotik" degan ma'nolardir [2.13]. Yu. S. Stepanov haqli ravishda ta'kidlaganidek, "o'zga sayyoralik" ning "qarama — qarshiligi" turli shakllarda, butun madaniyatga singib ketgan va har qanday jamoaviy, ommaviy, xalq, milliy munosabatlarning asosiy tushunchalaridan biridir. [3.464]

"O'z-o'zga" muxolifati "o'zga" joy nomlari bilan frazeologik birliklarda salbiy yoki salbiy ma'nolarning ustunligini tushuntiradi, chunki barcha begona, begona narsalar ko'pincha yomon, tushunarsiz, noma'lum narsalar bilan bog'liq. O'z madaniyati odatda ijobiy baholanadi yoki ijobiy baholanadi: Masalan ingliz tilida. *Everything which is good is made in England* "hammasi yaxshi, Angliyada ishlab chiqarilgan"; *merry England* "yaxshi eski Angliya" ; *As safe As The Bank of England* "mutlaqo ishonchli, xavfsiz"; qoraqalpoq tilida esa *Ata jurtim Shimbay qalam "en" jaqsi jer sipatinda* Demak bu degani o'z yurtini sevmok bilan ifodalanadi. Shuning uchun, ko'rib chiqilayotgan til sohasi doirasida joylashgan toponim komponenti bo'lgan frazeologik birliklarida ijobiy va neytral konnotatsiya ustunlik qiladi. Tilning tarqalish hududidan uzoqda joylashgan toponimlarni o'z ichiga olgan frazeologik birliklarni hisobga olgan holda, ko'rib hiqilayotgan tillarda sezilarli farqlarni qayd etish mumkin: frantsuz tilida ijobiy yoki neytralning ozgina ustunligi qayd etilgan. (56 %) *faller a Damas* "to'g'ri yo'ldan borish; haqiqiy imonga o'tish" *un ami de Monomotapa* "haqiqiy do'st" *gagner le Pürou* "birdaniga boyib ketmoq" holbuki, ingliz tilida salbiy ma'nolarning ozgina ustunligi (53 %). Bu erda giyohvand moddalarning har xil nomlari, turli xil kasalliklar, oshqozon buzilishining ko'plab atamallari va boshqalar keltirilgan: masalan *Aztec twostep*, *Bastra belly*, *Bechuana tummy*, *Bombay crud*, *Cairo crud*, *Dehli belly*, *Hong Cong dog*, *Karachi cork*, *Rangoon runs*, *Spanish tummy*, *Tokyo trots*; *African black* "marixuana" *Arctic explorer* "kokain iste'mol qiladigan giyohvand" *Cambodian red* "Kambodjadan qizil-jigarrang marixuana" *China white* "sof yoki deyarli sof heroin" 2) "fentanil, sintetik giyohvand analgetik", *Columbian gold* "Yuqori sifatli marixuana" *Machu Picchu* "Perudan kuchli marixuana"

Belgilangan ob'ektlarning lokalizatsiyasiga qarab, toponim komponentiga ega bo'lgan frazeologik birliklar guruhi quyidagi kichik guruhlariga bo'linadi: 1) toponimlar ushbu lingvistik-madaniy hamjamiyat hududidagi ob'ektlarni nomlaydigan frazeologik birliklar, ("o'zlari"); ko'rib chiqilayotgan tilning ishlash doirasidan tashqaridagi ob'ektlarni belgilaydigan toponimlar bilan frazeologik birliklar, ("begona"). Birinchi tanlangan guruhda ijobiy va neytral konnotatsiya ustun bo'lgan avtostereotiplarni aniqlash mumkin, ikkinchi guruhda salbiy konnotatsiya ustun bo'lgan heterostereotiplarni aniqlash mumkin.

Frazeologik birliklar orasida suv ob'ektlari nomlarining shakllanish tarixi inson bilimlarining rivojlanishini va inson tomonidan tashqi dunyo haqidagi bilimlarning evolyutsiyasini aks ettiradi, bu ma'lum ob'ektlarga berilgan nomlarda kognitsiya natijalarini mustahkamlaydi. Gidronimlar jamiyat rivojlanishining dastlabki bosqichida inson hayoti uchun muhim bo'lgan va hayot makoniga yo'naltirish uchun zarur bo'lgan daryolar va ko'llarni nomlash zaruriyatidan kelib chiqadi, bu aloqa jarayonida o'zaro tushunish zarurati bilan bog'liq. Barcha toponimik tuzilmalardan eng barqarorlari, toponimik material shuni ko'rsatadiki, gidronimlar bo'lgan. Ularning ko'pchiligi bir necha ming yillik tarixga ega. Garchi bu barqarorlikni mutlaqo tushunmaslik kerak. Vaqt ularga ham ta'sir qilib, onimlarning tuzilishi va semantikasida bir qator o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Qoidaga ko'ra, gidronimlar boshqa tegishli nomlar sinfiga qaraganda vaqt eroziyasiga eng kam sezgir. Gidronomik ma'lumotlardan foydalanib, ko'pincha hayvonlar va o'simliklarning zamonaviy tarqalish joylarini aniqlash mumkin. Aynan gidronimlar katta ma'lumot sig'imiga ega bo'lib, ular hali ham tushunilmaydi va tugamaydi.

Suv inson hayotida katta rol o'ynaydi va inson faoliyatining ko'plab sohalarini qamrab oladi. Birinchi tsivilizatsiyalarning rivojlanishi daryo va dengiz sohillarida boshlangan. Qadimgi dehqon uchun yerdagi suv va samoviy suv - yomg'ir - mutlaqo tabiiy hodisa edi. Bu erda suv unumdorlik, o'simliklar va hayvonlarning, odamlarning hayot aylanishlari (tug'ilish, to'y, o'lim marosimlari (masalan, qoraqalpoq tilida Qizketkenge ketti "o'lish).

Suv va o'rim-yig'im kultlari o'rtasidagi yaqin aloqani barcha xalqlarning marosimlarida kuzatish mumkin va xristian, musulmon va boshqa e'tiqodlarning marosimlarida ularning oldingi butparastlik asoslari juda aniq ko'rinadi. Ertalab suvga birinchi kelgan kishi suvga bir necha dona tashladi. Ko'p xalqlar daryoga ommaviy qurbonliklar keltirdilar, odamlar hayvonlarning jasadlarini tashladilar. To'y folklorida to'yning daryo o'tish joyi sifatidagi motivi keng tarqalgan. Daryo inson hayotining eng muhim bosqichlarini ajratib turadigan ma'lum bir chegara sifatida qabul qilingan. Masalan, ingliz *Rubikonni kesib o'tish* "*Rubikonni kesib o'tish, yakuniy qaror qabul qilish, hal qiluvchi qadam tashlashga jur'at etish*". Miloddan avvalgi 49 yilda. Yuliy Tsezar Rim senatorining taqiqiga zid ravishda Italiya va Tsisalpine Galliya o'rtasida chegara vazifasini o'tagan qo'shini bilan *Rubikon* daryosidan o'tib, fuqarolar urushini boshladi; "o'lish" uchun Stiksni kesib o'tish. /Yunon mifologiyasida Stiks - o'liklarning soyalari o'liklar mamlakatiga olib boriladigan daryo/. Xristianlikdan oldingi va nasroniylilik davrida Evropa mamlakatlarida o'zlarining qonuniyligini o'rnatish uchun bolalarni daryoga tashlash, jodugarlar va jinoyatchilarni suv bilan sinab ko'rish odat tusiga kirgan [4.990]. G'arbiy Evropadagi feodal davrda sudlar sinovlar paytida - "sinovlar" deb nomlangan. Ayblanuvchilarni yechib, suvga tashlashdi va sudyalari daryoni begunoh odamlarni qabul qilishlari uchun sehrlashdi. Agar biror kishi cho'kib ketmasa, uning aybi isbotlangan deb hisoblanadi. Daryolar ismlar, otasining ismi va epitellari bilan ta'minlangan tirik organizmlarga o'xshardi: Volga onasi, Vater Reyn, ota Temza "kampir Temza" (lit.: Temza otasi). Temzaga qilingan hurmatli murojaatda ustunlik va kattalik ta'kidlangan. Ota oila himoyachisi, kuch va jasorat timsoli.

Gidronimlar pelagonimlarga (dengiz nomlari), potamonimlarga (daryo nomlari), limnonimlarga (ko'l nomlari), gelonimlarga (botqoqlar nomlari) bo'linadi. Gelonimlar frazeologizmlarda ifodalanmaydi, ehtimol ular sof mahalliy xususiyatga ega bo'lib, o'rganilayotgan hududdan tashqarida ma'lum emas. Potamonimlar ingliz va qoraqalpoq tillarida eng ko'p; Ko'rib chiqilayotgan til va madaniy jamiyatlar hayotida ko'p assotsiatsiyalarga ega bo'lgan va muhim o'rin tutadigan yirik daryolarninggina nomlari frazeologizmga keltiriladi; Ingliz tili frazeologik birliklarda pelagonimlardan foydalanish bilan tavsiflanadi: Temza, Missuri, Missisipi, Nil, Potomak, Reyn, Jordan, Rubikon, qoraqalpoq tilida esa Qizketken, Aral, Ashshu ko'l, Boqko'l.

Ko'pincha frazeologik gidronimlar imkonsiz, g'ayrioddiy, g'ayrioddiy, umidsiz va xavfli narsalarni aks ettiradi, masalan: *to try to sweep back the Atlantic with a broom* "mumkin bo'lmagan narsani qilishga harakat qiling" (lit.: "Atlantika okeanini supurib tashlashga harakat qiling". supurgi); *to shoot Niagara* "xavfli tashabbusga kirishish, umidsiz qadam tashlash". /Daredevillar bir necha bor Niagara sharsharasini suzib o'tishga uringan; *throw him into the Nile and he will come up with a fish in his mouth* "Bizning otuvchimiz hamma joyda pishibdi" (lit.: "Uni Nilga tashlang - va u og'zida baliq bilan suzadi"); *set the Thames on fire* "biror narsa qilish. g'ayrioddiy, odatiy bo'lmagan; osmondan yulduz ol" (lit.: "Temzaga o't qo'ying"). Bu ibora asosan salbiy ma'noda qo'llaniladi, bu odam "*he will never set the Thames on fire*" iborasidagi kabi muhim narsaga erisha olmasligini anglatadi. Shunga o'xshash iboralar Frantsiya va Germaniyada qo'llaniladi, ular Sena va Reynga tegishli. Tiber haqida ham xuddi shunday lotincha ibora mavjud.

Yuqoridagilarni xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, frazeologik birliklar tarkibidagi toponimlar muhim lingvistik-madaniy ma'lumotlarga ega, ularsiz frazeologik birliklarni tushunish mumkin emas.

Madaniy bilimlarning frazeologik birliklarini majoziy asosda aks ettirish nuqtai nazaridan ishda toponimik tarkibiy qismga ega bo'lgan frazeologik birliklarning ikki guruhi ajralib turadi: milliy-madaniy va madaniyatlararo. Toponim tarkibiy qismga ega bo'lgan milliy-madaniy frazeologik birliklarga quyidagilar kiradi: 1) ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli Fe; 2) folklor va adabiy frazeologik birliklar guruhiga bo'lingan xalq ijodiyoti manbai bo'lgan Fe; 3) kundalik hayot, axloq va urf - odatlar va odamlar bilan bog'liq Fe. Topokomponentli madaniyatlararo Fe guruhiga quyidagilar kiradi: 1) Injil mifologiyasiga asoslangan toponimli frazeologik birliklar; 2) kelib chiqish manbai qadimgi mifologiya (mifotoponimlar) bo'lgan Fe; 3) boshqa Evropa tillaridan olingan toponimik frazeologik birliklar.

Zamonaviy lingvistik sohasidagi frazeologik fondlari xalqlar dunyoqarashidagi o'xshashlik va farqlarni aks ettiruvchi umuminsoniy (umumiy) va milliy-madaniy mazmunni o'z ichiga oladi. Milliy-madaniy o'ziga xoslik turli madaniyatlarga mansubligi, turmush tarzi, tafakkuri, milliy psixologiyasi va muayyan xalqning tarixiy rivojlanishi bilan belgilanadi. Inson tafakkurining umumbashariy tabiatiga qaramay, atrofda voqelikning rivojlanishi ma'lum bir milliy-madaniy jamoaga ega bo'lgan o'ziga xos tarzda amalga oshiriladi, bu esa lingvistik vositalar bilan mustahkamlanadi. Ushbu sohadagi tadqiqotlarning keyingi istiqboli sifatida biz turli janrdagi matnlarda o'rganilayotgan birliklarning

lingvomadaniy tahlilini o'tkazishni tavsiya qilishimiz mumkin; turli leksik-semantik, struktur-sintaktik va leksik-grammatik jarayonlar (metafora, metonimiya, turli xil ko'chirish, ma'noni kengaytirish, abstraksiya, umumlashtirish va boshqalar) asosida frazeologik birliklarning yasaliş usullarini tadqiq etish; semantik mavzular bo'yicha, ya'ni ushbu frazeologik birliklar ma'noga ega bo'lgan vaziyatlarning turlariga ko'ra topologik komponentga ega frazeologik birliklarning tasnifini ishlab chiqish orqali lingvomadaniy jamoa ongining stereotiplarini aniqlash.

АДАБИЁТЛАР

1. Беляев А.Н. Семантика и структура немецких гидронимов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Уфа, 2001.-192 с.
2. Мельникова Т.Н. Семантика топонима и историческая топонимика // Вопросы истории и теории индоевропейских языков. - Владивосток,
3. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера история. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 464 с.
4. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997. - 990 с.

Resume: Ushbu maqolada ingliz tilidagi frazeologik toponimlar haqida shuningdek uning turlari haqida aytilgan. Shu sababli biz maqolamizda gidronimik frazeologik birliklar Gidronimiyani o'rganish, ya'ni daryolar, ko'llar, bo'g'ozlar, soylar va boshqa suv havzalarining nomi tilshunoslar, tarixchilar va geograflar orasida alohida qiziqish uyg'otadi.

Kalit so'zlar: Toponim, gidronim, oykonim, frazeologiya, pelagonim, petogonim.

Резюме: В данной статье упоминается о фразеологических топонимах в английском языке, а также о их видах. По этой причине в нашей статье гидронимические фразеологизмы изучение гидронимии, то есть названия рек, озер, проливов, ручьев и других водоемов, вызывает особый интерес среди лингвистов, историков и географов.

Ключевые слова: Топонимы, гидронимы, ойконимы, фразеология, пелогонимы, петогоним.

Resume; In this article talks about phraseological toponyms in English, as well as its types. For this reason, in our article hydronymic phraseological units, the study of hydronymy, that is, the name of rivers, lakes, straits, streams and other bodies of water, is of special interest among linguists, historians and geographers.

Key words: Toponyms, hydronyms, oikonims, phraseology, pelogonim, petogonim,

RUS TILINDE ABSTRAKT ATLIQLARDIN' UYRENILIVI

Dauletbayev M.

Nokis mamleketlik pedagogikalik instituti

Kirisiw. Janli soylewde abstrakt atliqlar, olar anlatatugin tusinikler jahan til bilimi, sonin menen bir qatarda, xalqlar madeniy turmis tarizinde erteden bugingi kunge shekem millet manawiyati timsali sipatinda har turli maqsetlerge ken paydalanip kelinbekte. Dunya til biliminde lingvistikalik tipologiya ham lingvokulturologiya bagdarlarinin rawajlanivi til ham madeniyatnin tutasligin tamiyinlewshi tuykargi faktorlardan. Globalisasiw procesinin jedellesiwi ham rawajlanivi turli tarawlarda oz ara baylanislar ornatiw atirgan bugingi kunde millet ruwxiyatin, etnikaliq-madeniy ozgesheliklerin ozinde sawlelendiretugin abstrakt tusiniklerdi anlatatugin atliqlar ham olardin qatnasiwindaqi til birliklerin zamanagoy principler tiykarında uyreniw kerekligi maselenin aktualligin belgileydi. Kompyuterlerdin rawajlanivi, internet tarmaginin keneyiwi elektron sozliklerge bolgan talapti asiradi ham olardin jaratiliwın jedellestiredi. Bunday dereklerdin kobeyiwi bolsa tildi avtomatikalik qayta islew ham ondaqi mashqalalardi saplastiriw menen baylanisli aktual maselerdi sheshiwge xizmet qiladi, albette. Jahan til biliminde grammatikanin bir bolimi bolgan morfologiya, soz shaqapları, atap aytqanda, atliq soz shaqabi, onin manilik turlerinen biri bolgan abstrakt atliqlar turli maqsetlerde izertlengen. Abstrakt atliqlardin leksika-grammatikalik imkaniyatları Yu.A.Volskaya, M.L.Lapteva, N.V.Lukina, E.N.Boryushkina, M.B.Arabova, D.B.Bikova, G.M.Vasileva, L.B.Kalinina, N.Bagramyan³ siyaqli rus ilimpazlarinin izertlewlerinde oz korinisın tapqan.

Izertlewdiń tiykargi wazypaları tillik sistemada abstrakt atliqlar teoriiyası analizin amelge asiriw, abstrakt atliqlardin rus tilindegi birikpelerinde qollaniliw ozgesheliklerin ashıp beriw, abstrakt atliqlardi tipologiyaliq uyreniw zarurligin tiykarlaw ham mashqalaların aniqlaw, rus tilinde abstrakt atliqlardin turleri ham qollaniliw ozgesheliklerin analiz qiliw, rus ham qaraqalpaq tillerindegi abstrakt atliqlardin oz ara awdarmasindaqi mashqalalardi saplastiriw jolların aniqlaw, rus ham qaraqalpaq tillerinde abstrakt atliqlardin strukturaliq ozgesheliklerin salıstırıwdan ibarat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dunya tillerinde bolgan siyaqli rus tilinde de abstrakt atliqlar milliy madeniyat, manawiyat ham qadiriyatqa qatnasli bolgan tusiniklerdi aniqlap keletugin

³ Волская Ю.А., Создание словаря абстрактных существительных в русском языке: критерии отбора лексики // Филология и культура. 2020. № 1(59). – С. 38-44; Лаптева М.Л., Лукина Н.В., Комбинаторика лексико-грамматических разрядов имен существительных в русском языке // Science Journal of VolSU. 2020. Vol. 19. No. 3. – P. 27-37; Боряшук Е.Н., Специфика понятия "Отвлеченная лексика" в древнерусском языке // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2010. № 4 (2). – С. 448-450; Арабова М.Б., Абстрактные существительные в русском и узбекском языках // "Экономика и социум". 2021. №12 (91)-1. – С. 774-777; Быкова Д.Б., Васильева Г.М., К вопросу о выделении лексико-грамматических категорий в качестве предмета обучения русскому языку как иностранному (на примере абстрактных имен существительных) // Мир науки, культуры, образования. 2015. № 2 (51). – С. 382-384; Калинина Л.В., Существительные конкретные, абстрактные, вещественные, собирательные и их роль в отражении действительности // Ученые записки Казанского государственного университета. 2009. Том 151, кн 3. – С. 240-247; Калинина Л.В. Семантика и функционирование абстрактных существительных в форме множественного числа в современном русском языке: Дисс. на соискание уч. степ. кан. филол. наук. – Киров, 1999. – 255 с.; Баграмян Н., Абстрактные существительные как связующее звено текста // Сборник научных статей. 2009. № 4. – С. 135-138.

leksemalar sıpatında belgili ahmiyetke iye. Abstrakt atlıqlar insannıń oylaw tárzi menen tıgız baylanıslı eken, tikkeley insan hám barlıqtıń payda bolıwı, onıń evolyuciyası haqqındaǵı mifologiyalıq hám diniy dúnyaqarastıń qalıplesiwi menen baylanıslılıǵın ayırıqsha atap ótiw zárúr. Olardıń payda bolıwı, jetlisiwi, leksikadaǵı ornı hár bir dáwirdegi insaniyattıń turmıs sharayatı, mádeniyatı, filosofiyalıq-ádep-ikramlıq qaraslar, ekonomikalıq awhalı, talǵamı, sociallıq dárejesi, isenimi, úrp-ádetleri hám milliy túsiniqleri haqqında qıyalǵa iye bolıwında hám oylawdıń xronologiyalıq rawajlanıw ózgesheliklerin anıqlawda belgili áhmiyetke iye.

Seziw aǵzalarımız járdeminde (uslap, kórip) biliwimiz múmkin bolǵan [nárselerdi ańlatatuǵın atlıqlar](#) anıq atlıqlar dep ataladı. Kerisinshe, insan sanası, oyı hám qıyalı arqalı ańlanatuǵın, sezim aǵzalarımız járdeminde (uslap, kórip) biliwimiz múmkin bolmaǵan nárselerdi bildiretuǵın atlıqlar bolsa abstrakt atlıqlar dep ataladı. Zamanagóy rus tili grammatikasında “kelbet, háreket hám halat haqqındaǵı abstrakt túsiniqlerdi ańlatıw ushın paydalanatuǵın leksemalar abstrakt atlıqlar dep ataladı. Máselen, *белизна* (pákklik), *красота* (gózzallıq), *развитие* (rawajlanıw), *энтузиазм* (qálew), *слякоть* (maydalıq), *тепло* (ıssılıq) *hám taǵı basqalar*”⁴ Grammatikalıq tárepten alıp qaraǵanda, abstrakt atlıqlardıń derlik úlken bólegi birlik formasında *блеск* (jarqınlıq), *шум* (shawqım), *возня* (shaw-shuw), *тишина* (tınshlıq), *общность* (jámiyet), *терпение* (sabır-taqat), *добро* (jaqsılıq) bolıwı menen birge, basqa túrdegi atlıq sóz shaqabına tiyisli leksemalardan ajralıp turadı. Tek ǵana abstrakt atlıqlardıń bir neshesi mánisti jáne de anıqlastırıw maqsetinde kóplik formasında qollanıwı mumkin: *радости жизни* (ómir quwanışları), *красоты природы* (tabiyat gózzallıqları), *шумы в сердце* (júrek shawqımları). Ayırım abstrakt atlıqlar bolsa tek kóplik formalarına iye, anıǵıraǵı, olar grammatikalıq jaqtan kóplik sandaǵı atlıqları sıpatında rásmiylestirilgen. Mısal ushın, *каникулы* (bayramlar). Búgingi kúnde tek ǵana zamanagóy rus tili grammatikasında, balki jáhán til biliminde de abstrakt atlıqlarda kóplik formaların qollanıwı sheńberin keńeyttirow tendenciya baqlanbaqta. Áyne, formalardı ózinde qabıllay alatuǵın sózler sheńberi sezilerli dárejede asadı. Bul bolsa ayırım tildegi sózler ańlatıp atırǵan maǵlıwmattıń anıqlıǵı hám ózine tánligin támiyinleydi. Ásirese, arnawlı tarawlarda bul anıq dálilin tawıp atır. Abstrakt atlıqlardı tipologiyalıq analiz qılıw nátiyjeleri morfologiyalıq, leksika-semantikalıq kózqarastan salıstırılıp atırǵan tiller ushın ulıwma bolǵan sózlikler jaratıwda derek sıpatında xızmet qılıwı hám olardıń túsindirmeli sózliklerde sózlik maqalasınıń túrli orınlarında: bas sóz, onıń mánisin anıqlastırıw ushın beriletuǵın túsindirme teksti, illyustrativ mısallar quramında tańlangan sózdi túsindiriw maqsetinde, eki tillik sózliklerde bir sóz mánisin basqa tilde anıqlaw maqsetinde qollanıwı múmkin.

Izertlew metodologiyası (Research Methodology). Abstrakt atlıqlardı izertlew jáhán til bilimi menen bir qatarda basqa tarawlarda da búgingi kúnde óz aktuallıǵı menen ayırıqsha ajralıp turatuǵınlıǵın atap ótiw ornlı. Atap aytqanda, psixologiya tarawında da til bilimi sıyaqlı abstrakt atlıqlardı úyreniw belgili áhmiyetke iye. Tiykarınan, insannıń tájiriyesi hám is-háreketlerin ańlawda tiykarǵı dıqqattı tartatuǵın psixologiyalıq halatlar, sezimler hám túsiniqlerdi ańlatıw ushın abstrakt atlıqlardan paydalanıladı. Bizdi qorshap turǵan kúndelik turmısımızda hár túrli nárseler, obyektler hám hadiyseler menen tanıswdı belgili atlıqlardı úyreniwdi óz ishine alsa, abstrakt atlıqlar sezimer, qádiriyatlar, jeke ózgeshelikler, motivaciya hám ruwxıy salamatlıq sıyaqlı tarawlar menen ayırıqsha baylanıstı belgileydi. Abstrakt atlıqlardı úyreniwdi óz ishine alǵan psixologiyalıq izertlewler adamlardıń túrli tuyǵı -sezimler hám halatların qalay ańlatılıwı hám bastan kesheriwin, sonday-aq, bul ibaralar olardıń is-háreketleri hám átiraptaǵı dúnya menen óz ara múnásibetlerine qalay tásir etiwın túsiniwge járdem beredi. Máselen, ayırım konkret atlıqlardıń sóylewde waqıyalanıwın izertlew yaqi olardı tekste jazıw arqalı analiz qılıw insannıń ruwxıy halatı hám bazı túsiniqlerge qaraǵanda diniy hám dúnyalıq qarasları haqqında qımbatlı maǵlıwmatlardıń qolǵa kiritiliwine sebepshi boladı. Abstrakt atlıqlardıń psixologiya tarawında úyreniliwi insannıń sezimlik, motivaciyalıq hám konceptual dúnyasın túsiniwge hám onıń diniy hám dúnyalıq pikir sheǵarasın anıqlawda da járdem beredi. Bunıń nátiyjesinde qolǵa kirgizilip atırǵan maǵlıwmatlar insannıń erte dáwirlerden búgingi kúнге shekem tilge bolǵan itibardı hám kózqarasların, leksemalardıń bizge shekem jetip kelmegen semaların anıqlawǵa hám til tariyxın jáne de tereńirek izertlewge úlken jol ashıp beredi. Dúnya tillerinde bolǵanı sıyaqlı rus tilinde de abstrakt atlıqlar milliy mádeniyat, mánawiyat hám qádiriyatqa baylanıslı bolǵan túsiniqlerdi túsindirip keletuǵın leksemalar sıpatında aktual ahmiyetke iye. Abstrakt atlıqlar insannıń oylaw tárzi menen tutas baylanıslı, tikkeley insan hám barlıqtıń payda bolıwı hám onıń evolyuciyası haqqındaǵı mifologiyalıq hám diniy dúnyaqarastıń qalıplesiwi menen baylanıslılıǵın ayırıqsha atap ótiw zárúr. Olardıń payda bolıwı, jetlisiwi, leksikadaǵı ornı hár bir dáwirdegi insaniyattıń turmıs sharayatı, mádeniyatı, filosofiyalıq-ádep-ikramlıq qarasları, ekonomikalıq awhalı, talǵamı, sociallıq dárejesi, isenimi, úrp-ádetleri hám milliy túsiniqleri haqqında pikirge iye bolıwda hám oydıń xronoliyalıq rawajlanıw ózgesheliklerin anıqlawda belgili áhmiyetke iye.

Analiz hám nátiyjeler (Analysis and results). Bizge belgili bolǵanıday, basqa tillerge qaraǵanda rus tili grammatikası hám onıń sózlik baylıǵı ádewir bay hám jedellik penen qalıplesip barmaqta. Búgingi kúnde jer júzindegi bar bolǵan tillerdiń derlik barlıǵında bolǵanı sıyaqlı rus tili grammatikasında ham jasalǵan sózler til, sózlik baylıǵınıń tiykarǵı bólegin quraydı hám usı leksemalardıń jasalıwı tilde belgili áhmiyetke iye. Bul izertlewimizdiń obyektı sıpatında qaralǵan abstrakt atlıqlar da bunday sıpattan qashıq emes. Abstraktlıqtı ańlatatuǵın sózleriniń leksika-semantikalıq toparı túpkilikli sózler hám kompoziciya hám affiksaciya jolı arqalı jasalǵan leksemalardan quralǵan bolıp, tómende bir neshe mısallar arqalı bulardı analiz qılamız. Joqarıda atap ótkemizdey, abstrakt atlıqlardıń eń ápiwayı túri tiykar sózler bolıp esaplanadı. Jetekshi morfema ózinde hesh qanday sóz jasawshı qosımtalardı qabıl qılmaǵan bolsa ǵana bunday leksemalardı tiykar sózler dey alamız. Bul topardaǵı sózlerge misal retinde *ум*,

⁴ Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. – Москва: Логос, 2002. – 112 с. (528 с.)

интеллект, слава siyaqli leksemalardi keltirivimiz mumkin. Keyingi topardagi leksemalari kompoziciya joli menen, yaqniy eki erkin, gárezsiz leksemanin bir-birine qosilwınan júzege keledi. Bul túrdegi leksemalarga misal retinde *противоречивость, взаимоисключимость, однородность, противоположность* sózlerin kórsetiwimiz pikirimizdi anıq dálilleydi. Jáhan til bilimi menen bir qatarda rus tili grammatikasında da tómendegi keltirilgen tiptegi leksemalar abstrakt atlıqlar leksika-semantikalıq topardagi sózlerdin úlken bólegin iyeleydi. Bular affiksaciya, yaqniy jetekshi morfemağa sóz jasawshi qosımta qosıw joli arqalı jasalgan sózler. Pikirimizdin dálili sıpatında aytıwımız mumkin, “Rus til biliminde abstrakt atlıqlardin basım kópshiligi kelbetlik hám feyil sóz shaqabına tiyisli sózlerine qosımta qosıw tiykarında jasaladı. Mısali, suf. –*ость* (орфог. также –*есть*) (красивость, свежесть, трусость), –*ств(о)* (ничтожество, большинство, первенство, хвастовство), –*изм* (реализм, гуманизм), –*и /-стви* (орфогр. слова на –*ие, -ствие*) (радушие, спокойствие), –*от(а)* (доброта, хрипота), –*изн(а)* (белизна, кривизна), –*ин(а)* (глубина, седина), –*ни /-ени /-ти* (орфог. слова на –*ние, -ение, -тие*) (наказание, терпение, извлечение, развитие), –*к(а)* (голодовка, бомбежка), –*ац* /–*енци /-ици /-ци /-и* (орфогр. слова на –*ация, -яция, -енция, -иция, -ция, -ия*) (транспозиция, конкуренция), –*аж* (массаж), –*эж* (платёж)” [10. 462]. Bazı dereklerde abstrakt atlıqlarga materiallıqtan qashıq bolgan dúnya obyektleri dep te mırájat etiledi. Rus til biliminde N. Y. Shvedov basshılıgındağı avtorlar jámaátı islep shıqqan úsh tomliq “Русском семантическом словаре” [2] sózligi ózinde 30 000 nan aslam abstrakt atlıqlar hám ibaralardı jámlegen hám izertlewimiz dawamında usı sózlik tiykarğı dereklerden biri sıpatında qamtıp alıngan. Sózlik avtorları tárepinen usı leksika-grammatikalıq topardagi atlıqlar tómendegi mánilik toparlarga ajratılğan: “1) kúndelik turmista paydalanılátuğın abstrakt atlıqlar; 2) baylanıslar hám múnásibetler procesinde qollanılátuğın abstrakt atlıqlar; 3) insannın ruwxıy álemine baylanıslı abstrakt atlıqlar; 4) xabar hám sóylew iskerligine qatnaslı abstrakt atlıqlar; 5) ilim-pán, oqıtıw hám kórkem –ónerde dóretiwshilik qatnas procesindegi abstrakt atlıqlar ; 6) jámiyet hám onın turmısına qatnaslı abstrakt atlıqlar.” [11:2]

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ulıwma alıp qarağanda, izertlew nátiyjeleriniń ameliy ahmiyetinen joqarı bilimlendiriw sistemasında “Salıstırmalı tipologiya”, “Leksikologiya”, “Morfologiya”, “Lingvokulturologiya” pánlerinen sabaqlıq hám oqıw qollanbaların jaratıwda, usı pánlerden teoriyalıq hám ámeliy shınıǵıwlar alıp barıwda, magistratura basqıshında “Lingvistikalıq izertlew metodları”, “Zamanagóy til biliminiń aktual mashqalaları” siyaqlı baǵdarlardagi arnawlı kurslardı shólkemlestiriw hám zamanagóy til bilimindegi abstrakt atlıqlar menen bar bolgan bir qatar mashqalalardı saplastırıwda paydalanıw mumkin.

АДЕБИЯТЛАР

1. Арабова М.Б., Абстрактные существительные в русском и узбекском языках // “Экономика и социум”. 2021. №12 (91).
2. Баграмян Н., Абстрактные существительные как связующее звено текста // Сборник научных статей. 2009. № 4. – С. 135-138.
3. Борюшкина Е.Н., Специфика понятия “Отвлеченная лексика” в древнерусском языке // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2010. № 4 (2). – С. 448-450.
4. Быкова Д.Б., Васильева Г.М., К вопросу о выделении лексико-грамматических категорий в качестве предмета обучения русскому языку как иностранному (на примере абстрактных имён существительных) // Мир науки, культуры, образования. 2015. № 2 (51). – С. 382-384.
5. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. – Москва: Логос, 2002. – 528 с.
6. Волская Ю.А., Создание словаря абстрактных существительных в русском языке: критерии отбора лексики // Филология и культура. 2020. № 1(59). – С. 38-44.
7. Калинина Л.В. Семантика и функционирование абстрактных существительных в форме множественного числа в современном русском языке: Дисс. на соискание уч. степ. кан. филол. наук. – Киров, 1999. – 255 с.
8. Калинина Л.В., Существительные конкретные, абстрактные, вещественные, собирательные и их роль в отражении действительности // Ученые записки Казанского государственного университета. 2009. Том 151, кн 3. – С. 240-247.
9. Лаптева М.Л., Лукина Н.В., Комбинаторика лексико-грамматических разрядов имен существительных в русском языке // Science Journal of VolSu. 2020. Vol. 19. No. 3. – P. 27-37.

Rus tilinde abstrakt atlıqlardin úyreniliwi

Rezyume. Janlı sóylew tilinde abstrakt atlıqlar, olar anlatatúğın túsiniqler jáhan til bilimi, sonın menen bir qatarda xalıqlar mádeniy turmıs tárizinde erteden búgingi kúnge shekem millet mánawiyatı tımsalı sıpatında hár qıylı maqsetlerge keń paydalanıp kelinbekte. Dúnya til bilimine lingvistikalıq tipologiya hám lingvokulturologiya baǵdarları rawajlanıwı til hám mádeniyatın tutaslıǵın támiyinlewshi tiykarğı faktorlardan. Globallasıw procesiniń jedellesiwi hám rawajlanıwı túrli tarawlarda óz ara baylanıslar ornalıp atırǵan búgingi kúnde millet ruwxıyatın, etnikalıq-mádeniy ózgesheliklerin ózinde sáwlelendiretuğın abstrakt túsiniqlerdi anlatatúğın atlıqlar hám olardıń qatnasındağı til birliklerin zamanagóy principler tuykarında úyreniw kerekligi mäselenin aktuallıǵın belgileydi.

Gilt sózler: lingvistikalıq tipologiya, lingvokulturologiya, globallasıw, abstrakt atlıqlar.

Изучение абстрактных существительных в русском языке

Резюме. В живой речи абстрактные существительные, понятия, под которыми они подразумеваются, широко используются в мировой лингвистике, а также в культурном образе жизни народов с древних времен и до наших дней в различных целях как символ духовности нации. В мировом языкознании развитие направлений лингвистической типологии и лингвокультурологии является одним из основных факторов, обеспечивающих общность языка и культуры. Ускорение и прогресс процесса глобализации обуславливает актуальность вопроса о том, что на сегодняшний день на основе современных принципов необходимо изучать существительные, выражающие абстрактные понятия, отражающие психику нации, этнокультурные особенности, и языковые единицы с их участием, с которыми налаживается взаимодействие в различных сферах.

Ключевые слова: лингвистическая типология, лингвокультурология, глобализация, абстрактные существительные.

Learning abstract nouns in russian

Summary. In living speech, abstract nouns, the concepts by which they are meant, are widely used in world linguistics, as well as in the cultural way of life of peoples from ancient times to the present day for various purposes as a symbol of the spirituality of

the nation. In world linguistics, the development of linguistic typology and linguoculturology is one of the main factors ensuring the commonality of language and culture. The acceleration and progress of the globalization process determines the relevance of the issue that today, based on modern principles, it is necessary to study nouns expressing abstract concepts reflecting the psyche of the nation, ethnocultural characteristics, and linguistic units with their participation, with which interaction is being established in various fields.

Key words: linguistic typology, linguoculturology, globalization, abstract nouns.

SEMANTIC SPACE AND MEANINGS OF TERMS

Seytova D.U.

Karakalpak State University named after Berdaq

Speaking of the semantic structure of the term, we'd like to point out that, the branch of the study of language concerned with the meaning of terms is called *semasiology*. The name comes from the Greek *semasia* 'signification' (from *sema* 'sign' and *semantikos* 'significant'). As semasiology deals not with every kind of linguistic meaning but with lexical meaning only, it may be regarded as a branch of lexicology.

"Термин-это такое слово или словосочетание,которая обладая всеми качествами и свойствами слова,становится термином только в том случае,если люди,пользующиеся данным языком,устанавливают однозначное семантичес-кое соответствие между более ёмким выражением значения данного научного объекта,заклющённым в слове-термине или в словосетании,и его более пространным научным определением " [1;79]. This does not mean that the semasiologist needn't pay attention to grammatical meaning. On the contrary, grammatical meaning must be taken into consideration in so far as it bears a specific influence upon lexical meaning. This influence is manifold and will be discussed at length later. At this stage it will suffice to point out that a certain basic component of the term meaning is described when one identifies the term morphologically, i. e. states to what grammatical term class it belongs. If treated diachronically, semasiology studies the change in meaning, which terms undergo. Descriptive synchronic approach demands a study not of individual terms but of semantic structures typical of the language studied, and of its general semantic system. We will have noticed that two terms, "semasiology" and "semantics", have so far been used indiscriminately as if synonymous.

In fact, they are synonyms but not equally appropriate for our purpose. The first term is preferable because it is less ambiguous. The term "semantics" on the other hand, is used to cover several different meanings. It is also used to denote the phenomena studied i. e. the meaning of terms and phrases. Had this been all, it might have been tolerated, because the same double purpose is served by the terms "phonetics" and "grammar". In the case of "semantics", however, there are other meanings, not sufficiently divorced from linguistics and apt to create confusion.

We can much time ask a question: What the term? What is lexicology? We can compare with such an expression as: These famous lines reflect one of the fundamental problems of linguistic research: what is in a name, in a term? Is there any direct connection between the term and the object it represents? Could rose have been called by "any other name" as Juliet says? These and similar questions are answered by lexicological research. *Lexicology*, a branch of linguistics, is the study of terms. For some people studying terms may seem uninteresting. But if studied properly, it may well prove just as exciting and novel as unearthing the mysteries of outer space.

It is significant that many scholars have attempted to define the term as a linguistic phenomenon. Yet none of the definitions can be considered totally satisfactory in all aspects. It is equally surprising that, despite all the achievements of modern science, certain essential aspects of the nature of the term still escape us. Nor do we fully understand the phenomenon called "language", of which the word is a fundamental unit. We know nothing-or almost nothing - about the mechanism by which a speaker's mental process is converted into sound groups called "terms", nor about the reverse process whereby a listener's brain converts the acoustic phenomena into concepts and ideas, thus establishing a two - way process of communication. We know very little about the nature of relations between the term and the referent (i.e. object, phenomenon, quality, action, etc. denoted by the word). If we assume that there is a direct relation between the term and the referent - which seems logical- it gives rise to another question: how should we explain the fact that the same referent is designated by quite different sound groups in different languages.

We *do* know by now- though with vague uncertainty- that there is nothing accidental about the vocabulary of the language; that each word is a small unit within a vast, efficient and perfectly balanced system. But we do not know why it possesses these qualities, nor do we know much about the processes by which it has acquired them. The list of unknowns could be extended, but it is probably high time to look at the brighter side and register some of the things we *do* know about the nature of the word.

First, we do know that a word is a unit of speech, which, as such, serves the purposes of human communication. Thus, the word can be defined as a unit of communication.

Secondly, the word can be perceived as the total of the sounds, which comprise it.

Third, the word, viewed structurally, possesses several characteristics.

The modern approach to term studies is based on distinguishing between the external and internal structures of the term.

By external structure of the term we mean its morphological structure. For example, in the term *post-impressionists* the following morphemes can be distinguished: the prefixes *post-*, *im-*, the root *press*, the noun- forming

suffixes - *ion*, -*ist*, and the grammatical suffix of plurality -*s*. All these morphemes constitute the external structure of the term *post-impressionists*.

The internal structure of the term, or its *meaning*, is nowadays commonly referred to as the word's *semantic structure*. This is certainly the term's main aspect. Terms can serve the purposes the human communication solely due to their meanings, and it is most unfortunate when this fact is ignored by some contemporary scholars who, in their obsession with the fetish of structure tend eludes mathematical analysis. And this is exactly what meaning, with its subtle variations and shifts are apt to do. The semantic structure of the term does not present an indivisible unity (that is, actually, why it is referred to as "structure"), nor does it necessarily stand for one concept. It is generally known that most terms convey several concepts and thus possess the corresponding number of meanings. The term having several meanings is called polysemantic, and the ability of terms to have more than one meaning is described by the term polysemy. When analyzing the semantic structure of a polysemantic term, it is necessary to distinguish between two levels of analysis. On the first level the semantic structure of the term is treated as a system of meanings.

This definition describes the notion "synonymy", gives some criteria of synonymy (identity of meaning, interchangeability), shows some difference in connotation, emotive coloring, style, etc. But this descriptive definition as well as many others has the main drawbacks - there are no objective criteria of "identity" or "similarity" or sameness of meaning. They all are based on the linguistic intuitions of the scholars.

Synonyms, therefore, are only such terms as may be defined wholly or almost wholly in the same terms. Usually, they are distinguished from one another by an added implication or connotation, or may differ in their idiomatic use or in their implication. They usually are interchangeable within limits, but interchangeability is not the final test, since idiomatic usage is often a preventive of that. The only satisfactory test of synonyms is their agreement in connotation.

The infiltration of British English by Americanisms also results in the formation of synonyms pairs, one being a traditional Britishism and the other - a new American loan: Leader - editorial; autumn - fall; government - administration; luggage - baggage; wireless -radio; lorry - truck; tin- can; long distance (telephone) call - trunk call; stone - rock; team-squad.

As a rule the Americanisms have a lower frequency index than the British counterparts. Thus, tin is more common than can, team - than squad. But luggage - baggage, lorry - truck, leader -editorial are used sometimes interchangeably.

In a few cases the American synonym has a higher frequency than its British counterpart as in the pair: commuter - a season ticket holder. Very often 2 synonyms differ stylistically. British synonym is stylistically neutral while the Americanism is stylistically marked (usually as colloquial or slang): intellectual - egg head, excuse - alibi, angry - mad, averse - allergic.

English also used many pairs of synonymous derivatives, the one Hellenic and the other Romance: hypotheses - supposition, periphery - circumference sympathy - compassion, synthesis - composition.

Set expressions consisting of a verb with a postpositive are widely used in present day English: to choose - pick out, abandon - give up, postpone - put off, return - come back, quarrel - fall out.

Even more frequent are, for instance, such set expressions which differ from simple verbs in aspect or emphasis: to laugh - to give a laugh, to sign - to give a sign, to smoke- to have a smoke, to love - to fall in love.

Smell, scent, odor, aroma all denote a property of a thing that makes it perceptible to the olfactory sense. Smell not only is the most general of these terms but tends to be the most colorless. It is the appropriate word when merely a sensation is indicated and no hint or its source, quality or character is necessary.

BIBLIOGRAPHY

1. Журавлёва Т.А. Особенности терминологической номинации. Монография. АООТ Торговый Дом "Донбасс" Донецк, 1998.

Аннотация: мақала терминлердин семантик кеңшилик хэм мәнислерге бағышланған.

Таяныш сөзлер: семантикалық дизим, семасиология, бөлим, тәсир, мәнис, грамматикалық мәнис, синхроник.

Annotatsiya: Maqola atamalarining semantik makoniga va ma'nolariga bag'ishlangan.

Tayanch so'zlar: semantik tuzilma, semiziologiya, bo'lim, ta'sir, ma'no, grammatik ma'no, sinxronik.

Abstract: The article is devoted to the semantic space and meanings of terms.

Key words: semantic structure, semisiology, section, influence, meaning, grammatical meaning, synchronic.

Аннотация: Статья посвящена семантическому пространству и значениям терминов.

Ключевые слова: семантическая структура, семисиология, раздел, влия-ние, значение, грамматическое значение, синхронический.

ӘДЕБИЙ-ХРОНИКАЛЫҚ ОЧЕРКТЕ СИНТЕЗ МӘСЕЛЕСИ

Палұанов Б.

Қарақалтақ мәмлекетлик университети

Дөретиўшиликте әдебият пенен журналистиканың синтезлениўи мәселесин үйренгенимизде қарақалпақ публицистлери менен журналистлериниң усы дөретиўшилик шеберликти қалайынша пайдаланып атырғаны дыққат тартады. Гәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ баспасөз бетлерин параклағанымызда газета-журналлар

бетлерінде жәрияланған очерктер сан жағынан үйрениуге жетерли екенінің гүясы боламыз. Елимиз ғарезсизлиги дәуірінде баспасөзімізде очерк жанрын жетилистириуде салмақты үлес қосқан қарақалпақ публицистерінен Шарап Уснатдинов, Атажан Халмуратов, Өмирбай Өтеулиевларды айрықша атап өтіу орынлы. Бул илимий мақаламызда журналист Атажан Халмуратовтың «Ел ағасының екінші өмирі» [1:75] деп аталған әдебий-хронологиялық очеркин әдебиет пенен журналистика синтези мәселеси көз-қарасынан үйренеміз. Атажан Халмуратовтың «Ел ағасының екінші өмирі» деген атамадағы кітапшасында ұзақ жыллар дауамында Қарақалпақстан халқын басқарған Пиржан Сейтовтың халық үшін іслеген хызметлери сөз етилген. Кітапшаның бас бетінде-ақ, «Кітаптағы сәуленген ұақыялар анық турмыслық фактлерге тийкарланып алынған» деген қатарды оқыуға болады.

«Көркем әдебиетта прототип (өмирде ҳақыйқаттан да болған адамлар)ға тийкарланған ҳалда типиклестиріу де әҳмийетли орын тутады. Жазыушы турмыста болған реал адамды терең үйрениуи нәтийжесінде оның итибарлы қасийетлерин саралап басқа қасийетлери есабынан бөрттирип, белгили қосымшалар арқалы және де айдынырақ сәулендиреди хәм әдебий тип дөретеди.» [2:79]. Демек, автор бунда турмыслық ұақыяны көркем фактке айландырыуи көзде тутылады. Автор «Пролог орнына эпилог» деген алғы сөзінде очеркти жазыудағы мәксетлерин түсиндирип жазады.

«Ұзақ жыллар бойына топлаган журналистлик тәжирийбемде бир байқағаным – объективке илинген «объект»лер еки қыйлы болады екен.» деп баслайды. Демек, автор өзін журналист есаплайды хәм хәм журналистлик объектив боларын көрсетеди. Очеркте турмыстағы реал ұақыялар сөз етиледі. «Олардың бир бөлими қахарман тилинен гүрриң етилсе, басқа бөлими автор тилинен баян етиледі.» [3. 37]. Негизінде бул очеркте автор образы, қахарман хәм автор-гүрриңши ҳәрекет етеди. Автор не үшін бул шығармасын «әдебий хроникалық очерк» деп атаған? Себеби, бунда журналист сыпатында әдебий шығарма жазғанын баянлаған. Журналист А.Халмуратовтың бул очеркинде әдебиет пенен журналистиканың синтезин анық көриуимиз мүмкин. Автор образы сюжет линиясы бойынша очерк басындағы прологта хәм ең соңғы «Ел ағасының екінші өмирі» деген бөлиминде көринеди. Қалған бөлимлерде автор баянлаушы сыпатында ұақыяларды хронологиялық усылда сүүретлейди.

«Конкрет, хұжетли факт бул жанрларда екінші жобаға шығады, оның орнына автордың фактлерден алған тәсирлери, автордың баҳасы хәм авторлық ойлар баслы орынға шығады.» [2:70]

Автордың кітапша басындағы «Естен кетпес еки ушырасыу» деген бөлиминде-ақ, журналистика менен әдебиеттың өзгешелигин анық көрсеткен: «Тыңлап отырып, геллеме бай ұақыяларға, драматизмге толы оның өмир жолын газетама мақала, кейин «Әмиўдарья» журналына әдебий-хроникалық очерк етип жазайын деген бир пикир келди. Мақаланы газетаға берип үлгердим. ... Солай етип, әдебий-хроникалық очерк жазылмай қалды.» [1:8]. Автордың пикиринше, мақала газета үшін жазылдаы да, ал очерк айына бир шығатуғын журнал үшін қолайлы жанр. Себеби, оның көлеми үлкенирек болыуы да мүмкин. бундай көлемди күнделики газета көтере алмайды. Хәр бир саннында үзиндилер беріу мүмкиншилиги ғана бар.» Очеркист жанрдың қысқалық, анықлық, исенимлилиқ хәм басқаларды талап етиуши газетаның өзгешелиги менен шеклениуге мәжбүр. Ол хәттеки газетаға тән болған хәзиржууаплылық талабын да есапка алыуы тийис.» [4: 92]. Очеркисттиң еки дөретиушилиқ түрдің синтезлениуине негиз жарататуғын хәм анық көзге түсетуғын усылы бул автор кітап оқыушылары менен туўрыдан-туўры сәўбетлес болыуы есапланады. Автор декрлик көпшилиқ очерклерінде ямаса очерктер топламында алғы сөзлерінде аудитория менен байланысуға, оларға сәўбетлес болыуға умтылады. Хәттеки, усы дөретиушилиқ ҳәрекеті оның кейинги жазған эссе шығармаларына негиз жаратпы десек те болады. Бул өз алдына үйрениуді талап ететуғын мәселе. Автордың биз талқылап атырған кітапшасында болса аудитория менен туўрыдан-туўры сәўбетлесиуин мына жазғанларынан билиуге болады.

«Келиң жақсысы, ұақыяларға алып-қоспай тәбийий ҳалында, бирақ көркемлеп, кітап оқыушыны зериктирмеу үшін әдебий бояуын оңдырмай, ширели етип айтып беріуге ҳәрекет етейин.» [1:8]. Шығарманың кирис бөлиминде автордың «мен»и анық көзге тасланады. «Басқа биреу айтып қоймастан бурын өзим айтып қалайын деп «журналистпен, Пиржан аға! Жаңа Сизиң алдыңызда отынға келген тележка менен зорға жеткенім. тын өзлестиріушилер туўралы очерк жазыу тапсырылған» дедим асығып-үсигип.» [1:5]

Журналист өзи ҳаққында мағлыұмат беріуин дауам етип: «Мен сол сапардан «Жер, жигитлер хәм картаға түспеген қала» атамасы менен сериялы очерктер жазып, өз миннетимди ақлаған болдым» деп биринши беттен баян етеди. Бирақ, бул автордың баянлауы емес, ал автор-қахарманның сөзи екенін, шығарманың басынан ақырына шекем автор қахарман менен теңдей ұазыйпа атқарғанын көриуге болады.

Журналист фактлерди көркемлеп жеткеріуде өзинің дөретиушилиқ шеберлигин усы очеркте айқынырақ көрсеткен. Қахарманның хронологиялық өмир жолын сәулендириу үшін образлы түрде дәуір келбетин бере алған. Атажан Халмуратов бул хронологияқ әдебий очеркин бөлимлерге бөлип, шығарманың композициялық өзгешелигин дөретип, шығарманың логикалық жақтан толықтыратуғын хронологиялық бирлигин пайда еткен. Мәселен, «Дүнйаның ислери» бөлиминде инсан өмирі ҳаққында пикир жүритилип, онда қахарманның балалығы сөз етиледі. Екінши бөлим «Үлкен жолдың баслануы» деп аталып, ол биринши бөлимнің дауамы болып, хронологиялық избе-изликти сақлайды хәм бөлим атамасында да үлкен мәнис жатыр. Өмир деген узын жол болатуғын болса, соның ең үлкени адамның жаслығында көринетуғынын автор көркемлеп түсиндиреди.

«Жүги ауыр жолаушы» деген атамаға автор терең мәнис жүклеген. Онда өмир жолларында ұзақ мәнзилди басып өткен жолаушы үшін ийниндеги жүктің ауыр келетуғыне мәўритиболарын көркемлеп түсиндирген.

Ең соңғы бәнт басар бөлимди автор «Ел ағасының екінші өмирі» деп атауында мазмун жатыр. «Очеркнинг темасы да композицияға киреди» [3: 80] Не үшін адамның екінші өмирі болатуғынын кітап

оқыушысына қахарман мысалында түсіндірген. Автор очерк композициясын дүзгенде схематизмнен қашады хәм хәр бир очеркинде жаңаша жол салыуға умтылады. Буны биз очеркисттиң басқа очерклерин оқып, билип алыуымыға болады. Көпшилик очерклерде автор образы көринбей қалады, ал А.Халмуратов бәрқулла автор образын баслы фигура сыпатында көрсетеди. Автордың журналистлик тәжирийбеси, кәсиплик шеберлиги ўақыяларды дәретиўшилик усулда баянлаўы китап оқыўшысын өзине тартады. Бул усул көркем әдебий шығармаға тийисли болса да, журналистикада да фактлерди фантазия менен байытыў жоллары очерк жанрында анық көринеди. А.Халмуратовтың басқа очеркислер, публицистлер хәм журналистлерден баслы айырмашылығы шығарма жазылыў ўақты менен сәўлеленип атырған өткен ўақыялардың арасындағы дистанцияны байланыстырыў шеберлиги болып табылады.

«Ел ағасының екінши өмири» деген очеркинде де автор XX әсирдеги Қарақалпақстан тарийхында орнына ийе болған мәмлекетлик ғайраткер Пиржан Сейтов образы арқалы сол дәўир ўақыяларына XXI әсир көз-қарасынан бақа береді. Қахарман да, автор да дәўир сиясатына қатнасын билдиреди.

Атажан Халмуратовтың бул әдебий-хронологиялық шығармасы «Очерктиң қурамалы қубылыс хәм оның еки дәретиўшилик бағдардың «қосылған жеринде» турады» [4;3] деп бақалаўға қарақалпақ баспасөзи мысалында толық тийкар жаратады. Қарақалпақ баспасөзиндеги очерклерди изертлеген доцент З.Қожықбаева соңғы дәўирдеги очерклерге тән қәсийет сыпатында, оларда авторлық позиция айқын көзге тасланып атырғанын жазған еді. [5:4] Автордың журналистика жанрындағы материалды көркемлеў усуллары арқалы әдебий шығарма дәрежесине жеткерийи оның дәретиўшилик шеберлигиниң бир қыры болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Халмуратов А. Ел ағасының екінши өмири. Нокис, Қарақалпақстан, 2005, Б.75
2. Ворошилов В.В. Журналистика. Изд. Михайлова В.А. Санкт-Петербург, 1999. Б. 304
3. Тоғаев О. Публицистика жанрлары. Тошкент, Ўқитувчи, 1976. Б. 204.
4. Хамдамов Ю. Закон ва мезон. Тошкент.: Ўзбекистон, 1991. Б.119
5. Гузанова Е.В. Эволюция жанра очерка в Мордовской литературе. АКД, Саранск, 2013. Б.22
6. Кожикбаева З.А. Художественный очерк в современной каракалпакской литературе (1980-1990-е годы). АКД, Нукус, 1996. Б.16

Rezyume: Mazkur maqolada qoraqalpoq matbuotidagi ocherk janrining evolyutsiyasi va journalist A.Xalmuratovning adabiy-xronologik ocherk yozishdagi ijodiy mahorati tadqiq qilinadi. Maqolada ocherk janrida jurnalistika va adabiyot sintezi masalasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ocherk, adabiyot, jurnalistika, janr, fakt, to'qima, obraz, sintez.

Резюме: В данной статье изучается эволюция жанра очерка в каракалпакской печати и творческое мастерство журналиста А.Халмуратова в созидании литературного-хронологического очерка. В нем рассматривается вопрос синтеза литературы и журналистики в жанре очерк.

Ключевые слова: очерк, литература, журналистика, жанр, факт, фантазия, образ, синтез.

Resume: This article studies the evolution of Essay genre in the Karakalpak Press and the journalistic creative skill by A. Khalmuratov in creating a literary-chronological Essay. It examines the issue of synthesis among Literature and Journalism in the Genre of Essay.

Key words: essay, literature, journalism, genre, fact, fantasy, image, synthesis.

УДК: 070

ББК: 316.77:82

ПУБЛИЦИСТИКА ХӘМ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ТЕКСТ

Яхияев З.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Публицистика – турмысымыздың хәр кыйлы тараўларындағы әхмийетли мәселелерди, фактлерди, қубылысларды үйрениў хәм автордың социал идеалы көз-қарасынан бақалаўшы, күн тәртибинде турған мәселелерди сәўлелендирийи себебинен дәўир руўхын бериўши, кең жәмийетшиликке арналған дәретпе болып табылады. Публицистиканың ўазыйпасы, бириншиден, экономикалық, сиясий хәм мәдений өмир фактлерин халыққа жеткерип бериў болса, екіншиден мағлыўмат хәм хўжетлерге сүйениў арқалы жәмийетлик пикир оятыў, кызығыўшылықларды жанландырыў, көз-қарасларды қәлиплестирийи, инсанияттың унамлы мақсетлер жолындағы талпынысларын қоллап-қуўатлаўдан ибарат.

Публицистика – жетискенликлерди ен жайдырыў хәм кемшиликлерди сапластырыў жолларын, бул мәселелер жәмийетлик турмыстың басқа тараўларында кең тарқалмай атырып-ақ, жуўаплар излейди. Күнниң әхмийетли машқалаларын үзиликсиз сәўлелендирип барыў менен тарийхый шынлыққа хызмет етеди. Әдебият, көркем өнер, архитектура хәм тағы басқа тараўларда келешектеги үлкен дәретиўшиликлер ушын бай материалларды топлап береді. Буннан заман шежиресин бүгинниң хәм мәңгиликтің талабы менен жедел шешип барыў сыяқлы ўазыйпа жүкленген журналистиканың қандай дәрежеде жуўапкершиликли хәм қырағы болыўы кереклиги көринип турады.

Публицистика ҳаққында көплеген алымлар өзлериниң анықлама, түсиник хәм пикирлерин айтады. Мәселен, “Қысқа әдебий энциклопедия”да «Публицистика – әдебият хәм журналистиканың бир түри болып,

жәмийетлик пикирге ҳам ҳәрекет етип турған сиясий институтларға тәсир етиў ямаса оларды класслық мәплерге класслық жәмийетте яки социаллық ҳам әдеп-икрамлылық идеяларға муўапық өзгертиў мақсетинде ҳәзирги заманның әҳмийетли сиясий, экономикалық, әдебий, ҳуқықый, философиялық ҳам басқа да машқаларын қарап шығады. Ҳақыйқый публицистика – журналистиканың ең жоқарғы шыңы» – деп көрсетилген [1.72]. Егер этимологиясы бойынша айтатуғын болсақ, көплеген сөзликлерде корсетилиўинше “публицистика” сөзи латынша *publicus* яғный *жәмийетлик* деген сөзден алынған. Белгили өзбек алымы М.Худайкулов оған: «әдебий-сиясий дәретиўшилиқ» – деп баҳа берген болса [2.225], «Ҳәзирги заман журналистикасы» китабында:

«Публицистика бул – турмысты сәўлелендириўдиң айрықша бир жолы, усылы, дәретиўшилиқ түри. Ол жәмийетлик турмыстың усы күндеги, усы заманда болып өткен ҳам болып атырған социаллық әҳмийетке ийе ўақия ҳам ҳәдийселерди сәўлелендирип, адамларға жеткереди, дәўирдиң ең актуал мәселелерине мүнәсибәт билдиреди, шешилиўи тийис машқалаларды көтерип шығады, усы дәўир адамлар ушын хызмет етеди» – деп жазылған [3.56]. Демек, публицистиканың тийкаргы ўазыйпасы өмирдеги, жәмийетлик турмыстағы ўақия ҳам ҳәдийселер, мәселе ҳам машқалалар ҳаққында хабар берип, олар туўралы жәмийетлик пикирди қәлиплестириўден ибарат. Публицистика тийкаргы мәниси бойынша айтылған гәп, билдирилген пикир, жазылған текст, белгили бир көринистеги дәретилген шығарма болып, ол кең жәмийетшиликке газета-журнал, радио, телевидение ҳам интернет арқалы тарқатылғаннан сон идеялық, сиясий ҳам руўхый күшке айланады.

Публицистика – инсаннның өмирди билиўи, оны түсиниўи, дүньяда болып атырған ўақия ҳам ҳәдийселерден хабардар болып ҳам олардан өзи ушын тийисли жуўмақлар шығарыўына жәрдем беретугын курал. Ески грек философы, драматург Еврипид былай деген екен: «адамларды исленген ислерге қарағанда бул жумыслар ҳаққындағы айтылған сөзлер көбирек ҳәрекетке келтиреди». Бул пикир журналисттиң жәмийет алдындағы ўазыйпасының оғада жуўапкерли ҳам әҳмийетли екенлигин аңлатады. Усы мазмунды өзбек фольклорынан оқыўымыз да мүмкин: «Ис билгенге бир теңге, сөз билгенге мың теңге». “Сөз тапқанға қолқа жоқ” деген сөз бар қазақ халық макалында. Англиялы белгили шайыр ҳам драматург Уильям Шекспир: «Пикир күшли болған жерде орынланатуғын ислер де күшли болады» - деп жазған екен. Қарақалпақ халық нақыл макалларында “Сөз сүйектен таяқ еттен өтеди” деген соз бар. Жәмийетлик сана, жәмийетлик пикир үйреніў объекти болған ғалаба хабар кураллары турли еллердиң тарийхый раўажланыў дәўиринде өз ўазыйпаларын белгили дәрежеде атқарып келген. Негизинде, ғалаба хабар куралларының ўазыйпасы раўажланыўдың барлық басқышларында да кең жәмийетшилиқтиң мәпи ушын хызмет етиўден, халықтың пикир ҳам сезимлериниң сәўлеси, халықлық минбер болыўдан ибарат. Лекин, журналистика барлық дәўирде де өзиниң усы әдиўли ўазыйпасын қалай атқарып келмекте. Бул хәммени қызықтыратугын сораў.

Тоталитар дүзим дәўиринде «баспасөз әдебият, мәдениет сыяқлы журналистика да улыўма пролетар исиниң әҳмийетли бөлеги, оны ҳәрекетке келтириўши дигершиги, винтиги, дәретиўшилердиң жүреги партияныки, партия болса халықтыки” деп уқтырып келинген. Лекин, ис жүзинде партия халықтики бола алмады. Инсан қәдири, илим, руўхый қәмәлат, улыўмаинсаныйлық қадириятлар, өзликти аңлаў ҳам еркин пикирлилик мәселелери соңғы орында турды. Сонлықтан да, сол дәўирдиң сиясатшыларының бири «Дүньядағы ең қорқынышлы нәрсе – пикир бағынышлылығы, сана қуллығы» – деп жазған еди. Сол дәўирлердеги газеталар да халық турмысынан узақта болған, улыўма бәлентпәрўаз гәплерге қурылған партия съездлериниң қарарлары, баянатлары менен толы болған. Бири екиншисинен хеш қандай айырмашылығы жоқ баянатларды халық оқып та отырмаған. Усындай себеплерге бола баспасөз материаллары зеригерли ҳам турмыс пенен тең қәдем ата алмаған. Бундай дәўирде, бундай заманда публицистика ҳаққында гәп болыўы да мүмкин емес еди. Ҳәзирги дәўирде артықмашлығы соннан ибарат, сөздиң қәдир қымбаты бар. Айтылған сөз, шығарылған қарарлар ҳам пәрманлардың нәтижеси бар болғанлықтан, халық ҳәр күнги алдағы ўазыйпаларды билиўге қызығады, Әсиресе, еркин пикир, дәретиўшилиқ идея, интернет ҳам социаллық тармақларда кең түрде жәрияланып барылмақта. Кеше еситкенди бүгин көз көрип, турмыстың барлық тараўларындағы машқалалар, алға қойылған ўазыйпалар халықтың усыныслары ҳам талқысы, шешимлери тийкарында, ҳүкимет басшылығында халықлық инта менен орынланып бармақта. Ғалаба хабар кураллары мәмлекетте жүз берип атырған қубылысларға түрлише қарасларды еркин ҳам қалыс сәўлелендириўи, ҳәкимият пенен жәмийет арасын қалыс байланыстырыўшы, инсан ҳам жәмийет мәплериниң удайы қорғанышы болыўы ушын журналистлер ҳам ғалаба хабар кураллары хызметкерлерин таярлаў процесин қайта көрип шығыў, мәлимлеме алыў, таллаў, таярлаў ҳам жеткеріўдиң заманагөй усыллары ҳам куралларын өзлестириўде оларға жәрдем беріў зәрүр.

Публицистика темасы рус, өзбек, қазақ, қарақалпақ журналистикасы илиминде әдеўир сөз етилген. Мәселен, рус журналистикасында А.Г. Бочаров («Существует такое качество публицистичность», 1958.), Е.П. Прохоров (Публицистика и действительность, 1973; В.В. Ученлова Цистков публицистики. 1989) Е.И. Журбина («Теория и практика художественно публицистических жанров», 1969.), А.Акопов («Аналитические жанры публицистики», 1996.), А.А.Тертичный («Жанры периодического печати», 2000.) өзбек журналистикасында М.Худайкулов («Журналистика ва публицистика», 2010.), «Ҳозирги замон журналистикаси» (2008), илимий жумысларын усы темаға арнаған. Публицистика теориясының илимий категориялары, оның ўазыйпалары, функциялары, методлары, объекти ҳам предмети, субъектимазмун ҳам формасы көркем-әдебият пенен байланысы т.б мәселелери филология илимлериниң докторы Т.Машарипованың докторлық диссертацияларында ҳәр тәрәплеме изертленип, оның «Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий методологиялық анализ» атамасындағы монографиясы «Публицистика теориясы ҳам әмелияты» оқыў қолланбасы баспадан шықты.

Ол монографиялық изертлеу жұмысында «публицистика» терминінің төрт мәнісін ажыратып көрсеткен: 1. Публицистикалық шығарма дәретіу процесі, оған өткірлік, кескінлікберіу (структураның айырым элементтері менен яғный шығарманың бөлімлері менен функция); 2. Доретіушілік түрі (структурағы өтеуғын функция); 3. Текстлер (жеке функцияларды сәулендиретуғын структура); 4. Социаллқ институт (публицистика функциясына ийе структура – оның басқа жәмийетлік институтларға: сиясат, хуқық, кономика, мораль (әдеп), ден саулықты сақлау, билимлендириу, спорт хәм басқаларға тәсири [4, 10]. Бизин пикиримизше, бул жерде публицистика түсинигине әдеутолық сыпатлама берілген.

Бир қатар изертлеушілердің пикирине қарағанда жәмийетлік орталықтың әмелдеги формаларынан ең әхмийетлиси және социал-мәдений хақыйқатлық сәулененетуғын қураллардан бири – ғалабалық коммуникация қураллары болып табылады. Олар хәзирги ұақытта информация алмасуыдың ең зәрүрлі дәреги сыпатында әхмийети роль ойнайды. Рус алымы В.Г.Костомаровтиң пикирине қарағанда, барлық масс-медиа текстлери ушын «аудиторияны услап туруы» мәселеси бүгин жүдә актуал болып табылады. Аудитория менен турақлы байланыста болуы коммуникатив бирге ислесиуди орнатуы, зәрүрлі хәм қызықлы мағлыұматты көшириу, байланыстың тар орталығы менен шегараланып қалмай, хәмме ұақытта тәсир өткеріу, аудиторияның итибарын тартуыдың ең әпиұайы усылы болып есапланады.

Публицистикалық усыл «санаұлы» адресатқа, кәсиплик ориентациясы көз-қарасынан (оқытуышылар, исбилерменлер хәм басқалар ушын), кәсибине тийисли болмаған қызығушылықлар шеңбері көз-қарасынан да (шофёрлар, кино ышқыпазлары хәм басқалар ушын) этикет усылларын есапқа алған халда сиясий қызығушылық, жас, жыныс көз-қарасынан да тексттиң жеткиликли хәм анық болуыын нәзерде тутады.

Публицистикалық текст – аудиторияға өз тәсирин өткеретуғын энергия дәреги болып, оның үстинен хуқимлик етиуши субъект – текст авторы, редактор, баслаушы хәм бул текстти тыңлауыын аудитория – тәсир көрсетиудің қәлеген объектлери болып табылады. Публицистикалық текст авторының ұазыпаларынан бири – адресат пенен жақын мүнәсибет орнатуы хәм оны қызықтыруы болып табылады.

Публицистикалық текстлер ушын тийкар болып адресатқа бейим болған, оның менен болажақ сәубетлер ушын жол табуы ұазыпасы турады. Бул ұазыпаның шешимін табуы ушын журналист – диалогқа кириседи. Социаллық психология хәм социалингвистикалық көз-қарастан алып қарағанда публицистикалық текст төмендегише баҳаланады: Информациялық мағлыұматлы характерге ийе болып, анық бир инсан ямаса инсанлар топары тәрепинен қабыл етиледі; Инсан ямаса бир группа инсанлар пикири хәм өзін услап тутуыына тәсир етиуи мүмкин болған информация жеткеріу усылы. Публицистикалық текстлердің тийкаргы қолланылатуғын орны газета-журнал, радио еситтириулері, телевидение көрсетиулері, онлайн хәм басқа түрдеги ғалаба коммуникация сыяқлы түрлі хәм көп дәрежелі түсиниклерді бирлестириуге мүмкиншилик береді. XX әсирдің 90-жылларында инглис тилиндеги илимий әдебиетларда пайда болған «публицистикалық текст» атамасы тезлик пенен халық аралық академик шеңбердеги миллий ғалаба хабар қуралларында тарқалды. Публицистикалық текст түсинигиниң илимий санада жедел бекемленіуи изертлеушілердің ғалаба хабар қуралларында сөйлеу мәселелери, тилдің ғалаба коммуникация тарауындағы хызметиниң өзгешеликлерин үйреніуге қызығушылықтың артыуы менен байланысly болды.

Публицистикалық текст мәселесине шет ел илимпазларынан Teun Van Deyk, Martin Montgomeri, Alan Bell, Norman Feyerkloof, Robert Fauler [5] сыяқлы белгили алымлар үлкен итибар қаратқан. Олар публицистикалық тексттиң түрлерин хәр қыйлы бағдарларда көрип шықты. Атап айтқанда, социалингвистика, функциональ стилистика, сөйлеу теориясы, мазмун-анализи, когнитив лингвистика, риторикалық сын хәм т.б. Илимпазлардың итибарын кең көлемли мәселелер өзине тартты. Булар, публицистикалық текст тилиниң функциональ хәм стилистикалық орнын анықлау, түрлі ғалаба хабар қураллары текстлерин классификациялау усыллары, жәмийетлік-мәдений факторлардың публицистикалық текстке тәсири хәм тәсир етиудің лингво-медиа технологиялары хәм т.б.

Россияда публицистикалық текст теориясы хәм оны үйреніу усылларын қәлиплестириу хәм рауажландыруыға илимпазлардан С.И.Бернштейн, Д.Н.Шмелев, В.Г.Костомаров, Ю.В.Рождественский, Г.Я.Солганик, С.И.Трескова, И.П.Лысакова, Б.В.Кривенко, А.Н.Васильевалар [6] үлкен үлеслерин қосқан. Публицистикалық текст түсинигине өзиниң ең толық көринисиндеги баҳасын берген хәм тийкаргы лингвистикалық категория сыпатындағы хызметин биринши рет Т.Г.Добросклонская мийнетлеринде қәлиплестирилген [7]. Публицистикалық текст түсинигиниң теориялық тийкарлары өзбек тил билими хәм журналистикасында И.Тошалиев, А.Бобоева, Д.Тешабоеваның, [7] жұмысларында изертленген.

Публицистикалық текст түсиниги негизинде аўызеки хәм медиа бирликлериниң органикалық бирикпесине тийкарланады. Текстти улыұмалық мәни менен бирлестирген аўызеки белгилер избе-излиги сыпатында сызықлы таллаудан парқлы тәрепи, ғалаба байланыста текст көлемі хәм қатлам өзгешеликлерин өз ишине алады. Бул тексттиң аўызеки бөлиминің белгили бир ғалаба хабар қуралларының публицистикалық өзгешеликлері менен комбинациясы себепли әмелге асырылады. Солай етип, баспасөзде текст графикалық хәм иллюстративлик пенен бирлестириледі. Радиода аўызеки компонент аудио қураллар – дауыстың сапасы хәм музыка жәрдемінде қосымша экспрессивликти өз ишине алады. Телевидениеде текст шегараларды және де кеңейтеди, аўызеки бөлимин видео көринис хәм дауыс диапазоны менен байланыстырады. Соны айрықша атап өтиуимиз керек, тексттиң аўызеки хәм медиа компонентлери бир-бири менен бекем байланысly болып, хәр түрлі принциплер тийкарында бир-бири менен бирлестирилиуи мүмкин: қосымшалар, күшейткишлер,

сўўретлер ҳам тағы басқалар бир пүтин ажыралмас бирлик болып, олар публицистикалық текст түсинигинин мазмунын қурайды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Краткая литературная энциклопедия. Глав.ред. А. А. Сурков. – Т. 6. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – С. 72-73.
2. Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. – Тошкент: Тафаккур, 2010. – Б. 225.
3. Хозирги зомон журналистикаси. – Тошкент: Aloqashi, 2008. – Б. 56.
4. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий – методологиялық анализ. –Ташкент, «Mumtoz so'z». 2016.
5. Қараң: *Теун ван Дейк*. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. *Fowler R.* Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London, 1991; *Fairclough N.* Language and Power. London, 1989; *Bell A.* The Language of News Media. Oxford, 1991; *Montgomery M.* Introduction to Language and Society. London, 1992.
6. Қараң: Бернштейн С. И. Язык радио. М., 1977; Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., 1977; Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. М., 1971, Языковой вкус эпохи. М., 1994; Рождественский Ю. В. Теория риторики. М., 1997; Солганик Г. Я. Лексика газеты: функциональный аспект. М., 1981; Трескова С. И. Социоллингвистические проблемы массовой коммуникации. М., 1989; Лысакова И. П. Тип газеты и стиль публикации. СПб., 1989; Кривенко Б. В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. Воронеж, 1993 Васильева А. Н. Газетно-публицистический стиль речи. М., 1982.
7. Добросклонская Т. Г. Теория и методы медиалингвистики. М., 2000; Вопросы изучения публицистических текстов. М., 2000.
8. Қараң: Тошалиев И. Публицистика тили маромларига доир. – Т.: - 56 б. 1990; Бобоева А. Газета тили ҳақида. – Т.: Фан, 1983; Тешабоева Д. «Публицистик дискурс матн асосини ташкил қилувчи концептуал тил бирлиги сифатида» // Филология масалалари. 2019. №2. 39-45-бет;

Публицистика ва публицистик матн тушунчалари ва унинг илмий тадқиқи

Резюме: Мақолада публицистика ва публицистик матн тушунчалари ўрганилган. Шунингдек публицистиканинг вазибалари, турлари, жанрлари, адабий тилдан фойдаланиш хусусиятлари ҳақидаги назарий тушунчалар ўрганилган. Публицистикага оид олимлар томонидан айтилган таърифлар ва уларнинг илмий ишлари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: публицистика, публицистик матн, муаллиф, аудитория, медиа, информация.

Понятия публицистики и публицистического текста и его научные исследования

Резюме: В статье рассматривается что публицистика является особой формой творчества, ее задачи, виды, жанры и особенности использования литературного языка. Анализируются определения термин публицистика данные учеными и их научные труды.

Ключевые слова: журналистика, жанр, анализ, факт, автор, аудитория, СМИ, информация.

The concepts of journalism and journalistic text and its scientific research

Resume: The article discusses that journalism is a special form of creativity, its tasks, types, genres and features of the use of literary language. The definitions of the term journalism given by scientists and their scientific works are analyzed.

Key words: journalism, genre, analysis, fact, author, audience, media, information.

УДК: 82-83:81`322.2

НОВЕРБАЛ ВОСИТАЛАРНИНГ МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТДАГИ МАВҚЕИ

Султанова З. Ў.

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Тилни ўрганишда нутқий мулоқотнинг ажралмас узви сифатида хизмат қилувчи “коммуникациянинг атрибути” бўлган имо-ишораларни ўрганиш ҳам аҳамиятли саналади. Чунки, ҳар бир тилнинг ўзига хос бўлган, мулоқот жараёнида вербал бирликларга қўшимча воситалар – мулоқотнинг новербал воситалари мавжуд бўлиб, уларнинг миллий-маданий, урфий, диний, ментал ва жинсий хусусиятларини эътиборга олиш нутқий мулоқотнинг тўғри юзага чиқишида асосий омиллардан саналади.

Нолисоний воситаларни қўллашда ҳам миллий ўзига хосликлар куп кузатилади, Жумладан, “шундай имо-ишоралар борки, улар шартли характерга эга бўлиб, миллий хусусиятлар касб этиши мумкин. Чунки у жамоа томонидан маълум маънони ифодалаш симболидир, Бошқа бир жамоада эса бу ишора ё ҳеч қандай коммуникатив вазифа бажармайди ёки бошқа маънони англатиши мумкин, Масалан, “хайр” маъносини ифодалаш учун руслар кафтини ўзидан орқага қилиб вертикал ҳолатда такрор-такрор силкитса, италян кафтини ўзига қаратиб вертикал ҳолатда силкитади [1, 120-121]. Саломлашиш жараёнида Европа халқлари бир-бирларининг ўнг қўлларини сиқадилар, Ҳиндистонда саломлашиш белгиси сифатида икки кафтини юз олдида жуфтлаштирадилар, эскимослар эса саломлашиш учун бир- бирларининг бурунларини ишқалашади, Қадимги Хитойда эса гоқори табақа вакиллари учрашганда ҳар бири ўз ўнг қўли билан чап қўлини сиқади.

Таъкидлаш жоизки, “Ҳеч бир тилни “тил эгаси”дан ажратган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиб бўлмайди. Чунки ҳар бир нутқий актда сўзловчи шахснинг изи сезилиб туради. Структур тилшуносликнинг ана шу чекланган томонини баргараф қилиш учун ҳозирги кунда антропологистика ривожлана бошлади” [2, 40].

Антропоцентрик тилшуносликнинг етакчи йўналишларидан бўлган лингвокультурология ва лингвоўлкашуносликнинг таркибий қисми паралингвистикадир [3, 213]. Паралингвистика нутқ алоқасини тўлдириб, изоҳлаб келувчи, ахборот узатувчи, фикр ифодалашда ёрдамчи восита бўлувчи тилшунослик соҳасидир [4,4]. Инсон фикр ифодалашда тилдан фойдаланар экан, маълум ахборотни тингловчига етказиш жараёнида тилга ёндош бўлган ёрдамчи (новербал) воситалардан фойдаланади. Новербал воситалар ҳар бир кишилиқ жамиятида коммуникацияда табиий равишда нутқни кузатиб борувчи ва тўлдириб келувчи иккиламчи

восита бўлган. Новербал воситалар мулоқот билан бирга фикр, хабар, мақсадни ифодалашда қатнашувчи имо-ишора, оҳанг, мимика, гавда ҳаракатлари каби воситаларни ўрганадиган соҳа ҳисобланади. Улар шароитга қараб нутқни маълум меъёрга келтириш, хусусан, ихчамлаштириш, адресантнинг мақсадини аниқ ифодалаш вазифасини бажаради.

Бирор маънони аниқроқ очиш, мақсадни ифодалаш вақтида қўпинча айтилиши лозим бўлмаган “ортиқча” тил бирликлари учрайдики, мана шу тил бирликларининг қисқариши эвазига нутқий мулоқотда шу контекст учун уларга мос, тўғри келадиган, айнан бир хил маъно англатадиган экстралингвистик воситалар киритилиши лозим бўлади. Коммуникацияга тегишли зарур талаб натижасида нутқий ифодалар ортиқчалигини камайтиришни шу даражага олиб бориш мумкинки, бунда мулоқотни мана шу воситаларсиз давом эттиришнинг иложи бўлмай қолади, ана шу шароитда экстралингвистик воситалар тил бирликларига қараганда бошқачароқ йўналишда бу ифодаларнинг ўрнини тўлдирди [5, 105].

Л.С.Выготский нутқ санъатини эгаллашнинг бошланғич босқичида имо-ишора ва тилнинг мураккаб аралашиб кетиши ибтидоий одамларда имо-ишораларни тасвирловчи ҳамда ифодаловчи жуда кўп сўзларнинг мавжудлиги билан изоҳлайди. Ибтидоий одамнинг тили, аслини олганда, икки хил тилдир: биринчи томондан, сўз тили, иккинчи томондан, имо-ишора тили. Ибтидоий одамлар тили предмет образларини ифодалайди, бу образларни улар ўз кўзи ва қулоғи билан қандай тасаввур этса, шундай ифодалаганлар. Ҳар бир жумла мураккаб шаклда бўлиб, унда имо-ишора, товушлар бирлашган [6, 93-95]. Аммо мазкур фикрлардан коммуникацияда новербал воситалар вербал воситаларга нисбатан олдинроқ қўлланилган, деб бўлмайди. Новербал воситалар ҳамма вақт товуш тилига эга бўлган кишилар учун иккинчи даражали вазифа бажаради. Бу воситалар кўрсатиш, экспрессив характерда бўлиши мумкин, аммо ўзича тушунчаларни номлай ва ифодалай олмайди. Фақат шундай функцияга эга бўлган сўз тилини кузатиб боради [7, 367]. Ҳақиқатан ҳам, тарих товуш тилига эга бўлмаган бирорта ҳам кишилик жамиятининг, ҳатто энг қолоқ кишилик жамиятининг бўлганини билмайди. Товуш тили инсоният тарихида кишиларнинг ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқишига, жамият бўлиб бирлашишига, ўз тафаккурини такомиллаштиришига, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишига, табиат кучлари билан мувафакқиятли кураш олиб боришига ва шу тариқа ҳозирги замон тараққиёт даражасига етишига ёрдам берган кучлардан биридир. Новербал воситалар эса доимо нутқ билан биргаликда қўлланиб, унга ёрдам берувчи иккинчи даражали восита бўлиб келган. Чунки фикр ўзининг маълум моддий асосига (қиефасига) эга бўлиши керак. Ана шу моддий асос (қиефа) нутқдир. Нутқ фақат фикр ифодаловчи воситагина эмас, балки фикрни шакллантирувчи восита ҳамдир [8, 218]. Мулоқот кўп ҳолларда вербал, яъни сўз, лисоний воситалар орқали ва новербал, сўзсиз – новербал (имо-ишора, ҳар хил белги, нишона, рамз, символлар) восита орқали ахборот бериш билан боғлиқ бўлиб, бир-бирига таъсирига кўра вербал ва новербал мулоқот сифатида тасниф қилинади. Новербал воситаларнинг алоқа-аралашувда ишлатилиши тилнинг ривожланиш жараёнида ўзига хос омил саналади. Гарчи новербал воситалар фикр ифодалашда қатнашса-да, улар тил структурасига кирмайди, чунки алоқа-аралашувнинг новербал воситалари тилдан ташқаридаги, унга ёндош ҳолат бўлиб тил системаси эса ички бакторлар асосида ривожланади. Тил системаси ҳамиша ҳар қандай фикр мазмунини, ҳис-ҳаяжонларни ва бошқа ички туйғуларни ифодалаш қудратига эга [9, 7]. Лекин, шунга қарамай, алоқа-аралашувда инсон беихтиёр новербал воситалардан фойдаланади. Чунки нутқ жараёни, диалогик вазият ва сўзлашувчиларнинг психологик ҳолати фикр ифодалашда имо-ишорадан, товуш ўзгаришларидан, бадан ҳаракатларидан фойдаланишни тақозо этади.

Нутқий мулоқот деганда, мулоқот жараёнида вербал ва новербал воситаларнинг ҳамкорликда ишлатилиши тушунилади. Бу нутқий мулоқотнинг биринчи ўзига хослигидир [10, 22]. Масалан, “*Ассалому алайкум*” лисоний воситаси қуйидаги кинетик воситалар: икки қўлни кўксига қўйиш, бошни қуйи солиш, қоматини бироз эгиш каби ҳаракатлар билан ҳамроҳликда воқеланади. Шундай қилиб, нутқий мулоқотни оддий нутқдан – лисоний имкониятларнинг муайян моддий шаклда воқеланишидан – фарқловчи муҳим омил сифатида мураккаблигини ва унинг вербал ҳамда новербал воситаларнинг ўзаро уйғунлашувидан иборат бўлган бутунлик эканлигини кўрсатиш мумкин [11, 42]. Дарҳақиқат, новербал воситалар нутқий мулоқотнинг муҳим бир қисми ҳисобланиб, улар нутқий жараёнда турли эҳтиёжлар сабабли юзага чиқади ва нутқий мулоқотда маълум вазифани бажаради.

Ахборот узатишнинг мутлақо мустақил канали сифатида ҳис-туйғулар тили нафақат сўз билан параллел равишда, балки унсиз ҳолда – хитоб, йиғлаш, қаҳқаҳа шаклида ҳам ишлатилиши мумкин. Улар ҳис-туйғулар тилининг юз мушакларининг ҳаракати (юз ифодалари), бош, оёқ ва тананинг ҳаракатлари (пантомимика)ни ўз ичига олган таъсирчан ҳаракатлардир. Тажрибали ҳис-туйғулар эркин ва баъзан инсоннинг иродасига қарши, юз ифодаларида ва пантомимикада автоматик равишда акс эттирилади ҳамда инсоннинг ҳолатини кўрсатади. Ваҳоланки, “одамлар суҳбат жараёнида ўзлари айтмоқчи бўлган фикрнинг 7 фоизинигина сўз орқали, қолган 38 фоизини оҳанг ва 55 фоизини имо-ишора орқали баён этар эканлар” [12, 117]. Шундай қилиб, ҳис-туйғулар тили нафақат ўз ҳис-туйғуларини ифода этишга, балки бошқаларнинг ҳиссий тажрибаларини ҳам тушунишга имкон беради. Ҳар бир тилда мулоқот ўзига хос миллий хусусиятларга эгаллиги сабабли, чет тилида мукаммал сўзлаш учун, фақат тил хусусиятлари – фонетик, лексик, грамматик жиҳатларини нутқда тўғри талқин қилиш билан чегараланмай, шу халққа хос миллий нутқ этикетини ҳам билиш талаб этилади. Муомала жараёни фақат нутқнинг мазмуни билан чегараланмайди, баъзан ахборотнинг жуда кўп қисми суҳбатдошларнинг миллий этикетларига хос бўлган лисоний воситалар ва нолисоний воситалар, шунингдек, миллий-маданий алоқа воситалари билан берилади [13, 50].

Нуткий мулоқотнинг новербал воситалари – юз ифодалари, имо-ишоралар, кўз билан алоқа қилиш, интонация – қаерда ва ким билан мулоқот қилишимиздан қатъий назар умумбашарийдир. Аммо ҳар бир мамлакат маданияти ўз қонунларига кўра ривожланади ва ҳар бир мамлакат новербал мулоқотнинг ўзига хос хусусиятларига эга. Бу хусусиятларни билиш ҳар бир кишига “хорижий ҳудуд” [14] бўйича суҳбатдош билан мулоқотни самарали йўлга қўйишга ёрдам беради. Маълумки, ҳар қандай халқнинг ўзига хос маданияти, урф-одатлари, диний эътиқоди, борлиқ олам ҳақидаги қарашлари унинг тилида унга ёндош бўлган новербал воситаларда намоён бўлади. Чунки ҳар бир халқнинг тили сингари халқ вакиллари мулоқотига хос бўлган паралингвистик воситалар ҳам маълум маънода унинг ўзлигини акс эттиради.

Миллий характердаги новербал воситалар маълум халқ, миллат ёки элатлар алоқа-аралашувида ишлатилувчи ишоралар саналиб, ишлатилиш кўламининг чегараланганлиги билан характерланади. Бундай новербал воситалар миллий хусусиятларни ўзида гавдалантиради, урф-одатлар, ритуал ва адаб хатти-ҳаракатлари билан алоқадор бўлади, ижтимоий характер касб этиб, ҳар бир миллатда муайян урф-одатлар, лингвомаданий хислатлар асосида ҳар хилликни юзага келтиради. Шунинг учун ҳар қандай тилда мавжуд бўлган новербал воситаларни лингвомаданий жиҳатдан яхлитликда ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Қўл бериб кўришиш ҳам турли миллат ва маданиятларда турлича амалга оширилади. Шимолий Европа аҳолиси қўл бериб кўришганда бир-бирларининг қўлларини жуда қисқа муддат қиспишади ва дарҳол қўйиб юборишади. Жанубий Европа, Марказий ва Жанубий Америкада эса узоқ муддат қўл сиқишиш одатий ҳолдир. Ҳаттоки қўл бериб кўришиш асносида чап қўл билан суҳбатдошнинг қўлини ёки билагини ушлаш ҳам кўп учрайди. Африка давлатларида одатда қўл учида енгил кўришилади [15, 105]. Хитойлар бегоналар билан фақат расмий даражада ўзаро алоқа қилишда қўл бериб кўришишдан фойдаланишади. Улар суҳбатдошига ўз ҳурматини билдириш мақсадида, икки қўллаб кўришиб, узоқ вақт силкитиши мумкин. Яқин ва бир-бирини яхши биладиган одамлар билан мулоқот қилишда қўл бериб кўришиш эмас, балки елка қоқиб, кучоқлаб кўришиш кенг тарқалган. Яқин Шарқда қўл бериб саломлашиш жуда кенг тарқалган. Арабларда ҳам қўл бериб кўришишдан ташқари пешонасига қўл кафти билан тегиб, сал таъзим қилишади. Кекса киши суҳбатдошига ўз ҳурматини кўрсатиб, қўл силтагач, аввал кафтини ўпади ва пешонасига теккизади. Агар араб эркаклар узоқ вақт бир-бирларини кўрмаган бўлсалар, учрашганларида елкаларини кучоқлаб, ўпадилар. Улар бир-бирини кучоқлашиб, узоқ вақт туриб қолишса, бу узоқ ажралишдан сўнг кўришганлик, яқинлик ва қувонч маъноларини ифодалайди.

Ўзбеклар бирон нарсадан ҳайратланиб, қойил қолиб, “зўр!” демоқчи бўлишса, кўпинча, “Ўўў!” ҳис-ҳаяжонли воситаси орқали ифодалашади, немислар эса бунини ўзига хос интонация билан “Уи!” (Ui!) дейишади. Немислар сўзловчига айтиб ўтилган бирор бир воқеа ёки ҳодисадан жуда ҳам афсусда эканлигини изҳор этиб, “Оје!” (Ўйе!) деса, бу ҳолат ўзбеклардаги бироз чўзиб айтилган “Воой” га тўғри келади. Немислар “Диккат!”, “Хушёр бўлинг!”, “Эшитсангиз-чи!”, “Нима гап ўзи?”, “Бир дақиқа!” деган сўзлардан олдин “Неу!” (Хей!) деб мурожаат қилишади, бу ҳолат ўзбекларда ҳам “Ҳой” ёки “Эй” тарзида ифодаланади [16, 130]. Ўзбекларда қўл бериб кўришиш қисқа бўлади. Лекин қатъий ва ғайратли қўл сиқиш енгил ва юмшоқ қўл сиқишдан афзал ҳисобланади. Алоҳида ҳурмат белгиси сифатида икки қўл билан кўришилади. Масалан, — *Дасташа гир, — деди Раҳим. Шариф билан Қобилга икки қўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган қўйи қўлларини бердилар (А.Қодирий).* Икки қўллаб кўришиш Шимолий Америка мамлакатларида агрессия ва устунлик белгисидир. Яна бир маданиятимизга хос жиҳат шуки, ёши ёки мавқеи юқорироқ шахс кўришиш учун қўл узатмаса, бошқа тараф қўл узатмайди. Худди шундай ҳолат шарқ халқларида аёллар билан кўришишда ҳам ўзига хослик касб этиб, аёллар қўл узатмаса, кўришилмайди.

НOVERбал воситалардан фойдаланишда маданиятлараро фарқланишлар мавжуд бўлиши билан биргаликда, уларнинг ҳамма маданиятларда бир хил тушуниладиган турлари ҳам мавжуд. Бутун дунёда одамлар хурсандчиликдан куладилар ва ғазабланганда, хўмрайдилар. Масалан, саломлашишнинг қуйидаги кўринишлари ҳамма маданиятларда учрайди: бир-бирига яқин келиш ва кўзига тўғри қараш; қошларнинг кўтарилиши: табассум; кўзлар алоқаси; бир-бирига озгина тегиш; очик қўлни намоёйиш этиш; бош ҳаракати ёки таъзим қилган каби бошни эгиш. Юқорида келтирилган фикрлардан кўриниб турибдики, паралингвистик воситаларни ўрганишда лингвокультурологик ёндашув долзарблик касб этади. Коммуникантлар маълум тилни тўла билган бўлсалар-да, миллий маданиятларидан, урф-одатларидан, миллий шаклланган ҳолатлардан беҳабар бўлсалар, улар бир-бирларини тўлиқ тушуниб етолмайдилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир халқ новербал воситаларини алоҳида-алоҳида ўрганиш халқлар ўртасидаги маданий алоқаларнинг ривожланишига катта ёрдам беради ва шахсларда новербал воситалар маданиятнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, турли новербал воситаларнинг нуткий мулоқотдаги иштироки шунчаки бўлмай, аввало нуткий вазиятга, суҳбат кўламига, вербал ифоданинг мазмунига, мавзусига мувофиқ келиши, мос бўлиши шарт. Яъни маълум шахсга хос, бироқ маъно англатмайдиган, коммуникация жараёнида беихтиёр равишда қўлланиладиган кинетик ҳаракатларни новербал воситалардан фарқлаш зарур.

Агар тилдаги системаликни новербал воситаларга қиёс қилсак, новербал воситалар ҳеч қачон системани ташкил етолмайди [17, 71]. Таъкидлаш жоизки, нуткий мулоқотни амалга оширишда вербал бирликлар базис, асос вазифасини бажаради. Лекин новербал бирликлар мулоқот жараёнининг жонлилигини, эмоционаллилигини таъминлаган ҳолда, коммуникантларнинг мулоқот жараёнидаги руҳий ҳолати, дунёқарashi, ижтимоий мансублиги, маданияти ва маънавияти каби хусусиятлари ҳақида маълумот ташувчи устқурма вазифасини бажаради ва нутқнинг тушунарли бўлишида ҳамда мақсад қилинган маънонинг тўла намоён бўлишида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам фикр ифодалашда вербал воситага ёрдамчи восита сифатида турли

қўшимча невербал воситалар нуткий мулоқотни амалга оширишда ўзига хос ўрин эгаллайди. Чунки нутқ жараёни, диалогик вазият ва сўзлашувчиларнинг психологик ҳолати, фикр ифодалашда имо-ишорадан, товуш ўзгаришларидан, тана ҳаракатларидан фойдаланишни такозо этади. Шу жиҳатдан, невербал воситалар нуткий мулоқотнинг ажралмас бир қисми сифатида лисоний бирликлар системасига ёндош бўлган алоҳида системани ташкил этади. Жумладан, профессор Ш.Сафаров ва Г.Тоировалар ҳам “нуткий мулоқотда самарадорликка эришиш учун адресант ва адресат ўртасида тил, яъни, лисоний (вербал) умумийликдан ташқари мулоқотнинг нолисоний (невербал) воситаларидан фойдаланишида ҳам умумийлик бўлиши лозим” [10, 29]лигини таъкидлайдилар. Дарҳақиқат, невербал воситалар вербал восита билан боғлиқ ҳолда текширилгани учун ҳам бевосита тилшуносликнинг ўрганиш объекти саналади.

Тил инсон фикрини ифодалашнинг асосий ва табиий шакли ҳисобланади. Шу маънода, у фикр ифодалашнинг ягона ва етарли воситасидир [18, 3]. Бироқ, бу алоқа жараёни муайян алоқа ҳолатидан ажралиб туришини англатмайди. Мулоқот иштирокчилари учун сўзловчининг овози ва унинг имо-ишоралари, юз ифодалари, сўзлашув жараёнида қўлланиладиган сўз бирикмаси ҳам муҳимдир. Ушбу воситалар билан ифодаланган ҳиссий маълумотлар интеллектуал жиҳатдан қўшимча бўлиб, ҳар қандай алоқа жараёнининг мажбурий элементини ифодалайди, кўпинча бу жараёни аниқлайди. Шунингдек, инсоннинг атроф-муҳит билан ўзаро таъсири муайян ҳиссий бўёққа эга бўлиб, мулоқот жараёнида коммуникантларнинг ҳис-туйғулари табиий равишда намоён бўлади. Нутқ сўзлаш билан бирга келган бу ҳиссий муносабат ахборот алмашишнинг оғзаки бўлмаган жиҳатини – невербал мулоқотни шакллантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Сухарев В. А. Этника и психология делового человека, с. 120-121-бетлар
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. III жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 40.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 213.
4. Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 4.
5. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1993. – Б. 105.
6. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения. – Москва, 1993. – С. 93-95.
7. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – Москва: Аспект Пресс, 1996. – С. 367.
8. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 218.
9. В.Г.Колшанский. Паралингвистика. Москва: Наука, 1974, 7-бет.
10. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, 2007. – Б. 22.
11. Тоирова Г. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 42.
12. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – Москва, 1989. – С. 117.
13. Кахаров Қ. Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг қиёсий тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Андижон, 2020. – Б. 50.
14. <https://orator.biz/library/oratorical/osobennosti-verbalnogo-obshcheniya-v-raznykh-stranakh/>
15. Юнусов Қ., Саттибаев И. Танамиз тилга кирганда. – Тошкент: Истиқлол нури, 2016. – Б. 105.
16. Каранг: Кахаров Қ. Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг қиёсий тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Андижон, 2020. – Б. 130.
17. Николаева Г.М., Успенский Б.А. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – Москва, 1966. – С. 71.
18. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: ЛЕНАНД, 2017. – С. 3.

Невербал воситаларнинг маданиятлараро мулоқотдаги мавқеи

Аннотация: Мазкур мақолада невербал воситалар нуткий мулоқотнинг муҳим бир қисми ҳисобланиши, улар нутқий жараёнда турли эҳтиёжлар сабабли юзага чиқиши ва нутқий мулоқотда маълум вазифани бажаришининг маданиятлараро мулоқотдаги ўрганилиш ҳолати очиб берилган.

Калит сўзлар: нуткий мулоқот, саломлашиш, невербал воситалар, ахборот алмашиш, нутқий жараён.

Роль невербальных средств в межкультурной коммуникации

Аннотация: В данной статье невербальные средства рассматриваются как важная часть речевого общения, они возникают в связи с различными потребностями в речевом процессе, раскрывается ситуация обучения в межкультурном общении.

Ключевые слова: речевое общение, приветствие, невербальные средства, обмен информацией, речевой процесс.

The role of non-verbal means in intercultural communication

Annotation: In this article, non-verbal means are considered as an important part of speech communication, they arise in connection with various needs in the speech process, the situation of learning in intercultural communication is revealed.

Keywords: speech communication, greeting, non-verbal means, information exchange, speech process.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТА ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКАНЫҢ ОРНЫ

Арепбаева Н.М.

Қарақалтақ мамлекетлик университети

Жәмийетлик, экономикалық хәм сиясий турмыстағы болып атырған түпкиликли өзгерислер, пүткил дүньяда ғалаба хабар куралларының искерлигининң кеңейиуи шараятында тилдің жәмийетлик-сиясий лексикалық қатламын үйрениуи әҳмийетли мәселе болып табылады. Лексикология тил системасының ең өзгериушең қатламы болып, мәмлекеттиң социаллық турмысының түрли тарауларында қаншелли күшли жаңаланыулар болса, оның қәлипlesiуининң ҳәр бир басқышында сөзлик қатлам соншелли дәрежеде өзгерип

барады. Жәмийетлик-сиясий қатлам тилдің лексикалық системасының әхмийетли бөлими болып, ол мәмлекет хәм жәмийеттиң жәмийетлик-сиясий системасы, идеологиясы менен байланыслы болған сөзлердің әдеуір кең бөлегин өз ишине қамтып алады.

Бул жағдай илимпазлардың жәмийетлик-сиясий лексикаға барқулла дыққатын тартып келгенлиги менен белгили. Бүгинги күнге келип, лексиканың бул қатламына итибар және де күшейип, «оның пайдаланыушыларының көлеми кеңейип, жаңа сиясий тил қәлиплесип атыр [1. 5]. Бирақ, соны да айтып өтиўимиз керек, оның қәлиплесийиның түрли дәуірлеринде жәмийетлик-сиясий лексика хәр қыйлы дәрежедеги объективлик пенен үйренілген. А.П. Чудиновтың пикиринше: «Кенес дәуиринде мәмлекетимизде «сиясий тил» машқалаларына байланыслы баспадан шыққан дерлик хәр бир изертлеу қадағалаўда еди» [2. 14]. Бул жағдай өткен кенес ҳүкимети дәуиринде идеологиялық сыпатқа ийе болған цензура қолайсыз ақыбетлерге алып келиўи мүмкин болған хәр қандай мағлыўматты қадағалаўды әмелге асырғанлығы менен түсиндириледі. Бундай шараытта өмир сүрип турған сол дәуірдің сиясий тилин қалыс сүўретлеу хәм анализ етиў дерлик имкансыз еди. Жағдай тек қайта қурыў дәуирине келип өзгерди. Хәр қандай тилдің жәмийетлик-сиясий лексикасының курамы, оның социаллық-тарийхый базасының қәлиплесийи, усы лексиканың тилдеги раўажланыўы хәм қолланылыўы сол дәуірдің социал-экономикалық, сиясий-мәдений өзгешеликтери, тарийхый ўақыялары менен избе-из байланыслы көрип шығылыўы керек.

XX әсирде жәмийетлик-сиясий лексиканың раўажланыўы бир қатар сыртқы социаллық хәм ишки факторлардың тәсиринде хәр қыйлы формада тез пәт пенен раўажланды. Сыртқы, социаллық факторлар тилди қоршап турған орталықтан келип шығатуғын хәм социаллық раўажланыўдың өзине тән қәсийеттери, материаллық хәм руўхый турмыстағы илгерилеулер, тил топарлары курамындағы өзгерислер хәм усы өзгерислер менен байланыслы болған хәр түрли импульслердің жыйындысын өз ишине алыўы керек [3].

Сиясий лексиканың раўажланыў басқышларын анықлау хәм үйрениў бойынша хәр түрли пикирлер бар. Қарақалпақ тилинің жәмийетлик-сиясий лексикасының қатламын үйрениў тарийхы бес тийкаргы басқышқа бөлинеди: 1. 1924-жылдан 1941-жылға шекемги дәуір;

2. 1941-жылдан 1945-жыллар (урыс жыллары);

3. 1946-жылдан 1960- жыллар (урыстан соңғы дәуір);

4. 1960-жылдан 1990-жыллар (ғәрезсизликке шекемги дәуір);

5. 1990-жылдан кейинги дәуір (ғәрезсизлик дәуири).

Жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесийиниң бул дәуірлери қарақалпақ халқының тарийхындағы бир неше басқышларды өз ишине қамтып алады, олардың хәр бири басқа тиллер сыяқлы жәмийеттиң раўажланыўы менен тиккелей байланыслы болған қарақалпақ тилинің қәлиплесийи ушын үлкен әхмийетке ийе. Соңғы ўақытлары және бир дәуір өз алдына ажыралып турады – XX әсирдің ақыры ХХІ әсирдің баслары.

Бул дәуір тилдің еркинлиги, ондағы өзгерислердин кескин тезлиги менен характерленеди, себеби, тил жәмийеттеги болып атырған сиясий шынлықты сәўлелендиреди, оның менен бирге қосылып сол жәмийеттиң қәлиплесийинде хәм сол жәмийеттеги жаңаланыўларда бир ўақыттың өзінде қатнасып отырады. Дәслеп, аўызеки сөйлеу элементлериниң әдебий тилде кең қолланылыўы хәм оның жаргонласыўы дыққатты тартады. Мәселен, ғалаба хабар қуралларында бир қатар сөзлер ушырасады: *баратқан, дост, кансерви, машын, кампит, заўыт, кәлхоз, бригад, камандировки* хәм тағы басқалар.

Соңғы ўақытларда болса батыс халықлары турмыс-тәризиниң тәсиринен өзлестирме сөзлердің үлкен ағымы кирип келди, атап айтқанда сиясий-экономикалық тараўда: *маркетинг, бәби-бокс, бренд, рейтинг, имидж, офис, пиар, аутсайдер, министр, депутат, премьер, спикер, саммит, грин-кард, холдинг, европарламент, дефолт, дилер, брифинг, пресс-секретарь* хәм тағы басқалар.

Жәмийетлик-сиясий лексиканы үйрениў процесинде айрықша дыққатты тартатуғын жағдай «жәмийетлик-сиясий лексика» хәм «жәмийетлик-сиясий терминология» түсиниклери ортасындағы айырмашылықты хәм шегараны анықлап алыў талап етиледі. Айырым авторлар жәмийетлик-сиясий лексика хәм жәмийетлик-сиясий терминология бирдей, тең түсиниклер деп есапласа, басқалары жәмийетлик-сиясий лексиканың терминологиялық хәм терминологиялық емес қатламы ортасында қатаң парк бар деген принципте турады, үшінши көз-қарастағылар жәмийетлик-сиясий терминологияны жәмийетлик-сиясий лексиканың бир бөлими сыпатында қарап, терминологиялық хәм терминологиялық емес қатламның жыйындысы деп есаплайды. Солай етип, лингвистика тараўында жәмийетлик-сиясий лексикаға бағышланған көплеген изертлеулердің бар екенлигин көриўимиз мүмкин. Жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесийи тарийхы көз-қарасынан рус тил билиминде изертлеушилерден: – В.В.Акуленко, Т.С.Коготкова, А.А.Алексеев, М.А.Кустарева, А.Н.Шиловского, Р.В.Сорокин, С.Г.Ильенко; жәмийетлик-сиясий лексиканың номинатив баянлау көз-қарасынан – И.Ф.Протченко, А.А.Бурячка, И.В.Холявко, Е.С.Якубовская, С.Г.Капралова; семантика хәм парадигмалық қатнасықлар көз-қарасынан жәмийетлик-сиясий лексика – С.Е.Бачаева, Л.А.Жданова, Л.П.Васильева, Т.Ф.Климушенко, Е.Е.Кругляк, А.Л.Голованевский, Т.П.Грачева, Г.А.Заварзина; Г.И.Галенко, Ф.С.Бацевич; жәмийетлик-сиясий лексиканы үйрениў көз-қарасынан – Г.Н.Дианова, И.Н.Шиманская, И.С.Гриценко, В.А.Лобков; жәмийетлик-сиясий лексиканың аўдармасы көз-қарасынан – С.В.Трофимова, А.Г.Анисимова, В.Н.Крупнов, И.Я.Рецкер, Т.И.Гуськова, В.Г.Гак, Е.В.Давыдова хәм басқаларды атап өтиўимиз мүмкин. Шет еллик жәмийетлик-сиясий лексиканы изертлеушилерден – George Orwell, Paul Chilton, Andrew Gavin Marshall, Helmut Gruber, Roberta Kimmel, S.G.Obeng хәм басқаларды атап өтиўимиз орынлы.

Өзбек тил билиминде жәмийетлик-сиясий лексиканы изертлеушилерден – Р.Дониёров, А.Н.Усмонов, Н.Қосимов, Х.Палуанова, О.С.Ахмедов, Б.Д.Бекматов, Д.О. Ҳасанова [4] хәм басқаларды атап өтиўимиз

мүмкін. Қарақалпақ тил билиминде жәмийетлик-сиясий лексиканы изертлеушілерден – Е.Бердимуратов, Ш.Абдиназимов, З.Оразымбетова, Б.Юсупова, Қ.Бекберген, А.Нажимов хәм басқалар да көплеген алымларды атап өтсек болады. Рус тил билиминде жәмийетлик-сиясий лексиканы изертлеулердің ишинде ең дыққатқа ылайықлы деп И.Ф.Протченконың мийнетин көрсетуімізге болады. Илимпаз тилдің жәмийетлик-сиясий қатламын сөзлик қурамның жәмийетлик-сиясий турмыстағы, яғный атап айтқанда сиясий, социаллық-экономикалық, дүнъятануы-философиялық кубылыс хәм түсиниклердің атамаларын сәулелендиретуғын бир бөлими деп есаплайды

Жәмийетлик-сиясий лексика анық белгиленген шегараларына ийе болыуына қарамастан, инсан искерлигинің бир қатар басқа тарауларының атамалары менен, тийкарынан, жәмийетлик илимлер тарауындағы атамалар менен тиккелей байланыслы, мысалы: *тарийх, жәмийетлик илимлер, хұқық, философия, сиясий экономика*, сондай-ақ, *әдебият, мәденият, дипломатия, әскерий-қорғаныу хәм руўхый-ағартыушылық* [5.58] хәм басқалар. Айырым лингвистлердің көрсетуіинше, жоқарыдағы пикирлер функционаллық стильлер көз-қарасынан қарағанда еле де анықлықты талап етеди. Қосымша етип айтыуымыз керек, жәмийетлик-сиясий лексика ҳаққында емес, ал илимий тексттен тысқарыда хәм тар шеңбердеги кәнигелер қолланылатығын жәмийетлик-сиясий терминология ҳаққында гәп болып атыр [6]. И.В.Токареваның көрсетуіинше, жәмийетлик-сиясий лексика - сиясий-экономикалық формадағы өндирис қатнасықлары типіндеги сиясат хәм экономика мәселелери менен танысуы ушын қолланылатуғын улыўма сөзлик қурамның айрықша қатламы [7.135].

Жәмийетлик-сиясий лексика дегенде – инсан жәмийетинің сиясий, жәмийетлик хәм социаллық турмысын өзінде сәулелендиретуғын хәм ғалаба хабар қуралларында (жәмийетлик-сиясий) көбирек қолланылатуғын сөзлик қурамның идеологияға қатнаслы бир бөлегин түсинемиз. Булай тәрип бериу жәмийетлик-сиясий лексиканың тийкаргы, соның ишинде функционаллық қәсийетлерин өз ишине алады.

Жәмийетлик-сиясий лексика басқа лексика-семантикалық категориялар сыяқлы өзине тән өзгешелик хәм қәсийетлерге ийе. Ол жәмийетлик-сиясий турмыстың белгили бир дәуірлерге шекем социаллық әхмийетке ийе хәм актуал болып келген түсиниклер хәм ҳәдийселерди сәулелендиреди. Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында да жәмийетлик-сиясий лексика белгили орынды ийелейди, сондай-ақ, көлеми хәм қурамы жағынан үлкен әхмийетке ийе. Лексикалық бирликтің мәнилик қурамында келиуи оны жәмийетлик-сиясий лексика сыпатында қарауға хызмет ететуғын компонентлердің арасында изертлеушілер әдетте төмендегилерди көрсетеди: «сиясий», «социаллық», «хәкимиятқа байланыслылығы» хәм т.б. Бирақ, бир қатар изертлеушілердің пикиринше, бул пикир тек ғана жәмийетлик-сиясий лексиканың өзегин көрсетип береді. Соның менен бирге, олар жәмийетлик-сиясий лексиканың периферия қурамын анықлау жүдә қыйын екенлигин айтады, себеби «сиясий» хәм «социаллық» түсиниклеринің тәрийпи оғада қурамалы мәселе болып келеди. Усыған байланыслы периферияны анықлау әдетте тематикалық топарларды терең үйрениу арқалы әмелге асырылады. Солай етип, айырым изертлеушілер оның қурамына белгили бир тараудағы мәмлекеттин сиясатын сәулелендириуи экономика, дипломатия хәм мәденият тарауларының лексикалық бирликлерин киргизеди.

Мәмлекеттин сиясаты, өз гезегинде, жәмийеттин социаллық турмысының барлық тараулары менен өз-ара байланыслы болып, инсан искерлигинің хәмме тарауларына тәсир етеди. Сиясий искерликтің күн сайын күшейип барыуы, жәмийеттин түрли ўәкиллеринің мәмлекет машқалаларын додалауда хәм оған шешим табыуда, түрли мәмлекетлик ўазыйпаларды атқарыуға кеңнен тартыу шараятында жәмийетлик-сиясий лексика күнделикли қарым-қатнасқа кирип, заманағөй қарақалпақ тилинің лексикасынан жедел пайдаланылып жәмийетлик-сиясий лексиканың ажыралмас бир бөлегине айланып бармақта. Сондай-ақ, жәмийетлик-сиясий лексиканың ең әхмийетли өзине тән қәсийетлеринен бири, оның басым көпшилик бөлеги, жәмийетте болып атырған барлық ҳәдийселердің усы жәмийет ағзаларына түсиниклигинде хәм «адресанттың сиясий, идеологиялық позициясына қарай, бул лексика сөйлеуде өз көринисин табатуғын хәр қыйлы идеологиялық көз-қарастан баҳаланады». [8. 15]. Бул ҳаққында Д.Э. Розенталь былай деп жазады: «басқа терминологиялық системалар менен салыстырғанда жәмийетлик-сиясий терминологияның өзгешеликтери» (жәмийетлик емес илимлер) көринеи [9. 26]. Демек, жәмийетлик-сиясий лексиканың және бир өзине тән өзгешелиги оның социаллық мазмундағы баҳасында. Жәмийетлик-сиясий лексиканың социаллық мазмундағы баҳасы, алдыңғы қатардағы журналистлер тәрепинен заманағөй ғалаба хабар қуралларында қолланылған көпшилик сиясий терминлердің жақсы қабыл етилиуінде, себеби бул терминлер халыққа түсиниликлиги менен айрықшаланып турады. Анализ етилген сөзлерди түсиниу оларға болған мүнәсибетти сәулелендиреди, яғный баҳа бериледи. Жәмийетлик-сиясий лексиканың қолланыу өриси – ғалаба хабар қураллары, сондай-ақ сыясатшылар хәм жәмийетлик ғайраткерлердің шығып сөйлеулері болып табылады. Тийкаргы жәмийетлик-сиясий түсиниклер болса, публицистиканың предметин қурайтатуғын баслы тийкаргы түсиниклер екенлиги усы орында мәлим болады. Жоқарыда атап өткенлеримизден жуўмақ шығарып айтатуғын болсақ, жәмийетлик-сиясий лексиканың қәсийетлерин билдиретуғын тийкағы белгилери: белгили бир ўақыт аралығында социаллық әхмийетке ийе хәм жедел додоланған жәмийетлик-сиясий турмыстағы концепциялар хәм ҳәдийселерди сәулелендиреди; басым көпшилик бөлеги жәмийеттеги ҳәдийселердің қатнасушыларына жақын хәм түсиникли; социаллық баҳалау мазмунына ийе; идеологияға байланыслы; ҒХҚ да хәм публицистикада кең қолланылады. Сондай-ақ, сиясаттағы өзгерислерге қарай, жәмийетлик-сиясий лексика жаңаланыулардың хәр бир басқышында тез-тезден өзгерислерге ушырап турады.

Жәмийетлик-сиясий лексика хәм терминология адамзаттың әмелий искерлиги хәм жәмийетлик қатнасықлардың нызамлылықларының ислеп шығылыуы нәтижесинде қәлиплести. Ол ғалаба хабар қуралларына хызмет ететуғын тилдің бир лексика-семантикалық системасына киреди. Ал, терминология

мәселесине келсек, ол жәмийетлик-сиясий лексиканың бир бөлими болып, бирақ жәмийетлик-сиясий лексика хәм жәмийетлик-сиясий терминология арасындағы шегара елге шекем анық емес. Бул ҳақындағы пикир таласлары илимпазлар арасында еле дауам етпекте.

ӘДБИЯТЛАР

1. Жданова Л.А. Общественно-политическая лексика: структура и динамика: автореф. ... канд. филол. наук. - М.: 1996.
2. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учеб. пособие. М.: 2006. - С.14.
3. Филкова П.Д. История русского литературного языка (середина XVIII – начало XX в.) [Электронный ресурс] / А.А.Градинарова, П.Д.Филкова. URL: <http://www.actalinguistica.com/docs/site/manual.pdf>.
4. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 1988; Усмонов А.Н. Ўзбек тилида термин ясовчи фаол аффикслар. – Тошкент, 1991 – Б. 79.; Қосимов Н. Функциональные особенности аффиксов в узбекской технической терминологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Тошкент, 1979 – 46 с.; Палуанова Х.Д. Инглиз, ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида экологик терминларнинг деривацион-семантик принциплари. Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 149.; Аҳмедов О.С. Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари. Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 238.; Ҳасанова Д.О. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. Филол. фан. ном. ...дис.автор. – Тошкент, 2011. – Б. 10.
5. Протченко И.Ф. Русский язык: проблемы изучения и развития. М., 1984. – С. 58.
6. Дешериев Ю.Д. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка [Электронный ресурс] / Ю.Д.Дешериев, М.В.Панов, Э.Г.Туманян и др. М., 1988. URL: http://is.muni.cz/th/108957/ff_r/PhDr.pdf.
7. Токарева И.В. Аспекты терминологизации немецких лексических заимствований (сущность дефиниции терминопонятия «общественно-политическая лексика») // Актуальные вопросы филологических наук: материалы междунар. заоч. науч. конф. (Чита, нояб. 2011 г.). Чита, 2011. – С. 135.
8. Солтаханов И.Э. Становление и развитие общественно-политической лексики в нахских литературных языках: автореф. ... канд. фил. наук. - М.: 2009. – С. 15.
9. Розенталь Д.Э. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. - М.: 1980. – С. 26.

Резюме: В статье рассматривается общественно-политическая лексика на современном этапе, описываются периоды ее становления в истории русского языка, исследуются ее особенности и структурные компоненты, прослеживается связь общественно-политической лексики и общественно-политической терминологии. На материале СМИ выявлены некоторые особенности данного пласта лексики.

Таяныш сөзлер: *жәмийетлик-сиясий лексика, жәмийетлик-сиясий терминология, идеология, сиясий тил, публицистика, галаба хабар қураллары.*

JORJ ELIOT ASARLARIDA AYOL MUAMMOSI ELIOTSHUNOSLAR TALQINIDA

Muxammedova X. E.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Asli ismi Meri Evans bo'lgan Jorj Eliot (1819-1880) viktorian asrining mashhur adibalaridan biri xisoblanadi. Uning ijodini o'rgangan eliotshunoslar qolaversa tanqidchilar uni “voice of century- asr ovozi” deb e'tirof etishadi. Jorj Eliot ijodini o'rganishlar zaminida adiba nisbatan turli xil qarash va yondashishlar mavjud. Opa-singil Brontelar kabi Jorj Eliot ijodi am tanqidchi va adabiyotshunoslar tomoidan qizg'in muxokama qilingan. Ingliz tanqidchi va adabiyotshunosi Jorj Levin dastlab adiba taxallusli ijodkor deb atalganiga to'xtaladi va uning ovozi o'z davrida asr ovozi bo'lganligiga e'tibor qaratadi [16, 40]. Shu bilan birga uning asarlari viktorian davr yo'zuvchilaribilan ayrim o'xshashliklar mavjud bo'lganligini ijobiy baxolaydi. Tanqidchi F.Lewis 1948 yilda yozgan “Buyuk an'analar” asarida Jorj Eliot va uning ijodida davr an'analari “provincial life-qishloq hayoti” misolida ochib berilganligini ta'kidlaydi. Jorj Eliot ijodini o'rgangan tadqiqotchilarni biz bir necha guruhga ajratib tahlil qilishni ma'qul ko'rdik. Birinchi guruh tadqiqotchilar adibaning ijodini avtobiografiyasi bilan uyg'unlikda ochib berishdi. Jumladan R.Bodenxaymer, V.Dodd, M.Larski, R.Ruby, J.Uglov, R.Ashton, H.Lewis, K.Xyus kabilar uning ijodini keng talqin etishga harakat qilishdi [4, 9, 17, 21, 25, 2, 18, 11]. Ikkinchi guruh tadqiqotchilar jumladan Byat A, Hayt J, Harris M, Pinney T kabilar esa adibaning yozgan xatlari va essay-insholari qolaversa adiba faoliyat yuritgan jurnallariga to'xtalishdi[5, 12, 13, 19]. Uchinchi guruh tadqiqotchilarini biz Jorj Eliot va adabiy tanqid deb baholashni ma'qul ko'rdik. Endilikda tadqiqotchilar uchun adibaning biografiyasi hamda uning xatlari, insholaridan ko'ra Jorj Eliotga ijodiga bildirilgan adabiy tanqid va davr muhitini baholash muhim ahamiyat kasb etdi. Adabiy tanqidlar asosan adibaning ijobiy namunalardan bo'lgan “Flosdagi tegirmon”, “Middlemarch”, “Daniel Deronda”, “Diniy hayotdan lavhlar”, “Feliks Holt, the Radical” kabi asarlariga bildirildi. Kerol D, Hardi B, Stuart H, Pengalo K, Osten Z, Kottam D, Hant L kabilar Jorj Eliot asarlarini nafaqat viktorian davr nuqtai nazaridan balki adiba asarlari roman talablariga javob bera oladimi yoki yo'q degan savolga ham atroflicha e'tibor qaratishdi [7, 14, 22, 20, 1, 8, 15]. Biz bu ro'yxatni davom ettirishimiz ham mumkin sababi adiba xaqida yo'zilgan asarlar juda kata hajmni tashkil etgani uchn asosiylarini keltirib o'tishni ma'qul ko'rdik. Asr ovozi sifatida e'tirof etilgan Jorj Eliotni har tomonlama o'rganishga harakat bo'lsada u ko'proq o'z davrida tanqidlarga uchradi. U yaratgan obrazlar ayniqsa ayollar obrazida nuqsonlar mavjud deb topildi. Uchinchi guruh tanqidchilarining fikricha viktorian romanda ayollar birinchi darajada tasvirlanmasligi kerak edi. Chunki aynan adiba ijobiy qilgan davrda

erkaklar ustunligi jamiyatda kuzatilgan. Mamlakat qonunlarida ham bu belgilangan edi. Ayollarning bu kabi baholanishi, erkining cheklab qo'yilganligiga e'tiroz Jorj Eliot tomonidan barilla aytiladi. Adibaning fikricha agar ayol roman yozishga layoqatli bo'lsa, yoki uning qobiliyati ilm fanda kashfiyot qilishga arzir ekan u munosib baholanisha loyiqdir deb xisobladi. Adiba ulg'aygan qishloq muhiti va u o'qigan maktab ta'limi qolaversa davr muhitini u cheklab o'tmadi. Dastlab maktabda Villiyam Vordsvors ijodini juda chuqur o'rgangan adibada uning ta'siri kuzatiladi. Jorj Eliot o'z asarlari kirish qismida foydalangan she'riy to'rtliklar muallifi ham Villiyam Vordsvors xisoblanadi.

Adabiyotshunos Shatlvors Salli "Jorj Eliot va XIX asr ilm fan: o'ziga bo'lgan ishonchning uyg'onishi" asarida Jorj Eliotda bo'lgan tafakkur mahsuloti intellektga urg'u beradi [23,175]. Shatlvors Salli ta'kidlashicha davr mahsuli bo'lgan viktorian romanda ayol intellekti namoyon bo'lishi bu jamiyatga yangi ayol qiyofasini olib kirayotganidan dalolat beradi. Ayollarning ilm fanga qiziqishi va ularning faoliyat olib borishiga to'sqinliklarni Jorj Elit "Feliks Holt" asarida urg'u berib o'tadi. Jamiyatni boligicha ko'rsatib berish hamda viktorian asrining uch bosqichida sodir bo'lgan o'zgarishlar mamlakatda birday ta'sir qilmaganligini qishloq misolida yoritib bergan adiba Jorj Eliot tanqidarga duch kelishi tabiiy edi. Adiba ijodida bir qancha ingliz adiblarning ta'siri ham kuzatiladi.

Dastlab ilk ijod mahsuli bo'lgan "Feliks Holt, the Radical" asari ijtimoiy asar deb baholandi. Tarixiylik nuqtai nazardan mazkur asarda "o'zgarishlar hosil qila oladigan viktorian g'oya" mavjud. Asar uch shaxsning hayotini keng talqin etadi. Harold Transom va Feliks Holt obrazlari misolida ikki xil o'zgarish qilish kerakligi ochib beriladi. Asar qahramoni bo'lgan yirik zodagon Harold Transom o'zgarishlar tarafdoridir. Ammo u tubdan keskin o'zgarishlar qilishi zodagonlar manfaatini birinchi o'ringa chiqarishini namoyon etadi. Asarda unga qarama qarshi tarzda Feliks Holt obrazi tasvirlangan. Yaxshi ta'lim olgan Feliks Holt hunarmandchilikni rivojlantirish tarafdori. U Harold Transom o'ylaganidek oq suyaklar uchun faoliyat olib borishni emas aksincha mamlakatda mayda hunarmandchilik rivoji oddiy aholi turmushini yaxshilaydi degan fikrni ko'proq olg'a suradi. Asaning asosiy qahramoni sifatida Ester Layon obraziga adiba keng e'tibor qaratadi. Ester Layon badavlat zodagon va e'tiborli ruhoniylar Rufus Layonning tutingan qizidir. Ester Feliks Holt bilan tanishar ekan uning ayollar xqidagi keskin fikrlariga o'z munosabatini bildirib o'tadi. Bu romanda viktorian davrining ayollarga bo'lgan munosabatini aks ettiradi. Ester Layon franstuz pansionatida zodagon qizlar ka'bi ta'lim olib, u o'zini endilikda Treby Magna shaharchasi yaqinidagi kichik Treby qishlog'ida o'zini zerikarli muhitga tushib qolganday his qilardi. O'z uyiga qaytib kelgan Ester pansionat hayotidan ko'ra gavjum shahar hayotini kutgan edi. Ammo tutingan otasi Rufus Layon ba'zan oq suyaklar uchun uyushtiriladigan kechalarga olib borardi. Ana shunday kechalardan birida u Feliks Holt va Harold Transom bilan tanishadi. Adiba jamiyatning old qatlam vakili bo'lgan Harold Transom va Feliks Holt obrazi orqali ayollar xaqidagi fikrlarni ochiq oydin ko'rsatib beradi. Feliks Holt buni quyidagicha ifoda etadi: *"Nazarimda siz ham barcha ayollar kabi bitta yo'ldan yuryapsiz. Bu yo'l erkaklar hayotini buzishdan boshqa narsa emas. Va erkaklar ham ayollarni sevishdan boshqa ilojlari yo'q, ular o'z o'zidan shu istakning qullariga aylinishadi. Bu toifadagi odamlar o'z hayotlarini bundanda yaxshiroq ishlarga sarflamay, aksincha shirinlikka yopishgan bolakay kabi ish tutishadi. Ayol erkaklar uchun mayda chuydalarni muhokama qilishdan boshqa narsani ko'ra olmaydigan suhbatdoshdir. Butun umr ayollar bilan pachakilashib o'tasan. Shuning uchun men agar sevib qolsam demak ana shunday suhbatdosh topgan bo'laman ammo unga uylanmayman"* [10, 175]. Bunday fikrlarni eshitgan Ester quyidagicha javob beradi: *"O'ylaymanki, siz o'z haqiqatingiz bilan juda ko'p maqtanasiz, Janob Holt, bu fazilatingiz odamlarga zarar yetkazadi deb o'ylamayman, haqiqatni aytish-bu ko'pincha adolatli fikrlash degani emas"* [10, 176]. Feliks va Ester or'tasida dastlabki suhbatlar ana shu yo'sinda ro'y eradi. Qanchalik achchiq bo'lmasin Jorj Elitoning real manzarani tasvirlashi tanqidlarga birinchidan sabab bo'lgan bo'lsa ikkinchidan u haqiqatda ayollarga bo'lgan munosabat ham o'zgarishi kerak degan xulosani beradi. Feliks fikricha mayda chuydalarni muxokama qiluvchi suhbatdosh dunyoqarashi chegaralangan. U bilan turli mavzularda suhbatlashib bo'lmaydi. Xatto bolalarcha fikr yurituvchi bina suhbatlashish o'rniga foydali ishlarni amalga oshirgan ma'quldir. Feliks qarshisida turgan oliy nasab qiz ham tutingan otasi Rufus Layon nazoratida. U kuchun Ester Layon Rufus Layon aytgan chiziqdan chiqmaydi. Janob Rufus Layon maqsadi esa qaromog'iga olgan qizini yaxshi joyga turmush berishdir. Garchand Feliksing Ester xaqidagi o'y xayollari janob Rufusnikiga o'xshash bo'lsada, u Esterda ilg'ay olmagan jixatlar mavjud. Bu asar voqealari davomida ko'rina boshlaydi. Asarning asosiy dialoglarini mana shu uch qahramon Feliks, Harold va Ester o'rtasidagi munosabatlar tashkil qiladi. Muallif aynan ikki qahramon misolida radikal ya'ni tub o'zgarishga ko'p marotaba urg'u beradi. Bu adibaning haqiqatda jamiyatda ro'y berishi kerak bo'lgan o'zgarishni qolaversa ayollarning jamiyatda tutgan o'rnini ham ifoda etadi.

Nazarimizda Feliks qarshisida turgan Esterni tarbiyalashga muhtoj deb tushunadi. Uning fikriga ko'ra ester mustaqil fikrlay olmaydi va u hamisha janob Rufus tasarufida. Janob Rufus esa Haroldning qarashlarini qo'llab quvvatlovchi shaxsdir. Ehtimol mana shu sabab muallif janob Rufus kabi oq suyaklar jamiyatiga ta'sir ko'rsata olish uchun Feliks obrazini yaratgandir. Feliks Harold kabi badavlat oila vakili emas. U o'zi uchun o'zi qayg'ura oladigan mustaqil shaxsdir. U Ester bilan ilk marta tanishar ekan uning go'zalligiga o'zi ham maftun bo'lganligi inkor etmaydi. Ammo bu go'zallik sohibasi u kutgan suhbatdosh emasligini adiba asarda quyidagicha ifoda etadi: *"tovus, tovusning o'zginasi, bu yerga uni ko'rib turish uchun tez-tez kelib turish kerakka o'xshaydi, natijada o'zi ko'z yoshlarga ko'milishini o'zi anglamaydi"* [10, 71]. Feliksning qiz xaqidagi keskin fikrlari asar davomida yanada yaqqol ko'rina boshlaydi: *"O'n to'qqiz yoshga xos takabburlik, qanchalik tarbiyalanishga muhtoj, mavqeiga yarasha darajada emasligi kunday ravshan"* [10, 73]. Garchand qizning kamchiliklarini ko'rsata olsada, unga yetarli baho berishga qodir emasligini yaxshi tushunadi. Janob Rufusning oq suyaklar davrasida tutgan mavqe bilan Feliksni taqqoslab bo'lmaydi. Yaxshi ta'lim olgan bo'lishiga qaramay u oq suyaklar kutgan nasl nasab va boylikka ular kabi ega emas. Faqatgina uning bilimi, o'zini tutishi va ularga xos fikrlashigina ular davrasiga kirishiga sabab bo'la oladi. Ammo bu Harold kabi fikrlashini anglatmaydi. Feliks maqsadi qanday bo'lmasin zodagonlarni o'ziga ishontira olish va u kutgan o'zgarishni

Trebida amalga oshirishdir. Ayrim hollarda Esterning unga bo'lgan tanqidini eshitganida buni o'rinli deb hisoblashi qahramonni bizga ijobiy sifati mavjudligini ko'rsatadi. Ester unga nisbatan quyidagicha fikr bildiradi: *“Siz mayda chuyda narsalar bilan band bo'lishingiz qanday achinarli! Bu bilan maqtanasiz ham. Ayni paytda sizni tushunish ayollar safiga o'tib qolayotganingizni buldiradi. Siz buni yomon ko'rishingizni bilaman, ammo mana shu mayda chuydalar ortidan siz ham maydalashib qolyapsiz. Erkaklarga xos teran fikrlaringizni eshitmayapman”* [10, 121]. Feliks esa qizning o'zgarishini istagan holda bir necha bor *“O'zgarishingizni istayman”* deya qaytaradi. U tom ma'noda Esterning o'zgarishini u bilan hamqadam bo'lishini chin ko'ngildan istay boshlaydi. Feliksdan farqli o'laroq qizning e'tiborini Harold tortadi. Harold Esterning go'zalligini Feliks singari tan oladi. Qizning e'tiborini tortish uchun bir necha bor kechalarga shaxsan o'zi taklif qiladi. Janob Rufusning qizi bilan kechalarga kelishi ikki yigitning hayolini tobora ola boshlaydi. Harold Esterni o'zining umr yo'ldoshi bo'lishi istaydi. Ester u uchun munosib juftidir. Janob Rufusga ham bunday taklif ma'qul keladi. U Esterni zodagon oq suyaklar kabi yashashini istaydi. Biroq janob Rufus tutingan Esterning franstiyada ta'lim olganligini va o'zidagi kamchilikni ko'ra olishini va uni yo'qota olishini bilmaydi. U oq suyak zodagon qizlar kabi yengiltaklik, takabburlik qolaversa kezi kelganida badavlat yigitga turmushga chiqib unga tobe bo'lib yashash xohishi kuchli emasligidan bexabar. Ester qizlardagi bunday sifatlarni oddiy holat deb tushunar yoki oq suyaklar nasliga xos xulq deb atardi. Shuning uchun oq suyaklarni xush ko'ruvchi otasiga ko'glini ochmasdi. U shunchaki janob Rufusning tutingan qizi saifatida yaxshi hamroh edi.

Adiba asar voqealari rivojida Feliksning Esterni xafa qiluvchi dilxirali manzaralarini xam tasvirlaydi. Ayollarni gohida o'ziga teng ko'rishi, gohida esa teng ko'rmasligi Esterni ranjitadi. Teyl J. Jorj Eliot yaratgan Ester obrazi misolida adabiyotga qadam qo'ygan Eliot va unga bildirilgan munosabatning bir tekisda bol'maganligiga e'tibor qaratadi. Teyl J adiba *“Feliks Holt”* asari nashr etilganida so'ng o'zi ham Ester axvolini boshidan kechirgan [24, 57]. Ester obrazi o'zidagi kamchiliklarni to'g'irlay olishi va buni ko'ra olishi ayolning obrazining mukammal qiyofasini yaratishga urinishi kuzatiladi. Feminist Armstrong Nensi esa Jorj Eliot viktorian ayol ibrat olgulik sifatiga ega ekanligi va bu asarni obrazini to'ldirib turuvchi fazilat ekanligini bildirdi [3, 44].

Asarda adiba Esterning ikki qiyofasini yarata olganligiga guvoh bo'lish mumkin. Birinchisi Feliks munosabatiga tog'ri javob bera oladigan o'qimishli Ester, ikkinchisi ko'nglini olishiga qaramay unga tobe bo'layotgan Ester. Feliksga u o'z fikrini aytishdan to'xtamaydi, Haroldga qarshisida esa baxslashishga hojat yo'q. Harold qizning fikrlarini o'ziniki singari bir xil deb qabul qiladi va Ester bilan bahslashmaydi. Haroldning Trebi Magnada uyushtiriladigan kechalarda so'zlagan nutqlarida uning qat'iyatli ovozi eshitaladi. U mamlakatda sodir etilayotgan o'zgarishlarni birdek Treby Magnada ham bo'lishini istaydi. Ammo buning uchun zodagonlar ko'magiga muhtoj. Qarshisida uning fikrlariga e'tiroz bildiruvchi Feliks ham bor. Feliksning Esterga ta'sir qilishi mumkinligi uning Esterga yetishishiga to'sqinlik qilishi ham mumkinligi Haroldni bezovta qiladi. Ester esa Haroldga qaraganda Feliks hayotga teranroq qarashiga undashini asar oyakunlarida tan oladi. Feliks bilan suhbatlashgan Ester qalbida allanechuk hislar ham uyg'onadi. Ammo Ester bu xaqda xulosa qilishga shoshilmaydi. Esterning keng mulohaza qilish xususiyati Charlotta Bronte yaratgan Jeyn Eyr, Elizabet Gaskell yaratgan Margaret yoki Molli yoki Margare Olifantning miss Mejoribenkslarga xam xosdir. Mushoxada etish ayniqsa qizlarning nozik tuyg'ularini tasvirlashga uringan viktorian adibalarda haqiqatda noziklik namoyon bo'ladi. Qalbida tug'yon urayotgan tuyg'ularni oshkor etishga shoshilmagan viktorian qizlarning fe'l-atvorini va xarakterini davr bilan uyg'unlashtira olganligi aks etadi.

Asar yakunida Jorj Eliot yaratgan Ester katta mulk sohibasi bo'lib chiqadi. U Transomlar mulkining teng yarmiga egalik qiladi. Bu asar boshida tasvirlangan Esterning orzusi edi. U yuqori martabali kechalarda ishtirok etar eka ular kabi bir qatorda teng bo'lish istagi mavjud edi. Faqat bu istakni o'yobga chiqishiga Feliks to'sqinlik qilardi. Jorj Eliot asar qahramonini zodagonlar davrasiga kiritib o'ziga o'zi baho berishiga majbur qiladi. Hashamatli kechalarda zodagon xonimlar suhbatlari ba'zan Ester kutganidek bo'lmasdi. Ester atrofdagilar uchun franstiyada ta'lim olgan madaniyatli qiz bo'lib ko'rinadi. U zodagonlar rioya qilgan odob-axloqqa ega bo'lishi va o'zini shunaqa tutishi kerak. Bu chegarani u hatlab o'ta olmaydi. Janob Haroldning onasi bilan tanishgach esa u shunday bo'lishi kerak deb xisoblay boshladi. Esterning kata mulk sohibasi bo'lganligini eshitgan Feliks esa shunday fikr bildiradi: *“U har doim shunday bo'lishi kerakigi xaqida o'ylardi. Oq suyak zodagonlar orasida bo'lishi va ular kabi hayot kechirish uning istagi bo'lganligi kunday rashan edi menga”* [10, 367]. Hashamatli hayotga ko'chgan Ester Trensomlar uyida yashar ekan atrofni bo'shliq qurshab olayotganday tuyuladi. Endi u o'zi istagandek zodagon u erishishi mumkin bo'lgan orzusiga yetdi. Faqat negadir bo'shliq atrofni qurshab olmoqda. Ester endi oldingidek hayotini ziyofatlarda va bemani bachkana hazillarni eshitish bilan o'tkazadimi yoki Feliks aytganday bo'shliqni mazmundor hayotga aylantira oladigan maqsad topadimi. Esterning bu kabi xayollari Charl'z Dikkensning *“Jajji Dorrit”* asaridagi jajji Dorritga yoki Elizabet Gaskellning meros egasiga aylangan Margaret va Charlotta Brontening amakisi qoldirgan meros sohibasi Jeynga o'xshab ketadi. Viktorian yozuvchilarida kuzatilgan meros egasiga aylanish deyarli barcha asarlarda tasvirlanadi. Bu xususiyat davr an'analari bilan bog'liqdir. Viktorian davrda vujudga kelgan jentlmen va ledi bo'lish uchun qator talablarga javob berishi kerak edi. Bu nasl nasab, meros egasi va yaxshi ta'limga ega bo'lish zarurati. Viktorian romanlarda mana shu uch sifat qahramonlar taqdirida egallanishi kerak bo'lgan xususiyatdir. Asar qahramonlarini oddiy hayotdan boshlab yakunida hashamatli hayot bilan yakun toppish zarurati adabiyot aks eta boshlagandi. Obrazdagi ta'rif-tavsif, ya'ni xarakteristika kishiga xos xususiyat va sifatni aniqlashga xizmat qiluvchi belgilar, muallif tomonidan qahramonga berilgan ta'rif-tavsiflar asar qahramonining kelib chiqishi, faoliyati, xulq-atvori, axloq-odobi, idroki, qobiliyati, intilishi, tashqi qiyofasi haqida xarakterning ma'lum bir tip hosi bo'lganligini ko'rsatadi.

Viktorian adibalar tomonidan yaratilgan ayollar obrazlarida ko'p qirralilik uchraydi. Chunki xarakterning muayyan alohidalikdan iborat ekanligi obrazda namoyon bo'la boshlaydi. Yozuvchi ijodida har bir xarakterning o'ziga xosligi shundaki, ijodkor o'zining asosiy e'tiborini shu obrazning barcha xususiyatlarini o'zaro bog'lab turuvchi

etakchi belgilarga qaratadi. Jorj Eliotning “Feliks Holt” asaridagi Ester, “Middlemarch” dagi Doroti, “Daniel Deronda”dagi Gvendolen obrazlarida yuqorida aytilgan jihatlar ko’zga tashlanadi.

Jorj Eliot ayol obrazini yaratar ekan, uning qanday shakllanganligini u yashaydigan muhit bilan uzviylikda tasvirlaydi. Viktorian ingliz ayolining tipik ko’rinishi uning qiyofasida ham, uning kiyim-kechaklarida ham, xarakterida ham o’z ifodasini topgan. Esterning shakllanishi ham voqealar rivojida bir xil kechmaydi. Unig biran o’zgarishi tutingan otasi Janob Rufusning o’z otasi ekanligini bilganidan so’ng sodir bo’ladi. Ester barchasini unutib oldingiday yashashi mumkin. Muallif buni Ester o’y xayollari orqali keng ko’rsatishga urinadi. Ammo uning adolatli qalbi o’z otasi bo’la turib xamisha uni bitta qolipda tutishga uringan janob Rufusni xazm qila olmaydi. Oradan bir necha haftalar o’tsa ham hashamat ichra yashayotgan Ester Feliks aytganidek yarim qayg’uli, yarim quvonch ichida. Ester mol-mulk sohibasiga aylangach asar sahnasidan Feliks Holt g’oyib bo’ladi adiba buni uni qarzi tufayli qamalishini qisqa tasvirlaydi. Harold oldida to’siq olib tashlanadi, Ester endi oldingidek emas. Harold onasining iliq munosabatiga va uni qabul qilishiga tayor ekanligini va haroldning o’zini tobe qilishga urinishini sezgan Ester uni batamom rad etishi asarning kulminatsion cho’qqisini ko’rsatadi. Qamoqxonada Feliksni ko’rishga kelishi va uning to’lashi lozim bo’lgan pulni to’lab olib chiqishi Ester obrazining bo’rttirib tasvirlanganini namoyon etadi. Viktorian davrda ayolning bunday qilishi ehtimoli ishonarsiz haolat edi. Bu xaqda Eliotshunoslarning bir nechitasi to’xtalib o’tadi. Jumladan Bunn Jozef Ester obrazi tipidagi ayol viktorian davriga xos bo’lmagan deb xisobladi[6, 49]. Uning fikricha hech qanday xuquqqa ega bo’lmagan ayol jamiyatda to’satdan mol-mulkka ega bo’lishi ishonarli emas. Bunday obraz yaratgan adiba o’zidagi dadil jur’atni Esterda aks ettirgandek namoyon bo’ladi. Esterdagi qati’yat va dadil qadam tashlash adibaning o’zidan olingan deb xisoblash mumkindir.

Asar Esterning Feliksga turmushga chiqishi va oddiy hayotda yashay boshlashi bilan yakun topadi. Asarda kutilgan radikal o’zgarishlar ikki qahramonda mavjud bo’lsada qisman bu o’zgarishlarni Harold amalga oshiradi. Asarning bunday yakun topishi orqali adiba ikki qahramonga tog’ri yo’l topishiga imkon beradi. Asarda talqin etilgan qahramonlar taqdirida o’zini o’zi tahlil qila olishi orqali inson psixologiyasini ham ochib beradi. Adabiyotshunoslikda o’z-o’zini tog’ri va o’ziga tanqidiybaholashni olib kiradi. Shuning uchun adiba qahramonlarida inson psixologizmini tubigacha kirib borishi yaqqol namoyon bo’ladi. Atrofdagi ijtimoiy muhit va asarning ijtimoiy xususiyatlari uyg’unlik kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Austen Z. Why Feminist Critics are Angry with George Eliot // *College English*. National Council of Teachers of English. 1976. Vol 37. № 6.–549-561 p.
2. Ashton R. George Eliot. London: Hamish Hamilton. 1983. – 465 p.
3. Armstrong N. Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel. Oxford: Oxford University Press. 1987. – 430 p.
4. Bodenheimer R. The Real Life of Mary Ann Evans: George Eliot, Her Letters and Fiction. N.Y: Ithaca. 1994. – 230 p.
5. Byatt A. George Eliot: Selected Essays, Poems and Other Writings. Harmondsworth: Penguin. 1990. – 260 p.
6. Boone J. Tradition Counter Tradition: Love and the Form of Fiction, Chicago: University of Chicago Press. 1987. – 360 p.
7. Carroll D. George Eliot: The Critical Heritage. London and New York: Routledge & Kegan Paul. 1971. – 250 p.
8. Cottom D. Social Figures: George Eliot, Social History, and Literary Representation. Minneapolis: University of Minnesota Press. 1987. – 450 p.
9. Dodd V. George Eliot: An Intellectual Life. New York: St. Martins Press, 1990. – 230 p.
10. Eliot G. Felix Holt, the Radical. London: Penguin books. 2010.– 450 p.
11. Hughes K. George Eliot: The Last Victorian. New York: Farrar, Straus & Giroux. 1999. – 250 p.
12. Haight G. The George Eliot Letters. 9 vols. New Haven: Yale University Press. 1954. –230 p.
13. Harris M. The Journals of George Eliot. Cambridge: Cambridge University Press. 1998. – 210 p.
14. Hardy B. Critical Essays on George Eliot. London: Routledge & Kegan Paul. 1970. – 270 p.
15. Hunt L. A Woman’s Portion: Ideology, Culture and the British Female Novel Tradition. New York: Garland. 1988. – 350 p.
16. Levin G. The Cambridge Companion to George Eliot. Cambridge: Cambridge University Press 2001. – 340 p.
17. Laski M. George Eliot and her World. New York: Charles Scribner’s Sons. 1973. – 230 p.
18. Lewes H. George Eliot: A Life. Harmondsworth: Penguin Books. 1997. – 370 p.
19. Pinney Th. Essays of George Eliot. New York: Columbia University Press. 1963. – 250 p.
20. Pangallo K. The Critical Response to George Eliot. Westport. CT: Greenwood Press. 1994. – 280 p.
21. Ruby R. George Eliot: The Emergent Self. New York: Knopf. 1975. – 120 p.
22. Stuart H. George Eliot: Critical Assessments. 4 vols. Mountfield: Helm Information. 1996. – 230 p.
23. Shuttleworth S. George Eliot and Nineteenth-Century Science: The Make Believe of a Beginning. Cambridge and New York: Cambridge University Press. 1984. –340 p.
24. Thale J. The Novels of George Eliot. New York: Columbia University Press. 1959. – 270 p.
25. Uglow J. George Eliot. London: Virago Press. 1987. – 320 p.

Rezyume. Maqolada viktorian davrining mashxur adibalaridan bo’lgan Jorj Eliot ijodi tahlil qilingan. Jorj Eliot ijodini o’rgangan adabiyotshunos olimlar uni viktorian asri ovozi bo’lganligini e’tirof etishadi. Bu ovoz eliotshunoslar tomonidan uch xil o’rganildi. Birinchisi adibaning avtobiografiyasi, ikkinchisi intellekt, uchinchisi esa ayol muammosini adibaning asarlari misolida qamrab olindi.

Tayanch so’zlar: viktorian asri, asar, ayol muammosi, obraz, xususiyat, radikal

Резюме. В статье анализируется творчество Джорджа Элиота, одного из самых известных писателей Викторианской эпохи. Литературоведы, изучавшие творчество Джорджа Элиота, признают, что она был голосом викторианской эпохи. Этот звук изучался эеолитами тремя способами. Первый был автобиографией пистельницы, второй-интеллектом, а третий охватывал женскую проблему в творчестве Джорджа Элиота.

Ключевые слова: викторианская эпоха, роман, проблема женщин, образ, характеристика, радикал

Summary. The article analyzes the work of George Eliot, who was one of the most famous writers of the Victorian era. Literary critics who have studied George Eliot's work admit that she was the voice of the Victorian era. This sound was studied by

the eleolites in three ways. The first was the autobiography of the writer, the second was the intellect, and the third covered the woman question in the work of George Eliot.

Key words: Victorian era, novel, woman question, image, feature, radical

МЎЎЖИЗАВИЙ РЕАЛИЗМ АМЕРИКА АДИБАСИ ЛУИЗА ЭРДРИК ИЖОДИ МИСОЛИДА

Мухаммедова Н.

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Америка адабиётида хиндулардан етишиб чиқаётган адиб ва адибалар бугунги кунда кенг ўрганилмоқда. Мўъжизавий реализм анъаналари хинду адиб ва адибалари ижодида кенг талкин этилади. Хиндулар маданияти ўтмиши ва тарихи бугунги кун билан уйғунлик касб этиши улар яртган асарларда тобора яққол намоён бўлиши кузатилади. Америкалик хинду адиба Луиза Эрдрик ижоди хиндулар маданиятини ўзида кенг қамраб олади. У ижод қилган мўъжизавий реализм йўналишининг ўзига хослиги асарларда чуқур очиб берилди.

Мўъжизавий реализмда намоён бўлувчи турли элементлар заминиди америка туб аҳолиси хиндулар маданияти кўзга ташланади. Луиза Эрдрикнинг 2020 йилда нашр этилган “The night watchman - Тунги қоровул” асари адабиётшунослар томонидан турлича таҳлил қилинди. Адиба ўз асарида хинду қабиласининг ўтмиши ва бугунини турли воқеалар орқали тасвирлашга уринади.

Адабиётшунослар Ричард Перез ва Виктория А.Чивальер фикрича, қайғули ўтмиш қурбонлари руҳларини ўз асарларига қаҳрамон сифатида киргизган ёзувчилар учун улар гувоҳлардир. Халқи билан юзма юз бўлиш орқали гувоҳларга унутилаётган қадриятларни қайтариш, эслатиш вазифаси юклатилган. Хиндуларнинг Чиппева қабиласи анъаналари контекстига кўра, аجدодлар руҳининг пайдо бўлиши “ижобий маъно” касб этади, улар “унутилатган анъаналарни тиклашда, қабиланинг этник ўзига хослигини ва тарихини шакллантиришда” [6, 170] муҳим ўрин эгаллайди. Муаллиф арвоҳларни “маданиятнинг давомийлиги”ни ифодаловчи нафақат метафора сифатида, балки улардан ўтмиш манбаси сифатида ҳам фойдаланади. Бундай услубни романда тасвирланган Родерик образида кўриш мумкин. Асар қаҳрамонларидан бўлган Родерик мустамлака сиёсати қурбони эмас, балки, қабилadoшларига ижобий таъсир кўрсата оладиган маънавий, руҳий куч манбаси эканлигида кузатиш мумкин. Родерик Томас Возхашк билан учрашганда унга ўртоғи ЛаБаттни кутқаргани, уни ўғирликдан қайтариш мақсадида қайтиб келганини айтади. ЛаБатт билан кўришгач Возхашк Родерик қанчалик ҳақиқатни айтганлигига ишонч ҳосил қилади ва ҳайрон бўлади: “—How could it be that someone who was a fiction of his own brain told him something that was true? - Қандай қилиб ўз мияси бўлган одам унга ҳақиқатни айтган бўлиши мумкин?” [2, 30]. Родерикни реал ҳаёт контекстида тасвирлаган муаллиф китобхонга Америка хиндуларининг билиш усуллари ва анъанавий эътиқод тизимларини намоёиш этади. “Тунги қоровул” романининг ҳайратланарли томони шундаки, воқеалар ғайритабиий равишда содир бўлади, ноодатий нарсалар мутлақо оддий нарсалар билан ўзаро бир бирига таъсир этади. Тошбақа тоғи делегацияси Вашингтондан қайтаётганда, “Родерик поезддан қолиб кетади. Лекин Вашингтонда хиндулар арвоҳлари шунчалик кўп эдики, у қолишга қарор қилади” [2, 95]. Арвоҳлар табиатан бир жойдан иккинчи жойда тезда пайдо бўлиш қобилиятига эга бўлиб, Родерик ҳам бирор бир қийинчиликсиз қабилadoшлари олдида пайдо бўлиши мумкин эди, бироқ уни ёзувчи икки олам оралиғида, ўзининг сеҳрли дунёси ва реал дунё орасида бемалол юриради. “Маҳаллий халқларнинг маданий ўзига хослигининг қўмилган изларини” [7, 497] очиш мақсадида Л.Эрдрик Родерик Вашингтонда топган кўплаб Америка хиндулари арвоҳларининг дунёсига қиради. “Тирик арвоҳлар” билан тўлиб-тошган шаҳар бўйлаб кезиб юрган Родерик:

“drawers and cabinets of his own kind of people! Indian ghosts stuck to their bones or scalp locks or pieces of skin. Some of the holy pipes were singing monotonously. Other ghosts were uproariously gambling with their own bones. There were ghostly ghost-dance shirts, buzzing war shields. For centuries, Indians had gone to Washington for the same reasons as the little party from the Turtle Mountains - ўзи каби одамларга тегишли кўплаб тортма ва шкафларни кўриб ҳайратда қолади. Хинду арвоҳларининг соч толалари, териси суякларига ёпишиб кетган. Муқаддас ҳисобланган чекиш асбобидан бир хил куй эиштиларди. Бошқа хинду руҳлари ўз суяклари билан шовқин қилганча қимор ўйнашарди. Арвоҳ рақси учун мўлжалланган рақс либослари, жанг қалқонлари сочилиб ётарди. Асрлар давомида Тошбақа Тоғи хиндулари бир гуруҳ бўлиб Вашингтонга битта сабабга кўра бориб келишарди” [2, 95]. Асарга хинду арвоҳлар оламини тасвирлаш орқали ёзувчи аجدодларнинг урф-одатлар сақланиб қолган параллел дунёни яратади, уларнинг бир жамоа сифатида ўзига хос шаклланган хусусиятларини кўрсатади. Хиндулар руҳини маданий хотира эгаси сифатида тасвирлаган Л.Эрдрик ўз аجدодларига ва маданий артефактларига берилган камситувчи муносабатга қарши фикрини ифода қилади. Ёзувчининг наздида, АҚШ давлати учун улар музейда шунчаки оддий нарсалар каби намоёиш этиладиган предметларни билдиради.

Бундай ёндашув орқали Л.Эрдрик марҳумлар арвоҳи образини яратиш натижасида хиндуларнинг маданиятини ва тарихини тиклашга муяссар бўлади. Шу тариқа, адиба бир томондан мустамлакачиларнинг ваҳшийликларини аниқлаш мақсадида ўтмишни кезиш учун Родерик образидан фойдаланади. Бошқа томондан, аجدодлар арвоҳларига мурожаат қилиш ва уларнинг келажак авлод учун муҳим эканлигини таъкидлаш орқали ёзувчи адабиётшунос Жастиснинг “хинду қабилаларининг вақт ва маконда тажрибаси узлуксиз [5,132]” деган фикри ва “ўлимнинг ўзи мустамлакачиликдан паноҳ эмас” деган мулоҳазалари қанчалик ҳақиқат эканлигини таъкидлайди. Тарихчи Д.Адамс “Америка хиндулари учун таълим ислохотлари:мактаб-интернатларда иш

тажрибаси – 1875-1928” номли тадқиқот ишида АҚШнинг мактаб-интернатларга оид сиёсатини ҳинду қабилалари синовли даврларга, яъни “чечак касаллигининг тарқалиши, миссионерларнинг ҳинду қабилаларга кириб келиши, Конестого вагонлари, тиканли симлар ва локомотивларнинг қабилла ҳудудларига бостириб келиши” каби таҳдидларга қиёслаштиради. Америка ҳиндулари ҳаётига мактаб-интернатларни олиб киришдан мақсад қабилаларда вояга етаетган ёш авлодни оиласидан ажратган ҳолда таҳлим бериш эди. Бундай таълим сиёсати ҳукумат учун ҳиндуларни ўзгартиришнинг энг самарали йўлларида бири эди. Бироқ, қабилалар ҳудудида кундузги мактаблар бўлишига қарамай, федерал ҳукумат болалар кун охиригача ўз оилаларига қайтишар экан, уларни “америкалаштириш” имконсиз деб ҳисоблайди. Федерал ҳукумат Америка ҳиндулар учун оилавий ришталар катта аҳамият касб этишини тушунгач, улар маҳаллий жамоаларни, хусусан, қариндошлик алоқаларига барҳам бериш саъй-ҳаракатларини олиб боришди. Болаларни ўз оилалари таъсиридан ажратиш, “ҳиндуларни оқ танли Америка фуқаролари сафига қўиш” [1,336] учун қўйилган илк қадам эди. Шубҳасиз, мактаб-интернатларнинг ягона мақсади – ўсиб келаётган авлод ва аждодлар ўртасидаги алоқаларни узиш орқали маҳаллий халқларни ўз маданиятидан, ўтмишидан ва ўзлигини йўқ қилиш эди. Гарчи кўпчилик оилалар ўз фарзандларини федерал ҳукуматдан яшириб, қаршилик кўрсатган бўлса-да, шароити оғир оилалар ўз фарзандларини иқтисодий манфаат учун мактабларга юборишга рози бўлишди. “Тунги қоровул” романи қаҳрамони Томас Возхашк “*кундузги мактаблар фақат бир марта овқат берганлиги, мактаб-интернатлар эса уч маҳал овқат билан таъминлагани учун*” боришга рози бўлганлигини таъкидлайди” [2, 20]. Бошқа ҳолларда эса, қабилла оқсоқоллари ўз фарзандларини оқ танлилар мактабига юбориш шарт ва ҳатто улар берган таълимдан ўз манфаатлари учун фойдаланиш керак деб ҳисоблашади. Томас Возхашкга отаси: “*мактабда яхши ўқи, биз душман кимлигини билишимиз керак*”, дейди [2, 53]. Йиллар ўтгач, Томас отасининг шу гапларини англагандай бўлади. Ёзувчи фикрича, мактаб-интернатда қолиб ўқиш болалар учун ҳам, уларнинг ота-оналари учун ҳам қийин бўлган: Томаснинг онаси у кетаётганда юзини яширганча йиғлади. Онаизор ўғлини сочларини ўзи кесиш, кесмаслигини билмай овора эди. Улар барибир мактабда Томаснинг сочларини кесиш ташлашади. Сочни кесиш ташлаш эса – кимдир вафот этганлигини англатади. Бу қайғуни ифода этишнинг бир усули эди. Мактабга кетишдан олдин, она пичокни ўғлининг ўрилган сочига тутди. У кесилган соч ўрминини ҳукумат ўғлини олиб кетмаслиги учун дарахтга осиб қўярди. Ўқитувчи Томасга қўлини кўксига қўйиб, бошқа болалар аллақачон ёдлаб олган сўзларни такрорлаш кераклигини таъкидлади. Ҳамма байроққа тикилганча сўзларни такрорлар эди. Томас сўзлар маъносини билмаса ҳам, ўқитучининг кетидан сўзларни такрорларди. – Thomas’s mother wept and hid her face as he went away. She had been torn—whether to cut his hair herself. They would cut his hair off at the school. And to cut hair meant someone had died. It was a way of grieving. Just before they left, she took a knife to his braid. She would hang it in the woods so the government would not be able to keep him. The teacher showed him that he must place his hand on his heart and repeat words the other children already knew. All while staring at the flag. Thomas copied the teacher’s words though he did not know what she was saying. [(2, 20).

Назаримизда, таълим Америка ҳиндулари учун лойиҳа доирасида синаб кўрилди, бироқ, қабилла ҳудудларида ташкил этилган мактаб интернатлар белгиланган вазифа чегарасидан чиқишди ва мақсадларидан адашишди. Тарихчи МакКолум фикрича, “Мактабда ҳинду болаларини европача кийинтирдилар, сочларини европача кестирдилар. Улар ўз динларидан воз кечишга ва ўзга динни қабул қилишга мажбур бўлдилар”. Уларга ҳар қандай қабилла маросимларини бажариш ёки ўз тилларида сўзлашиш қатъиян ман қилинди. Гарчи болалар бир-бирлари билан ўз қабилла тилларида мулоқот қилишлари табиий бўлса-да, уларни шунда ҳам, инглиз тилида гапира олмаганларида, қаттиқ жазолашарди. Маҳаллий аҳолининг она тилида гаплашишлари, қабилла анъаналарига амал қилишлари Америка ҳукумати учун маданий қаршилик ёки бўлмаса, мактаб талабларига бўйсунмаслик белгисини англатди. Бироқ, бундай қаршилик белгиси америка ҳиндулари учун бутунлай бошқа маънони англатди, улар она тилида гаплашиши орқали ўз қабилаларининг оғзаки меросини ва маҳаллий ўзига хослигини сақлаб қолишни билдирди. Романда бош қаҳрамон Томас Возхашк отасига ёки яқин ўртоғига доимо она тилида мурожаат қиларкан, ўз тилининг қанчалик ифодалироқ ва жозибалироқ эканлигини таъкидлайди. Қизиги шундаки, Возхашк қабиласи ҳақидаги билими ва мактабда ўрганганларидан унумли фойдаланади: “*Тунги осмонни томоша қилиб, у мактаб интернатда юлдузлар ҳақида билиб олган Томас эди. Шунингдек, у юлдузлар ҳақида бобосидан, кекса Возхашкдан ўрганган Томас Возхашк эди*” [2,43]. Ёзувчи бош қаҳрамон Томас Возхашк образида мактаб интернатда ўқиш орқали омон қолганларни тасвирлади. Возхашк каби ҳиндулар ўзларида икки хил шахсни шакллантира олдилар ва шу орқали қайғули ўтмишни сабр билан босиб ўтишга муваффақ бўлдилар.

Мактаб интернатлар ҳарбий хусусиятга эга бўлиб, мактаб қоидаларини бузиш жиддий қабул қилинар ва ўқувчиларга нисбатан оғир жазо турлари қўлланиларди. Қаттиқ қалтаклаш билан бирга, мактаб маъмурлари кўпинча ўқувчиларни қоровулхонага қамаб қўйишарди. Роман қаҳрамони Родерик ўзи ишлайдиган мактаб нонвойхонасида ўғирлик билан қўлга тушганда уни ҳам қамашади: “*He was fired. So he no longer cared and all the bad he had resisted came right out. He ran away. Again and again. He became a runner. That’s how he ended up in the cellar and got so cold*” – *Уни ишдан ҳайдашди. Унга энди барибир эди, у нимага қаршилик кўрсатган бўлса, барчаси аён бўлди уларга. У қочди. У қайта қайта қочди. У қочоқ бўлди. Шу тариқа уни тутиб қамаб қўйишди, у жуда совқотганди* [2,70]. Луиза Эрдрик асарида Родерик ва Возхашк суҳбати орқали Америка ҳинду болаларининг қайғули ўтмишини, болалигини тасвирлайди ва Родерикнинг мактабда сил касаллигини орттирганини маълум қилади. “*The look of Roderick when he was brought up the stairs, blinking, terrified, shaking, coughing, haunted. Half dead already*” – “*Родерикни зинадан суяган ҳолда судраб олиб келишганда, унинг аҳволи*

аянчли кўринарди. У қалтирар, қаттиқ йўталар, кўзларида кўрқув бор эди. У ярим жон мурдага айланиб қолганди” [2, 53]. Келтирилган парчадан кўриниб турибдики, барча мактаб ўқувчиларининг аҳволи аянчли эди, жазоланганлар ва жазога гувоҳ бўлганларнинг ҳаммаси бир умр азобда қолган эди. Ўша даврдаги кўплаб ҳинду болалари сингари, Родерикни ҳам тобутда мактабдан уйга олиб келишди. У қабиласидан узоқда вафот этганлиги боис қабрида тинч ёта олмайди. “*He died in Sac and Fox country, too far away to meet the deadline for Chippewa heaven. So he followed his coffin home and just hung around*” – “У уйдан анча узоқ жойда ўлди, энди у қабиласининг жаннатига киришга улгурмайди. Шу боис, у тобути кетидан борди ва уйда бироз ишсиз юрган одамдай нима қилишини билмай юрди” [2, 74]. Ёзувчи Родерикнинг нотинч арвоҳи ёрдамида мактаб-интернатдаги оғир шароитни, муҳитни тасвирлайди, гўёки китобхон оиласидан узоқда сабабсиз вафот этган юзлаб ҳинду болаларининг мунгли овозини эшитгандай бўлади.

It was after his death that [Roderick] found out the term. What they were up to. Assimilation. Their ways become your ways When they shaved his head and it grew out all fuzzy and spiky, Roderick sort of liked it. Like fur, he ran his hand over it. There were certain things he really went for. Canned peaches. But not the hard shoes. The trumpet. But not before sunrise. A warm woolen jacket. Wool socks. But then again, if they hadn't killed them off he could have had a curly buffalo jacket. And curly buffalo socks. Tuberculosis. For sure, he didn't like that. Did they have illness in the old days? He hadn't heard of any and he had to wonder. What did Indians use to die of? - Родерик бу сўзнинг маъносини ўлимидан кейин англаб етди. Улар нима қилишмоқчи? Ўзгариш. Улар нима қилишса, сен ҳам шундай қиласан. Унинг сочини олишди, сочи бироз ўсиб қаттиқ тиканга айланди, ва бу Родерикга ёққандай бўлди. У қўли билан бошини силаганда, ўсган сочлар гўёки юмшоқ мўйнадай эди. Мактабда унга ёқадиган нарсалар ҳам бор эди. Масалан, консервланган шафтоли. Бироқ оёққа ботадиган пойабзал эмас. Най чалиш. Фақат куёш чиққандан кейин. Иссиқ жун кийим. Жунли пайпоқлар. Агар уни ўлдиришмаганда эди, ҳозир унинг жингалак жунли чарм кийими бўларди. Ва жингалак жунли пайпоқлари ҳам. Сил касаллиги. Албатта, бу унга ёқмади. Тарихда шундай касалликка дучор бўлишган эканми улар? У бу ҳақда ҳеч нима эшитмаганди ва бундан ҳайрон эди. Ҳиндулар нимадан вафот этишаркан? [2, 74]. Родерикнинг фикрича, баъзи ҳинду болаларига мактаб ҳаёти ёқарди. Бироқ, келтирилган парчага кўра, мактаб ҳаётининг баъзи жиҳатлари анъанага айланган эди. Жумладан, юмшоқ жунли бука тери пайпоқ ва кийимлар ов мавсумида қабил аҳолисига тарқатиларди. Бундай анъана, мустамлакачилар ҳудуддаги барча буқаларни отиб тугатишдан, “буқалардан кейинги авлод” деб ўзлигини таниган Родерик ва Возхашк каби ҳиндуларни ёлғизлатишдан олдинги даврда мавжуд эди.

Мактабни тугатган баъзи ҳинду болалари бошдан кечирганларини гувоҳ сифатида айтиб беришда инглиз тилидан фойдаландилар ва ўз автобиографияларини яратдилар. Жумладан, дакоталик Чарльз Александр Истман, Зиткала-За, омахалик Фрэнсис Ла Флеш инглиз тилида автобиографик асарларини ёздилар. Ёзма эсдаликлар орқали Америка ҳиндулари ўз қабилалари билан эски алоқаларни тикладилар ва ҳикояларида ҳаётий тажрибалари билан ўртоқлашдилар, улар учун “яширин ҳақиқатларни абадий яшириб бўлмайди”. Ажаблანарлиси шундаки, АҚШ ҳукумати ҳинду болаларига таълим бериш орқали, уларни Америка жамиятига сингиб кетишга ўргатди. Тарихчи Портернинг таъкидлашича, ҳинду болалари ўз қабиласи анъаналарига риоя қилганликлари сабаб қанчалик қаттиқ жазоланишмасин, уларнинг баъзилари “ижобий қабилалараро ҳамжамиятни яратишга” муваффақ бўлишди. Бу эса ўз навбатида XX асрда Америка ҳиндулари маданиятининг ўзига хослигини кўрсатди. Шундай бўлсада, ҳинду болаларининг аянчли болалиги АҚШ ҳукуматининг цивилизация учун ўтказган мактаб ислоҳоти, яъни ҳинду болаларини маданийлаштириш ҳатти-ҳаракатлари ёқламайди. Уларнинг хотирасида бундай шafқатсиз тизим бир умр ёдда қолади. Ёзувчи Родерик образи орқали мактаб хотиралари болаларни қанчалик тинч қўймаётганини таъкидлайди. Родерик Конгрессда сенатор Уоткинсни кўрганда мактабдаги ўқитувчисини эслайди: Watkins was the teacher who'd taught the Palmer Method, the little man who'd whacked his hands with the ruler's edge, who'd pulled his ears, who'd screeched at him, who'd called him hopeless, who'd punished him for talking Indian. Watkins was the man who'd dragged Roderick to the cellar stairs and said to Thomas, ‘Would you care to join your friend?’ – “Уоткинс тоза ёзишни ўргатган устози эди. У кичкинагина бўлса ҳам, уни қулоғидан чўзарди, чизғич чети билан қўлларига урарди, одам бўлмайсан деб унга кичқирарди, ўз она тилида гаплашгани учун уни қаттиқ жазолаган эди. Уоткинс Родерикни камаш учун қоровулхонага судраб олиб борган ва Томасга “Дўстингга қўшилиб ўтирасанми шу ерда? деб сўраган одам эди [2, 87]”. 1950-1960 йилларда АҚШ ҳукумати Америка ҳиндуларини Америка фуқаросининг барча мажбуриятларини ўз зиммасига олишга қаратилган федерал сиёсатни олиб борди. Тарихчи Фиксиконинг фикрича, бундай сиёсатнинг мақсади тенг ҳуқуқли жамиятни яратишга уриниш бўлиб унда бирор бир гуруҳга махсус имтиёзлар берилиши кўзда тутилмаган [4, 387]. Кэлловейнинг таъкидлашича, АҚШ ҳукуматининг федерал сиёсати Америка ҳиндуларининг йўқолиб бораётган маданиятини тиклаш ва уларни давлатга қарамлигини ўзгартиришдан иборат эди [1, 407]. Ёзувчи романда тасвирлаганидек, Томас Возхашк ва унинг атрофдагилари АҚШ ҳукуматининг қўллаб-қувватлаши тўхтаса, бу давлатнинг Америка ҳиндуларига оид барча ислохотларни бекор қилиш эканлигини яхши англашганди. Америка ҳиндулари учун энг муҳими эса уларга ўз ерларига эга бўлиши ва олиб борилаётган барча давлат ишларининг қабил аҳли тугаганлиги эди. АҚШ ҳукумати учун бундай сиёсатнинг олиб борилиши натижасида Америка ҳиндулари давлатнинг тенг ҳуқуқли фуқароларига айландилар. Келажак авлодга миллат ўзлигини ва тарихини етказишни ўз вазифаси сифатида билган адиба Луиза Эрдрик “Тунги қоровул” романида мўъжизавий реализм элементлари орқали Америка ҳиндуларининг қонли кўчиш жараёнида қандай касалликлар тарқанлигини, қандай йўқотишларга учраганликларини, мактаб-интернатлардаги вазиятларга боғлаган тарзда азоб-уқубатга тўла ўтмишини тасвирлай олди. Жумладан, асар қаҳрамони Родерик ўз уйини топишдан олдин, бошқа ҳинду рухлар билан

бирга олиб борилаётган ислохотларга қарши курашади. Томас Возхашк ҳам АҚШ ҳукуматининг ҳиндулар ерларини эгаллаш сиёсатига қарши кураш тарихини ўрганиб чиқар экан, янги ислохотларга қарши курашиш режаси устида бош қотиради. Томас отаси билан кураш режаси ҳақида гаплашганда умумҳиндулар жамоаси тушунчасига урғу беради: *“We got together on it. Stuck together on it. Aisens, Miskobiness, Ka-ish-pa, all of them... We confronted them... Then we put up a delegation – Биз биргаликда муаммоларга дуч келдик. Биз биргаликда азоб-уқубатларга бардош бердик. Эйзенлар, Мискобайнес, Ка-иш-па қабилалари, ҳаммамиз. Биз уларга биргаликда қарши турдик. Энди биз конгрессга бориш учун вакиллар гуруҳини, делегациямизни шакллантирамиз[2,23]”*.

Томас Возхашк қабила оқсоқолларининг тинимсиз кўрсатаётган қаршиликларидан илҳомланиб, дарҳол делегация шакллантиришга қарор қилади. Бу эса ўз навбатида ҳинду қабилаларда мавжуд бўлган анъаналарининг давомийлигини намоён этади. Томасни курашга ундаган яна бир нарса бу – анъанавий пау-вау маросимини ўтказиш учун осмондан тушган аждодлари руҳлари эди. Ота-боболарининг арвоҳлари билан рақса тушиш Томасни ўз қабиласи йўқ бўлиб кетишининг олдини олиш учун нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлашга ундайди. “Абадийликка ва арвоҳнинг кучига ишониш”ни янада кучлироқ таъкидлаш мақсадида ёзувчи Родерикга Конгрессга кетаётган Тошбақа тоғи делегациясига қўшилишга ва шу орқали ўз халқининг келажагида иштирок этиш имконини беради. Романнинг Конгрессда катнашган делегатларнинг нутқи ҳақида ҳикоя қилувчи 83 боби “Баъзи ҳинду қабилалари билан тузилган федерал шартномалар ва ваъдаларни бекор қилиш” сарлавҳасидан бошланиб прамбула билан якунланган Конгресс ҳисоботлари асосида ёзилган:

JOINT HEARING BEFORE THE[...] SUBCOMMITTEES OF THE COMMITTEES ON INTERIOR AND INSULAR AFFAIRS CONGRESS OF THE UNITED STATES EIGHTY-THIRD CONGRESS SECOND SESSION PART 12 TURTLE MOUNTAIN INDIANS, NORTH DAKOTA MARCH 2 AND 3, 1954 STATEMENT OF THOMAS WAZHASHK, ... JEWEL BEARING PLANT EMPLOYEES, A GHOST, A PHD CANDIDATE, AND A STENOGRAPHER	БИРГАЛИКДА ЭШИТИШ ЙИЛДА [...] КЎМИТАЛАР, БОШ КЎМИТА ИЧКИ ИШЛАР ВА ОРОЛ ДАВЛАТЛАРИ ИШЛАРИ АҚШНИНГ САКСОН УЧИНЧИ КОНГРЕССИ ИККИНЧИ СЕССИЯ 12-ҚИСМ ТОШБАҚА ТОҒИ ҲИНДУЛАРИ, ШИМОЛИЙ ДАКОТА 2 ВА 3 МАРТ, 1954 ЙИЛ ТОМАС ВОЗХАШКНИНГ БАЁНОТИ, ... ЗАРГАРЛИК ФАБРИКАСИ ХОДИМЛАРИ, АРВОҲ, PhD, ВА СТЕНОГРАФ

Адабиётшунос Хеннинг фикрича ёзувчи романнинг мазкур бобида “тарихий реаллики фантастик элементлар билан қиёслаш” орқали ҳиндулар тарихини, ўтмишини ўзгартириб бўлмаслигини намоён этгандай бўлади. Адабиётшунос Д. Жастис фикрига кўра эса, адабанинг бундай услуби, айнан Родерикнинг исмини Конгресс тингловчиларининг расмий рўйхатига киритилиши, қабила аждодлари авлодлар учун келажакни яратишда муҳим ўрин эгаллашини кўрсатади[5,140]. Тарихчи Ж.Эдкинс “яраланган миллат хотиралари марказлашган ҳокимиятга қаршилик кўрсатиш учун имкониятлар беради” деб ҳисоблайди [3,101]. Қайғули ўтмиш хотиралари Томас Возхашкга Конгрессда курашни йўқотишдан кўрққанида унга курашиш учун куч ва ишонч беради. Томас мактаб интернатда омон қолиш мақсадида ишлатган стратегиясини эслайди: *“stick with it, don’t let him give you the teacher-eye ... and suddenly Roderick was in the room – Риоя қил, уни сенга ўқитувчидай қарашига йўл қўйма..... ва тўсатдан хонада Родерик пайдо бўлди”[2,83]*. Қабила тарихидаги ушбу муҳим дақиқада ва Томас Возхашк раҳбар сифатида энг қийин кунларни бошидан ўтказаётганда, Родерикнинг афсуни аждодлар руҳларининг илҳомлантирувчи кучига бўлган ишончни намоён этади. Ўртадаги сукунатни Возхашкнинг Родерик билан бўлган суҳбати бузди, улар мактаб интернатдаги даврларини эслашарди. Бундай ёқимли суҳбат давом этаётганда Возхашк Конгрессда курашни бой берганини ҳис қилади. Родерик унга мактаб даврларини ёдга солади: *“Remember how you buttered that white teacher up to the teeth? Called him sir, sir this, sir that, thanked him constantly, asked his advice. Then stole the keys from his suit pocket? Then you let me out [of the cellar] and slipped back the keys” – Ўша оқ танли ўқитувчига хушомад қилганинг эсингдами? Уни “сэр”, “сэр”, “сэр, мана”, деб тинимсиз раҳматлар айтардинг, маслаҳат олардинг ундан. Кейин чўнтагидан қалитини ўғирладинг, мени қўтқардинг ва қалитини ҳеч нима билмагандай жойига солиб қўйдинг. [2, 83]*. Родерикнинг Возхашк олдида ҳамроҳ сифатида бўлиши шунчалик катта кучга эгаки, бу Возхашкга нафақат мактабдаги қайғули кунларидан далолат беради, балки курашни давом эттиришга ундайди. Қайсидир маънода Родерик “маҳаллий аждодларнинг ҳар қандай йўл билан яшашни давом эттириш учун олиб борган тинимсиз қатъиятчилигининг тимсолидир”[5, 115]. Ёзувчи халқининг қайғули даврларини “қайта яратар” экан, деб фикр билдиради адабиётшунос Жастис, бундай ёндашув жамият куришининг муҳим босқичи ҳисобланади [5, 140, 85–86]. Луиза Эрдрик Америка ҳиндуларини шунчаки инсоний ҳуқуқлари кўпол равишда бузилган курбонлар сифатида тасвирламайди, аксинча, уларни ўз тарихи давомида кўп инқирозлардан омон қолган бардошли мавжудот сифатида кўрсатади. “Тунги қоровул” романи Америка ҳукуматининг ҳинду қабилаларга онд олиб борган сиёсий ислохотларига ва уларнинг қайғули оқибатларини акс эттирган воқеаларга тўладир. Адибанинг ўз халқи тарихидаги муҳим воқеаларни доимий равишда тадқиқ этиши, унинг Америка ҳиндуларининг “ўзравонликка ва мустамлакачиликка қарши курашни олиб боришни талаб қилганлигини тасдиқлайди” [5, 11].

Мазкур романда ёзувчи мўъжизавий реализм элементларидан самарали фойдаланган ҳолда ёш авлодга ўтмишни эслатиш ва жамиятининг ўзига хослигини ҳис қилдириш мақсадида ҳинду қабилалари тарихининг панорамали кўринишини яратишга муваффақ бўлди. Адиба романда давлат ислохотларининг қайғули оқибатларини арвоҳлар, фантастик элементлар ва маҳаллий мифлар орқали намоён этишга эришади. Ўтмиш ва ҳозирги кунни ёнма-ён тасвирлаган адиба, ҳиндулар маданиятининг афсонавий табиати туфайли, улар учун тушунарли бўлган тарзда хотираларни тиклашга муваффақ бўлади. “Тунги қоровул” романида ёзувчи ҳиндулар

аждодларига билим ва донолик манбаи сифатида ёндашади, уларнинг ҳар бир ҳаракатини, кўрсатган йўлини ва айниқса аҳолини кўчириш сиёсатига қарши олиб борилган чексиз курашдаги матонатига алоҳида эътибор беради. Луиза Эрдричнинг мўъжизавий реализм услубида яратилган мазкур романи қабила афсоналари, халқ оғзаки ижодининг ва маҳаллий халқларнинг ўзига ҳослигини сақлаш ва тиклашдаги кучини таъкидлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Calloway C. G. First Peoples: A Documentary Survey of American Indian History. New York: Bedford/St. Martin's. 2006.
2. Erdrich L. The Night Watchman. Harper: Kindle edition. 2020. – 350 p.
3. Edkins J. Remembering relationality: trauma time and politics. In: Bell, Duncan Memory, Trauma, and World Politics: Reflections on the Relationship between Past and Present. New York: Palgrave. 2006. – 120 p.
4. Fixico D. Federal and state policies and American Indians. In: Deloria, Philip J. and Neal Salisbury. A Companion to American Indian History. Malden: Blackwell Publishers. 2002. – 420 p.
5. Justice D. H. Why Indigenous Literatures Matter. Waterloo: Wilfred Laurier University Press. 2018. – 132 p.
6. Perez R, Chevalier V.A. Introduction: Proliferations of being: the persistence of magical realism in twenty-first century literature and culture. In: Perez, Richard and Victoria A. Chevalier. The Palgrave Handbook of Magical Realism in the Twenty-first Century. Cham: Palgrave Macmillan. 2020. – P.170.
7. Zamora L.P. Magical romance/Magical realism: ghosts in U.S. and Latin American fiction. In: Zamora, Lois Parkinson and Wendy B. Faris. Magical Realism: Theory, History, and Community. Durham: Duke University Press. 1995. – 550 p.

Резюме: Мақолада мўъжизавий реализм йўналишида ижод қилган америкалик адиба Луиза Эрдрич ижоди таҳлилга тортилган. Луиза Эрдрич хиндулардан етишиб чиққан адиба бўлиб, унинг ижоди мўъжизавий реализм хусусиятларига бой ҳисобланади.

Калит сўзлар: мўъжизавий реализм, хусусиятлари, хинду, асар, америка, мактаб, таълим, анъана

Аннотация: В данной статье рассматривается творчество американской писательницы Луизы Эрдрич, создавшая романы в художественном методе магического реализма. Произведения Луизы Эрдрич, являются яркими примерами, чье творчество богато элементами магического реализма.

Ключевые слова: магический реализм, свойства, индейцы, роман, америка, школа, образование, традиция

Summary: The article analyzed American writer Louisa Erdrich who wrote according to the magical realism. Louisa Erdrich is a native Indian writer; features of her novels are rich of magical realism.

Key words: magical realism, features, Indian, novel, America, school, education, tradition

BAXSHISHILIK VA JIROVSHILIK SAN'ATINI YORITISHDA MATBUOTNING O'RNI

Kalekeev K.J.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Qoraqalpoqlar xalq baxshi va jirovlarini yuksak darajada ulug'lab kelishadi. Buning asosiy sababi, fikrimizcha, xalq hayotidagi ulug' voqealarning, buyuk shaxslar, atoqli arboblardan bog'liq hodisalarning, umuman olganda, el tarixining asrlar osha saqlanib kelishiga ularning qo'shgan bebaho hissasidir. Qoraqalpoqlarda yozma tarixning bo'lmaganligi og'zaki qissachilikka, ya'ni xalq baxshilari va jirovlari ijodiga katta ehtiromning saqlanishiga olib kelgan. Xalq baxshilari va jirovlarini milliy qahramonlar darajasiga ko'targan narsa ham, aslida, shudir. S.Ramanovanning «Musika madaniyati – ma'naviyat poydevoridir» sarlavhali maqolasida ta'kidlanishicha, «Jirovchilik, chechanlik san'ati qoraqalpoqlarning XIV-XVI asrlardagi no'g'oyli ittifoqi davrida o'zining yuqori pog'onasiga ko'tarildi va Edil-Yoyiq hamda Turkiston voqealari bilan aloqador tarixiy hodisalarni o'zida aks ettirgan» [1]. Ushbu fikrni qoraqalpoqlar tarixining yaqin vaqtlargacha bo'lgan deyarli barcha davrlariga nisbatan ham bemalol aytish mumkin. Mazkur ish tadqiq ob'ekti bo'lgan davrda qoraqalpoq matbuoti xalq baxshilari va jirovlari hayoti va ijodini yoritgan maqolalarni muttasil chop etib turgan. Bularning deyarli barchasida baxshi va jirovlar hayoti va ijodiga juda katta ehtirom bilan yondashilgan, texnika va texnologiyalar behad rivojlanib ketgan davrimizga kelib ularning ijodiga qiziqish susayishi kechirilmas hol, degan qarash sezilib turadi. Qoraqalpoqlar shunday xususiyatga egaki, tarixiy qadriyatlarini unutishga, unga sal bo'lsa-da, past nazar bilan qarashga aslo yo'l qo'ymaydilar. «Gazetxon matbuotga murojaat etganda, - deb yozadi olim E. P. Proxorov, - uning uchun bo'layotgan voqealarga chuqurroq kirishib borish, hayot qonuniyatlarini tushunishi birinchi o'rinda turadi» [2]. Mana shu kayfiyat, mana shu ruh matbuotda mazkur mavzuda e'lon qilingan materiallarda aniq ko'zga tashlanib turadi. Fikrimizga bir necha dalillar keltiraylik.

Jirovchilik, baxshichilik san'atining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixiga oid maqolalarda qiziq faktlarga duch kelish mumkin. Bunday maqolalarning mualliflari jirovchilik insoniyatning eng qadimgi san'at turlaridan ekanini isbotlashga harakat qilishadi. Shu nuqtai nazardan S.Bahadirovning qo'bizga bag'ishlangan maqolasi xarakterlidir. Uning yozishicha, qo'biz haqidagi dastlabki ma'lumotlar Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarida uchraydi. U qo'bizga turkiy xalqlarning musiqa asbobi, deya izoh bergan. Qo'biz va jirovlar bilan bog'liq ma'lumotlar Rashiddin Vatvot, Lutfiy, Navoiy, Xorazmiy va Abulg'azi Bahodirxon asarlarida ham mavjud. Maqola muallifi insoniyat kashf etgan musiqa asboblarning ichida eng qadimiysi qo'biz, degan fikrni ilgari surarkan, boshqa musiqa asboblarning yuzaga kelishiga qo'biz asos bo'lgan deydi. «Qo'bizda chalinadigan nomalar er yuzida odam bolasi hali kam, ko'proq kenglik hukm surgan vaqtda insonning dastlab zamin uzra «Er yuzining egasi men!» deb bor ovoz bilan hayqirishining ifodasi bo'lib jaranglagan. Shu ovoznin o'zi Rim tosh yodgorliklari singari eskidir. «Qo'biz» degan atama, «qo'b», «qo'ba» - «ko'p yaxshi so'z», «ko'p yaxshi voqea», degan ma'noni anglatadi. Xullas, bu atama ko'p yaxshi so'zlar hamda musiqa orqali bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni, botirlar haqidagi madhiyalarni tevarak-atrofga yoyish, degan ma'noni bildiradi. «Jirov» so'zining o'zi «jir» - bo'lgan voqeani, botirlar madhini kuylash, degan

tushunchani anglatadi. Qo‘biz eng ko‘hna musiqa asbobi sifatida boshqa xalqlarning musiqa asboblari yuzaga kelish uchun ta‘sir ko‘rsatgan» [3]. Bunday izohlarda ma‘rifat tarqatish harakati yaqqol sezilib turadi.

Maqola muallifi jirovchilik mahoratini mumtoz san‘at turlari bilan qiyoslash orqali uning boshqa musiqachilik san‘atlaridan ustunligini isbotlamoqchi bo‘lgan. Olima dalil sifatida quyidagi fakt xizmat qiladi: musiqiy mahsuloti jihatidan eng boy kompozitorlardan hisoblangan P. I. Chaykovskiy 6 simfoniya, 10 opera, 3 balet ijod qilgan, qoraqalpoqlarning har bir dostoni esa 10 mingdan 25 ming misragacha bo‘ladi. Har bir dostonida mingdan ziyod qo‘shiq, terma, to‘lg‘ov qo‘llanilib, ular ijro etilganida bir-biriga o‘xshamaydigan 140 dan ziyod noma (kuy) yuzaga keladi. Balet yoki operani bir yoki ikki soat ijro etish mumkin. Jirovlar etti-sakkiz kun davomida 10-12 soatlab ijro etadilar. Demak, jirovchilik qiyos etilayotgan balet, opera kabi san‘at turlaridan murakkabroq va boyiroqdir [3]. San‘at turlarini qiyosiy uranganda bu tariqa uzil-kesil oytib bulmaydi. Chunki, opera, balet san‘at turlarining gulto‘ji, shuqqisi hisoblanadi. Ularni yaratish buyuk professional kompozitorlarning gina qo‘lidan kelgan. Ular yaqin yillargacha sanoqli xalqlarda bo‘ldi.

Muallifni tushunish mumkin: qoraqalpoq xalqining jirovchilik san‘ati eng qadimiy va ijrochilikda yuksak mahorat talab qiladigan folklor turi, uni har qancha ulug‘lasa, u bilan haqli ravishda faxrlansa arziydi. Muallif buni boshqa xalqlar san‘ati bilan qiyoslash vositasida ko‘rsatishni istagani ham durust. Afsuski, qiyoslash uchun olingan san‘at turlari mantiqan bir-biri bilan muvofiq emas, ular musiqa san‘atining tamom boshqa-boshqa turlariga oid. Jirovchilikni boshqa xalqlarning folkloridagi xuddi o‘ziga o‘xshash va muvofiq keladigan turi bilangina qiyoslash mumkin. Taassufki, milliy, tarixiy qadriyatlarimizni ulug‘lash, ular bilan faxrlanish tuyg‘usini ifodalashda bir oz me‘yordan chekinish, boshqa xalqlar qadriyatlaridan bu sohada ustunlikni zo‘rma-zo‘raki isbotlashga urinish matbuotda e‘lon qilingan ayrim maqolalarda hamon uchrab turadi. Bizningcha, hamma narsani o‘z nomi bilan atash, barcha hodisalarga haqiqiy bahosini berish, ya‘ni, haqiqatgo‘ylik prinsipiga rioya qilish ma‘quldir. Shunday emotsional baholashlarga qaramay, S.Bahadirovning maqolasida qo‘biz va qo‘bizchilik san‘ati haqida e‘tiborga loyiq jihatlari anchagina mavjud.

Qoraqalpoqg‘iston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi N. Musaevning «Qo‘biz» nomli asari ham bu jihatdan xarakterlidir. Unda muallifning qoraqalpoq milliy musiqa asbobi – qo‘bizni yoshlarga tashviq va targ‘ib qilish niyati seziladi. Buning uchun u tarixga murojaat etadi. «Qoraqalpoq jirovlari «qo‘biz asbobini Qurqut ota yasagan», deya ta‘kidlaydilar, - deb yozadi N. Musaev.- Shuning uchun Qurqut ota qoraqalpoq jirovlarining piri sifatida ulug‘lanib keladi. Qurqut ota bilan bog‘liq xalq qo‘shiqlari, rivoyatlari va shu kabi og‘zaki ijod namunalari mazkur fikrni tasdiqlaydi. Qadimgi shajarachilar Qurqut ota qoraqalpoq xalqining donishmand farzandi ekanidan ma‘lumot beradilar. U X asrda yashagan tarixiy shaxs. Hozirgi paytda ba‘zi bir turkiy xalqlar Qurqut otani o‘zlariga yaqin olgani holda, u bilan bog‘liq tarixiy voqealarni, xususan qo‘biz asbobining kashf etilish afsonasini bilishmaydi» [4].

Muallif haqli suratda qoraqalpoq yoshlari o‘zlarining tarixiy qadriyatlari bilan bog‘liq asl haqiqatni bilishlari kerak, degan xulosa chiqaradi. Sh. Payzullaeva «Nurotada jirlangan doston» deb atalgan maqolasida ham qoraqalpoq jirovchiligining ildizlari, sarchashmalari haqida so‘z yuritadi. «Qoraqalpoq xalqi orasida jirovchilik va baxshichilik san‘ati keng o‘rin egallaydi. Qaysi davrda, qaysi joyda yashasa ham, xalq o‘zining ko‘ngil kechinmalarini, ichki tuyg‘ularini kuy bilan izhor etgan. Xalq orasidan ko‘pgina iqtidorli ijrochilar chiqib, elga tanilgan. Shularning bir guruhi bugun «yuqori qoraqalpoq baxshi-jirovlari» nomi bilan mashhur bo‘lgan Nurota maktabidan chiqqan jirov-baxshilar hisoblanadi» [5]. Muallif Nurotada yashagan qoraqalpoqlarni «yuqori qoraqalpoqlar», deb atagan. U Nurota jirovchilik-baxshichilik maktabi aslida Shankotdan boshlanadi, degan fikrni ilgari suradi. Shu o‘rinda biz muallifning o‘z fikriga isbot tariqasida keltirgan Shankot jirovning quyidagi termasini ko‘raylik:

«Qoraqalpoqda Xolmurotdek shoirdi(r), Donishmandlar so‘z ma‘nosini ayirdi. Bu yo‘l ila aytib o‘tgan ovozdi, Xolmurot baxshidan shu so‘z qolgandi, Shankot baxshi undan ta‘lim olgandi».

Albatta, Sh. Payzullaevaning Nurota baxshichilik, jirovchilik maktabiga qoraqalpoqlargina asos soldi, degan fikri bahsli, izohtalab. Negaki, Nurotada etakchi o‘rinda o‘zbek dostonchiligi mavjudligi faktini ham unutmash kerak. To‘g‘ri, Nurotada yashayotgan «yuqori qoraqalpoqlar» jirovchiligi, baxshichiligi ustidagina so‘z ketganda, ehtimol, Sh. Payzullaev haqdir. Butun Nurota baxshichilik maktabi to‘g‘risida so‘z yuritilar ekan, Nurota o‘zbek dostonchilik (baxshichilik) maktabini ham eslash kerak va bu o‘rinli ish bo‘lgan bo‘lardi. Etti avlodi baxshi o‘tgan Ergash Jumanbulbul o‘g‘li «Tarjimai holi»da shajarasiga to‘xtalib yozgandi: «Men Zarafshon viloyatining Nurota ja‘ribining, Jo‘sh dahasining, Qo‘rg‘on qishlog‘idan – mulla Ergash 61 yashar Jumanbulbul o‘g‘li, Jumanbulbul mulla Xolmurodning o‘g‘li, mulla Xolmurod mulla Toshning o‘g‘li, mulla Tosh usta Lapasning o‘g‘li, usta Lapas Yodgorning o‘g‘li. O‘zim o‘zbek, turkman jamoasidan, asl zotim Qoraqissa qozoyoqligiga qo‘shiladi» [6]. Shankot jirovning termasida keltirilgan Xolmurod, ehtimol, Ergash Jumanbulbul ajdodlaridan bo‘lgandir. Bizningcha, maqola muallifi bu erda qoraqalpoq va o‘zbek baxshichiligining o‘zaro aloqasi va ta‘siri to‘g‘risida yozganda, ayni muddao bo‘lurdi.

Turkiy xalqlar eposini Evropa ellarida targ‘ibot va tashviqot qilishda nemes olimi Karl Reyxning xizmatlari kattadir. U bir necha yillar davomida turkiy zabon xalqlar orasida bo‘lib, turkiy xalqlarning milliy san‘ati va madaniyatiga oid ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Uning «Turk eposi: an‘analari, shakllari, poetik tuzilishi» nomli ko‘lamli monografiyasi rus tilida nashr qilingan [7]. Monografiyada qoraqalpoq eposining, jirov-baqshilarining tasnifiga katta o‘rin ajratilgan. Qoraqalpoq dostonlarining boshqa turkiy xalqlar eposidan farqlanishiga, jirov-baqshilarining ijro mahoratiga, jirov-baqshichilik maktabining shakllanishi va rivojlanishi tarixiga alohida etibor qaratilgan. Shuningdek, Karl Reyxning tashabusi va uning bevosita ishtiroki bilan ba‘zi qoraqalpoq jirov-baxshilari germaniyada safarda bo‘lib, (masalan, Jumaboy jirov) filolog olimlar va talabalarning oldida, germaniya televideniesi va radiosida qoraqalpoq dostonlaridan parchalarni ijro etganligi haqida qoraqalpoq ommoviy axborat vositalarida ma‘lumotlar berildi. Karl Reyxning ushbu faolligi har tamomlama hurmatga va alohida etiborga sazovardir.

Jirov va baxshilar haqida matbuotda doimo faol qatnashib kelayotgan olimlar sirasiga Q.Maqqetov, K.Mambetov va S.Bahodirovalarni kiritish mumkin. Ular folklorshunos olim sifatida uzoq va yaqin o'tmishda yashagan xalq baxshilari va jirovlarining hayoti va ijodini targ'ib va tashviq etishni o'zlarining fuqarolik burchi, deb bilishadi. Davriy matbuot esa ularga ushbu burchni bajarishga erdam beradi. Jumladan, Q.Maqqetovning «Erkin Qoraqalpog'iston» gazetasida e'lon qilingan maqolasi «Xalqimizning buyuk jirovi» [8] deb nomlangan. U taniqli jirov Qiyos Qayratdin o'g'lining hayoti va ijodiga bag'ishlangan. Ayni paytda, unda jirovchi san'atkorning paydo bo'lish jarayoni ko'rsatilishi bilan ham bu maqola xarakterlidir. «Qiyos Sayfulla jirovga shogird tushadi,- deb yozadi muallif. – Ustozning qattiqqo'lligiga chidam berib, uni aytganlarining hammasini bekamu ko'st bajaradi. Qiyosni imtihondan o'tkazgan Sayfulla jirov unga «Egri yog'och iskanjasiz tuzalmaydi, ixlos qilmasa, niyat qilingan ish bitmaydi, niyating yomon emas ekan, chirog'im» deb» [8] unga astoydil jirovchilikning sir-asrorlarini o'rgata boshlaydi. Har kuni unga ikki mahal qo'bizda kuy chalishni, dostonlardan parchalar ijro etishni, terma-to'lg'ovlar aytishni mashq qildiradi. Yigirma kun ichida Qiyos «Duysenbay to'lg'ov», «Erman noma», «To'lg'in noma», «Darkor», «Oydor bar» degan 12 bandlik termalarni o'rganib oladi... Bir kuni Sayfulla jirov unga qarab «Qiyos o'g'lim, qo'ling ancha kelishib, chalgan kuylaring xiyla sozlashib qoldi. Menga sakkiz yil shogird tushgan Bekmurat degan shogirdim bor. Endi unga borib qolganlarini u erda o'rganasan», deya javob beradi» [8]. SHu tariqa oddiy shogirdidan mohir bir jirov etishib chiqadi, obro'-e'tibor qozonadi. Muallif jirov shakllanishining evolyusiyasini maqolasida kuzatishi quvonarli holdir.

J.Esenovning «Turebay baxshi Qulmurat o'g'li» sarlavli maqolasida jirov va baxshilarning xalqni ruhlantira olish, unga ma'naviy kuch baxsh eta bilish xususiyatlari ancha ishonitirarli va yorqin misollar yordamida ko'rsatib berilgan. Eng avvalo, muallif Turebay baxshini xalqqa yana bir karra tanitishni niyat qilgan. Uning hayotidan eng muhim voqealarni eslatib o'tadi. Xususan, Turebay baxshining xalq orasida mashhur bo'lganligi faktiga alohida urg'u beradi. «Turebay baxshi Qulmurat o'g'li haqiqatdan ham Ikkinchi jaxon urushi yillarida va urushdan so'nggi davrlarda ham Qoraqalpog'istonning barcha tumanlarida baxshichilik qilgan, hattoki u Ko'hna Urganch atrofiga ashulalar aytib, noma (kuy - K.K.)lar ijro etgan. Baxshining yonida asli chimboylik Xalmurat ismli g'ijjakchisi bo'lgan. Turebay baxshi boshqa baxshi-jirovlar qatori ashulalar aytib, nomalar ijro, etib xalqni ma'naviy ruhlantirgan...» [9]. Butun maqola mana shunday hujjatlilik prinsipi asosida yoritilgan. Turebay baxshining repertuari boy bo'lganini, nomalarni nihoyatda yaxshi ijro etganini A. Allamuratovning «Dutor sozlari» muqaddimasi bilan chop etilgan «Qoraqalpog' baxshilari va g'ijjakchilari» [10] sarlavhali ma'lumot xarakteridagi materialda ko'rinadi. Unda qayd etilishicha, Turebay baxshiga Allaniyoz va Dosjan, degan jirovlar ham ustozlik qilishgan. Turebay ijro etgan «Oyjamol», «Babaxon», «Dembermas», «Beglar», «Kengashli to'y», «YAg'li bahor», «Biybijon», «Tabriz», «Etti chaqirim», «Qaro ko'z», «Dog'lari», «Sen yor, kel endi», «Ko'cha bola», «Eski hovli» kabi nomalari xalqqa manzur bo'lgan.

A.Alimov va T.Adambaevlarning «Buyuk qoraqalpog' baxshisi, milliy kompozitori Musa Turim o'g'li va qoraqalpog' musiqasi» [11] sarlavhali maqolasida qoraqalpog' baxshilari va jirovlarining ayrimlari (o'z davri nuqtai nazaridan zamonaviy bilim tahsil etganlari) qayerda va qanday ta'lim olganlari masalasiga bag'ishlangan. Muallif yozadi: «IX-XII asrlardagi Somoniylar va undan keyin Qoraxoniylar (qoraqalpog'lar) davrida Buxoro atrofiga yashagan «yuqori qoraqalpog'lar» orasida Sharqning buyuk allomalari hisoblangan bobolarimiz Firdavsiy, Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Sulaymon Boqirg'oniy va ularning she'rlariga noma (kuy) yozgan Kukaniy (Kushkinboy), Toshkentiy kabi ko'pgina baxshi-jirovlar, bastakorlar, shuningdek nuqta, vergul, chiziqlar vositasida musiqa asarlariga nota bitib, ilmiy traktat (risola)lar yozgan Darvish Ali, Xorazm notalarini yaratgan olimlar musiqa madaniyatining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatganlar. Shu davrdan boshlab «Buxoroga bormay, soz tuzalmaydi, doston to'liq yakuniga etmaydi, ijrochi shakllanmaydi» degan aforizmsifat gaplar qoraqalpog'lar orasida keng tarqalgan. Shuning uchun ham baxshi-jirov bo'lishni orzu qilgan har bir kishi ustoz san'atkorlarning qadamjolarini ziyorat qilib, ularga shogird tushishni niyat qilgan». Maqola muallifi qoraqalpog'larda baxshichilik, jirovchilik san'atining taraqqiysi Buxoro, Xorazm, Farg'ona kabi hududlar bilan bog'liq edi, deya xulosa chiqaradi. Q.Maqqetovning «Amir Temur va qoraqalpog' jirovlari» [12] sarlavhali maqolasi buyuk sohibqironning 1996 yili nishonlangan 660 yillik yubileyi munosabati bilan chop qilingan. Maqolada Amir Temur va temuriylar davrida yashagan qoraqalpog' jirovlari haqida so'z yuritilgan. Muallif, asosan, «Edige» dostoniga to'xtalgan. Xalq baxshilari tomonidan yaratilgan, baxshilar, jirovlar tomonidan kuylangan mazkur dostonga real tarixiy asar sifatida yondashilgan. Buning o'ziyoq, yuqorida qayd etganimiz - qoraqalpog'lar xalq baxshilari va jirovlarini tarixchi sifatida ulug'laydi, degan fikrni yana bir karra tasdiqlaydi. Bunday endashuv jurnalistika nazariyasi sohasidagi mutaxassislarning fikriga qarshi emas. Masalan, A.A. Tertichniy yozishicha, «auditoriyaning asosiy qismi uchun aynan hujjatlar katta isbot kuchiga ega» [13]. Og'zaki dalil ham isbot kuchiga ega, hamma gap Kim va qanday dalil keltirishda. «Epos badiiy ijod yoki tarixiy asar emas, - deb yozadi Q. Maqqetov, - lekin tarixiy epos bo'lgan «Edige» dostonida XIV asrning ikkinchi yarmida Edigening To'xtamish ustidan g'alaba qozonishi tarixda qanday bo'lsa, dostonida ham shunday tasvirlangan» [12]. Amir Temurning Edigega yordam berishi mazkur g'alabaning qozonilishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu fakt ikkala xalq tarixi bir ekanligining dalolatidir.

«Edige» dostoni qoraqalpog' qahramonlik eposining eng go'zal namunalaridan bo'lgani uchun, uning matniga alohida e'tibor beriladi. «Amiwdarya» jurnali 2004 yilgi 1-sonida «Edige»ning Jumaboy jirov Bazarov aytgan varianti chop etildi. Har holda, bunday mashhur dostonni aytgan jirov katta mahoratga ega bo'lishi lozim. Jirovdan tasavvur quvvati, tasvir mahorati, so'zni zargardek tanlash san'ati talab qilinadi. Bunday poetik xususiyatga ega bo'lish lozimligini jirovning o'zi ham yaxshi anglaydi. «Edige» dostonida so'z mahoratiga bag'ishlangan shunday misralar bor (tarjimasi): «Shunday chiroyli so'ylasang, So'z ma'nosini teran etkazsang, Xalq oldida doston aytmoqqa yarasha nutqing bo'lsa. Qariganim yo'q, chirog'im, Jaranglasa, deb ovozim, SHu so'zlarni aytdi Genjembay».

Jirovlarning xalq orasida obro' qozonishi, eng avvalo, ularning ko'p bilishi va ijrochilik mahoratiga bog'liq bo'lgan. Jirovchilikda ijro – bu so'z tanlash, ifoda etish va kuyning birikib ketishidan tarkib topadi. Professor S.

Bahadirovning «Jirov nomalari – bebaho tarixiy yodgorlik» [14] sarlavhali maqolasi bu fikrning yorqin isbotidir. Muallifning yozishicha, qoraqalpoq dostonlarining aksari etti mingdan yigirma besh ming qatorgacha bo'ladi. Ayni paytda, ularning juda ko'p variantlari uchraydi. Har bir variantni ijro etishda alohida kuydan foydalanilgan. Qiyos jirov «Alpomish» dostonini 29 variantda ayta olgan. Demak, bir dostonni ijro etishda jirov 29 kuy variantiga ham rioya qilgan. Olimaning qayd etishicha, katta jirovlar keyingi avlodlarga dostonlarni qay usulda ijro etishni, qanday kuylardan foydalanishni doston qo'lyozmalarining hoshiyalariga yozib qo'yishgan. Bu fakt qoraqalpoq jirovlarining o'z davomchilariga ko'rsatgan rahnamoliklarining yorqin dalilidir. Matbuot esa bunday an'analarni qo'llab-quvvatlamogda.

Jirovchilik mahorati yuzasidan S.Ramanovning matbuotda chop etilib turadigan maqolalari tarixiy faktlarga boyligi bilan xarakterlidir. Jumladan, uning «Jirovlar san'ati» [15] sarlavhali maqolasi qoraqalpoq jirovchilik san'ati, uning tengsiz vakili So'ppasli Sipra jirov hayoti va faoliyatining muhim qirralarini yoritishga bag'ishlangan. Uning yozishicha, «Jirovlar qoraqalpoq xalqining eng qadimiy ijrochilari hisoblanib, ular san'atda yuksak ijrochilik darajasiga etganlar sanalishadi. Ular bir qancha qiyin qo'shiq, dostonlarning minglab misralarini yod olib, tonglarga tutashgan kechalarda xalqimizga ma'naviy quvvat bag'ishlab kelishmogda. Shu sababli xalq o'z ijrochilarini hurmatlab, e'zozlab keladi». Muallif yozishicha, So'ppasli Sipra ana shunday mohir ijrochi jirov bo'lgan va shu bois u haqli suratda qoraqalpoq jirovlarining otasi hisoblanadi. U ushbu g'oyani auditoriyaga etkazish jarayonida boy faktik materiallardan va tasvirlardan foydalangan.

Ma'lumki, tarixda jirovlarning ustoz-shogirdlik munosabatlariga alohida e'tibor bilan qaralgan. Qoraqalpog'iston matbuotida bu mavzuda muttasil maqolalar bosilib turadi. Jumladan, S.Ramanovning «Musika madaniyati – ma'naviyat poydevoridir» [1], K.Mambetnazarovning «Jiyemurat jirov ijro etgan «Alpomish» dostoni» [16], T.Adamboevaning «So'z bilan suhbatni yolg'on demanglar...» [17] kabi maqolalarda shu mavzu qalamga olingan. T. Adamboevaning maqolasida baxshi G.Tilevmuradov haqida so'z yuritiladi. Mualliflar baxshining ijodiy faoliyati haqida yozisharkan, uning ustozlari kimlar bo'lganiga alohida e'tibor qaratishgan. «U qoraqalpoq baxshichilik san'atining bir qismini tashkil qiladigan, - deya yozishadi ular, - Arzi baxshining shogirdlari Begim va Dawit baxshilarga shogird tushib, ta'lim olgan» [17]. Shunisi xarakterliki, ustoz-shogirdlik an'anasi qalamga olinarkan, ikki-uch ustoz doirasida so'z yuritilgan. Demak, mashhur baxshilar, jirovlar etishib chiqishida ularning bevosita ustozlari bilan birga, ustozlarining ustozlari ham bilvosita hissa qo'shganlar. Bu, avvalo, ustozlar ruhiga hurmatni anglatga, ikkinchidan, jirovlar va baxshilarning yaratgan usullari, yo'llari o'lmasligini ko'rsatadi. Shu jihatlariga ko'ra, mazkur maqola muayyan ahamiyatga ega. Bunday maqolalar qoraqalpoq xalqi an'analari asrab keluvchi va rivojlantiruvchi usuldir.

K. Mambetnazarovning «Jiyemurat jirov ijro etgan «Alpomish» dostoni» [16] sarlavhali maqolada ham ayni shu fikr mantiqan davom ettirilgan. Muallif maqolasini shunday so'zlar bilan boshlaydi: «Alpomish» dostonining Jiyemurat jirov Bekmuhammad o'g'li ijro etgan varianti - Qozog'iston va O'rta Osiyo hamda boshqa turkiy xalqlar yashovchi hududda birinchi marta yozib olingan va ilk bor ilmiy talqin etilgan nusxasi hisoblanadi».

Taniqli folklorshunos olim Abubakir Divaev Turkiston viloyati xodimlarining biridan «Alpomish» dostonini yozib kelishni iltimos qilgan. Shu tariqa, 1896 yil iyun oyida Sirdaryo oblasti Amudaryo bo'limining To'rtko'l volostida yashovchi Jiyemurat jirov Bekmuhammad o'g'lidani yozib olingan «Alpomish» dostonining matni 1897 yilning noyabr oyida nashrga beriladi va 1902 yili arab yozuvida (ruschaga tarjimasi bilan) «Сборник материалов для статистики Сирдарьинской области» majmuasining 10-jildida bosilgan. Mazkur matn «Alpomish» dostonini tadqiq etuvchilar uchun hamon qimmatli manba bo'lib xizmat qilib kelmogda. «Amiwdarya» jurnalining 2003 yilgi 1-sonida O. Dospanov va O. Sultanmuratovlarning «Musika san'ati–ma'naviy boyligimiz» sarlavhali maqolasi hozirgi paytda jirovchilik san'atini rivojlantirib yurgan Amet Sultanov ijodiga bag'ishlangan. Mualliflar jirov ijro etgan qo'shiq va nomalarning otlarini keltiradi. Bular: «Beshparda», «Nigorim», «Demberes», «Qizlar, uyga kiringlar!», «Yasha, pari!», «Sayotxon Hamro», «Sen yor, kel endi» va boshqalar. Ayni paytda, Amet baxshi boshqa hamkasblari ijro etgan «Yaxshi» (Maxtumquli asari), «Qoraqalpoqda» (Ajiniyoz asari), «Kunnazar baxshi» (Berdaq asari) va boshqalarni o'zi yaratgan yangi ohangda kuylab, xalqning zavqini oshirishga sabab bo'lmogda.

M.Jiyemuratovning «Musika nedur – u ilohiy sadodur» [18] sarlavhali maqolasida baxshi, bastakor, musiqachi Salmenbay og'a Sadiqov haqida hikoya qilinadi. Muallif radio OAVning yangi turi sifatida yuzaga kelganida, unda baxshilar muntazam chiqib, xalqni ijodlari bilan bahramand etishgani haqida to'liqlanib yozadi. O'sha yillari Angsatbay, Genjebay, Amet, Ubayxan, Utesh, SHaniyaz, Maqam, Ibrayim, G'aybulla, Qo'ngratbaylar radio orqali dostonlardan parchalar va termalar kuylashganda, Sadiqov ulardan turli nomalarni o'rganib olgan. Bu bilan muallif radioning baxshichilikni, jirovchilikni targ'ib etishda bebaho vosita bo'lganini isbotlab bergan.

«Ustaz» gazetasining 2002 yil 2 sentyabr sonida «Qiz baxshilar», degan kattagina maqola bosilgan bo'lib, unda Berdaq sho'irning qizi Hurliman baxshi, Qanigul baxshi, G.Sirimbetova va xotin-qizlardan chiqqan boshqa baxshilar haqida so'z yuritilgan. Gazeta «Yosh qiz baxshi Ziyoda Sharipova qoraqalpoq xalqining baxshichilik san'atini butun dunyoga tanitdi, desak mubolag'a bo'lmaydi», deya faxr bilan yozadi. 2000 yili Ziyoda Fransiyada 14 kun davomida ijodiy safarda bo'lgan, Di shahrida to'rt kun konsert berib, fransuz tomoshabinlarini o'z san'ati bilan hayratga solgan.

Qoraqalpoq jirovlarining faoliyati rus tilida chiqadigan gazeta va jurnallarda ham yoritildi. Jumladan, T. Tyugayning «Eshon qala mehmonlarni qutlamogda» [19], A. Korotkovning «Sayra, dutorim» [20] sarlavhali maqolalari, K. Esemuratovning prof. S.Bahadirova bilan o'tkazgan intervyusi [21] mazkur mavzuning u yoki bu qirrasini yoritish bilan bog'liqdir.

Xulosa tariqasida aytish mumkinki, qoraqalpoq matbuoti jirovchilik va baxshichilik san'atini yoritishda qoraqalpoq xalqining milliy qadriyatlari va dasturlariga katta ahamiyat qaratganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, matbuotida jirov va baxshilar hayoti va ijodi muayyan darajada yoritilmogda. Bunda asosiy tamoyil – baxshi va jirovlarning ijodkor sifatidagi juda katta mavqeini ko'rsatib berish bilan birga, ularning xalq hayoti solnomachilari

sifatidagi faoliyatini taqdirlashdir. Bu mavzuda e'lon qilingan aksariyat materiallarda baxshi va jirovlarning alohida iste'dod sohiblari ekanini ko'rsatib berilgan.

ADEBIYATLAR

1. Ramanova S. Musiqa madaniyati – ma'naviyat poydevoridir. // Qaraqalpaqstan. – Nókis, 2004. - №1. – B. 42.
2. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. - М.: МГУ, 2005. – С. 250.
3. Bahadirova S. Jirawlar jırı. // Ámiwdárya. – Nókis, 2003. - № 5-6. – B. 99-100
4. Musaev N. Qobız. // Qaraqalpaqstan. – Nókis, 2004. -№1. – B. 43.
5. Payzullaev Sh. Nuratada jırlanğan dástan. // Ámiwdárya. – Nókis, 1993. -№2. – B. 79.
6. Ergash Jumanbulbul o'g'li. Tarjimai holi. // Sharq yulduzi. – Toshkent, 2007. -№3. – B.162.
7. Райхл Карл. Тюреский эпос: традиции, формы, поэтическая структура / Карл Райхл; пер. с англ. В.Трейстер под. Д.А.Функа – М. : Вост. лит., 2008. – 383 с.
8. Maqsetov Q. Xalqımızdın ullı jırawı. // Erkin Qaraqalpaqstan . 1995. 25 yanvar.
9. Esenov J. Turebay baqsı Qulmurat ulı. // Erkin Qaraqalpaqstan. 1995. 29-aprel
10. Allamuratov A. Qaraqalpaq baqsıları hám girjekshileri. // Ámiwdárya. – Nókis, 1994.-№5-6.
11. Alimov A., Adambaeva T. Ullı qaraqalpaq baqsısı, milliy kompozitorı Musa Turim ulı va qaraqalpaq muzikası. // Ámiwdárya. – Nókis, 2006. -№5-6.
12. Maqsetov Q. Ámir Temur hám qaraqalpaq jırawları. // Erkin Qaraqalpaqstan. 1996. 8 mart.
13. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М. Аспект Пресс, 2002. – С. 165.
14. Bahadirova S. Jıraw namaları – biybaha tariyxıy estelik. // Qaraqalpaqstan jasları. 2000. 5 oktyabr.
15. Ramanova S. Jirovlar san'atı. // Amu tongı. 2003. 6 mart.
16. Mambetnazarov K. Jiyemurat jırov ijro etgan «Alpomish» dostoni. // Ámiwdárya. – Nókis, 2000. -№11. – B. 32-33.
17. Adambaeva T. Saz benen sáwbetti jalğan demeñler. //Qaraqalpaqstan». – Nókis, 2004. -№1. – B. 42- 43.
18. Jiyemuratov M. Musiqa nedur – ol ilahıy sazadur. // Ámiwdárya. – Nókis, 2003. -№1. – B. 87-88.
19. Тюгай Т. Эшон Кала принимает гостей. // Вести Каракалпакстана. 1993, 9 сентябр
20. Короткова А. «Пой, мой дутар» // Вести Каракалпакстана. 1998. 7 март.
21. Есемуратов К. Пой, кобыз, громкозвучный мой! // Вести Каракалпакстана. 2005. 10 сентябр.

Baxshichilik va jirovchilik san'atini yoritishda matbuotining o'rni

Rezyume. Maqolada jirovchilik, baxshichilik san'atining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi, jirovchilik va baxshichilik san'ati qoraqalpoq xalqining eng qadimiy va ijrochilikda yuksak mahorat talab qiladigan folklor turi ekanligi, uning matbuotda yoritilish tamoyillari urganilgan. Shuningdek, jirovchilik mahoratini mumtoz san'at turlari bilan qiyosiy urganish orqali uning boshqa musiqachilik san'atlaridan ustunligi tomonlari haqida ham fikrlar bildirilgan.

Kalt so'zlar. San'at, baxshi, jirov, klassik musiqa, qo'biz, dutor, ijrochilik san'ati, opera, balet, doston.

Роль прессы в освещении видов искусства бахши и жырау

Резюме. В данной статье раскрывается возникновение и историческое развитие искусства жырау и бахши, которое также в статье описывается, что искусство баксы и жырау является самым древним видом каракалпакского народа. Автор описывает их требующий высокого мастерства исполнения жанров фольклорного произведения. Более того автором подчеркнута, что мастерство исполнения жырау и бахши по сравнению классическими видами искусства оно превосходит над другим музыкальным искусством и определяются некоторые задачи его дальнейшего исследования.

Ключевые слова: Искусство, бахши, жырау, классическая музыка, кобыз, дутар, искусство исполнения, опера, балет, дастан.

The role of the press in covering the art of bakhshi and jiraw

Resume: In the article the author reveals the origin and historical development of the art performance of jiraw and bakhshi which is the very ancient types of Karakalpak people. They are considered as higher improvisators of different folklore genres. More over the author underlines that the mastery of jiraw and bakhshi compared with classical types of art. It surpasses other musical arts and some more tasks for further investigations on this issue are outlined.

Key words: Art, bakhshi, jiraw, classical music, kobiz, dutar, art of performance, opera, genre, epic poem (dastan).

ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМИНИҢ СӘРКАРДАСЫ АКАДЕМИК САБЫР КАМАЛОВ 100 ЖАСТА

Сулайманов С., И.Елмуратов

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Академик Сабыр Камалов деп илимий орталықта жаңағанда хәр бир илимпаздың хәм излениўшиниң көз алдынан илим сәркардасы келетуғыны анық. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына мийнети синген илим ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги, тарийх илимлериниң докторы, профессор Сабыр Камалович Камалов 1924-жылы 10-сентябрьде ҳазирги А.Досназаров атындағы фермерлер хожалығы аймағындағы «Қарабуға» ауылында туўылған.

1944-жылы урыстан қайтқаннан соң, Шымбай қаласының орта мектеплеринде әскерий таярлық пәнинен муғаллим болып ислей баслады. 1944-жылы Қарақалпақ Мәмлекетлик педагогикалық институтының тарийх факультетинде оқып жүрген күнлеринен баслап-ақ өзи қатарлы студентлерге әскерий ис пәнинен сабақ берд. Студентлик гезинде, яғный 1948-жылдың январь айынан баслап Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақ экономика хәм мәдениет илим-изертлеў институтына киши илимий хызметкер болып жумысқа кирип, өз илимий-дөретиўшилиқ исин баслады. Өзбекстан Илимлер Академиясы Тарийх хәм археология институтына аспирантураға оқыўға түсти. Сол ўақыттағы елге аты танылған алымлар С.П.Толстов, Т.А.Жданко, В.А.Рыбаков, М.М.Герасимов хәм басқалар менен илимниң сырларын үйренип, қарақалпақ халқының тарийхын изертлеген.

1953-жылы апрелде «Қарақалпақлар Россияға қосылғанға шекем Хийўа ханлығының қурамында (1800-1873 жж.)» атлы темада кандидатлық диссертациясын жақлады. 1955-жылы оның биринши «XIX әсирде Хийўа ханларына қарсы қарақалпақлардың халық-азатлық хәрекеттери» атлы дәслепки монографиясы, 1958-жылы «XVIII әсирдің екінши ярымы – XIX әсирдің басында Хийўа ханларының қарақалпақларды басып алыўы», 1968-жылы «Қарақалпақлар XVIII-XIX әсирлерде (Россия хәм Орта Азияның басқа ханлықлары менен қатнасықлары тарийхына)» атлы китаптары баспадан шықты. С.Камалов 1969-жылы докторлық диссертациясын табыслы жақлап шықты. 1974-жылы Сабыр Камаловқа профессор атағы берилди хәм сол жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы – ағзасы, ал 1979-жылы болса ҳакыйқый ағзасы етип сайланды. 1973-жылы оған «Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери», ал 1974-жылы «Өзбекстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери» атақлары берилди.

Илимий жумыслар менен бир қатарда, С.Камалов жәмийетлик ислерди де алып барды. Ол 1959-1999-жылларда 40 жыл даўамында үзликсиз Қарақалпақстан хәм Өзбекстан Жоқарғы Кеңеслерине депутатлыққа сайланып келди. 1963-1985-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумы баслығының орынбасары болып иследи. 1961-1965-жыллары Қарақалпақстан «Билим» жәмийетиниң баслығы лаўазымында хызмет атқарды. 1961-жылдан 1996-жылға шекем «Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы» илимий журналының бас редакторы, ал 1996-жылдан баслап редактордың орынбасары, 1994-жылдан С.Камаловтың тиккелей қатнасыўында ӨзРИА Қарақалпақстан Бөлими Тарийх, археология хәм этнография институты жанында ашылған тарийх илимлеринен кандидатлық диссертацияларды қабыллаў хәм жақлаў бойынша Қарақалпақстанда биринши Қәнигелестирилген Кеңес ашылып, сол Кеңеске басшылық етип қиятыр. Сабыр Камалов бир қатар орден хәм медаллар менен сыйлықланды. Оған еки рет Өзбекстан Жоқарғы Советиниң Хұрмет Жарлығы берилди. 1994-жылы ғәрезсиз Өзбекстан Республикасының «Жасорат» хәм «Шухрат» медалларына ылайық болды. 2003-жылы Өзбекстан Хұкимети Сабыр Камаловты «Ел журт хұрмети» ордени менен сыйлықлады. Өзбекстан Хұкиметиниң академик Сабыр Камаловтың хызметлерин бундай жоқары баҳалаўы Ыатанымыз өз перзентиниң елде илимниң гүлlep, раўажланыўындағы пидәкерли мийнетин ылайықлы баҳалағанлығын және бир мәртебе көрсетти.

Академик С.Камаловтың жәриялаған мийнетлериниң тематикасы хәр қыйлы. Оның мийнетлериниң дизиминен 400 ден артық илимий, илимий-көпшилиқ хәм оқыў-методикалық жумыслары: монографиялары, китаптары, брошюралары, сондай-ақ, топламлардағы бап хәм бөлим-параграфлар, республикалық газета хәм журналлардағы мақалалары орын алған. Соны да атап өтиў керек, академик С.Камаловтың қәлемине қарақалпақ халқының тарийхы, этногенези, бүгинги күн тарийхый процессинде жәмийетимиздиң раўажланыўына байланыслы мәселелерге арналған кең көлемли шығармалар жатады. Бул, дерлик, қарақалпақ халқының антик дәўирден бүгинги күнге шекемги басқышты өз ишине алған әсирлик тарийхы. Мысал ретинде автордың «XIX әсирде Хийўа ханларына қарсы қарақалпақлардың халық-азатлық хәрекеттери» (Нөкис 1955), «Хорезм оазиси халықларының дослығы ҳақында» (Нөкис. 1996), «Қарақалпақлар XVIII-XIX әсирлерде (Россия хәм Орта Азияның басқа да ханлықлары менен қатнасықлары)» (Ташкент, 1968) китаптарын атап өтсек арзыйды. Әсиресе, ол ғәрезсизлик жыллары үлкен инта менен дөрете баслады. Қысқа ўақыт ишинде 10 ға шамалас мийнетин жарыққа шығарды. Солардан: «Қарақалпақстан тарийхы», «Қарақалпақлар XVI-XVIII әсирдің екінши ярымында» «Төрткүл – Қарақалпақстанның биринши пайтахты», «Ерназар Алакөз – халық батыры», «Вамбери қарақалпақлар туўралы», «Халқы ушын шейит өлген батырым», «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетшилигиниң тарийхынан» китаптарын атып өтсек болады. 1997-1999-жыллары авторлар топары қурамында Сабыр Камалович үш томлық «Өзбекстанның жаңа тарийхы» китабын жазыўға қатнасқан (Ташкент. 1999-2000). XX әсир Қарақалпақстан тарийхының теориялық аспектерине итибар қарата отырып, Сабыр Камалов тоталитар система тәрәпинен айыпсыз репрессияға ушыраған елимиздиң мәмлекетлик ғайраткерлериниң атларын мәңгилестириўде көп мийнет еткен.

Академиктиң мийнетлеринде А.Досназаровтың, Қ.Әўезовтың, К.Нурмухамедовтың, И.Бекимбетовтың, Н.Сапаровтың хәм басқалардың өмири хәм хызметлерине кең дыққат бөлінген. 1995 –жылы академик С.Камалов өз мийнетлеринде илимий тийкарлап хәм бир неше басқышларға бөлип XX әсир Қарақалпақстан тарийхындағы сиясий репрессияларды изертлеўдиң характеристикасын берди. Академиктиң илимий жуўмақлаўлары бул мәселелерди изертлеўшилер ушын жол көрсетиўши бағдарлама сыпатында үлкен әҳмийетке ийе. Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 1997-жыл 24-февральдағы №45/2 санлы «Қарақалпақстанның жаңа тарийхын дүзиў ҳақында» қарарына муўапық алым «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы» китабын жазыў бойынша авторлар топарына басшылық етти. Китап 2003-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты. Китаптың ең әҳмийетли бөлимлери С.Камаловтың өзи тәрәпинен жазылды. Бул китаптың жарық көриўи ҳазирги күнде жәмийетшилигимиз турмысындағы көзге көринген, дыққатқа ылайық үлкен ўақия болды. Автордың «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм олардың мәмлекетшилигиниң тарийхынан»

китабының бүгінгі күнде оғада актуал екенлигин айтып кеткен орынлы. Себеби, көлеми онша үлкен болмаған бул китабында, С.Камалов кең жәмийетшиликке түсиникли түрде қарақалпақтардың келип шығыуы мәселеси, көп әсирлер дауамында қарақалпақтардың мәмлекетшилигиниң қәлиплесиу хәм раўажланыу басқышлары ҳақында сөз етеди. Ол бұрын белгили болған фактлерди де жаңаша «сөйлете» алған. Бул мийнети хұкиметимиз хәм жәмийетшилигимиз тәрәпинен жоқары баҳаланып, 2002-жылы усы китабы ушын Қарақалпақстан Республикасының илим хәм техника бойынша берилетуғын Бердак атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды.

Ғәрезсизликтиң дәслепки күнлеринен баслап-ақ С.Камаловтың басшылығында Қарақалпақстан халықларының тарийхы, мәдений мийрасы, раўажланыу машқалаларына бағышланған бир қанша илимий проектлер орынланды. Солардан: 1.«Кубла Арал бойы халықларының тарийхы хәм мәдениет тарийхы бойынша шығыс дереклериниң корпусы», «Өзбекстанның ғәрезсизлигиниң қәлиплесиу дәуиринде Қарақалпақстанның мәдениаты, илими, көркем-өнери, экономикасы: Қарақалпақстан мың жыллықлар аралығында», «Қарақалпақ халқының қайта тууылыуы хәм раўажланыуы», «Қарақалпақ халқының мәмлекетшилиги тарийхы», «Қарақалпақстан халықларының дәстүрий өнерментшилик өндирисин үйрениу (қайта ендириу хәм раўажландыру машқалалары), «Қарақалпақтар тарийхын сырт еллерде Орайлық Азияны изертлеулер контекстинде үйрениу» грант темалары болып табылады.

Академик С.Камаловтың тиккелей қатнасыуында 1997-жылы биринши мәрте орта мектептер ушын Қарақалпақстан тарийхы бойынша бағдарлама жазылды. Сол ўақыттан баслап республика мектептеринде Қарақалпақстан тарийхы пән сыпатында өтиле баслады. Оның авторлығындағы Қарақалпақстан тарийхы бойынша кейинги сабақлық 1993-жылы баспадан шықты. Сол сабақлық негизинде Қарақалпақстан тарийхы бойынша басқа да сабақлықтар дүзиле баслады. Усылайынша, 1995-жылы Қарақалпақстан тарийхынан сабақлық жазылды. Алымның қатнасыуында орта мектептер ушын сабақлықтар басылып шықты.

Сабыр Камаловтың Германия (Берлин), Австрия (Вена), Финляндия (Хельсинки), Туркия (Анкара), Россия (Москва, Оренбург), Украина (Киев), Туркменистан (Ашхабад), Қазақстан (Алматы) хәм басқа қалаларда ислеген илимий баянатлары сырт ел баспаларынан шықты. Оның атын дүнья жүзиниң жетекши илимий жәмәәтлери арасында жақсы таныған. Ол тек ғана илимий жумыста ислегенде, илимий мийнетлери еле де көп болған болар еди. Бирақ оның ўақтының басым көпшилиги административлик жумысларға сарыпланды. 5 жыл педагогикалық институттың ректоры, 35 жыл Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан Филиалын хәм соңынан бөлимин басқарды. Ол басқарған дәуир ишинде ӨзРИА ның кейин ала Бөлимге айналған Қарақалпақстан филиалы (1961-1996 жж.) Қарақалпақстанда илимниң хәм илимий кадрларды таярлаудың нағыз орайына айланды. Егер филиал дүзилген ўақытта (1959) республикада 1 илим докторы хәм 18 илим кандидатлары ғана ислеген болса, 1996-жылға келип илим докторларының саны 60 қа, ал илим кандидатларының саны 600 ге жетти. Бул ўақыт ишинде Қарақалпақстан илими халық аралық сахнаға шықты, келешекте раўажланыу перспективалары белгиленген.

С.Камаловтың шөлкемлестириушилик таланты менен ӨзРИА ҚҚ Филиалының қайта дүзиліп, бөлимге айланған. Оның басламасы хәм тиккелей қатнасыуының арқасында жаңадан илимий-изертлеу институтлары, атап айтқанда, Тәбийий илимлердиң комплексли институты, Есаплау Орайы (хәзир ол Арал бойы социал-экономикалық машқалалар институты болып қайта дүзилди), Биозкология институты, Тарийх, археология хәм этнография институты дүзилди. Солай етип, егер 1961-жылы филиалда бир ғана Тарийх, тил хәм әдебият институты болған болса, 1996-жылға келип Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими қурамына алты илим-изертлеу институтлары киретуғын болған.

Академик С.Камалов тек тарийхшы ғана емес, туўған жериниң нағыз перзенти, халқының дәртлерин жүрек төринен қабыллаған ол Арал апатшылығына, Ана тәбиятқа байланыслы машқалаларды шешиўде шетте қарап отыра алмады. Көп ғана регионаллық хәм халық аралық форум хәм әнжуманларда, республикалық хәм сырт ел ғалаба хабар қуралларында Дүнья жүзи ушын тәшўиш болған Арал теңизин сақлап қалыуға, қорғауға шақырған. Академик Сабыр Камалов бир неше илимий жойбарларға басшылық еткен. Солардан «Қарақалпақтардың этник тарийхының социал-экономикалық аспектлери (ХІХ әсирдиң екінши ярымы – ХХ әсирдиң баслары)», «Жазба дереклерди илимий тәрийплеу, Кубла Арал бойы халықлары тарийхының тарийхнамасы» илимий жойбарларында қатнасқан. ӨзРИА Қарақалпақстан Бөлими Президиумының мәсләхәтшиси, Тарийх, археология хәм этнография институтында жетекши илимий хызметкер болып ислеп келген.

Сабыр атаның адамгершилик пазыйлетлерин көплеп шәкиртлери мақтаныш пенен тилге алады. Ол ҳәр дайым илим жумысының дурыс шөлкемлестирилиўиниң, олардың дәретиўшилик исине тийисли шәраят туўғызыудың тәрәпдары болып келген. Соның менен бирге ол кең пейил, атына жараса сабырлы, хәзилкеш инсан, үлгили шаңарақ басшысы болған.

Академик С.Камаловтың өмири хәм турмысы, хызметлери тек илим интеллигенциясы ушын өрнек болып қалмастан, жас әуладты садықлық хәм Елге мухаббат, билимге қуштарлық руўхында тәрбиялауда үлги бола алады.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ ХӘМ ӘДЕБИЯТТАНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИНИҢ СӘҮЛЕЛЕНИҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИНЕ АРНАЛҒАН ИЛИМИЙ МИЙНЕТ

Баспасөз жәмийеттің жәмийеттік-саясий, социал-экономикалық, мәдени турмысындағы көплеген ұазыйпаларды атқарады. Хабар жеткеріу менен бирге билимлендириу, тәлим-тәрбия, руўхый-ағартыушылық хәм үгит-нәсият жумысларын алып барыуда да орны гиреули. Руўхый кәдириятларымызды, мәдениатымызды еле де жетилистириуде баспасөз бетлериндеги әдебият темасы, әдебият мәселесине арналған мақалалар айрықша әҳмийетке ийе. Көпшилик информация әсиринде хабар жеткеріуде тезлик, жылдамлықты әҳмийетли деп есаплап, көркем-әдебий шығармаларды оқыуға ўақты аз. Сонлықтан көркем шығармаларды оқыуға қызығушылық та кемейип кеткен деп есаплайды. Бирақ соған қарамастан көркем-әдебий шығармаларды үгит-нәсиятлауда газетаның хызмети жоқары. Баспасөз бетлеринде берилген көркем-әдебий шығармалар оқыушының кеуил сарайының кеңейиуине, руўхый жақтан тазаланыуында орны жоқары. Демек, газета арқалы үгит-нәсият етилип атырған шығармалар оқыушыны китаптарды, көркем-әдебий шығармаларды оқыуға жетеклейди. Буны арнаулы изертлеуши автор филология илимлери бойынша философия докторы Е.Жәримбетов республикалық газеталар «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Устаз жолы» газеталарында көркем әдебият хәм әдебияттаныу мәселелериниң сәуелелениу өзгешеликлерин изертлеуге әдеуир ўақыттан берли кеуил бөлмекте. Автор «Қарақалпақ баспасөзинде әдебият мәселелериниң анализи: жантасыўлар, тенденциялар хәм машқалалар» атамасындағы монографиясын 2023-жыл баспадан шығарды. Монографияда көркем әдебият хәм әдебияттаныу мәселелерине кең түрде тоқтап өткен. Монография тийкарғы үш баптан ибарат. Монографияның 1-бабы «Ғәрезсизлик дәуириндеги жаңа әдебият хәм оның күнделикли баспасөзде сәуелелениуи» деп аталады. Бул бап: «Қарақалпақстан күнделикли баспасөзинде әдебият темасының сәуелелениуиниң өзине тән өзгешеликleri» хәм «Ғәрезсизликке шекемги баспасөзде әдебият темасының сәуелелениу мәселелери ҳаққында» деп аталған еки бөлимди өз ишине қамтып алған. Монографияның екинши бабы «Қарақалпақ әдебияты мәселелериниң ғәрезсизлик жылларындағы күнделикли баспасөзде сәуелелениуи» деп аталады. Бул бап: «Қарақалпақ әдебияты мәселелериниң ғәрезсизлик жылларында жаңа идеялар контекстинде сәуелелениуи» хәм «Қарақалпақ әдебияты мәселелериниң қәниге әдебияттаныушылар тәрәпинен қаралыуы хәм күнделикли баспасөзде көриниуи» деп аталған еки бөлимнен ибарат. Монографияның үшінши бабы «Қарақалпақ әдебияты мәселелерин сәуелелендириуде қолланылатуғын тийкарғы жанрлар хәм журналистлик шеберлик мәселелери» деп аталады. Соңғы бап: «Әдебият мәселелерин сәуелелендириуде журналистлик жанрлардан пайдаланыу қәсийетleri» хәм «Әдебият темасындағы материалларда автор стили» деп аталған бөлимлерге ажыратып үйренилген.

Монографияда Қарақалпақстан баспасөзиниң тарийхый раўажланыуы, баспасөзде сәуелеленген әдебият темасындағы материалларға мәлим дәрежеде итибар қаратылғанлығын илимпазлардың илимий мийнетleri тийкарында анық көрсетип өткен. Д.Ө.Бекбаўлиев, Ә.У.Әбдимуратов, З.А.Қожықбаева, Б.Н.Палўанов, П.Қ.Алламбергенова, Т.М.Машарипова, Х.А.Атажанов, Ж.К.Марзияевлардың мийнетлеринде әдебият темасындағы айырым мәселелер белгиленген бөлимлер қурамында анализге тартылғанлығын билдиреди. Қарақалпақстан баспасөзинде (2000-жыллар) әдебияттаныу яғный әдебият тарийхы, әдебият теориясы, әдебий сын темасындағы материаллардың тематикалық бағдарлары хәм өзине тән өзгешеликlerini жәхән хәм миллий журналистика тәжирийбесинен келип шыққан ҳалда үйренилген. Бул илимий мийнетте изертлеудиң ўазыйпасы жақсы белгилеп көрсетилген. Атап айтқанда, қарақалпақ әдебияты хәм оның тарийхый раўажланыуы салыстырмалы анализге тартылған. Ғәрезсизликке шекемги қарақалпақ баспасөзинде әдебият темасының сәуелелениуиндеги өзгешеликlerini үйрениу, Қарақалпақстан баспасөзинде ғәрезсизлик жылларында әдебияттаныу темасының жаңа заман талаплары тийкарында сәуелелениу өзгешеликlerini изертлеу, баспасөзде көркем әдебият мәселеси темасында жәрияланған материалларды тематикалық хәм жанрлық өзгешелиги бойынша классификациялау, әдебият темасының қәниге әдебиятшылар тәрәпинен сәуелелендириудеги өзгешеликleri көрсетип беріу, баспасөздеги әдебият темасындағы материаллардың жанрлық, стильлик өзгешеликleri сыяқлы ўазыйпалар салыстырмалы изертленген. Монографияның мазмунын оқыу арқалы, изертлеуши изертлеу жумысын алып барыуда бир қатар мәселелерге анықлық киргизгенин атап өтиу орынлы. Қарақалпақ баспасөзинде әдебият темасының сәуелелениуи дәслепки мәртебе илимий тийкарда үйренилгенлиги дыққатқа ылайықлы. Сондай-ақ, Қарақалпақ баспасөзинде әдебият темасының ғәрезсизликке шекемги хәм ғәрезсизликтен кейинги жыллары сәуелелениуи салыстырмалы анализ усылы тийкарында үйренилген. Жергиликли баспасөзде әдебият темасындағы материаллар әдебияттаныудың тематикалық өзгешелиги бойынша классификацияланған. Әдебият темасындағы материаллардың жанрлық-стильлик, автор шеберлиги мәселелери биринши мәртебе контент-анализ усылында изертленген.

Монографияда информациялық, аналитикалық жанрларда жазылған материалларды жақсы таллай алған. Газета материаллары оқып үйренилген, анализ исленген хәм сол тийкарда дәлийллеп көрсетилген. Бунда автордың белгили дәрежеде мийнет еткенлиги көзге тасланады. Китапты оқыған ҳәр бир жас әуладқа мотивация бере алатуғын қатарларды да ушыратыуға болады. Автор Қ.Оразымбетовтың «Инсанның руўхый кеширмелери ямаса жазыушы дәретиушилигине штрихлар» («ЕК» 14.05.2011) атлы рецензиясын анализ ислейди. Контексттен мысал келтиремиз (102-бет): «М.Нысановтың дәрәтпесине тийисли болған «Ақырет уйқысы» китабындағы ўазыйпаларды баян етеди. Автор романдағы қахарманға өз алдына характеристика берип өтеди. Жасларды мийнеттен қорықпауға, мийнет хәм сабырлық пенен хәмме нәрсеге жетисиуге

болатуғынын газета оқыўшыларына жеткерип береді». Демек автордың анализи, пикири китап оқыўшылары ушын жақсы мотивация бола алатуғынлығын айтып өтиў орынлы. Китаптың тили ҳәм стильлик өзгешелигине де жүдә жоқары баҳа бериўге болады. Газетадағы мақалаларды, рецензияларды анализ ислеўде лекискалық бирликлерден шеберлик пенен пайдалана алған. Монографияның 113-бетинен мысал келтиремиз: «Дузы көтерилиў» сөзи яғный қарақалпақ тилиндеги «дузы тартыў» фразеологиялық сөз дизбегиниң өзгертилген формасы сыпатында қабыл етсек болады. «Дузы тартыў» несип етиў дегенди аңлатады. Автор «дузы көтерилиў» фразеологизм сөзин орынлы пайдаланған, себеби бул жерде дөретиўшиниң дуз-несийбеси тартып бир неше жерлерде ислеп, турмыслық, кәнигелик, шайырлық тәжирийбе арттырғаны көзде тутылады». Демек, китапта айтпақшы болған пикир түсиникли, ықшам ҳәм сөзлерди қайта-қайта қолланыўдан узақласқан ҳалда баян еткен. Китаптың соңында изертлеўлери тийкарында жақсы жуўмақ исленген, пикир-усыныслары билдирилген ҳәм бир қатар пайдаланылған әдебиятлар дизимин атап көрсеткен.

Жуўмақлап айтқанда, Жәримбетов Ерполат Қурбанбаевичтиң «Қарақалпақ баспасөзинде әдебият мәселелериниң анализи: жантасыўлар, тенденциялар ҳәм машқалалар» атамасындағы монографиясы журналистика ҳәм әдебият тараўы бойынша жақсы илимий мийнет деп есаплаўға болады.

Т.Машарипова.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети профессоры.

Г.Каллибекова.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети доценти.

СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.
ТЕХНИКА.

Курбанбаев Т., Искендерова К. описание двумерных лейбницева диалгебры	4
Абекеева А. Бердак атындағы қарақалпақ әдебиет тарихы мемлекетлік музейи имаратының қарақалпақ миллий архитектура стилин қалыптасындығы орны хақында	6
Айтмуратов А., Аскаров Ж., Курбанбаев Т. Классические I' -матрицы для трехмерной разрешимой алгебры Лейбница	10
Абдиреймов А.Р., Садуллаева М. Спин-факторларда локал ҳам 2-локал дифференцияллаўлар	12
Бекиев А.Б., Шихиев Р.М., Бекиева А.А. Разрешимость нелокальной задачи для уравнения четвертого порядка в прямоугольной области	14
Boranbaev O.B., Kamalov U.P., Maksatov S.M. Teñlemelerdi sheshiwde funkciyanıñ monotonlıq qásiyetin qollanıw	19
Kurbanov B, Arziyeva R, Amangeldiev T. Birinshi tür klassikalıq oblasttıñ sheksiz realizaciyası	21

ХИМИЯ.БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ.

Отамухамедова Г.Қ., Зиядуллаев О.Э., Икрамов А., Абдурахманова С.С., Қўшбақов Ф.З. Ацетилен спиртлари винилокси эфирларини юқори асосли катализик системада синтез қилиш усули	24
Туренизова Д.А., Кушиев Х.Х. Биологические свойства дупинина и их производных	28
Каюпов Н.С., Юлдашева М.Г. Уточнение геологической модели нефтегазоперспективной площади восточный муйнак по данным сейсморазведочных работ мот-3д и результатов глубокого бурения	29

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Мадреймов Е. Қарақалпақистон қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларини сафарбар этиш шакллари (1946-1950 йиллар)	32
Азимова Ф.П. Тўқимачилик корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишда молиялаштириш тамойилининг таъминланиши хусусида	34
Xalmuratov K.P. Transport xizmatlar bozorini rivojlantirish muammolari va istiqbollari	37
Отеев У.А., Разбаев С.Н. Билимлендириў тараўларында инновациялардың әҳмийети	41
Қудияров К. Р. Солиқ солишнинг корхоналар молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш	42
Bekmirzayev M.A. Qishloq xo'jaligining davlat iqtisodiy xavfsizligiga ta'sirini belgilovchi omillar	46
Kudiyarov K. R., Seypullaeva G. A. Stages of digital transformation of the economy of the republic of uzbekistan	50
Bayjanov S.X. Ondiris kárxanalarında finanslıq turaqlılıqtı támiyinlew jollari	54
Алланиязов Б.У. Состояние и пути развития сфер услуг в регионе Приаралья	57
Turdiyeva G.O., Utebergenov A.O. Byudjet esabiniñ milliy standartlari hám xalıq ara standartlari boyınsha byudjet qarjilari esabiniñ ózgesheliklari	60
Inyatov A., Salieva G. Awıl xojaligında innovaciyalıq ózgerislerdi qollap-quwatlawda shet el tájiriylari	64
Ataniyazov B. P. Aholining ishsizlik darajasi va daromadlıligini o'rganishda ko'p omilli ekonometrik modellashtirish	67
Inyatov A.R., Madraximova Sh.A. Turizm infrastrukturasin qalıplestiriwde ekoturistik resurslardıñ orni	71
Адилъчаев Б. П. Қарақалпақстан Республикасындағы агротуризм ресурслары, олардың характеристика ҳам классификациялары	73
Berdimuratov Q. G. Asalarichilik tarmog'ining xalq xo'jaligidagi ahamiyati	77
Abishov M.S., Nuranov I.B. Agrobiznes subyektlari iskerliginiñ swot-analizi	79
Tursinov M.B. Nashriyot korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili va ularning faoliyatini baholash	82
Qulmetov M., Ulashov A. O'zbekiston sanoat korxonalarining investitsion faolligini moliyalashtirish yo'llari	88
Aytbaeva G. Q. Mámleketlik-jeke sherikshilikni shólkemlestiriw tiykarlari hám rawajlandiriwdıń principleri	92
Ембергенова А. А. Туризм соҳасида инновациялар, уларнинг турлари ва функциялари	94
Rajarov X.B. Baliqchilik sohasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish	98

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ПСИХОЛОГИЯ

Абдикамалов Б.А., Хожаназарова Р.М., Темирбаева И.Н. Использование принципа преемственности и последовательности при изучении строения атомов и молекул в курсе атомной физики	102
Турдымуратов Ж.А., Аюзов И.Ж. Жәмийетте дене тәрбиясы ҳам спорт тараўындағы реформалардың әмелге асырылыўы ҳам оның заманагөй шәрт-шәраятлары	103
Bekimbetova M.N., Tagaeva G.B., Bekimbetova L.M. Innovatsion texnologiyalar asosida fanlarni o'qitish	106
Машарипова Ш. Р. Работа с учебной текстовой информацией на уроках русского языка	109
Сапарниязов С. Оқыўшы жасларды ғалабалық спорт-саламатластырыў процесине таярлаўдың педагогикалық өзгешеликleri	111
Абдуллаева М. М. Гендер стереотипларининг оилавий муносабатларга таъсири хақида баъзи мулоҳазалар	114

Akimov N.T., Kazakbaev A.M. Mektep jasindagi (16-18 jas) ul ham qiz balalardn dene tarbiyasi sabaqlarina kózqaraslarin úyreniw	117
Kuralbaev A.K. Sport mekteplerde jas gandbolshilardn oqiw-shinigiw procesin jetilistiriw metodikasi	119
Djoldasov R. F. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashning didaktik talablari	121
Турумбетов У. Ю. Баслангыш таярлык дәуиринде жас гандболшылардың хәрәкәт көнликпә хәм тәжрийбелерин қәлиплестириў өзгешеликлери	123
Qayrov N. A. Sport shiniğıwların sikllerge bóliwde jas balalarda kúsh qábiletlerin rawajlandiriwga sirtqi faktorlardn tásiiri	126
Дәукеева А. Бўлажак педагог шахсини ривожлантиришда акмеологик компетентликнинг аҳамияти	128
Abdimuratov J.P. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda to'g'risózlik fazilatini rivojlantirish	130
Bektursinova L. X., Uzakbayeva S. Rahbarlikka xazira kadr imijini o'zgartirish (korrektsiyalash) va talablarga moslashtirish	134
Primetov A. A. Ayollar sportidagi mashg'ulotlar, ishlash va ishqibozliklarga texnologiyaning ta'siri	136
Yeshmuratova A.A. Studentlerdn kásiplik kompetencyaların rawajlandiriwda tálimnín interaktiv usillarının ornı	139
Кунназаров А. М. Анализ профессиональных особенностей деятельности тренера	141
Sulaymonov T. Tasviriy san'atda plener amaliyoti tushunchasi va talabalarining plener amaliyotida tasavvurlarini oshirish	143
Seytniyazov S.P. Regionalhq socialliq-ekonomikalıq sistemalardn turaqlı rawajlanıw faktorları	145
Aytimbetova U. Oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'limning ahamiyati va imkoniyatlari	147
Yazdonov U.T., Janonova S.B. Ta'lim va tarbiya uzviyligida shaxsning kommunikativ kompetensiyasini shakllantiruvchi atributlar	150
Qazaqbaev A. M., Tulepov S. K., Qazaqbaev B. M. Jas óspirimlerdeń salamatlıgın bekkemlew ham tereń bilim beriw	152
Allashova N. Baslawish klass oqıwshılarında kitapqumarlıq arqalı sóylew sheberligin rawajlandırıw	154
Tulepov S. K., Qazaqbaev A. M., Qazaqbaev B. M. Jaslar ortasında áskeriy-sport oyınların rawajlandırıw máselesi	156
Адашалиева М. А. Важные вопросы развития инклюзивного образования	158
Turgunov M. T. Abu Nasr Forobiy davlatlarining kelib chiqishi haqida	161
Kazakov A. R., Allayarov I. K. voleybol sport tarixi va taraqqiyoti	163
Turekeeva A. J., Joldasbaeva E. K. Biologiya sabaqlarında multimediya materiýallarin qollaniwdn áhmiyeti	164
Суләтбаева Э. С. Жасларды шаңарақлық турмысқа таярлаўда қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет, салт-дәстүрлериниң психологиялық интерпретациясы	167
Ешниязова Э.Н., Хожаметов Г.Б. Применение метода «чтение с остановками» при изучении художественного текста	169
Kudaybergenova T. Legal education reforms are a guarantee of increasing the effectiveness of legal education.	173
Ismailova A.K. Raxmetova I.I. Investigating politeness strategies of females in requesting in uzbekistan	176
Shomirzaev M. X. "Texnologiya" ta'limida o'quvchilarini xalq hunarmandchiligi kasblariga o'rgatish	179
Tursunova S. I. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish	181
Kudaybergenov S. P. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar hayotidagi o'mi	183
Bekniyazov Q. I. Ona tili darslarida matn tuzilishini o'rgatishning metod va printsiplari	185
Лозицкий В.Л. Дидактическая роль электронного учебно-методического комплекса по учебному предмету «Педагогика» в системе организации самостоятельной деятельности студентов педагогических специальностей университета	187
Мелибаева Р. Н. Когнитив функциялар бузилишларида тиббий психодиагностик усуллари самарали қўллаш тажрибаси	190

ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.

Yusupov Sh. X. XIV–XV asrlarda orolbo'yi, xorazm shaharsozlik madaniyati taraqqiyotining natijalari	194
Умарова К., Панабергенова Ж. Анализ правовых последствий применения искусственного интеллекта в работе совета директоров	197
Насруллаев Н. Х. Ханафий Факихи Садр Аш-Шариъа ҳақида	200
Тангирбергенова К. Колониальная экономическая политика царской России на территории Каракалпакстана	202
Сапарбаев С. Ж. Вопросы административно-правового регулирования предпринимательской деятельности в Республике Узбекистан	205
Сейтимбетов М.К. Республикамызда темир жол коммуникациялары қурылысының тарийхый тийкарлары	208
Юсупов К., Меңлимуратов С. Шахстың социаласыўында мәлимлеме ресурс орайларының роли	212
Сайпов С.Т. Зооморфные керамические фигурки средневековых городищ южного Приаралья	214
Реймов Р.М. Духовные предпосылки формирования творчества и мировоззрения каракалпакского поэта-мыслителя Ажинияза	218
Юлдашев Б.Э. Туркистонда темир йўл қурилишига таъсир кўрсатган сиёсий омиллар хусусида айрим мулоҳазалар	222
Mamatqobilov T. D. Harbiy xizmatchilar vatanparvarligining ijtimoiy va ma'naviy omillari	224
Сейтмуратов О. Мал шарўашылығының Қарақалпақ халқының турмысындағы жәмийетлик-мәдений әҳмийети	227
Танирбергенов С.Б. Ўзбекстан Республикасы экологиялық сиясатының түсиниги, мақсети хәм ўазыйпалары	230
Сулайманов С.А., Каюпова М.Д. Қорақалпоғистонда тарихий-археологик туризмнинг имкониятлари ва муаммолар	233
Усенов С.Х. Изучение «ишан-калы» в историографии каракалпакстана	236
Дошнйазов Ж.К. Халық педагогикасы: мийнет тәрбиясының мазмуны хәм өзгешеликлери	240
Айтмуратов Ж. Йўл ҳаракати қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик нормаларини такомиллаштириш: муаммо ва ечимлар	244
Utebaev S. M. Kontrabanda jinoyatini oldini olish muammolari	246
Ametova N. Q. O'zbekiston respublikasi jinoyat qonunchiligida qo'shimcha jazo va ularning turlari	249
Akmalov H. A. Konstitutsiyadagi yangi normalar va ularning tahlili	252

Тогаев Н. Э. Abu Rayhon Beruniyning jamiyat va davlat haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari	254
Аскарлов Ф. Правовые основы возможностей адвокатов осуществлять деятельность в сфере недвижимости	257
Камаров А.Н. Судьялар одобининг конституциявий асослари	259
Базарбаева З.Б. Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлашнинг ҳуқуқий асослари ва аҳамияти	262
Maksetova M.K. Milliy madeniy miyraslardi tusiniwde simvollar teoriyasiniń ahmiyeti	265
Айтмуратов Ж. «Ағартыўшылық курбанлары» ямаса «Бегжап трагедиясы» ҳаққында тарийхый дереклер	267
Махаммаджанов Ғ. Замонавий жамият қуришда ижтимоий онг трансформациясининг ўзига хос жиҳатлари	271
Шукуров Н.У. Международный опыт борьбы с коррупцией (на примере Сингапура)	274
Мамбетназаров Г. Дж. Қорақалпоғистон маҳаллий кенгашларининг структураси	278
Жаббарбергенов. Т.Р. Организация досуга городской молодежи	281
Саидов Б.А. Жынаят исин судқа дейин алып барыўда шахстың ҳуқықларын тәмийинлеўде халық аралық тәжірийбе	283
Хикматов Ф.Х., Аллаберганова Ф. А. Сиёсий ҳодиса сифатида лоббизм моҳияти	286
Нажимов М.Ш. Шаңараққа ҳам жасларға қарсы жынаятлар түсиниги ҳам олардың жәмийетлик қәўипилиги	289
Торбеков Б. Ички ишлар органларининг давлат ҳоқимияти вакиллик органлари билан ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асослари	293

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Orazimbetova R.M. Sh.Seyitovtin «Xalqabad» romanı leksikasiniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri	296
Қдырбаева У. Қаҳарманлық дэстанлар тилинде паронмазия	298
Кененбаев Е.Т. Понятийно-категориальный аппарат интернет-лингвистики в рамках изучения электронного языка	302
Tańirbergenov J., Xojaniyazova M. «Qoblan» dástanı tilinde dawıslı fonemalar	305
Qudaybergenov M. S., Bayımbetova M. B. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi ikonlıq (tulǵalıq) yaki kóriniske eliklewish konceptleri	307
Бекбаўлиев Д. Заманағөй баспасөзде интервью жанры	311
Алламбергенова Г.А. Соматикалық фраземалардың стильлик хызметлери	314
Жумамуратова Р. А. Таржимашуносликдаги назарий қарашлар ва таржима вазифалари	316
Бекбергенова А.У. «Ер Зийўар» дэстанында батырдың елди қорғаў мотиви	318
Rasulova N. A. Tez aytishlarning ingliz tili darslaridagi ahamiyati	321
Шамуратов М. Романда Бухара қарақалпақлары өмириниң сүўретлениўи	324
Urazimbetova G.K. Gidronomik toponimlar va frazeologik birliklar	326
Dauletbayev M. Rus tilinde abstrakt atlıqlardıń úyreniliwi	328
Seytova D.U. Semantic space and meanings of terms	331
Палўанов Б. Әдебий-хроникалық очеркте синтез мәселеси	332
Яхияев З. Публицистика ҳам публицистикалық текст	334
Султанова З. Ў. Новербал воситаларнинг маданиятлараро мулоқотдаги мавқеи	337
Арепбаева Н.М. Публицистикалық дискурста жәмийетлик-сиясий лексиканың орны	340
Muxammedova X. E. Jorj Eliot asarlarida ayol muammosi eliotshunoslar talqinida	343
Мухаммедова Н. Мўъжизавий реализм америка адибаси Луиза Эрдрик ижоди мисолида	347
Kalekeev K.J. Baxshishilik va jirovshilik san'atini yoritishda matbuotining o'rni	351

АЛЫМ ЕСТЕЛИГИ

Сулайманов С., Елмуратов И. Қарақалпақ илиминиң сэрқардасы академик Сабыр Камалов 100 жаста	356
Машарипова Т., Каллибекова Г. Көркем әдебият ҳам әдебияттаныў мәселелериниң сәўлелениў өзгешеликлерине арналған илимий мийнет	358